

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар В. Милетић

**Политичка делатност Милована Ђиласа
(1944–1954)**

докторска дисертација

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandar V. Miletić

**Political Activities of Milovan Đilas
(1944–1954)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017.

Ментор:

проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, дописни члан САНУ

Чланови комисије:

проф. др Мира Радојевић, ванредни професор

проф. др Милан Ристовић, редовни професор

др Милан Терзић, научни саветник

др Александар Животић, доцент

Политичка делатност Милована Ђиласа (1944-1954)

РЕЗИМЕ

Милован Ђилас (1911–1995) био је један од четворице највиших партијских и државних функционера послератне социјалистичке Југославије и касније једна од најкрупнијих дисидентских фигура, не само у југословенском контексту, већ и у оквиру Хладног рата. Предмет овога рада је део политичке биографије Милована Ђиласа, који обухвата период од 1944. до 1954. године, односно од прве дипломатске (војне) мисије у СССР-у до његовог пада са власти. Милован Ђилас је рођен у Подбишћу код Мојковца 1911. године. Члан Комунистичке партије Југославије постаје 1932. Од краја 30-их део је самог врха партијског вођства ("велика четворка"), поред Јосипа Броза Тита, Едварда Кардеља и Александра Ранковића. У рату и револуцији обављао је низ војних и политичких дужности. У процесу револуционарног освајања власти Милован Ђилас игра важну улогу, као и у процесу политичког обрачуна са остацима старог система. У процесу изградње нове државе, Милован Ђилас је задужен првенствено за област идеолошког и пропагандног рада, као и област културе и просвете. На спољнополитичком пољу, Ђилас је играо важну улогу од самог почетка стварања нове државе, од мисија у СССР-у до заступања Југославије у ОУН, преговора са Западом по питању наоружања и контаката са западноевропском левицом. Од 1950. Ђилас постепено гради свој идеолошки и политички концепт "социјалистичке демократије", активно учествује у афирмацији демократизације и либерализације друштва, што је у великој мери прихваћено као партијска "линија" на Шестом конгресу, 1952. После Стаљинове смрти, марта 1953, Ђилас одбија да се повинује новом политичком "курсу" и наставља са критиком. Током друге половине 1953. и почетком 1954. објављује серију чланака у листу *Борба* и *Нова мисао*, што га доводи у сукоб са остатком руководства, пре свега са Титом. На Трећем (ванредном) пленуму, јануара 1954. Милован Ђилас је оптужен за "ревизионизам" и смењен са свих партијских и државних функција и удаљен са власти.

Период политичке биографије Милована Ђиласа који је предмет истраживања у великој мери је запостављен, како у науци тако и у публицистици. У њему се отвара

важно, можда и кључно питање како је Милован Ђилас радикално променио своје становиште и од убеђеног стаљинисте постао отпадник комунистичког света. Поред тога, назначени период крије у себи више питања, почев од начина политичког обрачуна са старим системом, утицаја на идеолошко обликовање новог друштва, сукоба са СССР-ом, критике совјетског система, афирмације југословенског искуства и демократизације друштва, у чему је Ђилас имао запажену улогу. Такође, поставља се и важно питање обрачуна унутар југословенског руководства. Резултати истраживања су показали да се идеолошки и политички прелом Милована Ђиласа одиграо између 1949. и 1953. године, од почетка критике совјетске политике и система до одлуке да се не подлегне новом "курсу" помирења са СССР-ом. Дакле, један од најважнијих чинилаца за Ђиласову промену и каснији сукоб са остатком руководства, био је утицај спољне политике. Поред тога, за Ђиласову политичку судбину доста важну улогу је одиграо и његов темперамент, личне особине, афинитети и порекло, као и велика разлика у свим тим питањима са Јосипом Брозом Титом. Српска, као и светска историјска наука, осим неколико радова, до сада се није темељно бавила Милованом Ђиласом, већ је његов лик и дело углавном био препуштен другим научним дисциплинама, у којима има одређени број врло озбиљних подухвата. Овај рад представља скроман покушај да се у светлу научне историографије открије једно важно место у политичкој биографији Милована Ђиласа, а то је време док је био на власти и његова политичка промена у том периоду.

***Кључне речи:** Милован Ђилас, Јосип Броз Тито, СССР, Запад, Исток, политика*

Political Activities of Milovan Đilas (1944–1954)

SUMMARY

Milovan Đilas (1911–1995) was one of the top four party and state officials in the postwar socialist Yugoslavia, and later on, one of the largest dissident figures, not only in the context of Yugoslavia, but also within the Cold War. The subject of this paper is the part of the political biography of Milovan Đilas, encompassing the period from 1944 to 1954, i.e. from his first diplomatic (military) mission in the USSR until his fall from power. Milovan Đilas was born in Podbišće near Mojkovac in 1911. He became a member of the Communist Party of Yugoslavia in 1932. From the end of the 1930's, he was a part of the very top of the party leadership ("the great four"), besides Josip Broz Tito, Edvard Kardelj and Aleksandar Ranković. During the war and revolution he performed a range of military and political duties. Milovan Đilas had a very important role in the process of revolutionary conquest of power, as well as in the process of political confrontations with the remnants of the old system. In the process of building a new state, Milovan Đilas was primarily in charge of the field of ideology and propaganda, as well as culture and education. In the field of foreign affairs, Đilas had a very important role from the very beginning of a new state-building, starting from the missions in the USSR to representing Yugoslavia in the OUN, negotiations with the West on the issue of armament and contacts with the West European left. From 1950, Milovan Đilas gradually built his own ideological and political concept of "social democracy", actively participating in the affirmation of society democratization and liberalization, which was largely accepted as the party "line" at the Sixth Congress in 1952. After Stalin's death in March 1953, Đilas refused to comply with the new political "trend" and proceeded with criticizing. During the second half of 1953 and the beginning of 1954, he published a series of articles in the newspapers "*Borba*" and "*Nova misao*", which brought him into conflict with the rest of the leadership, primarily with Tito. At the Third (extraordinary) Plenum in January 1954, Đilas was accused of "revisionism" and was dismissed from all party and state functions and deposed from power.

The period from the political biography of Milovan Đilas which is the subject of this research is largely neglected both in science and popular literature. It opens an important,

maybe an essential issue of how Milovan Đilas radically changed his standpoint and, out of a convinced Stalinist, became a dissident from the communist world. Besides, the alleged period hides multiples questions, starting from the political confrontations with the old system, influence on the ideological shaping of the new society, conflict with the USSR, criticism of the soviet system, affirmation of the Yugoslav experience and society democratization, in which Đilas had a remarkable role. There is also an important issue of the confrontations within the Yugoslav authority. The research results have shown that Milovan Đilas' ideological and political split took place between 1949 and 1953, from the beginning of his soviet politics criticism until the decision not to comply with the new "trend" of reconciliation with the USSR. Therefore, one of the most important factors for Đilas' change and further conflict with the rest of the leadership was the foreign policy influence. Besides, his temperament, personal characteristics, affinities and origin played a very important role for Đilas' political fate, as well as the great divergence with Josip Broz Tito in all matters. Serbian, as well as the world historical science has not thoroughly dealt with Milovan Đilas so far, but his character and work were left to other scientific disciplines, in which there are fairly serious endeavours. This paper presents a modes attempt to reveal, in light of scientific historiography, an important place in the political biography of Milovan Đilas, and that is the time during his governance and his political change in that period.

Key words: *Milovan Djilas, Josip Broz Tito, USSR, West, East, politic*

Политичка делатност Милована Ђиласа 1944–1954.

Предговор.....	I – XXI
Увод.....	1
1. Младост.....	1
2. Сазревање револуционара.....	12
3. Револуционар и рат.....	20
I Одбрана револуције.....	31
1. Револуционарно освајање власти.....	31
2. Обрачун са остацима старог система.....	61
3. Изградња нове државе.....	107
4. Партијски идеолог.....	167
II Одбрана независности.....	251
1. Југославија и Исток-приближавања.....	251
1.1. Идеолошко везивање.....	251
1.2. Политичка сарадња.....	271
2. Југославија и Исток-удаљавања.....	328
2.1. Сукоб.....	328
2.2. Критика совјетског и афирмација југословенског искуства.....	385
3. Југославија и Запад-удаљавања.....	517
3.1. Критика система.....	517
3.2. Критика политике.....	523
4. Југославија и Запад-приближавања.....	530
4.1. Упознавање.....	530
4.2. Преиспитивање.....	551
4.3. Сарадња.....	565

III Идеолошко и политичко размеђе.....	654
1. Сумње.....	654
1.1. Револуционарна етика и суочавање са стварношћу.....	654
1.2. Разилажење са старим схватањима.....	665
2. Критике.....	678
2.1. Формирање нових погледа.....	678
2.2. Супротстављање бирократизацији и друштвеним девијацијама.....	723
IV Саборац, противник, непријатељ.....	790
1. Ђилас и Партија.....	790
2. Ђилас и држава.....	806
3. Ђилас и Тито.....	823
Закључак.....	912
Извори и литература.....	916
Биографија аутора	

Предговор

Истраживање улоге и делатности историјских личности заузима посебно место у историјској науци и представља захтеван, али и изазован посао. Посебну пажњу истраживача завређује истраживање делатности политичких личности и њиховог историјског учинка. Кроз делатност политичара, у зависности од њиховог значаја, прелама се и низ других тема којима је истраживач у обавези да посвети посебну пажњу као што су: време у коме је деловала дотична историјска личност, политичко-друштвене околности, односи са другим личностима, познавање биографије личности чија се делатност истражује, познавање њених вредносних ставова и идеолошких убеђења, процеса политичког сазревања и утицаја итд. Према томе, ради се о једном сложеном склопу тема које истраживач мора да познаје како би што боље разумео и објаснио предмет свог истраживања. Тако се кроз изучавање једне личности прелама и епоха у којој је она живела.¹

У српској историографији је ова врста истраживања недовољно заступљена. Што се више приближавамо савременијим догађајима, то су мање присутни радови чије су теме политичка деловања историјских личности. Можемо да кажемо да је период социјализма у великој мери остао "ускраћен" за ову врсту истраживачких радова, тј. научну обраду политичке делатности личности из тог периода. Међутим, треба напоменути и чињеницу да, с обзиром на стање у нашој историографији, овај период историје, у целом свом обиму, тек почиње да заокупља пажњу истраживача, па стога овај "недостатак" има своје оправдање.

Милован Ђилас, југословенски политички руководилац и дисидент светског гласа, представља важну, сложenu и изазовну тему за истраживање. Сложеност изучавања ове теме огледа се и у томе што се у случају Милована Ђиласа ради о слојевитој личности, чије су се делатности одвијале на пољу политике, књижевности и идеологије.

¹ Видети: М. Радојевић, Биографије и њихови извори, *Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије. Крагујевац, Београд, Краљево, 6/2008*, стр. 79-83; М. Obradović, Теоријско-metodološki problemi istraživanja delovanja ličnosti u istoriji, *Istorija 20. veka*, 1-2/1993, str. 190-206.

Целокупна политичка делатност Милована Ђиласа може се поделити на три основне целине: период илегале, рата и револуције (1932-1944), период власти (1944-1954) и период политичког дисидентства и интелектуално-публицистичког и списатељског деловања (1954-1995). Период када је Милован Ђилас партиципирао у врху југословенске послератне власти важан је, поред осталог, и као сегмент изучавања историје социјалистичке Југославије. Ми смо се у истраживању ограничили на временско раздобље од 1944. до 1954. године, које заокружује важну декаду у Ђиласовој политичкој биографији. Као хронолошки почетак, 1944. година узета је као година у којој су, ако не цела Југославија, оно њен већи део и целокупна Србија коначно ослобођени од окупатора, а са ослобођењем престонице, Београда, *de facto* је и југословенско револуционарно руководство "физички" запосело кључна места која су симболички означавала "поседовање" реалне власти у земљи. Такође, у тој години одиграо се важан и крупан догађај у политичкој биографији Милована Ђиласа, први сусрети и разговори са Стаљином, у својству неформалног шефа војне мисије НОВЈ, а са циљем признавања партизанске владе НКОЈ-а од стране СССР-а. Последња година која хронолошки одређује нашу тему јесте 1954, година чији је сами почетак донео пад Милована Ђиласа са власти и почетак новог (дисидентског) раздобља у његовој политичкој делатности. Укратко, може се рећи да наша тема обухвата политичку делатност Милована Ђиласа на власти.

Структура рада подељена је на Предговор, Увод, четири поглавља, закључак, резиме, списак извора и литературе и биографију аутора. У *Предговору* су представљени тема и њена структура, методологија рада, извори и литература и кратка биографија централне личности рада, Милована Ђиласа. *Увод* садржи детаљнији, али сажет и уопштен, период живота Милована Ђиласа до 1944. године, којим се нуди неопходна "слика" његове делатности до периода који обрађујемо. Овај део рада подељен је на три поглавља: "Младост", који обухвата Ђиласово порекло, детињство и године школовања (1911-1929), "Сазревање револуционара", у којем је представљена Ђиласова илегална делатност и почетак политичког успона у Партији (1929-1941) и "Револуционар и рат", који нуди основне и најважније детаље из Ђиласовог богатог ратног учешћа у Другом светском рату и социјалистичкој револуцији у Југославији (1941-1944).

Централни део рада обухвата саму тему нашег истраживања и подељен је на четири основна поглавља. Прво поглавље носи наслов *Одбрана револуције* и

састављено је од четири потпоглавља. У првом потпоглављу, "Револуционарно освајање власти", извршен је покушај да се истражи и прикаже удео и улога Милована Ђиласа у преузимању власти у земљи специфичним револуционарним путем од стране југословенских комуниста. "Обрачун са остацима старог система" наслов је другог потпоглавља и оно садржи анализу начина обрачуна нове власти са остацима политичких представника старог, грађанског и вишестраначког система, у чему је Милован Ђилас заузимао видно место. Учешће Милована Ђиласа у појединим процесима изградње новог система и друштва обрађено је у потпоглављу "Изградња нове државе". На овом месту је посебна пажња посвећена питањима у којима је Ђилас имао директног утицаја, а то су питање разграничења између Србије и Хрватске, 1945. године и улога у стварању посебне црногорске нације, као једне од конститутивних нација (народа) нове државе. Треће потпоглавље, насловљено као "Партијски идеолог", обрађује Ђиласову улогу у идеолошком и културном креирању новог друштва. У овом делу смо покушали да понудимо одговоре на питања у којој мери је Ђилас утицао, као шеф Агитпропа, на креирање идеолошке парадигме југословенског друштва и државе, колики је био утицај на културна, просветна и научна струјања и у којој мери и на који начин је његова улога идеолошкополитичког арбитра имала реалног утицаја на идејне токове и деловање појединаца, посебно на културној сцени.

Друго поглавље представља највећи и најсадржајнији део рада, а тиче се утицаја спољнополитичког фактора на делатност и политичку судбину Милована Ђиласа, као и његов удео у спољној политици земље. Поглавље носи наслов *Одбрана независности* и подељено је на четири потпоглавља. Прва два потпоглавља обрађују односе Југославије и Истока, односно СССР-а и земаља "народне демократије". Тако у потпоглављу "Југославија и Исток – приближавања" настојимо да објаснимо Ђиласову активност на пољу идеолошког и политичког везивања југословенских комуниста за СССР, као и његову улогу и допринос политичкој сарадњи са Москвом (од мисије НОВЈ, 1944, до стварања Информбироа, 1947). У складу са тим, наведено потпоглавље је подељено на два дела, са насловима "Идеолошко везивање" и "Политичка сарадња". Друго потпоглавље носи назив "Југославија и Исток – удаљавања" и обрађује учешће Милована Ђиласа у турбулентним и значајним догађајима као што су почетак и ескалација југословенско-совјетског сукоба, резолуција Информбироа, раскид са СССР-ом, критика совјетског система и политике и афирмација југословенског искуства. Потпоглавље се дели на две целине насловљене као "Сукоб" и "Критика совјетског и

афирмација југословенског искуства". Други део овог поглавља обрађује односе са Западом, а подељено је такође на два потпоглавља. Прво потпоглавље, "Југославија и Запад – удаљавања" анализира идеолошки и политички отклон и критику југословенских комуниста западног система и политике и подељено је на две засебне целине под насловима "Критика система" и "Критика политике". Друго потпоглавље, "Југославија и Запад – приближавања", покушава да одговори на сложена питања везана за југословенско отварање према западним државама, у условима сукоба са СССР-ом. Кроз ту призму посматрана је и деликатна улога Милована Ђиласа у првим контактима са Западом, посебно са западноевропском левицом, што је произвело и идеолошко-политичка преиспитивања, како југословенских комуниста, тако и самог Ђиласа. Такође, обрађено је и његово учешће у преговорима око наоружавања Југославије од стране Запада и однос западних представника према Ђиласу. Потпоглавље има три дела под насловима "Упознавање", "Преиспитивање" и "Сарадња".

Треће поглавље носи наслов *Идеолошко и политичко размеђе*. Његова тематика односи се на праћење идеолошког и политичког прелома и еволуције промене мишљења Милована Ђиласа, што ће одредити његов политички пут и судбину у разлазу са остатком руководства и паду са власти. Дели се на два потпоглавља, под насловима "Сумње" и "Критике". Прво је састављено из две целине, "Револуционарна етика и суочавање са стварношћу" и "Разилажење са старим схватањима", у којима је обрађена Ђиласова етичка димензија деловања према политичкој стварности револуције и период у којем је дошло до "прелома" у његовим схватањима, а то је 1949. година и врменски размак од Другог до Трећег пленума ЦК КПЈ, као кључни период у одређивању смера Ђиласове нове политичке делатности. У другом делу, детаљно се прати развој Ђиласове критичке делатности и формирања нових погледа, од критике совјетског бирократизма до почетка критике југословенске стварности.

Кроз четврто и последње поглавље, *Саборац, противник, непријатељ*, анализира се најпре Ђиласова критика основних полуга политичке власти у Југославији, лењинистичког типа партије и девијација државног система, кроз потпоглавља "Ђилас и Партија" и "Ђилас и држава". Посебно, треће потпоглавље, "Ђилас и Тито", обрађује односе Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита, узроке њихове сарадње и сукоба, условњене разликама у личностима и приступу политици, као и саму кулминацију

непријатељства, Трећи (ванредни) пленум, односно коначни обрачун. На крају следи *Закључак*, списак извора и литературе и биографија аутора.

У раду је примењен историјски метод. Истраживање се састојало из прикупљања и обраде необјављене и објављене архивске грађе и коришћења адекватне литературе, као и критичке обраде и анализе прикупљеног материјала. На крају се приступило синтези резултата и писању текста. У изради теме коришћени су извори различитог порекла и вредности: документи партијске и државне провинијенције, документи дипломатске садржине, депеше, писма, стенографске белешке, извештаји, мемоарски списи, дневници, штампа итд.

Највећи и најважнији део необјављеног архивског материјала налази се у *Архиву Југославије*, у фондовима: "Савез комуниста Југославије", "Документи централних и покрајинских комитета и нижих органа КПЈ", "Новинска агенција ТАНЈУГ", "Управа казниона-предмети осуђених комуниста", "Збирка штампе радничког и комунистичког покрета", затим, лични фондови Моше Пијаде, Радована Зоговића, Вељка Влаховића и Драгољуба Јовановића и Архив Јосипа Броза Тита са фондовима: Кабинет маршала Југославије, Кабинет председника Републике и Лични фонд Јосипа Броза Тита. Такође, значајан и важан део грађе смештен је у *Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије*, у фондовима: "Политичка архива" и "Политичка архивастрога поверљиво", за период 1945-1954. Преостали и углавном маргинални део грађе налази се у *Архиву Србије* (фондови: "Савез комуниста Србије", "Министарство просвете Народне Републике Србије", "Партијска школа Србије"), *Архиву града Београда* (фондови: "СКС, Организација ЦК Београда, Градски комитет Београда" и "Легат Коче Поповића") и *Војном архиву* (фонд: "Народноослободилачка војска Југославије").

Посебан корпус извора чине мемоарска литература и дневници. Најважнији део мемоарског штива представљају наслови Милована Ђиласа. Ђиласови мемоари обухватају скоро све сегменте његовог живота. Најранији период, детињство и младост до доласка на студије у Београд, Ђилас описује у прозно-мемоарском остварењу *Бесудна земља*, штиву по много чему дубоко интимном, у којем аутор описује делове живота којих се у многоме јасно не сећа, али које на основу живог доживљаја поднебља завичаја врло успешно реконструише кроз богат текст. У њему се могу наћи подаци и казивања о многим догађајима везаним за ратну и послератну Црну Гору, менталитет и карактер људи и културно-историјске специфичности једног посебног географског

подручја. За биографе Милована Ђиласа, књига је важна као драгоцен извор за истраживање менталног склопа и психолошких карактеристика ове историјске личности, као и рано формирање његове, не само личности, већ и политичке и вредносне димензије његовог будућег деловања. Сећања за међуратни период илегалног политичког деловања, које временски обухватају 30-те године XX века, до сада нису доживела издање на српском језику. Њихово једино издање, објављено је 1973. године на енглеском језику под насловом *A Memoir of a Revolutionary*. Ова књига представља врло важан историјски извор не само за политичку биографију Милована Ђиласа, него и за историју југословенског револуционарног покрета и комунистичке партије. Ратне године мемоара Ђилас објављује крајем седамдесетих година под насловом *Ратно време, са Титом и партизанима*, које своје српско издање доживљава 1990. под насловом *Револуционарни рат*. Ова књига је својевремено изазвала доста бурна, па чак донекле и панична, реакција не само у југословенској јавности, него превентивно у југословенском руководству. Мемоарска казивања за послератни период, која обухватају време све до краја 60-их година и завршетка Ђиласове друге робије, објављена су најпре у Лонодону, на српском језику, у издању југословенског емигрантског листа *Наша реч*, под насловом *Власт*. Своје српско издање ова књига доживљава 1991. под насловом *Власт и побуна*. Наведени део мемоарске "трилогије" Милована Ђиласа у највећој мери обухвата период који је предмет нашег истраживања. Такође, у корпусу Ђиласових мемоара посебно место заузимају књиге *Разговори са Стаљином* и *Дружење с Титом*. У првој књизи, Ђилас детаљно описује своја три путовања у Москву и разговоре које је у тим приликама имао са совјетским вођом, док у другој књизи тема обухвата сећања на Јосипа Броза Тита, његову личност, делатност и политички "портрет" како га је Ђилас видео. Поред наведених наслова, Ђилас је поједине сегменте сећања објавио и у другим својим књигама: *Несавршено друштво* и *Пад нове класе*.

Други део корпуса мемоарске и дневничке грађе чине сећања и забелешке осталих учесника догађаја који су предмет нашег истраживања (Едварда Кардеља, Светозара Вукмановића Темпа, Георги Димитрова, Владимира Велебита, Владимира Дедијера и др.).

Литература о Миловану Ђиласу је веома богата. У нашем истраживању ослањали смо се на део стручне литературе о времену и друштвеним и политичким приликама у којима ја наша тема смештена, као и на посебна дела о Миловану Ђиласу.

Из корпуса опште литературе издвајамо дела Владимира Дедијера, Бранка Петрановића, Љубодрага Димића, Дарка Бекића, Драгана Богетића, и других. Посебан сегмент представља литература о Миловану Ђиласу, како страна тако и домаћа, која због свог обима и важности заслужује посебу анализу у нашем раду.

Милован Ђилас је често био тема домаће и светске публицистичке јавности, нешто ређе и научне, поготову историографске. Осим неколико радова, који представљају резултате темељних и објективних научних истраживања, у оквиру српске историјске науке изостаје свеобухватни и целовити научно-истраживачки рад у виду засебне монографије посвећене Миловану Ђиласу. До сада је овај посао у великој мери био препуштен истраживачима других друштвених наука, социолозима, историчарима и теоретичарима књижевности, политиколозима, а понајвише самосталним напорима великог броја аутора ван историјске струке, иза којих је остао не мали број дела која се баве Милованом Ђиласом, од којих поједина неретко нуде истраживачима веома квалитетан садржај, било у виду истријских извора било у облику анализа и разматрања вредних научне пажње. Широки опус наслова важних за истраживаче оставио је и сам Милован Ђилас. Као аутор веома плодан, Ђилас својим делима, посебно мемоарима и сећањима, пружа историјској науци драгоцен изворно штиво.

Појава засебне литературе о Миловану Ђиласу везује се за године Хладног рата, тачније за период после Ђиласовог пада са власти у Југославији 1954. године, а излази готово искључиво у западним државама. У том временско-просторном контексту треба посматрати њен настанак, сагледавати мотиве аутора и утицаје који су деловали на њену продукцију. Наиме, као једна од четири најутицајније личности у послератној југословенској власти, Милован Ђилас је после смењивања постао један од најпознатијих светских комунистичких дисидената. Ђилас је у ово време не само својим критичким политичким ангажовањем у односу на југословенску власт и систем, него и изузетно богатим литерарним стваралаштвом, привлачио не малу пажњу светске публицистичке, али и научне јавности, посебно на Западу где је у хладноратовском политичком контексту несумњиво представљао интригантну, изазовну, па донекле и популарну тему. Додатну "посебност" тематике у вези Милована Ђиласа представљао је и специфичан хладноратовски положај Југославије. Ову чињеницу, приликом вредносних процена литерарне продукције о Миловану Ђиласу настале у периоду Хладног рата, поготову поменуте западне, треба имати у виду, свакако и због изостанка

директне и званичне подршке државних званичника са Запада Ђиласовој политичкој и идеолошкој делатности током година дисидентства.

Треба, такође, поменути да на Истоку, у земљама под политичком доминацијом СССР-а, као и у другим државама ван западне политичке сфере утицаја, Милован Ђилас није био чест предмет истраживања публицистичке и научне јавности, тако да у хладноратовском периоду готово и да нема наслова који се баве овом тематиком. Промену доноси завршетак Хладног рата и распад СССР-а и Источног блока, па од тог времена и у земљама која су некада припадала наведеној страни у хладноратовском периоду почињу да се појављују дела која у својим насловима садрже име Милована Ђиласа. Насупрот томе, у исто време на Западу интересовање за ову проблематику почиње да слаби, чак штавише, до данас, осим појединих изузетака, постепено готово сасвим престаје.

Овакве тенденције могу се, наравно са резервом, објаснити различитим идеолошко-политичким контекстом хладноратовског периода. На Истоку, као и уопште у државама са ригидним социјалистичким друштвеним системима, име Милована Ђиласа поистовећивано је са негативним идеолошким појавама, а самим тим и опонентским политичким тенденцијама. Како је Милован Ђилас важио за веома оштрог и бескомпромисног критичара социјалистичког система и комунистичке идеологије, а својим делима је то недвосмислено и потврђивао, власти у поменутим системима нису благонаклоно гледале на појаве интересовања за личност и дело Милована Ђиласа, његова дела нису била доступна јавности, а објављивање самосталних радова о Ђиласу (осим у изузетно ретким случајевима и то са строго критичких позиција) није било дозвољено. На Западу је, пак, Ђилас био третиран као дисидент светског гласа, врстан критичар социјалистичког система, политички затвореник и противник режима у Југославији. Речју, личност која је и са идеолошко-политичке и са теоријске, односно научне стране представљала изазовну тему. Самим тим, сасвим је логично да је по завршетку Хладног рата и промене, пре свега, политичке констелације у свету дошло и до промена интересовања научне и публицистичке јавности за одређене теме, па и за тематику личности и дела Милована Ђиласа. Пошто је дошло до распада Источног блока и политичког пораза комунизма као идеологије, социјализам као "конкурентски систем" престао је да представља опасност за Запад, а Милован Ђилас је, као теоријско-политички критичар социјализма, изгубивши "статус" политичког дисидента, по свој прилици, престао да буде, у мери у којој је био, важна тема публицистичке, па и научне

јавности. На Истоку је, с друге стране, дошло до попуштања политичких и идеолошких "стега", па самим тим и до отварања доскора непожељних и "табуизираних" тема, тако да је и Милован Ђилас постао једна од тих тема, сада слободно препуштена истраживачкој јавности.

У социјалистичкој Југославији Милован Ђилас је, сходно свом дисидентском статусу, био забрањени аутор и ван орбите политичке и интелектуалне јавности. Дуги низ година (1954-1988) није му било допуштено да било шта објављује, а његова дела, у међувремену штампана у иностранству, нису званично била доступна југословенском читаоцу. Сходно томе и југословенски истраживачи и аутори нису имали погодне услове за бављење овом историјском личношћу, тако да до средине 80-их година у Југославији не постоје засебни радови и књиге о Миловану Ђиласу, који би били продукти темељних и објективних научних истраживања. Насупрот томе, ако се Ђилас и помињао у појединим насловима, био је део опште политичке, негативне слике која је о њему, све до краја 80-их, била изграђивана у јавности. Тек средином 80-их појавили су се и први аутори у Југославији који су у својим делима покушали да изврше објективнију анализу лика и дела Милована Ђиласа. Тек крајем 80-тих година, у предвечерје распада Југославије, Милован Ђилас је незванично "рехабилитован", а публицистичкој и научној јавности било је дозвољено да се њиме слободно баве. Скоро сва Ђиласова дела се у Југославији у то време штампају, а о њему је објављен и већи број нових књига.

Целокупан опус литературе која се односи на Милована Ђиласа може се поделити на две основне групе: литература о Миловану Ђиласу и дела Милована Ђиласа. Прва група, литература која се бави Милованом Ђиласом, може се груписати у две поделе: подела по врсти (научна дела и публицистичка дела) и подела по форми (монографије и студије; чланци, прилози и расправе; есеји и прикази). Друга група, односно дела Милована Ђиласа могу се разврстати на три целине: мемоари и сећања; прозни радови; и политичко-филозофски и друштвени огледи. Наравно, ову поделу једним делом треба схватити условно, пре свега због њене флексибилности која произилази из чињенице да се међу појединим радовима не могу доследно повући јасне границе нити на њих при-менити строга мерила, која би их недвосмислено и прецизно сврстала у поједине целине.

Литературу о Миловану Ђиласу такође можемо поделити, по месту издања и пореклу аутора, на страну и домаћу. Поједине опште карактеристике (просторни,

временски и политички контекст настанка) и једне и друге продукције већ су анализиране. Хронолошки, појава наслова стране литературе о Миловану Ђиласу може се пратити од прве половине шездесетих година.² Ауторе ових радова можемо сврстати у публицисте (углавном новинаре и друге интелектуалце) и оне из струка различитих хуманистичких наука (историчари, социолози, лингвисти, политиколози, филозови и др.). Вредносни спектар ове литературе креће се од популарне, садржајне или мање садржајне публицистике до озбиљних и темељних научних истраживања (углавном је реч о самосталним научним радовима или, пак, о објављеним или необјављеним магистарским и докторским тезама). Области истраживања су различите: историја и теорија књижевности (у склопу анализе Ђиласових прозних остварења), историографски радови, политиколошке, социолошке и филозофске анализе, покушаји састављања Ђиласове биографије и библиографије, објављивање и аналитичке обраде извора и докумената итд.

Прве, нама познате, докторске и магистарске тезе тематски везане за личност и дело Милована Ђиласа одбрањене су 1964. године на универзитетима у Монтреалу (Канада) и Кливленду (САД).³ Наиме, Ethel Goldfield је, на универзитету у Монтреалу, одбранио докторску тезу под називом *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*, а Franklin Jasko, на Керол Универзитету у Кливленду, магистарски рад *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Наредни докторат посвећен Миловану Ђиласу, одбрањен је 1971. године на Колумбија Универзитету у Њујорку, аутор је био John W. McDonald, а рад је носио наслов *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*⁴ (Аранитовић, 2008: 125). Магистарски рад под насловом *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*, одбранила је 1993. године Јасна Драговић, на Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales,⁵ а Oscar Gruenwald одбранио је магистарски рад 1996. године на Graduate School у Клермонту на тему *The*

² Према неким ауторима посебна издања о Миловану Ђиласу појавила су се већ одмах након његовог пада са власти (Д. Аранитовић, *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*, Београд 2008, стр. 124).

³ E. Goldfield, *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*, Unpublished Ph. D. Dissertation, Montreal 1964; F. D. Jasko, *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*, Unpublished MA thesis, Cleveland 1964.

⁴ J. W. McDonald, *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*, Unpublished MA thesis, New York 1971.

⁵ J. Dragovic, *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*, Unpublished MA thesis, Genève 1993.

Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia, у којој се у појединим деловима обрађује феномен "ђиласизам" и анализира Ђиласова књига *Нова класа*.⁶

Из корпуса стране литературе о Миловану Ђиласу, као најсадржајнија и најтемељнија, могу се издвојити шест наслова, који по времену у ком су објављени припадају хладноратовском периоду. У питању су аутори: Günter Bartsch, Arnim Hetzer, Dennis Reinhartz, Christian Savès, Stephen Clissold и Michael M. Lustig. Овом приликом даћемо кратак опис дела наведених аутора, пратећи хронолошки редослед њихових објављивања.

Своју књигу под насловом *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie* (Милован Ђилас или самопотврђивање човека. Покушај једне биографије), објавио је 1971. године немачки публициста, новинар и политичар Günter Bartsch.⁷ Ово дело је прва, до сада позната, свеобухватна монографија посвећена Миловану Ђиласу и први покушај састављања његове биографије. Аутор је користио класичан биографски приступ, а живот Милована Ђиласа је сагледао кроз осам поглавља (на преко 340 страна), од његовог рођења 1911, до 1971. године. Свако од поглавља омеђено је хронолошки и насловљено у складу са догађајима који су облежили наведену фазу Ђиласовог живота.

Посебну пажњу треба усмерити на обимну студију немачког лингвисте Arнима Hetzera, под насловом *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970* (Спонтаност и насиље. Историјска проза Милована Ђиласа 1930-1970), која се појавила 1980. године.⁸ У питању је, вероватно, најобимније и најтемељније до данас у иностранству објављено дело посвећено Миловану Ђиласу. Наведено дело по тематици обраде припада теорији и историји књижевности и намењено је пре свега немачкој научној, интелектуалној и читалачкој јавности, а може у великој мери бити од користи и домаћим и страним историчарима, посебно истраживачима чија је тема изучавања Милован Ђилас. Аутор је на готово 550 страна, уз прецизно методолошки одређену, изграђену и постављену структуру, покушао да изврши веома комплексну и захтевну анализу (свакако прилагођену немачком читаоцу) историјске "димензије" Ђиласовог

⁶ O. Gruenwald, *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*, Unpublished MA thesis, Claremont 1996.

⁷ G. Bartsch, *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*, München 1971.

⁸ A. Hetzer, *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970*, Göttingen 1980.

прозног дела у контексту засебне и детаљне обраде феномена насиља у оквиру културно-фолклорног и историјског наслеђа подручја Црне Горе.

Амерички историчар Dennis Reinhartz објавио је 1981. године књигу *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer* (Милован Ђилас: Револуционар као писац).⁹ Ово, не тако обимно дело (око 130 страна), представља ауторов покушај анализе делатности Милована Ђиласа као револуционара и писца, сагледане пре свега кроз његову (до тада објављену) мемоарску и прозну литературу. Нешто обимније дело (око 170 страна) посвећено Ђиласовој политичко-идеолошкој делатности, *Un pays, un homme: La Yougoslavie de Milovan Djilas. Mémoire* (Једна земља, један човек. Југославија Милована Ђиласа. Сећање) објавио је 1983. године француски политиколог Christian Savès.¹⁰ У свом делу Savès је покушао да изврши веома концизну и сажету анализу Ђиласове политичко-идеолошке делатности, користећи при том објављена Ђиласова дела и релевантну политиколошку литературу.

За истраживаче, посебно историчаре, веома је корисна и прва нама позната политичка биографија Милована Ђиласа, објављена 1983. године из пера британског публицисте Stephena Clissolda, а која носи наслов *Djilas. The Progress of a Revolutionary* (Ђилас. Развој револуционара).¹¹ Clissold је своју књигу поделио на 34 поглавља (343 стране), обухватајући целокупан живот Милована Ђиласа, са посебним освртом на његову политичку делатност. Такође треба нагласити да је аутор притом користио историографски приступ, а рад базирао на, у то време, доступним изворима и одговарајућој литератури. Треба споменути и Michaela M. Lustiga и његову кратку, компаративну политиколошко-социолошку студију *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy* (Троцки и Ђилас. Критика комунистичке бирократије) у којој је, упоређујући и анализирајући политичка мишљења и делатности Лава Троцког и Милована Ђиласа, као и искуства стаљинистичког и југословенског система, покушао да да одговор на питања корена Ђиласове политичке идеологије и његове критике југословенске бирократије.¹²

Најновије инострано дело посвећено Миоловану Ђиласу објављено је 2012. године у Пекингу под насловом *Еволуција политичке мисли Милована Ђиласа*, а

⁹ D. Reinhartz, *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer*, New York 1981.

¹⁰ C. Savès, *Un pays, un homme: La Yougoslavie de Milovan Djilas. Mémoire*, Toulouse 1982-1983.

¹¹ S. Clissold, *Djilas. The Progress of a Revolutionary*, Hounslow, Middlesex 1983.

представља окњижену докторску дисертацију кинеског политиколога Xiang Zuotaoa.¹³ Zuotao је кроз шест поглавља, у контексту компаративне анализе стаљинизма, титоизма и социјалистичких доктрина, анализирао узроке и еволуцију критике Милована Ђиласа, пре свега као аутора и политичког мислиоца.

Литература о Миловану Ђиласу се у социјалистичкој Југославији у највећем броју појављује тек крајем 80-их година, када је било дозвољено да се о њему слободно пише, а његова дела слободно штампају. Међутим, поједини аутори (попут Василија Калезића), своја дела о Ђиласу су објавили већ средином 80-их година, а да она нису била део идеолошко-политичке пропаганде, већ покушаји објективног сагледавања проблематике. Прва таква засебна књига о Миловану Ђиласу појавила се 1986. године под насловом *Ђилас – контроверзе писца и идеолога*, из пера Василија Калезића, као приватно издање.¹⁴ Друго издање исте књиге објављено је 1988. године под насловом *Ђилас, миљеник и отпадник комунизма*.¹⁵ Калезићева књига представља не само први покушај објективног сагледавања лика и дела Милована Ђиласа, већ и прво засебно дело о Ђиласу објављено у Југославији. Користећи се личним контактом и садржајним разговорима са самим Ђиласом (што је била предност већине аутора из овог периода, јер су имали јединствену прилику да разговарају са Милованом Ђиласом, "предметом" својих анализа и истраживања, а будућим истраживачима оставили драгоцен изворни садржај и материјал за рад), аутор је у својој књизи кроз три велике целине подељене на укупно 25 поглавља, успешно покушао да, детаљним и садржајним аналитичким приступом, сагледа скоро читав живот Милована Ђиласа. Ова књига, несумњиво, представља једно од важнијих дела за истраживаче и ауторе који се определе да им тема и проблематика истраживања буде Милован Ђилас. Међутим, ово дело, и поред своје важности, ипак припада публицистици, а не научној историографији. Треба још поменути да је треће допуњено издање Калезићеве књиге изашло 1999. године под насловом *Ђилас, супротности писца и идеолога*.¹⁶

У 1988. години појавиле су се две наглашено критичарске књиге о Миловану Ђиласу. Ради се о делима црногорског песника Јеврема Брковића, *Анатомија морала једног стаљинисте*¹⁷ и сарајевског новинара Џавида Хусића, *Принц Политбироа*

¹³ X. Zuotao, *Milowan Jilasi zhengzhi sixiang yanbian yanjiu*, Beijing 2012.

¹⁴ В. Калезић, *Ђилас – контроверзе писца и идеолога*, Београд 1986.

¹⁵ V. Kalezić, *Ђилас, миљеник и отпадник комунизма*, Београд 1988.

¹⁶ V. Kalezić, *Ђилас, супротности писца и идеолога*, Београд 1999.

¹⁷ J. Brković, *Anatomija morala jednog staljiniste*, Zagreb 1988.

(*Милован Ђилас њим самим*).¹⁸ У питању су публицистички радови без неке посебне научне вредности, али ипак важни за садржајније сагледавање лика и дела Милована Ђиласа и отварање полемика о појединим питањима.

Три важне књиге за изучавање проблематика везаних за личност и деловање Милована Ђиласа појавиле су се 1989. године. Прва од њих, књига новинара Момчила Ђорговића, *Ђилас верник и јеретик*,¹⁹ представља уствари "маратонски" интервју аутора са Милованом Ђиласом, подељеног и тематски разврстаног у неколико поглавља. Поред разговора са Ђиласом, који покрива највећи део књиге, ту су и разговори са Ђиласовом првом супругом Митром Митровић, историчарима Владимиром Дедијером и Душаном Биланцићем и политикологом и филозофом Жарком Пуховским. Уз то Ђорговић је као прилоге објавио Ђиласове чланке писане крајем 1953. и почетком 1954. године, непосредно пре пада са власти, као и још неколицину докумената и бројне фотографије. Публициста Горан Лазовић, исте године, објављује књигу *Ђилас о себи – други о Ђиласу*,²⁰ својеврстан зборник сведочанстава различитих личности са различитих позиција о Миловану Ђиласу. Ово је, уједно, и први зборник радова о Ђиласу. Трећа књига, изашла 1989. године, је *Анатомија суђења Миловану Ђиласу*, чији је аутор загребачки правник Драго Ј. Станковић. У свом делу Станковић, на веома оригиналан и темељан начин, са аспекта пре свега правне науке, али у публицистичком и лако читљивом облику, рашчлањује и детаљно анализира процесе и суђења Миловану Ђиласу у социјалистичкој Југославији. Станковићева књига је истраживачима важна и из разлога што представља једино дело које се искључиво са аспекта правне науке бави проблематиком везаном за Милована Ђиласа.

Прво научно историографско дело о Миловану Ђиласу објављено у Југославији јесте књига Владимира Дедијера *Велики бунтовник Милован Ђилас. Прилози за биографију*.²¹ Ова књига завређује посебну пажњу, не само зато што је, како је речено, прво дело о Ђиласу из области научне историографије, већ и због посебног "положаја" самог аутора. Наиме, Владимир Дедијер је као аутор наступио и са позиције сведока догађаја, јер је својевремено био близак сарадник и пријатељ Милована Ђиласа, па је самим тим, искористивши наведену "позицију", ову књигу писао и на основу сопствених извора и сећања, тако да њен садржај обилује Дедијеровим сведочанствима

¹⁸ Dž. Husić, *Princ Politbiroa (Milovan Đilas njim samim)*, Beograd 1988.

¹⁹ M. Đorgović, *Đilas vernik i jeretik*, Beograd 1989.

²⁰ G. Lazović, *Đilas o sebi – drugi o Đilasu*, Beograd 1989.

²¹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd 1991.

и даје јој у добром делу карактер мемоара. Ова чињеница, свакако у одређеној мери "смањује" објективну дистанцу према догађајима, иначе неопходну за научну историографију, што и сам аутор у предговору наглашава и упозорава будуће истраживаче. Само дело је конципирано у форми својеврсне "скице" за биографију односно, како Дедијер у поднаслову истиче, као "прилози за биографију". Кроз 36 глава, на око 550 страница, Дедијер се трудио да обухвати све најважније догађаје из Ђиласовог живота, поткрепљујући текст уникатним изворима, документима и сведочанствима. Дедијерова књига је, несумњиво, једна од најобимнијих до сада објављених монографија о Миловану Ђиласу. Исте године, историчар проф. др Бранислав Ковачевић објављује књигу разговора са Милованом Ђиласом, *Ђилас херој – антихерој. Искази за историју*,²² концепцијом слична поменутом делу Момчила Ђорговића, са прилозима бројних важних докумената. Ово дело доживело је, под истим називом, и своје друго, допуњено издање 2006. године.²³

Поводом смрти Милована Ђиласа (1995), из штампе је, 1996. године, изашао зборник радова *Милован Ђилас (1911-1995)*,²⁴ који је приредио Бранко Поповић. Зборник садржи низ текстова различитих аутора, углавном у форми есеја или кратких прилога, са прилозима појединих докумената и Ђиласовим текстовима. Наредне, 1997. године, појавиле су се две књиге Момчила Цемовића, *Тајна суђења Миловану Ђиласу*²⁵ и *Ђиласови одговори*.²⁶ Прва књига представља ауторов покушај да, на публицистички начин, изврши аналитички преглед суђења Миловану Ђиласу у социјалистичкој Југославији, док друга представља још једну публикацију разговора аутора са Милованом Ђиласом.

Прва деценија XXI века на простору бивше Југославије доноси низ нових наслова тематски везаних за лик и дело Милована Ђиласа. Познати српски и југословенски (емигрантски) публициста Десимир Тошић објавио је 2003. године књигу одабраних Ђиласових интервјуа и беседа, која садржи и избор ауторових текстова о Миловану Ђиласу, насталих у време од Ђиласовог пада са власти па све до смрти, 1995. године, а објављиваних у листу *Наша реч*, који је Тошић уређивао у Лондону. Књига носи наслов *Ко је Милован Ђилас? Дисидентство 1953-1995*, а

²² В. Ковачевић, *Ђилас херој – антихерој. Искази за историју*, Титоград 1991.

²³ В. Ковачевић, *Ђилас херој – антихерој. Искази за историју*, Подгорица 2006.

²⁴ *Милован Ђилас (1911-1995)*, тематски зборник радова, ур. Б. Поповић, Београд 1996.

²⁵ М. Цемовић, *Тајна суђења Миловану Ђиласу*, Нови Сад 1997.

²⁶ М. Цемовић, *Ђиласови одговори*, Београд 1997.

истраживачима је важна као збирка раритетних Ђиласових интервјуа датих поменутом часопису, који у време кад је излазио није био званично доступан југословенским читаоцима.²⁷ Исте године се појављује и зборник радова *Дјело Милована Ђиласа*, који је приредио Бранко Поповић.²⁸ Зборник представља скуп различитих текстова о Ђиласу, од есеја до научних радова. Следеће, 2004. године, Бранко Поповић објављује аналитичку студију посвећену књижевној заоставштини Милована Ђиласа, под насловом *Књижевно дело Милована Ђиласа*, важно пре свега историчарима и теоретичарима књижевности, али и историчарима, посебно ауторима чија би тема била израда Ђиласове биографије.²⁹ Још једно дело посвећено опусу књижевног стваралаштва Милована Ђиласа изашло је 2005. године, под насловом *Ђиласова умјетничка проза*, из ауторског пера Илије Павићевића.³⁰

Дело од посебне важности за истраживаче представља капитални ауторски подухват Добрила Аранитовића, штампан 2008. године у издању Службеног гласника, под насловом *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*.³¹ Ово дело представља до сада најпотпунији списак библиографије о Миловану Ђиласу, смештене у пет од десет поглавља књиге, а садржи: посебна издања, прилоге у периодичним публикацијама, антологијама и изборима, преводилачки рад, редакторски рад и библиографију радова о Миловану Ђиласу. Уз детаљан регистар, ту је и ауторов предговор, хронологија живота и рада Милована Ђиласа, избор из записа о животу и делу Милована Ђиласа и изабрана фотодокументација. Несумљиво је да ова књига представља најдрагоценије штиво за истраживаче живота и дела Милована Ђиласа. Такође важна за истраживаче, наредне, 2009. године, излази и збирка међуратних текстова Милована Ђиласа, насловљених *Проблеми наше књижевности и други међуратни чланци*, које је приредио Владимир Војиновић.³² Књига садржи и садржајну уводну студију приређивача, са вредним напоменама у вези библиографије Милована Ђиласа.

Обимну и садржајну социолошко-политиколошку студију посвећену идеолошко-политичком аспекту делатности Милована Ђиласа објавио је 2010. године

²⁷ D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953-1995*, Beograd 2003.

²⁸ *Дјело Милована Ђиласа*, тематски зборник радова, ур. Б. Поповић, Подгорица 2003.

²⁹ Б. Поповић, *Књижевно дело Милована Ђиласа*, Београд 2004.

³⁰ И. Павићевић, *Ђиласова умјетничка проза*, Београд 2005.

³¹ Д. Аранитовић, *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*, Београд 2008.

³² М. Ђилас, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, priredio V. Vojinović, Podgorica 2009.

Драгутин Лековић, а дело носи наслов *Милован Ђилас и социјализам*.³³ У питању је оригинална и врло детаљна и систематска анализа Ђиласовог идеолошког и политичког "портрета", посматрана са позиција марксизма. Наиме, аутор напомиње да настанак његове студије, поред објективног "филозофског приступа" и "филозофског освјетљавања", садржи и разлоге "личне природе", не само зато што је сам аутор био сведок појединих догађаја, већ и из разлога својих филозофских и идеолошких уверења, који представљају полазиште целокупне анализе. Тако Лековић, кроз 22 поглавља на преко 550 страна, посматра идеолошку, политичку и интелектуалну делатност Милована Ђиласа (уз посебне осврте на литературу и биографске податке о Ђиласу), истовремено обухватајући опште поставке и проблеме "марксизма и борбе за социјализам" и глобалне политичке контексте догађаја. Аутор се, притом, ослања на веома богат избор литературе из области филозофије, марксизма и социјализма, као и на Ђиласова дела и дела других аутора, а мање на необјављену изворну архивску грађу (коју готово да и не користи), што овом важном делу, са становишта социолошке и филозофске науке, свакако не представља посебан недостатак, али са становишта историјске науке оставља одређене празнине.

Публициста Милош Миликић Мидо објавио је, 2011. године, у Београду друго издање своје књиге *Ратним стазама Милована Ђиласа*³⁴ (прво издање под истим називом штампано је у Црној Гори, 2009. године),³⁵ детаљну хронику учешћа Милована Ђиласа у рату и револуцији 1941-1945. Овај покушај систематичног сагледавања наведеног периода Ђиласовог живота (иако урађен на публицистички начин и без коришћења историографског метода) пружа историчарима сажету слику и прегледан "увид" у поменути тему. Исте године, историчари Коста Николић и Срђан Цветковић приредили су изворни материјал (стенографске белешке) са суђења Миловану Ђиласу и Владимиру Дедијеру 1955. године, под насловом *Рађање јеретика*.³⁶ Први део књиге, такође, садржи контекстуалну анализу "политичке репресије у социјалистичкој Југославији" и кратку политичку биографију Милована Ђиласа. Публициста Борислав Лалић је, у издању Вечерњих новости, у исто време, објавио књигу *Милован Ђилас. Верник. Бунтовник. Мученик*,³⁷ публицистичко популарно штиво намењено широј

³³ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Podgorica 2010.

³⁴ М. Миликић-Мидо, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Београд 2011.

³⁵ М. Миликић-Мидо, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Мојковац 2009.

³⁶ К. Nikolić, S. Cveticović, *Rađanje jeretika*, Beograd 2011.

³⁷ Б. Лалић, *Милован Ђилас. Верник. Бунтовник. Мученик*, Београд 2011.

читалачкој публици, али без већег значаја за истраживаче. Књижевна заједница Српског народног вијећа из Подгорице, објавила је 2011. године књигу разговора новинара и публицисте Николе Ивановића са Милованом Ђиласом, *Милован Ђилас, између политике и завичаја*,³⁸ а исте године црногорски публициста Веселин Павлићевић објављује књигу *Ђилас и чланци*,³⁹ збирку публицистичких текстова која у првом делу садржи личне ауторове осврте на различите теме везане за Милована Ђиласа, док је други део књиге посвећен ауторовим радовима неvezаних за тему Ђиласа. Исти аутор наредне године објављује засебно дело посвећено тзв. "левим грешкама или скретањима", односно насилним методама борбе југословенских комуниста за време Другог светског рата, у контексту учешћа Милована Ђиласа. Књига носи наслов *"Лијеве грешке" Милована Ђилас или партијски силогизам*,⁴⁰ а историчарима је важна јер се први пут у посебној публикацији обрађује проблематика Милована Ђиласа и његовог суделовања у поменутиим догађајима.

Дела Милована Ђиласа су у иностранству (на Западу) почела да се објављују већ од друге половине 50-их година. Због недостатка простора, у овом раду навешћемо само поједина издања са англосаксонског језичког подручја, како би се што прегледније представила хронологија објављивања Ђиласових дела.

Прва Ђиласова књига штампана у иностранству била је његова чувена *Нова класа*,⁴¹ политичко-идеолошка и друштвена критика социјалистичког система и комунистичке идеологије, а пјавила се на Западу исте, 1957. године, када је Ђилас отишао на прву робију (1957-1961). Настала свега пар година пре објављивања, ова књига је веома брзо постала политички бестселер на Западу, и својеврсна "интелектуална референца" западне политичке јавности. Први део Ђиласових мемоара, *Бесудна земља*,⁴² који описују детињство, младост и школовање, објављен је 1958. године. Ова књига мемарске прозе настала је, такође, неколико година пре свог првог објављивања. Ђилас ју је прво понудио југословенским издавачима, који су одбили да је штампају, па је рукопис "прокријумчарен" на Запад где је и објављен. Преведени

³⁸ Н. Ивановић, *Милован Ђилас, између политике и завичаја*, Подгорица 2011.

³⁹ V. Pavličević, *Ђилас и чланци*, Podgorica 2011.

⁴⁰ V. Pavličević, *"Лијеве грешке" Милована Ђиласа или партијски силогизам*, Podgorica 2012.

⁴¹ M. Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, New York 1957.

⁴² M. Djilas, *Land without Justice. An Autobiography of his Youth*, New York 1958; видети и: J. E. M. Arden: M. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *Spectator*, London 1958 (17.10.), p. 528; J. C. Campbell: M. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *New York Herald Tribune*, New York 1958 (4.5.), p. 3; W. H. Chamberlain: M. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *Chicago Sunday Tribune*, Chicago 1958 (27.4.), p. 3.

Ћиласови чланци из 1953. и 1954. године, штампани су на Западу 1959. године, као посебно издање под називом *Анатомија једног моарала. Политички есеји Милована Ћиласа*.⁴³

Следећа књига била је *Разговори са Стаљином*,⁴⁴ Ћиласови мемоари у којима су описани сусрети са вођом СССР-а (1944, 1945. и 1948. године), чије ће објављивање, 1962. године на Западу, бити узрок Ћиласовог слања на другу робију (1962-1966), због "одавања државних тајни". Наредне, 1963. године, објављен је и први Ћиласов роман *Црна Гора*,⁴⁵ (настао на робији), а нешто касније, 1964. године, и збирка приповедака *Губавац и друге приче*.⁴⁶ Обимна студија Милована Ћиласа посвећена Његошу, која је настала на његовој другој робији, штампана је 1966. године под оригиналним ауторским насловом *Његош, пјесник, владар, владика*.⁴⁷

Критичка размишљања Милована Ћиласа, под називом *Несавришено друштво*,⁴⁸ појавила су се на Западу 1969. године. У овој књизи Милован Ћилас наставља оштру критику југословенског политичког и идеолошког система, а дело садржи и поједине аутобиографске елементе. Године 1971, објављена је Ћиласова збирка приповедака *Камен и љубичице*,⁴⁹ а такође и његов други роман *Изгубљене битке*, под издавачким насловом *Под бојама (Under the Colors)*.⁵⁰ Наставак мемоара Милована Ћиласа, који обрађују међуратни период илегалне револуционарне борбе, објављен је 1973. године под насловом *A Memoir of a Revolutionary (Мемоари једног револуционара)*.⁵¹ Ова књига представља једино дело Милована Ћиласа које до данас није преведено на српски језик и није објављено у Србији, а такође ни на простору бивше Југославије, што представља велики недостатак, како истраживачима који се баве Милованом Ћиласом, тако и онима који се баве другим темама везаним за овај период, из разлога што ово дело садржи вредна сведочанства једне важне историјске личности.

⁴³ М. Djilas, *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*, London 1959; видети и: Р. Willen: предговор у: М. Djilas, *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*, New York 1959, IX-XXXII.

⁴⁴ М. Djilas, *Conversations with Stalin*, New York 1962; видети и: D. Floyd: М. Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962-приказ, *Daily Telegraph*, 1962 (25.6.); V. Zorza: М. Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962-приказ, *The Guardian*, 1962 (25.6.)

⁴⁵ М. Djilas, *Montenegro*, New York 1963; видети и: Е. Abel: М. Djilas, *Montenegro*, novel, New York 1963-приказ, *Reporter*, Madison 1963 (7.11.)

⁴⁶ М. Djilas, *The Leper and Other Stories*, New York 1964.

⁴⁷ М. Djilas, *Njegoš. Poet, Prince, Bishop*, New York 1966.

⁴⁸ М. Djilas, *The Unperfect Society. Beyond the New Class*, New York 1969.

⁴⁹ М. Djilas, *The Stone and the Violets*, New York 1971.

⁵⁰ М. Djilas, *Under the Colors*, New York 1971.

⁵¹ М. Djilas, *A Memoir of a Revolutionary*, New York 1973; J. T. Butler: М. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973-приказ, *The New Leader*, 1973 (14.5.), 22-24; М. Schwartz: М. Djilas, *Der junge Revolutionär. Memoiren 1929-1941*, Wien-München-Zürich 1976-приказ, *Criticon*, 1976, 34, 88-90.

Амерички публицисти Мајкл и Дебора Миленкович, објавили су 1975. године специфичан избор из објављених и необјављених текстова Милована Ђиласа, под насловом *Parts of Lifetime (Делови живота)*.⁵² Истраживачима ова књига може бити од користи пре свега због садржаја који обухвата необјављене странице Ђиласових дневника из различитих периода, посебно из његових затворских дневника. Мемоари Милована Ђиласа везани за период Другог светског рата појавили су се на Западу 1977. године под насловом *Wartime. With Tito and Partisans (Ратно доба. Са Титом и партизанима)*.⁵³ Непосредно после смрти Јосипа Броза Тита, 1980. године, објављена је Ђиласова књига сећања *Tito. The Story from Inside (Тито. Прича из близине)*,⁵⁴ која је на Западу изашла и на српском језику, под оригиналним ауторским насловом *Дружење с Титом*.⁵⁵ У издању емигрантског листа *Наша реч*, 1983. године су се на Западу појавили мемоари Милована Ђиласа за послератни период (до краја његове друге робије). Књига је изашла на српском језику, под насловом *Власт*,⁵⁶ а своје енглеско издање доживеће 1985. године, под насловом *Rise and Fall (Успон и пад)*.⁵⁷ У међувремену, 1984. године, објављена је Ђиласова књига сећања и филозофско-прозних разматрања *Тамница и идеја*.⁵⁸

Прва књига Милована Ђиласа која је слободно штампана у Југославији била је његова студија о Његошу, *Његош, пјесник, владар, владика*, у издању издавачке куће Зодне, 1988. године.⁵⁹ Затим су, у наредних неколико година, уследила објављивања скоро свих важних Ђиласових књига. Тако су се 1989. године у Југославији појавила дела: *Црна Гора; Губавац и друге приче и Тамница и идеја*.⁶⁰ Наредне године изашле су политиколошке студије *Нова класа и Несавршено друштво*,⁶¹ књига сећања *Дружење с Титом*,⁶² збирке приповедака *Лов на људе и Љубав и друге приче*,⁶³ и мемоари

⁵² M. Djilas, *Parts of Lifetime*, eds. M. and D. Milenkovich, New York 1975.

⁵³ M. Djilas, *Wartime. With Tito and Partisans*, New York 1977; S. Clissold: M. Djilas, *Wartime. With Tito and the Partisans*, New York 1977-приказ, *Sunday Telegram*, 1977 (11.9.).

⁵⁴ M. Djilas, *Tito. The Story from Inside*, New York 1980; R. Davy: M. Djilas, *Tito. The Story from Inside*, New York 1980-приказ, *The Times*, 1981 (26.3.);

⁵⁵ M. Ђилас, *Дружење с Титом*, London 1980.

⁵⁶ M. Ђилас, *Власт*. London 1983.

⁵⁷ M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985; видети и: E. Barker: M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985-приказ, *The Times*, 1985 (5.9.); C. M. Woodhouse: M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985-приказ, *The Observer*, 1985 (8.9.), 20.

⁵⁸ M. Ђилас, *Tamnica i ideja*, London 1983.

⁵⁹ M. Ђилас, *Његош, пјесник, владар, владика*. Београд-Љубљана 1988.

⁶⁰ M. Ђилас, *Црна Гора*, Београд 1989; M. Ђилас, *Gubavac i druge priče*, Beograd 1989; M. Ђилас, *Tamnica i ideja*, Beograd 1989.

⁶¹ M. Ђилас, *Nova klasa*, Beograd 1990; M. Ђилас, *Nesavršeno društvo. I dalje od "Nove klase"*, Beograd 1990.

⁶² M. Ђилас, *Дружење с Титом*, Beograd 1990.

Разговори са Стаљином и Революционарни рат (који обрађују период Другог светског рата),⁶⁴ док је наставак мемоара за послератни период изашао 1991. године под насловом *Власт и побуна*, што је заправо београдско издање поменуте књиге *Власт*.⁶⁵

Године 1994, у издању Службеног листа СРЈ, објављена је последња књига Милована Ђиласа, завршна политиколошка критика комунизма и рекапитулација властитог политичко-идеолошког живота, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*.⁶⁶ Исте године изашла је књига разговора *Бошњак. Адил Зулфикарпашић*,⁶⁷ затим роман *Изгубљене битке*⁶⁸ и збирка приповедака *Слуга божији и друге приповетке*.⁶⁹ Постхумно су изашла следећа дела: роман *Светови и мостови* (1997),⁷⁰ збирке приповедака *Ране приповетке Милована Ђиласа, 1930-1940. (2000)*⁷¹ и *Најлепше приповетке Милована Ђиласа (2003)*.⁷² Књига сећања на детињство и младост, *Бесудна земља*, написан 1956. године, доживела је своје српско издање тек 2005. године, у издању *Политике*.⁷³ Син Милована Ђиласа, Алекса Ђилас, приредио је 2016. године писма Милована Ђиласа из затвора у Сремској Митровици.⁷⁴

⁶³ М. Ђилас, *Lov na ljude*, Sarajevo 1990; М. Ђилас, *Ljubav i druge priče*. Београд 1990.

⁶⁴ М. Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд 1990; М. Ђилас, *Революционарни рат*, Београд 1990.

⁶⁵ М. Ђилас, *Власт и побуна*, Београд 1991.

⁶⁶ М. Ђилас, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994.

⁶⁷ М. Ђилас, Н. Гаџе, *Вошњак. Адил Зулфикарпашић*, Сирх 1994.

⁶⁸ М. Ђилас, *Изгубљене битке*, Београд 1994.

⁶⁹ М. Ђилас, *Слуга божији и друге приповетке*, Београд 1994.

⁷⁰ М. Ђилас, *Светови и мостови. Повест у три књиге*, Нови Сад 1997.

⁷¹ М. Ђилас, *Ране приповетке Милована Ђиласа, 1930-1940*, приредио Б. Поповић, Београд 2000.

⁷² М. Ђилас, *Најлепше приповетке Милована Ђиласа*, приредио М. Бећковић, Београд 2003.

⁷³ М. Ђилас, *Бесудна земља*, Београд 2005.

⁷⁴ М. Ђилас, *Pisma iz zatvora*, приредио А. Ђилас, Београд 2016.

Увод

Младост

"Било је и других уверења и обавеза које су ме одржавале, али је Црна Гора увек била присутна и инспиративна, увек постојана. И све се процењивало кроз њу, проверавало у њој, у њеним искушењима и подвизима."¹ Овако је у једном свом есеју Милован Ђилас објаснио утицај и значај завичаја на његов живот и рад.

На основу сопственог искуства и сазнања из области националне историје историчар може лако доћи до закључка да значај историје и традиције у Црној Гори није занемарљива чињеница. У једној својој анализи професор Бранко Петрановић поставља питање: "Зар у Црној Гори историјска свест није одвајкада имала натпросечни значај у односу на многа друштва, захваљујући наслагама традиције и особеном историјском развоју?"² Као својеврстан одговор на ово питање Петрановић мало даље изводи закључак: "Црногорац је увек био засењен својом прошлошћу, склон да је прима на романтичан начин, у знаку гусала и епског доживљавања. Историјска свест је тим неопходнија и значајнија у животу, јер се широко распростире, готово на цело друштво, стварајући и обликујући практично друштвену свест."³ Нема разлога сумњати да и рођени, завичајни Црногорац Милован Ђилас није покупио карактеристике обележја свог поднебља, традиције и друштва. Поред важности поднебља у којем се формирала, такође важна чињеница у биографији једне личностин је и значај утицаја времена у којем живи, историјских прилика и догађаја. Период који називамо Ђиласовом младошћу (од рођења 1911, до доласка на студије у Београд 1929. године) испуњен је бројним важним и преломним историјским догађајима: Балкански ратови, Први светски рат, нестанак државе Црне Горе, стварање нове државе Краљевине СХС (Југославије). Поменути догађаји, који захватају најранији период Ђиласовог (свесног) живота, детињство и школовање, несумњиво су оставили трагова у његовом сећању, па тако и на сазревање и формирање личности.

¹ М. Ђилас, "Црна Гора као завичај", *НИИ*, 24. август 2006, стр. 43-45. Настанак овог есеја датира из новембра 1976. године.

² Б. Петрановић, *Историчар и времена епоха*, Београд 1997, стр. 156. (даље: Б. Петрановић, *Историчар...*)

³ *Исто*.

У погледу традиције и менталитета Црна Гора је по много чему специфично подручје. Епска традиција, посебно усмена народна поезија и баштињење српског културног и историјског наслеђа, базирана на истицању високог морала, познатог као "чојство и јунаштво", присутна је у готово свим сегментима културе. О томе Милован Ђилас пише: "Повијест било које црногорске породице чине предања из живота оних пређа који су се истакли нечим особитим, а понајчешће јунаштом... А како нема нејуначних племена и братстава, поготову у схватањима њихових припадника, то није било ни породица без гласитих јунака и главара... С мојом породицом баш то није случај. У њеној прошлости, све до недогледних времена, није било ни главара ни јунака... А веома је мучно и постидно у земљи у којој су се јунаштво и главарство цијенили изнад свега – бити и без једнога и без другога. То је као сиромаштво, чак и као порок на који други нијесу обречени."⁴ Врло важан део тог наслеђа је и аутентичан облик ратничког морала, базиран на традиционалном слободарству и вишевековној независности црногорских племена, у народној свести забележених као једини део српског народа, као и Српске цркве међу њима, који је остао непоробљен од Турака. Повезано са менталитетом тзв. динарских виолентних типова људи, ово наслеђе је створило посебан облик друштвене чврстине, па и суровости, оличене у строгим правилима понашања и поштовања традиционалних патријархалних вредности и начина живота.⁵ У намери да нагласи поменути суровост поднебља и обичаја родне Црне Горе Милован Ђилас је и својој аутобиографској прози, која описује најраније године његовог живота и младост, дао наслов "Бесудна земља",⁶ односно земља без суда и закона, у којој важе обичајна правила крвне освете и несигурности живота људи. О тој свирепости свог краја Ђилас сликовито пише: "Али ако живот моје породице није у свему типичан за мој завичај – Црну Гору, у нечем опет јесте: неколико покољења је изгинуло од људи исте вјере и имена, од Црногораца. Прадјед мог оца, па дјед и плудјед, и отац, и стриц – сви су били побијени... Убијени су и мој отац и брат његов, и браћа моја: нијесу узалуд сви они зебли да би могли умријети немушки – на постељама поред жена. Пет покољења, а крвави ланац се није прекинуо. Страх од крвничких братстава и мржња према њима, наслеђивани су силовитије но према душманима,

⁴ М. Ђилас, *Бесудна земља*, Београд 2005, стр. 39-40. (даље: М. Ђилас, *Бесудна земља*).

⁵ О повезаности порекла и личних особина Милована Ђиласа са поднебљем, менталитетом, културом и традицијом динарског подручја и Црне Горе видети: V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Dilas. Prilozi za biografiju*, Београд 1991, стр. 65-110. (даље: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*).

⁶ Кованицу "бесудна земља" Ђилас је преузео од Његоша, из стихова "Шћепана малог".

према Турцима... Чини ми се, родио сам се с крвљу на очима и крвавим сликама пред њима. Прве ријечи су биле крв и у крви окупане."⁷

Иако су имали свест о јединственом културном, политичком и менталном припадању Црној Гори, генерација људи и свет у којем је живео млади Милован Ђилас више није био класични стари и традиционални црногорски свет. Можда најбоље о томе говоре речи Милована Ђиласа: "Ми, дјеца, живјели смо и одрасли међу Брђанима, који су већ и сами губили племенске ознаке; отац је душевно био везан за црногорску Херцеговину. Општа државна и политичка традиција била нам је, међутим, црногорска. Због свега тога и нијесмо тачно знали, као и многи други из нових покољења, коме припадамо. Били смо од оних који су припадали Црној Гори у најширем смислу, њој као цијелини. Били смо Црногорци код којих су се већ смијешале и губиле разлике наслијеђене из племенског живота и из тога што су неки крајеви дуже остали под Турцима."⁸ Но, и поред тога, културне и друштвене традиције Црне Горе биле су још увек веома живе. Њихов утицај на млађе генерације се најбоље огледа у погледу значаја традиционалне епике, пре свега народне поезије. Не само Ђилас у својим сећањима, него и други аутори потврђују да је народна поезија била изузетно важан део његовог одрастања и духовног формирања. Владимир Дедијер, човек који је Милована Ђиласа веома добро познавао, сведочи да је Ђилас Његошев *Горски вијенац* и бројне друге песме знао напамет.⁹ Саме Ђиласове речи можда најбоље осликавају не само прожимање његове личности са утицајем народног епа, него и тадашње време и услове под којима се то дешавало: "Гуслари су већ били ријетки иако су их још радо слушали. И ја сам уживао слушајући их, али не толико у самој пјесми, колико у томе како је гуслар казује... Као и други, доживљавао сам јунаке и згоде из народних пјесама и прича. Али оно што ме је опијало од гуслања и од пјесама било је што сам при томе осјећао да сам и ја дио тог великог казивања које спаја, кроз оне који живе – прошлост и будућност народа. У гусларском, често једноличном, понављању слика и израза било је нечег строгог и узвишеног што је поново и поново указивало на страшни удес којим морамо да живимо као народ, а при томе да останемо и људи – да пјевамо, веселимо се и кукамо, стварамо, измишљамо и обнављамо се, а изнад свега чувамо образ и поштење."¹⁰

⁷ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 43.

⁸ *Исто*, стр. 58.

⁹ V. Dediđer, *Veliki buntovnik...*, str. 43, 77. i 81.

¹⁰ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 145-146.

Милован Ђилас је рођен у селу Подбишћу код Мојковца, 12. јуна 1911. године, у предвечерје Балканских ратова. Смештено на левој обали реке Таре, између планина Бјеласице и Сињајевине, на путу за Колашин, Подбишће припада Брдима и североисточном делу Црне Горе. Подручје Црне Горе се у прошлости делило на две историјско-географске области: стара Црна Гора и Брда.¹¹ Простором ових области на две групе су се делила и традиционална црногорска племена.¹² Границе Црне Горе су се током XIX века у неколико наврата мењале и проширивале. Области Брда су у њен састав ушле у првој половини XIX века, а само Подбишће са околином тек после Берлинског конгреса и стицања независности Црне Горе (1878). Тада је граница повучена реком Таром, делећи Подбишће од Мојковца који је остао у Турској, и на овом месту ће се задржати све до 1912. године. Чинећи својеврсну мешавину досељеника, овај крај се разликовао од осталих делова "традиционалне и историјске" Црне Горе. "Насељен народом из брдских племена, читав крај се разликовао и од црногорских Хрцеговаца и од Староцрногораца...", записаће Милован Ђилас у својим сећањима.¹³

Породица Ђилас води порекло из северозападне Црне Горе, из околине Никшића, а родом је "од старијег братства Војиновића из Жупе никшићке."¹⁴ Презиме Ђилас је први узео Алекса, Милованов деда.¹⁵ У Подбишћу Ђиласи нису били староседеоци. Први се досељава Ђиласов отац Никола, после ратова 1875-1877.¹⁶ Ту је добио службу као погранични официр. Оженио се Василијом, рођеном Раденовић, из Подбишћа чија је породица била пореклом из околине Плава.¹⁷ Породица Николе Ђиласа била је средње имућна, такорећи полусељачка, јер је Никола био државни

¹¹ Област старе Црне Горе се простирала на подручју од Скадарског језера на југу до простора северно од Ловћена и око извора реке Зете на северу. Брда су обухватала простор североисточно од старе Црне Горе и реке Зете, око река Мораче и Таре.

¹² Јован Цвијић ову поделу недвосмислено наглашава: "Једно су црногорска племена, тј. племена старе, историјске Црне Горе, између долине реке Зете и Скадарског језера... Друга група заузима углавном највишу област зелене зоне, између реке Зете и отприлике Лима. У њој се разликују херцеговачка племена и племена 'седморо Брда'." (Ј. Цвијић, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*, Beograd 2011, str. 395).

¹³ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 58.

¹⁴ А. Ђилас, *Beleška o piscu*, у: М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, str. 447.

¹⁵ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 41. Реч "ђилас" је локализам херцеговачког и црногорског краја, а значи "скакач" и "тркач", а, по речима Василија Калезића, у фигуративном смислу: распуштен или раскалашан човек. (V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, Beograd 1988, str. 129, даље: V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*).

¹⁶ Отац Милована Ђиласа, Никола Ђилас, доселио се у Подбишће практично због крвне освете и то према Петровићима, црногорској владарској кући, на које је сумњао да су били умешани у убиство његовог оца. После помирења, књаз Никола му је, уз официрски чин, дао имање у пограничној области тадашње Црне Горе, у селу Подбишће. (М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 56).

¹⁷ *Исто*, стр. 59.

службеник и "који је уз земљу имао и плату."¹⁸ Као и све црногорске породице и породица у којој је Милован Ђилас рођен и у којој је одрастао неговала је традиционални патријархат и обичаје који су се истицали поменутим карактеристичним елементима епског фолклора и културног поднебља Црне Горе, мада није у свему била, како каже Ђилас, "типична" за тај крај. Наиме, као најважнија разлика истицала се већ поменута чињеница да међу прецима Ђиласа није било "примера јунаштва". По Ђиласу, био је то несумњиви "недостатак" и на неки начин је представљало велики морални притисак за породицу и фамилију. Херојски углед је донео тек Милованов деда Алекса, због чијег је осветништва породица и морала отићи из старе постојбине.¹⁹ Ову, у појединим особеностима "нетипичност" додатно је, како каже Ђилас, "појачавала" породица с мајчине стране која у културном и обичајном смислу није била црногорска, али која се временом "поцрногорчила."²⁰

Милован је био четврто од деветоро деце породице Ђилас.²¹ Али пошто је двоје деце рано умрло (Милованови старији брат и сестра), током одрастања од њега је био старији једино брат Алекса.²² Алекса Ђилас, као старији брат, био је важна личност која је доста утицала на Милована. Био му је не само брат него и изузетан пријатељ и, касније, политички истомишљеник и саборац, све до 1941. године, када је Алекса погинуо. Поред Милована и Алексе и остала деца Николе и Василије су била везана за револуционарни покрет и НОП у рату. Пресудан утицај на целу породицу имао је Никола Ђилас. Као трдиционални црногорски *pater familias* Никола је водио главну реч, а догађаји и расположења кроз која је пролазио пресликавали су се и на стање у породици.²³ Као жандармеријски официр учествовао је у догађајима који су пратили ослобођење крајева Црне Горе после 1912. године, у Првом светском рату и у

¹⁸ Исто, стр. 56. Тај полусељачки карактер Милован Ђилас потврђује када своју породицу описује следећим речима: "Наша кућа била је по свему сељачка, али у њој се живело боље и културније... него у просечној сељачкој кући... Чудно је било: прве доње гаће обукао сам тек када сам пошао у гимназију. Није то било због немаштине него због навика и начина живота... Плаћали смо и надничаре и најамнике, али је и отац увијек радио на земљи." (Исто, стр. 68).

¹⁹ Опширније: Исто, стр. 43-53.

²⁰ Исто, стр. 59.

²¹ Детаљније о члановима Ђиласове породице видети: М. Миликић Мидо, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Београд 2011, стр. 273-285. (даље: М. Миликић, *Ратним стазама...*).

²² Алекса Ђилас – Бећо (1906 – 1941), учитељ. Рођен у Подбишћу, завршио учитељску школу у Београду. Предратни партијски активиста. Један од организатора устанка у Црној Гори 1941. године. Убили га четници новембра 1941. код Бијелог Поља. Народни херој. Основна школа у Мојковцу носи његово име.

²³ У свом предговору *Бесудној земљи* Бранко Поповић о Николи Ђиласу каже: "Кад је отац бивао у невољи, сви су патили, а када је он ослобађан тамнице... или напредовао у служби свима су 'цветале руже'... Припадао је оном чиновничком слоју који се никада није издвојио из сељаштва." (Б. Поповић, *Стасавање Милована Ђиласа*, предговор у: *Бесудна земља*, стр. XV).

Метохији, где је једно време службовао. Поменуте догађаје су пратили сукоби са разним одметницима, али понекад и злочини над муслиманским и албанским становништвом. О томе и сам Ђилас пише у својој *Бесудној земљи*.²⁴ У вези са тим догађајима поједини аутори, пишући о Миловану Ђиласу, истичу и појам тзв. "комплекса оца", у оквиру шире појаве "балканске крвне освете", који је тесно повезан са "црногорском традицијом култа предака и култа оца."²⁵ Ђиласова породица није била посебно политички обојена. Никола Ђилас се није истицао ни међу противницима ни међу присталицама уједињења, иако није био одушевљени присталица губитка црногорске државне независности и самосвојности.²⁶ Међутим, и поред својих личних убеђења, он се ипак ставио у службу нове државе и, као жандармеријски официр, ревносно је обављао службу све до пензионисања,²⁷ када се повукао у сенку мирног живота без било каквог политичког истицања и ангажовања.

Родно место Милована Ђиласа се, у време његовог рођења, налазило на државној периферији, уз саму границу са Турском. Први велики историјски догађаји који су се десили у Ђиласовом животу били су Балкански ратови и Први светски рат. Ови догађаји су се збили у најранијем периоду његовог живота, у детињству (1911-1917). Према томе, најраније сећање и целокупно детињство, све до поласка у школу, везани су за ратне године и време окупације. Похађање основне школе и гимназијске дане Ђилас је провео у последњој години аустријске окупације Црне Горе (1917-1918) и у новој држави, у првој деценији њеног постојања (1918-1929). Студије уписује у првој години шестојануарске диктатуре и под новим називом – Југославија, реформисане државе (1929). Тако се важне "прекретнице" и периоди Ђиласове младости (детињство и предшколски период, основно и средње образовање и упис на студије) поклапају са значајним догађајима и историјским датумима националне историје.

Поменуто је да су прве године сећања Милована Ђиласа везане за време Првог светског рата и аустријске окупације Црне Горе. Ратни амбијент и његове карактеристике су се дубоко утиснуле у свест малог Милована. Укратко, та своја прва сећања аутор *Бесудне земље* је описао врло језгровито: "Топови су загрмјели кроз прво сјећање. Бомбе ричу и пушке праште кроз читаво дјетињство, рањавају сваки сан и

²⁴ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 70-71; упоредити и са: М. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958, p. 38-39; 54.

²⁵ Опширније: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 111-123.

²⁶ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 112.

²⁷ У то време у Црној Гори је дошло до бројних појединачних и колективних побуна против нове државе. Једна од најпознатијих била је побуна племена Роваца, а у њеном гушењу је Никола Ђилас директно учествовао. (М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 118-121; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 114-117).

кидају сваку слику у комаде."²⁸ Кроз његово сећање пролазиле су разне војске (црногорска, српска, аустријска), ликови изгладнелих и рањених ратника, тешке ситуације опште глади и немаштине, сурове слике окупације и различитих људских судбина. Ослобођење 1918. године пратио је долазак српске војске ("Србијанаца", како их у својим сећањима назива), уочавања разлика у менталитету између Србијанаца и Црногораца, појаве незадовољства новим стањем, различитих облика манифестација против уједињења, гоњење и хватање комита, гушење масовних побуна (у којима је учествовао и Милованов отац), приче које је Милован Ђилас слушао од старијих у вези са поменутиим догађајима итд. Укратко, опште неприлике и незадовољство људи које је "захватило мутно и бунтовно вријеме", како Ђилас каже у својим сећањима.²⁹ Из наведеног се може закључити да је Милован Ђилас веома рано осетио последице наглих политичких промена и атмосферу стања побуне и непослушности, као и значење политичких подела међу људима.

У готово свим сећањима на детињство Милован Ђилас истиче чињеницу да је био веома несташно дете (како каже "злочесто"), немирног духа и својеглавог карактера. Мајка га је, управо због те "злочестости", већ са шест година послала у школу.³⁰ Прву школску годину провео је под режимом аустријске окупације и веома тешким социјалним условима који су у то време владали Црном Гором. Наставак школовања носио је и промену места становања. Гимназију је похађао у Колашину и Беранима. Године проведене у поменута два града (1921-1929) представљају преломни период формирања Ђиласове личности, односно стицање темеља образовања, нових социјалних искустава, првих интелектуалних стремљења, па и првих назнака будућег политичког опредељења.

У десетој години живота Милован Ђилас је променио социјалну средину. Ради даљег школовања преселио се у Колашин. Та промена средине представљала је за Ђиласа важно животно искуство. Као дете рођено и васпитавано у руралној средини, упознао је прве слике градског (чаршијског) живота и понашања, а такође је учио и

²⁸ О Ђиласовом детињству под окупацијом опширније: М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 73-113. Многе аутобиографске елементе садрже и Ђиласова прозна остварења, пре свега романи, у којима се може видети ауторова софистицирана слика делова младости и атмосфере тога времена. (Видети ромене: М. Ђилас, *Црна Гора*, Београд 1989; М. Ђилас, *Светови и мостови*, Нови Сад 1997; и збирку приповедака: М. Ђилас, *Ране приповетке*, Београд 2000).

²⁹ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 114. Опширније о стању општих немира и незадовољства у Црној Гори после Првог светског рата: *Исто*, стр. 113-121.

³⁰ *Исто*, стр. 99.

разлику између себе и градских људи. Да би смо што уверљивије показали ову чињеницу социјалних разлика са којима се суочио десетогодишњи дечак, вреди цитирати Ћиласово сећање. Поменуто разлику између сељака и варошана Ћилас у својим сећањима описује као врло изражену. Наиме, отац њега и брата није одмах преселио у Колашин. Прво су били смештени код рођака у селу близу Колашина, а Ћилас пише да су чак и ту разлике биле видљиве: "То је било село поред вароши, мале и полусељачке, али – вароши... били су сељаци као и ми, сиромашнији од нас. Али то им није сметало да сматрају нас за простије. И с правом: код њих је све било чистије, кућа уређенија и двориште вазда обрисано. Код нас је све било огрезло у сточно ђубре и сав нам је живот био измијешан са говедима. Код нас је све било масно и каљаво, код њих посно и опрано. Код њих се зна свакој пари крај, а код нас као да ништа нема ни мјере ни вриједности."³¹ Из ових реченица се може запазити да прво осећање неједнакости код Ћиласа није било "социјалног", тј. "имовинског" карактера, већ би се пре рекло да је било културолошке природе. Са дванаест година (трећи разред гимназије) Ћилас се преселио у Колашин, а његов брат Алекса отишао у учитељску школу у Беране. У Колашину је Ћилас, како тврди у сећањима, још више уочио разлику између сељака и варошана, сиромашних и богатих и, још израженије, мржњу између њих.³²

Четврти разред гимназије Ћилас је уписао у Беранима, где ће остати наредних пет година све до завршетка средње школе.³³ Беране је за њега било ново искуство. За разлику од Колашина, оно је било нешто веће место и, што је још важније, представљало је у ширем смислу ново поднебље где је доминирала верска и етничка шароликост.³⁴ Током година проведених у овом граду Ћилас ће стећи основу свог интелектуалног, па и идеолошког "профила", дружећи се интензивно са различитим личностима, долазећи у контакт са мноштвом нових идеја и стремљења, изучавајући и читајући бројну литературу и полако се опредељујући за један животни став и систем вредности које ће касније проширити и артикулисати у оквиру једне политике и идеологије и на којима ће надоградити своју политичку делатност.

Беранска гимназија је Миловану Ћиласу пружила, осим редовног школског градива, и веома важну животну школу искуства кроз свакодневни суживот како са

³¹ Исто, стр. 137.

³² Опширније: Исто, стр. 163-167. Ћилас, на пример, пише да су се варошка и сељачка деца јако мрзела и то, како каже, нескривено. За људе из града каже да мрзе сељаке, али само оне сиромашне, а сељаци да "мрзе грађане све од реда." (Исто, стр. 167).

³³ Исто, стр. 217.

³⁴ Опширније: Исто, стр. 217-222.

вршњацима тако и са професорима. У својој аутобиографској прози Ђилас описује најразличитије личности са којима је долазио у контакт. Посебно су занимљиви портрети професора међу којима је било добрих и лоших, строгих и благих, необичних и просечних, који су делили разнолика порекла и уверења: конзервативци, демократе, руски емигранти, германофили, либерали, левичари итд.³⁵ Сви они су непосредно утицали на Ђиласа који је неке доживљавао као противнике а поједине као узоре и инспирације.

У ово време Ђилас испољава интересовања према литератури и према политици, можда прецизније речено, према идеологији. Поједини аутори су, пишући о Ђиласу, посебно истицали његову "двојност" између писца и идеолога, односно политичара.³⁶ Рекло би се да је Ђилас идеологију открио, добрим делом, кроз литературу и размишљање, управо у својим средњошколским данима. Иако је он у својим сећањима тврдио да се за комунизам определио веома рано, већ у седмој години живота,³⁷ реагујући више емотивно и инстинктивно на одређене појаве и личности, чини се вероватнијим да је симпатије за ту врсту идеологије стекао током гимназијског школовања упознајући се са књижевним класицима и са писцима који су припадали тзв. "социјалној литератури". О томе и Ђилас прилично јасно каже: "Била је то класична и хуманистичка књижевност, која је подстицала на комунизам. Она, истина, није непосредно упућивала ка комунизму, него ка човечнијим и праведнијим односима међу људима. Постојеће друштво, а поготову његови политички покрети, нијесу били кадри чак ни да обећају такво што."³⁸ Да је књижевност имала снажан утицај на Ђиласово идеолошко опредељење сведочи он сам наводећи податак да у средњој школи није читао политичку, тј. идеолошку или марксистичку литературу: "Неке марксистичке или социјалистичке литературе није тада ни било у Беранама, нити ми је долазила до руку. Оно што је могло утицати и стварно утицало била је велика лијепа књижевност, нарочито руских класика. Њен утицај био је споредан, али – трајнији."³⁹ Када је убрзо дошао на студије у Београд затекао је

³⁵ Опширније: *Исто*, стр. 243-282. О биографијама професора Беранске гимназије који су предавали у време када је Ђилас похађао ову школу видети: З. М. Зечевић, *Беранска гимназија 1913-1943. Професори и наставници*, књ. I, Беране 2008, стр. 143-679.

³⁶ Видети: V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*, str. 105-163; D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Podgorica 2010, str. 70. (даље: D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*).

³⁷ Ђилас каже да га је за ту идеју већ у детињству придобио кум Михаило Вуковић. Наравно, Ђилас то објашњава пуком дечијом радозналошћу за једном необичном личношћу која је на њега оставила снажан утисак. (М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 143-144).

³⁸ *Исто*, стр. 335.

³⁹ *Исто*, стр. 336.

истомишњенике који су као основу имали слична искуства "симбиозе" литературе и идеологије: "...иста достојевскијевска и крлежијанска литература, унутарње кризе и мутна расположења, мрачна негодовања и огорченост због неправде међу људима..."⁴⁰ Ђилас се у то време јасно био определио за литерарни рад,⁴¹ истовремено гајећи снажна, чини се више идеолошка него политичка, осећања за комунизам: "Ја сам био једини из моје генерације који се сасвим одређено осјећао комунистом, већ у осмом разреду. Али сам желео да будем писац."⁴² Ту жељу је и преточио у своје прве литерарне радове које је објавио већ у завршној години гимназије. То је било, сећа се Ђилас, "... моје мутно кретање ка комунизму и свјесно ка књижевности."⁴³

По Ђиласовим речима, најважнији чинилац који је утицао на његово идеолошко опредељење били су друштвени услови. Они су били, како каже, "први и најмоћнији подстрекач".⁴⁴ Међутим, питање је колико су за то његово идеолошко везивање били пресудни непосредни лоши социјални услови које је могао непосредно да осети. И њему и брату било је омогућено да се школују, иако нису живели у изобиљу, ипак у основним потребама нису оскудевали, затим, како каже Дедијер, пензија његовог оца, жандармеријског мајора, омогућила му је да касније живи и студира у Београду.⁴⁵ Зато би се пре могло рећи да је опредељење за комунизам код Ђиласа била нека врста интелектуалног стремљења и духовне потребе за побуном и "идеализовање света" са јаким уметничким (поетским) обележјима. Бранко Поповић је то објаснио на следећи начин: "Млади поета тежио је савршенству, некој врсти естетски уређеног света. Хотећи да буде и писац и комуниста – Ђилас је тежио да и друштвени живот уреди као песму."⁴⁶ Ђилас пак о томе каже: "Била је то жеља за једним бољим и љепшим свијетом, зао промјеном, жеља урођена сваком бићу, а која у конкретним приликама, није ни могла да добије други до комунистички облик. Комунизам је био једна нова идеја. То је за младост био занос, жудња за подвигом и за жртвовањем на срећу рода људскога."⁴⁷

⁴⁰ Исто, стр. 335.

⁴¹ Из тог времена датирају и први Ђиласови литерарни покушаји (углавном поетичко-прозни радови). Видети: М. Ђилас, "Јутро на Биоградском језеру", *Венац*, 1/1928, стр. 88-89; М. Ђилас, "Тифран", *Венац*, 4-5/1928, стр. 363-364; и др.

⁴² М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 332. Ђилас се веома "уживљавао" у улози писца. Тако у својим сећањима помиње да је, у жељи да личи на Толстоја, на крају средње школе и касније на студијама носио руску рубашку и облачио се "као у Руса". (Исто, стр. 338).

⁴³ Исто, стр. 337.

⁴⁴ Исто, стр. 336.

⁴⁵ V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 125.

⁴⁶ Б. Поповић, *Стасавање Милована Ђиласа*, предговор у: *Бесудна земља*, стр. XXV.

⁴⁷ М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 336.

Шестојануарска диктатура, која се поклопила са последњом Ђиласовом годином у гимназији, могла је та осећања само још више да подстакне и послужи као основа за њихово касније политичко (револуционарно) артикулисање.

Вреди поменути и могућност религијског утицаја на Ђиласово интелектуално и идеолошко формирање. Одрастао и васпитаван у православној, патријархалној средини и породици Милован Ђилас је без сумње из тог културно-социјалног окружења понео основне форме религијског васпитања. Касније кроз школовање, поготову у средњој школи, о религијским питањима је почео да размишља критички и у складу са својим тадашњим интересовањима и сазнањима. Слушао је веронауку, а на њега је имао утицаја прота Бојовић, који је био "разложен, начитан, а уз то љепорек" и веома погодан за разговоре на тему религиозности.⁴⁸ "Излагања прота Бојовића била су сасвим у складу с младићским расположењима за правдом и милосрђем. Он није ни у ком случају могао непосредно утицати у правцу нечијег опредјељивања за комунизам. Али је будио велике мисли и осјећања о правди и милосрђу, преко којих се... касније, бар што се мене тиче, ишло и ка комунизму. То је било чудно: протина излагања била су усмјерена ка одвраћању од комунизма и од сваког насиља. Али су настојања на правичности, равноправности и милосрђу подстицала на размишљање и на напоре да се оствари свијет у коме би то било стварност..."⁴⁹ То је повезивао и са лектиром коју је тада читао и о којој је размишљао: "Увијек сам, касније, осјећао у себи неки неплаћени – комунистички – дуг према Достојевском и према проти Бојовићу, који се нијесам усуђивао ни себи да признам. Они су подстицали на праведност и милосрђе."⁵⁰

⁴⁸ Исто, стр. 291-292.

⁴⁹ Исто, стр. 294.

⁵⁰ Исто.

Сазревање револуционара

У јесен 1929. године Милован Ђилас долази на студије у Београд. Уписује се на Филозофски факултет на групи за југословенску књижевност. Избор студијске групе на факултету био је потпуно у складу са његовим тадашњим интересовањима. Млади Ђилас у Београд заправо долази са високим литерарним амбицијама и већ првих година у новој средини почиње да објављује своје радове.⁵¹

По свом признању, није био "ревностан студент" али се полетно "расписао у приповетакама, будући истовремено социјални незадовољник, чак и комуниста", мада са њима није имао контаката, будући да су у то време (шестојануарска диктатура) били готово разбијени и у дубокој илегалности.⁵² Своја дела, поезију и прозу, објављује у листовима разних профила и оријентација, *Јужни преглед*, *Воља*, *Књижевни север*, *Мисао*, *Слободна мисао*, *Венац*, *Епоха*, *Књижевни круг*, *Култура*, *Млада Босна*, *Млада култура*, *Уметност и критика*, *Записи*, *Књижевне свеске*, *Зета*, *Наша стварност* и др. Поред писања песама и приповедака, Ђилас показује и живо интересовање за књижевну критику и полемику, па тако врло брзо улази у престоничке литерарно-полемичарске воде. Током целог међуратног периода, осим за време робије 1933-1936, Ђилас је критичарски веома ангажован. Објављује у разним часописима различите врсте текстова, полемике, расправе, критичке огледе, чланке, приказе књига. Често своје текстове, због своје политичко-илегалне делатности, потписује различитим псеудонимима, од којих су до сада познати: Мило Николић, Вук Затарац и М. Ђорђевић.⁵³ Врло брзо, у складу на пригрљеном идеологијом, усваја и почиње да заступа концепт тзв. "социјалне литературе", иако се интимно и естетски, према сопственим тврдњама, с њом није слагао.⁵⁴ Заступао ју је једноставно као део политичке дисциплине.

Од првих дана оштро левичарски расположен, Милован Ђилас је своју политичку оријентацију врло брзо препознао у комунистима. На самом почетку је исказивао извесна двоумљења, па је тако симпатисао и поједине левичарске грађанске

⁵¹ Видети: V. Kalezić, *Ѓилас, miljenik i otpadnik komunizma*, str. 105-117.

⁵² М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 8.

⁵³ О овој теми опширније: М. Ѓилас, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, priredio V. Vojinović, Cetinje 2009.

⁵⁴ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 8.

прваке, као што је у то време био професор Правног факултета Драгољуб Јовановић. Међутим, Ђиласа тада нису могла задовољити компромисна и умерена политичка деловања, већ је у својој бескомпромисности тежио радикалним опцијама. "Јовановићев опрезни приступ ме није могао одушевити. Осећао сам да се нешто велико мора догодити што би људе тргло из мрака и патњи услед насиља и сиромаштва. Јовановић је био практичан политичар и идеолог; није био радикалан. Није могао да пружи адекватан одговор свим тим комплексним снагама социјалног незадовољства".⁵⁵

Како Ђилас бележи у мемоарима, током прве две године његовог борава у Београду 1929-1931, на Универзитету није било организованих политичких група, па је његов политички живот био "стерилан и празан".⁵⁶ Међутим, ускоро ће део универзитетске омладине захватити незадовољство у јесен 1931, уочи избора које је расписала Влада са једном, режимском листом генерала Петра Живковића. Ђилас је тада био у групи студената која је новембра тајно посетила Милана Стојадиновића, који је тада био у опозицији влади генерала Живковића.⁵⁷ Тако је на Београдском универзитету међу студентима дошло до припрема организовања демонстрација, у којима је и Милован Ђилас узео активног учешћа. "Најбунтовнији су се", сећа се Ђилас, "груписали према политичким сродностима: ја сам се, дакако, нашао међу левичарима, као један од иницијатора. Међу присташама забрањених грађанских странака било је образованих, култивисаних младића, а у онима из земљорадничких странака и врло борбених. Али ми леви, комунисти по оном што смо чули о комунизму – ми смо по самом опредељењу били најактивнији у припреми и вођењу демонстрација уочи избора, у јесен 1931. Режим је, на наше чуђење, поступио релативно благо према 'својој' омладини: после скривања и краћег хапшења, и ја сам био слободан, под претпостављеном паском доушника".⁵⁸

Левичарске групе са Београдског универзитета су се након ових догађаја полако консолидовале, спроводећи селекцију поузданих и оданих чланова. Њихови припадници су почели и са несистематским идеолошким "образовањем", помоћу разних брошура или књига до којих су у то време могли да дођу. Тако је започето стварање снажне и добро организоване револуционарне комунистичке организације на Београдском универзитету. У јесен 1932. ова група је успоставила везу са званичном

⁵⁵ М. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973, p. 17. (даље: М. Djilas, *Memoir...*).

⁵⁶ *Ibid*, p. 20.

⁵⁷ *Ibid*, p. 42-45.

⁵⁸ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 8.

Партијом, односно са њеним "поверенством" у Београду. Исте године Милован Ђилас је примљен у КПЈ и постао секретар комунистичке организације на Универзитету.

Од тог тренутка Милован Ђилас почиње у потпуности да делује као комуниста илегалца, припадник и функционер Партије, односно као тзв. "професионални револуционар". Ђилас је свој положај схватио веома ревносно и одмах се динамично почео ангажовати у том смислу.⁵⁹ Већ крајем 1932. и почетком 1933. године успоставља везу и сарадњу студентске партијске организације са групама радника комуниста. То ће убрзо довести и до његовог првог хапшења, у фебруару 1933, када је био интерниран у познати београдски затвор Главњачу. Међутим, због недостатка доказа, након шест дана проведених у притвору, Ђилас је пуштен на слободу. Та слобода ипак неће потрајати дуго. Полиција је изненада, 23. априла, упала у Ђиласов стан у Далматинској улици, направила претрес и у ухапсила га.⁶⁰ У затвору је био изложен тортури, а саслушавао га је лично Светозар Вујковић, тадашњи шеф антикомунистичког одељења Београдске полиције.⁶¹ Иако се, према свом тврђењу, током испитивања добро држао, Ђилас је ипак одао свог сарадника Јовића Бубању. Ђилас то помиње у мемоарима, али наводи да је одавање Бубање заправо представљало тактички потез, на предлог свог другог сарадника Василија Стајкића.⁶² Према краткој висти коју је објавила *Политика* 29. априла, Милован Ђилас је покушао да изврши самоубиство "перорезом".⁶³ На основу сопственог признања о поседовању илегалних комунистичких докумената и литературе, као и због писања у илегалноме листу *Ударник* и припадништва групи која је писала и растурила чланке, Ђиласу је суђено на Суду за заштиту државе, а по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави.⁶⁴ Осуђен је на казну од три године строгог затвора, који је већим делом одлежао у Сремској Митровици.

Затворски дани од 1933. до 1936. године представљају један од преломних периода у Ђиласовој политичкој биографији. Током робије Милован Ђилас је, пре свега, у идеолошком, политичком и револуционарном смислу потпуно "сазрео", стекавши важан податак за биографију – стаж политичког затвореника. У затвору је успоставио контакт са многим водећим комунистима, изучавао марксистичку

⁵⁹ Видети: М. Djilas, *Memoir...*, р. 92-107.

⁶⁰ *Ibid*, р. 109.

⁶¹ *Ibid*, р. 112-119.

⁶² *Ibid*, р. 116. Владимир Дедијер, међутим, на основу проучених и упоређених докумената сматра да је Ђиласов поступак у односу на Јовића Бубању ипак била слабост и свесна одаја другова. (V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 131-148).

⁶³ *Политика*, 29. април 1933.

⁶⁴ Видети: АЈ, 135, Државни суд за заштиту државе (ДС), 24/33, *Оптужница од 9. септембра 1933*; АЈ, 135, ДС, 24/33, *Пресуда од 22. новембра 1933*.

литературу, додатно усавршио руски језик преводећи. Такође, имао је времена и за писање, па је на робији написао неколико приповедака и један роман под називом *Црна брда*. Сви ови радови биће му по изласку са робије одузети и никада му неће бити враћени.

Посебно карактеристичан део Ђиласове робије односи се на односе са усташама. Наиме, током првог дела робије, коју је издржавао на Ади Циганлији, Ђилас је, као и већина комуниста, дошао у контакт и са похапшеним усташама, припадницима терористичких група тзв. "Велебитског устанка". У то време КПЈ је заступала изразито антијугословенску политику, по наређењима из Коминтерне, па је у том смислу у усташама видела својеврсне савезнике. "Очигледно, затворска атмосфера делимично објашњава наше добре односе са усташама. Имали смо заједничког непријатеља: владу и режим. И ми смо живели под сличним условима. Али ту је било и других, много важнијих, разлога". Ти "много важнији" разлози односили су се, пре свега, на заједнички став комуниста и усташа да Југославију треба разбити на мање државе. "Ми комунисти усташама нисмо пребацивали њихово ослањање на Италију и Мађарску, иако то нисмо одобравали. Инстинктивно смо осећали да усташко деловање може да нам у доброј мери помогне у остварењу нашег циља: деструкцију Југославије. Морални и патриотски аспекти тог проблема били су небитни". Ђилас је једно време и делио собу са усташким злочинцем Јурајем – Јуцом Рукавином, вођом тзв. "Велебитског устанка". "Рукавина и ја смо постали прави пријатељи, што није био једини пример те врсте. И други комунисти су склапали пријатељства са 'националистима' и таква пријатељства су умела да се продуже и после затвора", бележи Ђилас у мемоарима.⁶⁵

После изласка са робије, априла 1936, Милован Ђилас бива протеран од стране власти у завичај. Међутим, већ септембра враћа се у Београд и наставља да се бави илегалним радом. Године од 1936. до 1941. године представљају кључни период Ђиласовог успона у партијској хијерархији. После робије Ђилас делује на територији Србије, као један од функционера ПК КПЈ за Србију. Наредних година Милован Ђилас је, заједно са Александром Ранковићем, један од кључних људи у процесу реорганизовања партијске организације у Србији.⁶⁶ Постаје члан Покрајинског комитета за Србију, 1937. године, а исте године први пут се сусреће за Јосипом Брозом, на тајном састанку који је уприличен крајем априла или почетком марта у Загребу.

⁶⁵ Видети: М. Djilas, *Memoir...*, р. 131-137.

⁶⁶ Видети: *Ibid*, р. 310-321.

Како Ђилас подвлачи у мемоарима, 1937. година је обележена по доласку Броза на челу Партије и по појави Александра Ранковића.⁶⁷ Ђилас је постао члан Политбироа ЦК КПЈ, а са Брозом је, нешто касније, упознао и Александра Ранковића, предложивши да и овај уђе у Политбиро. Броз је у то време био постављен од Коминтерне са задатком да среди односе у КПЈ, што је требало да значи и формирање комплетно новог руководства Партије.⁶⁸ Тако се 1937. и 1938. искристалисало ново партијско руководство у којем је доминирала чувена "четворка": Јосип Броз, Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас.

У том периоду Милован Ђилас предано ради са члановима Партије, настојећи да у илегалним условима што боље организује и обнови готово потпуно уништenu партијску структуру у Београду и Србији. Активно ради са радницима, студентима Београдског универзитета и покрајинским руководством КП за Србију. У време грађанског рата у Шпанији организује слање југословенских добровољаца. Поред делова Србије, Ђилас шаље партијске представнике и у Македонију, са задатком организовања и омасовљавања Партије и у том крају.⁶⁹ Као партијски инструктор ЦК КПЈ, у лето 1938, одлази у Црну Гору, а потом и на Косово и Метохију.⁷⁰ У том периоду активно учествује у процесу консолидовања новог партијског руководства и обрачуна са припадницима старог, Горкићевог, руководства, као и многим "фракционашима" и претендентима на место лидера Партије, од којих је најинтригантнији случај Петка Милетића. У случају Петка Милетића, који је оптужен за "секташтво" и "фракционашење" и погубљен у СССР-у, улога Милована Ђиласа доста је непозната, па се услед недостатка извора за сада о њој не може детаљније говорити. Оно што је познато јесте да је Милован Ђилас заједно робијао са Петком Милетићем и да постоје индиције, према тврђењима неких аутора и сведока, да је његову "фракцију" подржавао у затвору.⁷¹ После изласка са робије, Ђилас мења став и окреће се против Милетића, тако да је овај званично осуђен од Партије, а ново руководство несметано могло да доврши своју консолидацију.⁷² Тако је ново

⁶⁷ *Ibid*, p. 258.

⁶⁸ Видети: *Ibid*, p. 258-264.

⁶⁹ Видети: *Ibid*, p. 265-273.

⁷⁰ *Ibid*, p. 286-293.

⁷¹ Видети: *Ibid*, p. 170-224; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 157.

⁷² M. Djilas, *Memoir...*, p. 303.

руководство КПЈ и званично потврђено на Петој (земаљској) конференцији у Загребу, октобра 1940. године.

У припреми и организацији Пете (земаљске) конференције КПЈ, Милован Ђилас је био максимално ангажован. На конференцији је учествовало сто пет делегата из разних крајева Југославије. Конференција је одржана у Дубрави, предграђу Загреба, од 19. до 23. октобра 1940. Тада је формулисана и потврђена нова политика КПЈ. Као најважнији задатак, ново партијско руководство одредило је припреме за одбрану земље услед све заоштренијих односа у свету и распиривања новог, како су га тада комунисти звали, "империјалистичког" рата. КПЈ је одлучно потискивала стара схватања, "секташтво", изолационизам и наметала нови "курс" повезивања комуниста с масама и стварање претпоставке за будући револуционарни рат. На Петој (земаљској) конференцији реферат о организационим питањима поднео је Јосип Броз, о политичким питањима Едвард Кардељ, о синдикалним питањима Александар Ранковић, док је Милован Ђилас поднео реферат о националном питању. Реферат о националном питању требало је испрва да поднесе Моша Пијаде, али је због озбиљних недостатака реферат поднео Милован Ђилас. Реферат о националном питању који је поднео Милован Ђилас није сачуван. На Конференцији, која је имала значај конгреса, формално је потврђен нови Политбиро ЦК КПЈ у саставу: Јосип Броз (генерални секретар), Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Милован Ђилас, Иван Милутиновић, Раде Кончар и Франц Лескошек.⁷³

У другој половини 30-их, после изласка са робије, Милован Ђилас се такође враћа и свом интелектуално-спистељском и критичарско-полемичком раду. Сада је ово његово ангажовање потпуно идеолошки јасно профилисано и у апсолутној служби политике КПЈ. "Сада сам теорију", сећа се Ђилас, "научену на робији спроводио и прилагођавао реалности, утолико одговорније што сам био интелектуалац, 'поткован' у марксизму, и утолико ревније што сам тиме, несвесно, иживљавао своју принудну литерарну јаловост".⁷⁴ Милован Ђилас у овом периоду постаје нека врста "идеолошке

⁷³ Видети: *Ibid*, p. 351-356; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, str. 248-250; *Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, priredili P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Beograd 1980.

⁷⁴ У мемоарима Ђилас о том времену пише: "Био је то период довршења 'бољшевијације', односно стаљинизације партије – на југословенски начин: без много премишљања, без имало колебања, остварује се унутар партије нека врста револуционарног братства и аскетске самокритичности. Ако и нисам у томе био први, свакако међу првима: верник се дограђивао као мисионар комунизма. У томе смо ми, југословенски комунисти – не слутећи, не усуђујући се да помислимо – надмашивали свој узор, руске бољшевице. То је одговарало и мојим пуританским склоностима и мојој борбености, дочим је за моју

песнице" Партије у књижевно-полемичарским круговима. Тако је, на пролеће 1939, после сусрета и разговора са Мирославом Крлежом, Ђилас проценио да се са њим и часописом *Печат* треба енергично и бескомпромисно обрачунати, чиме је сукоб на књижевној левици

достигао свој врхунац. Овај сукоб имао је првенствено политичко-идеолошку димензију, а водио се између званичне партијске критике, стаљинистичке по ставовима које је бранила (под стриктним упутствима Коминтерне) и заступника оне левичарске критике која је пропагирала слободнији вид изражавања. Милован Ђилас је био први човек партијске стране у спору, док је Мирослав Крлежа персонификовао ову другу страну. Сукоб је нарочито ескалирао када је Крлежа објавио *Дијалектички антибарбарус*, у којем је под оштру критику, поред осталих, подвргнут и Милован Ђилас.⁷⁵ Тако је Партија са Крлежом створила снажно непријатељство, које ће бити изглађено тек после Другог светског рата, када ће Мирослав Крлежа постати књижевник веома близак власти, односно Јосипу Брозуну Титу.⁷⁶ Ђилас током 1940. године наставља да пише чланке, углавном под псеудонимима, у листовима *Пролетер*, *Књижевним свескама*, док ће исте године, када је по одлуци ПК Србије основано његово гласило *Комунист*, Ђилас постати његов главни уредник, као и аутор готово свих чланака за кратко време колико ће овај лист излазити.

Почетком 1941. атмосфера рата све више се осећала и на границама Југославије. Пошто је СССР у то време, по споразуму Рибентроп-Молотов, био у компромису са Немачком о ненападању, ни политика КПЈ није агресивно наступала и опредељивала се за било коју страну у "империјалистичком" рату. Са тим ставом југословенски комунисти дочекали су и демонстрације од 27. марта 1941.⁷⁷

Међутим, без знања партијског врха, који је са Брозом боравио у то време у Загребу, српски (београдски) комунисти на своју руку су се придружили демонстрацијама, узевши активно и видљиво учешће у маси. Највиши партијски руководиоца који се у том тренутку налазио у Београду био је Милован Ђилас. Комунисти активно наступају у протестним шетњама, узвикују паролу, њихови прваци говоре окупљенима, готово од почетка протеста 27. марта, па све до 29. марта када је из

делатност, чак и литерарну, карактеристично дуго премишљање, мучно преживљавање – док се донесе, док не усвојим коначну одлуку". (М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 10-11).

⁷⁵ Видети: М. Djilas, *Memoir...*, р. 342-348.

⁷⁶ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 11.

⁷⁷ А. В. Милетић, "Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941", у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, зборник радова, приредио Д. Алексић, Београд 2014, стр. 232-238. (даље: А. В. Милетић, "Комунистичка партија Југославије...").

Коминтерне стигла порука да са протестима комуниста треба прекинути.⁷⁸ Говорници су наступали по инструкцијама Милована Ђиласа. ПК Србије је штампао и летке који су растурани по Београду, а у којима се захтевала савез са СССР-ом, обустављање рада

радника, апеловало на официре да се придруже народу итд. Међутим, после оглашавања Коминтерне, Јосип Броз је хитно долетео из Загреба у Београд, где га је сачекао Милован Ђилас. Тада је одржана конференција на Чукарици, на којој је Броз похвалио учеснике. Ђилас у својим мемоарима о томе пише: "Када је Тито стигао у Београд, ја сам му рекао шта се догодило. Рекао је да нимало није изненађен и да смо урадили праву ствар, јер је знао какви су 'секташи' београдски комунисти. Овај Титов коментар се брзо проширио. Сви су били задовољни што смо урадили праву ствар, и што смо названи 'секташима', што је значило да смо врло агресивни и чврсти, можда чак и догматски, комунисти".⁷⁹ После тога, по Ђиласовом сведочењу, Броз је одлучио да Централни комитет КПЈ треба преместити из Загреба у Београд, јер је "ситуација у Србији боља него у Хрватској".⁸⁰ Била је ово врло важна одлука Јосипа Броза, јер је тиме касније политички капитализовао учешће српских комуниста у демонстрацијама, приказујући их као комунистичко дело.⁸¹ Томе је свакако један од најзаслужнијих био Милован Ђилас, као највиши партијски представник у Београду.

Ускоро ће Немачка и њени савезници напасти и раскомадати Југославију, а југословенски комунисти, у првим месецима окупације, још увек илегални и нечујни, чекаће свој тренутак, који ће се ускоро и указати после напада Хитлера на СССР, 22. јуна 1941. По речима Валселија Калезића, "Ђилас је у Београду започео године 'побуњене младости' као поводљиви литерата, а завршио као организовани комуниста".⁸² Управо у лето 1941. дошао је тренутак када ће "професионални револуционари", међу којима као један од руководећих и Милован Ђилас, опробати своје способности у реализацији револуционарних циљева.

⁷⁸ Видети: М. Djilas, *Memoir...*, р. 369-372.

⁷⁹ *Ibid*, р. 373.

⁸⁰ *Ibid*, р. 373-374.

⁸¹ А. В. Милетић, "Комунистичка партија Југославије...", стр. 238-247.

⁸² V. Kalezić, *Dilas, miljenik i otpadnik komunizma*, стр. 258.

Революционар и рат

Одмах након напада Немачке на СССР, 22. јуна 1941, руководство КПЈ је предузело мере за деловање у новонасталој ситуацији. Тако је већ истог дана, у стану Ивана Милутиновића, одржан састанак Политбироа ЦК КПЈ, којој је председавао генерални секретар Јосип Броз Тито, а присутни су били Александар Ранковић, Милован Ђилас, Сретен Жујовић, Светозар Вукмановић Темпо и Иво Лола Рибар. Ускоро ће Тито сазвати и седницу ЦК КПЈ, 4. јула 1941, у кући Владислава Рибникара у Београду, на којој ће бити донета одлука о оружаном устанку против окупатора. Чланови руководства КПЈ добиће на тој седници свако посебно задужење за организовање устанка у разним деловима земље. Милован Ђилас је добио задатак да као делегат ЦК КПЈ оде у Црну Гору и тамо организује устанак против италијанског окупатора. Како бележи у ратним мемоарима, Ђилас је том приликом исказивао еуфоричну увереност у брзу победу СССР-а, док је Тито био знатно умеренији у том истом уверењу.⁸³

Према Ђиласовом сећању, Тито је том приликом дао кратке инструкције за организовање устанка: "Прецизирајући партијску линију у оружаном борби, Тито је инсистирао на ширини, али и на одлучности. Прибојавао се ускоће и секташтва црногорског. Било је речи и о организационим облицима борбем али нису употребљени изрази 'партизан, 'партизански одред' и сл., а нити назвање команде која ће управљати оружаном борбом. Поменути називи су уведени после мог одласка из Београда – највероватније по угледу на Русе, јер дотад нису ни постојали у нашем народу... А што се тиче команде – војна структура још није била изграђена и сводила се на војне комитете уз партијске комитете и на борбене групе, тек у стварању..." На самом растанку, Тито је Ђиласу прецизирао да води рачуна да не изазове "општи устанак" и да стреља сваког "макар био и члан покрајинског руководства, ако испољи колебање и недисциплину".⁸⁴

⁸³ О Миловану Ђиласу у рату и револуцији видети: М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990; М. Миликић Мидо, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Београд 2011. (даље: М. Миликић, *Ратним стазама...*); V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 169-232; V. Dedijer, *Dnevnik 1941-1944*, I-III, Rijeka 1981. (даље: V. Dedijer, *Dnevnik...*).

⁸⁴ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990, str. 38. (даље: М. Ђилас, *Revolucionarni rat*).

Већ сутрадан, 5. јула, Милован Ђилас ће кренути, заједно са братом Алексом – Бећом, у Црну Гору. Путовали су преко Босне и Херцеговине, са фалсификованим исправама и италијанском "визом", која им је омогућавала пролазак преко новоуспостављене тзв. "Независне државе Хрватске". Ђилас је у мемоарима оставио и сећање на свој улазак у ову окупатрску творевину, па тако пише: "... нисмо знали какав је ред и поредак у Независној Држави Хрватској, импровизованој у првим данима најезде под окриљем сила осовине... Знали смо да Павелићеве усташе већ прогоне Србе. Али ми смо, и према лажним исправама, били из Црне Горе, коју су Италијани желели да преобрате у своју 'независну' државу: Павелићева власт је, бар у почетку, са симпатијама гледала на Црногорце као на противнике Србије. Тако смо и ја и Алекса улазили у усташку Хрватску као држављани будуће пријатељске 'државе'..."⁸⁵

По приспећу у Црну Гору, Милован Ђилас је 8. јула сазвао састанак Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, који је одржан у Стијени Пиперској. На састанку се расправљало о организацији оружаних акција, али и о политичкој "линији" устанка. По овом другом питању, избиле су одређене несугласице, јер је неколико дана раније Покрајински комитет већ био издао проглас у којем, поред осталог, говорило и о борби двају супротстављених "империјалистичких табора". Због тога је Ђилас овај проглас подвргао критици, због "секташког" скретања црногорског руководства.⁸⁶ Четири дана касније, црногорски сепаратисти, тзв. "зеленаши", уз подршку окупатора, прогласили су тзв. "независну" Црну Гору.⁸⁷ Већ сутрадан, 13. јула, избио је устанак народа Црне Горе против окупатора и његових сарадника.

Милован Ђилас је као опуномоћеник ЦК КПЈ поседовао снажан и готово неприкосновен политички ауторитет у Црној Гори. Та врста моћи му је практично

⁸⁵ *Isto*, str. 39.

⁸⁶ *Isto*, str. 46-49.

⁸⁷ Милован Ђилас у мемоарима ове догађаје описује на следећи начин: "Тих дана су се и црногорски сепаратисти, познатији под називом 'зеленаши', спремали да на Цетињу одрже скупштину проглашења црногорске 'независности'. Тај чин је требало да се обави на Петровдан, 12. јула. На тај дан су се сатајале народне скупштине у доба црногорских владика и кнезова: црногорска 'независност' под окриљем фашистичке Италије требала се сакрити иза одоре славне и митске традиције... Све док су се у старој Југославији издавали за федералисте, црногорски сепаратисти су задржавали знатан утицај у неким крајевима (околина Цетиња) и неким срединама (бивши црногорски главари). Али окупација је смањила њихов уплив, премда су добили власт од Италијана. Они су тако лоше стајали да нису имали својих људи ни за све председнике општина, а камоли за полицајце, него су задржали старе. Неке њихове угледније присташе одмах су одбиле сваку сарадњу с Италијанима и још чвршће се зближили с комунистима. Сличан процес се догодио и с присталицама уједињења са Србијом, тзв. 'бјелашима': они су се, тих дана, или пасивизовали или приближили комунистима као најјачој противокупаторској групи.

Сви подаци, све распре су указивале на то да не само што није требало да се плашимо присташа уједињења, него смо могли и да очекујемо наклоност многих. Али смо се са злоћом, помало дечијом, наслађивали разочарењем 'зеленаша' у Црногорце а Италијана у 'зеленаше' – када 'плетење безумне скупштине' буду поздравили устанички плотуни". (*Isto*, str. 49).

природно доделила и положај команданта устаничких одреда, иако, по његовом тврђењу,

та функција није била и формално одређена.⁸⁸ Како Ђилас такође тврди, приликом припрема оружаног устанка строго се водило рачуна о Титовој наредби за организовање борби ограниченог интензитета, без великог омасовљавања. Међутим, народ је показао спремност за масован одазив на оружје. Ђилас је настоја да, према Титовим упутствима, ограничи устанак.⁸⁹ С друге стране, евидентно је, према појединим документима, да је Ђилас такође и самостално и не увек у складу са Титовим наређењима доносио одлуке, па чак и наређења ширих размера о организовању управе на ослобођеним територијама. У том смислу, свакако најкрупнији пример представља доношење Упутства Привремене врховне команде за Црну Гору, Боку и Санцак, 22. јула 1941. У овом документу се, између осталог, прву пут јавно од стране представника НОП-а прецизирају "привремени" органи нове власти, који поред војних садрже и упутства о организовању цивилних органа власти, са елементима плуралистичке демократије (о чему ће више речи бити касније).⁹⁰ У августу, донета је и Резолуција саветовања ПК за Црну Гору, Боку и Санцак, по којој је, између осталог, устаничка борба означена и као "револуција", што није било у сагласности са општом политиком НОП-а који је избегавао ову квалификацију.⁹¹ Овакви самоиницијативни потези, као и војни неуспех устанка, довели су до опозива Милована Ђиласа и наређења да се врати у Врховни штаб, који се тада налазио на слободној територији у Ужицу.⁹² Уместо њега, у Црну Гору је као делегат партизанског Врховног штаба послат Иван Милутиновић.

Ђиласова мисија у Црној Гори 1941. трајала је од почетка јула до почетка новембра. За то време имао је сложен и одговоран задатак обављања и међусобног уједначавања војних и политичких дужности. Чињеница је да ток устанка, из више разлога, није имао позитиван биланс. Томе су допринели како објектива јачина непријатеља и неискуство устаничких снага, тако и Ђиласова командна одговорност, лоше процене и самоиницијативно понашање, не увек у складу с стратегијом Врховног штаба, посебно у политичкој сфери. За Ђиласову ратну делатност у Црној Гори, као и за целокупни период у историји НОБ-а (друга половина 1941. и прва половина

⁸⁸ *Isto*, str. 50.

⁸⁹ *Isto*, str. 54-55.

⁹⁰ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 9-12. (даље: *Зборник...*).

⁹¹ Видети: *Isto*, стр. 12-31.

⁹² Видети: М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 51-94.

1942), везују се обележја револуционарног теорора и ратних злочина, у историографији и публицистици, као и партијској политичкој терминологији, познатих као "леве грешке" или "лева скретања". У питању је низ ликвидација и других злочина, обављаних неретко над цивилима и људима ван става партизанске војске, "по кратком поступку" и често са обележјима идеолошког фанатизма. У ову сложену и слојевиту проблематику се, с обзиром на њен излазак из оквира наше главне теме, нећемо упуштати. Поменућемо само да се за име Милована Ђиласа, посебно у публицистици, често везују поједини злочини. Но, исто тако би требало нагласити да се таква тврђења углавном базирају на разним "сведочанствима" и другим усменим казивањима или слободним "проценама", неретко и политички мотивисаним јер су у великој мери изречена од бивших сабораца после Ђиласовог "пада" и да су она, бар за сада, слабо утемељена на архивским документима, У Ђиласову одбрану често се износи аргумент да у време када су се поменути злочини најчешће догађали, у зиму 1941-1942, није био физички присутан на просторима Црне Горе или Херцеговине, где је забележен највећи број примера "левих скретања". Међутим, ако постоји проблем прецизног утврђивања учешћа Ђиласа у конкретним злочинима и ликвидацијама цивила, сасвим сигурно се не могу искључити поједини примери смртних казни изречених над припадницима партизанске војске, као ни шира командна и политичка одговорност за ескалацију "левих скретања". За то постоји довољно доказа у документима вишег ранга (писма, извештаји, наредбе, преписке, одлуке), у којима се могу сагледати ставови и погледи у односу на одређене појаве и ситуације, јер "лева скретања" представљају врло суптилан проблем идеолошко-политичке природе револуционарних покрета, посебно у околностима грађанског рата (о чему ће више речи бити у наредном поглављу).⁹³

Почетком новембра, Милован Ђилас је стигао у Ужице. У Врховном штабу, Ђилас је био подвргнут дисциплинској критици од стране Тита и Кардеља, због лошег вођења устанка и погрешних, пре свега, политичких ставова које је испољавао (означавање борбе као ослободилачке и револуционарне у исто време, што није био став Врховног штаба, о чему ћемо више касније).⁹⁴ У Ужицу је Ђилас прихватио ново

⁹³ Видети: Б. Петрановић, "О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942", *Зборник за историју Матице српске*, 4/1971, стр. 39-82; D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 131-163; V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 2, стр. 718-725.

⁹⁴ Видети: *Зборник...*, том III, књ. 1, Београд 1950, стр. 68-69. и 227-231; М. Миликић, *Ратним стазама...*, стр. 87-91.

задужење уредника партијског гласила *Борба*. Међутим, најконтроверзнији моменат из Ђиласовог кратког "ужичког" ратног периода 1941. јесте његово учешће у саслушавању Живојина Павловића, познатог педратног комунисте и писца књиге *Биланс совјетског термидора*, чија је тема била оштра критика стаљинистичких чистки у СССР-у. Писана у жеку чистки, Павловићева књига је наишла на "нож" руководства КПЈ, као "лажна", "клеветничка" и "непријатељска", док је њен аутор проглашен "непријатељем" и "издајником". У таквом односу према њему, Павловића су партизани, чим им се за то указала прилика, ухапсили у Ужицу и ставили пред суд. Живојин Павловић је осуђен на смрт и стрељан, 28. новембра 1941.

О овом догађају, бар за сада, нема превише докумената, осим сведочанстава људи који су у њему непосредно учествовали, међу којима и Милован Ђилас. Тако из појединих сведочанстава, која је прикупио Слободан Гавриловић, сазнајемо да су Живојина Павловића у Ужицу саслушавали високи партијски функционери: Слободан Пенезић Крцун, Владимир Дедијер, Петар Стамболић, Родољуб Чолаковић, Александар Ранковић, Милован Ђилас и други.⁹⁵ Милован Ђилас је Гавриловићу потврдио да му је Ранковић наложио да "комплетира документацију о књижду из Париза", тако да је пред собом имао комплетан патеријал са Павловићевог саслушања. Ђилас је још потврдио и да је пре рата, као и други партијски руководиоци, читао Павловићеву књигу. "Она је, свакако имала удела у хапшењу и ликвидацији Живојина Павловића, што је за ондашње време било нормално. Седам глава да је имао, ниједну сачувао не би. Мислим да је све јасно", казао је Ђилас Гавриловићу.⁹⁶ У мемоарима Ђилас даје сличне податке, па тако пише: "Ранковић ме је замолио да довршим саслушање затвореника – држим да се презивао Павловић – који је пре рата у Паризу држао књижду 'Хорисонс' и био, наводно, агент-провокатор краљевске тајне полиције. Затворсек послове је, иначе, водио Слободан Пенезић, под надзором Ранковићевим... А у истрази поменутог случаја требало је да ја делимично учествујем због тога што је могло доћи до откривања и неког важнијег из париске емиграције и што сам унеколико познавао рад и везе 'Хорисонс-а'. Напомињем: ништа нисам открио и посао сам завршио у току једног поподнева, а тог дана смо израђивали записник..."⁹⁷ О томе шта је Павловића конкретно током саслушања питао и шта је писало у записнику, Ђилас у мемоарима не говори.

⁹⁵ С. Гавриловић, *Живојин Павловић и биланс совјетског термидора. Политичка биографија*, Београд 2011, стр. 83. (даље: С. Гавриловић, *Живојин Павловић...*).

⁹⁶ *Исто*, стр. 84-85.

⁹⁷ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 127.

После пада Ужица, партизанске јединице са Врховним штабом, повлачиле су се у децембру према италијанској окупационој зони. У то време Ђилас је као војни командант донео неколико важних одлука о реорганизацији старих и формирању нових јединица.⁹⁸ Врховни штаб се, у међувремену, стационирао у селу Дренови, где је 7. децембра одржан састанак ЦК, који је у том тренутку био "у ствари, група око Тита, у којој су најистакнутији били Кардељ, Ранковић и ја", пише Ђилас.⁹⁹ На том састанку је, према Ђиласовим мемоарима, закључено да је оружана борба против окупатора прерасла у "класни рат", а до таквог става се дошло "услед померања – контраофанзиве Црвене армије под Москвом, пасивности Британије према Хитлеру и затезања односа Запад-СССР". Тада је Тито, изненада, понудио оставку на дужност секретара КПЈ, с предлогом да га на том месту наследи Кардељ, док би се он посветио командовањем војском.¹⁰⁰ Тито ће то исто урадити само још једном, у пролеће 1948. у време критичких писама СКП(б)-а против КПЈ. Врховни штаб са Титом ускоро ће се повући даље ка Фочи, док ће Милован Ђилас са једним делом јединица остати у Новој Вароши, из које ће се у зиму 1942. и он повући ка центру нове слободне територије.

По задатку Централног комитета и Врховног штаба, Милован Ђилас поново одлази у Црну Гору, марта 1942. Разлог томе лежао је у погоршаној ситуацији у том делу земље услед распламсавања грађанског рата и учесталих злочина, "левих скретања", која су претила да потпуно поткопају партизански покрет, нагоневши све више људи да одлазе у четнике. Ђиласов задатак био је да смени одговорно руководство са Иваном Милутиновићем и пре тога је од Тита добио широка овлашћења за рад на сређивању ситуације. Тако ће други Ђиласов боравак у Црној Гори потрајати од марта до јуна 1942. У првом извештају упућеном Титу, 24. марта, Ђилас описује ситуацију, наводећи да у јединицама влада расуло и дезоријентација, док је за лоше резултате и осипање покрета окривио деловање "пете колоне". Карактеристично је да Ђилас овом приликом не помиње "лева скретања", односно злочине као разлог за лоше стање.¹⁰¹ Међутим, већ у извештају од 27. марта, Милован Ђилас и Митар Бакић прецизирају да су, између осталог, за лошу ситуацију криве две врсте "скретања": десно и лево. Десно, тзв. "троцкистичкодесно", се односило на деловање Радована Зоговића, док се лево односило на став о тзв. "другој етапи револуције", која је практично још више раширивала грађански рат, који је заправо требало стишати и све снаге окренути

⁹⁸ Видети: *Зборник...*, том II, књ. 2, Београд 1954, стр. 87-89. и 117-124.

⁹⁹ *Isto*, стр. 144.

¹⁰⁰ *Isto*.

¹⁰¹ *Зборник...*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 215-220.

против окупатора. Посебно, у извештају се помињу и оштра, беспотребна и штетна поступања, не само према појединцима, него и према читавим насељима.¹⁰² Тито је снажно био против "левих скретања", па је у писму из Фоче поручивао Ђиласу да је у Црној Гори "политичко питање примарног карактера, а војничко питање је секундарно" и да треба "избјећи да се да овој борби сувише комунистички карактер".¹⁰³ Управо на основу преписке између Милована Ђиласа и Врховног штаба, од марта до маја 1942,¹⁰⁴ као и Титове одлуке да Ђилас и даље остане на позицији опуномоћеника за Црну Гору, Драгутин Лековић износи закључак да Тито у том тренутку "још увијек" није сматрао Ђиласа главним и јединим виновником "левих скретања".¹⁰⁵

Међутим, на састанку ЦК у селу Врбница на Зеленгори, 19. јуна 1942, на коме су поред Тита присуствовали и Александар Ранковић, Милован Ђилас, Сретен Жујовић, Иво Лола Рибар и Моша Пијаде, поред осталог, закључено је и да су политички представници у Црној Гори, Ђилас и Милутиновић, лоше спроводили политичку "линију" и да се због тога кажњавају укором. С обзиром на реалне последице које су произвела "лева скретања", а за које су и Ђилас и Милутиновић по командном положају несумњиво у одређеној мери били одговорни, Драгутин Лековић сматра да је оваква казна била блага. Разлоге за то Лековић види, пре свега, и у Титовој одговорности за подстицање и иницирање "левих скретања", а затим и у објективно тешким и сложеним условима под којима су Ђилас и Милутиновић радили, као и у уважавању њиховог несумњивог напора да се са екстремистичком праксом прекине.¹⁰⁶

Током лета 1942. Милован Ђилас обавља командне дужности у оквиру оперативних делатности партизанских јединица у Босни, за време покрета према Бихаћу.¹⁰⁷ На ослобођеној територији поново је уредник *Борбе*.¹⁰⁸ У Бихаћу, центру слободне територије, учествује у припремању Првог заседања АВНОЈ-а, 26-27. новембра 1942. После пада Бихаћа, почетком 1943. отпочело је повлачење партизанских јединица ка југу, услед оперативних дејстава здружених окупаторских и квислиншких јединица у

¹⁰² *Зборник...*, том II, књ. 3, Београд 1955, стр. 225-232.

¹⁰³ В. Ковачевић, *Џилас heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*, Podgorica 2006, стр. 225.

¹⁰⁴ Видети: *Зборник...*, том III, књ. 3, Београд 1950, стр. 131-135; *Зборник...*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 223-228; 252-260; 268-273. и 312-313; *Зборник...*, том II, књ. 3, Београд 1955, стр. 311-313. и 461-464; *Зборник...*, том II, књ. 4, Београд 1955, стр. 29-33. и 263-266.

¹⁰⁵ Видети: D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 163-183.

¹⁰⁶ *Isto*, стр. 184. Више о томе: *Isto*, стр. 183-210; М. Џилас, *Revolucionarni rat*, стр. 171-205; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, стр. 169-180.

¹⁰⁷ Видети: *Зборник...*, том II, књ. 5, Београд 1956, стр. 13-17; 39-41; 76-77; 97-98; 103-105; 109-110; 265-267. и 418-421.

¹⁰⁸ М. Џилас, *Revolucionarni rat*, стр. 222-225.

оквиру операције "Вајс".¹⁰⁹ У јеку сукоба, када је офанзива против партизанских снага достигла врхунац, дошло је до преговора са немачким снагама, током марта 1943. Ови преговори, у историографији познати као "Мартовски преговори", званично су вођени по питању размене заробљеника, док су у себи свакако носили и тактичко-политичку компоненту.¹¹⁰ Један од главних преговарача био је и Милован Ђилас.

Почетком марта партизанске снаге заробиле су немачког мајора Штрекера, што је појединим руководиоцима дало идеју да покрену преговоре са Немцима око размене заробљеника. Према Ђиласовим мемоарима, на састанку ЦК поводом овог питања, у саставу Тито, Ранковић и Ђилас, идеја је проширена на захтев за поступање према рањеницима и заробљеницима по правилима међународне конвенције, што је заправо значило признати партизанску војску као "зарађену страну". Преко немачког мајора Штрекера послато је писмо Немцима са наведеним предлогом. Немци су врло брзо позитивно одговорили на партизански предлог.¹¹¹ Тако је одлучено да на преговоре са Немцима као партизански представници пођу Милован Ђилас, Коча Поповић и Владирир Велебит.¹¹²

Према Ђиласу, разлог избора састава преговарачке делегације није био случајан. Одлука је донета на састанку Тита, Ранковића и Ђиласа, 9. марта, према Ђиласовом сећању. За шефа делегације одређен је Милован Ђилас, због деликатности питања, док је Коћа Поповић одређен као војни командант, а Владимир Велебит као добар правник и извршни познавалац немачког језика.¹¹³ Владимир Дедијер је мишљења да је Тито Ђиласа одредио за шефа преговарачке групе због великог поверења и једног од његових најближих људи. "Ово је био необично ризикант задатак", сматра Дедијер, "Ђилас је имао да оде у немачки штаб далеко иза борбених линија. Колику је велику важност Тито посвећивао овим преговорима јесте и чињеница да је заједно с Ђиласом послао и команданта своје најбоље јединице, Прве пролетерске дивизије, Кочу Поповића, као и револуционара из Загреба Владимира Велебита, који је за Тита вршио најповерљивије задатке у Загребу пре и после окупације".¹¹⁴

¹⁰⁹ Видети: *Isto*, str. 231-243.

¹¹⁰ О "Мартовским преговорима" видети: М. Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985. (даље: М. Leković, *n. d.*); М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 243-258; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 193-207; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, str. 143-146. (даље: J. Pirjevec, *n. d.*); К. Поповић, *Beleške uz ratovanje*, Beograd 1988.

¹¹¹ М. Leković, *n. d.*, str. 66-76.

¹¹² М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 243-244.

¹¹³ *Isto*, str. 244-245.

¹¹⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 193.

Милован Ђилас и Владимир Велебит су на преговоре пошли под лажним именима, први као Милош Марковић а други као Владимир Петровић, док је Коча Поповић наступао под правим именом.¹¹⁵ Прва дестинација преговора била је Прозор, одакле су их Немци пребацили за Горњи Вакуф, где су боравили неколико дана и где су разговарали са командантом 717. пешадијске дивизије, али без јасних резултата договора немачком оружаном силом.¹¹⁶ Партизански представници су том приликом поставили основне захтеве: размена ратних заробљеника и промена међународног ратног права.¹¹⁷ Одлучено је да се преговори даље наставе у Сарајеву и Загребу. У Сарајеву су се партизански делегати, како Ђилас каже, кретали "у оквиру утврђених ставова". Поред договора око размене заробљеника, Немци су тражили и обуставу диверзија на прузи Загреб-Београд, на шта се партизански преговарачи нису чврсто обавезали.¹¹⁸ Ђилас се потом вратио у Врховни штаб и реферисао Титу. Одлучено је да се разговори наставе, али без конкретних ставова, пошто ни немачка страна није дала конкретније предлоге. Тито је тражио и да се обавезно у размени заробљеника нађе и његова бивша жена Херта Хас.¹¹⁹ Тако су Милован Ђилас и Владимир Велебит (под лажним именима) отпутовали за Загреб на даље преговоре, где су провели неколико дана.

"Главни преговори" у Загребу отпочели су крајем марта и током два састанка за четири дана утаночено је да се привремено обуставе немачке операције против партизанских снага, а за узврат прекине са диверзијама на прузи Београд-Загреб.¹²⁰ Током ових састанака нису заобиђена ни политичка питања. Према сећањима Милована Ђиласа, партизански представници се, између осталог, изјавили да ће пружити оружани отпор западним савезницима (Британцима) уколико дође до њиховог искрцавања на Јадранско приморје. "Нисмо се устезали од изјаве да бисмо се тукли противу Британаца, уколике се искрцају: такве изјаве нас нису обавезивале, јер се Британци још нису били искрцали, а и држали смо да бисмо се морали с њима борити уколико би – као што се још увек дало закључити из њихове пропаганде и званичних изјава – рушили нашу власт, односно помагали успоставу четничке власти", бележи

¹¹⁵ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 248.

¹¹⁶ *Isto*, str. 247-250; М. Leković, *n. d.*, str. 76-96.

¹¹⁷ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 197-199.

¹¹⁸ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 251.

¹¹⁹ *Isto*, str. 253-254.

¹²⁰ М. Leković, *n. d.*, str. 131-140.

Ђилас у мемоарима.¹²¹ На основу договора у Загребу, Ђилас и Велебит су кренули за Сарајево, где је 30. марта извршена размена заробљеника. Након тога, Ђилас се са размењенима вратио у Врховни штаб где је реферисао Титу.¹²² "Није ни мене ни остале чланове ЦК", пише Ђилас, "гризла савест да тим преговорима изневеравамо совјете, интернационализам, коначне циљеве: ратна нужда нас је гонила на то... Преговори су држани у великој тајности. Није било разлика у врху, сем што сно Ранковић и ја били скептичнији у погледу исхода него Тито: у трајније примирије или шири споразум нико није веровао".¹²³

Врло брзо након "мартовских преговора", Немци су покренули нову офанзиву против НОВ и ПОЈ, тзв. операцију "Шварц" (Пета непријатељска офанзива, како су ова дејства била позната у социјалистичкој историографији). Партизанске снаге су опкољене почетком лета у рејону реке Сутјеске, са великим бројем рањеника, доспевши тако у врло тешку ситуацију. Тако је отпочела једна од најтежих борби у историји НОП-а. Тито је том приликом Миловану Ђиласу, као члану Врховног штаба НОВ и ПОЈ, поверио дужност команде над Трећом и Четвртм дивизијом. Пошто је Врховни штаб са Титом кренуо у пробој, почетком јуна, Ђилас се са око 1500 бораца и око 4000 рањеника и тифусара нашао у непријатељском окружењу. Нардедивши пробој, 9. јуна, Ђилас је напорно настојао да окупи расуте борце и што боље организује излаз из немачког обруча. У својим мемоарима врло сликовито је описао сву сложеност и драматичност ситуације у којој се нашао почетком јуна 1943. у прашумама Перућице и Сутјеске.¹²⁴ Ђилас је био и непосредни сведок погибије Саве Ковачевића, током више узастопних покушаја пробоја. Међутим, Владимир Дедијер, поред тога што даје оцену да је у наведеним догађајима Ђилас имао "одлучујућу улогу", сматра да о његовој делатности има и доста нејасноћа. Дедијер тако наводи и питање Ђиласовог држања у критичним ситуацијама, када је наводно испољавао неуравнотеженост и фатализам (предлог да читав одред изврши колективно самоубиство итд.), честа радикална мењања расположења, храброст али и неодговорност (с обзиром на командни положај и не вођења рачуна о сопственој животној безбедности), суровост у појединим истуацијама и сл. Због таквих изгреда Ђилас је од стране Тита позиван и на одговорност због личног држања.¹²⁵ Дедијер, међутим, изворе за наведено Ђиласово

¹²¹ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 256.

¹²² *Isto*, str. 257; М. Leković, *n. d.*, str. 150-153.

¹²³ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 258.

¹²⁴ Видети: *Isto*, str. 269-300.

¹²⁵ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 209-216.

понашање углавном базира на усменим сведочењима, често и оних изнесених након Ђиласовог "пада", па се с разлогом морају узети с резервом.

Друга половина 1943. године протекла је у политичким припремама за одржавање Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29-30. новембра. Следећа, 1944. година за југословенски револуционарни покрет била је година освајања власти, стварања легалне владе, првих дипломатских мисија и ослобођења Београда. У тим пословима биће ангажован и Милован Ђилас, а прва његова активност на државничком пољу била је војна мисија НОВЈ у СССР, у пролеће 1944, чији ће Ђилас бити неформални шеф.

I Одбрана револуције

Револуционарно освајање власти

"Главна питање сваког устанка, како нам показује историја јесте питање власти", записао је Милован Ђилас у једном чланку, октобра 1946. "Али борба за власт у нашем устанку остваривала се у многоне на други начин, другим путевима него у класичним примјерима устанака и револуција (на примјер Француске револуције или Велике октобарске социјалистичке револуције). Борба народних маса за демократију, за своју, народну власт одвијала се у форми борбе против окупатора и његових слугу".¹ На овај начин је, непосредно после свог учвршћења, нова револуционарна власт представљала и објашњавала своју борбу током рата, изведену социјалистичку револуцију и њену суштинску карактеристику.

У Југославији је током Другог светског рата, у условима окупације и грађанског рата, паралелно са ратом за ослобођење земље изведена и социјалистичка револуција. Начин на који су спроведене револуционарне промене одликује се специфичностима условљеним како међународним тако и унутрашњим политичким контекстом.²

Као партија пролетерског и комунистичко-бољшевичког профила Комунистичка партија Југославије, сходно својој идеолошкој оријентацији, програмски је у заступала корените друштвене промене у правцу остварења социјалистичке револуције по угледу на Октобарску револуцију. Због радикалности својих идеја и практичног деловања КПЈ је у међуратном периоду била забрањена а рад њених чланова стављен ван закона. У таквим околностима комунисти су били принуђени на илегалан облик деловања, а партија је повремено западала у кризу, која је у појединим тренуцима организацију доводила на ивицу опстанка. Револуционарни циљеви КПЈ су с тога у том периоду

¹ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 319.

² О југословенској револуцији и ослободилачком рату опширније: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, Beograd 1988; S. Nešković, В. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, tematski zbornik dokumenata, Beograd 1983; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I-II, Beograd 1983; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 214-283; В. Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988, str. 405-805; *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945*, priredili В. Petranović, Lj. Marković, Beograd 1991; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, str. 43-81; М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Beograd 1991; S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, II-III, Ljubljana 1982; V. Dedijer, *Dnevnik 1941-1944*, I-III, Rijeka 1981; и др.

били тешко остварљиви, а такво стање ће потрајати све до уласка Југославије у рат, разбијања и окупирања земље. Ван сваке сумње, комунистима се са ратом и окупацијом отворила јединствена историјска прилика за спровођење своје политике у дело, односно преузимање власти и реализацију револуционарних промена у земљи. Тога је ново руководство КПЈ било апсолутно свесно. Како Бранко Петрановић језгровито примећује: "Очигледно је да комунисти, који су 27. марта изашли на историјску сцену, нису намеравали да се са ње повлаче, свесни снаге своје организације, уверења у крајњу победу СССР-а и надасве чињенице да се у условима изгубљеног рата и окупације, пре свега нестанка државе, ствара нова историјска шанса".³ Дакле, одлука руководства КПЈ да се у окупационим и ратним условима иде на бескомпромисно спровођење револуционарне политике била је крајње одлучна и неопозива. Међутим, та "историјска шанса" наметала је и одређене специфичне услове који су политици револуционарних промена давали оригинална обележја и јединствено искуство.

Пре свега, чињеница окупације наметала је покрету примарно ослободилачки карактер борбе, који је као своје званично одређење поред општенационалног придева "ослободилачки" користио и идеолошку одредницу "антифашистички". Револуција се, међутим, званично није помињала нити се позивало на револуционарни преврат. Тиме се покрету давала општа државничка нота, која је унутрашњу политику стављала у други план, а могуће промене у правцу спровођења социјалистичке (пролетерске) револуције, с обзиром да је покретом руководила Комунистичка партија, везивала за опште вредности ослобођења земље и обнове државе.

Важан чинилац у ослободилачком рату и револуционарном освајању власти југословенских комуниста представљао је спољнополитички контекст развоја догађаја, односно улога великих сила савезничке коалиције и делова њихових интереса који су се укрштали на простору Југославије. КПЈ је као део међународног радничког покрета и чланица (секција) Коминтерне званично била везана за политику СССР-а. Међутим, приметни су и одређени облици самосталног деловања њеног руководства, који се у појединим моментима манифестују већ уочи рата.⁴ Напад Немачке на СССР, јуна 1941,

³ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 153.

⁴ Најочитији пример у том смислу свакако представља самостално иступање дела српских (београдских) комуниста током мартовских демонстрација 1941. године у облику јавног учествовања и оглашавања у антиосовинским протестима, без претходног консултовања Коминтерне, а ни врха сопствене партије. Руководство партије је, међутим, накнадно одобрило овај вид иступа користећи га касније као доказ ране фазе самосталне слободарске и антифашистичке борбе, пре уласка СССР-а у рат. (видети: А. В. Милетић, "Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941"..., стр. 231-249).

условио је кориговање спољне политике Москве у смислу њеног дефинисања у складу са вредностима "отаџбинског рата", односно ослобођења земље од агресора. Тиме се практично политика прве земље социјализма знатно помера са позиција предратних револуционарно-интернационалистичких вредности (укидање Коминтерне 1943. и др.) и суштински поистовећује са спољном (националном) политиком једне државе, СССР-а. У складу са тим, Москва је и на Балкану током рата гледала своје државне интересе, а у складу са тим и третира мрежу радничких и комунистичких покрета и њихове активности на просторима под окупацијом. С друге стране, западни савезници, пре свега Велика Британија, а касније и САД, имали су своју рачуницу, помажући покрете отпора (покрет Д. Михалиовића, а потом партизански покрет) зависно од промена њихових снага и утицаја на терену. Имајући у виду наведене околности, руководство КПЈ је свој покрет савезницима примарно представљало као ослободилачки, антифашистички и савезнички у заједничкој борби, чврсто се држећи дипломатског поља деловања, постепено и одлучно се борећи за међународно признање нове државе ("нове Југославије"), не одричући се притом својих базичних идеолошких, а тиме и револуционарних, обележја (црвене петокраке звезде као званичне ознаке и сл.).⁵ На тај начин се опрезно и на мала врата поуздано утирао пут и за међународно признање револуционарних промена.

На унутрашњем плану, поред борбе против окупатора, снаге НОП-а активно су учествовале и у грађанском рату, који се разбуктао већ прве ратне године. Противник је био оличен у представницима краљевске избегличке владе, Југословенској војсци у отаџбини, односно покрету генерала Драгољуба Михаиловића. У њему су комунисти видели главног политичког противника, тј. представника старог друштвеног система и самим тим кључног конкурента у борби за власт. У том смислу Михаиловић и његов покрет, као и избегличка влада Краљевине Југославије која га је до 1944. подржавала, представљали су веома снажног противника спровођења револуције, односно једног од најистакнутијих представника тзв. "контрареволуције". Имајући ове чињенице у виду, може се рећи да је учествовање у грађанском рату представљало важан (оружани) сегмент борбе комуниста за револуционарно освајање власти. На политичком плану, пак, снаге предратног система биле су концентрисане у члановима владе Краљевине

⁵ Стаљин је у току рата, приликом сусрета са представницима НОВЈ, упућивао критике управо због истицања црвених звезди као обележје покрета. О томе је у својим мемоарима писао Милован Ђилас, као сведочанство своје улоге у борби за међународно признање нове државе, о чему ће више речи бити касније. (видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 51).

Југославије у егзилу, као званичним државним представницима и на унутрашњем и међународном нивоу. На њиховој страни био је државно-правни легитимитет, па је са њима политичка борба захтевала много више суптилности, па и привремене сарадње, како би се надјачали пре свега на правном пољу и тиме обезбедио легални и законски легитимитет политичке победе, односно преузимања власти и спровођења револуције.⁶

Главни политички циљ југословенског револуционарног покрета био је освајање апсолутне власти, за који је нераскидиво био везан и општи реформски друштвени циљ спровођења социјалистичких револуционарних промена. Поменуто је да током рата руководство КПЈ није у први план истицало револуционарне циљеве покрета, али је несумњиво било јасно да је његова суштина револуционарна.⁷ Она се у ратном периоду у више наврата и на различите начине јасно манифестовала: комунистичко вођство, револуционарно-идеолошка обележја (црвена петокрака, срп и чекић), бескомпромисан став о радикалном раскиду са предратним уређењем, рано стварање органа привремене "народне" власти на ослобођеним територијама, социјално ослобођење као део јавно прокламованих циљева борбе, случајеви отвореног револуционарног екстремизма (тзв. "леве грешке" и сл.) и др.

Често се пред истраживаче поставља питање у којој мери су у пракси, намерама и циљевима сваког, не само револуционарног, покрета истински присутне вредности заступљене у идеологији и програму организације која тај покрет предводи. Из тога се намеће и питање о карактеру југословенске револуције и стварним циљевима њеног

⁶ Опширније: В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd 1983; В. Krizman, В. Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1941-1945*, I-II, Zagreb 1981; V. Đuretić, *Vlada na bespiku. Internacionalizacija protivrječnosti 1941-1944*, Beograd 1983.

⁷ О суштински револуционарном карактеру покрета отпора под руководством КПЈ, Бранко Петрановић са позиција методолошког проблема нуди следећу аналитичку процену: "Формална термиолошка анализа докумената одбацила би као неприхватљиву тезу да се у југословенском случају одиграла револуција. Стварна анализа промена, пак, показала би да је народноослободилачки покрет од првог дана борбе градио нове институције власти у лису народноослободилачких одбора и властитих оружаних снага – иако су оне третиране као народне – у виду партизанских одреда. Револуционарни субјект је на развалинама старог државног апарата и политичког система Краљевине Југославије на основу револуционарне воље, сасвим супротно нормама Октоисаног устава, прекидао континуитет са старим унутрашњим уређењем. Привремени органи власти настали у јесен 1942. стални и израсли у систем органа који се ширио на целој територији Југославије. На њиховој основи настао је крајем 1942. АВНОЈ, као највиши народноослободилачки одбор и централно политичко представничко тело народа Југославије. Нови социјални поредак се наговештава преко руководеће снаге народноослободилачког покрета – КПЈ, става од првог дана борбе да нема повратка на старо, нових начела солидарности која се јављају и примењују у ембрионалној форми, антиципативних прописа који сугеришу политичко, социјално и економско ослобођење. Целокупна зграда војних и цивилних органа власти у процесу изграђивања, представљајући од почетка виртуелну организацију државе, добија, с обзиром на вишенационалну структуру Југославије, контуре федеративног уређења..." (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 36).

руководства. Бранко Петрановић сматра да се у југословенском случају у суштини не ради о "социјалној" већ о "политичкој" револуцији, базично мотивисаној материјалним циљевима освајања власти.⁸ Дакле, руководству КПЈ примарно је било у интересу освајање и успостављање апсолутне политичке власти, што се убрзо након рата и потврдило. Такође би требало рећи да југословенски комунисти освајање власти као политички циљ нису превише ни крили, јер је то напосто неопходни и саставни (и у том смислу легитимни) део програма сваке социјално-политичке револуције. По том питању, пре би се могло говорити о прикривању стварне намере за неограниченом влашћу која би са револуцијом уследила, као основном личном мотиву револуционарне борбе.

Идеолошки, политички, организациони и духовни инспиратор и предводник југословенског револуционарног покрета, као и најважнији носилац и језгро нове послератне револуционарне власти била је Комунистичка партија Југославије. По идеологији, устројству, начину деловања и третирању друштва и политике, КПЈ је била типична комунистичка партија большевичког типа, оформљена и профилисана између два светска рата.⁹ Снага организације тог типа лежала је у њеним посебно изграђеним особинама, усмереним пре свега ка бескомпромисном деловању у правцу преузимања власти: строги централизам, хијерархија, директивизам, затвореност и конспиративни начин рада, ригидни политички и идеолошки догматизам, суровост и бескрупулозност у односу на непослушност, беспоговорна дисциплина у односу на дужности, али истовремено и (ако не код свих, бар у значајном делу њених, посебно хијерархијски

⁸ По оцени Бранка Петрановића иза намера југословенских комуниста крила се огољена борба за власт и лични материјално-социјални интереси њених протагониста. Петрановић је по том питању конкретан и изричит: "Југословенска револуција 1941-1945. није социјална револуција већ политичка. Личности које настају у оквиру политичке револуције знају да следе само логику борбе за власт, што је иначе вековна традиција на Балкану. У комунистичком случају пут је ишао од 'романтичарске илегалности' до освајања власти и завођења 'монолитног јединства' ('једнозвучја')... Освајање власти је традиција у нашим ратовима, која имају ознаку ратне привреде. Као у доба првобитне акумулације, помоћу власти надокнађивало се сиромаштво, осигуравало се за цео живот и у будућности за свој пород. Комунистичке вође, већ једном навикнуте на власт, нису је хтели испуштати, јер су били и необразовани, универзални политичари, практично без стручних знања и занимања. Они су своје задржавање на власти правдали својим заслугама или незаменљивошћу, иако су већ крајем 50-их година били превазиђени са становишта општег европског развика и модернизације друштва. Задржавање власти правдали су и тешким међународним приликама и опасностима који прете егзистенцији народа и државе, рецимо у условима западног притиска 1945-1948. или касније, притиска Стаљина и блокаде тзв. социјалистичких држава. Сам систем комунистичке власти их је одржавао, јер су били непожељни и одбацивани сви они који су желели да мењају систем. У питању је систем власти без одговорности за неспособност, промашаје и губитке, под условом да није било антиититоистичких и уопште превратничких политичких тенденција међу уживаоцима власти или ван ње". (Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 262).

⁹ Опширније: К. Николић, *Бољшевиција КПЈ 1919-1929. Историчке последице*, Београд 1994. (даље: К. Николић, *Бољшевиција КПЈ...*).

нижих, припадника) снажно развијена међусобна солидарност и пожртвованост, искреност и оданост организацији, аскетизам, крути морал, идеалистички занос и фанатична посвећеност у односу на циљ. Бранко Петрановић истиче да се за комунисте у том погледу може говорити о "спремности на прагматистичку операционализацију акције ради освајања власти као крајњег идеала".¹⁰

У политичко-идеолошком смислу партија се противила било каквом облику грађанског друштва (капитализам, парламентарна и представничка демократија, вишепартизам, либерализам), затим фашизму, религији, монархизму, традиционализму, национализму, док је као своју основну програмску садржину догматски неговала и заступала идеологију марксизма-лењинизма-стаљинизма.

Политички, КПЈ је била везана за Коминтерну, као њена "секција", следећи на тај начин њене одлуке и директиве, односно ставове Москве. КПЈ је у међуратном периоду не само прилагођавала облике политичког деловања датим условима, већ повремено и мењала политичке погледе према појединим питањима друштва и државе. Тако је, пратећи одлуке Коминтерне, до 1935. заступала антијугословенску политику, да би убрзо променила став по том питању и стала иза идеје реформисане (федералне) Југославије. У односу на СССР и његову политику КПЈ је заступала тврд и догматски став у погледу идеализације прве земље социјализма, одлучног негирања негативних друштвених девијација совјетског друштва, попут системско-бирокупатских појава и политичких стаљинских чистки, док је према критичарима и противницима СССР-а заузиман радикално непријатељски став. Такође, заступана је одбојност према западним социјалдемократима и разним "издајницима" совјетске политике ("троцкистима" и др), док су у пракси усвајане "политичко-идеолошке шеме процене тзв. револуционарне ситуације, које су долазиле из центра Коминтерне".¹¹

За КПЈ су 30-те године значиле не само програмску прекретницу већ и смену генерација, тј. долазак нове, борбеније и одлучније водеће гарнитуре. Ново руководство оформљено и потврђено 1937-1940, обећавало је посвећену, одлучну и упорну борбу и велике напоре у раду на консолидовању својих редова, јачању утицаја и испуњавању задатака.¹² КПЈ је са таквом изграђеном доктрином дочекала рат и окупацију земље.

¹⁰ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 299. Видети и: К. Николић, *Бољшевиизација КПЈ...*, стр. 164-188.

¹¹ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 298-299.

¹² Из поруке у закључку Резолуције Пете земаљске конференције КПЈ, октобра 1940, види се одлучност новог руководства ка радикалном поправљању стања у пољуљаној организацији, што је значило и

Као таква, КПЈ ће у рату представљати снажно језгро покрета, на тај начин обезбеђујући револуцији неопходан облик чврстине и организоване борбе.

Руководство КПЈ је врло рано показивало тенденције ка самосталним деловањем по појединим питањима. Поред поменутог учешћа дела српског чланства у протестима 27. марта, већ на почетку рата руководство КПЈ је самостално проценило ситуацију као зрелу за отпочињање револуционарне борбе. У једној анализи ситуације коју је Тито средином 1941. упутио Коминтерни, окупациони режим се јасно сагледава "као једна од револуционарних претпоставки", односно као услов који активира "покретачке снаге за сазријевање револуционарних енергија маса у нашој земљи".¹³ У овој анализи се као један од позитивних претпоставки за отпочињање револуционарних акција наводи и постојање "велике земље социјализма и њен огроман напредак", као и "мирољубива политика" коју она заступа. Ваља нагласити да овај документ потиче из времена пре напада Немачке на СССР, што даје јасну слику о намерама руководства КПЈ, које од самог почетка рата има јасну представу о револуционарном циљу борбе и окупације као јединствене шансе у том погледу. Тако су и поједини историчари својевремено прецизно изнели научни став о "Народноослободилачкој борби као револуционарној стратегији".¹⁴

У складу са револуционарним циљем освајања власти одвијао се и оружани рат назван Народноослободилачка борба (НОБ), под руководством КПЈ.¹⁵ Већ прве ратне године у појединим подручјима долази до формирања нових револуционарних органа власти, а руководство КПЈ прећутно напушта директивну схему Коминтерне о "две

спремност на знатне напоре на пољу праксе у будућем деловању: "Свјесна ових тешких и судбоносних времена, V конференција сматра да је потребно да Партија удвостручи своје напоре у раду на извршењу пред њу постављених задаћа. У борби за дисциплину и против свих скретања у Партији, у борби за очување јединства Партије – чистити немилосрдно Партију од свих штеточина, стварати и челичити Партију у борби онако како нас је учио велики Лењин, како нас учи велики Стаљин, ствараоци најреволуционарније партије у историји – СКП(б). У борби за масе израбљених и угњетених, увијек с масама у свим борбама, на челу тих маса под заставом Комунистичке интернационале, Комунистичка партија Југославије ће задобити повјерење свих радних и угњетених маса, извршит ће улогу авангарде радничке класе Југославије, заузет ће достојно мјесто међу секцијама Комунистичке интернационале". (*Peta zemaljska konferencija KPJ...*, str. 244).

¹³ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 300-301.

¹⁴ S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, str. 87.

¹⁵ "Стварањем оружане силе у виду партизанских одреда и органа власти – народноослободилачких одбора (НОО) од јула 1941", сматра Бранко Петрановић, "комунисти су испољавали тежњу за искоришћавањем народноослободилачке борбе за друштвени преврат, независно од свих квалификација ових одбора као привремених, неопходних органа борбе против окупатора, органа народа а не комунистичке партије. Њихово оснивање сукобљавало је комунисте са Коминтерном, која је суспендовала све социјалне промене док траје рат, а на другој страни са четницима који су у њиховом стварању видели намеру да се одстрани 'легални поредак' и приграби власт за рачун туђинске силе (СССР-а)". (B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 240).

етапе револуције": националноослободилачке и социјалне. Бранко Петрановић истиче да су револуционарне промене отпочеле "у ватри устаничке године, стварањем народно-ослободилачких одбора под разним именима, уз мотивацију да су они органи борбе и органи нове, привремене власти, несумњива клица нове власти".¹⁶ Током септембра и октобра 1941. Народноослободилачки одбори (НОО) дефинишу се као основни револуционарни органи нове народне власти.¹⁷ Тако се 1941. у ослобођеним деловима западне Србије (тзв. Ужичка република) стварају неке врсте рудиментарних облика нове револуционарне државе, која негира органе бившег поретка и успоставља своје, паралелно делујући са представницима старог система оличених у четничком покрету отпора Д. Михаиловића.¹⁸ Исте године распламсава се и грађански рат, који поприма све веће и оштрије размере на прелазу 1941/42, са повлачењем партизанског руководства у запад-не крајеве Југославије.

Нормативна институционализација НОО, као "привремених" револуционарних органа власти, тј. "кодификација" дотадашњих револуционарних искустава, извршена је фебруара 1942. тзв. "фочанским прописима",¹⁹ на слободној територији са центром у Фочи. Озакоњивање новог револуционарног система власти наставиће се претварањем "привремених" органа у "сталне", августа 1942, док ће крајем исте године, након низа војно-административних и политичких прописа, Јосип Броз Тито изнети становиште по којем је коначно одбадио "старе облике власти" а нове револуционарне институције окарактерисао као "стварну власт".²⁰ На тај начин се практично утирао пут ка све већем дефинисању револуционарних институција власти као нове државне творевине.²¹ И поред намере руководства НОП-а да формира сопствену владу, на супрот краљевској влади у егзилу, из обзира према спољном чиниоцу, Коминтерни, крајем новембра 1942. на ослобођеној територији у Бихаћу формирано је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Као институционално-политичко тело нове власти

¹⁶ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 301.

¹⁷ Видети: S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, str. 104-123.

¹⁸ Видети: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 228-244.

¹⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, str. 210; S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, str. 173-179.

²⁰ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, str. 219.

²¹ "Проглашавањем народноослободилачких одбора за сталне органе власти изражавало се схватање о постојању потенцијалне државне организације, којој је недостајао централни народноослободилачки одбор као највише извршно тело. Бројност народноослободилачких одбора на слободној и неослобођеној територији, њихове надлежности, организација, ауторитет и ефикасност извршавања њихових одлука говоре сами за себе да су они у јесен 1942. били израсли у јединствен систем власти. Разуђивање послова водило је и институционалном разграничавању војних и политичких функција". (*Isto*).

(Народноослободилачких одбора), АВНОЈ је имао општеполитички ("општепартијски") карактер, али је у себи носио и обележја извршне власти, оличене у органу Извршног одбора као дела АВНОЈ-а, који је имао ресоре за поједина друштвено-организациона питања (без ресора војске и спољних послова).²² Тако су комунисти крајем друге ратне године оформили неку врсту сопствене ограничене владе.

На територијама које су комунисти држали приступало се организацији живота у складу са системом нове власти. Рад и функционисање мреже Народноослободилачких одбора (који су формално постојали и на неослобођеним територијама) имали су сва обележја нове државне власти. Преко НОО, као и других нижих облика "непосредне демократије", организационо се изражавала и сувереност народа, а на територијама под њиховом контролом стварао се и нови дух друштва.²³

Услед развоја спољне и унутрашње ситуације (победе завезника на фронтима и ток грађанског и ослободилачког рата), развијало се и политичко самопоуздање врха југословенског револуционарног покрета. У међувремену су реорганизоване и оружане снаге (Народноослободилачка војска Југославије – НОВЈ) које су све више добијале обележја војске нове државе. Крајем 1943. године све је постајала уочљивија чињеница да је југословенски револуционарни покрет створио услове за формирање потпуно одвојених органа власти и практично нове државе. Руководство НОП-а је проценило да су услови сазрели, па је новембра 1943. отворено приступило стварању органа власти нове државе.²⁴ На Другом заседању АВНОЈ-а ("револуционарне скупштине"), 29-30.

²² Видети: S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, str. 259-330; B. Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, str. 109-130.

²³ Видети: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, str. 221-238.

²⁴ Поменуто је да југословенски револуционарни покрет своју борбу у рату дефинише искључиво као национално ослободилачку, односно као борбу за ослобођење земље од окупатора и колаборациониста, док су револуционарни циљеви били прикривени. Самим тим, проглашење сопствених паралелних институција власти и радикални отклон од обнова органа старе државе у било ком облику, представљао је важан чин у манифестацији намера ка темељном ревидирању друштва после рата. Пред Друго заседање АВНОЈ-а, отворено се наступало са тврдим ставом неодступања од зацртани политичких циљева одбацивања било каквих могућности повратка на старо.

Добру илустрацију званичне политике југословенског револуционарног покрета у том смислу, заступане у јеку рата, даје управо говор Милована Ђиласа, одржан 7. новембра 1943. у Јајцу, поводом двадесетшестогодишњице Октобарске револуције. У њему се исто тако може сагледати и Ђиласов однос према начелима, доктрини и стремљењима покрета, кроз који се назире и основне црте ратне политике комуниста са евидентним знацима циљева револуционарног преображаја југословенског друштва.

Као основни ослонац, инспирацију и гаранцију своје борбе комунисти су видели у СССР-у и Црвеној армији као победоносним силама рата, али и у вредностима и тековинама Октобарске револуције, совјетском поретку. То су и наглашавали, па Ђилас у поменутом говору подвлачи да се дотадашња борба могла успешно одвијати "само захваљујући чињеници да је Велика октобарска револуција остварила такву несаломиву снагу као што је Црвена армија, створила такав моћан и несаломив друштвени поредак, кадар да одоли свим искушењима, какав је совјетски поредак". Ђилас је даље, набрајајући све дотадашње тековине борбе (помирење међу народима, борба против окупатора и

ноцембра 1943, у Јајцу, АВНОЈ је, као представничко тело, проглашен за највиши орган законодавне и извршне власти Југославије. Истовремено је формиран и Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), као врховно тело извршне власти, односно привремена влада нове државе. Влади Краљевине Југославије једнострано су одузета сва представничка права, југословенском суверену краљу Петру II забрањен повратак у земљу, а питање облика владавине формално остављено отворено до завршетка рата. Овим чином извршен је револуционарни преврат и самостално преузимање власти у Југославији, политички и војно *de facto* на терену, међутим не и *de jure* на државном међународном плану.²⁵ Југословенско револуционарно руководство створило је тако своје државне органе ("нова Југославија"), који су паралелно егзистирали са још увек легалним представницима државе Југославије у Лондону. Тиме су створени неопходни политички услови за финалну фазу револуционарног освајања власти.

Година 1944. протекла је у знаку борбе за међународно признање нове државе и отпочињања процеса правно-формалне легализације револуционарног преузимања власти. На спољном плану најпре су, од 1943, размењиване војне мисије са савезницима (прве мисије НОВЈ у СССР и Велику Британију). На унутрашњем плану савезници (пре свих Велика Британија) су инсистирали на преговорима револуционарних органа са легитимном владом у Лондону. Као резултат наведених преговора уследио је, 16. јуна 1944, споразум југословенског револуционарног вође, председника НКОЈ-а и маршала "нове" Југославије Јосипа Броза Тита и председника краљевске југословенске владе Ивана Шубашића, тзв. "Вишки споразум". Споразумом је регулисана сарадња између НКОЈ-а и Краљевске владе, признате тековине НОБ-а, дата подршка НОВЈ, док је питање облика владавине (питање монархије) остављено на слободно изјашњавање народа после рата.²⁶ Наредни корак, након ослобођења Београда и већег дела земље, био је отварање поступка за озваничење нове државе. Новим споразумом између Тита и Шубашића, тзв. "Београдским споразумом", од 1. новембра 1944, којим је прихваћен

квислинга, стварање војске, праведност и несебичност, широку политичку платформу у виду ЛНОФ и АВНОЈ, која укључује све родољубиве елементе и др.), јасно и бескомпромисно нагласио да "наше народе могу представљати само органи изникли у овој борби: а то је АВНОЈ и власт која из њега произлази". Да се од тог става не жели одступити, Ђилас отворено поручује речима: "Тако ствари стоје у земљи и тако гласи слободно изражена воља наших народа, а ако у иностранству још увијек има људи који би хтјели да се поиграју с нашом крваво стеченом слободом, такви ће имати прилике да доживе озбиљна разочарења". Уз истицање опредељења за послератно плебисцитарно одлучивање народа о облику владавине, све Ђиласове поставке из говора наћи ће се у ставовима Другог заседања АВНОЈ-а, крајем новембра. (видети: М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 82-102).

²⁵ Видети: S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, str. 436-456.

²⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 280.

међународно-парвни континуитет државе Југославије, договорено је да се краљ Петар привремено не враћа у земљу и отворено питање намесништва, односно регентства, као замену за привремено одсутног шефа државе. Такође, споразумом је договорена и структура нове, јединствене владе.²⁷ Овим чином престало је тзв. "двовлашће" НКОЈ-а и краљевске владе у Лондону.

Криза је избила када се краљ Петар, 11. јануара 1945, није сагласио са предлогом у вези намесништва и одбио да законодавну власт пренесе на АВНОЈ, односно да је преда комунистима. Међутим, велике силе, нарочито Стаљин и Черчил, једноставно су одлучиле да краља "заобиђу" и приступе извршењу Београдског споразума. После дужих преговора (пошто је краљ у међувремену дао свој пристанак), 2. марта 1945. именовано је намесништво у саставу Срђан Будисављевић, Анте Мандић и Душан Сернец. Пет дана касније, 7. марта 1945, образована је јединствена Привремена влада, а Јосип Броз Тито именован је за њеног мандатара.²⁸ Тито је 9. марта увече, преко радија, прочитао Декларацију, коју је нова влада претходно истог дана усвојила. Нова држава озваничена је под именом Демократаска Федеративна Југославија (ДФЈ).

За завршну фазу револуционарног преузимања власти, коју обележава период постојања Привремене владе ДФЈ (7. март – 11. новембар 1945), карактеристично је уставо-правно прилагођавање поступка по којем је оно изведено.²⁹ Наиме, Привремена влада ДФЈ створена је на политичком споразуму представника револуционарне владе НКОЈ-а у земљи и владе Краљевине Југославије у егзилу као нова јединствена и међународно призната југословенска влада.³⁰ Овај политички договор настао је по жељи савезничких сила, како би се обезбедио уставни континуитет државе Југославије у међународно-правном погледу. Међутим, у реалности, "на терену", стање ствари је *de facto* говорило у прилог радикалног дисконтинуитета са пређашњом државом, у корист револуционарних промена.³¹ Тако је и Привремена влада ДФЈ суштински радила у духу

²⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 649.

²⁸ Привремена влада ДФЈ била је, како истиче Бранко Петрановић, "у ствари орган КПЈ, односно Политбироа ЦК КПЈ, независно од свог шароликог састава". Комунисти су у овој влади држали своје "најистакнутије представнике", Јосипа Броза Тита, као њеног председника и министра народне одбране, Едварда Кардеља, као потпредседника и министра за Конституанту и Милована Ђиласа, у својству министра за Црну Гору. (*Isto*, str. 723-724).

²⁹ Видети: В. Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, str. 333-353.

³⁰ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 2, str. 379-393.

³¹ "Револуција је", пише Бранко Петрановић, "пристајала на поменуте компромисне формуле у условима радикалне промене односа снага у своју корист, а на другој страни у међународној констелацији која је ишла у њен прилог. Прихватајући савезничке захтеве и препоруке у целини или делимично, руководство револуције је налазило снаге да их модификује, разблажи или сасвим неутралише". (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 10).

револуционарне политике КПЈ.³² Сви уступци које су комунисти, као реална снага у земљи, дали великим силама, суштински су из перспективе тактике револуционарног освајања власти представљали небидне концесије.³³ Комунисти су на целокупној територији земље држали апсолутну власт, пре свега оружаном силом, а затим и својим новоуспостављеним политичким и управним апаратом.

У другој половини 1945. године одиграо се "последњи чин" политичког и формално-правног поступка револуционарног преузимања власти. Правни формализам као легитимно покриће за револуцију огледао се у прихватању грађанског поступка, док су реално, у пракси, политички ток догађаја диктирали комунисти, као најјача снага у земљи. Тако су за 11. новембар заказани избори за Уставотворну скупштину. Учешће су на једној страни узели представници Народног фронта Југославије, чију је окосницу чинила КПЈ, а поред ње и поједини представници грађански странака, а на другој тзв. "грађанска опозиција", састављена од остатака појединих предратних парламентарних странака, политички и морално фатално ослабљена. На оснивачком конгресу НФЈ, почетком августа 1945, Тито је јасно ставио до знања да се противи монархијском облику владавине и залаже за федеративно преуређење државе. Одмах након тога одржано је и Треће заседање АВНОЈ-а (од 7-10. августа 1945), на којем је ово револуционарно тело проширено за одређени број "некомпромитованих" предратних грађанских посланика (из сазива парламента од 1938), чиме се револуционарном чину додало још једно обележје правне легалности и континуитета. АВНОЈ у "проширеном" саставу проглашен је за Привремену народну скупштину чији је задатак био организовање избора за Уставотворну скупштину и доношење појединих закона. На изборима од 11. новембра 1945. НФЈ је однео убедљиву победу (96% гласова). Нова Уставотворна скупштина донела је 29. новембра 1945. декларацију о проглашењу нове државе, Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), која ће јануара 1946. добити и Устав. Тиме је формално био затворен круг револуционарног освајања власти од стране КПЈ. Са остацима грађанских странака нова власт ће се ускоро ефикасно обрачунати и потиснути их на политичку маргину, до њиховог постепеног, коначног и трајног ишчезнућа.

³² Видети: Б. Петрановић, "Привремена влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ). Састав, структура, место у систему власти", *Историјски гласник*, 1/1986, стр. 119-131.

³³ *Исто*, стр. 65.

Као што је у претходном поглављу приказано, Милован Ђилас је као истакнути члан најужег политичког и војног руководства југословенског покрета прошао све фазе ослобођења земље и револуционарног освајања власти. У складу са том чињеницом, потпуно је разумљиво да је Ђилас био у целини или у највећој мери упознат са методом тактике освајања власти, односно са најважнијим одлукама по питањима делатности покрета, односа према непријатељу, циљевима, схватању политике и политичке борбе, изградњом и функционисањем система нове власти. Према томе, и његови погледи и ставови по најважнијим политичким питањима били су сагласни званичним ставовима партије и покрета, делећи тиме колективну одговорност руководства за ток и резултате револуционарних промена.

Међутим, Ђиласов унутрашњи индивидуализам, макар и несвесно, није могао у свакој ситуацији остати потпуно подређен званичној "линији" и крутој дисциплини, па чак и по питању војних делатности. То се посебно може приметити у првој фази рата, 1941-1942, у ситуацијама када је имао прилику да релативно самостално одлучује и делује (два војно-политичка "мандата" у Црној Гори). Тада долази до првих покушаја организовања привремених органа нове власти, првих примера званичног одређивања НОБ-а термином "револуција", а такође и већег броја појединачних, неусклађених и компромитујућих одлука ("леве грешке" и др.) иза којих је потписом или очигледним присуством свога ауторитета "на терену", стајао Милован Ђилас (о чему је детаљније било речи у претходном поглављу). Овде би било важно издвојити поједине ситуације у којима је упадљивије дошла до изражаја Ђиласова самосталност у одлучивању, а које се у ширем смислу тичу историје револуционарног освајања власти у Југославији. Ови случајеви могу послужити као добар, а у много чему и јединствен, пример отворене револуционарне делатности једног од водећих функционера КПЈ за време званично прокламованог ослободилачког рата. Наиме, реч је о првој години устанка и његовом војнополитичком ангажовању у Црној Гори, као опуномоћеника Врховног штаба за ову област.

Један од првих докумената који говори о покушајима стварања рудиментарних ("привремених") органа нове власти јесте Упутство Привремене врховне команде у Црној Гори, које је потписао Милован Ђилас, 22. јула 1941.³⁴ Пошто је као изасланик

³⁴ Због важности овог документа, који говори о Ђиласовом непосредном ангажовању у једном од првих корака револуционарне изградње нових ("народних") институција, односно првих и импровизованих ("привремених") органа нове државе, цитирамо (уз неопходне правописне корекције) оригинални садржај у целини:

" ПРИВРЕМЕНА ВРХОВНА КОМАНДА НАЦИОНАЛНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ТРУПА
У ЦРНОЈ ГОРИ, БОКИ И САНЦАКУ

ЦЈЕЛОКУПНОМ НАРОДУ НА ТЕРИТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ, БОКЕ И САНЦАКА!
СВИМА БАТАЉОНИМА, ЧЕТАМА, ГЕРИЛСКИМ ОДРЕДИМА, СВИМА СТАРЈЕШИНАМА!

Народним ослободилачким покретом који је почео у Црној Гори 13 и 14 јула из основа је промијењен политички положај. Један дио народа већ је национално слободан и заснива своју власт на сили, моћи национално-ослободилачке борбе. У вези са тим позивате се да смјеста предузмете слиједеће кораке ради даљег успјешног рада на потпуном ослобођењу народа.

Цјелокупна власт на ослобођеној територији привремено припада Врховној команди национално-ослободилачких трупа, у Црној Гори, Боки и Санцаку. Све остале власти укидају се. Пошто још не постоји власт изабрана од народа потребно је одмах учинити кораке на образовању народне власти.

1) При свима старјешинама војних јединица, од чета и већих водова па на више, морају постојати лица за везу са народом (угледни национални радници – антифашисти), изабрани од војника. Њихова је дужност: да одржавају борбени дух трупа, да операције које предвиђа или изводи војни старјешина усклађују са политичким циљевима и интересима народа, да одржавају везу између војске, народа и народних власти. Наредбе, прогласи и друга писмена наређења потписују стога и лица за везу са народом и војни старјешина и то тако да наредбе политичке природе потписује лице за везу с десне стране, а војнички старјешина с лијеве стране, а наредбе војне природе обратно. Само такве наредбе су пуноважне.

2) образовање привремених општинских и среских власти извршиће се на основу слиједећих правила и принципа:

а) Досадашња административна подјела на општине и срезове остаје и даље у важности.

б) Право бирати бити биран имају сви грађани (који су напунили осамнаест година, мушкарци и жене, без обзира на вјероисповијест, националност и расу. Право гласа, имају, разумије се, и војници. Немају право гласа лица која су се била ставила у службу непријатеља.

в) Грађани по градовима и селима, а војници у својим јединицама бирају своје делегате, и то тако да сваких сто становника бира једног делегата, а сваких двадесет пет (војника) такође једног делегата. Свака започета стотина преко пуних стотина даје права на једног делегата, а исто тако сваки број војника преко пуних двадесетпет бира још једног делегата (напримјер, петстотездесет становника бирају шест делегата, а осамдесет војника четири делегата). Војници бирају своје делегате за своје општине по мјесту свога становања. Изабрани делегати одмах се саставе у сједницу и бирају:

а) општинску управу, која не мора бити изабрана од самих делегата, а имаће онолико чланова колико то потреба захтијева

б) делегате за избор среских власти, и тако да на, сваких десет општинских делегата долази један срески. Свака започета десетина преко пуних даје право на још једног делегата (напримјер 87 општинских делегата бирају девет среских). Сви срески делегати на заједничкој сједници бирају среску управу, која не мора бити из редова самих делегата, а имаће онолико чланова колико потреба захтјева.

в) Скуп општинских делегата је врховна власт у општини. Он именује старјешине појединих села, заселака и насеља, а може у свако доба замијенити и општинску управу ако она ради против интереса народа. Скуп општинских делегата сатаје се у сједнице по потреби, али најмање једанпут у петнаест дана, и одлучује о свим важнијим стварима.

г) Скуп среских делегата је врховна власт у срезу. Он може смијенити среску управу кад увиди да ова не ради у интересу народа: састаје се по потреби, али најмање једанпут у петнаест дана.

... дужности свих поменутих власти јесу: да организују ред и поредак на својој територији; да по захтијевима народне војне власти обезбиједи исхрану трупа; да мобилизују радну снагу од жена, дјеце, омладине, избјеглица, небораца и ратних заробљеника ради успостављања привредног живота, свршавања пољских спослова, организовања саобраћаја и других служби; да по потреби организују народну милицију ради борбе против криминалних елемената, шпијуна и непријатељских агената; да предузимљу уопште све све што ће помоћи привредној и националној обнови земље.

д) Општинске власти врше своје дужности добровољно и бесплатно. Среским властима обезбједити стан и исхрану.

дд) Скуп општинских и среских делегата бира своје претсједништво које сазива сједнице и руководи радом.

3) Гарантује се лична слобода, неповредивост стана и имовине, слобода вјерских обреда и религиозних убјеђења, слобода исказивања мисли било којим путем, слобода удруживања, збора и договора. Док је земља у ратном стању зборове одобравају ратне власти.

Врховног штаба имао задатак да организује и координише устанак у Црној Гори, Ђилас је, сходно положају и дужностима, међу локалним партијским руководством важио за "команданта", односно за особу најодговорнију за организацију и реализацију борбе.³⁵ Према Ђиласовим мемоарима, поменути документ је настао из потребе ефикасније организације "фронталне борбе" према Италијанима.³⁶ Ђилас се, међутим, не задржава дуже на овом документу, већ га само накратко помиње. Претпостављамо да га је писао у сарадњи са појединим локалним партијским и војним руководиоцима, али да је најважнији ауторски печат, ипак, његов. Из садржаја овог "упутства" види се да намера није била чисто војне природе, већ је претпостављала организацију устаничке "привремене" војно-цивилне управе на ослобођеној територији са импровизованим системом представничке, судске и цивилне власти.

Према овим "упутствима", нова "народна власт" требало је да буде "привремена", али са наглашеним дисконтинуитетом са претходном влашћу, па се на почетку јасно

4) Забрањује се дјелатност свих оних политичких странака које су проповијedale антидемократска и фашистичка убјеђења, а дозвољава се слободан рад свима политичким странкама које стоје на принципима демократије и националне равноправности и својим дјеловањем помажу национално-ослободилачку борбу народа.

Пријаву нових странака могу учинити три лица која имају право гласа. Уз пријаву упутити програм и статут странке Врховној команди на одобрење.

5) При штабовима одреда обезбиједити судове који изричу смртну казну за дјела пљачке приватне и јавне имовине, ратног материјала и ратних заробљеника, убиства, шпекулисања предметима животне потребе, шпијунажу и ширење лажних и паничарских вијести, издају и служе непријатељу у ма ком облику.

6) За мање иступе и ситна кривична дјела средња власт изриче мање казне затвора од мјесец дана.

7) При Врховној команди се оснива Врховни народни суд који суди војним старешинама, члановима народних судова и органима власти, поред наведених дјела, још и због злоупотребе власти.

8) Ко год буде ухапшен мора, бити саслушан у року од шест сати, а у року од 48 сати мора бити предат Народном суду. Сваки оптуженик мора имати браниоца пред Народним судом.

9) Војницима суди за поменута дјела Народни суд, али за лакше кривице казне изриче војни старешина и лице за вез с народом заједно, и то редом према тежини кривице: помена, укор, јавни укор и избацавање из редова национално-ослободилачких трупа.

Командантима војних одреда и свим лицима за везу с народом налаже се да у року од 24 сата упознају са овим наредбама све војнике и цјелокупно становништво путем зборована, конференција, плаката, изашиљањем у села специјалних делегата и другим погодним као приступајућ

Наредба

Живјело национално јединство у борби против окупатора!

Доље крвожедни окупатори!

Живјели народи слободни, независни и срећни у демократском и праведном социјалном поретку!

Све за наше борце, све за борбу, све за побједу!

22 јула 1941 год.

ИЗ ШТАБА
ПРИВРЕМЕНЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
Милован Ђилас,
књижевник"

(Зборник..., том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 9-12).

³⁵ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 50.

³⁶ *Isto*, стр. 69.

прецизира да "цјелокупна власт на ослобођеној територији привремено припада Врховној команди национално-ослободилачких трупа, у Црној Гори, Боки и Санцаку. Све остале власти укидају се. Пошто још не постоји власт изабрана од народа потребно је одмах учинити кораке на образовању народне власти".³⁷

Такође, овај документ би по неким ауторима требало да говори и о Ђиласовој склоности ка демократском начину поимања револуционарне политике, односно о недостацима ригидних бољшевичких особина у његовој личности. Наиме, у "упутству" се у појединим тачкама гарантују личне слободе, неповредивост имовине, слобода верских убеђења, мисли, удруживања и говора, као и увођење општег права гласа и забрана деловања фашистичких и "антидемократских" снага. Поред тога, приметно је и одсуство преких судова, већ је за свако кривично дело предвиђен класични правни поступак. Из тога Драгутин Лековић извучи закључак да овај документ "убедљиво" говори да Ђилас није био "бољшевициран" у пуном смислу. "Може се чак рећи да овај првобитни демократизам код њега никад није био сасвим ишчезао. У овом смислу, документ се може сматрати далеком предисторијом његовог каснијег демократизма", сматра Лековић.³⁸ Но, без обзира да ли се у овом случају радило заиста о Ђиласовим демократским стремљењима или о тактици привлачења што ширих маса у устанички фронт, наведени документ непобитно доказује Ђиласово активно учешће у формирању органа нових власти од најранијих дана, па према томе и у револуционарном процесу друштвених промена од самих почетака.

Поменуто је да се све време рата избегавало коришћење термина "револуција", већ је искључиво употребљавана одредница "ослободилачка" борба. Међутим, и поред тога у појединим ситуацијама је долазило до кршења овог "правила" и употребе назива "револуција". Овај случај управо се везује за име Милована Ђиласа и то у првој ратној години, док се још налазио на дужности у Црној Гори. После првих оружаних сукоба са Италијанима, августа 1941. одржано је покрајинско саветовање на коме су разматране војна и политичка ситуација и стратегија борбе. Саветовање је, међутим, одржано без Ђиласа. Пошто је Ђилас у том тренутку, као изасланик ЦК КПЈ, представљао највиши ауторитет у Црној Гори, почетни ставови саветовања су поништени после његовог

³⁷ *Зборник...*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 9.

³⁸ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 131-132; видети и: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 177-178; M. Миликић Мидо, *Ратним стазама...*, стр. 52-57. Овде би требало скренути пажњу да је код Дедијера у навођењу поменутог документа очито дошло до извесних методолошких омашки (погрешно цитирање извора и слободнија интерпретација текста документа), што је, пак, по свој прилици касније произвело и неадекватна тумачења у Миликићевој књизи. На томе се, овом приликом, нећемо детаљније задржавати.

доласка, па су донети нови у његовом присуству, из којих је проистекла и Резолуција, за коју се сматра да ју је саставио лично Ђилас.³⁹ У Резолуцији са саветовања, у једном де-лу текста, за устаничку борбу први пут се употребљава назив "општенационалноослободилачка антифашистичка револуција". Борба је у том тренутку окарактерисана као организациона и припремна, "нова фаза" ослободилачког рата. Овакво одређење ослободилачког рата било је производ тадашњег уверења у скору победу савезничке коалиције и СССР-а над фашизмом, као и распламсавање револуција у другим деловима света. Револуција је у овом случају чврсто повезана са ослободилачком антифашистичком борбом.⁴⁰ Недуго потом, Ђилас пише опширно писмо Покрајинском комитету у коме детаљније објашњава ставове из Резолуције. У анализи расположења маса у писму се, поред осталог, каже и следеће: "Масе не желе повратак на старо стање, јер је старо и довело до овога. То значи да комунисти могу на тој бази политички припремити и организовати национално-ослободилачку и антифашистичку револуцију, то јест општи народни оружани устанак. Друкчије речено: комунисти не само да могу спријечити повратак старог, него створити ново, отворити народу пут у будућност, у коначно ослобођење од сваког угњетавања и изабљивања. Пошто тако стоје политичке околности у вези са радом око народне револуције, то је сваки нехат, свако оклијевање и неактивност комуниста у раду око припреме општенародног оружаног устанка злочин раван издаји народа и Партије".⁴¹ Дакле, Ђиласа овде, већ на самом почетку рата, видимо као одлучног револуционара, потпуно свесног погодности услова за отпочињање револуционарних промена, и намерног да их спроведе у дело кроз устаничку антифашистичку борбу, као јединствени револуционарно-ослободилачки вредносни оквир деловања.

³⁹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 132.

⁴⁰ У овом делу текста Резолуције каже се следеће: "Слом фашизма већ постаје доспјешан. Снаге које су се удружиле противу њега на челу са СССР (Енглеска, Америка, Кина и револуционарни, национални, антифашистички покрет на челу са радничком класом у свим земљама) толико су премоћне политички и војнички, да је његов слом неизбјежан. За КПЈ у Црној Гори намеће се неодложна потреба да повуче поуке из досадашњих борби и да утврди наредне организационе и политичке задатке. Борба црногорског народа и осталих југословенских народа улази сада у нову, још одлучнију фазу, у фазу организационих и политичких припрема општенационалне – ослободилачке антифашистичке револуције. Тој револуцији нужно мора претходити рад на политичком и организационом уједињењу народа, као и акције оружаних герилских одреда, које јачају организационо и политичко јединство народа, а слабе како снаге фашистичког окупатора, тако и снаге његових агената. Око читавог овог рада треба окупити и мобилисати све искрене патриоте, користећи притом најразноврсније облике рада, од оружаних судара па до организовања обавјештајне и контраобавјештајне службе, исхране итд. На тај начин ће се омогућити стварање будуће ослободилачке војске, која ће учинити крај фашистичкој окупацији и извојевати, у братству са другим народима, ослобођење нашег народа". (*Зборник...*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 15).

⁴¹ Исто, стр. 23-24.

Чини се да у овом периоду, бар према тумачењима појединих аутора, Ђиласова одлучност поприма радикалније црте. Наиме, у писму Покрајинском комитету Ђилас посебно означава и непријатеље који не припадају окупаторским формацијама. То су појединци и групе – "петоколонаша", који су "главни непријатељи у данашњој фази борбе, и у току борбе и у самој револуцији". Ове снаге представљају заступнике идеје повратка на стари систем, које народ, по Ђиласу, не прихвата и одбацује. Због тога, Ђиласова визија уништења "пете колоне" огледала се у ставу о неопходном уклањању препреке ка ослобађању позитивног расположења маса за борбу и револуцију, што комунистима даје обавезу да ову шансу максимално искористе у том правцу.⁴² На овом месту треба посебно нагласити да је Ђилас борбу против "пете колоне" потпуно јасно и отворено стављао у контекст револуционарне борбе, не одричући притом чак ни позитивне намере противника окренуте "националном ослобођењу". Оно што је била најважнија препрека сарадњи са њима представљала је њихова политика очувања старог поретка. Тако Ђилас у писму подвлачи: "Једном ријечју: ови елементи би истина жељели национално ослобођење, али такво које би им за навијек гарантовало старе привилегије. Једном ријечју, ови елементи су против народне антифашистичке револуције, против револуционарног заталасавања маса, против мјера које би на недвосмислени начин загарантовале народу тековине досадашње борбе и будуће револуције".⁴³ Наведени документи врло јасно показују Ђиласов револуционарно-политички "профил" деловања у првим месецима оружаног устанка и у периоду када је имао могућност да релативно аутономно одлучује на једном подручју, као несумњиво највиши партијски ауторитет.⁴⁴

Поменути Ђиласови ставови неке од аутора наводе на повезивање његовог имена са зачетком радикалних револуционарних мера, познатијих као "лева скретања". Тако из наведене фактографије Драгутин Лековић категорички закључује да "Ђиласови

⁴² У писму Покрајинском комитету по овом питању Ђилас каже следеће: "Масе су последице оружане акције отпале од вођа бивших опортуниста и остале петоколонашке шпијунске братије. То значи да комунисти правилним политичким радом у масама могу потупно изоловати петоколонаше и физички их уништити или бар осјетно прориједити. Наравно, комунисти не смију допустити да се тада борба сведе на борбу између шпијуна и њих. То би било претварање у терористичку организацију. Комунисти морају омогућити, управо организовати уништење шпијуна као непријатеља народа, уништење оних људи који својим провокацијама сметају народу да се организује, чине народу живот несносним. Уништење таквих људи мора бити по вољи и жељи народа, мора бити политички припремљено и објашњено. Пошто тако стоје политичке околности у вези са петом колоном, то је сваки нехај, свако оклијевање и неактивност комуниста према шпијунима – злочин раван издаји, злочин који излаже огромним околностима и народни покрет и саму Партију". (*Исто*, стр. 23).

⁴³ *Исто*, стр. 25.

⁴⁴ Ђ. Вујовић, *n. d.*, стр. 38.

ставови поуздано доказују да је он фактички био први идеолог лијевог скретања са платформе НОБ у Црној Гори и претходник тога скретања у цијелом ослободилачком покрету народа Југославије".⁴⁵ Лековић у поткрепљивању својих закључака наводи три елемента "левих скретања" које налази у Ђиласовим ставовима из овог периода, а то су: дефинисање оружане борбе као "револуције", став да се улази у "другу етапу борбе" и обележавање главних и трајних непријатеља у својим редовима – "пете колоне", који постају важнији од окупатора.⁴⁶ Такође, по Лековићу, Ђиласова "лева скретања", као пример облика револуционарних стремљења, представљају први забележени случај те врсте у НОБ: "У то вријеме – август 1941 – поменута три елемента лијевог скретања била су *потпуно* непозната – њих нигдје нема ни у партијским документима, нити у међународној комуникацији, нити у документима који се односе на оперативно дјеловање командног кадра НОБ-а", сматра Лековић и додаје да смо са Ђиласом 1941. "на самом извору лијевих скретања у Црној Гори".⁴⁷

По питању револуционарног екстремизма, "левих скретања", у документима из овог периода види се Ђиласова иницијатива у правцу разрачунавања са унутрашњим непријатељима, противницима револуције и присташама старог система. Међутим, такође су уочљива и Ђиласова јасна упозорења у правцу скретања пажње на опасност од различитих облика екстремизма као компромитујуће праксе покрета. Тако Ђилас упозорава да би грешке "како у једном (секташком) тако и у другом (опортунистичком) правцу" могле скупо коштати партију и покрет. У том смислу поручује: "Да би избјегли погрешке у једном и у другом правцу, комунисти морају доказати сав еластичитет, сву окретност и политичку оштроумност, да те групе и људе из тих група, које могу придобити макар и за колебљиве сараднике или неутрализовати, не претворе у противнике".⁴⁸ Евидентно је да се из наведених Ђиласових речи не види било какав екстремизам, већ напротив, свест о нужности политичке стратегије и опрезности, као и свест о потреби за окупљањем што различитијих патриотских снага у што шири заједнички фронт. Што се тиче самих "левих скретања" посебно је важно нагласити да је Ђилас потпуно свестан ове опасности. Он је по том питању врло конкретан када у поменутом писму ПК-у каже: "Прије свега, указује нам се гдје се налази и у каквом се облику јавља главна опасност у Партији. Друг Стаљин нас је учио да је главна она

⁴⁵ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 133.

⁴⁶ *Isto*, str. 132-133.

⁴⁷ *Isto*, str. 133.

⁴⁸ *Зборник...*, том III, књ. 4, Београд 1953, стр. 25.

опасност против које смо заборавили да се боримо. Карактеристично и поучно је да је на првом дијелу савјетовања било премало говора о тој главној опасности, да је она сасвим заборављена. А та опасност јесте "лијева опасност", СЕКТАШТВО ПРЕМА МАСАМА (истакнуто у оригиналу – прим. АМ), које не води рачуна нити о објективним условима, нити о стању зрелости маса, она се испољава у скученим зачауреним, од маса у данашњим условима одвојеним облицима рада. То скретање онемогућава да се изрази здрави, дубоки патриотизам нашег народа... То значи да у Партији треба повести одлучну борбу против секташтва према масама, идући у тој борби чак до избацивања из Партије оних који се покажу непоправљивим".⁴⁹

Дакле, имајући ово у виду, тешко се може говорити о Ђиласовој заслепљеној фанатичности или неком другом облику наглашеног револуционарног екстремизма.⁵⁰ Пре би се могло рећи да се у овом случају ради о својеврсној идеолошкој ревности, посвећености и искреној оданости револуционарним циљевима, што је на терену произвело извесну својеглавошћу, па у доброј мери и политичку "нестрпљивост" када је ствар револуције у питању. Другим речима, код Ђиласа се испољава преурађеност у односу на тактику извођења револуције, коју су Тито и Кардељ, за разлику од њега, гајили као апсолутни приоритет.⁵¹ Драгутин Лековић, иначе, нуди објашњење мотива "левог скретања" које гласи: "Лијево скретање и лијеви екстремизми настају из жеље да се актери збивања истакну и докажу као вјерни и досљедни првоборци, они настају и из амбиције да се што прије и што адекватније оствари жељени циљ".⁵² Чини се да би се наведена дефиниција могла односити и на Ђиласове поменуте "леве" активности из 1941.⁵³ Оно што је, међутим, карактеристично за Ђиласа, као устаничког команданта из 1941, јесте потпуно отворено становиште о борби као, у исто време, ослободилачкој и

⁴⁹ Исто, стр. 27.

⁵⁰ Иначе, "лева скретања", као радикални облик револуционарних разрачунавања, захватиће у зиму 1941-1942. управо ове крајеве (области Црне Горе и Херцеговине), где ће попримити и најрадикалније видове. Милован Ђилас, међутим, у време најдрастичнијих случајева насиља, физички неће бити присутан на територији ових области, јер ће у међувремену, због пропуста у организовању и вођењу устанка, бити повучен у Врховни штаб (тада у Ужицу, о чему је већ било речи у претходном поглављу).

⁵¹ По Драгутину Лековићу важно обележије "левичарства", тј. "левих скретања", гледано из искуства опште историје радничког покрета, јесте преурађеност, односно "прескакање етапа". По том питању, Лековић пише: "Начелно узето, љевичари, у ствари, имају добре а не лоше намјере – да буду аутентични борци и револуционари, да убрзавају процесе и да се што прије дође до циља. Нијесу лоше њихове намјере, него оно што иза њих произилази – нарушавање мјере, прескакање етапа, сужавање базе покрета и смањивање резултата. Ово важи не само за ранија љевичарска скретања у радничком и комунистичком покрету, него и за скретања са платформе НОБ-а". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 143).

⁵² Исто, стр. 133.

⁵³ О комплексности појма "левог скретања", као појаве револуционарног екстремизма, видети опширније: Исто, стр. 133-135. и 142-162.

револуционарној, што није карактеристично за званичну политику целокупног покрета у том тренутку. То ће, уосталом, и бити један од разлога Ђиласовог опозива из Црне Горе и каснији предмет дисциплинске критике од стране Тита и Кардеља.⁵⁴

Као што је већ поменуто, једна од важнијих замерки на Ђиласово руковођење устанком у Црној Гори односила се на употребу термина "антифашистичка револуција". Тито у писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, од 22. октобра 1941. ово јасно каже.⁵⁵ Драгутин Лековић сматра да је ова замерка била "најважнији" разлог за Ђиласов опозив са места делегата ЦК за Црну Гору и повлачење назад у Врховни штаб. Поред тога, Лековић Ђиласову смену сагледава у комплекснијем виду, подвлачећи важан моменат контрадикторности, односно амбивалентности, која се огледа у истовременом подстицању прогона и уништавања "петоколонаша" као главних непријатеља и заступању идеје што шире масовности устаничког фронта.⁵⁶ Тито и Кардељ, за разлику од Ђиласа, показују потпуну свест о важности политичког тренутка и с тим у вези и о дугорочно-тактичкој стратегије борбе. Борба против фашистичког окупатора, тј. ослободилачка борба, за њих је крајем 1941. на првом месту, а не револуција ("та, наши савезници су енглески лорди"⁵⁷). Тако у зеједничком писму Покрајинском комитету, од 10. новембра 1941,⁵⁸ Тито и Кардељ кажу следеће: "Чуди нас, како сте ви дошли до 'антифашистичке револуције', када ни у једном нашем или интернационалном документу нисте могли да видите таквог израза. И ако сте мислили тим изразом да означите етапу наше садашње борбе, с обзиром на развитак у будућности, ви сте погрешили. Јесте, у нашој садашњој борби је клица будућих етапа, али при томе није битан антифашистички, него антиимперијалистички карактер те

⁵⁴ Видети: *Зборник...*, том III, књ. 1, Београд 1950, стр. 68-69. и 227-231.

⁵⁵ *Исто*, стр. 68.

⁵⁶ Лековић о разлозима Ђиласове смене каже следеће: "Ми сматрамо да је то учињено најприје из разлога што се народноослободилачка борба третира као антифашистичка револуција и што се петоколонаша третирају као главни непријатељи НОБ-а. Други, још битнији, разлог је то што се у Ђиласовом писму Покрајинском комитету, које употпуњава и прецизира резолуцију, мијешају двије супротне линије: једна погрешна – третирање НОБ-а као антифашистичке револуције, а петоколонаша као главних непријатеља, а друга правилна линија – захтева се што већа масовност НОБ-а и тражи борба противу двојаког скретања са платформа НОБ-а. А мијешање двије супротне линије у партијском директивном документу ствара забуну и омета успјешну партијску активност". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 136-137).

⁵⁷ *Зборник...*, том III, књ. 1, Београд 1950, стр. 228.

⁵⁸ Ђилас је у овом тренутку већ био опозван и налазио се на путу за Ужице, али је садржај писма свакако важан јер се односи на одлуке донесене док је Ђилас био у Црној Гори.

борбе, који ће сутра бити још јаче наглашен. И управо због тога треба данас ствар поставити сасвим конкретно: национално-ослободилачки рат против окупатора".⁵⁹

Революционарна делатност Милована Ђиласа 1941. године пружа слику његових уверења на самом почетку рата и револуције: како је видео борбу, шта је очекивао од ње, како је сагледавао стратегију, на шта је обраћао пажњу. Из тога се може закључити да Ђилас на почетку рата не раздваја устаничку од револуционарне борбе, што може бити последица или недовољне координације са остатком ЦК или непостојања још увек искристалисане стратегије у врху руководства на самом почетку устанка,⁶⁰ или, пак, личне одлуке, односно аутономности у деловању. Ђилас у то време поступа у складу са идеологијом којој припада и доследно се изјашњава за револуционарни облик промене система, а рат и окупацију доживљава као погодан тренутак за реализацију те идеје. У том погледу показује велики степен свести о потреби сарадње са свим патриотским снагама и потенцијалној опасности која прети од револуционарног екстремизма. Такође испољава и демократизам по питању стварања првих устаничких органа власти, што је необично за једног комунистичког руководиоца. С друге стране, заговорник је оштрог обрачуна са представницима "пете колоне", што поједине ауторе наводи на закључак о њему као иницијатору тзв. "левих грешака", облика револуционарног екстремизма према политичким противницима у ратним условима.⁶¹ Ту се може запазити извесна Ђиласова "амбиваленција" у ставовима, што би могло бити последица или недовољне идеолошке изграђености или политичког тактизирања у условима устаничког рата. Све у свему, Ђиласова делатност у Црној Гори 1941. пружа нам аутентични ратни портрет једног високог војно-политичког руководиоца и револуционара, као једног од првих, ако не и првог, иницијатора револуционарне смене власти у пракси.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ У мемоарима Ђилас наводи да је пре поласка за Црну Гору у консултацијама Тито инсистирао на одлучности и ширини покрета, али и на опрезности, посебно по питању црногорског "секташтва" и "ускоће". Међутим, о општем устанку се није говорило, већ о акцијама ограниченог домета, као ни о војној организацији, које тада још није било, нити о дугорочнијој разради стратегије војних операција. Такође је важно напоменути да је, по Ђиласовом тврђењу, Тито посебно упозоравао да се не изазива "општи устанак", али и да му је на самом поласку рекао: "Али стрељај свакога, макар био и члан покрајинског руководства, ако испољи колебање и недисциплину". (М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 38-39).

⁶¹ Драгутин Лековић износи уверење да ако се идејна иницијатива "левог скретања" може приписати Миловану Ђиласу, главну одговорност сноси Јосип Броз Тито. (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 157).

У последњој години ослободилачког рата 1944-1945, која већим делом обухвата и завршну фазу револуционарног освајања власти, карактеристична је посебна пракса политичког деловања, идеолошки нетипична за једну комунистичку партију, односно покрет који је она предводила. Како је већ поменуто, ради се о прихватању сарадње са представницима грађанских политичких опција и свесни пристанак на учествовање у парламентарно-демократској плуралистичкој форми политичког живота. У питању је била прелазно-тактична форма деловања кроз ЈНОФ, коју Милован Ђилас у мемоарима објашњава на следећи начин: "Непомирљиво и непопустљиво према непријатељу – према остацима контрареволуционарних формација и окупаторских агентура – вођство је истовремено интензивно настојало да прошири свој уплив и делатност на новој, народ-нофронтској основи. Јер с наглим ослобађањем градова у Србији, у јесен 1944. године, и наглим ослобађањем хрватских и словеначких градова у мају 1945. године, компартија је наједном запала у нове тешкоће – у проблеме државног, националног, друштвеног и привредног живота за које није имала ни довољно кадра ни довољно искуства. Војнички и полицијски ми смо били довољно снажни и самопоуздани, али наша база у народу, нарочито у средњим слојевима, била је преуска и необделана. Револуција се није могла – нико то у партији није ни желео – зауставити, али је могла да олакша и комунистима и некомунистима, или знатном делу некомуниста, прелазак у ново стање".⁶²

И не само то, руководство КПЈ, и сам Јосип Броз Тито, одлучно су негирали револуционарне намере своје борбе, а с тим у вези и намере о рушењу капитализма и увођењу комунизма. Једини приоритет заузимала је борба против окупатора, односно против "империјализма". Овај потез био је, строго идеолошки гледано, практично одрицање комуниста од основних постулата лењинизма-стаљинизма о револуционарној борби, на које се вођство КПЈ програмски позивало. Међутим, јасно је да се по том питању радило о политичкој тактици КПЈ за освајање власти у земљи, а пут који је изабран односио се на уочавање важне чињенице пресудне улоге коју је играла правна легитимизација овог циља. Ту политику професор Коста Чавошки назива "дугорочном стратегијом" југословенских комуниста, чији се зачеци јављају већ од самих почетака Народноослободилачке борбе.⁶³

⁶² М. Ђилас, *Vlast*, стр. 11.

⁶³ "Тешкоћа је", сматра Чавошки, "у томе што се у страначкој политици, посматраној у дужем временском периоду, испољавају различити, често противречни елементи који се никако не могу довести у склад ако се поклања вера само јавним речима. Јер..., јавне изјаве често су биле само део тренутне политичке

У складу са поменутиим, своје политичке позиције руководство КПЈ пажљиво је формулисало и опрезно, у складу са ситуацијом, саопштавало јавности. У том смислу вешто се водило рачуна о нијансирању политичких ставова, односно усклађивању стварних циљева са реалном политиком. Тако су комунисти већ током рата чврсто стали иза става да се у југословенском случају ради о специфичном ослободилачком рату којег карактеришу дубоке и неповратне политичке и социјалне промене, али су доследно негирали да се по том питању ради о револуцији. Поред других, и Милована Ђиласа, као једног од челних људи НОП-а, у поменутом периоду видимо као верног заступника ове политике.

Тако је Милован Ђилас у једном свом предавању, августа 1944, наглашавао да се у НОБ могу запазити "извјесне оригиналне црте те борбе, које ми не сретамо ни у једној борби у историји". Та оригиналност НОБ-а, као "националног рата", огледала се, пре свега, у чињеници рушења старог поретка, као непобитне и неповратна тековина ослободилачке борбе.

С тим у вези, понекад се званично, поготову како се рат примицао крају а реална војна и политичка моћ НОП-а расла, признавало да је у међувремену дошло и до извесних револуционарних промена или да постоје претензије у том правцу. "Да ли је за друге националне ратове карактеристично разарање државног апарата?", пита се Ђилас и одговара: "Није. Ми не сусрећемо у историји ни један национални рат који би тако дубоко, из основа, потпуно рушио стару друштвену машину, друштвени апарат. Да ли је код нас разрушен државни апарат? Мјесто старих полицијских управа и предсједника ми имамо потпуно по свом карактеру један други тип власти. То је, нема сумње, једна од карактеристика народноослободилачке борбе. У почетку те борбе карактеристика није била рушење старог државног апарата. Даљњим развојем политичких односа, наиме када је тај апарат недвосмислено остао апарат окупатора, пред нас се поставило питање рушења старог апарата. 1941. године, када су бирани НОО, ти одбори нису бирани као стална власт, него као привремена власт, они се јављају као помоћни органи у позадини или у близини партизанских одреда, за политичку мобилизацију народа против окупатора и с друге стране за материјално

тактике која је, као привремено лукавство, прикривала дугорочну *стратегију* и крајње циљеве политичке борбе. Но, иако се ова дугорочна стратегија служила различитим *тактичким* лукавствима, њени трагови могу се пратити од самог почетка народно-ослободилачког рата". (V. Koštunica, K. Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Beograd 1990, str. 54; даље: V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*).

снабдијевање. Када су се политички односи развили до те мјере да од старог апарата не може бити ништа и да мора бити разрушен, да се мора стварати нова власт, када су се појавиле разноврсне издајице, тада су НОО и постали од помоћних функција стална чврста власт. Није њихова сталност у томе што се учврстила наша територија, нема сумње да је то један од услова за њихово функционисање. НОО су добили сталност у току развитка политичке ситуације. Они су се појавили као једна власт која одговара тежњама народа. Нема сумње да рушење старог апарата није ништа друго него један револуционарни акт".⁶⁴ Дакле, одређени револуционарни потези су признавани као реалност, али су, притом, вешто тумачени и представљани као закономеран, готово спонтани чин, изникао из рата за ослобођење, а не као неки унапред и посебно планирани преврат. Међутим, класична револуција као крајњи циљ НОБ-а доследно је негирана, па је Ђилас и овог пута одлучно подвукао да "наша борба по својој форми, по својим основним циљевима није никаква револуција, него наставак рата за борбу против окупатора, али ријешава основна питања буржоаске демократске револуције".⁶⁵

Из поменутог предавања Милована Ђиласа, на овом месту би вредело издвојити оне делове који говоре о политичкој тактици револуционарног освајања власти, где се може видети конкретно објашњење, проистекло од једног од највиших званичника КПЈ и НОП-а, о томе како су комунисти, у време прве етапе Споразума Тито-Шубашић, видели своју борбу и њене основне тактичке и стратегијске смернице. Ту се, пре свега, може сагледати политика легалности, као основни тактички правац деловања и, практично, замена за нагли и директни револуционарни преврат.

"Ми смо, како политички тако и војнички, постављали и ријешавали извјесна питања према развоју ситуације. Наша тактика у борби се мијења, а наша стратегија остала је у основним цртама непромијењена и остаће извјесни период послје рата".⁶⁶ Тако је Милован Ђилас објаснио основу политичке стратегије НОП-а, крајем августа 1944, у тренутку када се политичка ситуација на више начина "ломила" (Споразум Тито-Шубашић већ је био постигнут, јединице Црвене армије биле су надомак границе Југославије, а Београд је бројио последње месеце окупације). "Како смо тактички прилазили масама и како смо ријешавали та питања?", било је питање којим је Ђилас, у делу свог предавања, дао увод у анализу дотадашње политике НОП-а, кроз коју се могу

⁶⁴ АЈ, 515, Збирка штампе (ЗШ), Пс-9, *Предавање Милована Ђиласа, 28. августа 1944*, стр. 1.

⁶⁵ *Исто*, стр. 2.

⁶⁶ *Исто*, стр. 4.

сагледати основне стратешке позиције комуниста заузете током рата у односу на главне унутрашње ривале у борби за власт.

Најпре, Ђилас јасно одређује четнике као "главну унутрашњу опасност", која је то постала од краја 1942, како у политичком тако и у војном смислу. У том периоду, по Ђиласу, четници се профилишу као најопаснији "носиоци великосрпске хегемоније и издајничке политике избјегличке владе". С тога је борба против њих била уско повезана са односом према влади у Лондону, а стратешки план њиховог уништења планиран је још пре Четврте офанзиве. Основна снага четника лежала је у двоструком ослоњу који су имали, у земљи од окупатора, а у иностранству од западних савезника, за разлику од квислиншких формација које су подршку имале једино у окупатору.⁶⁷

Комунисти су питању политичког легитимитета своје борбе (као услови стицања легалитета) придавали посебну важност. У том смислу, Ђилас је посебно настојао да нагласи значај Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ), као особеног политичког савеза, широког и обједињујућег карактера, са представницима грађанских странака и група у својим редовима. Како је истицао, основна одлика политике односи се на "стално проширивање тог фронта", попуњавање чланства "репрезентативним људима", укључивање "све новијих и новијих слојева становништва", тако да фронт по том питању представља ствар од "првостепене политичке важности". Другим речима, стављање под контролу свих или већине преосталих некомпромитованих грађанских снага постављао се као најпречи задатак комуниста.

Конкретан разлог томе Ђилас је видео у антиципацији послератне претње од снага "реакције", као директног противника тековина политичке борбе НОП-а. У том погледу имао је јасну слику политичке опасности. По њему ће тако "реакција крупних капиталиста и полуфеудалних клика настојати да са ослобођењем земље изолирају комунисте од других политичких група", да придобију опозицију, укину демократске тековине и да тако "од народа Југославије направе играчку у рукама империјализма". "Јединствени фронт," напомиње Ђилас, "који је данас јединствен, у току развитка, бар како ја предвиђам, биће прожет борбом за руководство и у њега ће нахрлити сви елементи који не могу да се споља боре против фронта и гледаће да га минирају, да га компромитују у народним масама. То значи да ће се комунисти послерије краја рата и данас упорније борити да се не сузи тај јединствени фронт, него да се прошири и да улазе у њега све нови и нови слојеви становништва, а с друге стране не допустити

⁶⁷ Исто.

разбијање тог јединства и отимање те руководеће улоге прогресивних народних политичких група".⁶⁸

Међутим, политичка доминација комуниста морала је бити у свакој ситуацији наглашена, па се и у овом случају строго водило рачуна о питању форме сарадње КПЈ са појединим представницима грађанских опција. Тако је Ђилас одлучно негирао да се по питању ЈНОФ-а ради о "коалицији" између комуниста и грађанских представника, већ је инсистирао на њиховој добровољној сарадњи, заснованој на уверењу у програм НОБ-а. Ђилас јасно подвлачи да у том случају не постоји никаква "коалиција" у којој би се "дискутирало о подјели власти".⁶⁹ По њему, ЈНОФ представља организацију широког политичког савеза у који ниједна опција не улази "са својим коначним програмом, него са привременим једним програмом који одговара за етапу народноослободилачке борбе. Она би се могла назвати једним јединственим демократским савезом (блок) на бази једног јединственог програма, састављеног од разних политичких група".⁷⁰

Споразумом Тито-Шубашић није био доведен у питање став руководства НОП-а о облику владавине, али се још увек из тактичких разлога није смело отворено залагати за републику. То се видело и из Ђиласовог објашњења политичке стратегије НОП-а у односу на статус југословенског суверена. По том питању Ђилас је био категоричан: "Почели смо рушити ауторитет монархије. Разумљиво је да је то донијело резултате. Влада је оборена, дошао је Шубашић, ми опет ћутимо. Задржавамо наш став да не дамо повратак краљу у земљу. Линија је остала непромијењива, али из ситуације у ситуацију поједине пароле се некад појачавају како се развијају политички односи. То значи да ако је наш основни став за републику, који се тактички поставља у недозвољавању повратка краљу, не значи да у разним ситуацијама различито не прилазимо питању монархије... Ми не водимо политику гњилих споразума, него политику развијања широке политичке борбе и ми допуштамо могућност свих врста споразума, не одустајући од нашег основног циља".⁷¹

Што се тиче саме нове југословенске карљевске владе, Ђилас је јасно нагласио да по том питању руководство НОП-а води политику чистих рачуна: "Да ли је споразум

⁶⁸ Исто, стр. 5.

⁶⁹ С друге стране, припадници некомунистичких групација своје интересе су видели на различите начине, па тако Ђилас, на пример, коментарише циљ хрватских представника: "ХСС се потпуно слаже са нама по питању федерације. Они су дошли у НОБ колико због борбе против окупатора, толико због унутрашњих питања. Они остају ХСС а ми оно што јесмо, зато је и могуће да је група ХСС дошла до закључка да не ствара ниже политичке организације". (Исто).

⁷⁰ Исто, стр. 6.

⁷¹ Исто.

Шубашића коалиција? Наших представника у тој влади нема како неки кажу (радио Лондон), већ имамо тамо два човјека да појачамо демократски карактер те владе. Ми нисмо обавезни ни на какву коалицију са Шубашићевом владом. Давати ћемо јој до те мјере подршку до које она буде помагала ослободилачки рат народа Југославије. У колико не буде помагала ослободилачки рат народа Југославије, ми јој нећемо давати подршку".⁷² Свестан да НКОЈ у тренутној ситуацији нема изгледа да постане призната влада, Ђилас одлучно подвлачи политички правац по којем "ми морамо да створимо степенице да би дошли на позиције које има влада Југославије".⁷³ Такође напомиње да је важан моменат "да ми идемо за тим да добијемо помоћ сада и послје за обнову наше земље. Та помоћ неће доћи дабе, ако ми не будемо имали позиције".⁷⁴

Суштински, Споразум Тито-Шубашић користио је комунистима само политички као један од начина у поступку правно-формалне легализације своје политичке борбе. У пракси, он је био фактички безопасан, јер није задирао у основне полуге политичке моћи НОП-а "на терену". Тако је Ђилас овај политички потез и тумачио: "Споразум не дира у двије основне ствари: у питање власти НОО и у питање војске. То су двије основне ствари Народноослободилачке борбе. Онај који руководи тим стварима, руководиће и у будуће... Са формалне стране све јесте како је и било. Тито остаје командант цјелокупних снага. Национални комитет и АВНОЈ остаје руководство цивилне управе. Шубашић није ништа добио, ама баш ништа! Нисмо се ми прикључили Шубашићу, већ је Шубашић дошао код нас".⁷⁵ Управо због тога, Ђилас је поменуте "полуге" реалне моћи сматрао чињеницом од изузетне политичке важности у вези са питањем перспективе даљег тока освајања власти, које комунисти нису нимало олако схватили нити препуштали стихији, импровизацијама и случају. "Борба за питање власти неће бити тако лака. Она ће се одвијати врло жестоко, кад ће сви јурнути да се докопају те власти, да је имају у својим рукама",⁷⁶ упозоравао је Ђилас, показујући врло опрезан став по питању тренутне ситуације, без обзира на значајне политичке и војне успехе НОП-а и реалну снагу коју су комунисти већ имали у великом делу земље.⁷⁷

⁷² Исто.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто, стр. 6-7.

⁷⁵ Исто, стр. 7.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Тако је Ђилас утицај комуниста у свим евентуалним будућим комбинацијама сматрао пресудним и по револуцију и по очување тековина НОБ-а: "Има изгледа да се ка даљим етапама борбе прође без рушења државног апарата, без унутарње револуције, без грађанског рата. Ово је тешко унапред рећи. То значи да учествовање комуниста у власти за руководећу улогу, за руководећи положај значи највећу гаранцију за

Ослободилачка борба била је основна платформа на којој су комунисти градили своју револуционарну политику. Тако је Милован Ђилас стварање Привремене владе ДФЈ и Декларацију њеног мандатара Ј. Б. Тита оценио као важну етапу у борби за нову државу: "Прије свега, стварање јединствене владе значи даљи корак у развоју ослободилачке борбе наших народа. Сада је Југославија – на линији досадашње народноослободилачке борбе – претстављена једном јединственом владом и у земљи и у иностранству, што ће у многоне олакшати да се у иностранству учврсти положај наше нове државе, а у земљи нове државне организације. Сада више не може бити никакве сумње у то да је пут државног живота којим је пошла Југославија дефинитивно побједио и да се само на том путу може очекивати даљи развој и еволуција унутрашњих прилика у Југославији, даљи развој и еволуција спољне политике нове Југославије".⁷⁸ Међутим, у то време је већ почело да избија на површину неразумевање политике НОП-а од стране грађанских политичара, чланова ЈНОФ, па је Ђилас увидео потребу за јаснијим објашњењем те политике. Одговарајући на коментаре Драгољуба Јовановића,⁷⁹ председника Народне сељачке странке (од фебруара и званично у ЈНОФ-у), Ђилас је подвукао да НОБ није само оперативни војни подухват ослобођења земље, већ напор на којем је изникла политика стварања нове државе. "Има људи", напомињао је Ђилас, "који стварање јединствене владе и владину декларацију хоће да протумаче као неку нову епоху (прелазак од војничке слободе на политичку!). Међутим, ништа није нетачније од тога. И влада и декларација значе само корак даље, и то не толико у политичком, колико у државном погледу, корак даље на линији развоја народноослободилачког покрета, на линији политике народног фронта, а прије свега – на линији побједи покрета, фронта, у учвршћивању власти, заузимању врха државне управе. А тај покрет, а тај фронт, као и наша војска – ослободилачки и демократски су у сваком погледу. Стварање јединствене владе и владина декларација само означавају даљи развој народноослободилачке борбе, побједу народноослободилачког покрета и као државног претставништва и носиоца државне организације".⁸⁰ Они који "друкчије мисле", поручивао је Ђилас, само потврђују да су "преспавали рат" и да нису схватили "дубоки народни карактер" НОБ-а када на њега гледају "као на политичку групу и томе

очување тековина устанка и побједи коју је извојевала наша Партија, а с друге стране значи фактичку гаранцију да се власт неће изродити у протународни апарат и давање широких оквира у којима може да се развија пролетерски апарат". (*Исто*).

⁷⁸ *Борба*, 13. март 1945.

⁷⁹ Видети: *Борба*, 11. март 1945.

⁸⁰ *Борба*, 13. март 1945.

слично". Одлуке АВНОЈ-а су "животна стварност", а НОО "као форма државне власти већ поодавно су једини облик државне организације коју је народ прихватио".⁸¹ Према томе, ради се, конкретизовао је Ђилас, "о учвршћењу народне власти", односно о раду на циљу о "потпуном учвршћењу народноослободилачких одбора као јединог облика нашег државног живота".⁸²

Југослованска револуција је имала своје фазе и своја јединствена својства борбе за преузимање власти. Како су услови и ситуација диктирала тако се током рата и мењала тактика и стратегија политика НОП-а. Милован Ђилас се, као што смо видели, за разлику од прве ратне године, када је у ситуацијама релативно самосталног одлучивања, показивао самоиницијативност и пренагљеност, крајем рата оглашава као дисциплиновани заступник једне оригиналне револуционарне политичке концепције, прецизно утврђене, строго контролисане и усмерене против главног постокупационог противника – представника предратних политичких снага.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

Обрачун са остацима старог система

"Јединствени двојствен ток, свакако, карактеристичан за сваку револуцију: одушевљење и обрачунавање – одушевљење утолико заносније уколико је обрачунавање жешће, односно обрачунавање утолико жешће уколико је одушевљење заносније", забележиће Милован Ђилас у својим сећањима, у тренутку размишљања над догађајима који су пратили ослобођење земље 1944. године.⁸³

Прве послератне године представљају период радикалног раскида са предратним политичким и друштвеним системом и формирања новог, социјалистичког. Тај, тзв. "формативни" период новог друштва, карактеристичан је, како поједини аутори истичу, за "доба које непосредно следи преврате и револуције", односно за ситуацију у којој носиоци промена располажу "изузетном слободом" и могућностима деловања, далеко већим него у редовним приликама. "Таква изузетна слобода последица је чињенице", сматрају Коста Чавошки и Војислав Коштуница, "да је битно поремећена равнотежа постојећег поретка ствари и уздрмана његова тачка ослонца, чиме се отвара пут за значајније, па и радикалне промене. У реалполитичком жаргону револуционарног макијавелизма, који једино у насиљу види бабицу нових облика поретка, то се обично назива променом односа снага која пре и после доводи до коначног обрачуна. А да би се увели и учврстили ти нови облици, нужно је да се претходно искорене дотадашње установе и традиције. Утолико ова радикална промена представља не само чин стварања новог већ и разарања старог". По поменутој двојници аутора, управо период од 1944. до 1949, а нарочито године 1944-1946, представљају "овакво творачко раздобље".⁸⁴

Период о коме је реч представља етапу ослобођења Југославије и у исто време отпочињања консолидовања нове власти и изградње нових државних и друштвених институција. Нова држава представљала је израз једне нове, по свему различите, револуционарне политике покрета на чијем челу је стајала једна комунистичка партија, која је својом политиком носила и специфичне методе политичког деловања. У том раздобљу одиграо се темељити "обрачун" са остацима старог система у готово свим

⁸³ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 11.

⁸⁴ В. Коштуница, К. Чавошки, *n. d.*, стр. 7.

сферама друштвеног живота.⁸⁵ Нас на овом месту занима политички аспект проблема, односно раз-рачунавање револуционарне власти са представницима грађанске опозиције и учешће Милована Ђиласа у том процесу.

Једна од основних карактеристика метода деловања револуционарних покрета, пре свих комунистичко-бољшевичких, по неким ауторима, оличена је у релативизацији моралних норми у име што ефикаснијег остварења "праведног" циља, револуционарних промена. Матрица таквог деловања лежи у познатој максими "циљ оправдава средство", што професор Коста Чавошки назива "револуционарним макијавелизмом".⁸⁶ Ова метода деловања посебно долази до изражаја у фази револуционарног освајања и учвршћења власти. Њу Чавошки дефинише као посебну врсту "реалполитике" усмерену ка очувању власти, чијој традицији припада вођа Октобарске револуције В. И. Лењин. "Наиме, у духу доследног реалполитичког, односно макијавелистичког промишљања државе, и он је државу појмио као огољену власт, као надмоћну силу која може да сатре све противнике. Отуда је за револуционара најважније освајање власти у држави", сматра

⁸⁵ Ликвидирање старог поретка одиграло се постепено, на свим пољима, од политике и економије, до културе и духовног живота, од знатног ограничавања и сузбијања српског националног интереса до уништавања или обезвлашћења "класног непријатеља", како међу грађанским тако и међу сељачким слојевима. У том смислу извршена је потпуна реорганизација друштвеног поретка. О томе опширније: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, књ. 3, Београд 1988, стр. 29-161; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица 1998; Љ. Димић, *Историја српске државности. Књ. III. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 284-355; V. Koštunica, K. Čavoški, *Stranački pluralizam ili tonizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Београд 1990; Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Београд 1988; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009; М. Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања провредом у Србији 1944-1952*, Београд 1988; М. Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд 1997; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Београд 2006; М. Obradović, *'Narodna demokratija' u Jugoslaviji 1945-1952*, Београд 1995; М. Obradović, "National Communism and Transformation of Ownship in Eastern Europe", *Токови историје*, 4/2007, стр. 43-74; М. Obradović, "Partijska država' element 'narodne demokratije' u Jugoslaviji (1945-1952)", *Naše teme*, 5/1988, стр. 1130-1146; М. В. Митровић, "Београд 1944-1950: неки аспекти друштвеног живота", *Историја XX века*, 1/2000, стр. 91-100; Н. И. Милићевић, "О српском грађанству 1945-1950. – у мемоаристици с краја 20. века", *Историја XX века*, 2/2001, стр. 111-127; *Културна политика Југославије 1945-1952*, зборник докумената, приредили Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, књ. I-II, Београд 2009; и др.

⁸⁶ На примеру анализе метода политичког деловања вође југословенске револуције Јосипа Броза Тита, професор Чавошки питање односа морала и политике, тј. "револуционарни макијавелизам" објашњава на следећи начин: "Као дугогодишњи политичар и властодржац, Јосип Броз није могао а да се не суочи са овим значајним питањем. Њега, међутим, нису раздирале никакве моралне дилеме, нити је сматрао да га било какви морални обзир могу спречити у постизању неког намераваног политичког циља. Зато је био спреман да против политичких противника примени *сва* средства која могу да послуже том циљу, укључујући и она која задиру у слободу и живот. Како се при том није могао позвати на *моралне* разлоге који би у свакој прилици оправдали примену оваквих средстава борбе, Тито се поглавито позивао на *политичке* ралоге и обзире, а пре свега на револуцију и њено даље провођење. То је било становиште револуционарног макијавелизма, будући да је, позивајући се на револуцију, прихватао озлоглашену максиму да циљ оправдава средство". (К. Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, Београд 1990. стр. 53; даље: К. Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*).

Чавошки.⁸⁷ "А када се власт једном освоји", истиче даље Чавошки, "онда је не треба ни са ким делити, а камоли допустити могућност да је нека друга странка преузме".⁸⁸

Суштински, ове карактеристике би требало да важе и за вођу југословенске револуције Ј. Б. Тита, па самим тим и за методе борбе за очување и одржање освојене власти. Наиме, узор свим бољшевичким покретима, па тако и југословенској партији, била је Октобарска револуција. Самим тим је и руководство КПЈ гајило сличан вредносно-морални став и приступ методу револуционарне "реалполитике". Разлика је једино била у различитим историјским условима под којима су југословенска и Октобарска револуција изведене, па отуда и различити карактери ове две револуције.⁸⁹

Другим речима, југословенски комунисти у идеолошком погледу нису гајили никакав позитиван вредносни однос према духу грађанске демократије, односно према методу легалне парламентарне борбе.⁹⁰ Само грађанско друштво, па према томе и правни поредак парламентарних демократија који је регулисао правила политичког живота, напосто су сматрали превазиђеним, штетним и непријатељским. Смисао револуције био је обарање и уништење таквог поретка. Према томе, свако прихватање грађанског парламентарно-демократског поступка или учествовање у парламентарном животу, могло је бити само привременог и тактичког карактера, а доследно поштовање процедура неискрено и лишено превеликих обзира према "легалним" противницима. Такав однос према политичкој пракси неминовно је водио ка апсолутизацији власти, а "несумњива је чињеница да је политички монопол резултат освајања власти у тзв. пролетерским револуцијама, што се збило и у октобарској и у југословенској револуцији", закључује Бранко Петрановић.⁹¹

У складу са тим и у југословенском случају формално прихватање страначког плурализма, као тактичко-прелазне етапе и легитимистичко-легалистичког оквира у процесу освајања и учвршћивања власти, био је резултат тзв. "политике компромиса", наметнуте од стране савезничких сила, а не резултат неке склоности комуниста ка поштовању законитости и начела грађанског друштва и државе. Овај облик праксе комуниста потпуно је видљив у периоду привремене сарадње са представницима

⁸⁷ К. Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, Beograd 1989, str. 27. (даље: К. Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam*).

⁸⁸ *Isto*, str. 28.

⁸⁹ Видети: Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 295-318.

⁹⁰ Видети: К. Николић, *н. д.*, стр. 45-48.

⁹¹ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 309.

грађанских опција, 1944. и 1945. године, а још више у етапи отвореног обрачуна, од 1945. до краја 40-их година.

Хронолошки, обрачун КПЈ са представницима грађанских снага може се пратити кроз две основне фазе. Прва обухвата период до избора за Уставотворну скупштину, 11. новембра 1945, када се одиграва сукоб са опозицијом изван НФЈ, док другу фазу, у периоду после избора, карактерише раскид и обрачун са опозиционим представницима унутар НФЈ, дојучерашњим формалним савезницима.

Обнова рада појединих грађанских странака или њихових делова и укључивање у званичне легалне токове политичког живота нове Југославије било је условљено, пре свега, међународним фактором (Кримска конференција) и одредбама Споразума Тито-Шубашић, а не вољом комуниста, јединим стварним субјектом власти у земљи. Као што је већ речено, комунисти су толерисали и гледали да максимално искористе ову појаву, пре свега у сврху међународне политичко-правне легитимизације своје власти.⁹² Тако је крајем рата дошло до обнове рада појединих предратних парламентарних странака: Демократске странке (ДС), Народне сељачке странке (НСС), Хрватске (републиканске) сељачке странке (ХСС/ХРСС), Југословенске републиканске странке (ЈРС), Самосталне демократске странке (СДС) и др.⁹³

Појава, односно делимична обнова, вишестраначја била је већим делом присутна у оним крајевима Југославије где је и пре рата постојала традиција деловања посебних и у народу укорених политичких странака и група. Тако су се још у току рата неке од тих организација или појединаца, на различите начине, повезивали са НОП-ом и КПЈ, опредељујући се за антифашистичку политику. У Словенији је, тако, још од почетка рата формирана особена антифашистичка коалиција у оквиру "Освободилне фронте", у чијој политици је КПЈ (односно КПСл.) играла одлучујућу улогу, а поред ње савез су чинили и католички "хришћански социјалисти", народни демократи ("соколи") и разна друга политичка, струковна и народна удружења и појединци. У Хрватској то је била Хрватска сељачка странка (ХСС), односно њени некомпромитовани делови, како они у земљи, опредељени за сарадњу са НОП-ом, тако и они у иностранству, чланови владе (Шубашић, Крњевић, Шутеј). Такође, на овом простору деловали су и српски грађански представници, у саставу ЗАВНОХ-а. Делови ХСС-а били су активни и у БиХ, поред некомпромитованих муслиманских представника. У Србији се крајем рата активирају

⁹² Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 322.

⁹³ Видети: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 70-101; V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 23-60.

делови (или њихови поједини прваци) традиционалних странака, углавном кроз ЈНОФ. Тако рад обнављају Демократска странка, Народна сељачка странка, Југословенска републиканска странка, а покушаји обнове јављају се и код радикала, земљорадника и других појединих некомпромитованих представника предратних странака. Међу њима посебно треба издвојити Демократску странку и Народну сељачку странку, као и њихове вође, угледне грађанске политичаре, Милана Грола и Драгољуба Јовановића, чије делатности као опозиционих првака у послератном периоду заузимају истакнуто место. Слична ситуација је и у Црној Гори, где се такође кроз ЈНОФ или учешће у антифашистичкој борби активирају традиционалне политичке опције, Земљорадничка странка, Народна сељачка странка, радикали, федералисти и угледни појединци, док је у Војводини присутна Самостална демократска странка, као најутицајнија "пречанска" српска странка.

С формално-правне стране, послератно деловање грађанских странака било је везано за нови оквир политичког система ДФЈ, односно за правила политичког живота која су била законски регулисана у оквиру тог система. Тако је до формалног програмског изјашњавања и правне легализације дошло тек после усвајања политичког законодавства од стране Привремене народне скупштине, у другој половини 1945. До тада, деловање грађанских странака одвијало се на основу Споразума Тито-Шубашић и Кримске препоруке. С тим у вези, Бранко Петрановић примећује да је карактеристично да легализација ових странака долази "у време када предстоји гашење оних странака и фракција које нису биле учлањене у Народни фронт Југославије као општенародну организацију под руководством КПЈ".⁹⁴

Обнова активности грађанских странака била је везана или за ЈНОФ, у својству "равноправних" чланица ове организације, или за деловање ван њега, у улози легитимне опозиције. У Србији, најеминентније грађанске странке које су учествовале у раду ЈНОФ-а биле су Југословенска републиканска странка, коју је предводио Јаков-Јаша Продановић, и Народна сељачка странка, на челу са Драгољубом Јовановићем. Поред њих, ЈНОФ Србије сачињавале су и Социјалистичка странка, Савез земљорадника, као и групе угледних личности, интелектуалаца или појединаца из странака ван ЈНОФ-а, Демократске странке и Народне радикалне странке. Своју политичку и организациону "физиономију" ЈНОФ је дефинисао августа 1945, када је на Првом оснивачком конгресу прерастао у Народни фронт Југославије (НФЈ). Ван НФЈ-а најутицајнија политичка

⁹⁴ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 102.

организација била је Демократска странка, чији је председник био Милан Грол, угледни српски политичар са израженим личним и политичким интегритетом.

Програми и политички циљеви послератних грађанских странака и групација били су разнородни. Кретали су се од супротстављених поимања националног питања, до различитих погледа на социјалне, економске, правне и културне проблеме.⁹⁵ Оваква слика корпуса грађанских снага карактеристична је за наслеђе парламентарног система у коме је доминирало политичко и идеолошко вишегласје, а из којег су оне и потицале. У том погледу, оно што је заједничко за све опције корпуса послератних грађанских политичких снага јесте либерално политичко наслеђе. На основу њега, заснивало се, у мањој или већој мери, и схватање политике, политичког деловања и демократије. То становиште подразумевало је веру у политички плурализам, слободу деловања, мисли и уверења, сукоб ставова и политичко такмичење међу странкама, заштиту права мањина, начелну политичку толеранцију и одсуство политичког монополизма и страначког монизма.⁹⁶ Ова чињеница је у знатној мери, начелно пре свега, онемогућавала стварање неког јединственог и дисциплинованог грађанског "фронта" против новог неграђанског политичког хегемона. Сем тога, међу грађанским странкама и појединцима постојале су старе поделе, несугласице и личне нетрпељивости њихових првака. Насупрот њима, налазила се идеолошки монолитна и политички свемоћна Комунистичка партија Југославије, са потпуно другачијим схватањима и циљевима.

Поменуто је већ да комунисти нису имали позитиван однос према грађанском друштву, па према томе ни према парламентарном вишестраначком систему као моделу организације политичког живота. Комунисти су се страначким плурализмом користили само привремено, као једним од инструмената у стратегији освајања власти. Главни противници у том процесу били су остаци предратних политичких снага, односно њихови некомпромитовани представници, који су се крајем рата и званично појавили као легални учесници обновљеног политичког живота у земљи. Стога, основни задатак комуниста на путу као потпуном преузимању власти био је политички обрачун са тим снагама, тј. њихово уништење или радикално потискивање на политичку маргину.⁹⁷ У

⁹⁵ Видети: Б. Петрановић, "Грађанске странке у Југославији 1944-1948. и њихов карактер", *Историјски гласник*, 1/1969, стр. 71-85. (даље: Б. Петрановић, "Грађанске странке..."); Б. Петрановић, "Министарске оставке 1945-1948", *Историјски гласник*, 1-2/1988, стр. 107-117; Н. И. Милићевић, "Отпор српског грађанства 'новој власти' 1944-1950", *Историја XX века*, 2/2004, стр. 63-96.

⁹⁶ V. Koštunica, K. Savoški, *n. d.*, str. 19-21; о програмским начелима и политици послератних грађанских странака у Југославији детаљније видети: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 102-125.

⁹⁷ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 84.

складу са тим, Јосип Броз Тито је, без много околишања, и ставио до знања какав тип демократије комунисти, с обзиром на терет рата који су поднели, по њему с правом и очекују: "А ми се, наравно, не можемо сложити с онаквим типом демократије какав је у неким другим земљама, јер сматрам да је демократија какву ми имамо – демократија вишег типа, демократија радних маса: радника, сељака и поштене интелигенције. Не једне мале клике, него најширих маса... Такву демократију ми хоћемо и никакву другу. Нећемо да попуштамо пред савјетима и пријетњама оних који хоће да у Југославији буде демократија западног типа... Овдје је демократија народног типа, у којој слободу имају они који су се борили за слободу".⁹⁸

Насупрот грађанским странкама и либералном принципу схватања политике, политичка организација бољшевичког типа, каква је била КПЈ, своје схватање заснива на идеолошким принципима лењинизма-стаљинизма. Ти принципи подразумевали су власт у облику "диктатуре пролетаријата", у којој се сва политичка и друштвена моћ налази у рукама комунистичке партије, "као основне руководеће снаге пролетаријата".⁹⁹ Према томе, сваки облик вишестраначког политичког живота напросто је био неспојив са оваквим схватањем, а пошто је наведени бољшевички принцип могуће успоставити тек након потпуног учвршћивања на власти, КПЈ је била приморана да привремено толерише политички плурализам, без намере да га у будућности и одржи.¹⁰⁰ Упрошћено речено, ако је "према либералном схватању, страначки плурализам неопходан услов демократије, онда је према бољшевичком схватању, одсуство страначког плурализма неопходан услов социјалистичког преображаја друштва и њему својствене демократије".¹⁰¹

Имајући ово у виду, долазимо до тога да су у послератном обновљеном политичком животу Југославије паралелно била присутна два концепта схватања демократије, то јест политике, оба легална и формално равноправна: либерални и бољшевички. Наиме, ако је на страни једног стајала формална правно-политичка легитимност (обострано прихваћени парламентарни оквир политичког живота), на страни другог су се налазили објективна моћ и сила, чврсто утемељени на резултатима

⁹⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. I, стр. 354.

⁹⁹ V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 21.

¹⁰⁰ "Стварање вишестраначке структуре није било уопште у програму револуционарне партије, како због улоге ових партија у прошлости, измењеног односа снага у револуцији, апсолутног задржавања свих полуга власти у својим рукама, друкчије концепције о демократској организацији друштва и јавног живота". (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 92).

¹⁰¹ V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 22.

сопствених ратних и антифашистичких тековина, из чега је црпљен сопствени политички легитимитет.¹⁰² Начелно, то су била два непомирљива погледа, па је њихов сукоб и обрачун, како идеолошки тако и политички гледано, био неминован.

Међутим, и поред наведених идеолошких карактеристика, остаје чињеница да је КПЈ прихватила политички плурализам и грађански поступак као легитимни систем у којем је пристала, макар и формално, да учествује. Узрок томе лежи, како у деловању и утицају међународних чинилаца тако и у пажљивој процени руководства КПЈ, односно у политичкој стратегији освајања власти.¹⁰³ У сваком случају, комунисти су сарадњу са грађанским странкама сматрали нужним стањем, не дозвољавајући им било какав суштински утицај и моћ, свесни, притом, позитивне пропагандне улоге формалне слике постојања парламентаризма.¹⁰⁴ Најпогоднији облик за такву врсту политике нађен је у форми политичке организације Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ). Ова специфична политичка организација настала је као посебан вид патриотског и антифашистичког савеза грађанских опција и КПЈ, у којој су комунисти водили главну реч.¹⁰⁵ Суштина је била у томе да се, кроз заједничку антифашистичку, слободарску и демократску платформу, што више грађанских странака, група и појединаца стави под контролу КПЈ, а да се притом задржи привид плуралистичког политичког система.

¹⁰² Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 320-321.

¹⁰³ Бранко Петрановић акценат ставља на међународни фактор, тј. обавезе које је КПЈ преузела у односу на савезнике, као "главни узрок" привременог комунистичког пристајања на парламентарни систем, не занемарујући притом ни прагматичну страну политике комуниста. (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 94). Коста Чавошки, пак, посебно објашњава и наглашава улогу "дугорочне стратегије" комуниста, грађену још од почетка рата, у којем је главни циљ био постепено неутралисање и крајња доминација КПЈ над грађанским опцијама. (V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 54-60).

¹⁰⁴ "Постојање вишепартијског система у структури Демократске Федеративне Југославије КПЈ је сматрала нужним привременим стањем које захтева борба за међународно признање. Истовремено, у чињеници да грађанске странке без ослонаца на иностранство нису у прилици да озбиљније утичу на политичке догађаје у земљи, КПЈ је видела њихову немоћ. Грађанске партије су на једној страни, биле потребне као декор који ствара утисак о постојању вишепартијског система. Истовремено, КПЈ је на њих гледала са нетрпелживошћу, означавала их непријатељима, 'остацима прошлости', 'страним агентурама'. Уступање дела политичког простора није значило пристајање на партнерство у власти. Било је пожељно да на јавној сцени фигурира више политичких субјеката али не и да они имају свој изграђени субјективитет (организациона структура, испрофилисана идеологија, бројно чланство, партијска гласила). КПЈ је невољно уважавала чињеницу да на политичкој сцени није сама и, стога, на сваки начин настојала да постојеће политичке партије 'утопи' у структуру ЈНОФ или сасвим потисне са политичке сцене". (Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 322).

¹⁰⁵ У својим сећањима Милован Ђилас о остацима предратних политичких снага и сарадњи са њима пише следеће: "Све су то, иначе, биле групе – остаци бивших партија које су се придружиле комунистима, већина из патриотских и социјалних разлога. Али понеко и из каријеризма и уживања привилегија. Комунисти су били врло пажљиви, врло коректни у односима с тим савезницима. У рату су функционери и штабови, и у крајњој оскудици, давали предност некомунистима, 'родољубима'. Али никоме, ниједној групи нисмо дозвољавали да ствара и шири своје самосталне организације: о томе се није много дискутовало, него се то подразумевало. Кад год би се дотакло то питање, истицали смо да је Народни фронт довољно широк за свакога. И сву су на то пристајали, а већина тзв. родољуба из рата су примљени и у партију". (М. Ђилас, *Vlast*, str. 12).

"Својим јединством и компактношћу", пише Бранко Петрановић, "ЈНОФ је био антипод дробљењу снага карактеристичних за страначки плурализам. Концепција политичког система ЈНОФ-а полазила је од јединственог организма ЈНОФ-а с доминантном улогом КПЈ, а не од плурализма странака које би се сукобљавале око битних питања друштвеног, политичког и економског развитка земље".¹⁰⁶ Другим речима, ЈНОФ је комунистима служио истовремено као јавни доказ и платформа за манифестацију (строго контролисане) демократије и као важан инструмент у сувереном управљању токовима политичког живота у земљи. На тај начин, ЈНОФ је, као "јединствена концепција политичког живота", постао политичка основа нове власти.¹⁰⁷

Главни носилац опозиције политици НФЈ (КПЈ), у периоду извршења Споразума Тито-Шубашић, била је Демократска странка Милана Грола. Програмски, ова странка је стајала на потупно различитим политичким позицијама од КПЈ. Супротности су се огледале, пре свега, кроз актуелна послератна питања: од проблема државног уређења и федерације, преко питања законодавства и привреде, до спољне политике, демократије и националног питања. Међутим, оно што је демократе (тзв. "гроловце") разликовало од комуниста, у много дубљем смислу од актуелних "дневно" политичких питања, јесу питања начелне природе. Из њих су, заправо, проистицала и сва она важна неслагања у текућој политици. Наиме, Демократска странка је била странка старог грађанског типа са класичним либералним гледиштем на демократију и политику.¹⁰⁸ На тој основи се и у иступањима демократа инсистирало на поштовању законитости, процедура, споразума, принципа и уопште на формализму, моралу и демократизму политичког живота, што је комунистима и њиховој бољшевичкој доктрини представљало не само "изазов" већ и директну опасност по спровођење плана освјања и учвршћења апсолутне власти. Та опасност је могла бити већа тим пре што су комунисти прихватили да, иако формално, ипак делују у оквиру парламентарног вишестраначког система, што је захтевима и примедбама демократа давало предност у начелном и легалистичком смислу. У улози најагилнијег и најугледнијег опозиционог зступника и

¹⁰⁶ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 676-677; видети и: Б. Петрановић, "Народни фронт у политичкој структури Југославије 1944-1946", *Правни живот*, 1-2/1969, стр. 71-85; Б. Петрановић, "Народни фронт у политичком систему Југославије (1945-1949)", *Истраживања*, 8/1979, стр. 309-397.

¹⁰⁷ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 92-93.

¹⁰⁸ Б. Петрановић, "Грађанске странке...", стр. 77-78; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 115-120.

гласноговорника налазио се вођа Демократске странке Милан Грол,¹⁰⁹ начелан, упоран, доследан, а изнад свега речит и образован политичар који је својим иступањима често умео да зада доста главобоља комунистима и "народнофронтвцима".¹¹⁰ Тако се око Грола и Демократске странке, као око "стожера", неформално окупила тзв. "ванфронтска" опозиција, чији ће глас бити присутан све до избора 11. новембра 1945.¹¹¹

Представници КПЈ су од почетка одлучно негирали тврдње својих противника о неискреном приступу политичком плурализму, а такође настојали и да убеди јавност у своје добре намере, конструктивној улози и поштовању вишестраначја као модела политичког живота. Међутим, комунисти су плурализам тумачили на свој начин, сматрајући да је у фази ослобођења земље најбољи облик за његово исказивање заједничка организационо-политичка форма (наравно, под руководством КПЈ). Тако је Јосип Броз Тито још у пролеће 1944. године указивао странцима на широку политичку платформу Народноослободилачке борбе и на присуство припадника различитих странака, група и појединаца у свим деловима Југославије.¹¹² По питању плурализма и обнове рада предратних странака Тито се у принципу није изјашњавао негативно, истичући да лично нема ништа "против партија", али је у први план истицао потребу за заједничким политичким фронтом у "тешким временима", указујући на тај начина на непотребност, па и штетност вишестраначког ангажовања. Међутим, вишестраначки живот и политичко надметање није оспоравао у будућности, па је тако фебруара 1945. самоуверено поручивао: "А кад будемо ослобођени – изволите. Изволите онда да се огледамо, да видимо и тамо, на мегдану, која ће партија постојати".¹¹³ С временом, како је земља ослобођена а рат и званично завршен, приближавао се и тренутак коначног

¹⁰⁹ **Милан Грол (1876-1952)**, српски и југословенски политичар. По професији драматург. Управник Народног позоришта пре Првог светског рата, потом за време рата шеф српског Прес-бироа у Женеву. У међуратном периоду посланик, амбасадор и министар просвете. Председник Демократске странке од 1940. до 1946. Био је и управник Коларчевог народног универзитета. За време Другог светског рата, борави у емиграцији, где је био министар у влади. После рата, кратко време обављао дужност потпредседника владе ДФЈ, када је августа 1945. прешао у опозицију. Написао велики број позоришних критика и политичких размишљања, а иза себе оставио и дневник из емиграције, из Лондона, 1941-1945. Умро у Београду 1952. године. Више о Милану Гролу видети: М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014 (даље: М. Радојевић, *Милан Грол*); М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007; М. Grol, *Londonski dnevnik 1941-1945*, Београд 1990; М. Грол, *Искушења демократије*, Београд 2007; и др.

¹¹⁰ У том периоду Демократска странка деловала је ван НФЈ, али је Милан Грол био потпредседник Привремене владе ДФЈ, што је била једна од карактеристика периода тзв. политичког "провизоријума", све до избора за Уставотворну скупштину, 11. новембра 1945.

¹¹¹ Опширније: V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 61-78.

¹¹² Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. I, стр. 191-195.

¹¹³ *Исто*, стр. 263.

расплета унутрашњег питања. Тако је, током лета 1945, Тито и званично дао сагласност за обнову рада странака у својству опозиције, односно ван ЈНОФ-а. Свестан реалног односа снага, на митинзима је великодушно изјављивао да партијама које не желе у ЈНОФ треба допустити "да отворе своје дућане", уз опаску да њихове вође "могу остати генерали без војске". "Немамо ништа против да они раде – нека раде", пручивао је југословенски маршал, "па ћемо видјети ко ће ићи с њима".¹¹⁴ Поред тога, комунисти су од почетка, у складу са тактиком прећуткивања револуције, не само јавно исказивали толеранцију постојања вишестраначја, него и одлучно негирани намере о послератном увођењу "комунизма". Тито је то отворено рекао августа 1944. у Напуљу,¹¹⁵ а међу првима је тај став потврдио Милован Ђилас, крајем истог месеца.¹¹⁶

Међутим, учествовање припадника грађанских странака у политичком животу, било у саставу ЈНОФ или ван њега, било је упадљиво ограничено и под апсолутном контролом и доминацијом КПЈ (посебно у ЈНОФ-у), дајући тиме слику вишестраначког система тзв. "ограниченог домета". Другим речима, грађанске странке су фактички свој рад заснивале на формалном постојању и могућношћу деловања, али без реалне моћи и озбиљнијег утицаја на главне токове политике које је суверено контролисала КПЈ.¹¹⁷ Комунисти су, с друге стране, свесни своје реалне моћи, у свакој прилици користили своју стечену позицију, без задршке стављајући под контролу све токове политичког живота. Према грађанским представницима, а посебно према легалним противницима, примењиване су безобзирне мере притисака сваке врсте: од ограничавања деловања до политичког уклањања, полицијског притиска, коришћења и усмеравања негативног расположења "маса", пропагандне манипулације и контроле, редукције бирачких спискова, застрашивања (посебно у виду физичког одстрањивања противника, било реалних или неправедно осуђених сарадника окупатора), јавног жигосања и оптужбама за "реакционарну" или "контрареволуционарну делатност", итд.¹¹⁸ У таквој атмосфери,

¹¹⁴ Исто, стр. 354-355.

¹¹⁵ V. Koštunica, K. Čavoški, n. d., str. 52-53.

¹¹⁶ АЈ, 515, Збирка штампе (ЗШ), Шс-9, *Предавање Милована Ђиласа, 28. августа 1944*, стр. 7-8.

¹¹⁷ "Оне су се могле појавити", пише Бранко Петрановић, "јер су – по процени КПЈ – у тој фази развитка револуције и њене међународне условљености биле потребне, али нису смеле добити субјективитет који би онемогућавао КПЈ као апсолутног чиниоца власти, односно хегемона у политичком животу ослобођених делова Југославије". (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 71).

¹¹⁸ Ликвидације и други видови физичког насиља несумњиво су били један од важних и врло ефикасних облика револуционарног освајања и учвршћивања власти у Југославији. Физичка уклањања политичких противника, колаборациониста из времена окупације и разних других "непријатељских елемената" вршена су у више видова: од појединачних случајева до масовних егзекуција. Велики број погубљења извршен је вансудским поступком, што се посебно односи на примере масовне ликвидације припадника

изборна кампања за Уставотворну скупштину протицала је у знаку потпуне доминације ЈНОФ/НФЈ-а, односно КПЈ.¹¹⁹ Опције изван НФЈ-а биле су готово потпуно онемогућене у својој делатности, губећи "суштинско право учешћа у политичком животу", док су оне странке које су биле саставни део НФЈ-а остале "без препознатљивог политичког идентитета".¹²⁰ Тако је сва привидна политичка "легалност" фактички била у служби политике КПЈ и усмерена ка потпуном контролом процеса преузимања власти у земљи, као главним циљем револуционарне политике.

У наведеном периоду Милована Ђиласа препознајемо као једног од најагилнијих предводника обрачуна са грађанским политичким представницима, односно активног заступника и бранитеља политике КПЈ према остацима старог политичког система.

У лето 1945. односи у Привременој влади ДФЈ између комуниста и представника грађанских странака постајали су све заостренији. Комунисти су, наиме, настојали да у што краћем периоду, пре Уставотворне скупштине, усвајањем одговарајућих законских одредби, правно легализују и нормативно осигурају "тековине револуције". То је собом повлачило низ одлука којима су се на брзину и по хитном поступку решавала многа важна и осетљива друштвена питања. Поред тога, комунисти су константно вршили политички притисак, праћен прогонима неистомишљеника и противника. Против свега тога свој глас су почели да дижу представници грађанске опозиције.¹²¹

Оштрине иступа појединих високих руководилаца комуниста, међутим, јасно су још у пролеће наговештавале бескомпромисан обрачун са "непријатељима револуције". Иако се у принципу то избегавало, у појединим ситуацијама, када се говорило о

колаборационистичких снага, заробљених или предатих на крају рата. Овде треба нагласити да се међу тим примерима велики део заиста односио на осведочене ратне злочинце и сараднике окупатора, али је доста било и невиних жртава, које је "појела помрчина", а које су нове власти у том тренутку процениле као фиктивну, потенцијалну или стварну политичку опасност. (видети: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009, стр. 237-459; S. Svetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Београд 2006; К. Николић, Б. Б. Димитријевић, "Формирање ОЗН-а у Србији и Београдске ликвидације 'народних непријатеља' 1944", *Историја XX века*, 2/2010, стр. 9-28; К. Николић, "Кужне јединке се одстрањују – рана фаза рађања комунизма у Србији 1944-1945", *Историја XX века*, 2/2004, стр. 47-62; М. Portmann, "Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after World War II (1943-1950)", *Токови историје*, 1-2/2004, стр. 45-74, С. Цветковић, "Један покушај квантификације државне репресије у Србији 1944-1953", *Историја XX века*, 2/2005, стр. 69-82; С. Цветковић, "Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985. – покушај квантификације и компарација неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985", *Историја XX века*, 2/2008, стр. 272-315).

¹¹⁹ Видети: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009, стр. 95-121. (даље: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*).

¹²⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 325-326.

¹²¹ М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 296-305.

"непријатељима", није се много устручавало да се и директно говори о "револуцији". Рачи Милована Ђиласа, изговорене крајем априла 1945, на седници Председништва АВНОЈ-а, јасно о томе говоре: "Ми морамо бити свјесни да наша револуција, као свака револуција, има и својих непријатеља. Наши су непријатељи, јавни или скривени, сви они који данас нијесу с нама и који, природно, не могу ни бити с нама: сва развлашћена буржоазија и висока бирократија, сва чаршија и све ћифте који су научили да живе о зноју и на грбачи народа. Многи од њих покушавају да се увуку или су се већ увукли и у наш апарат, и покушавају да успоре ход и отупе оштрицу наше револуције. Сви они заједно, где год могу, стављају нам палицу у точкове. Против свих тих и осталих свакојакних шпекуланата и саботера ми се морамо борити, мушки, енергично, без милости, револуционарно. Али та борба мора бити таква да излучи из заједнице наших народа све зло и све дерикоже, а да прихвати све оне који су провјерени и хоће с нама поштено да сарађују. Ми нећемо исправним и поштеним људима, онима који истина у току борбе нијесу били с нама, али нијесу ни били против нас, нити су се огријешили о своје народе и њихову борбу, ми свим таквим људима нећемо затварати врата. Њима ћемо ми омогућити, да уколико хоће поштено да раде, да поштено зарађују себи хљеб. Тако ми данас схватамо питање приватне трговине".¹²² Иако се у овом случају конкретно радило о сузбијању "шпекуланата" и "економским саботерима" (у оквиру расправе о предлогу закона о укидању Државног савета и Управних судова), наведене Ђиласове речи јасно и концизно сажимају политику комуниста према својим противницима. Ту политику карактерише потпуна свест о непријатељима револуције оличених у старом поретку (означених по моделу "ко није с нама, тај је против нас") и опредељење за немилосрдан метод борбе против њих. Ђиласове речи су се, према томе, могле читати и као отворено упозорење грађанској опозицији, која је тада већ почела са јавним изношењем својих примедби на рачун поступака комуниста. Тако је и на седници Владе, јула 1945, одлучно потврђен став о оштром одговору власти на нарушавање успостављеног поретка, речима Едварда Кардеља да демократија, "коју ми имамо и за коју се боримо мора да зна да се брани. Она мора бити стварна снага. Ми нећемо платонску демократију која би омогућила непријатељима да упропасте Југославију". На то се надовезао и Милован Ђилас, потврђивањем Кардељевих ставова

¹²² *Законодавни рад Претседништва Антивашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27. октобра 1945), по стенографским белешкама и другим изворима*, Београд, стр. 171.

и констатацијом да се најзад морају "зашарафити сви они који су радили и раде против демократије".¹²³

Нова криза избила је средином августа, када је краљ Петар II одлучио да повуче овлашћења краљевских намесника. Разлог краљевог поступка лежао је у Титовој изјави на Конгрсу НФЈ о одбацивању монархије, а као додатно образложење наведено је и да се Споразум Тито-Шубашић од првог дана не поштује и да се од комуниста, практично, припрема "насилни плебисцит". То је произвело да опозиција отпочне са активнијим притиском и надом у интервенцију Запада, док су комунисти све то тумачили намером да се "минирају" тековине НОБ-а.¹²⁴

Очигледност комунистичких циљева, наравно, није могла остати ван видокруга, у све скученијем политичком животу, малобројних, али још увек постојећих, критичких појединаца, сада "ванфронтоске" опозиције. Међу њима се посебно истицао Милан Грол, актуелни потпредседник владе. Основне замерке Грола и "гроловаца" односиле су се на питање доношења законодавства у вези са "проширењем" АВНОЈ-а и припремама избора за Конституанту, као и тежња комуниста да се опозиција онемогући у свом деловању.¹²⁵ Грол је конкретно замерао комунистима манипулацију у процедуралним стварима, тј. настојање врха КПЈ да се у што краћем периоду формално донесе што више закона, што је по шефу Демократске странке било нереално. Комунистима су се, поред Милана Грола, супротстављале и друге личности из грађанског "корпуса", неки повремено и из редова НФЈ (Јаша Продановић, Сава Косановић). Тако је било у случају противљења намери ограничења законске неприкосновености Уставотворне скупштине путем формирања дводомног парламента.¹²⁶ Крај лета је, сходно томе, обећавао "врућу" јесен и све израженије сукобе комуниста и грађанске опозиције како су се избори за Конституанту приближавали.

Међутим, иако свемоћни, комунисти су упорно негирали критике ове врсте, супротстављајући им у виду "контрааргументата" уобичајене фразе о несребичности залагања за свеопште добро, које су, пак, налазиле поуздано упориште у чињеницама

¹²³ АЈ, КМЈ, II-5b/33, *Записник са седнице Министарског савета*, 25. јула 1945.

¹²⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 730.

¹²⁵ Милован Ђилас је у мемоарима о томе забележио: "Односи с Гролом су се заоштрили због терора, који је погађао и његове стварне и потенцијалне присташе, и због начина избора за Конституанту и права Конституанте. Наиме, закон је тако замишљен – Кардељ, у Политбироу – да онемогући учешће опозиције: окружне и републичке листе су се везивале за савезну а будући да су све политичке групе, сем комуниста биле националне а не југословенске, зависиле су и од тога да ли ће их изборне комисије, које су контролисали комунисти и присташе Народног фронта, припустити на изборе. Сем тога закон је прејудуцирао да одлуке АВНОЈ-а не могу бити мењане у Конституанти..." (М. Ђилас, *Vlast*, str. 24).

¹²⁶ М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 305-306.

дотадашњих ратних напора током ослободилачког рата и званичним вредностима у име којих се та борба водила. Типичан пример таквог негирања оптужби представља говор Милована Ђиласа на оснивачком конгресу НФЈ, августа 1945.

Тако је Ђилас једноставно поручивао да "Комунистичка партија нема никаквих других циљева од оних за које се бори", да "не баца никакве паролe које нијесу у складу са тим циљевима" и да се "не одриче својих уско-партијских интереса ради неких виших, јер она никаквих уско-партијских интереса нема, није имала и неће имати". "Ми комунисти знамо само за један интерес – одлучну борбу за бољи живот радних маса – радника, сељака и уопште свих људи који раде, борбу за интересе народа који треба да буду равноправни, да би могли да се развијају", уверавао је присутне Ђилас и чврсто јемчио да је то "једини наш интерес, то су наши и уски и широки и једини партиски интереси".¹²⁷ Потом је као доказ наведених циљева навео чињенице из борбе комуниста у виду бројних "ницијатива" које су покренули: борба против окупатора за ослобођење земље; стварање југословенске државне заједнице "равноправних народа" на принципу федерације; стварање нових органа власти у виду народних одбора као израза "народних интереса"; стварање НФЈ као "општенародног демократског покрета". То су били докази несебичности напора комуниста у корист општенародних интереса и потврда практичног остваривања "онога што су говорили".¹²⁸

Пошто је било очито да је стварање НФЈ било под апсолутном комунистичком контролом и несумњивом доминацијом, требало је и ту убедити јавност о несебичним демократским намерама. "Непријатељи Фронта говоре", примећивао је Ђилас, "да ми комунисти хоћемо да натјерамо људе других погледа у Комунистичку партију, или бар да раде оно што Комунистичка партија хоће. Разумије се, то није истина. То није истина из ових разлога: што у Фронт нико не иде силом, што свако у њега улази по слободној вољи; затим – што је програм Фронта резултат схватања не само комуниста, него и људи и организација са другачијим општим, тачније речено – идеолошким схватањима... Какве је идеологије и у каквој ће демократској, антифашистичкој организацији неко би-ти, ми комунисти никоме не намећемо, нити ма шта у том погледу од некога тражимо. Ми смо само за то да и друге организације у Фронту чине оно што и наша Партија; то јест, да се у духу статута и програма Фронта ради на

¹²⁷ *Борба*, 7. август 1945.

¹²⁸ *Исто*.

јединству и снажењу Фронта, да се у најширим масама пропагира програм Фронта, да се часно и досљедно бори за остварење програма Фронта".¹²⁹

Такође, нова власт је услед бројних примера суровости обрачуна са политичким противницима била изложена видној компромитацији, чега су комунисти били свесни и у појединим приликама настојали да ту појаву рационално објасне. Тако је насиље над противницима правдано убеђивањем у његову сврсисходност по питању остваривања општег добра, док је оно екстремније природе, под термином "грешке", тумачено као неизбежни, али "пролазни" део делатности актуелне "народне" власти. У вези са тим Ђилас у поменутом говору поручује: "Данашња власт је једино народна и једино демократска власт, за фашисте и разне њихове прирепке на срећу не много у рукавицама, али за народ другарска, његова, изникла из њега а не створена над њим. А што се тиче гријешака, којих, као појединих случајева има много, чак – врло много, ово је власт која је до сада најмање гријешила, из простог разлога што је читава њена дјелатност усмјерена ка побољшању живота огромне већине народа, а не као код ранијих власти, код којих је читава дјелатност била усмјерена против огромне већине народа. Гријешке раније власти биле су трајног карактера, против читавог народа, а данашњих власти – пролазног карактера, против појединаца, појединих крајева или дијелова народа. У томе је битна разлика између гријешака старе и нове власти".¹³⁰

У улози одлучног заступника и браниоца револуционарних тековина и политике, Ђиласа видимо и на заседању Привремене народне скупштине, крајем августа 1945, недуго после оснивачког конгреса НФЈ-а. Наиме, представници опозиције упутили су, током трајања сазива, велики број примедби на поједине предлоге закона у вези са аграрном реформом, колонизацијом, штампом, бирачким списковима, удруживањима, кривичним делима итд. На критике опозиције реплицирали су водећи партијски људи Едвард Кардељ и Милован Ђилас. За нашу тему посебно је важно реаговање Милована Ђиласа на примедбе шефа Демократске странке Милана Грола, а у оквиру расправе у вези Закона о кривичним делима против народа и државе.

У међувремену, криза у односима у влади постајала је све изразитија, па је 18. августа Милан Грол поднео оставку на место потпредседника. Према мишљењу проф. Мире Радојевић, текст оставке, упућен председнику Јосипу Брозу Титу, представља не само политички врхунац Милана Грола, већ и једну "од најбољих анализа политике

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

КПЈ у процесу учвршћења власти". Укратко, замерке Милана Грола односиле су се на непоштовање споразума и политичку злоупотребу процедуралних поступака од стране комуниста, што се одражавало на опште нарушавање демократске атмосфере, завођење страха и тенденције ка монополизацији власти и насилном истискивању противника из политичког живота. У таквим околностима, сматрао је Грол, сарадња је немогућа, иако није искључивао сарадњу и убудуће, уколико би КПЈ "била решена да постави меру своје програму и да дели власт са осталим политичким партијама, које данас с њом деле само одговорност".¹³¹ Потез Милана Грола комунисте није изненадио, јер се тако нешто још на почетку заседања АВНОЈ-а најављивало. "Оставка Грола је нас у врху изненадила само у једном смислу: достојанственост и озбиљна, чак ублажена, анализа политичких прилика", забележиће Милован Ђилас у својим мемоарима.¹³² Овај догађај прошао је, како истиче Ђилас, "скоро незапажено", док се влада чак није ни састала нити формално обзнанила одлуку свог потпредседника. Међутим, одмах након тога је активирана негативна кампања против вође демократа, "серијом напада", и то не само комуниста, него и појединих грађанских првака (из састава НФЈ), као што је Драгољуб Јовановић.¹³³ Седам дана касније, у таквој атмосфери, Милан Грол је имао прилике да се у парламенту "сукоби" са Милованом Ђиласом, водећим идеологом КПЈ и једним од најодлучнијих заступника револуционарних тековина и актуелне политике.

Иначе, Милован Ђилас се нешто раније већ био укључио у кампању уперену против Милана Грола. Тако се након Гролове оставке, у *Борби*, 22. августа, појавио Ђиласов чланак под насловом "Значај нових политичких закона и намјере реакције". На заседању Привремене народне скупштине требало је, наиме, донети низ нових закона чија би улога била у томе да регулишу политички живот пре избора за Конституанту, а у суштини да легализују револуционарне тековине и фактички потисну рад опозиције. Пошто су се, како је већ поменуто, тој намери супротставили представници опозиције, комунисти су били приморани да јавно одговоре, па се у ту сврху међу првима огласио Милован Ђилас поменути чланком.¹³⁴

Бранећи пројекат законодавства, чији корпус закона је већ почео да се усваја на Привременој скупштини, Милован Ђилас је борбеним тоном уверавао јавност у њихову

¹³¹ Видети: М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 308-313.

¹³² М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 25.

¹³³ *Isto*.

¹³⁴ М. Ђилас, "Значај нових политичких закона и намјере реакције", *Борба*, 22. август 1945; видети и: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-40, *Рукопис М. Ђиласа о значају нових политичких закона и намери реакције*.

неопходност и општедруштвену сврху, јер се њима коначно правно легализују тековине ратних напора и ослободилачке борбе. Како је истицао, закони дају "широку и чврсту основу" за изградњу државног и уставног живота и на делу бране "демократију од фашизма". Они су, наглашавао је Ђилас, "позитивна тековина народне борбе и треба да омогуће народу да његова истинска воља, изражавана на бојном пољу у току рата..., буде изражена и у Уставотворној скупштини, у мирно вријеме". Међутим, томе на путу стоје представници реакције који су се "осјетили погођени овим новим законима".¹³⁵ Тако се у даљем тексту чланка на мети Ђиласовог критичког "третмана", први пут јавно, као вођа опозиције, нашао Милан Грол.

"Људи као Милан Грол", писао је Ђилас, "који су у току рата допунили своје 'политичко васпитање' у иностранству, у емиграцији, као чланови емигрантских влада или као 'крупне фигуре' читавог тог емигрантског брлога сплетака, издаје, шпијунаже, злочина, каријеризма и корупције, изгубили су с тим законима наду да ће моћи 'усути воду у Титово вино', натјерати вођство ослободилачког покрета да скрене с пута којим је народ повело и на који га је народ поставио".¹³⁶ Овде је Милан Грол постављен као парадигма, као општи "модел" грађанског политичара, једног у мноштву припадника декадентног предратног политичког "миљеа", немоћних, злонамерних и непријатељски настројених према новом поретку. Управо таквим људима нови закони задају коначан ударац. Због тога је, према мишљењу Милована Ђиласа, синхронизовано "отпочео нов, плански припремљен поход стране штампе и читаве домаће реакције", са циљем да "људе без довољно чврстине натјера на још веће колебање" и да их охрабри у тражењу излаза из тобожњег "тешког положаја".¹³⁷ Милан Грол је у очима Милована Ђиласа био "мали конфузни политичар, конзервативни интелектуалац, по пореклу Њемац,¹³⁸ по култури Француз, по политици Великосрбин, фразер о демократији, који никад није умио ни имао снаге да схвати сву величину збивања у нашим народима и који је цио вијек провео у јаловом надмудривању". Такву личност, "у недостатку јачег и већег", Ђилас је видео као неког ко би требало да буде предводник опозиције.¹³⁹

¹³⁵ М. Ђилас, "Значај нових политичких закона и намјере реакције", *Борба*, 22. август 1945.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Вреди напоменути да је, приликом преговора јуна 1944, Иван Шубашић Ј. Б. Титу и присутним руководиоцима КПЈ говорио о Гроловој осетљивости на своје порекло, односно да је "страшно оптерећен страхом да га неко не назове Швабом". (*Zapishnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ*, str. 23). То нам говори да је руководећим комунистима ова чињеница са Гролом била позната. Слечајно или не, Милован Ђилас је порекло Милана Грола, и поред тога, ипак поменуо у наведеном критичком тексту.

¹³⁹ М. Ђилас, "Значај нових политичких закона и намјере реакције", *Борба*, 22. август 1945.

Политичка немоћ Милана Грола, и поред подршке из иностранства и од остатака разних предратних странака, које су преко ноћи постали "демократе", била је реалност, наглашавао је Ђилас. "Грол, када није могао ништа озбиљно постићи у влади, отишао је у 'опозицију'. Али његова властита снага је премала, а у новој Југославији није довољно за успјех имати подршку са стране. Тако ни у овом случају, упркос намјерованој вреви, није од миша направљен лав, него су само односи постали јаснији, одређенији, јаче оцртани. Милан Грол који је био неприродно тијело у влади, као каменац у бубрегу, постигао је одласком из владе само ово – његове су намјере (уколико су – а нијесу – само његове) постале јасније", закључио је Ђилас и поставио питање: "Због чега тај нови поход, кога изгледа, као да је отпочео 'трагични' Милан Грол, а отпочели су га уствари други? Шта садрже закони против којих се, чак и прије њиховог обнародовања, дигла повика?"¹⁴⁰ Милован Ђилас је поручио да је демократија у Југославији демократија "која је искована у ватри рата, у ватри устанка, демократија у којој нема слободе за фашисте и издајнике домовине". Такође, нагласио је да "треба, не плашећи се тешкоћа, напрегнути све снаге, мобилисати их до крајњих граница за борбу; треба упознати, проучити ново оружје – законе, оружје које нам стоји на расположењу да потучемо непријатеља, да онемогућимо непријатељу маневрисање између параграфа и истјерамо га на видјело, на отворено поље, пред лице читавог народа".¹⁴¹

Била је то одлучна, јасна порука, у којој евидентно није било превише толеранције према политичким противницима, странкама грађанске опозиције, у којој је наглашавано "ратно" порекло владајуће демократије и којом се отворено указивало на карактер закона о којима се у том тренутку у пуном јеку водила расправа у Привременој народној скупштини. Наиме, ти закони су, ни мање ни више, били предвиђени да буду "оружје које нам стоји на расположењу да потучемо непријатеља". У својим каснијим сећањима, Милован Ђилас о томе отворено говори. Тако у разговору са Момчилом Ђорговићем, Ђилас о доношењу тадашњег изборног закона каже: "Имали смо састанак приликом доношења изборног закона. Тито није био на том састанку. Био је Кардељ. И ја сам био. Милслим да је био и Ранковић, али сигурно знам за мене и Кардеља, јер смо решавали у ужем кругу, без ових фронтоваца, какав треба да буде изборни закон. Смислили смо изборни закон тако да опозиција не може да учествује. Сећам се Кардеља. Да бих био праведан према Кардељу, морам рећи да сам га

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто.

подупирао. Имао сам исто мишљење да то треба онемогућити. Јер, како је Кардељ рекао, нису они нама проблем да дођу у Скупштину, него ће се легализовати, институционализоваће се и онда ће са њима бити врло тешко. Добиће базу у масама, створиће се другачије јавно мњење, политичка јавност ће навикнути на њих. Знали смо какве су њихове организационе могућности, па је смишљен изборни закон како бисмо их онемогућили".¹⁴²

Расправа о предлогу Закона о кривичним делима против народа и државе била је добра прилика да се критички дотакну основна питања демократског функционисања поретка који је тренутно владао у земљи. Милан Грол, сада и формални опозиционар, искористио је тренутак и отворено указао на крупне, пре свега начелне, неправилности у третирању важних питања везаних не само за политику, него и за правни систем који су комунисти планирали да изграде.

Најпре је Грол поставио начелно питање појма "народне власти". Шеф демократа је полазио од принципа да "тамо где је народна власт уистини то што реч казује, то јест да је власт од народа изабрана, редовно постављена, очевидно је да је огрешење о њу исто тако тешко огрешење као огрешење о државу. Али тако се не може поставити теза ако народна власт није још тако постављена и ако народна власт није народна него режимска. То су два појма и смисла. У таквом случају критика такве једне још редовно непостављене власти не може се окривљавати и питање је ко се више грешио државу и отаџбину: да ли онај који тражи реформе, или онај који их забрањује и ускраћује?"¹⁴³ На тај начин, кроз проблематизовање појма "народне власти", Грол је, уствари, поставио суштинско питање легитимитета реалног степена моћи који су комунисти уживали у земљи. Даље, рашчлањујући појмове "државе" и "отаџбине" и указујући на њихово техничко-принудно, односно емотивно-морално својство, Грол је упозорио на опасну праксу експлоатисања појма отаџбина и његовог изједначавања са појмом режима. С тим у вези, упозоравао је и на опасност која прети од поистовећивања политичких противника са непријатељима земље и отаџбине.

Према оцени Милана Грола, одредбе предложеног Закона суштински угрожавају основне вредности демократског поретка. Прва ствар се односи на "широк и неодређен карактер инкриминација подложних произвољним тумачењима, а особито", како истиче Грол, "у једном времену нетрпељивости, у једном времену искључивости и међусобних

¹⁴² М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 147.

¹⁴³ *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Заседање Привремене народне скупштине, 7-26. август 1945, стенографске белешке, Београд, стр. 353.*

неповерења". То се огледа у формулацијама које пружају превелику заштиту, односно неприкосновеност и неподложност критици важне појмове као што су "демократски карактер власти" и "јединство законодавне и извршне власти", што знатно сужава, па и обесмишљава саму основу демократског политичког живота. Грол се с тога пита шта онда остаје "за измену мисли о основним стварима и чему служи цео изборни период и нов период у стварању новог поретка, кад у њему неће бити ни толико слободне измене не само о самим основама него и о примени и разрађивању принципа".¹⁴⁴ Друга ствар се односи на "ретроактивни", док је трећа усмерена на "узбуњиви карактер" Закона. Код треће примедбе Милан Грол је, одговарајући на питање Јосипа Видмара, прецизирао да Закон диже "узбуну" против свих оних "код којих сва решења за све проблеме још нису готова, код свих оних који верују да треба још тражити решења. А они код којих је већ све готово, они се чуде да се уопште може о томе разговарати".¹⁴⁵ Такође, Грол је упутио примедбу да је ово "једини закон где рок остаје неодређен",¹⁴⁶ а да је оно што даје општу "рђаву ноту" Закону то што се он истовремено усваја са "политичким законима" и што "не предочава тај слободан политички живот". "Бојим се", предочава с тим у вези Грол, "да је створен један идејно затворен обруч. У овом дому полази се од тога да све што је са народном влашћу учињено, да је учињено на редован начин, и сваки приговор сматра се да је приговор против народне власти".¹⁴⁷ На крају је шеф демократа изразио скепсу по питању економије, сматрајући да се "у привредном погледу иде уназад" и указујући на примере нереалности и мегаломаније у плановима комуниста.¹⁴⁸

Након тога, за реплику Милану Гролу јавио се министар за Црну Гору и шеф партијског Агитпропа Милован Ђилас.

Ђилас је, наиме, опозицији доказивао исправност намере у вези са доношењем Закона, успут им јасно напомињући чињенице неповратних промена које су у земљи извршене. Биле су то ране фазе револуционарних промена иако су комунисти, па тако и Ђилас, јавно избегавали да користе овај термин, већ искључиво говорили о тековинама

¹⁴⁴ Исто, стр. 354.

¹⁴⁵ Исто, стр. 354-355.

¹⁴⁶ На овом месту вреди забележити једну ситуацију кратке полемике између Милана Грола и Јосипа Видмара, где се види сва самоувереност (па и циничност) комуниста, али и пуна свест Грола у каквим условима делује као опозиција. Наиме, на Гролову примедбу о неодређености рока Закона, самоуверени Слвенац је добадио: "Зашто не? Ја се не бојим тога закона". На то му је Грол мирно узвратио: "Ви се очевидно не бојите. У то не треба да ме уверавате. Хоћете ли ви доносити закон против себе? Очевидно да нећете". (Исто, стр. 355).

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ Исто, стр. 355-356.

борбе за ослобођење. Међутим, по том питању, важно је било опозицији јасно ставити до знања у каквој ситуацији се налазе. Тако Ђилас наглашава да је "основна грешка опозиције, која се испољила у току читаве дискусије, у томе што она данашње стање у Југославији сматра као режим, а не као једну дубоку социјалну промјену до које је дошло".¹⁴⁹ Другим речима, опозицији је слата порука о томе шта, заправо, значе промене у смислу "револуције" и да оне собом доносе нова правила игре, темељно различита од правила либералне демократије.

С друге стране, привид демократског поступка требало је одржати из политичкотактичких разлога, па су и поједини гласови критике из редова опозиције званично толерисани. У таквим случајевима, међутим, јасно се успостављала граница до које је допуштена "конструктивна" критика, чиме је указивано на темељитост извршених друштвено-политичких промена. Тако и Ђилас, иако начелно прихвата могућност да постоје озбиљне девијације на које се представници опозиције позивају, не допушта намеру да се помоћу тога на било који начин мењају успостављене промене: "Ако ово заиста није само режим, него и промјена стања у односу на оно како је било у Југославији прије рата, онда ми не можемо примити критику опозиције, која у поједином конкретном случају може бити тачна, због тога што она у суштини, критикујући режим, критикујући поједине конкретне ствари и недостатке, уствари, иде за промјеном тога стања. Мислим да је то основна грешка опозиције".¹⁵⁰ Дакле, то је био и основни услов за "квалификацију" опозиције за учешће у политичком животу нове државе – не помишљати на било какве озбиљне измене устаљеног стања, односно револуционарних промена.¹⁵¹

Супротстављајући се примедбама Милана Грола о "неодређености" термина народне власти, Ђилас је нагласио да су ти термини "врло прецизни": "Народна власт – то су народноослободилачки одбори, а тековине Народноослободилачке борбе – то су федерација и право народа да бира и смењује власт. Закони који су донијети овдје нису уперени против такве критике, а још мање против оних противника који се од нас разликују само у циљу и, рецимо, у методама. Због тога мислим да се не може говорити

¹⁴⁹ Исто, стр. 357.

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ Тако је Ђилас, обраћајући се Милану Гролу, рекао следеће: "Кад би г. Грол схватио да је то једна дубока национална и социјална промјена, да смо у овом периоду рата доживјели и период дубоких социјалних промјена и период националног препорода у извјесном смислу, онда би, вјерујем, и њему као и многим другим људима, који нијесу комунисти, а који се налазе у Фронту, ствари постале јасније и онда би смо могли да се споразумијемо и у питању свих оних конкретних недостатака наших власти, наших органа итд." (Исто).

о ширини и произвољности овог закона, као што је говорио господин Грол". Ђилас је, затим, приступио и "методу" конкретизовања проблема, односно тачним навођењем дефинисаних престапа, као фактографско-чињеничког доказа своје тврдње. У ту сфрху је набројао: насилно обарање државних представничких институција и органа власти, дела уперена против одбранбених снага, ратни злочини, сарадња у време рата са непријатељем, оружана побуна, шпијунажа и др. Тиме је Ђилас аргументовао своју одбрану формалне стране Закона, подвлачећи да су наведене прописане кривице опште и карактеристичне за све демократске земље света.¹⁵²

За Ђиласа је било карактеристично да "мањина", како је често у току ове реплике називао припаднике опозиције, извлачи закључак о непотребности избора уколико би се Закон усвојио. На то је одговорио да су ранијим законима грађанима обезбеђена сва демократска права: слобода кандидовања и учествовања на изборима, слобода штампе, слобода изражавања, слобода зборова итд. Међутим, за прекршаје које чине "фактично и стварно непријатељи Југославије", предвиђене су биле друге мере. Ђилас је овде имао на уму казне против екстремних примера одметања од закона, а које "мањина не види", као што су заостале наоружане групе одметника, док је на примедбу о ретроактивности прецизирао да се у том погледу дејство Закона односи на етаблиране преступнике и злочинце.¹⁵³

Обраћајући се Гролу у вези његових примедби о бројним негативностима које карактеришу актуелну ситуацију, Ђилас је поручио и "да је ово тако због преображаја, да је ово промена једног стања и да само у оквиру тога стања може да се поправља, а не изван, против, или на линији измене тог стања".¹⁵⁴ У том смислу, он је такође настојао да објасни и дубински карактер извршених промена, као резултата распада и нестајања старог поретка у рату и ницања и формирања новог из народног устанка. Та чињеница је новом поретку давала јачину и физиономију.¹⁵⁵ У различитом разумевању тог

¹⁵² Исто, стр. 357-358.

¹⁵³ Исто, стр. 358-359.

¹⁵⁴ Исто, стр. 360.

¹⁵⁵ Овај феномен Милован Ђилас објаснио је на следећи начин: "Господин Грол говорио је о растројавању јавног мишљења које је било за вријеме окупације. У извјесном смислу то је тачно. Тачно је у томе смислу да се растројило оно јавно мишљење које је постојало као владајуће у старој Југославији. У једној земљи или једном поретку владајуће мишљење, оно мишљење које је у том тренутку јавно, оно је владајуће мишљење, оно доминира у читавом животу и то мишљење старе Југославије се растројило за вријеме рата. Оно се распало, оно се дезорганизовало, оно се деморалисало. Међутим, оно друго мишљење, оно мишљење које је потицало из борбеног дијела народа, то се мишљење не само није растројило него се ојачало и то у оној мјери у којој је народ који се борио постајао организованији и јачи. У тој мјери су те идеје које су водиле народ, у тој мјери то јавно мњење постајало је консолидованије и јаче". (Исто).

феномена лежи и јаз између комуниста и представника опозиције, као и "јаловост" у политичкој визији опозиционих снага: "Полазне тачке између нас и г. Грола су разне и отуда се јавља и оправдава и она бесперспективност скупштинске мањине коју он претставља. Наша скупштинска мањина није ништа конкретно предложила и казала: наша земља треба да иде тим и тим путем, ми треба да радимо не то, него то и то, и у критици власти није казала да не треба радити то и то, него то, – него је знала само да критикује и да сије неповјерење итд".¹⁵⁶ Ђилас је опозицију доживљавао као потрошене политичаре, без убеђења у могућност остварења своје политике. Говорећи наглашеним оптимизмом о економији и перспективама развоја, за пример упорности узимао је одлучност комуниста у рату и дизању устанка, па је с тога представницима опозиције поручивао: "Наши млади командири нијесу знали како треба да се ратује, нијесу имали довољно наоружања, па ипак смо ми побједили и то је оно што недостаје у политици мањине. Они немају перспективе и вјере".¹⁵⁷

КПЈ је чврсто и беспоговорно стајала на позицијама неодступања од било ког сегмента постигнутих резултата, односно од апсолутне контроле власти у земљи. У складу са тим, на крају поменутог наступа Милован Ђилас је одлучно поручио да "у Југославији има могућност само ова власт, или повратак старе власти. Ми хоћемо ову власт, али све бољу, са све широм основом, власт која ће све правилније знати да ради, али ни једну другу него једино ову и овакву власт, то јест, бирану и смењивану. На томе завршавам".¹⁵⁸

Кроз наведену скупштинску полемику Милана Грола и Милована Ђиласа, могу се сагледати неке од основних разлика у политичким погледима грађанске опозиције и комуниста. Пре свега, уочава се разлика у поимању извора легитимитета власти. Док Милан Грол инсистира на поштовању демократске и правне процедуре, односно на начелу изборности као основе сваке правно утемељене демократске власти, Ђилас нагласак ставља на политички легитимитет, тј. на реалне тековине политичке борбе, као извора "права на власт". Затим, приметна је разлика у тумачењу закона и законске надлежности над кривичном одговорношћу. Милан Грол је истицао политички аспект и контекст проблема, односно намеру кришћења законског пројекта као будуће подлоге за разрачунавање са политичким противницима, док је Ђилас пажњу скретао на "суви"

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ Исто, стр. 361.

¹⁵⁸ Исто, стр. 362.

формализам норми, као скуп општеприхваћених престапа и кривичних дела. По питању политичких слобода, Грол је мишљења да законски пројекат то "не предочава" и ствара "идејно затворен обруч" којим омогућава политичку недодирљивост тековина народне власти. Ђилас, напротив, и поред друкчијих чињеница у реалности, Грола и опозицију убеђује у загарантованост политичких слобода (осим, разуме се, према "непријатељима Југославије"), као и у несебичност комуниста и широку демократску платформу њихове политике, чиме открива једну сурову "хипокризију" новог поретка. На крају, оно што се провлачи кроз целу расправу јесте суштинска разлика у схватању политичког амбијента у којем обе стране делују. Милан Грол, рафинирани грађански политичар, са одређеном врстом политичког достојанства, упорно одбија да до краја уважи суштинску реалност промена, држећи се доследно либералног погледа на правила политичког живота и кроз њих тумачећи политичке потезе својих противника. Милован Ђилас, одлучни, речити и самоуверени револуционар, отворено предочава разлику између актуелног владајућег и пређашњег, у рату неповратно несталог, поретка, упозоравајући да се не сме деловати "изван оквира" успостављеног "стања". На тај начин се Милан Грол и Милован Ђилас могу посматрати као две супротстављене идеолошко-политичке парадигме, у ситуацији условљеној специфичним историјским околностима.¹⁵⁹

Након заседања, Привремена народна скупштина расписала је, 1. септембра, изборе за Уставотворну скупштину за 11. новембар. Овим чином званично је отпочела предизборна кампања. За Комунистичку партију Југославије овај догађај представљао је финалну етапу учвршћивања и коначног легализовања своје власти. С друге стране, опозиција, на челу са Демократском странком, сматрала је да су услови за одржавање избора недемократски, па је с тога одлучила да апстинира и не преда своју листу. Ова одлука објављена је 20. септембра, а штампана је и у листу *Демократија*, гласилу Демократске странке, у првом броју од 27. септембра 1945. У "Саопштењу удружених опозиционих странака" указано је на неправилности које прате кампању, као што су лоши изборни закони, масовно одузимање бирачких спискова, општи притисак и неспо-којство, што је навело на закључак да "конституанта из таквих избора не може имати права ни могућности да реши тешке проблеме у земљи".¹⁶⁰

¹⁵⁹ О политичким и идеолошким односима (сукобу) Милана Грола и Милована Ђиласа, као посебној теми, говори и дипломски рад Марка Радовановића, одбрањен 2011. на Филозофском факултету у Београду, под менторством проф. др Мире Радојевић. (видети: М. Радовановић, *Политичко-идеолошки сукоб између Милана Грола и Милована Ђиласа (1944-1945)*, Београд 2011, рукопис дипломског рада).

¹⁶⁰ "Саопштење удружених опозиционих странака од 20. септембра 1945", *Демократија*, 27. септембар 1945.

Међутим, без обзира на одлуку о апстиненцији, опозиција је све време кампање оштро критиковала општу атмосферу организације избора. У томе се највише истицала Демократска странка, преко свога гласила недељника *Демократија*, који је био једини опозициони лист у земљи. У њему су објављивани оштри критички текстови на рачун комуниста и НФЈ, а најзаступљенији гласноговорник био је председник Демократске странке Милан Грол. Глас опозиције био је уперен против несразмере заступљености у јавности (један опозициони на 130 гласила КПЈ и НФЈ), оргнизованих "харанги" на предизборним конференцијама, исписивања увредљивих и претећих парола на јавним местима, манипулација бирачким списковима, власти која није слободно изабрана итд. Због одсуства страначког вишегласја, слободе плурализма мишљења и неразумевања за опције ван НФЈ, режим је проглашаван тоталитарним.¹⁶¹ Реч Милана Грола посебно је долазила до изражаја, као највиђенијег опозиционара и највичнијег критичара режима, "чије су идеје углавном биле препознатљиве".¹⁶² У критичким ставовима Милана Грола преовлађивала су сва она начела садржана у либералном поимању политике и програму Демократске странке, заснованом на њима,¹⁶³ која је суверено (и, рекло би се, унапред изгубљено) супротстављао изборној кампањи и атмосфери које је оличавао ауторитарнототалитарни дух КПЈ. То су била класична начела политичких слобода, кроз која је указивао на тоталитарне тенденције режима.¹⁶⁴ Према запажањима појединих аутора, управо инсистирање и неодступање од наведених начела, за Демократску странку и њеног вођу, као и целокупну опозицију, имало је негативне последице у политичком смислу,¹⁶⁵ јер су тиме показивали очито неразумевање (или

¹⁶¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 731.

¹⁶² М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 315-316.

¹⁶³ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 116.

¹⁶⁴ Како Коста Чавошки примећује, Милан Грол није у пуној мери поистовећивао комунистички режим са тоталитаризмом, већ је "само говорио о тоталитарној тенденцији ка једностраначком систему", која притом лако може да буде "предупређена". Грол је тиме комунистима давао шансу за поправак стања, показујући и поред драстичних примера кршења демократије, политичку "трпеливост". (V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 69-70).

¹⁶⁵ "Главни камен спотицања у програму Демократске странке", пише Коста Чавошки, "било је либерално поимање слободе. Наиме, поред социјалне и националне слободе, демократи су посебно истицали личну, грађанску, политичку и моралну слободу. Са становишта односа демократа према ондашњим властима, то су умногоме биле спорне слободе, јер су утврђивале неприкосновеност појединаца, а јавној власти постављале одређене границе. Тако је за демократе лична слобода значила одсуство сваког застрашивања, принуде, арбитарног хапшења и ухођења, док је политичка слобода, као слобода мисли, говора, удруживања и јавног исповедања својих начела, била неспојива са апсолутистичким и диктаторским политичким творевинама". (*Isto*, str. 68).

пак одбијање разумевања) суштине извршених промена и природе противника кога имају пред собом.¹⁶⁶

Одговор комуниста на одбијање учествовања на изборима од стране опозиције и критику режима био је бескомпромисан и оштар. Поред јавних напада, политичког и сваког другог притиска, ивргавања руглу опозиционих првака, посебан вид политичког цинизма био је увођење тзв. "кутије без листе", као одговор на апстиненцију опозиције, односно као посебан облик манифестације неуважавања и игнорисања њихове одлуке. "Кутија без листе" (у народу позната и као "ћорава кутија") уведена је крајем октобра, на предлог Едварда Кардеља, као својеврсни "коректив", како се не би гласало само за "владину листу".¹⁶⁷ Комунисти су у кампањи против Гролове опозиције користили и поједине припаднике Демократске странке који су приступили НФЈ, нападајући преко њих "гроловце" као отпаднике. На страни комуниста била су сва средства информисања а јавно мњење под апсолутном контролом агресивне пропаганде, која је врло ефикасно мобилисала најшире слојеве "маса" усмеравајући их против опозиције. Масовни скупови на којима су говорили највиши партијски руководиоци били су карактеристични током целе предизборне кампање, тако да је од изборног чина Партија "направила политичку манифестацију".¹⁶⁸

На таласу захуктале предизборне кампање, у партијском листу *Борба* изашао је 22. септембра чланак Милована Ђиласа "Дволичан рад опозиције".¹⁶⁹ Намера Милована Ђиласа састојала се у томе да објасни политику апстиненције опозиције и њене узроке, намере и циљеве.

Ђилас је опозицију представио као скуп људи удаљених од домаћег бирачког тела, који своју политичку стратегију заснивају, пре свега, на логистичкој подршци из иностранства. Тако, по њему, "маневри опозиције срачунати су на стварање спољних потешкоћа нашој земљи, на ометање унутрашње консолидације, обнове и изградње

¹⁶⁶ О опозиционим челницима Бранко Петрановић је имао мишљење да "ван народноослободилачке борбе њихове вође, које су рат провеле у емиграцији или заветрини, нису могле да схвате да се предратни поредак темељито променио и да се у даљем развоју не ради о реформистичком прилагођавањима већ о радикалним структуралним променама у сфери власти и привреде. Окренута исувише иностранству, без унутрашње политичке подлоге, вођства ових странака су ишчекивала да се правац развоја измени под утицајем међународних фактора, истовремено неразумевајући нови међународни поредак озакоњен на Кримској конференцији, а у коме је Југославија нашла своје место, обезбеђујући свој аутономни унутрашњи развој одређен самосталном народноослободилачком борбом народа Југославије". (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 122).

¹⁶⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 732.

¹⁶⁸ *Isto*, str. 733.

¹⁶⁹ М. Ђилас, "Дволичан рад опозиције", *Борба*, 22. септембар 1945.

наше земље. Ти маневри су скоро увијек више срачунати на то да изазову неку помоћ 'опозицији' споља, но на то да прикупе народ на платформи или програму 'опозиције' (опозиција тај програм још није нигдје истакла)".¹⁷⁰

Међутим, истицао је даље Ђилас, "многе маневре" опозиције онемогућио је рад Привремене скупштине, међу њима и онај засниван на замеркама да у Југославији нема демократски организованог политичког живота, односно да "нема слободних партија сем Народног фронта, који је, опет, само једна партија а не јединствена организација разних група и партија". Насупрот томе, тврдио је Ђилас, "закони су дозволили партије, па и партију Милана Грола..., закони су дозволили слободну штампу и групама изван Фронта, а Милану Гролу је влада дала и хартију да издаје своје новине, које треба да се зову – да се Власи не сјете – 'Демократија' ". Овде на делу видимо подржавање једне хипокризије која је у то време владала, па и цинизма власти, када Ђилас одлучно каже: "... 'опозицији' је дата могућност да иде у народ под истим условима и околностима под којима иде и Народни фронт".¹⁷¹

И поред тога, зачуђен је Ђилас, "опозиција неће да иде на изборе...", па ће ускоро доћи вест из иностранства, каже даље иронично, "да Грол неће да иде на изборе због тога што се опозицији омета рад, што јој је онемогућено да учествује на изборима, што су стотине хиљада грађана, присталица 'опозиције', изгубиле право гласа...", па ће то, "вјероватно, бити изговор и господина Грола – сасвим у складу са његовом реакционарном, дволичном 'демократијом' ".¹⁷²

Разлоге овакве политичке "тактике" опозиције, Милован Ђилас је видео, прво, у њеној слабости, која проистиче из одсуства подршке у народу и због тога што се око ње "данас окупљају сви они остаци фашизма и реакције који су, служећи окупатору, поражени у борби против народа". Други разлог је лежао у подршци из иностранства, која је опозицији неопходна како би надокнадила своју слабост, што се пак једино може постићи враћањем "на старо", односно обновом предратног поретка. "Повратка на старо нема", одлучан је Ђилас, а опозицији су "дате могућности да ради у оквиру постојећег стања. Чак и да се бори – на легалан демократски начин – против постојећег стања. Али она се с тим не слаже. Она хоће постојеће стање да мијења, а пошто нема довољно снаге да га мијења демократским путем (тј. учешћем у изборној борби, конструктивним

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Исто.

¹⁷² Исто.

радом на изградњи власти и обнови земље), она хоће да то постигне неком иностраном интервенцијом".¹⁷³ Због тога је "дужност" Народног фронта, без обзира што нема ништа против опозиције, да "открије њено право лице" и њену политику. Тако је Ђилас, с тим у вези, закључио да опозиција "нема лица" нити "одређене физиономије", да је због тога "дволична" и да се иза ње крију "чудовишта издаје и злочина": "Иза интелектуалске главе Милана Грола вири Дража Михаиловић, вире Љотићеви и Недићеви идеолози који чекају спас од Гроловске 'демократије'..." Управо из тих разлога, ако неко "на ма који начин хоће да васкрсне убице и кољаче, ако под видом демократије омогућава слободан рад фашиста, корупционаша, лопова и паликућа, онда је он у сваком случају, у најмању руку, политички одговоран пред народом, тј. народ не треба и не може да да подршку његовој политици".¹⁷⁴ Ђиласова порука била је да се сваки покушај подривања законитости и поретка мора "најактивније сузбијати", да се чува и учвршћује "братство и јединство" и јединство народних маса оличено у НФЈ.¹⁷⁵

На митингу београдских радника, одржаном 7. октобра на Славији, непланирано на захтев масе, говорио је и Милован Ђилас. Ђилас је овом приликом био још оштрији према опозицији, напомињући да је Влада "дала опозицији сва права, и то таква права која та опозиција никада није залужила, него је ако би било по правди, заслужила да јој се та права одузму".¹⁷⁶ Како је истицао "ту смо опозицију ми тукли у рату не гуменим него оним правим челичним куглицама", називајући их "слугама окупатора" који су за време рата апстинирали, али у односу на борбу против Немаца. Њима је право учешћа на изборима дато искључиво ради побијања њихових тврдњи о неслободи и одсуству демократије у Југославији, као и ради одмеравања реалних снага, "да читав свет види да ми можемо да их тучемо и гуменим куглицама, и да ћемо их потући".¹⁷⁷

Осврћући се на коментаре и ставове опозиције о суштини борбе у Југославији која се води између присталица и противника демократије, Милован Ђилас је рекао да су "они у току рата тврдили, а то Милан Грол тврди и данас, да се у Југославији води борба између националиста и комуниста. Међутим, у Југославији се, разуме се није водила борба између националиста и комуниста, јер су комунисти били баш они прави

¹⁷³ Исто.

¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Политика, 8. октобар 1945.

¹⁷⁷ Исто.

националисти, а Дража Михаиловић је био обичан слуга немачки. Данас они би хтели да прикажу ствари у Југославији како се борба у Југославији води између присталица диктатуре, то би требало ми да будемо, и демократије на челу са Миланом Гролом, а да ругло и спрдња буде већа и лист Милана Грола зове се 'Демократија' ". Међутим, како Ђилас предочава, "у Југославији се не води борба између некога ко хоће диктатуру и некога који хоће демократију него се води борба између народних маса окупљених око, заиста демократског Народног фронта, и остатака фашизма и реакције, која се сакупила око такозване опозиције".¹⁷⁸

Поступке опозиције Ђилас је тумачио као злонамерне, уперене против поретка и са циљем враћања старог система. И поред добре воље комуниста, опозиција не жели "конструктивну критику", него рушење "стања" које је Ђилас сматрао ратном народном тековином НОБ-а: "Ви сте, другови, више пута чули да је друг Тито истицао да он жели конструктивну, правилну, стваралачку, савесну и поштenu критику. Али они неће да критикују нешто што у данашњем стању не ваља, него критикују читаво стање, јер они хоће да доведу на старо стање, а, ми смо, другови, за ово стање ратовали, ратовао је читав народ, а господин Грол, са оном шачицом несрећника и очајника, ако хоће ово стање да измени, пошто не може добити народ, њему не преостаје ништа друго него да ратује, а за то су другови врло мали изгледи, јер на чијој су страни у току рата биле симпатије господина Грола, а то су четници и сва остала братија, нису могли наш народ да победе ни заједно са Немцима, Италијанима, Мађарима и осталим окупаторима".¹⁷⁹

Као што се из Ђиласових речи може видети, главна инкриминација опозиције од стране комуниста била је усмерена на њену повезаност, било реалну или симболичку, са представницима војно и политички поражених снага у рату. Стицај околности да су остаци тих снага, као и њихове вође, још увек били бројни, у животу или на слободи (у великом броју као одметници или емигранти), као и да су се њихова политичка, често очајничка, очекивања, без обзира на став саме опозиције, поклапала са давањем отпора режиму, комунисти су до максимума настојали да као чињеницу искористе. У томе се, као што смо видели, нису штеделе речи, оптужујући противничку страну за сарадњу, повезаност или заједничке циљеве са "фашистима", "паликућама", "корупционашима", "убицама", "издајницима", "кољачима", "окупаторима", разним врстама "непријатеља", страним интересима итд. Основно мерило легитимитета за учествовање у политичком

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто.

животу био је политички капитал стечен у рату, тј. у жртвама и непосредном учешћу у борби за слободу. У том смислу, комунисти су били у недостижној предности у односу на скоро све грађанске представнике, а посебно оне који су рат провели у емиграцији. Комунисти су то своје стечено "право" наметали у једној неравноправној и демократски крајње обесмишљеној предизборној кампањи за Уставотворну скупштину.

И поред таквих услова, опозиција и њени представници, без обзира на бојкот, приступили су интензивној критици режима. Кроз цели октобар, *Демократија*, једини опозициони лист у земљи, објављивао је критичке и полемичке текстове, док почетком новембра није изашао и његов следећи, седми број, након чега је ово гласило трајно укинато. Престанак излагања *Демократије* дошао је као резултат све безобзирније кампање режима, када су млади "скојевци" масовно палили примерке,¹⁸⁰ а радници штампарије, тобоже из идеолошких разлога, одбили да даље штампају лист.¹⁸¹ Но, и тих седам бројева било је довољно да на страницама овог листа осване доста текстова, који су својом критичком ангажованошћу обухватили највећи број проблема везаних за то време и карактер режима који га је обликовао.¹⁸² Теме су се тичале анализа проблема непоштовања демократских начела,¹⁸³ обесмишљавања демократије,¹⁸⁴ функционисања изборних закона,¹⁸⁵ постојања и примене политичких слобода,¹⁸⁶ политичких метода власти,¹⁸⁷ преоблема економских мера,¹⁸⁸ државног уређења,¹⁸⁹ третирања националног питања,¹⁹⁰ и др. Међу њима, велики број прилога дао је вођа опозиције и председник Демократске странке Милан Грол. Власти, иначе, нису скривале своју одлуку о забрани овог листа, објашњавајући је спречавањем субверзивних делатности његових покретача уперених против државе и поретка.¹⁹¹ Престанак излагања *Демократије* представљао

¹⁸⁰ Коста Чавошки наступе Милована Ђиласа доводи у индиректну везу управо са подстицањем "народа" да "ствари узме у своје руке", што је као један од резултата имало паљење примерака *Демократије* и одбијање да се она даље штампа. (V. Košunica, K. Čavoški, n. d., str. 73).

¹⁸¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 731.

¹⁸² Видети: *Демократија Милана Грола*, приредио Д. Тошић, Харо (В. Британија) 1990.

¹⁸³ "Рђави методи", *Демократија*, 8. новембар 1945.

¹⁸⁴ "Кутија без листе", *Демократија*, 1. новембар 1945.

¹⁸⁵ "Изборни закони и изборна стварност", *Демократија*, 27. септембар 1945.

¹⁸⁶ "О слободи", *Демократија*, 18. октобар 1945; "Слобода од страха", *Демократија*, 27. септембар 1945;

"Један једини лек – слобода", *Демократија*, 1. новембар 1945.

¹⁸⁷ "Силом или разлогом", *Демократија*, 25. октобар 1945; Манифестације пролазе – проблеми остају", *Демократија*, 8. новембар 1945.

¹⁸⁸ "Политичка цена", *Демократија*, 1. новембар 1945; "Привреда спутана идеологијом", *Демократија*, 8. новембар 1945.

¹⁸⁹ "О федерализму", *Демократија*, 27. септембар 1945.

¹⁹⁰ "Црна Гора и Србија", *Демократија*, 11. октобар 1945.

¹⁹¹ Тако је Јосип Бриз Тито, непосредно након избора, на питање страних новинара да ли је тачно да је *Демократија* заплена, одговорио: "Тачно је. Лист је заплињен због тога што је својим писањем хтио

је практично крај деловања "ванфронтовске" опозиције.¹⁹² Убедљива победа листе НФЈ на изборима 11. новембра 1945, само је додатно убрзала и њен потпуни нестанак.¹⁹³

Тиме је завршена "прва етапа" обрачуна комуниста са једним делом грађанских снага, тј. са опозицијом ван Народног фронта Југославије. Видели смо да је Милован Ђилас у томе био веома активан и да је представљао једну од перјаница власти у борби за готово потпуну делегитимизацију, моралну деградацију и протеривање на политичку маргину "ванфронтовске" опозиције и њених првака. Међутим, победом на изборима није била и окончана борба за потпуно уништење грађанских снага.

Народни фронт Југославије био је специфичан облик политичког савеза између Комунистичке партије Југославије и појединих предратних грађанских странака и појединаца.¹⁹⁴ По неким карактеристикама ЈНОФ/НФЈ имао је коалициони карактер, као савез формално равноправних странака, али под вођством најјаче политичке опције – КПЈ. У Словенији, у оквиру Освободилне fronte, КПЈ (КПСл.) брзо је наметнула своју политику другим странкама, док је у Србији и Хрватској ток стварања савеза текао на другачији начин. У Хрватској, КПЈ је у оквиру ЈНОФ сарађивала са ХСС/ХРСС, док је у Србији, после ослобођења Београда, савез склопљен са предратним странкама попут Југословенске републиканске странке, Земљорадничке странке (Савез земљорадника), Социјалдемократске странке, а од фебруара 1945. и са Народном сељачком странком. У том погледу, важно је напоменути, ЈНОФ, односно касније НФЈ, сматран је формално равноправним савезом, као обликом обновљеног политичког (страначког) плурализма. О томе је говорио члан 3 Статута НФЈ, усвојеног на Првом оснивачком конгресу, који је допуштао постојање политичких странака унутар ове организације, под условом да прихвате њен Програм и Статут, а да њихови чланови буду и чланови одбора НФЈ.¹⁹⁵

да унесе дух раздора, неповјерења према Армији, а поред тога хтио је да изнесе читав низ неистина врло деструктивног карактера. Дозволите ми да вам поводом тога кажем да врло добро знам да се редакција "Демократије", да су се људи који пишу у том листу трудили свим силама да напишу нешто на основу чега бисмо ми могли забранити лист, да би они затим ту забрану искористили за тврђење како код нас нема демократије. А ми смо им показали да је код нас демократија и да их можемо заплијенити. То су биле обичне провокације, а запљена је основана на закону. По закону је могла према редактору да буде примијењена и мјера хапшења, али то није учињено јер се сматра да ће и сама запљена листа бити довољна опомена да се убудуће паметније пише". (*Борба*, 13. новембар 1945).

¹⁹² V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 75.

¹⁹³ Видети: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 154-175.

¹⁹⁴ О Народном фронту Југославије детаљније видети: Б. Петрановић, "Народни фронт у политичкој структури Југославије 1944-1946, *Правни живот* 1-2/1969, стр. 113-125; Б. Патрановић, "Народни фронт у политичком систему Југославије (1945-1949)", *Истраживања* 8/1979, стр. 309-397.

¹⁹⁵ Б. Петрановић, "Грађанске странке...", стр. 76.

Реални политички односи унутар НФЈ-а, међутим, далеко су се разликовали од формалног и прокламованог. Пре свега, НФЈ је изражавао политичка схватања КПЈ, без обзира на своју "коалициону" природу. Доминантна улога комуниста била је очигледна од самог почетка, а сама организација служила је као средство у процесу политичког освајања, учвршћења и демократске легитимизације власти. Представници грађанских странака нису имали утицаја ни у једном од тела и руководстава НФЈ, нити су у пракси могли реализовати своје програме, мада су формално задржале своју индивидуалност као посебне политичке организационе целине. Између КПЈ и НФЈ изграђена је посебна врста "персоналне и функционалне уније", тако да је Партија преко Фронта остваривала "посредни утицај на политичко и идејно уздизање маса", односно на обликовање основа политичког живота у земљи.¹⁹⁶

Од почетка латентно је тињала и непремостива разлика између КПЈ и грађанских странака у поимању саме природе, односно "коалиционог карактера" савеза. Пошто је стварање НФЈ за комунисте имало тактички смисао, као једна етапа у процесу освајања власти, притом неспојиво са идеолошком большевичком антиплуралистичком основом Партије, грађанске странке су, природно, доживљаване као привремени и нужни "савезник". Та привремена "трпељивост" комуниста односила се и на страначки плурализам као облик организације политичког живота. С друге стране, представници грађанских странака и група унутар НФЈ-а овој организацији приступали су са других идеолошких позиција, тежећи, у мањој или већој мери, доследном поштовању правила плурализма, без обзира на свој реални утицај и очиту политичку хегемонију КПЈ.

Милован Ђилас у мемоарима бележи поједине ситуације из периода сарадње са грађанским политичарима. Неподударана су интензивније почела да се испољавају већ у току израде "заједничке платформе" за ЈНОФ Србије. Тако Ђилас пише да је тада "најтврдоглавији" био Јаша Продановић, који је инсистирао на "формалним питањима". "У једној од тих дискусија", сећа се Ђилас, "он је упутио комунистима, преко мене, изјаву коју не могу да заборавим, мада ми је онда изгледала смешна, да не кажем детињаста: Мене не интересује садржина него форма; ви можете сутра увести комунизам, само нека то буде на демократски начин".¹⁹⁷ Из наведених Ђиласових сећања на сликовит начин сазнајемо колико су разлике између комуниста и грађанских политичара биле дубоке, не само у политичком деловању, него и у поимању друштва и

¹⁹⁶ Исто, стр. 76-77.

¹⁹⁷ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 12.

у политичкој филозофији, а сазнајемо и колико су комунисти у својој самоуверености држали до демократске процедуре, пошто су неке од примедби шефу Агитпропа тада изгледале "смешне". И поред тога што је рад протицао у коректној атмосфери, која је чак била и "пријатељска", Ђилас помиње и ситуацију у којој је дошло до "инцидента" који, рекло би се, показује суштински јаз у политичком положају једне и друге стране, па тако у мемоарима бележи: "Једини 'инцидент' је избио с представником једне, не баш значајне, групе интелектуалаца. Изазван нечим, он је нервозно узвикнуо: Ми нисмо равноправни! Ми тражимо равноправност! – То ме је изазвало па сам добацио: Па и нисте равноправни! Не можете ни бити. Иза нас комуниста стоји педесет дивизија и један страшни рат, а ви сте само једна група. Ви погрешно схватате равноправност! Не ради се о истеривању равноправности, него о споразумевању. – Сви су на то ћутали, чак и чика Јаша, једино се Драгољуб Јовановић смешкао са самосвесном иронијом..."¹⁹⁸ Из те разлике доживљавања природе ове заједничке "коалиционе" организације, проистекао је и сукоб КПЈ са једним делом "фронтовских" грађанских опција, односно коначна, друга "етапа", обрачуна комуниста са политичким представницима старог система, која ће наступити после избора од 11. новембра 1945. и ућуткивања Гролове опозиције.

Дан након избора, Јосип Броз Тито дао је изјаву страним новинарима у којој је, између осталог, подвукао и да у "Фронту, као што вам је познато, има више политичких партија, па ће се и у парламенту, унутар Фронта, вјероватно, искристалисати једна опозиција. Ја сам увјерен да ће бити опозиције, и то доста јаке опозиције, али не онакве као што је била. Што се тиче трајања Фронта, не може се предвидјети како ће бити, али је несумњиво да је он потребан за још неколико година ради реконструкције земље".¹⁹⁹ На конференцији за новинаре, 16. новембра 1945, нагласио је пак да радо изјављује "да никаквог заоштравања курса према опозицији неће бити уколико њено деловање остане у границама законитости" и да "свака опозиција може да несметано делује ако се служи законским и часним средствима".²⁰⁰ Ове Титове постизборне изјаве већ су указивале на неминовни обрачун који следи и са грађанским снагама унутар НФЈ. Тито је то изјавио у оквиру номиналног уважавања уобичајене демократске процедуре, подразумевањем постојања опозиције, и то "доста јаке опозиције". Међутим, "не онакве каква је била" и

¹⁹⁸ *Isto*.

¹⁹⁹ *Борба*, 13. новембар 1945.

²⁰⁰ *Борба*, 17. новембар 1945.

уколико се буде служила "законским и часним средствима". Која су то "законска" а шта подразумевају "часна" средства, биће утврђено у наредних годину и по дана.

Грађанске странке су готово од самог почетка, у већој или мањој мери, почеле да скрећу пажњу на неравноправни третман унутар НФЈ, на кршење начела демократских односа, плурализма и непоштовање њихове страначке индивидуалности. Тако је један од најугледнијих грађанских првака, Јаша Продановић,²⁰¹ председник Југословенске републиканске странке, указивао на проблеме везане, не само за унутарфронтовске односе, већ и принципе функционисања политичког плурализма уопште. Продановић је пристајао да са комунистима буде "сарадник и савезник, али не и водоноша".²⁰² Тако је у јавности, држећи се основних принципа, наглашавао да НФЈ "није монолитна институција, него споразум група и странака", док је у свом критичком приступу, увек помиљиво и добронамерно, скретао пажњу на немогућност своје странке "да прошири базу" или на неузвраћену лојалност и искреност од стране комуниста. Међутим, у критици је више био склон начелним упозорењима него "отвореном изазову" властима.²⁰³ У том погледу комунистима је далеко већи "изазов" упућивао шеф Народне сељачке странке Драгољуб Јовановић.²⁰⁴

Драгољуб Јовановић, правник, универзитетски професор, предратни грађански лево опредељени политичар, готово од уласка његове странке у ЈНОФ, фебруара 1945, доследно је заступао принцип плуралистичког карактера овог савеза, инсистирајући на поштовању прихваћених демократских начела и политичког договора.²⁰⁵ За разлику од

²⁰¹ **Јаков – Јаша Продановић (1867-1948)**, српски и југословенски политичар. Био је министар просвете и привреде у владама Краљевине Србије. Један је од оснивача Демократске странке, 1919. Као заступник републиканизма, оснива Југословенску републиканску странку, чији је председник касније постао. После Другог светског рата, био је министар и потпредседник у владама ДФЈ и ФНРЈ. Био је и члан Српске краљевске академије/Српске академије наука. Умро је 1948. године.

²⁰² Видети: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 105-109.

²⁰³ V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 81-83.

²⁰⁴ Како Милован Ђилас истиче, једини изузетак међу "фронтвцима" био је Драгољуб Јовановић, који се "није одрицао самосталности, а ни покушајима да обнови и рашири своју странку. Уз то је он био и некомуникативан, непријемчив за почести и привилегије: било је само питање времена када ће сукоб с њим избити". (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 12).

²⁰⁵ **Драгољуб Јовановић (1895-1977)**, српски и југословенски политичар. По образовању правник, пре рата професор Правног факултета у Београду. Докторирао на Сорбони. Председник Народне сељачке странке од 1940, после иступања из Савеза земљорадника. Један је од оснивача предратног Народног фронта, 1936. Због својих антимонархистичких и левичарских ставова, бива прогоњен, када губи и посао на Универзитету. За време Шпанског грађанског рата, кратко време боравио у овој земљи, где је подржавао републиканце. Током Другог светског рата, подржавао НОБ. После рата, на позив комуниста улази у ЈНОФ и постаје посланик у Скупштини ДФЈ. Са комунистима се сукобљава 1946. и делује као опозиционар до средине 1947. када бива ухапшен и осуђен на вишегодишњу робију. Оставио политичке мемоаре. Умро у Београду 1977. године. Више о Драгољубу Јовановићу видети: Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха. (Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића)*, Београд 2000; D. Jovanović, *Ljudi. Ljudi, medaljoni 56 umrlih savremenika*, knj. 1. Београд 1973; Д. Јовановић, *Људи. Људи, медаљони*

Јаше Продановића и његових присталица који су се, уз повремене критичке примедбе, ипак, прећутно задовољавали "другоразредном позицијом", Јовановић је, како је време одмицало, све отвореније нападао политичку хегемонију КПЈ и њену намеру затирања преосталог вишестраначја.²⁰⁶ Његови ставови, примедбе, указивања и упозорења, као и целокупни погледи на политику и демократију, суштински су се разликовали од КПЈ и њене идеолошке основе. Наиме, Јовановићеви ставови припадали су грађанском свету, без обзира на његово "левичарство" и спремност, додуше уз велике резерве, на сарадњу са комунистима. Тако је шеф Народне сељачке странке, још у периоду пре избора, као један од водећих некомунистичких првака Народног фронта, доследно заступао ставове о контроли власти, базираној на слободној, равноправној "дискусији". То је по њему требало да представља организација типа Народног фронта, која према Јовановићевом очекивању није смела да буде "једна странка" по угледу на "диктаторске и фашистичке покушаје". Такође, његова вера заснивала се на нужности постојања вишестраначког система, прецизном статутарном дефинисању положаја сваке чланице и демократском, равноправном односу међу њима унутар НФЈ. Приликом оснивања НФЈ, Јовановић је одлучно стајао на позицији противљења једнопартијском систему, наглашавајући да у Фронту морају владати разумевање, ширина духа и толеранција. У изјавама за јавност изражавао је мишљење о непостојању опасности од "диктатуре и некаквог левичарског фашизма", поклањајући пуно поверење маршалу Титу. Међутим, како истиче Надежда Јовановић, такви ставови били су израз "његове личне жеље, а мање се заснивало на развоју друштвено-политичких прилика у земљи. Веома брзо су нестале његове илузије у могућност вишепартијског система".²⁰⁷

Евидентно је да су наведени ставови Драгољуба Јовановића потпуно одударали од концепције и планова КПЈ, као и да су као идеје представљали опасност по политику комуниста. Међутим, иако је Јовановић своје мисли упућивао са говорнице Фронта и у име ове организације, комунисти се све до касне јесени 1945. и избора за Уставотворну скупштину поводом тога нису директно оглашавали. Према хипотезама неких аутора, разлог томе лежи у политичкој тактици комуниста. Наиме, требало се прво обрачунати

46 умрлих савременика, књ. 2, Београд 1975; Д. Јовановић, *Политичке успомене. Отпор и казна*, Београд 2008; Д. Јовановић, *Слобода од страха. Изabrane политичке расправе*, Београд 1991; Д. Јовановић, *Медаљони, књига IV*, Београд 2008; и др.

²⁰⁶ Видети: Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха. (Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића)*, Београд 2000, стр. 382-458. (даље: Н. Јовановић, *н. д.*). Видети и: Б. Петрановић, "Грађанске странке...", стр. 78-81.

²⁰⁷ Видети: Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 418-425.

са "ванфронтовском" опозицијом Милана Грола, која је у том тренутку представљала најодлучнијег и најотворенијег критичара режима. Из тог разлога, како сматра проф. Коста Чавошки, Драгољуб Јовановић је више одговарао "као непоуздани савезник него одлучни противник".²⁰⁸

После избора за Уставотворну скупштину и маргинализовања "ванфронтовске" опозиције, руководство КПЈ кренуло је, како неки аутори истичу, стопама својих узора большевика, ка успостављању једнопартијског система. Врло брзо, искристалисала се и нова опозиција, сада састављена од грађанских представника из Народног фронта, тзв. "фронтуска опозиција". Ново представничко лице "фронтуска" опозиција нашла је у Драгољубу Јовановићу, који је после Милана Грола постао најупорнији и најдоследнији критичар режима. "До избора за Уставотворну скупштину Драгољуб Јовановић је био лојални савезник", пише Коста Чавошки. "После избора наступио је тренутак да, попут бројних политичара некомунистичких странака, буде сведен на пуког сапутника, а када се томе успротивио, и на 'народног непријатеља' ". Према Чавошком, за Драгољуба Јовановића је "час одлуке" наступио 11. децембра 1945, приликом расправе о нацрту Устава. "Држећи се као да се после избора ништа није променило, Драгољуб Јовановић је започео своју чувену беседу оспоравањем посебног, у извесном смислу, надуставног статуса који је све више имала КПЈ".²⁰⁹ Као политичар који држи до начела, али и као неко ко се професионално бави правном науком, Драгољуб Јовановић је том приликом изнео низ примедби на пројекат новог Устава. То је урадио као један од новоизабраних секретара Председништва Уставотворне скупштине, међу којима је тада био и Милован Ђилас, и као члан Уставотворног одбора. На готово свакодневном заседању овог тела, Јовановић је указивао на бројне проблеме везане пре свега за питања из области правне теорије и праксе. Међутим, велику пажњу и полемику изазвао је његов трочасовни

²⁰⁸ Своју хипотезу Чавошки поставља на следећи начин: "Занимљиво је да у *том тренутку* (август 1945) нико није *јавно* оспорио ову Јовановићеву одбрану страначког плурализма и изричиту тврдњу да нашем народу не одговара једностраначки ситем. Да ли то значи да се тада у врховима владајуће странке још није помишљало на увођење једностраначког система? Или је, пак, у том тренутку раскорак између дугорочне стратегије, која је по угледу на большевичку традицију, имала за циљ увођење једностраначког система, и текуће тактике, која се огледала у толерисању страначког плурализма, био тако дубок и непремостив? Ако се има на уму судбина Драгољуба Јовановића после избора за Уставотворну скупштину, објашњење овог претходног неспоразума је врло једноставно. Августа 1945. владајућа странка је већ започела борбу против ванфронтовске опозиције Милана Грола. Стога у том тренутку није било разборито да се отвара сукоб са новим противником унутар Народног фронта док постојећи супарник изван овог фронта није сузбијен и уништен. Уз то, избори су били на прагу, а у таквој прилици Драгољуб Јовановић био је бољи као непоуздан савезник него одлучни противник". Због тога је, сматра Чавошки, Јовановићева "похвала страначком плурализму на овом нашем тлу остала без одговора". (V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 87).

²⁰⁹ V. Koštunica, K. Čavoški, *n. d.*, str. 88-89.

говор на заседању Уставотворног одбора, 12. децембра 1945. Тада је критички оштро дотакао питање тежње успостављања политичке хегемоније КПЈ. Реакција комуниста била је бурна. Но, Јовановић је био доследно јасан поруком да једнопартијског система у земљи "не може бити, или не бар са нашим пристанком".²¹⁰

Током 1946. године, односи комуниста и Драгољуба Јовановића су се све више заоштравали. У лето, Јовановић прелази у отворену опозицију, а након његовог оштрог иступања у Скупштини поводом Закона о задругама, јула 1946, комунисти одлучују да поведу бескомпромисну кампању против њега, с намером да га коначно одстрани из политичког живота.²¹¹ У сећањима Милован Ђилас бележи да је против Јовановићевог иступања у Скупштини тада реаговао и он²¹² (мада стенограми са заседања не бележе Ђиласов наступ). Одмах након тога, према Ђиласовом сећању, у врху вођства Партије, на неформалном састанку код Тита, одлучено је да се на Јовановића примене бруталне мере, не само вербалних осуда и напада, већ и директног прогона. Како је то изгледало, Милован Ђилас бележи: "Не сећам се да ли сам добио поруку док сам био у Скупштини или сам се по повратку у стан сам јавио Титу – тек у време вечере сам се нашао код њега. Тамо је био и Ранковић. Почео сам да извештавам о сукобу са Драгољубом Јовановићем: Тито и Ранковић су већ били унеколико обавештени и били су очито задовољни мојим сналажењем. Али ја нисам честито ни завршио, а Тито, који је нерадо реметио животни ред, позвао нас је на вечеру, где се разговор наставио. Тито је рекао помало јетко, али непоколебљиво: Драгољуба треба ухапсити! – Ранковић је приметио: тешко му је наћи кривицу. – Тито: Кривицу му треба створити, ако је нема. – Ја сам на то ћутао: то је за мене, а држим и за Ранковића, био нов моменат, новост у методима прогоњења. И до тада смо надували кривице, али кривица – кривица по нашим идеолошко-револуционарним критеријумима, увек је постојала: сада је кривицу требало створити".²¹³

Притисци су бивали све снажнији, па ће ускоро Драгољуб Јовановић остати и без посла професора на Правном факултету, а после промене руководства, биће искључен и из сопствене странке. Нападе на Јовановића јавно су тада испољили готово сви највиши руководиоци партије и државе, укључујући и самог Јосипа Броза Тита. Упоран у својим ставовима, Драгољуб Јовановић је на јесен критички иступио против

²¹⁰ Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 447-451.

²¹¹ *Исто*, стр. 485.

²¹² М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 36.

²¹³ *Исто*, стр. 37.

начина на који су организовани избори у Србији, а крајем године је, у договору са појединцима из ХРСС-а, покушавао да створи и "Сељачки блок". Информације о тим намерама стигле су и до Милована Ђиласа, који је пред нову годину, између осталог, и јавно упутио поруку да комунисти неће дозволити "никакав Сељачки блок, ни у Фронту ни ван Фронта".²¹⁴

У међувремену, Милован Ђилас је у јавности бескомпромисно истицао разлике и енергично пропагирао обрачун са политичким представницима старог система. Током предизборне кампање у Србији, октобра 1946, на митингу у Крагујевцу, посебно се био осврнуо на успехе у обнови земље, притом оцењујући опозицију као поданике западних сила, незадовољне успесима своје земље: "Али баш због тога – због тих успјеха, због оног новог што је настало код нас а што онемогућава иностраним капиталистима да пљачкају наша богатства – нашу земљу не воле империјалисти и реакционари у другим земљама, нарочито у западним велесилама. Наши домаћи реакционари – као Грол, Драгољуб, мачековци и други – због тога се јако секирају и покушавају да прикажу народу како је томе крива некаква политика бољшевизирања наше земље. Нама је јасно – ако хоћемо да не будемо колонија иностранства, морамо очепити на жуљ оне који хоће да будемо колонија као што смо и били, они који хоће да купе скоруп с мука и зноја нашег народа". Из наведеног разлога Ђилас је поручио да "упркос успјеха које смо постигли, успркос свјести до које су дошли наши народи, упркос моћних народних организација и њиховог снажног руководства – непријатељи још нијесу дотучени. Они су се данас прерушили, они често узимају на себе преподобни лик, праве се скромни и предани, приказују се као пријатељи народа. Са тим непријатељима ћемо имати још много борбе, утолико више што они уживају потпору из иностранства. Али њих је лако препознати: они вуку назад и хвале благодети западне демократије. По томе се одмах види да нијесу *наши*: *наши* иду напријед и изграђују нашу народну демократију".²¹⁵

Др Надежда Јовановић, у својој књизи о Драгољубу Јовановићу, наводи да је бивши шеф Народне сељачке странке крајем 1946, поред осталог, размишљао и о комунистичкој етици, моралном лику комуниста и разликама између припадника КПЈ и оних који су били "ослобођени стега комунистичке дисциплине". Као мали куриозитет, Јовановићева цитира мисли Драгољуба Јовановића о онима који су се разочарали у комунизам и њиховој мржњи према својим бившим уверењима, као последице тог

²¹⁴ Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 522.

²¹⁵ *Борба*, 20. октобар 1946; видети и: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-b-33, *Говор одржан у Крагујевцу (рукопис)*.

разочарења. Антиципирајући будуће разочаранике, Јовановић тако пише: "Како то да се сасвим изобличе они који прођу кроз комунизам, па се разочарају из било којих разлога? Они тада мрзе комунизам и комунисте онако како га никад не могу мрзети, ми који то никад нисмо били. Мрзе, стиде се, ругају се својој прошлости, прелазе у супротни табор, и то са развијеним барјаком, спремни на нове злочине, овога пута над онима који су остали или ће тек постати комунисти", закључивши да бивши комуниста "никад не постаје демократ, социјалист, змљорадник, него љути реакционар или луд фашиста". Бележећи ове своје мисли, Драгољуб Јовановић је тада, крајем 1946, на уму имао управо Милована Ђиласа, који је у то време био на врхунцу свог стаљинизма! "Хоће ли Милован Ђилас бити изузетак од тог правила, или ће и он прећи из једне крајности у другу? И у коју крајност?", пита се Јовановић.²¹⁶ Шта је навело Драгољуба Јовановића да у свом ламентирању за пример узме баш лик тадашњег свемоћног шефа Агитпропа тешко је утврдити. Углавном, Јовановић Ђиласа, не само обележава као могућег човека који ће напустити комунизам, већ се и пита да ли ће у томе следити моделе понашања разочараних конвертита. То нам говори да је у Миловану Ђиласу, без обзира на његову острашћеност, можда препознао и извесне слободоумне и особене, да не кажемо независне и својеглаве, црте његове личности, што нам свакако понешто наговештава и о високом степену искрености водећег партијског идеолога у заступању тадашњих уверења, па ма каква она у том тренутку била.

У наредној, 1947. години атмосфера око Драгољуба Јовановића све се више заоштравала, што је делимично и сам доприносио дајући интервјуе страниј (западној) штампи и наставком критике режима. Тако је дошло чак и до његовог премлаћивања. Међутим, Јовановић је наставио са критиком, па је у том расположењу наступио и на Трећем заседању Народне скупштине, марта и априла 1947. На заседању, главна мета његове критике био је Петогодишњи план. Подстакнути Јовановићевим речима, а поврх свега и једном Титовом љутитом опаском о нападу на Армију, на Јовановића су се тада стушtile салве напада, оптужби и личних увреда. Драгољуб Јовановић оптуживан је за старо непријатељство према комунистима, за "роварења" против Народног фронта, за "саботажу" Устава, напад на Армију и сл. Томе се у јавности придружила и штампа. И поред тога, Драгољуб Јовановић није заћутао.²¹⁷ Критикујући мере власти, Јовановић је у пар ситуација поменуо и Милована Ђиласа, а изгледа да га је највише испровоцирао

²¹⁶ Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 518.

²¹⁷ *Исто*, стр. 524-532.

када је на седници 27. априла, критикујући амбициозност Петогодишњег плана, у том погледу опазио да је нарочито "нескромна изјава, коју је учинио министар Ђилас на конгресу Народног фронта на Цетињу, када је казао да ћемо ми за неколико година постићи оно што је Енглеска постигла за 150 година и што је Америка постигла за 100 година".²¹⁸ Тако је Милован Ђилас у Скуштини одржао оштар говор против Драгољуба Јовановића, који поједини историчари врло негативно оцењују, сматрајући га не само непримереним већ, у извесном смислу, и својеврсним уводом у покретање кривичног поступка против бившег шефа Народне сељачке странке.²¹⁹

Милован Ђилас је, бранећи циљеве Петогодишњег плана, у свом наступу оценио да "иступање Драгољуба Јовановића и његових помагача представља остатке оних жалосних назадних друштвених снага у нашој земљи за које ће овај план значити крај свих могућности њиховог опстанка". Пошто се претходно Јовановић, и поред критике, изјаснио за прихватање плана, Ђилас је то узео као доказ моралне инфериорности када је с чуђењем прокоментарисао да не може да разуме "морални лик људи, савјест људи који онако критикују план, који онако говоре о плану, који са таквим ниподаштавањем приговарају једном тако великом и судбоносном дјелу народа Југославије, и да, на крају крајева, ипак изјављују да ће гласати за њега".²²⁰

Како би лик и дело Драгољуба Јовановића приказао у што негативнијем светлу, Ђилас је посегао за методом употребе прошлости. Наиме, доказивао је да Јовановић никада није сарађивао са комунистима, да је пре рата био лажни опозиционар и да је лажно робијао (у поређењу са њима, комунистима), као и да је политички секундирао властима тако што је изјављивао да се "читав циљ његове активности састоји у томе – да отвори дућан на супротној страни улице, у оном селу гдје комунисти отворе дућан". Такву политику, по Ђиласу, Јовановић води и данас.²²¹

И поред извесне сарадње која је постојала 27. марта 1941, Ђилас је тврдио да је и у том случају Драгољуб Јовановић показивао дефетизам и малодушост тврдњама да је "све то илузорно и узалудно и да настаје мрак од десет година". За време рата, подсећа Ђилас, Јовановићу се губи сваки траг, а после ослобођења Београда јавља се "с брадом

²¹⁸ D. Jovanović, *Sloboda od straha. Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, str. 453.

²¹⁹ По мишљењу Надежде Јовановић, говор Милована Ђиласа чак "по својој бруталности може да уђе у сваку антологију нетолеранције". (*Isto*, str. 462), док за његову последицу, због претњи које је садржавао, директно узима "драстичан поступак власти према народном посланику". (Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 533-534). Сличног мишљења је и Коста Чавошки. (V. Koštunica, K. Čavoški, *н. д.*, стр. 92).

²²⁰ *Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26. март – 26. април 1946. Стенографске белешке*, Београд, стр. 430-431.

²²¹ *Isto*, стр. 431-432.

до појаса". Тада Драгољуб Јовановић почиње незаслужено да присваја ослободилачке тековине, са мишљењем да борбу против окупатора "треба приписати Комунистичкој и Народно-сељачкој странци и двојници људи у тим партијама – маршалу Јосипу Броз Титу". Ђилас је нагласио да му такво поређење између Тита и Драгољуба Јовановића "личи на поређење између сокола који је, водећи нашу Армију, обишао сва села и планине Југославије подижући устанак, и на животиње које се не крећу у таквим висинама, него пузе, а чија имена у овоме дому нећу да спомињем".²²²

Сарадња са Драгољубом Јовановићем, према Миловану Ђиласу, обављала се и обавља се искључиво због тога како би се људи из његове странке и сељачких редова уверили у "реакционарност" његове политике. То би требало да буде и објашњење за учешће Јовановића у НФЈ. Иначе, суштина политике Драгољуба Јовановића искључиво се своди на "отварање дућанчића насупрот комунистима", одвајање радника од сељака тиме што се "нечасно и недостојно" подмеће да комунисти подржавају само радништво али не и сељаштво.²²³ На мишљење Јовановића да су њихове политике "једно брдо с два врха" и на добацавање о политици по принципу "две шине, а једна локомотива", Ђилас је саркастично одвратио: "Ми сада не бисмо теби дали да прикачиш ни теретни вагон за наш воз. То брдо са два врха: један врх смо ми комунисти, Народни фронт, наиме политика Комунистичке партије, а други врх је – Драгољуб Јовановић. Опет оно упоређење између сокола и гмизаваца".²²⁴

Уверен у чврстину политике власти и у снажну подршку народа, Милован Ђилас је самоуверено поручио да народне масе "које иду напријед, које стварају нови живот, које мрве све препреке, те народне масе као каква огромна ријека, као каква бујица, одбацују шљам на своје обале и гурају даље. Оне одбацују и Драгољуба Јовановића и његове пријатеље. Може се нама Драгољуб Јовановић колико год хоће умиљавати и кадити нам, ми њему не вјерујемо. Ми не слушамо ријечи Драгољуба Јовановића, јер су оне већином бесмислене и без икаквог основа. Ви сте чули да је он овдје рекао толико глупости да би требало једно 10-15 добро паметних људи да на то одговоре. Ми не треба да одговарамо на те његове бесмислице, ми требамо да гледамо чињенице, дјела".²²⁵ По питању политике Драгољуба Јовановића, Ђилас је с тим у вези подвукао инострану (западну) потпору, пре свега у "фашистичкој америчкој штампи", која га

²²² Исто, стр. 432-433.

²²³ Исто, стр. 433-434.

²²⁴ Исто, стр. 434.

²²⁵ Исто, стр. 434-435.

подржава а која је својевремено подржавали и Хитлера и Мусолинија, закључивши да "није нимало случајно што та штампа пише како је Драгољуб Јовановић имао храбрости да иступи против четиристоглаве бољшевичке аждаје". "Ето где је Драгољуб Јовановић! Ето ко је он...", опомињао је Ђилас, додајући да Јовановић покушава себе да прикаже као лојалну опозицију "која само ставља принципијелне примедбе", али то није "његово право лице. Лице Драгољуба Јовановића јесте беспринципијелност, јесте прислуштивање шта ће о њему рећи баш она штампа о којој сам говорио".²²⁶

Посебно наглашавајући подршку коју Јовановић има у "слоју богатих сељака" и "разбијених остатака градске буржоазије", Ђилас је, објашњавајући такву политику, поновио да се у том случају све своди на његове безбројне покушаје "да отвори дућан према Комунистичкој партији, да, како он каже, продаје исту робу, а да у ствари продаје не само шверцовану робу, него да подмеће како комунисти, тобож, продају шверцовану робу".²²⁷ Дотичући се изречених примедби на свој рачун, у вези са превеликом и неоснованом амбициозношћу, Ђилас је убеђујући присутне у историјску важност и нужност Петогодишњег плана, истакао отворено и планирано саботерство Драгољуба Јовановића по том питању: "Другови народни посланици, водећи борбу за Петогодишњи план, у ствари смо загазили у један рат, у једну тешку битку... Полазећи на ту битку, ми на првом кораку сусрећемо непријатеља Петогодишњег плана. Није нимало случајно да се у тој борби, у том рату који имамо да водимо, јављају људи који кажу да су и они такође за рат – као што је било људи у рату који су говорили да су за борбу против окупатора, али су позивали да се не пуца – али сматрају да треба да се пуца само са пољопривредном индустријом, с конзервама, са дјечјим колицима, а не с тешком индустријом. Такав човјек је Драгољуб Јовановић".²²⁸

На крају, Милован Ђилас је подвукао да Петогодишњи план представља основу за "благостање", а да притом "ми стварамо базу за остварење тог благостања". С тим у вези је и поручио: "Кад се будући планови буду доносили, ја се надам да нећемо дискутовати с Драгољубом Јовановићем о њима, јер ће овај Петогодишњи план значити смртни ударац оним остацима реакције коју у овом парламенту представља Драгољуб Јовановић, макар колико он покушавао да обуче на себе јагњеће руно и да изгледа невин и безазлен пред часним ликом истинских народних посланика".²²⁹

²²⁶ Исто, стр. 435-436.

²²⁷ Исто, стр. 437-438.

²²⁸ Исто, стр. 438.

²²⁹ Исто, стр. 439.

Ћиласова вера у револуционарни прогрес била је врло снажна. Овде би требало, с тим у вези, указати на један моменат који доста добро говори о томе како је Милован Ћилас видео непријатеље тог прогреса у јеку почетка напора за обнову и изградњу државе. У питању је део у чланку "О перспективама развитка Југославије", објављеног јануара 1946, који је карактеристичан по томе што показује рана Ћиласова учачања и маркирања девијација новог система, али која је у то време повезивао са негативним менталитетом и најгорим навикама старог система. Ћилас, наиме, као борбу против таквих појава, види управо одлучан обрачун са остацима старог система, па тако каже следеће: "Ако је за нас главно питање – обнова и вођење економске политике у интересу радних слојева, онда то истовремено значи да код нас још постоје снаге које вуку назад, које би хтјеле да се тај развитак не креће напријед, у интересу народа, него да се заустави, па чак и крене назад, и интересу појединаца, бездушних експлоататора и дерикожа, који у себи немају ничег светог – ни осјећања нације и народа, ни морала, ни части, него само мисле како ће се обогатити, не бирајући никаква средства и не обзирајући се ни на шта. И доиста, таквих људи има код нас. Они су већ друштвени слој. То је нова буржоазија која ниче из црне берзе, шпекулације, из корупције, из алкавог рада чиновника и несавјесних судова, из расипништва, из неекспедитивности свих нас, из наших старих навика, из наше доброћудности, из нашег старог, у старој Југославији одомаћеног односа – радити за државу што мање, дати јој што горе, узети што више (уствари: узети што више од народа, одријети што више с њега)". Ове Ћиласове врло упечатљиве и, рекло би се, пропагандно врло ефективне, речи повезане су биле са идејом оштре, јасне и готово "манихејске" борбе између новог и старог, када закључује: "То значи, да се у Југославији данас хрву народ, народна економија и остаци оне пљачкашке, труле, корумптивне, лоповске и готованске Југославије".²³⁰

Ти остаци старог поретка су најопаснији унутрашњи противници и непријатељи "Титове Југославије", новог поретка и општег прогреса. Њих "има притајених свуда". По Ћиласу, "они буше, лају, реже, оговарају, шпијунирају, продају себе и своје жене и кћери за чоколаду, за долар – долар и по, ни за што – просто из гадости и изопачености, из досаде и очајања, јер је све сувишно и јевтино када се већ прода своја земља и свој народ. Они хоће да спријече велико дјело обнове и изградње наше земље, они не могу замислити да ми – народ, фукара, голаћи, простаци, геаци и бескућници – можемо без њих да организујемо државу и правимо пруге и фабрике. А ми то можемо, и то уколико

²³⁰ *Политика*, 6-8. јануар 1946.

је њих мање – утолико боље". Према томе, поручивао је Ђилас, развој ће се несметано и одлучно наставити, "а што ће велики точак историје који покрећу милиони руку радних Југословена згњечити и понеког црва – то је ради чистијег пута".²³¹ Дакле, према свима који су противници револуционарног прогреса, било да су унутрашњи или спољашњи непријатељи, требало је поступати бескомпромисно и одлучно. То је посебно важило за "унутрашње" непријатеље, пошто су они "спољашњи", у том тренутку, били оличени у западним силама. Ту је Ђилас био недвосмислен: "Прве непријатеље – унутрашње, ми ћемо уништити. То је логично и разумљиво, логика историје, друштвеног развика, гура ка томе, тера наше непријатеље да се истрче, да се испоље, да се, радећи у највећој потаји, оголе. Историја им не да да се смире, повуку, јер су се већ отровали мржњом и пакошћу према народу и његовој борби, не могу више да се врате назад за њих – час једног, час другог, час Грола, час Драгољуба (да оне прије њих и не помињемо), питање се поставља – или они, или народ. Историја, кад већ некога осуди на смрт, чини све, рађа снаге које ће осуђеног што прије положити у гроб. Тако ће бити и код нас – јер тако мора да буде".²³²

Драгољуб Јовановић је, као и Милан Грол, не само по схватањима политике, већ и политичкој култури, био антипод комунистичким револуционарима, примораним да само привремено "толеришу" парламентаризам и страначки плурализам. Са његовим уклањањем из политичког живота, и хапшењем и осудом, нестала је последња крупна грађанска политичка фигура у земљи. Како је много касније Милован Ђилас забележио у својим мемоарима, "Драгољуб Јовановић је био једини видни савезник комуниста који је постојано, ма и притајено, истицао и чувао своју и странкину посебност. Неподмитљив и неустрашив. Сваштарске начитаности. Страстан, али без замаха, без великих идеја у свом времену. Утопист, у бити мешавина сањарства и ситничавости. С њим се лако споразумевало – до границе која га не лишава самосталности. Нисам имао с њим судара у току преговарања. Али одбојност идеја, тежњи и чак личности једино се притајивала. Ми вођи, поготову они из Србије, потајно смо неговали омразе, предратне, према њему и често се јадали да смо погрешили што га нисмо ликвидирали у 'оној гужви' при ослобођењу Београда..."²³³

²³¹ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 336.

²³² *Исто*, стр. 337.

²³³ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 414.

Коначно, комунисти су политички имали потпуну власт у земљи. Са Миланом Гролом и Драгољубом Јовановићем нестали су са политичке сцене и последњи остаци значајнијих грађанских снага у земљи, који су били спремни да деле судбину истинске опозиције (за разлику од Јаше Продановића, који ће ускоро преминути, 1948). Милован Ђилас, као једна од најистакнутијих водећих личности Партије и новог режима, био је пример револуционарног политичара у чијој се делатности, у парламентарном животу после рата, може запазити не само активна улога у обрачуна са противницима, већ и сва суштинска разлика између бољшевичких и грађанских политичара. Та разлика се да уочити у темељним карактеристикама, од начина и метода деловања, па до политичке филозофије и културе, јер се у овом случају радило о сукобу два непомирљива света, две различите друштвене парадигме, два различита политичко-идеолошка менталитета. Сасвим друга разлика испољиће се у сукобу који ће непуну деценију касније доживети сам Милован Ђилас, овога пута у своме табору.

Изградња нове државе

Југословенска револуција донела је и нови систем, ново државно и друштвено устројство Југославије. Оно се испољило у свим сферама друштва, а у неким областима подразумевало је и решавање сложених и осетљивих питања, добрим делом заосталих из претходног државног система. Темељи тог новог система и нове државе постављени су још за време ослободилачког и револуционарног рата, стварањем засебних војних и управних органа, а свој пуни замах изградње нови поредак доживљава у послератним годинама, познатијем као период "обнове и изградње".

Ова етапа обележава једну засебну развојну целину у историји социјалистичке Југославије, самим тим што је представљала спровођење радикалног раскида са старим системом Краљевине, који се одвијао у специфичним историјским околностима и под утицајем и руковођењем једног "ендемичног" ослободилачко-револуционарног покрета. У послератној и постизборној еуфорији, раскид са старим монархистичким системом доживљаван је као почетак изградње новог друштвеног поретка константног напретка, о чему говоре речи Милована Ђиласа изговорене приликом проглашења републике 29. новембра 1945: "Ми данас, уствари, нећемо прогласити републику у обичном смислу ријечи. Ми ћемо прогласити један нови тип републике, тј. народну републику, у којој ће бити омогућено да стално идемо напред, да стално побољшавамо наш друштвени и социјални положај и да стално побољшавамо услове свога економског, културног и државног живота. Једна страница историје народа Југославије данас се завршава, а нова страница историје народа Југославије данас ће почети: страница мирног развитака и свестраног напретка наше земље".²³⁴

Југословенски комунисти су и сами о том процесу гајили слику која је одавала њихово убеђење о апсолутној аутентичности друштвене револуције коју су спроводили и система који је из ње требало да поникне. Тако је Милован Ђилас, у свом чланку "О перспективама развитака Југославије", који је *Политика* штампала јануара 1946, сажето изнео основне ставове комунистичког врха о процесу изградње, његовим правцима, проблемима и околностима под којима се одвија.

²³⁴ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29. novembra 1945 – 1. februara 1946. godine, stenografske beleške, Beograd, str. 65. (даље: Zasedanje Ustavotvorne skupštine).*

Југославија је, наиме, по Ђиласу "ушла у период такозваног мирног развитка са специфичним унутарњим условима и са извјесним посебним цртама, којих – у тој мјери и таквом облику – нема ни у једној ослобођеној земљи".²³⁵ Прва карактеристика тога периода заснована је на променама извршеним у току рата. Оне су биле "огромне не само по своме карактеру, по мијењању свега старог, него и по својој ширини – нема краја, нема засеока у који народно-ослободилачка борба није унијела своју свјетлост и дала му полет иснагу". Тако, док су се у Југославији те промене вршиле у току рата и у суровој борби против окупатора, у другим земљама су оне почеле знатно касније, после ослобођења и "то махом без оне досљедности и чврстине" коју даје искуство стечено у рату. Из тог разлога је Југославија више од осталих урадила по питању промена. "Ратне године", вели Ђилас, "нијесу протекле узалуд за народе Југославије".²³⁶

Слобода и промене, као тековине рата, представљају неопходну основу за даљи развитак земље и несумњиву предност у односу на друге народе и државе. Међутим, оне саме по себи не значе и гаранцију мирног развитка. Како Ђилас истиче, тренутни мирни развитак "је миран само утолико што је престао рат", али "радне масе" у њега ступају "са влашћу коју чврсто држе у својим рукама". Према томе, гаранацију за даљи мирни развитак представља управо та чињеница, која реално омогућава решавање тако крупних проблема као што су велики људски и материјални губици. То је предност коју Југославија има у односу на друге земље. "Док се у многим земљама," напомиње Ђилас, "народне масе још боре за власт, или, ако је власт претежно у рукама – да је узму до краја, за нас се то не поставља (односно – поставља се само да власт учврстимо, изградимо, средимо)".²³⁷ Власт је, дакле, за Ђиласа важна компонента и неопходан услов успешне изградње друштва, што је у том тренутку значило његово јасно и безусловно залагање за процес изградње и учвршћивања снажног државно-партијског апарата.

Главно поље у том реформистичком захвату, по Ђиласу, представља економија и економска обнова. Међутим, он под тим не подразумева пуку техничку обнову ратом опустошене земље, већ обнову реформистичке природе, која собом носи суштинску промену система, јер "то нијесу питања обнове и економије уопште, уклањање ратне пустоши уопште..., него су то питања извођења обнове и вођења економске политике на

²³⁵ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 266.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Исто, стр. 267.

такав начин да то буде у интересу народних маса, тј. – радничке класе, сиромашног и средњег сељаштва и радне интелигенције..."²³⁸ Зато Ђилас посебно подвлачи и опасности које прете заустављањем промена, које свој ослонац налазе у "снагама које вуку назад", у буржоазији и њеном слоју, па стога упозорава и напомиње "да пред нама стоји период упорне борбе за савлађивање неорганизованости, лијености, корупције, црне берзе, шпекулације, изигравања закона, лоповлука, махинација и подвала свих врста, расипништва и недисциплине, бирократизма и непровјеравања да ли се одлуке, да ли се закони спроводе у живот". "То значи", поручује даље Ђилас, "да пред нама стоји период упорне борбе између државног сектора привреде, ситне и средње сељачке економије – с једне стране и с друге стране – *оног* приватног сектора и привреде који неће да поштује за-коне, који врши и рађа корупцију, пљачку, ствара дезорганизацију и анархију..." О тој борби Ђилас мисли да ће "неизбјежно добијати све оштрији облик" и да у том погледу неће бити "нимало лакша ни простија од оне тешке борбе у рату". Међутим, да би била успешна, та борба мора бити, како каже Ђилас, "бура, олуја за све оне који покушавају да се одупру развиту, да омету побољшање постојећег стања да изиграју законе, за све оне који на било који начин шкоде сређивању и правилном функционисању државног апарата и подизању економије у интересу радних маса".²³⁹

Из Ђиласовог чланка може се, дакле, сагледати поимање суштине нове државе и процеса њене изградње. Наиме, као основа ту доминира вера у посебност револуције и њених корена у народној борби, као и вера у самосталност и самобитност процеса који карактерише успостављање новог поретка. У реалном сагледавању ситуације, Ђилас је свестан околности у којима је револуционарни процес "на пола пута", у којима је једна етапа тек законски заокружена правном потврдом власти, тј. доношењем Устава. Отуда и његово залагање за чврсту "симбиозу" револуционарних напора за изградњу новог друштва и снажне власти као поуздане гаранције заштите и успешности тог процеса.

Врло је важно било нагласити улогу и заслугу власти за брзу обнову и изградњу земље. Тако је и Ђилас, на предизборном митингу у Крагујевцу, у јесен 1946, пре свега истакао да "ми постижемо и постизаћемо брзе успјехе у обнови и изградњи због тога што је код нас извојевана нова народна власт, што је код нас већ остварена таква демократија која даје полета народним масама, покреће их на подвиге и пожртвовање". У том погледу, приступало се неодмереној и нападној апологетици руководства, чак и у

²³⁸ Исто, стр. 268.

²³⁹ Исто, стр. 269-270.

иступањима самих водећих личности, па је Ђилас на поменутом митингу нагласио да је "у нашој земљи остварена веза између народа и руководства државе, која ријетко кад у историји бива тако непосредна и уска као што је код нас" и да ће будући историчари морати да признају "да су нови народни вође, да су Тито и људи које је он организовао и окупио – прави народни синови, каквих народ никада није имао, да ти људи нијесу жалили и да не жале ништа у борби за добро народа. И све док код нас буде таква веза између народа и вођства, а она постаје све дубља и приснија, ми ћемо савлађивати све препреке, рушити све бране, остваривати све задатке".²⁴⁰

Питање власти подразумевало је и проблем њене делотворне примене, односно метода владања. Ђилас је уочио "неправилну примену" код два метода владања: метода убеђивања и метода принуде. У чланку "Изопачивање карактера народне власти", који се појавио октобра 1946. у *Комунисту*, Ђилас је настојао да објасни ову "неправилност" код оба наведена "метода", односно да укаже на потребу за избегавањем насиља, али и неопходност строгог и непопустљивог управљања и демократске сврхе таквог начина владања. "Најчешће се догађа", пише Ђилас, "да се ова два метода бркају, или да се придржава само једног. Међутим, ова два метода су само два лица једног те истог питања – демократског самоуправљања маса у име маса и за масе. Метод принуде треба избјегавати свуда гдје је то могуће, гдје се не ради о грубом кршењу закона и законитости, о грубом нарушавању и оштећивању народних интереса. Наша власт не смије бити хладна и бездушна, она не смије прилазити људима као стварима, она се мора унијети у све невоље маса, помагати масама, тражити заједна с њима рјешење, убјеђивати и њих и појединце у правилност појединих мјера, упознавати масе са законима итд. Али при томе се не смије изгубити из вида ни чињеница да власт не смије бити мека, млтава и слаба, зато што је демократска, што се опире на масе и изражава њихове интересе – она мора бити чврста и одлучна у провођењу закона и чувању законитости, у заштити народних интереса од непријатеља народа. Зато је метод принуде према негативним појединцима неизбјежан у данашњим условима. Одрицање од тог метода практично значи предавање власти у руке или под утицај непријатеља, као што и одрицање од метода убјеђивања значи изрођавање власти у бирократски орган бездушног управљања народом".²⁴¹

²⁴⁰ *Борба*, 20. октобар 1946.

²⁴¹ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 330.

У заносу обнове и изградње земље посебно је уочљиво и Ђиласово наглашено величање прегалачког колективизма. Добар пример за то налазимо у тексту "Величина и херојство омладине на прузи", штампаном у *Борби*, октобра 1946. У њему је Ђилас, понесен атмосфером и резултатима добровољног рада омладине, настојао да приближи читаоцима и широј јавности важност несебичности заједничког напора у доприносу општем добру и, рекло би се, да посебно да нагласак значају самог колективизма, као филозофије живота.

Ђилас је започео текст размишљањем у којем је илустровао снажан утисак везан за резултате рада. Свој лични осећај покушао је да пренесе читаоцу констатацијом како људи "обично не мисле о жељезницама док се њима возе. А сада, возећи се Омладинском пругом, или крећући се дуж ње пјешке и аутомобилом, човјек види сваку ситницу – сигнале, прагове, завртње, усијеке, насипе, пропусте. Одједном бива јасно – како је огромно много рада морао да уложи човјек да би те шине просјекле поља и њиве, прескочиле ријеке и пробиле се кроз шуме и гудуре. Тај љидски рад наједном постаје велик, величанствен и човјек га види материјализованог, опишљивог: види га у праговима које су носила рамена, у завртњима које су намјештали и окретали прсти, у земљи коју су одвлачила колица – у свему види живе људе, њихове напоре, њихов зној, њихов ум који је брижљиво и пажљиво све то урадио".²⁴²

У свему томе Милован Ђилас види снажни друштвени колективизам, којег чине јединство у беспоговорном пожртвовању за прогрес и безусловна добровољна подршка политици руководства. Тако Ђилас, питајући се шта изазива толику количину емоција, пише: "То је свјесно давање своје снаге, свога зноја, свих својих умних снага – друштву, домовини, народу, Титу – све једно коме од њих јер су сви једно те исто. На изглед омладина не жртвује ништа нарочито – она ради два мјесеца бесплатно, на једном послу који има свестрано велики значај. И то је све. Али жртву никада не треба мјерити на килограме, по величини, метар којим се она мјери јесте несебичност и љубав с којом се она даје. А омладина даје та два мјесеца рада са жаром и љубављу, с несебичношћу, са свијешћу сваког појединца да чини нешто велико за заједницу, при чему не треба ни мало да мисли на себе. Нема метра којим се та љубав, свијест и несебичност могу измјерити. Оне су просто, љубав, свијест и несебичност без мјере, без границе, какве имају и каве дају људу ријешени на велика, племенита дјела. То је оно

²⁴² *Борба*, 8. октобар 1946.

што не да срцу мирно да куца док се пролази Пругом".²⁴³ Сав тај колективни труд Ђилас је упоредио са великом и дуготрајном битком, са својеврсним ратом и "муњевитом операцијом" којом се постижу велики успеси. Како је оптимистички и самоуверено тврдио: "Уобичајено је да се пруге толике дужине и на сличним теренима раде двије-три године, у старој Југославији и до пет година. Наша омладина ће масовним налетом згужвати све то за мало више од шест мјесеци".²⁴⁴

Колективни градитељски напор, по Ђиласу, одражава се и на формирање новог менталитета. Како истиче, у тој "ковачници" калили су се најбољи, па је лако "опазити сада, у позадини, омладинца који се вратио с Пруге. Постао је свјеснији, смјелији, више је увјерен у своју снагу. Некако се јасније испољила његова личност, људски лик". Иако тај посао није лак и захтева велику снагу и одрицања, "прави омладинац", пише Ђилас, "школован у Титовој школи, с пјесмом савладава све те не баш тако лаке запреке. Он воли да се жртвује за заједницу, за друге. Он воли да ствара, изграђује, његов ум никада не мирује. Срце му неустрашиво куца за народ".²⁴⁵ Цео тај процес Ђилас је упоредио са епом, који представља "полет ка једном циљу хиљада људи, од који је сваки свој човјек, а сви су упрегли све снаге у истом правцу...", закључивши да се на свему томе "види како се ствара и каква ће бити нова, Титова Југославија, упркос свему, упркос свим непријатељима – спољним и унутрашњим".²⁴⁶

Крајем 1945. и почетком 1946. године, Милован Ђилас је активно укључен у рад Уставотворне скупштине, као члан њеног Председништва и нешто касније као заменик министра за Конституанту (у привременом одсуству Едварда Кардеља), суделујући и у самом процесу обликовања новог Устава. Ту се могу сагледати и нека од конкретних Ђиласових залагања за примену нових решења за поједине сфере друштвеног живота.

Образажујући Устав на седницама Скупштине, Ђилас је дотакао низ појединости и предлога који су се дотицали различитих сфера друштва. Тако је, током јануара 1946, Ђилас коментарисао разне предлоге и примедбе из оквира јавне расправе, који су се тicali појединих сегмента из области економије, бројних питања у вези са захтевима и предлозима верских заједница, државних симбола, регулисања брачних односа, општег значаја Устава и његових одредби итд.

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ Исто.

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ Исто.

Милован Ђилас је посебно подвлачио важност новог Устава, као првог уставног акта у ослобођеној Европи. Као такав, овај документ је давао посебан значај и тежину Народноослободилачкој борби и њеним тековинама, а Ђилас је изразио наду и "да ће послужити као узор другим народима који сређују данас своје државне и уставне прилике". Устав, као велика тековина дотадашње борбе, по Ђиласу, "правилно и вјерно одражава како социјалне односе који су се створили у нашој земљи, с једне стране, тако и односе између народа Југославије засноване на братству и равноправности".²⁴⁷ Тог истог дана, 17. јануара 1946, на Трећој редовној седници Уставотворне скупштине, као и неколико наредних дана, Ђилас је коментарисао припеле предлоге у вези нацрта Устава, што нам даје један сегмент слике о јавној расправи и учествовања појединаца из најужег руководства у њој.

Коментаришући бројне примедбе грађана, установа и организација током јавне расправе, Ђилас их је сврстао у оправдане и неоправдане. По њему је било од посебне важности нагласити да су примедбе стигле од свих слојева и националних мањина, чак и од становника "зона" око Трста, међу којима је било и Италијана. "Из ових предлога се види", оптимистички је наглашавао Милован Ђилас, "да је однос широких народних слојева, однос свих националности који живе у Југославији позитиван према нацрту нашег Устава, да је нацрт Устава, уствари, погодио жеље и расположења народних маса, да нацрт Устава одговара борби наших народа за национално ослобођење и за истинску народну демократију".²⁴⁸ Притом је навео неколико "корисних" примедби, које би могле да уђу у Устав, а које су потекле непосредно из народа, што је протумачио као доказ да је јавна расправа дала добре резултате и да је послужила "као један од начина" учвршћивања везе између Народне скупштине и широких народних маса по питању Устава. С тим у вези, Ђилас је поменуо да постоје и корисне примедбе које нису могле бити усвојене, због мешања "програма" и Устава. Како је истицао, програм је повезан са будућим прегнућима, а Устав "фиксира постојеће стање". Међутим, посебно је у вези с тим подвукао да је "најбоља и најважнија црта нашег Устава што ничим не спутава друштвене снаге, што не затвара путеве даљој демократизацији, даљем усавршавању нашег друштвеног живота и даљем развијању наше економије".²⁴⁹

²⁴⁷ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine*, str. 178-179.

²⁴⁸ *Исто*, стр. 179.

²⁴⁹ *Исто*, стр. 180.

Ћилас је, на другој страни, посебно издвојио негативне примедбе. Тако је, с тим у вези, одбацио захтеве трговаца о једнакој дистрибуцији производа од стране државе задругама и приватним трговачким удружењима, увођење старосног осигурања, затим, одштету у потпуном износу за национализовану имовину и предлог да се дефинише и одредба о подједнаком ослањању државе на државни и приватни сектор. Сви наведени захтеви, како Ћилас примећује, свде се на захтев "о потпуно слободној трговини и о потпуно слободној иницијативи приватног предузетника", па тако поставља питање: "Како се држава може ослањати на исти начин на приватни привредни сектор кад тај сектор није њена својина? Приватни власник може своју радњу продати или затворити када нађе за потребно. Начин на који ће он пословати његова је ствар. Значи да се држава не може на исти начин ослањати на тај сектор као на сектор општедржавне имовине и на задружни сектор. Приватни сектор је изложен свим ћудима, свима промјенама, свој анархичности, које неизбјежно наступају код њега". По Ћиласу, такве одредбе би биле "бесмислене и апсурдне". У Устав је, како је истицао, ушло да држава у складу са својом економском политиком, приватни сектор може да контролише и да га уклопи у свој привредни план, као и да му да основне смернице и регулише га путем закона, како не би прелазео "оквир општенородног интереса", што је довољно, посебно зато што постоји одредба која гарантује приватну својину, а питање национализације такође законски регулише.²⁵⁰

По питању одштете за национализовану имовину, Ћилас је истакао да то зависи од конкретног и појединачног "случаја", тако да држава није у могућности да прецизира тачну одштету. Такође, ни захтев о слободној трговини не може да уђе у нацрт Устава, из разлога што трговина јесте слободна, "али је слободна у том смислу да не смије да прелази оквир општег привредног плана", који доносе Влада и Народна скупштина. По том питању, Ћиласово образложење је било: "Ако ми усвојимо принцип да привреда мора да се развија по једном општем заједничком плану за сва три сектора привреде, онда захтјев о слободној трговини, да уђе у Устав као обавезна клаузула без икаквих ограничења, био би потпуно погрјешан и сасвим би се супротставио основним одредбама Устава по питању наше економије. А основна економска одредба јесте план и плански развитак у самој економији. Из нашег Устава нико не може повући закључак да ће држава кочити приватну иницијативу или да ће кочити развијање саме приватне

²⁵⁰ Исто, стр. 181.

трговине ма у ком случају или ма како, уколико раде у оквиру који је одређен законом, у склопу општег плана који израђује Савезна влада".²⁵¹

Међу неприхваћеним били су и захтеви верских заједница, Српске православне цркве, Римокатоличке цркве и Исламске заједнице. Примедбе Светог синода Српске православне цркве односиле су се на "стилизиције" појединих одредби Устава које су се тичале питања регулисања имовинско-правних односа цркве и државе, које би биле у духу правичности, и једнакој важности закључења брака. Ђиласов одговор у вези са првом примедбом био је да та одредба није потребна јер би она обавезала Скупштину и Владу да надокнади црквено земљиште, одузето у аграрној реформи. "Не може се као захтјев правичности сматрати да треба да се надокнаде ти посједи. И то из простог разлога што су ти посједи, на којима су већ радиле деценијама читаве генерације сељака, цркви исплаћивани по неколико пута у току тих деценија", гласило је Ђиласово образложење. Поред тога, додатна Ђиласова аргументација гласила је и да држава обештећење те врсте не би ни финансијски издржала.²⁵² У вези са наведеним, Ђилас је напоменуо да је у Устав унета одредба да држава може материјално помагати верске заједнице, па према томе, "не зависи од наше државне власти, коју бирају народне масе на демократски начин и која представља народне масе читаве Југославије, не зависи од те и такве власти какав ће бити однос према цркви него од саме цркве зависе ти односи! Наш Устав, значи, својом одредбом о давању материјалне помоћи цркви јасно фиксира добру вољу наше државе да изиђе у сусрет црквеним организацијама, уколико оне заиста не буду сметале демократском развоју наше земље и не буду својом политичком дјелатношћу кочиле развитак и рад наше власти".²⁵³ Такође, за Ђиласа је било неприхватљиво изједначавање црквених и државних бракова, јер је склапање брака у цркви гарантовано Уставом али по том питању држава има законски примат.²⁵⁴

²⁵¹ Исто, стр. 181-182.

²⁵² Исто, стр. 544.

²⁵³ Исто, стр. 183.

²⁵⁴ Тиме би се по њему избегао правни неспоразум око надлежности у сфери породичног законодавства, па је тако на наредној седници овај проблем настојао да додатно појасни: "Ми морамо спровести јединственост: или грађански брак или ћемо се вратити црквеном браку. Иначе би била права збрка ако бисмо допуштали оба брака. С друге стране, ако бисмо допустили пуноважност оба брака, онда бисмо цркви дали права која уствари има држава и државне власти које су биране од народа дале би цркви права која нијесу само ствар вјерујућих, нијесу само ствар оних који вјерују, нијесу ствар ове или оне црквене организације, него су брачни односи, развој породичног живота, породице, уствари питања читавог народа, питања државе као цјелине, питања нације и њеног напретка уопште, без обзира и независно од религије и од тога да ли неко вјерује или не вјерује. Мислим да је за принцип слободе вјероисповјести довољно да супружницима који желе да изврше и вјерски обред то право буде Уставом загарантовано, што је Устав и учинио". (Исто, стр. 545).

Ћилас је у вези тога настојао да истакне и разлике у односу на претходни поредак, па је напоменуо да се ради о томе "да склапање брака код државних власти буде обавезно" и да "та обавезност излази из потребе да се држава више брине о породици, него је то било у старој Југославији".²⁵⁵ Такође, како је Ћилас на наредним седницама прецизирао, општа државна законска надлежност над институцијом брака доприноси и неопходном регулисању породичног законодавства на нивоу целе државе, као и изједначавању и обједињавању културно-религијске сложености државе као што је Југославија.²⁵⁶

По питању оснивања верских и стручних школа, Ћилас је подвлачио да је то право законски загарантовано одредбом о слободи вероисповести, али и да верске образовне установе "морају бити под општом политичком контролом државе".²⁵⁷ Ћилас о верској настави није имао изразито негативно мишљење, посебно у пракси, али је сматрао да она не би требало да буде обавезни део школског програма и да је у основи то питање обухваћено предложеним уставним одредбама о верским правима: "Мислим да не можемо унијети у Устав генерализацију да се вјера мора предавати у свим школама, него ћемо то доцније препустити законима који регулишу однос између цркве и државе. У неким крајевима предавања вјере у школама, према жељи родитеља, показало се као позитивно по наше односе са црквом и остварљиво. То не значи да у свима крајевима и свима ситуацијама тако мора бити. Зато то питање треба оставити посебним законима. Сматрам да у томе погледу Устав такође гарантује цркви довољно права".²⁵⁸

Одговарајући на примедбе Ђаковачког бискупа Антуна Акшамовића, у којима се изражавало жаљење што по одређеним питањима није консултована и Римокатоличка црква, Ћилас је констатовао да том случају Министарство за Конституанту није било у контакту ни са другим организацијама па тако ни са Римокатоличком црквом. Тим пре, истицао је још Ћилас, "што су односи између званичног свештенства католичке цркве и саме државе у данашњем моменту, у сваком случају кривицом цркве, нередовни и

²⁵⁵ Исто, стр. 183-184.

²⁵⁶ Указујући на овај проблем, Ћилас је Светозару Ритигу, римокатоличком свештенику, објашњавао да је немогуће да "у једној држави као што је наша, са тако много различитих религија и вјерских прописа, поставити правилно питање његовања породице и односа државе и породице а да истовремено брак не пређе у надлежност државе. Они аргументи који се износе против тога, да је само важећи државни брак, а то је питање морала и породице, говоре баш за то да брак буде искључиво у надлежности државе". (Исто, стр. 434-435).

²⁵⁷ Исто, стр. 182-184.

²⁵⁸ Исто, стр. 545.

несређени". На примедбе бискупа Акшамовића да је цркви сужен "дјелокруг" утицаја и да би јој требало дати извесна аутономна права законског регулисања верског живота, јамчити права јавног деловања и неутралисати антикатоличку пропаганду у школама и јавности, Ђилас одговара негирањем, с образложењем да бискуп "улази у масу ствари које уопште нијесу за Устав". Сличан одговор Ђилас је дао и на примедбе представника Исламске заједнице.²⁵⁹

Сумирајући своје ставове о примедбама представника верских заједница, Ђилас је на крају прецизирао односе власти према њима, упозоривши и на поједине конкретне чињенице: "Ако смо ми загарантовали право слободе вјерских обреда, тиме смо загарантовали право да вјерске обреде не може никакав орган државне власти ометати. Ми смо то право загарантовали, али ми не можемо загарантовати да у саме црквене просторије државни органи не могу да уђу. Испоставило се, на примјер, да су државни органи ушли у Каптол и да су тамо нашли скривену фашистичку и усташку архиву, а у многим манастирима налазили смо скривена складишта оружја итд. Значи, довољно је ако Устав гарантује слободу вјерских обреда и слободу саме вјероисповјести, а од самих црквених органа зависи и зависиће да ли ће имати потребе да државни органи улазе у њихове просторије да нешто претражују. Ако они не буду пустили да се злочинци скривају по бискупским дворима и самостанима, ако не претварају цркве и црквене просторије у складиште оружја, онда државни органи неће имати потребе да ометају рад црквених власти у вршењу њихових вјерских обреда".²⁶⁰ Из наведених коментара види се да са Римокатоличком црквом није било превеликог разумевања, јер је очигледно јасно уочено да су њен клер и епископат антидржавно расположени, па је у вези примедби поменутог ђаковачког бискупа, Ђилас на наредној седници отворено и јасно констатовао: "Разлике између нас и бискупа Акшамовића су тако дубоке, да ми не можемо од његових предлога, додуше не на нашу жалост, ништа да усвојимо".²⁶¹

Коментаришући и одговарајући на предлоге хрватског свештеника и посланика Уставотворне скупштине Светозара Ритига, Милован Ђилас је изнео мишљење, како своје тако и партијског врха, о још неким питањима везаним за Римокатоличку цркву. Тако се, разматрајући поједине Ритогове предлоге, Ђилас изјаснио за то да школе за свештенике буду слободне, али под контролом државе, а прихватио је и предлог јасног

²⁵⁹ Исто, стр. 184-186.

²⁶⁰ Исто, стр. 186.

²⁶¹ Исто, стр. 546.

дефинисања односа државе према сектама и забране деловања оним организацијама те врсте које проповедају "науку супротну Уставу" и пропагирају општу непослушност према закону и органима власти. Међутим, за један део предлога Светозара Ритига, Ђилас је сматрао да не може бити прихваћен, "ако би смо хтјели да се консеквентно држимо принципа одвајања цркве од државе".²⁶²

Први предлог са којим се Ђилас није сложио био је карактеристичан. Наиме, он је сматрао да "нема смисла" уносити у Устав одредбу по којој нико не сме бити вређан у верским осећањима. Ђиласово образложење за овакав став био је да Устав прописује да је грађанима зејемчена слобода савести и вероисповести. Према томе, сматра Ђилас, из тога произилази да "са истим правом са којим један безбожник тражи да га нико не вријеђа у томе његовоме праву, исто тако и један грађанин који вјерује има право да га нико не вријеђа у његовим религиозним осјећањима". Тако по Ђиласовом мишљењу, уколико би се усвојиле примедбе Светозара Ритига, "у исто вријеме сужавали бисмо слободу савјести, сужавали бисмо, на примјер, право једноме човјеку који не вјерује да са једнога принципијелног, научног и теоријског гледишта може да критикује религију уопште, као један правац". "На тај начин држим", закључује даље Ђилас, "да бисмо том одредбом спутавали слободу савјести не само за оне који вјерују, него и за оне који неће да вјерују, каквих несумњиво има у нашој земљи".²⁶³

Друго питање односило се на предлог о заједничкој државној и црквеној изради школских уџбеника, који је Ђилас сматрао неприхватљивим. Разлог томе категорички је видео у принципу да по питању васпитања омладине држава "мора остварити општу контролу". Немогуће је, како је сматрао, "у нашим данашњим приликама допустити да се појави један религиозни уџбеник који би третирао питање овога рата на начин који фактички не би одговарао ни интересима државе, ни интересима народа. С друге стране ако бисмо у Уставу изричито нагласили зеједничку израду наставног плана између органа државне власти и органа цркве, ми бисмо, уствари, повезали цркву и државу, и уствари не би била одвојена црква од државе. Напротив, ми то питање препуштамо даљој пракси, с једне стране а с друге ми на то питање морали бисмо гледати отприлике овако: у проповиједању религије ми цркви морамо дати слободу и препустити слободу рада, према томе ко жели да му та религија буде проповиједана".²⁶⁴

²⁶² Исто, стр. 433.

²⁶³ Исто, стр. 433-434.

²⁶⁴ Исто, стр. 434.

Завршавајући образлагање примедби верских заједница у вези уставних одредби, Милован Ђилас је на крају изнео начелно-принципијелан став по питању односа цркве и државе: "Наш Устав спроводи начело одвајања цркве од државе, али ми смо унијели касније одредбу да држава може помагати материјално вјерске организације. Од држања вјерских организација према држави, према народу, према борби нашег народа, према читавој нашој демократији, према нашој независности, према судбини наше земље, према њеној будућности, зависиће и однос државе, наше демократске и народне државе, према самој цркви. Не можемо ми народу наметати никакве терете и обавезе мимо онога што он сам жели да прихвати". С тим у вези, Ђилас је истакао и одређене позитивне потенцијале које црква поседује као институција, предвиђајући и могућност сарадње у будућности, по том питању очигледно више мислећи на Српску православну цркву него на Римокатоличку: "Под одређеним условима познато је да црква може да одигра позитивну улогу. Узмимо конкретан случај у најновијем периоду гдје је руска православна црква у овом рату играла позитивну и корисну улогу. И ми имамо у нашој властитој прошлости много случајева гдје је црква играла позитивну улогу. Такву ситуацију ми не искључујемо ни данас ни у будућности. Само треба да се створе потребни услови. Држава би у њеној корисној улози сваком народу као цјелини могла да изађе у сусрет и то је у Уставу, ја мислим, довољно".²⁶⁵

Током расправа на седницама Уставотворне скупштине, Ђилас се био дотакао и питања државних симбола и назива. Тако је био против предлога да се државна застава промени у црвену са српом и чекићем, изјашњавајући се за југословенску "триколору" са петокраком звездом, које, по њему, "јасно истичу и правилно и тачно изражавају и нашу демократију и њене особености и особености њеног настанка".²⁶⁶ Ђилас је, такође, био против назива "дом" или "скупштина" за оба представничка тела дуалне Народне скупштине, већ се определио за термин "веће", тј. Савезно веће и Веће народа, што је и касније унето у Устав.²⁶⁷

Утицај својих ставова на формирање новог система правде Милован Ђилас није скривао у каснијим мемоарским белешкама. Тако бележи поједине ситуације у којима је отворено заступао идеје о идеологизацији и политизацији правосуђа, односно о промовисању "лењинистичких теза" о суду који треба да буде "класни и идеолошки",

²⁶⁵ Исто, стр. 546.

²⁶⁶ Исто, стр. 180-181.

²⁶⁷ Исто, стр. 800-801.

што је имало посредног утицаја на "учвршћивање партијско-полицијске контроле над судством".²⁶⁸ Документ који ове Ђиласове речи сликовито потврђује налазимо у његовој брошури "О данашњим задацима партије", штампаној на самом почетку 1946, у време доношења новог Устава и најснажнијег полета у изградњи новог друштва. Наиме, Ђилас је том приликом упозоравао да кроз судове "провијава данас дух либерализма" и "дух буржоаског, реакционарног формализма". У том смислу је наглашавао да су добри једино они судови "који су органи наше народне демократије, који бране интересе народа, и суде не по формалистички схваћеном слову закона, него – и то у првом реду – по духу наше Републике, по духу и у складу са народном борбом, народном револуцијом".²⁶⁹ Наведена Ђиласова брошура имала је снагу директиве, односно обавезног "проучавања" на свим нивоима партијских организација и поступања у складу са у њој изреченим ставовима.²⁷⁰

Кроз креирање културне политике одражавала се и визија друштва које су послератне власти настојале да изграде и уреде. Тако је и Милован Ђилас, на седници Скупштине о претресу буџета за 1948. годину, изложио основне принципе културне политике. Наиме, као услов "културног преображаја" земље, Ђилас је подвукао императив карактера културе као свеопштег народног добра, односно да култура "мора постати својина радних маса, својина народа", и њен наднационални југословенски карактер, тј. да "све културне тековине морају бити својина свих народа Југославије".²⁷¹ Под првим принципом је подразумевао стварање услова да се културне тековине као и средства за културно деловање (школе, научне установе, штампа, филм, радио и сл.) учине приступачним што ширим слојевима становништва, што би значило да културне тековине морају да "служе интересима народа" и да их има "у изобиљу". Други принцип је значио слободу на аутономни културни развој на локалном и солидарност на југословенском нивоу. Другим речима, принцип да сви народи могу слободно да негују своје националне културе, а да Југославија, "као цјелина, мора помагати народима, сиромашнијим у материјалним средствима културе, да стигну богатије". Такође, то је подразумевало и рад на планском развоју националних култура и "подизању националних кадрова" у свим областима културног и научног живота.

²⁶⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 19.

²⁶⁹ М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946, стр. 59.

²⁷⁰ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, Делеше, II D/378, *Делеша ЦК КПЈ свим Централним и Покрајинским комитетима*, 11. јануар 1946.

²⁷¹ *Пето редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22-28. април 1948*, стенографске белешке, Београд, стр. 157. (даље: *Пето редовно заседање...*, 22-28. април 1948).

Карактеристично је и како је у том контексту виђен принцип целине и јединствености културног развоја. Наиме, принцип јединственог културног развоја није искључивао неговање посебности појединачних националних култура, већ је подразумевао да се кроз афирмацију посебног, националног, доприноси изградњи општег и заједничког. "Културу стварају људи", подвлачио је Ђилас, "а они – сем човјечанству, припадају и своме народу. Они не могу напредне тежње човјечанства изразити друкчије него кроз националне облике. Због тога је подизање националних кадрова један од веома важних принципа наше националне културне политике".²⁷²

По питању метода рада на пољу културног развоја, Ђилас је најпре истицао важност иницијативе, као посебног вида афирмације маса. Са том праксом је требало наставити и даље, уз уношења "више контроле и организованости, више борбе за идеолошко подизање, за преваспитавање маса... Развијању иницијативе, као основном у методу нашег рада, треба данас, да би тај метод био потпун, да би могао даље да покреће и развија културни живот, додати – борбу за подизање идеолошког нивоа, борбу за истјеривање декаденције – то јест утицаја буржоазије – из нашег културног живота, за истјеривање идеализма и остатака мистике и шовинизма из наших школа", прецизирао је Ђилас.²⁷³ Најважнији услов за успех овакве политике представљала је солидна материјална база. Наиме, како је Ђилас напомињао, успеха у том смислу нема "без подизања нових школа, сала, научних и културних установа, без изградње индустрије која треба да да средства помоћу којих ће масе моћи доћи до културе". По том питању већ је било доста урађено, али Ђилас наглашава да ће "изобилје" бити постигнуто у другој "Петолетки", када ће се "постепено повећавати културна средства" и изградити материјална база нове "социјалистичке културе".²⁷⁴

У Ђиласовој интерпретацији дотадашњих учинака "културне револуције", тј. у прве три послератне године, постигнути су били значајни резултати. Како наводи, за кратко време премашен је у том погледу ниво старе Југославије, штампа је постала народна, масе су "увучене у културни живот", чему је доста допринела Армија, која је "расадник свега најбољег, најхеројскијег и најплеменитијег у нашем народу".²⁷⁵ Укратко, по Ђиласу, земља упркос свим тешкоћама "доживљава културни процват за какав није знао ниједан од народа Југославије у својој прошлости". Ове тврдње

²⁷² Исто, стр. 157-158.

²⁷³ Исто, стр. 158.

²⁷⁴ Исто, стр. 158-159.

²⁷⁵ Исто, стр. 159-160.

поткрепио је детаљним подацима, у којима су систематично и статистички приказани резултати.²⁷⁶

За име Милована Ђиласа везују се и два крупна питања, важна у контексту стварања нове послератне државе и друштва, а која су касније у јавности повремено изазивала разне полемике. То је питање послератног разграничења између Србије и Хрватске и питање "стварања" црногорске нације.

Једно од важних питања у стварању нове државе представљало је разграничење између њених конститутивних република. С обзиром да су југословенски комунисти били творци те нове државе, за разумевање процеса настанка међурепубличких граница важно је најпре сагледати однос комуниста према овој проблематици и приступ који су имали при њеном решавању. Наиме, југословенски комунисти питање граница међу будућим конститутивним републикама нису третирали као неки посебан проблем. У њиховој идеологији и схватању, будућа држава требало је да буде монолитна заједница збратимљених југословенских народа, а границе међу њима само "линије у мермеру", како се говорило. Према томе, међунационални проблеми у Југославији су сматрани решеним победом револуције и социјализма, па за комунисте међурепубличке границе нису представљале ништа друго до "обичне форме". Према речима Милована Ђиласа, унутрашње границе имале су "веома малу, скоро никакву улогу" у погледима врха КПЈ. "Више смо их", сећа се Ђилас, "узимали као једну административну форму, да би се задовољиле, такорећи, националне предрасуде, или некаква наслеђена национална схватања докле иде граница."²⁷⁷

Овде би се ваљало осврнути на питање схватања федерализма у политици КПЈ и на став Милована Ђиласа, који је под утицајем те политике био формирао. Како Бранко Петрановић објашњава, КПЈ је била носилац политике тзв. "федерације равнотеже". То је била политика која је као основу преуређења, а касније после ратног искуства и као гарант обнове, Југославије као државе, подразумевала равноправну конститутивност, тј. федерацију свих до тада реално постојећих народа (Срба, Хрвата и Словенаца), као и новопроглашених народа (Црногораца, Македонаца и касније Муслимана). Међутим, та идеја објективно је била на штету највећег, српског народа, безобзирно му разбијајући етнички простор у више федералних јединица, као и његову сопствену јединицу на тзв. "покрајине". Неправда је била тим већа што је српски народ највише пострадао у рату и

²⁷⁶ Видети: *Исто*, стр. 160-164.

²⁷⁷ М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 115.

што је дао највећи број припадника НОП-а и жртава за ослобођење, а поред тога није представљао никакву опасност по стабилност Југославије, која је својом територијом била гарант његовог окупљања под заједничким кровом. Политика КПЈ заснивала се на идеолошкој флоскули о тзв. "великосрпској хегемонији", као политици угњетавања над другим народима од стране српске "буржоазије". Тако се нова југословенска федерација градила на концепцији "сужене Србије", са акционом формулом "братства и јединства", активираној са почетком рата и револуције.²⁷⁸ Комунистички федерализам био је "лажни федерализам", јер је почивао на централистичким одлукама политичког врха КПЈ, тј на једнопартијској диктатури, а такође и на "директивном" и декларативном помирењу и псеудонивелацији одговорности за злочине током рата.²⁷⁹

Са питањем федерализма уско је повезано и национално питање, према којем је КПЈ градила посебан, идеолошки и политички одређен, однос. До средине 30-их година противници југословенске државе, као "версајске" и "буржоаске", тј. капиталистичке творевине, југословенски комунисти су јој придавали и придев "великосрпска", као негативну одредницу која је требало да означава систем у којем су угњетавани мањи народи од стране већег. У том смислу комунисти нису мислили на српски народ, већ се говорило о српској "буржоазији". Међутим, учинак једне такве политике, независно од њених повремених корекција и промена, у крајњој линији није био позитиван по српски етнос у целини. У националној политици, комунисти су се начелно борили против свих национализама, али су посебно истицали опасност од "великосрпског хегемонизма". Борба против "великосрпске хегемоније", за комунисте је била "део победе револуције у југословенским, па и у српским размерама", док су носиоци такве политике третирани као "главни ратни (па и послератни) противници".²⁸⁰ Целокупна национална политика комуниста, међутим, била је строго каналисана строгим правилима партијске политике и идејом "интернационализма", као идеолошком подлогом. "Партијски монолитизам, једнопартијска диктатура у суштини", пише Бранко Петрановић, "искључивали су расправе о унутрашњем уређењу ван владајућег концепта. Национално питање, као и сва питања ратне и послератне Југославије, решавало се у интересу партијске свемоћи, политичког монопола и једнопартијске диктатуре. Тиме је оно практично силовано, умртвљивано, једнострано и накарадно решавано. Интернационалистички склад у

²⁷⁸ Видети: Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, стр. 86-92. (даље: Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*).

²⁷⁹ Исто, стр. 105.

²⁸⁰ Исто, стр. 84.

облику југословенства требало је да замени фактички национални несклад који се није испољавао, али није нестајао".²⁸¹

Милован Ђилас је своје ставове по наведеним питањима заснивао на начелима партијске политике, суштински се не разликујући у томе од осталог дела руководства.

На крају рата, после трауматичних међунационалних искустава, није било лако и једноставно грађане убедити у потребу нове заједничке државе и новог помирења међу њеним народима на равноправној основи, без обзира на објективну улогу коју су имали у минулом рату и окупацији. На овај политички и друштвени изазов, Милован Ђилас је осетио потребу да директно одговори, у једном малом чланку, који се појавио у штампи неких месец дана након ослобођења Београда.

Реагујући по том питању на поједине примере неповерења грађана (у Србији) у односу на пројекат нове федерације, Милован Ђилас најпре наглашава разлику између оних који граде своје сумње из непријатељства и оне који том непријатељству подлежу. Тако пише да постоје "непријатељи које не можеш ни у шта убедити и који, макар шта урадиле наше власти или војска – увек изналазе нешто како би ствар изокренули, посејали лаж и клевету. Њих не треба уверавати, него оне поштене, који им још наседају...", напомињући "да се не може ослободити само Србија или Црна Гора, а да се не ослободи и Хрватска и Словенија".²⁸² Ђилас даље каже да су они који то "не виде" још увек "политички слаби" и "неупућени", док су они који "неће да виде, који хушкају, изокрећу, демобилишу", једноставно "непријатељи". "Њих има", подвлачи Ђилас, "и у Хрватској и у Словенији и они говоре истим језиком и служе се истим аргументима. То су они којима је добро било под Немцима, који би радо хтели великосрпску или великохрватску 'државу', али неће заједницу равноправних народа... Да хегемонија није хегемонистима доносила користи не би хегемониста ни било. Сада би они хтели да омразе народу федерацију, да федерализам гурају до цепања, да трују братске односе, да продуже ста-ро – завађивањем народа Југославије".²⁸³

За разлику од политике "непријатеља" федерације, у чију корист иде неговање и распиривање мржње и поделе међу народима Југославије, Милован Ђилас истиче једну потпуно другачију политику комуниста, стварање нове, помало идеализоване, државе опште међунационалне хармоније и солидарности: "Ми хоћемо и већ стварамо државу

²⁸¹ Исто, стр. 86.

²⁸² М. Ђилас, "Објашњење неких питања у вези с федерацијом", *Борба*, 24. новембар 1944.

²⁸³ Исто.

у којој ће сви народи бити равноправни, живети у братској слози и помагати једне друге. У тој држави Хрвати ће моћи да живе и раде у Београду и да се осећају као у рођеном Загребу, а Срби ће моћи да живе и раде у Загребу или Љубљани и да се осећају као у свом Београду или Крагујевцу. Пасоша и државних граничних царина неће бити. Све ће се распоређивати – и људи и материјална богатства – не на корист само Срба или Хрвата или других, него – свих народа Југославије подједнако".²⁸⁴

Федерација је за Милована Ђиласа представљала основну демократску тековину Народноослободилачке борбе. Марта 1945, у време објаве Декларације нове владе ДФЈ, Ђилас је подвлачио да "декларација изричито наглашава потребу стварања федералних влада". По њему, стварање федералних влада "означава даље развијање и учвршћивање националне равноправности народа Југославије". За Милована Ђиласа је то питање било неповратно решено. "Ускоро ће свака наша федерална јединица имати своју владу. Питања која су поставили и постављају још неки политичари о положају појединих федералних јединица и о њиховом односу са другим федералним јединицама, још више ће постати излишна. Основну побједу народи Југославије и добијели су са засједањем АВНОЈ-а у Јајцу и стварањем земаљских вијећа. Сада све федералне јединице стварају и своје владе. Празне су илузије да се у том погледу ма шта може вратити на старо. Владаина декларација је то, уосталом, изричито нагласила", поручивао је Ђилас.²⁸⁵

Веру у политичку употребљивост и друштвену сврсисходност међунационалног помирења, Милован Ђилас је изложио у чланку "Суштина и значај наше политике братства народа", објављеном у *Борби* 10. децембра 1944.

Политика "братства народа" је, по Ђиласу, новој Југославији обезбедила огроман углед у свету, пре свега због "унутрашње чврстине", "јединства" и "непоколебљивости" народа, што је као снажну потпору пружила ослободилачкој борби. Како објашњава, та унутрашња чврстина и снага земље почива на "братству народа Југославије, на њиховој равноправности искованој у борби против њемачких завојевача, против хегемониста свих боја, који су се неизбјежно у току оружане борбе нашли на страни туђина. Правилно рјешавање националног питања дало је Југославији, с једне стране, несаломљиву снагу у борби против завојевача, а с друге стране показало читавом свијету, први пут послје Октобарске револуције и у нешто друкчијем облику него у њој, да је и у наше вријеме могућно братство и равноправност народа у оквиру једне

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ М. Ђилас, "Поводом декларације владе федеративне Југославије", *Борба*, 13. март 1945.

државе. И даље: да се једино политиком братства народа може успјешно сузбити нападач и да се могу остварити добри сусједски односи с другим државама. Политика братства и равноправности народа у оквиру Југославије неизбјежно се на пракси и показала као политика у којој нема ничег завојевачког у односима према другим народима и другим државама, него се, напротив, снажно испољава тежња да се другим народима несебично помогне у борби противу империјалиста".²⁸⁶ Политичко начело "братства народа" и равноправности промовисало се, дакле, као једно од најважнијих вредносних обележја НОБ-а, које је у себи садржавало фундаменталне цивилизацијске вредности као што је антихегемонизам сваке врсте, што је пак самој ослободилачкој борби давало неопходну идеолошку покретачку снагу. Те вредности су се непосредно проверавале у рату против окупатора, из којег је никло и пријатељство и добри односи са другим народима. Из тог разлога је, како каже Ђилас, морало бити уклоњено све што је на било који начин "сметало братству народа Југославије, томе чврстом темељу на коме су засноване све побједи противу непријатеља, томе бедему о који су се разбили сви налети непријатеља. Тако су неизбјежно, у процесу борбе, настале нове форме државне власти, народне демократије, затим федерални парламенти и владе итд".²⁸⁷

Други део чланка Милован Ђилас је посветио конкретним примерима политике "братства народа", као гравитирајуће силе која другим балканским народима служи као узор антифашистичке и ослободилачке борбе. Овај део текста карактеристичан је по томе што пружа аутентичну слику једног апстрактног веровања у "масе", тј. у народе који су скоро увек и безрезервно за устаничку борбу и братство са другима народима, за разлику од њихових "буржоаских" вођстава. Ђиласови погледи су, и поред његових у основи племенитих и искрених намера, тим пре карактеристичнији што су државе већине "братских" народа о којима он пише буквално до јуче вршиле сурову окупацију појединих области Југославије.

Тако Милован Ђилас, у навођењу примера, најпре истиче бугарски народ и пише да "посебно мјесто у овоме заузима Бугарска, чији су властодршци, додуше, вршили улогу Хитлеровог жандарма у Југославији, али у којој су, истовремено, народне масе давале свестран отпор таквој политици фашистичке бугарске клике према братској Југославији". У свом заносу, позивајући се на поједине историјске епизоде, Ђилас каже да семе које су засејали Светозар Марковић и Љубен Каравелов, "није сазрело усљед

²⁸⁶ М. Ђилас, "Суштина и значај наше политике братства народа", *Борба*, 10. децембар 1944.

²⁸⁷ Исто.

реакционарне политике династија и група везаних за њих, али оно није никад ни умрло. Оно је тињало увијек у народној души и њим су се прожимали најсмјелији и највећи југословенски духови". С тим у вези поменуо је и Македонију, као територију око које су се сукобљавали "великосрпски" и "великобугарски" империјалисти, изазивајући уз помоћ великих сила сукобе између "два братска народа". Решење македонског питања, из тог разлога, не иде на штету ни Срба ни Бугара ни Македонаца, представљајући "један од најкрупнијих историјских догађаја на Балкану". "Никада као данас интереси Бугарске и народа Југославије нијесу били тако истовјетни", тврди Ђилас. По њему, рат показује како су политике "реакционарних клика" скупо коштале оба народа и да се данас братство између Југославије и Бугарске ствара на исти начин као и братство међу народима Југославије. "Оно се ствара у борби противу њемачких завојевача, и крв коју су синови Бугарске, бугарски војници, пролили у борби против њемачких завојевача по Македонији и Србији, око Скопља и по Косову Пољу, сагорјеће сав онај коров и драч, сву ону мржњу коју су посијали бугарски фашистички злочинци зе вријеме окупације. Заједничка борба која се сада развија учврстиће братство између наших и бугарских војника, братство између бугарског народа и наших народа". Да ли би овакви односи Југославије и Бугарске били могући без "правилне политике у националном питању", пита се Милован Ђилас и закључује да "правилна, антишовинистичка политика у националном питању, коју неизбежно морамо и даље развијати и ми и Бугари, до краја ће учврстити братске односе између народа Југославије и бугарског народа".²⁸⁸

По тврдњама Ђиласа таква национална политика донела је и "огромне симпатије код демократског покрета и демократских маса Италије". Италијани данас, како каже, могу да се увере да је у Југославији шовинизам поражен и да у њој имају већа права него у самој Италији, у којој је још увек присутан фашизам. "Није зато случајно", пише Ђилас, "да смо ми, на иницијативу друга Тита, стварали италијанске јединице, од војске која се распадала послје капитулације Италије. То је потпуно одговарало духу наше политике поштовања права других народа". Такође, каже даље Ђилас, није случајно "да смо ми, прије више од годину дана, створили у Славонији мађарски батаљон и да је он постао примјер и образац како треба поступати са мађарском националном маљином. Не могу сви Мађари бити одговорни за злочине Хортија и Салашија. Не могу, и нијесу. Фашистичких ниткова и главосјека има и међу Србима и Хрватима, међу Словенцима, Македонцима и Црногорцима. Зар су четници Драже Михаиловића или усташе

²⁸⁸ Исто.

Павелића, који су поклали хиљаде Срба и Хрвата – бољи од мађарских стреластих крстова, који су такође поклали хиљаде Срба и Хрвата? Разумије се да нијесу. Злочинце који су своје руке упрскали народном крвљу, треба казнити без обзира којој народности припадају". Исто то што се односи на Мађаре односи се у целини и на Арнауте. "Ми нећемо", пише Ђилас, "ми не можемо радити као бивша Југославија која је од Арнаута направила огорчене непријатеље и створила све услове да велики дио њих постане плијен њемачке и великоалбанске пропаганде. Стара Југославија је отимала земљу арнаутским сељацим, она је забранила све школе и све културне установе на албанском језику. Она је осиромашила и свела на просјачки и печалбарски штап десетине хиљада Арнаута. Ми тако нећемо и не можемо радити, јер то не одговара ни циљевима за које су наши народи подигли устанак, ни интересима наше државе, ни духу народно-ослободилачке борбе и народно-ослободилачког покрета".²⁸⁹

Међутим, у целом том дељењу "братског" разумевања и опроста, једини изузетак представљају Немци. Ђиласово објашњење за то своди се на констатацију да су Немци део "водеће освајачке нације", да су и пре окупације "играли улогу пете колоне", да су "без изузетака, радили у корист хитлеровске државе", да су "код нас вршили ону исту улогу коју су вршили и Њемци из Рајха" и да су "на пракси показали да са нашом земљом немају ничег заједничког". "Разумије се," напомиње Ђилас, "ми се не можемо против њемачке мањине служити методама којима су се Њемци служили против нас (систем таоца, мучилишта итд.) Али иза ове борбе ми морамо повући поуке – да ни педаљ наше земље не припада њима, јер је нијесу никада ни сматрали као своју, него као земљу њемачких империјалиста. – Поступајући тако, ми, уствари, поступамо потпуно у складу с нашом политиком у националном питању. Њемци су озбиљна сметња унутарњој чврстости и безбједности наше државе, слободи наших народа, а не види се, да би у току догледног времена могли престати то да буду".²⁹⁰

Наведени чланак Милована Ђиласа добар је пример феномена одсуства моћи реалног и објективног сагледавања ситуације (посебно српско-црногорских комуниста) под утицајем наднационалне идеолошке матрице, коју је професор Бранко Петрановић именован синтагмом "интернационалистичка наркоза".²⁹¹ Најпре се намеће питање како је могуће заступати тако чврсто уверење у добронамерност народа чије су војске готово

²⁸⁹ Исто.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, стр. 108.

до јуче биле окупаторске или квислиншки део окупационих снага и чији су припадници чинили, у многим случајевима монструозне, злочине, геноцид, расељавање и културно уништавање земље? На основу којих реалних чињеница се градила непоколебљива вера у њихово антифашистичко расположење и активност, када је њихове покрете отпора у односу на југословенску НОБ било бесмислено упоређивати? Како су се могли, без макар минималног и симболичног појашњења, апстрактно изједначавати злочини свих народа подједнако (нивелација Павелић-Михаиловић), када је било познато да је једино српски народ био третиран као побеђен и окупиран и изложен безобзирном геноциду, протеривању и уништавању? И на крају, у чему су се суштински, осим што нису били "дио водеће освајачке нације", разликовале кривице осталих народа од набројаних кривица Немаца, којима је једино била намењена заслужена казна?

О значају и важности јединства народа Југославије, Милован Ђилас је говорио на Коларцу, 30. децембра 1944. На почетку је истакао да не треба говорити о "народном јединству" када је у питању Југославија, већ о "јединству" или "братству" народа, јер је нова југословенска држава савез равноправних народа, док термин "народно јединство" означава јединство једног посебног народа.²⁹² Наглашавајући важност јединства сваког народа Југославије посебно, као основу снаге нове државе, Милован Ђилас је подсетио да је управо стару Југославију карактерисало "лажно, вештачко, присилно јединство, уједињавање декретима, прављење од разних народа – једног народа". Таква нетачност је по њему имала подршку у тадашњој науци, посебно историографији, која је била у служби тадашњег режима и политичке елите.²⁹³ Суштина старе Југославије и "основица њене слабости" било је нерешено национално питање и "неравноправност тако снажних и развијених нација као што су Хрвати и Словенци, потпуног негирања народа као што су Македонци и насилно брисање свих разлика између Срба и Црногораца", сматра Ђилас.²⁹⁴ "Сурово национално угњетавање", подвлачи даље Ђилас, "под видом стварања јединства и уједињења, повлачило је за собом укидање, уништење свих демократских слобода, а родио је – с једне стране код Срба, такве мрачне, злочиначке, реакционарне и – најзад – издајничке групе из којих су израсли Недић, Михаиловић, Љотић, Пурић, а с друге стране, код угњетених народа, нпр. Хрвата, стварање не мање

²⁹² АЈ, 515, ЗШ, Шс-10, "Наше народно јединство – основица наше снаге". (предавање Милована Ђиласа одржано на Коларчевом универзитету у Београду, 30. децембра 1944), стр. 1; видети и: Борба, 31. децембар 1944.

²⁹³ АЈ, 515, ЗШ, Шс-10, "Наше народно јединство – основица наше снаге". (предавање Милована Ђиласа одржано на Коларчевом универзитету у Београду, 30. децембра 1944), стр. 2.

²⁹⁴ Исто.

злочиначких банди као што су усташе".²⁹⁵ Дакле, суштина политике режима старе Југославије била је "у угњетавању, у завађивању народа", што су у рату искористили окупатори, а најпре Немци, као главна окупаторска снага, по моделу "завади па владај", поготову између двеју највећих народа, Срба и Хрвата, кад им је то одговарало, односно када су постали угрожени "од народних маса".²⁹⁶

Таквој политици у рату је дала отпор Комунистичка партија Југославије, јер пре тога у Југославији није било ни једне политичке организације, странке или удружења које би заступало "подједнако интересе свих народа Југославије" и чије вођство није било под утицајем шовиниста било које врсте. КПЈ је, међутим, каже Ђилас, за разлику од свих осталих имала "све услове потребне да поведе све народе Југославији" и која није била "под утицајем шовинизма у земљи, нити реакције споља" као организација "свих наших народа подједнако, како по програму, тако и по саставу (чланству)".²⁹⁷ Тако је дошло и до устанка, који је први подигао српски народ, а касније су се равномерно прикључили и остали народи. Према томе, напомиње Ђилас, "наше народе нико није натјерао да уђу у нову државну заједницу", већ су ушли "својом слободном вољом, зато што је снагом свих народа" и "побједом над шовинизмом код сваког понаособ народа у Југославији" загарантована потпуна равноправност међу њима. "Нова држава за све наше народе није принуда, није од невоље, него је животна потреба, која одговара и њиховим вјековним сновима и њиховим реалним интересима у овој бурној епохи коју проживљавамо".²⁹⁸

Наведени текстови, као примери, добро илуструју основе Ђиласових тадашњих уверења о савезу југословенских народа, наднационално-интернационалном поимању односа међу другим народима и идеолошки заснованог и прокламованог тзв. "братства" и "јединства". Та уверења, као основа, у доброј мери су утицала и на његове непосредне приступе у неким од конкретних случајева везаним за питања из сфере федерације и поједина решења из корпуса националних питања.

Тако је Милован Ђилас, марта 1945, у складу са тадашњим својим уверењима, изнео ставове по питању нове федералне јединице Македоније, јавно одговорајући на коментаре Милана Грола, потпредседника владе, и на његов став "о нераскидивој вези Мораве и Вардара". Ђилас је, наиме, био мишљења да Милан Грол овом проблему није

²⁹⁵ Исто, стр. 2-3.

²⁹⁶ Исто, стр. 3-4.

²⁹⁷ Исто, стр. 5-6.

²⁹⁸ Исто, стр. 7-8.

"правилно пришао" и да је "учинио један веома нетактичан иступ према Македонцима и Македонији". "Као претставник једне политичке групе", каже Ђилас, "која у прошлости није признавала и није истицала посебност македонског народа, он само може да изазове у Македонији, а прије свега код демократских српских маса, нерасположење и невјерицу у коначност рјешења националног питања и у добре намјере свих чланова владе у погледу равноправности свих народа Југославије".²⁹⁹ У контексту федерације то питање Ђилас објашњава на следећи начин: "Господину Гролу, као поткрепа за посебно истицање македонског питања у његовој изјави, служе и географски аргументи. Може бити говора о нераскидивој вези између Мораве и Вардара, али увијек и само на бази равноправности Срба и Македонаца. Иначе праве везе нема. Па и такво гледање не би данас било до краја правилно. Питање неке федералне јединице, посебно узете, и њеног положаја није питање само њој сусједне јединице, него свих јединица, Југославије као цјелине. Ми данас можемо говорити о нераскидивој вези између Драве и Вардара, Саве и Мораве, Зете и Соче, не руководећи се притом, разумије се, аргументима куда ријеке теку и да ли њихови сливови припадају овој или оној геолошкој формацији, него нераскидивом везом и братством народа Југославије".³⁰⁰ Тако је Милован Ђилас, ставове Милана Грола по дефиницији везао за "великосрпски хегемонизам", крилатицу коју су комунисти најчешће користили у објашњавању националне неправде у старој држави. У складу са тим, по Ђиласу, "постављање питања Македоније као питања 'нераскидиве везе Мораве и Вардара', тј. – везе између Србије и Македоније, не значи ништа друго, него издвајање једне од федералних јединица, у овом конкретном случају Македоније, из оквира оних права која већ имају све федералне јединице у Југославији. Да такво постављање ствари може само дати маха распиривању шовинизма у Македонији и оживљавању некаквих, макар и мутних, нада поражених великосрпских хегемониста – у то не може бити никакве сумње".³⁰¹

Стварање посебних територијалних целина, вишег (конститутивно-републичког) или нижег (аутономно-покрајинског) ранга, као и конституисање нових народа, било је искључиво на рачун српског народа и његовог историјског, етно-културног и језичког подручја. Као што се види из наведеног Ђиласовог образложења случаја Македоније и Македонаца, овакве одлуке биле су мотивисане и правдане превентивним деловањем

²⁹⁹ М. Ђилас, "Поводом декларације владе федеративне Југославије", *Борба*, 13. март 1945.

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ Исто.

против "великосрпске хегемоније". То се још боље може сагледати по питању стварања црногорске нације и реуспостављања државе (конститутивне републике), о чему ћемо више говорити касније. Овде ћемо навести добар пример Ђиласовог интерпретирања опасности која прети од "великосрпске хегемоније", што је пак очито требало да буде додатни разлог за територијално дробљење српског простора у новој држави. Пишући о "црногорском националном питању", Милован Ђилас с тим у вези каже следеће: "Не треба очекивати да ће се хегемонисти помирити с националном равноправношћу Црне Горе. Они и присаједињавање *аутономне* Војводине и *аутономног* Косова и Метохије сматрају као први корак ка присаједињењу без аутономије. Али они се варају, и то не први пут, а – ни последњи; аутономија ће остати, ти крајеви се не присаједињују да би се ојачала хегемонија, него се присаједињавају јер то данас одговара интересима и српског народа у Србији и становника тих области. Хегемонисти би такође хтјели да присаједине Црну Гору као српски (србијански) дио, - федерација, као облик јединства, премало им је; а затим би дошла Македонија, односно 'Јужна Србија', последице – Босна (која је 'увијек' била српска), итд., док се не би вратило оно одакле се почело, тј. 1918, шести јануар и остало..."³⁰²

Исти или сличан принцип "превентиве", међутим, није био предвиђен у неким другим случајевима административно-територијалног организовања нове државе. Тако је, на пример, у време заседања Уставотворне скупштине, сем осталог, стигао и предлог да Далмација добије статус посебне области или "чак" републике. Мишљење Милована Ђиласа, као заступника министра за Конституанту, било је да је "овај предлог, према данашњим условима, реакционаран и да не одговара правним односима". По његовом образложењу, "ми не постављамо федерацију ни на каквим другим основама него на основи националитета. Може ли неко казати за Далматинце да су нешто друго него остали Хрвати? Несумњиво да посебних разлика има у свим нашим земљама, да се Ужичани, нпр., разликују од Нишлија у многим стварима, али у погледу националитета несумњиво је да су они Срби, као што су Далматинци Хрвати као и остали Хрвати. Ако бисмо Далмацији дали аутономију, ми би цијепали хрватску нацију као цјелину, ми би онемогућавали њен несметани развитак..." Према Ђиласовом мишљењу, "ово схватање нема неког дубљег корјена у самој Далмацији..." Како је тврдио, "оно је последица старе аутономашке политике у прошлости, која је постојала у самој Далмацији и о чијој бисмо прогресивности у извјесним моментима могли дискутовати, али која апсолутно

³⁰² М. Ђилас, "О црногорском националном питању", *Борба*, 1. мај 1945.

не одговара данашњим условима. Предлагачи заснивају тај свој предлог на посебним економским интересима Далмације, а ми смо те посебне економске интересе Уставом такорећи скоро укинули. Ми смо, уствари, прогласили да је Југославија јединствено привредно подручје. Према томе, не може Далмација имати никаквих посебних интереса који би били супротни општем оквиру економских прилика у Југославији".³⁰³

"Рјешење националног питања у Југославији је дефинитивно. Ми тиме не тврдимо да даље развијање братства и равноправности народа Југославије не може да добија и нове форме. Али да равноправност (и на бази ње братство) мора остати основ свега – у то више не може бити сумње". Ове речи стајале су штампане крупним словима у заглављу, на насловној страни *Борбе* од 13. марта 1945. Биле су то речи Милована Ђиласа, а изговорене су поводом Декларације нове, привремене владе ДФЈ. Комунисти су, дакле, национално питање сматрали решеним у рату, самом својом одлуком да то тако буде. Све остале појединости везане за ту проблематику сматрали су формалним, које ће једноставно бити законски регулисане. О томе су говориле и Ђиласове речи да "Конституанта, која ће до краја озакоњити и оформити рјешење националног питања, неће у том погледу принципијелно ништа измијенити. Из простог разлога што нема шта да се мијења. Свака измјена, уствари, значи распиривање братоубилачког рата међу народима Југославије. У Југославији нема данас ни једног народа који у својој огромној већини не би био за федерацију и равноправност. То ће бити изражено и у Конституанти. Друкчије неће и не може бити, нити у том погледу могу да се очекују неке суштинске промјене. Основни задатак Конституанте неће бити рјешавање националног питања него питања облика владавине. Конституанта неће значити скок у једно ново стање, него формулисање и озакоњење онога што се у животу народа Југославије десило послје одлука II засједања АВНОЈ-а у Јајцу".³⁰⁴

Сажето објашњење наведене проблематике Милован Ђилас је дао у чланку "О рјешењу националног питања у Југославији", који је написао за бугарски часопис *Филозофска мисао*, новембра 1945.³⁰⁵ Основне Ђиласове претпоставке за решење националног питања биле су да предратне снаге, "владајуће клике", нису искрено желеле равноправност народа и да су у рату то и показале сарађујући са окупатором, а да су насупрот њима народи, захваљујући ратном искуству, увидели неопходност

³⁰³ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine*, str. 187-188.

³⁰⁴ М. Ђилас, "Поводом декларације владе федеративне Југославије", *Борба*, 13. март 1945.

³⁰⁵ Видети: М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 254-265; АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-43, *Текст о рјешењу националног питања у Југославији (рукопис)*.

јединства и да су, сходно томе, временом подједнако дали допринос ослободилачкој борби из које је изникла нова држава равноправних народа.³⁰⁶ Тако је Друго заседање АВНОЈ-а представљено као кључни догађај, на којем је решено да "Југославија мора бити уређене на федеративној основи, као држава у којој ће Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Црногорци живјети као потпуно равноправни народи". Тиме је Југославија, како наводи Ђилас, "фактички проглашена федеративном и почела је да се изграђује, још у току борбе са окупатором, на принципу федерације, тако да ју је свршетак рата већ затекао као организовану федеративну државу, као државу равноправних народа". На тај начин, одлуке политичких органа НОП-а сматране су самоподразумевајућим народним плебисцитом, јер, како напомиње Ђилас, на "својим народним скупштинама, изабраним још у току устанка, сваки народ Југославије прогласио се сувереним и као суверен ријешо је да живи *као равноправан народ* у једној државној заједници с другим народима Југославије".³⁰⁷

Како Ђилас истиче, национално питање решено је фактички већ у рату, "у току борбе", али то не значи да је борба за равноправност и права стечених у рату завршена. Она се данас води на бази стечене равноправности, којој се још увекprotиве старе снаге, оличене у грађанској опозицији. "Тако је, на примјер", пише Милован Ђилас, "опозиција у Привременом парламенту, на челу са Миланом Гролом, заступала мишљење да у Уставотворну скупштину не треба да уђу претставници народа, тј. да уз Савезну скупштину није потребна и Скупштина народа, јер да се тиме тобоже, крњи суверенитет Уставотворне скупштине, која тек треба да ријешо да ли ће Скупштина народа уопште бити. То значи да ова група није полазила са становишта да је федерација, тј. равноправност коју су народи Југославије стекли у устанку, свршена

³⁰⁶ У Ђиласовој интерпретацији, решавање националног питање у Југославији је до тада прошло кроз две основне фазе. Прва фаза везана је за почетак устанка. Тада "широким народним масама" још увек није било јасно да је борба против окупатора директно повезана са стварањем нове државе и новог поретка. Такође, масе нису реално сагледавале ни стварну политику избегличке владе, која је декларативно била на страни савезника, а у пракси, помажући покрет Д. Михаиловића, била у сарадњи са окупатором. Осим тога, партизански покрет у то време још увек није био довољно развијен, а "народна власт" тек у зачетку. Међутим, када је масама постало јасно да стара власт не представља њихове интересе, посавило се и питање "сталног карактера народне власти". У тој вази, национално питање имало је "опште програмски и конкретно практични значај", како би се масама указало на опасност од међунационалног истребљења и на потребу политке братства као потпоре у подизању устанка и борби против окупатора. Тада, "постављање националног питања није још значило његово коначно рјешење, није још значило одређивање државног уређења, коначног облика државе и положаја појединих народа у оквиру те државе". Друга фаза се односи на период развијеног устанка, када је масама постала јасна политика избегличке владе и када им је с друге стране постала јасна улога "народне власти" а са тим и чињеница да Југославија као држава, "ако у њој народи нијесу равноправни, више не може ни да постоји". (*Исто*, стр. 259-260).

³⁰⁷ *Исто*, стр. 261.

ствар, него да је то питање о коме тек треба да се рјешава. По том схватању народи Југославије би у Уставотворну скупштину ушли као неравноправни народи, од којих би мањи могли бити мајоризовани од већих. Привремени парламант је огромном већином гласова одбацио то схватање и пошао са становишта да су народи Југославије у оружаног борби против окупатора већ стекли равноправност, да у Уставотворну скупштину морају ући као равнопарвни народи и да као такви, тј. већ равноправни и суверени, немајоризирани, у Уставотворној скупштини могу по својој слободној вољи да уређују односе између себе. Тиме суверенитет Уставотворне скупштине не само да није окрњен, него је до краја потврђен, јер је у њој сваки народ суверен, а сви скупа суверени да рјешавају питање коначног државног уређења".³⁰⁸

То је био идеолошко-политички оквир у којем су комунисти приступали питању федерализма и решавању националног питања, а у којем је деловао и Милован Ђилас када му је поверен сложен и осетљив задатак председника Комисије АВНОЈ-а за разграничење између Србије (Војводине) и Хрватске. Тема разграничења између Србије и Хрватске 1945. године, била је предмет интересовања науке и публицистике,³⁰⁹ посебно после разбијања Југославије и почетка рата на овим просторима 90-их година. Скроман покушај расветљавања улоге Милована Ђиласа, као председника Комисије АВНОЈ-а, у овом догађају, начинили смо у посебном раду, чији ће резултати и закључци до којих смо дошли највећим делом бити коришћени у даљем разматрању.³¹⁰

Када је у питању федерализам "нове" Југославије и његова решења, најпре би требало узети у обзир територијалну организацију КПЈ пре и током Другог светског рата. Историчари Момчило Зечевић и Богдан Лекић мишљења су да "тражећи праве чињенице које омогућују одговор на ово питање изгледа да треба поћи од територијалног организовања деловања јединствене, али на федералној концепцији организоване Комунистичке партије Југославије. Постојећи извори и односи указују да ту треба тражити, ако не целовит, онда делимичан одговор на ово питање. На подручју

³⁰⁸ Исто, стр. 263-264.

³⁰⁹ Видети: М. Зећевић, В. Лекић, *Државне границе и унутрашња територијална подела Југославије*, Београд 1991, стр. 121-127. (даље: М. Зећевић, В. Лекић, *н. д*); Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 306-307; Лј. Димић, "Неколико докумената о привременој административној граници између југословенских република Србије и Хрватске", *Историја XX века*, 1-2/1992, стр. 231-246; Т. Богавац, *Нестајање Срба*, Ниш 1994, стр. ; и др.

³¹⁰ Видети: А. В. Милетић, "Милован Ђилас и питање разграничења између Србије и Хрватске 1945. године", у: *Историја и географија: сусрети и прожимања*, тематски зборник радова (ур. С. Божић), Београд 2014; стр. 241-261. (даље: А. В. Милетић, "Милован Ђилас и питање разграничења између Србије и Хрватске 1945").

Југославије... у оквиру јединствене КП као илегалне политичке организације, постојали су централни, обласни и покрајински комитети основани према историјско-националним, етничким и географским критеријима, мада ни један од њих није био доминирајући."³¹¹ Дакле, основа нових међурепубличких разграничења проистацала је из ингеренција националних и покрајинских руководстава КПЈ.

У стварању нове федеративне Југославије основну и најважнију улогу имало је Друго заседање АВНОЈ-а, новембра 1943, и његове одлуке.³¹² Међутим, одлуке АВНОЈ-а нису предвиђале поступак и детаље разграничења у будућој држави.³¹³ Укратко, "нова" Југославија је из рата изашла као федерална држава са планираних шест република и две аутономне територијалне јединице ("покрајине"), док су решавања појединачних питања припадности одређених територија и разграничења вршена од случаја до случаја, са посебним одлукама и комисијама. Један од тих "случаја" представљао је и проблем разграничења између федералних јединица Србије (Војводине) и Хрватске.

Званичан став комуниста о војвођанској аутономији мењао се у зависности од политичких околности. Средином 30-тих година, КПЈ је истицала поделу Југославије на седам федералних јединица, од којих је једна требало да буде и Војводина. Међутим, са променом политичке климе, избијањем Другог светског рата и опасности од агресије на Југославију, КПЈ полако редукује свој став о Војводини као федералној јединици, а пред сам почетак рата потпуно га напушта, не помињући званично чак ни аутономни статус.³¹⁴ Питање Војводине поново избија на површину током рата. У контексту спора са ЦК КПХ око војне надлежности над сремским партизанским одредима, из кога је произилазио још осетљивији проблем политичко-партијске надлежности над Сремом (а потенцијално и над целом Војводином), војвођанско партијско руководство, крајем 1942, реактивира питање војвођанске аутономије.³¹⁵ До краја рата аутономија Војводине није довођена у питање, али је њен положај у федерацији, односно статус припадања, остао недефинисан. Није се отворено говорило о Војводини као делу федералне Србије, већ о Војводини као засебној територијалној јединици, али не директно укљученом у федерацију него као део једне од федералних јединица. Између

³¹¹ М. Зећевић, В. Лекић, *н. д.*, стр. 20.

³¹² Документ "Одлука о изградњи Југославије на федералном принципу" видети у: *Исто*, стр. 21-22.

³¹³ *Исто*, стр. 22.

³¹⁴ Видети: Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине, српско питање*, Сремски Карловци 2000, стр. 53-61. (даље: Ч. Попов, Ј. Попов, *н. д.*).

³¹⁵ Видети: *Исто*, стр. 61-82.

осталог и због проблема српско-хрватских односа, питање припадности Војводине је одлагано за решавање после завршетка рата. Међутим, у другој половини 1944. године војвођанско партијско руководство је изразило став за прикључењем Војводине федералној Србији. То је и озваничено усвајањем Резолуције на Седмој конференцији ПК КПЈ за Војводину, 6. априла 1945,³¹⁶ и предлогом Скупштине изасланика народа Војводине, од 31. јула 1945, о присаједињењу Србији.³¹⁷ Овај предлог је потврђен на Трећем заседању АВНОЈ-а, 10. августа 1945.³¹⁸ У том контексту дошло је средином 1945. године до постављања питања разграничења између Хрватске и Војводине, што је значило и Србије.

Иначе, питање разграничења између Војводине и Хрватске јавило се још у току рата као проблем, алармирајући притом и сам врх партијског руководства. Неслагања војвођанског и хрватског партијског руководства око Срема почела су већ током 1942, када је Политбиро ЦК КПЈ донео одлуку да, из техничких разлога, сремске партизанске одреде укључи у Трећу оперативну зону Хрватске за Славонију и Срем. Касније је дошло до продубљивања неспоразума када је ЦК КПХ послао повереника за Славонију и Срем, Јосипа Хрнчевића, очигледно са задатком да територију Срема политички веже за ЦК КПХ. Централни комитет КПХ и ЗАВНОХ су у документима све више истицали Срем као покрајину Хрватске,³¹⁹ па је тако дошло и до реактивирања Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, почетком 1943. године.

Хрватско партијско руководство је показивало амбиције на територију Срема, сматрајући је историјском хрватском територијом. Поједини високи руководиоци КПХ су, заступајући такве ставове, крајем рата допринели отварању питања границе према Војводини. Највише се у томе истицао Андрија Хебранг. О томе у својим мемоарима Милован Ђилас пише: "Рат се такорећи није био ни завршио, а Хебранг је у својој средини, премда уској, почео да залаже за границе Хрватске према Србији какве је имала Аустро-Угарска до 1918. године. Суздржавао се и умераво утолико што није тражио 'границе на Дрини'... Али на северу, у Војводини, разграничење између Србије и Хрватске је постало актуелно са свршетком рата – с 'аргументима' неоцеђеним од мржње и крви. Хебранг је истуђивао своју насртљивост и непомирљивост: Зна се

³¹⁶ Исто, стр. 77-78.

³¹⁷ Исто, стр. 80.

³¹⁸ Исто, стр. 81.

³¹⁹ Исто, стр. 65-67; видети и: N. Kisić Kolanović, *Hebrang, iluzije i otrežnjenja (1899-1949)*, Zagreb 1996, str. 151-152. (даље: N. Kisić Kolanović, *n. d.*).

граница Хрватске – до Земуна! Савом до ушћа у Дунав!... – То је узбунило Војвођане, поготово Србе из Срема..."³²⁰ Неки аутори пак тврде следеће: "Документи који би потврдили израван Хебрангов захтјев да Сријем припадне Хрватској нису сачувани... Хебранг вјеројатно није држао да читав Сријем треба припасти Хрватској, како је то тврдио Ђилас, већ је сматрао да Хрватској требају припасти они дјелови Сријема који су 1939. били укључени у Бановину Хрватску."³²¹ Углавном, хрватско руководство није било задовољно ситуацијом. Тако се по упутствима привремених државних органа, 2. маја 1945, при Председништву владе Народне републике Хрватске, формира Комисија за разграничење са суседима, подељена на Комисију за разграничење са иностранством и Комисију за разграничење са федералним јединицама у Југославији.³²² Комисија је очигледно била добро припремљена, што се да закључити из докумената похрањених у Хрватском државном Архиву.³²³

Расправе су, у међувремену, биле почеле и "на терену". Војвођански партијски кругови захтевали су да у састав Војводине уђу и Барања и Западни Срем, а такође и Вуковарски срез, који је формиран фебруара 1944. године од 27 села винковачког и вуковарског среза, а у оквиру организације НОП-а Срема.³²⁴ Представници КПХ то нису прихватили, већ су инсистирали да се цело ово подручје укључи у састав Хрватске, односно "да се врати Хрватској".³²⁵ Ствари су се тако додатно заоштриле, и то не само на нивоу Војводина-Хрватска, него и у врху југословенске партијске и државне власти. Због деликатности ситуације, Председништво АВНОЈ-а је донело одлуку 19. јуна 1945. о формирању посебне Комисије, чији би задатак био израда предлога границе између Хрватске и Војводине.³²⁶ Отворени повод за отварање питања разграничења, а самим тим и за формирање Комисије, представљало је писмо Окружног комитета КП Србије за Срем, од 15. маја 1945, у којем се дају детаљне

³²⁰ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 86-87. Наведени исказ Ђилас је потврдио и у разговору са Момчилом Ђорговићем: "Први озбиљни конфликт у том погледу (питање граница-прим АМ) избио је на питању разграничења у Војводини, када је Хебранг поставио тезу да Хрватска допире до Земуна, тј. укључивши и Земун. Почело је негодовање међу војвођанским кадровима, у првом реду Сремцима, и Срби су негодовали, али су били опрезнији, да не би доживели неку оптужбу да су антихрватски расположени, или да имају некакве претензије, али су били наглашено против." (М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 115.)

³²¹ N. Kisić Kolanović, *n. d.*, стр. 151-152.

³²² HR HDA, 1166, Комисија за разграничење при Председништву владе NR Хрватске, signatura 1, тачка 1, предмет 830/45. (цитирано према:

³²³ Опширније: Е. Кралјевић, *Prilog za povijest uprave: Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945-1946*, Архивски вјесник, 50 (2007), стр. 121-130.

³²⁴ Ч. Попов, Ј. Попов, *n. d.*, стр. 82-83.

³²⁵ *Исто*, стр. 83.

³²⁶ М. Зећевић, В. Лекић, *n. d.*, стр. 27. Тачније, формирана је Комисија Председништва АВНОЈ-а (како се званично звала) за израду предлога за утврђивање границе између Војводине и Хрватске.

информације и подаци о националном саставу становништва за шидски, вуковарски и винковачки срез.³²⁷ У том писму се констатује промена етничке слике подручја до које је дошло за време Другог светског рата.³²⁸ Такође, треба поменути још један догађај који је непосредно могао утицати на актуелизовање граничног питања. Наиме, на захтев Министарства за Хрватску Владе ДФЈ, избори за органе народне власти Војводине, заказани за 16. мај 1945, били су одложени.³²⁹ Разлог тој одлуци је био тај што је великом броју становништва хрватске националности било одузето бирачко право због сарадње чланова њихових породица са окупатором.³³⁰ Избори ће тако бити одржани 24. јуна 1945, у време када је Комисија за разграничење још радила на терену.³³¹ У исто време је дошло и до проблема Барање која је још раније била изостављена из састава Војводине,³³² а војвођанско руководство се с тим у вези бојало да се не постави и питање Суботице, околине и других места у којима су у великом броју живели Хрвати, Буњевци и Шокци.³³³ Убрзаном решавању спорне границе доприносило је такође и то што је стање у земљи било такво да су се прилике непосредно после завршетка рата морале што пре средити, а такође су се приближавали и избори за Уставотворну скупштину. Тако је, на брзину формирана, Комисија АВНОЈ-а послата на терен.

Комисију Председништва АВНОЈ-а за разграничење између Војводине и Хрватске, како јој је гласио пун назив,³³⁴ сачињавали су: 1. Милован Ђилас, министар за Црну Гору Савезне Владе, 2. Вицко Крстуловић, министар унутрашњих послова Народне владе Хрватске, 3. Милентије Поповић, министар унутрашњих послова Народне владе Србије, 4. Јован Веселинов-Жарко, секретар ЈНОФ Војводине, 5. Јерка Златарић, потпредседник Окружног НОО Сомбора. За председника Комисије именован

³²⁷ Исто, стр. 26-27.

³²⁸ У писму се детаљно наводе промене у националном саставу становништва за следећа места: Винковачки срез: села Јармина, Винковачко ново село, Лазе, Мирковци и Оролик; Вуковарски срез: град Вуковар, села Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово и Негославци), док се за Шидски срез наводи само статистика без појединачних помињања места. Акцент се ставља на протеривање и ликвидацију Срба за време НДХ и насељавање Хрвата. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Покрајинском комитету КПС за Војвoдину.*)

³²⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 297.

³³⁰ Ч. Попов, Ј. Попов, *н. д.*, стр. 84.

³³¹ Исто, стр. 84-85.

³³² Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 297.

³³³ Ч. Попов, Ј. Попов, *н. д.*, стр. 85.

³³⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, (*Одлука којом се именује комисија за разграничење између Војводине и Хрватске.*)

је Милован Ђилас.³³⁵ Комисија је у склопу својих задатака имала следеће: испитивање националног састава становништва непосредним увидом стања на терену; провера политичких, економских и културних жеља и опредељења становништва; прибављање података о геостратешком положају и економским интересима и везама појединих места и срезова.³³⁶ Подручје које је ушло у надлежност Комисије обухватало је Шидски, Винковачки и Вуковарски срез и Сомборски и Суботички округ.

Активности и резултате Комисије можемо пратити из белешки које је током рада комисије лично водио њен председник Милован Ђилас, затим, извештаја комисије о резултатима рада и каснијих сведочанства Милована Ђиласа.³³⁷

Тако о раду Комисије и њеном настанку Милован Ђилас у својим мемоарима каже: "Политбиро је на Титов предлог – не сећам се ко је био на том састанку, али сам поуздан да Хебранг није – одредио комисију за разграничење коју је Скупштина формално потврдила. На челу комисије сам био ја – ваљда и због тога што сам сматран, прећутно, за друга који се и занима и има осећања за националне проблеме... У комисији је било и Срба и Хрвата и других. Држали смо се етничког принципа – да што мање остане 'туђег' становништва у Србији или Хрватској, односно – да задиремо што плиће, што малобројније у национално ткиво. Спорни су били једино Илок и Буњевци: први је – на мој предлог припао Хрватској, јер је у њему била хрватска већина, премда се увлачи као слепо црево у војвођански српски простор, а Буњевци – значајна хрватска скупина, остали су у Војводини – одлуком Политбироа, на предлог комисије, јер би њихово прикључење Хрватској повлачило припајање знатније српске скупине и ремећење етничког састава у корист мађарске мањине... То разграничење је било прихваћено: српски и хрватски национализам су били тада непривлачнији и ућутканији.³³⁸ Нешто прецизнију слику о раду комисије на постављању границе Милован Ђилас је дао у разговору са Момчилом Ђорговићем: "Ишли смо од села до села, испитивали где је већина. Пре тога Политбиро нам је одредио став да се држимо етничког принципа. Наишли смо на проблем Буњеваца, па смо узели границу Дунава, онда на проблем Барање, по нашим тадашњим сазнањима, мада то сада неки оспоравају, тамо је већина Хрвата... Али не гарантујем, заборавио сам, можда смо узели

³³⁵ АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, (*Пуномоћ којим се именује Милован Ђилас за председника комисије*).

³³⁶ Ч. Попов, Ј. Попов, *н. д.*, стр. 86.

³³⁷ О документима у вези питања разграничења између Србије и Хрватске видети: Lj. Dimić, "Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske", *Istorija XX veka*, 1-2/1992, str. 231-246.

³³⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 87.

границу Дунава као природнију... Био је проблем Илока који се увлачи као слепо црево у војвођанску територију, а већина су Хрвати. Нисмо имали разлога да им то не дамо. Међутим, сада чујем да је та већина настала тако што су усташе бежале из Херцеговине, из Босне, и насељавале се тамо... То је за наша тадашња гледања био наш народ, зликовце смо обично стрељали, они су бежали пред нама. А о женама, деци – ми нисмо бринули. Тако да смо у случају Илока поштовали већински принцип."³³⁹ Око питања припадности појединих места Ђилас је још детаљнији у интервјуу који је 1992. дао *Политици*: "Већ је постојала нека граница, заправо била је то граница коју су направили принц Павле и Мачек, односно граница која је настала споразумом Цветковић – Мачек."³⁴⁰ Прихватли смо били етнички принцип. На наше чуђење, открили смо да у Шиду не живи хрватска већина, као што је то било у време Бановине Хрватске, већ да има више Срба – и Шид смо зато припојили Србији. Међутим, око Вуковара је била нејасна ствар: у околини овог града има много српских села, али је угради живела већина хрватског становништва. Тадашњи срез вуковарски је имао не велику, али ипак хрватску већину. Зато смо сматрали да Вуковар треба да припадне Хрватској. У Барањи, зачудо, наишли смо на хрватску већину, врло незнатну. То је за нас било изненађење, али смо због етничког принципа, одлучили да Барања припадне Хрватској. Избио је и проблем Буњеваца, али да би се припојили Хрватској морало би се ићи кроз српско ткиво – остали су Србији."³⁴¹

Из анализе постојећих бележака Милована Ђиласа, може се закључити да је Комисија поступала по правилима у циљу остваривања поменутих задатака. Чланови Комисије су обавили разговоре са локалним представницима у Суботици, Сомбору, Осијеку, Вуковару, Шиду и Илоку. Притом су забележили етнички састав подручја, водили разговоре о ставовима локалних представника по питању разграничења и проверили расположење становништва.

Прва страница бележака Милована Ђиласа садржи податке са састанка чланова Комисије АВНОЈ-а и локалних представника власти у Суботици. Разговор је обављен са истакнутим Хрватима и Србима и представницима среских и окружних органа

³³⁹ М. Ђорговић, *n. d.*, str. 115-116.

³⁴⁰ О питању разграничења у Срему 1939. у оквиру споразума Цветковић – Мачек видети више: М. Радојевић, "Сporазум Цветковић – Маћек и питање разграничења у Срему", *Istorija XX veka*, 1-2/1992, str. 61-72.

³⁴¹ *Политика*, 6. септембар 1992.

власти и ЈНОФ-а.³⁴² Том приликом је забележен национални састав округа и среза Суботице, као и среза Тополе.³⁴³ На предњој страници првог листа бележака такође је забележен и национални састав Апатина, Сомбора и Оцака.³⁴⁴ Из бележака се још види да је помињана и извесна колонизација и "Бајски трокут" како би Оџаци, а вероватно и Апатин и Сомбор, припали Хрватској (предлог Лајча Јермезовића) и "историјски разлози" у вези суботичког краја (забележена констатација да "Суботица никад није била у Војводини"), као и констатација да у Војводини већину чине Срби а у Суботици, Сомбору, Апатину и Оџацима Хрвати.³⁴⁵ Важно је поменути и забелешку на полеђини првог листа Ђиласових белешки која садржи "идеје" које су биле предмет разговора ("федерална Војводина" и "деоба Војводине"). Притом се нашла потреба да се посебно забележи и констатација: "Аутономна Војводина је победа великосрпске идеје".³⁴⁶ Ова Ђиласова прибелешка непобитно потврђује с којим политичким предубеђењем је радила Комисија, а то је став о "великосрпској хегемонији", који је КПЈ неговала још из времена антијугословенског "курса" под утицајем Коминтерне, а који је у основи био задржан до краја постојања КПЈ/СКЈ.

Друга страница бележака садржи национални састав Војводине и појединачно Бачке, Баната, Срема, Барање, Дарде и Батине.³⁴⁷ На полеђини листа забележено је да су у Сомбору, Апатину, Оџацима, Бачкој Паланци и Кули "Срби и Хрвати мањина" и да имају једнака права и констатација да су у Суботици већина Хрвати а у Новом Саду и Жабљу Срби, док су у Сенти, Старом Бечеју и Бачкој Тополи апсолутна већина

³⁴² Према белешкама Милована Ђиласа чланови локаних представника су били: Лајчо Јермезовић, председник Округног НОО; Мића Скендеровић, члан ОО ЈНОФ; Грга Лулић, секретар Среског ЈНОФ; Грга Скендеровић, председник Среског ЈНОФ; Јакша Дамјанов, председник ОО ЈНОФ; Мита Деспотовић, секретар ОО ЈНОФ; Љуба Нинков, секретар Округног НО и Александар Сувајџић, члан ЈНОФ. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 1)

³⁴³ Округ и срез Суботица: Хрвати 55000, Мађари 30000, Срби 6000; срез Топола: Мађари 55000, Срби 21000, Немци 20000, Хрвати 5000. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 1)

³⁴⁴ У белешкама стоји: већина су били Немци, релативна већина Хрвати, сада Мађари, затим Хрвати (2/3), Срби (1/3 од Словена); Сомбор: били Немци, сада – Мађари, затим Срби, па Хрвати, а сада релативна већина Хрвати; Оџаци: релативна већина Словаци, једнак број Срба и Хрвата, док су раније већина били Немци. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, лист 1)

³⁴⁵ АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 1.

³⁴⁶ АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 1. (полеђина листа)

³⁴⁷ Национални састав Војводине: 170000 Хрвата, 666000 Срба, 100000 осталих Словена, 495000 Мађара и 359000 Немаца; Бачка: 188000 Срба, 92000 Хрвата; Банат: 294000 Срба, 11000 Хрвата; Срем: 195000 Срба, 52000 Хрвата; Барања: 10000 Срба, 11000 Хрвата; Дарда (како се у белешкама наводи по "садашњој статистици"): 6080 Срба, 2241 Хрват, 4157 Немаца, 7244 Мађара, 597 Русина; Батина: 4386 Хрвата, 1200 Срба, 7000 Мађара, 1600 Немаца. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-I/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 2)

Мађари.³⁴⁸ На састанку се говорило о стеченим правима на опредељење, политизацији етничке слике и геостратешком положају суботичког подручја.³⁴⁹

На трећој страници забележен је састанак Комисије АВНОЈ-а са представницима локалних власти и грађана у Сомбору.³⁵⁰ Овом приликом установљен је етнички састав Сомбора (град и срез), Апатина, Оцака, Барање (Дарда), Батине и Бачке Паланке.³⁵¹ Затим се водила расправа о питању припадности овог подручја. Политичко опредељење је било такво да су Срби били за Војводину а Хрвати за Хрватску. Хрватски аргументи су, према белешкама, били "национални", уз ставове да "Мађаре треба поделити" и да се "Хрвати боје Београда". Ђилас даље каже да је наступање Хрвата "доста једнодушно, али не нарочито оштро", док су Мађари "против цепања" и да "хоће сви уједно", уз напомену да би они у случају гласања одлучили.³⁵²

Ђиласове белешке на четвртој страници садрже податке о састанку у Осијеку, где су чланови Комисије такође раговарали са представницима локалних власти.³⁵³ Овом приликом се водила дискусија на којој је Никола Миљанић, секретар Обласног ЈНОФ-а, изнео је конкретан предлог: "Дунав граница, Шид и Илок не могу бити код нас. Вуковар - Хрватској ", а Чика Туна (Туна Бабић) линију разграничења: "Суботица-Илок-Сремска Рача". Представници Живојин Јоцић, Јово Комненић, Сима Лукић и

³⁴⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 2. (полеђина листа)

³⁴⁹ У политичкој расправи председник ЈНОФ Војводине је констатовао следеће: "Ко се борио има право да се прикључи где хоће", док је Грга Скендеровић, председник Среског ЈНОФ-а, упозорио на окретање Срба и Мађара против Хрвата: "Погрешно је постављати – ми Срби и Мађари, а тако људи постављају, као и раније за време (Краљевине – прим АМ) Југославије, против Хрвата". Александар Сувајцић, Србин, члан ЈНОФ-а, изнео је став о стратешком положају Суботице и околине: "Да се не цепа ова целина која гравитира ка југу (било Београду или Новом Саду)". (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 2)

³⁵⁰ Од локалних представника на састанку у Сомбору били су присутни: Стеван Сечујски, председник Градског НОО (Србин); Јован Дороски, председник Округног НОО (Србин); Иса Његован, члан НОО (Србин), Матија Колар, председник Среског НОО (Хрват), Антун Матарих, подпредседник Градског НОО (Хрват); Глигорије Ракић, председник Округног ЈНОФ-а (Србин); Владимир Поповић, секретар Градског НОО (Србин); Ђура Богданов, секретар Округног НОО (Србин); Мића Лукачевић, члан Градског НОО (Хрват) и Жива Катић, члан Округног НОО (Хрват). (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 3)

³⁵¹ Сомбор (срез): Срби 6770, Хрвати 4300, Мађари 13096, Сомбор (град): Срби 12775, Хрвати 7834, Мађари 6459; Апатин: Срби 7900, Хрвати 8344, Мађари 13802, Немци 22000; Оцаци: Срби 7561, Хрвати 2967, Мађари 3012, Словаци 8379, Немци 33000; Барања (Дарда): Срби 8231, Хрвати 2641, Мађари 6892; Батина: Срби 1519, Хрвати 5147, Мађари 5774, уз напомену: "Подаци нетачни, Хрвата у Барањи више него Срба за 1000 до 2000."; Бачка Паланка: апсолутну већину раније су чинили Немци, а сада Срби. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 3)

³⁵² АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 3.

³⁵³ Састанку у Осијеку су, поред чланова Комисије, присуствовали: Туна Бабић, председник ЈНОФ-а (Словак), Миша Тадијановић, председник Обласног НОО (Хрват), Никола Миљанић, секретар Обласног ЈНОФ-а (Србин), Живојин Јоцић, члан Округног ЈНОФ-а, окружни јавни тужилац (Србин), Јово Комненић, члан Обласног НОО (Србин) и Сима Лукић, члан Обласног НОО (Србин). (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 4)

Миша Тадијановић у потпуности су прихватили предлог Николе Миљанића. О постојању политичке напетости на терену говори забелешка о Вуковару, која, поред података о етничком саставу града (Срби? 2200, Хрвати 5629), каже: "Гласање је рат".³⁵⁴

Подаци о састанку у Вуковару налазе се на петој страници бележака Милована Ђиласа.³⁵⁵ Комисија се и у овом месту састала са локалним представницима, с тим што су у њихов састав, за разлику од других средина (састављених углавном од секретара и председника ЈНОФ-а или Народних одбора), укључени представници задужени за различите секторе локалних власти. Из бележака се види да се, будући да је вуковарски крај био подељен, као основни проблем постављало питање уједињења: "Народ као најважније поставља уједињење Вуковара". Затим се уопштено наводи етнички састав срезова: "Садашњи – сремсковуковарски срез – већина Хрвата, садашњи (подељени) вуковарски срез – већина Срба и стари вуковарски срез – већина Срба."³⁵⁶ На полеђини листа бележака са овог састанка Ђилас је навео и да је Савезно Министарство дало иницијативу за гласање у селу Липовцу.³⁵⁷

На следећој, шестој страници бележака, налазе се подаци о састанку у Шиду.³⁵⁸ Мада се из Ђиласовог рукописа не може јасно видети, по неким ауторима састанку је присуствовао и секретар ОК КПЈ за Срем Јован Дикић.³⁵⁹ Осим података о члановима локалних представника, других података о овом састанку у Ђиласовим белешкама нема. Једино што упада у очи јесте крупно написано и неколико пута подвучено име насеља Илок, из чега се може претпоставити да се на састанку у Шиду посебно и затегнуто говорило о проблему Илока, као спорној тачки разграничења. Наредни састанак одржан је у Илоку.

³⁵⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 4.

³⁵⁵ Поред чланова Комисије и још "3 друга из Осијека", на састанку у Вуковару били су присутни: Младен Гашић (Србин), председник Окружног НОО; Емил Митров (Русин), управник народних добара; Марко Цвитковић (Хрват), члан отсека за унутрашње послове; Иван Керњек (Мађар), шеф пољопривреде Среског НОО; Мићун Станковић (Србин), шеф социјалног одељења Среског НОО; Перса Јаковљевић (Српкиња), шеф финансијског отсека Среског НОО; Здравко Ћирић (Србин), секретар Среског НОО; Ивка Бобинац (Хрватица), члан Среског НОО; Каћа Васић (Хрватица), члан Среског НОО; Јово Теофиловић (Србин), представник ОЗНЕ; Мирко Богићевић (Србин), члан Среског НОО и један (неименовани) члан Среског НО Борова. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 5)

³⁵⁶ АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 5.

³⁵⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 5. (полеђина листа)

³⁵⁸ Присутни на састанку у Шиду: Стева Станковић (Србин), председник Среског НОО; Ђура Антуновић (Хрват), члан Среског НОО; Страхиња Миражић (Србин), председник Среског ЈНОФ-а; Даница Дејановић (Српкиња), секретар Среског НОО; Радован Николић (Србин), шеф финансијског одељења; Јосип Кајтика (Словак, Ђилас је вероватно погрешно написао Словенац), члан Среског ЈНОФ-а; Срета Главашевић (Србин), члан Среског НОО; Славица Богданић (Српкиња), члан Окружног ЈНОФ-а; Иса Кабиљо (Јеврејин), секретар Среског ЈНОФ-а и Петар Мاستић (Хрват), истакнути католички свештеник. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 6)

³⁵⁹ Ч. Попов, Ј. Попов, *н. д.*, стр. 86.

Подаци о састанку у Илоку налазе се на седмој и осмој страници бележака Милована Ђиласа.³⁶⁰ Поред имена учесника састанка седма страница бележака садржи и податке о етничком саставу становништва Илока и околине и посебно за места Мохово, Шаренград, Бапска и вероватно Сот.³⁶¹ Осма страница доноси податке о расправи на састанку у Илоку и појединачним и колективним ставовима етничких заједница и њихових представника. Представници Хрвата су говорили о извесном "отцепљивању". Тако Ђилас бележи да "један Хрват мисли" да се "треба сад отцијепити, док се не види, јер су Хрвати незадовољни", а "други Хрват" је становишта да се "не треба цијепати" и да је "срез економски у интересу и једних и других". Срби су били за интеграцију и деловали су помирљиво. Ђилас је забележио мишљења и двојице Срба. Први је изјавио да поделе могу изазвати подвојености, да тако "нема братства", да ће Хрвати "остати на репу Хрватске" а и Срби и Хрвати ће "остати исти". Други Србин је поменуо фактор односа међу омладином, констатујући да су односи добри, да нема сукоба на утакмицама "као под Југославијом" (мислећи на Краљевину Југославију). На састанку је такође констатовано и да се за време рата "врло мало радило да Хрвати уђу у борбу". Поменут је и став Словака да су "сви за Бачку, за Војводину". Белешке садрже и помало нејасан податак о броју од 1560 (вероватно становника) у Илоку којима "хоће да одузму право гласа".³⁶²

Комисија АВНОЈ-а за разграничење била је упозната и са етничким променама насталим током рата. Наиме, Комисији је Окружни комитет КПС за Срем доставио један извештај од 15. маја 1945. у којем се говори о тим променама на територији шидског, вуковарског и винковачког среза (по предратној административној линији). У извештају се помињу места Јермина, Винковачко ново село, Лазе, Мирковци, Оролик,

³⁶⁰ На састанку у Илоку, поред Комисије и Петра Мастића, присуствовали су: Јован Скокић (Србин), председник Месног НОО; Дана Ничић (Српкиња), секретар Месног ЛНОФ-а; Јуре Мештровић (Хрват), председник Месног ЛНОФ-а; Рада Алковић (Србин), председник Среског ЛНОФ-а; Живко Панић (Србин), секретар Среског ЛНОФ-а; Данило Фогер (Јеврејин), секретар месног синдикалног већа, (?) Ушљебрк (Хрват), члан Покрајинског одбора синдиката, Славко Гавриловић (Србин), члан Среског НОО; Јосип Шегота (Хрват), члан Среског НОО; Андрија Јакуш (Словак), члан Среског НОО; Ђорђије Велбабовић (Србин), члан Среског НОО; Борислав Узбашић (Србин), члан Среског НОО; Милош Никовчев (Србин), секретар Среског НОО; Мишко Ожват (Словак), члан Окружног НОО; Стева Вучковић (Србин), председник Среског НОО и Ђура Лончаревић (Хрват), порески чиновник. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 6)

³⁶¹ Етнички састав становништва Илока и околине: Илок (вероватно околина): Срби 9354, Хрвати 6805, Словаци 5046, Мађари (?) 1271, уз помало неодређену констатацију да је "на западу већина Хрвата, као и на истоку."; Илок (место): Срби 155, Хрвати 3800, Словаци 1500; Мохово: Срби 369, Хрвати 26; Шаренград: Срби 155, Хрвати 1131; Сот (?): Хрвати 640, Мађари 260, Словаци 144, Русини 35, Срби 29; Бапска: Хрвати 1199, Срби 52. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 7)

³⁶² АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, *Белешке Милована Ђиласа*, стр. 8.

Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово, Негославци, град Вуковар и пустаре вуковарског среза Ада, Палача и Силаш, као и шидски срез.³⁶³ Промене су извршене насељавањем Хрвата за време НДХ и ликвидацијом и протеривањем Срба. У појединим местима су промене извршене у корист Хрвата а на штету Немаца.³⁶⁴ Даље се у извештају каже да су Хрвати насељени током рата углавном припадници усташких породица из разних крајева Хрватске. Према извештају, подаци за Славонију су добијени од котарских комитета Винковци и Вуковар и сакупљени су заједно са подацима добијеним са подручја под контролом ОК КПС за Срем. У извештају се још напомиње да достављени подаци "за винковачки и вуковарски срез, а делимично и за шидски" нису сасвим прецизни због недостатка времена за њихово сакупљање (сакупљани су два дана пре писања извештаја преко месних и среских организација). Ипак се констатује да су подаци за шидски срез сигурни "где је СНОО имао дотле у главном већ готове податке за читав срез осим неколико села". Напомиње се још и да ће подаци бити накнадно проверени и да ће о евентуалним изменама следити обавештење.

Извештај Комисије АВНОЈ-а прихваћен је на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 26. јуна 1945. године.³⁶⁵ По завршетку рада Комисија АВНОЈ-а је 1. јула 1945. године завршила поменути извештај и доставила га Председништву АВНОЈ-а, а ово га је даље проследило 10. јула 1945. Министарском савету ДФЈ.³⁶⁶ Текст извештаја састоји се из два основна дела. Први садржи предлог Комисије о линији разграничења између Војводине и Хрватске, а у другом се наводи образложење те одлуке.³⁶⁷

По мишљењу Комисије АВНОЈ-а, линија разграничења је требало да изгледа овако: "Од мађарске границе, реком Дунавом до међе између села: Бачко ново село и

³⁶³ Подаци о етничким променама у овом извештају су следећи: Јармина: пре рата већина Шваба (Немаца) са мањим бројем Мађара, после рата апсолутна већина Хрвати; Винковачко ново село: пре рата Немци, после рата Хрвати; у селима Лазе, Мирковци и Оролик током рата насељено око 200 Хрвата; град Вуковар: током рата насељено око 1000 Хрвата; пустаре Ада, Палача и Силаш: пре рата насељене Србима добровољцима који су за време рата протерани, а насељено око 1000 Хрвата из Загорја (укупно за време рата у вуковарски срез насељено око 2000 Хрвата); Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово, Негославци и град Вуковар: за време рата убијено преко 1000 Срба; Шидски срез: за време рата убијено преко 4000 Срба и око 200 Хрвата и других народности. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, *Извештај ОК КПС за Срем*)

³⁶⁴ У извештају се не наводи када је дошло до насељавања Хрвата у немачка места.

³⁶⁵ На седници Политбироа ЦК КПЈ од 26. јуна 1945, извештај Комисије АВНОЈ-а је прихваћен под тачком један која гласи: "Извештај Ђидин по питању разграничења Хрватске и Војводине". Седници су присуствовали: Тито (Јосип Броз), Бево (Едвард Кардељ), Марко (Александар Ранковић), Ђидо (Милован Ђилас), Црни (Сретен Жујовић), Моша (Пијаде), Андрија (Хебранг), Темпо (Светозар Вукмановић), Михаило (Благоје Нешковић), Миха (Маринко) и Крсто (Попивоца). (Lj. Dimić, "Nekoliko dokumenata...", str. 233; M. Zečević, V. Lekić, n. d, str. 130.)

³⁶⁶ *Isto*, str. 28.

³⁶⁷ *Isto*, str. 129.

Букин (бачкопаланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац-Мохово, Ловас-Бапска, Товарник-варош Шид, Подграђе-Илинци, Адашевци-Мала Вашица, Липовац-Батровци, Строшинци-Моровић". На тај начин, села дотадашњег шидског среза (Опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевци, Липовац, Строшинци и Јамена) припала би Хрватској, а град Шид и села Мохово, Бапска, Илинци, Мала Вашица, Батровци и Моровић, са својим атарима, Војводини. По мишљењу Комисије ово решење је сматрано привременим, "до решења компетентних тела, која ће бити надлежна за дефинитивно разграничење између федералних јединица".³⁶⁸

У образложењу Комисије анализирају се спорне територије између Хрватске и Војводине кроз три групе срезова: а) Суботица, Сомбор, Апатин и Оџаци-северно и североисточно од реке Дунав (Бачка); б) Батина и Дарда-у сливи између река Драва и Дунав (Барања); ц) Вуковар, Шид и Илок-југозападно и јужно од реке Дунав (Срем).³⁶⁹ У вези са првом групом срезова Комисија је прво констатовала етнички састав подручја.³⁷⁰ Затим је донела закључак да из економских, геостратешких и културних разлога срез Суботица припадне Војводини, без обзира на "хрватску" етничку већину.³⁷¹ У обзир је узета и српска етничка већина западно од Суботице.³⁷² Притом је Комисија оставила могућност ревидирања одлуке, у случају проширења границе Југославије на север, у Бајски округ.³⁷³ Срезови Батина и Дарда, односно Барања, по мишљењу Комисије, такође из геостратешких, економских и етничких разлога (већина Хрвата), требало је да се издвоје из Војводине и припадну Хрватској.³⁷⁴ У трећој групи, Комисија је прво анализирао вуковарски срез. Најпре је констатовала стање о постојању два вуковарска среза, формираних током рата, од стране КПЈ. Уз напомену да је предратни вуковарски срез представљао "вештачку творевину", намерно створену како би се добила већина Срба, а да данас већи део јужног вуковарског среза настајују Хрвати (уз северни где је већина Срба), Комисија је била мишљења да

³⁶⁸ *Isto.*

³⁶⁹ *Isto.*

³⁷⁰ *Isto.*

³⁷¹ Одлуком нових власти, Буњевци и Шокци нису признати као засебни народи или етничке групе, па су без обзира на њихово опредељење уписивани као Хрвати.

³⁷² У извештају се каже: "Укључење свих поменутих срезова у Хрватску не долази у обзир из простог разлога, што у неким од тих срезова Срби имају релативну (од словенског живља) већину. Зато је комисија сматрала да читава ова територија треба да остане Војводини." (*Isto*)

³⁷³ *Isto*, str. 130.

³⁷⁴ *Isto.*

граница треба да буде између Шида и Вуковара.³⁷⁵ Илочки срез је требало да у целини припадне Војводини, али привремено.³⁷⁶

Као што је поменуто, извештај Комисије усвојен је на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 26. јуна 1945. године.³⁷⁷ Учешће Милована Ђиласа у решавању питања разграничења између Србије (Војводине) и Хрватске искључиво се везује за рад Комисије АВНОЈ-а. Како је Ђилас био председник Комисије, а уз то и један од водећих партијских функционера, можемо да закључимо да је имао и највећу и одлучујућу улогу у поступку и одговорност за резултат њеног рада, односно састављање извештаја. Не можемо утврдити који је био тачан разлог зашто је Милован Ђилас постављен на чело Комисије. Према његовим речима постављен је зато што се "сматрало" да је имао највише осећања за националне проблеме.³⁷⁸ Али у то ни он сам није сасвим сигуран. Другим подацима за сада не располажемо.

Из претходног разматрања се види да је проблем и спор око разграничења сезао дубоко у прошлост, а да је кулминирао и изашао на површину за време Другог светског рата. Одлука о решењу проблема донета је у врху КПЈ, а Милован Ђилас је, као део најужег врха Партије, несумњиво имао и највише ауторитета као председник органа за решење овог питања. Међутим, поменута одлука је, вероватно, већ била донета у најужем партијском руководству, па је целокупан рад Комисије више представљао формалност, него стварну делатност од које су се очекивали пресудни резултати.³⁷⁹ Ово потврђују и речи професора Љубодрага Димића: "Несумњиво да је политичка одлука о разграничењу, у главним потезима, већ била донета, па је формирање и рад комисије више била формалност, пре свега изазвана постојећим спором партијских руководства

³⁷⁵ Комисија о томе каже следеће: "Ако се погледа читав простор од Винковаца и Вуковара до Шида, онда он представља један појас хрватског становништва, са релативно малим бројем Срба, тако да је сјеверни део вуковарског среза... изолована српска оаза у Хрватској. Зато је комисија сматрала, да на овом простору и граница треба да буде источно од поменутог хрватског појаса, тј. између Шида и Вуковара..." (*Isto*)

³⁷⁶ У извештају стоји: "Илок је град и пристаниште на Дунаву и његово припајање Хрватској засада би, због даљине административних веза, отежало његов развитак. Послије сређивања власти, с једне и са друге стране границе, коју предлаже комисија, могло би се поставити питање прикључења Хрватској западних села из илочког среза, као и града Илока. Сада би то могло изазвати извесне тешкоће, то утолико пре што прилике тамо нису сређене. Узимајући у обзир све те разлоге, а нарочито економске, комисија сматра, да као привремено решење треба узети да илочки срез у свом садашњем саставу, који одговара предратном, остане у Војводини." (*Isto*)

³⁷⁷ *Isto*.

³⁷⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 87.

³⁷⁹ Све важне одлуке доношене су у Политбироу ЦК КПЈ: "У федералном систему власти Политбиро КПЈ је имао доминантно место. Њему су биле подређене постојеће националне и покрајинске партијске организације, настајући апарат власти и војна организација, што сведочи да није постојала суштинска федерализација." (Lj. Dimić, "Nekoliko dokumenata...", стр. 232.)

Хрватске и Војводине.³⁸⁰ Из анализе извора видимо да се Комисија АВНОЈ-а у раду држала етничког, политичког, економског и геостратешког принципа. То потврђују и сведочанства Милована Ђиласа која смо већ навели. Међутим, њени закључци, који су усвојени од стране Политбироа ЦК КПЈ и имали статус привремених, остали су у највећој мери трајно решење (иако су ушли у Закон о установљењу и устројству АП Војводина као "привремена граница"), сем Илока који је накнадно припао Хрватској.³⁸¹ Важно је напоменути да Војводина, у тренутку доношења закона о њеном установљењу и устројству 1. септембра 1945. године, није имала законски утврђене границе према Хрватској.³⁸²

Момчило Зечевић и Богдан Лекић износе оштар критички став о раду Комисије АВНОЈ-а: "Предлог који је поднела Комисија значајан је и због тога јер се кроз њега види са каквом неозбиљношћу, неодговорношћу и незрелошћу се решавају историјски најзначајнија питања...". Поменути аутори замерају Комисији и предлог у вези припадања Барање Хрватској: "Врхунац свега је аргумент да 'оба ова среза, економски и привредно нагињу ка западу.' Ово је врхунац макијавелизма или незнања чланова ове Комисије". У наставку се Комисији АВНОЈ-а ставља на терет и директна одговорност за поменута решења: "Једно је само сигурно, ако се за друге границе може оптуживати Јосип Броз, за ову је постојала званична комисија и легалан поступак пред највишим законодавним телом нове Југославије који није никада правно решен".³⁸³

Рад Комисије трајао је нешто мање од десет дана, с обзиром да је формирана 19. јуна а завршни извештај саставила 1. јула 1945. године. Зато се и наведене примедбе о површности њеног рада, пре свега због кратког временског периода у коме је Комисија радила (на терену је радила око седам дана, до 26. јуна 1945), могу поуздано потврдити. Напросто, период од десетак дана за озбиљан приступ решавању сложености проблема, који је у себи садржавао низ веома одговорних задатака, као што су провера етничке структуре подручја и утврђивање политичких прилика и расположења становништва, односно за свеобухватнији и темељнији рад, објективно није био довољан. Осим тога,

³⁸⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 306.

³⁸¹ Други став члана један Закона о установљењу и устројству Аутономне покрајине Војводине гласи: "Границе Аутономне покрајине Војводине према федералној Хрватској утврђују се привремено на основу предлога нарочите комисије АВНОЈ-а. Ова граница иде реком Дунавом од мађарске границе до Илока, пролази преко Дунава остављајући Илок, Шаренград и Мохово Хрватској и иде даље на југ остављајући атаре села садашњег шидског среза: опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевци, Липовац, Срошинци и Јамена Хрватској, а варош Шид и села Илинци, Мала Вашица, Батровци, Моровић Војводини." (*Службени гласник Србије*, год. 1, бр. 28, 9. септембар 1945.)

³⁸² Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 298.

³⁸³ М. Зећевић, В. Лекић, *n. d.*, стр. 24.

нико од чланова Комисије није био стручно компетентан за решавање ове врсте проблема.³⁸⁴ Али, притом би требало имати у виду и чињеницу да сама Комисија свој рад није узимала потпуно студиозно и темељно, делом зато, како је већ поменуто, што је била свесна формалности свог постојања, а делом и самим тим што је свој предлог за разграничење сматрала привременим. Такође би требало узети у обзир прилике и околности у којима се рад Комисије одвијао: скори завршетак рата и брзина којом је требало што пре утврдити границу између Војводине и Хрватске због потребе што бржег сређивања стања у земљи пред изборе за Уставотворну скупштину и, практично, стварање нове државе. То што је привремени предлог Комисије за разграничење касније (сем Илока и околине) постао трајно решење, не можемо са сигурношћу тврдити да представља искључиво одговорност њеног председника Милована Ђиласа, јер за сада не располажемо подацима који би нам потврдили каснији његов директни утицај по овом питању. Међутим, имајући у виду да су све важније одлуке у држави доношене у Политбироу ЦК КПЈ, одговорност за касније решење разграничења се поуздано може приписати колективном партијском и државном врху Југославије.

Несумњиво је тачно да је и у раду Комисије била присутна званична политичка линија борбе против тзв. "великосрпског хегемонизма". Сама реченица, "Аутономна Војводина је победа великосрпске идеје", која се налази у белешкама Милована Ђиласа, неспорна је потврда такве политике као смернице рада Комисије. Уз то, чињеница је да је занемарен и резултат промене етничке карте овог подручја, као последице хрватског геноцида (иако је Комисија на то била упозорена) и да је негирана етничка посебност Буњеваца и Шокаца, који су рачунати у Хрвате. То сведочи о страху партијског вођства од српске доминације, а да је решење проблема представљало привидан компромис.

Поред геостратешких разматрања, којих је по питању подручја Барање и северне Бачке било, Дунав је на крају, по свој прилици, једноставно узет као природна граница, а остатак граничне линије, колико су на брзину скупљени подаци то омогућавали, био је повучен у складу са етничким принципом (на то указује податак да је у извештају Комисија предложила да Илок припадне Војводини). Ова одлука Комисије би се, према томе, могла окарактерисати као својеврсно пресецање "гордијевог чвора", без дубљег сагледавања сложености самог проблема, који ће у будућности поново изронити на површину.

³⁸⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 306.

Из бележака Милована Ђиласа видимо да су разговори на терену вођени са локалним јавним и политичким представницима који су припадали различитим националностима. У њима се јасно види да се на састанцима разговарало о питањима политичке природе и етничко-националним проблемима. Међутим, имајући у виду већ поменути проблем кратког временског периода рада, може се констатовати да Комисија АВНОЈ-а као резултат свог рада није имала ништа више од прости провере стања на терену у тренутку њеног присуства и обиласка. Ова Комисијина констатација тренутне ситуације у овој области ушла је и у њен извештај. Међутим, понављамо, да коначно решење питања разграничења није могло бити спроведено без сагласности партијског и државног врха, тј. Јосипа Броза Тита и Политбироа. Од тога је и зависило формирање будуће границе између Србије и Хрватске.

Граница између Србије и Хрватске тако је постала трајно решење на основу привременог предлога Комисије АВНОЈ-а за разграничење између Србије (Војводине) и Хрватске. Закључак би могао да буде да је директна одговорност Милована Ђиласа, као председника Комисије, била објективна за израду предлога решења разграничења, али по свој прилици не и за његову примену и даљу судбину границе.

Још једна тема у вези са Милованом Ђиласом често је заокупљала домаћу публицистичку и интелектуалну јавност. Реч је о дилеми о степену његове објективне политичке одговорности за конституисање црногорске нације после Другог светског рата. Када се о овом питању говори у фокус проблема ставља се Ђиласов познати чланак од 1. маја 1945, "О црногорском националном питању", у којем се види покушај да се на детаљан и систематичан начин објасни генеза црногорске посебности и потреба за постојањем нације у новој држави.³⁸⁵ Овај обиман чланак важан је и због тога што не говори само о Ђиласовим тадашњим личним уверењима, већ и о званичном ставу нових власти по том питању. Био је то текст који је изишао из пера тада највиђенијег Црногорца и једног од четворице највиших руководиоца нове државе.

Међуратна политика југословенских комуниста у односу на национално питање, федерацију и југословенску државу, била је променљива и у главним цртама зависила

³⁸⁵ Видети: М. Ђилас, "О црногорском националном питању", *Борба*, 1. мај 1945; М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 212-225; АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-а-29, *Теоретско предавање: О црногорском националном питању (рукопис и куцани текст)*.

је од тренутних ставова њиховог спољног покровитеља Коминтерне.³⁸⁶ Међутим, један од најважнијих ставова у вези са националним питањем остаће у већој или мањој мери непромењен, не само у међуратном и ратном периоду, већ и током читавог периода постојања партије југословенских комуниста и социјалистичке Југославије. Био је то идеолошки стереотип о тзв. "великосрпској хегемонији", који је представљао и једно од основних мерила према којем су се одређивали главни токови националне политике југословенских комуниста. Тако је Милован Ђилас у реферату на Петом конгресу КПЈ 1948. истакао да је једно од три основна питања пропаганде пре рата било "демаскирати у основним радним масама идеологију и политику великосрпске хегемонистичке буржоазије и буржоазија угњетених народа".³⁸⁷ На основу ових политичко-идеолошких поставки грађен је и став југословенских комуниста и Милована Ђиласа о црногорској нацији и црногорској социјалистичкој државности.³⁸⁸

³⁸⁶ На почетку свог деловања, СРПЈ(к)/КПЈ начелно је заступала становиште "националног јединства", односно целовитости југословенске државе. Постепено, овај став се под утицајем политике Коминтерне мења, па тако званична политика КПЈ, после Трећег конгреса (1926), прелази на позиције разбијања државне заједнице по национални шавовима. Овај период у историји југословенских комуниста обухвата наредних десет година, што КПЈ додатно обележава, не само као антисистемску, већ и као отворено антидржавну организацију. "Разбијачко-сецесионистичка политика КПЈ 1925-1935. у виду стварања независних држава рушевинама Југославије, са предавањем северне Бачке Мађарској и Косова и Метохије Албанији, представља крајње дефетистичко-субверзивну чињеницу", сматра Бранко Петрановић. Са променом стања на међународној сцени, средином 30-их година, мењају се и ставови Коминтерне. Опасност од све агресивнијег фашизма, доводи и до промене става Коминтерне у односу на Југославију, коју сада није требало разбијати (као "вештачку творевину" и полигон за агресивну политику према СССР-у), већ напротив, очувати као јединствену државу. Нову политику прихвата и КПЈ, а додатно разрађује ново партијско руководство, крајем 30-их година. Тако је у измењеним историјским околностима за југословенске комунисте Југославија постала прихватљива као државна целина, уз став о њеном унутрашњем преуређењу на федералистичким основама.

Један од основних чинилаца политике КПЈ према југословенској држави представљао је поглед на национално питање. Југословенски комунисти су ставове у вези са тим заснивали, пре свега, на идеолошкој основи марксизма-љењинизма и политичкој концепцији Коминтерне. На основу тога, развила се и политика о "националном угњетавању" у југословенској држави, која се конкретније уобличио као стереотип о "великосрпском хегемонизму" над другим народима, Хрватима и Словенцима и новопроглашеним народима, Македонцима и Црногорцима, као и над мањинама (Мађарима, Албанцима итд.). У оквиру такве националне политике и политике федерализма приступило се стварању националних комунистичких партија, најпре Словеније и Хрватске (1937), затим Македоније (1943), Србије (1945) и на крају БиХ и Црне Горе (1948). (Видети: Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, стр. 40-44; В. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992; Г. Влајић, *Југословенска револуција и национално питање 1919-1927*, Загреб 1987; I. Банас, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Загреб 1988; А. Ђилас, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Београд 1990; и др.). Српски комунисти, за разлику од осталих, били су оптерећени хипотеком "великосрпског хегемонизма" током целе историје КПЈ/СКЈ и социјалистичке Југославије, па су у складу са тим и прилагођавали своју политику, што је на крају резултирало катастрофалним историјским билансом у односу на свој народ, што се у највећој мери не би могло рећи за друге (словеначке, хрватске, македонске или црногорске комунисте).

³⁸⁷ *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948, стр. 243. (даље: *V конгрес Комунистичке партије Југославије...*).

³⁸⁸ Овој тематици посветио је посебан истраживачки рад Душан Бојковић. У раду је понудио одговоре на нека од важних питања у вези са Милованом Ђиласом и његовим односом према црногорској нацији и

Став југословенских комуниста о црногорској нацији и државности оформљен је у оквиру маркситичко-лењинистичких идеолошких поставки, које су заступале социјално и национално ослобођење, равноправност и право на самоопредељење народа, као и противљење националном хегемонизму. У југословенском контексту, поменута начела примењена су тако што је "српска буржоазија", а преко ње практично и српски народ, проглашена "хегемонистичком" у односу на друге народе, путем идеолошке флоскуле о "великосрпском хегемонизму". На тој основи КПЈ је приступила, не само афирмисању Словенаца, Хрвата и националних мањина, већ и пропагирању постојања засебних народа (нација) и њиховом издвајању из српске националне и етно-културне целине, Македонаца и Црногораца. Како Душан Бојковић одлично уочава, Ђиласов став по том питању може се поуздано одредити из садржаја концепта реферата Моше Пијаде о националном питању, који је овај требало да поднесе на Петој земаљској конференцији КПЈ, 1940. Наиме, због великог броја примедби, које је дао Милован Ђилас, одлучено је да Пијадеов реферат буде замењен новим, Ђиласовим. Текст Ђиласовог реферата, међутим, није сачуван, али јесу примедбе које је исписао на маргинама текста концепта Пијадеовог реферата. Из тих примедби могу се сагледати и Ђиласови ставови.³⁸⁹ Бојковић тако примећује да Ђилас није ставио примедбе на оцене Моше Пијаде у којима се указује на подједнаку опасност од српског и хрватског шовинизма, закључивши да и Пијаде и Ђилас остају привржени становишту о "терору великосрпске буржоазије". Такође, Ђилас стоји на позицијама да су нације "већ формиране", што би значило и црногорска, која се, пак, према Пијадеу формирала пред српским "насиљем" и "експлоатацијом", на шта Ђилас није ставио никакву примедбу.³⁹⁰ Колико је била снажна вредносна концепција "великосрпског хегемонизма" најбоље говоре управо реченице Милована Ђиласа, написане и објављене почетком 1949. у чланку који је имао за циљ политичко и идеолошко усмеравање савремене југословенске историографије, али који је показивао и извесна одступања од појединих дотадашњих званичних погледа, што ћемо детаљније разматрати у наредном поглављу. Међутим, и поред свих нијанси у којима су се виделе извесне промене, доктрина о

државности. Бојковић је, поред основне теме, дао и прегледан историјат поимања питања црногорске нације и државности у политици југословенских комуниста између два рата, што истраживачима пружа знатно ширу и синтетизовану слику у вези са наведеном проблематиком. (Видети: Д. Бојковић, "Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе", *Токови историје*, 1/2012, стр. 106-134; Д. Бојковић, *Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе*, рукопис дипломског рада, Београд 2011, даље: Д. Бојковић, *Милован Ђилас...*, рукопис дипломског рада).

³⁸⁹ Видети: Д. Бојковић, *Милован Ђилас...*, рукопис дипломског рада, стр. 26-29.

³⁹⁰ *Исто*, стр. 28-29.

"великосрпској хегемонији" остала је недодирљива и непромењена у својој концепцији. Тако Ђилас пише да "народи Југославије никада у својој историји нијесу угњетавали друге народе (изузев кратког периода владавине великосрпских хегемониста последице 1918. године, која је стално наилазила на стварни отпор већине самог српског народа)".³⁹¹

У првим годинама свог постојања КПЈ је црногорском питању поклањала пажњу више као државноправном него националном, што значи да је у својој визури имала пре свега представу о нестанку црногорске државности у новој државној организацији и о потреби њене ревитализације. Овај став био је један од видова шире стратегије отпора "великосрпском хегемонизму" и деструкције југословенске државе, која је постепено и на крају (после Четвртог конгреса, 1928) отворено прихваћена по директивама из Коминтерне. У склопу те политике, са пропагирањем независне Црне Горе говори се, мада не увек прецизно, и о "црногорском народу (нацији)" као посебној целини.

У међувремену, КПЈ мења своју политику према Југославији у правцу очувања државне заједнице на федералној основи, а такође јасније заступа и афирмацију појединих несрпских народа и мањина (оснивање посебних комунистичких партија Словеније и Хрватске и др.). Прецизнијег дефинисања црногорског питања као "националног" и саме црногорске "нације" као посебне, међутим, још увек нема у партијским документима из тог периода и такво стање задржаће се све до почетка рата. Разлог оваквом стању видимо у ставу, који је по свој прилици био заступљен у врху КПЈ, а по којем статус црногорског идентитета још увек није био у потпуности решен и био је постављен као један од задатака комунистима за будућност. На такав закључак нас наводи управо чланак Милована Ђиласа из 1937, под насловом "Стварање једне нове културе". Суштина чланка се односи на то да културни идентитет Црне Горе још увек није дефинисан и да га тек треба "научно" истражити и потврдити. Полазећи од тога да је и сама историја Црне Горе још увек "научно необрађена" (у оквиру поступка "модерне науке" и методом "дијалектичког материјализма"), Ђилас наглашава да је "борцима за народни напредак остао терет, истина мио и драг, да објасне историју свога народа". Фокусирајући се, пре свега, на неафирмисаност и недефинисаност културе Црне Горе, по Ђиласу би било важно "испитати, да ли досадашњи развој носи нешто специфично, нешто посебне боје, посебне структуре и израза, или се то тек налази у

³⁹¹ М. Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", *Комунист*, 1/1949, стр. 80.

процесу настајања".³⁹² Тако ће и крај рата и ослобођење земље југословенски комунисти дочекати без у потпуности и јасно дефинисаног појма црногорске "нације", па и статуса Црне Горе у новој држави. Тај ће задатак добити Милован Ђилас, као најјутицајнији и највиђенији Црногорац у том тренутку, а своје погледе изнеће у чланку "О црногорском националном питању", објављеном на дан прве првомајске прославе у новој држави.

Национална идентификација Милована Ђиласа током већег дела живота била је несумњиво српска.³⁹³ Међутим, у једном периоду Ђилас је себе сматрао Црногорцем и тако се национално изјашњавао. Тешко је прецизно установити када је у том погледу национално "конвертирао" (показаће се, привремено). Без сумње је да млади Милован Ђилас одраста у српској традиционалној и културној средини Црне Горе и да је такву идентификацију понео и кроз средњошколске дане и у тренутку када је дошао на студије у Београд. Његово "црногорство", по свој прилици, везано је за његов улазак у Комунистичку партију, када је беспоговорно и са идеолошким жаром усвојио партијску

³⁹² М. Ђилас, "Стварање једне нове културе", *Зета*, 16/1937, стр. 14-15.

³⁹³ О српском завичајном идентитету Милована Ђиласа и о његовој припадности српској нацији, довољно говоре његова сећања у књизи *Бесудна земља*, као и његова каснија литерарна остварења (романи: *Црна Гора*, *Изгубљене битке*, *Светови и мостови*, као и обимна студија *Његош, пјесник, владар, владика*). Отац Милована Ђиласа, жандармеријски мајор Никола Ђилас изјашњавао се као Србин (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, стр. 118-119). У периоду његовог активног чланства у партији, Милован Ђилас се изјашњава као Црногорац. После пада са власти, кратко време задржава црногорско национално опредељење, па се тако на првом суђењу (1955) изјашњава као "Црногорац, Југословен" (K. Nikolić, S. Svetković, *n. d.*, стр. 81), а на суђењу 1962. као Србин (V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, стр. 354), каквим ће остати до краја живота. Сахрањен је по опелу Српске православне цркве, 1995. године. Ђиласов унутрашњи преокрет по том питању, тј. његово враћање српској нацији и идентитету, десио се током послератне прве робије (1957-1961). Колико је емотивно, снажно и рекло би се покајничко било то "враћање" најбоље говоре речи једног његовог јунака Црногорца из романа *Црна Гора*, писаног у то време у затворској ћелији. Наиме, речи Малише Петровића, командира народне војске, гласиле су: "Србин сам Црногорац. Србин сам јер сам Црногорац. Не велим да другдје и друкчијих Срба нема – зло нас је расуло на све стране, ама ја сам такав. Нијесам Црногорац што сам Србин, него Србин што сам Црногорац. Ми Црногорци, ми смо со Српства. Није овдје Српству сва снага, ама јесте душа. Можеш ме убити, сасјећи, смрвити и у прах стучати, али што је српско – то остаје, док и трунке има. И мисао моја српска траје док и један дамар куца. Има друкчијих Срба, ми смо они од Косова, што свећају и праве несреће српске. Затри Косово у памети, у души српској – па ни нас нема. Срба нема". (М. Ђилас, *Црна Гора*, стр. 60). У разговору са Момчилом Ђорговићем, 1989. године, на питање о црногорској националној посебности, Милован Ђилас је одговорио: "Да су се Црногорци формирали у нацију бесмислено је са научне тачке гледишта. Али је чињеница да су Црногорци имали некакву посебност која се касније, са владикама почетком 18. века развија у државу. Доказ те некакве посебности менталитета и јесте што се у политичкој борби формира држава: све је то остало у црногорској свести као историјско памћење које није ишчезло. А етнички се може говорити само о локалитету који имате у свим нацијама. Као, рецимо, у Србији, Шумадија се разликује од Мачве, а да не говоримо о Нишу, Лесковцу или источној Србији. Испричао бих вам анегдотски разговор пре рата између мене и оца. 'Црногорци јесу Срби', – тврдио је он. – Али нису прави, – одговарао сам ја. 'Ако Црногорци нијесу Срби, онда Срба и нема' – закључио је он. И ту има тачности јер идеја српства у 18. веку најјача је у Црној Гори, а у Србији у 19. веку. За време рата сам приметио да наше наглашавање црногорства користи четничком покрету, јачало га је на линији неразбијања српства". (М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 124).

идеологију и политику, која је као што знамо, као једну од кључних поставки националне политике, заступала тезу о "великосрпском хегемонизму", па самим тим и о "угњетеној" и "непризнатој" црногорској посебности. Подсећамо уз то још и на чињеницу да Ђилас ступа у партију 1932. године, када је политика КПЈ била не само на позицијама радикалне критике српске "хегемоније", већ и на врхунцу свог антијугословенства. Млади Ђилас, тако, већ на почетку своје партијске "одисеје", у тексту "Културни ниво Санцака" из 1932. године, између осталог, за себе каже: "Пишем ово негде у Санцаку. Дошљак сам овдје. Црногорац. Ако. И Црногорци су овдје Санцаклије, па и у Црној Гори, јер живе под истим условима. Али се још увијек, држе некако подвојено. Као да нијесу оба сељаци, радни народ, и као да их не тиште исте муке".³⁹⁴ Ђилас, иначе, не одриче Црногорцима српске карактеристике, али сматра да је "нација", као посебна етно-културна целина, у процесу настанка. Тако у поменутом чланку "Стварање једне нове културе" (1937), пише да "Црногорци говоре истим језиком којим и српски народ, али са очитим разликама у наречју. И Енглези и Американци говоре истим језиком. Дакле, није то битно, већ је битно то да се на тој јединственој територији, економски повезаној, служи јединственим књижевним језиком".³⁹⁵

Како би се боље разумело порекло Ђиласових ставова по питању црногорске нације, ваљало би се, најпре, задржати на основним идеолошким постулатима од којих је полазио у формирању својих схватања. Наиме, важно је напоменути да Милован Ђилас, у свом "комунистичком" периоду (1932-1954), појам нације схвата и објашњава по марксистичком идеолошком обрасцу, као људску идентитетску заједницу историјски насталу под утицајем друштвено-економских околности, односно као феномен "специфичне народне заједнице" формиране на основама "друштвене поделе рада епохе капитализма на компактној територији и у оквиру заједничког језика и блиске етничке и културне сродности".³⁹⁶ Овај идеолошки оквир представљао је основу на којој је Милован Ђилас градио своја разматрања друштвених и политичких појава, па самим тим и настанак и формирање и црногорске нације. У том смислу, такође је важно обратити пажњу и на поједине делове поменутог концепта реферата Моше Пијаде са Пете земаљске конференције. Пијаде је, наиме, у тексту изнео и основне

³⁹⁴ М. Ђилас, "Културни ниво Санцака", *Санцак*, 11/1932, стр. 1.

³⁹⁵ М. Ђилас, "Стварање једне нове културе", *Зета*, 16/1937, стр. 14.

³⁹⁶ М. Filipović, *Leksikon pojмова класике марксизма*, Zagreb 1974, стр. 201.

идеолошке (марксистичко-лењинистичке) поставке решења националног питања, са примером југословенског случаја, па је с тога важно узети у обзир "тезе" које је у вези са тим поставио, јер оне указују на основе са којих се полазило у схватању и решавању тог проблема. Без обзира на Ђиласове бројне примедбе, сматрамо да је суштина остала непромењена и да је у главним цртама одавала оквир у којем су југословенски комунисти постављали решење проблема националног питања у Југославији.

Најпре, основна полазишна тачка комуниста била је да буржоаске државе нису у својој историји успеле да реше национално питање, јер "будући засноване на приватној својини и класној неједнакости, те државе нису биле кадре да реше противречности између владајуће нације и угњетених нација..."³⁹⁷ Према том учењу, основни проблем развитка капитализма састојао се у томе што је током свеукупних светских интегративних процеса које је покренуо такође произвео и тенденције ка недобровољном потчињавању и угњетавању мањих и слабијих нација ради економске експлоатације.³⁹⁸ Међутим, са појавом марксизма-лењинизма и Октобарске револуције, понуђена су и нова решења националних питања. Једна од могућих солуција за угњетене народе је и независност, а дужности марксиста-лењиниста, поред осталог, састоји се и у непосредној помоћи у том правцу, односно "у захтевању, одбрани, примени паролe права нација на отцепљење, права да постоје као независне државе".³⁹⁹ Међутим, такође се наглашава и да се у том случају ради о "праву" а не о "обавези" и да свака пролетерска партија на овај изазов мора дати одговор "у сваком посебном случају" и "у датој ситауцији", односно да се морају уважавати специфичности услова у којима се делује: "Народ има право да се отцепи, али, према околностима, он може и да не чини употребу од тога права; зато ми остајемо слободни да агитујемо за отцепљења или против њега према интересима пролетаријата, према интересима пролетерске револуције, тј. да ли је оно на линији ослобођења угњетених нација испод јарма капитализма, на линији слабљења позиција империјализма, а јачања позиција револуције или не. За народе које не желе да се отцепе лењинизам предвиђа обласне аутономије, као што и за националне мањине захтева нарочиту заштиту..."⁴⁰⁰ Другим речима, овим је предвиђено спречавање и злоупотреба права на независност појединих

³⁹⁷ *Peta zemaljska konferencija KPJ...*, str. 376.

³⁹⁸ *Isto*, str. 378.

³⁹⁹ *Isto*, str. 382.

⁴⁰⁰ *Isto*, str. 383.

народа које им нуди марксизам-лењинизам, на шта Милован Ђилас није ставио никакву примедбу.⁴⁰¹

У складу са наведеним начелима, комунисти су националном питању у Југославији придавали "огроман значај", а први у хијерархији разлога овог значаја јесте то што је Југославија "многонационална држава у којој империјалистичка буржоазија једне нације (Срба) угњетава и експлоатише друге нације и националне мањине".⁴⁰² Комунисти су сматрали да се током историје, у различитим периодима и под различитим околностима, формирало пет нација: Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Црногорци. Тако је Пијаде, објашњавајући карактеристике националног питања у Југославији, поред осталог констатовао да је Црна Гора "пример једне заостале сељачке земље, с још потпуно не преживелим остацима племенске организације, и која је имала своју државну 'независност', али у којој је стари режим из претензија за проширењем своје територије подржавао легенду да су Црногорци Срби, те се формирање Црногораца у нацију заправо врши тек кад су и Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију". На то је Ђиласова примедба гласила да је то, вероватно мислећи на српство код Црногораца, "преживело још када, само не сасвим у психи, што није битно!" Такође, треба приметити да Ђиласу сродност или истоветност језика у Југославији, није било "важно за постављање и решење питања".⁴⁰³

После изласка са робије, 1936. године, Милован Ђилас као члан ПК Србије практично постаје "кадар" српских комуниста, али је његова делатност, с обзиром на порекло, често упућена и на Црну Гору, што се посебно истиче у току рата када бива послат као делегат ЦК КПЈ да организује и координира устанак у Црној Гори. Од тада Милован Ђилас у руководству формално фигурира као представник Црне Горе, што се после рата огледа у његовим функцијама и задужењима (министар за Црну Гору, делегат из Црне Горе на изборима итд.). У време објављивања чланка "О црногорском националном питању", Милован Ђилас обавља дужност министра за Црну Гору у

⁴⁰¹ С тим у вези Моша Пијаде је нагласио и следеће: "Стојећи на становишту активне и делотворне помоћи националноослободилачким покретима, лењиниза указује и на то да то не значи да пролетаријат мора да подржава сваки национални покрет свугде и увек, у сваком посебном и конкретном случају. Пролетаријат треба да помаже оне националне покрете који теже да ослабе, да оборе империјализам, а не да га одрже и учврсте. Има случајева кад национални покрети неких угњетених земаља долазе у сукоб са интересима развитка пролетерског покрета. Ту не може бити речи о помагању. То је отуда што је непобитно револуционарна природа огромне већине националних покрета исто тако релативна као што је то реакционарна природа извесних других националних покрета". Ђилас је на ово ставио примедбу да му је "нејасно". (*Isto*).

⁴⁰² *Isto*, str. 384.

⁴⁰³ *Isto*, str. 386.

Привременој влади ДФЈ. Мотив и, пре свега, политичка потреба да се напише овакав текст потицали су из околности што се после рата, поред осталих, неформално поставило и питање црногорске нације и положаја Црне Горе у новој држави.⁴⁰⁴

Политички, Милован Ђилас је у чланку полазио од става да је у рату поражена опција "великосрпског хегемонизма", чији су представници желели да "збришу индивидуалност Црне Горе и црногорског народа", као и опција сепаратиста чија је намера била "да одвоје црногорски народ од српског народа". Тиме је јасно одредио однос према, како их је он видео, два политичка екстрема: "Према томе, свако колебање у црногорском националном питању – било у смислу раздвајања Срба и Црногораца, било у смислу брисања црногорског индивидуалитета – могло би да поколеба народ и народне масе, да их скрене с правилног пута борбе за њихова права и демократске слободе". Ђилас је подразумевао да је такав политички правац такође и воља већинског дела црногорског народа, одакле је практично црпео легитимитет за своје ставове: "Већ у старој Југославији, нарочито пред овај рат, било је очевидно да је црногорски народ у својој огромној већини учинио крај с присталицама како потпуног одвајања Црне Горе од Србије, стварања самосталне црногорске државе, тако и с претставницима безусловног уједињења са Србијом, уједињења по сваку цијену, с носиоцима идеје србизирања, тачније речено – србијанизирања црногорског народа".⁴⁰⁵ Овим ставовима Милован Ђилас је прецизно одредио позицију комунистичке политике: истовремено непријатељство и према представницима апсолутног јединства ("великосрпски империјалисти") и према заступницима потпуног одвајања ("сепаратисти", "зеленаши") Срба и Црногораца, везујући обе опције за поражене снаге у рату и револуцији.

Милован Ђилас је потпуно одбацивао искуство Краљевине Југославије у погледу било каквог српско-црногорског уједињења. О томе одлучно пише: "Није само

⁴⁰⁴ У разговору са М. Ђорговићем, Милован Ђилас се сећао ситуације по питању дефинисања црногорске посебности после рата. По његовом тврђењу, без обзира на разлике, уверење код већине црногорских представника у ЈНОФ било је да су Црногорци припадници српске нације, каквог је и сам он, Ђилас, био уверења: "После рата избило је питање да ли су Црногорци нација или нису, и то прво код наших савезника. Ми смо у Народном фронту имали врло угледне људе који су били присталице безусловног уједињења са Србијом, такозване 'бјелаше', а имали смо и оне који су били за федерализам са Србијом или за одвајање у посебну целину – такозване 'зеленаше'. Зеленаши су се исто осећали Србима, али нису имали никакве потребе да то наглашавају. Њиховим федералистичко-сепаратистичким концепцијама одговарало је наглашавање нације, што код 'бјелаша' није био случај. Већина тог честитог света, 'бјелаша' и 'зеленаша', у Црној Гори се зближила са комунистима у току рата. Неки су постали чланови Партије. 'Бјелаша' нису били против федералне републике, али су били против да се наглашава црногорска нација. О томе сам, као министар за Црну Гору, разговарао са Титом и рекао му: Црногорци јесу Срби. – Одговорио је: 'Добро, али сада треба република.' – Та формула је партијски задовољавала сва струјања која су постојала у партији". (М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 123-124).

⁴⁰⁵ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 212-213.

25 година старе Југославије показало да је 'теорија' о једној нацији маска за проширење и учвршћење превласти шачице великосрпских богаташа. Сам почетак – уједињење Црне Горе са Србијом, био је велика превара. Неколико интелектуалаца – неки у илузијама да раде велику и племениту ствар, а неки директно плаћени и изнајмљени – у тренутку када су српске трупе већ чврсто држале власт у својим рукама, позвали су из сваког среза по неколико 'провјерених' присталица, без знања и питања народа и прогласили "Велику" подгоричку 'народну' 'скупштину', која је подастрла Александру парче хартије у коме је проглашен крај независности Црне Горе и безусловно прикључење Србији. – Отада су се реакционарни режими у Црној Гори служили методом зобнице и камције – зобницу за поједине продане бјелашко-зеленашке политиканте, а камцију за црногорс-ки народ".⁴⁰⁶ Представници те политике, по Ђиласу, лажно су се представљали као "демократе", а током рата, заједно са супротном, сепаратистичком опцијом, завршили су у сарадњи са окупатором и поразу, јер је црногорски народ "у оквиру борбе свих народа Југославије, збрисао с лица земље и њих и њихову сепаратистичку сабраћу".⁴⁰⁷ Према томе, Ђилас је у политичком смислу црногорску нацију видео као равноправни конститутивни елемент у новој држави, извојеваној на заједничкој ослободилачкој борби свих народа Југославије: "Црногорски народ је пошао *својим* путем, тј. путем борбе против окупатора, у заједници са Србима, са свим народима Југославије, путем борбе за истинско национално ослобођење – за равноправност у новој држави која треба да се роди из народног устанка против завојевача". Равноправност Црне Горе и црногорске нације у новој држави Ђилас је представљао и као неприкосновену тековину ослободилачке борбе, унапред политички дисквалификујући сваки другачији став по том питању: "Национална равноправност црногорског народа која се изражава у федералном положају Црне Горе у Југославији, није, дакле, продукт ничије милости, добре воље или увиђавности, него упорне борбе црногорског народа, упорне борбе свих народа Југославије. Ударити, ма у ком облику,

⁴⁰⁶ Исто, стр. 214.

⁴⁰⁷ Како Ђилас пише: "Искуство овог рата говори да црногорски народ не само што је устао против окупатора, него је пошао и против оних струја које су хтјеле било да га одвоје од Срба (бивши зеленаши, сепаратисти, 'федералисти'), било да га лише његове, посебне, националности (бивши бјелаша, уједињаши, 'демократи' разних боја). Сарадња и једних и других с окупатором била је најдрастичнији израз њихових противнародних намјера и поступака и убједила је јаче од ичега црногорски народ у реакционарне намјере и бјелаша и зеленаша. Али се узрок 'преокрету' код црногорског народа против њих не може свести само на њихов рад сада, под окупацијом, како то мисле неки реакционари који *данас* 'осуђују' 'тактику' Драже Михаиловића као недовољно 'вјешту'. Њихова сарадња с окупатором до краја је ујединила црногорски народ и убједила га да је издајнички онај њихов рад, против којег је он, као реакције и националног угњетавања, и раније водио борбу". (Исто, стр. 215-216).

на та крвљу стечена права, не значи ништа друго него радити за повратак на старо, ићи путем који је многе дове на позиције окупатора, на позиције непријатеља народа".⁴⁰⁸

У другом делу текста, Ђилас кроз одговоре на аргументе противника "права Црногораца на федерални положај" и противника "посебне црногорске националности", даје своје виђење целокупне проблематике. Наиме, у питању су три аргумента којима се оспорава наглашавање посебности Црне Горе као федералне јединице и Црногораца као нације: привредно-стратешки, национални и конститутивно-федерални.

Први аргумент био је везан за привредно-економску и географску пасивност Црне Горе и услед тога немогућност за самостални развој. Ђилас је одлучно одбацивао наведени аргумент, тврдећи да су се њиме служили "хегемонисти старе Југославије" и да он "не води никаквог рачуна о националним правима и националности Црногораца, него прелази преко свега тога ћутке, узима пасивност Црне Горе ка 'непобитан' факт и хоће – хтио то црногорски народ или не – да га 'присаједини', да би га спасио од бијезде". По њему, овај аргумент се своди на експлоататорску политику претходног режима, а Црна Гора "може бити пасивна само привремено и релативно, тј. на неко вријеме и у односу на друге, богатије покрајине". Зато Ђилас обећава промену тог стања у новој држави. "Ако се на границе међу федералним јединицама не гледа као на зидове који дијеле, него као на карике које везују; ако се на привредна питања нове Југославије гледа као на цјелину која треба да се плански развије у интересу свих народа, а не ове или оне групе нације; ако се мисли да ће се Југославија привредно јачати и осамостаљивати, а не заостајати и продавати – онда... онда о пасивности Црне Горе не може бити ни говора", пише Ђилас.⁴⁰⁹ Из овога се може видети да је Ђилас будућност црногорске федералне јединице видео искључиво у контексту нове југословенске државне заједнице, схваћене као заједнице равноправних, независних и економски слободних народа, дакле, као део једне идеализовано схваћене пројекције.

Други аргумент тичао се оправданости постојања црногорске нације. По том аргументу "Црногорци су Срби и нема никаквог смисла нити треба дозволити цијепање српства. И још даље: Црногорци не само што су Срби, него су најчистији Срби, колијевка српства". Пошто овај аргумент не прихвата, Ђилас у даљем тексту настоји да детаљно објасни настанак, развој и дефиницију црногорске нације.

⁴⁰⁸ Исто, стр. 216.

⁴⁰⁹ Исто, стр. 217-218.

"Црногорци, несумњиво, припадају српској грани јужнословенских племена", пише Ђилас. По њему, с обзиром да је у прошлости под турским ропством Србима и Црногорцима као раји, јединствена религија била "идејни облик у коме се одвијала борба једних и других против турског феудализма", то значи да је сасвим "разумљиво да су код православне раје, исте по историским традицијама и сродне по језику и обичајима, постојале и исте тежње за ослобођењем и јединством у борби". Међутим, "путеви развитка ка нацији" били су различити.⁴¹⁰

Зашто се онда Црногорци сматрају најчистијим Србима, а Црна Гора колевком српства? Због тога, објашњава Ђилас, што је Црна Гора у периоду борбе против Турака, била "за све сељаштво српског поријекла, огњиште слободе, чувар старих историских традиција", јер су црногорски сељаци у Србију преносили дух отпора "турском феудализму". Они су се са формирањем српске нације у њу утопили, па је из тог разлога у свести "угњетених народних маса" настала традиција о колевци српства, а "упорно, *чисто*, чување традиција" створило је представу о Црногорцима као најчистијим Србима, "што су они у погледу традиција и били", сматра Ђилас. Међутим, о формирању обе нације, напомиње Ђилас, у то време, "не може бити ни говора", док они који су стварали наведене закључке нису знали "законе формирања нација" нити схватали "суштину националног питања".⁴¹¹ Како Ђилас објашњава, формирање модерне српске нације отпочело је у осамнаестом веку у Војводини, потом у Србији. Тај процес поклопио се са стварањем самосталне државе и развојем капитализма, без чега, сматра Ђилас, није могло бити модерне нације. "Српске националне мањине" у Босни, Херцеговини и Хрватској, међутим, нису имале погодне економско-географске услове да се развију у нацију, па су се оне природно оријентисале ка "српским државама Србији и Црној Гори". На тај начин су "те мањине" постале део српске нације пре него што су се Црногорци развили у посебну нацију, па је с тога разумљиво што то становништво још увек не прави разлику између Срба и Црногораца, закључује Ђилас.⁴¹²

Даље, Ђилас објашњава историјске околности због којих није дошло до стварања једне нације. Пре свега, разлог је била Турска, која се преко "Санцака" територијално "усијекла" између две државе, у периоду када се у Србији, услед

⁴¹⁰ Исто, стр. 219.

⁴¹¹ Исто, стр. 219-220.

⁴¹² Исто, стр. 220.

развитка капитализма, стварала нација, а у Црној Гори још увек није. Ђилас, притом, напомиње да би до процеса формирања једне нације можда и дошло, "да је развитак ишао једновремено". Тако, Ђилас констатује да су из чињенице да су Срби и Црногорци истог српског порекла (али различитих путева формирања нације), грађански теоретичари и политичари, који "не схватају суштину националног питања и законе формирања нација", извукли закључак о једној нацији, што је послужило као "идеолошка основа и оправдање хегемонизма".⁴¹³ У наставку историјске анализе, Ђилас напомиње да су Обреновићи настојали да припоје Црну Гору и тако "повећају број поданика", што је из истих разлога касније чинио и краљ Никола, истичући српство, иако је у његово време већ био одмакао процес формирања црногорске нације. Међутим, насупрот таквих тежњи српског грађанства, у Црној Гори долази до испољавања тежњи ка уједињењем, али су те тежње "само израз давнашњих жеља народних (сељачких) маса да се уједине у одбрани од турског феудализма са једноплеменом српском православном рајом (које више није било и која се већ била претворила у нацију!) у Србији". Према томе, закључује Ђилас, "тенденција која је долазила из Србије (од друге половине деветнаестог вијека, од владајућих кругова), није истовјетна с оном у Црној Гори. У Србији се већ ради о проширењу територије, повећању броја поданика, у Црној Гори – о сламању османлијског мача који стално виси над главом, о сељачкој маси која се традиционално осјећа српска и која је тек била почела да се претвара у посебну нацију". Наиме, процес формирања црногорске нације почео је читаво столеће касније него у Србији и траје и данас, док минули ослободилачки рат представља "кулминациону тачку формирања Црногораца у посебну нацију".⁴¹⁴

На основу свега тога Милован Ђилас је закључио: "По племенској традицији (тј. поријеклу) Црногорци се осјећају, а и јесу, Срби (српска племена у Средњем вијеку, српска раја, српски народ под Турцима), али су они у националном погледу данас и нешто посебно, своје, црногорско (као што и нпр. Срби из Србије нијесу Црногорци и не осјећају се таквима). Гледајући ствар тако, кроз историски развитак, сасвим је разумљиво зашто се Црногорци национално данас осјећају нечим посебним (не оспоравајући да су Срби по традицији, по поријеклу), зашто осјећају као правично и природно, кад их се назива црногорским народом (нацијом) и сматрају федерални

⁴¹³ Исто, стр. 220-221.

⁴¹⁴ Исто, стр. 221-222.

положај као сасвим нужан, природан и разумљив".⁴¹⁵ По Ђиласу, то не одговара једино "окорјелим хегемонистима у Србији", њиховим "агентима у Црној Гори" и онима који наседају тим ставовима, односно онима чије мишљење "не води рачуна о различитим путевима развитка Срба (у Србији итд.) и Црногораца и о различитим епохама у формирању једне и друге нације (прва у вријеме такозваног либералног капитализма, друга – у највишој фази капитализма, у империјализму)". Међутим, Милован Ђилас у погледу будућности питање, ипак, оставља отвореним. Наиме, он сматра да би са Србијом без "хегемониста и хегемоније" уједињење у једну нацију било могуће и да би било "смијешно оспоравати такву могућност" јер се она "теоретски не може оспорити ни за народе који су сродни кудикамо мање". Међутим, то не може бити оправдање да се "силом брише црногорска индивидуалност", па Ђилас износи лично мишљење да ће се, насупротив томе, Црногорци "још снажније, још изразитије испољити као посебна индивидуалност". Такву могућност види у контексту нове државе, "под условима нове Југославије каква она треба да буде", која неће Црногорце "удаљавати од Срба и Србије, па ни од Хрвата и других, него – примицати, приближавати, с њима збратимљавати".⁴¹⁶

Трећи аргумент, с којим Ђилас полемише, представљао је став по коме би Црној Гори требало из политичких разлога дати федерални положај, али без посебне националности. По Ђиласу ово схватање, макар било и добронамерно, није "ни добро ни правилно", јер ни оно није "раскрстило" са старом традицијом мишљења у односу на национално питање. "Ми комунисти нијесмо за федералну Црну Гору ни из каквих 'политичких' разлога..., нити ми цијепамо српство. Ми смо за то јер смо увјерени, јер знамо да то хоће црногорски народ, а он то хоће јер се осјећа, јер *јесте* нешто посебно, посебни, друкчији 'Срби' од свих Срба – Црногорци. А традиционално српство цијепају они који су хтјели да га упрљају сарадњом с окупатором, који причају о Србима (у Србији) и Црногорцима као једном народу, а истовремено реже против Црногораца у централном државном апарату, говоре да су Црногорци гори од усташа и псују мајку црногорској дјечи која су пребачена у Београд да буду збринута. Српство такође цијепају они кукавни, излапјели старци који су преостали иза краља Николе и који су проглашавали Црногорце Црвеним Хрватима и радили на томе да заувјек ископају јаз између два најближа, два најрођенија брата", напомиње Ђилас и наглашава да "српски

⁴¹⁵ Исто, стр. 222.

⁴¹⁶ Исто, стр. 222-223.

народ не мисли тако" и да је њему "до братства са другим народима а не до њихове хегемоније... Он воли црногорски народ јер је у њему нашао најближег ратног друга... Српски народ се радује што су Црногорци, заједно са Србима (из Србије), заједно и с осталим Југословенима, почели да на рушевинама зидају нови дом, у коме ће живјети заједно, на заједничкој њиви, под истим кровом, без слугу и господара, и – овога пута – без 'ослобођених' и 'ослободилаца', као слободни и равноправни чланови велике заједнице".⁴¹⁷ Овим оптимистичким речима Милован Ђилас је завршио чланак.⁴¹⁸

Концепт црногорске нације који је 1945. промовисао Милован Ђилас, у главним цртама остао је на снази кроз цели период постојања социјалистичке Југославије, па и у годинама постојања Савезне Републике Југославије. Основне карактеристике тог концепта биле су да Црногорци постоје као посебна нација (народ), да имају засебну државну заједницу (републику), да као такви представљају конститутивни елемент шире (југословенске) заједнице, али да исто тако са Србима деле и заједничко порекло, културу, језик и традицију.

Наиме, Ђиласов, и званични комунистички, концепт црногорске нације почивао је на уважавању историјских чињеница да Црногорци своје порекло и културу заснивају на српском етницитету, традицији, свести и језику, али да је временом дошло до формирања посебних елемената самосвести, пре свега заснованих на државности и на развоју "капиталистичких односа", што је олако, добрим делом у идеолошком кључу

⁴¹⁷ Исто, стр. 223-225.

⁴¹⁸ Како би се боље разумело Ђиласово идеалистичко схватање будућих "братских" односа међу народима Југославије, у оквиру којег је сагледавао и црногорску нацију, поред начела 'братства и јединства' и комунистичког идеолошког схватања нације и националног питања, корисно је стећи и детаљнији увид у то како су југословенски комунисти, званично и начелно, доживљавали објективно постојеће патриотско и национално осећање. Наиме, они такву врсту осећања, као неизоставног дела сваког патриотизма, нису негирани и одбацивали. Међутим, у терминолошком одређивању дате проблематике, настојали су да нагласе вредносну разлику између појмова "патриотизам" и "национализам". То се у већој мери нарочито почело наглашавати уочи Резолуције ИБ-а и након 1948, када је требало афирмисати, и самим тим и објаснити, синтагму "југословенски патриотизам". Тако је Милован Ђилас, на седници Скупштине априла 1948, понудио следеће објашњење: "Овај наш, југословенски патриотизам, који већ живи у широким народним масама, има за основу љубав према својој ужој домовини – с једне стране, и према новој Југославији као цјелини – с друге стране. Одвајати једно од другог потпуно је неправилно – ни један народ Југославије није довољан самом себи – без братства и јединства с другим народима не би могао побједити у рату, нити данас бити слободан и несметано се даље свестрано развијати. Али, с друге стране, сваки наш народ чува и развија оно своје битно, оно што га чини народом друкчијим од других народа. Наш патриотизам се, даље, заснива на љубави према другим народима, на поштовању њихове историје, њихове напредне културе. Ми се никада не бисмо смјели погордити према другим народима. Ми треба да помажемо друге народе нашом борбом и радом у њиховој борби и раду. То је наша дружност, а не предност.

Ми нијесмо и не смијемо бити националисти. Између старог национализма и нашег данашњег патриотизма је разлика као између неба и земље. Национализам је данас саставни дио идеологије реакционарних снага, док је патриотизам, напротив, саставни дио идеологије напредних снага". (*Пето редовно заседање...*, 22-28. април 1948, стр. 165).

и доста површно, протумачено као довољан аргумент за посебну нацију. Такође, у склопу тог концепта промовисано је заједништво и узајамност између две братске али и посебне нације, Срба и Црногораца, у контексту југословенског државног оквира и социјалистичког система где је национално питање у основним облицима сматрано решеним и у великој мери превазиђеним. На основу свега тога, код Милована Ђиласа се не може говорити о некој антисрпској политичкој концепцији,⁴¹⁹ као код оних представника који су заступали или данас заступају ставове о потпуној (етничкој и културној) одвојености Црногораца од Срба.⁴²⁰ Пре би се могло рећи да се у Ђиласовом случају радило о облику наивног веровања, који је подразумевао свесно цепање српске нације као "хегемонистичке" у корист свеукупног "еманципаторског" историјског процеса који сама по себи носи социјалистичка револуција. Дакле, у питању је став формиран под идеолошким утицајем, који је Ђилас сам усвојио и некритички заступао, а не као плод слободног и неоптерећеног размишљања, а још мање породичног и завичајног васпитања. Уосталом, то показује и његова каснија радикална промена става по том питању.

С друге стране, овај концепт сноси објективну историјску одговорност за додатно подстрекивање растакања српског националног корпуса. Наиме, он у себи носи начело формирања нације из већ постојећег националног оквира, конкретно српског, што објективно садржи потенцијалну историјску опасност од додатног цепања српске нације на основу регионалних или неких других посебности.

⁴¹⁹ Одсуство "антисрпских" крајњих намера у Ђиласовом концепту црногорске нације, врло добро илуструје и његов говор на предизборном митингу у Подгорици, октобра 1945. године. Наиме, обраћајући се маси свој говор Милован Ђилас започиње следећим речима: "Двије ствари никад нико није успио у Црној Гори: да црногорски народ одвоји од Србије и од Русије. Ко је год то пробао у прошлости, сломио је врат и народ га је одбацио. То треба и убудуће да имамо у виду да би Црна Гора могла правилно да се развија у нашој новој држави – федеративној републици Југославији". (*Борба*, 30. октобар 1945).

⁴²⁰ Идеје и политика потпуног негирања српских корена Црногораца и Црне Горе, у предратном периоду и за време Другог светског рата везују се за имена Савића Марковића Штедимлије и Секуле Дрљевића, политичких сепаратиста и отворених и блиских сарадника окупатора и усташа. Њихова концепција кретала се од ставова о црногорској "независности" и југословенско-српској окупацији до идеологије о "аутохтоности" Црногораца као посебног народа и тврђења да су Црногорци "Црвени Хрвати". (видети: R. V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd 2005). У данашње време такође је на снази слична национална и културна концепција у Црној Гори која се базира на потпуном негирању српских корена (Дукљанска академија наука, "црногорски језик", "црногорско писмо", "црногорска православна црква", фаворизовање латиничног писма, итд.). Такви и слични концепти су потпуно научно и историјски неутемељени и могу се сматрати антисрпским, што се за концепцију "црногорства" из времена социјализма не би могло рећи, мада је и такови, социјалистичко "црногорство" било подложно за злоупотребу, већ у време социјалистичке Југославије (видети: *Сумрак Ловћена. Документи и прилози о судбини Његошеве капеле на Ловћену 1845-1971*, приредили Д. Медаковић, Ж. Стојковић, Л. Трифуновић, Београд 1989).

Партијски идеолог

У друштвима попут југословенског социјалистичког, идеологија је представљала важну садржајну компоненту. Целокупни друштвени, политички, економски и културни процеси "друге" Југославије били су у знаку комунистичке идеологије, базиране на теоријско-научној доктрини марксизма.⁴²¹ Идеолошка основа југословенског послератног друштва потицала је из идеолошког карактера Партије која је организовала и спровела револуцију, на којој је изграђена социјалистичка Југославија. Људи који су били задужени за контролу спровођења идеологизације друштва, примену идеологије у пракси и теоријско модификовање и прилагођавање марксизма "локалним" приликама, па и оригиналне "интервенције" у самој идеологији, обично су припадали највишем или високом државно-партијском руководству.⁴²² У послератној Југославији та улога је припадала Миловану Ђиласу, као водећем партијском идеологу.

⁴²¹ У првим послератним годинама, до сукоба са СССР-ом 1948, званична идеолошка доктрина наводила се под именом марксизам-лењинизам-стаљинизам, да би након тога била "скраћена" у марксизамлењинизам. Убрзо долази до развоја и афирмације аутентичности југословенске револуције, па се постепено уобличава југословенски тип социјалистичког друштва, у публицистици познатији и као "титоизам", са маарксизмом као идеолошким основом. О марксизму, марксистичкој идеологији, као и о југословенској верзији социјализма, видети више: Р. Vranicki, *Historija marksizma*, I-II, Zagreb 1987; L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, I-III, Beograd 1980-1983-1985; Ž. Elanštajn, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb 1980; Z. Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd 1982; Д. Лековић, *Узроци пронацти и историјске перспективе социјализма*, Београд 1995; D. Leković, *Marksizam i filozofija*, Beograd 1967; D. Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1978; D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977; R. Darendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California 1959; O. Gruenwald, *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*, Claremont 1996; O. Gruenwald, *The Yugoslav Search for Man. Humanism in Contemporary Marxist Yugoslavia*, South Hadley 1983; A. R. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology. The Yugoslav Case 1945-1953*, Cambridge 1972; G. W. Hoffman, F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962; A. Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia. The Changing Role of the Party*, London 1982; *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment*, edited by W. S. Vucinich, Los Angeles 1969; S. Zukin, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge 1975; и др.

⁴²² Обично су то биле саме вође револуција и челници држава, као на пример у СССР-у, В. И. Лењин, потом Ј. В. Стаљин, у Кини Мао Цедунг итд. (видети: Ђ. Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, I-II, Опатија 1985; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског савеза*, Подгорица 2000; I. Dojčer, *Staljin. Politička biografija*, Ljubljana 1977; Н. К. Jansen, *Maovo doba*, Zagreb 1979; и др.). Понекад су високи државни теоретичари постајали и оштри политички дисиденти, попут Л. Д. Троцког у СССР-у (видети: I. Dojčer, *Naoružani prorok. Biografija L. D. Bronštakna Trockog*, Zagreb 1965; I. Dojčer, *Razoružani prorok. Biografija L. D. Bronštakna Trockog*, Zagreb 1975; I. Dojčer, *Prognani prorok. Biografija L. D. Bronštakna Trockog*, Zagreb 1976) или Милована Ђиласа у Југославији. У Југославији су за најеминентније идеолошке теоретичаре важили Едвард Кардељ и Милован Ђилас. После Ђиласовог пада, 1954, највише и неприкосновено место у том домену преузео је Едвард Кардељ (видети: Е. Kardelj, *Sabrana dela*, I-V, Сарајево 1982).

Улогу партијског идеолога (или партијског "теоретичара") Милован Ђилас је после рата "делио" са појединим члановима руководства, исто тако активним на том пољу, пре свега са Едвардом Кардељем, незванично другим човеком система. Међутим, како је Кардељ, у преломном периоду прве послератне деценије, био заокупљен другим важним задужењима (пре свега у области дипломатије и спољних послова), Милован Ђилас је практично од првих дана постао водећи човек задужен за идеолошко формирање новог друштва. Ђиласово постепено "наметање" као водећег партијског идеолога отпочело је већ након изласка са робије, 1936. године. Млади писац тада је испољавао високе интелектуалне амбиције, првенствено у теоретским и књижевним полемикама, што ће га као партијског пропагандисту посебно афирмисати у познатом тзв. "сукобу на књижевној левици".⁴²³ Крајем 30-их година, ново партијско руководство у том смислу све више "рачуна" на њега, па тако поред других задужења (високи партијски инструктор, уредник листа *Комунист*, гласила ПК Србије, 1940, итд.), бива предвиђен да на Петој земаљској конференцији КПЈ, поднесе реферат о идеолошком раду.⁴²⁴ Током рата, Ђилас једно време обавља и дужност уредника ратног издања, тзв. "дринићке" *Борбе*. Међутим, врхунац личног афирмисања као партијског идеолога, Милован Ђилас достиже после рата, као шеф Агитпропа, најважнијег партијског идеолошко-пропагандног тела.

Пошто се идеолошка парадигма до сукоба са СССР-ом заснивала на доктрини марксизма-лењинизма-стаљинизма, Милован Ђилас је био гласноговорник ове политичко-идеолошке концепције. Након Резолуције ИБ-а и све заоштренијих односа са Москвом, постепено је сазревала и политичка потреба за афирмацијом југословенског искуства и самим тим изградње сопственог друштвено-идеолошког концепта. Тада је и улога Милована Ђиласа, као водећег партијског идеолога, нагло порасла и са политичким задацима преобликовања југословенског социјалистичког друштва, пружила му прилику за сопствено политичко и идеолошко сазревање.⁴²⁵

⁴²³ Видети: М. Ђилас, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, priredio V. Vojinović, Cetinje 2009; S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970; V. Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, Zagreb 1982; V. Kalezić, *Krleža i akteri sukoba na ljevici*, Beograd 2000; V. Visković, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001; D. Reinhartz, *Milovan Djilas. A Revolutionary As a Writer*, New York 1981.

⁴²⁴ Међутим, уместо Моше Пијаде, Ђилас ће на Петој земаљској конференцији поднети реферат о националном питању, који није сачуван.

⁴²⁵ Према нашим истраживањима, ново политичко и идеолошко сазревање Милована Ђиласа у правцу радикалних промена ставова, изазвано сукобом са СССР-ом и афирмацијом југословенског револуционарног искуства, догодило се у периоду између два партијска конгреса, Петог и Шестог, и може се пратити од 1948. до 1952, када та промена доживљава свој "зенит". После пада са власти, 1954, Ђилас још више радикализује своје ставове, потпуно напуштајући идеолошку платформу комунизма. О

Међутим, испрва Ђилас и југословенско руководство и у "преломном" периоду 1948/49. заступају стаљинистичку концепцију, коју карактерише такозвано "правдање" пред оптужбама из Москве. Тада се, међутим, у појединим видовима јављају и извесна одступања од ригидног стаљинизма, док се тек од краја 1949. године могу пратити упадљиве промене у Ђиласовим ставовима, које су са развојем опште политичке ситуације постајале све садржајније и све више попримале демократска обележја. Важно је приметити да Милован Ђилас у "постинформбировском" периоду не само да не одступа од идеолошког деловања, већ као водећи "партијски идеолог", у појединим ситуацијама делује ригидно и често бескомпромисно, без обзира на демократске и либералне ставове које, у тумачењу партијске политике, све отвореније заступа. Тако можемо рећи да је код Милована Ђиласа у том периоду присутна и извесна "двојност" у односу на то како понекад у пракси делује и шта с друге стране идеолошки и теоретски заступа.

На овом месту нас занима како је Милован Ђилас као још увек строги "партијски идеолог" ревносно извршавао дужности "одбране револуције" и њених политичких тековина, односно како је у том смислу, кроз сва три периода, утицао на идеологизацију друштва док ћемо његовим демократским стремљењима и узроцима феномена политичког и идеолошког преображаја пажњу засебно посветити у наредним поглављима.

Улога Милована Ђиласа у послератном консолидовању пропагандног апарата и уопште у стварању погодних услова за ефикасно пропагандно деловање, ширење идеологије, званичне политичке "линије" и усмеравање друштва у правцу политике Партије, представљала је једну од кључних ослонаца целокупних политичко-идеолошких процеса. Овакав положај првенствено му је омогућавала позиција "четвртог човека" Партије, али и функција шефа апарата за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, као централног органа контроле поменутих стремљења.

Апарат за агитацију и пропаганду, скраћено Агитпроп, представљао је посебно тело у организацији Комунистичке партије Југославије, задужено за спровођење партијске пропаганде у свим сегментима друштва. Његови зачеци датирају још из

томе ће бити више речи касније. Видети: А. В. Милетић, "Између два конгреса. Политички ставови Милована Ђиласа (1948-1952)", у: *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника II*, (ур. З. Јањетовић), Београд 2016, стр. 71- 114. (даље: А. В. Милетић, "Између два конгреса...").

предратних времена,⁴²⁶ а настао је по узору на слична тела која су при партији постојала у СССР-у.⁴²⁷ Званично, како поједини аутори наводе, послератни апарат Агитпропа треба да је основан (тачније, реорганизован) марта 1945, издавањем посебне директиве ЦК КПЈ "о реорганизацији агитације и пропаганде".⁴²⁸ На тај начин је КПЈ обезбедила поуздан апарат чији је задатак био спровођење јединствене агитације и пропаганде у име Партије.⁴²⁹ У пракси, то је значило организацију "разрађивања" и "прорађивања" најважнијих одлука власти и најактуелнијих политичко-идеолошких питања у најширим круговима партијског чланства и "маса", њихово идеолошко васпитање и образовање, приближавање пропагандних порука обичном човеку, као и ефикасну пропагандну борбу против непријатеља и повећање општег политичко-идеолошког утицаја на свеукупни друштвени живот. Организација апарата Агитпропа обухватала је мрежу агитационо-пропагандних комисија при свим комитетима, од централних и покрајинских до средњих и рејонских, док је свака од њих била подељена на секторе: за штампу и агитацију, за теоретскопредавачки рад, за културу, за организационо-техничку делатност и за педагошки рад. Тако су под тоталну контролу стављене готово све сфере друштвеног живота. Штампа је директно и апсолутно контролисана тако што је Агитпроп "бринуо" о целокупном садржају и политичко-идеолошкој страни писања, кадровском саставу редакција и тумачењу званичне партијске "линије". Интервенција у културном сектору односила се на иницијативе правца развоја културног живота и селектирање његовог садржаја (позориште, књижевно издаваштво, часописи и све врсте културно-уметничких манифестација). У области школства, образовања и науке успостављена је апсолутна контрола наставних програма и садржаја, штампања уџбеника и друге педагошке публицистике. Укратко,

⁴²⁶ Из извештаја Милована Ђиласа на Петом конгресу КПЈ, видимо да је агитационо-пропагандни сектор Партије у предратном и ратном периоду био веома активан. У предратном периоду систем партијске агитације и пропаганде заснивао се на разним видовима илегалних, полуилегалних и легалних метода рада, почев од новина, летака и књига до усмене агитације. О самој структури организације у извештају Ђилас каже: "Помоћни органи Партије у агитацији и пропаганди биле су агитпроп комисије при вишим партијским форумима. Агитпроп линија, као сектор рада, ишла је одозго до доле у Партији. Тај апарат је припремао материјале и предлагао партијским форумима шта да се ради. Он је био жив, увијек будан орган Партије, без којег она не би могла тако брзо и успјешно да оствари своје задатке на пољу агитације и пропаганде". (видети опширније: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948, стр. 243-259, даље: *V конгрес Комунистичке партије Југославије...*).

⁴²⁷ У СССР-у ово тело се звало Отдел пропаганды и агитации, односно Управление пропаганды и агитации, и налазило се при ЦК СКП(б)/КПСС.

⁴²⁸ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 37; М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 25.

⁴²⁹ Успостављање основа апарата Агитпропа заокружено је тек крајем 1946. и почетком 1947, док се о садржајнијем раду овог тела може се говорити тек од доношења Првог петогодишњег плана, односно од 1947, чему је посебно заслужно ангажовање Милована Ђиласа. (Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 45; М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 26-27).

"целокупна културна и просветна политика биле су политизирани и подређене извршењу основних партијских задатака". Контрола спровођења идеологизације и политизације друштва вршена је уз помоћ агитатора и комуниста распоређених по установама. Такође, стварање и организација агитационо-пропагандног апарата вршено је и у политичким и другим масовним организацијама (НФЈ, АФЖ, УСаОЈ и др.),⁴³⁰ као и у целокупном државном апарату.⁴³¹ На челу оваквог, како га Бранко Петрановић назива, "мамутског агитационо-пропагандног апарата" налазио се Милован Ђилас.

Како је деловање сектора за агитацију и пропаганду снажно утицало на обликовање сфере културе, просвете и науке,⁴³² посебно треба нагласити да је и делатност Милована Ђиласа, тј. његова позиција, по природи ствари имала јак, понекад и пресудан, утицај на поменуте области.⁴³³ Као водећи партијски идеолог Милован Ђилас је често и директно утицао на научни и образовни програм, неретко допуштајући себи слободу да нашироко пише или полемиче о деликатним и ускостручним научним темама. У том погледу, посебно се у неколико наврата лично ангажовао око појединих проблема из области књижевне и уметничке критике или пак из области науке, као на пример историје и историографије.

Агитпроп, као део ширег партијског механизма, формално гледано није имао капацитет одлучивања. У том смислу, ово партијско тело је званично имало саветодавни карактер.⁴³⁴ Међутим, и поред тога, остаје чињеница да је сам Агитпроп,

⁴³⁰ Мада су постојала и одређена одступања, у масовним друштвено-политичким организацијама апарат Агитпропа прављен је углавном по узору на постијећи апарат за агитацију и пропаганду у Партији. Посао су често обављали исти људи, што показује да је број оних који су деловали и у масовним организацијама "незнатно проширивао веома уску кадровску базу оних који су се тим питањима бавили и у Партији". (Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 45-46).

⁴³¹ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 120-161; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 36-46.

⁴³² Видети: Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 31-71. и 191-225; М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 15-126; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd 2004; Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму 1950-1960*, Београд 2010.

⁴³³ Наиме, по устаљеном систему праксе који је створила КПЈ, ставови највиших партијских функционера су се механички усвајали у нижим инстанцама и преносили и примељивали у политичком животу, па је исто то важило и за области културе, просвете и науке, где су се погледи водећих идеолога по правилу одражавали на стварање политичко-идеолошких "образаца" за регулисање појединих области. У овом случају, најутичајнији је свакако био Милован Ђилас, који је ставове изрицао у име Политбироа и Агитпропа. (видети: D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd 2004, str. 107; даље: D. Bondžić, *Beogradski univerzitet...*).

⁴³⁴ У мемоарима Милован Ђилас истиче управо саветодавну страну Агитпропа, као доминантну у начину његовог функционисања. У том смислу Ђилас даје доста ублажену оцену начина рада овог тела када тврди да се Агитпроп мешао у послове других установа "само уколико се радило о 'исправљању' линије или 'погрешних' ставова. Он се, штавише, није уплитао ни у свакодневни посао јавних гласила, сем у изузетним, нејасним или спорним питањима. С одговорним друговима из тих гласила су одржаване у Агитпропу конференције, отприлике једном недељно, где су се претресали актуелни проблеми и промене у 'линији': највећа пажња је посвећивана 'Борби' као партијском гласилу, и 'Танјугу', као вези са спољним

пре свега својим неприкосновеним директивним начином рада, остао упамћен као тело које "ведри и облачи" у сфери идеологије и културе. "Оваква фактичка позиција", како примећује Бранко Петрановић, "извирала је из општег монополског положаја партије у систему власти, начина рада КПЈ у постратној фази деловања и снаге шефа агитпропа Милована Ђиласа, члана Политбироа ЦК КПЈ".⁴³⁵ Милован Ђилас у мемоарима пише да је Агитпроп, под његовим руководством, спадао "у оштрије, радикалније установе". Како каже, "на то га је наводила сама функ-ција – пропагирање идеологије и агитација против још живог и делатног непријатеља. А одређену, макар и споредну, улогу играо је водећи састав 'агитпроповаца' – интелегентних и 'поткованих', идеологизованих интелектуалаца. Због тога се и у јавним гласилима осећа жестина и тврдоћа у маркситичколењинистичком теоретисању и популарисању револуције и револуционарних тековина... Иначе је Агитпроп ревносно пратио и популарисао званичне ставове". У том погледу, Ђилас признаје да је Агитпроп доприносио "не само одушевљењу, него и прогонима и осветништву", док за сам руководећи састав овог тела тврди да је било "неизоставна, најинтелектуалнија компонента револуционарно-аутократске власти".⁴³⁶ Што се тиче састава руководства, поједини аутори луцидно примећују да су Ђиласови најближи сарадници, заједно са њим, већином били пореклом "горштаци", Динарци (углавном Црногорци и Херцеговци), што је утицало на то да се Агитпроп прозове "центром ијекавизоване идеологије".⁴³⁷

Делатност апарата за агитацију и пропаганду се готово током целог послератног периода обнове сводила на решавање питања организационе природе, што је посебно наглашено и на Петом конгресу КПЈ, јула 1948, у извештају о раду Агитпропа који је у име овог тела поднео Милован Ђилас.⁴³⁸ У том смислу су се видно осетиле последице недостатка резултата у домену идеолошке пропаганде, о чему је Милован Ђилас обавестио Тита у писму које датира вероватно негде у месецима непосредно пред одржавање Петог конгреса. Ђилас је Титу предочио пет основних "недостатака" у раду, а то су: недовољна борба за идеолошку чистоћу и правилно схватање "линије" Партије; зенемаривање идеолошко-политичког рада међу радницима и у том смислу недовољно

светом. Јер Агитпроп није био извршна, него саветодавна установа: о свим важним и нејасним питањима ја сам се консултовао са Кардељом и Ранковићем, а у изузетним случајевима и с Титом, а сваки од њих – као и други водећи другови – сугерисао је и предлагао, а Тито наређивао. Било је разлика и неспоразума, али никада спорова и неслагања од већег, принципијелног значаја". (М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 13-14).

⁴³⁵ В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, стр. 124.

⁴³⁶ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 13.

⁴³⁷ В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, стр. 124-125.

⁴³⁸ Видети: *V конгрес Комунистичке партије Југославије...*, стр. 275-278.

коришћење синдикалних организација; занемаривање рада на селу; непланско деловање међу интелигенцијом и "шаблонски" рад са члановима Партије.⁴³⁹ Решења која је Ђилас пред-лагао састојала су се, најпре, у организованој и упорној борби против "искривљавања" партијске линије и учења марксизма-лењинизма. У том погледу требало је радити на што већем омасовљавању циљних група, а посебно оних супротних идеолошких опредељења, у односу на које Партија има "основни задатак да их преваспита и убиједи, да конструктивним радом и критиком исправи и њих и масе у које они уносе неправилна схватања".⁴⁴⁰ Што се тиче синдиката и других масовних организација, требало је предузети активности како би се идеолошки рад одвијао кроз саме организације, а не уносио споља. Због тога треба да пропагандна одељења свих партијских инстанци своје деловање усмере ка масовним организацијама, посебно синдикатима, који би били "трансмисиони каиш" за развијање политичког деловања међу масама.⁴⁴¹ Посебно место Ђилас је наменио добро организованим јавним предавањима, која би обухватила све слојеве становништва, уз опаску да "не треба

⁴³⁹ Проблем у вези са идеолошком чистоћом и "линијом" Партије огледао се у нереговању партијских организација на појаве "идеолошког и политичког изопачавања" и у недовољној јасноћи и приступачности реаговања. По Ђиласу, уколико постоје, реаговања су затвореног типа, сведена на уске интелектуалне кругове, па с тога треба реаговати "јавно и конкретно" и без упадања у "апстрактне теоретске дискусије". По питању пропаганде међу радницима, Ђилас наглашава недовољно разумевање улоге радника у изградњи, а посебно улоге синдиката које би, како наводи, требало да буду мобилизатори и школе радничке класе. Ђилас посебно подвлачи да се целокупну пропагандни рад одвија ван синдикалних организација и да синдикати нису искоришћени као "трансмисија" и "најпогодније сабиралиште за најшири масовни идеолошки, културни и политички рад". Као проблем на селу, означава се готово потпуно занемаривање идеолошко-пропагандног рада, који се огледа у деловању без плана и система и своди се на "апстрактно и сељацима неразумљиво теоретисање". Проблем непланског деловања међу интелигенцијом Ђилас је видео у одсуству изучавања оних области марксизма-лењинизма које би јој омогућили ефикасније "преваспитавање". Недостатак у "шаблонском" приступу рада са члановима Партије био је у неефикасном деловању праксе теоретских састанака партијских ћелија које услед тога постају "школе". Поред тога, Ђилас истиче и праксу занемаривања објективних личних разлика међу припадницима Партије и што је групна наставна делатност схватана као "крута организациона обавеза", а не као индивидуална дужност сваког члана појединачно према идеолошко-политичком усавршавању. На крају, Ђилас подвлачи и проблем изолованости комуниста од непартијског дела маса. (АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, I/1-a-20, *Писмо Милована Ђиласа упућено Старом, 1948. (рукопис)*, стр. 1-3).

⁴⁴⁰ "Оштрицу партијске критике", по Ђиласу, требало је окренути ка онима који свесно и намерно делују против марксистичке идеологије и Партије. Критика треба да је, предлаже Ђилас, уперена и против оних људи који "површно прилазе питањима, који све схватају олако, који у културни живот уносе аполитичност, забавности и безидејност, који својим неодговорним прилажењем питањима успављују масе и сметају им да постану свјесне тешкоћа и да се приуче тешкоћама које пред њима стоје. То су обично они људи, а често пута и руководиоци читавих установа и разних организација који некритички објављују разне написе, држе некритичка предавања и неприступају државним, привредним и културним питањима са свом озбиљношћу, савјесношћу, поштењем и несебичношћу, водећи строго рачуна о интересима маса и потреби да се свестрано подижу. Такви људи и руководиоци треба да непрестано буду изложени непоштедној јавној критици од стране Партије и јавног мњења". (*Исто*, стр. 3-4).

⁴⁴¹ С тим у вези, Ђилас је посебно подвукао да "не треба никада изгубити из вида учење Лењина и Стаљина о синдикатима као школи комунизма". (*Исто*, стр. 5).

никад заборављати да ништа не може да замјени моћ усмене агитације". По Ђиласу, проблем "шаблонског" приступа агитацији треба решити на тај начин што би се партијцима прилазило "индивидуално", односно у зависности од њиховог "нивоа" и "склоности". Такође, Ђиласова замисао била је да сви при-падници Партије буду организационо обухваћени по питању идеолошког "уздицања", па је с тога предложио систем "организационих форми" помоћу којих би се то најбоље остварило, а то су: дописне партијске школе, вечерњи курсеви, кружоци и семинари. На крају је Ђилас напоменуо да је као услов за остваривање оваквог амбициозног плана неопходно проширивање апарата агитације и пропаганде на свим нивоима партијске организационе структуре.⁴⁴²

Тако је Пети конгрес донео и нову потребу за свеукупно "рекапитулирање" рада сектора за агитацију и пропаганду, као и идеолошких резултата, ставова и стремљења КПЈ.⁴⁴³

На Петом конгресу је Милован Ђилас поднео "Извјештај о агитационо-пропагандном раду" који је званично био представљен као "резултат рада Управе за пропаганду и агитацију при ЦК КПЈ". Овај реферат је својим поставкама одражавао тадашње званичне ставове југословенског руководства, па и Милована Ђиласа, који је текст проверио, редиговао и одобрио. Иначе, сам текст реферата није лично писао Милован Ђилас, већ је он био ауторско дело тадашњих његових блиских сарадника Радована Зоговића и Стефана Митровића, који ће касније бити смењени као присталице Информбироа.⁴⁴⁴ "Тако се догодило", бележи Ђилас у мемоарима, "да сам ја на V конгресу прочитао извештај који нисам писао, него сам прегледао и овде-онде поправио... И тада ми је тај реферат изгледао прекрут и преопширан, мада не могу рећи да се нисам с њим слагао и да није био обухватан и прегледно компонован".⁴⁴⁵ Пошто је наведени реферат Милован Ђилас званично поднео, а самим тим и прихватио као део својих ставова, сматрамо да је важно анализирати његове тезе, као званични идеолошки и политички оријентир у једном важном и преломном тренутку као што је био Пети конгрес КПЈ.

⁴⁴² Исто, стр. 6-9.

⁴⁴³ Видети: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948; *V конгрес Комунистичке партије Југославије, 21-28. јула 1948. Стенографске белешке*, Београд 1949; *Одлуке V конгреса Комунистичке партије Југославије*, Београд 1948; *Статут Комунистичке партије Југославије, усвојен на V конгресу Комунистичке партије Југославије, 28. јула 1948*, Београд 1949.

⁴⁴⁴ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 56.

⁴⁴⁵ M. Đilas, *Vlast...*, str. 162.

Композиција реферата садржи биланс дотадашњег рада одељења за пропаганду КПЈ (односно Агитпропа) хронолошки праћеног кроз три периода: делатност до почетка рата, за време рата и после рата. Тиме су се, заправо, желели заокружити резултати новог партијског руководства од 1937, односно његова принципијелна и доследна делатност на пољу идеолошко-политичке и револуционарне борбе и изградње новог друштва, као и на основу тога дефинисати идеолошку платформу, дати смернице и прецизирати планове за будућност по том питању.

Први део реферата представља осврт на деловање и неку врсту сумирања идеолошких тековина новог руководства КПЈ до почетка рата. У том погледу, представљени су темељи на којима је изграђен актуелни идеолошки "профил" Партије. Наиме, пошто је у том тренутку, непосредно након Резолуције Информбироа, било изузетно важно на све начине обезбедити монолитност руководства, у поменутом делу текста примарно је била истакнута борба за политичко-идеолошко јединство и чистоту Партије уочи рата: "Суштина тога задатка састојала се у томе да се зада коначан ударац опортунистичким, ревизионистичким, троцкистичким и другим непријатељским схватањима која су постојала углавном око Партије, али која су покушавала да омету брзо оздрављење Партије". У то време "идеолошке, политичке и организационе консолидације" Партије приступило се одлучном "чишћењу" редова од унутрашњег плурализма, односно од различитих политичких и идеолошких струјања, "од остатака фракционаша, групаша и свих туђих и непријатељских елемената", како их је Ђилас окарактерисао. Међу њима су се налазили припадници "симомарковићевштине",⁴⁴⁶ "шпијуни" и "провокатори" окупљених око Милана Горкића, Петка Милетића итд.⁴⁴⁷ Највећи идеолошки непријатељ био је "троцкизам", па су и непријатељске групе довођене у везу с њим констатацијом да је њихово деловање било "један од облика троцкистичке шпијунске активности". "Троцкизам" је у СССР-у доживљаван као највећа опасност, па је било потребно посебно нагласити чињеницу да је уочи рата КПЈ заузела "недвосмислен курс демаскирања агентске, шпијунске улоге троцкистичких

⁴⁴⁶ "Симомарковићевштина" представља рогобатно сковани пежоративни термин за истомишљенике познатог српског предратног партијског идеолога Симе Марковића, настрадалог у стаљинским чисткама.

⁴⁴⁷ Посебно је требало указати на карактер такве врсте "шпијунаже", као на драгоцену искуство из прошлости, па је Ђилас подвлачио: "Али то није био тип, обичног дотада познатог шпијуна. То су били људи који су свој шпијунски и антипартијски рад знали да сакривају иза тобожње оданости Партији и њеној линији, иза оданости Коминтерни и Совјетском Савезу. Разумије се, с њима Партија, кад их је већ открила као непријатеље, није водила идеолошку и политичку борбу, али је био нужан упоран идејни и политички рад да се пред чланством и поштеним радницима разоткрије њихово штеточинство, маскирано 'политиком' и 'идеологијом' ". (*V конгрес Комунистичке партије Југославије...*, стр. 246).

групица, на чишћење радничких и других масовних организација од троцкиста. У тој борби она је задала троцкизму у нашој земљи такав ударац да се он – ни у ослободилачком рату, ни после њега – није озбиљно испољио".⁴⁴⁸

У представљању предратне идеолошке борбе на посебно место стављена су интелектуална "струјања" унутар Партије и појава антистаљинистичких гласова. С тим у вези Ђилас је нагласио: "У тој борби за идејно јединство Партије озбиљну опасност је представљала већина интелектуалаца који су се из разних побуда били окупили око часописа 'Печат', од којих су неки, као на примјер Рихтман, вршили отворену ревизију темеља марксизма и практично заступали схватања идентична с троцкистичким, а неки почели да издају публикације (на примјер 'Политичко искуство'), отворено уперене против Партије и њене политике". На основу тога је подсетио да је тада постојала "озбиљна опасност да се све друге антимарксистичке и антипартијске групе окупе око 'Печата' и искористе га као заставу у борби против Партије. У вези с 'Печатом' пред Партију се оштро поставило питање борбе за одбрану теоретских темеља марксизма-лењинизма". Према томе, "идеолошки обрачун с групом око 'Печата' ", закључио је Ђилас, "значио је, уствари, завршни ударац у борби за идејно-политичко јединство Партије и радничког покрета".⁴⁴⁹ Карактеристично је да Милован Ђилас у овом случају не помиње име Мирослава Крлеже, човека који је био духовни покретач наведене "непријатељске" струје и главни уредник поменутог *Печата*, што се свакако може објаснити новом позицијом Крлеже као "рехабилитованог" интелектуалца, а такође би се могло тумачити и као прећутна порука у новонасталој ситуацији у смислу могућности политичке рехабилитације на индивидуалном нивоу. Такође, и у анализи рада на пољу културе у очи рата, подсећало се на предани напор у афирмацији идеолошких поставки марксизма-лењинизма у односу на разне "декадентне" појаве.⁴⁵⁰

У представљању деловања агитације и пропаганде у току рата, наглашавао се резултат у постизању "идејне, политичке и организационе зрелости Партије" и њеног утицаја на народне масе као предуслова за подизање устанка. У рату, агитационо-пропагандни рад имао је задатак вођења кампање против окупатора и подизање идејне свести и јачања моралне снаге и чврстине бораца и народа, а пре свега правилно идеолошко усмеравање покрета: "Било је потребно наоружати Партију марксистичко-

⁴⁴⁸ Исто, стр. 246-247.

⁴⁴⁹ Исто, стр. 247.

⁴⁵⁰ Исто, стр. 256-259.

лењинистичким учењем о устанку, о стратегији и тактици, о рату и револуцији. То су била главна идејна питања којима је Партија морала овладати и на којима је требало заострити и појачати васпитни рад у партијским организацијама. И заиста, Партија се, у свом раду, кроз појачано изучавање Стаљиновог дјела 'О основима лењинизма' и 'Историје СКП(б)', стала идејно наоружавати за предстојећу битку".⁴⁵¹ Непосредно, у ратној пракси, потребно је било водити борбу против разних "колебања", а такође и прилагођавати се условима, пре свега развоју саме борбе, а потом и различитим карактером крајева Југославије, које, међутим, нису мењале основу и суштину пропаганде. У оквиру дужности сектора за агитацију и пропаганду налазиле су се и друге бројне активности: пропагандно деловање у војсци (посебно активности политичких комесара), у одборима, деловање међу мањинама, организовање штампе и културних манифестација, васпитавање кадрова, деловање против различитих непријатеља, ширења идеологије "братства и јединства", рад на идеолошкој чистоћи итд.⁴⁵² Све је то приказано као једно драгоцену искуство и поуздан темељ на којем су постављене идеолошке смернице новог друштва.

У трећем делу реферата, Милован Ђилас је указао на дотадашње резултате, као и на мане и грешке у раду апарата Агитпропа после рата. Такође је конкретизовао и улогу, задатке и методу рада овог тела.

Као што је већ поменуто, према генералној оцени, после рата је дошло до запостављања "идејне борбе" и идеолошког рада услед усмеравања деловања Агитпропа на питања организационе природе, тада примарна услед првих напора у обнови и изградњи земље. "Отуда је практицизам, несхватање путева даљег развоја, једна од главних, ако не и главна данашња слабост у раду Партије", напомињао је Ђилас. У процесу реорганизације предратног и ратног сектора агитације и пропаганде, непосредно по ослобођењу земље, појавиле су се две "неправилне тенденције". Прва се односила на проблем спонтаног "осамостаљивања" Агитпропа у функционисању од осталог дела партијског механизма, док је друга била у вези са "потцењивањем" рада агитационопропагандног сектора од стране партијских руководства. Прва тенденција је сматрана савладаном, док је за другу предвиђено "ликвидирање" у најскоријој будућности.⁴⁵³

⁴⁵¹ Исто, стр. 261.

⁴⁵² Видети: Исто, стр. 259-275.

⁴⁵³ Исто, стр. 275-277.

Говорећи о улози сектора за агитацију и пропаганду, Ђилас је предочио проблем механичке апсолутизације и директивног схватања наредби које долазе из Агитпропа. Како се у извештају наводи, "великом грешком" сматра се раширено схватање "како је агитпроп такво тијело које треба да врши цензуру над свим и свачим, да поседује монопол изучавања теоретских питања и изриче посљедњу пресуду по свим спорним идеолошким питањима". Улога Агитпропа треба да буде иницијативна и контролана, па се с тим у вези прецизира: "да под руководством и контролом партијских форума дају иницијативу или организују борбу против непријатељског идејног и политичког утицаја на масе; да организују – штампане и усмене – дискусије, борбу мишљења, к р и т и к у и с а м о к р и т и к у, водећи при томе најстроже рачуна о чистоћи теорије марксизма; да воде општу политичку контролу – у првом реду у форми помоћи – над партијским и другим публикацијама и плановима издавачких предузећа и усмјеравају њихов рад; да дају иницијативу за размах идејне борбе око расвјетљавања свих проблема са становишта марксизма-лењинизма, за размах клтурног живота, за оснивање културних и научних установа; да помажу културним радницима и радницима на теоретском пољу у њиховом раду; да помажу партијским организацијама да њихово чланство правилно схвати линију партије и васпитава се у духу марксизма-лењинизма и да помогну Партији и форумима Народног фронта у васпитању маса учлањених у Народном фронту". Што се тиче метода руковођења Агитпропа на основу поменуте улоге, наводи се следеће: "а) строго вођење рачуна о јединствености партијског рада; б) колективност у раду (то јест рјешавање свих принципијелних и нових питања на састанцима свих руководећих другова из апарата) – како агитпропа и установа везаних уз њега или заинтересованих за то питање, тако и ширег круга агитпроповских радника и других радника на идејном пољу; в) развијање рада по свим значајнијим питањима преко конференција, савјетовања итд; г) развијање – у првом реду путем штампе – критике и самокритике, борбе за идејност, за побједу марксистичке идеологије у свим областима духовног живота".⁴⁵⁴

Милован Ђилас је као водећа партијска личност политички и идеолошки утицао на јавност, пре свега, својим јавним наступима и текстовима које је често објављивао на разне теме. О неким смо детаљније већ говорили. Дobar део тих текстова директивно се "проучавало" у нижим партијским организацијама. Тако се, на пример, почетком

⁴⁵⁴ Исто, стр. 277-278.

1946. појавила брошура "О данашњим задацима партије",⁴⁵⁵ у којој је Милован Ђилас поставио основне идеолошке смернице, а која је имала снагу директиве свим партијским организацијама у земљи. Наиме, у циркуларној депеши ЦК КПЈ, од 11. јануара 1946, упућеној свим централним и покрајинским комитетима, каже се следеће: "Брошура друга Ђиласа 'О данашњим задацима Партије' директивног је карактера. Њу треба да проуче сва партијска руководства. На основу те брошуре треба: 1 – преоријентисати штампу и агитацију, посвећујући првенствено пажњу економској пропаганди и по могућности, конкретно разрађујући она питања од општег значаја, која су постављена у Ђиласовој брошури и 2 – састанци окружних агитпропа и средских руководиоца агитације и пропаганде, који се буду држали код ПК и ЦК, треба да буду на бази задатака изнесених у Ђидовој брошури".⁴⁵⁶ Из овог важног документа може се најнепосредније сагледати на који начин и у којој мери је ауторитет највишег партијског идеолога и шефа Агитпропа имао утицај на идејно-политичко обликовање тадашње јавности. Дакле, Ђиласови ставови узимају се као основна смерница у обликовању званичних погледа у средствима јавног информисања и апарату пропаганде. А шта је Ђилас сугерисао и поручивао у поменутој брошури?

У првом делу брошуре штампан је Ђиласов чланак "О перспективама развитка Југославије", који је *Политика* објавила почетком јануара 1946. У њему аутор говори о предности југословенске револуције у односу на друге народе и сходно томе о потреби за учвршћењем власти, као револуционарне тековине и гаранта изградње новог друштва и о економским питањима као основним друштвеним питањима. Ђилас, такође, износи критику западног система и политике и деловање опозиције у Југославији, као главне опасности по развој друштва. С тим у вези, Ђилас је наглашавао потребу одлучног и оштрог одговора на те појаве, што смо већ анализирали у претходном поглављу.⁴⁵⁷

Тако из наведеног контекста видимо да су Ђиласови одлучни политички иступи против опозиције имали директан утицај на деловање целокупног партијског пропагандног и политичког апарата по том питању.

У другом делу насловљеном "О данашњим задацима партије", Милован Ђилас дотиче низ важних идеолошко-политичких питања, међу којима најпре даје предност

⁴⁵⁵ Видети: М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946.

⁴⁵⁶ АЈ, ЦК СКЈ, Деше, П D/378, *Депеша ЦК КПЈ свим Централним и Покрајинским комитетима*, 11. јануар 1946.

⁴⁵⁷ М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946, стр. 5-14.

спољнополитичким (о чему ће бити више у наредном поглављу), али и бројним другим из сфере свакодневног политичког живота. У то време, Ђиласова визија идеолошког васпитања заснивала се на бескомпромисном заступању лењинизма-стаљинизма. Ђилас, пре свега, није био задовољан нивоом партијског идеолошког васпитања, због великог броја неадекватно оспособљеног новог чланства за разумевање садржине. С тога апелује на питања организационе природе. У том погледу, проблем је био у томе што се теоретски рад води "по шаблону" и исто примењује на све чланове, без обзира на њихову објективну способност рецепције.⁴⁵⁸ Зато Ђилас предлаже стварање нових "организационих форми" који ће истицати индивидуализам чланства и подстицати га на самосталан рад. Други проблем који Ђилас препознаје односи се на општу присутност разних "погрешних теорија" у јавности. У питању је утицај теорија попут "буржоаског либерализма" и идеализма "разних врста и нијанса" на чистоту марксизма-лењинизма. "Кроз читаву нашу штампу врве такве погрешке", напомиње Ђилас и додаје да је највећи проблем што се таквим појавама не пружа адекватан отпор, односно "тежња, напор – да се оне сузбију". Пошто "теоретска борба и идејна чистоћа никад нијесу тако важне за Партију као данас", Ђилас констатује да Партија са тренутном "идеолошким спремом" и "оскудним теоретским залихама" не може да напредује, па с тога одлучно подвлачи да је потребно "свуда и неуморно – подизање идеолошког нивоа у духу учења Лењина и Стаљина". Једино је на тај начин могуће спровести преваспитавање "милиона грађана наше републике", јер је идејна борба "рат своје врсте", а народ је "још како жељан знања". Тако је Ђилас као најважнији и најсложенији задатак комуниста поставио циљ преваспитања "читавог народа".⁴⁵⁹

Ђилас је, такође, апеловао и на побољшање "мера квалитета комуниста". У том погледу скретао је пажњу на проблем неселективног негативног односа према припадницима предратне, у првом реду интелектуалне, елите. На овом месту је карактеристично уочити како је Милован Ђилас видео наведени проблем и шта је

⁴⁵⁸ Ђилас пише да тако, на пример, "партијске организације на селу, или у фабрици, прорађују исти материјал као развијени партијци у државним установама, редакцијама итд. Сем тога, неразвијеним партијцима дају се материјали (нпр. на селу) које они још не могу да схвате. 'Самодејатељност' (тј. да човек сам ради и сам учи), која је основни начин у изучавању марксизма-лењинизма, потпуно је ишчезла и замењена крутим, шаблонским, скоро принудним мјерама, које се проводе преко 'теоретских часова', конференција итд. прије свега, такав рад апсорбује све слободно вријеме, а и методски је из основа погрешан. Партијац који теоретски не ради над собом, који се не интересује теоријским радом и теоријом, није добар партијац". (*Исто*, стр. 38-39).

⁴⁵⁹ Како Ђилас напомиње, "посао преваспитавања читавог народа није ни мало прост ни лак и захтијева пажљив, стрпљив, дуготрајан рад и солидну спрему. Ми морамо учинити све да остваримо тај задатак, да из науке потиснемо метафизику и идеализам, да масама дамо праву науку и праву културу, да усвоји нов однос према раду..." (*Исто*, стр. 42).

припадницима партије у том смислу замерао. Тако Ђилас пише да се наши људи "обично боје старих стручњака. Они у старом стручаку гледају издајицу, непријатеља. Нема никакве сумње да су нас многи стручњаци преварили, издали и да ће нас и убудуће варати и издавати. Али то ни у ком случају не значи да стручњаке треба одбацити, потцјењивати, презирати. Њима треба помагати да усвоје ново, нови дух, треба их контролисати у раду, а не спутавати и потцјењивати".⁴⁶⁰ Ђилас је, дакле, био свестан идеолошке и политичке ригидности и застрањивања нових власти, упозоравајући на последице таквог односа према свим сегментима старог система. С тим у вези је поручивао и на потребу напора "партијаца" на личном, моралном, политичко-идеолошком и професионалном усавршавању и на предани рад. Фанатичност је етички дисквалификовао критикама упућеним онима који би хтели да одмах "скоче" у социјализам какав је у СССР-у, заборављајући сложен и тежак пут прве земље социјализма до садашњег стања.⁴⁶¹

Привреда и економски развој схватани су као једно од најважнијих мерила успешности новог друштва, па је Ђилас штампи замерао да се није довољно "преоријентисала на нове услове" и да се премало пажње посвећује економској пропаганди. Економским вестима требало је посветити две трећине простора. "Све вијести, чланци, биљешке итд. из области привредног живота, треба да су плански, по темама, прегледно сређене у новинама, да би их читаоци могли лако наћи, да би се васпитање читалаца изводило сређено, а не с брда с дола", саветује Ђилас и наглашава да треба "снажно истаћи оне случајеве који могу бити узор за читаву земљу". У пропаганду треба укључити и сва друга средства: зидне новине, филм, плакате итд. Такође, Ђилас предочава да треба сузбијати "хвалисавост, лажне извјештаје и лажни оптимизам", као и да треба престати са "буком, галамом" и "свечаностима које не подижу радни елан", закључивши да "код нас има и у штампи и уопште превише шума, а премало рада". Ђилас сматра да је од посебне важности да штампа раскринкава "бироократизам, несавјесност, корупцију, пљачку, нерад и лијеност". Конференције треба организовати на "производној основи" и садржајно конкретизовати, док митинзи по политичким питањима треба да буду исто тако кратки и садржајни. Ђилас сматра и да је погрешно држати одвојено састанке синдиката и фронта, већ их треба, како каже, "спојити уједно", јер је главни задатак синдиката као дела фронта да "остварују улогу

⁴⁶⁰ Исто, стр. 43.

⁴⁶¹ Исто, стр. 44-48.

коју им је фронт у привредном животу намијенио". Такође је истакао и потребу за унапређењем рада народних универзитета и повећањем броја предавања у вези са теоретским и политичким питањима. Ђилас је скренуо пажњу и на избегавање принуда и претњи и на неговање "принципа добровољности".⁴⁶²

На крају је Ђилас подвукао важност организационих и кадровских питања, истакавши, пре свега, потребу за стручњацима. "Мјерило за људе мора бити – карактер, обављени посао и начин како је посао обављен, тј. – преданост послу, преданост ствари Партије и радног народа. Треба смјело уздизати кадрове који испоље таленат за одређени посао. Треба код њих будити љубав за посао, за жртвовање на послу, за осјећај одговорности према послу", поручивао је Ђилас. Инсистирао је и на важности добровољног и бесплатног рада, као и питања контроле.

Иначе, идеолошком образовању партијских кадрова поклањана је велика пажња од самог почетка. Тако је, средином 1945, у ту сврху реорганизована Виша партијска школа, као специјална установа за политичко-идеолошку обуку кадрова.⁴⁶³ Том приликом, у поздравном говору, Милован Ђилас је подвукао важност идеолошког образовања комуниста као идејног темеља политичког деловања и значај теорије марксизма-лењинизма као опште народне "својине". За полазнике ове школе, како је поручио Ђилас, важно је да се "подигну, да прошире свој хоризонт, да схвате путеве којима развитак мора да иде, да се оспособе у овој школи да могу сами касније да изучавају марксизам-лењинизам, и не само да га сами изучавају, него истовремено да се сналазе у практичној делатности свакодневног државног, партијског, пропагандистичког и политичког посла и с друге стране да схвате суштину догађаја, њихов смисао, да схвате шта се около збива, да схвате да она револуционарна делатност, коју спроводимо ми, је уствари наставак великог дела којег су водили Маркс, Енгелс Лењин и Стаљин у духу њихових идеја. С друге стране, да схвате то ново, што се догодило у нашој земљи, у свету, а на примеру који су открили наши велики учитељи Лењин и Стаљин. Зато је изучавање марксизма-лењинизма једно од најзначајнијих средстава, најважнија форма за подизање кадрова наше партије".⁴⁶⁴ Други задатак ове школе, како је прецизирао Ђилас, састојао се у томе да она временом

⁴⁶² Исто, стр. 49-54.

⁴⁶³ Виша партијска школа 'Ђуро Ђаковић' оформљена је као специјална школа за политичко-идеолошко образовање партијских кадрова и постојала је до 1954. године. Касније је прерасла у Вишу школу за политичке науке, да би 1968. из ње настао Факултет политичких наука.

⁴⁶⁴ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, II/7-31, *Говор Милована Ђиласа на отварању Више партијске школе*, стр. 2.

стекне виши ниво у образовном систему. Наиме, школи је стављено у задатак да временом постане "научна партијска установа, тј. установа у којој ће се неговати марксизам-лењинизам, у којој ће се темељито радити на њему, у којој ће се темељито радити на теорији наше партије, у којој ће се сабирати материјал и изучавати из теорије наше партије, из марксизма-лењинизма уопште о данашњој проблематици, која уопште постоји у свету, као што су разна економска питања, питања економског развика појединих других земаља итд. То значи да је други задатак ове школе да се претвори у једну идеолошку научну установу. Тиме би се фактички и задаци школе исцрпили..."⁴⁶⁵

Период после Резолуције ИБ-а, током друге половине 1948. па све негде до средине 1949, који смо назвали "прелазним", а којег такође можемо назвати и периодом идеолошког "правдања" пред оптужбама из Москве, обележен је одговарајућом друштвеном "рестаљинизацијом", коју је пратила и појачана идеологизација. Тако су већ на Петом конгресу као значајан идеолошки проблем означене "ревизионистичке тенденције". У том погледу, Милован Ђилас је упозорио да се услед атмосфере изазване Резолуцијом Информбироа могу јавити сумње у идеологију марксизмалењинизма, па је с тога важно према таквим могућностима бити припремљен и "сваку ревизионистичку појаву, у самом почетку, теоретски и политички ликвидирати".⁴⁶⁶

На овом месту посебно се вреди задржати на делу Извештаја о агитационопропагандном раду са Петог конгреса КПЈ, у којем Милован Ђилас прецизира планове рада Агитпропа у сфери идејно-политичке борбе.

Прво што Ђилас по том питању у извештају дефинише, јесу идеолошки непријатељи. Њих је поделио у три категорије, као "три извора непријатељског идеолошког и политичког утицаја", а то су утицаји "империјалиста и њихове пропаганде", поражених "капиталистичких клика у граду и на селу" и "малограђанске стихије", чији су утицаји на Партију константно присутни. Утицај сваког од њих, како напомиње Ђилас, зависи "од конкретних прилика", али првенствено од тога колико је Партија уложила труда у "ликвидирање" сваког од њих. Зато Ђилас наглашава да је "Партија у својој идеолошкој борби полазила и убудуће ће полазити од лењинистичког становишта да се остаци капитализма још дуго последије заузимања власти задржавају у

⁴⁶⁵ Исто, стр. 3.

⁴⁶⁶ V конгрес Комунистичке партије Југославије..., стр. 287-288.

свијести људи, и да је отуда идеолошко-васпитна улога Партије од пресудног значаја за ликвидирање тих остатака".⁴⁶⁷ Милован Ђилас посебно подвлачи да услед "идеолошких слабости уопште, а у Партији посебно, борбе за чистоћу марксистичке идеологије мора бити стални задатак сваке партијексе организације", јер од тога зависи да ли ће непријатељи марксизма успевати да створе "идеолошку збрку" и на тај начин кочити "идејни развитак маса".

Тако је као "идејне непријатеље" прво обележио грађанску интелигенцију, која је услед чињенице да је марксизам-лењинизам постао владајућа идеологија, стављена пред "проблем односа према тој идеологији". Сходно томе, интелигенцију је поделио у три групе. Прва је обухватала отворено непријатељску интелигенцију, која делује "са својих старих идеолошких позиција". Другу групу чинили су припадници оне интелигенције која је заузела "средњу", "споразумашку" и "паритетну" идеолошку линију. Ђилас објашњава да се код припадника друге групе њихови ставови испољавају у томе што се у појединим научним областима "изопачују" марксистичка схватања (у филозофији, праву, историји итд.). И трећа група односила се на ону интелигенцију која показује искрену намеру да усвоји марксизам-лењинизам, али, "услед оптерећености старим схватањима" се не сналази и искривљује "и дух и слово марксизма". У вези са решавањем наведених проблема Ђилас је јасан: "Наш је задатак да онемогућимо свако дјеловање отворених и прикривених непријатеља марксизма-лењинизма, да ликвидирамо такозвану 'средњу' линију – линију идеолошких компромиса, и да помогнемо интелигенцији која нам искрено прилази да се идеолошки што прије преобрази и што брже уздигне".⁴⁶⁸

Свакако, као један од најбољих примера стављања интелигенције под партијску контролу може се узети Ђиласов чланак о националној историји народа Југославије.

Са развојем културе, просвете и науке у новој држави, јавила се и потреба за додатним унапређењем историјског тумачења прошлости и усавршавањем историографије и историографског рада, као важног облика идејно-политичког и патриотског васпитања "маса". То се нарочито осетило након Резолуције ИБ-а, када је требало историјски потврдити деловање КПЈ стварањем "научно" пожељне слике о себи,⁴⁶⁹ што се одражавало и на нову афирмацију патриотизма и идеолошку "обраду"

⁴⁶⁷ Исто, стр. 286.

⁴⁶⁸ Исто, стр. 286-287.

⁴⁶⁹ Историја и историографија сматране су једним од важних облика "верификације" и "легитимизације" партијске и државне политике. Тако је већ октобра 1948. у оквиру ЦК КПЈ створено је Историјско

историје југословенских народа. У складу са том потребом, у јануарском броју *Комуниста*, 1949. године, појављује се опширан чланак Милована Ђиласа под насловом "О националној историји као васпитном предмету".⁴⁷⁰ Непосредни повод за овај чланак биле су књиге историчара Анта Бабића, *Историја народа Југославије*⁴⁷¹ и Јагоша Јовановића, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*.⁴⁷² Ђилас је, како каже, овај текст написао на своју иницијативу, како би са марксистичке тачке подржао рад на писању националне историје.⁴⁷³ Другим речима, његов текст имао је улогу својеврсне смернице за званично писање историје и идеолошко укалупљивање историјске науке. Такође, Ђилас тврди да чланак пре објављивања нико из руководства није читао, што би требало да значи да је писање и објављивање текста у целини представљало његову идеју, без "кориговања" са стране.

Тако је Милован Ђилас већ у првим редовима бескомпромисан и искључив, јасно стављајући до знања да се даљи развој науке не може раздвојити од "примјене марксизма-лењинизма", као владајуће идеологије која означава "преокрет у људским схватањима" и једину исправну идејну оријентацију за "радне масе". Ђилас категорично поручује да, полазећи од тога, сваки писац и предавач националне историје, "не колебајући се" мора усвојити одређене закључке "без којих му је немогућан никакав озбиљан научни и предавачки рад".⁴⁷⁴

Прво, сваки научни рад мора бити заснован на "дијалектичком материјализму" и на идеологији КПЈ.⁴⁷⁵ У противном, попагирати идеје супротне дијалектичном

одељење, чији је шеф постао Моша Пијаде. Задатак овог одељења састојао се у систематском прикупљању, обради, чувању и објављивању историјских докумената, потребних за изучавање и писање историје КПЈ. Непосредна политичка потреба била је да се и научно историјски "оповргну" напади на КПЈ и југословенско руководство, који су у то време све снажније долазили из Москве. (Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, књ. 1, Београд 1996, стр. 301; даље: Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*).

⁴⁷⁰ М. Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", *Комунист*, 1/1949, стр. 57-82; видети и: М. Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", *Историјски гласник*, 1/1949, стр. 3-20.

⁴⁷¹ А. Бабић, *Историја народа Југославије*, Сарајево 1946.

⁴⁷² Ј. Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Цетиње 1948.

⁴⁷³ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 57.

⁴⁷⁴ М. Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", *Комунист*, 1/1949, стр. 57.

⁴⁷⁵ Овај свој став, Милован Ђилас додатно појашњава и прецизира: "Марксизам-лењинизам је идеологија која код нас освјетљава даљи пут развика, помаже сам развика. Наша Партија се у области идеологије служи скоро искључиво васпитним мјерама, односно – народна власт под вођством Партије принудно уклања оне институције које су фактички кочиле развика науке и служиле као средство за насилно утицање на свијест маса, а истовремено реорганизује старе и ствара све нове и нове институције које помажу развика науке и људског знања. Таква општа линија наше Партије значи, истовремено, упорну и непомирљиву идејну борбу за побједу марксистичке идеологије. Марксизам још није идеологија која је извојевала потпуну побједу у нашој земљи. За потпуну побједу те идеологије потребан је дуг, веома дуг период развика, потребне су – сем потпуне промјене економских друштвених односа, из којих се спонтано рађају схватања свргнутих експлоататорских класа – дуготрајне васпитне мјере, дуготрајан,

материјализму, по Ђиласу, значи "кочити развитак науке" и идеолошке "свијести" људи, што се посебно одражава на темама из националне историје. Зато подвлачи да "сваки рад на националној историји треба да се руководи историским материјализмом, треба да иде за тим да са становишта историјског материјализма – једино научног становишта, освијетли прошлост наших народа".⁴⁷⁶ То је подразумевало и бескомпромисну борбу против остатака старих "буржоаских" схватања у области науке. Ђилас је ту радикалан и искључив: "Између двију идеологија (пролетерске и буржоаске) нема средине ни споразума. Сваки споразум у тој области, значи пораз за пролетаријат, значи кочење његове борбе, значи пораз његове свијести".⁴⁷⁷ Други принцип који Ђилас саветује историчарима односи се на обавезу "конкретне примјене историјског материјализма" у раду. То значи да научник мора да "у прошлости наших народа открије не само оне опште законитости, које су формулисане у свим знаменитим дјелима класика марксизма-лењинизма, него да изнађе у каквим специфичним облицима, на какав специфичан начин и у каквим конкретним условима се та општа законитост манифестовала".⁴⁷⁸ И треће, писцима националне историје се сугерише да примена дијалектичког материјализма у научном раду подразумева и "критичку обраду" прошлости. У Ђиласовој интерпретацији тог начела, научник је дужан да се критички односи према "буржоаској историској науци и предрасудама и појмовима које је она створила и наслагала у људску свијест", као и према документима који потичу од "владајућих класа које су претходиле буржоазији".⁴⁷⁹ Такође, Ђилас апелује и на научну објективност која је иманентна дијалектичком материјализму, односно на "критичку прераду свега позитивног што је људско мишљење дало пре њега". Наиме, Ђиласов "историчар-марксиста" је обавезан да примењује апсолутни критички метод у раду и има критички однос према прошлости, што је значило да у историји свог народа он мора открити и објаснити како "прогресивне" тако и "реакционарне снаге", као носиоце историјског развоја. У том смислу, историчари не

пилав, стрпљив рад и државе и Партије и свих масовних организација, па и свих свјесних појединаца. И та побједа, као и свака друга побједа радног народа, може доћи само ако људи свјесно раде да до ње дође, ако је организују, ако је припремају унапријед". (*Исто*, стр. 57-58).

⁴⁷⁶ *Исто*, стр. 58.

⁴⁷⁷ "Ако смо ми комунисти", пише Ђилас, "свјесни да у борби мора бити компромиса, да буржоаску науку не можемо преконоћ уништити и да је морамо трпјети јер за нашу, комунистичку, треба дуго времена да побиједи, то не значи да смо се с тим стањем помирили и престали да се боримо, да смо и д е ј н о измирили те двије науке. Напротив, баш то стање нас сили и мора силити на борбу – промјена старог, рушење капитализма, стварање новог, комунизма, и јесте основни циљ наше борбе". (*Исто*, стр. 59).

⁴⁷⁸ *Исто*.

⁴⁷⁹ *Исто*, стр. 60-61.

смеју да се "затворе" у "уске националне оквире". "Они морају видјети", сматра Ђилас, "да су многе националне појаве само на изглед прогресивне..., а да уствари имају своју назадну страну, која у њима превладава и која их у стварности – гледајући питање са ширег, међународног становишта, са становишта прогресивног развоја човјечанства – чини да морају бити оцјењене као кочница развитка... И обрнуто: он не смије да под видом интернационалних мјерила уствари изгуби везу с националном стварношћу, с оним специфичним манифестовањем опште законитости развика, на основу које су многе националне појаве, које изгледају реакционарне, уствари напредне".⁴⁸⁰ Ђилас још истиче да историјска наука само као "историјско-материјалистичка" може бити "национална" а не "националистичка", јер као таква она је национална "у погледу конкретног испитивања и изношења прошлости свога народа", а "интернационалистичка у погледу метода којим се служи, у погледу циљева који је руководе, у погледу потврђивања на својој националној прошлости законе историјског материјализма".⁴⁸¹

То су по Миловану Ђиласу били општи принципи по којима би се морала писати историја народа Југославије. Други део чланка, Ђилас је посветио конкретнијој анализи рада на историји народа Југославије.

Ђилас, најпре, полази од начела равноправног третирања и јачања јединства, тј. да национална историја као васпитни предмет "мора бити истовремено историја с в и х народа Југославије", тако да ни један народ не буде "запостављен или закинут на рачун другог".⁴⁸² Ово начело има и шире идеолошке основе, оличене у вредности "интернационализма". Наиме, пошто социјализам тежи "зближавању" и "уједињавању" народа, што су радничка класа и југословенска партија начелно и практично кроз историју показали, онда и "интернационалистичка идеологија" представља "основни разлог" да национална историја као васпитни предмет буде "историја свих народа Југославије".⁴⁸³ Поред тога, национална историја је и "један од путева" ка јачању "братства и јединства" народа Југославије, као вредности и тековине НОБ-а, односно својеврсно средство за "узајамно упознавање њихове прошлости". Међутим, у том случају, ради се о "новом, стварном социјалистичком, а не о старом, лажном

⁴⁸⁰ Исто, стр. 61.

⁴⁸¹ Исто, стр. 63-64.

⁴⁸² Исто, стр. 64.

⁴⁸³ Исто, стр. 65-68.

буржоаском југословенству и изучавању буржоаске историје Југославије", напомиње Ђилас.⁴⁸⁴

Милован Ђилас, тако, дотадашњој грађанској историографији неумољиво пресуђује као необјективној и режимској. Он, наиме, оштро критикује историчаре и историјску науку која се, у напору да објасни заједничку историју народа Југославије, стављала у "вулгарно" и предратно "шестојануарско" режимско југословенство, настојећи да целокупни историјски процес прикаже у корист "1918. године", као њену "предигру". "То је била потпуна фалсификација не само историје као науке, него и самих историских чињеница. Буржоаска историја се тиме срзала до највулгарније апологетике и службе тренутним интересима једног реакционарног режима", сматра Ђилас.⁴⁸⁵ Радничкој класи није потребно такво југословенство, па јој није потребна ни таква историја, пошто нема потребе да своје, "социјалистичко југословенство", правда или потврђује "мијењањем или кривим тумачењем историских чињеница". "Њој је јасно да је свјесна тежња народа Југославије за уједињењем историска појава одређеног периода развитака, која, грубо узев, пада отприлике у доба настанка капитализма код нас (почетком 19-ог вијека)". Ђилас даље тврди да "радничка класа не може узимати (јер то не би било научно!) мале феудалне државице – српске, хрватске итд., у којима питање националности није могло играти никакву битну улогу, јер нације нијесу још ни постојале, као неку предигру данашње демократске југословенске државе". По њему, радничка класа своје југословенство историјски заснива на "откривању у историји народа Југославије прогресивних револуционарних збивања која су развијала те народе и која их – баш због тога што су таква – повезују, зближују и помажу њиховом узајамном повезивању". Због тога, "марксистичка историја као васпитни предмет код нас мора приказати стољетну борбу народа Југославије за слободу, изнијети на видело носиоце те борбе..."⁴⁸⁶ Ђилас посебно наглашава да та историја мора дати одговоре на питања у вези са узроцима за појаву тежње југословенских народа за уједињењем, па тако о новој историографији и њеним будућим задацима пише, практично јој унапред прецизирајући задатке: "Она ће показати како су се поједине класе, у разним фазама развитака, држале према том питању. Она ће открити да је само радничка класа до краја остала вјерна идеји заједничког живота народа Југославије, давши са своје стране тој

⁴⁸⁴ Исто, стр. 68-69.

⁴⁸⁵ Исто, стр. 69.

⁴⁸⁶ Исто, стр. 69-70.

идеји нову, социјалистичку садржину и учинила је на тај начин способном за живот. Она ће открити да је само радничка класа била у стању да створи 'вјековне' снове маса и појединих великих људи за зближавањем и заједничким животом наших народа".⁴⁸⁷

У посматрању "1918. године", Ђилас историчарима сугерише да је не треба сагледавати искључиво у негативном светлу. Наиме, та година представља коначну реализацију свесне тежње народних маса за стварањем заједничке јужнословенске државе, али је "реакционарна буржоазија" искористила те тежње "да оствари своју противнародну владавину". Такође, по Ђиласу, стварање Југославије не треба посматрати ни искључиво у контексту интереса великих сила, јер су њихови представници стрепели од националних покрета и Октобарске револуције.⁴⁸⁸ У даљем тексту заговара и нове моделе сагледавања старијих и новијих периода историје јужнословенских народа, стављајући акценат на афирмацији "заједничких момената" народа "у борби против заједничких реакционарних непријатеља и у сродности развитка под сличним, или врло сличним условима" и где је "задатак" историчара да те моменте открије.⁴⁸⁹ Ђилас посебно напомиње да историја не би требало да се "заустави" на 1918. години и да период након те године представља период "борбе радничке класе Југославије, на челу радних маса, под вођством Комунистичке партије Југославије, за освајање власти и тиме остварење услова за стварно уједињење народа Југославије, на једино могућој, социјалистичкој основи", где централно место, као "врхунац те борбе", заузима НОР. Без периода од 1918. до 1945, историја народа Југославије би била непотпуна, јер би изгубила "своју круну" и "непосредни основни разлог и потстицај због којих сви народи Југославије треба да је уче".⁴⁹⁰ Тако Милован Ђилас историју народа Југославије види као једну својеврсну целину, у којој доминира идеолошки наратив и политичка димензија гледања на прошлост и у којој централно место заузима историја радничког покрета и НОБ-а.

Ђиласово виђење историје као науке било је идеолошко, марксистичко, па је кроз ту "оптику" сагледавао и писање историје народа Југославије. Наиме, следећи марксистичку теорију, Милован Ђилас је полазио од премисе да досадашњу писану историју сачињава "историја класне борбе", па да је с тога и задатак историје као науке уопште, па и оне националне, "у томе да открива и разјашњава класну борбу, борбу

⁴⁸⁷ Исто, стр. 70.

⁴⁸⁸ Исто, стр. 70-71.

⁴⁸⁹ Исто, стр. 71-72.

⁴⁹⁰ Исто, стр. 72.

револуционарних снага против реакционарних, борбу народа против угњетача".⁴⁹¹ Пошто је у сваком историјском периоду постојала "основна, водећа снага" која је формирала правац и одређивала карактер борбе, по Ђиласу је онда и национална историја од 1918. године, "историја борбе радничке класе Југославије", а њену основу у суштини чини историја Комунистичке партије Југославије.⁴⁹²

Шест месеци након Резолуције ИБ-а, Милован Ђилас предлаже периодизацију националне историје народа Југославије по узору на периодизацију историје заступљену у СССР-у. "Ово питање је принципијелно ријешено примједбама које су Стаљин, Жданов и Киров у своје вријеме дали на уџбеник опште историје, као и у другим материјалима ЦК СКП(б) по тим питањима", сматра Ђилас. На основу те периодизације, као "важне оријентације", Ђилас предлаже и периодизацију историје народа Југославије. По том принципу, доба "наполеоновских ратова" у Хрватској и Словенији, као и Првог устанка у Србији, може се сматрати периодом "снажнијег развитка капитализма", доба Париске комуне се може "и код нас" сматрати периодом у којем се јављају зачеци радничког покрета, док би време Октобарске револуције "и код нас" и у "читавом свијету" означавало почетак "нове епохе", односно епохе у којој се одвија непосредна "борба радничке класе за свргавање буржоазије". Како Милован Ђилас категорички наглашава, наведена периодизација јесте "једина објективно-научна подјела". На основу тога, задатак историчара се састоји у томе да "конкретно анализира сваки период, да у њему открије преплитање с другим периодима, да открије откада почиње да превладава један и да изумире, иако можда потпуно и не нестаје, други период". Једино у примени овог метода, сматра Ђилас, историчар се може "ослободити апстрактних формулација о фазама развитка и разјаснити улогу појединих личности и смисао појединих догађаја".⁴⁹³ Тако још саветује и да се историчар мора "ослободити" традиционалног начина схватања и писања историје, "утицаја свакојаким буржоаских историјских школа" и да се у великој мери мора посветити изучавању марксизма-лењинизма, тј. "учити се од класика примјени дијалектичког метода на поједине појаве". С тим у вези, Ђилас поручује и да " 'Историја СКП(б)' по методу писања, по изношењу историских збивања у цјелини..., по тачности приказивања и оцјењивања појединих догађаја и људи и откривању унутарње законитости класних сукоба и

⁴⁹¹ Исто.

⁴⁹² Исто, стр. 73.

⁴⁹³ Исто, стр. 74-75.

држања класа у њима – спада у ненадмашан образац, на коме се сваки савјестан и озбиљан писац и предавач историје мора да учи".⁴⁹⁴

Стварање уџбеника националне историје на наведеним идеолошким основама, Ђилас је сматрао једним од најприоритетнијих задатака пропаганде. Тако подвлачи да је један такав уџбеник, као и сличан уџбеник из историје књижевности народа Југославије, "неопходна потреба идеолошке борбе наше Партије против свргнутих реакционарних класа... Ти уџбеници су хитна потреба наше свакодневне борбе, они су саставни дио борбе за брзо идејно подизање и брзо преваспитавање наших радних људи и наше омладине, што је један од битних услова борбе за бржи социјалистички преображај Југославије".⁴⁹⁵

На крају овог опширног чланка, Милован Ђилас је истакао потребу да историчари у писању националне историје посебно посвете пажњу "револуционарним периодима развитка наших народа". С тим у вези истакао је два "момента". Први је тај да се преко великих "револуционарних периода" могу најбоље сагледати и објаснити историјски процеси и улога класа и народа у историји, док се други односи на то да и национална историја народа Југославије такође обилује "баш таквим, револуционарним периодима".⁴⁹⁶ Самим тим, историчарима се сугерише да су готово сви "револуционарни периоди" у националној историји научно занемарени или пак "врло нетачно и погрешно" обрађени, подразумевајући под тим давање предности националним темама над друштвеним, односно, идеолошким речником, занемаривање "класне борбе" и улоге друштвених "класа" и народних "маса" у историјским процесима.⁴⁹⁷ У том погледу, Ђилас је напомињао и да је историја народа Југославије пуна неистражених и необјашњених "буна", "устанака", "ратова" и наизглед

⁴⁹⁴ Исто, стр. 76.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 79.

⁴⁹⁶ Исто, стр. 79-80.

⁴⁹⁷ У анализи наведеног проблема, Ђилас посеже за примерима, преко којих конкретизује задатке историчара марксиста у будућем раду. Тако пише: "Чак такав, релативно близак и епохалан догађај као што је Први српски устанак, у својој суштини је и дан-дањи необрађен и замрачен монархистичким и националистичким предрасудама. Које класе су носиле устанак? Каква се класна борба и на којој основи развијала у крилу самог устанка, међу устаницима? У чему је у суштини био спор између Карађорђа и главара? Шта је значао Правитељствујушчи совјет? Која класа и зашто је била главна покретачка снага устанка и каква је била улога маса у њему? И, најзад, какво мјесто заузима Први српски устанак у развоју српског народа, која питања је успио да ријеш, а која није? Итд. итд. Сва та питања траже одговоре. А кад тако стоји с таквим епохалним догађајем, чији значај није никад покушавао нико да оспори, како ли тек стоји с мањим догађајима, с мањим бунама, мањим личностима? Марксисти морају до краја открити и те мање револуционарне догађаје и личности, па чак и оне који су на изглед, према досадашњим историјама, безначајни и споредни. Марксиста никад не смије заборавити да је уствари тек Маркс открио Спартакуса, 'тог најсјајнијег момка Атике', и учинио га блиским сваком револуционару, читавом свјесном пролетаријату". (Исто, стр. 81).

безначајним и занемареним догађајима и личностима.⁴⁹⁸ "Партија не може и неће да се задржи на тим слутњама о прошлој величини свога народа", категоричан је Ђилас, поручивши да "задатак историчара и јесте у томе да помогну борбу Партије за правилно освјетљавање народне прошлости, борбу Партије за нови живот".⁴⁹⁹

Ђиласов текст може послужити као пример максималне политизације и идеологизације науке. У њему је историја као наука сведена на пуки инструмент којим је актуелној политици даван легитимитет, док су прошлост и историјски извори служили као "средство за доказивање марксистичко-лењинистичких теорија".⁵⁰⁰ У конкретном смислу, политичка улога наведеног чланка била је у подршци јачању идеологије "братства и јединства" и међусобног повезивања народа Југославије на основама "интернационализма". Такође, служио је и у сврху радикалне дисквалификације "буржоаске" историјске науке у корист нове "социјалистичке", што је снажно доприносило обрачуну са остацима грађанске интелигенције и на пољу историографије, као и појачаној совјетизацији науке, а што је пак било у сагласношћу са тренутном политиком идеолошког "правдања" пред Москвом. С друге стране, у неким видовима приметан је и извештај "помак" у правцу објективнијег сагледавања појединих историјских догађаја, без догматизованих и искључивих ставова типичних за ранији однос комуниста према њима (чин стварања Југославије 1918. и др.), као и "позитивних" инструкција у вези са методом рада и критичким коришћењем историјских извора.

Чланак "О националној историји као васпитном предмету" сасвим сигурно представља једну од најкрупнијих идеолошких "интервенција" Милована Ђиласа на пољу науке, која се тичала неке уже области. Овај Ђиласов текст прихваћен је као

⁴⁹⁸ У сврху бољег објашњења, Ђилас и овде посеже за примерима: "Узмимо из књижевности само случај с Борисавом Станковићем: ко може да оспорава да су њега тек напредни критичари, критичари марксистичког правца извукли на површину и приказали – насупрот буржоаској критици која је у њему махом видјела само еротичара – као оно што он у основи и јесте, тј. као реалисту? Зар нијесу тек марксисти почели да скидају с Његоша онај лажни, мистично-националистички вео, који му је буржоазија извлачила, нарочито у доба њеног пропадања?" (*Исто*, стр. 81-82).

⁴⁹⁹ *Исто*, стр. 82.

⁵⁰⁰ "Идеолошки вредносни судови, формиран ван научне историографије, требало је да добију 'потпору' у обиљу селектираних чињеница. У томе је била улога и допринос историчара. Поуздани судови о прошлости, засновани на обимним и свеобухватним истраживањима, провееним и утврђеним чињеницама, М. Ђиласа нису занимали. Непостојање хтења за истином релативизирало је поступак да се до ње досегне. Стереотипни вредносни судови идеологије требало је да производе жељено стереотипно понашање. Разум је био искључен", пише Љубодраг Димић. (Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, стр. 303).

неупитна смерница за истраживање, писање и предавање историје,⁵⁰¹ док је већина његових поставки у историјској науци практично остала на снази до краја постојања социјалистичке Југославије, а као последица у појединим видовима њихово присуство се осећало и након тога.⁵⁰²

После Резолуције Информбироа и заошравања односа са СССР-ом отпочео је талас политичких прогона стварних или наводних присталица Резолуције. Ускоро ће бити основани и специјални затвори за политичке осуђенике на јадранским острвима Свети Гргур и Голи Оток, познати по суровим методама кажњавања и преваспитавања, кроз које ће до средине 50-их година проћи више десетина хиљада људи. Не може се, услед недостатка извора, утврдити у којој мери и да ли је и Милован Ђилас имао директног утицаја у оснивању поменутих логора, али је сасвим сигурно да је у том смислу био упознат са општом ситуацијом.⁵⁰³ У мемоарима, он тврди да је одлука о оснивању затвора на Голом Отоку била лично Титова и да ју је спровео уз помоћ Ранковића. За ту одлуку, како каже, сазнао је готово случајно, крајем лета 1948, и да је за њега лично представљала изненађење.⁵⁰⁴ По Ђиласовом мишљењу, које је делио и у време оснивања логора и почетка прогона присталица Информбироа, поступак према осумњиченима је до неке мере био оправдан, пре свега због објективне опасности која је претила од шпијунаже и других врста саботерства од стране "информбировача". Такође, Ђилас указује и на менталитет тадашњег југословенског руководства, пре свега самог Тита, који је имао страх од угрожавања личне власти преко било какве страначке

⁵⁰¹ Тако је, између осталог, 1953. године, из штампе изашла и двотомна *Историја народа Југославије*, писана управо по моделу који је задао Милован Ђилас. (видети: *Историја народа Југославије*, I-II, Београд 1953).

⁵⁰² "Веома је важно указати", упозорава проф. Љубодраг Димић, "на Ђиласов, тј. партијски, став према историјској критици. За њега је, у то време, 'критичка обрада прошлости' изједначена са критичким односом 'према буржоаској историјској науци и предрасудама и појмовима које је она створила и наслагама у људској свести, а такође и према историјским документима које су иза себе оставили представници владајућих класа које су претходиле буржоазији'. Као да се суштина командовања књижевним животом и 'разумевања' књижевне критике механички пренела и на област историографије. Евидентно да се није схватала суштина методолошког поступка историјске критике као критике извора (суштине и темеља сваког научног бављења прошлошћу) и да се она, сасвим неразумно, поистовећивала са критиком историје. То је био класичан облик 'насиља садашњости над прошлошћу'. Последице таквог начина размишљања биле су нерегулисане и осећају се, у неким својим видовима, и данас". (Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, стр. 303-304).

⁵⁰³ Драгослав Михаиловић у својим књигама о Голом Отоку даје изразито негативну слику о Миловану Ђиласу и његовој улози у прогону "информбировача". Михаиловић, и сам "Голооточанин", сматра да је Ђилас био "најомраженија личност Голог Отока, омраженија чак и од Јосипа Броза и Александра Ранковића". (Д. Михаиловић, *Голи Оток*, књ. 3, стр. 357-361). Поред Михаиловићевих оцена, који Ђиласа сврстава у групу најодговорнијих "целата", (Д. Михаиловић, *Голи Оток*, књ. 2, стр. 10), у књигама се наводе и друга, такође упадљиво негативна сведочанства о првом човеку Агитпропа. (Д. Михаиловић, *Голи Оток*, књ. 3, стр. 361-373).

⁵⁰⁴ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 195.

опозиције.⁵⁰⁵ "Такви какви смо били, с идеалом каквим смо се заносили и с апсолутном влашћу каквом смо располагали – ми, из врха, нисмо ни умели ни могли друкчије да поступамо него да стрпамо противнике у логор", присећа се Милован Ђилас.⁵⁰⁶

У прогону "информбироваца" несумњиво је било и Ђиласовог непосредног удела, ако не баш у конкретним случајевима, оно свакако у стварању опште атмосфере, као једног од најмоћнијих људи руководства, а посебно као шефа Агитпропа, тела које је креирало и водило целокупну пропагандну кампању. Његова све оштрија антисовјетска иступања у јавности и на највишим политичким форумима, евидентно су у великој мери доприносила стварању такве атмосфере. У томе су посебну улогу играла његова јавна обележавања појединих група људи, као потенцијалних непријатеља. Дobar пример за то налазимо у реферату који је поднео на Другом пленуму ЦК КПЈ, јануара 1949. Тада је Ђилас, између осталог, напоменуо да постоји "специјални тип" људи, који представљају "нову појаву", а то су појединци, нарочито међу интелектуалцима, који се формално изјашњавају против кампање Информбироа, док се "на дјелу с њом солидаришу". Тај тип интелектуалца, прецизира Ђилас, по животу и пореклу туђ радничкој класи, користи прилику која је настала Резолуцијом ИБ-а за испољавање потајне мржње према Партији и народу. Описујући их као дволичне и "доктринере", Ђилас их опужује за "низ антипартијских и антимарксистичких 'теорија'", које стварају и на разне начине субверзивно користе против актуелне политике Партије и југословенског руководства. "То су људи", наглашава Ђилас, "чију душу не потресају патње народа и невоље Партије. Они немају само празни, ледени мозак, без мрвице душе. Могло би пропасти пола човјечанства, а да они не задрхте, само нек се потврди 'исправност' неке 'њихове' 'теорије'. Они се не узбуђују ни за шта, они само симулирају узбуђења сваке врсте. Они немају ни капи револуционарне страсти". Због тога, Ђилас поручује да таквих људи Партија "треба да се чува и не треба да им вјерује. Партијски форуми треба да су идеолошки будни према њима. Чланови Партије не треба да им попуштају, него да се против њихових схватања боре".⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ "То престога, неодмерено и необзирно поступање је последица става – да треба 'коминформизам ишчупати из корена'", пише Милован Ђилас. "Тај, такав став није одредио никакав форум – одредио га је Тит, који је био највиши, ако не и једини форум, нарочито у таквим питањима. Тито је из совјетског, стаљинистичког искуства, а такође и из властитих тежњи и амбиција, знао да и њега и државу може, после револуције, једино угрозити унутарпартијска комунистичка опозиција. Тито је тада, у јесен 1948. године, праскао, и то не једаред и случајно: У хапс, у логор! Него шта, кад хоће да служе другима против своје партије". (*Isto*, стр. 198).

⁵⁰⁶ *Isto*, стр. 196.

⁵⁰⁷ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, стр. 181-184.

Врхунац овог "прелазног" периода оличен је у Другом пленуму ЦК КПЈ, јануара 1949. На њему је званично прокламована, како Ђилас каже, својеврсна "рестаљинизација", која је у својству партијске "линије" требало да спроводи политику идеолошке правоверности са циљем демантовања оптужби из СССР-а, а с друге стране појачану борбу против присталица ИБ-а у земљи. Појачана централизација државног апарата и снажење партијске политичко-идеолошке контроле биле су главне "мере" донете на Пленуму,⁵⁰⁸ а Ђиласов реферат о агитационо-пропагандном раду дао је важан допринос том курсу. Моноге Ђиласове поставке, не само из реферата, већ и из његових погледа размењиваних у протеклом периоду са члановима руководства, пре свега са Титом, ушле су и у Резолуцију Пленума.⁵⁰⁹ Међутим, у Резолуцију нису ушле све Ђиласове поставке изречене на Пленуму, посебно оне о потреби напуштања "старих клишеа и формула" и "готових шема и калуца", као и туђег (совјетског) искуства у практичном раду и догматично спровођење директивног начина рада. У овим поставкама се већ могу назрети елементи новог начина размишљања Милована Ђиласа, док ће права и отворена промена у његовим схватањима наступити тек крајем 1949. године, године "набијене контрадикторним процесима" у југословенском друштву и политици. Десило се то на Трећем пленуму ЦК КПЈ, децембра 1949, када ће Ђилас поставити основе не само своје политичке преобразбе и новог начина размишљања, већ у доброј мери и новог, демократског курса југословенске политике (о чему ће више речи бити касније).

Ђиласов реферат извршио је снажан утицај на школство и његову реформу у складу са променом "курса" партијске политике. Резолуција која је донета на Трећем пленуму обухватила је готово све видове образовања, почев од реорганизације система школства, квалитета наставе, наставног кадра, наставних програма, уџбеника, руковођења у просвети, стипендирања, идеологизације наставе и партијског утицаја. Такође, посебна пажња усмерена је на науку и организацију научног живота. Све ове видове обухватио је Милован Ђилас своји предлозима изнесеним у реферату.

У погледу реорганизације система школства, Ђилас се залагао за увођење обавезног осмогодишњег образовања, а тамо где због недостатка кадра то није могуће, обавезно увести продужетак четворогодишњег за најмање два разреда. По питању предмета, требало је повећати оне из природних наука и водити рачуна о привредним

⁵⁰⁸ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 267-271; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 234-239.

⁵⁰⁹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 284-285.

потребама краја. Ђилас је, притом, посебно наглашавао да треба "нужно ликвидирати" све разлике између сеоских и градских школа. Такође је посебно скренуо пажњу на значај предшколско и ваншколско образовање, као важног дела припремног и допунског образовања. Као један од "битних принципа" Ђилас је нагласио потребу да се омогући, под различитим условима и у зависности од школе, прелазак из свих нижих у више школе.⁵¹⁰

Веома важним Ђилас је означио рад на наставним програмима. По том питању је као слабост дотадашњих програма констатовао њихову "опширност и сувишност" и то за "све предмете и све школе". По њему, ученик је требало да се фокусира на оно што је "основно и битно" и што му даје "квалитет знања". С тим у вези, Милован Ђилас се залагао за додатну децентрализацију, тако што је предлагао да се већа иницијатива у креирању програма препусти републичким министарствима. У том смислу, наглашавао је да за читаву земљу треба да буду исти "степен знања из природних, па и других наука, иста борба за идејност, исти дух треба да буде у свим предметима и свим школама, али начин постизавања свега тога треба и мора бити различит..." Погрешним је означио и могућност штампања истих уџбеника за све републике. У погледу квалитета уџбеника, Ђилас је посебно подвукао проблем присуства совјетских преведених уџбеника, посебно оних из области друштвених наука јер "у њима има не само крупних општих идејних слабости, него и погрешног, ненаучног и потцењивачког третирања не само других народа него и наше властите националне историје".⁵¹¹

Оно што је била упадљива новина, не само у односу на последњи, Други пленум, него и на основне поставке Петог конгреса, јесте то што се Милован Ђилас на Трећем пленуму zaloжио за један специфичан облик деидеологизације наставног програма. То је учинио у оквиру питања "како, када и на који начин ученик треба да добије опште идеолошко образовање, да формира правилан поглед на свијет?"

Наиме, Милован Ђилас је, говорећи о проблему идејне борбе у науци и култури и идеолошком образовању ученика, напоменуо да је дијалектички материјализам "и сам дијалектичан и по својој суштини супротан сваком покушају који би ишао за његовом догматизацијом". "То је општа поставка, веома важна за нашу оријентацију", подвлачи Ђилас и додаје: "А конкретно говорећи: наш задатак се, у том погледу, данас састоји у првом реду у развијању борбе за примјену закона дијалектичког и историјског

⁵¹⁰ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 297-299.

⁵¹¹ *Isto*, str. 299-300.

материјализма у свим областима науке и културе, у развијању борбе против реакционарних – идеалистичких, механицистичких, вулгаризаторских, националистичких, декадентских и догматских схватања". Даље, Ђилас подвлачи да "нама изгледа да је борба за примјену идејалектичког и историјског материјализма, као метода, у свим областима науке и културе – борба за откривање конкретних законитости у појединим гранама науке и културе, као манифестација опште законитости у природи и друштву – истовремено најбољи, најпотпунији и најефикаснији начин за формирање правилног погледа на свијет". С тим у вези, Ђилас износи закључак "да би свако издвајање марксизма-лењинизма у посебан наставни предмет (ради се о увођењу таквог наставног предмета на универзитетима) било погрешно". "Тиме би се", како напомиње, "дијалектички и историјски материјализам издвојио из науке и културе... То би одражавало не само нашу слабост на идејном пољу... него и немање храбрости да се у борби за нови поглед на свијет ухватимо у коштац са самом суштином проблема... То би, најзад, био неизбјежан пут ка одвајању дијалектичког и историјског материјализма од његове примјене, пут к њиховој неизбјежној догматизацији".⁵¹²

Наведени Ђиласови ставови важни су за разумевање појединих његових арбитрарних потеза и одлука у својству "партијског идеолога", који ће уследити у периоду након Трећег пленума ЦК КПЈ. Наиме, у цитираним реченицама Ђилас се залаже за дедогматизацију саме идеологије, односно за њено ослобађање од праксе крутог и шаблонског наметања различитим областима друштва, посебно у сфери образовања. Он се залаже за примену начела марксизма и материјализма, али посредством убеђивања, који ће поред успешног потискивања "буржоаских" идеолошких погледа и себе потврдити као трајну идеолошку вредност. Ово је врло важан принцип, који ће бити основа у Ђиласовом даљем деловању на пољу идеолошке борбе (до пада са власти).

У складу са изреченим, Ђилас је предложио да се у средњим школама обавезно уведе "изучавање општих појмова из филозофије (укључивши и основе логике и психологије и у врло скраћеном виду историју филозофије), тачније речено: општих принципа дијалектичког и историјског материјализма. Ти разреди, уосталом, одговарају времену сазријевања омладине, времену веома значајном за формирање њихове

⁵¹² *Isto*, str. 301-302.

свијести, њиховог знања и њихове душе".⁵¹³ У том погледу, Ђилас подвлачи да изучавање поменутих предмета не треба схватити као изучавање "обичних школских предмета". То посебно важи на универзитетима. Начин њиховог изучавања требало би, по Ђиласу, да одговара чињеници "да се ту не ради толико о знању факата и датума... колико о формирању погледа на свијет као цјелине, формирању друштвене свијести ученика".⁵¹⁴

Ђилас је, потом, прешао на анализу проблема изучавања националне историје, књижевности и језика. У склопу тог питања, нагласио је да су наставни програми наведених предмета "углавном правилно постављени" и да једино треба радити на њиховом побољшавању. Питање које Ђилас у вези са тим поставља односи се на дилему да ли и у нижим разредима основне школе треба изучавати "читаву историју народа Југославије", а у Словенији и Македонији "и српски, односно хрватски језик". По његовом мишљењу, историју народа Југославије би требало изучавати у најопштијим цртама, док је друго питање у основи требало оставити самим републикама да одлуче. "Ми мислимо да би", напомиње Ђилас, "према могућности, макар у најмањој мјери и у најпопуларнијем облику, требало српски, односно хрватски језик увести у основне школе тих република. Било би правилно то исто учинити и с македонским и словеначким језиком у Србији, Хрватској, Црној Гори и Босни и Херцеговини (у Словенији с македонским, а у Македонији са словеначким). Везе између република постају све живље и од учења језика братских народа може само да буде користи".⁵¹⁵

Као важно питање, Милован Ђилас је истакао потребу за "кадровима" са знањем страних језика. Ђилас је сматрао "погрешним" давати предност у изучавању одређених језика у складу са идеолошким мерилима (што се до тада односило на руски језик). У том погледу заложиио се за изједначавање "права" свих језика (руског, енглеског, немачког, француског) и за њихово изучавање, у свих осам разреда гимназије по један од наведених, а од петог још један више. Латински језик је по Ђиласовом мишљењу требало изучавати од петог разреда у гимназијама, док би све републике требало да имају "бар по једну" или више класичних гимназија. Посебно је напоменуо да би у Македонији и Босни требало изучавати арапски и турски језик. Студенти би, такође,

⁵¹³ *Isto*, str. 302.

⁵¹⁴ *Isto*, str. 303.

⁵¹⁵ *Isto*, str. 303-304.

требало у настави да уче један од поменутих језика, "тако да не би било универзитетски образованог човјека који се не би добро служио једним свјетским језиком".⁵¹⁶

Посебну пажњу Ђилас је посветио питању "уских" стручних специјализација одређених области. Тај проблем се наметао самим развојем науке и технологије у свету, па је било потребно анализирати га у контексту развоја социјалистичког система, као и социјалистичких вредности. Тако Ђилас примећује појаву карактеристичну за развијене капиталистичке земље, да се услед наглог развоја науке врши све ужа специјализација области образовања, која је уско повезана са профитом. Његово мишљење било је да то не мора да важи за социјалистичке земље, "и не треба, како ради самих људи тако ради и социјализма". "Искуство", сматра Ђилас, "показује да уски специјалисти, који немају ширег и солиднијег знања из читаве области, тешко и споро иду напријед чак и у својој струци. Они обично боље обављају свој посао, али врло често нијесу у стању да га развијају, јер немају довољно широке основе и широког хоризонта за свој сопствени развитак. Насупрот томе, показује се да људи са ширим знањем, ширим хоризонтом, на пракси веома брзо улазе и у најуже стручне проблеме, па се чак и као уски специјалисти брзо развијају и испољавају већу иницијативу". У складу с тим, Ђилас закључује да "бисмо морали истовремено и да обезбједимо нашим новим кадровима шире образовање из науке коју су изабрали и да осигурамо њихову специјализацију за оне струке за коју су такви специјалисти неопходни" јер тај начин приступа одговара "нашем општем смјеру васпитавања људи са широким видиком и знањем".⁵¹⁷

По питању надлежности над руковођењем просвете и културе, Ђилас се залагао за наглашену децентрализацију. Како би се републикама могло дати што више самосталности и простора за иницијативу, потребно је по Ђиласу јасно и принципијелно одредити компетенције савезних и републичких министарстава, као и "других органа" везаних за науку, просвету и културу. Надлежност савезног министарства, по Ђиласу, требало је да се "ограничи" искључиво на савезне проблеме и установе, да располаже правом на "општу евиденцију" над радом републичких министарстава, да сазива конференције, да даје "обавезни програмски минимум" и да помаже у организацији републичких научних установа, док би се све остало препустило у надлежност републикама.⁵¹⁸ Притом, као оно што "треба да нам је јасно",

⁵¹⁶ *Isto*, str. 305-306.

⁵¹⁷ *Isto*, str. 306.

⁵¹⁸ "Сасвим је погрешна тенденција", напомиње Ђилас, "стварање неке јединствене административне машине или таквог начина руковођења какво постоји у привредним гранама. Тамо су у питању

Ћилас подвлачи: "права дисциплина је она која се заснива на идејном јединству и она се може остварити у првом реду сарадњом и указивањем помоћи, а затим јасним разграничењем компетенција. Другог пута ми не видимо, ако нећемо да укочимо иницијативу или да разбијемо идејну, политичку и организациону цјелину наше просвјетне политике".⁵¹⁹

Ћилас је такође указао и на проблем бирократизације републичких просветних органа и установа, као могуће последице управне дебирократизације савезних органа. С тим у вези, указао је и на проблем начина руковођења на савезним универзитетима и да се "тежиште" одлучивања мора пребацити са ректората на деканате. Сличну реорганизацију предвиђао је и нижим школама, па је тако предлагао да треба "повећати и осамосталити улогу обласних и среских просвјетних референата, директора гимназија, управитеља школа, наставничких савјета, савјета наставника и родитеља и савјета наставника и масовних организација. Штавише, треба учитељу основне школе дати више самосталности од просвјетног апарата среског народног одбора, више иницијативе у сваком погледу".⁵²⁰ Такође, по Ћиласу, контрола рада се не сме заснивати на "бирократском неповјерењу према људима, него на раду и сарадњи с њима..."⁵²¹

Као "веома озбиљан проблем" школства Ћилас је означио питање недостатка кадрова. У том смислу навео је и проблем слабе материјалне основе школа. Недостатак кадрова огледао се у лошем образовном профилу наставника у нижим школама, посебно учитеља, па је Ћилас предлагао организовање посебних курсева и сличних начина за образовање те врсте кадровске потребе. Поред тога, наглашавао је потребу да просветни кадар буде ослобођен свих других обавеза сем школских, док са универзитета треба уклонити сав онај кадар који не задовољава квалификације за држање наставе, ослободити их свих других сувишних обавеза, као и прекинути са праксом "политичке подобности", што је била радикална новина, а о чему ће више речи бити касније.⁵²²

После Трећег пленума ЦК КПЈ отпочела је "фаза" демократизације југословенског друштва. Најављена је дебирократизација, децентрализација,

производи, а овдје људи. Додуше, ни тамо се не може без људи и људске свијести, али се они тамо не 'производе' ". (*Isto*, str. 308).

⁵¹⁹ *Isto*, str. 307-308.

⁵²⁰ *Isto*, str. 309.

⁵²¹ *Isto*, str. 310.

⁵²² *Isto*, str. 311-312.

деетатизација и демократизација државне управе, што је у великој мери садржавао и поменути реферат Милована Ђиласа о школству. Након Трећег пленума Ђилас је снажно и одлучно кренуо у критику бирократизације, бирократске класе привилегованих и других девијација социјалистичког (пре свега совјетског) система. Веома брзо, већ у 1950. години, Ђилас систематизује своја запажања и почиње са објављивањем текстова на ту тему (о чему ћемо више говорити касније), што ће дати знак и другима за исказивања својих критичких погледа.

Пошто бирократске и друге друштвене девијације нису остале непримећене међу интелектуалцима и писцима, понеки од њих, вероватно охрабрени новим партијским курсом, осмелили су се да јавно укажу на поменуте проблеме. Један од њих био је књижевник Бранко Ћопић. Ћопић је, наиме, међу првима својим сатиричним причама почео да описује разне девијације социјалистичког друштва, посебно његовог владајућег слоја. Тако је 22. августа 1950. објавио сатиру "Јеретичка прича", која је одмах узбунила јавност својом оштрином и иронијом.⁵²³ Аутор је своју причу сместио у изолованој вили у којој летују високи функционери, чланови привилегованог друштвеног слоја, који се гнушају народа и представљају оличење најнижих особина, порива и порока. Након неколико дана, Ћопићу критички одговара Скендер Куленовић, један од уредника *Књижевних новина*, где је "Јеретичка прича" објављена.⁵²⁴ Међутим, и поред тога Ћопић наставља да објављује сатиричне текстове, па тако у септембру у *Језу* излазе приче "Судија с туђом главом" и "Птичје цвркутање", а октобра "Ко с ђаволом приче пише",⁵²⁵ док се истог месеца, поново у *Књижевним новинама*, појављује "Прича о Теофилу бојаљљивом".⁵²⁶

Након тога, у *Књижевним новинама* појавио се нови критички текст на рачун Ћопића, овога пута из пера Душана Поповића, "Клеветничка сатира",⁵²⁷ а неколико дана касније и непотписани опширни чланак, " 'Јунаштво' Бранка Ћопића", који је у два наставка, 28. и 29. октобра, објавила *Борба*.⁵²⁸ У мемоарима Милован Ђилас тврди да је

⁵²³ В. Ћопић, "Јеретичка прича", *Књижевне новине*, 22. август 1950.

⁵²⁴ Видети: S. Kulenović, "Istina i sloboda", *Књижевне новине*, 29. август 1950.

⁵²⁵ Видети: Б. Ћопић, "Судија с туђом главом", *Јез*, 9. септембар 1950; Б. Ћопић, "Птичје цвркутање", *Јез*, 23. септембар 1950; Б. Ћопић, "Ко с ђаволом приче пише", *Јез*, 21. октобар 1950. Тих дана Бранко Ћопић је такође покушао да начелно објасни своје писање, текстом о сатири као књижевном изражајном облику и као друштвеној и уметничкој потреби и сврсисходности. Видети: В. Ћопић, "Riječ-dvije o satiri", *Књижевне новине*, 10. октобар 1950.

⁵²⁶ В. Ћопић, "Прича о Теофилу бојаљљивом", *Књижевне новине*, 17. октобар 1950.

⁵²⁷ D. Popović, "Klevetnička satira", *Књижевне новине*, 24. октобар 1950.

⁵²⁸ " 'Јунаштво' Бранка Ћопића, *Борба*, 28. и 29. октобар 1950. О случају Бранка Ћопића видети и: R. Peković, *Ni rat ni mir*, str. 83-86.

чланак " 'Јунаштво' Бранка Ћопића" ауторско дело Моше Пијаде, који га је самоиницијативно ("незван") написао,⁵²⁹ док је он извршио само извесне корекције, наводно интимно не делећи задовољство због тога ("Ја сам чланак поправио, с циничном изјавом да поступавам као што би поступао члан среског комитета").⁵³⁰ У сваком случају, као водећи идеолог, Милован Ћилас је био упознат са његовим настанком и садржином, дајући му пуну сагласност за објављивање.

Чланак је био усмерен на критику наведених Ћопићевих сатира, напомињући на почетку да је њихов аутор могао несметано да их објављује и да је прошао без неких већих одјека у интелектуалној и политичкој јавности. Самим тим, како се у чланку каже, Ћопић је приступио сопственој одбрани, односно одбрани "Јеретичке приче", тако што је наставио да објављује сатиричне приче и "један мали критички чланак". "С обзиром на то да га је јавност пустила да се на миру до миле воље јуначи, Ћопићеви напори да се одбрани изгледају неразумљиви", констатује аутор чланка, објашњавајући то Ћопићевом унутрашњом потребом за правдањем, због тога што је лично осетио латентно незадовољство "многих наших најбољих људи". Другим речима, наставак писања Бранка Ћопића представљено је као резултат гриже савести, односно потребе да се додатно одговори поменутом незадовољству, док је првобитна Ћопићева намера протумачена као резултат личне и конформистичке амбиције да се постане водећи сатиричар у једном безопасном и слободном друштву.⁵³¹ Пошто Ћопић нема никаквих разлога за страх од репресије, јер је "очигледно, без разлога заплашен", његово писање окарактерисано је као "нападачака одбрана", а његов став обележен као "ситнобуржоаски", "анархистички" и "у суштини реакционаран и непријатељски према данашњици".⁵³²

У даљем тексту се детаљно анализирају Ћопићеве приче, уз критичко коментарисање и политичко вредновање ауторових намера. Приче су, тако, оштро

⁵²⁹ М. Ћилас, *Vlast...*, стр. 221.

⁵³⁰ *Isto*, стр. 221-222; видети и: Р. Пековић, *Суданије Бранку Ћопићу (1950-1960)*, Београд 2000, стр. 20. (даље: Р. Пековић, *Суданије Бранку Ћопићу...*); V. Вунјас, *Јеретички Бранко Ћопић 1914-1984*, Београд 1984.

⁵³¹ "Искоришћујући ћутање јавности", каже се у чланку, "и либералистичку предусретљивост редакција, које су му штампале те сатире без примедбе, Ћопић је, заклањајући се за паролом 'слободног писца у слободној земљи', зажелио да постане најбољи јунак на литерарном пољу, који 'слободно може под бич сатире ставити свакога који је то по нашем' (Ћопићевом) 'уверењу заслужио'. Али, јунак је у исто време испуњен страхом да ће се једног дана у јавности ипак покушати да погледа у идејну базу и мотиве овог његовог јунаштва... Он је оправдано сигуран да у данашњој Југославији писац 'нема шта да зазире од тога да ће бити 'позиван на одговорност' због свог рада на сатири'. То је отприлике као што народни посланик не може бити позван на одговорност за говоре које држи у скупштини". (*Борба*, 28. октобар 1950).

⁵³² *Isto*.

оцењене као "прљав памфлет", а ауторове намере као "лична освета". "Јеретичка прича" је по тој оцени критика "која је у својој унутрашњој бити непријатељска данашњем поретку, јер јој је основна линија да су се вође одвојили од народа, што је досад била тема само десне реакције и леве контрареволуције". По писцу овог чланка, Ћопић је свестан свог непријатељства према актуелном поретку, самим тим што је своју сатиричну причу назвао "јеретичком". Међутим, напомиње писац, "он се вара ако мисли да је јеретик. Јер, нити он хоће да врати једно учење у његову праву колотечину, нити да га унапреди. Он вуче назад као сваки реакционар, као распуштени малограђанин који не зна да се снађе у компликованим односима садашњице и који се показао неспособан да уочи да на челу борбе против бирократских изрођавања стоје баш они против којих он уперује своје сатиричне бичеве".⁵³³ Ћопић је, на основу алузија из своје приче, оптужен за лажно и неистинито упоређивање садашње власти са "старом", "трулом" и "ненародном" влашћу, а да је такво његово писање "реакционарна и непријатељска теза о новој буржоазији".⁵³⁴

Ћопић је, како писац чланка тврди, својом причом "Судија с туђом главом", отпочео "своју тактику дисквалификавања унапред сваке критике која би се појавила, док у исти мах даје необуздани размах својем критизерском бесу, ударајући све отвореније по читавом систему у нашој земљи, као да се жури да из себе истресе сву пакост и злоћу пре него што би га неко, овако или онако, 'позвао на одговорност' ".⁵³⁵ Написавши "друштвену лаж, а не друштвену истину", Ћопић је постао "инжењер лажи, а не 'инжењер' никаквих душа". На тај начин, како се у тексту каже, Бранко Ћопић трчећим кораком "гази све дубље у своје негативно, штеточинско критизерство, захватајући њиме читав наш данашњи систем, сав државни и партиски апарат, све дрскије испрсавајући се као једини здрави елеменат, лекар и спасилац".⁵³⁶ По аутору чланка, "врхунац ове штетне работе" Ћопић је постигао у причи "Ко с ђаволом приче пише...", која је објављена четири дана по објављивању Писма ЦК КПЈ о борби за штедњу и правилно снабдевање и расподелу. Пошто у њој Ћопић описује низ случајева ситних злоупотреба и коришћења опште имовине, закључено је она "најреакционарнија прича у српској сатири прошлог и овог века" и да он њоме не мисли "на неколико случајних типова или на негативне појаве и тенденције, већ на читав друштвени

⁵³³ Исто.

⁵³⁴ Исто.

⁵³⁵ Исто.

⁵³⁶ Исто.

систем".⁵³⁷ Позивајући се на поменуто Писмо ЦК КПЈ, писац чланка поставља питање да није Ћопићева серија сатиричних прича "Ђаво разбарушене малограђанштине који је Бранка Ћопића повукао на напад против система уместо против појединих појава бирократизма у нашој земљи, на клеветника земље и Партије?"⁵³⁸

Аутор чланка упозорава на чињеницу да су многи "добронамерни и поштени људи", заведени Ћопићевим писањем, дали подршку оваквој врсти пишчеве критичке сатире. Међутим, уврен је творац чланка, такви људи ће га "напустити кад им постане јасно о чему се ради. А они други, малобројни – то је буржоаска реакција и ситнобуржујски елементи који се налазе под његовим идејним и политичким утицајем".⁵³⁹ Основна Ћопићева обмана састоји се у томе што његово деловање бива лажно представљено као борба против бирократских тенденција, а у суштини оно је израз супротних "буржоаских" и "анархистичких" појава. Овај закључак проистиче из званичног става да је борба за "социјалистичку демократију" истовремено борба против остатака старих (капиталистичких) и нових (бирократских) појава, и да је изнад свега организован процес, предвођен Партијом и њеним руководством, а не израз усамљених и независних деловања појединаца.⁵⁴⁰ Због тога аутор чланка поручује да у име слободе нико нема ексклузивна права "да се неодговорно пред јавношћу баца блатом на социјализам и удара на темеље социјалистичке демократије".⁵⁴¹

Као завршна реч чланка, на самом крају је недвосмислено поручено да је писцима, па тако и сатиричарима, дозвољено да стварају једино у оквиру задате идеологије: "... могу се теоретичари естетике разликовати у овоме или ономе, али писац наше, социјалистичке земље, чији се реализам на који било начин не бори за социјализам, чија сатира није социјалистичка (тј. усмерена на подршку новог, социјалистичког, а против старог, капиталистичког), не може ни пред својом савешћу, ни пред народним масама,

⁵³⁷ *Борба*, 29. октобар 1950.

⁵³⁸ *Исто*.

⁵³⁹ *Исто*.

⁵⁴⁰ "Борба за социјалистичку демократију је класна борба – против остатака буржоазије и њених покушаја да на овај или онај начин поткопа власт радног народа и његову борбу за социјализам и против – у суштини и историјских истих – државно-капиталистичких бирократских тенденција. Процес борбе за социјалистичку демократију јесте и мора бити организован процес, процес у коме се са остацима старог и новим бирократским појавама старог, хватају у коштац организоване, свесне и крајње дисциплиноване милионске масе, на челу с пролетаријатом и његовом авангардом. Разумљиво је да у таквом процесу буржоазија и њени прирепци гурају ка анархији, ка слабљењу свесности и организованости, док бирократски елементи гурају ка смењивању и гушењу иницијатива маса. 'Сатире' Бранка Ћопића су углавном израз оних првих тенденција, маскиране тобожњом борбом против других", закључује се у чланку. (*Исто*).

⁵⁴¹ *Исто*.

ни пред историјом своје земље и историјом напредног покрета рећи да је обавио своју дужност како ваља и како би требало".⁵⁴²

У исто време када је изашао овај чланак огласио се и Јосип Броз Тито. Учинио је то на Трећем конгресу АФЖ-а, 29. октобра 1950, када је оштро напао Ћопића, оптужујући га да је "узео читаво друштво и приказао га, одозго до доље, као негативно, што значи да га треба слистити. Такву сатиру ми нећемо дозволити и оставити је без одговора. Не треба се бојати да ћемо га ми због тога што је покушао хапсити. Не, њему треба јавно одговорити једанпут заувјек да непријатељске сатире које иду за тим да разбију јединство не могу да се трпе код нас".⁵⁴³ Одговор је, као што смо видели, већ био стигао и у виду великог чланка стављен на увид јавности. Међутим, Титова љутња се није стишавала, па је Бранка Ћопића, заједно са уредником *Књижевних новина* Душаном Костићем, на разговор позвао Милован Ђилас.⁵⁴⁴

Постоје три сведочанства о овом сусрету, Ђиласово, Ћопићево и Костићево, која се у главним цртама и суштински међусобно слажу. Ђилас кратко каже да је тада Ћопићу скренуо пажњу да "омета, јурећи пред руду, извођење демократизације".⁵⁴⁵ Ћопић у разговору са Енесом Ченгићем преноси да му је Ђилас рекао следеће: "А ти онако, Ћопићу! Твоја сатира и јеретичка прича! Храна за малограђане, повлађујеш ситној буржоазији и чаршији... Сазнао си да Партија припрема акцију против привилегија, па сад, да испаднеш храбар, опалио први. Ти си као онај борац у рову који, не чекајући команду, опаљује први и тако открива положај! А и твоја литература, све сами сељаци, Јовандеке и остала сељачка братија, а гдје ти је Партија, ње код тебе нема..."⁵⁴⁶ Душан Костић пак сведочи да су се он и Ћопић уплашили када су сазнали да их зове моћни шеф Агитпропа и водећи "партијски идеолог", а сам сусрет описује овако: "Пред Ђиласом, на столу, читава хрпа оптужујућег материјала. Показује и каже: 'Преурањено, преурањено!' Али то не звучи као оптужба, не дјелује непријатно. И све вријеме, у разговору, понавља како је то преурањено". Костић се сећа да је Ђилас више разговарао са Ћопићем него што се њему обраћао, "а Бранко му је стално повлађивао, у

⁵⁴² Исто.

⁵⁴³ Борба, 30. октобар 1950.

⁵⁴⁴ По Владимиру Дедијеру, след догађаја је био такав да је прво Милован Ђилас позвао Бранку Ћопића на разговор, и да је то била "само предигра", потом је Моша Пијаде објавио свој текст, па је тек затим уследила Титова јавна реакција, као "гром из ведра неба", на конгресу АФЖ-а. (V. Dediđer, *Novi prilozi...* књ. 3, стр. 520).

⁵⁴⁵ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 222.

⁵⁴⁶ Енес Ченгић, *Ћопићев хумор и збиља*, 2, "Глобус", Загреб, 1987, стр. 115. (цитирано према: Р. Пековић, *Суданије Бранку Ћопићу...*, стр. 24).

пози каква Давида Штрпца: да, да Ђидо; тако је, Ђидо... Ђилас критикује, упозорава, нећу да кажем, али чини то меко, ненападно, не строго и нарогушено, више другарски. Објашњавао је да је Ђопићева грешка у томе што је јефтино повлађивао чаршији и ситној буржоазији. 'Сазнао си, вели, да Партија припрема акцију против привилегија, па си, да испаднеш храбар, први опалио... И све у том смислу". На крају је, како Костић каже, Ђилас покупио материјал са стола, стрпао га у сеф и саопштио им да сматрају да је "са овим све свршено".⁵⁴⁷ Другим речима, Милован Ђилас се, према наведеним сведочењима, интимно слагао са Ђопићевом сатиром, демонстрирајући пред њима великодушно праштање њихове "кривице", што се и те како разликовало од Титовог или става Моше Пијаде изнесеном у поменутом критичком тексту у *Борби*.

Наведена сведочанства о Ђиласовом благом реаговању на сатиру Бранка Ђопића и његовим, очигледно, слагањем са суштином критике привилегија, могла би се врло поуздано потврдити. Наиме, Милован Ђилас у то време већ увелико почиње и теоријски да разрађује своју критику совјетског бирократског система, а баш у време када је Ђопић објавио своје текстове, у штампи се појављују Ђиласови текстови који ће крајем године бити обједињени у брошури *Савремене теме* (о чему ће детаљније бити речи касније). Међутим, став о "преурањености" критике и југословенског система био је опште прихваћен у руководству, па је с тога разумљиво што се Ђилас тада није супротставио Пијадеовом тексту. Разлика је била у томе, како ће се много касније и показати, што је Ђилас заиста сматрао (или се пак прећутно сложио, првенствено због Тита) да је са критиком "преурањено", док већини у руководству на челу са југословенским маршалом није ни падало на ум да критику домаћег система икада озбиљно и покрену. Ту се, дакле, може сагледати један од разлога Ђиласове "двојности" у овом периоду.⁵⁴⁸ Наиме, он се тада слаже са критиком девијација, сам их врло добро уочава и почиње систематски њима да се бави, прво на примеру совјетског система. Али, другима се то не дозвољава да раде, поготову не самоиницијативно и ван ужег круга руководства, што се поклапа са Пијадеовим ставовима у чланку из *Борбе* да се борба против бирократизације мора одвијати организовано, уз широку подршку масе, и

⁵⁴⁷ Р. Пековић, *Суданије Бранку Ђопићу...*, стр. 104-105. Владимир Дедијер такође тврди да је био позван да присуствује овом састанку. По њему, међутим, то је био веома "неугодан разговор", безмало "черечење", како се изразио. (V. Dediđer, *Novi priloz...* књ. 3, стр. 520).

⁵⁴⁸ Описујући ово време, Владимир Дедијер истиче да се "код нас старо преплитало са новим, па је превлађивало час једно час друго. То се могло осетити и код самог Тита". (V. Dediđer, *Novi priloz...* књ. 3, стр. 520).

под контролом "авангарде", тј, Партије. То би требало да значи оно Ђиласово образложење да је Ђопићево писање "преурањено".

Тезе из реферата Милована Ђиласа са Трећег пленума посебно су, као што смо видели, најављивале деидеологизацију у сфери просвете и науке, што се суштински односило и на опште попуштање дотадашње идеолошке "стеге" и отварање могућности за слободнији интелектуални живот и заступање, па и борбу, различитих уверења. На тим питањима је Милован Ђилас посебно инсистирао. Своју визију "деидеологизације идеологије", чије смо поставке приказали у анализи делова његовог реферата са Трећег пленума о идеологији у сфери наставе, Ђилас је настојао и да примени, што је произвело специфичну "двојност" у његовој делатности као "партијског идеолога" и интелектуалног арбитра с једне и слободног марксистичког интелектуалца, с друге стране. Наиме, основна Ђиласова идеја односила се на стварање атмосфере јавне и слободне борбе мишљења и непосредне "провере" и "доказивања" марксистичко-материјалистичких вредности у тој борби. Међутим, он као заступник марксистичке "стране" и водећи "партијски идеолог", деловао је са позиција власти, која је и сама још увек била у фази специфичног превирања и контроверзи, са чврстом и јаком бирократијом и снажним старим "навикама", што је његово мишљење прећутно фактички стављало у позицију мањинског, а њега као једног од најутисајнијих функционера у позицију арбитра са ауторитетом власти. Осим тога, и његови идеолошки погледи још увек су били догматични и искључиви, што је остављало утисак пресудитеља са позиција владајуће врхушке. То ће се врло добро показати у неколико ситуација у годинама непосредно после Трећег пленума.

Настојећи да по том питању афирмише и објасни своје погледе, Ђилас је у јесен 1951. написао одређени број чланака за *Борбу*, који су сакупљени у брошури под насловом *Размишљања о разним питањима*.⁵⁴⁹ Ђилас је, у складу са новим ставовима, анализирао различите теме, од културе и идеологије, до партије, власти и спољне политике. Сама брошура у којој су текстови штампани, како Ђилас објашњава, "већ својим неконвенционалним, необавезујућим насловом, а поготову изразбијаном садржином, открива напуштање шаблона и прихватање слободнијих интерпретација".⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ М. Ђилас, *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951.

⁵⁵⁰ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 229.

Попуштање идеолошких стега и слободнији начин размишљања посебно је био видљив на интелектуалној сцени, поготову у сфери уметности, књижевности и књижевне критике. У интелектуалном и културном животу преламале су се многе вредности, што је била рефлексивна широка идеолошка и политичка превирања. У том смислу јавиле су се и многе дилеме, које је Милован Ђилас између осталог поменутом брошуром покушавао да разјасни.⁵⁵¹

Идејна "збрка" се по Миловану Ђиласу посебно учавала у новинама и часописима културног профила. Проблем је лежао у томе што, по њему, "слободну борбу мишљења" многи уредници и аутори нису разумевали, већ су је схватили "неутрално" и као "излагање свих и свакојаким мишљења (чак и оних најглупљих, најнеписменијих, већ давно-давно преживјелих и скроз наскроз реакционарних)", а не као "борбу". Прецизније речено, уредници и аутори су одбацили информбировски и руски "пут", али нису успели да усвоје и разумеју ништа "ново", већ су се у доброј мери вратили на старе "буржоаске" позиције, односно, како Ђилас каже, "на менталитет 'добродушног' и 'демократског' ситног буржуја који трпа заједно овце и вукове и 'поштује' свачије и свако мишљење'.⁵⁵²

Дакле, из наведених цитата може се јасно установити какву врсту демократије је Ђилас заступао. Та демократија ни по чему није требало да буде класична грађанска, тј. "буржоаска", у којој је дозвољено толерисање "свих и свакојаким мишљења", већ је то "социјалистичка демократија", демократија новог (југословенског) типа, очишћена од "информбировских" наслага и утицаја, која се пре свега заснива на "борби" за своја идеолошка и политичка убеђења, а не на догматици и наметању својих погледа на силу. На тај начин је Ђилас видео "слободну борбу мишљења". Ко је, међутим, задовољавао право на учешће у тој "арени", тј. ко није спадао у групу "давно преживјелих и скроз наскроз реакционарних", одређивала је владајућа победничка опција и њени идеолошки арбитри, јер се револуционарне тековине ни по коју цену нису смеле довести у питање. Дакле, то је била демократија унутар социјализма, који је сматран системом победничким, супериорним, коначним и вечитим. Све изван тога, ако није било забрањено и ако му је формално донекле признавано право на егзистенцију, било је унапред стављено пред критичку оштрицу идеолошких представника власти и тиме заправо изопштено из јавности. Стиче се утисак да је у томе лежао добар део суштине

⁵⁵¹ Видети: R. Pečović, *Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945-1960*, Београд 1986, стр. 97-99. (даље: R. Pečović, *Ni rat ni mir*).

⁵⁵² М. Ђилас, *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951, стр. 8-9.

контрверзности наведеног периода "демократизације" југословенског социјализма (бар у сфери културне политике), као и "двојност" Ћиласовог мишљења и деловања.

Своју позицију "партијског идеолога" и арбитрарну идеолошку улогу коју је она подразумевала, а коју је у појединим случајевима снажно спроводио у пракси (и коју ће тек спроводити), Ћилас је објашњавао неком врстом принципа заштите револуционарних тековина од нагле демократизације и њених нежељених ефеката. Такође, он је ту врсту делатности сматрао делом демократске идеолошке борбе, на коју у новим условима изградње "социјалистичке демократије" марксисти (као и сви остали) имају пуно право. Тако с тим у вези констатује: "Као и многи други, гледам како испливава на површину нашег културног (и другог) живота свакојака пљева, како неки људи узимају на себе улогу да попују марксизму и да његова основна учења доводе у питање, како небулозно и углавном неписмено и дозлабога старомодно трабуњају све што им падне на памет, а пада им на памет махом оно старо, како се неки, који су се прогурали уз револуцију, сада незадовољни почињу окретати од ње (кад привилегије почињу да се гасе) и тако даље и томе слично. Али да ми се не би рекло да сам ждановљевац и да прописујем како и шта људи треба да мисле и на који начин то треба да изразе, силио сам себе да стидљиво ћутим или да се у затвореном кругу 'слажем' или 'не слажем'. А сада и те тешкоће (које нијесу потицале из Партије и њених форума, него из неразмршених односа и нејасности о начину и формама борбе) нестају и стварају се сви услови за марксисте и комунисте да се, прије свега снагом својих идеја, боре за своје идеје, да без административних мјера побјеђују у отвореној идејној и политичкој борби, а да им ови који би хтјели да продају бирократизам и буржоаске крпежи за социјалистичку демократију (па, ако хоћете, и за демократију уопште) не могу више рећи: е, знате, то је по руски, а ми смо с тим свршили још на Видовдан 1948. године".⁵⁵³

Ћилас је, очито, нове услове под којима би се развијали демократски односи, доживљавао веома искрено. Он их је схватао као велику шансу за реафирмацију деловања марксистичких снага, већином идејно огрезлих у "коминформовској каљузи", које би на демократски начин и у "арени" борбе мишљења укрстиле своје вредности са супротним становиштима. "Сада се", пише Ћилас, "код нас баш стварају услови за идеолошки размах најширих и невиђених размјера. ЦК је порушио све оне административне преграде које би могле да отежавају тај размах". Његов марксизам није слабио, штавише, под новим условима доживљавао га је са новом еуфоријом, када

⁵⁵³ Исто, стр. 9-10.

поручује: "Шта љепше за једног марксисту, револуционара и јунака социјализма него да се на отвореној арени бори и покаже свијету да је материјализам јачи од идеализма, да је наука јача од религије и схоластике, да су масе јаче од бирократије и буржоазије, а социјализам од капитализма и свакојаким класних остатака?"⁵⁵⁴ То је све повезивао са југословенском спољном политиком, односно са начелом да се иде "својим путем" и да социјализам треба изграђивати "властитим напорима".

По Ђиласовом схватању, савремени лик комунисте-револуционара мора бити изграђен на основним препознатљивим идеолошким карактеристикама, али се он не сме "прописивати" већ изграђивати "борбом и у борби". Ђилас у том смислу прецизира да је "за органозовани револуционарни покрет и за организоване револуционарне масе важно и чак пресудно да имају у свијести основне – макар и упрошћене, шаблонске, догматичарске – карактеристике тог лика, да би знале 'одвајати (што је у условима класне борбе неизбежно) кукољ од пшенице'. Исте оне црте које су карактерисале комунисте у периоду илегалне борбе и Револуције карактеришу их и данас. Али те црте се не могу ни одредити ни видјети апстрактно узете, него у односу на нешто што потиру, што негирају..."⁵⁵⁵ У том светлу Ђилас је и интелектуалну ангажованост видео као важан облик политичке делатности. Узимајући као пример књижевну и уметничку критику, Ђилас подвлачи: "У кукњави због недостатка и свакојаким слабости књижевне и уште умјетничке критике заборавља се увијек на једно, а што је – према историском искуству – најважније: критика (свака) настаје само тамо гдје она има да одигра и одређену друштвену (односно – политичку) улогу у борби против реакционарних класа и реакционарне идеологије владајућих класа".⁵⁵⁶

По Ђиласовом мишљењу, "да би наша критика могла одиграти друштвену улогу, она мора прије свега бити естетска, а права естетска пак не може бити ако није повезана с борбом прогресивних снага друштва". Међутим, у складу са новим начином деловања, Ђилас упозорава да критичари ни у ком случају не смеју да делују тако што ће "препричавати" ставове Партије, "него што ће се у свом подручју борити против старих, преживјелих форми и схватања, за нове форме и схватања, што ће потискивати из умјетности оно што је недаровито, некултурно и заостало, а подстицати и помагати оно што је даровито и напредно. Али то није њен – да тако кажемо – партијски задатак.

⁵⁵⁴ Исто, стр. 10-11.

⁵⁵⁵ Исто, стр. 23-24.

⁵⁵⁶ Исто, стр. 31.

То је просто био и остао задатак праве критике..."⁵⁵⁷ Зато опомиње на директну и непосредну активност марксистичких интелектуалаца: "А шта ће бити права, добра критика, не рјешава се само у канцеларијама ових или оних форума, или овим или оним критикама, него борбом разних људи унутар, на попришту саме критике, њеним сопственим (научним, естетским) оружјем".⁵⁵⁸

Идеолошки примат марксизма и дијалектичког материјализма ни у ком погледу није довођен у питање, а слобода борбе мишљења није подједнако важила за све идеје и опције. Ђилас је у том смислу врло јасан када скреће пажњу да постоје људи који "тај процес борбе мишљења хоће да схвате као признање равноправности свих могућих и немогућих старих, проноснираних реакционарних 'теорија' и дијалектичког материјализма".⁵⁵⁹ Једини метод који је Ђилас признавао био је "дијалектички материјализам", који је као научни поступак сматран врхунским и неупитним достигнућем. "Дијалектички материјализам је резултат савременог научног развитка и савремене класне борбе", поручује Ђилас. "И као што та класна борба, на крају крајева, мора довести друштво до бескласног друштва, мора нестати у науци и сваки идеализам, а материјализам постати 'обично', 'свакодневно', 'природно' човјеково схватање. Модерни материјализам је као поглед на свијет већ побједио у свакој стварној науци. И негирати дијалектички материјализам, или не полазити од њега у третирању појава, није само глупо, бесмислено и реакционарно, него је и смијешно поготову у једној земљи у којој га је најубједљивија и најконкретнија могућа друштвена пракса (револуција) потврдила крвљу и знојем милиона. А порицати његово постојање и примену у посебним наукама, нарочито хуманистичким, гдје се неизбежно ради и о гносеологији, исто је тако бесмислено као прихватити Свето писмо и порицати Дарвина у биологији... Негирати дијалектички материјализам у којој било области, значи враћање назад, порицање онога што су теорија и пракса чак и у самим тим наукама већ постигле и потврдиле".⁵⁶⁰

У односу на ситуацију од пре три године, Ђиласова размишљања која је изнео у поменутиим чланцима, представљају сасвим сигурно знатан помак. "Очито није реч само о еволуцији његових схватања већ о новом, квалитативном ступњу у идеолошкој борби југословенских комуниста против стаљинизма", пише Ратко Пековић. Међутим,

⁵⁵⁷ Исто, стр. 33.

⁵⁵⁸ Исто.

⁵⁵⁹ Исто, стр. 34.

⁵⁶⁰ Исто, стр. 36-37.

Пековић, на основу анализе Ђиласовог приступа уметничком изражавању, такође запажа да је у основи његових ставова приметан "захтев за литературом примереном политичким потребама". "По њему", пише Пековић, "уметничка дела треба да буду доказ и потврда, афирмација новог политичког курса. Он заступа тезу о слободној борби мишљења, али у тој борби унапред искључује одређена гледишта и дискусије са позиција које Партија не прихвата. Партија, дакле, и даље има право на 'дозвољену', 'успешну', иницијативу и ниједна иницијатива која потекне изван ње не признаје се".⁵⁶¹

Како би комунисти демократију требало да схватају, Милован Ђилас је прецизирао на Петом пленуму ЦК КПС, 29. фебруара 1952, у јеку својих припрема за "обрачун" са Исидором Секулић. Том приликом присутнима је поручио: "Ми демократију треба да схватимо марксистички, материјалистички, тј. да је демократија облик класне борбе. И за буржоазију је она облик класне борбе и за нас је облик класне борбе. То значи да не треба да је гледамо са буржоаског, идеалистичког становишта, тј. као да су ове форме демократске, а ове нису. То је глупост, јер чим пређемо на идеалистичке позиције па кажемо ова форма је демократска, ту нас буржоазија и ситна буржоазија увек може тући, јер је форма једна ствар која тек треба да изађе из садржине, а наши људи полазе од форме и у партиском животу и у нашем животу".⁵⁶²

Из наведеног можемо видети својеврсну "хипокризију" новопрокламоване југословенске "социјалистичке демократије", из које пак проистиче и Ђиласова "двојност" у односу на уверења и праксу. Први који је указао на овај проблем, био је млади књижевни критичар Живорад Стојковић, и то већ недуго након изласка Ђиласове брошуре. Наиме, пошто Ђиласов "позив" на јавно слободно сучељавање мишљења није наишао на одазив, поготову у књижевној јавности, Стојковић је нашао за сходно да се поводом тога огласи. То је учинио у брошури под насловом *О једном ћутању у књижевности*, у поднаслову са знаком да је писана поводом *Размишљања о разним питањима* Милована Ђиласа. Укратко, Стојковић је указивао на проблеме које писце могу снаћи уколико се критички огласе пре политичара, узимајући као

⁵⁶¹ R. Peковић, *Ni rat ni mir*, str. 99. Уосталом, годину дана касније и у Резолуцији Шестог конгреса СКЈ јасно је прецизиран став о демократији, слободи јавног изражавања мишљења и коме је заправо дозвољена партиципација у тој демократији: "Демократија у борби мишљења изражава се у снази аргумената и у подједнаком праву за оне који се разилазе у мишљењу. Сваком мишљењу које има за полазну тачку борбу за социјализам и социјалистичку демократију, за братство и јединство народа Југославије, за њихову независност и несметани унутрашњи развитак, треба осигуравати право да се испољи и изрази". (*VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije)*, 2-7. novembar 1952, stenografske beleške, Beograd 1952, str. 427).

⁵⁶² АС, ЦК КПС, Пленуми, к-9, *V пленум ЦК КПС, 29. фебруар 1952, стенографске белешке*, стр. 12.

пример прошлогодишњи случај Бранка Ћопића и његове "Јеретичке приче". "Кључну тезу", како нам преноси Ратко Пековић, коју Стојковић износи је да "када слобода није изборена већ дозвољена, онда се никад не зна докле је дозвољена". У том смислу, Стојковић поручује да код нас слобода мора бити "револуционарна, а не либерална, ваздух а не дозвола".⁵⁶³ Стојковићева брошура, коју је аутор покушао да објави у приватном издању, међутим, никада неће бити штампана, јер је поступак издавања нагло прекинут.

С друге стране, Милован Ћилас је упорно настојао да активира јавну полемику о различитим културним и друштвеним темама. У том смислу лично је узео веома активно учешће, па је из тог периода као документ остало више његових прилога на страницама разних гласила, о широком спектру тема, почев од књижевних и културних, па до теоријско-политичких, од неуспеле полемике са Исидором Секулић о Његошу, до самоиницијативно озваничене расправе са Јанезом Становником и Звонимиром Кристлом о проблемима бирократије (о чему ће бити више речи касније). Другим речима, Ћилас је желео да "социјалистичкој демократији" и јавној слободној размени мишљења, као иницијативи која потиче од Партије, да пуни смисао својим личним ангажовањем у јавној "арени" обрачуна са супротним становиштима. То је била његова основна намера у јавним оглашавањима практично све до пада са власти.

Један од најизразитијих примера Ћиласовог јавног идеолошког разрачунавања у овом периоду сасвим сигурно представља "случај" Исидоре Секулић и њене књиге о Његошу. Наиме, 1951. године Исидора Секулић је објавила књигу *Његошу, књига дубоке оданост*,⁵⁶⁴ која се Миловану Ћиласу у идеолошком смислу није допала, па је с тога решио да читав проблем на студиозан и систематски начин изнесе у јавност. Тако је настала Ћиласова књига *Легенда о Његошу*,⁵⁶⁵ као опширан и темељан одговор водећег марксистичког идеолога списатељицином делу.

По Ћиласовом казивању, непосредни повод за његово оглашавање била су позитивна мишљења о књизи Исидоре Секулић, односно позитиван приказ књиге које је објавио књижевник Ђуза Радовић у *Борби*⁵⁶⁶ као и "одушевљење" које је непосредно

⁵⁶³ Видети: Živorad Stojković, *O jednom ćutanju u književnosti (povodom Razmišljanja o raznim pitanjima Milovana Đilasa)*, Beograd, 1951. (цитирано према: R. Peković, *Ni rat ni mir*, str. 99-100).

⁵⁶⁴ И. Секулић, *Његошу, књига дубоке оданости*, књ. 1, Београд 1951.

⁵⁶⁵ М. Џилас, *Legenda o Njegošu*, Beograd 1952.

⁵⁶⁶ *Борба*, 30. децембар 1951.

исказао писац Михаило Лалић.⁵⁶⁷ Ђиласу је посебно сметало што о нареченој књизи позитивно мишљење имају и бројни комунисти.

Најпре је Ђилас, под псеудонимом, написао текст поводом Радовићевог приказа, који је 5. јануара 1952. изашао у *Борби*. Основна тема овог чланка односила се на проблем идеолошке принципијелности листа *Борба*. Наиме, Ђилас је критиковао уредништво *Борбе*, пребацујући им да као "марксистичка новина" објављује приказ аутора који није марксиста. Ђилас се пита како је једно такво гласило као што је *Борба* нашло баш Радовића "да приказује једну књигу у којој се – сем осталог – ради и о питањима првенствено филозофског, друштвеног и историског значаја". Тиме он не жели да каже да у марксистичким новинама не могу да сарађују и "немарксистички", јер све новине треба да буду отворене свим грађанима за све проблеме. Али, "једна марксистичка новина мора имати границе у томе да не може давати немарксистима да тумаче у њој идеолошки изразито немарксистичку књигу..."⁵⁶⁸ Ђилас, најпре, истиче одсуство идеолошких примедби код аутора приказа, као и његову слабу вредност, а затим прелази на саму књигу Исидоре Секулић. С обзиром на значај Исидоре Секулић, Ђилас сматра да би било корисно да марксистички који нису догматичари, на примеру ауторкиног дела, супротставе марксистичка гледишта "њеном идеализму", јер и поред могуће сарадње са немарксистима није корисно прикривати разлике "у мишљењу и идеологији". Сматрајући да "идеалистички погледи" и метод Исидоре Секулић показују "дубоку немоћ" разумевања Његоша и његове епохе, Ђилас закључује да такав поступак доводи до "апсолутизирања у разним епохама различитих појава". Мада се ограђује од уметничке анализе књиге, Ђилас наглашава да поменути метод и на том пољу одузима делу квалитет: "Јер ако је људски поглед на свијет већ несумњиво досегао један научни филозофски степен, онда употреба претходних, нижих степена као метода, не може ни у ком случају а да се негативно не одрази на само умјетничко и књижно-критичко стварање". Према томе, пошто је књига Исидоре Секулић несумњиво "идеалистичка", редакције марксистичких листова су дужне да о њој пишу и оцењују је "марксистички", док свака друга позиција представља "беспринципијелност" и води ка "конфузији" међу марксистима.

У вези овог чланка треба рећи да Милован Ђилас у њему не наступа у потпуности логиком старог стаљинистичког "партијског идеолога". Приметно је да он

⁵⁶⁷ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 233.

⁵⁶⁸ "Поводом приказа Ђузе Радовића на књигу Исидоре Секулић о Његошу", *Борба*, 5. јануар 1952. (потписано са М. Н., што су били иницијали старог предратног Ђиласовог псеудонима – Мило Николић).

Исидору Секулић, као и Ђузу Радовића, поводом чијег приказа је и написао овај текст, са идеолошке стране неумољиво критикује, па у одређеном смислу и ниподаштава, али их не осуђује, већ их третира као супротну страну која има право на своје гледиште. Ђиласове замерке више су окренуте сопственом "табору", односно марксистичком листу *Борба*, који крши принцип и објављује приказ немарксистичког аутора. Такође, он замера неактивност самих марксиста на пољу идеолошке борбе, у овом случају одсуство полемике са књигом Исидоре Секулић. Дакле, Милован Ђилас очигледно сматра да делује са "демократских" позиција, које већ увелико заступа, а марксистима ("који се баве живом стварношћу а не схемама и догматиком") упућује критику због њихове слабости, конфузије и неузимања активног учешћа у идеолошкој борби са својим противницима.

С друге стране, у сагледавању дела Исидоре Секулић, Милован Ђилас је показао потпуну идеолошку искључивост и самоувереност неупитног партијског културног арбитра. Мада није желео да улази у књижевно-теоријску анализу уметничке вредности дела, Ђилас је списатељицину књигу напао са марксистичке идеолошке позиције. Са те позиције, он је потпуно оспорио вредност дела, иако је списатељици одао дужно поштовање као значајној уметничкој и интелектуалној фигури. Суштина Ђиласове критике односила се на то да је књига Исидоре Секулић заснована на "идеалистичким" погледима и тумачењима, а не на "материјализму" и његовој методи, што производи неразумевање Његоша и његове епохе.⁵⁶⁹

Тако се, на примеру овог чланка, врло добро може запазити Ђиласова "двојност", иначе у разним видовима карактеристичну за овај контрадикторни период у историји Југославије. С једне стране, залаже се за демократски и толерантан приступ и јавно и слободно сукобљавање мишљења, а с друге, Ђилас остаје и даље беспопштедни марксистички идеолог и неприкосновени партијски ауторитет у тој сфери. Ово је врло важно запазити, јер ће и Ђиласова будућа књига о Његошу, као систематска критика упућена Исидори Секулић, у суштини бити грађена на таквим позицијама.

Поменути чланак није у потпуности задовољио Милована Ђиласа. Наиме, после разговора са Михаилом Лалићем, увидео је "да то није довољно", па се након тога

⁵⁶⁹ У чланку Ђилас истиче да је књига Исидоре Секулић заснована на "идеалистичким погледима, на тумачењу појава не на основу анализе материјалних, друштвених услова..., из којих у крајњој линији потичу духовне појаве и њима се објашњавају, него на основу општих идеалистичких категорија, у које се затим уgone материјалне и духовне појаве – такав метод показује дубоку немоћ идеализма да стварно објасни Његоша и његову епоху..." (*Исто*).

"задубио у Исидорину књигу, а делом и његошевску литературу".⁵⁷⁰ Као резултат оваквог студиозног приступа Ђилас је написао опширан чланак који су објавиле *Књижевне новине*,⁵⁷¹ а недуго затим, објавиће и књигу *Легенда о Његошу*, која ће се појавити априла 1952. у издању београдске "Културе".

Књига *Легенда о Његошу* Милована Ђиласа представља једну аналитичку и садржајно кохерентну студију, полемички интонирану и идеолошки јасно профилисану. У њој је Ђилас, као "партијски идеолог", сасвим сигурно достигао врхунац полемичке политичко-идеолошке активности. Поред тога, овом књигом показао је и тадашње стање своје политичке свести, па у том смислу књига представља веома важан документ.

Разлоге за писање и објављивање ове полемике Милован Ђилас је објаснио у првом поглављу књиге. Напомињући, најпре, да је непосредни разлог његовог оглашавања теоретско-идеолошка неактивност марксиста, Ђилас затим подвлачи да је постављање проблема самог Његоша "сада и овдје мање важно", колико је важно питање "стварне, дуготрајне, заплетене, незавршене а потајне идеолошке битке око њега (што је сада и овдје од огромне важности и што прелази оквир саме његошевске проблематике)". Такође, Ђилас каже да му изгледа немогуће "сада и овдје одвојити интерпретирање Његоша од интерпретирања његових интерпретатора". Штавише, појашњава Ђилас, "овај други посао је и битнији јер се Његош може појавити у правој свјетлости само очишћен од свакојаким наноса, а прије свега од изопачавања што су га вршили они који су пишући о њему – писали у ствари о себи, бранећи њиме своје погледе и своју друштвену праксу".⁵⁷² Из наведених речи може се видети да су, између осталог, разлози за писање ове расправе били нерашћишћена идеолошка питања, као део шире друштвене проблематике, као и деловање оних који те појаве заступају и шире, тј. "интерпретатора" који се не уклапају у задати оквир. У конкретном случају, Ђиласова намера била је идеолошко разрачунавање са једним књижевним делом и његовим аутором, који одступа од званично пропагираних метода, интерпретација и начина писања. Било је то дело *Његошу, књига дубоке оданости*, књижевнице Исидоре Секулић.

⁵⁷⁰ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 60.

⁵⁷¹ M. Đilas, "I najzad, nešto o Njegošu", *Književne novine*, 29. mart 1952; видети и: M. Đilas, "Protiv nacionalne romantike", *Naprijed*, 18. april 1952.

⁵⁷² M. Đilas, *Legenda o Njegošu*, Beograd 1952, str. 5.

Милован Ђилас истиче да је дело Исидоре Секулић било "непосредни повод" за анализу шире друштвене појаве. Наиме, временом Ђилас је, заједно са другим људима из руководства (пре свих Кардељом), примећивао да "наша јавност – и она марксистичка и нарочито она – упада у плитку, тривијалну, беспринципијелну, некритичку и ненаучну националну и националистичку романтику 'своје' (српске, хрватске, црногорске итд.) ситне буржоазије".⁵⁷³ У почетку, Ђилас наведену "појаву", како каже, још није видео "као хитну", али му сада "све то изгледа друкчије" јер више није реч о "примитивном и наивно-романтичном односу обичних људи према прошлости, него о таквом њеном интерпретирању које постаје злоупотреба речене наивности".⁵⁷⁴ Тако наведену "појаву" Ђилас види као изразито негативну чињеницу: "Као у морској олуји, океан класне борбе избацује на све стране не само коминформовска чудовишта, која никаква досадашња наука није познавала, него и свакојаке старе и добро знане наказе, за које је већ давно било вријеме да још једино наше пролетерске и социјалистичке мајке страше њима своју дјецу. То је појава, друштвена појава..."⁵⁷⁵

Из тих разлога, Милован Ђилас посебно наглашава да Исидору Секулић никада није сврставао у таква "антидруштвена бића", али је истовремено не би могао потпуно ни издвојити из наведене "појаве", јер "нијесу људи, па ни Исидора Секулић, оно што мисле да су, него оно што други мисле о њима, а у сваком случају су само оно што значе у објективном историском процесу, у развоју друштва".⁵⁷⁶ Међутим, Ђилас истиче да је Исидора Секулић "упала у појаву, али не што је хтјела да и она буде њен стјегоноша, него што се с том друштвеном појавом поклопила појава њене књиге о Његошу..., а када се сама књига појавила, она је својом садржином постала најдубља, најесенцијалнија црта поменуте друштвене појаве".⁵⁷⁷ Ђилас изражава веру да књига

⁵⁷³ *Isto*, str. 9.

⁵⁷⁴ *Isto*, str. 10.

⁵⁷⁵ *Isto*, str. 11.

⁵⁷⁶ *Isto*.

⁵⁷⁷ *Isto*, str. 12. Такође, по Ђиласу, књига Исидоре Секулић својим стилским квалитетом снажно доприноси да заузима посебно место у наведеној "појави": "А тако суштински, и тако пластичан, израз те појаве књига је постала убог тога што она својим – додуше претежно формалним – квалитетима (стилом, језиком, ерудицијом, поетичношћу итд.) далеко превазилази све друге конкретне облике појаве о којој је ријеч, облике махом вулгарне, прозирно подмукле, злурадо тенденциозне и – на крају крајева – неписмене. Књига их превазилази у оној мјери у којој и сама Исидора Секулић својом образованошћу и одуховљеношћу далеко премашује све оне што данас провирују из запећака у које су их били набили рат и револуција... Са свим тим Исидора Секулић и њена књига имају везе само у том смислу што њене апстрактне идеалистичке филозофске рефлексије у конкретном третирању Његоша и свега што стоји у

Исидоре Секулић у том смислу није продукт "субјективне зле воље", али сматра да "та књига не може а да не игра баш такву улогу чим је изразила такву мисаону садржину и чим је постала друштвени чин...". По њему, важан је "објективни значај, улога чина, дјела, а веома мало субјективне жеље ауторове", али исто тако напомиње да "док се једно од другог разликује, дужни смо ми да ту разлику истичемо и да о њој сваким својим чином водимо рачуна".⁵⁷⁸

Међутим, Милован Ђилас посебно напомиње да то не значи да је због уважавања наведене разлике подлегао "сентименталним, плитким и необјективним расположењима". Како истиче, у својој анализи држао се "сасвим других принципа", а то су: научни принцип, који подразумева да поједине појаве треба третирати "као конкретне, без обзира што се оне не могу издвојити из опште појаве"; објективна генерацијска разлика у односу на Исидору Секулић, под чим Ђилас подразумева "превагу нових и неупоредиво егзактнијих сазнања" у његову корист; и као трећи принцип Ђилас наводи начело да "треба да се држимо самог дјела, саме идеје, остављајући по страни личност". Под трећим принципом подразумевало се, дакле, одсуство било каквог субјективизма и личног обрачуна са аутором. У том смислу, Ђилас спокојно поручује: "Једном ријечи, држати се Русоа – 'указати част ономе чије име носи спис, а згромити дјело' ".⁵⁷⁹

Објашњавајући даље своје мотиве, Ђилас наглашава да је, подстакнут приказом Ђузе Радовића, осетио забринутост да "ако 'Борба' хвали такву књигу, то онда може да значи или да 'они горе' сматрају да даље не треба водити борбу против идеализма, или да материјализам и идеализам ипак могу да помијешају своје чорбе". Самим тим би и "марксистички читалац" могао доћи до закључка да је сада такво време "да треба мирно гледати и слушати како изанђале политичке креатуре измишљају све и свашта и хушкају против комунизма и комуниста, а свакојаки мистичари причају дједи по школама и универзитетима такве сујевјерне будалаштине, какве је чак и у старој краљевско-капиталистичкој Југославији сваки човјек који се иоле бавио науком и у њу разумио сматрао баш будалаштинама..."⁵⁸⁰

вези с њим могу овима да послуже (и свакако се они њима и служе!) као идеолошки оквир и параван за ихову прљаву, реакционарну и веома, веома конкретну праксу". (*Isto*, str. 12-13).

⁵⁷⁸ *Isto*, str. 13.

⁵⁷⁹ *Isto*, str. 13-14.

⁵⁸⁰ *Isto*, str. 18-19.

Подстакнут таквим размишљањима, Ђилас је одмах "на душак" написао чланак за *Борбу*, о коме је већ било речи. Овде, међутим, Ђилас износи гледиште за које сматрамо да је важно уочити га, како би се боље разумело његово политичко становиште у том тренутку. Наиме, Ђилас напомиње да га његов чланак из *Борбе* није задовољио због свести да њиме не може да пружи адекватне одговоре, с обзиром на сву комплексност теме везане за књигу Исидоре Секулић. Тако Ђилас тврди и да му је било "отпочетка јасно, ако се за нешто само каже да је идеализам – дискусија тиме тек почиње и треба да почне, иначе остадосмо на лијеplењу проскрипционих политичких етикета, друкчије речено – на прокламовању званичне државне догме, која без обзира на своје рухо или побуде њених иницијатора, не може а да не добије догматски, чак канонски и религиозни облик и суштину, од оног тренутка када обрачун са свим што није она не изводи идејном и политичком борбом, него упрошћеним и у суштини административним поступком: ово јесте, ово није идеализам; ово јесте, ово није напредно; а према томе – ово јесте или није јерес. Таквој методи би само још недостајао првосвештеник, или, још тачније за нашу земљу – његов намјесник, јер онај први већ постоји у правовјерној Русији, па би га и овдје неизбјежно таква метода најзад снашла".⁵⁸¹

Овим ставовима Милован Ђилас је више него јасно указао са којих позиција наступа у критици књиге Исидоре Секулић. Дакле, он је био потпуно свестан опасности од догматизације целог случаја и решавања питања "административним поступком", што је било потпуно у духу ставова које је у то време у партији, не само заступао, већ и довео до врхунца, што ће се крајем године и показати на Шестом партијском конгресу.

Такође, Ђилас је имао на уму и опасност од политизације. На тај начин је и објашњавао свој псеудоним на чланку у *Борби*, којим је одговарао на приказ Ђузе Радовића. Тако пише да је у вези с тим сматрао "да не би било добро да потпишем чланак својим именом, обзиром на моје функције, заправо обзиром на удомаћену праксу да се све ствари, чак ако и нијесу непосредно политичке а долазе с таквих мјеста, схвате често само и баш као такве, па би се према томе и речени напис могао схватити искључиво као политички напад и политичка осуда Исидоре Секулић".⁵⁸²

У даљем тексту Ђилас, међутим, открива да је Исидору Секулић заправо погодила његова јавна критика још пре објављивања књиге *Легенда о Његошу* и да већ

⁵⁸¹ *Isto*, str. 19-20.

⁵⁸² *Isto*, str. 20.

тада иницијатива за полемиком коју јој је упутио није наишла на позитиван одговор код списатељице. Наиме, Ђилас пише да је, по својој секретарици, послао чланак из *Борбе* и једно писмо Исидори Секулић, у коме је позива на дијалог, односно на полемику. Како истиче, у писму је напоменуо "да нема смисла скривати идеолошке разлике и да треба, кад разлике већ постоје, дискутовати часно и отворено, па да на мој чланак може ставити примједбе, уколико сматра да је ма шта у њему лично вријеђа или да би – по њеном мишљењу – могло да се схвати као политички напад на њу".⁵⁸³ Међутим, Исидора Секулић га је усмено одбила, а Ђилас, уз своје коментаре, њене одговоре описује на следећи начин: "да је она поштен човјек (што ја нијесам ни доводио у сумњу), да ће се ствар схватити као напад на њу (од чега сам се оградио и у писму, а још више у чланку), да кад је већ тако – најбоље да 'поново' заведемо цензуру, па да се зна шта се смије а шта не смије (иако ја ни сада нијесам против објављивања њене књиге – објављују се чак и много горе и штетније! – него за принцип: кад је нешто већ јавно штампано, треба да буде и јавно критиковано); да онај ко има власт има и право (што је код ње свакако могло бити љутња усљед неразумијевања чињенице да ми нијесмо просто власт као свака власт, а њен став би примјењен у пракси довео на крају крајева до овога: ако си већ на власти и за демократију, треба да ћутиш, иначе постаје сумњива и твоја демократија као таква, као апсолутна), да она не може под старе дане да се одриче идеализма (што нико од ње није ни тражио, а што би било и бесмислено и чак некултурно – ову ријеч подвлачим – тражити од ма кога, јер се код нас ради о борби идеја као манифестацији друштвених односа, а не о 'чупању из коријена', утјеривању и сл. идеја). Итд. и тсл."⁵⁸⁴

Из онога како је Ђилас представио одговоре Исидоре Секулић (и колико и шта је био вољан да стави на увид јавности), стиче се утисак да српска списатељица није гајила нимало поверења у тадашњу власт, а посебно према водећем "партијском идеологу", новопеченом демократи. Чак се може приметити и знатан степен презира према дојучерашњим стаљинистима и ригидним идеолозима и властодршцима. Такође, важно је уочити да Ђиласова "исповест" у уводном делу његове књиге открива да је Исидору Секулић дубоко погодио већ чланак у *Борби* и оцене у њему изнесене и да је на основу тога одбила јавну полемику. С друге стране, намеће се утисак да је то одбијање јако увредило и Милована Ђиласа, и да је његово касније "удубљивање" у

⁵⁸³ *Isto*, str. 20-21.

⁵⁸⁴ *Isto*, str. 21-22.

тему и писање читаве књиге, заправо добрим делом, поред осталог, и реакција и нека врста револта на списатељицину одлуку. Уосталом, на такав утисак наводи и Ћиласова потреба за опширним објашњењем разлога за писањем читаве полемике и правдањем пред ставовима Исидоре Секулић, које је изнео у уводном делу своје књиге.⁵⁸⁵ Такође, не би требало сумњати ни у искреност Ћиласових намера за полемиком, јер тада то није био једини случај његове иницијативе са сличним идејама, тј. у периоду када је увелико и ентузијастички заступао новооткривени демократски тренд "слободе изношења мисли и уверења" у партији и друштву.⁵⁸⁶ Само што је очигледно превидео оно што је у књизи пребацио Исидори Секулић, да људи нису "оно што мисле да су, него оно што други мисле о њима". И да то неумољиво важи у свакој ситуацији, за све људе, без обзира да ли су на власти или нису.

У наредна два поглавља књиге Милован Ћилас је анализирао два "метода", односно два различита научна, филозофска и идеолошка приступа у објашњавању друштвених и историјских феномена: материјалистички и идеалистички метод. Укратко, Ћилас материјалистички метод, који беспоговорно заступа као "напредни" и "марксистички", супротставља идеалистичком, као "назадном" и "националистичком", а који је по њему основна одлика литерарног приступа Исидоре Секулић. Међутим, овом анализом метода Милован Ћилас, на примеру књиге Исидоре Секулић, има у виду обрачун са много широм темом, тј. "појавом" како је назива. Он, наиме, настоји да

⁵⁸⁵ Да је у питању добрим делом била и Ћиласова повређена сујета због одбијања Исидоре Секулић да уопште улази у полемику с њим, говоре и његова накнадна сећања. Наиме, много година касније, у једном интервјуу, Ћилас је изнео податак да је са Исидором Секулић тада покушао и лично, телефоном да успостави контакт, али је списатељица одбила да са њим разговара, што му је дало додатни подстрек за темељније ангажовање: "Иначе, са Исидором сам покушао да успоставим контакт. Додуше, после једног мог чланчића у 'Борби' против њене књиге. Телефонирао сам јој, али она није хтела да разговара са мном, што ме је још више гурнуло у један, како да кажем, активнији став, да питању приступим темељније. Наиме, темељније са марксистичког и партијског гледишта". (*Start*, 7. sječanj 1989).

⁵⁸⁶ Ћиласово расположење као водећег "партијског идеолога", које је произвела одлука Исидоре Секулић, врло добро илуструју реченице које следе одмах иза навођења списатељициних разлога за одбијање полемике. Тако Милован Ћилас, очито увређено, пише: "Укратко (и да све ово не би испало обичан трач и рекла-казала), показало се да чим идеализам и материјализам ступе у отворену борбу, идеализам – нимало случајно – није довољно кадар, чак ни код таквих особа каква је Исидора Секулић, да материјализму призна бар она друштвена права која за себе монополистички присваја; а тако он ваљда не поступа само због тога што сматра материјализам нижом врстом мишљења. Можда сасвим тако није свуда у свијету, у свим земљама. Тамо гдје материјализам није био кадар да постане материјална сила и покрене масе ка радикалној промјени друштвено-економских односа, идеализам може свом супарнику да признаје нека формална права и да га припушта јавни живот – да би се тако он, идеализам, појављивао пред друштвом у љепшој слици. Али код нас није тако, и није било тако – од Светозара Марковића до Тита. Такву идеалистичку 'демократију' (ријеч је о принципу, а не о Исидори!) ја као демократа, а поготову као револуционар, никада нијесам могао да схватим; не зато што бих можда био препаметан или огорчен, него због привржености револуцији и демократији". (М. Ћилас, *Legenda o Njegošu*, Београд 1952, стр. 22-23).

идеолошки деградира један национални културни и историјски приступ, или како Живко Ђурковић примећује, да се "историјско-материјалистичком методом" разоткрије "настанак, друштвени смисао и утицај српског идеализма, а све с циљем превладавања социјалистичке мисли, и у сфери идеологије и у сфери умјетничког стварања".⁵⁸⁷ Ова Ђиласова намера имала је и много ширу политичку димензију и идеолошки значај у креирању културне политике, па у вези са тим Ђурковић појашњава: "За борбу против идеализма, кога су марксисти сматрали реакционалном идеологијом, ондашњем партијском идеологу Ђиласу добро је дошла књига Исидоре Секулић о Његошу, као типичан образац идеалистичког присту-па – да се са марксистичких позиција покаже немоћ идеализма и надмоћ и коначна побједа материјализма, као што су револуционарном борбом капиталистички односи замијењени социјалистичким. У крајњој интенцији, расправа је била усмјерена на одбрану тековина револуције, па се због тога у њој, у више наврата разматрају савремени друштвени односи, како у нашој земљи тако и у оквиру ондашњег социјалистичког лагера на челу са Совјетским Савезом, када је Југославија била већ четири године изопштена из тога лагера".⁵⁸⁸

Идеалистичко схватање Милован Ђилас је приказао као метод који је у историји имао "изразито реакционаран друштвени карактер" и на овим просторима политички користио буржоазији. У том светлу сурово је сагледавао и српске националне и историјске вредности, по њему изграђене на поменутом методу: "Опште слабости идеалистичког метода у третирању националне историје, националне државе, националне културе и нације уопште, добиле су овдје, у конкретној примјени на нашу стварност и у свом развиту 'на основи' те стварности, своје нарочито, посебно, наше буржоаско изопачење... То наше изопачење је било – национална (националистичка) мистика нарочите врсте: 'национална виталност', али и – коб косовска, несрећа која се ипак преживи, јер је 'завјетна мисао' косовска непролазна. И то изопачено схватање је постепено 'еволуирало', тонући у све дубљу и дубљу таму и мистику..."⁵⁸⁹ За поменуте појаве, Ђилас је везао и име и дело Исидоре Секулић, па тако пише: "У свему том и Његош и Исидора Секулић заузимају специфично, иако не и посебно мјесто. Какве везе има први с другом, читалац вјеројатно неће моћи одмах да открије. Али тајна је у овоме: Његош је постао – веома мало, чак нимало својом кривицом ако се научно,

⁵⁸⁷ Ж. Ђурковић, *Ђилас и Његош*, Подгорица 2008, стр. 23. (даље: Ж. Ђурковић, *н. д.*).

⁵⁸⁸ *Исто.*

⁵⁸⁹ М. Ђилас, *Legenda o Njegošu*, Београд 1952, стр. 56-57.

историски и материјалистички гледа – централна фигура око које се врти идеалистичка национална (националистичка, буржоаска) идеологија, постао је то не само што је велики пјесник, него што се у њему као великом пјеснику и као личности и владооцу, налазе, удружују и све оне црте битне и нужне за ту идеологију: 'вјековна', 'од Косова' иста национална борба и иста национална судбина, идеалистичка религиозна филозофија, елементи националне државе (плус макар и нејасно и неодређено српство и југословенство). Више ништа није ни било потребно као основа овом идеализму. А Исидора Секулић уједињује у својој књизи баш на тој 'основи' стварну сву ону разбацану, појединачну и у појединим питањима разрађивану интерпретацију Његоша. Тиме она стварно... уопштава све посебне области и црте наше националистичке буржоаске идеологије".⁵⁹⁰

Сврставајући Исидору Секулић у баштинике и верне настављаче традиције "нашег идеализма", Милован Ђилас је списатељицу прогласио еклектиком и у филозофском смислу неоригиналним аутором. Оно што би код ње било оригинално, сматра Ђилас, то је "само тотално идеалистички скептицизам" и да је, у почетку бивајући скептик само у односу на материју и материјализам, "с пропадањем њене класе 'еволуирала' и њена мисао: од схватања саме нације онако како је обично схвата буржоазија – ка невјерици и скепси и у саму нацију", јер она, Исидора Секулић, "не вјерује ни у шта", јер је живот био "толико моћан да је разорио све вјере, идеале, и вјеровања нашег идеализма, наше буржоазије".⁵⁹¹ Тумачећи "идеалистички метод", који користи и Исидора Секулић, Ђилас критикује праксу тог метода да прошлост, у овом случају Његоша, објашњава на некритички, "идеалистички", начин, преносећи садашње вредности у прошла времена, не водећи рачуна о њиховим специфичностима, јер сврха те методе "и није објашњавање поријекла идеја и њихових облика, него потврђивање њихове вјечне идентичности, њихове вјечно важеће вриједности... и апсолутизиране независности од материјалног свијета".⁵⁹² У том погледу, Ђилас критикује и поједине марксистичке ауторе, који сличним идеалистичким размишљањем "иду на штету марксизму". Тако узима за пример "информбировског великомученика" Радована Зоговића који је, по Ђиласу, "да не трепне тврдио да је Његош – а не Маркс – био незамјенљиво оружје у нашој народноослободилачкој борби... притом се

⁵⁹⁰ *Isto*, str. 57-58.

⁵⁹¹ *Isto*, str. 59-60.

⁵⁹² *Isto*, str. 62.

неинтелигентно и шовинистички ђапајући око тога да је Његош ипак, ипак, само црногорски, а не и српски пјесник (насупротив исто тако бар данас неинтелигентној и у основи националистичкој поставци Исидоре Секулић да је Његош српски пјесник, из српске – локално-црногорске – земље)".⁵⁹³

Ћиласов циљ је јасан. Уништити "легенду" о Његошу, а кроз њу уништити, не легенду као културни феномен, која има и своју позитивну улогу, већ "лажан вид" легенде, односно њено "лажно" тумачење у данашњици. У том смислу, како то Милован Ћилас оштро и догматски грубо процењује, "овдје се ради о ружној, лажној легенди; историјски лажљивој, јер иако је створена ради и из реалних потреба једне класе – створила ју је класа већ реакционарна, до те мјере већ реакционарна да је заратила на крв и нож са историјом (односно 'својим' народом)".⁵⁹⁴ Ћилас, наиме, сматра да реално не постоји никаква потреба за легендама уколико оне нису сагледане искључиво као културни феномен прошлости. Јер, по њему, "чак и оне које су некад биле лијепе постају у новим условима ружне, ако их не гледамо и не разумјевамо као легенде прошлости, него њима хоћемо да оправдамо, протумачимо и силујемо садашњу стварност".⁵⁹⁵ На тај начин Ћилас оцењује и некадашњи однос према "легенди" Совјетског Савеза, у коју је некада била загледана "вјера југословенског пролетаријата". Зато је чврсто уверен да је пролетаријат класа "за коју легенде нијесу пресудне, којој су најмање нужне; и он ће у свом физичком и интелектуалном походу кроз историју вратити изгубљену стварност свакој од њих. Тиме ће оне које то историски заслужују, очишћене од лажних наноса њихових каснијих, користољубивих експлоататора, само добити на оној љепоти која је у њима стварно садржана..."⁵⁹⁶

Тако је Милован Ћилас решио да на систематски начин и уз помоћ историјскоматеријалистичког метода, идеолошки потпуно дискредитује "легенду о Његошу". То је учинио кроз приказ историјата "легенде" и анализу њених твораца, међу којима је Исидору Секулић сместио на крају те дуге колоне, а њено дело означио као најрецентније. То је учинио у централном поглављу књиге које носи наслов "Легенда о Његошу", подељеном на два потпоглавља: "Педисторија легенде" и "Настанак легенде".

У потпоглављу "Предисторија легенде", Ћилас се бави коренима настанка "легенде о Његошу". Укратко, сагледавајући рецепцију Његоша у најранијем периоду,

⁵⁹³ *Isto*, str. 65-66.

⁵⁹⁴ *Isto*, str. 68-69.

⁵⁹⁵ *Isto*, str. 69.

⁵⁹⁶ *Isto*, str. 70.

Ћилас износи становиште о специфичности схватања и разумевања тадашњих посматрача, који по његовом суду "нијесу били ни марксистички ни материјалисти и нијесу потпуно ни могли схватити карактер његове владавине",⁵⁹⁷ па с тога нису били у стању да пруже ни адекватну процену лика и дела црногорског владике. Тадашњи људи, како Ћилас још истиче, Његоша су посматрали првенствено као владара Црне Горе, а не као песника, мада су им његови стихови били познати генерацијама, и то махом они из епско-јуначког жанра, док онај део "религиозно-мистичке" поезије ("Луча микрокозма") готово да и није био познат у народу.⁵⁹⁸ Такође, ни плејада учених људи, попут Вука Караџића, Јована Суботића, Љубомира Ненадовића, Павла Поповића, Милана Решетара, А. П. Лаврова и других, нису били у стању да понуде потпуно објективну слику и реално сагледавање Његошевог лика и дела, јер смо као народ, како то каже Ћилас, били "на релативно ниском и друштвеном и културном ступњу". Но, без обзира на то, њихови радови у одређеном историјском тренутку свакако су имали своју позитивну улогу и представљали за то време несумњиви помак у општем сагледавању Његоша и његовог дела. Међутим, крајем 19. и почетком 20. века, јављају се први научни радови, "у буржоаском и релативно прогресивном смислу", о Његошу. За ову "етапу" карактеристично је да се "национална историска прошлост не узима више као легенда и традиција, него као предмет за научно испитивање... којим се непобитно утврђују историска права буржоазије...", док се писање о Његошу усредсређује на "научно (естетско) утврђивање његових поетских вриједности".⁵⁹⁹ У том периоду, мистика, религија и мистификација се остављају по страни, а истиче се "национални (али не и национално-мистични) елемент у Његошу", и то је био, сматра Ћилас, "стварно највећи домет који је уопште постигнут у Србији (осим неких изузетака у егзактним наукама, последице Првог свјетског рата)". Тада је Његош "просто проглашен

⁵⁹⁷ *Isto*, str. 72.

⁵⁹⁸ У том смислу Ћилас даје, рекло би се, у извесној мери идеолошки поједностављене закључке, када пише: "Људи Његошевог времена живјели су, мање-више, у истим идејама у којима и Његош. Штавише, у борби коју су водили, његове идеје им нијесу изгледале ни тајанствене, ни небеске (без обзира што су биле и религиозне), ни необичне, јер су биле и идеје њихове стварности, помјешане са стварношћу која је живјела и у којој су живјели. Људи тога времена, на примјер, у тзв. 'косовској идеји' нијесу видјели ништа друго него оно што је она уствари и била – традицију, нужну ради настављања борбе за национално ослобођење од Турака; хришћанска (православна) религија је за њих такође била, ако више не у цјелини а оно у многоме, сасвим прикладно идејно рухо за ту борбу; у другом рухо она се заправо није могла ни појавити, јер су је водиле сељачке масе, јер се, дакле, водила у врло неразвијеним условима; у сваком случају то религиозно рухо (религија, и црква не увијек и не у цјелини!) било је веома погодно и прикладно за мобилисање тих маса, утолико прије што је православље било недвосмислена антитеза владајућој мухамеданској религији (у крајњој линији и уствари – класи)". (*Isto*, str. 80).

⁵⁹⁹ *Isto*, str. 84.

националном вриједношћу (што он и јесте)", "Горски вијенац" као спев о националном ослобођењу је "у првом плану", док се владикина "религиозна филозофија" потискује у други план, наводи Ђилас.⁶⁰⁰

У другом потпоглављу "Настанак легенде", Ђилас обрађује период од 1911. до 1951. године, које он сматра посебном "етапом" у историјату стварања "легенде" о црногорском владици. Ту је извршио анализу идеолошке основе мисли и дела Исидоре Секулић, одређујући им значај и место у процесу формирања саме "легенде". Такође, у овом поглављу, Ђилас износи и погледе на историјске и друштвене услове под којима је дошло до формирања "легенде о Његошу", а кроз које је изложио, на детаљнији и свеобухватнији начин него у чланку из 1945, и упоредни преглед развоја друштвено-економских прилика у Србији и Црној Гори под којима је, према марксистичкој теорији, дошло до формирања нација.

Овај део књиге свакако представља најизраженије и најбруталније место дискредитовања лика и дела Исидоре Секулић. Већ само поређење и сврставање раме уз раме са владиком Николајем Велимировићем, којег је тадашња власт прогласила "народним непријатељем", "издајником" и личношћу са фашистоидним погледом на свет, било је довољно оштро и дискредитујуће, да је, с обзиром на општу друштвену атмосферу тога времена, према повученој списатељици, жени у годинама, могло изазвати и јавни линч. Тако је Ђилас и отпочео своју анализу ове "епохе у испитивању Његоша", подвлачећи да се на њеном челу налази "језива, фанатична, распућиновска фигура тада охридског, касније жичког владике а љотићевског идеолога и сада недићевског краљевског емигранта Николаја Велимировића, с његовом књигом 'Религија Његошева', објављеном 1911. године. Све што је последице њега рекао о Његошу српски идеализам – од Бране Петронијевића до Исидоре Секулић – било је у основи само понављање основних теза Николајевих и наслањање на њих. Последице Николаја ништа ново, последице њега – потоп!"⁶⁰¹

Владика Николај Велимировић⁶⁰² и списатељица Исидора Секулић представљају две интелектуалне личности које хронолошки омеђују почетак и крај "епохе" у којој се

⁶⁰⁰ *Isto*, str. 86-87.

⁶⁰¹ *Isto*, str. 88.

⁶⁰² **Владика Николај Велимировић (1881-1956)**, епископ охридски и жички Српске Православне Цркве. Рођен у Лелићу код Ваљева. После завршетка богословије једно време радио као учитељ, затим студије теологије похађао у Немачкој, Швајцарској, Енглеској и Русији. Докторирао у Женеви 1909. и исте године се замонашио. За време Првог светског рата, боравио у Америци и Енглеској, где је вршио пропаганду у корист Србије и југословенског уједињења. Између два рата вршио дужности епископа

по Миловану Ђиласу формирала "легенда о Његошу", с тим што је Исидора Секулић у том погледу само епигон српског владике. Поред владике Николаја и Исидоре Секулић, по Ђиласу, важну улогу у креирању "легенде" имао је и филозоф Бранислав Петронијевић.⁶⁰³ Најпре, Ђилас подвргава критичкој анализи мишљење Бранислава Петронијевића о делу владике Николаја "Религија Његошева", закључивши да је Петронијевић, својим "идеалистичким" филозофским приступом, настављач дела српског владике: "И тако се побратимише филозоф (идеалиста) и мистични поп. Јасно је ко је ту учитељ, а ко ученик. Дружба није нимало неприродна по самој природи ствари..."⁶⁰⁴ Затим Ђилас прелази на разматрање "четрдесетогодишњег развитка" наведеног мишљења, користећи се притом упоредном анализом књига Исидоре Секулић и владике Николаја Велимировића. Како Живко Ђурковић примећује, циљ ове Ђиласове анализе био је да "објелодани њихову садржајно-идејну суштину, односно да на бази те анализе покаже коријене и друштвену условљеност српског идеализма, те да томе погледу на свијет зада, како је мислио, са марксистичких позиција, послједњи смртни ударац".⁶⁰⁵ Ђилас је у анализи користио седам цитата из књига оба аутора, упоређујући их и доказујући истовјетност погледа на бројне теме, од "пустињског" и "васионског" духа Његоша, преко изузетности Србо-Црногораца, до "саживљавања" двоје "интерпретатора" владике Његоша.⁶⁰⁶ Притом, треба рећи и да је Ђиласов тон у анализама и владике Николаја и Бранислава Петронијевића и Исидоре Секулић, отворено потцењивачки и ниподаштавајући, а повремено и увредљив, када на пример у једном свом коментару каже: "То се, ето, сад поп грли с филозофима-метафизичарима. Као и они с њим. И не без разлога! Животиње се налазе по мирису, а идеалисти и попови могу само по 'неспознајности' свијета и његових закона".⁶⁰⁷ Закључак ове кратке анализе, био је да је у субјективној анализи његових "интерпретатора" Његош постао

охридског и жичког. Идеолошки био близак тзв. "богомолјачком" покрету и организацији Збор Димитрија Љотића. За време Другог светског рата једно време провео у немачкој интернацији, најпре у манастиру Војловица а потом у логору Дахау. После рата живео у емиграцији у САД све до смрти. Умро у Либертвилу (САД), 1956. Аутор је великог броја дела из области теологије. Српска Православна Црква прогласила га за светитеља, 2013.

⁶⁰³ **Бранислав Петронијевић (1875-1954)**, српски филозоф и палеонтолог. Рођен у Совљаку код Уба. У Бечу завршио филозофију, где је и докторирао. Предавао у гимназији у Београду, а потом постао професор на Великој школи, касније Београдском универзитету. Од 1921. редовни је члан Српске краљевске академије. Оставио велики број дела из области филозофије и палеонтологије, којом се такође бавио. Умро у Београду 1954.

⁶⁰⁴ *Isto*, str. 88-89.

⁶⁰⁵ Ж. Ђурковић, *н. д.*, стр. 28.

⁶⁰⁶ Видети: М. Ђилас, *Legenda o Njegošu*, Београд 1952, стр. 92-97.

⁶⁰⁷ *Isto*, str. 95.

"оно што они желе да је, а не што јесте: њихов унутарњи и спољни свијет је приказан као његов, и то без икаквих обзира не само и на простор и на вријеме, него и без обзира на њега самог, на његову садржину".⁶⁰⁸

Како Милован Ђилас констатује, циљ ове његове упоредне анализе није био "да се докаже неоригиналност Исидоре Секулић, било у третирању и схватању Његоша, било у основним филозофским питањима. Баш у тим основним питањима не ради се и не може се радити о неоригиналности погледа, него о њиховој идентичности, што је читалац одмах могао донекле и сам предвидјети, ако је само уочио да се ради о једном религиозном мистику-идеалисти и о једном идеалисти-мистику религиозном. Циљ упоређења био је сасвим други: да се покаже како послје Николаја Велимировића идеализам није био кадар, и не може бити кадар, да каже ишта битно ново, не само о Његошу него ни о основним питањима филозофије, и да је све оно што је он чинио – нарочито у вези с Његошем, а у главном и с гносеолошким проблемима – било послје охридско-љотићевског владике само млађење празне сламе..."⁶⁰⁹ Међутим, Ђилас је такође изнео и запажање по којем између владике Николаја и Исидоре Секулић постоје и разлике, које се огледају у временско-контекстној дистанци, односно различитим друштвеним епохама у којима су живели, а које се пак стваралачки амнифестују у продубљеној и појачаној мистификацији Исидоре Секулић. Јер, како наглашава Ђилас, разлике се манифестују "у друкчијој друштвеној актуелности ове епигонске и већ одавно вулгарне филозофије вјечних истина изван времена и простора".⁶¹⁰ Из тога је закључио да је Исидора Секулић "неоригинална" и да представља "концентрат и пад свега онога што је српски идеализам рекао о Његошу" и да би то требало схватити "не само у филозофском, него и у буквалном смислу".⁶¹¹

Објашњавајући своју тезу у филозофском кључу, Ђилас опажа да Исидора Секулић с презиром третира материјализам и материјалисте, као и њихове најзначајније и најистакнутије представнике, чију филозофију слабо или уопште не познаје. "Она вулгаризује, а затим ниподаштава учења највећих материјалиста, највећих и најсмјелијих филозофа Антикe – Демокрита и Епикура, величајући насупрот њима 'најпривлачнијег Грка' идеалисту и мистичара Платона", напомиње Ђилас.⁶¹² "Нијесу

⁶⁰⁸ *Isto*, str. 97.

⁶⁰⁹ *Isto*, str. 97-98.

⁶¹⁰ *Isto*, str. 100.

⁶¹¹ *Isto*, str. 107.

⁶¹² *Isto*, str. 117.

случајно идеалистички филозофи", подвлачи даље Ђилас, "сматрали материјализам плебејском филозофијом. То је у суштини одраз борбе напредних и назадних снага друштва... Борба, дакле, између материјализма и идеализма није од данас, ни од јуче... Али историска дужност пролетаријата је да и њихову филозофију брани, бранећи тиме своју сопствену историску улогу и своју научну идеологију".⁶¹³ У том погледу, "јуриш наших идеалиста за освајање Његоша био је неизбежан, и није нимало случајан. И борба око њега је неминовна, као и око свега између материјализма и идеализма".⁶¹⁴

Међутим, важно је такође уочити да у Ђиласовој политичкој визури више није доминантан став о идеолошком монополизму, већ о борби мишљења као важној карактеристици новог, "демократизованог" друштвеног живота. Наиме, он супротну идеолошку страну више не види као непријатеља којег треба уклонити, већ као легитимну противничку опцију коју идеолошки (аргументовано) треба поразити, што је потпуно у складу са тадашњим његовим ставовима о "социјалистичкој демократији" као слободној борби мишљења. Тако пише: "Али ако су идеалисти и мистици сваке врсте, захваљујући и свом друштвеном положају, прије рата и могли да мање-више монополишу за себе тумачење Његоша, данас већ не мора бити тако; а то не значи да би монопол требало аутоматски да припадне данас нама материјалистима: ако има неко коме он треба да припадне, то може да буде само *борба* између материјалистичког, научног и идеалистичког, ненаучног тумачења".⁶¹⁵

Анализирајући друштвене околности под којима је дошло до формирања "легенде о Његошу", Милован Ђилас као кључни фактор у том процесу види интересе српске "буржоазије" у новој југословенској држави. По њему, потискивање свих видова "реализма" и "позитивизма" почиње у годинама пред Први светски рат, када у "буржоаску свијест" као део њене идеологије продиру "идеализам и религија".⁶¹⁶ Укратко, из поли-тичких потреба владајуће српске "буржоазије", тј, њене класе, долази и до формирања "легенде о Његошу". Међутим, "елементи" за стварање поменуте "легенде" налазе се и у самом Његошу, односно у његовој појави и вредностима које је заступао. Ђилас тако уочава три основна "елемента", која употребљавају сви Његошеви

⁶¹³ *Isto*, str. 117-118.

⁶¹⁴ *Isto*, str. 118.

⁶¹⁵ *Isto*.

⁶¹⁶ *Isto*, str. 102.

"интерпретатори", а то су: национална борба, религиозна филозофија и стварање државе.⁶¹⁷

Према Ђиласовом мишљењу, у Његошевим погледима национална борба искључиво је схватана као ослободилачка, односно "као борба угњетених Срба (односно – Црногораца), српског народа, српских сељака, православне раје, против Турака, мухамеданских бегова и ага и њихове власти – од султана до локалних паша, харачлија и буљукбаша. Класна борба између кметова и феудалаца овдје је истовремено и борба против туђе народности, а прије свега и туђе вјере (јер има мухамеданаца и од наше народности)".⁶¹⁸ С обзиром на степен развоја "класних односа", та борба је имала својих специфичности у односу на друге "борбе" српског народа (оних из средњег века или оних из 1912. године), "јер су се тада на српској страни класе тек стварале из сељаштва". Међутим, објашњава Ђилас, "то не значи да у свијест сељака није живјела традиција о времену када су они као народ, као вјера и језик, били слободни, тј. када су имали 'своју' државу, што се... јављало код њих у свијести као своја, национална држава".⁶¹⁹

Према Ђиласовој анализи, којој је у књизи опширно приступио, закључак је да су се друштвено-економски односи Србије и Црне Горе развијали неједнаким интензитетом и да је у том смислу Црна Гора далеко заостајала за Србијом (која је пак заостајала у односу на Европу).⁶²⁰ Према томе, констатује Ђилас, у Црној Гори Његошевог времена нема "готово никакве свијести о нацији, сви се осјећају Срби, српска – православна – раја; нема буржоазије, село је тек тло за зачетак капиталистичких односа, али њих нема, или готово нема, трговина градсело слаба; грађанске интелигенције нема; религија и свакојаке предрасуде су за тако неразвијене односе нужан и главни облик идеологије, а уколико се јавља националност, она се углавном идентификује с православљем; стара државна, косовска традиција је необично јака не само на селу, него њу носи и центар и нови слој главара; у државном облику феудалне форме су јаче".⁶²¹ Из тога, Ђилас закључује да је Његошева поезија по природи "локална, црногорска, а по идеологији, по идејној садржини и општој тематици српска, традиционална, косовска; национално за Његоша је идентично с том

⁶¹⁷ *Isto*, str. 119.

⁶¹⁸ *Isto*.

⁶¹⁹ *Isto*, str. 120.

⁶²⁰ Видети: *Isto*, str. 120-130.

⁶²¹ *Isto*, str. 129-130.

традицијом и са српством, а донекле и с православљем... Његова поезија не може а да не буде религиозна".⁶²² Таква врста поезије није се, с обзиром на друштвене околности, могла развити у Србији, па је с тога ту, касније, та поезија морала наћи своје "настављаче-интерпретаторе, популаризаторе, пропагандисте и 'филозофе' ", како би српска "буржоазија" могла прибавити средство за своју легитимизацију пред другим "буржоазијама".⁶²³ Другим речима, српској "буржоазији" било је у том смислу потребно да "стара државна традиција, косовска идеја, националност, религиозна филозофија, али не више примитивна, феудална хрушћаноско-српско-православна, него уздигнута до 'виших' идеалистичко-филозофских принципа", постане "логичан идејни облик тих и таквих тежњи. А није било, нити има личности која би сву ту тематику у себи удружила и тако снажно изразила као што је Његош".⁶²⁴ Тако је, по Миловану Ђиласу, настала "легенда о Његошу".

Појам о "једној нацији" Срба и Црногораца створила је, како каже Милован Ђилас, истоветна "буржоазија" и у једној и у другој земљи. С тим у вези, Ђилас је Исидору Секулић, као представника српске "буржоазије", окарактерисао и као заступника "шовинистичких" интереса побеђених политичких снага. "И Исидора Секулић је", пише Ђилас, "у том погледу и конзервативна и консеквентна. И то је разумљиво, не само због њене апстрактне буржоаске свијести, која барата само или претежно с вјечним категоријама, него и због њене конкретне (српске) буржоаске свијести. А српска буржоаска свијест није могла а да у трећој завршној фази развитка капитализма не буде и објективно и субјективно шовинистичка и угњетачка – да буде таква чак и у својим 'поетским', 'филозофским', итд. идеолошким облицима. Читава Исидорина књига о Његошу врви –кад се ради о Црној Гори (Македонију и Босну она не помиње, па се и не види трпа ли и њих у традиционални назив 'српске земље') – изразима који то потврђују и који у данашњој стварности изгледају као авети, ускрснуте додуше само у њеном духу из гробнице радикала и демократа, шестојануарске 'идеологије' и – најзад – ратних лондонско-каирских емиграната".⁶²⁵

Понављајући свој закључак да Исидора Секулић "није изградила јединствени филозофски систем", Милован Ђилас подвлачи да списатељица "заправо није ни могла да га изгради не само због своје недовољне филозофске оригиналности, свог

⁶²² *Isto*, str. 130-131.

⁶²³ *Isto*, str. 131-132.

⁶²⁴ *Isto*, str. 132.

⁶²⁵ *Isto*, str. 144.

еклектизма и скептицизма, него и због објективних услова, који у себи нијесу садржавали ништа објективно што би код ње стварало чврсту илузију вјечности, цјеловитости и апсолутности. Али ипак постоје битни, садржајно повезани елементи њене идеалистичке филозофије: национална мистика, приоритет оног (у идеји, оноземаљској) свијета над овим, духа над материјом, вјечност и неизмјенљивост идеја, негирање историског развитка, а поготову историског развитка као класне борбе. А у центру свега, разумије се, стоји Његош. И стоји прије свега ради оног првог, битног, национално-мистичког елемента те филозофије, уствари и у стварности ради практичних, овоземаљских потреба буржоазије. Његошев стварни (историски) национализам, видјели смо, није могао бити основа тој националној мистици, али јој је послужио као подлога за досљедњу идеалистичку религиозну интерпретацију. А Његошева 'филозофија' – сама по себи – макар колико била идеалистичка и религиозна, није оно основно што је Исидору и остале довело до 'његошевских заноса' ".⁶²⁶

Књига Милована Ђиласа *Легенда о Његошу*, у теоретском смислу, представља студиозно сачињену полемичку анализу једне историјске личности, историјат њене политичке, културне и идеолошке рецепције, као и аналитичку обраду друштвених појава и историјских процеса везаних за тај феномен. Мада је у њеној форми присутна кохерентност и систематски приступ, књига је рађена шаблонски, заснована на марксистичкоматеријалистичким принципима и у њој доминирају идеолошки стереотипи, упрошћеност и једностраност у тумачењима.⁶²⁷

У политичком смислу, књига је писана с јасним циљем дискредитовања супротних становишта и њихових заступника, одбране идеолошко-револуционарних тековина, али и с видном намером доприноса новоуспостављеном "курсу" афирмисања јавних полемика и "борбе" различитих мишљења. На тај начин, ово дело представља типичан пример арбитрарне идеолошке интервенције власти на токове културне политике у земљи.

⁶²⁶ *Isto*, str. 178-179.

⁶²⁷ Према закључцима Живка Ђурковића, Ђиласове анализе "полазе од класних друштвено-економских односа и утврђују усклађеност те рецепције са тим односима, а све са циљем да се покаже и докаже како је од реалног прихватања, па преко позитивистичког тумачења Његоша, дошло до изопачавања и Његоша и његова дјела у идеалистичкој пројекцији. Иако се мора признати да су Ђиласове опсервације систематски вођене, са не тако ријетким луцидним запажањима, ипак је њихов шематизам очигледан, условљен марксистичком доктрином о условљености надградње, па и умјетничког стварања, друштвено-економском базом. То је јако упрошћено схватање, темељено на теорији одраза, у коме се заиста грубо превиђа љепота умјетничко дјела и занемарује посебни статус умјетничке истине. Уз то, стално се упражњавају неопозиви изрази из политичко-идеолошког вокабулара: напредно-назадно, реакционарно-прогресивно, који су за расправу научног карактера скроз непримјерени". (Ж. Ђурковић, *н. д.*, стр. 31).

Што се тиче Милована Ђиласа, он је кроз ово дело показао сву "двојност" своје политичке позиције, односно сложеност и контроверзност политике југословенског руководства у то време. Наиме, с једне стране афирмисао се нови "модел" демократизације, а с друге на ригидан начин браниле тековине револуције и идеолошко друштво. Тако је и Милован Ђилас, у по свој прилици искреној жељи за јавном полемиком са Исидором Секулић, тврдоћом и бескомпромисношћу ставова изнесених у књизи, манифестовао бојазан руководства од нагризања и разводњавања идеолошког монопола. То у својој студији врло добро запажа Ратко Пековић, када пише: "Ђиласова реакција на Исидорину књигу, ма колико изражава личне ставове овог теоретичара и идеолога, веома добро илуструје контроверзе присутне у теоријској и естетичкој мисли тога времена. Ова студија има пре свега превентивно дејство: она је мотивисана страхом од идејне конфузије и од могућности легализације 'немарксистичких' метода у књижевности и филозофији, који могу оживети у ери демократизације. Упркос свом знатном отварању, теоријска мисао се још увек креће у оквиру старих дијаматовских формула и настоји да сачува своју позицију неприкосновеног и непогрешивог тумача научних и уметничких питања. Ђиласова расправа је доста кохерентна у склопу једног рационалног, социолошког приступа књижевном делу. У њој се књижевне појаве посматрају у свом историјском развоју, али је веома изражена функционализација књижевног наслеђа. Ђилас у својим оценама посебно наглашава класну ограниченост идеалистичке филозофије, насупрот материјалистичком учењу које, у његовој анализи, представља врхунац дотадашњег развоја научне и филозофске мисли".⁶²⁸

Ђиласова књига је свакако у то време имала утицаја и на процес званичног превредновања дела српског културног наслеђа, вршећи знажан идеолошки удар на мерила и вредности националне свести српске интелигенције. Исидора Секулић је, својим делом, несумњиво била један од њених најеминентнијих живих припадника. Посебно књигом посвећеној "Његошу", којом је убедљиво потврђивала основне елементе националне традиције и косовског предања, у време када се, од истог тог Ђиласа, на основама марксистичко-материјалистичких поставки, доказивала и афирмисала црногорска национална посебност. То је Ђилас посебно изложио у

⁶²⁸ R. Peković, *Ni rat ni mir*, str. 112.

поглављу своје књиге, које носи наслов "Против националне романтике", отприлике у исто време објављено и као засебан чланак.⁶²⁹

Према бројним сведочењима, Исидора Секулић је, револтирана и дубоко увређена Ђиласовим поступком, уништила (спалила) други део књиге о Његошу, чија је основна тема требало да буде "Горски вијенац".

И на крају, треба поменути да је, према Ђиласовом казивању, један од људи са којима се консултовао приликом израде књиге *Легенда о Његошу* био и Мирослав Крлежа. Како наводи у књизи, сам наслов био је Крлежина идеја. "Падали су ми на ум", пише Ђилас, "и наслови: 'Одбрана Његошева', 'Његош на земљи', затим нешто као 'Мистика, односно – мистификација око Његоша', али када сам у једном разговору с М. Крлежом износио све те могућности, он ме је увјерио да је 'Легенда' најбоља. А и ја сам мислио и мислим да је тако, јер се доста ради у првом реду о томе да се разјасни и разбије једна легенда која је настала и морала настати усљед одређених историских околности".⁶³⁰

У мемоарима Ђилас износи још неке податке о свом консултовању са хрватским писцем по питању "разбијања једне легенде", па тако бележи: "Кад сам писао 'Легенду о Његошу', повео сам с њим разговор о Исидори Секулић. – Пуњена птица! – узвикнуо је Крлежа. – Ништа друго до пуњена птица – то је Исидора! – И неизоставни куриозитет из његовог сећања: Она се после Првог свјетског рата ужасавала што у Хрватској нема у сељачким кућама слике 'нашег краља Петра!' – Том приликом је Крлежа, читајући одломак из мог текста, цитирао на немачком стих Рилкеа – мени се тај стих свидео и унео сам га у књигу, као оповргавање Исидорине оригиналности". Такође, током разговора, дотакли су и анализу Његоша, па се с тим у вези Ђилас сећа: "Крлежа је сматрао да је Његош преувеличана величина. И мада ми је рекао о Његошу – баш у вези с мојом 'Легендом о Његошу' – да се у Његошу згуснуло четири стотине година нашег страдања и отпора, сматрао је да у Његошу има сувише фолклора и недорађености, а око Његоша сувише националистичког и расног мистифицирања".⁶³¹

Много година касније, у разговору с Момчилом Ђорговићем, Милован Ђилас је о целом "случају" са књигом Исидоре Секулић рекао следеће: "То је била одбрана партијске идеологије од грађанског идеализма. Примам да је то крута, шематична

⁶²⁹ Видети: М. Ђилас, *Legenda o Njegošu*, Beograd 1952, str. 168-180; М. Ђилас, "Protiv nacionalne romantike", *Naprijed*, 18. april 1952.

⁶³⁰ М. Ђилас, *Legenda o Njegošu*, Beograd 1952, str. 68.

⁶³¹ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 45-46.

критика, али нема ниједног увредљивог израза. То је на нивоу озбиљне, фер критике. Она је само оштра у идеолошком погледу. Исидорина књига после моје критике није била забрањена. Разуме се, Исидора је дошла привремено у неповољан положај. И ту је оно што би се могло назвати мојом грешком. Сматрао сам да имам права да пишем, као и сваки други о њеној књизи. Али, пошто смо ми још увек били једна апсолутистичка власт, то је испала критика са позиција власти, мада у самој књизи нема текста који би био са те позиције. Исидора је свакако доживела један тежи интелектуално-психички удар, али она је икасније наставила нормално да пише. Њени су текстови нормално објављивани, њена књига није била забрањена, никаквог бојкота над њом није било..."⁶³²

Ђиласово арбитрано ангажовање у својству "партијског идеолога" нашло је места и на актуелној сцени књижевне критике. Пошто се Партија формално одрекла административног мешања у културни живот и стваралаштво, званично афирмишући слободну размену мишљења, на књижевној сцени је дошло до груписања и међусобног заостравања ставова на идејној основи. Тако је дошло до формирања супротстављених "табора", оличених у два књижевно-културна гласила, *Књижевне новине* и *Сведочанства*. Прво је, условно речено, представљало "конзервативнију" струју, а друго "либералнију" у односу на поимање тема из књижевног живота и "слободе уметничког израза".⁶³³

Између 1950. и 1952. године, под утицајем духа "плenumских" одлука ЦК КПЈ, долази до наглог размаха књижевне критике у правцу слободнијег изражавања различитих идејних ставова. Иако се није излазило из оквира званичне марксистичке идеологије, у критици се неминовно, као и у свакој "новини", јављају "конзервативни" и "либерални" погледи, односно подела на тзв. "реалисте" и "модернисте", што је допринело развоју, за оно време веома бурне, књижевне полемике. У центру тадашњег књижевно-полемичког живота налазиле су се *Књижевне новине*, покренуте још 1948, затим, *НИН*, *Младост*, а марта 1952. покренут је и часопис *Сведочанства*. Но, на крају полемика је кулминирала сукобом између *Књижевних новина* и *Сведочанства*, што је изазвало и реакцију Партије.

"Либералне" ставове на почетку је на својим страницама износио часопис *Младост*, који је одмах дошао под удар критике *Књижевних новина*, као и недељник *НИН*,

⁶³² М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 24-25.

⁶³³ Видети: Р. Пековић, *Ni rat ni mir*, стр. 122-133.

коме је такође пребациван "либерализам". Уредништво часописа *Младост*, одбацујући задате каноне, упорно је заступало становишта по којима се смело мењао поглед на суштину књижевног стваралаштва и позивало на "побуну" против задатих и наметнутих граница. Сарадници *Књижевних новина* оштро су на то реаговали, не само из идеолошких разлога, већ и из бојазни од конкуренције квалитетних младих писаца и губитка позиције водећег југословенског књижевног часописа. Иначе, сарадницима *Младости*, замерали су негирање и одбацивање "рационалистичког" приступа у схватању уметности, као и утицаје и прихватање идеја и вредности Запада. То је произвело да часопис *Младост* ускоро престане да излази.⁶³⁴ Међутим, марта 1952. покренут је нови часопис *Сведочанства*, који ће уредништву *Књижевних новина* задати нове "проблеме". Уредништву *Књижевних новина* нови часопис је од самог почетка био "сумњив", што ће врло брзо прећи у отворену критику. Недуго по оснивању *Сведочанстава*, већ марта месеца, долази до полемичког "окршаја" између два часописа, а повод је била забрана представе "Бал лопова", за коју су партијски представници сматрали да вређа државни и политички врх земље. Главни "протагонисти" полемике били су Ели Финци, на страницама *Сведочанстава* и Бора Дреновац, из *Књижевних новина*. Полемика је, међутим, брзо прекинута, директивом Митре Митровић, али је у књижевној јавности остала атмосфера затегнутости између "реалиста" и "модерниста", што је могло попримити и карактер сукоба изван књижевно-критичарских оквира.⁶³⁵ У партијском врху су очигледно осетили да све то узима нежељени ток, па се тако у септембру огласио и Милован Ђилас.

Формално, Партија је деловала арбитарно, тако да се није отворено стављала ни на једну од сукобљених страна. Ђилас је, међутим, ипак напоменуо да су му лично погледи *Књижевних новина* ближи од ставова *Сведочанстава*. Тиме је и на пољу књижевне критике демонстрирао своја уверења, која су одражавала извесну "двојност"

⁶³⁴ М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 90-91; видети и: М. Ristović, "Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952)", у: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, стр. 337-352.

⁶³⁵ Целокупна дешавања, не смо у књижевно-критичарским круговима, одају атмосферу контроверзности и у суштини "ненавикнутости" јавних протагониста на нови "курс" који је афирмисао борбу мишљења. О томе Ратко Пековић пише: "После доношења резолуције ЦК КПЈ, која је отворила борбу мишљења, писци се, изгледа, тешко прилагођавају новој ситуацији. Они и даље траже и очекују арбитражу партијских форума, ослањају се на њихову подршку у спору са супротстављеним гледиштима. Партијска руководства се, пак, одричу административног уплитања у питања стваралаштва, али и даље усмеравају идејна кретања у 'сектору' културе. Званични теоретичари и идеолози и сами се укључују у расправе, настоје да начелним аргументима, а чешће својим ауторитетом, допринесу 'правилном' рашчишћавању проблема. У њиховим текстовима приметне су осцилације, па и међусобне разлике у гледиштима, које се додуше не манифестују у онако заостреном виду као међу ствараоцима". (R. Peković, *Ni rat ni mir*, стр. 132-133).

у његовим погледима. Наиме, и саме *Књижевне новине* биле су у заступању начела и ставова контрадикторне. С једне стране, залагале су се за укидање монопола и идејне "униформности" у литератури и за право на слободно идејно-политичко опредељење, док су с друге пропагирале идеолошко чистунство, строгу "критичност" према страним утицаји-ма, осуду писаца који су били под утицајем Запада или стварали у духу "декаденције", "сензационализма", "апстракције", "идеализма", "духовности" и уопште за тihu цензуру "реакционарних" и "штетних" идеја и ставова. За разлику од њих, иако су у основи полазили од истог "антиреакционарног" становишта, заједно деловали у оквиру партијске идеологије и били блиски партијским структурама, *Сведочанства* заступају за оно време доста "либералније" погледе и испољавају већу наклоност савременим тенденцијама. Карактеристично је за оба часописа да поједине истоветне идеолошке поруке и вредности различито тумаче и објашњавају.⁶³⁶

Своја идејна и политичка становишта уредништво *Књижевних новина* саопштава јанура 1952. у уводнику за нови број. У њему се врло добро може уочити сва контрадикторност једног културног часописа, партији блиског, строго "материјалистичко-реалистичке" оријентације, који је у неформалним круговима важио за "званично партијско гласило". Наиме, његово уредништво одбацује оцене да је њихов лист "званично" гласило, истовремено их уверавајући да су против идејног монопола, али притом истичући и да стоје на јасним идеолошким позицијама и да су изричито против разних "декадентних" појава. Тако у поменутом уводнику, између осталог, подвлаче и то да "ми социјалистичку демократију не схватамо само као право сваког да се слободно идејно-политички опредељује, него и као право и као дужност свих грађана и стваралаца који носе у се и би хуманизам, здраву људску памет, веру у човека и друштвени прогрес, код којих се осећа дах ове земље и вера у њене снаге,

⁶³⁶ Ратко Пековић о поменутич часописима, њиховим сличностима и разликама, износи следеће закључке: "Карактеристична је чињеница да оба листа воде борбу против 'декаденције', али јој дају различите садржаје, У 'Књижевним новинама' 'декаденција' се најчешће тумачи модификованом терминологијом из првих послератних година, док се у 'Сведочанствима' овим термином именују учмалост и малограђански страх од новог. Међутим, и у једном и у другом случају, овај појам има наглашене идеолошке конотације. 'Сведочанства' се боре против учмалости књижевног живота; испуњавање 'налога времена' она виде у слободној оријентацији ка ширим општечовечанским хоризонтима и залажу се за толеранцију различитих мишљења. Делујући у оквиру истог идеолошког хоризонта и залажући се за реализацију истог политичког пројекта, 'Књижевне новине' пак, на примеру противничког гласила, упозоравају на опасност од 'туђих' и 'антисоцијалистичких' утицаја. Док 'Сведочанства' изражавају спремност на дијалог, 'Књижевне новине' се најчешће оријентишу на позицију одупирања и заузимања 'јасних' ставова, али се и један и други лист, сваки на свој начин, имплицитно залажу за својеврсни вид цензуре помоћу које ће спречити изношење и објављивање 'реакционарних' идеја". (*Isto*, str. 132).

дакле, као право и дужност свих њих да се одупру најезди некултурности, неталентованости, бесмислене апстрактне поезије и апстрактне уметности уопште, да се одупру оном презривом односу према националним вредностима (што не значи никакав национализам) и према позитивном досадашњем развоју људске културе уопште, да се одупру схватању које негира сваку лепоту, да се одупру оном колонијалном менталитету једног дела интелигенције, којој припадају и неки писци уметници, и, изнад свега, да у књижевној и културној борби издигну принципе оног друштвеног морала који је изашао из наше револуције и који је у темељу свих наших друштвених односа, морала по коме ће писци смело казивати истину о људима и проблемима своје земље, а критичари отворено у људски писати о њиховим књигама и делима, појавама и проблемима".⁶³⁷ Из наведеног се може у основним цртама препознати и становиште Милована Ђиласа, односно позиција са која се заступа право на слободно идејно опредељивање, тј. "социјалистичка демократија", али и "дужност" стваралаца да се супротстављају "декадентним" и "реакционарним" ставовима и обавеза да се делује унутар идеолошки исправних оквира. Имајући ово у виду, може се рећи да Ђиласово уздржано изрицање блискости са концепцијом *Књижевних новина* није би-ло нимало случајно. Узгред речено, наведени уводник је изашао управо у време када је Ђилас писао чланак у коме је изнео примедбе листу *Борба* на штампање приказа Ђузе Радовића, што ће означити и почетак критике књиге Исидоре Секулић, у којој ће водећи "партијски идеолог", завршно са књигом "Легенда о Његошу", изрећи ставове у основи компатибилне са идејном оријентацијом *Књижевних новина*.

Повод за оглашавање Милована Ђиласа био је текст Александра Вуча, књижевника и главног уредника *Сведочанстава*, у којем је дат осврт на "панораму" младих неафирмисаних песника, чија су остварења штампана у том броју листа. Вучо је упоредио радове песника са продором "духа наше савремене стварности", тумачећи их као логичан резултат новог таласта слободе и супротстављајући њихову поезију ранијем идеолошки пригодном, тзв. "паролашком", "наздравичарском" и "одликашком" песништву.⁶³⁸ Другим речима, главни уредник *Сведочанстава* је афирмисао неидеолошки оријентисано уметничко стваралаштво, насупротив идеолошкој и партијској уметности, која је у основи представљала режим и власт.⁶³⁹ Међутим, узрок Ђиласовог

⁶³⁷ *Isto*, str. 122; видети и: "Osnovno danas", *Književne novine*, 6. januar 1952.

⁶³⁸ А. Vučo, "Jedna panorama mlade poezije", *Književne novine*, 23. avgust 1952.

⁶³⁹ Видети: R. Peković, *Ni rat ni mir*, str. 133-134.

реаговања лежао је у много дубљој проблематици, оличеној у поменутој полемици два листа која се водила између Елија Финција (*Сведочанства*) и Боре Дреновца (*Књижевне новине*), а кроз коју су се преламала осетљива идеолошка питања. Како Ратко Пековић примећује, полемика је указивала "не само на постојање супротстављених фронтова..., већ, пре свега, на оштру идејну борбу у сфери културног живота, а посебно на промењену тактику Партије, која је, без сумње, подстакла оснивање и једног и другог листа. У непосредној културној пракси већ су се појавиле дилеме око спровођења у живот резолуције којом се КПЈ одриче административног уплитања у питања стваралаштва и подстиче размену мишљења".⁶⁴⁰

Тако је Милован Ђилас решио да се огласи у *Књижевним новинама*, 14. септембра 1952, опширним текстом под насловом "Вучови 'докази' слободе".⁶⁴¹ Свестан ситуације и свог положаја, Ђилас је, као и у случају књиге Исидоре Секулић, имао потребу да најпре објасни разлоге свог писменог оглашавања. Из напомена које је уз текст приложио, види се да је Ђилас пратио ток полемике Финци-Дреновац и детаљно размењивао мишљења са појединим истакнутим личностима културног живота. У овом случају био је то Марко Ристић. Ту Ђилас открива и своје дилеме. Наиме, пошто је испрва имао намеру да текст објави у *Књижевним новинама*, на примедбе Ристића, Ђилас је увидео да такав потез, с обзиром на репутацију *Књижевних новина* као "званичног" гласила, може изазвати додатне сумње да се ради о партијској хајци на *Сведочанства*. Ристић му је стога предложио тактику да текст објави у *Сведочанствима*, како се не би створио утисак да делује у име Партије. Међутим, Ђилас је то одбио с образложењем да му концепција *Сведочанстава* није блиска и да би његова сарадња у том листу била "неприродна", што се, како каже, не би могло рећи за *Књижевне новине*. Тако је одлучио да свој текст уопште не објави, али за своју одлуку да то ипак учини, и то у *Књижевним новинама*, Ђилас наводи следеће разлоге: "прво, неприродан ми је и неискрен и за самог себе положај да нешто мислим а да то не кажем; не видим више увјерљиве разлоге, када је већ демантовано да се не ради ни о каквом званичном нападу на 'Сведочанства', а када се то и овим демантује зашто би требало да кријем разлике у битним идејним питањима између мене и неких сарадника 'Сведочанстава'; ни моји најближи другови, који су упознати са свим овим, нијесу

⁶⁴⁰ *Isto*, str. 130.

⁶⁴¹ М. Ђилас, "Vučovi 'dokazi' slobode", *Književne novine*, 14. septembar 1952.

видјели те разлоге и препоручили су ми да чланак објавим".⁶⁴² Ђилас подвлачи да је напомену уз текст написао из разлога демантовања утиска о званичној политичкој критици и како би питање свео на разлике у мишљењу. "А пошто те разлике несумњиво постоје", напомиње Ђилас, "треба их и рећи, и то с трибине која ти је ближа, а 'Књижевне новине' су то коначно постале мени послје Финцијевог недвосмисленог иступа против социјалистичке демократије".⁶⁴³

Своју напомену уз текст Ђилас закључује следећом поруком: "А што се пак тиче могућности да се и овај мој иступ може од некога сматрати као 'званичан', то све за нас напредне људе треба да има веома мало важности, јер спада у реакционарну и подмуклу хајку буржоазије против комуниста не би ли они, јер су на власти, постали тако троми и глупи да ћуте, а пусте само њу да говори. То није ништа друго него реакционарни покушај одвајања комуниста од демократских гигања маса, као да би се код нас то гигање могло догађати без њих и њихове улоге и као да неко самим тим што је на овој или оној 'званичној' дужности није и демократа (у нашем, социјалистичком, комунистичком смислу). Демократски процес се, уствари, код нас одвија баш иницијативом тих 'званичних кругова', који у суштини никад и нијесу били ништа друго него револуционарна, а тим самим и демократска жаришта. А за нас напредне људе је и сада, као и увијек, важно и мора бити пресудно, нарочито у оваквим идејним питањима, *шта* неко говори, а не *ко* и *какве* тај 'ко' све послове уз то обавља".⁶⁴⁴

Последњи пасус Ђиласове напомене важан је због тога што се у њему сажето објашњава однос његове властите политичке позиције и демократских процеса, онако како их је он схватао. Наиме, он себе доживљава као неког ко, без обзира на политички положај и функцију коју обавља, има пуно право на независно и равноправно учешће у званичним културним и друштвеним полемикама, односно у равноправној борби мишљења као новом политичком концепту и важном сегменту "социјалистичке демократије". Међутим, сама демократија, по његовом поимању, неодвојива је од власти и њених предавника, јер је настала њиховом "иницијативом", па се према томе свако указивање на проблем места са којег је упућено мишљење, односно на његов 'званичан' карактер, тумачи као злонамерно, као "реакционарна и подмукла хајка буржоазије против комуниста".

⁶⁴² *Isto.*

⁶⁴³ *Isto.*

⁶⁴⁴ *Isto.*

Укратко, у самом тексту Ђилас пребацује Вучу тежњу ка наметању "монопола" на схватање слободе, тиме што "сваку опозицију" поезији коју афирмише "третира као израз неслободе".⁶⁴⁵ Наиме, Ђилас указује на то да се у јавности довољно не уочава "процес" разбијања бирократизма, друштвених и идеолошких калупа и догматизма, који је објективно допринео "детронизовању" многих писаца који су важили за "званичне" откривајући сву њихову уметничку слабост. С тим у вези, Ђилас се пита да ли су поједини песници прелазећи из "социјалистичке" у "буржоаску" догматику, у којој су напрасно постали љубитељи Сартра и предратне лирике, тиме постали и бољи песници. То је по њему заправо "само згодан заклон неких неталентованих људи да сакрију своју поетску и интелектуалну немоћ и крах свог књижевног дела...", закључивши да и код "паролашких" и код "модерних" песника није у питању толико сама поезија колико идеологија коју заступају. Међутим, једино мерило у свему томе јесте квалитет поезије, док било која идеологија у том смислу игра другоразредну улогу.⁶⁴⁶ А поезија коју Вучо афирмише, по Ђиласовом мишљењу, "потпуно је шаблонска, стармала и доказ подражавалачког, то јест – ропског духа већине тих младића и дјевојака..., поезији бивше... 'надреалистичке школе'..."⁶⁴⁷ Према томе, поезија и њени ствараоци које Вучо заступа, уколико следе старе "надреалистичке" узоре, у вредносном смислу не представљају ништа ново, а сама могућност њиховог постојања и штампања у новој Југославији доказ је да у њој има "формалне слободе" више него пре пар година, у време "административних забрана".⁶⁴⁸ Како би додатно разјаснио свој став, Ђилас поручује: "за мене није спорно да ли и такву поезију треба штампати, јер сматрам да треба, кад већ има људи који је пишу и добронамјерних људи који мисле да је поезија, а у сваком случају да не треба да буде административно гоњена..., али се не може ни критика која ту и такву поезију открива као нешто и умјетнички и друштвено назадно, као прошлост, као угледање на старе шеме и калупе, третирати као израз неслободе, бирократизма и сл."⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ "Нема никаквог рационалног, људског, нормалног разлога", сматра Ђилас, "зашто Вучу та поезија доказује слободу у ФНРЈ и зашто њоме доказује слободу у ФНРЈ, него да се унапријед ућутка свака критикапротив те и такве поезије као поезије и жигосе као супротна слободи, као реакционарна у бирократском смислу. Можда он то није хтио рећи. Можда чак тако и не мисли. Али његово стварно схватање и према самом тексту и унутарњој логици тог схватања – баш је такво". (*Isto*).

⁶⁴⁶ *Isto*.

⁶⁴⁷ *Isto*.

⁶⁴⁸ *Isto*.

⁶⁴⁹ *Isto*.

Као што се из последњег цитата може видети, Ђиласово оглашавање у књижевној полемици имало је, поред осталог, за циљ указивање на демократичност власти, али и на неоснованост било какве критике на њен рачун. Овакав став оправдан је објективношћу критичких аргумената изречених од њених представника, која се подразумевала самом апсолутизацијом идеолошког оквира унутар којег је аргументација формирана. Идеолошка "интервенција" власти сматрала се једним видом заштите револуционарних тековина. Свако друго мишљење бивало је на тај начин унапред вредносно дисквалификовано као "друштвено назадно, као прошлост, као угледање на старе шеме и калупе", без обзира што му је формално признавано право на јавно деловање. Другим речима, Милован Ђилас је као "партијски идеолог", свесно или несвесно, на својеврстан начин практично "спроводио" партијску цензуру и у новим "демократским" условима прокламоване слободе јавног сукобљавања различитих мишљења, које је и лично подстицао, а своје ангажовање сматрао њеним саставним делом. Такав "метод" је, као што смо видели, примењен и у случају Исидоре Секулић и у случају часописа *Сведочанства*.

Полемика је, међутим, убрзо прекинута, тако што су оба часописа, и *Књижевне новине* и *Сведочанства*, престала да излазе. Било је то непосредно уочи одржавања Шестог конгреса. Како Миомир Гаталовић примећује, без дозволе Партије ни један од поменутих часописа не би могао "постојати, а камо ли водити полемике на својим страницама".⁶⁵⁰ Према томе, и њехов престанак излажења може се у крајњој линији тумачити вољом партијског врха.

Милован Ђилас је у јесен 1952. дошао на идеју да унапреди јавну полемику и атмосферу сучељавања мишљења, као и своје лично ангажовање по том питању. Тако је непосредно пред одржавање Шестог конгреса, са људима из Агитпропа и бивше редакције *Књижевних новина*, одлучио да покрене нови часопис, који би "на широкој основи окупио писце и научнике и отпочео с темељитим, критичким анализама наслеђа и савремености".⁶⁵¹ Часопис је у основи замишљен као марксистички, али је марксизам, како бележи Ђилас у мемоарима, "требало да буде схватан и третиран само као најопштија, филозофска и антидогматска основа".⁶⁵² Тако је настала *Нова мисао*.

⁶⁵⁰ М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 93.

⁶⁵¹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 234.

⁶⁵² *Isto*; Р. Пековић, С. Кљакић, *Ангажовани Андрић 1944-1954*, Београд 2012, стр. 227. (даље: Р. Пековић, С. Кљакић, *н. д.*).

Месечник *Нова мисао* био је мултидисциплинаран часопис који је обухватао широки спектар тема, од политике и идеологије, до књижевности, уметности и науке. Окупљао је интелектуалце и уметнике најразличитијег профила, а на његовим страницама могли су се прочитати веома садржајни, оригинални и политички провокативни текстови различитог жанра, од анализа, полемика, приказа, критика, до прозних и научни текстова и есеја. Излазио је годину дана, од јануара 1953. до јануара 1954. и Ђиласовог пада са власти. Редакциони одбор новог часописа сачињавају бивши уредници и сарадници оба недавно укинута листа, *Књижевних новина* и *Сведочанства* (мада је евидентно да су преовлађивали људи из *Књижевних новина*), из чега поједини аутори, између осталог, закључују да се тиме желело допринети превазилажењу дотадашњих сукоба.⁶⁵³ Главни и одговорни уредник био је Скендер Куленовић, бивши уредник *Књижевних новина*, а у Редакциони одбор ушли су: Милан Богдановић, Добрица Ћосић, Оскар Давичо, Бора Дреновац, Милован Ђилас, Душан Костић и Михаило Лалић. Касније ће се као чланови редакције појавити и Вељко Влаховић, Владимир Дедијер, Митра Митровић, Милентије Поповић, Јоже Вилфан и Мирослав Крлежа, као једини изван Београда. Састав каснијег уредништва сведочи о високим амбицијама, или како Ратко Пековић запажа, "о настојањима да часопис прерасте свој првобитни књижевни карактер и да на врхунском нивоу репрезентује југословенску марксистичку мисао."⁶⁵⁴ Током постојања *Нове мисли*, њени сарадници били су, поред естаблираних имена попут Иве Андрића, Анице Савић-Ребац или Хуга Клајна, и многи млади ствараоци, на почетку својих публицистичких, уметничких и научних каријера: Петар Цацић, Михаило Марковић, Миодраг Павловић, Зоран Гавриловић, Борислав Михајловић, Ерих Кош, Антоније Исаковић, Вуко Павићевић, Ранко Маринковић, Миодраг Протић, Живојин Павловић, Ерих Кош и други. У стварању часописа учествовали су, како се може видети, најеминентнији ствараоци, али је духовни покретач целе идеје био Милован Ђилас, за чије ће се име и судбину везати и судбина листа.

Сам Ђилас је у *Новој мисли* објавио десет текстова, а почетак излагања листа отворио је у жару свог тадашњег полемичког расположења, критиком књиге професора

⁶⁵³ R. Peović, *Ni rat ni mir*, str. 156.

⁶⁵⁴ *Isto*, str. 157.

Душана Недељковића, академика, познатог филозофа, *Наша филозофија у борби за социјализам*, објављене 1952. године.⁶⁵⁵

Ћиласова критика Недељковићеве књиге имала је, међутим, конкретнију политичку, а по неким индицијама и личну позадину. Наиме, неколико година уназад Душан Недељковић је имао лоше односе са појединим колегама, комунистима, на Филозофском факултету, а будући да је и сам био тешка личност, неприступачан, суревњив и арогантан, врло брзо је дошао у сукоб и са непартијцима, а на крају и са студентима, незадовољним његовим предавањима. Ситуација се посебно заоштрила почетком 1952, услед Недељковићевог одбијања да се прилагоди новим правилима и духу атмосфере коју је диктирао талас демократизације. Још 1950. године Недељковић је имао озбиљан сукоб са професором Радованом Лалићем, тако да је та затегнутост кулминирала у мају 1952. када је морала да се умеша и Партија. Професори су кажњени, а Душан Недељковић је и искључен из Партије.⁶⁵⁶ Упоредо са тим, против Недељковића је у штампи вођена кампања, и то у пропартијским *Књижевним новинама*. Тако су из пера Заге Мићић, Вука Павићевића и Ивана Лаће произашле оштре критике Недељковићевих филозофских и идеолошких ставова, док им је Недељковић у истом гласилу одговарао, али без већег успеха.⁶⁵⁷

Према мишљењу Михаила Марковића, познатог српског филозофа и у то време асистента Душана Недељковића, нетрпељивост између Ћиласа и Недељковића имала је дубоке корене, који су сезали још у предратно време. У питању је била, како Марковић тврди, лична сујета двојице интелектуалаца, од којих је један имао "титулу професора универзитета, а други висок партијски положај". Сукоб се јавио док су обојица радили на уређивању партијског гласила *Борба*, а после рата поново је избио на површину када је Недељковић дошао у конфликт са професорима на Филозофском факултету, а посебно, како Марковић прецизира, са тзв. "црногорском групом" професора, међу којима је фугурирао Радован Лалић. Тако се почетком 50-их на Филозофском факултету развио својеврстан "клановски" сукоб међу наставничким кадром, а узрок "тога рата који је беснео пред очима свих осталих сарадника Филозофског факултета била је доминација на факултету", пише Михаило Марковић. Ствар је кулминирала

⁶⁵⁵ Д. Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Београд 1952.

⁶⁵⁶ Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, стр. 347-348; П. Ј. Марковић, *н. д.*, стр. 363-364.

⁶⁵⁷ Видети: З. Мићић, "Размишљања о неким филозофским питањима", *Књижевне новине*, 15. март 1952; В. Павићевић, И. Лаћа, "Још нешто поводом предавања Д. Недељковића", *Књижевне новине*, 29. март 1952; Д. Недељковић, "Кратка beleška о размишљањима поводом мојих предавања", *Књижевне новине*, 12. април 1952; Д. Недељковић, "Pismo uredništvu", *Књижевне новине*, 11. маја 1952.

када је Недељковић дошао у сукоб са групом студената, будућих високих партијских функционера, који су се потом обратили Ђиласу, жалећи се на лош педагошки и стручни рад, као и лично понашање, професора Недељковића. Ђилас је њима, као и професорима из "црногорске групе", изишао у сусрет и тако је, према овој верзији, наводно настао чланак "Двострука 'филозофска' улога професора Недељковића", који је Ђилас објавио у првом броју *Нове мисли*.⁶⁵⁸

У питању је била оштра и систематична критика.⁶⁵⁹ Пре свега, требало би указати на чињеницу да је Милован Ђилас књигу Душана Недељковића врло смело подвргао критичкој анализи, с обзиром да се у случају њеног аутора ипак радило о угледном филозофу, професору универзитета и академику, а у случају њеног критичара, о несвршеном студенту књижевности. Ђиласу је, дакле, ауторитет за његов потез давала једино политичка позиција водећег "партијског идеолога". То свакако доста говори о његовој могућности да допусти себи такве и сличне, без сумње крупне интелектуалне "захвате", односно да себи да право да идеолошки арбитрира у разним сферама, од књижевности и уметности до друштвених наука и просвете, без обзира на своје формалне квалификације и стручност.

Први део Недељковићеве књиге, у којем се разматра "реакционарна филозофија старе Југославије", Ђилас је сматрао мање важним, дајући му примедбу да је оскудан и тематски не толико значајан, осим на информативном нивоу. Други део, сматрао је неупоредиво важнијим из разлога што тематски "задире у веома озбиљну и сложену проблематику".⁶⁶⁰

Тај други део књиге Душана Недељковића обрађивао је проблем који је пре тога поднесен као реферат на Првом конгресу филозофа НР Србије, 25. марта 1951, под насловом "Противречности данашњице, историско наслеђе револуционарне мисли српског народа и савремена наша филозофија", а који је у књигу унесен под "Наша филозофија у борби за социјализам", како је и сама књига била насловљена. У том делу књиге, Милован Ђилас нашао је елементе да Душана Недељковића подвргне критици за залагање за ексклузивну и водећу улогу српске нације. Тако, поред осталог, Ђилас замера Недељковићу став о српском "погледу на свет", тврдећи да тако нешто не постоји, као поједностављени облик колективне свести: "И када професор Недељковић

⁶⁵⁸ М. Марковић, *Јуриш на небо. Сећања*, књ. 1, Београд 2008, стр. 202-203. (даље: М. Марковић, *н. д.*, књ. 1).

⁶⁵⁹ М. Ђилас, "Dvostruka 'filozofska' uloga profesora Nedeljковића", *Nova misao*, 1/1953, str. 37-68.

⁶⁶⁰ *Isto*, str. 37.

тврди да је српски народ имао или да има одређени поглед на свијет, избјегавајући притом да одреди класне изворе одређених погледа на свијет који су се јављали у српском народу..., онда он не чини ништа друго него на 'савремен' и 'актуелан', али и постојан начин брани изузетно право 'српског народа'..., да 'Срби' буду водећа нација у Југославији".⁶⁶¹ Ђилас наведено, затим, доводи у директну везу са бирократским начином размишљања, сматрајући га обликом "великосрпског шовинизма" под лажним окриљем Партије и марксистичке идеологије: "То није ништа друго него 'моћно' проповиједање, 'уиме' марксизма, социјализма, револуције, а и саме КПЈ, приоритета српске нације над осталима – нови 'марксистички', данас уствари државнокапиталистички и бирократски вид великосрпског шовинизма, који не престаје бити оно што јесте и што је био тиме што га 'објашњавају' и 'образлажу' било 'марксистички', било антимарксистички професори Београдског универзитета". Из тога, Ђилас извлачи закључак да " 'марксистички' и 'социјалистички' шовинизам и јесте један од видова Недељковићеве двоструке 'филозофске' улоге" и да је на тој основи, поред осталог, изграђена читава Недељковићева "студија".⁶⁶²

На основу тога, Ђилас прелази на студиозно анализирање Недељковићевих погледа на појединости из српске историје. Тако тврди да Недељковић није у стању да "колико-толико" научно обради револуционарну мисао у српском народу, јер полазећи од "шовинистичке" и "ненаучне" основе ствари посматра "идеалистички, механицистички и неисториски",⁶⁶³ да би се притом "кривим интерпретацијама оправдале савремене шовинистичке тенденције".⁶⁶⁴ Критикујући Недељковићево позитивно мишљење о попу Драгољу, српском средњовековном мислиоцу, Ђилас је сковао и термин "недељковићевштина", за оправдавање српске изузетности, док је само вредновање Драгољевог дела као револуционарног и рационалистичког, сматрао "глупавим" покушајем да се докаже непромењени континуитет српског "погледа на свет", све у служби "данашњим шовинистичким циљевима 'српског народа' ".⁶⁶⁵ Такође, по Ђиласу, тај исти шовинистички "поглед на свијет" Недељковић налази и у народној књижевности, а то важи и за слично третирање дела Филипа Вишњића и Вука Караџића, као и Првог српског устанка. Таквим "громовитим фразама" ништа се не

⁶⁶¹ *Isto*, str. 39.

⁶⁶² *Isto*, str. 40.

⁶⁶³ *Isto*, str. 41.

⁶⁶⁴ *Isto*, str. 42.

⁶⁶⁵ *Isto*, str. 43-44.

доказује, осим "да си голи фразер", закључује Ђилас и додаје да "кад неко хоће научне и историске истине да прекраја ради непосредних практичних циљева, он тиме не доказује само да за науку није кадар, него и да му ови циљеви нијесу научни, прогресивни".⁶⁶⁶

Милован Ђилас посебно подвргава критици Недељковићеве оцене српских револуционарних делатника Светозара Марковића и Димитрија Туцовића. Како Ђилас процењује, Недељковић у анализама Светозара Марковића "открива исто такву националистичку и буржоаску 'револуционарну' и 'социјалистичку' 'неужност' и шарлатанство, као и у другим, мање конкретним, погледима на поједине периоде развитка српског народа".⁶⁶⁷ Наиме, Недељковић лик и дело Светозара Марковића неумесно преувеличава и чак упоређује са класицима, Марксом и Енгелсом. По Ђиласовом мишљењу, Светозар Марковић, и објективних разлога, "уопште није био марксист" и није ни могао да у пуном и марксистичком смислу схвати револуционарне појаве и процесе. Он је једино могао да "посије" револуционарне идеје. Тако да објашњавати идеје Светозара Марковића аналогијом, како Ђилас каже, може само "антидијалектичар, ненаучник, националистички фалсификатор, који нема појма ни о Светозару, ни о марксизму, а понајмање о нашој Народној револуцији".⁶⁶⁸ У том погледу, Ђилас је методски приступ Душана Недељковића упоредио са "буржоаским" методом Слободана Јовановића, оцењујући их оба негативно, а Недељковићев чак и у горем светлу: "Ненаучни методи и рђаве савјести не могу а да се, на крају крајева, не нађу заједно, без обзира на привидно различите побуде: буржоаски метод (Слободан Јовановић) који је негирао Светозара Марковића због његовог нетачног предвиђања развитка, због неувидљивости чињеница, и 'социјалистички' бирократски (Душан Недељковић) који негира сам развитак, чињенице, тобоже уиме идеја: да је овдје буржоаско-позитивистички метод ипак изнад овог 'социјалистичког', нема никакве сумње – он се бар старао да утврђује чињенице, док овај чак и њих негира. А што је онај први оно чинио ради одбране капитализма, а овај други ово ради доказивања приоритета Срба над осталим народима, тиме што имају приоритет у социјализму, односно – у 'дубоком и далековидом маркситичком решењу' наше Народне револуције још код Светозара Марковића – за социјализам и за равноправне односе међу народима

⁶⁶⁶ *Isto*, str. 44-47.

⁶⁶⁷ *Isto*, str. 48.

⁶⁶⁸ *Isto*, str. 48-49.

мање-више је свеједно".⁶⁶⁹ Тако Ђилас закључује да је, поред осталог, "скривени смисао" Недељковићеве књиге и у томе да отме револуцију несрпским народима Југославије.⁶⁷⁰

Међутим, тек је по Ђиласу период Димитрија Туцовића и стварања Српске социјалне демократије "пружио Недељковићу обилато и увјерљиво поље за његове у сваком погледу сумњиве подухвате". Недељковић тако тврди да ставови Димитрија Туцовића ни по чему нису различити од Лењинових и Титових, из чега пак проистиче да ова двојица ништа ново нису допринела. То је по Ђиласу продукт метода чије су главне карактеристике "истргнути цитати и површне аналогije, доказивање цитатима и аналогijама, а не анализом развитка стварности, провјеравањем ситата у стварности развитка", а који је ненаучан и заступљен код "свих догматичара", посебно оних у СССР-у.⁶⁷¹ У упоређивању Туцовића и Лењина, Ђилас види агресиван и много негативнији метод него у случају "буржоаских" стваралаца: "Ниједном буржоаском професору не би пале на ум овакве мегаломанске и антиисториске аналогije, али се ове сасвим природно јављају у глави једног 'социјалистичког' 'филозофа' и професора – Недељковића".⁶⁷² "Отуда је и природно", сматра Ђилас, "да баш таква – наша совјетског типа – антистаљиниатичка ненаучност буде не само израз нашег сопственог бирократизма и да се облачи у социјалистичко рухо, као мање-више сваки савремени бирократизам, него је природно што она има, као она совјетска, шовинистички, у овом случају великосрпски карактер". А помоћу бирократизма, подвлачи Ђилас, "борити се тобоже против совјетског бирократизма и монополизма, а све то у име социјализма, демократије и револуције – у томе је такође јанусовско лице професора Недељковића".⁶⁷³

Детаљно анализирајући текст, Ђилас сматра да у "читавај тој расправи-реферату-програму Душана Недељковића нема ниједне реченице која би могла бити

⁶⁶⁹ *Isto*, str. 49-50.

⁶⁷⁰ *Isto*, str. 50.

⁶⁷¹ *Isto*. "Доказивања Душана Недељковића", сматра Ђилас, "како су Туцовић и Лењин мислили исто и доказивали исто, иако има антикоминформовски, антистаљиниатички карактер, уствари није ништа друго него продукт наших сопствених, југословенских бирократских, наших стаљинистичких тенденција и претензија да се буде газдица на 'свом' подручју, на својој зони утицаја. Отуда код њега и доказивање оне револуционарности у нашој прошлости које уствари није било, а и приказивање оне које је било у друкчијој свјетлости него каква је била. Због тога он, сем осталог, и идентификује процесе на Истоку, у СССР, са онима на Западу, у буржоаско-демократским земљама. Он не схвата да има и разлика, и те каквих разлика!" (*Isto*, str. 51).

⁶⁷² *Isto*, str. 52.

⁶⁷³ *Isto*.

одбрањена са становишта науке, са становишта материјализма, социјализма, револуције, стварних интереса српског народа..."⁶⁷⁴ По Ђиласу, Недељковић је "антистаљиниста који мисли стаљинистичким мозгом и служи се стаљинистичким методом". "А пошто је то тако," пише даље Ђилас, "пошто се Недељковић испољава као неке врсте антистаљинистички стаљиниста, његове стаљинистичке тезе и не можемо друкчије тумачити него као продукт властитог, нашег, југословенског бирократизма".⁶⁷⁵ Ђилас критикује Недељковића и за преамбициозност да "конституише науку конкретне, марксистичке, материјалистичке дијалектике", чега се до тог тренутка није "латио нико сем Стаљина и, ето, Душана Недељковића", а поређење њих двојице "није на штету ни једног ни другог, пошто је први, као писац, исто толико вулгарни симплициста колико је други конфузни компликатор".⁶⁷⁶ У свему томе, Ђилас види потцењивање целокупног наслеђа марксизма и намеру напуштања важећих поставки, као и укалупљивање дијалектике у "скуп општих догматских правила" и кочење развитка материјалистичке мисли. Међутим, када се тај "догматски, апсурдни и претенциозни задатак постави", према Ђиласовом опажању, морају се наћи и "људи и организације да га обаве", а у Недељковићевом случају то је Српско филозофско друштво.⁶⁷⁷ На крају, Милован Ђилас закључује да је Душан Недељковић "само ружан, неукусан, конфузан, разметљив и претенциозан 'филозофски' симптом оне исте бирократске уображености, надувености и деспотизма који се јављају на многим странама у мање-више свим областима друштвеног живота, с тенденцијом да се, сва ки на свом сектору, и експлоататорских и деспотских побуда, природе друштву, радничкој класи и радном народу, као тобожњи 'основни фактор' њихове борбе за социјализам и демократију, умјесто саме те борбе као основног фактора". Због тога је по њему било нужно приказати филозофију Душана Недељковића као "двоструку", у којој нема "ни мисли, ни филозофије, него само незајажљива претензија да прикаже себе као великог мислиоца и филозофа, ради антидруштвених практичних циљева".⁶⁷⁸

Према закључцима неких аутора, Ђиласова критика Душана Недељковића имала је све особине политичког напада. Како запажа Предраг Ј. Марковић, "кампања против њега је типична партијска кампања, чија је особеност да је овај пут усмерена против

⁶⁷⁴ *Isto*, str. 54.

⁶⁷⁵ *Isto*, str. 59.

⁶⁷⁶ *Isto*, str. 61.

⁶⁷⁷ *Isto*, str. 64.

⁶⁷⁸ *Isto*, str. 67.

догмате", као и да је Недељковић "један од ретких догмата са којим се Партија јавно обрачунала, и то на тако високом нивоу". Марковић претпоставља да се иза Ђиласовог напада крије шири спектар политичких околности, пре свега обрачун са српским комунистима (случај Нешковић и српских кадрова у Хрватској).⁶⁷⁹

Друга могућа претпоставка односи се на лични карактер обрачуна. Наиме, у питању је била Ђиласова сујета као водећег "партијског идеолога" и теоретичара, која се сударила са превеликим амбицијама професора Недељковића. Ову претпоставку износи Предраг Ј. Марковић, на основу мишљења Светозара Стојановића,⁶⁸⁰ а исто мишљење као што смо видели дели и Михаило Марковић. У својим сећањима на овај догађај, Михаило Марковић описује ситуацију одбијања Душана Недељковића да одговори Ђиласу, тумачећи то Недељковићевом плашљивом природом, али и илузорношћу упуштања у неравноправну борбу са моћним "партијским идеологом". "У ствари", иронично примећује Михаило Марковић, "борба је заиста била 'неравна', али у сасвим другом смислу. На једној страни је био академик и шеф катедре за филозофију, а на другој обичан филозофски аматер".⁶⁸¹ Међутим, тај "филозофски аматер" имао је снажну политичку моћ, па и ону да јавно напомене да професора Недељковића не би требало због ставова кажњавати, јер то не би било у духу нових односа у друштву. Тако је Недељковић "преживео" и остао на катедри, али ће убрзо ипак доћи до његовог пензионисања, првенствено због његове старе "нарави" и тежњи за монополизацијом предавања на факултету.⁶⁸²

С друге стране, Милован Ђилас је у својој критици ставова Душана Недељковића доследно наставио своје разрачунавање са бирократским начином размишљања, па је у том смислу можда и прижељкивао јавну полемику са истакнутим професором. Он је, како такође истичу поједини аутори, у Недељковићевом мишљењу видео "резултат стаљинистичког приступа и његовог одраза у југословенској стварности". Поред тога, Ђилас је желео да један упрошћени начин сагледавања прошлости темељно подвргне критици и тиме истакне "неопходност сталног проверавања и сукобљавања супротстављених ставова".⁶⁸³ С тим у вези, и цео "пројекат" часописа *Нова мисао* замишљен је у том идејном контексту. Како Ратко

⁶⁷⁹ П. Ј. Марковић, *н. д.*, стр. 364-365.

⁶⁸⁰ *Исто*, стр. 365.

⁶⁸¹ М. Марковић, *н. д.*, књ. 1, стр. 203.

⁶⁸² *Исто*.

⁶⁸³ В. Станић, "Милован Ђилас 1953/54: између револуције и слободе", *Токови историје*, 3-4/2008, стр. 257. (даље: В. Станић, *н. д.*).

Пековић примећује, Ђиласов чланак је "занимљив стога што наговештава доследну оријентацију самог Ђиласа и часописа (у коме он, без сумње, игра велику улогу) да низом теоријских и публицистичких текстова (Дедијер, Ристић, Давичо, Стојнић, Ђилас) подвргне радикалној критици и анализи совјетску теорију и политичку праксу".⁶⁸⁴

⁶⁸⁴ R. Peković, *Ni rat ni mir*, str. 158.

II Одбрана независности

Југославија и Исток – приближавања

Идеолошко везивање

У Комунистичкој партији Југославије већ средином 20-их година отпочела је тзв. "бољшевизација", односно идеолошка и политичка совјетизација партијске организације и њеног чланства.¹ Као "секција" Коминтерне и суштински експонент совјетске политике на Балкану, КПЈ је у званичним документима безрезервно пропагирала политику и идеологију СССР-а, док је нова генерација њеног руководства, формирана током 30-их година, у свом деловању доследно заступала ставове изграђене у складу са политичко-идеолошким директивама из Москве.²

Значајан број докумената говори о идеолошкој и политичкој везаности Милована Ђиласа, као једне од четири најутицајније личности у Партији, за СССР. Период Ђиласове јасне позитивне "одређености" према совјетској идеологији, политици и друштвеној пракси протеже се од 1932. до 1948. године, односно од тренутка његовог уласка у Партију до југословенско-совјетског сукоба и политичког разилажења, које је за Ђиласа у суштини значило и почетак идеолошког разилажења. У овом периоду, као водећи партијски идеолог, Милован Ђилас је активно пропагирао политику СССР-а, систем вредности, идеолошко-политичку линију и култ вође Стаљина. Идеолошко-политичко везивање југословенских комуниста за СССР у наведеном раздобљу спровођено је у различитим условима и историјским ситуацијама: периоду илегалног деловања КПЈ (до 1941. године), периоду рата и револуције (1941-1945) и периоду власти КПЈ (1945-1948). Кроз наведене фазе Ђилас је имао важну улогу, пре свега, у идеолошком изграђивању партијске линије и политичке доктрине.

На почетку своје револуционарне делатности Милован Ђилас не прихвата одмах совјетску идеологију у строго дисциплинованом и беспоговорном облику усвајања и

¹ О овој теми опширније: К. Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929. Историјске последице*, Београд 1994.

² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, str. 244-249.

спровођења директива из Москве. По доласку у Београд на студије и пре успостављања првих контаката са комунистима, Ђилас чак није био ни јасно дефинисани левичар,³ располажући веома оскудним, или чак никаквим, познавањем класика марксизма,⁴ док о познавању политичко-идеолошке доктрине марксизма-лењинизма није могло бити ни говора.⁵ У једном од сведочанстава изречених Василију Калезићу, Ђилас је за овај период кратко, чини се и суштински доста тачно, објаснио свој идеолошки развој: "прво сам био комунист, па сам учио теорију".⁶

Ђиласов пут ка прихватању комунистичке идеологије водио је, пре свега, преко интелектуалних стремљења, односно личног опредељења за списатељску делатност, које је собом носило и литерарно сазревање.⁷ Важан, ако не и најважнији, део Ђиласове ране лектире, чинили су писци руске класичне књижевности.⁸ Поменуто је већ како Ђилас на једном месту у својим сећањима каже да је увек у себи осећао "неки неплаћени – комунистички – дуг према Достојевском".⁹ Затим, ту су присутни и породично васпитање и православна, епска традиција родне Црне Горе, чији су трагови несумњиво били урезани у Ђиласову личност од најранијих дана. И на крају, судећи према мемоарима, личне склоности ка бунтовништву и осећај за једнакост и правду. Све је то, по свој прилици, утицало на младалачко формирање својеврсне имагинарне представе о "Русији" као идеалу узвишене и праведне земље, која је, сада и као "прва земља социјализма", моћна и велика у свести младог идеалисте, то морала бити и у реалности.¹⁰

³ В. Калезић, "Хронологија живота и рада Милована Ђиласа", у: *Милован Ђилас (1911-1995)*, зборник радова, стр. 325; V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 115, 118. И у својим мемоарима Ђилас ће забележити да су године 1930-1932. представљале политички и идеолошки конфузан период у његовом животу. (M. Djilas, *Memoir...*, p. 78).

⁴ M. Djilas, *Memoir...*, p. 65; V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 106.

⁵ "Из комунистичког учења ништа нисам знао, сем оног што се шапутало о мартирству и идеалном поретку: као нека нова религија, утолико привлачнија што је брутално прогоњена." (M. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 8).

⁶ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 107.

⁷ Видети: M. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 332-339.

⁸ *Исто*, стр. 335-339.

⁹ *Исто*, стр. 294.

¹⁰ Када је на пролеће 1944. Ђилас први пут требало да пође у СССР, у својим мемоарима је забележио да га је та вест бацила "у пригушени занос и поноситост" и да је ишао у земљу "својих параславенских корена и своје свељудске вере". (M. Đilas, *Revolucionarni rat*, str. 373). Описујући своја размишљања на путу за СССР, Ђилас каже: "... као да сам се враћао у прадавну, незнану, али своју постојбину... Мутно сам се присећао како већ скоро три столећа југословенски визионари и борци, државници и господари – понајвећма несрећне владике испаћене Црне Горе, ходочасте у Русију и траже у њој разумевања и спаса. Не идем ли и ја њиховим путевима? И није ли то домовина наших пређа, које је незнана лавина снела на балканску ветрометину..." (M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 19-20).

Прво Ђиласово јавно учествовање у политичким догађајима, када се природно како каже "нашао међу левичарима", биле су студентске демонстрације пред изборе у јесен 1931. године. Учесници демонстрација су се груписали спонтано, на заједничкој или сличној идејној основи, у зависности од политичких склоности појединаца. Ђиласова група је била окупљена око левичарске (комунистичке) платформе, али изван делокруга политичких организација, као "комунисти без партије и теорије". Била је то нова генерација, идеолошки и политички још увек недовољно обликована, али духовно спремна за снажно и одлучно деловање. "Из разореног политичког живота, у коме је пре диктатуре вегетирала полуилегална комунистичка партија, ницале су младе снаге, решене на страдања и беспштедну борбу – погодан, идеалан материјал за победничку, неизбежну стаљинистичку варијанту", пише Ђилас у сећањима.¹¹

Коначно Ђиласово идеолошко формирање, у смислу апсолутног прихватања совјетских идеолошких и политичких поставки, довршено је за време издржавања затворске казне (1933-1936). За три године проведене на робији, Ђилас је прошао кроз посебну врсту интелектуалног, идеолошког и политичког сазревања. Поред преданог ишчитавања идеолошког материјала, многобројних разговора са другим комунистима (од којих су многи већ боравили у СССР-у) о првој земљи социјализма, потпуно је овладао руским језиком и стигао да преводи и пише.

У процесу затворске "едукације", како Ђилас бележи у мемоарима, "основна претпоставка била је да су Маркс, Енгелс и Лењин били у свему у праву", док је циљ био што боље разумевање њихових идеолошких поставки. Исто је то важило и за однос према тадашњем неприкосновеном совјетском вођи Стаљину, чији се култ личности у СССР-у баш тих година у потпуности успоставио. Ђилас се сећа да су "чак и такви људи" као Огњен Прица, Оскар Давичо и он сам, који су како каже имали широко образовање и "суптилни смисао за стилске прецизности", били одушевљени "кристалном јасноћом" и "лепотом" Стаљиновог стила. Радило се, заправо, о некој врсти интелектуалне обавезе међу образованијим југословенским комунистима да радове совјетских руководилаца и теоретичара, а посебно Стаљина, уздижу и величају као пример идеолошке чистоће и беспрекорних интелектуалних (односно политичко-теоријских) способности.¹² Међутим, према Ђиласовом сећању, током затворских

¹¹ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 9.

¹² До које се апсурдности, међу комунистима-интелектуалцима у затвору, уздизао Стаљинов лик говори сликовито сећање самог Ђиласа да је, на пример, Давичо тврдио да је Стаљин математички прецизно преобликовао Хегелову "магловиту дијалектику", док је Прица посебно ценио Стаљинову вештину да

година, иако је добијала "најтврђе, најдоследније, односно најнепомирљивије форме",¹³ стаљинизација партијског чланства још увек није попримала апсолутна, "идолатријска" својства, посебно према Стаљиновом лику и делу. "Стаљинов ауторитет је био неспоран, али као политичког вође, а не као инкарнације, идеје и покрета",¹⁴ "сматрали смо га великим генијем, али још увек не и божанским бићем".¹⁵ Чак и у односу према Троцком, тадашњем водећем совјетском "отпаднику", није се ишло до крајњих граница осуде, већ је сматран човеком који је само "одступио" од исправне политике и идеологије, који је био можда чак и контрареволуционар, али никако "издајник или шпијун".¹⁶

У својим сећањима на овај затворски период Ђилас је југословенске комунисте видео као људе дисциплиноване и подређене идеологији из Кремља, али који су стаљинизам прихватили само "политички" а не "парарелигијски", односно беспоговорно и слепо, притом се одликујући и својим посебностима: "Југословенски стаљинисти – а то се на робији најјасније могло видети – били су то само по политичкој оријентацији, али не ни по менталитету, ни по интелектуалној устројености: лењинизам, а поготову стаљинизам, схватани су и прихватани претежно својим револуционарним, а не властодржачким и тиранским странама: теорија је била живо, духовно оружје револуције, а не ушкопљена, окамењена догма..."¹⁷ Процес бољшевизације југословенских комуниста је, како пише Ђилас, био дуг и болан, а за себе каже "да се и он сам изненада нашао усред њега." Слика идеалног бољшевика одражавала је "човека

успешно "комбинује филозофске принципе са примерима из свакодневног живота". За себе Ђилас каже да је волео "једноставну структуру" Стаљинових радова. У развоју социјалистичке мисли за њих је "Маркс био раскошан, Лењин страстан и моћан, а Стаљин монументалан". (М. Djilas, *Memoir...*, р. 225). У мемоарима у којима је описао своје касније сусрете са Стаљином, Ђилас је забележио: "Међу нама комунистима било је људи с развијеним естетским смислом и обимним знањем литературе и филозофије, па ипак смо се одушевљавали не само Стаљиновим погледима, него и "савршенством" његове форме. И ја сам сам много пута указивао у дискусијама на кристалност стила, продорност логике и хармоничност Стаљинових излагања, као на изразе највише мудрости, мада ми ни тада не би нимало било тешко да код неког другог аутора истих својстава уочим како се ту у ствари ради о безбојности и скучености и неумешној мешавини вулгарне журналистике и Библије. Каткада је то добијало и смешне облике: узимано је као озбиљно да ће се рат завршити 1942. године, јер да је то Стаљин рекао, али кад се то није догодило пророчанство је заборављено, а да пророк није ништа изгубио од своје надљудске моћи. У ствари, с југословенским комунистима се догађало што и са свима онима, кроз дугу људску историју, који своју људску судбину подреде искључиво једној идеји: они су и несвесно изумевали Совјетски Савез и Стаљина какви су им били нужни за властиту борбу и њено оправдање." (М. Djilas, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 14).

¹³ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 9.

¹⁴ *Исто*.

¹⁵ М. Djilas, *Memoir...*, р. 226.

¹⁶ *Ibid*.

¹⁷ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 9-10.

потпуно оданог револуцији и партији", и без обзира што то није била, сећа се Ђилас, реална представа, већ облик пропаганде, "ми смо је потпуно прихватили јер смо морали да победимо".¹⁸ Све информације о СССР-у добијане су од људи који су тамо већ боравили и који су заточеним комунистима у затвору говорили о совјетској "стварности", а "ми смо у то веровали", објашњава Ђилас.¹⁹ Према Ђиласовим речима, у то време генерацијских смена у Партији, стара генерација "вођа израслих из левих социјалдемократија, уколико се није пасивизирала или била уништена у совјетским чисткама, смењена је новом, младом генерацијом, каљеном у диктатури и у стаљинистичкој доктрини".²⁰

После изласка са робије, Ђилас је, као партијски руководиоца, идеолошки већ био "оформљен". Основни идеолошко-политички принципи марксизма-лењинизма, у њиховој стаљинистичкој варијанти, представљали су основу Ђиласовог политичког, па и интелектуалног хабитуса, дакако у складу са тадашњом званичном политичком и идеолошком линијом КПЈ, која је пак заступала званичне погледе Коминтерне, односно СССР-а. Политика СССР-а је у сваком тренутку максимално подржавана, заступана и оправдавана, а међународни потези совјетског руководства, чак и када су идеолошки били компромитујући, разложно су тумачени у партијским гласилима.

Милован Ђилас у периоду илегалног деловања није превише писао о темама везаним за спољну политику СССР-а, нити се дубље упуштао у анализе ове врсте, које би се у идеолошко-политичким поставкама и суштинским анализама издвајале евентуалном посебношћу и оригиналношћу од мноштва других текстова званичне партијске пропаганде у то време. Његови чланци посвећени овој теми одликују се јасним и недвосмисленим ставом подршке совјетској политици и активистичком пропагандом сарадње са СССР-ом, коју је у то време требало што успешније ширити у домаћој јавности. Такав је био случај и приликом потписивања споразума Рибентроп-Молотов, 1939. године, почетка Другог светског рата, немачко-совјетске окупације и поделе Пољске и совјетске окупације Бесарабије, Северне Буковине и Балтичких земаља. У тексту "Између две перспективе", објављеном у *Пролетеру*, Ђилас је поздравио "ослободилачки" улазак совјетских трупа у Балтичке земље и румунске покрајине, речима: "Око 10. милиона капитализмом напаћеног народа ослобођено је

¹⁸ М. Djilas, *Memoir...*, р. 229.

¹⁹ *Ibid*, р. 228-229.

²⁰ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 11.

ових дана класног и националног угњетавања. Бесарабија, Северна Буковина, Литва, Латвија и Естонија ушле су – снагом и помоћу непобедивог СССР, те снагом своје властите борбе – у велику братску породицу совјетских народа..." У истом чланку Ђилас је акценат ставио на агресивне "империјалистичке силе" (у које су тада заједно убрајане и нацистичко-фашистичке и силе западних демократија) и одбрамбену и мудру политику СССР-а, са којим је требало успоставити најтешњу сарадњу.²¹ Био је ово типичан текст, један од многобројних из пера различитих аутора објављених у тадашњим партијским гласилима, који су на исти начин величали и оправдавали политику СССР-а. Треба поменути и текстове, објављене у листу Покрајинског комитета Србије *Комунист* (кратко излазио 1940. године), чији је уредник и аутор скоро свих прилога био Милован Ђилас.²² У већем броју чланака посебна пажња се поклања истицању и величању политике СССР-а, Стаљина и совјетског утицаја на КПЈ.²³

Много већи простор заступању стаљинистичких идеолошких и политичких ставова Ђилас је посветио у интелектуалној сфери свог деловања. Својим преданим ангажовањем по разним, понекад и веома осетљивим и сложеним питањима, из области културе, превасходно књижевности и књижевне критике, Ђилас је представљао неку врсту "идеолошке песнице" Партије и једног од њених најважнијих представника у тадашњем интелектуалном свету.²⁴ Колико су Ђиласова интелектуална стремљења била уско повезана са идеолошким убеђењима, врло сликовито описује покушај Станка Ласића да симболички рашчлани и објасни тоталитарну идеолошку свест југословенских комуниста из времена стаљинистичке фазе, посебно оних најрадикалнијих који су, како каже, прихватили "стаљинистички комунизам као своје једино небо."²⁵ Детерминишући различите приступе комуниста стаљинизму (од оних најфанатичнијих присталица до отворених критичара), Ласић сврстава Ђиласа у најекстремнији пример, тзв. "есенцијалистички (стаљинистички) архетип", који у

²¹ Видети: М. Ђилас, "Између две перспективе", *Пролетер*

²² Треба напоменути да ниједан чланак у овом листу није потписан. Међутим, по личним сведочењима Милована Ђиласа, изреченим Милану Весовићу и Слободану Гавриловићу, аутор готово свих чланака био је он. (видети: М. Vesović, *Ilegalna štampa KPJ 1929-1941*, Београд 1989, стр. 186; С. Гавриловић, *Живојин Павловић и биланс совјетског термидора. Политичка биографија*, Београд 2011, стр. 102).

²³ Видети: М. Vesović, *Ilegalna štampa KPJ 1929-1941*, Београд 1989, стр. 188-189.

²⁴ Опширније: М. Ђилас, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, priredio V. Vojinović, Cetinje 2009; А. Hetzer, *Spontanitet und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970*, Göttingen 1980; D. Reinhartz, *Milovan Djilas. A Revolutionary As a Writer*, New York 1981.

²⁵ S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krležu. O moralnoj strukturi i totalitarnoj svesti*, knj. II, Zagreb 1989, стр. 87.

погледу идеолошке чистоће (искључивости) представља "најздравији облик": "Ђилас је видио стаљинизам као здравље комунизма, точније: једино здравље, здравље над здрављима".²⁶ О свом сусрету са стаљинизмом Ђилас каже: "стаљинизам сам затекао када сам ушао у партију, нисам имао шта да измишљам, то су биле готове формуле, врло једноставне да се схвате."²⁷

У овом периоду Ђилас је био водећи представник тзв. "социјалистичког реализма", интелектуално-идеолошког правца којег су по партијској дужности југословенски комунисти морали да заступају. Истина, можда Ђилас интимно никада није до крајњих граница усвојио "социјалистички реализам" и, уопште, идеолошку искључивост (што показује и чињеница да је већи део живота провео "пливајући" у дисидентским водама), али у првом делу своје револуционарне делатности он је, ван сваке сумње, био један од његових "најтврђих" представника, што је, очито, добрим делом представљало резултат бескомпромисног идеолошког "уступка" верности политичкој групацији којој је у то време припадао.²⁸ Тај свој идеолошки "израз", односно приврженост и оданост стаљинизму, интелектуално пројектовану кроз заступање линије тзв. социјалне књижевности, посебног литерарно-културног модела диктираног из Москве, Ђилас је испољавао кроз велики број текстова, књижевних критика, полемика, приказа и анализа,²⁹ док се политичка "примена" ове активности

²⁶ Видети: *Isto*, str. 86-95. Ласић је у својој књизи покушао да сачини оригиналну и занимљиву систематизацију "разнолике појавности коминтерновске свести", односно да на симболички начин (користећи притом медицинску терминологију патолошких стања), кроз различите примере личности, прикаже степен ригидности идеолошког односа југословенских комуниста према стаљинизму. Као "симболе", тј. примере одређеног стања, Ласић узима следеће личности: Милована Ђиласа, Родољуба Чолаковића, Бранка Попића, Јосипа Броза Тита, Мирослава Крлежу и Живојина Павловића. Његова симболичка "систематизација" изгледа овако:

- а) фанатички есенцијализам или облик здравља (симбол: Ђилас)
- б) стоички есенцијализам или облик грипе (симбол: Чолаковић)
- ц) мартиријски есенцијализам или облик патње (симбол: Попић)
- д) прагматични есенцијализам или облик туберкулозе (симбол: Тито)
- е) реалистички есенцијализам или облик бенигног тумора (симбол: Крлежа)
- ф) дисидентски есенцијализам или облик карцинома (симбол: Павловић)" (*Isto*, str. 88).

Као што се из наведене "систематизације" види, Ласић је Ђиласа видео као симбол фанатичног односа према идеологији, у овом случају према стаљинизму, док је у његове поставке веровао.

²⁷ М. Ђилас, "Protvrečja traganja za novim", *Sociologija*, 3/1990, str. 275.

²⁸ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 8. Ђилас је о овоме Василију Калезићу казивао: "Уколико сам категорички био за соц. литературу, то је потицало из идеолошких и политичких мотива. Јер ја сам увек интимно држао да има и мора да буде и друге *добре* литературе (наглашено у оригиналу – А.М.), а да је социјална више захтев времена и животне, револуционарне нужности и нужде." (V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 107).

²⁹ Видети: М. Ђилас, "Problemi naše književnosti", *Književni savremenik*, 10/1936, str. 121-125; М. Ђилас, "Nepotrebne koncesije nadrealizmu", *Znanost i život*, 5-6/1937, str. 239-245; М. Ђилас, "О поезији povodom jedne knjige", *Kultura*, 3/1938, str. 11-14; М. Ђилас, "Нешто о методу у 'Климу Самгину'", *Млада култура*, 1/1939, стр. 43-47; М. Ђилас, "Компраћикоси", *Umetnost i kritika*, 1/1939, str. 81-82; М. Ђилас, "Izvanredan

огледала у тзв. сукобу на књижевној левици, гласовитом интелектуално-политичком спору међу левичарским југословенским писцима и интелектуалним круговима.³⁰

Поред "интелектуалних" унутарпартијских спорова, на идеолошкој основи су, током 30-их година, свеprisутни били и они "тежи", директнији политички обрачуни који су се завршавали драстичним казнама, попут искључења из Партије и општом анатемизацијом обележених "криваца", неретко и физичким ликвидацијама (поготову оних оптужених чланова који су се у то време налазили у СССР-у, за време најжешћих политичких "чистки"). Такви "преступници" обично су жигосани називима "троцкиста" или "фракционаш", што је означавало тежак облик идеолошког и политичког престапа. Идеолошко-политичко анатемисање појединих чланова вршило се од стране челника партијског политичког апарата, међу којима је било тадашњих истакнутих имена југословенских комуниста. Оваква врста "задатака" није мимоишла ни Ђиласа, тада већ једног од водећих партијских идеолога. Један од добрих примера Ђиласових активности ове врсте, представља чланак "Против непријатеља Партије",³¹ штампан у партијском гласилу Покрајинског комитета Србије, *Комунист*, 1940. године. Такође, у истом листу штампан је и његов кратки чланак поводом књиге Живојина Павловића, члана КПЈ, *Биланс совјетског термидора*, у којој се оштро критикују стаљинистичке "чистке". У том чланку Павловићева књига окарактерисана је као "збирка провокација и клевета против наше Партије, КИ, СКП(б), Совјетске владе и друга Стаљина".³²

Величање и пропагирање СССР-а, Црвене армије и Стаљина у пуном свом обиму дошло је до изражаја за време рата и револуције. Од тада па готово све до 1948. године идолатријски однос према совјетском друштву, политици и вођи попримиће највеће размере, као део званичне партијске пропаганде чије је "прво перо" био Милован Ђилас.³³ Његови чланци, реферати, текстови, есеји и говори чије се теме

slučaj lepote", *Umetnost i kritika*, 1/1939, str. 82-83; М. Ђилас, "Od nerazumijevanja do revizionizma", *Književne sveske*, 1/1940, str. 157-194; и др.

³⁰ Видети: V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 118-128; S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 34-35; V. Kalezić, *U Krležinom savezđu*, Zagreb 1982; V. Kalezić, *Krleža i akteri sukoba na ljevici*, Beograd 2000; V. Visković, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001.

³¹ М. Ђилас, "Против непријатеља Партије", *Комунист*, 3-4/1940, стр. 8-9.

³² *Комунист*, 5/1940, стр. 8; видети и: С. Гавриловић, *Живојин Павловић...*, стр. 102.

³³ Милован Ђилас у вези са тим пише: "То је већ била партија не само идеолошки јединствена као и совјетска, него је верност совјетском вођству био један од битних елемената њене изградње и њене активности. Стаљин није био само неоспорни и генијални вођ, него и инкарнација саме идеје и сањаног новог друштва. Та идолатрија Стаљинове личности, као и мање-више свега у Совјетском Савезу – на пример процеси и чистке, били су правдани и оправдани, а што може изгледати још чудније: комунисти су успевали сами себе да убеду у њихову селисходност и истинитост и још лакше од тога – да потисну из свести и забораве непријатне чињенице." (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 14).

односе на Совјетски Савез, грубо се могу поделити на три категорије: оне везане у различитим аспектима за совјетску политику, друштво и идеологију, затим оне које се односе на величање симбола и тековина совјетске револуције (Октобар, Црвена армија, Лењин) и на оне чија је тема лик и дело Стаљина. У једном интервјуу из 1980. године, Ђилас је своју политичко-идеолошку ригидност из револуционарних дана објаснио овако: "Био сам стаљинист – како су комунисти у то време били. И да није било сукоба са Совјетским Савезом, ја бих био остао стаљинист све до XX конгреса Партије (СССР). Данас је помодно међу комунистима да не признају своју стаљинистичку прошлост и да поричу да су рекли оно што су у ствари рекли. Ја то нећу учинити. Мој стаљинизам је познат. И када данас гледам уназад на њега, могу само да поновим да ми не бисмо победили у своме рату против Хитлера – да нисмо узели овај неприкладан став према Совјетском Савезу и Стаљину. Ми смо га потребовали за наше јединство и наш морал. Били смо фанатици, и требало је да будемо. Сад, да ли сам ја веровао у сваку појединост овог хваљења..., то је друго питање... У моме прилазу Стаљину било је нечега сличног религијској врсти веровања. Ми смо сви веровали у њега на тај начин. Можда, као што кажем, нисам имао потпуно поверење у сваки придев којим сам био обасуо Стаљина (известан ритуал величања био је у тим данима обавезан), али сам онда био уверен да ако неко бива обузет овим величањем на вишем нивоу политичке свести, то је било исправно и битно".³⁴

Без обзира да ли је аутор заиста и искрено веровао у оно што је тада писао, односно да ли је имао "потпуно поверење у сваки свој придев" и да ли је то делом био резултат партијске дисциплине ("ритуал величања", како каже, обавезан у то време), остаје чињеница да је Милован Ђилас, као водећи партијски идеолог, из овог времена оставио низ хвалоспевних и панегиричних текстова, пуних тврдох идеолошких ставова и неодмереног величања прве земље социјализма и њеног вође.

За Ђиласов начин писања о СССР-у, поред његовог идеолошког уверења а такође и склоности ка емотивном и литерарном изражавању, треба узети у обзир и околност да он сам до 1944. године није имао прилике да борави у СССР-у. Његово прво путовање, у пролеће 1944, било је ван сваке сумње веома емотивно доживљено.³⁵

³⁴ D. Тошић, *Ko je Milovan Đilas...*, str. 60-61.

³⁵ Своје емотивно стање пред полазак у СССР, 1944. године, Ђилас је описао у својим мемоарима: "Све моје биће треперило је радосним слутњама скорог, што скоријег сусрета са Совјетским Савезом, земљом која је први пут у историји била – веровао сам вером тврђом од камена – неизневерени сан сањара, прегнућа бораца и патњи мученика. И ја сам за њу чамовао и био мучен у тамницама, мрзео и проливао крв људску, не штедећи ни ону властите браће своје." (M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 16).

То је резултирало и изражавањима таквог стања у текстовима писаним по повратку у Југославију. Тако је у чланку "Совјетски човјек и наша борба", објављеног у лето 1944. на Вису, непосредно по доласку из СССР-а, совјетска стварност у ратним условима представљена готово на епски идеализован начин. За Ђиласа је совјетски човек "срдачан, радостан, пристодушан, несебичан", он верује у своју отаџбину, верује у победу, верује у власт која га води. Совјетски систем је потпуно народни и у свим сегментима повезан са жељама народа и његовом (руском) традицијом: "Нема сумње да се дубоки коријени данашњих особина совјетских људи налазе и у историјском развоју Русије, руске државе и особито руске културе, која је култури човјечанства дала ону неугасиву боју душевности, осјећања праведности и несебичности. Али не би било тачно ако се томе не би додало да су совјетски поредак, Партија и Комсомол – израсли на темељима најдубљих и најинтимнијих тежњи народа – развили и одњеговали баш те особине совјетских људи". У наведеном тексту Ђилас је становишта да је "совјетски поредак данас неодвојив од народног живота", а да су полуге тог поретка "огромни совјетски државни апарат, влада, Партија, повезани, боље рећи срасли с народом и израсли из њега." Ђиласова слика односа совјетског партијско-државног апарата и народа је емотивна и идеализирајућа: "Члана Партије или Комсомола је немогућно, без дубљег разговора, разликовати од обичног совјетског грађанина – оно што Партија говори, што "Правда" пише, извађено је из срца, из ума просјечног совјетског грађанина, подигнуто височије и учињено општенонародном ствари. Сваки совјетски грађанин осјећа оно што "Правда" пише, само то можда није умιο рећи". Посебну пажњу треба усмерити на Ђиласову тадашњу глорификацију совјетског политичког система, с обзиром да је основа Ђиласове касније критике совјетског друштва почивала на његовој критици бирократских појава у СССР-у: "Звање члана партије се не стиче ни по привилегији ни по милости, ни ради каријере, него по несебичном пожртвовању у раду за народ, у упорној борби за остваривање народних тежњи и интереса". Такође, совјетски државни и партијски руководиоци су пренаглашено и неодмерено поистовећивани са радничким интересима, када на пример Ђилас каже да "Молотов мисли о раднику са закрпљеним панталонама, али и тај радник, негдје на Уралу, осјећа да Молотов, Партија, влада, мисле о томе и зна да ће рат проћи и да ће опет, још више, бити свега".

Ђилас је у овом тексту посебно истакао приврженост југословенских партизана совјетској борби, као и љубав совјетских војника према Југославији која је "несебична и

племенита" и који су се и за време битке за Стаљинград распитивали о југословенским борцима. Треба такође поменути да овом приликом Ђилас није пропустио да нагласи совјетски пријатељски и савезнички однос како према југословенској ослободилачкој борби и револуцији тако и према југословенској независности: "Ми нигдје ни код кога нијесмо примјетили никакву тенденцију мијешања у било чије унутрашње ствари, па ни у наше. Када смо, у Комесаријату народне одбране, тражили да се у нашу војну јединицу у СССР-у уведе звање комесара, изнијели су многе противразлоге: да та звања не постоје у чешким и пољским војним јединицама, политички обзири итд. Најзад је ствар дошла до Стаљина. Он је то ријешо, по обичају, једноставно и кратко: 'То је њихова војска, нек раде с њом шта хоће.' " ³⁶

У својим ратним и послератним текстовима Ђилас је готово увек користио прилику да истакне позитиван допринос СССР-а у спољној политици, посебно према Југославији и њеном револуционарном покрету.³⁷ СССР је у Ђиласовим чланцима одлучујући чинилац мира и заштитник малих народа од опасности империјализма. СССР је држава која "непоколебљиво стоји на бранику чврстог мира и сарадње међу народима", а без њега се не може "данас ни замислити успјешна борба народа за мир, за сарадњу и за међусобно поштовање". Ђилас је био чврст у овом уверењу: "Стварање велике совјетске државе не значи само крај империјалистичког господства на једној шестини земаљске кугле, крај неограничене владавине империјалиста у свијету, него, истовремено, крај практичне могућности да једна империјалистичка држава или група империјалистичких држава постигне свјетско господство".³⁸ Ово је изговорено на прослави тридесетогодишњице Октобарске револуције, новембра 1947, свега неколико месеци пре почетка сукоба Југославије и СССР.

Ђилас је тада пропагирао и непоколебљиву веру у совјетски систем и совјетско друштво: "Совјетски Савез је данас једина земља која не мора да се хрве са

³⁶ Видети: М. Ђилас, "Совјетски човјек и наша борба", *Нова Југославија*, 7-10/1944, стр. 37-40.

³⁷ Видети: М. Ђилас, "Uloga Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašističkih osvajača", *Proleter*, 16/1942, str. 27-30; М. Ђилас, "Šta znači sadašnja propaganda o posleratnom uređenju Evrope", *Proleter*, 17/1942, str. 15-20; М. Ђилас, "Crvena armija – spasilac čovječanstva", *Borba*, 15. februar 1943; М. Ђилас, "Код Црвене армије", *Нова Југославија*, 11-12/1944, стр. 25-30; М. Ђилас, "Положај нашег ослободилачког покрета после Московске и Техеранске конференције", *Нова Југославија*, 1/1944, стр. 4-6; М. Ђилас, "Поводом катинског злочина", *Нова Југославија*, 1/1944, стр. 22; М. Ђилас, "Совјетски човјек и наша борба", *Нова Југославија*, 7-10/1944, стр. 37-40; М. Ђилас, "СССР у борби за учвршћење мира. Поводом реферата комесара спољних послова В. М. Молотова о 28-годишњици Октобарске револуције", *Борба*, 11. новембар 1945; М. Ђилас, "Уочи двадесет другог јуна", *Борба*, 21. јун 1945; М. Ђилас, "Девети мај – дан побједи. О годишњици побједи", *Политика*, 9. мај 1946; М. Ђилас, "Улога Свјетског Савеза у борби за мир и демократију", *Југославија – СССР*, 14/1946, стр. 15-16; и др.

³⁸ М. Ђилас, "Тридесетогодишњица Октобарске револуције.", *Борба*, 7. новембар 1947.

унутрашњим политичким проблемима (у оном смислу политичким о коме се ради у другим земљама). Совјетски Савез је земља најнапредније, најразвијеније демократије. У том погледу, он се налази за читаву епоху испред других земаља. Пред њим се данас не постављају проблеми као што су – незапосленост и слично".³⁹ Тако је и о совјетској колхозној политици писао: "Колхозни поредак је до краја ујединио сељаштво и радничку класу, ујединио њихов живот и њихову судбину. Он је, сем осталог, дао СССР-у несаломљиву унутарњу снагу и отворио неограничене могућности даљег развитака. Колективизација је најнеопходнији догађај у Русији послје Октобарске револуције. Она је цементирала револуцију, претворила у живот идеје Октобра".⁴⁰

Примењивање идеолошке доктрине лењинизма-стаљинизма Ђилас је видео као апсолутни процес нераскидив од револуционарног искуства. Ова доктрина је у његовим очима била не само интегрални део револуционарног процеса, већ и обавеза за будућност: "И искуство нашег устанка потврдило је у потпуности исправност читавог учења Лењина-Стаљина. Да наш ослободилачки покрет и његово руководство нијесу били руковођени учењем Лењина-Стаљина, наша земља не би могла извојевати такве побједи. У току наше борбе с необичним сјајем и јаснишћу испољиле су се генијалне поставке Лењина-Стаљина о националном питању, о питању државе, о питању рата, о питању револуције и о питањима нових, оригиналних, особених форми борбе у новим, оригиналним, особеним, условима. Само ако и у будуће у свом раду буде руковођена и васпитана учењем Лењина-Стаљина, Партија може да се правилно развија, да иде правилним путем, да побјеђује, – јер је једино учење Лењина-Стаљина кадро да да снагу и моћ сналажења у борби за добро народа, за подизање народног живота и народне културе".⁴¹ У ово време Ђилас је стаљинизам сматрао полазном основом идеолошке изградње, када је у доктринарном духу писао: "Теоретска борба и идејна чистоћа никад нијесу тако важне за Партију као данас... Са садашњом идејном спремом, са садашњим оскудним теориским залихама, Партија не може да се креће напријед. И зато: свуда и неуморно – подизање идеолошког нивоа у духу учења Лењина-Стаљина".⁴²

³⁹ М. Ђилас, "СССР у борби за учвршћење мира. Поводом реферата комесара спољних послова В. М. Молотова о 28-годишњици Октобарске револуције", *Борба*, 11. новембар 1945.

⁴⁰ М. Ђилас, "Код Црвене армије", *Нова Југославија*, 10-12/1944, стр. 28.

⁴¹ М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946, стр. 40-41.

⁴² *Исто*, стр. 41.

Историјски и политички симболи совјетске револуционарне традиције и државе, као што су Октобарска револуција,⁴³ Црвена армија⁴⁴ и Владимир Иљич Лењин⁴⁵ били су честа тема Ђиласових говора и чланака. Афирмативни приказ наведених симбола уклапао се у општу слику тадашње партијске идеолошке линије која је била у служби ратне револуционарне борбе, као и послератне изградње друштва по узору на СССР. Октобарској револуцији и совјетској држави даван је значај светске историјске мисије, епитети политичке авангарде поробљених народа и друштва апсолутне правде. Ђилас је занесено у току рата говорио о Октобарској револуцији која је "дала не само народима царске Русије братску слободну заједницу, а слободним радним људима цватуће друштво, богатство и безбрижан живот – него је и читавом човјечанству дала силу око које ће се окупљати све напредне снаге, силу кадру да поведе те снаге путевима једне нове цивилизације, у којој човјек човјеку неће бити вук него брат". А са Октобарском револуцијом појавила се "нова, до тада непозната држава – Савез Совјетских Социјалистичких Република, држава у којој је укинута изабљивање човјека човјеком, угњетавање народа народом". Та држава је представљала "моћан и несаломљив поредак, кадар да одоли свим искушењима".⁴⁶

У реферату поводом тридесетогодишњице Октобарске револуције, 6. новембра 1947, Милован Ђилас је, последњи пут званично говорећи о Октобарској револуцији пре југословенско-совјетског сукоба, свеобухватно афирмисао СССР, његово друштво и политику и његовог вођу. Позивајући се на речи Стаљина, Ђилас је на почетку дефинисао Октобарску револуцију као универзалну и јединствену историјску појаву, која се разликује од свих ранијих револуција и која је донела коначне одговоре и решења по питању универзалне људске (друштвене) правде. "Раније су, по правилу, револуције издизале нову експлоататорску класу намјесто старе, док је Октобарска револуција значила укидање сваке експлоатације и угњетавања. Већ сама та чињеница открива да се Октобарска револуција из основа разликује од свих револуција прије ње, да ниједан догађај у историји човјечанства није до те мејере уздрмао стари свијет, да није имао такав свјетско-историјски значај као она. Први пут пред очима радних људи

⁴³ Видети: М. Ђилас, *Чланци ...*, стр. 82-102, 153-167; М. Ђилас, "Тридесетогодишњица Октобарске револуције", *Борба*, 7. новембар 1947.

⁴⁴ Видети: М. Ђилас, "Црвена армија – спасилац човјечанства", *Борба*, 15. фебруар 1943; М. Ђилас, "Код Црвене армије", *Нова Југославија*, 10-12/1944, стр. 25-30; М. Ђилас, "Мајсторство Црвене армије узор за нашу војску" *Борба*, 23. јануар 1945.

⁴⁵ Видети: М. Ђилас, "Двадесет две године од смрти Владимира Илића Лењина", *Политика*, 21. јануар 1946; М. Ђилас, "О Лењину", *Борба*, 21. јануар 1946.

⁴⁶ М. Ђилас, *Чланци ...*, стр. 82-85; *Исто*, стр. 153-154.

и угњетених народа појавио се поредак без експлоатисаних и експлоататора, држава равноправних народа..." рекао је овом приликом Ђилас. По њему Октобарска револуција имала је двоструки, политички и идеолошки значај за човечанство. У првом случају, она је уништила империјализам, а у другом је "... својим искуствима, која су у својим дјелима формулисали Лењин и Стаљин, постала богата теоретска ризница ослободилачких покрета у другим земљама".⁴⁷

Из периода пре сукоба са Совјетским Савезом, посебно треба поменути Ђиласов однос према лику и делу совјетског вође Јосифа Висарионовича Стаљина. Ових текстова има мало, свега три (до сада нама познатих), али они убедљиво показују начин и степен Ђиласовог учешћа у изграђивању култа совјетског вође, као важног сегмената партијског идеолошког и пропагандног "материјала" намењеног чланству и широј јавности. Писани су и објављени у различитим околностима, уочи, за време и крајем рата, а поред њих, Ђилас је Стаљина помињао и о њему апологетски писао и у другим текстовима, говорима и рефератима, све до почетка југословенско-совјетског сукоба.

У тексту "Стаљин и наш раднички покрет", објављеном 1940. године у листу *Комунист*, тадашњем органу Покрајинског комитета, Ђилас је Стаљина представио као општеважећу политичку, моралну и интелектуалну фигуру, апсолутно доминантну у политичко-идеолошким стремљењима која важе и за југословенски револуционарни покрет. Тако је из ауторитета и учења совјетског вође директно извео и одредио три важна политичко-идеолошка питања за југословенски раднички покрет: основе националне политике, карактер југословенске револуције и основе партијске обнове и њене большевизације. Важност овог текста огледа се, с тога, и у томе да је кроз удео Стаљиновог учења у формирању начела и полазишта идеологије југословенских комуниста, Ђилас формулисао и важне политичке поставке, као делове програма југословенског револуционарног покрета у годинама пред избијање рата и револуције.

Ђилас је најпре, као Стаљинову поставку, означио проблем националног питања. Ово питање је, по Ђиласу, "од пресудне важности за развитак и успех револуције у Југославији", наглашавајући да оно, поред других питања, "одређује и карактерише савремену етапу револуције у нашој земљи кроз етапу довршења буржоаско-демократске револуције са брзим прелазом у пролетерску револуцију". У складу са наведеним начелом, као један од главних узрока слабости и пораза партије у претходном периоду, означио је "контрареволуционарну великосрпску политику

⁴⁷ М. Ђилас, "Тридесетогодишњица Октобарске револуције.", *Борба*, 7. новембар 1947.

симомарковићевштине" у националном питању. Ђилас затим наводи да је својим позитивним односом према "версајској Југославији", поменута политичка струја "одвајала пролетаријат од његових савезника, сељачких и национално угњетених маса". У решавању тог проблема огледала се "велика помоћ друга Стаљина", јер је он "први разголитио контрареволуционарну душу симомарковићевштине у нацпитању и на тај начин ударио темеље политици наше Партије по националном питању". Стаљинова "учења" по овом питању Ђилас је изнео у пет теза: прво, "основна суштина бољшевичког прилажења националном питању састоји се у томе што су бољшевици увек гледали на национално питање у нераздвојној вези са перспективом револуције" (цитат представљају Стаљинове речи); друго, на национално питање треба гледати у суштини као на сељачко; треће, на национално питање се не може гледати ван контекста међународних односа, "нарочито у земљама које нису потпуно независне као што је Југославија"; четврто, национално питање не може бити решено "без свргнућа буржоазије и победе револуције" и пето, "у програм треба да уђе и специјална тачка о национално-територијалној аутономији за оне народности Југославије које не нађу за потребно да се отцепе од Југославије" (цитиране Стаљинове речи). На крају Ђилас закључује да су наведене Стаљинове поставке "биле и данас су од непроцењиве важности за правилан развој и правилну политику наше Партије". Он им је истовремено приписао и универзални идеолошки значај, јер, по њему, "њихова важност се не односи само на Југославију. Оне, сем посебног значаја за наш покрет, имају општи, светски значај за правилно теоријско постављање нацпитања и служе светском пролетаријату као путовођ у његовој политици по националном питању".

Као другу поставку, Ђилас је означио карактер југословенске револуције и по том питању је био категоричан и недвосмислен: "Друг Стаљин је одредио карактер револуције у Југославији". Означавајући раније политичко-идеолошке позиције Партије као негативне, ("симомарковићевске", "кацлеровићевске", "социјалдемократске" и "контрареволуционарне"), у процесу превазилажења прошлости као значајну и велику означио је Стаљинovu помоћ, која се састоји "у томе што је он први, кроз лењинистичку критику симомарковићевштине у нацпитању, разголитио контрареволуционарну суштину тог гледишта и на тај начин поставио сонову за оцену карактера предстојеће револуције у Југославији". Конкретно, наставља Ђилас, "када нас је друг Стаљин учио да разобличавајући контрареволуционарну симомарковићевштину, да гледамо на нацпитање у нераздвојној вези са револуционарним перспективама... он нас је

истовремено упућивао да нацпитање гледамо у вези са конкретним условима одвијања револуције код нас, условима довршења буржоаско-демократске револуције... Када нас је друг Стаљин учио да полазна тачка нашег националног програма буде совјетска револуција у Југославији... она нам је објаснио да та етапа довршења буржоаско-демократске револуције носи у себи нагли прелаз у пролетерску револуцију, поред осталог и због тога што једино пролетерска револуција може коначно решити национално питање... Када нас је друг Стаљин учио да се налазимо у етапи светске пролетерске револуције и да је нацпитање, као светско питање, постало саставни део питања диктатуре пролетеријата, он нам је истовремено открио истину, да се довршење буржоаско-демократске револуције код нас... одвија на бази светске пролетерске револуције у њеном оквиру и као њен саставни део..."

Тако је Ђилас извео закључак: "Указати на предстојећу револуцију код нас, као на довршавање буржоаско-демократске револуције под руководством пролетаријата, на њен брзи прелаз у пролетерску револуцију, указати да се све нужне етапе наше револуције одигравају на бази и као саставни део светске револуције у ствари значи поставити темељ правилном, научном схватању карактера револуције у Југославији". Стаљин је, како Ђилас истиче, "кроз критику симомарковићевштине поставио темељ за изградњу руководећих принципа Партије", а револуционарно деловање у Југославији сместио у интернационални контекст: "Када нас је друг Стаљин учио да развитак револуције у нашој земљи посматрамо у вези са перспективама револуције у Европи, он нас је тиме упућивао да морамо нашу политику у нацпитању поставити са гледишта интереса светског пролетерског покрета, са гледишта борбе против главним империјалистичких сила...". То је по Ђиласу значило ударање темеља југословенској револуцији, а "друг Стаљин је ударио тај темељ стратегије наше Партије".

Трећа Ђиласова поставка односила се на то да је југословенској партији Стаљин поставио "основе за унутрашње оздрављење" и "њену болшевизацију". Стаљин је, тако, у Ђиласовом закључку приказан као апсолутна, покровитељска снага у процесу идеологизације нове генерације југословенских комуниста и главно обележје нове етапе у развоју југословенске партије и револуционарног покрета. "Не само својим великим делом болшевизације КИ и њених секција, не само даљим развијањем марксизма-лењинизма у новим условима, већ и својом директном помоћи, друг Стаљин је дао у руке здравог пролетерског језгра наше Партије моћно оружје за савладавање и уништење свих фракција, свих агената класног непријатеља у нашој Партији. Критика

реформизма симомарковићевштине, уз читаво дело друга Стаљина, служи као здрава и чврста основа за идеолошко, политичко и акционо јединство наше Партије", констатовао је Ђилас на крају овога текста, уз напомену да "наша Партија дугује неизмерну захвалност другу Стаљину на његовој помоћи".⁴⁸

Остали Ђиласови текстови посвећени Стаљину, мање су везани за идеолошке поставке, колико обилују фразама и општим местима. Међутим, они су важни за покушај сагледавања Ђиласовог апологетског приступа Стаљиновом лику и делу, односно као пример појединачног интелектуалног напора и удела у изградњи и неговању култа револуционарног и политичког вође.

"Има ли веће части и веће среће, него осјећати да је твој најближи и најмилији друг – Стаљин? Има ли веће среће и части за народе и борце који су из тих народа поникли, него да буду похваљени, у најсудбоноснијем часу човјечанства, од Стаљина, неимара љепше судбине човјечанства...";⁴⁹ писао је Милован Ђилас за време рата. Писани додуше у тешким околностима рата и револуције, када су делом били како производ ратне "еуфорије" тако и несумњиво део ратне пропаганде, Ђиласови редови посвећени Стаљину ипак одају искрену занесеност и фанатично одушевљење совјетским вођом.⁵⁰ У њима се види ауторски печат једног фанатично приврженог партијског пропагатора, коме је идеологија постала не само политичка и интелектуална, већ и лична, емотивна основа. По усхићеном ратном револуционару Ђиласу Стаљин је "оживотворени и оплођени марксизам-лењинизам", "највећи стратег свих времена", "Стаљин – то је епоха, најсудбоноснија у историји човјечанства", "Стаљин – то је Лењин данашњице".⁵¹

Неколико месеци после повратка из СССР-а, где се лично сусрео са совјетским вођом, Милован Ђилас је у *Борби* објавио текст "Сусрет са Стаљином".⁵² Овај текст заслужује посебну пажњу јер у њему аутор, до детаља описујући Стаљинову појаву,

⁴⁸ М. Ђилас, "Стаљин и наш раднички покрет", *Комунист*, 2/1940, стр. 3-4.

⁴⁹ М. Ђилас, "Staljin", *Borba*, 7. novembar 1942.

⁵⁰ "Стаљин је најљући противник свега нељудског, најбрижнији, најумнији одгајивач племенитости човјекове. Човјек је највеће благо! У времену кад је остали свијет грцао у биједи и грчио се под кнутом реакције, а империјалистички кабинети плели мреже да задаве европске нације, Стаљин је остварио величанствену поему слободе и братства међу људима и народима – Стаљински устав и, отворене душе, указивао народима пут којим треба да пођу, којим ће једног дана морати поћи. Совјетски Савез је једина држава без задњих намјера... Стаљин је једини државник чисте савјести и несебичног срца. Он је то зато јер је ученик и сарадник великог Лењина, јер је најбољи син радничке класе и славне Бољшевичке партије, јер се у њему отјеловио дух Великог октобра, њиме дише све што је данас велико, племенито и слободољубиво у људском роду." (*Isto*).

⁵¹ *Isto*.

⁵² М. Ђилас, "Сусрет са Стаљином", *Борба*, 21. децембар 1944.

открива израз своје личне фасцинираности, степен учешћа у тадашњој политичкој пропаганди и начин апологетике у изградњи култа вође СССР-а.⁵³

Ђиласов опис Стаљина као једноставног, присног и скромног "народског" човека, али и природно ауторитативног показује склоност и намеру ка приближавању његовог лика обичном читаоцу из народа. У складу са пролетерском идеологијом Стаљин је морао да изгледа "другарски", односно да буде једноставан, непосредан и искрен према сваком човеку, да пружа људскост и разумевање за сва питања: "Читаво Стаљиново држање, читава његова прилика је до те мјере једноставна, да одмах увуче човјека у стварни, људски свијет, у односе који нијесу ни претјерано присни ни хладни, него просто – људски. Стаљинови покрети су обични, једноставни, он се нагне тијелом и нагне главу к сабесједнику само ради тога да би га јасније чуо, или да би овај њега боље разабрао... И не само то. Стаљинове ријечи, реченице, мисли, тако су непосредни, тако без икаквог сувишног декора, тако до краја скидају са стварности, с људских, друштвених, међудржавних односа, с историје – ону кору коју су на њу наслагале дуге предрасуде и људи који воле да префарбавају стварност, – да код сабесједника нестaju намах све фразе..."

Стаљинову скромност описао је и објаснио овако: "Стаљин је необично скроман, то су већ многи запазили и писали о томе. Али то није сасвим тачно речено. Код њега нема ничег сувишног, па скромност долази као нешто природно, нешто што излази из саме његове личности. Зато рећи да је скроман, значи потврдити нешто сувишно, нешто

⁵³ Свој сусрет са Стаљином 1944. године, Ђилас је поред наведеног текста описао још и у мемоарској књизи *Разговори са Стаљином*, писаној почетком 60-их година, где се могу приметити одређене разлике у портретисању совјетског вође, гледаног не само са временске дистанце, већ и другачијих идеолошко-политичких позиција. У тексту из 1944, Ђиласово прво виђење Стаљина изгледало је овако: "Он је ишао дугим кораком, мало погнуте главе, мирно опуштених руку, у свакодневној маршалској униформи, у дубоким меким чизмама. Није баш сасвим личио на фотографије. Бркови, а нарочито коса, били су свуда подједнако зеленкасто-бијели, а лице бијело, на јагодицама румено и мало као роаво. Он је нижег средњег раста, има лијепе мале руке с доста дугим прстима, дуге ноге, ужа рамена и крупну главу. Глава Стаљинова није само пријатна, због своје чудне њежне тврдоће, због читаве своје народске изражајности, због умних, живих, насмијешених, строгих и брижних тамножутих очију, она је и лијепа својом хармоничношћу, својом једноставношћу, својом увијек живом мирноћом и изразитошћу." (*Исто*). У књизи *Разговори са Стаљином*, опис је мало реалистичнији и са мање емоција: "Стаљин је био у маршалској униформи и меким чизмама, без икаквих ордена сем златне звезде... У његовом држању није било ничег извештаченог нити икакве позе. То није био онај мајестетични Стаљин с фотографија... Ја сам био изненађен и нечим другим: он је био малог раста и ружног тела. Његов труп је био кратак и узан, а ноге и руке предугачке – лева рука и раме као да су били малко укочени. Имао је повелик трбушчић, а коса му је била проређена, мада потпуно ћелав није био ни на темену. Његово лице је било бело, румено на јагодицама – касније сам дознао да ту боју, карактеристичну за оне који дуго седе у канцеларијама, у совјетским врховима називају 'кремаљском'. Зуби су му били црни и неправилни – угнути унутра, а чак ни његови бркови нису били густе и снажни. Ипак то није била непријатна глава: имала је у себи нечег народског, сељачког, домаћинског – живахне жуте очи и мешавина строгости и шеретлука." (М. Ђилас, *Разговори са Стаљином*, стр. 43-44).

што се – било да читаш његова дјела, било да га изблиза видиш на трен – такорећи само по себи разумје. Он је просто речено човјек, и то човјек више од икога, код њега нема ничега што не би било у складу, што не би било дио цјелине – од покрета, од хумора, од изгледа, до генијалних теоретских и филозофских дјела". Стаљинову блиску повезаност са народом и његову омиљеност у масама Ђилас објашњава његовим готово надчовечанским особинама: "Послије првих тренутака разговора са Стаљином, одмах постаје с метеријалном, опипљивом силином јасно оно што је било схватљиво из књига – зашто је Стаљин толико омиљен у СССР-у. Стаљин је човјек којему није потребно да истражује пут до људи, до радничке класе и радних маса уопште, да траже историски пут којим треба да иду да би им било боље. Он је сам отјеловљење тих маса у једном човјеку, њихових жеља, нада, мисли, он је – у живом човјеку историја савремене епохе, његов кажипрст показује појединцима, његова мисао народима, свим поштеним радним људима куда треба да иду. Нема ничег чиме се он не би интересовао и шта не би знао – од планова за највеће битке у историји до сјетве пшенице у опустошеном Кубану, од нашег општег политичког и војног положаја до начина транспорта рањеника. Он то све зна – јер за њега, како рекох нема неважних ствари, јер зна законе по којима се живот креће, по којима се историја мора одвијати; он не само да те знакове зна него је њихово отјеловљење, њихова инкарнација – дјелом, мишљу, личношћу".

У прилог изградње култа личности посебно се могу приписати Ђиласове речи које истичу Стаљинову бесмртност: "Ја сам имао утисак, слушајући његов дубоки, мирни глас, – слушајући Стаљина, да слушам неку стару а опет младу, староставну а опет нову – књигу вјечно живе мудрости, у којој се налази процијеђено искуство читаве људске историје – каква је била, каква јесте и каква мора бити... На Стаљину, споља, виде се године. Он је сијед и наборан. Али се старост, у разговору, не осјећа. Стаљин не може остарити, и то због тога што је његова мисао бесмртна, увијек нова, потпуно сазрела, и до краја уобличена, њој нема шта да се дода, он је сав исткан од ње и у њему нема ни атома који не би живио, одисао њом. Нигдје у СССР-у, као код Стаљина, човјек не осјећа шта је побједа социјализма у једној земљи, шта је социјалистичка земља. Ту се, преко његове личности, осјети да је то земља у којој више нема унутрашњих проблема, како се навикло да их има и да буду посматрани у другим земљама... Побједа народа је не само неоспорна, него и вјечна, осигурана изнутра на вјеки вјеков. То избија, без ријечи, из Стаљинове личности".

Ћилас је текст завршио неодмереним, готово на граници доброг укуса, описом Стаљина као "генијалног", "бесмртног" човека, који обећава срећну будућност. Он у реченицама које следе Стаљина види, изнад свега, као свемоћног заштитника хуманистичких вредности човечанства: "Одлазећи од Стаљина, живог, обичног, бесмртног, генијалног човјека, осјећали смо да ће једном проћи ово тешко доба, да ће он учинити да прође. Птице ће почети свим људима да пјевају, сунце топлије да их грије, цвијеће да им мирише, дјеца да се безбрижно играју, научници да тону у тиху, неизрециву љепоту библиотека и института, писци да сагоријевају огњем стваралаштва. И у свему томе, у срећи народа, у њиховој љубави међу собом – биће Стаљин, све ће пјевати о њему и радујући се животу и безграничној људској срећи међу људима и у природи – људи ће се радовати њему и њиме. Јер је *обични* човјек Стаљин бесмртан као што је бесмртан и вјечан људски напредак; јер је он човјечанство, у најсудбоноснијим данима, заједно с Лењином и послје Лењинове смрти истим путем, без колебања и лутања, одвео далеко напријед, ка побједи, ка миру и срећи – вјечном сну оних који раде и пате".⁵⁴

Оно што, такође, вреди поменути у контексту југословенског искуства у прихватању совјетске теорије и праксе, јесте однос према том искуству у првим годинама после раскида са СССР-ом и совјетском идеологијом и почетка афирмације југословенског револуционарног и политичког искуства. По том питању треба рећи да се претходни, стаљинистички период, бар у иступањима на званичним форумима, није у потпуности негирао, брисао или прећутно заобилазио, већ је као "заблуда" признаван и, на неки начин, третиран као једна у низу развојних фаза у историји југословенског револуционарног покрета, његове идеологије, политике и искуства.

О томе можда најбоље говоре Ћиласове речи изговорене на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ, новембра 1952. године. Говорећи о новом путу југословенског социјализма, он је изрекао јавно признање дојучерашњих стаљинистичких убеђења, нагласивши, притом, да се сада "често срећу људи који се стиде тих илузија, а још чешће они који се бусају у прса како су они све оно што се догодило и догађа у СССР видјели већ врло, врло давно. Разумије се, многи људи учили су разне негативности СССР-а, али их нијесу до краја објаснили, нити могли објаснити, јер је то било немогуће без праксе, без откривања друштвене суштине СССР-а у масовној пракси борбе и социјалистичке изградње, каква је припала нашој радничкој класи и њеном револуционарном покрету".

⁵⁴ М. Ћилас, "Сусрет са Стаљином", *Борба*, 21. децембар 1944.

С тим у вези, као својеврсну "манифестацију" искрености, навео је и лични пример, у коме је своја доскорашња уверења покушао да представи као резултат поштења и искрености, али и наивности, па и површности: "Што се мене тиче, а и многих других комуниста, ја нијесам ништа озбиљно ни видио ни наслућивао у стварности СССР-а, све тамо до краја 1947. и почетка 1948. године. Додуше, видио сам многе неправилности и слабости, али сам мислио да су оне последица бурног развоја руских особености и неразумијевања конкретних услова у другим земљама. Ја сам вјеровао да је све тачно што о СССР кажу његови вођи, и врло искрено и предано се борио за њега, таман као и за свој народ и наш револуционарни покрет. Је ли то било, онда – прије рата и у рату и непосредно послје рата – револуционарно и исправно? Па било је, јер бити искрен и поштен и бити револуционар, увијек је правилно, чак и кад је наивно. Наивности ће се један поштен борац увијек ослободити у пракси... И кад смо се на пракси увјерили да СССР и његови вођи нијесу оно што кажу да су, ми смо им онда отворено рекли оно што су..." На крају, Ђилас је поручио да се не треба стидети "часних" илузија, као ни програма Петог конгреса, јер "ипак су то биле илузије једне револуционарне партије. Партије с часним револуционарним побудама. А погрешке у њему су резултат немања сопственог искуства и мада наивне, ипак револуционарне вјере у СССР, његове вође и њихове теорије..."⁵⁵

Може се рећи да је овим речима, на Шестом партијском конгресу, званично била извршена својеврсна колективна "амнестија" претходних идеолошких и политичких "грехова", а притом сачувано уверење у исправност револуционарних корена.

Политичка сарадња

Југословенско-совјетске односе од краја Другог светског рата до 1948. године обележава пријатељство и интензивна политичко-идеолошка сарадња. У међународно-правном погледу то је, заправо, био продужетак званичне међудржавне сарадње (дипломатских односа успостављених 1940. године) Краљевине Југославије, коју је после рата наследила нова социјалистичка Југославија. У политичком смислу та

⁵⁵ *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд 1952, стр. 186-188. (даље: *VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*).

сарадња је значила много више. Она је представљала континуитет политичких и идеолошких односа КПЈ и СКП(б), чији корени сежу дубоко у време пре Другог светског рата. Како је нова држава настајала у току рата, тако су ови политички односи постепено преношени и на њена представничка тела, односно званичну политику.

Борба за међународно признање нове Југославије, настале на тековинама Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, отпочела је већ крајем 1943, а у пуном јeku се наставила 1944. године. Активности у том правцу су подразумевале настојање југословенског револуционарног руководства за прибављањем плитичког (а тиме *de facto* и међународно-правног) признања нових револуционарних институција, пре свих Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), односно нове владе, која је од новембра 1943. године деловала у земљи, паралелно и одвојено у односу на легитимну владу Краљевине Југославије у избеглиштву. Политички легитимитет и признање тражено је од савезничких сила, у првом реду СССР-а и Велике Британије, чији су се интереси, како се крај рата примицао, све више "сударали" и на простору Југославије. У тим правцима су се кретали и први потези војно-дипломатске активности југословенског револуционарног врха (руководства НОП-а).

У најранијој фази борбе за признање нове Југославије, руководство НОП-а је било принуђено, с обзиром на ослободилачки рат који је водило, своју политику везати за војно-стратешку димензију односа према савезницима. Зато су прве мисије упућене са тим циљем званично морале носити обележје "војне" мисије НОВЈ. Био је то период тзв. војне дипломатије, када је борба за легитимизацију политичко-револуционарних промена (путем одлука Другог заседања АВНОЈ-а) званично морала да се спроводи преко војно-стратешке сарадње са савезницима.⁵⁶ Прва мисија НОВЈ била је упућена већ на јесен 1943. године, на Запад, код британских савезника. Друга мисија, на Исток, код совјетских савезника, упућена је на пролеће 1944. године. Обе мисије су званично биле војне, али су се, поред такође важних војно-стратешких питања, из "другог плана" бавиле важнијим, политичким питањима, што им је заправо и био главни задатак. Прву је представљао генерал Владимир Велебит,⁵⁷ а другу су предводили генерали Велимир Терзић и Милован Ђилас. Суштинско поређење ове две војне мисије сажето је изнео

⁵⁶ Видети: М. Терзић, "Од војне до политичке дипломатије (Ратни почеци дипломатије 'друге' Југославије)", у: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, зборник радова, ур. С. Селинић, Београд 2012. стр. 19-29.

⁵⁷ О мисијама Владимира Велебита код западних савезника опширније: М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије. Мисије Владимира Велебита 1943-1945*, Београд 2012. (даље: М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*).

историчар Милан Терзић: "Након унутрашњег озакоњења... промена на Другом заседању АВНОЈ-а, Тито се, у потрази за међународном легитимношћу, одлучио за слање мисије на Запад. Тако су... Велебитове војне мисије у директној функцији борбе 'нове' Југославије за међународно признавање. Слична је улога и друге мисије, упућене на Исток, с тим што је она тражила директно признавање НКОЈ-а. Међутим, идеолошки савезник на Истоку, СССР, да не би квариио односе са западним савезницима, није помишљао на јединствено признавање, али је упућивао на компромис и давао посредан ослонац. Обе мисије, Терзић-Ђиласова и Велебитова, због међународног оквира назначене су као војне, иако је стварни шеф мисије на Истоку био Милован Ђилас, док је Владимир Велебит, иако са чином генерала, преко питања о практичној војној сарадњи са западним савезницима на 'мала врата' гурао питање од политичког интереса, истичући представничку улогу НОП-а испред југословенских народа".⁵⁸

Прве мисије НОВЈ упућене су после приспећа првих савезничких мисија. Британска мисија у партизански Врховни штаб упућена је већ на пролеће (мај 1943), док је совјетска војна мисија стигла тек фебруара 1944. године. Јасно је било од самог почетка да "војне" мисије, како савезничке (британска и совјетска), тако и мисије НОВЈ имају политичку улогу и да, практично, служе за дипломатско преговарање двеју страна, а за руководство НОВЈ имало је и снагу првих дипломатских корака нове државе. Зато је њихово спровођење било потребно поверити поузданим личностима, људима из самог врха покрета или, пак, од посебног поверења Јосипа Броза Тита, који су такође морали поседовати и извесне личне квалитете неопходне за ову врсту деликатних задатака (солидно образовање, познавање језика, одређену, према потреби мању или већу, упућеност у ситуацију итд.). Није случајно, стога, што су за главне емисаре првих мисија код савезника били одређени загребачки адвокат и човек од посебног поверења Јосипа Броза Тита, пуковник (касније генерал) Владимир Велебит и практично у то време водећи идеолог Партије и један од најближих Титових сарадника, Милован Ђилас, за ту прилику такође именован у чин генерала.⁵⁹

⁵⁸ Исто, стр. 188.

⁵⁹ Није сувишно напоменути и чињеницу да су се у "историји" Титових поверљивих преговора и уопште спољнополитичких делатности, често временски у центру збивања заједно налазила имена Милована Ђиласа и Владимира Велебита. Тако су се њих двојица први пут нашли на истом задатку током деликатних партизанских преговора са Немцима, тзв. "Мартовски преговори", 1943. године, затим, у првим војним мисијама код савезника (Велебит код Британаца, у којима је имао сусрете са Черчиллом, Ђилас код Совјета, у којима је имао сусрете са Стаљином, а и обојица су после сукоба са СССР-ом посебно били жестоко нападани са совјетске стране), током поверљивих преговора са Западом по питању наоружања 1950-1951. (Велебит у Вашингтону, Ђилас у Паризу и Лондону) и на крају Ђилас у

Партизански НОП и НОВЈ, с обзиром да су били организовани и предвођени од стране КПЈ, имали су јасно одређени идеолошки предзнак. Ова чињеница је у односима са савезничким силама за време рата логично имплицирала и политичку наклоност према једној од њих, СССР-у. Међутим, иако се та наклоност по природи ствари подразумевала, а у међусобним односима и објективно постојала, у званичном манифестовању, поготову према западним савезницима, политичка сарадња је била далеко уздржанија. Званични СССР се према југословенском НОП-у односио пре свега као ослободилачком покрету, држећи се на дистанци од политичког терена. И поред тога што су међусобни контакти током рата редовно одржавани, совјетска војна мисија (великим делом, додуше, из објективних разлога, али поједини аутори примећују и да се совјетска страна "није журила")⁶⁰ приспела је у Врховни штаб НОВЈ тек 23. фебруара 1944. године.⁶¹ Са овом мисијом, у Врховном штабу НОВЈ били су присутни представници све три савезничке силе, а тиме је, такође, била истакнута и "представничка улога народноослободилачког покрета испред југословенских народа."⁶² Одмах после доласка совјетске мисије и руководство НОП-а је донело одлуку и отпочело припреме за слање своје мисије у СССР.

У науци је углавном прихваћено становиште да је руководство НОП-а мисију послало у СССР са намером да "испита политички пулс идеолошког савезника на Истоку", односно са крајњим циљем директног (једностраног) совјетског признавања партизанске владе НКОЈ-а.⁶³ Таква политика према СССР-у била је у корелацији са вођењем политике према Великој Британији, чија је главна позиција била тзв. "политика компромиса", која се огледала у настојању Британаца да кроз уважавање уставног континуитета Краљевине Југославије југословенско револуционарно руководство натерају на сарадњу са легалном југословенском владом и тако наметну (очувају) монархистички облик владавине, а тиме и своје интересе и утицај у

контактима са представницима западноевропске левице и у мисији у Азији, а Велебит на важним амбасадорским местима на Западу. Очигледно, њих двојицу је Тито често имао у виду када су у питању били осетљиви међународни односи и задаци поверљиве природе.

⁶⁰ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945)*, Београд 1988, стр. 123. (даље: N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*).

⁶¹ Совјетску мисију предводио је генерал Н. В. Корњејев, а бројала је 21 члана. Састав мисије је пажљиво биран, имала је званично војни карактер, али је имала и одређена политичка овлашћења. Иако није имала дипломатски статус, она је фактички била, како неки аутори истичу, нека врста првог незваничног дипломатског представништва у новој Југославији, самим тим што је била акредитована при НКОЈ-у а не Врховном штабу. (видети: М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 56-57; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, стр. 123-125).

⁶² М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 56.

⁶³ Исто, стр. 188-189.

Југославији. Другим речима, Черчил је желео да "одвоји" ојачалог Тита "од Руса". Овакву политичку ситуацију је требало пажљиво решавати. У ту сврху, код Британаца је већ боравио Владимир Велебит (од децембра 1943. у Египту, априла у Алжиру, а маја у Лондону, где се сусрео са Винстоном Черчилом).⁶⁴ Пошто је совјетска војна мисија стигла у Врховни штаб НОВЈ, ваљало је послати и војну мисију НОВЈ у СССР. За ту прилику су, као што је већ речено, одређени генерал Велимир Терзић и члан Врховног штаба и Политбироа КПЈ Милован Ђилас.

Карактер мисије је њен неформални шеф Милован Ђилас у својим сећањима описао следећим речима: "Југословенска војна мисија је... одлазила у Москву с идеалним представама о совјетској влади и Совјетском Савезу, с једне, и с властитим политичким потребама с друге стране. Наизглед, она је личила на мисију која је била упућена код Британаца, али је по саставу и гледањима истовремено значила и неформално повезивање с политичким вођством истоветних погледа и циљева. Једноставније: мисија је морала имати и војни и партијски карактер".⁶⁵ Ђиласово мишљење се у основи може узети као тачно. Прво, вођство НОП-а је идеолошки (партијски) директно било повезано са СССР-ом (до пролећа 1943. преко Коминтерне), друго, све очигледније је било да ће правац напредовања Црвене армије "проћи" преко Југославије, што је у први план постављало низ важних питања, од техничке до политичке природе. Према томе, док је шеф војне мисије код Британаца превасходно био политичка личност (без обзира на његову званичну, војну "улогу") и коју је у највећој мери могла обављати једна особа, Владимир Велебит (мада је испрва требало са њим да пође и Иво Лола Рибар, као шеф мисије), у СССР-у је, очигледно требало "поделити" дужности, па је генерал Терзић (крут, одан и дисциплинован официр, који беспоговорно извршава наређења)⁶⁶ примарно био задужен за војна питања, у том тренутку у пракси веома важна, док је за, још важнија, политичка питања био задужен човек из врха политичког руководства Милован Ђилас.⁶⁷ Јасно је да је због обзира

⁶⁴ Видети: V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983, str. 166-227.

⁶⁵ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 14.

⁶⁶ Око наведених карактеристика генерала Велимира Терзића подједнако се слажу и Милован Ђилас и Владимир Велебит. Велебит је за Терзића казао да је био "...врло дисциплинован, знате онај официр 'разумем' и није смео Титу ништа да каже", док га је Ђилас овако описао: "Терзић је уопште био човек погодан за сарадњу. Једина мана о којој негде ја говорим, мислим у меомарима, код њега је била та: кад Тито формулише неку наредбу, он је потпуно прима без дискусије и без икаквог отпора." (М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 234. и 236-237).

⁶⁷ Званичан назив југословенске партизанске мисије у СССР-у, судећи према документима, треба да је био "војна мисија НОВЈ". Међутим, у делу литературе и архивске грађе, као и појединим зборницима докумената са грађом из тог периода среће се и назив "војна мисија НКОЈ" или једноставно

према савезницима мисија званично морала бити означена искључиво као војна (добар део њених задатака заиста је и био војне природе), док је суштински она била политичка.⁶⁸

У својим мемоарима Ђилас, поред чињенице да је знао руски, наводи и још неке занимљиве карактеристике које су га одредиле за шефа мисије. То је пре свега околност да раније није био у СССР-у (узгред, до овог путовања Ђилас никада није боравио у иностранству, тако да му је боравак у СССР-у на пролеће 1944. било прво путовање ван Југославије у животу), а самим тим није било ни прилике да буде увучен у фракцијске борбе нити да на било који начин буде врбован, што је у оваквој ситуацији Титу, несумњиво, веома одговарало. Сличне карактеристике су важиле и за остале чланове мисије. Тако у вези са избором састава мисије Ђилас сматра да "није било нимало случајно што је Тито, сем генерала Велимира Терзића, у мисију доделио и мене као високог партијског функционера – већ неколико година сам био члан најужег партијског вођства. И други чланови мисије су били изабрани на сличан начин – партијски или војни функционери, а међу њима и један финансијски стручњак. У мисији се налазио и атомски физичар Павле Савић, с циљем да у Москви настави свој научни рад. Сви смо, дакако, били у униформама – и ја сам имао чин генерала. Држим да је мом избору допринело и то што сам добро знао руски – научио сам га у затвору, а и то што нисам пре тога био у Совјетском Савезу, па ни био оптерећен ма каквом фракционашком или девијационистичком прошлостју. Ни други чланови мисије нису

"Југословенска војна мисија". Узимајући у обзир оригинална документа, определили смо се за назив "војна мисија НОВЈ", сматрајући притом да су и називи "војна мисија НКОЈ" и "Југословенска војна мисија" такође исправни.

⁶⁸ Савезницима је свакако прећутно било јасно какве је "природе" била војна мисија НОВЈ у СССР. Тако у британским документима стоји да је, у вези са Маклејновим телеграмом од 27. марта 1944. којим се траже погодности за пут мисије НОВЈ преко Каира и Техерана, Черчил 31. марта "прибележио" (чини се благо иронично, с обзиром да је НОВЈ већ имала представника код Британаца): "Тито би свакако требао послати сличну мисију нама". Овде Черчил, бар судећи према документу, прави алузију на број чланова војне мисије НОВЈ у СССР, за које је наведено да их је било десет, уместо дванаест. (*Tito-Churchill, strogo tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb 1981, str. 116, даље: *Tito-Churchill...*). У једном другом британском документу, од 12. априла 1944, дана када је војна мисија НОВЈ стигла у Москву, отворено се коментарише политички карактер мисије, који се директно доводи у везу са њеним неформалним шефом Милованом Ђиласом: "Чињеница да је у мисију укључен бар један официр којег је Тито раније употребио за политичке преговоре у земљи указује на то да ће међу предметима разговора бити и политичких питања." Даље се у истом документу деловање мисије у Москви упоређује са деловањем мисије код Британаца, па се изричито наглашава политичка "димензија" целе ствари: "Тито вјеројатно сматра мисију која сада долази из Југославије с бригадиром Маклејном протутежом мисији у Москви, те је пуковника Велебита унаприједио у чин генерала. Штаб Савезничких снага је чврст у намјери да дискусије ограничи на војна питања, али ја мислим да можемо очекивати да ће мисија покушати ставити политичка питања на дневни ред." (*Isto*, str. 126).

били у Совјетском Савезу, а нико од њих није добро владао руским".⁶⁹ Према Ђиласу, одлука о његовом именовану била је лично Титова, а саопштио му је Ранковић речима "да је то мишљење 'Старог' ".⁷⁰ Из овога се, уколико је тачно, да закључити да је Тито одлуку вероватно донео на неком неформалном састанку, коме је био присутан (можда и консултован) и Ранковић, који је касније саопштио Ђиласу Титово "мишљење". Неким другим, прецизнијим, подацима о разлозима за Ђиласов избор за сада не располажемо.

Треба поменути и да је, према запажањима руског историчара Андреја Едемског, "појединим члановима" совјетског руководства име Милована Ђиласа већ било познато, пре свега услед његовог публицистичког ангажовања. Едемски, користећи изворе из руских архива, наводи и податак да је Тито, 12. фебруара, Москви упутио један телеграм, који је као прилог садржавао и чланак Милована Ђиласа о злочину у Катинској шуми над пољским официрима и војницима, који је аутор приписивао Немцима.⁷¹ Совјетско вођство је овај чланак, који је објавила "Слободна Југославија", искористило у пропаганди и популаризирало га у јавности, а тиме, сматра Едемски, и његовог аутора. Чланак је марта 1944, објављен и у Југославији, под насловом "Поводом катинског злочина", а изашао је у првом броју *Нове Југославије*.⁷² Да ли је Тито слањем Ђиласовог чланка месец дана пре његовог објављивања у Југославији препоручивао његовог аутора као будућег шефа мисије, и да ли је Ђилас текст написао специјално за ту прилику, тешко је установити. Углавном, може се рећи да је чланак вероватно имао одређеног ефекта у совјетској пропаганди, поготово у ратним условима.

Укупан број чланова војне мисије НОВЈ износио је дванаест. Списак чланова мисије, упућен Титу пре поласка, изгледао је овако: 1. Милован Ђилас – генерал-лајтнант, 2. Велимир Терзић – генерал-лајтнант, 3. Велимир Стојнић – пуковник, 4. Ђуро Мештеровић – пуковник, 5. Винко Швоб – потпуковник, 6. Милах Лах – потпуковник, 7. Антун Аугустинчић – скулптор, 8. Станко Даниловић – потпуковник, 9. Марко Поповић – потпоручник, 10. Богдан Поповић – поручник, 11. Миле Павичић –

⁶⁹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 14-15.

⁷⁰ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 373.

⁷¹ Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv socialno/politicheskoy istoriyi (RGASPI), collection 89, inventory 2, file 1369, 67-69. Top secret. Deciphered telegram from Yugoslavia, 12 February 1944, Inc.213, "Free Yugoslavia" article about German crimes in Katyn. (цитирано према: А. Edemskii, "The role of Milovan Djilas in soviet-yugoslav relations, 1944-1954", in: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, ed. by V. G. Pavlovic, Belgrade 2011, p. 187, даље: А. Edemskii, "The role of Milovan Djilas").

⁷² Видети: М. Ђилас, "Поводом катинског злочина", *Нова Југославија*, 1/1944, стр. 22.

пуковник, 12. Павле Савић – мајор.⁷³ Као што се из документа може видети, име Милована Ђиласа било је прво наведено, иако је формални шеф мисије био генерал Терзић, што доста поуздано говори ко је у ствари био стварни шеф мисије. У домаћим изворима нема података ко је учествовао у састављању списка чланова мисије, док Андреј Едемски, позивајући се на руске изворе, износи податак да је списак саставио (предложио?) Вељко Влаховић,⁷⁴ који је, иначе, од 1941. борао у СССР-у и водио радио-станицу "Слободна Југославија". Да би се истакао војни карактер, сви чланови мисије су били у униформама (на брзину скројених од заробљених италијанских официра), а Ђилас је носио униформу генерал-лајтнанта. За ову прилику, чланови мисије су добили и, такође "на брзину", штампане пасоше, који су, како Ђилас каже, "били први пасоши нове југословенске државе и носили су лично Титове потписе".⁷⁵ У Москву је мисија са собом понела и део партизанске архиве, о чему је пре поласка мисије Тито обавестио Димитрова, 31. марта 1944.⁷⁶ О којој је тачно архивској грађи реч, не може се потпуно установити. Ђилас у својим мемоарима каже прилично уопштено да је понета архива Врховног штаба и ЦК КПЈ, а да су се у њој, између осталог, налазиле "и депеше између нас и Коминтерне".⁷⁷ Нешто одређенији по том питању Ђилас је био у разговору са Миланом Терзићем. На Терзићево питање из ког периода је грађа и да ли је део настао радом НКОЈ-а, Ђилас је одговорио: "Ни једно, ни друго. То су биле депеше Врховног штаба. То су биле депеше са Москвом или са неким нашим јединицама, али углавном депеше са Москвом. Национални комитет није имао много рада, а тиме ни много докумената. Можда је нешто било, али то је сасвим споредно. Ми смо хтели да се овај материјал из рата сачува. Никаког предратног материјала није било".⁷⁸ Милан Терзић по том питању скреће пажњу и на документ, настао две године касније, тачније на белешку Александра Ранковића упућену Велимиру Терзићу у којој се говори о наведеној грађи.⁷⁹ Овај документ се данас налази у Архиву Југославије, а у њему Ранковић пише: "Ђидо понео кад је први пут ишао у

⁷³ АЈ, КМЈ, I-3-b/676, *Списак чланова војне мисије НОВЈ*.

⁷⁴ RGASPI, collection 82, inventory 2, file 1369, 15, The Composition of the Military Mission of the National Committee of Liberation of Yugoslavia. (цитирано према: А. Edemskii, "The role of Milovan Djilas", p. 187). О Ђиласовој улози у мисији НОВЈ, 1944. године, видети и: А. Б. Едемский, "Четъре визита Милована Ђиласа в Москву", у: *Черногорцы в России*, Москва 2011, стр. 323-329; даље: А. Б. Едемский, "Четъре визита...").

⁷⁵ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 15.

⁷⁶ АЈ, КМЈ, I-3-b/676, *Депеша Тита Ивану (Димитрову), 31. III 1944.*

⁷⁷ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 15 и 19.

⁷⁸ М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 238; видети и: N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, стр. 125.

⁷⁹ *Исто*, стр. 58-59.

Москву 1. Све депеше између нас и Москве 2. Четничку архиву (3 цака) коју је изгледа Моша вратио у земљу 3. Нешто архиве Врховног штаба."⁸⁰ Из совјетских докумената сазнајемо да је намена архиве коју је понео Ђилас била да директно послужи у актуелним политичким активностима. Тако у плану боравка мисије НОВЈ у СССР, који је саставило совјетско министарство спољних послова (НКВД), стоји да је за "војно-политичку архиву Врховног штаба НОВЈ" био задужен политички архив НКВД и да је имао задатак "да започне његову обраду у првом реду у делу који се тиче активности генерала Михаиловића".⁸¹ Поред наведеног дела архиве Ђилас је у Москву понео и Дедијеров ратни дневник и поклоне за Стаљина.

Најважнији задатак мисије, поред дела који се односио на питања војно-стратешке природе, а за које је углавном био задужен генерал Велимир Терзић, био је испитивање могућности совјетског признања партизанске владе НКОЈ. Овом циљу је ван сваке сумње била подређена цела суштина војне мисије НОВЈ, а посебно улоге Милована Ђиласа у њој. Тито је о циљевима мисије пре поласка усмено обавестио Ђиласа, на "посебном састанку", иако су се, како каже Ђилас, "виђали и по неколико пута преко дана".⁸² Овим је Тито очито желео да нагласи важност политичког дела задатка мисије. Тито му је затим прецизно саопштио циљеве, који су према Ђиласовим сећањима, били подељени на три дела. Прво је Тито нагласио "техничка" питања, односно питања видова непосредне помоћи СССР-а: "Мисија је имала задатак да ради на организовању совјетске помоћи Народноослободилачкој војсци Југославије. Истовремено нам је Тито ставио у задатак да преко совјетске владе или другим каналима радимо на томе да се ослобођеним територијама Југославије почне додељивати помоћ Унре (UNRRA). Од совјетске владе је требало тражити зајам од 200.000 долара за трошкове наших мисија на Западу – Тито је нагласио да изјавимо да ћемо ту суму и помоћ у оружју и медикаментима вратити по ослобођењу земље." Друго, "као најважније, требало је код совјетске владе испитати могућност за признање Националног комитета као привремене легалне владе и преко ње дејствовати у том правцу код западних савезника." И на крају, сећа се Ђилас: "... сем тих мисијиних

⁸⁰ АЈ, КМЈ, I-3-b/708, *Белешка Александра Ранковића, од 22. фебруара 1946, на писму генерала Рудолфа Приморца, шефа војне мисије ЈА у СССР-у, од 21. октобра 1945.*

⁸¹ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 390.

⁸² М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 374.

задатака, Тито је на растанку мени наложио да извидим код Димитрова, односно код Стаљина уколико бих доспео до њега, да ли има неких замерки на рад наше партије".⁸³

Иако Ђилас каже да је последњи Титов налог био "чисто формалан" и да је значио "наглашавање дисциплине у односу на Москву, јер је он (Тито – прим. АМ) био најубеђенији да је Комунистичка партија Југославије сјајно и једино положила испит",⁸⁴ стиче се утисак да је, прећутно, наведено упутство можда било и далеко важније. Наиме, ако узмемо у обзир чињеницу да је на челу југословенског ослободилачког и револуционарног покрета неприкосновено стајала КПЈ, онда су евентуалне "замерке на рад партије", и то од њеног идеолошког покровитеља, могле врло лако донети и озбиљне политичке последице, па Титова знатижеља по том питању сигурно није могла бити баш "чисто формална", без обзира што је "био убеђен" да је КПЈ "сјајно положила испит", јер је навелико постојала могућност да југословенска партија, у односу на интересе великих, јесте испит положила сјајно, али погрешно. То није морало, али је и могло да значи изокола испитати суштински став совјетског врха по питању целокупне дотадашње политике југословенских комуниста, односно, како је то формулисао Милан Терзић, да се "испита политички пулс идеолошког савезника на Истоку".⁸⁵

Мисија је совјетским авионом, са импровизованог аеродрома код Босанског Петровца, пут СССР-а кренула 2. априла 1944. године.⁸⁶ Маршрута мисије водила је преко Барија, Малте, Тобрука, Каира, Хабанија, Техерана и Бакуа у Москву.⁸⁷ Због немачких база у Грчкој, до Каира се морало ићи заобилазним путем. У Барију су обишли партизанску болницу и састали се са Јосипом Смодлаком, повереником НКОЈ-а за спољне послове. У Каиру су чланови мисије били британски гости. Ту су се састали и са представником Унре Хербертом Леманом, а били су гости и совјетског амбасадора Новикова и шефа британске мисије при НОВЈ, мајора Дикина. Пошто су се преко питања помоћи Унре "ломила копља" савезничких интереса, она је, такође, представљала "један од чинилаца у оквиру међунаодног признавања народноослободилачког покрета".⁸⁸ Зато је Тито, тражећи помоћ Унре, искористио

⁸³ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 15-16.

⁸⁴ *Isto*, str. 16.

⁸⁵ М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 189.

⁸⁶ АЈ, КМЈ, I-3-b/676, *Депеша Тита Ивану (Димитрову)*, 3. IV 1944.

⁸⁷ Видети: АЈ, КМЈ, I-3-b/677, *Извештај шефа војне мисије НОВЈ, генерала Велимира Терзића*, 26. V 1944, стр.1; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 16-20; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 125-126.

⁸⁸ М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 56.

прилику да истакне представничку улогу НОП-а испред југословенских народа.⁸⁹ У вези са тим, Тито је почетком априла свом поверенику за спољне послове предлагао да отпутује за Каиро и састане се са шефом Унре Леманом. Међутим, тај посао је обавио Ђилас (пошто је очито дан или два пре тога о томе разговарао са Смодлаком у Барију), односно мисија НОВЈ, саставши се са шефом Унре 8. априла у Каиру.⁹⁰ Тито је, у ствари, преко војне мисије НОВЈ, протествовао код Лемана због савезничког "једностраног гледања на догађаје у Југославији," односно због непризнавања НКОЈ-а као легалне владе.⁹¹ Тако Ђилас бележи у мемоарима да их је Леман одмах примио "без затезања, али хладно", изјавивши да ће захтеви бити разматрани на следећој скупштини Унре, притом наглашавајући "да Унра иначе, у принципу, послује преко легалних власти".⁹² У кратком извештају са тог састанка стоји да је разговору присуствовао и совјетски амбасадор "Вавилов" (треба Навиков – прим. АМ) и да је Ђилас Леману предао извесно Титово писмо.⁹³ Леман је одговорио да ће о примању у чланство одлучити на скупштини Унре у јуну, а на питање Навикова о помоћи која би уследила одмах, одговорио је да ће се о томе "заузети код војних власти".⁹⁴ Из Каира су чланови мисије НОВЈ британским авионом стигли у Техеран, одакле су совјетским авионом продужили за Москву. У Москву су стигли 12. априла 1944, у 17:30 часова по московском времену.⁹⁵

Делатност војне мисије НОВЈ у СССР-у може се пратити кроз њену војно-техничку (Терзић) и политичку компоненту (Ђилас). Иако су њени представници, Ђилас и Терзић, радили повезано, готово се не раздвајајући у дневним активностима (сем у појединим ретким, али важним тренуцима), нас у овом раду занима превасходно Ђиласова делатност, док се на детаље из делатности генерала Терзића, односно на војно-техничку "димензију" мисије, из објективних разлога, нећемо сувише задржавати. Осим тога, Ђиласова делатност у мисији завршила се 7. јуна 1944, док су потребе налагале да генерал Терзић у СССР-у остане знатно дуже. Нажалост, документарна

⁸⁹ Исто, стр. 55.

⁹⁰ Војни архив (ВА), НОВЈ, к-4, бр. 3/1, ф-1, *Извештај Терзића и Ђиласа Титу, 8. IV 1944.*

⁹¹ М. В. Терзић, *Моћ и утицај...*, стр. 55-56.

⁹² М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 17.

⁹³ По свој прилици је у питању било Титово писмо Унри, од 2. априла 1944, у којем се тражи да се представник НКОЈ-а прими у Савет Унре, као представник Југославије, а да се притом укине статус члана представнику владе Краљевине Југославије, који, како стоји у писму, "не представља народ Југославије и није информисан о његовим стварним потребама." (*Односи Југославије и Русије (СССР), 1941-1945*, документи и материјали, Београд 1996, стр. 867; даље: *Односи Југославије и Русије (СССР)*).

⁹⁴ ВА, НОВЈ, к-4, рег. бр. 3/1, ф-1, *Извештај Терзића и Ђиласа Титу, 8. IV 1944.*

⁹⁵ АЈ, КМЈ, I-3-b/676, *Депеша Терзића и Ђиласа маршалу Титу, 12. IV 1944.*

(архивска) грађа посебно везана за Ђиласову делатност у мисији скромнија је у односу на грађу у вези са активношћу генерала Терзића, јер је Ђилас своја најважнија "реферисања" о раду углавном пренео усмено, после повратка из СССР-а. То се по свој прилици може објаснити њиховом поверљивом природом, пре свега из разлога што је карактер мисије званично био војни, па је политички део очито ваљало чувати у дискрецији. Зато смо били принуђени да се у анализи Ђиласове политичке делатности током војне мисије у СССР-у, поред ређих Ђиласових и чешћих Терзићевих или пак заједничких "Терзић-Ђиласових" извештаја са догађаја (на којима су углавном заједно били присутни), у доброј мери ослањамо на Ђиласове мемоаре. Поред наведеног, од користи је и ослањање на дневнике или мемоаре других личности, као и на поједина документа невезана директно за рад мисије, али из чијих се садржаја евентуално могу извући поједини закључци.

Иако су представници војне мисије НОВЈ одмах по приспећу затражили пријем, према Ђиласовим мемоарима нико се из совјетског државног и партијског врха по том питању дуже време није огласио. Наиме, Ђилас је одмах затражио да буде примљен код Молотова, а "по могућству" и код Стаљина, али, како каже, "никаквог озбиљнијег контакта с водећим совјетским личностима нисмо могли да успоставимо... Узалудна су била сва моја околична настојања да поставим наше захтеве и потребе... Нас су добро хранили, љубазно сусретали, али у питањима која је требало изнети и решавати – нисмо могли мрднути с мртве тачке".⁹⁶ Према Ђиласу, тек након више од месец дана по њиховом доласку били су примљени код Стаљина и Молотова (19. маја). У међувремену, чланови војне мисије били су гости разних угледних, али по Ђиласу, политички неутицајних организација и личности, као што су Свесловенски комитет, разни руководиоци, партијски функционери, маршали, генерали, интелектуалци, новинари итд, али међу њима није било никог из највишег државног и политичког руководства СССР-а. Једино се од њих по важности може издвојити Георги Димитров,

⁹⁶ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 21. У мемоарима Ђилас је своја инсистирања "да продре до врхова совјетске владе" објаснио на следећи начин: "Мада хитна, она нису била наметљива, а још мање сам ма шта замерао совјетској влади. Јер ја сам био васпитан да у њој гледам нешто чак и веће од вођства властите партије и властите револуције – водећу снагу комунизма као целине. Од Тита и других сам већ био начуо о томе да су дуга чекања – дакако страних комуниста, нека врста стила Москве. Оно што је мене бунило и чинило нестрпљивим било је неувиђање хитности потребе једне, и то баш моје – југословенске револуције". (*Isto*, str. 23).

са ким се Ђилас пре свог првог сусрета са Стаљином састао два пута (о свим тим сусретима и посетама биће више речи касније).⁹⁷

Тако стоји у Ђиласовим мемоарима. Међутим, из докумената се види да су представници војне мисије НОВЈ, Терзић и Ђилас, примљени код министра спољних послова СССР-а В. М. Молотова знатно раније, 23. (или 24.) априла, једанаест дана по доласку у Москву. Овај састанак, додуше незваничан, Ђилас у мемоарима не помиње, док се у југословенским документима он само наводи у извештајима мисије НОВЈ, упућених Титу 21. и 26. маја 1944. и у којима се каже да ће о овом састанку Ђилас Тита "детално обавестити" (што је овај касније по свему судећи и урадио усмено).⁹⁸ Разговор је изгледа сматран строго поверљивим, а у извештају од 21. маја кратко се наводи да о њему нису јавили зато што им је "тако препоручено", јер је разговор био "неофицијалан". Из тог разлога Ђилас овај важан састанак не помиње ни у свом извештају Титу, послатом недуго затим, 26. априла 1944.⁹⁹ Недостатак података, а и околност да се у документима једва, а у Ђиласовим мемоарима уопште не помиње, својевремено је (80-их година) навео историчаре на претпоставку да овај састанак није био од веће важности, односно да се вероватно радило о "куртоазној посети, ни по чему занимљивој".¹⁰⁰ Дилему, међутим, разрешава један совјетски архивски (незаведени) документ, објављен у међувремену и у Југославији, који садржи белешку (датирану 24. априла 1944) управо са овог састанка.¹⁰¹ Из тог документа се види да састанак, иако "неофицијалан", нимало није био неважан и формалан, већ, напротив, политички веома садржајан. На основу овог извора поједини домаћи историчари су, већ крајем 80-их, у својим делима коментарисали наведени састанак, а на основу њега и процесе југословенско-совјетске сарадње у то време.¹⁰²

Молотов је Ђиласа и Терзића примио 23. априла у 18 часова, према извештају Терзића Титу,¹⁰³ или 24. априла, према датуму на поменутој совјетској забелешци. На састанку се разговарало о могућностима признања партизанске владе НКОЈ-а од стране СССР-а, војно-стратешкој и политичкој ситуацији "на терену" у Југославији, међународним околностима у вези захтева представника мисије НОВЈ и проблемима

⁹⁷ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 20-41; М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 375-379.

⁹⁸ АЈ, КМЈ, I-3-b/677, *Извештај шефа војне мисије НОВЈ, генерала Велимира Терзића, 26. V 1944*, стр. 2.

⁹⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/678, *Извештај Ђиласа маршалу Титу, 26. VI 1944*.

¹⁰⁰ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 126.

¹⁰¹ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 394-398.

¹⁰² Видети: В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR...*, str. 222, 230. i 235-237.

¹⁰³ АЈ, КМЈ, I-3-b/677, *Извештај шефа војне мисије НОВЈ, генерала Велимира Терзића, 26. V 1944*, стр. 2.

војне помоћи савезника јединицама НОВЈ. Сусрету са Молотовом присуствовали су и Ђилас и Терзић, док је, судећи према поменутој белешци, по свим наведеним темама Ђилас водио главну реч.

На почетку разговора Ђилас је одмах изложио Титов налог о питању признања НКОЈ-а од стране савезника и СССР, тј. "какве кораке треба предузети у том правцу". Молотовљев одговор обухватио је објашњење ситуације по том питању у контексту совјетских односа са савезницима и југословенском краљевском владом. Рекао је да совјетска страна и даље одржава формалне односе са краљевском владом, али да истовремено води "одговарајуће припреме" за раскид са њом. Поред тога, нагласио је и да совјетска штампа "објашњава став НКОЈ-а по различитим питањима" и да се на тај начин, како стоји у белешци, "врши одговарајућа припрема".¹⁰⁴ Молотов је наведене ставове изнео у складу са британском политиком која се у том тренутку такође увелико припремала да се дистанцира од југословенске краљевске владе тадашњег мандатара Божидара Пурића, а тиме и од генерала Драгољуба Михаиловића. Међутим, став Британаца био је у функцији њихове тзв. "политике компромиса", односно наметање монархије Титу кроз заједнички политички споразум око нове владе. Са тим је на овом састанку Молотов упознао и емисаре НОВЈ, наводећи Черчилове ставове из писма које му је овај упутио 15. априла.¹⁰⁵ По том питању је Молотов био категоричан рекавши да је совјетска влада одговорила Черчилу "да би преговори са краљем тешко могли донети резултате" и да сматра да се "треба договарати са Титом и да ће то ићи у корист савезницима". Обраћајући се у разговору искључиво Ђиласу, Молотов је благонаклоно нагласио да иако став совјетске владе по питању признавања Тита не зависи од ставова Британије и САД, "не би било у реду" да се не води рачуна и оњиховим ставовима и да још не може рећи "какве кораке и у ком року треба предузети за признавање Тита."¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 394.

¹⁰⁵ Видети: *Исто*, стр. 388.

¹⁰⁶ Став о одлучном подржавању Тита, тј. поруку да се по питању промена у југословенској влади треба споразумети са Титом "који има реалну моћ у Југославији", Молотов је дан раније, 22. априла, саопштио у писму Черчилу (видети: *Исто*, стр. 391), с тим што је нагласио да је совјетској влади у овом тренутку тешко да да оцену шта би могли донети преговори са краљем Петром..., о чему је очигледно требало продискутовати на састанку са Ђиласом и Терзићем. Исте ставове Молотов је поновио дан-два касније и америчком амбасадору у Москви Аверелу Хариману, на састанку 25. априла. (*Исто*, стр. 398-399; видети и: Н. В. Роровић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, стр. 131-132). Никола Б. Поповић наводи да је "тих дана" у совјетској јавности изнето питање односа савезника према југословенској краљевској влади. То је урађено кроз два чланка, која су потписали научници академик Державин и проф. Коровин, чиме се целој ствари хтело дати "академски карактер". Укратко, у чланцима се критиковала краљевска влада, афирмисали НОП и НОВЈ и захтевало признање АВНОЈ-а и НКОЈ-а. Поповић пише да се тако "... у јавности, у неутралној форми, писало особито ласкаво о НОП-у Југославије, документовано су истицани

Ђилас је на Молотовљев став одговорио са разумевањем и "да га сматра исправним", а по питању споразумевања са краљем одлучно је рекао да НКОЈ "не може ићи на споразум" јер би то значило потчињавање.¹⁰⁷

Молотов је, затим, упитао Ђиласа о угледу који краљ ужива у Југославији, о чврстости НОП-а у Србији и утицају Михаиловићевог покрета. Ђилас је на то одговорио да краљ донекле ужива углед у Србији, али не и код Хрвата и Срба ван Србије, док му став "Македонаца" још није познат. Притом је нагласио да руководство НОП-а сматра да је "преурањено прокламовати републику". Снагу Михаиловићевог покрета је покушао да умањи, нашта му је Молотов упутио примедбу. Потом је Молотов прешао на питања војно-стратешке природе интересујући се за повлачење Немаца и обим територије под контролом НОВЈ, што су му Ђилас и Терзић показали на мапи. У том контексту Молотов је поставио и знаковито питање "има ли Титова војска излаз на море". Ово питање свакако треба гледати у склопу ситуације ишчекивања искрцавања западних савезника. Ђилас му је на то одговорио да нема излаза, али "кад би на Балкану постојала армија попут Црвене, излаз на море би дакако одавно постојао". Молотов се у својој стратешкој опсервацији интересовао и за Солун, упитавши какав је национални састав становништва у том подручју.¹⁰⁸

Разговор је потом поново био усмерен на питања Србије и војно-стратешке сарадње, повремено "комбинован" са темом везаном за политичко признање. Ђилас је, тако, нагласио да је позиција НОП-а у Србији од великог значаја за мђународно признање и да се ради на јачање позиција на овом простору, са чиме се Молотов сложио. На Ђиласову констатацију да Тито савезницима није упутио званичну ноту за признање јер је сматрао да за то још увек није погодан тренутак, Молотов је узвратио слагањем и упитао Ђиласа "шта он о томе мисли". Ђилас је на то рекао да би желели да до признања дође "што пре", нарочито од стране СССР-а, јер је совјетски утицај у земљи велики и "у том случају би се још више повећао", док је Молотов потврдио да су по том питању предузете "припремне мере". На Ђиласову опаску да је "Черчилу тешко и да призна" и да "не призна" НОП, Молотов је поновио да се питање признања "разматра" и да су "неки кораци у том правцу учињени, али званични кораци моћи ће да се предузму тек у одговарајућем тренутку". Овај став је Молотов образложио речима:

и његови и војни и политички успеси, док је истовремено демонстрирана совјетска лојалност и коректност према савезницима..." (N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 132).

¹⁰⁷ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 394-395.

¹⁰⁸ *Исто*, стр. 395-396.

"Морамо имати у виду не само ситуацију у Југославији и у Совјетском Савезу, него и ситуацију ван тих земаља, где је више наших непријатеља и полунепријатеља него пријатеља. Стога, за признање ваља изабрати најпогоднији моменат, и то како за Совјетски Савез, тако и за сам југословенски народ. Што се пак тиче подршке народноослободилачког покрета у Југославији, ми такву подршку гарантујемо". Уз то је изнео и ширу елаборацију тренутног стања на фронтима и у Италији и с тим у вези и совјетски однос према савезницима.¹⁰⁹

Молотов је изнова посебно нагласио да је "за Тита важно да ојача свој положај у Србији". Такође, Ђилас је напоменуо и да је руководство НОП-а потценило ситуацију у Србији и да ако утицај у њој не буде обезбеђен "ништа неће боти", јер су партизански одреди на њеном терену безначајни. Да би се организовали одреди било је, наравно, потребно оружје чије се питање детаљније отворило у завршном делу разговора. Тако се Ђилас пожалио на техничку страну британске помоћи у оружју, апелујући притом на совјетску помоћ. Молотов је на то дао неодређен одговор, поменувши организацију база за совјетске авионе у Италији (Бари-Бриндизи), упитавши Ђиласа какви су односи НОВЈ са Британцима, нашта му је овај кратко одговорио да су "односи формално добри". Приводећи разговор крају, Молотов је упитао каква практична питања делегати НОВЈ желе да поставе. Ђилас је одговорио да је, пре свих, најхитнија потреба НОВЈ помоћ у наоружању, обећавши притом и детаљан списак потребног оружја. На крају је Ђилас изнео и жељу да представници војне мисије НОВЈ затраже пријем код Стаљина, нашта им је Молотов обећао да ће "о томе питати Стаљина".¹¹⁰ Овим је, према документу, састанак био завршен.

"До сада нисмо ништа урадили, али су сва питања постављена и рад је отпочео". Овим речима је Милован Ђилас започео свој извештај, упућен Титу 26. априла 1944, који се односио на прве две недеље боравка представника војне мисије НОВЈ у СССР-у.¹¹¹ Иако се у извештају нигде не помиње састанак са Молотовом, јасно је да су "сва питања" која су "постављена", постављена на том састанку и да је "рад" који је "отпочео" заправо означавао отварање процеса директних политичких преговора представника НОВЈ са највишим совјетским руководством. Тако можемо са доста поуздања рећи да је разговор са Молотовом од 23. априла 1944, у ствари представљао

¹⁰⁹ Исто, стр. 396-397.

¹¹⁰ Исто, стр. 397-398.

¹¹¹ АЈ, КМЈ, I-3-b/678, *Извештај Ђиласа маршалу Титу, 26. VI 1944.*

постављање преговарачке платформе на којој се надаље градила политичка делатност партизанске војне мисије, односно почетну позицију са које је кретала дипломатска офанзива нове државе према Совјетима за њено признање. Према томе, ту полазну основу, имајући у виду садржај поменутог састанка, крајем априла 1944. чинило је, пре свега, непосредно упознавање совјетског врха са захтевом за (једностраним) признањем НКОЈ-а од стране СССР-а, на шта је добијен позитиван политички сигнал али не и одлука о признању, која је остављена (одложена) на неодређено време, односно "за погодан тренутак". Поред тога, од човека "бр. 2" СССР-а директно је затражена могућност пријема код Стаљина. Молотов је са овим захтевом емисара НОВЈ свакако упознао совјетског вођу. Међутим, на састанак код Стаљина имало се још чекати. Углавном, разговор са Молотовом био је тек почетак политичког рада мисије, односно отварање политичких питања, што је Ђилас и саопштио Титу у поменутом извештају од 26. априла, наглашавајући да је "читав рад у стадијуму развијања" и да је потребно да се остане "дуже него што је предвиђено".¹¹² За нашу тему је важно нагласити да је то било прво Ђиласово преговарачко искуство у директном сусрету и разговору са једним водећим светским државником.

У међувремену, Черчил је увелико спроводио "офанзиву" у покушају наметања своје политике "компромиса" између Тита и југословенског краља Петра II око формирања заједничке владе. У том смислу се са британске стране активно радило на политичком дистанцирању од актуелне југословенске краљевске владе, како би се изазвао пад кабинета њеног мандатара Божидара Пурића, а са њим и дефинитивни политички отклон од генерала Михаиловића и његовог покрета. Насупрот томе фаворизовао се Тито и могућност његовог компромиса са југословенским краљем. О томе је Черчил, током априла, обавештавао Молотова, истовремено наговарајући краља Петра да се дистанцира од Пурића и Михаиловића.¹¹³ У тој намери је и успео 17. маја, када је распуштена Пурићева влада, а са њом неповратно и Михаиловић, и самим тим створени услови за већ планирану "компромисну" владу са новим мандатаром Иваном Шубашићем, бившим хрватским баном. О томе је Черчил истог дана, под ознаком "строга тајно", обавестио и Тита.¹¹⁴

¹¹² Исто.

¹¹³ Видети: N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 132-134.

¹¹⁴ *Tito-Churchill...*, str. 150-151.

Два дана касније, 19. маја 1944, чланови војне мисије НОВЈ генерали Велимир Терзић и Милован Ђилас били су, изненада и без претходне најаве, позвани код Стаљина. "Догодило се то а да нисмо знали ни да ћемо бити, а камоли кад ћемо бити примљени".¹¹⁵ Колико је за представнике НОВЈ све било изненада и брзо говори и то што је позив прекинуо Ђиласа усред излагања на Свесловенском комитету, који је хитно морао да напусти. "Нисам стигао да се у себи средим, а ауто се нашао на вратима Кремља", забележиће Ђилас у својим мемоарима.¹¹⁶ Ђиласа и Терзића Стаљин је примио у 21:15, по московском времену. Састанку су, такође, присуствовали Молотов и комесар државне безбедности генерал Жуков.

Осим извештаја Терзића и Ђиласа Титу, од 21. маја 1944, у коме се укратко описује сусрет са Стаљином,¹¹⁷ о овом догађају нема обимнијих докумената, па као једини опширнији извор остају Ђиласови мемоари, писани знатно касније, као и његови текстови објављени кратко време после повратка из СССР-а, као и поједина његова, ретко забележена (Дедијер), непосредна казивања.

У поменутом извештају укратко се наводи да су теме о којима се разговарало биле везане за геостратешку, тј. "војно-политичку" ситуацију (Македонија, Албанија) проблемима снабдевања НОВЈ и о партизанској војсци "уопште". Затим се Стаљин интересовао за противнике НОП-а, о "њиховој снази и политичким лицима из непријатељског табора". И последње што је забележено у извештају о разговору је Стаљиново одобрење зајма и допуштење да југословенска јединица у СССР-у иде на фронт и да се "претвори у бригаду". Што се тиче зајма, наводи се цифра од 10.000.000 долара, али због недостатка валуте емисарима НОВЈ је понуђено злато као замена. Поред тога помиње се и "извесна" свота од 2.000.000 у доларима и фунтама, која ће се доставити по Титовом налогу, док ће Ђилас са собом понети 200.000 долара. На крају се каже да "друг Стаљин до ситница прати све код нас и са свим је добро упознат". Као пример наводи се Стаљинова похвала омладинског конгреса, односно конгреса УСАОЈ, одржаног у Дрвару почетком маја, који му је притом упутио поздравни телеграм.¹¹⁸ Овим је Стаљин, очигледно, желео да демонстрира своју моћ у смислу обавештености и

¹¹⁵ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 379.

¹¹⁶ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 42.

¹¹⁷ АЈ, Југословенска војна мисија (ЈВМ), 8, *Телеграм Ђиласа и Терзића Титу, 21. V 1944*; видети и: АЈ, КМЈ, I-3-b/678, *Извештај Ђиласа маршалу Титу, 21. V 1944*.

¹¹⁸ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 876.

контроле ситуације, што је на представнике НОВЈ очито и деловало. Овде се извештај завршава. Разговор је, према наведеном документу, трајао 75 минута.

Нешто шириу слику разговора Милован Ђилас даје у својим мемоарима. Тако Ђилас бележи да се на састанку разговарало о темама попут свеукупних односа према југословенској краљевској влади, питања признања НКОЈ-а, зајма, војној помоћи, геостратешким питањима и појединим темама из актуелног југословенског политичког живота. Стаљин је, наиме, одмах прешао на тему краљевске владе упитавши притом Молотова: "А бисмо ли некако могли подвалити Енглезима да признају Тита који се једино и бори против Немаца?" Молотов му је на то одговорио "осмехом у коме је било ироније и самозадовољства: Не, то је немогуће – они су потпуно свесни односа какви су се створили у Југославији".¹¹⁹ У вези са питањем признања НКОЈ-а, Стаљин није дао обећање, али је, према Ђиласу, врло позитивно и афирмативно говорио о југословенској партизанској влади: "Дискусија и његов став били су такви да ја то питање нисам ни поставио – наиме, било је очевидно да би совјетска влада то одмах учинила ако би оценила да су прилике за то зреле и ако сам развитак не би ишао другим смером – изналагањем привременог компромиса између Британије и СССР, односно између Националног комитета и југословенске краљевске владе. Тако је то питање остало недефинисано – чекати и тражити решења".¹²⁰ На износ од 200.000 долара по питању зајма, који је Ђилас затражио од Стаљина, овај му је одговорио да је то "ситница" и да са том сумом неће моћи "много учинити", али ју је одмах одобрио. Из горе поменутог документа о састанку, видели смо да је Стаљин био много издашнији. Овде Ђилас помиње и своју опаску о уредном враћању дуга, на шта Стаљин треба да је реаговао увредљиво: "Ви ме вређате – ви да лијете крв, а ја да наплаћујем оружје! Ја нисам трговац, ми нисмо трговци, ви се борите за исту ствар за коју и ми – ми смо дужни да с вама делимо што имамо".¹²¹ Ова напомена о враћању зајма, на коју је Тито пре поласка посебно скренуо пажњу Ђиласу, није, наравно, била нимало случајна. Тиме се, несумњиво, хтело посебно нагласити незванични "дипломатски" смисао мисије, а и прећутна порука за будуће међудржавне односе. Даље се разговарало о војној помоћи, начину снабдевања јединица НОВЈ, појединим југословенским политичарима, о чему

¹¹⁹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 44.

¹²⁰ *Isto*, str. 45.

¹²¹ *Isto*.

Ћилас даје кратке и уопштене податке. На крају су представници НОВЈ Стаљину предали скромне поклоне чиме се састанак и завршио.

Овим састанком био је заокружен политички део задатка војне мисије НОВЈ. У телеграму генерала Терзића Титу, упућеном 20. маја, а у којем је одговорено на раније Титове примедбе о нередовном јављању,¹²² стоји: "До сада се нисмо редовно јављали јер нисмо ствари били довели до краја, све је било у току, јавили смо само ствари уопште... Решена су и сва друга питања, чланске карте, зајам и. т. д. По осталим стварима смо поступили по вашој наредби... Ћилас ће реферисати детаљно о томе и о свим осталим разговорима..."¹²³ Према томе, сва важна питања са којима се кренуло из Југославије била су постављена пред представнике државног врха СССР-а, а на њих је углавном позитивно или политички "обећавајуће" и одговорено. Најважније питање, признање НКОЈ-а од стране совјетске владе, остало је из политичких разлога и односа према савезницима недефинисано и одложено, али је совјетска страна отворено показала наклоност према том предлогу и према партизанској влади, тако да су представници НОВЈ по питању политичке подршке СССР-а могли бити задовољни. Уосталом, цео "процес" око питања југословенске владе и споразума са краљем Петром, односно Черчилом, био је у току и још увек неизвесан, па је Тито у пар наврата, а у складу са Черчиловом жељом да се уздржи од било каквих изјава, и Ћиласу и Терзићу, непосредно после сусрета представника НОВЈ са Стаљином од 19. маја, саопштио да по питању образовања нове владе не дају никакве изјаве.¹²⁴ Догађаје по питању формирања нове југословенске владе помно су пратили и чланови мисије НОВЈ, па тако Ћилас у телеграму од 28. маја, обавештава Тита да се према "извесним вестима из Лондона" спрема краљевско намесништво са Шубашићем, Симовићем и Цанкарком, а да би притом краљ остао. Ћилас још наводи и да се "чује да Черчил врши на краља притисак да да изјаву у корист НОВ и ПОЈ".¹²⁵

Као неформални шеф политичког дела војне мисије НОВЈ, Милован Ћилас је могао бити задовољан обављеним разговорима, па је тако одмах после разговора са Стаљином планиран његов повратак,¹²⁶ док је генерал Терзић требало и даље да остане у СССР-у. Међутим, Ћилас до краја месеца неће напустити СССР јер се чекало на

¹²² Видети: ВА, НОВЈ, к-57/б, бр. 6/1, ф-1, *Радио-депеша Тита Терзићу и Ћиласу, 18. V 1944.*

¹²³ АЈ, ЈВМ, 20, *Телеграм Терзића маршалу Титу, 20. V 1944.*

¹²⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 1069.

¹²⁵ АЈ, ЈВМ, 20, *Телеграм Ћиласа Титу, 28. V 1944.*

¹²⁶ У Терзићевом телеграму Титу од 20. маја, планирано је да Ћилас пође "кроз два дана". (АЈ, ЈВМ, 20, *Телеграм Терзића Титу, 20. V 1944.*)

одобрење Британаца, о чему је у неколико наврата обавештен и Тито.¹²⁷ Овде треба поменути да су Британци, очигледно, веома добро уочавали политичку димензију војне мисије НОВЈ, па су самим тим и посебну пажњу поклањали њеном неформалном шефу Миловану Ђиласу. Поменуто је да су још приликом доласка мисије у СССР коментарисали Ђиласову улогу као "официра којег је Тито већ користио у политичким преговорима".¹²⁸ Тако је југословенски амбасадор Станоје Симић шефу европског одељења совјетског мисинистарства спољних послова Зорину, у разговору од 31. маја посебно скренуо пажњу да је "сасвим недавно ВВС пренео да је Стаљин примио генерала Ђиласа". У својој забелешци са разговора Зорин даље каже: "... У том саопштењу, међутим није било указано да је и генерал Терзић такође био примљен. Сматрајући да ВВС вероватно то није урадио случајно, Симић сматра да Енглези сада желе да на неки начин издвоје генерала Ђиласа. У вези с тим, Симић сматра неопходним да упозори да се можда иза тога крије некаква опасност по Ђиласа, о чијем одласку из Југославије знају Енглези, особито када се зна да лети енглеским авионом".¹²⁹ Овај документ у доброј мери баца светло на чињеницу зашто су Британци одуговлачили са дозволом за лет како би Ђилас напустио СССР. По свој прилици су добро уочавали да је Ђилас кључни човек мисије, односно емисар који Титу носи важне поруке са преговора, које су несумњиво требало да буду уграђене у даљи ток дипломатско-политичких активности руководства нове Југославије. У сваком случају, Ђилас још увек није полазио на пут. У Москви ће тако дочекати и прве дане јуна.

У међувремену, на партизански Врховни штаб у Дрвару је 25. маја извршен десант јаким немачких снага. Тито и чланови Врховног штаба успели су да се спасу и совјетским авионом и уз британску помоћ пребаце у Бари а потом на острво Вис. Овај напад немачких снага нанео је велику штету НОП-у, како са војне тако и са политичке стране. Новонасталу ситуацију Британци су видели као повољну за споразумевање са Титом, "јер су сматрали да га држе у рукама", па су појачали и политички притисак.¹³⁰ Тако је Черчил почетком јуна веома интензивно разматрао могућности за формирање нове југословенске владе. Истовремено, западни савезници су вршили последње припреме за искрцавање у Нормандији, које ће бити извршено 6. јуна 1944. године. У

¹²⁷ Видети: АЈ, КМЈ, I-3-b/678, *Извештај Ђиласа маршалу Титу, 21. V 1944*; АЈ, ЈВМ, 20, *Телеграм Ђиласа Титу, 28. V 1944*.

¹²⁸ Видети: *Tito-Churchill...*, str. 126.

¹²⁹ *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 434.

¹³⁰ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 134.

таквим околностима, спремајући се за повратак у Југославију, Ђилас је изненада и потпуно неочекивано добио позив из Кремља на још један састанак са Стаљином.

"Ни овога пута нико ме није ни о чему унапред обавестио. Једноставно су ми саопштили да треба да идем у Кремљ, око 9 часова увече су ме стрпали у ауто и одвезли тамо. Чак нико из мисије није знао куда идем", забележиће Ђилас у својим мемоарима.¹³¹ У телеграму Титу од 5. јуна, Ђилас каже: "Јуче у 20, 30 мене је примио друг Стаљин. Разговор је трајао дуго. Били су присутни друг Молотов и касније другови Берија и Микојан..."¹³² Састанак је одржан у ноћи између 4. и 5. јуна 1944, дан уочи савезничког искрцавања у Нормандији, а осим Ђиласа нико из мисије НОВЈ није присуствовао разговорима, а по свој прилици није ни знао за сусрет, који је очито организован у строгој тајности. Разговарало се до дубоко у ноћ, а Ђилас је потом до јутра био на вечери у Стаљиновој дачи недалеко од Москве. Као што се и из цитираног телеграма види разговорима су присуствовали најважнији људи из совјетског врха.

Осим поменутог телеграма, који се своди само на кратку информацију, о овоме састанку нема других докумената, јер је Ђилас у истом телеграму Титу нагласио да ће о "свим појединостима" разговарати усмено. Тако као једини извор о детаљима разговора остају Ђиласова сећања. Према Ђиласовим мемоарима, у разговорима са Стаљином, Молотовом и другим важним личностима из совјетског вођства провео је целу ноћ између 4. и 5. јуна, све до јутра, а целокупан сусрет се делио на два дела, онај официјалан, одржан увече 4. јуна и на остатак времена проведен на вечери, тј. некој врсти импровизованог банкета. Са Стаљином се разговарало о темама попут актуелног немачког десанта на Врховни штаб, могућност совјетске помоћи око Титове евакуације, односи са западним савезницима и односи са југословенском краљевском владом.¹³³

Разговор је почео Стаљиновим интересовањем за Тита и партизански Врховни штаб после немачког десанта и за могућности совјетске помоћи око Титове евакуације. Занимљиво је да се Стаљин бринуо око Титовог пребацивања у Италију, иако се овај већ готово два дана налазио у Барију, пошто је претходно уз совјетску помоћ 3. јуна евакуисан. Ђилас то објашњава тиме да Стаљин још увек није имао "довољно исцрпних извештаја" у тренутку када је с њим разговарао.¹³⁴ Стаљин је инсистирао да се Тито

¹³¹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 47.

¹³² АЈ, КМЈ, I-3-b/678, *Телеграм Ђиласа Титу, 6. VI 1944*; видети и: АЈ, ЈВМ, 24, *Телеграм Ђиласа Титу, 5(6). VI 1944*.

¹³³ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 47-57; М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 381-384.

¹³⁴ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 382.

пребаца на сигурније место (што ће Тито ускоро и урадити пребацивши се на Вис), притом истичући хитност активирања новоосноване совјетске базе у Италији.¹³⁵ Након тога прешло се на тему односа са западним савезницима, "у првом реду са Великом Британијом", што је по Ђиласу требало да буде и "главни разлог" састанка.¹³⁶

Судећи према Ђиласовом казивању, Стаљинова дискусија на тему односа према Британцима имала је обележје отвореног упозорења, па чак можда и благе провокације, у контексту актуелне ситуације британске политичке "офанзиве" у правцу формирања нове краљевске владе. Стаљин је потенцирао сурову страну британске политичке рачунице и с тим у вези истицао опасности које прете са те стране. О томе је Ђилас оставио веома сликовит опис: "Стаљин је чепукао овамо-онамо, док смо Молотов и ја мирно стајали. А онда је Стаљин присео на сто и отпочео, час брижно, час саркастично: А ви можда мислите да смо ми, зато што смо савезници с Енглезима, заборавили ко су они и ко је Черчил! Њима није ништа слађе него да савезницима подвале: они су у првом светском рату стално подваљивали Русима и Французима. А Черчил? Черчил је такав да ће ти – ако се не чуваш – копејку из џепа извући. Да, копејку из џепа! Богами, копејку из џепа! А Рузвелт? Рузвелт није такав – он завлачи руку само за крупније комаде. А Черчил? Черчил и за копејку... Па они, Енглези, они су убили генерала Сикорског,¹³⁷ а не би ли Тита! Шта је њима жртвовати два-три човека за Тита – они своје не жале! А то за Сикорског – то не кажем ја, то је мени Бенеш причао: Сели Сикорског у авион и авион лепо оборили – ни доказа, ни сведока... – Стаљин је у току вечере понављао та упозорења, а ја сам их ускоро потом, пренео Титу и вођству, па су и она имала удела у Титовом конспиративном одлетању с острва Вис на совјетску окупациону територију, у ноћи 18. септембра 1944. године..."¹³⁸ И заиста, Ђилас је већ изјутра 5. јуна, у поменутом телеграму Титу, упућеном непосредно после завршетка сусрета са Стаљином, наведена упозорења одмах и пренео: "У вези са овим што се код Вас догодило и у вези с местом где се налазите скрећем Вам пажњу на крајњу опрезност. Обратите пажњу приликом преласка у земљу и држите у највећој тајности време поласка. Не заборавите да се догађа да се авиони кваре у ваздуху. Чувајте се до

¹³⁵ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 50.

¹³⁶ *Isto*, стр. 50-51.

¹³⁷ **Владислав Сикорски (Władysław Eugeniusz Sikorski, 1881-1943)**, пољски генерал и политичар. Учесник совјетско-пољског рата (1919-1921), председник владе (1922-1923), министар одбране (1923-1924). За време Другог светског рата и окупације Пољске обављао дужност председника пољске владе у егзилу (1939-1943). Погинуо у авионској несрећи 1943, под још увек неразјашњеним околностима.

¹³⁸ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 382.

крајњих граница иностраних 'пријатеља' ".¹³⁹ Такође, Стаљин је упутио и примедбу у вези са истицањем револуционарног карактера покрета, тј. да тиме не треба "плашити" Енглеze: "Шта ће вам црвене петокраке звезде на капама? Није важна форма, него шта се постиже, а ви – црвене звезде! Богами, звезде нису потребне! – питао је и љутио се Стаљин, али није крио да му љутња није била дубока – био је то прекор, и ја сам му објаснио: црвене звезде је немогућно укинути јер су оне већ традиција и добиле су одређени смисао код наших бораца".¹⁴⁰

Наредна тема коју је Стаљин започео тичала се прилика у вези са краљевском југословенском владом. Поменуто је да је Черчил у том тренутку "грчевито" радио на успостављању компромисног решења између Тита и новог мандатара Шубашића око формирања заједничке владе. Стаљин је, на састанку са Ђиласом, упућивао на контакте и разговре са новим краљевским мандатаром, односно на политичку и преговарачку тактику: "Немојте одбити разговоре са Шубашићем – никако их немојте одбити. Немојте га одмах напасти – да видимо шта он хоће. Разговарајте с њим. Са Шубашићем треба разговарати, не бисте ли се некако нагодили".¹⁴¹ Стаљиново "настојање није било категорично, мада упорно", забележиће касније Ђилас: "Ја сам га пренео Титу и члановима Централног комитета, а биће да је и оно играло улогу у познатом споразуму Тито-Шубашић".¹⁴² Тако је Ђилас у телеграму Титу, 5. јуна, кратко поручио: "У вези са Шубашићевом владом, овде ствар још није јасна. Препоручују, ако тражи састанак, да састанак не одбијете".¹⁴³ Истог дана бригадир Фицрој Маклејн обавештава Черчила да Тито "... нема ништа против г. Шубашића и да ће му бити драго расправити о стварима с њим ако дође на Вис".¹⁴⁴ Ђилас, на крају, није пропустио прилику да Стаљину постави питање које му је Тито посебно наложио уочи поласка: какво је његово мишљење о раду КПЈ и да ли има неке примедбе. На то Стаљин треба да му је кратко одговорио: "А не, немам – па ви сами знате најбоље шта тамо треба чинити".¹⁴⁵

Овим је, према Ђиласовим мемоарима, требало да је био завршен официјелни део састанка са Стаљином. Након тога Стаљин је Ђиласа позвао на вечеру на којој ће се, у опуштеној атмосфери, обиљу хране и пића и у присуству појединих важних људи

¹³⁹ АЈ, ЈВМ, 24, *Телеграм Ђиласа Титу*, 5(6). VI 1944.

¹⁴⁰ М. Ђилас, *Разговори са Стаљином*, стр. 51.

¹⁴¹ *Isto*.

¹⁴² *Isto*, стр. 52.

¹⁴³ АЈ, ЈВМ, 24, *Телеграм Ђиласа Титу*, 5(6). VI 1944.

¹⁴⁴ *Tito-Churchill...*, стр. 177.

¹⁴⁵ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 383.

из совјетског политичког и државног врха, водити неформални разговори о разним темама.¹⁴⁶ Прелазило се, како каже Ђилас, неприметно с теме на тему, а говорило се о везама јужних Словена са Русијом, Албанији и Албанцима, Немцима, Коминтерни и савезницима, а Стаљин је у једном тренутку терао Ђиласа да му говори српске речи, притом их упоређујући с руским и констатујући: "... нема ту шта да се прича: један народ".¹⁴⁷ У току вечере стигле су и две депеше, које је Стаљин показао Ђиласу. Прва је извештавала о говору Ивана Шубашића у америчком Стејт Департменту, у којем нови председник југословенске краљевске владе потенцира сарадњу са СССР-ом, тиме што напомиње да Југословени не могу водити антируску политику из јаких традиционалних разлога. Стаљин је вест прокоментарисао тврдњом да то Шубашић "плаши Американце", истовремено се наглашено питајући "али, због чега?" Друга депеша је била од Черчила у којој је британски премијер обавештавао Стаљина о искрцавању у Француској, које је требало почети сутрадан. Стаљин је наводно пред Ђиласом почео да се "изругује" Черчиловој депеши: "Да, биће десант, ако не буде магле. Увек је досад било нечег да их омете – сумњам да и сутра неће бити. Могу наићи на Немце! Шта, ако наиђу на Немце! Десанта можда неће ни бити, него као и увек досад – обећања".¹⁴⁸ Овакво Стаљиново понашање Ђилас ће касније тумачити његовом потребом за "заstraшивањем" вођства НОП-а, за које је добро знао да се већ у многоме "отргло контроли", како би умањио његове потенцијале за сарадњу са западним савезницима: "Када данас сумирам то вече, чини ми се да бих могао закључити: Стаљин је намерно заstraшивао југословенске вође да би смањио њихове додире са Западом, а истовремено је настојао да њихову политику подреди својим интересима и својим односима са западним државама, у првом реду с Великом Британијом".¹⁴⁹

Ђилас је Стаљинову вилу напустио у свитање, а већ након два дана, 7. јуна, коначно је напустио и Москву, одлетевши преко Техерана и Каира за Бари, а одатле за Вис, где је стигао 12. јуна. У повратку, у Напуљу, Ђилас је описане догађаје испричао и Владимиру Дедијеру, које је овај у кратким цртама забележио у свом дневнику.¹⁵⁰ На Вису је о својим сусретима у СССР-у Титу детаљно реферисао усмено.

¹⁴⁶ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 53-54.

¹⁴⁷ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 54-55; М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 383-384.

¹⁴⁸ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 55-56.

¹⁴⁹ *Isto*, str. 56.

¹⁵⁰ V. Dediјer, *Dnevnik...*, knj. 3, str. 149-151; видети и: V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 217-219.

Поред сусрета са Стаљином и Молотовом, шефови војне мисије НОВЈ, Милован Ђилас и Велимир Терзић, имали су низ састанака са појединим важним личностима из политичког, војног и културног миљеа СССР-а, од којих је најзначајнији са Георги Димитровом, тадашњим шефом Информационог одељења ЦК СКП (б). Са Димитровом се Ђилас састао три пута. Података о овим састанцима, осим узгредних помињања, нема у документима, тако да Ђиласови мемоари, бар за сада, остају најважнији извор о њиховом садржају. Поред Ђиласа, у свом дневнику их кратко помиње и Георги Димитров, захваљујући коме можемо утврдити и датуме њиховог одржавања.

Први састанак је одржан већ 15. априла, три дана по доласку мисије у СССР.¹⁵¹ Према дневнику Георги Димитрова, Ђилас је, у присуству Власова (Вељка Влаховића), Димитрову предао "лично" писмо од Тита и један примерак предратне, илегално преведене и штампане "Историје СКП (б)", са личном Титовом посветом из 1942. године. Затим је Димитрова "подробно" информисао о положају НОВЈ, притом му дајући и "извесне информације" о партизанским јединицама у Грчкој и Албанији.¹⁵² Ђилас у мемоарима такође наводи да је Димитрову изложио развој ситуације у Југославији, а Димитров је наводно на то "несебично признао" да није очекивао да ће се баш КПЈ показати као "најборбенија и најсналажљивија", већ да је то очекивао од француске партије. Притом је изрекао и низ похвала на рачун Тита. Карактеристично је Ђиласово сећање да му је Димитров у разговору поменуо и партизанске преговоре са Немцима, марта 1943, уз констатацију да су се тада за њих веома "уплашили". Уколико је заиста изречена, ова Димитровљева опаска могла је да значи и много више од "пуке" констатације у разговору. Тиме је бивши шеф Коминтерне по свој прилици желео да Ђиласу напомене да Москва има добар увид у ток догађаја. Ђилас каже да на то није реаговао, напомињући да не би "ни казао више од оног што је он констатовао, чак да је он и инсистирао на детаљима". Потом се разговарало о Коминтерни и њеном распуштању. Ђилас каже још и то да Димитров "ни на чему није инсистирао".¹⁵³

Други састанак је одржан 29. априла, и на њему је Ђилас изложио члановима бугарског ЦК прилике у Југославији. Поред Димитрова, састанку су присуствовали Коларов, Червенков, Марек и Белов.¹⁵⁴ Ни Димитров ни Ђилас о овом сусрету не говоре много. Ђилас само спомиње један интересантан део дијалога са Коларовим,

¹⁵¹ Г. Димитров, *Дневник*, Софија 1997, стр. 418. (даље: Г. Димитров, *н. д.*)

¹⁵² *Исто.*

¹⁵³ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 26-27.

¹⁵⁴ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 420.

старим чланом бугарске партије, када га је Коларов упитао да ли је језик којим се говори у Македонији сличнији бугарском или српском. На ову, очито провокацију, с обзиром на познати спор бугарских и југословенских комуниста око Македоније, Ђилас је наводно одговорио: "Ја не знам да ли је македонски језик ближи бугарском или српском, али Македонци нису Бугари, нити Македонија бугарска".¹⁵⁵

Трећи састанак, према Димитровљевој дневнику, одржан је 21. маја, два дана после Ђиласовог првог сусрета са Стаљином.¹⁵⁶ Ђилас очито погрешно наводи да се он догодио почетком јуна, уочи његовог повратка.¹⁵⁷ Сусрет је био организован у Димитровљевој вили, недалеко од Москве, а поред Ђиласа био је присутан и Вељко Влаховић и поједини чланови бугарског ЦК којих се Ђилас не сећа, а Димитров не помиње. Димитров је забележио да се "разговарало дуго". Разговор је био посвећен сарадњи југословенских и бугарских комуниста, али је, по Ђиласовим речима, о томе мало могло бити "ваљаног разговора", јер Бугари једва да су имали устанак под вођством комуниста. Ђилас је тада инсистирао на отпочињању оружаног устанка у Бугарској. Димитров, мада је како каже детаљно Ђиласа упознао са ситуацијом,¹⁵⁸ није, међутим, показао превише ентузијазма у том правцу. Наравно, он се сложио са Ђиласом да треба "активније" приступити стварању партизанских одреда у Бугарској. "Али било је очевидно да он зна и нешто што ја не знам...", забележиће Ђилас у својим мемоарима. Наиме, у вези са поменути проблемом, Димитров је рекао: "Кроз три-четири месеца у Бугарској ће и тако и тако доћи до преокрета – Црвена армија ће ускоро бити на њеним границама".¹⁵⁹ Ово је Ђилас у мемоарима прокоментарисао на следећи начин: "Мада Бугарска није била у ратном стању са Совјетским Савезом, мени је било јасно да се Димитров оријентисао на Црвену армију као на одлучујући фактор. Он додуше није категорички изјавио да ће Црвена армија упасти у Бугарску, али је било очевидно да је он већ тада знао да ће се то догодити, па и мени дао да то наслутим. При таквом Димитровљевој гледању и очекивању – моје инсистирање на партизанским акцијама и одредима изгубило је значај и смисао. Разговор се свео на измену мишљења и на братске поздраве Титу и југословенским борцима".¹⁶⁰

¹⁵⁵ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 27-28.

¹⁵⁶ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 422-423.

¹⁵⁷ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 28.

¹⁵⁸ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 422.

¹⁵⁹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 29.

¹⁶⁰ *Isto*.

Осим поменутих састанака са Стаљином, Молотовом и Димитровом, већ смо поменули да су Ђилас и Терзић имали веома садржајан план посете СССР-у. Њихов план боравка саставило је совјетско министарство спољних послова, тачније Молотовљев заменик Вишински, неких недељу дана по приспећу представника војне мисије НОВЈ у Москву. То је урађено на основу разговора нижих совјетских војних представника са представницима НОВЈ, а у складу са тим Вишински је 18. априла послао Молотову предлог рада и активности мисије НОВЈ, који је садржавао план боравка, начин контаката са политичким руководством СССР-а и низ других сусрета, посета и протоколарних одредби.¹⁶¹ Овај план је и примењен током активности мисије НОВЈ, а поклапа се и са извештајима представника НОВЈ Врховном штабу.¹⁶² Треба такође рећи да у документу нису планирани сусрети са Молотовом и Стаљином. Из извештаја генерала Терзића види се да су он и Ђилас у свим наведеним приликама присуствовали заједно, а да је Ђилас своје извештаје углавном касније Титу пренео усмено.¹⁶³ Тако су у априлу посетили низ совјетских војних званичника и представнике Генералштаба: начелника одељења за везу са страним војним мисијама, генерала Јевстегњијева, комесара државне безбедности и шефа одељења за организацију страних војних јединица на територији СССР-а генерала Жукова и помоћника начелника Генералштаба, генерала Антонова. Почетком маја, Ђилас и Терзић су посетили Други украјински фронт, на сектору према Јашу, а по повратку са примио их је и приредио им вечеру командант фронта, маршал Коњев. Представници НОВЈ сусрели су се и са шефовима војних мисија савезничких армија (енглеске, америчке, француске и чешке), а 24. маја, приредио им је пријем начелник одељења за везу са страним мисијама,

¹⁶¹ Видети: *Односи Југославије и Русије (СССР)...*, стр. 389-390.

¹⁶² Тако сазнајемо да су непосредна веза с мисијом НОВЈ "по војним питањима" и радиовеза мисије са Титом стављене у дужност начелника Главне обавештајне управе Црвене армије (Иљичов), док је решавање свакодневних питања "опслуживања мисије" вршено преко Одељења спољних односа (НКО) (Јевстегњијев), који је такође био задужен и за питање зајма. Опуномоћеник Стана врховног главнокомандујућег генерал НКВД Жуков био је задужен да заједно мисијом НОВЈ припреми питања у вези југословенске војне јединице у СССР-у. За упознавање чланова мисије НОВЈ са привредно-политичким животом СССР-а (посета колхозима, фабрикама и најважнијим културно-политичким установама Москве) био је задужен део апарата министарства спољних послова (НКВД). Затим, посебно је планиран одлазак "групе чланова Војне мисије на челу са генералом Ђиласом" на један од сектора фронта, према одлуци совјетског Генералштаба РККА, а у организацији НКО, док је генерал Терзић имао да посети начелника Генералштаба РККА и шефове страних војних мисија. Представник совјетске штампе из ТАСС имао је задатак да се упозна са "писаним и фотоматеријалом" мисије НОВЈ. И на крају, у част мисије НОВЈ планиран је и пријем у Свесловенском комитету, уз позив свих страних војних мисија. (*Исто*).

¹⁶³ Видети: АЈ, КМЈ, I-3-b/677, *Извештај шефа војне мисије НОВЈ, генерала Велимира Терзића, 26. V 1944.*

генерал Јевстегњијев, којом приликом су били позвани "скоро сви шефови страних војних мисија, као и многи официри и генерали Црвене армије".

Посете које су представници НОВЈ учинили током боравка у СССР-у донеле су им несумњиво низ нових искустава и нових погледа о првој земљи социјализма. Они су могли непосредно да се увере о динамици свакодневних активности политичких, војних и културних кругова, менталитету совјетске елите, односу према сарадницима, странцима, функционисање хијерархије, степен идеолошке тврдокорности система и уопште шта значи совјетско друштво и држава "уживо", без посредника, независно од ратних услова у којима су се тренутно налазили. Ђилас у својим мемоарима детаљно описује своје прве импресије, од установа, хијерархије, поретка, војске, културе, до личности различитих моћи и утицаја, од оних најнижих до најутицајнијих могућих, на челу са Стаљином. Наравно, треба имати на уму да су странице његових мемоара и сећања настале знатно касније, када је њихов аутор већ увелико критички приступао анализи совјетског система и друштва, али ипак као сведочанство дају бар основу за неко шире сагледавање догађаја везаних за тему коју описују.

Тако Ђилас наводи да им је Свеславенски комитет први приредио "банкете и пријеме". По њему је та организација била потпуно неутицајна и "безначајна". "Његова делатност је била, бележи Ђилас, репрезентативна и пропагандна па и као таква очевидно скучена. Сем тога, ни његови циљеви нису били сасвим јасни: комитет су сачињавали махом комунисти из славенских земаља – емигранти у Москви, којима су идеје свеславенске узајамности и иначе биле туђе. Сви су прећутно схватили да се ту ради о оживљавању нечег већ одавно застарелог – о једној прелазној форми за окупљање ако и не око Русије као комунистичке, а оно за паралисање антисовјетских панславистичких струја... Комитет је био дело једне привремене, плитке и не баш несебичне политике".¹⁶⁴ Ђилас, међутим, признаје да му у том тренутку то није сметало, иако је излишност постојања ове организације наводно већ тада примећивао. Напросто, како каже, постојање Свесловенског комитета за њега је било прихватљиво јер је на њему "инсистирало совјетско вођство".¹⁶⁵ Свесловенски комитет је иначе био установа формирана 1941. године и чији је основни циљ био мобилизација словенских народа у борби против немачких завојевача, односно својеврсна реафирмација

¹⁶⁴ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 21-23.

¹⁶⁵ *Isto*, стр. 22-23.

панславистичке симболике Русије чију је улогу преузео СССР, а која је пропагандно била корисна у ратној ситуацији.¹⁶⁶

Поред посета типа Другом украјинском фронту и Свесловенском комитету, које су имале више симболичког него неког конкретног значаја, Ђилас у мемоарима износи и "посете" сасвим друге врсте, неочекиваних и ненајављених, организованих од стране совјетских служби безбедности. Тако Ђилас описује занимљиву епизоду састанка са представницима совјетске Државне безбедности, који је био организован у крајње конспиративној атмосфери. Ђиласово сећање изгледа овако: "Преко капетана Козовског..., посетио ме је један скромно обучен човечуљак, не скривајући да долази у име Државне безбедности. Уговорили смо састанак за сутрадан, на начин толико конспиративан да сам то ја, баш зато што сам био дугогодишњи илегални радник, схватио као излишно шаблонско компликовање: један ауто ме чекао у једној оближњој улици, па смо после заплетене вожње прешли у други, да се искрцамо у некој од улица огромног града и одатле отпешачимо у трећу улицу, где нам је с неког од прозора огромне кућерине добачен кључић, да бисмо најзад ушли у простран и луксузан стан на трећем спрату... Њих је више занимало ко су и какви људи у форумима комунистичке партије него у другим партијама. Имао сам нелагодно осећање полицијског испитивања... Да ме је звао неко од чланова Централног комитета совјетске партије – не бих се двоумио. Али шта ће овим људима подаци о комунистичкој партији и водећим комунистима... Ипак сам одговарао на њихова питања, избегавајући ма какве прецизне и сваке негативне оцене, а поготову ма што што би говорило о унутарњим трвењима..."¹⁶⁷ Шта је заиста Ђилас рекао на овом "састанку", односно пре би се рекло информативном разговору, и колико их је сличних евентуално још било, не може се поуздано, бар за сада, утврдити.

Милован Ђилас и Велимир Терзић су током боравка у СССР-у имали прилике да се огласе и у совјетској штампи, односно у њиховим централним листовима: *Правда* и *Война и рабочий класс*. Ђилас је у *Правди* написао чланак о партизанској борби у Југославији, "Четвертый год освободительной войны в Югославии" ("Четврта година ослободилачког рата у Југославији"),¹⁶⁸ и у *Война и рабочий класс*, чланак "Маршал

¹⁶⁶ О деловању Свесловенског комитета и улози Југословена у њему опширније видети: N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 257-283.

¹⁶⁷ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 32-33.

¹⁶⁸ М. Ђилас, "Четвертый год освободительной войны в Югославии", *Правда*, 29. мај 1944.

Југославији Џосип Броз – Тито".¹⁶⁹ "У оба случаја сам наишао на тешкоће приликом редакцијског редиговања тих чланака", забележиће Ђилас у мемоарима. Посебно се то осетило у цензури чланка у *Правди*. Наиме, по Ђиласу, уредништво је избацило "све што се односило на карактер и политичке последице борбе... све што се дотичало суштине наше борбе – нове власти и социјалних промена". Међан је чак и Ђиласов стил, а наводно су после дугог "натезања" прихваћене промене због ненарушавања добрих односа. Слично се збило и са другим Ђиласовим текстом, о Титу. По Ђиласу, "с *Новоје времја* (*Новое время*, предратни совјетски лист који је за време рата излазио под називом *Война и раднички клас – Рат и радничка класа* – прим. АМ) је дошло до још већих окапања. Оно је у нешто мањој мери ушкопило мој стил и моје заносе али је ублажило или избацило безмало све што се односило на истицање оригиналности и изузетног значаја Титове личности".¹⁷⁰ Нешто касније оригинална верзија Ђиласовог текста о Титу, уз измењен наслов, објављена је у Југославији, у листу *Борба*, уз напомену да је то текст писан маја 1944. за совјетску штампу.¹⁷¹ Владимир Дедијер је у неколико наврата паралелно објавио интегрални примерак оригиналне и кориговане (совјетске) верзије овог текста, тако да се могу јасно уочити разлике између њих и мере совјетске цензуре.¹⁷²

Међутим, неки историчари наводе примере да је Ђилас у појединим ситуацијама показао личну нетактичност, односно непажњу када су у питању поједини детаљи поверљиве природе. Тако Владимир Дедијер каже да је Ђилас "при повратку из Москве показао да му баш много не лежи формална дипломатија".¹⁷³ Њему, Дедијеру, је прво Радован Зоговић испричао да је Ђилас по повратку из Москве "био необазрив и јавно говорио шта му је Стаљин у највећем поверењу рекао... Наводно је Ђилас говорио неке строго поверљиве ствари о Турској и политици СССР-а према њој".¹⁷⁴ Дедијер, међутим, ове своје наводе поткрепљује и документима. Наиме, према једној депеши тадашње америчке обавештајне службе OSS, упућеној 23. јуна 1944. по хитном поступку из Техерана у Вашингтон, која је одмах прослеђена и америчком председнику Рузвелту, Ђиласу је совјетска команда у Техерану приредила вечеру, на којој су били

¹⁶⁹ М. Ђилас, "Маршал Југославији Џосип Броз – Тито", *Война и раднички клас*, 11/1944.

¹⁷⁰ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 33-34.

¹⁷¹ М. Ђилас, "Џосип Броз Тито – неимар слободе и братства народа Југославије", *Борба*, 20. новембар 1944.

¹⁷² V. Dediјer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 25-30; V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 287-293; V. Dediјer, *Dnevnik...*, knj. 3, str. 151-157.

¹⁷³ V. Dediјer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 864.

¹⁷⁴ V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 227.

позвани и британски и амерички представници, а затим га наводно брзо напили. Пошто Ђилас није волео да пије и није имао искуства у таквим ситуацијама, он се, како каже Дедијер, "разгоропадио и сручио читаву бујицу грдњи против Рузвелта и Черчила, рекавши да је ноћ пре тога био код Стаљина у Кремљу, и да ће Стаљин и Тито чим се рат сврши смрсити конце капитализму..."¹⁷⁵ Дедијеров превод текста ове депеше гласи: "Генерал-лајтнант Милован Ђилас из Југославије водио је Титову војну мисију у Москви, недавно се вратио у своју земљу. Напивши се на једном пријему у Техерану, Ђилас је открио значајне информације о ставовима партизана према Британцима, који третирају партизане само као тренутну војну нужду. А политика партизана је да извуку сву могућу војну помоћ, која ће бити обустављена чим се Немци повуку са Балкана. Ђилас је иначе највећи совјетски пропагандист међу партизанима".¹⁷⁶ У својим мемоарима Ђилас овај догађај не помиње.

Мишљења историчара по питању резултата мисије су подељена. Бранко Петрановић и Сава Даутовић износе закључак о неуспеху мисије, посебно њеног политичког шефа Ђиласа, из разлога што главни циљ није био постигнут: "Неуспех Ђиласове политичке мисије у СССР-у евидентан је, чим није дошло до једностраног совјетског признања НКОЈ-а..."¹⁷⁷ Неуспех мисије смештају још на почетку њене делатности у СССР-у, приликом састанка са Молотовом, 23(24) априла: "Ђиласова посета СССР-у и разговори које је имао са Молотовом развејали су и последње наде руководства народноослободилачког покрета да се признавање револуционарних промена може добити једностраним признањем нове Југославије од стране СССР-а".¹⁷⁸ Поједини историчари, пак, деле мишљење о успешности мисије, имајући у виду њен шири политички значај, пре свега, у погледу остваривања добрих контаката. Ево како Владимир Дедијер оцењује рад и резултате мисије и улогу Милована Ђиласа у њој: "Према документима с којима располажемо, Ђилас је ту мисију веома успешно обавио. Он је успео да ублажи Стаљиново незадовољство према Титу, због Титових независних потеза, а нарочито због стварања нове револуционарне владе. Може се рећи да је Ђилас лично успоставио добар контакт са Стаљином. Стаљину се свидео тај млади црногорски револуционар и при растанку упутио му је комплимент да је 'умница', што

¹⁷⁵ V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 864.

¹⁷⁶ Архив OSS, Вашингтон, бр. 82358/S, од 23. VI 1944. године (цитирано према: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 227). Упореди са: V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 864.

¹⁷⁷ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR...*, str. 235.

¹⁷⁸ *Isto*.

на руском значи мудар човек. Тако је Титов дипломатски представник у Москви шармирао Стаљина својом отвореношћу и оданошћу према СССР-у, а посебно према Стаљину (при повратку из Москве у Југославију Ђилас је написао о Стаљину одушевљен чланак пун лирике, уздижући га у небеса, као што су то чинили, на пример, само бугарски руководиоци)".¹⁷⁹ Похвалне речи о Ђиласу и његовој мисији код Стаљина, које су садржавале већи део цитираног, Тито треба да је изрекао пред Дедијером, у присуству Ђиласа, на Вису, јуна 1944. године.¹⁸⁰

Без обзира што главни задатак мисије, једнострано признавање партизанске владе НКОЈ-а од стране СССР-а, није формално био постигнут, политички део мисије и улога Милована Ђиласа као њеног неформалног шефа може се, делом, ипак, сматрати успешним. Чињеница је да НКОЈ није формално признат, али ускоро ће време показати да такав, помало можда и исхитрени потез, није ни био потребан јер ће ствари неумитно водити у том правцу, односно ка победи револуције у Југославији. Углавном, несумњива политичка подршка СССР-а, изречена директно од Стаљина, била је овом приликом потврђена. То је свакако значило руководству НОП-а у даљим политичким активностима, а, на крају, од прве дипломатске активности у виду посете СССР-у једне тек прокламоване нове државе, која притом није ни смела носити обележја званичног политичко-дипломатског карактера, већ је била изведена у "импровизованом" облику војне мисије, објективно се и није могло више очекивати.

Први значајан догађај после повратка Ђиласа из СССР-а био је потписивање споразума Тито – Шубашић, 16. јуна 1944, на Вису, а потписивању је био присутан најужи политички врх НОП-а, међу њима и Милован Ђилас. Ђиласови усмени извештаји Титу, реферисани неколико дана пре потписивања споразума, свакако су имали утицаја, не само на поменути споразум, већ и на потезе у каснијим Титовим спољнополитичким активностима. Никола Б. Поповић, на пример, истиче да су они били "уграђени" у Титова писма Стаљину и Молотову од 5. јула. 1944.¹⁸¹

Наредно пролеће, 1945. године, донеће Миловану Ђиласу други по реду сусрет са вођом СССР-а. Наиме, почетком априла 1945, изненада је дошло до Титове посете Москви. О овој посети се мало зна. Разлози за њено организовање су, по свој прилици, могли бити диктирани развојем свеукупне политичке и војне ситуације, а то су пре

¹⁷⁹ V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 2, str. 863-864.

¹⁸⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 219.

¹⁸¹ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, str. 144.

свега: примицање краја рата и отварање новог поглавља у односима Југославије и западних савезника око северних југословенских граница. Југословенску делегацију су, поред Тита, чинили Иван Шубашић, Милован Ђилас, Никола Петровић, Рудолф Приморац и Бане Андрејев, уз пратњу совјетског амбасадора у Београду, Садчикова.¹⁸² Посета југословенске делегације је трајала од 5. до 17. априла и том приликом је, 11. априла, потписан Уговор о пријатељству и узајамној помоћи, који је представљао први уговор ове врсте нове Југославије.¹⁸³ Уговор су потписали Тито и Молотов, а обе стране је обавезивао на заједнички напор у довршењу рата са Немачком и чврсту и пријатељски интонирану сарадњу између двеју земаља. Из угла међународно-правних односа овај Уговор је заправо представљао званичну верификацију односа између двеју независних држава, која је за нову Југославију имала велики значај јер је представљала потврду државног суверенитета и међународног субјективитета. Уговор је, такође, значио и неупитни просовјетски спољнополитички курс Југославије.¹⁸⁴ Што се тиче поменутог уговора, Ђиласова улога била је симболична и свела се само, како он сам наглашава у мемоарима, "на проверавање превода".¹⁸⁵ Поставља се онда питање, због чега је и Милован Ђилас био укључен у састав делегације? Наиме, потреба за његовим присуством треба да је била "практичне природе", ради решавања, нимало zgodног, неспоразума између представника НОВЈ и совјетске Црвене армије, у којем је Ђилас учествовао приликом ослобођења Београда, 1944. године.¹⁸⁶ Тај проблем Ђилас је требало да расправи директно са Стаљином. Али о томе ће у овом раду бити речи нешто касније.

Приликом ове посете одиграо се и сусрет Тита и Димитрова, 15. априла, коме је присуствовао и Милован Ђилас.¹⁸⁷ На том састанку се разговарало о евентуалном будућем уједињењу Бугарске и Југославије, али, како Ђилас бележи у мемоарима, "веома упоштено и не дуго".¹⁸⁸ У повратку се југословенска државна делегација задржала у Кијеву, где су се срели са Хрушчовом и Мануилским.¹⁸⁹

¹⁸² Isto, str. 185.

¹⁸³ S. Selinić, D. Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945 – 1950. Hronologija*, Beograd 2010, str. 55. (даље: S. Selinić, D. Bajagić, *Hronologija*).

¹⁸⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 183.

¹⁸⁵ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 68.

¹⁸⁶ Видети: А. В. Милетић, "Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944-1953", у: *Југословенска дипломатија 1945-1961*, зборник радова, (ур. С. Селинић), Београд 2012, стр. 298-299. (даље: А. В. Милетић, "Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944-1953").

¹⁸⁷ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 475.

¹⁸⁸ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 77.

¹⁸⁹ Isto, str. 77-78.

Током 1946. године, Милован Ђилас је учествовао у две југословенске државне делегације, приликом посета Пољској и Чехословачкој. Обе делегације је предводио Јосип Броз Тито. Наведене посете, као и касније посете Румунији, Мађарској и Бугарској (1947. године), представљале су важну спољнополитички активност обиласка "блока" земаља Истока, савезника СССР-а, које су у политичком погледу, поред дипломатског, имале и изузетан репрезентативни карактер за младу државу и њеног вођу. То је била прилика, како Слободан Селинић закључује, "да југословенски вођа буде виђен, да га дочекају шпалири масе и народа, да се чују овације њему, СССР-у, Југославији, миру, сарадњи и братству словенских народа..."¹⁹⁰ Посета Пољској је трајала од 14. до 19. марта 1946, и том приликом потписан је Уговор о пријатељству између две земље.¹⁹¹ Тито и Ђилас су се том приликом сусрели са пољским политичарима Болеславом Бјерутом и Владиславом Гомулком. Занимљива је једна епизода, коју Ђилас помиње у мемоарима, која се десила у совјетској амбасади у Варшави. У директној телефонској вези, са Стаљином су разговарали Бјерут и Тито, а затим је Стаљин изненада затражио да се чује и са Ђиласом. Том приликом су Ђилас и Стаљин разменили неколико формалних речи.¹⁹² Ова Стаљинова жеља би требало да показује да се њему Ђилас био добро урезао у памћењу. Следећа посета, која се надовезала на посету Пољској, била је Чехословачкој од 20. до 24. марта 1946. Том приликом Ђилас се сусрео са низом личности из чешког политичког живота, Бенешом, Масариком, Готвалдом и др.¹⁹³ Присуствовао је и конгресу КП Чехословачке, о чему је оставио занимљиво сећање: "Иначе је конгрес КП Чехословачке протекао у јачем наглашавању националних него интернационалних опредељења, односно у инсистирању на демократији а не на диктатури пролетеријата: ја сам то схватио као тактику, условљену унутарњим и спољним односима. Због тога нисам био против, али ни одушевљен схватањима и ставовима који су преовладавали на конгресу. Југословенска стварност је била другачија – већ је била 'диктатура пролетаријата', а и сам сам био опседнут 'савршенством' догме."¹⁹⁴

У 1947. години Милован Ђилас је био члан још две државне делегације на Истоку, у посети Бугарској и Мађарској. Посети југословенске државне делегације

¹⁹⁰ S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955*, Beograd 2010, str. 102-103. (даље: S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi...*).

¹⁹¹ S. Selinić, D. Bajagić, *Hronologija*, str. 130.

¹⁹² M. Đilas, *Vlast*, str. 100-101.

¹⁹³ *Isto*, str. 101-106; видети и: S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi...*, str. 102-110.

¹⁹⁴ M. Đilas, *Vlast*, str. 106.

Бугарској претходила је посета бугарске државне делегације Југославији, 27. јула 1947.¹⁹⁵ Милован Ђилас се у то време налазио на одмору у Словенији и није присуствовао дочеку ове делегације, али када је она допутовала на Блед, где је одржана конференција, Ђилас се придружио вођству.¹⁹⁶ Конференција је одржана 30. јула, а на њој су са југословенске стране били присутни Тито, Кардељ, Ђилас, Симић и Беблер, а са бугарске Димитров, Георгијев, Југов, Терпешев, Стефанов, Трајков и Гановски.¹⁹⁷ Овом приликом су Тито и Димитров потписали, 1. августа, Бледски споразум о политичкој, привредној и културној сарадњи двеју земаља.¹⁹⁸ Посета бугарске делегације и конференција на Бледу представљали су веома важан догађај за Бугарску, јер је за ову земљу то значило корак ка излажењу из изолације и стицању пуних суверених државних права. Неформално и формално, приликом посете се осећала тежња ка уједињењу Југославије и Бугарске. Овакав развој односа између две земље касније ће бити предмет оштре Стаљинове критике Бугарске и Југославије. Према Ђиласу, тада треба да је избио и један вербални "инцидент" између Димитрова и Колишевског око питања Македоније. Стање је било напетом, а неспоразум је, на помирљив начин, наводно решио Тито.¹⁹⁹

Југословенска делегација на челу са Јосипом Брозом Титом је од 25. до 28. новембра 1947. узвратила посету Бугарској.²⁰⁰ Тада је 27. новембра, у Варни, потписан Уговор о сарадњи, пријатељству и узајамној помоћи између две земље. Између осталог, овај Уговор је обавезивао Бугарску и Југославију о узајамној помоћи уколико би нека трећа држава напала једну од њих.²⁰¹ Милован Ђилас је такође био у саставу ове делегације. Тако он у својим мемоарима бележи атмосферу која је владала током овог догађаја: "то није личило на сусрет вођа двеју држава, него на дуго жељено спајање двају сродних победничких покрета. И Бугари су хтели да се похвале пред нама, па су нас одвезли у Варну и у краљевски дворач у Евсинограду, на Црном мору – ту је и потписан уговор о узајамној помоћи. А успут су бугарски сељаци са свесрдном доброћудношћу поздрављали Тита, баш као и србијански Димитрова. Баш у тај – ако се добро сећам – уговор о савезу требало је, на предлог Бугара, да уђе одредба о 'вечном

¹⁹⁵ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 554.

¹⁹⁶ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 111.

¹⁹⁷ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 554.

¹⁹⁸ S. Selinić, D. Bajagić, *Hronologija*, стр. 224; видети и: S. Nešović, *Bledski sporazum (Tito-Dimitrov 1947)*, Zagreb 1979.

¹⁹⁹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 111-112.

²⁰⁰ Г. Димитров, *н. д.*, стр. 590.

²⁰¹ S. Selinić, D. Bajagić, *Hronologija*, стр. 245.

пријатељству'..."²⁰² Сличан уговор потписан је и са Мађарском, 8. децембра 1947, приликом Титове посете овој земљи од 6. до 8. децембра. Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, као и онај са Бугарском, обавезивао је две земље да војно и другим средствима помогну једна другој у случају напада неке треће државе.²⁰³ И у овој државној делегацији је, поред Тита, Александра Ранковића и Бориса Кидрича, био и Милован Ђилас. У Будимпешти је овом приликом дошло и до незваничних сусрета са Ласлом Рајком и Јаношем Кадаром.²⁰⁴

У доба јачања утицаја СССР-а у Источној Европи и постепеног успостављања "блока" његових сателита, у Западној Европи су, такође, деловале комунистичке партије, које су са совјетске стране "држане на оку" јер се на њих несумњиво рачунало као на утицајне политичке факторе. Најснажније су биле Италијанска и Француска партија. И Југославија, као нова социјалистичка земља и проверени совјетски савезник, свакако је пратила њихов рад. Тако је у Стразбуру Милован Ђилас, као делегат КПЈ, присуствовао Једанаестом конгресу Комунистичке партије Француске (КПФ), од 25. до 28. јуна 1947. У том периоду владајући парламентарни кругови Француске отпочели су са маргинализацијом КПФ, како због најаве Маршаловог плана, тако и због све јачег совјетског утицаја у Европи. До пролећа 1947, КПФ је непрекидно од завршетка рата партиципирала у француској власти, а лидер КПФ Морис Торез (Maurice Thorez)²⁰⁵ био је више од годину дана и потпредседник владе. Маја 1947, француски комунисти нису ушли у нову владу, а Торез је у тренутку одржавања конгреса први пут од 1944. године наступао као опозициони вођа.

Ђилас у мемоарима бележи да је на конгресу владала атмосфера снажног идеолошког уверења, једнодушна подршка вођству и наглашено пожртвовање: "прекаљени у окршајима, уверени у идеологију и спремни на жртвовање, они се ни по чему битном нису разликовали од југословенских комуниста који су извели револуцију – имао сам утисак да присуствујем неком нашем једнодушном, вођом и вођством одушевљеном скупу. И исто југословенско одушевљење Стаљином и Совјетским

²⁰² М. Ђилас, *Vlast*, стр. 112.

²⁰³ S. Selinić, D. Bajagić, *Hronologija*, стр. 246.

²⁰⁴ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 109-110.

²⁰⁵ **Морис Торез (Maurice Thorez, 1900-1964)**, француски политичар. У младости рудар. У почетку био члан Француске секције радничке интернационале (SFIO), а од 1923. члан Комунистичке партије Француске (КПФ). Генерални секретар КПФ (1930-1964), члан парламента од 1932. После забране деловања КПФ, 1939, емигрирао у СССР, а у Француској осуђен на смрт. Помилован 1944, после чега је отпочео политику парламентарног деловања. Био члан француских коалиционих влада од 1944. до 1947. и потпредседник владе (1946-1947). Умро у Истамбулу 1964. године.

Савезом".²⁰⁶ Ђилас још наводи и да се он лично, као и југословенско вођство, из "неразумевања" и "револуционарне уображености", пре Конгреса "критички" односио према КПФ, али да је на конгресу "променио мишљење", бар, како каже, што се тиче "средњих кадрова" и "функционерског слоја".²⁰⁷ У својим белешкама, вођеним на конгресу, Ђилас констатује једнодушност и добро расположење, али и аутоматизам одлука и незаинтересованост делегата у појединим ситуацијама: "Расположење добро, једнодушно, лако... Кад говоре о својој партији као организатору отпора – одушевљење није нарочито међу делегатима. За вријеме читања предлога комисија, многи делегати читају новине и очевидно не слушају, на крају гласају једнодушно. Музика свира маршеве за вријеме паузе и за вријеме ручка..."²⁰⁸ Ђилас је приметио и да је конгрес док Торез говори "пажљив и дисциплинован", а број учесника од 1000 делегата је прокоментарисао: "... извињавају се што их је тако мало – као да је то важно! – што немају доста мјеста".²⁰⁹ Посматрајући ток конгреса, Ђилас је уочио и разлике у начину рада које одликују западне комунисте који легално политички делују у парламентарним системима: "Има доста фраза, које су за масу – на митингу – добре, али ми смо навикли да се на конгресу даје линија партије, да се убјеђују у првом реду чланови Партије, да се одређује перспектива даљег рада".²¹⁰

Коментаришући политичку оријентацију конгреса, Милован Ђилас је у току заседања забележио: "Парола конгреса: уједињење р.[адничке] кл.[асе], уједињење републиканаца, да би се спријечило опасно клижање (sic!) удесно француске политике и обезбиједио повратак демократској политици која одговара народу".²¹¹ Очигледно незадовољан таквим ставовима, и уопште дотадашњом политичком праксом француских комуниста, који су већ дуже време деловали у оквиру парламентарног система западне демократије, Ђилас је на то констатовао: "Нејасно, без перспективе, а чак не заоштрава до краја ни дату ситуацију. Очевидна оријентација на дужи, мирни развитак (главно су, уствари већ пропустили за вријеме рата, владајућа теорија је тада била – кад дође одлучни час, онда – генерални штрајк, општи устанак из града и из шума!). Револуц.[ионарно] расположење у Француској се, очевидно, продубљује у

²⁰⁶ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 107.

²⁰⁷ *Isto*.

²⁰⁸ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, IX, 30/1-44, *Забелешке Милована Ђиласа са XI конгреса КПФ (рукопис)*, 25. 6. 1947, стр. 1.

²⁰⁹ *Isto*, стр. 2.

²¹⁰ *Isto*, стр. 3.

²¹¹ *Isto*, стр. 2.

сваком погледу".²¹² На конгресу је преовлађивао критички однос према САД и наклоност према СССР-у и Стаљину. У вези са тим, снажно је афирмисана и национална политика.²¹³ Ђилас је тада оптимистички и самоуверено у белешкама прокоментарисао: "Иако је сва мисија франц. [уских] другова национална уствари ће кад-тад доћи до жестоког и невиђеног класичног (вероватно треба: класног – АМ) сукоба (подвучено у оригиналу – АМ)".²¹⁴ Такође, како је забележио, "поштрена" је критика социјалиста и афирмисано јединство левице, односно радничке класе. У Ђиласовим белешкама стоји и да се питање демократије "формулише јасније него икад".²¹⁵ Ђилас је, такође, француским социјалистима замерио и да се превише ослањају на "Димитровљеву формулацију" да диктатура пролетаријата није обавезна. "То је погрешно за њих", закључује Ђилас, и додаје да се они "изричито боје грчке ситуације", а, по њему, "она је уствари добра и ка њој треба да иду!"²¹⁶

Он сам био је, како каже, најближи са Етјеном Фајоном (Étienne Fajon)²¹⁷ чланом Политбироа КПФ, "функционером уских, али чврстих погледа".²¹⁸ Генерални секретар КПФ, Морис Торез, на њега је оставио снажан утисак, као личност која је "доминирала" конгресом, али и као политичар који још увек рачуна на власт и са "тактизерством" и "надменошћу" у односу на Југославију. Том приликом Ђилас је Торезу пренео Титове поздраве и позив да посети Југославију.²¹⁹ Ђилас је, у белешкама током свог присуства

²¹² Исто.

²¹³ "На конгресу у Стразбуру је јако – по мом тадашњем мишљењу прејако – подвучео да КП води националну политику: европске, као и источноевропске партије, тежиле су диференцирању – диференцирању, а не супротстављању Совјетском Савезу. Француска партија у томе ако и није била најпостојанија, била је – рекао бих – најгласнија". (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 107).

²¹⁴ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, IX, 30/1-44, *Забелешке Милована Ђиласа са XI конгреса КПФ (рукопис)*, 25. 6. 1947, стр. 2.

²¹⁵ Исто, стр. 4. На полеђини листа, Ђилас је забележио и констатацију: "Нема демократије изнад совјетске. Народна демократија – то је у суштини – совјетска демократија иначе је нема и не може бити, јер је совјетска дем. [ократија] уствари народна демократија". Испод тога иронично, можда чак и надмено, коментарише да се француски комунисти "још нијесу обрачунали" ни са буржоаском демократијом, и да "мисле да су дали" нешто ново марксизму...

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ **Етјен Фајон (Étienne Fajon, 1906-1991)**, француски комунистички политичар. Био је члан Централног комитета КПФ (1932-1990), Политбироа (1945-1979) и члан Секретаријата (1970-1976). Више пута биран за представника у локалним парламентима. Био и директор француског социјалистичко-комунистичког листа *L'humanité*. Умро је 1991. године.

²¹⁸ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 107.

²¹⁹ "Торез је доминирао конгресом, својим изгледом и кондензованом и експресивном фразом. Али није схватао промену која је настала заостравањем совјетско-америчких односа. Баш тада је пала француска влада и комунисти, дотада у влади, испали су из нове владе. Јер кад сам у паузи пришао Торезу и пренео му Титове поздраве, с позивом да посети Југославију, он ми је одговорио: Да, да, на јесен, ако не будем у влади – али сигурно ћу бити у влади... Није ми се свидело толико 'тактизерство' кад треба посетити једну земљу која се најхеројскије борила против фашизма, а нисма ни веровао да ће Торез поново ући у владу. Из његовог држања – другом приликом сам га посетио у његовом стану у Паризу –

на конгресу, о Торезу оставио следеће запажање: "Торез несумњиво ужива неподјелене симпатије конгреса. Конгрес слуша Т. [ореза] пажљиво, многи праве забиљешке. Кад је навео цифре успјеха у дизању продукције – није наишао на бурно одобравање. О подизању продукције, иначе, говорио дуже и афективно. Говори дуго о економији. Ништа о међун. [ародној] ситуацији (односно – само о томе како Америка треба да 'помогне' доларима). Начин говора: а) нагли прелази у узбуђење, б) као да не говори на конгресу, него као да убјеђује масу. Кад је говорио о борби за бољи живот и да се треба одупријети реакцији – дочекан је добро. Поставио је као задатак и питање даљег подизања производње (више у форми захтјева). И кад је говорио о надницама био је доста добро дочекан. Говори о томе како је франц. [уска] бурж. [оазија] саботирала покрет отпора. Кад је рекао да партија не може да подупире садашњу колон. [ијалну] политику владе примљен је доста добро. Иступио је против егзистенцијализма, декаденције итд... Наглашава опасност од Америке".²²⁰

У то време већ је био обнародован економски план америчке владе о обнови послератне Европе, тзв. Маршалов план, који је у позадини носио политички циљ сузбијања утицаја комунизма, односно СССР-а, у Европи. Помоћ у оквиру наведеног плана понуђена је и источноевропским земљама на челу са СССР-ом. У историографији је познато да је југословенско руководство о постојању Маршаловог плана било обавештено индиректним путем преко министарстава спољних послова Велике Британије и Француске. У почетку, Југославија је, с обзиром на економске тешкоће у којој се налазила, изразила заинтересованост за поменути економски програм владе САД-а. То је урадила и формално обавестивши, нотом од 26. јуна 1947, владе СССР-а, Велике Британије и Француске, да је "спремна да учествује у припремним разговорима". Међутим, већ у јулу, Југославија је, после детаљније анализе и по свој прилици под совјетским утицајем, одбила план. То је исто урадио и СССР и земље које су већ биле под његовом контролом.²²¹

Поводом Маршаловог плана у Паризу је од 27. јуна до 2. јула 1947, одржано саветовање министара спољних послова Француске, Велике Британије и СССР-а. Овај догађај се поклопио са Ђиласовим боровком у Француској, на Једанаестом конгресу

осећала се надменост према Југословенима: француски комунисти као да су у односу према нама преузели од француских званичника нешто од надмености и ниподаштавања..." (*Isto*).

²²⁰ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, IX, 30/1-44, *Забелешке Милована Ђиласа са XI конгреса КПФ (рукопис)*, 25. 6. 1947, стр. 1.

²²¹ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 180-181; Lj. Dimić, A. Životić, *Napukli monolit...*, str. 49-50.

КПФ. Совјети су то сазнали преко југословенске амбасаде, а Молотов треба да је лично позвао Ђиласа на састанак. Сусрет је, из безбедносних разлога, био организован у совјетској амбасади. Према Ђиласовим мемоарима, разговор се водио о управо одржаном конгресу КПФ и актуелном питању Маршаловог плана. Молотов и Ђилас су се сложили око негативне оцене "националне политике" француских комуниста, неусаглашене са политиком СССР-а. Ђилас напомиње и да му је Молотов скренуо пажњу на проблем политичко-идеолошког јединства комунистичких партија, предлажући му оснивање заједничког часописа са јединственим идеолошким погледима и ставовима: "Разговарајући даље о тој неусклађености између компартије на истоку и западу Европе, Молотов је приметио да би требало имати заједнички идеолошки часопис. Ја сам напоменуо да у Паризу већ излази "Нова демократија" ("La democratie nouvelle"), коју уређују француски другови (формални члан редакције сам био и ја). – Али то није то! – узвратио је Молотов. – Тамо нема заједничке линије, него сваки излаже своје. Потребан је идеолошки часопис с јединственом редакцијом и јединственим ставовима. – И ја сам се с тиме сложио".²²² И заиста, до краја године у Београду ће се појавити један такав часопис, који ће носити назив "За трајан мир – за народну демократију". Биће то гласило новооснованог Информационог бироа комунистичких партија (Информбироа).

По питању Маршаловог плана, Молотова је занимало Ђиласово мишљење. Ђилас је био против, а такво треба да је било и расположење југословенске владе: "У Београду о томе није био заузет став, али из атмосфере и разговора сам могао закључити да ће наше вођство бити противу: ја сам то и рекао Молотову. Штавише, ја сам био и противу одласка на састанак о Маршаловом плану – да се искористи као трибина противу америчког империјализма као поробљивача Европе..."²²³ Тако се може закључити да је и Ђиласов разговор са Молотовом, вероватно, имао утицаја на званичан став Београда по питању Маршаловог плана, тј. на "солидаризацију" са совјетским ставом одбијања. Штавише, Ђилас наводи у мемоарима податак да је он лично био предвиђен да представља Југославију на планираној конференцији источноевропских земаља у Москви по питању Маршаловог плана, а циљ конференције

²²² М. Ђилас, *Vlast*, стр. 108.

²²³ *Isto*.

требало је да буде убеђивање Чехословачке да одустане од позитивног става. Међутим, пошто је Чехословачка одустала од свог става, Ђилас није отишао за Москву.²²⁴

Почетком јуна 1947, у Москви је донета одлука о сазивању конференције саветовања комунистичких партија СССР-а и источноевропских земаља (сем Албаније) које су већ биле под совјетским политичким утицајем, као и француске и италијанске комунистичке партије. Одлуку су заједнички донели Стаљин и шеф пољских комуниста Владислав Гомулка, а на Стаљинов предлог за место одржавања одређена је Пољска, па је стога договорено да Гомулка, као домаћин, формално упути позиве другим партијама. Ова одлука поклопила се са појединим актуелним догађајима у свету на почетку Хладног рата, па је тако коинцидирала и са обзнањивањем Маршаловог плана, које се догодило само дан касније (5. јун), и нове доктрине америчке спољне политике, тзв. "Труманове доктрине". Саветовање је заказано за септембар 1947, и на њему ће бити донета одлука о формирању Информационог бироа комунистичких партија (Информбироа или Коминформа).

Историчари се апсолутно слажу у оцени да је настанак Информбироа био проузрокован хладноратовском ситуацијом све већих антагонизама двеју суперсила, САД и СССР-а, односно Запада и Истока, света капитализма и света социјализма. Стога можемо рећи да је мотив његовог идејног и практичног творца Стаљина био директно у функцији спољне политике СССР-а, односно консолидације и учвршћивања веза са комунистичким партијама и земљама источне Европе како би се што ефикасније пружио отпор политици западних сила, која је, с друге стране, у страху од ширења комунизма, прелазила у офанзиву (Маршалов план, Труманова доктрина) и све више попримала антисовјетски карактер. Информбиро је, дакле, био "чедо" Хладног рата. Стаљинова намера била је да будућа организација треба да има координациону функцију међу комунистичким партијама, што је заправо значило његову индиректну политичку контролу над њима. Свакако, са тим намерама у почетку нису били упознати остали учесници будућег заседања, већ је саветовање најављено као нека врста консултативне седнице у функцији размене информација и искустава комунистичких партија. Чак ни домаћин скупа, Владислав Гомулка, који је прихватио ову Стаљинову иницијативу и с њим, бар формално, заједнички донео одлуку, није био упознат са наведеним намерама, што ће се показати и његовим негодовањем за време заседања. Штавише, по неким истраживачима, ни совјетски врх до пред само заседање није имао

²²⁴ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 84.

прецизирани концепт тачака дневног реда, а совјетски представник Жданов треба да је тек за време заседања добио неопозиво Стаљиново наређење да, без обзира на негодовања појединих делегата, Информбиро треба да има и координациону функцију.²²⁵ Међутим, без обзира на "техничка" усклађивања формулација званичне улоге Информбироа непосредно пре и у току конференције, неоспорна је чињеница да је новонасталој организацији била намењена улога искључиво у функцији совјетске спољне политике. Бранко Петрановић је то прецизирао: "Земље 'народне демократије' су идеолошком унификацијом и организационим збијањем јаче интегрисане у совјетски блок и изоловане од утицаја антикомунистичке пропаганде друге стране. Стаљин није дозволио пријем других западноевропских партија и КП Кине јер није био обузет тежњом да створи организацију која би се борила за 'светску револуцију', већ специфичнијим и ограниченијим циљевима, везаним за сламање непокорности и отпора у сопственом блоку и примену организоване опструкције против политике САД у Италији и Француској. Стварањем Информбироа Стаљин је, настављајући да води глобалну политику, радио на издвајању свог лагера и на његовој изолацији, што је правдао и заштитом од идеолошке диверзије антагонистичког блока".²²⁶

Оснивачка конференција Информбироа одржана је од 22. до 27. септембра 1947. године, у ваздушној бањи Шкљарска Поремба, недалеко од места Јелења Гора на југозападу Пољске, уз границу са Чехословачком. Заседање је организовано и изведено у тајности, а јавност је о њему обавештена касније, чиме је и званично објављена вест о формирању Информбироа. На скупу су учествовали представници девет европских комунистичких и радничких партија (СССР, Пољска, Бугарска, Југославија, Румунија, Мађарска, Чехословачка, Француска и Италија).²²⁷ Албански и грчки комунисти нису били позвани. Делегати КПЈ били су Едвард Кардељ и Милован Ђилас. На заседању су, после излагања делегата, прочитана два реферата, реферат Жданова о међународној

²²⁵ Видети: Л. Я. Гибианский, "Как возник Коминформ. По новым архивным материалам", *Новая и новейшая история*, 4/1993, стр. 131-152; Џ. Штрбас, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbira*, Београд 1984, стр. 36-47 (даље: Џ. Штрбас, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*); Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма. Четрдесетосма*, Подгорица 1999, стр. 31-40. (даље: Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*); В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 195-200.

²²⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 195

²²⁷ Представници на оснивачкој седници Информбироа, по званичном распореду, били су следећи: Комунистичка партија Југославије – Е. Кардељ и М. Ђилас; Бугарска радничка партија (комуниста) – В. Черврнков и В. Поп Томов; Комунистичка партија Румуније – Г. Г. Деж и А. Паукер; Мађарска комунистичка партија – М. Фаркаш и Ј. Реваи; Пољска радничка партија – В. Гомулка и Х. Минц; Свесавезна комунистичка партија (большевика) – А. Жданов и Г. Маљенков; Комунистичка партија Француске – Ж. Дикло и Е. Фажон; Комунистичка партија Чехословачке – Р. Слански и Ш. Баштовански; Комунистичка партија Италије – Л. Лонго и Е. Реале.

ситуацији и реферат Гомулке о размени искуства и координацији комунистичких партија. Како Чедомир Штрбац наводи, поменути два реферата представљају "основне и једине конститутивне, програмске и организационе акте Информбироа". Ждановљев реферат је садржавао политичку линију, а Гомулкин "циљ задатке и организационе принципе".²²⁸ Договорено је да по два представника политбироа партија чланица чине Информбиро, а за седиште је изабран Београд.

Ждановљев реферат представљао је нови моменат у званичном теоријском презентовању политичког схватања стања у свету од стране СССР-а. Његовом основном тезом о подели света на "два тора", империјалистичко-антидемократског (капиталистичког) и антиимперијалистичко-демократског (социјалистичког), заправо је одговорено "изазову" који су, у идеолошком смислу, већ биле поставиле западне силе такође о подели света, али на демократски и слободни (западни) и антидемократски и експанзионистички (комунистичко-источни) Черчиловом лансираном синтагмом о "гвозденој завеси". Тезе из Ждановљевог реферата требало је да представљају, како примећује Чедомир Штрбац, "искључиву основу за практично понашање свих социјалистичких земаља и комунистичких партија". Према томе, на оснивачкој седници Информбироа, закључује даље Штрбац, комунистичке партије учеснице добиле су политички "институционални оквир", односно "организацију која је дефинисала заједничку политику", што је значило знатно више од координационе и саветодавне улоге Информбироа, како је назначено у његовој Резолуцији. Поред тога, и сама седница је била "искоришћена" као демонстрирање јасне покровитељске (уствари хегемонистичке) совјетске политике према присутним делегатима, а и као својеврсни полигон за јавну критику недовољно послушних партија. "У том смислу већ ни пракса конститутивног заседања није одговарала формулацијама којима су дефинисани циљеви Информбироа. Комунистичке партије су подносиле извештаје о својој активности, а учесници саветовања нису се ограничавали да их само саслушају, већ су их у неким случајевима и подвргавали оштрој критици. Основ овакве праксе били су општи концепт хегемонизма и подређивања партија и покрета тзв. руководећем центру...", пише Чедомир Штрбац.²²⁹ Таквој критици су на заседању оштро биле подвргнуте француска и италијанска партија, а "руководећи центар" је ту дужност поверио југословенским комунистима, Кардељу и Ђиласу.

²²⁸ Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Beograd 1989, str. 25. (даље: Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva...*).

²²⁹ *Isto*, str. 25-26.

Поједини историчари наводе постојање индиције да су предлози за оснивање организације сличне Информбироу, тачније организације и часописа консултативног и саветодавног карактера, покретани још 1945. и 1946. године, и то на Титову иницијативу, приликом његових посета СССР-у и сусрета са Стаљином.²³⁰ Ово истиче и Милован Ђилас у својим мемоарима, напомињући да је ствар одлагана за повољан тренутак, који је зависио од процене совјетске стране.²³¹ У том циљу, како наводи Ђилас, било је и оснивање француског листа *Нова демократија*, а његов разговор по том питању са Молотовом у Паризу, јуна 1947, представљао је "корак даље".²³² Ово је Ђилас засигурно пренео југословенском руководству, тако да се кретење догађаја у правцу формирања неке врсте консултативне интеркомунистичке организације или часописа могло очекивати. Међутим, чињеница је да са токовима припрема за заседање југословенска страна није била упозната, него је о датуму саветовања само обавештена, и то без упознавања са садржајем скупа. На Титову молбу да организатори бар пошаљу "основне тачке дневног реда", ради "организације и припреме делегата",²³³ из СКП(б)-а је одговорено да ће се о томе одлучити "на самом саветовању", где је требало да, како се каже, "питања о којима је потребна размена мишљења" проистекну из иницијатива самих чланова делегација.²³⁴ Имајући наведено у виду, да се претпоставити да се са совјетске стране рачунало и на ефекат спонтаности тока конференције, а самим тим и на веће могућности за манипулацију присутнима.

Радна атмосфера конференције је била таква да је у њој, рекло би се, преовлађивала спонтаност, јер дневни ред није био унапред утврђен. То свакако није одговарало осталим делегатима (разуме се, осим совјетским). Реферати, односно саопштења делегација су, како сведочи Ђилас, припремана на самој конференцији, па је такав начин рада изискивао додатне напоре, јер су се излагања морала припремати "преко ноћ и изјутра".²³⁵ По Кардељу, конференција је имала две форме рада: званичну, на седницама и незваничну, по кулоарима. Ова друга форма, која је подразумевала активне разговоре за време пауза у парку и ходницима пансиона Државне безбедности где се догађај одржавао и, што је важно приметити, очито у необавезној и приватној

²³⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 196; Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 31; Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva...*, str. 24; В. Dediјer, *Novi prilozi...*, knj. 3, str. 270-271; В. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 317-318.

²³¹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 84.

²³² М. Ђилас, *Vlast*, str. 113.

²³³ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-26, *Депеша Валтера Деди*, 14. 9. 1947.

²³⁴ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-26, *Депеша Деде Валтеру*, 18. 9. 1947.

²³⁵ М. Ђилас, *Vlast*, str. 114.

атмосфери, давала је главним иницијаторима скупа, совјетској делегацији, велики простор за разне активности и убеђивања, како каже Кардељ, "обрађивања" делегата других партија.²³⁶ Југословенски представници највише су сарађивали са совјетском делегацијом, а та блискост је била упадљива и транспарентна у односу на остале делегације, па Ђилас о томе пише: "... чак смо и седели до ње и договарали се шапатам или цедуљицама... Ана Паукер није могла одолети да ту посебну блискост Југословена и болшевика не протумачи у ћаскању на ливадици: Сем совјетске и југословенске партије – остале партије и немају ничим да се похвале..."²³⁷ Овакав однос совјетске делегације према југословенској је свакако морао да импонује Кардељу и Ђиласу, као представницима једне младе социјалистичке земље, у политици и идеологији апсолутно верне СССР-у, земље која је, за разлику од других присутних, највише до тада урадила по питању револуционарне изградње власти. Не треба сумњати да су овога били свесни совјетски представници, да су, сва је прилика, такав однос на конференцији поспешивали, додатно на тај начин припремајући југословенске делегате на што убедљивији задатак критике Француза и Италијана који су им били наменили.

Према Коминикеу о оснивачкој конференцији Информбироа, објављеном извесно време после заседања, по један представник сваке делегације прочитао је "информативно саопштење", односно реферат о стању и делатностима своје партије. Совјетски делегат Андреј Жданов и пољски представник Владислав Гомулка, поред својих саопштења, поднели су још и, можемо их тако назвати, два главна и конституциона реферата, први о међународној ситуацији, а други о размени искуства и координацији делатности комунистичких партија.²³⁸ Једино су представници КПЈ, како стоји у поменутом Коминикеу, поднели два реферата (информативна саопштења), Едварда Кардеља и Милована Ђиласа.²³⁹ Овде треба напоменути да историографија и публицистика у већем броју случајева не износе податак да су у име КПЈ поднета два саопштења, већ се готово увек истиче да је саопштење поднео само Едвард Кардељ, док се информација о Ђиласовом саопштењу прећутно не спомиње. Ђиласово саопштење ("реферат", како је документ у оригиналној, радној верзији назван) у мемоарима такође

²³⁶ Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 108.

²³⁷ М. Ђилас, *Vlast*, str. 114.

²³⁸ "Коминике о информативном саветовању некох комунистичких партија", *За трајан мир, за народну демократију*, 10. новембар 1947.

²³⁹ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-1, *Реферат Едварда Кардеља на саветовању, септембар 1947*; АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-3, *Реферат Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947*.

не наводе ни Кардељ ни Ћилас. Поред наведеног, већ је речено, Кардељ и Ћилас су у току конференције добили и задатак да критикују италијанску и француску партију, које је такође обављено у форми два посебна, "критичка" реферата.

Судећи према Кардељевим и Ћиласовим мемоарима, а и у одсуству докумената који би сведочили друкчије, југословенски делегати нису имали у плану критику француске и италијанске партије. Наиме, вођа совјетске делегације Жданов треба да им је то саопштио у току једне паузе, у сред конференције, што је ову двојицу наводно непријатно изненадило (бар тако у своје име истиче Кардељ), али су из осећања дужности према СССР-у задатак прихватили и беспрекорно извршили. И Кардељ и Ћилас скрећу пажњу на околност да су они о француској и италијанској партији пре тога за време пауза конференције разговарали са Ждановом и да су према тим партијама имали критички однос, пре свега због њихове активне партиципације у парламентарном животу својих земаља. Жданов је то саслушао без посебних коментара, а онда је искористио прву прилику да им предложи критику делатности наведених партија.²⁴⁰ Док Кардељ тврди да је њему овај задатак био "веома непријатан", пренаглашавајући примораност делегата КПЈ да се прихвате те дужности иако они наводно нису у потпуности били у то уверени, али је, ето, ауторитет СССР-а код њих још увек био веома велики, па је та околност преовладала, рекло би се да Ћилас не дели у потпуности такво мишљење. Иако изричито не спомиње "расположење" поводом задатка добијеног од Жданова, Ћилас недвосмислено каже да су совјетски представници били задовољни држањем југословенских делегата и да су у њима имали "безрезервну подршку", а такође помиње и југословенску ревност, посебно у кулоарском "читању лекције из интернационализма" Чехословацама. А да су представници КПЈ имали, каже даље Ћилас, самосталније држање, совјетски представници "не би били онолико самопоуздани", а Пољаци, Французи и Италијани би имали подршку у партији из земље чији је престиж "утврдила револуција коју је самостално обавила".²⁴¹ Међутим, југословенска подршка Жданову је, очигледно, била безрезервна, а притом је потпуно логично да су, с обзиром на околности везане за њихове напоре и револуционарне резултате, као и срачунату совјетску подршку, делегати КПЈ осећали понос и да су се дичили поверењем које су уживали код Совјета. Владимир Дедијер истиче да су Кардељ и Ћилас "поносно приступили овом послу", а

²⁴⁰ Видети: Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 108-109; М. Ћилас, *Vlast*, str. 114.

²⁴¹ М. Ћилас, *Vlast*, str. 115-116.

"Стаљин је лепо осетио ту југословенску гордост" и понудио им критику француске и италијанске партије.²⁴² "На неки начин је то Ђиласу и Кардељу и годило, јер су баш они испред свих других партија, а после представника СКП (б), позвани да упуте речи критике на политику КП Француске и КП Италије... Југословенски представници су се тиме дичили, иако нису сагледавали колики је то бумеранг",²⁴³ закључује Бранко Петрановић.

Критика Милована Ђиласа Комунистичке партије Француске на оснивачком заседању Информбироа обухватала је најважније видове делатности ове партије, а са идеолошко-политичке позиције носила је печат тврдокорне искључивости и верности совјетским погледима. Ђиласова критика заснивала се на свеобухватној критичкој оцени западног империјализма и осуди партиципација западних комунистичких партија у власти и парламентарном животу западних земаља. На основу тога Ђилас је изнео став о "илузији" комуниста на Западу у парламентарни облик политичке борбе, а као пример навео је деловање КПФ у светлу актуелног "избацивања" комуниста из француске владе, у којој су непрекидно учествовали од завршетка рата. По Ђиласу, овакав исход је био усмераван од стране "америчких империјалиста", па је стога било илузорно са стране КПФ очекивати да се уз прихватња правила парламентарног деловања може њихова земља извући из "америчких канџи".²⁴⁴ Ово је било усмерено на реферат делегата КПФ Жака Диклоа под насловом "Француска комунистичка партија у борби за независност земље, против америчког експанзионизма",²⁴⁵ који ће на конференцији представљати формални повод за Ђиласову критику политике француских комуниста.

Као основа за писање критике Ђиласу су, по свој прилици, послужили делови већ поменутих белешки које је за време заседања водио о иступањима присутних делегација. Разлог за ову претпоставку видимо у њиховом садржају који се такође може видети и у реферату критике КПФ. Пошто Ђиласове белешке нису хронолошки, нити на било који други начин временски одређене, тако да не знамо поуздано кад су њихови делови настајали, може се претпоставити да су у питању запажања са излагања делегата и са тока дискусије по разним питањима. Делови који се односе на "Француску"

²⁴² V. Dedijer, *Novi priloz...*, knj. 3, str. 272; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 318.

²⁴³ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 35.

²⁴⁴ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-4, *Дискусија Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947.*

²⁴⁵ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-11, *Реферат Жака Диклоа на световању, септембар 1947.*

поклапају се у многоме са излагањима делегата КПФ. Притом, тешко је претпоставити да је Ђилас, у појединим деловима, евентуално водио белешке са сопственог излагања. Да је Ђилас ове белешке касније (на разне начине) користио, евентуално потврђује и Ђиласова реченица записана на маргини прве странице бележака, а која гласи: "Материјал искористити у случају потребе". Тако видимо да је негативни биланс политике француских комуниста Ђилас видео (површно скицирајући) кроз неких пет, како их је назвао, "пораза" (формулисаних кроз шест тачака). Њих је обележио као "материјал-тезе", што такође указује да их је можда користио у састављању критике. Била су то питања везана за делатност комуниста за време рата, послератну политику КПФ (партиципација у послератној власти и "стишавање револуционарног таласа"), колонијално питање, спољну политику, организацију партије ("нема ничег у организацији што би личило на бољшевичку партију") и на крају, проблем тзв. "опортунистичког учења", односно скретање са догматске идеолошке линије.²⁴⁶ Све се то налази и у Ђиласовом реферату критике КПФ. На другом месту у истом документу, поред других, налазе се и забелешке Ђиласових утисака приликом иступања француских делегата, где наводи податке о француској привреди и односима комуниста према Де Голу и социјалистима.²⁴⁷ Запажања везана за Де Гола и француске социјалисте касније ће као посебне тачке наћи место у Ђиласовој критици КПФ.

У току припреме своје критике, Ђилас је, очито, делове наведених запажања додатно систематизовао и унео у финални текст реферата. На крају, пред делегацијама је концепт критике КПФ изложио у шест тачака, следећим редом: политика КПФ за време Другог светског рата, послератна политика КПФ, сарадња са социјалистима, однос према Де Голу, став према колонијалном питању и питање политичке перспективе КПФ.²⁴⁸

²⁴⁶ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-6, *Забелешке Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947*, стр. 2-3.

²⁴⁷ *Исто*, стр. 7-9.

²⁴⁸ У радној верзији, Ђилас је концепт критике испрва саставио у девет тачака: 1. Питање изласка из владе (Американци), 2. Питање Де Гола и сарадње с њим, 3. Питање спољне политике, 4. Питање партије, 5. Питање омладине, 6. Питање колонија, 7. Питање оцјене партијског рада у рату и одмах иза рата, 8. Питање уступака (да не би дошло до сукоба!), 9. Питање перспективе (потпуна оријентација на парламентаризам!). Одмах је избацио (прецртао) тачку пет, питање омладине. Затим је текст знатно уопштио и на крају је, као што ћемо видети, јавно иступио са критиком сведеном у шест тачака, насталих углавном на основу бележака састављених током седнице. Излагање је, према његовој белешци, требало да траје пола сата. (АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-5, *Иступање Милована Ђиласа по питању КП Француске, септембар 1947*, (радна верзија у рукопису), стр. 1-9).

Основна Ђиласова замерка "ратној политици" КПФ састојала се у критичком односу према политичком тактизирању за време окупације. Француским комунистима је замерана "неодређена национална солидарност" и чекање погодног момента за устанак, из чега је произилазила и њихова кооперативност са "буржоаским снагама". У том смислу се посебно наглашавала подршка "француском Дражи Михаиловићу", генералу Де Голу. Због таквог држања комуниста, сматра Ђилас, "омражени буржоаски политиканти" створили су погодну позицију за поновни долазак на власт. Насупрот томе, и поред тога што су услови за устанак "били добри", француски комунисти су пропустили шансу за ослободилачку и револуционарну борбу, па им је Ђилас критички поручивао: "Најзад, требало је помислити макар и на то да су нас Лењин и Стаљин учили тридесет година да је рат СССР-а истовремено рат, тј. оружана борба за сваког комунисту, без обзира где се налазио. Према томе, Комунистичка партија Француске, упркос херојске борбе великог дијела њеног чланства, руководећи се у рату тзв. "националним" интересима – није у потпуности одговорила ни свом међународном дугу, ни интересима француског народа".²⁴⁹

Ђилас је француским комунистима замерио да се после рата "нису снашли" и да су "почели да уступају пред реакцијом". Суштинска грешка КПФ, по њему, огледала се у прихватању легалног начина политичке борбе кроз парламентаризам, што је значило признавање грађанско-демократског поретка и одустајање од револуционарних промена: "Француски другови су се надали да ће путем избора доћи до такве снаге да ће моћи да поврате изгубљене позиције. Масае, у време револуционарног рата повучене у оружану борбу, у отворене сукобе с противником, биле су на тај начин окренуте на пут чекања и пасивности. То се дешавало још у време рата". То је, како се Ђилас изразио, био "наставак линије из рата, само у још горем издању". Аргументе Француза о потреби подржавања општенационалног фронта против Немаца за време рата и бојазан комуниста да не изазивају неспоразуме међу савезницима, Ђилас је одбацивао. У вези првог аргумента, разлог је по њему лежао у илузији КПФ у парламентаризам, односно вера француских комуниста да се до циља може доћи парламентарном борбом, а по питању страха од изазивања сукоба између СССР-а и САД-а, најсигурнија подршка СССР-у била би, поручивао је Ђилас, "ако би француски комунисти подржали утицај Англо-американаца у редовима француског народа". Овде је Ђилас, поткрепљујући

²⁴⁹ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-4, *Дискусија Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947*, стр. 2-3.

своју критику деловања КПФ за време рата, француски случај арогантно упоредио са примером југословенског искуства: "1941-1942 је СССР тек створио савез са Енглезима и Американцима. Ми смо, у Југославији, поздрављали то, али смо истовремено, тукли енглеског агента, министра југословенске емигрантске владе у Лондону и помагача окупатора Дражу Михаиловића. Грци су се одупрли Енглезима у току рата против Њемачке. Искуство нам показује да је борба Југословена и борба Грка ојачала позиције СССР-а, као тврђаве револуционарних снага у свијету. Француски комунисти, попуштајући непријатељу у вријеме плиме револуционарног покрета, постали су пред борбеним Французима, рђави тумачи совјетске спољне политике".²⁵⁰

Наводећи примере политичких борби око новог устава Француске и активно учешће комуниста у њима, Ђилас је тиме аргументовано закључио да је партиципација КПФ у француском политичком животу довела до отупљивања револуционарних снага и до ситуације безбедности по поредак. Таква позиција комуниста је, по Ђиласу, највише користила буржоаским снагама, које су то вешто политички и искористиле: "И Американци и Блум и Биде и Бевин, били су потпуно свесни да француски комунисти неће подузети ништа озбиљно, да ће остати у оквиру борбе у парламенту, у коме су успели да скрпе какву-такву већину. Читав дотадашњи рад француских комуниста их је охрабрио. Зар француски комунисти нијесу и дјелом и ријечима доказивали да се неће дати 'провоцирати' да скрену с легалних форми борбе?" С тим у вези Ђилас је оштро и недвосмислено осудио читав начин рада и методологију деловања КПФ, нагласивши да у партијским редовима "данас нема никаквог реда и дисциплине" и да је идејно јединство комуниста "привидно". То је све произвело и осипање чланства. Руководство КПФ је имало погрешну процену и "морало је знати" да ће Американци учинити све да "избију из седла Компартију, као главну снагу националног отпора". Шта је по Ђиласу требало чинити? Према његовом мишљењу: "Француски су другови морали знати да у Француској нема мирног развитака – јер је буржоазија на власти, да је парламент само једна од форми борбе, да ће се буржоазија прибрати и прећи у наступање. И за ту ситуацију су морали спремити Партију, мобилисати је, организационо учврстити. Они то нијесу учинили и непријатељ, макар и слаб, осјетио је то и прешао у напад".²⁵¹

Посебна тачка Ђиласове критике односила се на сарадњу КПФ са француским социјалистима. Она не само да је била некорисна и контрапродуктивна, него је и давала

²⁵⁰ Исто, стр. 3-4.

²⁵¹ Исто, стр. 4-5.

легитимитет вођи социјалиста Леону Блуму код радничке класе, који он како је тврдио Ђилас није заслуживао и који је радио на "спасавању француске буржоазије". Зато са социјалистима нипошто није смело да се сарађује: "Шта друг Дикло мисли – да је Блуму, у данашњој ситуацији тако тешкој за француски капитал, стало много до социјалистичке партије као такве, а не до спасавања француске буржоазије. Не, не и не! С Блумом не може бити јединства у интересу радничке класе! То је историја – трагична и за Компартију и за Француску – потврдила неколико пута од рата у Шпанији. Политика јединства је морала бити принципијелна и требало је водити и одоздо, без обзира да ли то вођство SFIO жели или не".²⁵² Поред сарадње са социјалистима, Ђилас је вођству КПФ замерио и однос према Де Голу, који је, како је рекао, "нејасан", а осудио је његово величање, квалификујући Де Гола као француског квислинга и "Черчиловог агента". По Ђиласу, то је била последица "безразложног страха" да се не изгуби утицај међу "масама" ван радничке класе.²⁵³ Такође, Ђилас се у посебној тачки критике кратко осврнуо и на однос КПФ према колонијалном питању, критикујући њихов став о тактичком "подржавању" француске колонијалне политике, као "мањег зла" у односу на амерички империјализам.²⁵⁴

На крају је Ђилас критички анализирао политичке перспективе француских комуниста. У том контексту се посебно осврнуо на спољну политику. Позивајући се на речи вођа КПФ изговорене на недавно одржаном партијском конгресу у Стразбуру, јуна 1947, на коме је и сам био присутан, Ђилас је критиковао ставове о неговању "совјетско-америчко-енглеском пријатељства", политике која је била везана за прилике рата и у новим околностима била превазиђена: "Тако се још и могло говорити у току рата. Али данас је амерички империјализам бацио Француску у вазални положај, данас он стоји на челу новог похода против СССР-а и демократских снага, које се окупљају око њега. Изједначавање Американаца, Енглеза и Руса само може да збуни обичног Француза, да му скрије све опасности које његовој земљи спрема амерички империјализам, да му скрије праве и једине пријатеље – Совјетски Савез и демократске државе Источне Европе". Конгрес КПФ у Стразбуру оценио је као конгрес који "није дао перспективу", који није био "анализа слабости и задатака" и који је имао "манифестациони карактер".²⁵⁵

²⁵² Исто, стр. 6.

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ Исто, стр. 6-7.

²⁵⁵ Исто, стр. 7-8.

Ћиласова критика КПФ била је систематична, концизна и на јасним политичким и идеолошким позицијама. Нешто дужа и садржајнија била је Кардељева критика Комунистичке партије Италије, која је такође била јасно политички формулисана.²⁵⁶ Биле су то позиције које је тадашње југословенско руководство званично заступало у складу са својим спољнополитичким опредељењем, изразито просовјетске, идеолошки недвосмислено критичке према западној политици и политичким системима који су тамо владали. Уосталом, ставови које је Ћилас изнео у критици француских комуниста на оснивачком заседању Информбироа, нису се ни у чему битном разлоковали од запажања која је пре тога прибележио као делегат КПЈ на недавно пре тога одржаном Једанаестом конгресу КПФ у Стразбуру, јуна 1947.²⁵⁷ Из тога се може извести закључак да је Ћилас задатку критике КПФ (као и Кардељ КПИ) приступио не само из ревности и дисциплине, већ и у складу са сопственим уверењима.²⁵⁸ Тако се Кардељеве накнадне оцене о "непријатности" задатка, о "непотпуном уверењу у правилност става" и о наводно већ тада присутном уверењу југословенских делегата о праву на посебност деловања сваке партије, не могу са сигурношћу потврдити. То се, свакако, може објаснити и временом настанка Кардељевих мемоара, када је ауторово писање несумњиво било оптерећено политичким ставовима, па су у складу са њима и представљани догађаји из не тако давне прошлости.

Већина историчара улогу представника КПЈ на оснивачкој седници ИБ-а везује за вешту Стаљинову политику која је већ тада имала у плану обрачун са КПЈ, који ће већ наредне године и уследити. Та политика састојала се, између осталог, и у продубљивању сукоба између КПЈ и утицајних западних комунистичких партија. У вези са тим, Дедијерово тумачење изгледа овако: "Као какав шаховски велемајстор, Стаљин је многе потезе припремао унапред. Било му је познато да је југословенска партија, посебно у Француској и Италији, уживала велико поштовање због подвига у револуцији. Његова директива коју је дао Кардељу и Ћиласу да се оспу беспопштедном критиком на комунистичке партије Италије и Француске довела би тако до коначног раскида између југословенске комунистичке партије и истих партија Италије и Француске. Касније ће то потпомоћи потпуној изолацији Југославије када Стаљин,

²⁵⁶ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-2, *Дискусија Едварда Кардеља на саветовању, септембар 1947.*

²⁵⁷ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/I-44, *Забелешке Милована Ћиласа са XI конгреса КПФ, 25. 6. 1947.*

²⁵⁸ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 34-35.

следеће године, одлучи да зада смртни ударац Титу".²⁵⁹ Сличног мишљења је и Бранко Петрановић када констатује да је Жданов подстакао Кардеља и Ћиласа на критику "... као да је хтео да обезбеди подршку италијанских и француских комуниста да у некој сутрашњој сличној ситуацији они узврате својим југословенским друговима".²⁶⁰ Исти аутор наводи и да је критика од стране представника КПЈ, већ у тренутку оснивања, порекла консултативни карактер будуће организације, "демонстрирајући право на критику партијских линија појединих партија". Тиме, закључује Петрановић, "готово да је антиципирана критика СКП(б) неколико месеци касније".²⁶¹ Са овим разматрањима слажу се и запажања Едварда Кардеља.²⁶²

Ако се ослонимо на наведене закључке, може се рећи да су југословенски делегати Кардељ и Ћилас са совјетске стране вешто политички надиграни, односно искоришћени, па чак на неки начин и изманипулисани, не знајући притом да им се ускоро спрема снажна критика, која ће прерасти у међдржавни политички сукоб. Узрок подлегању овој политичкој игри требало би тражити, пре свега, у апсолутној верности и дисциплини делегата КПЈ у односу на СССР. Не можемо, наравно, са потпуном сигурношћу тврдити да југословенско вођство, посебно Тито, у овом тренутку нису били свесни потенцијалних опасности совјетских политичких "игри", али је чињеница да је задатак добијен на конференцији од Жданова дисциплиновано извршен. Француска и италијанска комунистичка партија су оштро изложене критици по веома значајним питањима као што су учешћа у власти и системима западних парламентарних демократија, сарадња са "буржоаским" левим и десним снагама и одсуство револуционарног радикализма. Чињеница и да су Југословени све наведено у својој земљи већ били успешно извршили, несумњиво им је служила на част, а совјетско поверење ласкало. Критикама двеју важних и утицајних западноевропских комунистичких партија, делегати КПЈ су југословенско револуционарно искуство постављали као неку врсту "мерила" револуционарних резултата, као својеврсни политички "стандард" другим партијама. Или како то запажа Бранко Петрановић: "Југословенско искуство је извођено до нивоа општеважећег. Према резултату

²⁵⁹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 318.

²⁶⁰ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 35.

²⁶¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 196-197.

²⁶² Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 109.

Југославије проверавала се успешност једне Партије".²⁶³ Несумњиво да је таква ситуација изазивала гордост код Кардеља и Ђиласа.

Пошто је евидентно да су Кардељ и Ђилас, као водећи идеолошки представници КПЈ, били на властити рачун искоришћени у политичким плановима једне веле-силе, таква чињеница у наредним годинама југословенској страни ни мало неће бити пријатна. У прилог томе говори и једно документовано сведочанство Владимира Дедијера. Наиме, када је 1952. године завршавао рад на књизи *Josip Broz Tito, prilozii za biografiju*, Дедијер је намеравао да у њен састав унесе и анализу оснивачке седнице Информбироа, а у њој и приказ Ђиласове критике КПФ. Када је Ђиласу, који је, како каже, био "главни цензор" књиге, послао текст о критици КПФ на мишљење, овај му га је вратио с изричитом напоменом да се не објављује. На Дедијеровом тексту, Ђилас је руком написао: "Владо, мислим да ово данас (подвучено у оригиналу – АМ) не би требало објавити, иако је правилно било за онда. Захтијевало би опширна објашњења. Довољно је рећи да сам их само критиковао". Из овог важног Дедијеровог документа види се да критичка иступања југословенских делегата на оснивању Информбироа ни мало нису погодовала каснијој политици руководства КПЈ, што наводи на закључак да Кардељ и Ђилас онда нису имали у виду могуће негативне политичке последице, што, пак, обелодањује и њихово очигледно тадашње поверење у совјетску делегацију, а самим тим и пуну увереност у оно што су у својим критикама изrekli. Иначе, Дедијеров је текст само укратко износио садржај основних теза Ђиласове критике, без упуштања у коментаре.²⁶⁴ Дедијеров текст је у ствари био интерпретација једног дела Ђиласових забележака које је овај водио за време заседања, где се говори о шест теза "пораза и грешака" француских комуниста, а које су највероватније Ђиласу послужиле за финалну верзију критике КПФ.²⁶⁵ Знатно касније, када је наведени документ са Ђиласовом напоменом објавио у трећој књизи *Нових прилога за биографију Ј. Б. Тита* (1984), Дедијер је Ђиласов "цензорски" поступак коментарисао следећим речима: "Очигледно да је тада, када је писао ову наредбу, Милован Ђилас већ схватио какав је казачок одиграо на Стаљинову музику, па је хтео да се све заборави, и то административним путем, то јест забраном да изнесем истину.

²⁶³ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 37.

²⁶⁴ Видети: V. Dedijer, *Novi prilozii...*, knj. 3, str. 277-279; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 319.

²⁶⁵ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-6, *Забелешке Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947*, стр. 2-3.

Њу сада са задовољством саопштавам".²⁶⁶ Може се запазити да је Дедијер у свом коментару према Ђиласу, чини се, био преоштар, можда чак и са примесом извесне злурадости. Овакви и слични Дедијерови субјективни коментари несумњиво потичу из његовог личног односа према Ђиласу, с обзиром, не само на њихову дугогодишњу блиску сарадњу, већ и на каснија њихова честа међусобна неразумевања.

Ђилас је, недуго после повратка из Пољске, написао уводник у *Борби* о оснивању ИБ-а, насловивши га: "Поводом информационог савјетовања представника неких комунистичких партија".²⁶⁷ Чланак је објављен 8. октобра, после званичног објављивања Декларације о саветовању (5. октобра). Ђилас је текст интонирао снажним, борбеним идеолошким дискурсом и веома оштрим спољнополитичким оценама. По њему протекло саветовање појединих комунистичких партија имало је историјски значај у одбрани пред надирућом опасношћу западних "империјалистичких" сила. У датој ситуацији агресивне експанзије "америчких империјалиста и њихових поамагача" (оличених и у представницима западноевропске левице, као што су "десни социјалисти" или британски лабуристи) комунисти представљају једину снагу отпора у борби против "ратних провокатора и поробљивача народа". Ђилас усхићено пише: "Без комуниста је немогуће организовати успјешан отпор новопеченим провокаторима рата из Волстрита, који се данас тако ревносно уче фашистичким методама Хитлера, Гебелса и Химлера и који – као и ти њихови неславни претходници – мисле да су људи и народи ради тога на свијету да би били њихови робови. Ако су амерички уцјењивачи и успјели – злочиначком пропагандом о атомској бомби – да преплаше неке људе слабих нерава, поменуто савјетовање и потпуна сагласност комунистичких партија, које су биле присутне у оцјени међународне ситуације, охрабриће све патриоте и демократе који се боре за слободу своје земље, мир и демократију".

Упозоравајући на негативну пропаганду са Запада о саветовању комунистичких партија у Пољској, Ђилас је наглашавао позитивну улогу Москве у међународним односима: "Тридесет година је прошло од настанка прве социјалистичке државе – СССР, и у току читавог тог периода Москва је на пракси доказивала да се не мијеша у унутрашње ствари појединих земаља и да само пружа помоћ појединим народима који се боре за националну независност. Друкчије не може ни да буде. Мијешају се они који имају намјеру да нешто или некога искористе. А Москва је престоница радних људи,

²⁶⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi...*, knj. 3, str. 272.

²⁶⁷ М. Ђилас, "Поводом информационог савјетовања представника неких комунистичких партија", *Борба*, 8. октобар 1947.

сама друштвена структура СССР искључује искоришћавање неке друге земље или народа..." Због тога је за Ђиласа потпуно логично оснивање организације као што је Информбиро. Пошто западни, посебно амерички "империјалсти", које је отворено упоређивао са нацистичко-фашистичким силама из Другог светског рата, желе да "узму слободу" европским народима коју им је донела победа СССР-а, отпор овим тенденцијама, у виду солидарности и слоге угрожених народа, према Ђиласовим речима, "разумљива је и природна појава и она је снажно изражена на поменутом савјетовању преко комунистичких партија". Ђилас је још истакао да снага "саверемног напредног покрета мора бити у његовој идејно-политичкој јединствености" а не у неком центру "који би играо улогу свјетског штаба борбе против империјализма", тако да Информбиро због тога представља организацију базирану "на принципима узајамног споразумијевања међу братским партијама". Овим је желео истаћи добровољни принцип учешћа партија чланица и одсуство тежње СССР-а за контролом партијских руководстава и њихових земаља. Зато је посебно и пажљиво поменуо и принцип самосвојности деловања сваке партије уз наглашавање истоветне идеолошке повезаности. "Свака земља", пише Ђилас, "има толико много особености да би било смијешно када комунисти – вјерни синови својих земаља, не би о томе водили рачуна. Комунистички покрети у појединим земљама продукт су услова тих земаља и оно што је повезивало и оно што данас везује комунисте нераскидивим везама јесте, у првом реду, вјерност учењу Маркса-Енгелса-Лењина-Стаљина, то јест верност ствари свога народа, вјерност части и достојанству своје нације..." Чланак је завршио констатацијом да народи Југославије могу бити поносни на чињеницу да ће Београд бити седиште Информбироа.

Југославија и Исток – удаљавања

Сукоб

"Крајем децембра 1947. године дошла је из Москве депеша у којој је Стаљин захтевао да дођем ја, или неко други из Централног комитета, ради усклађивања политике двеју влада према Албанији..."²⁶⁸ Овим речима Милован Ђилас је у својим мемоарима обележио тренутак Стаљиновог позива представницима југословенског ЦК у Москву ради разјашњења спорних питања у вези са појединим аспектима југословенско-албанских међудржавних односа, иза којег је заправо стајала много сложенија проблематика даљих југословенско-совјетских односа, који ће се за шест месеци претворити у отворени политички сукоб.

Раскид савезништва и пријатељства између Југославије и СССР представљао је велико изненађење у тадашњим међународним односима, тим пре што се радило о доскорашњим најчвршћим политичко-идеолошким савезницима, а Југославија уживала пример совјетског политичког следбеништва. У науци још увек не постоји неки ужи консензус око прецизног утврђивања почетка, узрока, суштине, па, донекле, и хронолошког одређења сукоба. Међутим, у најширем смислу, научна схватања се приближавају у закључцима да се, пре свега, ради о међудржавном сукобу изазваном хегемонистичким тежњама једне велике силе и манифестовањем независности у спољнополитичким потезима, и касније отпора, једне мале и младе државе.²⁶⁹

²⁶⁸ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 126.

²⁶⁹ О југословенско-совјетском сукобу опширније: В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje (1945-1948). Iskustvo "narodne demokratije" kao partijske države*, Београд 1994; Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма. Четрдесетосма*, Подгорица 1999; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, књ. 3, стр. 195-262; Џ. Штрбас, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Београд 1984; Џ. Штрбас, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Београд 1989; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица 1998; *Велике силе и мале државе у хладном рату. Случај Југославије*, зборник радова (ур. Љ. Димић), Београд 2005; В. Дедијер, *Изгубљена битка Ј. В. Стаљина*, Сарајево 1969; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, зборник радова (ур. Ђ. Трипковић), Београд 1999 (даље: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.*); "1948", *Jugoslavija i Kominform. Pedeset godina kasnije*, зборник радова, Београд 1998. (даље: "1948"...); *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, ed. by V. G. Pavlovic, Belgrade 2011; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, зборник докумената, Београд 2010; *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, зборник докумената (пр. Љ. Димић, А. Животић), Београд 2012; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР (1946-1964)*, том 1, зборник докумената, Београд 2014; *Тито-Стаљин*, зборник радова, Београд 2007; *Balkanska federacija i Kominform*, зборник радова (ур. С. Светковић), Београд 1999; В. Дедијер, *Dokumenti 1948*, књ. 1-3, Београд 1979; *Југославија у Хладном рату. Прилози*

У складу са наведеним, као контекст дешавања узима се у обзир аспект хладноратовског оквира тадашњих светских политичких токова, као новог мемента у глобалној политици СССР-а, који је проузроковао и заокрет дотадашње совјетске политике ка "блоковској" конфронтацији, а с тим у вези и наглу совјетизацију источноевропских земаља, оних држава које су, према међусавезничким споразумима, после Другог светског рата дошле у орбиту совјетског политичког утицаја. То је са совјетске стране, током 1947. године, значило напуштање концепта "различитих путева у социјализам" и почетак притиска у правцу политичке и војно-стратешке хомогенизације "источног блока", односно империјално учвршћивање и ширење СССР-а у подручјима свог "домена", које се огледало у наметању беспоговорног прихватања совјетске политике и државно-друштвеног уређења. Совјетска страна је зато у Југославији видела "отпадника", "издајника" и непомирљивог политичко-идеолошког противника, па је против ње била спремна да укључи сва политичка средства борбе. У том смислу је обрачун са непослушним руководством југословенске партије и државе требало да послужи као "пример" осталима.²⁷⁰ Поред тога, у ширем сагледавању сукоба, неретко се може наићи и на становиште о важности аспекта сукоба "личности" на релацији Стаљин-Тито, односно о сукобљавању двеју лидерских амбиција.²⁷¹

Са југословенске тачке гледишта, у сукобу се примарно видела одбрана независности и суверенитета. С тога се југословенска позиција није могла задржати на идеолошком нивоу и локализованом сукобу двеју партија, већ је временом морала попримити миђународни карактер, у облику интернационализације југословенско-совјетског конфликта. Бранко Петрановић уочава два важна предуслова на којима је почивала југословенска политика у време сукоба са СССР-ом. Први се односи на сам карактер југословенске револуције,²⁷² а други је оличен у личним карактеристикама и

истраживањима, зборник радова (ур. А. Животић), Београд 2010; Ю. С. Гиренко, *Сталин-Тито*, Москва 1991; D. Marković, S. Kržavac, *Zavera Informbiroa*, Beograd 1987; и др.

²⁷⁰ Видети: S. Živanov, "Uzroci i posledice sukoba", u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.*, str. 21-34. (даље: S. Živanov, *n. d.*).

²⁷¹ Видети: Ч. Штрбац, "Стаљин – Тито, однос и сукоб суверенитета и харизми", у: *Тито-Стаљин*, зборник радова, Београд 2007, стр. 11-21. (даље: Ч. Штрбац, "Стаљин – Тито..."); V. Dediјer, *Novi priloz...* knj 3, str. 191-193.

²⁷² "Самостална и оригинална револуција је она основна претпоставка као извор отпора која се никако не сме испустити, јер она објашњава зашто баш Југославија и Тито, а не нека друга земља у совјетској орбити и неки други комунистички првак. Одатле се црпи снага. Из ње извиру потези и понашања која се не допадају Стаљину. Остали функционери у комунистичким партијама, укључујући и оне западне, послушни су чиновници које је глајхшалтовала Коминтерна и стаљинска покорност. Они зависе од апарата властите партије и од подршке коју им даје московски центар, заправо Стаљин... млада југословенска револуција имала је експанзивну идеологију, исувише упућивала на свој пример, начелно

политичкој оријентацији неприкосновеног вође југословенског револуционарног покрета и државе, Јосипа Броза Тита. Тито је, наиме, од почетка придавао посебан значај међународним односима и спољној политици, посвећујући им велику пажњу. Та Титова склоност ка спољнополитичким аспектима политике била је важна карактеристика највећег дела његовог живота.²⁷³

У првој фази југословенско-совјетског сукоба карактеристична је југословенска одбрана од совјетских оптужби, доказивање њихових нетачности и неутемељености, инсистирање југословенског руководства на идеолошкој правоверности и одсуство намера за продужењем и даљим ескалирањем конфликта. У наредној етапи, од друге половине 1949. године, услед све снажнијег заоштравања односа, максимализације агресивних и претећих политичких напада из СССР-а и његових сателита и драстичних и сурових оптужби на рачун југословенског руководства, долази до коначног и трајног преокрета у југословенској политици. Сукоб је интернационализован пред Уједињеним нацијама, а према СССР-у је отпочела снажна офанзива контраоптужби и одлучне политичке одбране суверенитета. Са бурним раскидом доскорашњег савезништва, отворила се и потреба све експлицитнијег заступања политике посебних путева у социјализам, а са њом и потреба манифестације и афирмације аутентичности југословенског револуционарног и политичког искуства. У складу са таквом новом политичком доктрином, у циљу одбране независности и суверенитета, поред политичког, од посебне важности постало је идеолошко поље делатности. Требало је радикално раскинути са традицијом, утицајем и политичко-идеолошким моделима преузетих од СССР-а, а совјетски систем истовремено подвргнути оштрој критици. У новим условима и у складу са новонасталим потребама, у јавности се отварају расправе и дебате о природи совјетског система и стаљинистичког феномена, као "отуђене бирократске власти над друштвом и као извориште хегемонизма према другим партијама и земљама".²⁷⁴ У овим процесима, запажена је била и активност Милована Ђиласа, једног од водећих југословенских партијских идеолога.

Хронолошки, већина историчара југословенско-совјетски сукоб флексибилно смешта у период између 1948. и 1953. године, који обележавају два кључна догађаја за

није захтевала копирање, угледање, прихватање свог искуства, али је упорношћу истицања својих решења у суштини та решења наметала другима или, бар према властитим мерилима, процењивала резултате других, иако су околности могле бити сасвим друкчије..." (Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма...*, стр. 41-42).

²⁷³ Исто, стр. 42.

²⁷⁴ S. Živanov, n. d., str. 32.

ову историјску појаву, Резолуција Информбироа, која *de iure* озваничава почетак, и Стаљинова смрт, која *de facto* обележава или најављује крај сукоба. Делатност Милована Ђиласа у југословенско-совјетском сукобу, може се условно пратити кроз четири фазе: прва, од састанака са Стаљином, почетком 1948, до званичног почетка сукоба, јуна 1948, друга, од Резолуције ИБ-а до јесени 1949. и интернационализације сукоба, трећа, од краја 1949, до Стаљинове смрти, марта 1953, и четврта, од Стаљинове смрти до Трећег пленума и Ђиласовог смењивања, јануара 1954.

Латентни неспоразуми и разилажења у југословенско-совјетским односима били су присутни и у годинама пре 1948, у периоду у јавности чврсто манифестованог савезништва. Тенденције ове врсте испољавале су се у различитим сферама односа, од привреде и економије, преко културе, до примера на пољу дипломатије и различитим видовима индивидуалних иступања појединих званичника ("инциденти" у вези са понашањем припадника Црвене армије на крају рата, Титов говор у Љубљани, маја 1945, итд.). У целини узевши, неоспорне карактеристике аутентичности југословенске револуције, а с тим у вези и послератни токови југословенске политике, манифестовали су и тежње "за аутономним унутрашњим развојем и самосталношћу у међународним односима, као и тенденције ка полицентризму у делу комунистичког покрета".²⁷⁵ Ово, свакако, није одговарало Стаљину, нити се уклапало у спољнополитичке интересе СССР-а у годинама све затегнутијих међублоковских односа на прагу Хладног рата.

Повод за Стаљиново покретање питања југословенско-совјетских односа, као што је поменуто, били су односи Југославије и Албаније. Активности југословенског руководства изазвале су незадовољство Москве. Тако је већ током 1947. године постојала совјетска активност у правцу прикупљања материјала о деловању комунистичких партија у свету и састављању аналитичких извештаја. За то су били задужени совјетско Министарство иностраних послова и Одељење за спољну политику ЦК СКП (б)-а, па су Совјети већ за време оснивачке седнице Информбироа, септембра 1947. године, поред осталих партија, имали и готову анализу рада КПЈ. У тој анализи једним делом је истицана позитивна оцена рада, Југославија навођена као "пример" осталим земљама и наглашавано спољнополитичко савезништво са СССР-ом, а посебно југословенско прегалаштво око иницијативе за стварање Информбироа. Међутим, у другом делу садржане су и критике југословенске партије, пре свега из области које се тичу унутрашњег политичког деловања и организације власти, а потом и спољне

²⁷⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 201-203; видети и: Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva...*, str. 20-23.

политике, где се јасно наводи проблем "тенденције" у руководству КПЈ ка "прецењивању својих достигнућа и тежње да се југословенска Компартија стави у положај својеврсне 'руководеће' партије на Балкану." На овом потоњем питању, по Татјани Волокитини, стављан је главни акценат.²⁷⁶ Наравно, са овим критичким анализама совјетска страна није упознала југословенске делегате на оснивачкој седници Информбироа у Пољској (иако је Жданов у својим концептуалним белешкама, односно радној верзији реферата критички помињао југословенску и чешку партију). На седници је, као што смо већ писали, званично истицано савезништво и похвале југословенским делегатима. Тако су, како примећује Ђорђе Борозан, Кардељ и Ђилас одговорно и одлучно приступили критици француске и италијанске партије, "не знајући за већ написану и одложену оптужницу..."²⁷⁷

Југословенско-албански односи су за то време (током 1947. године) западали у све озбиљнију кризу. Један део албанског државног и партијског руководства супротстављао се сарадњи са Југославијом и нарастајућим утицајем југословенске политике у Албанији, афирмишући притом чвршће и тешње везе са СССР-ом. Захлађење односа између руководства двеју земаља посебно је наступило након посете Енвера Хоџе СССР-у, средином 1947, односно Стаљиновом интервенцијом у том смеру и појачаним "мешањем" у југословенско-албанске односе. Оваковом стању ствари допринели су и поједини инциденти, као што је самоубиство просовјетски настројеног албанског руководиоца Нако Спируа, новембра 1947, што је додатно изазвало интересовање СССР-а.²⁷⁸ Све је то почетком децембра постало предмет расправе између југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића и Андреја Жданова, на сусрету иницираног са југословенске стране. Састанак је одржан 4. децембра, а Жданов је, заправо, заступао Стаљина, који је био одсутан.²⁷⁹ Разматрала су се питања у вези са ситуацијом у Албанији после самоубиства Нако Спируа, односима између Југославије и Албаније и радом совјетских представника у Албанији.²⁸⁰ Након овог разговора, Стаљин се, незадовољан Поповићевим објашњењима, додатно

²⁷⁶ Т. Volokitina, "Povodom 50-godišnjice početka sovjetsko-jugoslovenskog konflikta 1948. godine", u: "1948"..., str. 154-157. (даље: Т. Volokitina, *n. d.*).

²⁷⁷ Ђ. Borozan, "Albanija u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije 1948-1950.", u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.*, str. 50-51. (даље: Ђ. Borozan, *n. d.*).

²⁷⁸ Видети: А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд 2011, стр. 247-274. (даље: А. Животић, *Југославија, Албанија...*); Ђ. Borozan, *n. d.*, str. 51.

²⁷⁹ Разговор који су водили Поповић и Жданов одржан је у Москви, а требало је, на захтев Поповића, да буде вођен директно са Стаљином, али га је у одсуству заменио (заступао) Жданов.

²⁸⁰ Видети: АЈ, КМЈ, 1-3-б/651, *Извештај Владимира Поповића о разговору са Ждановим по питању Албаније, Москва, 8. децембар 1947*; АЈ, КМЈ, 1-3-б/651, *Писмо Владимира Поповића Жданову*.

интересовао за појединости око делатности Спируа, а двадесетак дана касније телеграмом је обавестио Тита да пошаље неког из југословенског врха како би се у Москви расправило питање везано за Албанију.

Стаљинов телеграм Титу, кога смо цитирајући речи из Ђиласових мемоара поменули на почетку поглавља, стигао је 23. децембра 1947. Позивајући се на Поповићев разговор са Ждановом, "услед којег су искрсла нека нова питања", Стаљин у телеграму предлаже да Тито у Москву пошаље "неког од одговорних другова, можда Ђиласа или другог најбољег познаваоца прилика у Албанији". На крају додаје: "Спреман сам да испуним све Ваше жеље, али морате да ми тачно јавите захтеве".²⁸¹ Као што се да видети, Стаљин је у предлогу позива посебно навео Ђиласово име. Поставља се питање, зашто је посебно предложио, односно споменуо Ђиласа?

На ово питање је тешко одговорити услед недостатка извора. Одговор нема ни сам Ђилас, већ наводи две претпоставке. Прва се односи на позитиван утисак који треба да је оставио на Стаљина приликом претходна два сусрета, односно утисак "наглог и отвореног човека" и да је као такав био "погодан за отворену дискусију о једном сложеном и веома осетљивом питању". Другу претпоставку Ђилас повезује са наводном Стаљиновом намером да га "придобије за цепање југословенског Централног комитета". Ову своју претпоставку Ђилас поткрепљује размишљањима о недостатку Стаљинових људи у југословенском политичком и партијском врху, а такође се позива и на поједине моменте из недавне прошлости и Стаљиновог тобоже покушаја да га на неприметан начин врбује. "Он је", пише Ђилас, "већ имао на својој страни Хебранга и Жујовића. Али Хебранг је већ био избачен из Централног комитета и стављен под тајну истрагу због нерасветљеног држања у полицији. Жујовић је био истакнута личност, али ни он, мада члан Централног комитета, није припадао најужој групи која се у току борбе за јединство партије и у самој револуцији саздала око Тита. Стаљин ме је већ током Титовог боравка у Москви 1946. године, кад му је овај рекао да патим од главобоље, позвао да дођем на одмор код њега на Крим. Али ја нисам пошао, понајвећма због тога што Стаљинов позив није поновљен преко амбасаде, па сам га схватио као љубазност, случајну, кад је дошла реч о мени".²⁸² Међутим, поред наведених Ђиласових, чини се да су постојала још најмање два разлога за Стаљинову одлуку да у позиву помене и Ђиласово име.

²⁸¹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/651, *Телеграм Стаљина Титу, од 23. децембра 1947.*

²⁸² М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 88-89.

Први је везан за чињеницу да је Ђилас у претходних пар година повремено био ангажован на појединим задацима у Албанији, тако да му ситуација и прилике у тој земљи нису биле сасвим непознате. Тако је Ђилас још маја 1945. године, приликом посете Црној Гори на кратко обишао и Албанију, где се сусрео са низом личности из албанског политичког вођства, Енвером Хоџом, Кочи Дзодзеом, Нако Спируом, и одржао низ неформалних састанака.²⁸³ О томе је, на седници Политбироа, 11. јуна 1945, поднео извештај. Тада је одлучено да се албанске дивизије под командом Пете армије ЈА наоружају и укључе у састав југословенске оружане силе, а за њихово снабдевање и наоружавање задужен је Милован Ђилас.²⁸⁴ И касније је Ђилас, иако није био активно укључен у дешавања у Албанији, повремено обавештаван о ситуацији, највећим делом из области културе и пропаганде, а са појединим албанским личностима се понекад и дописивао.²⁸⁵ Стаљину је то вероватно било познато, а поред тога у телеграму од 23. децембра 1947, он Титу предлаже да пошаље неког од одговорних другова, "можда Ђиласа или другог најбољег познаваоца прилика у Албанији". Дакле, Стаљин у телеграму јасно сугерише на особе које познају прилике у Албанији.

Други, можда не мање важан разлог, тиче се вероватно и једног Ђиласовог поступка с краја рата који је Стаљин добро запамтио и касније се, током ескалације сукоба, совјетска пропаганда често позивала на њега. Наиме, Ђилас је свој "лични" сукоб са СССР-ом на неки начин отворио већ у јесен 1944. године, приликом ослобођења Београда и Србије. Он је тада имао омањи, али прилично незгодан "инцидент" са представницима Црвене армије, а повод је био бахато понашање совјетских војника према локалном становништву. Према Ђиласу, такви испади и понашања Црвеноармејаца су представљали озбиљан проблем, јер се "није видео крај свему томе", па пошто је, како каже, "прекипело", Тито је одлучио да реагује, па је у ту сврху сакупио чланове Политбироа у намери да се колективно обрете генералу Корњејеву, шефу совјетске војне мисије. Опис самог догађаја у Ђиласовим мемоарима изгледа овако: "... Ради веће ауторитативности, Тито је сматрао да разговору треба да присуствују сва четири члана Политбироа... и два најистакнутија команданта – Пеко

²⁸³ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 93-97; о приликама у Албанији видети и: ДАМСПРС, ПА-1945, Албанија, ф. 1, бр. 4456, *Преглед дешавања у Албанији*.

²⁸⁴ *Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, стр. 66.

²⁸⁵ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Албанија, IX, 1/1-50, *Писмо Милована Ђиласа Нако Спиру, 6. март 1946*; АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Албанија, IX, 1/1-109, *Писмо Кочи Дзодзеа Миловану Ђиласу, 27. новембар 1946*; АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Албанија, IX, 1/1-105, *Писмо Милована Ђиласа Јоситу Ђерђи, октобар 1946*; АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Албанија, IX, 1/1-56, *Извештаји Мирка Ђуковића Миловану Ђиласу о догађајима у Албанији, од 15. априла 1946. и 8. јуна 1946.*

Дапчевић и Коча Поповић... Ми смо били поређани један до другог, тако да је Корњејев одмах осетио да се ради о нечему важном и неугодном. Заузео је одмах крут, одбојан став. Једва је и саслушао Титов излагање, одбрусивши да су то појединачни случајеви и надувавања реакције. Згледали смо се, Тито је суздржано образлагао, Корњејев је све јеткије прекидао. Најзад сам ја одвалио: Проблем је и у томе што наши противници то користе, упоређујући испаде црвеноармејаца са понашањем енглеских официра, који такве испаде не праве... – Корњејев је на то поцрвенео и устао: Најоштрије протестујем противу увреда које се наносе Црвеној армији срањујући је с армијама капиталистичких земаља".²⁸⁶ Одмах након одласка Корњејева Ђиласа су прекорили Кардељ и Ранковић, док му Тито у том тренутку није ништа рекао, "мада му се на лицу изражавала нелагодност". Био је ово, без сумње, врло озбиљан испад једног од југословенских руководиоца из самог партијског и политичког врха.²⁸⁷

Тито је о овом догађају, као и у опште о инцидентима који су пратили припаднике Црвене армије, писмено обавестио Стаљина крајем октобра 1944, притом не спомињући Ђиласа.²⁸⁸ Стаљин је након пар дана послао Титу одговор у којем износи нескривено чуђење у вези реакције југословенске стране и отворени прекор да "није лепо тако вређати армију која Вам помаже да истерате Немце и која пролива крв у борбама против немачких завојевача". Међутим, за разлику од Тита, Стаљин у завршном коментару догађаја посебно наглашава и Ђиласово име: "Уколико би црвеноармејци дознали да Ђилас и они који му се нису противили сматрају енглеске офицере у моралном смислу бољима од совјетских официра, они би зајецали од такве незаслужене увреде".²⁸⁹ Услед овакве Стаљинове реакције, Ђилас је потом совјетском вођи својеручно, на руском, написао писмо извињења. Владимир Дедијер је објавио факсимил и интегрални превод овог писма, а у њему Ђилас признаје да је критиковао совјетске војнике, али оштро побија да је тврдио да су енглески официри квалитетнији од совјетских и да би само "нитков и издајица изјавио тако нешто". Речима пуним патетике, Ђилас је уверавао Стаљина у одсуство лоших намера, изјављујући верност,

²⁸⁶ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, стр. 408; видети и: А. Тимофејев, "Искуство сучељавања: Црвеноармејци и становништво Србије", у: *Ослобођење Београда 1944*, стр. 232; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2011, стр. 388-389.

²⁸⁷ Изгледа да се о овом инциденту нерадо говорило, чак и у ширем партијском и државном руководству. Тако Светозар Вукмановић Темпо у својим мемоарима бележи да је за Стаљинов протест поводом Ђиласове изјаве први пут чуо тек 1948. године, када је покренута совјетска политичка кампања против Југославије. (S. V. Темпо, *Revolucija koja teče*, књ 4, стр. 45).

²⁸⁸ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Писмо Јосипа Броза Тита Ј. В. Стаљину, 29. октобар 1944.*

²⁸⁹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Писмо Ј. В. Стаљина Ј. Б. Титу, 31. октобар 1944. (писмо је на руском).*

његову и југословенских комуниста, а на крају је написао да би се "осећао бедно" уколико би Стаљин стекао погрешне утиске о незахвалности.²⁹⁰ Међутим, према белешци на маргини писма, сазнајемо да оно није упућено Стаљину, а не знамо ни да ли га је Ђилас писао под принудом или из личних потреба (евентуално под притиском "гриже савести"), јер га он у својим сећањима не помиње. Углавном, из садржаја писма, као и из тона и начина којим је писано, може се поуздано сагледати не баш пријатно психолошко стање у коме се Ђилас нашао услед изазваног "инцидента". Дедијер Ђиласову потребу за додатним одобривољавањем Стаљина доводи у везу и са његовим апологетским чланком "Сусрет са Стаљином", који је *Борба* објавила крајем децембра 1944. (о чему је већ било речи).

Упркос напорима југословенске стране да се инцидент изглади, Стаљин очито није одмах био спреман на такав став. Своју увређеност треба да је лично поновио и Ђиласовој тадашњој жени Митри Митровић, приликом посете једне југословенске делегације СССР-у, почетком 1945. године, у чијем саставу се налазила и она. Овај случај наводе и Дедијер и Ђилас. Према Дедијеру, коме је пак то испричао један од сведока, Митра Митровић се нашао на пријему (вечери) код Стаљина и том приликом треба да је "скупила храброст" и пришла Стаљину са намером да га загрли и пољуби како би се инцидент из Београда заборавио. Стаљин је то одбио и наводно грубо рекао: "Одлазите! Када бих Вас пољубио, Ваш би ме муж оптужио да сам покушао да Вас силујем, као што је оптужио наше сироте црвеноармејце који су се налазили далеко од својих домова и само покушавали да нађу утеху у загрљају неке жене и у пријатељској земљи".²⁹¹ Ђилас, такође, потврђује овај догађај у својим мемоарима, али га износи у доста блажој форми, тако да се стиче утисак да је Стаљин ово изрекао у полушаљивом тону приликом здравица и невезаних разговора. Ђилас још наводи и прекорне Стаљинове речи које би требало да је, жалећи се на Ђиласа, у појачаном емотивном стању ("плачући"), изговорио: "И ту армију није увредио нико други до Ђилас! Ђилас од кога бих то најмање очекивао, кога сам тако лепо дочекао! Армију која ни за вас није штедела своју крв!"²⁹² Ђилас бележи и да му је супруга "сем политичких, могла пренети и људска реаговања совјетских врхова", на која је, како каже, "био посебно осетљив". С тога је сасвим могуће да се наведена вербална "игра" Стаљина заиста могла

²⁹⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 298.

²⁹¹ *Isto*, str. 298-299.

²⁹² M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 65-66.

десити и да није била случајна, јер је била у функцији својеврсног психолошког "искушавања" појединаца из југословенског врха.

Пошто питање Ђиласовог "инцидента" очигледно није било до краја решено, Тито је одлучио да у састав државне делегације приликом посете СССР-у, априла 1945, укључи и Ђиласа, с намером да овај коначно изглади своје "рачуне" са Стаљином. Тако је Ђилас, почетком априла, полетео за Москву на свој други сусрет са Стаљином. У својим мемоарима Ђилас описује тешкоће психолошког стања уочи пута и на путу за Москву, изазвано мукотрпним ишчекивањем предстојећег сусрета са Стаљином, а потом и хладноћу дочека показану према њему. Стаљин се, према Ђиласовом сећању, све време док су трајали протоколарни састанци са југословенском делегацијом према њему држао суздржано и "непредусретљиво", без иједне упућене речи, а то је у Ђиласу изазивало психолошку тензију неизвесности или како је то сликовито описао: "остављен сам да се вртим на огњу искушења". На крају посете, приликом присуства на вечери у Стаљиновој вили, Ђилас и Стаљин су, коначно, на неформалан и пријатељски начин "изгладнили" спор. Стаљинов однос се, како пише Ђилас, према њему "вратио у првобитну колотечину срдачности".²⁹³

Овом посетом Ђиласов "инцидент" је, као врло незгодан и компромитујући догађај, званично био решен између југословенског и совјетског руководства и тиме стављен *ad acta*. Међутим, у стварности, далеко је било од тога да га је Стаљин и заборавио. Време ће показати да је овај догађај био само одложен "у фиоку". Инцидент се све до 1948. више није помињао, а онда је, у писму ЦК СКП (б)-а Централном комитету КПЈ, од 27. марта 1948, поново "активиран", као један од доказа "антисовјетске" делатности југословенског руководства.

Може се претпоставити да је све или бар нешто од наведеног Стаљин имао у виду приликом доношења одлуке да Ђиласа посебно именује у телеграму од 23. децембра 1947, којим је саопштен предлог југословенском руководству да пошаље делегата у Москву ради расправе питања у вези Албаније. У сваком случају, евидентно је да је Ђиласа врло добро запамтио, па га је према томе и предложио у телеграму, а, како Александар Животић примећује, "с обзиром на Стаљинов однос са Ђиласом, посета није обећавала разрешење ситуације".²⁹⁴

²⁹³ Видети: *Isto*, str. 68-77.

²⁹⁴ А. Животић, *Југославија, Албанија...*, стр. 274-275.

Тако је Милован Ђилас, 8. јануара 1948, као шеф делегације у којој су били и начелник Генералштаба генерал Коча Поповић, начелник Војноиндустријског одељења Министарства одбране Мијалко Тодоровић, шеф Политичке управе ЈА Светозар Вукмановић Темпо и генерал Иван Рукавина, кренуо возом за Москву, на свој трећи и последњи сусрет са Стаљином.

Састанак југословенских руководилаца са Стаљином, јануара и фебруара 1948, у историографији се обично сматра почетком (покретањем) југословенско-совјетског сукоба, који ће бити озваничен јуна 1948, резолуцијом Информбироа. Милован Ђилас се овом приликом сусрео са Стаљином два пута, за нешто више од месец дана колико је боравио у СССР-у. Први пут, у јануару, издвојено, без присуства других чланова делегације, а други пут, у фебруару, као придружени члан "нове" делегације, заједно са Едвардом Кардељом и Владимиром Бакарићем, уз присуство бугарске делегације предвођене Димитровом. Овим догађајем би, условно, могао да се означи почетак прве "фазе" у Ђиласовом учешћу у југословенско-совјетском сукобу, која се протеже до Резолуције Информбироа, јуна 1948.

Тито је одлучио да, 8. јануара, поред Милована Ђиласа, који је имао јасан политички задатак, у СССР крену и војни и индустријски представници Поповић, Тодоровић и Вукмановић Темпо, који би чинили званичну војно-привредну делегацију са задатком да преговара о набавци наоружања и војне и индустријске опреме. Према Ђиласовом сведочењу, пре поласка никакве посебне инструкције није добио, јер је био упознат са актуелним дешавањима око Албаније.²⁹⁵

На путу за Москву, југословенска делегација је накратко свратила у Букурешт, где је била гост југословенске амбасаде. Том приликом југословенски представници су се сусрели и разговарали са низом високих румунских руководилаца, Георги Дежом, Аном Паукер и др. Ђилас у својим мемоарима бележи да је већ тада атмосфера за време разговора са румунским руководиоцима откривала поједине аспекте критике совјетске политике, као што је заступање гледишта да СССР не може да буде апсолутни узор у изградњи социјализма.²⁹⁶ У ноћи између 12. и 13. јануара воз са југословенском делегацијом је стигао на совјетску границу,²⁹⁷ где су у Јашију ушли у воз совјетске владе и преко Кијева се упутили за Москву где су стигли у јутро 17. јануара 1948.²⁹⁸

²⁹⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 126.

²⁹⁶ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 90-91; S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, стр. 14-15.

²⁹⁷ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Телеграм Беблера Поповићу, 10. јануар 1948.*

²⁹⁸ Видети: М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 91-92.

Совјетска влада је била решила да не објављује никакве вести "о доласку и пребивању" југословенске делегације. О томе је, уочи поласка из Румуније, обавештен и Ђилас.²⁹⁹ Истог дана по доласку у Москву, "неколико сати по приспећу", док се налазио у југословенској амбасди, из Кремља је стигао изненадни позив Ђиласу на састанак са Стаљином. Позив је био упућен само њему, без иког другог из делегације, а састанак је одржан "око једанаест" часова увече.³⁰⁰

На састанку су, поред Стаљина, били присутни Молотов и Жданов. Према архивским документима, разговор се у првом делу водио о питању Албаније, у вези чега су ставови били усаглашени, а Ђилас је стигао и да постави питање о војној и привредној сарадњи, због којег су дошли остали чланови југословенске делегације. У телеграму од 19. јануара 1948, упућеном Титу, Ђилас је овај састанак укратко описао следећим речима: "... Разговор је почео одмах око Албаније. Друг Стаљин је одмах изложио њихово схватање, тако да мени није остало много да говорим. Схватања су била истоветна и видело се да је добро информисан. Остало је по налогу друга Стаљина да ја напишем депешу и предложим им је, да је они пошаљу вама као своју. Друг Стаљин сматра да је најважније сачувати форму албанске независности и слободног опредељивања, да треба пазити да се колебљиви људи као Енвер (Хоџа – прим. А.М.) по могућству сачувају, да се не би добио утисак како Југословени хоће да их подјарме и слично. Њихову депешу ћете добити, а ја ћу вам појединости испричати. Затим сам поставио и друга питања – војна и привредна. У погледу армије, друг Стаљин сматра да је наша армија добра и да треба да буде наоружана као њихова. Што се тиче лиценција, цртежа појединих оруђа и обезбеђења, о застаревању разних оружја, потпуно се сложио и рекао да према нама немају нарочитих војних тајни. Рекао је да ће нас у војној индустрији и наоружању помоћи што се тиче њиховог дела италијанске флоте, да ће гледати да нам дају што год могу. Рокове отплате ће нам дати веће, али му се 20 година чинило много. Заказао нам је за 18. (јануар – прим. А.М.) у 4 сата састанак са Булгајином. Ја ћу тражити пријем код Микојана са Црнобрњом и Владом Поповићем и инсистирати на нашим захтевима. Мислим да ћемо ипак успети да помакнемо на 100

²⁹⁹ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Телеграм Поповића Беблеру, 10. јануар 1948*; ДАМСПРС, ПА-1948, строго поверљиво, СССР, ф. 9, бр. 1350, *Телеграм Поповића Беблеру, 10. јануар 1948*.

³⁰⁰ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Телеграм Милована Ђиласа Јосипу Брозџу Титу, 19. јануар 1948*. Ђилас у мемоарима бележи да је разговор са Стаљином био заказан за девет часова увече. (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 92; М. Ђилас, *Vlast*, str. 127).

хиљада тона. Поставићемо и питање да нам скину рокове испорука металног завода, постројења за нафту и вагоне. О свему ћу јавити касније. Ђидо."³⁰¹

Наведени садржај састанка Ђилас углавном потврђује у својим мемоарима. Такође, из поменутог извештаја може се закључити да је разговор био успешан, односно усаглашен у ставовима, и рекло би се вођен у пријатељској, па и срдачној атмосфери. Ову оцену наводи и Ђилас у мемоарима, с тим што у њима детаљније приказује сам ток разговора, у којима описује и поједине моменте, који пак, уколико су тачни, откривају и поједине финесе и расположења присутних.

Тако је, по Ђиласовом сећању, разговор одмах почео са темом везаном за Албанију, уз Стаљинове речи: "А вама се убијају у Албанији чланови Централног комитета! То је врло незгодно, врло незгодно..." На ову, рекло би се благо провоцирајућу опаску, Ђилас је почео да износи "своју верзију" о случају везаном за самоубиство албанског руководиоца Нако Спируа, али га је Стаљин "изненада прекинуо" речима: "Ми немамо никаквих посебних интереса у Албанији. Ми се слажемо да Југославија прогута Албанију!" Стаљин је то извео уз наглашену гестикулацију тако што је "прсте десне шаке скупио и принео устима, правећи гест гутања". Пошто је Ђилас, уз извесну збуњеност, покушао да шаљиви тон који је диктирао Стаљин, врати у озбиљнији облик, објашњавајући како се не ради "о гутању него о уједињењу", совјетски вођа (а такође и Молотов) је наставио са лежерношћу, тврдећи да је то исто и да се у томе потпуно слажу са југословенским намерама, па му је, уз исту гестикулацију, поновио да "ви треба да прогутате Албанију, што пре то боље". Ово је у Ђиласу, наводно, побудило извесне сумње да са југословенском политиком "нешто није у реду, да се уједињење с Албанијом не одвија добровољно, као што се није одвијало добровољно ни прикључење балтичких земаља Совјетском Савезу..." Стаљин га је затим испитивао о појединим албанским руководиоцима. На питање шта мисли о Енверу Хоци, Ђилас је, како каже, избегао јасан и директан одговор, док се Стаљин на то "одмах постарао да изрази о Хоци баш оно мишљење које је владало у југословенском вођству: Он је малограђанин, склон национализму?". Ђилас је ову оцену потврдио као оцену и југословенске стране. Стаљин је наставио са испитивањем, па је поставио и питање о Кочи Дзодзеу: "Изгледа да је тамо најчвршћи човек Дзодзе?". Ђилас је и ово потврдио. Овим је Стаљин завршио разговор који се тичао питања Албаније, констатацијом да нема разлике у ставовима и уз необичан

³⁰¹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, Телеграм Милована Ђиласа Јосипу Брозџу Титу, 19. јануар 1948.

предлог Ђиласу: "Између нас нема разлике. Него Ви лично напишите Титу депешу у име совјетске владе о томе и доставите ми је колико сутра". Ђиласа је ово зачудило, па је на питање да ли је добро разумео, Стаљин исто то "разговорно поновио". Депешу је, дакле, у име совјетске владе требало је да напише Ђилас и пошаље Титу.

Пошто је "главна тема", Албанија, била завршена, разговор је скренуо ка "небитним" стварима, што је Ђилас искористио да, "у погодном моменту", постави и питање везано за војно-привредну сарадњу и помоћ у војној опреми, које је представљало задатак дела југословенске делегације, тј. оних чланова који нису били позвани на састанак. Када је Ђилас, притом, поменуо и извесне препреке код совјетских представника због "војних тајни", Стаљин је устао и узвикнуо: "Ми немамо војних тајни према вама! Ви сте пријатељска социјалистичка земља – ми војних тајни немамо према вама". Потом је прешао за радни сто, назвао Булгајина, министра оружаних снага, и наложио му да у најскорије време прими југословенску делегацију. Ту је официјални део сусрета са Стаљином био завршен. Састанак је према Ђиласовим сећањима трајао око пола сата.³⁰² Ђилас о осталим појединостима наведених у телеграму Титу, од 19. јануара, не говори у мемоарима.

Затим су се Стаљин, Ђилас, Молотов и Жданов одвезли ("око двадесет два часа") Стаљиновим аутом у његову вилу на вечеру, која је као и приликом ранијих сусрета трајала до дубоко у ноћ. На вечери су били присутни још и Берија, Маљенков и Вознесенски, председник планске комисије СССР-а. Читаво време се, према Ђиласовим сећањима, разговарало о безначајним темама, правиле шале, алузије, испијале здравице, као теме се помиљале атомска бомба, источна Немачка и сл. Било је и момената када је Ђилас, у оквиру личних интересовања, са Стаљином расправљао и поједина питања из области идеологије или књижевности и филозофије. У појединим тренуцима је долазило и до благих и шаљивих Стаљинових провокација, као што је питање антисемитизма и присуства Јевреја у југословенском партијско-државном руководству и "оптуживање" Ђиласа да је "антисемита"... Ђилас, међутим, посебно наглашава атмосферу за време трајања вечере, која је, како каже, све време у себи носила и притајену напетост: "... атмосфера је у току читаве те шесточасовне вечери имала у себи нешто мукло и напрегнуто, недоречено. Ја сам слутио, опажао – тек-тек па ће почети критика Тита и југословенског ЦК. И у мени је растао, мукло, отпор и одмеравао сам и подешавао сваку реч. Као узгред – да бих унапред учврстио своју позицију, неколико пута сам

³⁰² Видети: М. Ђилас, *Vlast*, стр. 127-128; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 92-95.

истакао Тита и свој ЦК". Посебно треба издвојити моменат када је Стаљин поменуо позив Ђиласу из 1946, да дође код њега на Крим ради одмора, уз замерку и питање зашто није дошао. Ђилас то описује овако: "Узалуд је био и Стаљинов покушај уношења личних, интимних елемената. Он ме упитао, присетивши се свог позива из 1946. године, упућеног преко Тита: А због чега нисте дошли на Крим? Због чега сте одбили мој позив? Ја сам очекивао то питање, али сам, упркос томе, био мало непријатно изненађен што га Стаљин није заборавио. Објаснио сам: Чекао сам позив преко совјетске амбасаде, незгодно ми је било да се сам намећем и досађујем. Не, којешта, какво досађивање, него нисте хтели да дођете! – куша ме Стаљин. А ја сам се повукао у себе – у хладну суздржаност и ћутање".³⁰³ Уколико је ово заиста тачно, наведени дијалог Стаљина и Ђиласа око позива из 1946, ако ништа друго, бар даје повода за претпоставку да је Стаљин Ђиласа добро запамтио, а самим тим и да се Ђиласово име у депеши из децембра 1947. није нашло без разлога.

Ђилас се тек у јутарњим часовима вратио од Стаљина, а, према Темповим сећањима, био је одушевљен разговорима и пријемом. Осталим члановима делегације није ништа саопштавао о детаљима састанка због којих је он дошао, већ им је пренео само оне информације које су се тичале њихових циљева доласка.³⁰⁴

Сутрадан, после састанка и вечере са Стаљином, Ђилас је, по поменутом Стаљиновом предлогу, у име совјетске владе написао депешу Титу. Депеша је предата Молотову, али она, из непознатих разлога, никада није послата у Југославију. Данас се примерак те депеше, писан Ђиласовом руком, чува у Архиву Југославије. Текст депеше гласи: "На састанку са другом Ђиласом, који је јуче изјутра стигао у Москву, констатована је истоветност нашег и нашег гледишта у питању Албаније. Конкретно, наше гледиште се састоји у следећем: прво, ми сматрамо да будући развитак Албаније у политичком, економском, војном и другом погледу треба да је потпуно повезан с развитком Југославије; друго, у погледу будућег уједињења Албаније и Југославије мора се избјећи ~~треба бирати~~ (прецртано у оригиналу – А.М.) не треба журити, него чекати погодан моменат када односи између двеју земаља за то сазру, избјегавајући притом повод иностране интервенције и остварујући такво решење преко албанске народне скупштине; треће, наши војни и економски савјетници биће убудуће подређени нашим одговарајућим органима у Београду, па ће се, према томе, питање

³⁰³ Видети: *Isto*, str. 128-132; *Isto*, str. 95-104.

³⁰⁴ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, str. 15.

њиховог будућег рада одвијати у сагласности с вама, као и наших савјетника у Југославији. Ми сматрамо да је нарочито важно у будућим југословенско-албанским односима водити рачуна о томе да се видљивост албанске независности и слободног опредјељења потцрта и очува. О свим другим питањима у вези с тим, као и другим питањима, обавјестиће вас друг Ђилас".³⁰⁵

Тако се завршио Ђиласов први сусрет са Стаљином, током боравка у СССР-у 1948. године. Резултат разговора био је општи закључак да су две стране, југословенска и совјетска, компатибилне око основних ставова политике у Албанији, односно да међу њима нема суштинских неслагања, уз позитивну одлуку у домену војно-индустријске сарадње. Стаљин је начелно подржао југословенску политику према Албанији, с тим да треба очувати форму албанске независности у погледу одлучивања, не журити са уједињењем и утицати на "колебљиве" личности попут Енвера Хоџе, како се не би створио утисак да Југославија врши експанзију. Укратко, Ђилас је могао бити задовољан састанком у погледу резултата, јер је у основи било позитивно решено питање усаглашавања политика двеју земаља око Албаније, што је и био циљ Ђиласовог доласка у Москву. Међутим, како стоји у Ђиласовим мемоарима, са састанка и каснијих разговора понесен је и утисак о напетости и притајеној сумњичавости обеју страна.

Већ сутрадан по Ђиласовом састанку са Стаљином, 18. јануара, југословенска делегација, Ђилас, Поповић, Тодоровић, Темпо и Рукавина, имали су састанак са совјетским министром оружаних снага Булгањином и начелником Генералштаба маршалом Васиљевским. Према посебној депеши, коју је послао 19. јануара, Ђилас је јавио да су на састанку "изложили све у погледу војске" и да су Совјети "ствар узели озбиљно у руке да је брзо реше". Договорено је да совјетски стручњаци заједно са југословенским "проуче ствар", а Ђилас је посебно нагласио да је "очевидна тенденција да нам у свему изађу у сусрет". Совјети су се жалили на тешкоће, пре свега на "недостатак кадрова" у изградњи ратне морнарице и "машина" у ратној индустрији, као и на то да све мора да се ради и "поврх плана". Булгањин је Ђиласу поручио да ће се са њим поново састати, чим ствари добију "колико толико јасну форму", због могућности искрсавања нових питања. На крају, Ђилас је поручио у Београд да је "мишљења" да још остане у Москви, док се сва питања "принципијелно не реше". Такође, поменуо је

³⁰⁵ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша М. Ђиласа у име совјетске владе Ј. Б. Титу*. На депеши је руком написан и "напомена" која гласи: "Текст горње депеше Ђидо је предао Молотову, али је он није послао у Београд, нити је ма шта по истој одговорено. М."

да се у СССР-у налази и пољска војна делегација, "која поставља скоро иста питања".³⁰⁶ У мемоарима Ђилас наводи да су му југословенски захтеви изгледали "претерани" посебно у изградњи индустрије и ратне флоте, али је "на томе остало" јер је пре тога "све било утаначено с Титом".³⁰⁷

Из Београда је, 20. јануара, Ранковић послао Ђиласу депешу у којој констатује да су примљени "први извештаји", да су "досадашњим резултатима задовољни" и да има дозволу да још "остане тамо колико је потребно".³⁰⁸ Поред наведених преговора, југословенска делегација је имала у задатак да реши и поједина мања питања, односно "случајеве", као што су "грешке" Пека Дапчевића, који се тада налазио у СССР-у, односно његови неспоразуми са Арсом Јовановићем, што је требало да реши Пуниша Перовић који је у том тренутку био упућен у Москву. Ђилас је јавио да је добио Перовићев извештај, а за решавање овог питања задужио је Темпа.³⁰⁹

После састанка са Булгајином, "изгледало је", пише Ђилас у мемоарима, "да је, ипак, све кренуло са мртве тачке", утолико што су Коча Поповић и Мијалко Тодоровић наставили да одржавају састанке са совјетским војним стручњацима.³¹⁰ Општи утисак Ђиласов био је да су Совјети југословенским захтевима "максимално изашли у сусрет", а састанак Коче Поповића са Антоновом, 24. јануара, је оценио да "потврђује прве утиске", да "хоће да нам помогну" и "да од нас ништа нарочито не скривају".³¹¹

Ђилас је заједно са осталим члановима делегације, којој се у међувремену прикључио и Богдан Црнобрња, помоћник министра трговине, који је за ову прилику, као "специјални преговарач", допутовао из Југославије, наредних дана покушавао да реши поједина економска питања. На састанку са Ждановом, 25. јануара, Ђилас је испоставио захтев југословенске владе за зајам од 60 милиона долара, за "обртна средства у девизама", односно "услужни кредит у злату" од 60 хиљада килограма злата. Жданов га је за овај захтев упутио код Стаљина, нагласивши му да ће га, пред полазак из СССР-а, совјетски вођа још једном примити, па да тада постави то питање, а Ђилас је у депеши Београду потврдио да ће то и "учинити". Поред тога, нагласио је да "не може доћи у обзир" да Совјети приме заштиту југословенских интереса код САД и да је

³⁰⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Милована Ђиласа, 19. јануар 1948.*

³⁰⁷ Видети: М. Ђилас, *Vlast*, str. 132-133; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 104-105; S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, str. 16-17.

³⁰⁸ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Ранковића Ђиласу, 20. јануар 1948.*

³⁰⁹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Милована Ђиласа, 20. јануар 1948.*

³¹⁰ М. Ђилас, *Vlast*, str. 133.

³¹¹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Милована Ђиласа, 26. јануар 1948.*

то "за нас незгодно", додавши да мисли да би требало "тражити само зајам" и то у злату јер валуте немају ни Совјети. "Ми би злато морали продавати да би дошли до валуте. Мислим да Руси не би пристали на то уколико би то ишло у капиталистичке земље, тј. у цеп Америке", јављао је Ђилас. Он је, иначе, целокупан састанак са Ждановом водио уз претходне консултације са амбасадором Поповићем и Богданом Црнобрњом. На крају је поручио у Београд да му "хитно пошаљу још прецизније инструкције и аргументацију" јер не зна када ће га Стаљин позвати. "Захтев у сваком случају мора бити јасан и прецизан, како у погледу суме тако и врсти дуга и рокова плаћања. Аргументи такође. Имајте у виду да је наша економска ситуација до детаља позната".³¹² Овим речима Ђилас је завршио депешу којом је 26. јануара послао кратак извешај о састанку са Ждановом претходног дана.

Црнобрња је одмах по доласку затражио пријем код совјетског министра спољне трговине Микојана, а састанак је одржан 26. јануара. Југословенски делегати, на челу са Ђиласом, тражили су од Микојана продужење споразума о међусобном финансирању дипломатских представништава и поставили питање "неробних плаћања" (финансирање студената, делегација и др.). На први захтев Микојан је позитивно одговорио, док је други привремено одложио. Истовремено, Црнобрња је заказао преговоре са представницима министарства финансија.³¹³ Ђилас у мемоарима наводи да их је Микојан већ тада "примио хладно, с нескривеним нестрпљењем". Поред тога, помиње и преговоре око совјетске испоруке заплених немачких вагона Југославији. "Када је дошла реч о вагонима", пише Ђилас, "он је тврдо упитао: А како мислите да вам их дамо – под којим условима, по којој цени? Ја сам узвратио, према договору с Црнобрњом: Да нам их поклоните! А Микојан, кратко: Ја се не бавим поклонима, него – трговином".³¹⁴ На састанку се још разговарало и о промени уговора о продаји совјетских филмова, који је тражила југословенска страна јер је сматрала да је "неравноправан за Југославију". Микојан је одбио овај захтев, са изговором да би то био "преседан" у односу на друге источноевропске земље. Микојан је, по Ђиласовом сећању, једино био "предусретљив када се радило о југословенском бақру, спреман да

³¹² АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Депеша Милована Ђиласа, 26. јануар 1948*; видети и: АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Депеша Ранковића Ђиласу, 27. јануар 1948*.

³¹³ ДАМСПРС, ПА-1948, строго поверљиво, СССР, ф. 9, бр. 77, *Телеграм Владимира Поповића МИП-у, 27. јануар 1948*.

³¹⁴ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 133.

плаћа којом било валутом, и то унапред".³¹⁵ Убрзо после овог састанка преговори са совјетском страном су изненада стали: "... после десетак дана све је застало, а совјетски функционери су нам натукнули да су 'настале компликације' и да морамо чекати...", забележио је Ђилас у својим мемоарима.³¹⁶

У међувремену, вођа бугарских комуниста Георги Димитров потписао је у Букурешту, 16. јануара 1948, бугарско-румунски уговор о пријатељству и сарадњи.³¹⁷ Димитровљеве активности изазвале су у Москви подозрење, посебно његова изјава по повратку из Букурешта о плановима за стварање федерације или конфедерације источноевропских држава, наглашавајући притом укључење и Грчке, "чим за то сазру услови".³¹⁸ Димитровљева изјава дата је 18. јануара, а већ 23. јануара московска *Правда* ју је објавила, а такође и Димитровљеве речи о "царинском савезу" између Бугарске, Југославије и Румуније, као "животној потреби за развитак наших земаља". Међутим, што се тиче земаља "народне демократије", како примећује Чедомир Штрбац, "толики степен аутономног понашања се, са Стаљиновог становишта, није могао толерисати".³¹⁹ Зато је сутрадан, 24. јануара, из Москве упућен телеграм критике Димитрову у којем су његови ставови оцењени као неприхватљиви, првенствено због потенцијално негативних реакција "Англоамериканаца", а истог дана о томе је обавештен и Тито, слањем копије истог телеграма.³²⁰ Ускоро је из Москве уследила и јавна критика Димитрова, пренета кроз "став редакције" *Правде*, 28. јануара 1948, о чему је Тито, такође, био обавештен.³²¹ На овакве реакције Москве, пак, наредних дана уследила су бугарска правдања и Димитровљева "самокритика".

Наведене "компликације" са Димитровом одиграле су се у размаку од десетак дана, управо у време када је Ђилас успешно, или је бар мислио да је успешно, завршио састанке са Стаљином и Булгањином и радио на усаглашавању појединости око војно-

³¹⁵ *Isto*, str. 133-134; видети и: АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Телеграм Милована Ђиласа од 11. фебруара 1948.*

³¹⁶ М. Ђилас, *Vlast*, str. 133.

³¹⁷ Овом уговору непосредно су претходили бугарски уговори сличне садржине са Југославијом, 27. новембра 1947. и Албанијом 16. децембра 1947.

³¹⁸ Димитров је на конференцији за штампу страним новинарима говорио о плановима доста широке федерације, која би поред Бугарске, Југославије и Албаније, икључивала и Румунију, Чехословачку, Мађарску, Пољску и Грчку. Ову последњу Димитров је посебно нагласио. (видети: ДАМСПРС, ПА-1948, Бугарска, ф. 24, бр. 45451, *Спољнополитички извештај Амбасаде ФНРЈ у Софији за месец јануар 1948, 10. фебруар 1948.*)

³¹⁹ Ђ. Штрбац, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, str. 84.

³²⁰ АЈ, КМЈ, 1-3-6/140, *Копија телеграма Димитрову од 24. јануара 1948, упућена од стране Филипова Валтеру (Титу), 24. јануар 1948.*

³²¹ АЈ, КМЈ, 1-3-6/140, *Телеграм Суслова Валтеру (Титу), 30. јануар 1948; видети и: S. Selinić, D. Vajagić, Hronologija*, str. 254-255.

индустријских договора. Како Бранко Петрановић уочава, "први знаци Стаљиновог нерасположења" према југословенском руководству могли су се приметити, управо, према југословенској војно-привредној делегацији у Москви, јануара 1948, "која месец дана није успела да постигне економски споразум са СССР-ом".³²² Према томе, иза застоја у решавању ових питања, које је "после десетак дана" наступило због, како су Ђиласу Совјети саопштили, "изненадних компликација", стајало је заправо Стаљиново одлучивање које је, између осталог, било и у контексту проблема које су изазвале Димитровљеве изјаве, а чија је критика управо тада у јавности обзнањена. Међутим, главно тежиште подозрења према југословенској делегацији лежало је у проблему везаном за Албанију.

Југословенско руководство је одмах после изјаве Димитрова (18. јануара), уочило потенцијалну опасност овог геста, тако да је већ 19. јануара, посебном депешом, Ранковић поручио Ђиласу: "Кад будеш разговарао с пријатељима, друг Маршал поручује да их замолиш да утичу на бугарске другове да буду опрезнији у давању изјава. Имамо у виду нарочито последњу изјаву Димитрова у Румунији о Грчкој, о федерацији источно Европских народа и о улози Бугарско-Југословенског пакта. На овим његовим изјавама о Грчкој, могу Американци и грчка реакција покушати да своју кривицу свале на суседне земље Грчке. Уопште такве изјаве су штетне и може се мислити да је то и наш став. Погледај претходно изјаве Димитрова у Румунији".³²³ Пошто је, 25. јануара, на већ поменутом састанку, са Ждановом разговарао и о изјави Димитрова по питању Грчке и том приликом изразио резервисаност у односу на идеју вође бугарских комуниста,³²⁴ Ђилас је сутрадан упутио депешу у Београд у којој је известио да Жданов "није обећао да ће и они интервенисати, јер то није у њиховој пракси и начину рада" и да људи на конференцији за штампу "често одговарају на питања на која не морају да одговарају". Ђилас је закључио: "Ипак је добро што сам му ту ствар рекао, они ће ипак гледати наш став макар га и не рекли Бугарима".³²⁵ Из наведене преписке се јасно види да је југословенско руководство слутило да изјава Димитрова неће проћи без последица, а Стаљинове сумње, па и могуће негативне

³²² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 203.

³²³ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Депеша Ранковића Ђиласу, 19. јануар 1948.*

³²⁴ Према Ђиласовим мемоарима, Жданов је на том састанку био љубазан, али и "упадљиво суздржан". Када је Ђиласу упитао за мишљење о изјави Димитрова, овај му је "изнео резерве" уз став да "Димитров третира румунско-бугарске односе изоловано", а да му "координирање привредних планова" изгледа преурањено. Жданов је био видно незадовољан изјавом Димитрова, али Ђиласу у том тренутку није изнео разлоге свог незадовољства. (М. Ђилас, *Vlast*, str. 134).

³²⁵ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Депеша Милована Ђиласу, 26. јануар 1948.*

реакције, покушавало је, преко Ђиласа, да предупреди, а потом и колико је могуће ублажи својим, могло би се рећи, ограђивањем од Димитрова. Међутим, како би, ипак, сачувао аутономност југословенске позиције у односу на СССР, Тито је одлучио да личном депешом, 27. јануара, Ђиласу сугерише да, у погодном тренутку, совјетској страни скрене и добронамерну пажњу на извесне "недостатке" у њиховом односу према источноевропским земљама. Тито је узео совјетску штампу као пример третмана Москве према земљама "народне демократије". Тако је Ђиласу поручио: "Ако будеш разговарао са совјетским пријатељима било би корисно да их упознаш на извесне недостатке, који се по нашем мишљењу, појављују у совјетској штампи у односу према источноевропским земљама. Често се појављују чланци који или потцењују те промене или их недовољно узимају у обзир код разматрања садашње међународне ситуације и положаја СССР". Тито, даље, наводи да се у једном чланку пише о "капиталистичком окружењу СССР као да нису наступиле никакве промене после рата, са појавом народно-демократских земаља...". На крају закључује да "обзиром на улогу коју совјетска штампа код нас игра, такви и слични нам ставови политички штете, а истовремено уопће не одговарају стварном стању".³²⁶

Поменуто је већ да је главни разлог совјетског изненадног подозрења према југословенској делегацији био проузрокован најновијим дешавањима око Албаније, која су се одвијала отприлике у исто време када је избила и "афера" око изјаве Димитрова у Румунији. Наиме, као последица наглог погоршања односа између Југославије и Албаније и истовремене ескалације грађанског рата у Грчкој, југословенска влада је настојала да одржи и продуби војне односе са Албанијом. Тако је почетком јануара 1948, у Албанију упућен генерал Купрешанин, који је имао за циљ "темељну реорганизацију Албанске армије", која се, услед потенцијалне опасности од напада из Грчке, налазила у веома тешком стању.³²⁷ Увидевши стање на терену, Купрешанин је, у име Јосипа Броза Тита, затражио од Енвера Хоџе дозволу за улазак једне југословенске дивизије у рејон Корче, на југоистоку Албаније, што је Хоџа у први мах одбио. Југословенска влада, међутим, није одустајала од поменуте намере, па је Алаксандар Ранковић, 19. јануара, по Титовом наређењу и у његово име, уз подробније указивање на опасност која прети са југа, поновио Хоџи захтев и затражио да се рејон Корче "прогласи југословенском војном базом". Хоџа је овога пута пристао и о томе 20.

³²⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Валтера (Тита) Ђиласу, 27. јануар 1948.*

³²⁷ А. Животић, *Југославија, Албанија...*, стр. 295-296.

јануара обавестио Ранковића. У складу са договором, почеле су и припреме за улазак југословенских јединица у Албанију.³²⁸

Југословнска влада о наведеним намерама и активностима није била обавестила совјетску владу, рачунајући, како су касније југословенски руководиоци тврдили, да ће то учинити албанска влада. Енвер Хоџа је то и учинио, обавестивши Молотова недуго после постизања договора са Југословенима. Молотов је реаговао негодовањем, уз протест што о југословенским плановима и потезима совјетска влада дознаје "сасвим случајно". Хоџа је, пак, био уверења да југословенска влада ради у сагласности са совјетском. Тако је југословенско-совјетски неспоразум, који се већ дуже време осећао, нашао повода да избије на површину. Молотов је, затим, преко совјетске амбасаде у Београду, у два маха упозорио Тита. Први пут, 28. јануара, када је амбасадор Лаврентијев саопштио Титу да је совјетска влада добила информације о намерама Југославија за слање трупа у Албанију. Том приликом Лаврентијев је указивао на опасност од реакције западних сила, а Тито је узвраћао аргументима да је албанска независност угрожена. Потом је, 31. јануара, уследило оштрије упозорење које је истицало чињеницу да се југословенска страна, у својим активностима, не консултује са совјетском владом и да је то "неодржива ситуација". Тито је, уочивши озбиљност развоја ситуације, покушао да умири Молотова тако што му је истог дана упутио одговор посегавши за аргументом да је поменута одлука југословенске владе донета на захтев албанске владе, због претеће угрожености са југа, из Грчке. Истовремено, Тито је одлучио да повуче одлуку о слању југословенских јединица у Албанију, саопштивши то амбасадору Лаврентијеву. Совјетски амбасадор је, међутим, наставио са критикама поменувши да то није први пут да се југословенска влада не консултује са совјетском, поменувши притом и југословенски уговор са Бугарском. Према совјетским изворима, на која се Александар Животић позива, Тито даље није одговарао.³²⁹

Тако су поменуте активности југословенског руководства у Албанији, као и активности и иницијативе Димитрова и бугарског руководства, о којима Кремљ није био увек о свему обавештаван, навеле Стаљина на одлуку да сазове заједнички састанак са бугарском и југословенском делегацијом поводом искрслих проблема. У складу са том одлуком, Молотов је, 2. фебруара, саопштио позив југословенском руководству да, ради разрешења и ликвидирања новонасталих спорних питања, у Москву, на

³²⁸ Исто, стр. 296-297.

³²⁹ Исто, стр. 299-300.

"незваничне консултације", упути "двоје-троје одговорних представника" југословенске владе. Уз обавештење да су на консултације позвани и бугарски представници, Молотов је дао и рок за долазак до 8, најкасније 10. фебруара.³³⁰

Југословенско руководство је, у међувремену, дан по протестном саопштењу Лаврентијева од 28. јануара, решило да о новонасталој ситуацији хитно обавести и Ђиласа и да преко њега настоји да утиче на сагласност Совјета за своје планове. У телеграму од 29. јануара, Ранковић је Ђиласа упознао са садржајем депеше коју је југословенско руководство, 19. јануара, послало Енверу Хоџи, а у којој се говори о Титовој одлуци да, услед опасности од агресије Грчке и "Англоамериканаца" према Албанији, сектор Корче прогласи југословенском војном базом ради смештања једне јединице "у циљу заједничке одбране границе" и о Хоџином позитивном одговору 20. јануара. Такође је саопштено да "конкретно није још ништа предузето", као и Титово мишљење "да би Грци и без директног учешћа Англо-Американаца продрли на албанску територију и да би после било много теже отерати их са окупиране територије". Ранковић је на крају поручио Ђиласу да о томе обавести совјетску страну и да настоји да их убеди у "оправданост овог предлога". "У противном нека нам одмах јаве шта би по њиховом мишљењу требало предузети за очување интегритета Албаније", завршио је телеграм Ранковић.³³¹ Пошто је очекивао још један сусрет са Стаљином, Ђилас је, 1. фебруара, послао телеграм у којем оптимистички наводи: "Питање базе у Корчи ћу поставити кад ме буде примио друг Стаљин. То ће, надам се, бити у току идуће недеље. Ви припремајте све, Руси не могу бити против, јавићу шта ће рећи, кад их обавестим. Ствари су се овде развукле мало, иако су у почетку кренуле добро. Конкретан одговор нисмо ни по чему добили, иако општи изгледи нису слаби. Гледаћемо, нарочито војно да пожуримо. Темпо долази тамо у понедељак или уторак".³³² Истог дана, међутим, Ранковић је Ђиласа обавестио о Титовом одустајању од намере проглашења Корче југословенском војном базом и да би о томе могао "узгред да информисе друга Стаљина или Молотова".³³³

У Београду је, за то време, одлучено да на консултације у Москву пођу Едвард Кардељ и Владимир Бакарић а Ђиласа су, 2. фебруара, обавестили да остане у Москви

³³⁰ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Молотова, 2. фебруар 1948.*

³³¹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Александра Ранковића Миловану Ђиласу, 29. јануар 1948.*

³³² АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Милована Ђиласа Марку (Александру Ранковићу), 1. фебруар 1948.*

³³³ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Александра Ранковића Миловану Ђиласу, 1. фебруар 1948.*

јер је био предвиђен као трећи члан делегације.³³⁴ Ђилас, према Дедијеру, није знао за претходни позив Молотова. Њему је из Београда било само саопштено да се придружи Кардељу и Бакарићу, а детаљи су му саопштени по доласку ове двојице у Москву.³³⁵ Остали чланови делегације, која је са Ђиласом дошла 17. јануара, убрзо ће се вратити. Кардељ и Бакарић су кренули 3. фебруара, а у Москву су стигли 8. фебруара.³³⁶

Јосип Броз Тито свесно није отпутовао за Москву, иако су Совјети, с обзиром на састав бугарске делегације, очекивали да и југословенску делегацију предводи партијски и државни вођа. Разлог за недолазак нађен је у изговору да се Тито "не осећа добро". Ово у својим мемоарима потврђују и Кардељ и Ђилас, који констатује и да је у том тренутку "неповерење већ било узело маха". Овде треба посебно поменути Кардељево сведочење, који у својим *Сећањима* тврди да је једини разлог позива југословенској делегацији било Димитровљево иступање у Румунији, тј. његова проблематична изјава о федерацији источноевропских земаља. Кардељ тврди да је у томе лежао разлог зашто се Тито није лично одазвао позиву, јер, прво, то се није директно тичало Југославије, која је, притом, показала и резервисаност према Димитровљевој изјави, и друго, што је "слутио" да Стаљин не намерава да се ограничи само на критику бугарске делегације. Кардељ о томе пише: "Наиме, није било јасно зашто Стаљин, поред Бугара, позива и нас у Москву, иако је знао да смо ми од самог почетка били против Димитровљевог предлога. Другим речима, ми нисмо имали шта да

³³⁴ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Марка (Александра Ранковића) Миловану Ђиласу, 2. фебруар 1948.*

³³⁵ У консултацијама са Ђиласом, три године после резолуције ИБ-а, Дедијер је, у белешкама исказа сведока које је прикупљао за хронологију сукоба, о позиву на консултације унео и забелешку: "Позив да дође нова делегација у Москву. Кардељ и Бакарић. Ђилас ништа не зна". (V. Dediđer, *Novi prilozi...*, књ. 3, стр. 225. и 298). Јасно је да се ова прибелешка односи на позив Молотова југословенском руководству, што уосталом Дедијер и наводи у првом издању прилога за биографију Ј. Б. Тита (В. Дедијер, *Josip Broz Tito, прилози за биографију*, стр. 496). С правом се, међутим, може поставити и питање да ли се констатација да "Ђилас ништа не зна", односила и на његову неупућеност у целокупну ситуацију. Ако узмемо у обзир чињеницу да је о читавој проблематици у вези Албаније Ђилас обавештен тек 29. јануара, десет дана након предлога Енверу Хоџи, када су уследили протести Совјета и када је ситуација постала озбиљна, а Ђилас пак требало да убеди совјетску страну у исправност југословенских намера, онда се може прихватити закључак да Ђилас није био од почетка упућен у намере југословенског руководства по питању изградње базе у Корчи. То потврђује и Ђилас у мемоарима. Он је, заправо, располагао информацијама само о догађајима у вези Албаније до Титове одлуке о слању трупа у Корчу. Тако му је, на пример, док се налазио на путу за Москву, 11. јануара 1948, по Титовом наређењу, прослеђен целокупни извештај посебне делегације Министарства одбране, која је крајем децембра 1947. путовала у Албанију ради процене стања у Албанској армији. Овај извештај предвиђао је комплетну реорганизацију албанске војске, а за то је био предвиђен генерал Купрешанин, који се у том тренутку већ налазио у Албанији. (видети: *Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, стр. 641-644; В. Petranović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje...*, стр. 118-122). Међутим, овај извештај је послат Ђиласу пре његовог првог сусрета са Стаљином, а одобрење Хоџе за улазак југословенских трупа у Албанију дато је после тог састанка, када је југословенско руководство очигледно сматрало да нема потребе о томе обавештавати и Ђиласа, за кога се у том тренутку сматрало да је свој главни задатак већ био обавио.

³³⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 11. фебруар 1948.*

тражимо у Москви кад је реч о том питању. Зато је Тито одбио да иде у Москву".³³⁷ Кардељ у мемоарима уопште не помиње план слања југословенске дивизије у Албанију и стварање базе у рејону Корче, као могући разлог за Стаљинов позив Југословенима. Међутим, евидентно је да је југословенско руководство врло добро знало да је главни совјетски разлог за њихов позив лежао у најновијим односима Југославије и Албаније. То је Кардељ и рекао Ђиласу, како се овај сећа, непосредно по доласку у Москву.³³⁸ Узгред, ваља поменути и да је овај догађај представљао почетак Титове привремене "самоизолације", тј. ненапуштања територије Југославије, које ће бити прекинуто тек после Стаљинове смрти, марта 1953. године.

Док се "нова" југословенска делегација налазила на путу за СССР, у Београд је из Румуније стигла вест о ширењу појединих гласина у вези Јосипа Броза Тита, које су обухватале, између осталог, и спекулисање поводом његове одлуке да не иде у Москву на саветовање. О томе је, 6. фебруара, обавештен и Ђилас телеграмом у коме се наводе гласине да је Тито "приступио Маршаловом плану", да је "одбио да иде у Москву на саветовање" и да се "определио за америчку политику и посвађао са Димитровом". Ове су се вести, како се наводи, биле прошириле по "најширим слојевима Румуније", па је у вези са тим Ђиласу саопштено: "Нама ненаклоњене иностране агенције донеле су вест да је Маршал Тито позван у Москву на саветовање три дана пре него што је стигао позив совјетске владе да пошаљемо делегацију. Коментар тих агенција о томе позиву био је да је Маршал Тито позван тамо у циљу договора о припремама напада на Грчку итд. Нама је врло сумњива читава ова ствар и ми ћемо настојати да се она расветли". Потом се постављају три питања: "1. Одакле се могло сазнати за саветовање пре него што смо ми знали; 2. Коме је стало до тога да се шире вести како се Маршал Тито определио за Маршалов план и на основу чега то долази; 3. Одакле и на основу чега је дошла измишљотина да Маршал Тито неће да иде у Москву на саветовање". Даље се истиче да су све наведене ствари "забрињавајуће" и да их треба "расчистити", док се притом посебно наглашава да "такве вести нису могле потећи из Југославије јер овде нико није знао о припреми саветовања". "Према томе", закључује се у телеграму, "узрочника треба тражити у Софији, Румунији и Москви". Ђиласу се на крају саветује

³³⁷ Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 112.

³³⁸ М. Ђилас, *Vlast*, str. 135.

да се, када стигне Кардељ, о свему прво поразговара унутар делегације, а затим "у најпогоднијој форми" саопшти на "највишем месту".³³⁹

Милован Ђилас у мемоарима бележи да би, пошто је Коча Поповић већ био напустио Москву, и он кренуо за Југославију, да из Београда није депешом саопштено да остане и прикључи се делегацији коју је предводио Едвард Кардељ. Дочек Кардеља и Бакарића је био "хладан и службен", а сва тројица су потом смештени у заједничку вилу крај Москве. То им је дало прилику за размену мишљења са Ђиласом о његовом дотадашњем искуству током боравка у СССР-у. Тако Ђилас бележи да је у ноћи по доласку Кардеља, у бојазни од прислушкивања, са њим "шапатам" разговарао у његовој спаваћој соби о разлозима доласка. Кардељ му је том приликом саопштио разлоге и проблеме у вези са слањем југословенских трупа у Албанију. Ђилас је, пак, тада упитао Кардеља за разлоге таквог потеза у овом тренутку и чему "сва та нервозна уплитања у Албанији", на шта Кардељ треба да му је одговорио: "Па то гура Стари (Тито)... Знаш и сам...", што је, пак, како Ђилас сугерише, требало да значи да је Тито све важније одлуке доносио аутокративно, па тако и ову последњу. Тројица југословенских делегата су и сутрадан наставили међусобне консултације, што су, због сумњи у прислушкивање, обављали на необичне начине, ван виле "на мразу" или уз гласну музику, што је код совјетских домаћина изазивало извесно подозрење.³⁴⁰

Југословенска делегација је после два дана чекања, 10. фебруара, добила позив из Кремља на састанак у девет часова увече.

Састанку су са совјетске стране присуствовали Стаљин, Молотов, Жданов, Маљенков, Суслов и Зорин, са југословенске Кардељ, Ђилас и Бакарић и са бугарске Димитров, Коларов и Костов. Како су југословенски делегати, сутрадан по састанку, заједничком депешом јавили, Молотов је поставио три тачке дневног реда ("три питања размимоилажења") о којима се током сусрета дискутовало: 1) склапање бугарско-југословенског уговора на неодређено време, без претходног договора са совјетском владом; 2) изјава Димитрова у Румунији; 3) југословенски планови за изградњу војне базе и слање војске у Корчу. Као што се из тачака дневног реда може видети, дискусија је отворена догађајем који се обострано тичао и бугарске у југословенске делегације, а потом се прешло на појединачне недавне "инциденте", односно активности Бугара и Југословена, које су временски коинцидирале. О исходу састанка у депеши се каже:

³³⁹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Телеграм Александра Ранковића Миловану Ђиласу, 6. фебруар 1948.*

³⁴⁰ М. Ђилас, *Last*, str. 134-135.

"Њихов (совјетски – А.М.) главни закључак је потреба сталног консултовања по свим питањима спољне политике. На тој линији су предложили потписивање протокола који ће обавезати на консултацију. С тим смо се сложили. У вези са свим питањима која су истакнута и закључцима који из дискусије проистичу усмено ћемо реферисати. Напомињемо да су Димитрова критиковали због става да треба између Бугарске и Румуније, Мађарске и Југославије с друге стране створити царинску унију и усклађивање планова. Руси су одлучно против тога, уколико се то тиче Румуније и Мађарске. Дискусија је текла тако да нисмо могли поставити ни једно од наших економских питања. У вези с тим Кардељ мисли да иде код Молотова. Вратићемо се што прије. Кардељ, Бакарић, Ђилас".³⁴¹

По повратку у Београд, Ђилас је саставио детаљан извештај са састанка, који је прочитао на седници Политбироа ЦК КПЈ, 19. фебруара 1948.³⁴² Извештај је састављен у рукопису, "да не би прекуцани текст случајно допао у нежељене руке", а после читања на седници, Тито га је узео за личну архиву.³⁴³ Данас се овај документ чува у Архиву Југославије и представља важно сведочанство са трилатералног састанка код Стаљина, 10. фебруара 1948. Садржај овог извештаја се суштински не разликује много од приказа састанка у Ђиласовим мемоарима. Према извештају, као и према мемоарима, на састанку је у име делегације главну реч водио Кардељ, док Ђилас и Бакарић углавном нису узимали реч. Пошто је текст поменутог извештаја Ђилас касније саставио користећи белешке које је, очигледно веома предано, водио током састанка, извесно је да би то евентуално могао и бити један од разлога одсуства његовог активног укључивања у дискусију. Поред наведеног извештаја и Ђиласових мемоара, о овом догађају сведоче и Кардељева сећања, као и Димитровљев дневник.³⁴⁴

Састанак представника трију страна следио је поменуте тачке "дневног реда" који је поставио Молотов. Дакле, прво се водила расправа о југословенско-бугарском уговору, тј. о односима двеју земаља, потом о идејама и изјави Димитрова и на крају о најновијим југословенским плановима у Албанији. Притом су прављени и кратки

³⁴¹ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Депеша Кардеља, Бакарића и Ђиласа, 12. фебруар 1948.*

³⁴² Ђилас у мемоарима погрешно наводи да је извештај прочитан на седници од 1. марта 1948. (М. Ђилас, *Vlast*, str. 135).

³⁴³ *Isto.*

³⁴⁴ О трилатералном састанку совјетских, југословенских и бугарских представника 10. фебруара 1948. у Москви, видети: АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948. (рукопис)*, стр. 1-8; М. Ђилас, *Vlast*, str. 135-141; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 111-118; Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 111-117; Г. Димитров, *н. д.*, стр. 596-600; V. Dediјer, *Novi priloz...* knj 3, str. 281-302. и 311-316; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, стр. 496-504; и др.

осврти на друге теме, као и аналогije и примери (углавном иницираних од Стаљина), који су спонтано проистицали из централних питања, а од којих су поједини често били политички врло осетљиви или, пак, провокативни.

Дискусију је отворио Молотов, наводећи "озбиљна мимоилажења" која су се појавила у спољној политици Југославије и Бугарске наспрам СССР-а (склапање југословенско-бугарског уговора, изјава Димитрова о федерацији источноевропских и балканских држава и слање југословенске дивизије у Албанију).

У вези са првом тачком, Молотов је истакао да је совјетска влада претходно скренула пажњу југословенској и бугарској влади о немогућности потписивања билатералног уговора пре истека ограничења из мировног уговора за Бугарску, са чиме су се обе владе сложиле. И поред тога, протестовао је Молотов, југословенска и бугарска влада су склопиле споразум, о којем је влада СССР-а дознала "из новина". По питању друге тачке, Молотов је саопштио да се "друг Димитров сувише занио" на конференцијама за штампу, напоменувши да у случају таквих и сличних изјава Димитрова или Тита, "читав свијет мисли да је такво и гледиште Совјетског Савеза".³⁴⁵ Овде је Стаљин прекинуо Молотова, наводећи, као лошу последицу, пример држања делегације Пољака, који су боравили у СССР-у. По његовој причи пољски представници су се, на питање совјетске владе, испрва позитивно изјаснили о изјави Димитрова, а када им је Стаљин саопштио да је совјетска влада против и Пољаци су променили став и изјаснили се против, јер су у вези Димитровљеве изјаве претходно погрешно мислили "да је то став и наредба Москве". Димитров је, потом, безуспешно покушао да изјаву исправи преко телеграфске агенције, притом неспретно изјављујући како је својевремено Аустро-Угарска омела царинску унију Србије и Бугарске, што је по Стаљину могло да се тумачи: "раније Немци а сада ми (то јест Совјетски Савез)". Молотов је, затим, прешавши на трећу тачку, најпре напоменуо да су о југословенским намерама такође "случајно сазнали", тако што су Албанци то рекли Совјетима, мислећи да је целокупан план претходно био усаглашен са Москвом, али да "то није тако било". Молотов се позвао на депеше, на шта му је Стаљин сугерисао да прочита депешу о разговору Лаврентијева и Тита, од 28. јануара, у којој се совјетска влада обавештава о постојању одлуке о увођењу југословенских трупа у Албанију, мотивима одлуке (потенцијални напад на Албанију) и Титовој одлуци да, "послије совјетске

³⁴⁵ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948.* (рукопис), стр. 1.

интервенције по том питању", обустави планове слања дивизије. У депеши се, такође, наводи "да је Тито рекао да се не слаже с Москвом да ће, у случају уласка југословенских трупа у Албанију, Англоамериканци интервенисати, изузев новинске кампање" и како ће, ако до нечега дође, "Југославија и СССР заједно кусати кашу". На крају је Молотов истакао "да их Тито није информисао о свом неслагању с Москвом" и подвукао "да су разилажења недопустива и с партијске и с државне тачке гледишта", као и "да разилажења треба износити, а не – крити их, да се треба информисати и консултовати".³⁴⁶ Овим је Молотов завршио уводно излагање.

Тако је совјетска страна, тј. Молотов, уз Стаљинову повремену "асистенцију", у првом (уводном) делу разговора, присутним делегацијама јасно представила проблеме са којима су се активности њихових влада суочиле у односу на интересе СССР-а, чиме је недвосмислено означен карактер ових "саветовања", односно тон и правац у коме ће се разговор кретати.

После Молотовљевог излагања, реч је узео Димитров. Ђилас је забележио у извештају како шеф бугарских комуниста "своја схватања, као ни остали Бугари и Кардељ, није изнио повезано, јер га је Стаљин стално прекидао". Тако је, покушавајући да се оправда, Димитров изјавио да, у вези југословенско-бугарског уговора из Бледа, потписнице нису објавиле уговор, већ "само саопштење да је утаначен будући уговор", да је Бугарска у економски тешком стању и да без сарадње са суседима не може да се развија, а потом и признао да се у својим изјавама "занео". Стаљин га је на то прекинуо, пребацивши му да је имао намеру да "заблиста новим речима" и да је то "погрешно", а таква федерација "неостварљива". На Димитровљево констатацију да између бугарске и совјетске владе у спољној политици "у суштини нема разлике", Стаљин га је поново прекинуо, тврдећи да "има крупних разлика", на шта је Димитров покајнички признао да у раду греше "јер се још увек уче спољној политици". Стаљин му је, прекинувши га и по трећи пут, одговорио да се код њега, Димитрова, старог политичара који је у политици четрдесет година, не ради о грешкама него о "друкчијем схватању". Ову констатацију је Стаљин, према Ђиласовом извештају, Димитрову поновио још неколико пута током састанка.³⁴⁷

У својим мемоарима, Ђилас наглашава да је "суштина састанка у том тренутку драстично избила на видело, мада је нико није изрекао, наиме: никакви односи међу

³⁴⁶ Исто, стр. 1-2.

³⁴⁷ Исто, стр. 2-3.

'народним демократијама' не могу се стварати изван интереса и без одобрења совјетске владе". Ђилас је у мемоарима истакао и Стаљинову променљиву природу, који је у том тренутку вођу бугарских комуниста, пред Југословенима, заправо, понижавао.³⁴⁸ Пошто је Стаљин стално упадао у реч Димитрову, који је, пак, покушавао да се правда, "не дозвољавајући му да доврши", Ђилас у мемоарима бележи: "Био је то сада онај прави Стаљин – његова духовитост се преобратила у пакосну грубост, а његова искључивост у нетрпељивост. Ипак се суздржавао и суздржао да не подивља".³⁴⁹ Стаљин се према бугарској делегацији односио веома оштро, готово на граници вређања, када им се у једном тренутку обратио констатацијом "да се затрчавају као комсомолци, а затим све изнесу као жене на улицу".

На помињање "царинске уније" између Бугарске и Румуније, Стаљин је одлучно био против тога, али се сложио у колико би се успоставила царинска унија између Југославије и Бугарске. Према Ђиласовим мемоарима, Стаљин је потегао и историјске аргументе, обраћајући се Димитрову речима: "То је скроз погрешно, јер таква федерација је незамислива. Какве су историјске везе између Бугарске и Румуније? Никакве!... Царинска унија, федерација између Румуније и Бугарске – то су глупости! Друга је ствар федерација Југославије, Бугарске и Албаније. Постоје ту историјске везе..."³⁵⁰ У извештају се, такође, наводи да су се Совјети у више махова позивали и на предстојеће уговоре других земаља, па с тога, констатује Ђилас, "совјетска критика румунско-бугарских односа, важи и за бугарско-мађарске односе и, очевидно, односе Југославије и Мађарске и Румуније". Бугарски члан делегације Коларов је, затим, напоменуо да је румунско-бугарски уговор био достављен совјетској влади, која је "само ставила примједбу да се одредба против сваког агресора замјени одредбом против Њемачке или силе која би била у савезу с њом", док на клаузулу о царинској унији Бугарске и Румуније није стављена никаква примедба.³⁵¹ На Стаљиново упитно

³⁴⁸ Напетост и непријатност атмосфере током састанка Ђилас више пута наглашава у мемоарима. Изглед Димитрова, у тренуцима Стаљинових критика, Ђилас овако описује: "Погледао сам искоса Димитрова. Његове уши су биле црвене, а по лицу су му на оним као лишајивим местима избиле крупне црвене мрље. Проређена коса му се растурила и њени бичеви су мртво вислили на набораном врату. Било ми га је жао. Вук с лапцишког процеса, који је из уза пркосио Герингу и нацизму у часу његовог навишег успона, изгледао је клонуло и покуњено". (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 113). Нелагодност атмосфере на примеру Димитрова потврђује и Кардељ у својим сећањима: "Димитров је био погнуо главу и ћутао, а мене је било толико срамота да нисам знао где да гледам. Нисам могао замислити да тако нешто постоји у међународном радничком покрету". (Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 113).

³⁴⁹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 112.

³⁵⁰ *Isto*, str. 113.

³⁵¹ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948. (рукопис)*, стр. 3.

реаговање, Молотов је потврдио изјаву Коларова. У Ђиласовим мемоарима, овај тренутак је описан и протумачен као пропуст са совјетске стране, уз наводе Стаљиновог прекора и непријатности код Молотова.³⁵² Стаљин је упорно наставио да наглашава своје противљење бугарско-румунској царинској унији, "мада су", примећује Ђилас у извештају, "Бугари на основу депеша имали право да мисле да нијесу". Димитров је покушао да искористи овај моменат, напоменувши да је то и био разлог што је у изјавама отишао "даље него што је требало". Стаљин је, међутим, наставио да му приговара, опаском "да је хтио да задиви читав свијет", а главни аргументи су му били да се тиме "даје храна америчкој реакцији".³⁵³

Тада је Стаљин наставио да анализира потенцијалне опасности од реаговања Запада. Посебно је упозорио на значај избора у САД и "како треба пазити да се ничим не дају аргументи реакцији, који би јој олакшали побједу". Реакцији не треба дати никакву "закачку". "Садашња америчка влада се још уздржава", упозоравао је Стаљин, али на власт могу доћи и "новчане вреће и ајкуле". "Реакција у Америци говори, кад чује сличне изјаве, како се на истоку Европе не само прави блок, него уједињују у заједничке државе", закључио је Стаљин. Затим је проблем реаговања Запада повезао са југословенским случајем у вези Албаније. Стаљинов аргумент је био да су три светске силе, СССР, Велика Британија и САД посебним уговорима загарантовале независност Албаније и да је Албанија "наша најслабија карика", јер је свака друга држава или чланица Уједињених нација или је призната, док Албанија то није. "Ако би југословенске трупе ушле у Албанију", сматрао је Стаљин, "реакција у Енглеској и Америци би могла то да искористи и да се појави као заштитник албанске независности". Потом је изнео предлог да, уместо да се шаљу трупе, треба радити на "интензивном јачању" албанске војске, "треба Албанце учити", а у случају да их неко нападне, онда да албанска скупштина затражи помоћ од Југославије. Као позитиван пример навео је Кину, "за коју СССР-у нико ништа не може да пребаци", додајући да "Албанци нису гори од Кинеза".

Реч је, потом, узео Кардељ. Стаљин је, по Ђиласовом сећању, и према шефу југословенске делегације заузео оштар и критички став, али у нешто блажем облику него према Димитрову. Кардељ је у вези са првом тачком дискусије саопштио да југословенско-бугарски уговор није био објављен, већ само "саопштење о утаначењу

³⁵² М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 114.

³⁵³ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948. (рукопис)*, стр. 3-4.

уговора", додавши да је то било исхитрено. Жданов га је прекинуо и дискусију скренуо на Албанију, констатујући да је направљена "озбиљна грешка" што совјетска страна о томе није била обавештена, уз Стаљинову опаску да Југословени ствар узимају "сувише просто, а она је сложена". Кардељ је на то одговорио аргументима који су се односили на сталне провокације из Грчке, слабости Албанске армије, економску повезаност Југославије и Албаније, издржавање албанске војске. Стаљин се сложио са могућношћу напада из Грчке, притом поставивши питање разлога лошег стања у албанској војсци, додавши да Албанце треба едуковати у том правцу. Пошто је саопштио да совјетска влада нема обавештења о потенцијалним нападима на Албанију, Молотов је Кардеља упитао зашто им југословенска влада не даје податке о томе? Стаљин је, затим, изненада поставио питање да ли Југословени верују у победу грчких партизана, на шта је Кардељ позитивно одговорио. Стаљин је, међутим, одговорио да он у последње време озбиљно у то сумња, додавши да Грчку треба помагати уколико има изгледа за победу, а уколико нема "да треба размислити и окончати партизански покрет". "Англоамериканци неће жалити труда да задрже Грчку, а једина им је озбиљна закачка што помажемо партизане", закључио је Стаљин. Совјетски вођа је додао и да се не треба бојати да се призна пораз: "То није први пут у историји, ако нема услова сад, биће доцније".

Овде се надовезао бугарски члан делегације Коларов, који је изнео податке да су се бугарској влади обратиле америчка, британска и француска влада, са упозорењем да оне не би признале револуционарну владу у Грчкој. Коларов је, такође, изнео и запажање да је амерички амбасадор "коректан", а британски "дрзак", на шта му је Стаљин узвратио примедбом "да је Американац већи олош" и да они стално мењају улоге. Стаљин је још констатовао да не треба везивати "судбину своје државе" за победу грчких партизана, а на Димитровљеву примедбу да би у случају победе "монархофашиста" у Грчкој и ситуација у Бугарској постала озбиљна, одговорио "да то није доказано". Димитров и Коларов су, како је Ђилас забележио у извештају, затим, причали "разне ствари које немају везе с питањима на састанку".³⁵⁴

Молотов је, међутим, вратио разговор на питање југословенско-бугарских односа. Он је цитирао део из југословенско-бугарског уговора у којем се наводи да ће две земље спроводити уговор у духу Уједињених нација и подупирати сваку иницијативу у

³⁵⁴ Исто, стр. 4-5.

правцу одржања мира и против свих жаришта агресије.³⁵⁵ "Покушај Димитрова", бележи Ђилас у извештају, "да борбу против 'жаришта агресије' веже за акцију Уједињених нација, Молотов побија цитатом из уговора, а Стаљин додаје да је то превентивни рат, комсомолски испад, дречава фраза, која само даје материјал непријатељу". Молотов је споменуо и случај са овсом, када је Албанија тражила овас од СССР-а, а потом Тито саопштио Лаврентијеву да ће Југославија дати овас. Међутим, Тито је убрзо упутио Албанце да купе овас у Аргентини, а Стаљин "у полушали рекао да се Југословени боје Руса у Албанији, па да се због тога журе да тамо уведу војску", додавши и "како Бугари и Југословени мисле да је СССР против уједињења Бугарске и Југославије па да то неће да каже". Молотов је, говорећи о појединим ставовима из румунско-бугарскоих саопштења "о усклађивању ставова", напоменуо и да би то у ствари значило спајање двеју држава, на шта је Стаљин "категорички" рекао да је то "неизводљиво" и да би се Димитров брзо уверио о томе као бесмислици јер би, уместо сарадње, убрзо дошло до сукоба између Румуније у Бугарске, па се због тога у међудржавним односима треба ограничити на трговинске уговоре.³⁵⁶

У том моменту Стаљин је решио да пред присутнима изнесе своју идеју, односно "совјетско гледиште", о могућим федерацијама у источној Европи. По њему, требало би формирати три федерације: пољско-чехословачку, румунско-мађарску и југословенско-бугарско-албанску". Стаљин је био мишљења да би Југославија и Бугарска, "ако хоће", могле да се уједине одмах, ако не већ "сутра" и да у том погледу не постоје никакве препреке јер је Бугарска "суверена држава". На Кардељев коментар да Југославија није журила на уједињење са Бугарском и Албанијом, јер је имала у виду "унутрашње и међународне моменте", Стаљин је одвратио да "не треба каснити јер је то сазрело". "Прво треба да се уједине Југославија и Бугарска, а затим да им се припоји Албанија", категоричан је био Стаљин и нагласио да тај процес треба извршити "вољом народа", односно одлукама народних скупштина. Совјетски вођа је појаснио да треба почети са "политичким уједињавањем", јер ће тада бити "веома тешко напасти Албанију", а у вези стварања југословенско-бугарске федерације још неколико пута поновио да је то питање

³⁵⁵ У питању је Седма тачка уговора између Југославије и Бугарске, потписаног 27. новембра 1947, у Варни-Евксинограду. (видети: Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugariski odnosi 1944-1949*, Beograd 2007, str. 138-140).

³⁵⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948.* (рукопис), стр. 5-6.

"сазрело", па је, како Ђилас наводи у извештају, "чак дошло и до разговора о имену државе".³⁵⁷

Према Кардељевим сећањима, Стаљинов предлог о југословенско-бугарској федерацији је представљо велико изненађење ("пао је као гром из ведра неба"), самим тим што "никаких наговештаја" о њему претходно није било и што је то, како процењује Кардељ, био "већ трећи Стаљинов предлог који је био у супротности са његовим ранијим предлозима о том питању". Изненађен овим предлогом, Кардељ, сумњајући у Стаљинове добре намере, треба да је већ на састанку одмах одбио овај предлог. "Очекивао сам да ће на то Стаљин планути, као што је плануо на Димитрова. Али то се није догодило", сећа се Кардељ. Оваква Стаљинова реакција произишла је, према Кардељу, из осећаја да је Југославија независна држава и "да не може с њом радити шта хоће". Потом је Стаљин упитао Димитрова за мишљење, а овај је то прихватио са одушевљењем. Кардељ наводи да је против овог предлога "поново интервенисао", помињући различито историјско искуство и време које је потребно за реализацију ове замисли. Међутим, Кардељ у сећањима износи и своје додатне аргументе које је тада изрекао по питању југословенско-бугарске федерације. Наиме, он је тада, да би, како каже, "усмерио дискусију у другом правцу", напоменуо да је бугарско схватање федерације разумео као савез "два члана", Бугарске и Југославије "као целине" и да се по том питању не слаже, јер је за "народе Југославије" (па зато и за њега) прихватљива једино федерација "седам равноправних чланова", а не две државе. На то су Бугари негодовали, јер по њима федерација није могла бити састављена из делова које немају државну традицију, а Кардељ треба да је узвратио аргументом да су то тековине АВНОЈ-а и југословенске револуције. Стаљин је ову дискусију "мирно посматрао", а онда, противно Кардељевом очекивању, подржао шефа југословенске делегације, што је овога "неугодно изненадило", јер су се поврх тога и Бугари сложили са Стаљиновом одлуком, а тиме југословенској страни избили из руку додатни аргумент против федерације.³⁵⁸ Овај моменат, иначе, није забележен у Ђиласовом извештају, а не помиње га ни Ђилас у својим мемоарима.

У мемоарима Ђилас наводи да је на изношење идеја о источноевропским федерацијама Стаљина потстакнула Кардељева опаска да се већ ради на југословенско-албанском уједињењу. Ђилас у мемоарима, за разлику од извештаја, уноси и податак да

³⁵⁷ Исто, стр. 6.

³⁵⁸ Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 113-115.

је тада "изгледало" да је Стаљин у својим концептима федерација наводно имао у плану и могућности реорганизовања СССР-а у том правцу: "Стаљин ово питање федерације није даље развио – једино је и касније, у директивној форми, понављао да треба одмах створити федерацију између Југославије, Бугарске и Албаније. Али из изложеног његовог става и из неодређених наговештаја совјетских дипломата у то време, изгледало је да се совјетски врхови носе и мишљу о реорганизовању Совјетског Савеза и то његовим спајањем – Украјине с Мађарском и Румунијом, а Белорусије с Пољском и Чехословачком, док би балканске државе ушле у заједницу с Русијом!"³⁵⁹ Исто то наводи и Кардељ у својим сећањима, а по њему Стаљин треба да је за време састанка рекао: "Ако се икада буду стварале федерације, а моје је мишљење да ће се стварати, онда ћемо руску федерацију здружити са Бугарском и Југославијом, Украјину са Румунијом и Мађарском, Белорусију са Чехословачком и Пољском или нешто слично". Наведене Стаљинове речи, Кардељ је пропратио коментаром да ни данас није "начисто да ли је мислио озбољно или иронисао".³⁶⁰

Ђиласов извештај, даље, наводи да је Кардељ покушао да тему врати на проблем у вези са Албанијом, напоменом да "остаје отворено шта да се ради у Албанији". Стаљин је само кратко поновио оно што је по том питању већ био рекао, "да треба учити албанску војску и да Албанци у случају напада званично траже помоћ". Кардељ је покушао и да да одговор Молотову на поменути проблем у вези са набавком овса, наводећи да "није искључено да се ту умијешао и непријатељ да би помутио југословенско-совјетске односе", што је Молотов пропратио ћутањем. Кардељ је потом изнео закључак да "не види крупна мимоилажења између Југославије и СССР-а у спољној политици", али га је Стаљин прекинуо тврдећи "да је то нетачно, да мимоилажења постоје и да скривање мимоилажења значи опортунизам", уз саветодавне речи да се не треба бојати то признати и да су и они својевремено имали различито мишљење са Лењином, али су то превазилазили разговором и "ишли даље". Потом је прешао на тему грчких партизана, износећи сумње у њихову борбу.

Кардељ је поново узео реч и признао да је грешка што Југословени совјетску страну нису обавештавали. Међутим, Стаљин га је опет прекинуо, уз речи "да то није грешка него – систем" и да их Југословени ни о чему не обавештавају.³⁶¹ Тада су,

³⁵⁹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 114.

³⁶⁰ Е. Кардељ, *Sećanja*, str. 113.

³⁶¹ Стиче се утисак да је овај моменат током састанка за југословенске делегате био најкритичнији и најнепријатнији. Поред напетости атмосфере, Ђилас износи и податак да је Кардељ Стаљину, као и

заједно, Стаљин и Молотов предложили потписивање "протокола о узајамном споразумевању по спољнополитичким питањима", што је Кардељ прихватио. Стаљин је појаснио да на тај начин и Југословени могу питати совјетску страну о разним питањима и да ће их и они исто тако обавештавати. Када је, потом, Димитров покушао да тему разговора пребаци на "важна" економска питања, Стаљин га је "пресекао" додавши да ће о томе разговарати, али са будућом заједничком југословенско-бугарском владом.³⁶²

Како је разговор одмицао, а састанак приводио крају, Стаљин је југословенској делегацији поставио и питање како ће Албанци "примити уједињење", на шта су му заједнички, Кардељ и Ђилас, дали позитиван одговор, обзиром да је то Албанцима "у националном интересу" јер да, између осталог, у Југославији живи и "осамстотина хиљада" Албанаца. Ово је, према Ђиласовом извештају, једини тренутак током састанка да се и Ђилас укључио у разговор. Извештај, међутим, не бележи детаље шта је Ђилас тачно изговорио, али пошто наводи да су Стаљину на питање одговорили "Кардељ и Ђилас", да се претпоставити да је, као шеф делегације, Кардељ дао одговор а Ђилас, евентуално, то само потврдио. Затим је Стаљин саветовао Југословенима да у Албанији политички делују постепено, без наглих и компромитујућих потеза. Ђилас је овај моменат у извештају овако описао: "Стаљин је, у вези с Албанијом, рекао и то како нам се један већ убио (самоубиство Наку Спируа – прим. А.М), а како Хоџу хоћемо да скинемо и да не треба то радити нагло и грубо, 'чизмом под грло', него постепено и индиректно". Совјетски вођа је онда поновио да у том процесу прво треба да се уједине Југославија и Бугарска, а потом да им се припоји и Албанија, уз напомену да "жељу за присаједињењем" треба да саопшти сама Албанија.³⁶³

Овим је дискусија по питањима Албаније и федерације Југославије и Бугарске била закључена, а Стаљин је завршне делове разговора посветио размени мишљења и коментарисању општег контекста политичких токова. Почео је са недавним одговором Совинформбироа на западне коментаре ("клевете Американаца") поводом објављивања докумената о совјетско-немачким односима. Кардељ и Димитров су дали "позитивно мишљење", с тим што је овај последњи прокоментарисао да су западне силе тиме хтеле

Димитров, саопштио да је о уговору са Бледа обавештен СССР, што је Стаљин такође замерио Молотову. У извештају се овај детаљ не спомиње. (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 114).

³⁶² АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948.* (рукопис), стр. 6-7.

³⁶³ Исто, стр. 7.

да се удруже с Немачком против СССР-а, на шта га је Стаљин још једном прекинуо примедбом "да он износи све отворено, а да западне силе нису говориле отворено, него завијено, на име – Европа без Русије, а ако је без, то значи – против". Димитров је покренуо и питање скалапања уговора о узајамној помоћи СССР-а и Бугарске, тврдећи да је то корисно по Бугарску. Стаљин се са тим сложио, али је напоменуо да ће "од квислиншких земаља" прво склопити уговоре са суседима, Румунијом, Мађарском и Финском. У вези југословенско-бугарских односа, нагласио је још и да две земље прво треба да јачају економију, културу и армију, а да су федерације "апстрактна ствар".

У извештају Ђилас бележи и моменат када је Стаљин, "изненада", упитао за Мошу Пијадеа, а Кардељ му одговорио да ради на југословенском законодавству. Кардељ је, потом, затражио совјетско мишљење по питању одговора југословенске владе на молбу италијанске да је подржи у намери да врати управу над својим бившим колонијама. Стаљин је одговорио позитивно, а на Молотовљево констатацију да треба сачекати, Стаљин је узвратио да се нема шта чекати и да треба одмах одговорити. Како је Ђилас забележио, Стаљин је тада присутнима испричао анегдоту како су некада цареви, када нису могли да се погоде око неке територије, ову давали најслабијем феудалцу, како би је у погодном моменту од њега лако отели и како су, пак, феудалци за владаре узимали странце, како би их "кад им досади", лако свргнули.³⁶⁴

Овом анегдотом је трилатерални састанак са Стаљином, 10. фебруара 1948, према извештају који је сачинио Милован Ђилас, био завршен. Очигледно веома напет и исцрпљујућ, састанак је трајао три сата.

Стаљин је, према Ђиласовом сећању, очито желео да Југословенима и Бугарима стави до знања да су починили озбиљне грешке, одсуством уобичајене присноси приликом растанка са високим представницима "пријатељских" земаља. Тако је и изостао позив на вечеру после састанка, коју је Стаљин обично приређивао и на којима се у опуштеној и пријатељској атмосфери разговарало до јутарњих часова. Ђиласу ово није промакло, јер је и сам три пута имао прилике да на таквим вечерама буде гост, што га је емотивно погодило, не само, како каже, што је још увек гајио идолатријски однос према совјетском вођи, већ и због "изневерене наде да би, на гозби, напетост омекшала, а неспоразуми се разјаснили, ако не и изгладили".³⁶⁵ Стаљин, међутим, можда баш то

³⁶⁴ Исто, стр. 7-8.

³⁶⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 140.

није желео да пружи члановима делегација, који су из његовог кабинета забринути директно ступили у хладну московску ноћ.

Непосредно после напуштања Кремља, према Кардељевим сећањима, Ђилас треба да је, у складу са Стаљиновим предлогом, констатовао да сада Југославија мора што пре ступити у федерацију са Бугарском, на шта му је Кардељ узвратио да то управо сада не треба чинити, јер је то совјетски план да се преко послушног бугарског руководства у будућој федерацији постепено преузме контрола и над Југославијом. Кардељ је овим детаљем, уколико је тачан, приказао (или је, пак, желео да прикаже) Ђиласову површност, малодушност, па и послушност и несамосталност у политичком расуђивању. Кардељ о томе пише: "Ђилас, додуше, није био за федерацију са Бугарском и у том погледу имао је исто мишљење као и сви ми. Али, по свој прилици, он није веровао у нашу снагу и способност и није се усуђивао ни да помисли да бисмо Стаљиновом притиску – ако буде инсистирао на федерацији – смели пружити одлучнији отпор, а, друго, он очигледно није био свестан свих консеквенци које би уследиле после стварања такве федерације".³⁶⁶ Ово исто сведочанство Кардељ је, у два маха, 1952. и 1978. године, потврдио и Владимиру Дедијеру.³⁶⁷

Међутим, Кардељ је Дедијеру саопштио и друге детаље. Наиме, он такође износи податак да је још пре поласка њега и Бакарића за Москву, у Политбироу донета одлука да се не иде у федерацију са Бугарском и да се "са таквом директивом отишло Стаљину", односно де је унапред била процењена Стаљинова намера. Оно што је карактеристично и што проистиче из Кардељевог казивања, односи се на околност да о томе није био обавештен Ђилас, чак ни после састанка са Стаљином, када је овај дао инструкције за стварање федерације. Тако Кардељева верзија разговора, испричана Дедијеру 1978, изгледа овако: "... И кад смо изашли на улицу из Кремља, Ђиласу је била прва реченица: – Е, сад ћемо морати што пре да довршимо федерацију. Одговорио сам му: – Баш сада не! Зар не видиш шта се ради? Зачуђено ме је упитао: – Шта се ради? У таквој ситуацији нисам хтео да му дам јасан одговор и разговор сам упутио у другом смеру".³⁶⁸ Штавише, Кардељ даље сведочи да је Ђилас сутрадан, приликом разговора са Димитровом који их је претходно био позвао на ручак да би их убедио за стварање федерације, наводно "секундирао Димитрову", а да су он и Бакарић, тобоже,

³⁶⁶ E. Kardelj, *Sećanja*, str. 117-118.

³⁶⁷ V. Dedijer, *Novi priloz...* knj 3, str. 297.

³⁶⁸ *Isto*, str. 127-128.

"давали отпор".³⁶⁹ Кардељ је ово објашњавао тадашњим Ђиласовим, још увек, тврдим стаљинистичким убеђењем, што делом потврђује и сам Ђилас. Уколико су ове Кардељеве тврдње тачне, то би могло да значи да део руководства, тачније Тито и Кардељ (а можда и Ранковић), заправо, нису имали довољно поверења у Ђиласа. Разлог оваквог односа би могао, из Кардељевих сведочења, да проистиче, пре свега, због његове лакомоти, непредвидљивости и површности, јер је Кардељ, у истом разговору са Дедијером, говорећи о сложености Стаљиновог предлога у вези са југословенско-бугарском федерацијом, изричито тврдио да, у то време, "Ђилас од свега тога ништа није разумео".³⁷⁰

С друге стране, Ђилас делимично негира Кардељеву верзију разговора. Он у својим мемоарима наводи да је, по изласку из Кремља, у аутомобилу Кардељу и Бакарићу изражавао "огорченост састанком" и да му је Кардељ, исто тако огорчен, само "дао знак" да ћути. То је Ђилас протумачио као међусобно слагање. Што се, пак, тиче наводно изреченог става о федерацији, Ђилас у мемоарима не негира да је то можда и рекао, али не потврђује Кардељев одговор да не треба ићи у федерацију. Ђиласов аргумент томе је да су се са Бугарима, већ у Кремљу, "у Стаљиновом предсобљу", договорили да се сутрадан састану ради разговора о будућој федерацији.³⁷¹ Трећи сведок, Владимир Бакарић, такође није могао Дедијеру прецизно да потврди детаље разговора: "Не бих се могао сјетити тачно Ђиласових ријечи, али се сјећам Кардељевих ријечи, да је он то рекао Ђиласу. Не сјећам се за себе да сам био одлучно противан Стаљиновом захтјеву, али сам био да се не иде у федерацију с Бугарима. Такав је став имао и Кардељ".³⁷² Дедијер, у вези Ђиласове изјаве, наводи још један детаљ из сведочанства Едварда Кардеља. Наиме, пошто му је Кардељ, у разговору 1952, потврдио Ђиласову изјаву, након кратког времена (после Дедијеровог информисања Тита), Кардељ му је о томе уопштено посведочио да су се, после састанка са Стаљином, тројица делегата окупили у југословенској амбасади и тамо "једнодушно" сложили у оцени Стаљиновог плана да "разбије унутрашње јединство Југославије" и да са федерацијом "не треба журити", док о разговору непосредно после изласка из Кремља и Ђиласовој изјави, није ништа саопштио. Дедијер закључује да је Кардељ ову "надопуну" сведочења написао да се, у том, политички осетљивом, тренутку (1952), "не

³⁶⁹ *Isto*, str. 128.

³⁷⁰ *Isto*.

³⁷¹ М. Ђилас, *Vlast*, str. 140-141.

³⁷² V. Dedijer, *Novi priloz...* knj 3, str. 297.

би сазнало да је међу југословенским делегатима било различитих гледишта о Стаљиновом ултиматуму".³⁷³

Вечера са Стаљином је изостала, али су се, на Димитровљев позив, Кардељ и Ђилас, сутрадан, обрели на ручку у вили вође бугарских комуниста крај Москве, да би се, како је то совјетски вођа наложио, договорили о стварању федерације. "Учинили смо то механички – остатак дисциплине и ауторитета совјетске владе", сећа се Ђилас. Са Димитровом се разговарало о изгледима и могућностима стварања југословенско-бугарске федерације. Димитров је настојао, у наглашено пријатељском тону, да убеди југословенске руководиоце о вишеструкој корисности стварања оваквог савеза, док су Кардељ и Ђилас показали извесну резервисаност, уз неодређена обећања. Кардељу је, наводно, у поверењу говорио и о федерацији као начину изградње социјализма "својим путем" и друкчијег од совјетског. Ђилас такође у мемоарима потврђује пријатељску атмосферу разговора, описујући је као "блискост притешњених и угњетаваних", док је Кардељ, као што је већ споменуто, тврдио да је Ђилас, из незнања и површности, заправо, "секундирао" Димитрову. Како се Ђилас сећа, Димитров им је на растанку, поводом Стаљинове критике, знаковито рекао: "Не ради се ту о критици мојих изјава, него о нечем другом..."³⁷⁴

Јосип Броз Тито није био задовољан резултатима трилатералног састанка код Стаљина. После поменутог кратког извештаја Кардеља, Бакарића и Ђиласа, од 12. фебруара, Тито им је, 13. фебруара, одговорио констатацијом да се из њихове депеше види да нису "ништа конкретно постигли у погледу Албаније". Затим им је дао инструкције у случају још којих "евентуалних разговора", у којима их обавештава о повратку генерала Купрешанина, који је реферисао о "врло слабом стању Албанске армије у сваком погледу" и да зато сав терет оспособљавања албанске војске мора пасти на Југославију. С тим у вези, Тито је предложио да совјетски војни инструктори буду под руководством из Београда и да се третирају као инструктори Југословенске армије. Поред тога, он је оптужио Совјете да су "много криви за такво стање Албанске армије", па је Кардељу, Ђиласу и Бакарићу налагао да траже "било какав конкретан одговор" шта предузети у случају напада на Албанију. "То је за нас врло важно, јер ће у случају успеха таквог напада наша јужна Македонија доћи у тежак стратешки положај", поручивао је Тито. На крају је закључио да уколико се Совјети не сагласе са предлогом

³⁷³ *Isto*, str. 298.

³⁷⁴ Видети: М. Ђилас, *Vlast*, str. 141; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 118-119; Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 118-119; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, стр. 504.

да Југословени имају "више слободне руке у Албанији", онда ће југословенска страна морати да ревидира одлуке о снабдевању албанске војске и о економским питањима, а да су у таквим околностима Југославији везане руке за предузимање "ефикаснијих мера" у погледу одбране сопствених граница.³⁷⁵

У међувремену, истог дана после састанка са Димитровом, Кардељ је изненада, у ноћи између 11. и 12. фебруара, позван да потпише уговор о обавези консултовања Југославије са СССР-ом по значајним питањима из спољне политике, а исти такав уговор је потписала и бугарска страна. Са совјетске стране, уговор је потписао Молотов. Пошто је приликом потписивања дошло до грешке, уговор је потписан у току дана 12. фебруара, тако да је Кардељ, дан касније, у депеши о томе обавестио Тита. Приликом потписивања уговора, Кардељ је искористио прилику да Молотову постави питање о могућности убрзавања разговора и потписивања уговора о војним набавкама (које је "прва" делегација са Ђиласом до тада безуспешно водила) и да понови молбу, коју је Ђилас већ био поставио, о кредитирању 60 тона злата. Молотов је обећао да ће о томе "говорити са Стаљином" и да ће о томе накнадно бити обавештени. Кардељ је овом приликом Молотову саопштио и Титову "жељу" да нешто касније "незванично" посети Москву. На Молотовљево питање када, Кардељ је узвратио "за једно два месеца". Кардељ је, на крају, поручио да је даљи боравак југословенске делегације излишан и да ће кренути у суботу (14. фебруара).³⁷⁶

Одмах после повратка југословенске делегације у Београд, сазван је састанак Политбироа ЦК КПЈ, 19. фебруара 1948, са једном тачком дневног реда: "Питање наших односа са СССР". Присутни су били: Тито, Кардељ, Ранковић, Нешковић, Гошњак, Кидрич, Лескошек и Ђилас. Састанак је био кратак, бар према званичном записнику који је водио Милован Ђилас. Прво је Ђилас прочитао извештај са састанка код Стаљина, а потом је Тито изнео закључке који су једногласно усвојени. Најпре је закључено да са СССР-ом "мимоилажења по спољној политици није било" и да је Југославија "на свим међународним конференцијама" подржавала совјетску страну. Затим је Тито признао да је било "мањих пропуста" јер совјетска влада није обавештена по питању слања југословенских трупа у Албанију, али да је југословенска влада била у уверењу да ће се Совјети "с тим сложити", подвлачећи, притом, и да је "довољно било обавијестити, а не питати". На крају је поновио да "озбиљних мимоилажења нема" и да

³⁷⁵ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Јосипа Броза Тита Миловану Ђиласу и Едварду Кардељу, 13. фебруар 1948.*

³⁷⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-б/571, *Депеша Едварда Кардеља маршалу Титу, 13. фебруар 1948.*

дотадашња спољнополитичка линија остаје иста. Потом је Тито одлучно одбацио идеју федерације са Бугарском, са образложењем да услови још нису сазрели. По питању војно-економских односа са СССР-ом, Тито је констатовао да "није јасно" да ли совјетска страна жели снажну и наоружану Југословенску армију, закључујући да се у том погледу треба примарно ослонити на сопствене снаге и да не треба даље слати људе на школовање у СССР јер "совјетски другови из многих ствари праве погрјешне закључке". Општи закључак је био да "морамо бити упорни у погледу наше линије" и јачања позиције Југославије у свету, уз подвлачење да је то и у интересу СССР-а. Тито је, на крају састанка, изнео и предлог о сазивању новог партијског конгреса.³⁷⁷

Ћилас у сећањима, из своје последње књиге објављене пред крај живота, само укратко помиње ову седницу. Стиче се утисак да о њој говори више као о по хитном поступку и на брзину сазваном неформалном састанку најужег руководства, пар дана по његовом приспећу из Москве. Тито им је тада, како каже, "саопштио" вест да Совјети повлаче војне инструкторе, а "у току састанка" треба да је стигло и саопштење о повлачењу привредних стручњака. "Том приликом је", сећа се Ћилас, "Тито приметио, као да се сетио нечег веома важног: 'Боље је читаву ствар пребацити на међудржавне односе – нису у питању само односи између партија' ".³⁷⁸ Ћилас, притом, не помиње да је тада прочитао управо састављени извештај са састанка код Стаљина, да је био записничар током трајања седнице, нити било који други детаљ. У својим, раније писаним и објављеним, "централним" мемоарима који обухватају наведене догађаје, *Власт и побуна*, Милован Ћилас, чак, уопште и не говори о овом састанку, већ његов садржај, чини се, у доброј мери приписује проширеној седници Политбироа од 1. марта 1948, која је убрзо сазвана. Углавном, суштину дешавања и најважније податке Ћилас је, и поред тога, у целости сачувао, без обзира на, у детаљима, можда помало конфузну хронологију.

Под притиском актуелних догађања, 1. марта 1948, сазвана је проширена седница Политбироа ЦК КПЈ, у саставу: Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Милован Ћилас, Борис Кидрич, Александар Ранковић, Коча Поповић, Мијалко Тодоровић и Светозар Вукмановић Темпо.³⁷⁹ Према анализи вођеног (службеног) записника, ова

³⁷⁷ *Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, str. 233-235.

³⁷⁸ М. Ћилас, *Пад нове класе...*, стр. 89.

³⁷⁹ Према оригиналном записнику са седнице, нису наведена имена присутних, тако да је Бранко Петрановић, приликом објављивања овог документа, установио присутне на основу дискусије током заседања, па се с тога неведени списак не мора сматрати коначним. (*Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, str.

седница се може сматрати неком врстом рекапитулације дотадашњих најновијих догађања у вези југословенског неспоразума са СССР-ом, уз извлачење појединих закључака. На седници је, мање-више, изречено све што смо у досадашњем разматрању навели. Биле су постављене четири тачке дневног реда: "1. Наши односи са СССР-ом – политички и економски; 2. Петогодишњи план 3. Армија и војна индустрија; 4. Федерација са Бугарском".³⁸⁰ Састанак је отворио Тито констатацијом да су у последње време односи између Југославије и СССР-а дошли у "ћорсокак" због југословенске намере војног ангажовања у Албанији. Потом се, уз реферисања чланова делегација које су боравиле у СССР-у, развила дебата о акутним питањима.

У склопу прве тачке дневног реда, Тито је, уз поменути констатацију, изнео чињенице и коментаре у вези са питањем око слања трупа у Албанију, проблема обавештавања и реакције совјетске владе, економског притиска и одсуства воље СССР-а за помоћ Југословенској армији. Његови закључци су били да, пре свега, треба признати грешке због необавештавања совјетске владе и да треба издржати економски притисак, јер је у питању "независност земље". Потом су Кардељ и Ђилас реферисали о разговорима у СССР-у. Тито је приметио да "у овом односу нису узрок вањскополитичка размимоилажења, већ их треба тражити на другој страни", а Кардељ је додао да Совјети не гледају благонаклоно према могућностима самосталног стварања федерације, која би, евентуално, могла да представља и регионални (алтернативни) социјалистички центар. Тада је Кардељ, као тему, дотакао и "питање идеолошког размимоилажења по питању развитка социјализма". Ђилас у мемоарима истиче да је Кардељ подвукао "да су чита два гледишта, совјетско и наше, о развитку социјализма: ми смо за равноправну сарадњу социјалистичких држава, а совјетски врхови за проширивање улоге и утицаја совјетске државе", па је тако у једном моменту "као за себе" рекао: "До ђавола, они имају своју, а ми своју државу!..."³⁸¹ Тачка расправе је завршена закључком да ће политика према СССР-у остати неизмењена, али да треба водити рачуна и о државним интересима. Притом је скренута пажња и на опасности

236). На пример, на састанку је, поред наведених, био присутан и Сретен Жујовић, који се није јављао за реч.

³⁸⁰ О седници видети: *Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, str. 236-247; V. Dedijer, *Novi priloz...* knj 3, str. 303-308; B. Dediјer, *Josip Broz Tumo, priloz...* str. 507-509; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, str. 191-195; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 204; M. Đilas, *Vlast*, str. 142-144; S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, str. 25-27; и др.

³⁸¹ M. Đilas, *Vlast*, str. 143.

врбовања од стране совјетске обавештајне службе.³⁸² Друга тачка расправе тичала се петогодишњег плана у контексту актуелних дешавања и најаве совјетске економске блокаде (Борис Кидрич), уз закључке да треба радити на штедњи и напомену да читаву проблематику треба држати у тајности од југословенске јавности и ширег партијског чланства.³⁸³ По питању треће тачке, одлука је била да тренутно не треба прихватити Стаљинову иницијативу о федерацији са Бугарском, јер услови "нису сазрели", али да о томе "треба разговарати" како би се постепено створили услови. Тито је о томе, најпре, изнео реалне аргументе, уз напомену да "могућности за федерацију сада нису најбоље" и да би то био "тројански коњ у нашој Партији", док су га у тој одлуци аргументовано подржали Ђилас и Ранковић.³⁸⁴ На крају, у вези са четвртом тачком дневног реда, закључено је да Југославија има потребу за јаком армијом, без обзира на одсуство совјетске жеље за помоћи, посебно у војсци и индустрији, и да се треба оријентисати на "сопствене снаге" у погледу финансирања војске.³⁸⁵

Из записника са седнице, који, заправо, представља скуп кратких белешки, види се (бар је тако забележено) да је Милован Ђилас самостално иступао у (најмање) два, а можда и три наврата. Најпре у оквиру прве тачке дневног реда, када је, после Кардеља, који је поднео извештај о трилатералном састанку код Стаљина, 10. фебруара, реферисао о свом првом сусрету са Стаљином, 17. јануара, и потоњим активностима у вези војно-индустријских преговора. Затим, током разматрања друге тачке, када је подржао Тита у одбијању предлога федерације са Бугарском. Ђилас је овом приликом изнео утисак да је бугарска партија нејединствена, али да са њом постоји "сарадња на линији социјализма", уз закључак да "док живимо у садашњим условима морамо са овим земљама сарађивати". Заједно са Ранковићем, делио је став да према Бугарској треба задржати активан однос. Овде треба рећи да је Тито, у контексту овог проблема, недвосмислено изнео процене по питању односа према СССР-у: да постоје разлике у схватању међудржавних односа, да је Југословенска позиција исправна и да би било "погрешно схватити комунистичку дисциплину", уколико је то "на штету неке нове концепције". "Ми нисмо фигурица на шаховској табли", закључио је Тито. Може се запазити да, у овом тренутку, Ђилас није нимало гајио илузије по питању односа Југославија-СССР, упозоривши да не верује "да ће се Руси задржати на економском

³⁸² *Zapishnici sa sednica Politbiroa...*, str. 236-241.

³⁸³ *Isto*, str. 241-242.

³⁸⁴ *Isto*, str. 242-244.

³⁸⁵ *Isto*, str. 244-247.

притиску на нашу земљу", па је тако, надовезујући се на наведена Титова разматрања, изнео дилему и констатацију да је "питање да ли ће се социјализам развијати слободно или проширењем СССР". Ђилас је, на тај начин, питање социјалистичке изградње поставио тако што га је везао за степен независности од СССР-а, односно за питање суверенитета. Овај моменат Ђилас потврђује и у својим мемоарима.³⁸⁶ Тиме је, практично, ударио и на совјетски монопол у сфери идеологије, а Москву означио као хегемона. На овом месту стоји и једна непотпуна и недоречена забелешка која гласи: "Идејну страну резултата нове Југославије". Да ли су наведене речи значиле да је Ђилас предлагао да треба развијати "идејну страну резултата нове Југославије", односно да је, већ тада, свесно сугерисао на снажнију афирмацију југословенског револуционарног искуства, као дела политичког отпора СССР-у, тешко је утврдити.

О седници у својим мемоарима говоре, такође, Ђилас и Темпо, који дневни ред и садржај из службеног записника углавном потврђују. Ђилас, притом, спомиње и поједине карактеристичне детаље, који се у белешкама из записника не виде. Најпре треба поменути да Ђилас наводи податак да је Тито, на почетку седнице, када је изјавио да су југословенско-совјетски односи дошли у "ћорсокак", одмах потом, "неочекивано и патетично", понудио своју оставку, уколико, како је образложио, Совјети наставе са таквом политиком. "Можда је неко између нас", сећа се Ђилас, "био толико наиван и ту Титову 'претњу' схватио озбиљно: знам за себе да нисам". Ђилас тврди да је овај Титов чин био унапред смишљен, "да би испробао држање присутних", али пошто су сви били против, Тито то више није спомињао.³⁸⁷ Затим, Ђилас помиње и присуство Сретена Жујовића, тадашњег савезног министра финансија, који је током седнице "упадљиво ћутао" и водио белешке.³⁸⁸ Овај податак наводи и Темпо, с тим што по њему Жујовићево ћутање и хватање бележака није било упадљиво, јер је то имао обичај да ради и раније.³⁸⁹ Седница је, због важности разговора, имала конспиративан, строго поверљив карактер. Одржана је у Титовој вили на Дедињу, а трајала је прилично дуго, како се Ђилас сећа, око три до четири сата. На крају седнице је потврђено да се "њен садржај чува у највећој тајности".

Недуго после седнице Политбироа од 1. марта, Милован Ђилас је, у својству делегата југословенске владе, 13. марта отпутовао у Будимпешту, на обележавање

³⁸⁶ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 143.

³⁸⁷ *Isto*.

³⁸⁸ *Isto*, стр. 143-144.

³⁸⁹ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, стр. 27.

стогодишњице Мађарске револуције (1848). Пред полазак је од Тита добио инструкцију да уколико совјетски представник на свечаности маршал Ворошилов жели да разговара, Ђилас то и учини, јер "може бити од користи", али уз напомену да се "не понижава".³⁹⁰ Приликом дочека ја наишао на хладан и службени пријем домаћина, а таква атмосфера се одржала за цело време посете. Ђилас је, 16. марта, одржао поздравни говор у мађарском Парламенту, током којег је, како је сам касније приметио, "једнострано и неисторично" оценио догађаје из 1848, а посебно улогу Срба и Хрвата. Међутим, карактеристично је било да Ђилас у говору није поменуо СССР као ослободиоца Мађарске, нити му је клицао у завршним поздравним паролама. Поменуо га је само једном, и то у контексту навођења пријатељских земаља у мађарском окружењу.³⁹¹ Са совјетским представницима је био на уздржаном одстојању, без приснијих контаката. Према Ђиласовим мемоарима, у једном тренутку, Совјети су покушали да га наговоре да затражи пријем код маршала Ворошилова, који би га "радо примио" на разговор, али је Ђилас упорно инсистирао да ће се он, исто тако "радо", одазвати, али уколико га совјетски маршал прво позове. На послетку, сусрет Ђиласа и Ворошилова није био уприличен.³⁹²

У међувремену, совјетска влада је одлучила да повуче из Југославије своје војне и економске стручњаке, о чему је, 18. и 19. марта, обавестила југословенску владу. Тито је хитно, недуго по Ђиласовом повратку из Мађарске, сазвао неформални састанак највишег руководства (Кардељ, Ранковић, Ђилас). Овај састанак би требало да је одржан 19. марта, пошто је Ђилас по сећању навео да је у току састанка стигла вест о повлачењу совјетских привредних стручњака. Пошто је, како бележи Ђилас, најближим сарадницима саопштио ове вести, Тито је, "као да се сетио нечег важног", то наводно пропратио речима да би "читаву ствар" требало пребацити на "међудржавне односе", јер је закључио да нису у питању само међупартијски односи.³⁹³ На истом састанку је одлучено да се вођства република и људи у партијско-државном апарату званично обавесте о погоршању односа са СССР-ом. Ђилас је добио задатак да по том питању обавести партијака руководства Црне Горе и Босне и Херцеговине. Сутрадан је Тито

³⁹⁰ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 145.

³⁹¹ *Политика*, 17. март 1948.

³⁹² Видети: М. Ђилас, *Vlast*, стр. 144-147.

³⁹³ *Isto*, стр. 147.

упутио Молотову писмо у којем демантује разлоге повлачења совјетских стручњака због тога што су у Југославији окружени "недружељубљем и неповјерењем".³⁹⁴

Према сећању Милована Ђиласа атмосфера у југословенском руководству је тих дана била веома напета, обележена неизвесношћу, ишчекивањима, преиспитивањима и анализама совјетских ставова ("у атмосфери гнева, кидања и сумњи"). У таквом стању дочекано је и писмо ЦК СКП (б)-а, од 27. марта 1948, адресирано југословенском ЦК.

Писмо ЦК СКП (б) од 27. марта 1948. представља прво писмо совјетске критике југословенског руководства, у низу који ће се наредних месеци претворити у критичко-полемичку епистоларну размену између два партијска руководства, све до Резолуције Информбироа, крајем јуна 1948. Овим писмом отворена је јавна совјетска критика југословенске Партије, тако што је оно истовремено, без знања југословенског вођства, циркуларно послато и осталим чланицама Информбироа. Критика југословенског партијског руководства изнесена је у четири тачке, а односила се на негирање Титових демантија по питању положаја и рада совјетских стручњака, на одсуство реакција поводом покушаја дискредитовања совјетске армије, на проблем стављања совјетских представника под присмотру служби безбедности и на спорне примере у начину рада и деловања КПЈ и њених појединаца, од којих су неки оптужени и за шпијунажу у крист Запада (Велебит). Посебан део односио се на југословенске руководиоце, "сумњиве марксисте", од којих су поименице наведени: Ђилас, Ранковић, Вукмановић, Кидрич "и други". Такође, југословенском руководству је скренута пажња на делатност Троцког и да је његова политичка каријера "довољно поучна". Писмо је потписао, што је било неуобичајено, прво Молотов, па испод њега Стаљин.³⁹⁵

За нашу тему је важно засебно помињање имена Милована Ђиласа. Наиме, у делу писма који се односи на притужбе на лош третман совјетских војних и економских саветника, поново је био активиран Ђиласов "случај" неспоразума са представницима Црвене армије из 1944. године. Овај "инцидент", за који се до тог тренутка мислило да је "ликвидиран", односно лично решен између Стаљина и Ђиласа, сада је искоришћен у контексту критике негативног третмана совјетских војно-економских представника, како би се поткрепила слика о предисторији југословенског анимозитета према СССР-у. Тако се, након навођења примера негативног односа према совјетским стручњацима у Југославији, у писму каже: "У светлу тих чињеница постаје потпуно схватљива позната,

³⁹⁴ V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, str. 198-199.

³⁹⁵ *Isto*, str. 201-206.

за Совјетску армију увредљива изјава Ђиласа на једној седници ЦК КПЈ – да совјетски официри стоје у моралном погледу ниже од официра енглеске војске. При томе, као што је познато, ова антисовјетска изјава није наишла на отпор од стране осталих чланова ЦК КПЈ". Овом "оптужницом" Ђиласа, као примера проверене "антисовејетске" делатности, његово име је у јавности било дефинитивно стигматизовано, а он лично, практично, проглашен непријатељем. Тиме је, можемо слободно рећи, и било каква могућност помирења са СССР-ом за Ђиласа постала неприхватљива.

Треба поменути и да се у писму, од највиших југословенских руководиоца, поименице критикују Ђилас и Ранковић (први експлицитније од другог, који се само спомиње), док се Тито и Кардељ, још увек, не спомињу. Ђилас ову чињеницу наводи у мемоарима, тумачећи је као совјетску намеру: "не изазивати у почетку Тита, одвојити га од осталог вођства, пружити му изгледе личног спасавања".³⁹⁶ Убрзо је Тито, по приспећу писма, у Загребу (где се тада налазио), хитно сазвао најуже руководство (Кардељ, Ранковић, Ђилас и Кидрич). Присутнима је, након што их је упознао са садржином писма, представио и нацрт одговора. Како се Ђилас сећа, Тито им је и писмо и предлог одговора дао "да проуче", насамо без његовог присуства, а они су потом "два-три сата читали и већали у одвојеној соби". Овде Ђилас износи и моменат у вези са помињањем имена у писму. Пошто су учили која се имена наводе а која не, тј. Тито и Кардељ, Ђилас је наводно понудио Титу да, "ако треба", поменути из писма поднесу оставке. Тито треба да је то јетко одбио речима: "А не! Знам ја шта они хоће – да разбију наш ЦК. Најприје вас, па би послије и мене!..."³⁹⁷ Потом је Титов нацрт одговора од присутних усвојен без примедби, осим завршног дела, у којем се истиче равноправност међу земљама "народне демократије", а не апострофира водећа улога СССР-а. Другим речима, Тито је имао намеру да спор са "идеолошког" поља, односно међупартијских односа, пребаци на међудржавне односе.³⁹⁸ Титу је Ђилас у име присутних предложио да тај део избаци, због могућих додатних компликација са совјетским вођством, а то је овај и прихватио. Идеју да се завршни део концепта Титовог одговора избаци, Ђилас приписује себи, а остали треба да су се са тим сложили.³⁹⁹ На крају састанка одлучено је да се сазове пленарна седница ЦК (прва

³⁹⁶ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 148.

³⁹⁷ *Isto*, стр. 150.

³⁹⁸ Видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, стр. 249-251.

³⁹⁹ У мемоарима, Ђилас ову одлуку објашњава разликама између њега и Тита у приступу ситуацији: "Моја примедба је потицала делом и из мог догматскијег, идеолошкијег прилаза, него што је био Титов

после 1940. године), за 12. април 1948. Ђилас несигурно наводи да је Тито тада изнео идеју о сазивању Петог партијског конгреса. Као што смо видели, овај предлог је изнесен већ на неформалној седници, 19. фебруара 1948, по повратку Кардеља и Ђиласа из Москве.

Дводневна пленарна седница ЦК КПЈ одржана је 12. и 13. априла 1948, у Старом двору на Дедињу. Осим званичног записника, као примарног извора о овом догађају, о седници су писали и Владимир Дедијер, у неколико својих књига, затим, Милован Ђилас, у сећањима насталих на основу Дедијерових списа и Светозар Вукмановић Темпо у својим мемоарима.⁴⁰⁰ Тито је првог дана заседања присутне упознао са писмом ЦК СКП (б)-а од 27. марта, као и са предлогом свог одговора. Потом се развила полемика о новонасталој ситуацији у односима са СССР-ом, која се, према сећању сведока, Ђиласа и Темпа, одвијала у напетом атмосфери, пуној "огорчења и срџбе" на оптужбе совјетског вођства. На седници је дошло и до отварања "случаја" Сретен Жужовића. Наиме, Жужовић, актуелни савезни министар финансија, био је у тесној вези и сталним контактима са совјетском амбасадом, а за време седнице је установљено и да Совјетима даје информације од поверљивог значаја. Ђилас у мемоарима износи податак да је он лично, тих дана, приметио да Жужовић одлази у совјетску амбасаду. О томе је обавестио Тита, а за време седнице, у току Жужовићевог "просовјетског" иступања, ово питање му је директно постављено. Према записнику, Ђиласово, иначе ретко, иступање на седници, било је везано углавном за случај Жужовића. Жужовић је био оптужен за одавање поверљивих тајни, конкретно, података са седнице Политбироа од 1. марта, иако је он сам то порицао. Титова реакција је била веома бурна, назвавши Жужовићево поступање "издајом" Партије и државе, а код осталих присутних је изазвало опште осуђивање. Другог дана заседања, Александар Ранковић је изнео и детаљне податке о Жужовићевим и Хебранговим активностима.⁴⁰¹ Сретен Жужовић ће ускоро бити смењен а потом ухапшен и стављен под истрагу.

Према речима Милована Ђиласа, "преломни, историјски посао обављен је у жестокој полемици и одсудном опредељивању" током првог дана заседања, а бројна

прилаз: он је од почетка сукоба настојао да односе са совјетима постави претежно на државну а не на партијску основу. Упрошћено речено: за Тита је било битно одржање државе, власти, а за мене чистота идеје..." (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 150).

⁴⁰⁰ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, Пленуми (до V конгреса), II/1, *Први пленум, 12-13. април 1948*; М. Ђилас, *Vlast*, стр. 150-154; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, стр. 516-525; В. Дедијер, *Dokumenti 1948*, књ. 1, стр. 225-233; S. V. Темпо, *Revolucija koja teče*, књ. 4, стр. 29-33.

⁴⁰¹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 151-154.

консултовања су настављена и после заседања, "у приватним разговорима и распрама чланова ЦК", тако да су присутни на другом дану заседања имали формиран јединствен и заједнички став. Сутрадан је усвојен одговор ЦК КПЈ, који је саставио Тито, а потписали заједнички Тито и Кардељ и формирана комисија за испитивање "случаја" Жујовића и Хебранга. Одговор је усвојен "без битних измена", сем додатка који се односио на предлог совјетској страни да пошаље у Југославију комисију за проверу валидности својих оптужби.

Писмо са одговором ЦК КПЈ упућено је 13. априла ЦК СКП (б)-у, које је амбасадор Владимир Поповић (који је присуствовао седници од 12. и 13. априла) лично предао Молотову, 18. априла. У писму се, најпре, изражава изненађење "тоном и садржином" писма ЦК СКП (б)-а од 27. марта, а потом саопштава да су такве информације добијене, пре свих, од Жујовића и Хебранга нетачне и да се то сматра "антипартијским" и "антидржавним" деловањем, које иде на штету у односима двеју држава. У одговору се, притом, поставља и питање зашто наведене сумње совјетског вођства нису, ако су биле од раније познате, изнесене приликом састанка са Стаљином, 10. фебруара 1948. Затим су, тачка по тачку, одбачене совјетске оптужбе од 27. марта, уз коментар да се одређене неправилности могу "отклонити", док се оптужба Велебита условно негира, уз напомену да се о томе води истрага и да је Велебит смењен са дужности из Министарства спољних послова. Што се тиче помињања Ђиласовог "инцидента" из 1944, у писму се каже да је југословенско вођство посебно иненађено што се помињу "старе свари с Ђиласом", а потом се одлучно тврди да "Ђилас није никад дао такву изјаву у таквом виду". Уз подсећање да је овај "инцидент" решен још 1945, и да се с тим и Стаљин сложио, у писму се даље истиче да је "немогуће схватити" зашто се овај догађај, као "ствар која је доказана као искривљена и нетачна", поново потеже као аргумент и подсећа да такав став нема "ни Ђилас, ни било ко од наших руководећих људи", јер такво мишљење може имати "не само непријатељ СССР-а, већ и непријатељ Југославије". У писму је, поред осталог, скренута и пажња на увредљиво помињање имена појединих руководилаца КПЈ у писму ЦК СКП (б)-а. На крају писма оцењује се да су оптужбе ЦК СКП (б)-а неоправдане уз наду на пријатељство и да се овај неспоразум може "ликвидирати".⁴⁰²

Посебно треба издвојити детаљ да се у овом писму, такође, негира и Молотовљева изјава да је Ђилас издао директиву да се на партијским курсевима и у

⁴⁰² V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, str. 239-249.

школама не изучава "Историја СКП (б)", а саопштава да је једино тачно "да је Ђилас, у више махова, рекао на партијским састанцима да се у основним партијским организацијама показало да неразвијено чланство погрешно схвата поједине проблеме из 'Хисторије СКП (б)' и механички их упоређује са развитком у Југославији". Наиме, она је изречена амбасадору Владимиру Поповићу 4. априла, после упућивања писма Молотова и Стаљина од 27. марта, када га је Молотов о томе обавештавао. У депеши Титу, од 20. априла, Поповић пише: "Том приликом говорио је и о неким стварима које нису изнесене у писму, на пример о томе да су му Мађари рекли да је Ђидо изјавио да не треба изучавати историју ВКП (б) код нас..." Молотов је затим Поповићу нагласио да су се они радовали југословенским успесима и о томе писали, "а показало се да је требало да буду опрезнији, да су веровали Ђиласу, али да су се уверили да је он то проиграо". Поменути изјаву Ђилас је, по свој прилици, неопрезно изрекао током боравка у Будимпешти (13-17. априла), као делегат КПЈ на обележавању стогодишњице Мађарске револуције, што Ђилас у мемоарима не спомиње. На питање Поповића, да ли после писма од 27. марта могу у ЦК КПЈ остати људи чија су имена поменута, Молотов је неодређено одговорио: "Ми не верујемо речима већ делима".⁴⁰³ Тито у одговору Поповићу, 26. априла, не коментарише Ђиласов испад, већ саопштава да је, преко ЦК СКП (б)-а добио "страшно увредљиве" резолуције ЦК Мађарске, Бугарске и Пољске (наглашавајући посебно Бугарску) и да му је "сада савим јасно" да је ЦК СКП (б) писмо од 27. марта послато истовремено "и нама и другом партијама".⁴⁰⁴ Наведена Молотовљева изјава је, иначе, сасвим сигурно, представљала додатно непријатно совјетско жигосање Ђиласовог имена, а, рекло би се, и додатну непријатност југословенском руководству.

У међувремену, Поповић је, 25. априла, упутио Ранковићу писмо у коме наводи примере совјетских "карактеристика" појединих руководилица КПЈ. Тако Поповић наводи и податке о Ђиласовој "карактеристици", добијених из разговора са Јованом Марјановићем, који се тада налазио на школовању у СССР-у. Наглашавајући да се Марјановић налазио "стално у руском друштву", па је отуда и дознао податке, Поповић пише: "Такође, чуо је од људи који су, по његовом мишљењу, имали прилике да виде те карактеристике, да за друга Ђида код њих постоји карактеристика у којој се, између

⁴⁰³ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Писмо Владимира Поповића Александру Ранковићу, 19. април 1948.*

⁴⁰⁴ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41, *Писмо Ј. Б. Тита Владимиру Поповићу (лично), 26. април 1948.*

осталог, говори да је то човјек који би хтио да буде велики теоретичар, а у ствари је фразер. Кад је то чуо, онда му је, каже, било јасно зашто су неки другови понекад са неком прикривеном иронијом говорили о другу Ђиласу. Затим је изјавио следеће: друг Јуро Густинчић, причао му је 1945. друг Масларић, који је тада био његов очух, у свом интимном кругу како је између њега и друга Ђиде често долазило до несугласица по разним питањима у вези са партијском школом. Он је при томе наглашавао да је друг Ђидо врло самовољан човјек, да, тобоже, често ради и против директива друга Тита. Тако је недавно он, Масларић, хтио да за школу заузме неку зграду, а друг Ђидо се није сложио упркос наређењу друга Тита. Друг Тито је, тобоже, тада рекао Масларићу да је друг Ђидо врло самовољан. Исто тако, по причању Густинчића, Масларић је говорио да се Ђидо и Бевц добро не слажу. Међу њима често долази до несугласица. Тада је Масларић говорио да због тога Бевц, тобоже, не трпи Ђидо, а да је друг Бевц теоретски за неколико глава виши од друга Ђиде итд".⁴⁰⁵ Не знамо да ли је са овом совјетском, прилично осетљивом, "карактеристиком" био упознат и Ђилас, али је сигурно да су је Ранковић и Тито, а можда и Кардељ, примили к знању. Такође нам, за сада, није позната цела садржина поменуте "карактеристике".

Ускоро је уследило и ново писмо ЦК СКП (б)-а, 4. маја, у којем се, уз оцену да је југословенски одговор даље "заоштравање конфликта", одбацују објашњења ЦК КПЈ и детаљно, у девет тачака, појашњавају разлози совјетског незадовољства.⁴⁰⁶ Између осталог, питање Ђиласовог "инцидента" из 1944, подробније се разматра у петој тачки под насловом "О антисовјетској изјави друга Ђиласа, о обавештајној служби и о трговачким преговорима". У вези са тим се најпре образлаже: "Ми смо изјаву друга Ђиласа оквалификовали као антисовјетску зато, што је тобожњи марксист друг Ђилас, због поступка двојице, тројице официра, превидео основну разлику између социјалистичке Совјетске армије, која је ослободила народе Европе, и буржоаске енглеске армије, чији је задатак да угњетава, а не да ослобађа народе света". Потом се

⁴⁰⁵ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41, *Писмо Владимира Поповића Александру Ранковићу*, 25. април 1948.

⁴⁰⁶ Тачке из писма ЦК СКП (б)-а од 4. маја 1944. гласе: 1. О опозивању совјетских војних саветника из Југославије; 2. О совјетским цивилним специјалистима у Југославији; 3. О Велебиту и другим шпијунима у апарату Министарства иностраних послова Југославије; 4. О совјетском амбасадору у Југославији и совјетској држави; 5. О антисовјетској изјави друга Ђиласа, о обавештајној служби и о трговачким преговорима; 6. О неправилној политичкој линији Политбироа ЦК КПЈ у питањима класне борбе у Југославији; 7. О неправилној политици Политбироа ЦК КПЈ у питању односа између партије и Народног фронта; 8. О забрињавајућем положају у југословенској компартији; 9. О уображености руководиоца ЦК КПЈ и о њиховом неправилном односу према својим грешкама. (видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, str. 264-282).

негирају објашњења из писма ЦК КПЈ од 13. априла, уз навођење Стаљинових речи из телеграма Титу непосредно после "инцидента" и помињање Ђиласовог личног извињења совјетском вођи у Москви, 1945. године. На крају се износи закључак: "Ми у овој антисовјетској изјави друга Ђиласа, која није наишла на отпор других чланова Политбироа ЦК КПЈ, видимо основу оне клеветничке пропаганде руководиоца КПЈ против Совјетске армије и њених представника у Југославији, која је била узрок опозивању наших војних саветника". Овај проблем се апсолвира констатацијом да се, нажалост, показало "да погрешка друга Ђиласа није била случајна".⁴⁰⁷

Одмах затим у писму следи одељак посвећен одговору на Титове и Кардељеве "оптужбе" по питању врбовања југословенских грађана, од стране представника СССР-а у Југославији, за совјетску обавештајну службу. У његовом завршном делу, посебно се наглашавају и тобоже различити начини третмана совјетских људи у Југославији од Југословена у СССР-у. Тако се наводи пример последњег боравка југословенске делегације у СССР-у, у којем је, на ироничан али и отворен начин, Ђилас оптужен за шпијунску делатност. У вези са тим, каже се следеће: "Треба напоменути да југословенски другови који долазе у Москву обично потпуно слободно путују по градовима СССР-а, сретају се са нашим њудима, слободно разговарају с њима. Није се дешавало да им је влада СССР-а чинила ма каква ограничења. Приликом свог последњег доласка у СССР друг Ђилас је, проборавивши у Москви, отишао на неколико дана у Лењинград да поразговара са совјетским друговима. Према југословенској шеми податке о партиском и државном раду могућно је узимати само код руководећих органа ЦК партије или Владе. Ипак, друг Ђилас није скупљао податке код тих органа СССР-а него код месних органа лењинградских организација. Шта је друг Ђилас радио тамо, какве је податке скупљао, – ми нисмо сматрали за потребно да се занимамо тим питањем. Ми мислимо да он тамо није скупљао податке за англо-америчку или француску обавештајну службу, него за руководеће органе Југославије. И, уколико је то тачно, ми не видимо у томе ништа за осуду, пошто југословенски другови могу у тим подацима наћи поучне ствари. Друг Ђилас не може рећи да су му чињена ма каква ограничења.

Поставља се питање: зашто совјетски комунисти у Југославији треба да имају мања права него југословенски у СССР-у".⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ *Isto*, str. 270-271.

⁴⁰⁸ *Isto*, str. 272.

Писмо ЦК СКП (б)-а се завршава коментаром предлога Тита и Кардеља о доласку совјетских људи у Југославију ради провере стања, да се "не ради о проверавању појединих чињеница, него о принципијелним размимоилажењима" и предлогом да се, пошто су о ситуацији обавештени централни комитети девет комунистичких партија, "ово питање расправи на најближем састанку Информбироа".

Убрзо је, након овог писма, одлучено да се сазове нова седница ЦК КПЈ за 9. мај. "То заседање ЦК већ није било драматично, иако је писмо совјетског ЦК било и 'опширније' и темељније", сећа се Милован Ђилас. На тој седници су одбачене оптужбе из последњег писма ЦК СКП (б), уз Титов предлог да се закључи дискусија са ЦК СКП (б) "путем једног кратког писма". Такође је одлучено да се не иде на састанак Информбироа, "јер је дискусија бесмислена, пошто су нас већ све партије осудиле". На основу предлога комисије, одлучено је да се Жујовић и Хебранг искључе из КПЈ и ставе под истрагу. На седници је, под посебном тачком, констатовано и да су се односи са Албанијом знатно погоршали. На крају је саопштено да ће се Пети партијски конгрес сазвати крајем јуна и, притом, одређени реферати и референти.⁴⁰⁹ Недуго потом одбијен је и совјетски предлог да њихови људи учествују у истрази над Жујовићем и Хебрангом, а одговор је Совејтима писмено саставио и упутио Милован Ђилас.⁴¹⁰

Југословенско партијско руководство је, 17. маја, упутило ЦК СКП (б)-у, одговор на писмо од 4. маја. У њему се са жаљењем констатује да даља преписка, услед најновијих дешавања, практично више није могућа и да КПЈ предлаже да "на дјелу докаже" нетачност оптужби, тако што ће ревносно радити на изградњи социјализма. Након два дана, 19. маја, ЦК СКП (б) је, званичним писмом, још једном предложио ЦК КПЈ да дође у Букурешт на заседање Информбироа, али је југословенско руководство већ наредног дана, 20. маја, на пленарној седници Политбироа, овај позив једногласно одбило и донело одлуку да се Пети конгрес КПЈ сазове за 21. јул 1948. Потом је уследило четврто писмо ЦК СКП (б)-а, 22. маја, у коме је, кроз пет тачки, став КПЈ осуђен и проглашен "националистичким". Ово писмо се сада критички обрађало директно Титу и Кардељу, без помињања других имена из југословенског руководства. На крају писма се каже да "без обзира на то да ли ће се претставници ЦК КПЈ јавити или не на заседање Информбироа, ЦК СКП (б) инсистира на претресању питања о

⁴⁰⁹ *Zapisnici sa sednica Politbiroa...*, str. 248-250; М. Ђилас, *Vlast*, str. 158-159; S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, str. 68-69.

⁴¹⁰ АЈ, ЦК СКЈ, Пленуми (до V конгреса), II/2, *Пленарна седница од 20. маја 1948. (са прилозима 1-2)*, стр. 3; М. Ђилас, *Vlast*, str. 163.

стању у југословенској компартији на следећем заседању Информбироа". ЦК СКП (б) је ЦК КПЈ, 19. јуна, упутио и службени позив на заседање Информбироа у Букурешту, за 20. јун. Југословенско руководство је већ сутрадан позив одбило, упутивши заседању Информбироа писмо у којем, у пет тачака, образлаже разлоге одбијања, наводећи неравноправне услове одржавања заседања. Информбиро девет комунистичких партија, на седници од 20. до 22. јуна 1948. у Букурешту, осудило је делатност руководства КПЈ, а по том питању 28. јуна објавило Резолуцију. Тиме је југословенско-совјетски сукоб званично отпочео.⁴¹¹

Совјети су, у данима пред заседање Информбироа, очигледно покушавали на разне начине да изазову раздор у југословенском руководству. Један од њих је и пуштање разноразних интрига преко југословенских дипломатских представништава на рачун појединих југословенских руководиоца. Међу тим именима више пута је помињан Милован Ђилас. О Ђиласу је слата порука да је, практично, већ означен као непријатељ СССР-а и да је једна од особа из руководства која представља сметњу у даљим односима између две државе. Тако амбасадор Поповић у писму Титу од 30. маја, наводи "дуге" разговоре које је у последње време водио са "многим утицајним совјетским људима", који су на нападно љубазан начин, очито, покушавали да извуку информације о дешавањима у југословенском врху. Поповић пише да су Совјети, поред љубазности и излива "симпатија" за Југославију, дискретно "убацивали" и оптужбе, садржајем исте као из писма од 27. марта, наглашавајући притом забринутост за судбину Жујовића и Хебранга. Међутим, у контексту наведеног, Поповић на недвосмислен и једноставан начин констатује и чињеницу: "Трн у оку им је Ђидо". Југословенски амбасадор је, на крају писма, закључио за Совјете "да су се залетели", па и на неки начин покајали и да, заправо, нуде компромис, па тако Титу, чак, предлаже да се "лично" обрати Стаљину "једним топлим писмом" у којем би му детаљно изложио југословенка постигнућа, али и недостатке и грешке. Међутим, Поповић у својим закључцима наводи и да Совјети "нескривено желе уклањање Ђида из руководства".⁴¹²

У наредном писму Титу, од 1. јуна, Поповић наводи разговор са представницима совјетског Генералштаба Антоновом и Славином, на свечаности у част завршених југословенских полазника академије Генералштаба. Поповић је, притом, напоменуо да је начелник Генералштаба Антонов дошао на свој захтев, иако није био позван, па с

⁴¹¹ Видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, str. 285-312.

⁴¹² АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Писмо Владимира Поповића маршалу Титу, 30. мај 1948.*

тога сматра да је јасно "да није дошао на своју руку". Током разговора, Поповић је искористио прилику да запита Антонова и Славина о односима између две земље. Совјети су се чудили неповерењу руководства КПЈ и одбијању да учествује на заседању Информбироа, извлачећи из тога закључак да Југословени нису у стању да аргументовано бране своје ставове. Говорећи о општем неповерењу и једностраности југословенског вођства, навели су као пример однос према "спорним" активностима Ђиласа и Темпа. Поповић о томе каже: "Они никако не могу прихватити нашу позицију, која се по њиховим речима своди к томе, да су они дужни да апсолутно све верују нама, а ми да не верујемо апсолутно ничему што они кажу. Као пример наводе њихово мишљење о Ђиду и Темпу, за које и овом приликом тврде, да су и раније, као и за време боравка у Москви, па и после оба видели у Совјетском Савезу само оно што не ваља. Славин тврди да ни један њихов човек који зна Ђиду и Темпа не може да наведе ни један озбиљан пример који би говорио о њиховом до краја правилном односу према СССР-у. Ако то знају наши људи и тако осећају, каже Славин, како нам се може веровати. По њиховом мишљењу не ради се у овом случају само о томе, што су Ђидо и Темпо у овој или оној ситуацији дословно рекли, важан је њихов став као утицајних руководиоца уопште према СССР-у и по питању односа између наше две земље. Ми смо, каже, убеђени да је он неправилан, опасан и штетан. Зато смо ми, каже Славин, с правом очекивали, да ће Ваш ЦК то питање разматрати и с тачке гледишта интереса државе која је заинтересована за учвршћење односа са СССР-ом. Они зато сматрају да је донето једнострано решење искључењем Жујовића и Хебранга, без обзира на то што они сматрају да их није требало искључити, јер по њиховом мишљењу, то је поред осталог доказ, да је код нас забрањена критика и да се ми немилосрдно обрачунавамо са сваком ко се усуди да критикује, што није и не може бити својство ком-партије. Међутим, истичу, да о Ђиласу и Темпу, који се окривљују за неправилан и недозвољен однос према СССР-у, не доноси ЦК никакво решење. То ми, каже Славин, никада не можемо да примимо као правилно". Поповић на крају наводи да је "карактеристично" да су га његови саговорници упорно настојали да увере да су Југословени писма ЦК СКП (б) погрешно разумели и да она нису упрена против КПЈ и "руководства у целини", већ је њихова порука "да грешке појединаца, т.ј. горе поменутих другова могу довести до опасних теорија којима су се служили Троцки, Бухарин и др. и ништа више".

Мишљење југословенског амбасадора је било да ставове Антонова и Славина треба примити као став совјетског руководства.⁴¹³

Два дана касније, у кратком извештају упућеном Александру Ранковићу, 3. јуна, амбасадор Владимир Поповић је пренео информације о гласинама "шта се прича" у круговима блиским совјетском руководству. На самом почетку, Поповић о Ђиласу и Кардељу наводи кружење мишљења да су "стари троцкисти, али врло рафинирани", а на другом месту Поповић, између осталог, говори и о совјетском плану који се састоји у томе "да изолују Тита од Ђида и Бевца, а затим да ударе по Титу".⁴¹⁴ Овим "гласинама", које је Поповић пренео Ранковићу, јасно се упозорава на совјетске намере о изазивању раздора у врху југословенског руководства, као дела општег плана за обрачун са КПЈ. Пошто је својим последњим извештајима амбасадор Поповић бројним примерима указао на совјетске намере у правцу званичне осуде руководства КПЈ, Тито му је ускоро послао поруку да се врати за Београд и напусти место амбасадора у Москви, "ради учешћа на конгресу Партије". Тако се Југославија, на почетку јуна, и на дипломатском пољу припремила за сукоб са СССР-ом, који ће ускоро уследити.

Према сећањима Милована Ђиласа, југословенско руководство је спремно очекивало саопштење са заседања Информбироа у Букурешту. За прве вести били су задужени људи у Танјуг-у, који су, пак, добили налог да о томе одмах обавесте Ђиласа. Тако је, 28. јуна, Радио Праг пренео Резолуцију, а Ђилас и Дедијер су истог дана забележили текст Резолуције и проследили га Политбироу. Исте вечери, у Политбироу је одлучено да се за сутрадан, 29. јуна, сазове седница ЦК, поводом Резолуције Информбироа.⁴¹⁵ Ђилас је у мемоарима забележио да је у току ноћи, 28-29. јуна, на своју руку, саставио нацрт одговора на Резолуцију ИБ-а, који је сутрадан на седници понудио као основу за званичан одговор југословенског ЦК. Предлог је усвојен, а наредног дана је, заједно са Резолуцијом ИБ-а, штампан и одговор ЦК КПЈ, састављен по Ђиласовом предложеном нацрту, без већих и суштинских измена.⁴¹⁶

Совјети су на пролеће 1948, у месецима пред Резолуцију ИБ-а, када се кроз критику вођства КПЈ путем међупартијске преписке припремао политички обрачун, Милована Ђиласа, као личност из врха југословенског руководства, дефинитивно били

⁴¹³ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Писмо Владимира Поповића маршалу Титу, 1. јун 1948.*

⁴¹⁴ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-41а, *Писмо Владимира Поповића Александру Ранковићу, 3. јун 1948.*

⁴¹⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 166.

⁴¹⁶ Видети: V. Dediđer, *Dokumenti 1948*, knj. 1, стр. 312-319.

означили као непријатеља СССР-а. Ђиласови спорни моменти из прошлости, пре свега "грешке" у погледу неопрезних изјава, стављене су максимално у функцију оптуживања југословенског партијског и државног руководства за "антисовјетску" делатност. Самим тим, Ђиласово "определјивање" било је фактички одређено. После оваквих оптужби, Ђилас, вероватно, више није могао себи да дозволи превелика "колебања". Његова судбина је тиме била "везана" за југословенски брод.

Критика совјетског и афирмација југословенског искуства

У "другој фази" Ђиласовог учешћа у југословенско-совјетском сукобу, од Резолуције ИБ-а до јесени 1949. године, карактеристична је активност југословенског руководства у настојању да оповргне оптужбе СССР-а и напору да докаже, пре свега, идеолошку "правоверност". У том периоду, присутан је и доследан политички отпор све агресивнијим совјетским нападима, а такође се јављају и први знаци афирмације самосталног југословенског политичко-револуционарног искуства. Почевши од лета 1948, све више постаје важно и идеолошко-теоријско питање, као посебан терен отпора агресивним намерама СССР-а. Прецизно и суштински, одлике наведеног периода објаснио је професор Љубодраг Димић: "Сукоб са Информационим бироом отворио је читав низ сложених идеолошко-теоријских и практично-политичких питања (однос међу социјалистичким државама, улога државе у прелазном периоду, улога партије у новом времену, карактер власти и њених субјеката, национално питање и друго). Теоријска мисао и свакодневна пракса сливале су се у процес препун противуречности... Одбрана независности, економска блокада, пропагандни притисак, војне провокације, подршка маса спутавали су изразитија идеолошка струјања у КПЈ... Дотадашњи курс није мењан већ је, још у већој мери, афирмисао совјетско искуство...".⁴¹⁷

Већ је било речи о Ђиласовом стаљинизму и привржености политици СССР-а до почетка југословенско-совјетског сукоба. Последњи израженији пример заступања ових ставова представља оснивачка седница Информбироа, септембра 1947, уз пар текстова

⁴¹⁷ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 342.

објављених у штампи после овог догађаја.⁴¹⁸ Може се поуздано рећи да су наведене Ђиласове политичко-идеолошке позиције почеле да западају у кризу већ током прве половине 1948. године, тачније у месецима који су обележили период између његовог боравка у СССР-у (јануар-фебруар 1948) и Резолуције Информбироа и Петог конгреса КПЈ (јун-јул 1948). Тешко је, међутим, прецизно установити који "степен" критичког односа према СССР-у је Ђилас гајио у то време, као и тачан извор његових узрока. Такође, питање је да ли се, у периоду непосредно пре Резолуције Информбироа, код Ђиласа уопште може говорити о некој критици или, пак, о политичкој "конфузији" изазваној ставовима СКП (б)-а према руководству КПЈ.

Ђиласу очигледно није било нимало једноставно да прихвати нову ситуацију. Тако Владимир Дедијер пише: "Од свих људи који су окруживали Тита, Миловану Ђиласу је требало највише времена да се прилагоди, не зато што је био политички колебљив, већ због његовог црногорског виолентног темперамента. Од фебруара до јуна 1948. године, његова су се расположења поново кретала попут клатна, као што је био случај у сличним одлучујућим ситуацијама за време рата, 1941. године у Црној Гори, и јуна 1943. године на Сутјесци. У једном тренутку би пао у дубоку депресију, и био на ивици самоубиства, а већ у следећем би блистао од оптимизма".⁴¹⁹ Ситуације Ђиласовог тешког "преживљавања" овог периода, као и његова темпераментна иступања, одлуке и опредељења у правцу промене мишљења, Дедијер описује на следећи начин: "Стаљин и Молотов су 27. марта упутили Централном комитету улиматум, а Централни комитет је о целокупној ситуацији расправљао на седницама 12. и 13. априла. У неколико писама приспелих из Москве, Кардељ и Ђилас су оптуживани као 'троцкисти', Лазар Колишевски, један од водећих југословенских комуниста писмено ми је потврдио да је Ђиласа веома погодила Стаљинова и Молотовљева оптужба да је 'троцкиста'. На седници пред свима пао је у дубоку депресију и викао да ће извршити самоубиство јер не може поднети такву увреду. Тито и остали су га смиривали, а одмах затим отишао је у другу крајност и постао један од најжешћих критичара Стаљинове тврдње да је југословенска партија буржоаска и да смо

⁴¹⁸ Видети: М. Ђилас, "Поводом информационог савјетовања представника неких комунистичких партија", *Борба*, 8. октобар 1947; М. Ђилас, "Тридесетогодишњица Октобарске револуције.", *Борба*, 7. новембар 1947.

⁴¹⁹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 328-329.

изневерили социјализам. Ђилас је толико био опседнут идеологијом да није био у стању да види да је Стаљинова прокламација чиста превара."⁴²⁰

У мемоарима, Ђилас у више наврата скреће пажњу на латентне појаве критичког односа према совјетској држави, идеологији и политици, које су се у њему јављале и пре југословенско-совјетског сукоба. У том смислу, пре свега, треба узети у обзир његове тврдње да је, у време када је ступио у партију, стаљинизам прихватио у облику "готових формула", односно догматски и некритички, и да је самим тим, касније, у "додирима" са стварношћу, постепено долазило до урушавања ригидних уверења и до могућих појава, како их он често назива, "јеретичких" мисли. Ђилас је себе из тог периода, осим као догматски оријентисаног идеолога, представио и као особу у непрекидном размишљању, дилемама и сумњама. Заметак својих критичких односа према СССР-у Ђилас описује кроз три своја боровка у првој земљи социјализма, 1944, 1945. и 1948. године. Током првог боровка, 1944. године, Ђилас треба да је формирао закључак који се по први пут односио на сагледавање неке врсте "аутономног" односа двеју страна, односно да југословенски комунисти, као "доследни интернационалисти", морају бити чврсто везани за СССР, али и да своја политичка питања морају решавати сами, јер је и совјетска страна "пре свега" окренута себи. Тада је, такође, и о Стаљину, насупрот дотадашњем идолатријском мишљењу, први пут, како каже, стекао и "рационалне, мада нецеловите и недомишљене утиске".⁴²¹ Са другог боровка, априла 1945, који се одвијао под непријатним околностима "инцидента" са Црвеном армијом, Ђилас бележи да је "тамо однео и отуд понео сумње",⁴²² док се са трећег и последњег боровка, наводно вратио "критичан и разочаран безмало према свему" у СССР-у, али још увек "неодовољно и незрело критичан према идеји и њеном отелотворењу у Стаљину..."⁴²³ Укратко, Ђиласове тврдње се односе на то да је он, непосредно пред избијање југословенско-совјетског сукоба, интимно већ гајио одређене критичке погледе у односу на СССР. Ови Ђиласови искази се не могу са сигурношћу потврдити, јер тренутно расположиви извори указују на супротно, да је у овом периоду заступао изразито стаљинистичке ставове и оданост совјетској политици и идеологији, као, уосталом, и целокупно руководство, у складу са тадашњом "линијом" КПЈ.

⁴²⁰ Исто, стр. 330.

⁴²¹ М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 14.

⁴²² Исто.

⁴²³ Исто.

Насупрот Ђиласовим тврдњама, Кардељ је изричит када говори о његовом стаљинизму. Говорећи о Ђиласовим погледима уочи југословенско-совјетског сукоба, Кардељ је Владимиру Дедијеру рекао следеће: "До раскида са Стаљином Ђилас му је био сасвим одан и данас се чудим како се није изјаснио за Коминформ. И Стаљин је био за њега. Можда га је преплашила његова изјава 1945, о томе како су црвеноармејци силовали у Београду? Не знам да ли му је кумовао његов национализам или нешто друго, или се уверио у све веће ширење руске власти код нас. Нормално је било да је био уз Коминформ. У сваком случају, био је превртљив човек, који је стално мењао своје назоре и погледе. Фебруара 1948. у Москви понашао се простаљинистички, иако на састанку са Стаљином ништа није говорио. Ипак, његови коментари после састанка доказују да није веровао у нашу моћ и способност да можемо да Стаљину дамо отпор. Или није тада схватио праве намере Стаљина".⁴²⁴ Међутим, Кардељеве речи такође треба узети с резервом, због могуће једностраности, с обзиром на каснији сукоб са Ђиласом, када већина југословенских руководилица о Ђиласу није изрицала позитивно мишљење.

Треба поменути да ни сам Ђилас у својим сећањима није у потпуности сигуран у степен тадашњих својих критичких погледа на стаљинизам. Он углавном говори о интимним дилемама, изазваним критичким опажањима појединих недостатака у совјетској политичкој, друштвеној, културној, па и идеолошкој пракси, не поричући своју још увек снажну политичко-идеолошку везаност за СССР. Тако наилазимо и на пример који показује да је Ђилас у мемоарима потврђивао свој стаљинизам и у ситуацијама када га објективно није било. Наиме, говорећи о свом писаном извештају са састанка код Стаљина, 10. фебруара 1948, Ђилас наводи да се његов текст завршава изражавањем вере у љубав совјетског вође према југословенској Партији и њеном руководству. "Тај завршетак", бележи Ђилас у мемоарима, "одудара и од духа текста, а поготову од чињеница наведених у њему: идолатријске схеме још се нису биле сасвим разградиле у мени, а поврх тога сам сумњао – као што се и потврдило – да Жујовић обавештава амбасадора Лаврентијева о стању у ЦК и гледањима чланова ЦК. Величање Стаљина ће се наставити и на Петом конгресу Компартије Југославије – свакако већ с мање илузија, а с више тактичког 'лукавства' ..." ⁴²⁵ Из анализе овог документа, о којем смо већ детаљно писали, не види се неки посебно критички интонирани "дух текста",

⁴²⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj. 3, str. 128.

⁴²⁵ M. Đilas, *Vlast*, str. 135-136.

већ углавном конкретне чињенице, односно детаљно описани садржај састанка, без неких посебних ауторових упуштања у коментаре. Такође, не можемо потврдити да ли је Ђилас баш тада, када је извештај (по други пут) читан пред ЦК-ом, 1. марта, посумњао у Жујовићеву просовјетску делатност, па да је то био један од разлога наводног изрицања поменутог завршетка.

Међутим, оно што озбиљно доводи у питање овај моменат из Ђиласовог сећања, јесте чињеница да у оригиналном документу, самом рукопису извештаја, овакав или сличан завршетак не постоји. Једини коментар на крају текста односи се на Стаљинову критику бугарске делегације. Завршне реченице Ђиласовог рукописног извештаја гласе: "Напомињем да је Стаљинова критика Димитрова, иако груба по форми, била изречена у пријатељском тону. Овај извештај је писан по забиљешкама прављеним на састанку и по сјећању".⁴²⁶ Такође, податак о друкчијем завршетку извештаја, налазимо у сведочењу Владимира Дедијера. Наиме, Дедијер је, у време када је састављао прво издање прилога за биографију Ј. Б. Тита, 1951, лично од Тита добио на увид оригинални текст Ђиласовог извештаја. Тада се Дедијер, како каже, "изненадио" када је на крају текста прочитао реченицу која гласи: "Међутим, не треба сумњати ниједног тренутка у велику љубав друга Стаљина према читавој нашој Партији, читавом ЦК-у, а нарочито другу Титу". Тито је Дедијера, међутим, изричито упозорио да то тада не објављује "ни за живу главу". Када је Дедијер касније, 1967, упитао Ђиласа зашто у свом америчком издању *Разговора са Стаљином* није поменуо наведени завршетак свог извештаја, овај треба да му је одговорио да је имао немеру да мало "залукави". Дедијер је, руководећи се податком о поменутој реченици којом је, по њему, Ђилас завршио извештај, изнео и закључак да је цели извештај, "а нарочито његова последња реченица", представљао "важан сигнал" Титу да мора обратити пажњу на ослобађање својих сарадника од Стаљиновог култа, јер је, по Дедијеру, "и сам Тито патио од противречности у сопственој души".⁴²⁷

Међутим, као што је поменуто, у тексту рукописа извештаја, који се налази у архиву Ј. Б. Тита (данас смештеног у Архиву Југославије), таква реченица не постоји. Очито, несигуран у своје сећање, Ђилас је приликом писања мемоара, у овом случају, по свој прилици поверовао Дедијеру, чије је, пак, разлоге за поменуто сведочење тешко утврдити, сем ако није својевремено имао увида у евентуално неку другу, можда и

⁴²⁶ АЈ, КМЈ, 1-3-6/571, *Извештај Милована Ђиласа са састанка код Стаљина 10. фебруара 1948. (рукопис)*, стр. 8.

⁴²⁷ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, str. 294-295.

првобитну, верзију извештаја, којом ми, за сада, не располажемо. Углавном, ако је веровати доступном рукопису извештаја, Ђилас у њему ни на који начин није посебно испољио стаљинизам, али његово супротно тврђење у сећањима (очигледно заснованим на Дедијеровим тврдњама) нам говори о накнадном признању да је у том периоду још увек заступао политику привржености СССР-у.

С друге стране, видели смо да Ђилас већ на седници од 1. марта 1948. више није гајио илузије у југословенско-совјетске односе, када је поставио питање да ли ће се социјализам "развијати слободно" или ће зависити од "проширења" доминације и утицаја СССР-а. Такође, постоји могућност да је тада поставио и питање потребе афирмације југословенског револуционарног искуства. Наведене Ђиласове дилеме је, по свој прилици, додатно потврдило, ако не и трајно политички решило, писмо ЦК СКП (б), од 27. марта, посебним помињањем Ђиласовог имена у негативном контексту, као и остала писма совјетског руководства која су потом уследила, а у којима је Ђилас играо улогу једног од главних "негативаца". Резолуцијом Информбироа, само је званично потврђена совјетска осуда југословенског партијског врха, посебним наглашавањем владајуће четворке: Тита, Кардеља, Ђиласа и Ранковића. Тако је Ђилас и дочекао Пети конгрес КПЈ, на којем ће први пут јавно, у своје име, иступити поводом напада из СССР-а, износећи критичке погледе према таквим ставовима совјетског руководства, али само у смислу негирања "апсурдних" оптужби и снажног доказивања идеолошко-политичке исправности. Међутим, и поред оваквог карактера критике, боље речено, одбране и правдања, може се рећи да тада званично почиње и Ђиласово "градирање" критике СССР-а, испрва његове политике, а касније, како време буде протицало а ситуација заоштравала, и идеологије и система.

После писма ЦК СКП (б)-а, од 19. маја, у коме се југословенско руководство позива на заседање Информбироа за сутрадан, 20. маја, Политбиро ЦК КПЈ је, уместо одласка у Букурешт, сазвао 20. маја пленарну седницу.⁴²⁸ На седници је, као израз политичке одлучности, манифестовано строго јединство Партије, уз одбацивање позива на присуство заседању Информбироа. С тим у вези, током дискусије о совјетском позиву, Ђилас је, испољивши противљење одласку, подвукао и намере супротне стране за разбијање КПЈ: "Нека нам кажу своје планове..., да заузмемо став, али не да постижу оно што хоће разбијањем наше партије (подвучено у оригиналу – прим. АМ). Кад би ми

⁴²⁸ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, Пленуми (до V конгреса), II/2, *Пленарна седница од 20. маја 1948, прилог 2*, стр. 1-17.

признали оно, што они хоће, нико даље од чланова то не би признао и одобрио".⁴²⁹ Дакле, Ђилас је из дотадашњих ставова СКП (б)-а, као и остали део руководства, јасно уочио совјетске намере у правцу уношења подела у врху КПЈ, које би водиле ка разбијању и потчињавању југословенске партије, а такве сумње ће Совјети наредних дана додатно потврдити преко југословенског амбасадора Владимира Поповића, о чему је већ било речи. Тако можемо рећи да је Ђилас, у периоду пред Резолуцију ИБ-а, заузео јасне политичке позиције јединства партијског и државног руководства, а самим тим и одлучност у намери супротстављања СССР-у.

На седници је, такође, испољена и намера јасне афирмације самобитности југословенског револуционарног искуства и историјски стечене независне позиције југословенске партије. Тито је већ на почетку састанка, у оквиру расправе о сазивању партијског Конгреса, говорећи о свом будућем реферату, посебно нагласио: "Хоћу у свом извјештају казати, да наша партија није неки дошљак, већ ми и прије првог светског рата имамо борце, да наша партија није настала од авануриста на велу соц. рев. (на валу социјалистичке револуције – прим. АМ) по првом светском рату".⁴³⁰ Нешто касније, у полемици са представником ПК Црне Горе, Божом Љумовићем, који се изјаснио за одлазак делегације КПЈ у Букурешт, Тито је супротан став образложио речима: "Ради се сасма о нечему другом. Ради се да ми заборавимо све, што смо радили, сакрити своје заслуге, истицати СС (Совјетски Савез – прим. АМ)... да не спомињемо свој допринос новим формама револуције. Нису задовољни односом нас и СС, тј. да ли се може остварити социјализам ван склопа СС-а; иначе говорити о нашем соц-у (социјализму – прим АМ) је лијева фраза".⁴³¹ Потом је Тито, образлажући совјетске тежње ка комплекснијим федералним облицима у Источној Европи, питање самосталног развоја социјализма у Југославији везао за конкретне политичке прилике: "Данас већ говоре, да не може бити два соц-а. Ми мислимо како ће се даљњи рев.[олуционарни] покрет у свијету развијати. Ако би се укључили у СС добила би међунар.[одна] реакција аргуменат како су нар.[одне] демократије увод у СС. Ја ћу са Стаљином о свему овом дискутирати – о федерацији – али не примам готове одлуке...

⁴²⁹ Исто, стр. 8.

⁴³⁰ Исто, стр. 2.

⁴³¹ Исто, стр. 9.

Ми нећемо да увијек останемо примитивни. То су основна питања, а све друго ситнежи".⁴³²

Афирмација самосталности југословенског искуства била је, дакле, потврђена као легитимни аргумент у даљој борби против оптужби из Москве. У прилог овоме требало је понудити и аргументе из недавне прошлости, који би потврдили негативан однос СССР-а према југословенском револуционарном и ослободилачком покрету. После Титовог излагања, Милован Ђилас је изнео аргументе који су говорили о историјату неразумевања са СССР-ом. Аргументи су били следећи: "1) 1937. кад је Стаљин хтио распустити нашу партију – нису разумијели наш процес; 2) Нар.[одно] осл.[ободилачки] рат нису разумијели, помагали Дражу иако су са ЦК имали везу. По одлукама у Јајцу Мануилски Влаховићу рекао да је Стаљин рекао да су одлуке Јајца нож у леђа СС-а. Кад је Енгл.[еска] позитивно реаговала, онда су објавили одлуке, али не о забрани повратка краљу. Нису вјеровали да су присталице Енгл.[еске] дражиновци, већ то означили као наше секташтво. То би практично значило распустити парт.[изанске] одреде. У тим најтежим моментима наше партије нису нам дали подршке иако су у међунар.[одним] односима дали; 3) Сада је питање изградње соц-а код нас властитим снагама. Ми вјерујемо да имамо снаге зато идемо смијело, одређујемо свој властити правац. Али тиме нисмо између СС-а и Америке, већ са СС-ом... Ако би на нас навалили зап.[адни] империјалисти ми би се бранили, па да се види како се 'троцкисти' боре против имп-а (империјализма – прим АМ)".⁴³³ Самобитност југословенске револуције је, према томе, наглашавана, али се и верност СССР-у такође помињала, а идеолошка исправност потврђивала. У даљој дискусији по овом питању, Ђилас је, негирајући неправедне оптужбе, притом, поново подвукао неопходност партијског јединства и опстанка према совјетским намерама да разбије југословенско руководство: "Не можемо се изравnavати са партијама Италије и сл. Ми смо борбом доказали, да нисмо секташи... Они хоће фракцију у ЦК, они хоће да дигну ЦК итд. Рјешити питања могу само са ЦК, али никако на његовој лешини... Ми би били без части, да пристајемо на дискусију о том јесмо ли лажови, издајници итд".⁴³⁴

На седници од 20. маја одлучено је да Ђилас буде задужен за израду будућег програма КПЈ. Тада је формирана и комисија за израду пројекта програма КПЈ, а текст

⁴³² Исто, стр. 10.

⁴³³ Исто, стр. 10-11.

⁴³⁴ Исто, стр. 12.

је припреман и редигован у наредних месец дана. Одмах после Резолуције ИБ-а, објављен је и Пројект програма КПЈ, 30. јуна 1948.⁴³⁵ Целокупну структуру и тематски садржај текста Пројекта сачинио је Милован Ђилас. Тако је Ђилас предложио, тачније, издао смернице, да се у уводу програма, као "идеолошке и политичке основе и тактике Партије", стриктно нагласе "марксизам-лењинизам", "искуства СССР-а" и "наша сопствена искуства". Такође је, у делу о учвршћењу независности Југославије, сугерисао да се нагласи "стварање морално-политичког јединства народа Југославије и ослон Југославије на СССР, земље народне демократије и на моралну подршку радничких и демократских покрета у свијету".⁴³⁶ О овом документу, Ђилас у мемоарима пише да је то био "не само лош, него и имитаторски, неадекватан и некреативан програм". Коментаришући његов настанак, Ђилас бележи: "Нашав се под оптужбама – оптужбама иза којих смо слутили блокаду и оружане претње – Совјетског Савеза и свих комунистичких партија, а и сами још увек свешћу дубоко у лењинизму, чланови Политбироа су сматрали за најсврсисходније ако се препише програм совјетске партије, који је – то смо знали – и у Совјетском Савезу већ био застарео: баш то сам ја предложио – дакако уз уношење неких наших особености – а сви су ми посулили... Програм није имао већег одјека, па га ни партијско чланство није пригрлило. А и како би – кад смо и ми вође, понајпре ја као најодговорнији творац програма, већ после годину, годину и по дана, увидели сву његову застарелост и неоригиналност? Али били смо, барем, у тој, формално важној тачки, колико-толико поштеђени од бесомучне и безобзирне 'критике' просовјетских пропагандиста..."⁴³⁷ Реферат о партијском програму, у чијој изради је учествовао и Милован Ђилас, поднеће на Петом конгресу КПЈ Моша Пијаде.⁴³⁸

Пети конгрес КПЈ одржан је 21-28. јула 1948. О Петом конгресу КПЈ, Радован Зековић преноси речи Милована Ђиласа: "Послије сукоба са Стаљином 1948. године, био је V конгрес КПЈ. Када читате те текстове, тај конгрес је био чист стаљинистички. Да покажемо да смо досљедни. *Међутим, у пракси га потпуно напуштамо*" (подвукао Р. З.).⁴³⁹ Рекло би се да ова Ђиласова изјава прилично добро илуструје суштину југословенске политике у етапи која је отпочела Петим конгресом КПЈ. Наиме, у

⁴³⁵ Видети: "Пројект програма Комунистичке партије Југославије", *Борба*, 30. јун 1948.

⁴³⁶ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-е-42, *Напомене Милована Ђиласа за увод програма (рукопис), 1948.*

⁴³⁷ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 168.

⁴³⁸ Видети: *V конгрес Комунистичке партије Југославије...* стр. 491-534.

⁴³⁹ Р. Зековић, "Ђилас и Голи оток", у: *Милован Ђилас (1911-1995)*, стр. 192.

јавности је требало свим снагама доказивати "правоверност", а у складу са развојем догађаја стварност је све више наметала сумње у заузети политички курс и све неминовније се ишло ка еманципацији и афирмацији властитог политичког искуства. Ђиласов коментар о стању у југословенском руководству тих дана по питању сукоба са СССР-ом, који је забележио у мемоарима, изгледа овако: "Југославија је тада, са свим недоследностима и оптерећењима, ипак закорачила својим путем. А то ће такође бити почетак отпадања од совјетског центра и других комунистичких партија: такво нешто смо ми у вођству слутили, па и предвиђали, мада се у нашој свести то тада мање јављало као 'национални пут', као 'национални комунизам', него као 'нове форме', нови путеви социјализма..."⁴⁴⁰ Тито је, уосталом, на седници од 20. маја, у вези са Конгресом, посебно нагласио да се мора "сачувати част наше партије", а о СССР-у треба говорити "обазриво", истичући амбиције да ће Конгрес "по квалитету бити први иза ВКП (б)",⁴⁴¹ што је значило максимално доказивање политичко-идеолошке исправности.

Пошто је поменути реферат Ђилас званично, под својим именом, поднео на Конгресу, а самим тим и стао иза његових ставова, сматрамо да је важно анализирати поједине делове у којима је, у том тренутку, требало оповргнути актуелне оптужбе из Москве и доказати верност и исправност политике југословенске партије.

Из реферата, у овом тренутку, вреди издвојити делове које се тичу односа према СССР-у. Најпре, у делу текста који говори о историјату делатности КПЈ пред и у току рата и револуције, упада у очи потпуно негирање бирократског и недемократског карактера совјетског друштва, а све у склопу опште апологетике система и идеологије у СССР-у. Као карактеристичан пример оваквих ставова говори део у коме се, ради наглашавања оданости политике КПЈ према СССР-у у недавној прошлости, анализира делатност унутарпартијских фракција у годинама пре избијања рата: "Предосјећајући олују, буржоазија је пустила у погон и троцкистичке провокаторе. Они су ширили буржоаске лажи и клевете о Совјетском Савезу, о тобожњој Стаљиновој диктатури, о тобожњој власти бирократије у СССР-у, о тобожњем фалсификовању процеса против троцкистичких, зиновјевских и бухариновских шпијуна; ове јадне групице, проткане полицијским шпијунима, предузимале су све што се од њих тражило да парирају рад Партије на популаризацији СССР и његових великих успјеха у изградњи

⁴⁴⁰ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 170.

⁴⁴¹ АЈ, ЦК СКЈ, Пленуми (до V конгреса), II/2, *Пленарна седница од 20. маја 1948, прилог 2*, стр. 9.

социјализма..."⁴⁴² Поред наведених речи, у прегледу историјата деловања КПЈ кроз реферат се константно наглашава чврста повезаност са политиком СССР-а и беспоговорна оданост према совјетском систему и идеологији.⁴⁴³ "Правоверна" прошлост нарочито је истакнута следећим речима: "Популарисање СССР и Црвене армије и развијање љубави према њима било је – уз борбу против окупатора – главна садржина читаве агитационо-пропагандне активности. Та активност је била тако обимна и свестрана да би њено излагање захтјевало посебан реферат." У вези са тим је посебно истакнуто да је популарисање СССР-а схваћено као "саставни дио борбе за ослобођење", да је судбина народа Југославије "неодвојива од судбине Совјетског Савеза", а да је борба против окупатора "истовремено и дуг према херојској борби народа СССР-а".⁴⁴⁴ Такође је наглашено да су искуству у раду КПЈ послужила искуства СКП (б) "као идеолошка оријентација од неоцјењиве важности".⁴⁴⁵ У ово време не само да није било јавне критике совјетског система и идеологије, већ су јавности упућивана и својеврсна "упозорења" у случају појаве сличних активности, чиме се несумњиво желео нагласити политички аспект сукоба насупрот идеолошком, као последице нежељеног "неспоразума" између суштински истоветних система. У реферату је овај проблем посебно подвучен: "Услјед напада ЦК СКП (б) на нашу Партију такође је могућно да се појави извјесно потцењивање развитка и тековина савремене теоретске мисли у СССР. Те појаве треба осудити као неправилне не само због нашег општег односа према СССР него и због тога што се тиме кочи идеолошки развитак и напредак у нашој земљи. Идеолошка борба у СССР у периоду прелеза у комунистичко друштво имаће огроман значај за све земље, а нарочито за нас, на нашем путу социјалистичког развитка."⁴⁴⁶

⁴⁴² *V конгрес Комунистичке партије Југославије...* стр. 246-247.

⁴⁴³ "Нарочито мјесто у нашој агитацији и пропаганди заузимала је полуларизација Совјетског Савеза, његове снаге и његових успјеха у социјалистичкој изградњи, као и политичка борба за савез Југославије са Совјетским Савезом. Том питању је наша Партија прилазила с разних страна. Прије свега, Партија је том питању прилазила са задатком везивања наших радних маса за Совјетски Савез, буђења и развијања љубави према њему и – самим тим – јачања антифашистичког фронта и његовог јединства под вођством Совјетског Савеза. Том питању је наша Партија прилазила и са становишта уношења идеја социјализма у народне масе и њиховог васпитања у духу тих идеја. Том питању је наша Партија прилазила, коначно, и као питању обезбјеђења националне независности наше земље. Парола савеза са СССР била је средство раскринкавања – на питању независности Југославије – разних империјалистичких агентура у нашој земљи." (*Исто*, стр. 254).

⁴⁴⁴ *Исто*, стр. 273.

⁴⁴⁵ *Исто*, стр. 276.

⁴⁴⁶ *Исто*, стр. 288.

Међутим, и поред доказивања политичке исправности према СССР-у и идеолошке "правоверности", у реферату је ипак истакнута и "нијанса" којом је стављена на знање потреба афирмације аутономног југословенског искуства: "Наша основна слабост није изучавање марксизма-лењинизма уопште, на основу дјела класика, него израда *наше* (наглашено у оригиналу – прим. АМ) стварности и тековина *наше* револуције и путева изградње социјализма *код нас* на основи марксизма-лењинизма. Дакле, ради се о неопходном и неодложном разрађивању *наше* проблематике на основи учења Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина."⁴⁴⁷ Подвучено је да је то "неодложни и неопходни" задатак, док је као својеврсни мобилизацијски подстицај посебно истакнуто питање "југословенског социјалистичког патриотизма."⁴⁴⁸ Међутим, такође је пажљиво наглашена и нијанса између "новог југословенског патриотизма", као афирмације самосталне југословенске политике, и потврђивања оданости СССР-у, као незаобилазне политичке потребе.⁴⁴⁹ У борби против "империјализма" закључено је да ће КПЈ "пружати свестрану подршку борби Совјетског Савеза и демократског тора, коме он стоји на челу".⁴⁵⁰

На самом крају реферата остављен је простор за коментар на оптужбе упућене из Москве. Укратко и веома сажето, најпре је, на основу изложеног, закључена идеолошка исправност Партије, а потом се прешло на конкретне оптужбе. Истакнуто је да "између наше Партије и оних општих марксистичко-лењинистичких принципа који су изложени у писмима ЦК СКП (б) и поменуте резолуције Информационог бироа – не

⁴⁴⁷ Исто, стр. 289.

⁴⁴⁸ Тада се први пут јавно износи потреба за детаљнијом употребом историје КПЈ и НОБ-а, као легитимизацијске основе за аформацију "новог југословенског патриотизма", па тако Ђилас напомиње: "Основу нашег новог, социјалистичког, југословенског патриотизма мора представљати рад на историји наше Партије, на историји нашег радничког покрета, на историји наше Народноослободилачке борбе. Без теоретског и историјског осветљавања ослободилачке борбе радних маса Југославије није и не може бити потпуно идеолошко подизање Партије и народа. Зато један од најозбиљнијих задатака које Партија у наредном периоду мора свакако да почне рјешавати јесте – организовање научног рада на теоретском и историјском испитивању историје наше Партије, нашег радничког покрета и Народноослободилачке борбе". (Исто, стр. 290).

⁴⁴⁹ "У наредном периоду у нашој идејно-политичкој борби за јачање и учвршћење јединства народних маса и јединства народа Југославије нарочито мјесто треба да има – питање југословенског социјалистичког патриотизма. У чему је садржина тог питања? Подизати наше радне људе у духу новог, југословенског патриотизма – то значи вршити мобилизацију за изградњу социјализма код нас. Нема социјализма без социјалистичког патриотизма. Социјалистички патриотизам значи васпитање наших људи у духу безграничне љубави и вјерности својој домовини, на изворима наших славних револуционарних традиција из прошлости..., имајући увијек пред очима изградњу социјализма. Нови југословенски патриотизам значи усађивање и продубљивање мржње према империјалистичким поробљивачима, према изазивачима рата. Он значи одгајање маса у духу вјерности и љубави према СССР и према свим демократским и револуционарним покретима у свету." (Исто, стр. 289-290).

⁴⁵⁰ Исто, стр. 291.

постоје никакве разлике" и да "ми не поричемо ни један од тих принципа". Затим је додато да КПЈ није прекршила ни један од тих принципа, па се оптужбе из писама ЦК СКП (б) с тога морају оквалификовати као "клевете", "неистине" и "измишљање грешака и заблуда". У складу са тим, констатовано је да ће "сваки дан, неизбјежно, откривати сву апсурдност поменуте критике, сву исправност политике наше Партије". Закључено је да је "због свега тога, најсигурнији начин да наша Партија побиједи... – вјерност принципима марксизма-лењинизма".⁴⁵¹

У мемоарима, Ђилас истиче да југословенско руководство још увек није имало никакве ставове о идеолошком карактеру сукоба, нити је такав аспект узимало у обзир: "... ни свест вођа, поготову ако се има у виду идеологија, није била много одмакла, сем у државној независности и истини о југословенској револуцији, односно у одбрани своје власти и свог интегритета..."⁴⁵² По Ђиласу, његове интимне политичко-идеолошке недоумице и критичка преиспитивања према СССР-у интензивно су појачани са Петим конгресом. Своје тадашње дилеме описао је у сећањима на следећи начин: "У мени се, већ у првим данима после V конгреса ако не и у току њега, сложило уверење – да је V конгрес, упркос томе што је снажно, спонтано манифестовао јединство, остао шупаљ, недоречен у битним питањима, заправо – у идеолошком и искуственом дистанцирању од Совјетског Савеза. У свест, из ноћних буђења, продирало ми је сазнање да Стаљин и стаљиновци и лове нас замком истоветности с њима – нашим доказивањем да смо исти и да смо им верни: јер ако је тако – зашто их не слушамо, зашто се препиремо? То је било, у бити – данас ми тако изгледа, а тако сам то смућено и доживљавао – осећање националне и револуционарне особености, упркос наслеђеним, позајмљеним, идеолошким истоветностима са Совјетским Савезом".⁴⁵³

После Петог конгреса у југословенском руководству је, по свој прилици, била присутна и свест о важности и идеолошког питања (ако не о хитности његове употребе, оно бар о потреби његовог разматрања). Ситуација са Москвом се постепено све више заоштравала, а потреба за анализирањем нових догађаја се све више осећала. Чланови најужег руководства су постали приснији, све чешће су се међусобно дружили, одлазили у лов, неформално се састајали, инсталирали "специјалне" телефонске линије и на те начине све интензивније размењивали мишљења. Владимир Дедијер о томе

⁴⁵¹ Исто, стр. 293.

⁴⁵² М. Ђилас, *Vlast*, стр. 171.

⁴⁵³ Исто, стр. 204.

пише: "Такође је дошло до нове поделе задужења међу њима, и Ђиласова улога је постала значајнија. Истину за вољу све до 1948. године он је био задужен за идеолошка питања, али је почетком конфликта са Стаљином идеолошко питање постало најзначајније. Што су Стаљинови напади постајали жешћи, Тито и његови сарадници постајали с све популарнији у народу, али је јединство Партије и даље било кључно питање. Пре рата, као и за време рата, они су били индоктринирани догмама лењинизма и стаљинизма. Тито је после 1948. често наглашавао да људски ум није нека врста електричне струје: он се не може гасити и палити..."⁴⁵⁴ Разлику у погледима међу члановима југословенског врха на новонасталу ситуацију, Дедијер овако описује: "Првих месеци се расправљало о природи овог великог конфликта. Кардељ и Ђилас су више били склони да га посматрају као првенствено идеолошко питање, док је Тито наглашавао да се овде ради о међудржавном сукобу једне велике силе и једне мале земље. Значајно је да су Кардељ и Ђилас убедили Тита још док су били писани одговори Стаљину."⁴⁵⁵

Ускоро ће Ђилас и самостално јавно изрећи своја размишљања на тему југословенско-совјетских односа. Већ месец дана након одржавања Петог конгреса, Ђилас је, у говору партијском активу Друге пролетерске бригаде, 1. септембра 1948,⁴⁵⁶ јасније изнео поставке о карактеру југословенско-совјетског сукоба. Међутим, у овом случају још увек нема знакова садржајније критике система и истицања самобитности и разлика. Наиме, он је тада у први план истакао, односно дао предност политичком аспекту сукоба са СССР-ом, као неспоразуму између две социјалистичке државе, насупрот "идеолошком", односно дубљем сукобу који би потенцирао "системске" разлике између два друштва. Карактер сукоба је још увек чврсто био "везан" за политички терен, а аналитички приступ се примарно односио на принципе међудржавних односа, посебно у социјалистичком свету. Ипак, био је то први Ђиласов јавни наступ који је одважније и садржајније говорио о односима са СССР-ом: "Ја сам у говору ишао нешто даље од V Конгреса. Сматрао сам – а тако и други вођи – да нам је

⁴⁵⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 328.

⁴⁵⁵ *Isto*, str. 330.

⁴⁵⁶ "Борба социјализма у Југославији и Пети конгрес КПЈ. Говор друга Милована Ђиласа одржан 1. септембра на састанку партијског актива Друге пролетерске дивизије", *Борба*, 4. септембар 1948; видети и: *Војно-политички гласник*, 1/1948, стр. 6-10.

Конгрес дао легитимитет и да треба смелије да кренемо с критиком односа СССР према нама", сећа се Ђилас.⁴⁵⁷

Како би нагласио озбиљност, сложеност и суштину ситуације, Ђилас је на почетку говора, говорећи о значају и условима под којима је одржан Пети конгрес, политичке прилике из 1948. упоредио са оним из 1940, када је одржана Пета земаљска конференција КПЈ, последњи највиши партијски форум, чије руководство је, у време Резолуције ИБ-а, формално и даље било на челу Партије. То поређење није било експлицитно, али је било прилично јасно. Ђилас најпре каже: "Рад V. конференције одвијао се у периоду најезде њемачког фашизма, у периоду када је њемачки империјализам већ отворено постављао као циљ – освајање свјетског господства, када се припремао да изврши напад на Совјетски Савез". Одмах затим констатује: "Период који данас проживљавамо, а у коме се одвијао рад V. конгреса, није нимало мање значајан, а борба коју водимо и која нам претстоји, није нимало лакша и простија".⁴⁵⁸ Дакле, југословенско-совјетски неспоразум, већ увелико озваничен после Резолуције ИБ-а, по Ђиласу није био "нимало мање значајан" од претеће немачке агресије на почетку Другог светског рата. Наравно, Ђилас је, као основни међународни контекст у коме је одржан Пети конгрес, навео хладноратовске поларизирајуће односе у којима је "империјалистичком" западном супротстављен "антиимперијалистички" источни блок на челу са СССР-ом.

У наведеном говору, Ђилас је тадашње односе Југославије и земаља "народне демократије" окарактерисао као "неразумевање" руководства тих земаља према напорима у изградњи социјализма у Југославији. По њему суштина сукоба, односно "неспоразума", била је само у "другачијој форми", базираној на различитом револуционарном искуству: "... тиме што нам неке вође комунистичких партија праве тешкоће – наша борба за изградњу социјализма није постала нешто у теоретском погледу ново, нити значи откривање неке нове законитости у развоју социјализма. Исто тако, као што нико не може голом тврдњом доказати да се код нас не изграђује социјализам..., исто тако би било неправилно доказивати – због тога што код нас изградња социјализма иде другим темпом и уз друге околности – да су се измјенили закони изградње социјалистичког друштва, које су открили Маркс-Енгелс-Лењин-Стаљин. Пут, форме развоја, револуционарна пракса – друкчији су, али је општа

⁴⁵⁷ V. Kalezić, *Ђилас, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 57.

⁴⁵⁸ *Борба*, 4. септембар 1948.

законитост иста." Овим ставом се, међутим, јасно наговештавала чврста позиција југословенске стране у односу на сопствену политичку еманципацију, без обзира на уверавање и потврђивање своје идеолошке "правоверности" према СССР-у. "Општа законитост је, дакле, иста као и у СССР-у," говорио је Ђилас, "а биће таква и у другим земљама кад узму одлучан и недвосмислен курс ка социјализму, али је манифестовање те законитости друкчије."⁴⁵⁹

Међутим, без обзира што је "брзи темпо" развитка социјализма у Југославији везао за повољну ситуацију коју карактерише "постојање СССР-а и низа демократских земаља као и снажних социјалистичких и демократских покрета", Ђилас је као једну од основних "карактеристика" југословенског развоја јасно навео самосталност: "Наша земља изграђује социјализам својим сопственим снагама. Тиме ја, разумије се, нећу да кажем да ми хоћемо и желимо да тако буде. Наш став у тој ствари је сасвим јасно одредио V. конгрес и он се састоји у следећем: ми градимо социјализам сопственим снагама због тога што желимо да до максимума развијемо сопствене производне снаге, а не због тога што не би хтјели да те снаге удружимо са социјалистичким снагама других земаља".⁴⁶⁰ Тако је Ђилас у овом говору, први пут јавно, почео да разрађује тезу о самобитности југословенског пута у социјализам, односно да поставља и афирмише југословенско револуционарно искуство одвојено од совјетског. У овом тренутку, тај напор се још увек ограничавао на међусобне односе социјалистичких држава.

Централно питање Ђиласовог говора односило се на проблематику изградње социјализма сопственим снагама и однос по том питању према СССР-у, као највећој и најмоћнијој социјалистичкој земљи. Ову тему формулисао је и изложио кроз одговор на критику са Истока упућену у виду "замјерки" југословенском руководству да тежи развоју социјализма без СССР-а, односно ван његовог утицаја. У свом одговору, Ђилас се позвао на искуства из југословенске самосталне револуционарне праксе и, по први пут, на Лењинове тезе о односима између социјалистичких земаља.

Ђилас је, најпре, споменуо економске односе, приметивши да се из праксе види како се они одвијају "на бази уобичајене трговине, а не на бази (како би требало да буде) постепеног приближавања економија и свестраног међусобног упознавања разних социјалистичких земаља, водећи при том рачуна да то приближавање буде на бази равноправности, тј. да развија оне продуктивне снаге у свакој од њих за које има

⁴⁵⁹ Исто.

⁴⁶⁰ Исто.

највише природних и других услова, а да упознавање буде обострано".⁴⁶¹ С тога је образложио да је и југословенска страна, услед таквог третмана, била присиљена да тргује. По питању "свестраног међусобног упознавања", Ђилас је изнео примедбу да Југославија није наишла на позитивне сигнале с друге стране. Иницијативе у том правцу покретали су, заправо, само људи са југословенске стране, "који никада, на примјер, нијесу могли схватити зашто у економској размјени између њих и социјалистичких земаља треба да важе исти закони као и између капиталистичких земаља". "Према томе," закључује Ђилас, "пракса нам не даје и није дала никакав материјал који би нас гурао на линију да не изграђујемо социјализам сопственим снагама".⁴⁶² Дакле, Југославија у свом темпу развитка и изградње није била дужна да се обазире на друге социјалистичке земље, већ да се ослања на сопствене снаге. За то је велику одговорност Ђилас пребацио на политику СССР-а.

Потврду за своју тврдњу Ђилас је налазио у Лењиновим теоретским радовима. Полазећи од Лењинове тезе да ће у социјализму неминовно доћи до приближавања социјалистичких држава, Ђилас апострофира карактер тог приближавања које би се, по Лењину, одвијало на бази "добровољности, постепено, у разним формама тј. на основи свјесне акције оних који се уједињују". У вези са тим, Ђилас подвлачи одсуство Лењинових тврдњи да нека социјалистичка земља има обавезу да чека стицање свих повољних услова за уједињење са неком другом социјалистичком земљом, па с тога, закључује, "да свака треба да изграђује социјализам што боље и брже може... и да при том тражи нове форме" у правцу уједињења. А "ми не поричемо Лењина", наглашава Ђилас. "Ми смо увијек били за то да се на основу лењинизма рјешавају сва питања, да се, дакле, сва питања која искрсавају између социјалистичких држава рјешавају на бази отворених дискусија, на бази споразумевања".⁴⁶³ Одмах затим, у складу са наведеним, прелази на конкретну критику: "Јер нас, свакако, лењинизам не учи да приближавање и уједињавање социјалистичких држава треба остваривати на тај начин што ће се измишљањем најчудовишнијих неистина и сличним мјерама упјереним против друге социјалистичке државе, против комунистичке партије и владе у тој држави, мобилизацијом најнегативнијих елемената 'обезбиједити' да дође до тог уједињавања".⁴⁶⁴ Зато шаље поруку да "такве односе ми сматрамо неправилним и

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Исто.

⁴⁶⁴ Исто.

недопустивим. То су односи из старог свијета и они не би смјели бити карактеристични за односе међу социјалистичким државама и за њихово зближавање".⁴⁶⁵

Ћилас је афирмацију југословенског искуства, позивајући се на поставке марксизама-лењинизма, повезао са афирмацијом општих принципа равноправности народа у социјализму и у изградњи социјализма. Наглашавајући, тако, неоспорну водећу улогу СССР-а, као "најјаче земље" социјализма у зближавању међу социјалистичким земљама и у борби против империјализма, Ћилас напомиње и да "та водећа улога, како ми схватамо лењинизам, не доказује се и не учвршћује тиме што се негира и потцјењује борба других народа".⁴⁶⁶ Затим, кроз актуелни пример критичких напада на Југославију, подвлачи да "то значи да се нашим народима убија вјера у њихове властите снаге, да им се брише њихова историја, да се свде на пасивне посматраче – што они нимало нијесу били, а није био ни један други народ – у великој борби човјечанства против капитализма".⁴⁶⁷ По Ћиласу, марксизам "учи" да учешће различитих народа у различитим условима ствара свеукупну историју и да "историја не сједи на мјесту и не чека да неко направи резолуцију па да се она покрене". Југославија је, по том питању, неочекиван и позитиван пример и "због тога је негирање и потцјењивање улоге појединих народа неспојиво с историјским материјализмом уопште, а напосе с учењем о неравномјерном развиту пролетерских револуција".⁴⁶⁸ Они који то раде чине "медвјеђу услугу СССР-у" и дају повода за његову критику са Запада. "Понављам, према томе, да није – што се нас тиче – спорна водећа улога СССР-а и Бољшевичке партије, него потцјењивање улоге народа Југославије и КПЈ... Није спорно, даље, питање да ли ми хоћемо или нећемо изградњу социјализма са или без Совјетског Савеза, него форма, начин на који треба да се стварају и развијају односи између социјалистичких држава – да ли путем споразумијевања и међусобног повјерења или сумњичења и 'осигуравања' путем клеветничких хајки, фракција, путем потцјењивања улоге појединих земаља и партија", закључује Ћилас.⁴⁶⁹

Говор активу Друге пролетерске бригаде, 1. септембра, био је први јавни наступ Млована Ћиласа у којем је критика упућена СССР-у имала одређене систематске карактеристике. Сада више, како се може запазити, није доминирала фразеологија о

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ Исто.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ Исто.

исправности сопствене политике и оданости првој земљи социјализма, као у случају недавно одржаног Петог конгреса, већ се у аргументацији користи ослонац на поједине теоријско-идеолошке поставке и позива на Лењинов ауторитет. Тако би се могло закључити да је Ђилас одмах након Петог конгреса КПЈ отпочео своју систематску критичку анализу СССР-а, испрва се ограничавајући на његову спољну политику и однос према малим социјалистичким државама и њиховој аутономности у искуству и деловању. Чак се у наведеном говору ни не напада отворено сам СССР као такав, нити се конкретно спомиње Стаљин или ма ко други из совјетског руководства. Критика се стриктно ограничава на спољнополитички терен (међудржавне односе), а сукоб карактерише искључиво као "неспоразум", који протежирају "разни каријеристи и људи сумњивих схватања и намјера" и добрим делом се као одговорност пребацује на руководства других источноевропских земаља. Поред тога, у говору се први пут јавно конкретније афирмише југословенска независност, односно југословенско самостално револуционарно искуство. То се врши кроз актуелизовање принципа самосталног начина ("форме") пута у социјализам. Из тога се извлачи и закључак о неоправданости критика уперених према југословенском руководству.

У наредних месец дана Ђилас је своју критику политике СССР-а и афирмацију југословенског искуства "подигао" на лествици за још један ступањ. Док је званична државна спољна политика још увек заступала лојалност СССР-у (септембра, држање стране СССР-у на заседању ГС ОУН, затим, обележавање Октобарске револуције и слављење "великог Стаљина" итд.), у партијском гласилу *Борба* штампан је, у три наставка (2-4. октобар 1948), обиман Ђиласов чланак под насловом "Још једном о неистинитим и неправедним оптужбама против наше партије и наше земље".⁴⁷⁰ Био је то одговор на оптужбе из ЦК СКП (б), изложене у московској *Правди*, почетком септембра, у чланку "Куда води Југославију национализам Титове групе".

У поменутом тексту, Ђилас је са совјетским оптужбама полемисао кроз три "теме", које су носиле следеће наслове: "1. О 'национализму' вођа КПЈ и КПЈ и 'интернационализму' њихових критичара; 2. Шта се крије иза измишљотине о преласку Југославије у империјалистички табор; 3. Вође и партија, вође и народ".

⁴⁷⁰ М. Ђилас, "Још једном о неистинитим и неправедним оптужбама против наше партије и наше земље", *Борба*, 2-4. октобар 1948.

У броју *Борбе* од 2. октобра, Ђилас је "обрадио" прву тему, која се тичала оптужби југословенског руководства за "национализам".⁴⁷¹ Основно његово објашњење за неодлазак представника ЦК КПЈ на заседање ИБ-а, односило се на одсуство принципа у совјетским оптужбама. Наиме, југословенски ЦК био је оптужен за "издају" а не за "грјешке", а да је у питању било ово потоње, југословенски представници би се одазвали позиву. ЦК КПЈ је био унапред оптужен, а пошто је одбијен његов предлог да се јавно утврди да нису тачне оптужбе, "које онемогућавају дискусију по евентуалним принципијелним питањима...", основа принципијелне дискусије била је разорена до краја", онемогућивши на тај начин и учешће представника југословенског ЦК. Такође, по Ђиласу, тиме је био разорен и "дотада уобичајени начин критике у радничком покрету – да критика буде начелна и заснована на чињеницама". Међутим, он посебно наглашава: "Нико не оспорава ауторитет ЦК СКП (б), нико ко је при себи не може да негира његову прошлу и садашњу улогу. Али ауторитет није све, истина је изнат ауторитета – то је, досада, био принцип у радничком покрету".⁴⁷² Било је то први пут да Ђилас у јавности довео у питање врховни ауторитет Москве, као неупитног арбитра у међусоцијалистичким односима. "Истина је изнад ауторитета", а своју истину, разуме се, овога пута има и југословенска страна.⁴⁷³

"Национализма је идеологија буржоазије", подсећа даље Ђилас. Према томе, као такав, национализам се, по Лењину, веже за одређену националну буржоазију као класу и директно се супротставља "пролетерском интернационализму", који се везује за пролетерску класу. *Правда* је, цитирајући наведене Лењинове мисли, покушала да помоћу њих докаже национализам "Титове групе", иако се тиме, примећује Ђилас, "може доказати само чија је идеологија национализам, а чија интернационализам".⁴⁷⁴ Међутим, *Правда* је цитирајући Лењина, каже даље Ђилас, изоставила речи које се односе на егзистенцију два поменута супротстављена концепта "у националном питању" и "тиме испустила важан дио Лењинове мисли, која је сјајно изразила повезаност национализма и интернационализма, као супротних идеологија, са

⁴⁷¹ *Борба*, 2. октобар 1948.

⁴⁷² *Исто*.

⁴⁷³ Ђилас још истиче и да је ЦК КПЈ био унапред осуђен, а да је заседање ИБ-а само потврда тога. Присутне партије на заседању су се, управо, држале "само ауторитета", а тиме је била "разорена основа за стварну дискусију". На тај начин, пракса је показала да се у радничком покрету "одомаћују чудовишни методи борбе... да су сва средства дозвољена". Одбијање ЦК КПЈ да "под таквим условима" отпутује на заседање, проглашено је за "национализам". "Очевидно је," закључује Ђилас, "на основу саме историје читавог питања, да одбијање да се иде на засједање Информбироа не може да послужи као доказ национализма ЦК КПЈ". (*Исто*).

⁴⁷⁴ *Исто*.

националним питањем и начином његовог рјешавања".⁴⁷⁵ На то Ђилас надовезује и цитате из Стаљинових мисли из периода НЕП-а (1923), у којима се упозорава на проблем појаве национализма код "угњетених народа" изазваног руским "великодржавним шовинизмом", услед увођења појединих капиталистичких облика. Сумирајући Стаљина, Ђилас констатује: "Шта, дакле, значи националистичко скретање у одређеном радничком покрету, у периоду када се радничка класа налази на власти? 1. Скретање на линију одређене националне буржоазије и њене политике; 2. рушење политичке и друге равноправности народа; 3. покушај рестаурације капитализма". Услед одсуства свих наведених појава (рестаурације капитализма, гушења равноправности народа, јачања појединачних националних буржоазија), тврди Ђилас, нема ни национализма у Југославији, а што се, пак, тиче "југословенског национализма", њега поготову нема, јер "не постоји ни југословенска нација".⁴⁷⁶ А уколико се под југословенским национализмом сматра то што Југославија иде "својим путем у социјализам", онда то треба отворено рећи и о томе јавно расправљати и "баталити се прича и измишљотина о троцкизму, шпијунажи, национализму и т. сл," закључује Ђилас.⁴⁷⁷

Методe које користи ЦК СКП (б) у оптужбама ЦК КПЈ, према Ђиласу, не доприносе зближавању социјалистичких земаља: "Од **добровољног и природног** (наглашено у оригиналу – прим. АМ) зближавања радника, на линији свестраног јачања другарске сарадње, прелази се на превару, принуђивање и застрашивање..."⁴⁷⁸

Међутим, наведено доказивање верности и исправности већ увелико има само формални карактер и користи се, очито, само у контексту полемике са совјетском страном, јер Ђилас више не гаји уверење о побољшању односа. То се да закључити из реченица које у вези са тим, а у склопу разраде тематике "национализма" у КПЈ, Ђилас

⁴⁷⁵ Исто.

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ Исто.

⁴⁷⁸ Ђилас у вези са тим наводи актуелни пољски пример смењивања секретара Пољске радничке партије Владислава Гомулке. Међутим, Ђилас је истовремено настојао и да се ограда од карактера Гомулкиног случаја, понављајући југословенску верност СССР-у и идеолошку исправност. Наиме, Гомулка је био оптужен за "запостављање идејног и другог значаја ЦК СКП (б) и због попуштања капиталистичким елементима". Југословенски случај нема додирних тачака са случајем Гомулке. Напротив: "Ми никада нијесмо запостављали ЦК СКП (б), никада нијесмо стајали на позицијама које не би објективно ишле за јачањем улоге СССР-а у сваком кутићу земаљске кугле, а нијесмо ни попуштали капиталистичким елементима нити се мирили с њима". Грешака је било, наглашава Ђилас, и оне су признате на Петом конгресу, али је "генерална линија" КПЈ идеолошки и политички остала исправна. "А што се тиче односа према СССР-у и СКП (б) ту је наш ЦК од 1938-1948. године имао правилан став, који се увијек испољавао у безрезервној идејној и политичкој оданости и вјерности првој земљи социјализма и њеној херојској авангарди, из које је и поникао лењинизам". (Исто).

иронично исписује. Наиме, помињући слабости "других" партија, које су настајале по "принципу слободног уписивања", чему се КПЈ противила, Ђилас примећује да се на тај начин у њихове редове укључио и велики број припадника поражених снага, јер оне нису створане "на досљедним бољшевичким организационаим принципима". Али је", пише Ђилас, " – како се види по случају Гомулке – не само могућно, него чак и вјероватно да ће ЦК КПЈ бити у своје вријеме оптужен због тога што се те партије нијесу држале бољшевичких принципа и што су се у њих увукли и заузели у њима одговорне положаје разни националистички, па и фашистички елементи. Зашто да не? Па сама московска 'Правда' у своје вријеме правила је провидне алузије на то како ЦК КПЈ има везе с атентатом на Тољатија! Зашто се у том правцу не би ишло и даље?" Према томе, закључује Ђилас, КПЈ са "националистичким скретањима", приметним у другим партијама, "нема никакве везе". Такве појаве условљене су "унутарњим и другим условима тих земаља, а нарочито путевима којима су те партије ишле у свом развитку (изузев, разумије се, Бољшевичке партије)".⁴⁷⁹

Након "апсолвирања" питања национализма у КПЈ, Ђилас је прешао на питање критике совјетског "интернационализма". Према Ђиласу, Совјети су се "поколебали у интернационализму" и не држе се доследно "на позицијама солидарности и сарадње трудбеника у борби против империјализма" и "у борби за социјализам". Основна Ђиласова поставка заснива се на томе да се наведене совјетске позиције заснивају на "намјерном" потцењивању ослободилачке борбе народа Југославије, како би се доказало да народи Југославије нису одиграли "никакву битну улогу" у тој борби. Међутим, поред оправдања актуелних поступака према руководству КПЈ, совјетској страни су овакве тврдње, такође, потребне и у циљу да се Југославији "мимо њене воље... наметну форме развитка и односа који не одговарају ни њеној стварности, ни интересима њене радничке класе, ни брзини развитка социјализма у њој".⁴⁸⁰

Анализирајући совјетске критичке позиције, Ђилас примећује да су Совјети, уочивши њену неадекватност, критику убрзо свели на руководство КПЈ ("Титову групу"), док је народима Југославије признање борбе потврђено. Али, према Ђиласу, позитиван однос према тој борби задржао се само на општем "признању", док је онај важнији сегмент признања остао неизречен. Наиме, тај важнији сегмент признања односи се на то да "нико од њих **неће** (наглашено у оригиналу – прим АМ) да призна да

⁴⁷⁹ Исто.

⁴⁸⁰ Исто.

је у Југославији у току оружане борбе против окупатора извршена револуција која је дала власт у руке радним масама на челу с радничком класом".⁴⁸¹ Ђилас сматра да се ова чињеница не жели признати, "јер признати њу – значи признати да су се народи Југославије ослободили **сопственим снагама** (разумије се у условима Великог отаџбинског рата Совјетског Савеза, уз знатну помоћ совјетске армије и уз неоцјењену политичку и дипломатску подршку владе СССР-а и лично Ј. В. Стаљина)".⁴⁸² Признати југословенску револуцију и њене особености, значило би признати и "специфичне форме" у развоју социјализма у Југославији. "Дакле, ради се ни мање ни више него о **револуцији**, а не о 'херојским подвизима' ", јер је њих било и код других народа, закључује Ђилас и додаје да "наши критичари" беже од тог признања.⁴⁸³

У завршетку првог дела чланка, Ђилас истиче "два основна спорна питања између нас и наших критичара", која би се могла назвати и условима за евентуалну нормализацију односа: прво, престанак и одрицање од оптужби и друго, признање револуције у Југославији. С обзиром на карактер наведених "питања" и тренутно стање у односима између совјетског и југословенског руководства, на њих се реално и није очекивао неки (позитиван) одговор, већ су она више послужила Ђиласу као увод у његову критичку анализу, односно полемику са ставовима совјетског вођства. Тако је Ђилас друго питање означио као основно и суштинско.

Суштина дугог питања огледа се у томе што совјетска страна настоји, пре свега, да оспори "радничкој класи Југославије особености њеног пута" у социјализам и да јој наметне "форме борбе које се више не поклапају са стварношћу и због тога не одговарају ни интересима наших радних маса, ни интересима социјализма у свијету".⁴⁸⁴ То се чини без обзира што "наша радничка класа, односно њена Партија, ничим не одступају од теоретских закона изградње социјалистичког друштва, које су формулисали Лењин и Стаљин, него само, према својим условима, дословно врше њихову примјену".⁴⁸⁵ То се право, по Ђиласу, пориче радничкој класи и радним масама Југославије и у томе се огледа совјетско одступање од "интернационализма". Ђилас, даље, тврди да "наши критичари" тако "отступају од принципа разнообразности форми револуције и изградње социјализма, односно – признања могућности да други народи

⁴⁸¹ Исто.

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ Исто.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ Исто.

изналазе нове и друкчије форме".⁴⁸⁶ Тако Ђилас, својим тезама у погледу развоја социјализма, супротставља југословенску динамику совјетској статистици, односно, ако се тако може рећи, југословенски "либералнији" модел совјетском "конзервативнијем": "Они мисле да је живот застао тамо гдје су они застали са својим резоновањем. Они заборављају да је Лењин говорио да се 'старе ситуације не понављају у ранијем виду' и да 'никаква форма неће бити коначна док не буде постигнут коначни комунизам' ".⁴⁸⁷

На крају Ђилас, наводећи примере националистичких активности суседних земаља "народне демократије" и њихових мањина у Југославији, затим безобзирну кампању и методе критике, уз напомињање одсуства таквих појава на југословенској страни, Ђилас закључује да се национализам "угњездио код наших критичара а не код нас". Међутим, он прави разлику између "национализма" у СССР-у и национализма у осталим земљама "народне демократије" и код италијанске и француске партије. По Ђиласу, у СССР-у се не ради о "национализму", пошто за такву појаву у њему нема услова јер је буржоазија уништена, већ о "неразумијевању развитака у Југославији" а такође и "у другим земљама": " У СССР-у се ради, по нашем мишљењу, о несхватању свега онога новог што се догодило у Југославији у вези с особеностима револуције у њој и свим посљедицама које из тих особености истичу... Тиме су се, практично, Југославији наметале форме које јој нијесу одговарале, које су за њу застарјеле и које би је вукле назад, а не напријед. То се нарочито поштрило када је наша радничка класа одлучно и дефинитивно ступила на пут изградње социјализма. Објективно, по пракси и посљедицама, данас нема разлике између овог неразумијевања у СССР-у и опортунизма и национализма који је на питању Југославије избио у другим партијама, али су **коријени** (наглашено у оригиналу – АМ) једних и других погрјешних схватања различити". Тако Ђилас закључује да "не постоји националистичко скретање код ЦК КПЈ, него код многих његових критичара и дубоко неразумијевање југословенске стварности код совјетских другова".⁴⁸⁸

Побијање оптужби да југословенско руководство припрема прелазак Југославије у "империјалистички табор", тј. на Запад, Ђилас је изнео сутрадан, 3. октобра, у наставку чланка, у оквиру друге тачке полемике, под насловом "Шта се крије иза измишљотине о преласку Југославије у империјалистички табор".⁴⁸⁹ Основна Ђиласова

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ Исто.

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ Борба, 3. октобар 1948.

поставка заснивала се на доказивању немогућности таквих оптужби услед непостојања објективних (спољашњих и унутрашњих) услова за тако нешто. Кампања против Југославије у том правцу разложно је критикована, али је и могућност сарадње са "империјалистичким силама" одлучно одбацивана.

Прво питање тичало се оптужбе Југославије за самоизолацију. Ђилас је, најпре, констатовао да оптужбе за сарадњу Југославије са "империјалистичким силама" потичу из погрешних и злонамерних тумачења појединих конкретних ситуација (поједине новчане трансакције између влада Југославије и САД итд.) и да, заправо, таква кампања "демократских земаља" против југословенског руководства води Југославију у изолацију, за шта се, пак, оптужује "Титова група". Раскидање веза и односа са Југославијом извршавају се супротно њеним жељама. Од Југославије се тражи да призна грешке, чије признавање би са југословенске стране значило издају и одрицање од сопствених револуционарних тековина. Насупрот таквој кампањи против Југославије, југословенска штампа је, у односу на "демократске земље", лојална и са њима солидарна, пишући "само оно што је тачно", без колебања остајући на "антиимперијалистичкој линији".⁴⁹⁰ Према томе, за изолацију Југославије одговорне су "демократске земље", а не руководство КПЈ.

"Рачуница" кампање оптужби своди се, како Ђилас тврди, на план "моралног притиска" на народе Југославије код којих би, услед изолације и штете које би земља претрпела, руководство КПЈ изгубило углед и било збачено, јер би се земља у противном нашла "сама пред империјалистима" коју би ови несметано "прогутали". Међутим, такав план је "само на изглед" реалан. Ђилас томе супротставља велико искуство КПЈ (која је партија "бољшевичког типа" и која се не боји "ни тешкоћа ни тешких ситуација") и радничку класу и народе Југославије који су прошли "сурову школу оружане борбе на живот и смрт". Наведена "рачуница" југословенских критичара је, по Ђиласу, на нереалним основама из четири разлога.

Прво, свака одлука, па и одлука о евентуалном преласку у "империјалистички табор", зависи пре свега од југословенског руководства, радничке класе и радних маса Југославије. Другим речима, Југославија је независна држава. Према томе, тврдње о преласку Југославије у "табор империјалиста" нез значи ништа "него голу тврдњу и клевету која се окреће против оних који то тврде". То је, очигледно, јасно и критичарима, иначе, "чиме би се објаснило што они поступају према Југославији као

⁴⁹⁰ Исто.

држави много горе него према било којој капиталистичкој влади?" "Руководства демократских земаља изгледа мисле да им је према социјалистичкој Југославији све дозвољено, чак и оно што и не помишљају према капиталистичким земљама", подвукао је Ђилас и додао да наведена руководства, изгледа, желе изолацију Југославије баш због тога што су уверени у доследне "антиимперијалистичке" позиције њеног руководства, које самим тим и "не добија и не може да добије никакву потпору империјалистичких држава".⁴⁹¹ На тај начин би се земља довела у тежак положај и међународну изолацију, затим поткопао морал њених народа и на крају срушило њено руководство. "Какве би везе овакве намјере могле имати с комунизмом и ко ту иде на руку империјалистима, ко слаби фронт социјализма и демократије – није тешко видјети", примећује Ђилас. Тако да руководство КПЈ не сарађује са "империјалистима" и није криво што Југославију други изолују из сопствених интереса. "Руководство КПЈ одговорно је само у два случаја: прво, ако би оно слабило везе са демократским земљама (што оно ничим не чини): друго (и најважније) ако би се споразумјевало са империјалистима против независности своје земље или других земаља (што оно не чини и не може да чини). За све друго одговорни су други. Али ни од њих не зависи да ли ће Југославија прећи у империјалистички табор. То зависи у првом реду од саме Југославије. А у њој постоје тако јаке снаге, на челу са ЦК КПЈ, које могу данас лако спријечити покушаје капиталистичких елемената који би за тим ишли", закључује Ђилас.⁴⁹²

Други разлог за нереалност тврдњи југословенских критичара о преласку Југославије у "табор империјалиста", односи се на унутрашњу "упорну свакодневну борбу за социјалистички преображај" у југословенском друштву и одсуство јачања буржоазије и капиталистичких елемената који би то омогућавали. "Нespoјива је унутарња борба за социјализам са спољашњом политиком подређивања земље империјалистима".⁴⁹³ Питање изградње социјализма је основно и из њега проистичу и сва остала питања. Мероводност овог питања и активност КПЈ на том пољу показатељ су који побија тврдње о преласку Југославије на страну "империјалиста".

Трећи разлог лежи у догматској свести југословенских критичара. Према Ђиласу, они у својим критикама не могу да се ослободе "шаблона" и историјских

⁴⁹¹ Исто.

⁴⁹² Исто.

⁴⁹³ Исто.

"аналогија", па с тога поступају по начелу "ко није с нама, тај је против нас".⁴⁹⁴ Уопште, "метод аналогије" је неправилан и неприменљив, посебно на примеру Југославије (примери случаја Троцког и Бухарина, затим поређења КПЈ са мењшевицима или НОБ-а, као неоригиналног облика борбе, са случајем Шпанаца "од пре 140 година"), где се, по Ђиласу, "не ради ни о ревизији марксизма-лењинизма, ни о национализму", већ о "конкретној примјени марксизма-лењинизма на њене услове, што њени критичари никако неће да схвате". Према "историјским аналогојама", Југославија не би могла да опстане као "слободна и независна" земља уколико би је остали издвојили из "фронта демократских и социјалистичких земаља".⁴⁹⁵ Ђилас негира овакву могућност, јер Југославија има "све главне услове за успјешан развитак", а историјска аналогија је, као метод, "из основа" погрешна због тога што не уважава историјске чињенице као услове савремености, односно важне промене које су у међувремену настале Октобарском револуцијом и стварањем прве земље социјализма, СССР-а, које су, између осталог, омогућиле и услове за победу револуције у Југославији и њену социјалистичку изградњу. "Наша револуција", пише Ђилас, "није случајна појава, па није случајна појава ни наша изградња социјализма која се на ту револуцију логично и неизбежно надовезује и из ње излази".⁴⁹⁶ Ђилас поручује и да се "демократске земље" могу одрећи Југославије, али ће Југославија и даље бити уз њих, "јер на другој позицији, због саме своје унутарње структуре, не може ни да стоји", а да би "таква кратковида политика" југословенских критичара могла изазвати и агресију "империјалиста" на Југославију и да такву могућност не треба искључити.⁴⁹⁷

У оквиру четвртог разлога нереалности "рачунице" југословенских критичара, Ђилас поручује да "демократске земље" могу изловати Југославију, али тиме Југославије не престаје бити независна земља "која се досљедно бори за јачање демократије и социјализма у свијету", а да "демократске земље" тим потезом узимају на себе историјску одговорност.⁴⁹⁸

У трећем и последњем наставку чланка, који се на страницама *Борбе* појавио 4. октобра, Ђилас је полемисао на тему под насловом "Вође и партије, вође и народ".⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Исто.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ Исто.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Исто.

⁴⁹⁹ *Борба*, 3. октобар 1948.

Пошто код југословенских критичара постоји тенденција за "разбијање руководства КПЈ" и његово "одвајање од масе", Ђилас уочава проблем у тој, како каже, "тактици", јер се у њој не прави разлика између капиталистичког система, где је она могућа, и социјалистичког, где то није могуће. Наиме, у капиталистичком систему, на бази класне борбе, постоји и анимозитет између народа и власти, па је наведена "тактика" успешна јер је заснована на "неизбјежности и законитости класне борбе". У социјализму тако нешто не постоји, јер је власт "народна". Југословенски критичари, по Ђиласу, превиђају ову чињеницу и примењују исту "тактику" и на једно социјалистичко друштво, какво је југословенско, па је с тога она осуђена на неуспех. Уколико би се у Југославији одвијао процес повратка на капитализам, "тактика" југословенских критичара би, сматра Ђилас, имала успеха, али пошто се у Југославији одвија "обрнути случај", њихови планови не могу дати резултата. "Политика комуниста мора се заснивати на анализи стварних друштвених односа, на откривању тенденција развика, а не на њиховим жељама и илузијама", поручује Ђилас.⁵⁰⁰

Ђилас истиче и да би југословенски критичари могли и да признају напоре у борби против капитализма, односно да је "народ добар", да "народ ради, али му вође не ваљају", али да би такав став представљао "непринципијелност" и "апсурдност": "Као да би народ могао успјешно водити велику битку за изградњу социјализма – ако би му врховна команда била издајничка и капиталистичка".⁵⁰¹ На тај начин и са таквим погледима, сматра Ђилас, југословенски критичари "неизбјежно су упали у апсурдан и смјешан положај да – у име комунизма и интернационализма – у пракси ометају јачање и развијање социјалистичких снага у Југославији, а самим тим и зближавање између народа Југославије и народа демократских земаља".⁵⁰² У вези са наведеним, Ђилас југословенским "критичарима" упорно наглашава и поручује: "Ми стално говоримо нашим критичарима оно што они, као да су глуви, неће да чују; да се, у њиховом спору с нама, код нас не ради о тенденцијама к ревизији марксизма-лењинизма, о тенденцијама напуштања борбе за изградњу социјализма, о тенденцијама одвајања од СССР-а и земаља народне демократије, него о неким **новим** (наглашено у оригиналу – прим. АМ) моментима који су се неизбежно морали појавити у односима између социјалистичких земаља и нарочито заштитити услед неразумијевања наших

⁵⁰⁰ Исто.

⁵⁰¹ Исто.

⁵⁰² Исто.

критичара за те нове моменте, у тренутку када је Југославија одлучно и недвосмислено пошла путем изградње социјализма код себе..."⁵⁰³ Ђилас потом замера критичарима, "нарочито оним у СССР-у", да показују тенденције за идеолошком монополизацијом. Он тврди да је тачно да је СССР "водећа" и "одлучујућа снага социјализма", земља где је "најдаље отишао развитак социјалистичких друштвених односа и гдје се већ поставља питање теоретске разраде будућег комунистичког друштва", али ако се, притом, другим земљама поручује да "морају даље да се развијају не на основу теоретских и практичних искустава СССР-а него на основу копирања СССР-а", онда су људи у СССР-у "напустили дијалектику и неизбежно се морају сукобити с животом".⁵⁰⁴ Тако у одговору супротној страни, Ђилас се пита и поручује: "А зашто не би [смо] могли ићи **својим путем** (наглашено у оригиналу – прим. АМ) у социјализам? Баш због тога што то нијесу схватили (**свој** пут, **свој** начин они идентификују с национализмом), наши критичари мисле – или се праве да мисле – да су у Југославији на челу националистичке вође ('Титова група'), које не воле СССР и које му могу окренути леђа. Једном ријечју, наши критичари нијесу могли да схвате да нема супротности између љубави и оданости према СССР-у и љубави и оданости према својој земљи, ако та земља заиста иде у социјализам..."⁵⁰⁵

На самом крају овог опширног чланка, Ђилас се, по први пут у контексту југословенско-совјетског сукоба, јавно осврнуо на Стаљина и однос југословенског руководства према њему: "Ми о Стаљину досада нијесмо ништа говорили у нашој штампи. И то не због тога што би ма ко код нас имао илузију у погледу његовог става у читавом овом сукобу, него због тога што смо сматрали да би с наше стране било ружно ако бисмо његово име употребили имало више него што он сам то учини, а читаво партијско чланство је упознато с његовим ставом. Стаљин је, с правом, највећи живи ауторитет не само у међународном радничком покрету, него уопште у демократском свијету. Али право – у спору ЦК КПЈ и ЦК СКП (б) – није на његовој страни, него на страни ЦК КПЈ. Ми смјело можемо да тврдимо да Стаљин нигдје није више вољен и поштован (сем у СССР-у) него у Југославији. Али наше партијско чланство и обични радни људи наше земље нијесу због тога могли заворити очи и не видјети шта се догађа око њих".⁵⁰⁶

⁵⁰³ Исто.

⁵⁰⁴ Исто.

⁵⁰⁵ Исто.

⁵⁰⁶ Исто.

Последње реченице су представљале јасно обзнањивање коначног раскида, како југословенског руководства тако и Ђиласа лично, са Стаљином и СССР-ом. Иако се, још увек, заклињало у верност и љубав према совјетском врховном вођи, разлаз је био дефинитиван. Ускоро ће време показати да се и та "љубав" брзо топи и нестаје.

Овај Ђиласов чланак представља важан моменат, како у процесу формирања његове критике према СССР-у, тако и у јавном одређивању југословенског руководства према политици СССР-а. У њему се, такође, први пут до тада, приступило конкретнијој афирмацији југословенског револуционарног искуства, тако што је јавно изречено да се у Југославији догодила (народна) револуција, што се, у смислу термина, раније избегавало.⁵⁰⁷ Такође, први пут је у оквиру критике совјетске политике конкретно поменуто име Јосифа Висарионовича Стаљина, додуше још увек у благој и више "добронамерној" форми, као особи којој се исказује љубав и верност, али и као личности у вези које је јасно стављено до знања да се у сукобу налази "на другој страни". Према Ђиласу, "оспоревање Стаљина и афирмисање југословенске револуције у истом чланку, било је у узајамној узрочној вези и плод сазнајног односа: самим тим што је култ Стаљина начет, југословенска револуција је потврђивала своју самосвест, своју битност... оспоревање Стаљинове непогрешивости је продубљивало и 'легализовало' сумње у 'социјалистичку чистоту' Совјетског Савеза. Тиме је", сматра Ђилас, "почела критика совјетског система, мада се развијала спорије него сазнавање своје револуционарне прошлости и револуционарне стварности..."⁵⁰⁸ Важно је истаћи и да је критици и аргументацији у овом тексту Ђилас приступио доста систематичније и детаљније, градећи, практично, своје критичке ставове на побијању оптужби из Москве. У наведеној својој критичкој анализи-полемици, као што смо видели, Ђилас пажљиво рашчлањује чињенице и на сваку појединачно одговара, користећи се притом аргументацијом, како из југословенске револуционарно-политичке праксе, тако и из теорије марксизма-лењинизма и списа Лењина. Наравно, текст још увек нема разорно критичке тонове, које ће већ од наредне године Ђилас почети да употребљава. У њему се, још увек, опрезно говори о југословенским противницима, избегавајући директно помињање имена СССР-а, а више се користећи синтагмама "наши критичари" или

⁵⁰⁷ "Све до тог чланка", пише Ђилас у мемоарима, "у Југославији се за револуцију, за период рата и револуције, употребљавао непрецизни коминтерновско-титовски термин 'народно-ослободилачка борба'... Никад нисам био интимно убеђен да тај термин тачно изражава наш револуционарни процес – револуцију кроз национални рат". (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 205).

⁵⁰⁸ *Isto*.

"демократске земље", пребацујући истовремено добар део одговорности за критички став према југословенском руководству совјетским сателитским режимима и партијама.

Ћилас је чланак писао у осетљивом и још увек "прелазном" периоду у југословенско-совјетском сукобу. Тако се, према његовим мемоарима, Тито у почетку није сложио да се у чланку директно помиње и Стаљин. Међутим, Ћилас га је, како пише, у то "неочекивано лако" убедио, са тврдњом да се тиме ситуација у знатној мери пред јавношћу разјашњава: "Осећајући важност тог чланка, доставио сам га Титу. Како је Тито био прецртао, црвеном оловком, замерке Стаљину, пошао сам код њега и убедио га, неочекивано лако, да то остане у тексту. Мој аргумент је био: сваки зна да иза свега тога стоји Стаљин – и партијско чланство је у забуни због чега се о томе ћути: – добро – сложио се Тито – нека то остане, доста смо и штедели Стаљина..."⁵⁰⁹

Пред налетом догађаја и све затегнутијих односа са СССР-ом и земљама "народне демократије", услед повећања опасности од војног напада и појачаних и све оштријих критика упућиваних из Москве, у југословенском руководству је постепено долазило до "спуштања" прага толеранције и обзира у одбрани пред нападима и у критици политике СССР-а и његових сателита према Југославији. На безобзирне и увредљиве нападе, из Београда је почело оштрије да се одговара, критике су почеле да се упућују директно Москви и совјетском руководству, а југословенским грађанима и партијском чланству је јасно стављено до знања где се налази "центар" опасности. Приметно је да долази и до промене терминологије, па тако "спор" постаје "клеветничка кампања", а "наши критичари" претварају се у "беспринципијелне 'критичаре'". С друге стране, на идеолошком пољу, још увек се у пуном јеку водила кампања "правдања", односно доказивања идеолошке "правоверности" пред оптужбама, што је показивало, у ствари, да је и критика политике СССР-а, још увек, полазила са позиција доказивања "неправде" и сводила се, у суштини, на одбрану, тј. била у функцији оповргавања "неправедних оптужби" и "клевета". Коренита и систематска теоријска критика совјетског система још увек не постоји. Критика на том нивоу биће присутна све до краја 1949. године. Међутим, и кроз наведену кампању, у том тренутку, извршена је, на политичком пољу, знатна афирмација југословенског револуционарног и политичког искуства, односно политике независности и самосталности (самобитности).

Прво јавно "озваничење" оваквих ставова на неком од највиших партијских форума, после Петог конгреса, догодило се на Другом пленуму ЦК КПЈ (28-30. јануара

⁵⁰⁹ *Isto.*

1949). У свом реферату, који се бавио питањима партијске агитације и пропаганде, Милован Ђилас је већ на почетку био недвосмислен: "Један дио нашег партијског кадра не увиђа довољно сав значај и сву дубину чињенице да наша земља мора изграђивати социјализам сопственим снагама у условима постојања других социјалистичких земаља."⁵¹⁰ Наведена изградња, поручивао је, мора се одвијати у "оригиналној ситуацији", под условима двоструких "сметњи", и са Истока и са Запада, како од СССР-а и земаља "народне демократије", тако и од западних "империјалиста".

Ако су до тада и постојале сумње југословенског руководства у озбиљност и дуготрајност конфликта са СССР-ом, на Другом пленуму су оне и јавно отклоњене, а сукоб констатован као реална чињеница са којом је требало рачунати и у будућности. Отрежњење од илузија и прихватање нове реалности биле су важне поставке реферата Милована Ђиласа. Тако је Ђилас, у оквиру разбијања "илузија" у односу на СССР, тврдио да помоћи са совјетске стране ни раније није било "изван трговачких односа какви постоје и са другим државама" и упозоравао да ће актуелни сукоб бити трајан: "У најужој вези с тим олаким и површним схватањима неких, иначе добрих, кадрова, јесте нада да ће постојећи спор, тачније речено – клеветничка хајка против наше Партије и наше земље с временом ослабити, да ће јењавати сама од себе, да ће се ублажити и сл. Ово је једна од најопаснијих илузија, која читаву нашу политичку активност може усмјерити у погрешном правцу..."⁵¹¹ Затим је оптужио руководство СССР-а за идеолошко неразумевање савремених токова марксизма-лењинизма, односно за тзв. "ревизионизам" (за шта је СССР такође оптуживао КПЈ, само у смислу ревидирања и одступања од основних и задатих поставки марксизма-лењинизма, наравно, онако како су оне тумачене у Москви). "Јер суштина спора", сматра Ђилас, "и јесте у томе што наши критичари – а нарочито они у СССР-у – превиђају све ново што се јавило у току и иза другог свјетског рата и грчевито бране старе, преживјеле формуле, сваљујући се на тај начин, најпре у неразумјевње тог новог, а сад већ – у ревизионизам по читавом низу питања, чији је најјачи изданак национализам, за који, ни криву ни дужну, оптужују КПЈ".⁵¹² Ова теза је политички била врло важна, јер је њома додатно легитимизована тек започета политика афирмације југословенског револуционарног искуства, односно политичке еманципације од СССР-а и земаља "народне демократије". У складу са тим,

⁵¹⁰ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 179.

⁵¹¹ *Isto*, str. 180.

⁵¹² *Isto*.

афирмација југословенског искуства и самобитности имала се у будућности огледати и кроз резултате изградње социјалистичког друштва, које ће побити оптужбе из Москве и доказати совјетски "ревизионизам", па је Ђилас додатно мотивисао напоре у том правцу речима: "... да ће побједа социјализма у Југославији, која је нама већ данас опипљива..., практично увјерити међународно демократско јавно мнијење у неистинитост оптужби против наше Партије и показати му да се у читавом том спору није радило о неким нашим грјешкама, него о кочењу развитка социјалистичких снага у нашој земљи, и не само у њој, о силажењу неких назовикритичара с позиција марксизма-лењинизма".⁵¹³

У том циљу Ђилас је одлучно поручивао, сугеришући не само одбацивање "илузија", већ и раскид са делом дотадашње праксе (што се, у ствари, односило на одбацивање совјетског искуства): "Значи, треба се одлучније преоријентисати у нашој агитацији и пропаганди, треба смјело и без колебања уклонити све оне старе клишее и формуле које не помажу нашу социјалистичку изградњу, који подржавају код наших кадрова и у масама илузије, које слабе или не подгријавају њихов патриотизам у борби за изградњу социјалистичке домовине. Треба, дакле, бити свјестан да ће нам социјалистичке земље и даље правити сметње, да ће нас још бесомучније клеветати. Није особина комуниста да затварају очи пред истином, него обрнуто. Сазнавање истине и борба за њу су не само закон за комунисте већ и услов њиховог постојања."⁵¹⁴

Међутим, још увек није била присутна спремност за отвореном афирмацијом самобитности југословенског политичко-револуционарног искуства. Тако је питање посебности југословенске револуције Ђилас опрезно формулисао, на тај начин што је истакао њену идеолошку "правоверност" и политичку исправност у односу на "националистичке" оптужбе из СССР-а. Наиме, Ђилас је најпре потврдио дотадашње ставове о посебности југословенске револуције, која јесте да "има много нових и оригиналних црта", али чија "посебност не значи никакву измјену не само темеља него ни основних стратешких и тактичких принципа марксизма-лењинизма, него само значи... богаћење, у формама, борби и у тактици, међународне идејне ризнице пролетаријата – учења марксизма-лењинизма." Али, по Ђиласу, новонастала ситуација "намеће" да се питању посебности југословенске револуције приступи "на један друкчији начин". Тај "друкчији начин" представљао је потенцирање питања "одбране од националистичких напада на једну комунистичку партију и једну социјалистичку

⁵¹³ *Isto*, str. 180-181.

⁵¹⁴ *Isto*, str. 181.

земљу." Може се приметити да је у овим ставовима већ било наговештаја покретања питања угрожености суверенитета. Међутим, идеолошку исправност ове политичке позиције Ђилас је објаснио следећим речима: "Бранећи посебне путеве овога развитка, ми у ствари не бранимо неку националну независност Југославије и неко право Југославије на самостални развитак, ми бранимо пролетерски, марксистичко-лењинистички интернационализам од оних који га искривљују прећуткујући и лажно приказујући револуционарну борбу и радне напоре радника у другим земљама, конкретно – у Југославији... То је суштина тога питања, а не питање неке наше 'посебности', 'самосталности', 'специфичности'. Управо ту 'посебност', 'самосталност' и 'специфичност' треба посматрати и третирати само као дио цјелине, у основи као конкретно испољавање борбе међународне радничке класе против капитализма..."⁵¹⁵

У погледу афирмисања југословенског политичко-револуционарног искуства, Ђилас је конкретно означио два спорна питања: "запостављање нашег домаћег искуства" и "шаблонско преношење туђе праксе и организационих форми, нарочито оних из СССР-а". Афирмацију "домаћег искуства" Ђилас је видео као "политичку основу" за даљу праксу социјалистичке изградње, односно као својеврсно идеолошко средство за легитимизацију актуелне југословенске политике.⁵¹⁶ Истовремено је изнео и став о "борби против шаблонског преношења искуства" и општој променљивости теоретско-идеолошких поставки, наглашавајући да "туђа практична искуства и организационе форме не треба да сматрамо за нешто апсолутно и увијек важеће, а такође ни своја сопствена".⁵¹⁷ Међутим, Ђилас је, такође, нагласио и прецизирао: "Али борба против шаблонског преношења туђих искустава има своје границе и своје оквире. Ми се боримо не против сваког, него само против шаблонског преношења искуства". Како би отклонио сумњу у исправност политике према СССР-у, Ђилас је томе додао да иста правила важе и за југословенско револуционарно искуство, као и за

⁵¹⁵ *Isto*, str. 189-190.

⁵¹⁶ "Ако разрађујемо наша револуционарна искуства, ако их правилно осветљавамо, ако нам њихово уопштавање служи као политичка основа да бисмо са што мање тешкоћа ишли напријед и рјешавали све теже и сложеније, али и величанственије задатке – то ће олакшавати брзу социјалистичку изградњу наше земље." (*Isto*, str. 191).

⁵¹⁷ "Шаблонско преношење туђих практичних искустава и организационих форми по правилу се показује погрјешним, због тога што се сукобљава са стварним материјалним условима развитка – са тпмом развитка, са навикама, са свјешћу које су доступне масе, с општим политичким приликама, с економским могућностима итд." (*Isto*).

сва друга револуцианоарна искуства у свету.⁵¹⁸ У вези са тим посебно је, међутим, нагласио и став о одбацивању права на монополизацију тековина револуционарног искуства од стране било које земље (не негирајући притом право првенства совјетском искуству): "А нећу ни да говорим о томе да теоријска искуства Совјетског Савеза, у овом конкретном случају – основни принципи социјалистичке изградње, у цјелини важе и за нашу земљу, као и за све друге. Али то нијесу искуства само СССР-а, то су теоријска искуства међународног пролетаријата у борби против капитализма, које је први створио руски пролетаријат, а теоријски разрадио Лењин и касније, у условима социјалистичке изградње, допунио Стаљин. Не ради се, дакле, о усвајању теоријских искустава других земаља, у првом реду СССР-а, него о методу рада, о методу руковођења, о методу борбе за социјалистичку изградњу код нас. У тим питањима правилно је не сматрати ничија искуства коначним и апсолутним."⁵¹⁹ На тај начин се кроз ову тезу совјетској политици практично "избијао" из руку идеолошки аргумент као покриће за хегемонистичку политику.

Међутим, по питању активности у сфери свакодневног живота, Ђилас је инсистирао на појачаном ангажовању у правцу афирмације југословенског искуства: "Питање обраде домаћих искустава, како се мени чини, запостављено је у свим нашим партијским школама, у некој мање у некој више. Оно је запостављено и на разним курсевима. Нигдје се систематски не ради на томе питању. Неодложан је задатак свих партијских форума и њихових органа да почну рад на правилном тумачењу и уопштавању тих искустава, да се супротставе сваком њиховом запостављању, сваком проглашавању практичних искустава и организационих форми других земаља за вјечно важеће теоријске законе и поставке марксизма-лењинизма".⁵²⁰

Ђиласови политички ставови формирали су се, даље, под утицајем догађаја. По Ђиласовим речима, "година 1949, нарочито средина, лето те године, била је преломна – ако и не за свест, за идеолошко одвајање, а оно за однос Југославије као државе према Совјетском Савезу и источноевропским државама подређеним совјетској влади..."⁵²¹ И заиста, током 1949. године дошло је до новог степена заоштравања кризе у југословенско-совјетским односима. Серија хапшења и монтираних процеса водећим

⁵¹⁸ "Ми се, такође, боримо и против оних који мисле да су наша искуства и наше форме за увијек дате и једино важеће. Ми мислимо да оне у том смислу не важе не само за друге него ни за нашу земљу. Те форме су можда важеће за нас сада, у овој ситуацији, али то не значи да ће бити у другој." (*Isto*).

⁵¹⁹ *Isto*.

⁵²⁰ *Isto*, str. 191-192.

⁵²¹ М. Ђилас, *Вlast*, str. 207.

политичким руководиоцима у земљама "народне демократије", наилазиле су и на реаговања у југословенској штампи. Тако је и Ђилас, 14. јуна, чланком у *Борби* пропратио осуду и ликвидацију албанског руководиоца Кочи Дзодзеа.⁵²² Кулминација затегнутости у односима испољила се совјетском нотом од 18. августа, у којој се оштро и претећим тоном оптужује југословенско руководство за прогон совјетских грађана због критике "фашистичког уређења у Југославији".⁵²³ Наиме, радило се о реакцији југословенских власти на проблем припадника бивших белогардејских емиграната, који су у то време масовно добијали совјетско држављанство и на тај начин ангажовани у систему обавештајне делатности у корист СССР-а. Још оштрија упозорења југословенском руководству упућена су у другој совјетској ноти, од 20. августа, у којој се отворено констатује да је Југославија "стављена под контролу страног капитала", а да се руководство КПЈ "налази у ратном стању са комунистичким партијама целог света". У ноти се такође прети југословенским "фашистичким насилницима" да ће совјетска влада бити приморана да предузме ефикасније мере у заштити својих грађана. То питање, као и питање у вези совјетске ноте, алармантно је разматрано у југословенском врху. Према Ђиласовим мемоарима, он сам је дошао на идеју да се на совјетске оптужбе и нападе званично одговори нотом Владе. Такође је и саставио текст ноте и однео га Кардељу да га одобри као министар спољних послова, што је овај и учинио и "скоро без измена" дао да се штампа као званична нота југословенске Владе.⁵²⁴ У ноти од 23. августа, Влади СССР-а се, веома одлучним тоном, саопштавало да оптужбе упућиване на рачун југословенске Владе немају и неће имати ефекта на промену политике југословенског руководства. Поред тога, јасно и недвосмислено је послата порука о независности и суверенитету Југославије као државе: "Влада ФНРЈ сматра за дужност да истакне да је Федеративна Народна Република Југославија независна и суверена држава и да њени народи и њена Влада нису ни под којим условима вољни да ма коме доспусте да се меша у њихове унутрашње ствари. И даље, Влада ФНРЈ такђе истиче да никакав пристисак споља до сада није имао, а ни у будуће неће имати никаквог утицаја на њену унутрашњу политику. А што се тиче спољне политике Федеративне Народне Републике Југославије, Влада ФНРЈ сматра такође за нужно да нагласи да она ту политику води у складу са независношћу и суверенитетом земље, у

⁵²² М. Ђилас, "О смрти народног јунака Албаније Кочи Дзодзеа", *Борба*, 14. јун 1949.

⁵²³ Видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 2, str. 266-269.

⁵²⁴ М. Ђилас, *Vlast*, str. 212.

складу са прогресивним принципима мира и сарадње народа и држава на бази равносправности и узајамног поштовања суверенитета, у скалсу са међународним уговорима и обавезама... Народи и Влада ФНРЈ нису вољни ни под којим условима да се на притисак споља одрекну ових принципа". У ноти је, такође, совјетској страни понуђено да "преузме" своје грађане, тј. бивше руске царистичке емигранте, новопечене совјетске држављане.⁵²⁵

Колико је "Ћиласова нота" имала снажног утицаја на ситуацију и у којој мери је југословенска страна њоме била задовољна, најбоље говори Кардељев телеграм Титу, од 23. августа: "Вејвода данас предао Шапикову одговор на ноту. Био је потпуно запрепаштен садржином и три пута је питао да ли је истина да ми дајемо све грађане, који су у затвору. Кад му је Вејвода и трећи пут јасно јасно потврдио рекао је: 'па то је озбиљан корак на побољшању'. Затим је рекао да је његово лично мишљење увек било да је сукоб велика несрећа за обе земље и да се још може поправити. Ја мислим да је то стварно његова лична збуњеност. Његова реакција ипак показује да је наша нота добро погодила и да ће Русима веома отежати даље претње".⁵²⁶ Међутим, у југословенском руководству се посебно водило рачуна и опрезности и тактичности у вези са све сложенијом и осетљивијом ситуацијом у односима са совјетском владом. Ове особине показивали су тих дана баш Кардељ и Ћилас у договорима са Титом. Тако, у вези са објављивањем друге совјетске ноте (од 20. августа), Кардељ у депеши Титу 24. августа каже: "Твоје саопштење да објавимо и другу совјетску ноту смо прекасно добили да би је могли дати у штампу. Међутим ја и Ћидо нисмо уверени и да ли треба дати у штампу јер ће унети због смишљених претњи немир, нарочито међу сељацима а то они баш хоће да постигну. Ћидо и ја мислимо да би било довољно да сутра објавимо у Борби коментар по совјетској ноти у коме би репродуцирали главну садржину и тон совјетске ноте, како би се људи са њом упознали. У погледу митинга мислимо да би причекали неколико дана да видимо реакцију на нашу ноту и да не дамо вид као да заоштравамо или да се плашимо. Сем тога расположење народа је углавном равнодушно према совјетским нотама и нема никакве панике".⁵²⁷

Основне политичке позиције југословенске Владе, "суверенитет", "независност" и "прогресивни принцип мира и сарадње народа и држава на бази равносправности и

⁵²⁵ Видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 2, str. 273-275.

⁵²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, Депенше, II D/111, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 23. август 1949.*

⁵²⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Депенше, II D/113, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 24. август 1949.*

узајамног поштовања суверенитета", као што се види из поменуте ноте (проистекле из Ћиласовог пера), недвосмислено су саопштене совјетској Влади и показана одлучност да се оне бране. Међутим, заступање поменутих принципа очигледно је било потребно и теоретски објаснити, а заузете политичке позиције тиме оправдати. Обавезу ове врсте, поред других руководиоца који су се са различитих аспеката бавили овим проблемом (Моша Пијаде, Милентије Поповић, и др.), преузео је на себе и Милован Ћилас. "Грозничава, јеретичка напрегнутост не само што нас није ометала, него нас је и подстицала да истражујемо, да изналазимо нове путеве и 'нова открића'", бележи Ћилас у мемоарима. Владимир Дедијер је, као сведок, такође оставио запис о атмосфери која је у југословенском руководству тога лета завладала у вези са овим проблемом: "Прво што сам приметио било је да су и Кардељ и Ћилас поново почели да читају Маркса. Ту им се придружио и Борис Кидрич. Када би Ћилас дошао у своју канцеларију у ЦК, често сам га виђао како се шета од једног до другог краја пространог кабинета, сав удубљен у своје мисли, па би онда одједном зграбио телефон и звао најчешће Бориса Кидрича или Кардеља и износио им шта је те ноћи и тог јутра замислио. Разговори су били дуги. 'Четворка' се састајала сваког дана, не само на формалним састанцима, него на вечери код Тита, где би се играо билијар до позно у ноћ. Ту би се износиле нове мисли, а Тито би покушавао да све то спусти на земљу, да се не журимо, да не уништавамо идејни брод на коме смо пловили пре него што се нови сагради".⁵²⁸

Тако је тих дана настао опширан Ћиласов чланак под насловом "Лењин о односима међу социјалистичким државама", који је изашао у *Комунисту*, а штампан је, у седам наставака, и у *Борби* (5-11. септембар 1949).⁵²⁹ Био је то важан корак даље у критици СССР-а, који је Ћилас начинио у осетљивом тренутку све извесније опасности од нарушавања независности и суверенитета Југославије. После чланка "Још једном о неистинитим и неправедним оптужбама против наше партије и наше земље", из октобра 1948, овај чланак представља другу важну прекретницу у развоју Ћиласове критике према СССР-у. Ако је у чланку из октобра 1948. Ћилас први пут конкретније и систематичније изнео критичке погледе према политици СССР-а, поменувши Стаљина и назвавши југословенско искуство "револуцијом народа Југославије", ако је ове ставове знатно поштрио и конкретизовао на Другом партијском пленуму, јануара 1949, поменути чланком из септембра 1949. први пут је југословенско-совјетски сукоб јавно

⁵²⁸ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 331.

⁵²⁹ М. Ћилас, "Лењин о односима међу социјалистичким државама", *Комунист*, 3/1949, стр. 1-56; *Борба*, 5-11. септембар 1949.

окарактерисао као међудржавни спор. Ћиласова намера је, заправо, била да уз помоћ Лењина, као неприкосновеног идеолошког ауторитета обе стране, докаже важност аутентичности услова, тј. контекста и времена под којима се одређени односи међу социјалистичким државама (па тако и југословенско-совјетски односи) изграђују ("форма односа међу социјалистичким државама може бити различита – од стапања до самосталности"). Тиме су се, практично, одбацивала или бар релативизовала унапред задата правила у тим односима, а у облику принципа давала се предност самосталном (независном) деловању држава (посебно малих), што је било у директној супротности у односу на хегемонистичке амбиције не само СССР-а, него и уопште великих сила.

Ћилас је на почетку чланка, отклањајући на тај начин сваку дилему, одмах јасно дефинисао карактер и суштину југословенско-совјетског сукоба: не ради се о сукобу између руководства СКП (б)-а и Информбироа с једне и руководства КПЈ с друге стране, већ је у питању однос између социјалистичких држава.⁵³⁰ До ове констатације једног од чланова најужег југословенског партијско-државног руководства, која је практично значила да се и званично сукоб "пребацује" са међупартијског на спољнополитички ниво односа двеју држава, дошло се, као што смо видели, у јеку поштравања односа СССР-а и земаља "народне демократије" према Југославији (која је поред дипломатских нота, на ширем плану обухватала интензивирање пропаганде против руководства КПЈ, отказивања уговора о сарадњи, учесталости пограничних инцидената, процесе против "издајника" у источним земљама и сл.) Према Ћиласовим сведочењима, интензивна размишљања и промишљања такве ситуације међу појединим руководећим људима, водила је ка напорима у правцу дефинисања и редифинисања односа, не само издвојено, у виду случаја између СССР-а и Југославије, већ и у ширем, теоријском смислу, у оквиру преиспитивања принципа односа међу социјалистичким државама. Тако Ћилас за себе каже да се у то време (прва половина 1949), "враћао Лењину, удубљивао у њега, дакако још увек верујући у исправност његовог учења". Из тога је произишло и "откриће" да је Лењин "предвиђао и сукобе и хегемонизме међу социјалистичким државама – 'догод' оне буду постојале као државе, као власт".⁵³¹ Тако је настала и Ћиласова својеврсна "студија" на ту тему, у облику поменутог чланка. У вези настанка овог текста, Ћилас тврди да му је првобитна намера била да "поведи" из Лењинових дела пасусе који се тичу анализе односа међу социјалистичким државама.

⁵³⁰ *Борба*, 5. септембар 1949.

⁵³¹ М. Ћилас, *Last*, стр. 210.

"Али из постројавања цитата по темама", пише Ђилас, "склопио се, такорећи сам од себе, подужи чланак..."⁵³² Како Ђилас тврди, чланак пре објављивања "нико није одобравао", а да су Лењинава размишљања на ту тему, и њему и "другима", како каже, била "потврда, безмало, откровење".⁵³³

Ђилас је у чланку изнео мишљење да се иза југословенско-совјетског спора испољава "нова фаза у међународном развитку", као што су то, својевремено, у општим условима "епохе империјализма", били Октобарска револуција и настанак и развој СССР-а. За актуелну "нову фазу", пак, карактеристично је "ширење социјализма, постојање низа социјалистичких земаља" и "битно слабљење капитализма као цјелине".⁵³⁴ Та "нова фаза", по Ђиласу, још увек није "теоретски" разрађена и обрађена, али се у њој, насупрот светском капиталистичком, ствара, "у најразноврснијим облицима", социјалистички привредни систем.⁵³⁵ Ђилас је, разуме се, тиме дао значај и југословенском случају (у тој "новој фази"), што је било доста важно у афирмацији југословенског револуционарно-политичког искуства. Пред таквом ситуацијом, по Ђиласу, "клеветници КПЈ" су немоћни, чак и у цитирању класика марксизма-лењинизма, посебно Лењина, јер би таквим потезима побијали сопствене оптужбе. Сходно томе, Ђилас је посебно апострофирао и најавио важност теоретског приступа у даљој политичкој борби: "Клеветници КПЈ, избјегавајући суштину спора, нијесу... досада покушали да макар имало теоретски објасне било сукоб између наше Партије и СКП(б), било односе међу социјалистичким земљама. Они нијесу ни били у стању да то учине. И то из простог разлога што врло добро знају да њихови поступци не само да нијесу ускладу с Марксовим и Лењиним учењем о односима међу социјалистичким земљама и радничким партијама, него да су директна и свјесна ревизија тога учења". Према Ђиласу, совјетско учење је "застарјело" и треба га "замијенити новим учењем, новом теоретском разрадом питања која стоје на дневном реду..."⁵³⁶ Такође, треба приметити да се у Ђиласовом речнику јавља и нова измена терминологије, па тако југословенски противници више нису ни "наши критичари", ни "беспринципијелни" наводни "критичари". Они сада постају "клеветници КПЈ" и "ревизионисти", а

⁵³² Исто.

⁵³³ V. Kalezić, *Ђилас, миљеник и отпадник комунизма...*, стр. 58.

⁵³⁴ *Борба*, 5. септембар 1949.

⁵³⁵ Исто.

⁵³⁶ Исто.

некадашња "критика" се претвара у "клеветничку хајку" и "притиске дириговане из СССР-а".

Совјетској страни је, како Ђилас истиче, коришћење "лажима" и "клеветама" било неопходно из разлога што им марксизам-лењинизам не може дати "моралног оправдања да против једне социјалистичке земље употрејебе клеветничку хајку, којој се – како се види – позадина налази у упорном настојању ЦК СКП(б) и Владе СССР да друге социјалистичке земље и радничке покрете натјерају у неравноправан однос".⁵³⁷ Пошто су, по Ђиласу, "лаж и клевета" кроз историју увек били у служби "подређивања" и "експлоатације" других народа и "осигурања господства над њима", тако ни у случају југословенско-совјетског сукоба не могу служити никаквим "вишим" и "напредним" циљевима: "Иако је спор између КПЈ и СКП(б) нова историска појава, изникла на основи нових историских услова, ово историско искуство о суштини и стварној позадини лажи и клевета као оруђе борбе – важи и данас за поменуту појаву..."⁵³⁸ Овим речима је Ђилас политику СССР-а и јавно означио као хегемонистичку, а тиме указао и на опасност од потенцијалне агресије.

Према Ђиласу, Лењиново учење је важно због проширења социјализма на знатан број земаља, што "једна трећина човечанства корача данас у социјализам" и што се његов развој више не може ограничити само на СССР. Важност позивања на Лењинове теоретске радове по питању будућих односа међу социјалистичким државама, иако он објективно није могао "предвидети" све позитивне и негативне аспекте тих односа, Ђилас је посебно истакао и поставио као принципе на којима би се требало заснивати политика према СССР-у, ("цјеловита теорија, која може и мора послужити као основ, као полазна тачка у изградњи будућих односа држава радног народа".) Пошто се по Лењину, тврди Ђилас, "правом на самоопредијељење, тј. државно отцјепљење" има право користити свака нација, да ли ће то право искористити зависи од специфичних услова, међународних и оних који се тичу развоја социјализма ("према процјени тих услова"). "Према томе", пише Ђилас, "ако покрету као цјелини, на основу правилне процјене међународних односа, одговара оваква или онаква форма државних односа, пролетерска партија м о р а (наглашено у оригиналу – прим. АМ) изабрати баш онакву форму која покрет као цјелину јача".⁵³⁹ Ђилас је, на тај начин, позивајући се на Лењина

⁵³⁷ Исто.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Исто.

и опширно га цитирајући, очигледно желео да истакне важан принцип у односима међу државама, а самим тим и по питању одбране суверенитета, принцип добровољности.

У вези са наведеном проблематиком, Лењинова размишљања и "варијације" на тему односа Русије и Украјине током грађанског рата за време револуције, Ђилас обилато користи и аналогно тумачи и повезује са актуелном ситуацијом. Тако подвлачи да је Лењин, још у току грађанског рата ("борба за побједу револуције"), док се веровало и у могућност проширења револуције у свету, допуштао могућност да "радници и сељаци" у Украјини "испробају различите системе" и, уколико им тако одговара, прогласе и "самосталну УССР" или, пак, створе "разне форме њиховог тјесног савеза" са тадашњом РСФСР. То је, по Ђиласу, требало да буде одговор "разним фалсификаторима Лењиновог учења" који тврде да је Лењин стајао на позицијама да се односи међу социјалистичким државама могу заснивати само у форми "федерације" или "конфедерације".⁵⁴⁰ Даље, Ђилас, у том контексту, реинтерпретира и почетно опредељење југословенске Партије, па тако тврди да КПЈ никад није била против уједињења социјалистичких држава "у један државни организам", али да није "изричито никад ни била за то уједињење".⁵⁴¹ По њему, југословенска Партија је, као на пример у случајевима Бугарске и Албаније, том питању приступала на принципијелним основама, односно да је увек полазила од интереса "покрета као цјелине" и "јачања или слабљења развитка социјализма и демократије", а да питање уједињења са наведеним државама никада није сматрала "првостепеним питањем и обавезом било за наше народе, било за народе тих земаља". С тога је супротна страна, "да би прикрила ревизију Лењиновог учења", са позиција које одају "антилењинистичке", "антисоцијалистичке" и "антидемократске" поступке, оптужила Југославију да је "капиталистичка", иза чега се крије чињеница "да је њима много више стало до подређивања социјалистичке Југославије, него до побједи демократије и социјализма у капиталистичком свијету".⁵⁴²

Насупрот "истовременој свјетској револуцији" или "истовременој револуцији у низу развијених земаља" (коју је Лењин у време Октобарске револуције "допуштао" као могућност федеративног уједињења социјалистичких земаља), која се показала као "нереална", револуција и победа социјализма у једној или више земаља се показала као

⁵⁴⁰ *Борба*, 6. септембар 1949.

⁵⁴¹ *Исто*.

⁵⁴² *Исто*.

"могућна и законита појава". Према томе, Лењину се, по том питању, сматра Ђилас, треба прилазити са становишта "могућности и законитости избијања револуције у појединим земљама, а не одједном у низу великих земаља".⁵⁴³ У складу са тим, Ђилас је знатно настојао да Лењинове тезе о облицима савеза (федерација) земаља у условима "свјетске револуције" (оличених у терминима попут "свјетска социјалистичка држава", "свјетска совјетска федеративна република", "свјетска диктатура пролетаријата" и сл.) нагласи као "прелазни (државни)" облик ка "потпуном уједињењу (кад не буде држава)" које је Лењин, као полазиште, везивао за "конкретне услове". Другим речима, Ђилас је настојао да тезу о "федерацијама" социјалистичких држава искључи као обавезно задати политичко-идеолошки "метод" и прикаже је само као једну од могућности, које, пак, зависе од конкретних услова. Ђилас је тако, у складу са наведеним, категорички негирао да је Лењин био идеолог и творац теорије о "свјетској револуцији" (тј. тезе о "немогућности побједи револуције и социјализма у једној земљи без истовремене свјетске револуције").⁵⁴⁴ Такве тврдње је назвао "подметање Лењину" и окарактерисао их као "бесмислене". "Ако нема истовремене свјетске револуције, а ње, као што и дјеца данас знају – нема, нема и не може бити ни свјетске социјалистичке државе", закључио је Ђилас. Тиме се, практично, на основу врховног Лењиновог ауторитета, оспоравала политичка хегемонија СССР-а, а афирмисала аутохтоност југословенског искуства, као теоретска основа за подупирање политичке позиције по питању одбране државног суверенитета.

Принцип "добровољности" у односима међу социјалистичким државама, Ђилас је снажно афирмисао. Основна његова поставка се заснивала на Лењиновом доследном противљењу међусобних одвајања народа и одређењу за зближавање на принципу добровољности ("право народа на самоопредељење"). Овај Лењинов принцип, Ђилас је представио на следећи начин: "Добровољност у питању избора облика државних односа + право на самоопредељење (и једно и друго у свим условима и за све народе) = зближавање народа у социјализму..."⁵⁴⁵ Добровољност и самоопредељење, Ђилас као принципе изједначава. "Принцип добровољности у односима међу социјалистичким земљама код Лењина је друго лице принципа права народа на самоопредељење...",

⁵⁴³ Исто.

⁵⁴⁴ Теорију о "свјетској револуцији" Ђилас је потпуно одбацивао: "Творци те 'теорије' су уствари Парвус и Роза Луксембург и они су је, ослањајући се на једно мјесто из Маркса, које су криво схватили, бранили као 'перманентну револуцију'. Касније је Троцки украо ту 'теорију' од њих и протурисао је као своју". (Исто).

⁵⁴⁵ Борба, 7. септембар 1949.

пише Ђилас.⁵⁴⁶ По том питању, код роководства СССР-а је "у најпунијем облику дошло до размимоилажења између ријечи и дјела, између теорије и праксе": "Док јавно још говоре о праву народа на самоопредјелење и о добровољности у питању односа појединих народа према другим државама, они у пракси примјењују методе насиља према социјалистичким државама и изигравају стварну добровољност народа".⁵⁴⁷

Оспоравајући "погрешно" тумачење Лењинове тезе о самоопредељењу и добровољности који важе за односе међу државама али не и за комунисте, пред које се, посебно кад су на власти, пак, "поставља само питање рада на уједињавању социјалистичких држава у једну државу", Ђилас је јавно и отворено пребацио руководству СССР-а тежњу ка хегемонизму према другим државама. "Уствари", пише Ђилас, "иза 'теорије' о обавезности рада комуниста на уједињењу у једну социјалистичку државу, крије се пракса свестраног подређивања социјалистичких држава једној 'водећој' – СССР-у – социјалистичкој држави, а комунистичких партија тих држава једној, 'водећој' – СКП(б) – партији".⁵⁴⁸ Везујући "слободну вољу народа" за слободу опредељивања у сарадњи његове водеће партије, Ђилас је прецизирао да "народ у социјализму рјешава питање уједињења с другим социјалистичким државама или преко својих слободно изабраних представника или путем референдума. И у једном и у другом случају", сматра Ђилас, "он мора знати да се рјешава баш то питање, иначе његова стварна воља може бити фалсификована и изиграна..."⁵⁴⁹ Даље Ђилас пише да "став радничке партије" има по том питању "необично велики значај... јер народ се не опредјељује сам, спонтано, него његово политичко вођство (партија) одређује став и пропагира га народу, а ако партија није независна и равноправна, скоро је немогућно да то буде и народ у свом одлучивању". Ако овај принцип важи за партијска руководства и народ који их "слободно" бира, исти тај принцип важи и за (социјалистичке) државе и њихове међусобне односе.⁵⁵⁰

Неопходност уважавања различитих путева у социјализам, Ђилас је чврсто везао за питање самоопредељења и Лењиново учење. Полазећи од тезе да је немогуће укинути историјске специфичности појединих народа и да признање "принципа добровољности" представља признање "историски условљене специфичности", Ђилас

⁵⁴⁶ Исто.

⁵⁴⁷ Исто.

⁵⁴⁸ Исто.

⁵⁴⁹ Исто.

⁵⁵⁰ Исто.

је закључио да то значи и "увиђање и признање стварних, конкретних услова из којих се социјалистичке револуције и социјализам развијају у појединим земљама..."⁵⁵¹ Позивајући се и цитирајући Лењина (а такође и Маркса), Ђилас категорички тврди да "различите форме револуције, власти, пута и темпа к социјализму нијесу, дакле, плод измишљотина 'оригиналних' духова, националиста и мегаломана, него појаве историски условљене и неизбјежне".⁵⁵² А пошто "клеветници КПЈ" и "ревизионисти" из СССР-а тај принцип поричу, они се тиме, у пракси, "срзавају у идеализам" и "негирају дијалектичку законитост о разнообразности развитка".⁵⁵³ То доводи до неразумевања совјетских поступака код многих народа. До тога је, по Ђиласу, дошло зато "што су руководиоци СССР-а прешли с интернационалистичких на националистичке позиције", јер су, "у првом реду они", у односима са социјалистичким државама, увели "принципе капиталистичке трговине" уз спровођење метода "контроле читаве државне дјелатности социјалистичких земаља". Тако су се створили и "дволични односи између комуниста СССР-а и комуниста других партија, а и комуниста у појединим партијама (сем Југославије)".⁵⁵⁴ Руководство СССР-а настоји да партије у социјалистичким земљама подреди својим "државним интересима", а пошто је совјетска политика "сишла с интернационалистичких позиција", подређене партије долазе у ситуацију "да се или сукобе с политиком СССР-а, или одвоје од својих маса". Совјетско руководство, тврди Ђилас, притом, у својој земљи и за своје интересе, пропагира "највулгарнији национализам", док другим партијама и државама пропагира "интернационализам", под којим се једино подразумева "признање водеће улоге СССР-а".⁵⁵⁵ Уз навођење совјетске "националистичке пропаганде" у области културе, науке и индивидуалних достигнућа, Ђилас закључује да Совјети тиме "социјализам – који је међународна појава и није ни својина ни плод борбе једног одређеног народа... – а који није, уосталом, никао ни једино, ни најпре у Русији – претварају у националну појаву и националну својину и привилегију руског народа". "Није, зато", примећује Ђилас, "нимало случајно што је у њиховој пропаганди практично нестало критике царизма и царистичке империјалистичке политике уопште..."⁵⁵⁶

⁵⁵¹ *Борба*, 8. септембар 1949.

⁵⁵² *Исто*.

⁵⁵³ *Исто*.

⁵⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵⁵ *Исто*.

⁵⁵⁶ По питању национализма, Ђилас је своје ставове појаснио следећим речима: "Јер једна је ствар развијање националног поноса, ослобођење свог народа од осјећаја маловриједности пред другим

Кризи у југословенско-совјетским односима, према Ђиласу, знатно доприноси и совјетска злоупотреба традиционалних веза између Русије и појединих југословенских република (Србије и Црне Горе), тако што се руководство КПЈ оптужује за "антируску политику".⁵⁵⁷ Затим је, тумачећи Лењина, анализирао тему појма "велике државе" и њеног места и улоге у социјализму, као и њен однос према "малим државама". Ту је истакао да Лењин није био "безусловни" присталица "велике државе". Он је, према Ђиласу, био "безусловни" присталица "јачања социјализма", а с тим у вези и "осигурања права на самоопредјелење и принципа добровољности" за "мале" народе и државе. На сличан начин, Лењин је приступао и тумачењу питања "економског јединства разних народа у социјализму", па је тако, по Ђиласу, он "и по том питању морао бити против безусловности", јер је доследно "бранио право на самоопредјелење и принцип добровољности, а досљедна одбрана и развијање тих идеја немогући су ако би економско јединство било безусловно (тј. ако једна нација п р и с и љ а в а другу на 'јединство', на неравноправне економске односе)".⁵⁵⁸ Позивајући се на цитате из Лењинових дела, Ђилас закључује да "државно јединство није услов економског јединства и да оно може да буде и сметња стварном економском и културном зближавању и повезивању народа". Суштински, "основни услов", који Ђилас тумачећи Лењина снажно потенцира, у односима међу социјалистичким државама представља "добровољност".⁵⁵⁹ Наравно, према њему, "клеветници КПЈ", у односу на поменуте Лењинове принципе, поступају "сасвим друкчије". Руководство СССР-а, по том питању, истиче "број и силу своје земље... иако је јасно да тај б р о ј и с и л а, ако народи, треба да буду – према Лењину – равноправни, н е м а ј у и н е м о г у и м - а т и н и к а к в о г б и т н о г з н а ч а ј а з а м е ђ у с о б н е о д н о с е с о ц и ј - а л и с т и ч к и х д р ж а в а" (наглашено у оригиналу – прим. АМ).⁵⁶⁰

Руководство СССР-а је, истиче Ђилас, Лењинов принцип "некористољубиве и негосподујуће помоћи" у економским односима међу социјалистичким државама, претворило у "капиталистичку трговину". Насупрот томе, руководство КПЈ се држи

народима, (тачније: владајућим класама других народа), који су му усађивале 'његове' маловриједне реакционарне класе, а друга је ствар приписивање своме народу изузетних особина, потцјењивање и презирање других народа и присвајање њихових тековина себи и своме народу. Прво је борба против националног nihilizma, за социјалистички патриотизам, а друго је национализам у највулгарнијем облику". (Исто).

⁵⁵⁷ Борба, 9. септембар 1949.

⁵⁵⁸ Исто.

⁵⁵⁹ Исто.

⁵⁶⁰ Исто.

Лењинових принципа и настоји да их у пракси спроводи: "Наша Партија, међутим, борила се и бори се за економско јединство социјалистичких земаља, али за стварно јединство на основи 'некористољубиве и негосподујуће помоћи', а не за 'јединство' на основи капиталистичке трговине, на основи експлоатације слабих и неразвијених од јаких и развијених. Прво води ка стварном зближавању, ка стварном уједињавању, ка братској сарадњи, а друго ка стварном раздвајању, националној изолованости и националним свађама. Наша Партија и наша земља биле су једине које су – дајући слабој и неразвијеној Албанији обимну помоћ без камата, рокова враћања и обавеза – дале такав примјер лењинистичке 'некористољубиве и негосподујуће помоћи' ".⁵⁶¹

Полазећи од теза марксистичких класика, Лењина и Кауцког, Ђилас наступа у одбрани става о корисности што веће ("крупније") социјалистичке државе, из разлога што је она, пре свега, "погодна за трудбенике" и јер "тежи ка зближавању и даљем стапању нација".⁵⁶² Међутим, основни услов за настанак, постојање и опстанак такве творевине представља добровољност (самоопредељење), односно "слободни и братски савез народа" који искључује свако "насиље" у процесу зближавања. Ђилас, тако, наглашава да досадашња политичка "прекса" СССР-а према другим социјалистичким земљама довољно говори да ли су совјетски челници поступали у складу са Лењиновим принципима: "Шта је клевета и лаж и хајка – ако не примјена, или бар увод у примјену насиља? Шта је економска, културна и друга блокада против социјалистичке земље – ако не примјена насиља? Шта су провокације на границама и убацивање терористичких и диверзантских група – ако не примјена насиља? Шта је шпијунско врбовање грађана једне социјалистичке земље с циљем да се она подреди и доведе у неравноправан положај – ако не примјена насиља? Шта је убацивање вијести у буржоаску штампу о концентрацији трупа на југословенским границама и недемантовање тих вијести – ако не 'рат нерава' империјалистичког типа и застрашивање силом?"⁵⁶³ У вези са наведеном проблематиком, Ђилас, затим, поставља питање, до ког "периода друштвеног развитака" је онда дозвољено постојање засебних и самосталних социјалистичких држава? Тумачећи Лењина, на то питање одговара: "све дотле док постоје државе, док се не изгради комунистичко друштво и изумру државе, дотле постоји и важи за комунисте и

⁵⁶¹ Исто.

⁵⁶² Борба, 10. септембар 1949.

⁵⁶³ Исто.

право народа на самоопредјелјење и принцип добровољности у односима међу социјалистичким државама".⁵⁶⁴ Што је тренутно у пракси значило на неодређено време.

По Ђиласу, наведени закључак о неопходним условима за "рок" постојања засебних социјалистичких држава, "такође се у крајњој линији заснива на Лењиновом учењу о револуцији, тј. на чињеници да пролетерска револуција нужно не може да избије одједном у читавом свијету, па ни у неколико великих земаља, него најприје у једној земљи... па затим, у разним етапама, у другима".⁵⁶⁵ Из тога следи да се пролетерска револуција "не развија равномјерно, складно, него скоковито неравномјерно".⁵⁶⁶ Према томе, "ако пролетерска револуција не избија одједном у више великих земаља, него у разним земљама у разним периодима", онда су, напомиње Ђилас, "и форме социјалистичких држава, насталих у разним револуционарним условима, неизбјежно различите, онда је и пут тих држава к социјализму неминовно различит".⁵⁶⁷ Тако Ђилас изводи и закључак да је "различитост у формама", заправо, "законита и неизбјежна", па је, према томе, и "услов самог развитка", "зближавања народа" и "уједињавања човјечанства" у социјализму и комунизму. Тврдећи то, Ђилас подвлачи још један услов на путу различитих народа у социјализам, а то је "слобода", тачније, "демократија и слобода": "Замишљати да ће сви они ићи у социјализам на исти начин, по истом рецепту, то би било исто тако бесмислено као кад би неко замишљао социјализам као касарну у којој ће 'равноправно' бити постројени сви народи... Само слободним и несметаним развитком народа у том погледу, човјечанство ће и доћи до свог стварног зближења и јединства – брисања свих разлика (класних, националних, разлика између умног и физичког рада)..."⁵⁶⁸ "Дакле: преко изобиља различитости к јединству", закључује Ђилас. Међутим, у тумачењу Лењина, Ђилас иде и даље, па из цитата подвлачи да вођа Октобарске револуције "право на самоопредјелјење ставља у 'демократске установе', које ће изумријети у току развитка социјализма ка комунизму заједно са сваком демократијом, јер је и демократија – макар колико демократска била – такође форма класне владавине, форма државне организације".⁵⁶⁹

У завршном делу чланка, Ђилас је поновио основне принципе Лењиновог учења о односима међу социјалистичким државама у процесу развоја социјализма у свету: да

⁵⁶⁴ Исто.

⁵⁶⁵ Исто.

⁵⁶⁶ Исто.

⁵⁶⁷ Исто.

⁵⁶⁸ Исто.

⁵⁶⁹ Исто.

би се на глобалном нивоу могла водити борба против капитализма и градити социјализам, мора се свим народима признати право на самоопредељење, "тј. право на своју посебну, самосталну националну државу..., а пошто социјалистичке државе не настају одједном у свијету, него у разним етапама борбе против капитализма и пошто не полазе к социјализму с исте привредне и културне основе, њихови путеви к истом циљу су нужно различити". Ђилас подвлачи да "данас постоји неравноправност између социјалистичких држава", а да се узрок налази у "капиталистичким односима који међу њима владају". Такође, упозорава да такве односе "буржоазија" и "империјалисти" могу обилато искористити за своје циљеве.⁵⁷⁰

"Савремени ревизионизам, коме се коријени налазе у СССР-у, законита је и неизбјежна историска појава. Ревизионизам се у радничком покрету увијек јављао онда када је настајала нова етапа развитка, нов однос снага у епохи империјализма", сматра Ђилас.⁵⁷¹ Етапа "једне социјалистичке државе окружене империјалистичким државама" се завршила, социјализам је "однио историску побједу", па је тако настала "нова етапа у развоју социјализма и свјетских односа", коју "марксисти тек треба да теоретски и тактички разраде". Према томе, "не схватајући суштину нових услова и ревидирајући лењинизам", руководиоци СССР-а су "подијелили свијет у онај – капиталистички – дио који воде амерички империјалисти и онај – социјалистички – који води СССР", уместо, како тврди Ђилас, "у свијет капитализма, у коме поједини народи настоје да се истргну испод америчког господства и у свијет равноправних социјалистичких држава и равноправних радничких и демократских народа".⁵⁷² Наведену поделу, совјетски руководиоци, упорно настоје да "озаконе", па су тако измислили "антимарксистичку 'теорију' 'о водећој улози СССР-а, проглашавајући признавање такве улоге 'као услов интернационализма и комунизма'".⁵⁷³ Тиме је Ђилас негирао хладноратовску политичку "парадигму" супротстављених блоковских односа, на челу са водећим велесилама, супротстављајући јој политику самосталности, независности и равноправности малих држава. "Водећих нација и држава нема и не може бити у социјализму а да се оне не претворе у господујуће нације и државе, што се данас фактички и догађа. Водећа може бити само равнопарвност држава, народа и партија, водећи могу бити само споразум и сарадња међу њима. Водеће може бити само марксистичко учење, вјерност томе учењу

⁵⁷⁰ *Борба*, 11. септембар 1949.

⁵⁷¹ *Исто*.

⁵⁷² *Исто*.

⁵⁷³ *Исто*.

и досљедност у борби за његово остварење. У томе је суштина Лењиновог схватања односа међу социјалистичким државама и радничким партијама, најуже повезана с његовим и Марксовим учењем као цијелином", поручује Ђилас на крају овог опсежног и аналитички саржајног чланка.⁵⁷⁴

Наведени Ђиласов текст представљао је важан облик теоретског афирмисање самобитности југословенског револуционарно-политичког искуства, што је, уз јасну осуду совјетског спољнополитичког хегемонизма, значило и потврђивање независности југословенске политике у арени међународних односа. Другим речима, Ђиласова теоретска разматрања и позивање на значај ауторитета вође Октобарске револуције представљали су снажну потпору легитимности потеза југословенског руководства у спољној политици. Ако се узме у обзир политички тренутак, односно временски контекст настанка и објављивања поменутог текста, све су то били, уствари, аргументи којима се на спољнополитичком плану пажљиво припремала одбрана позиције суверенитета Југославије.

Крајем лета 1949, југословенско руководство се нашло у све сложенијој и тежој ситуацији услед погоршавања односа са СССР-ом и земљама "народне демократије". У југословенском врху владала је атмосфера интензивних разговора и анализирања ситуације и потеза које би требало предузети поводом кризних момената, при чему није искључивана и совјетска агресија на Југославију. Услед тога, све озбиљније се разматрало и питање интернационализације спора, односно постављање овог питања пред форумом Уједињених нација. Тако је средином септембра таква одлука и донета.

На Четвртог заседању Генералне скупштине ОУН у Њујорку, југословенску делегацију је предводио министар спољних послова Едвард Кардељ, а у њу је био укључен и Милован Ђилас. Не може се са сигурношћу установити тачан разлог због чега је и Ђилас укључен у састав делегације, али се његово објашњење чини реалним: "Свакако је моја идеолошка кативност навела Кардеља да предложи да се и ја укључим у делегацију на засеање ОУН у Њујорку: спореднији разлог је био и да не буде он једини из вођства у полемици са совјетском владом у ОУН, на коју смо се одлучили после отворених претњи, безбројних провокација на границама и економске блокаде".⁵⁷⁵ Ове речи свакако у доброј мери потврђује и поменути Ђиласов чланак, који је изашао управо у данима одлуке да се питање југословенско-совјетског спора изнесе

⁵⁷⁴ Исто.

⁵⁷⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 213.

пред ОУН, а такође и његов ангажман у састављану југословенске ноте у августу, чији је садржај показао чврсте намере југословенског руководства у одбрани суверенитета. Знамо да је на седници Политбироа, од 30. августа (недељу дана по објављивању "Ћиласове ноте"), изнесен став (Кардељ) да се на предстојећем заседању ОУН, по питању притиска на Југославију, иступи "самостално" и "са принципијелним ставом по питању положаја малих држава".⁵⁷⁶ Одмах, првих дана након седнице, Ћилас се латио посла теоретског објашњења овог става, односно писања чланка "Лењин о односима међу социјалистичким државама". Нова седница Политбироа одржана је 7. септембра, непосредно по изласку Ћиласовог чланка у *Комунисту* (и док је у *Борби* текао његов трећи наставак), на којој је Тито нагласио да пред ОУН "своју земљу треба да бранимо, јер СССР нема права на основу принципа марксизма-лењинизма да нас нападне..." Тада је и "закључено да у делегацији буду Кардељ, Ћилас, Беблер".⁵⁷⁷ Вероватно се, поред осталог, имало у виду и то да је Ћилас прилично студиозно "ушао" у проблематику везану за наведено питање, а осим тога, поред Кардеља, припадао је и најужем кругу руководства, тј. Титовој непосредној близини, тако да је у тадашњим сложеним приликама, када Тито није напуштао земљу, такав избор изгледао логичан.

Нова етапа у југословенско-совјетском сукобу била је тиме отворена, док се за личну Ћиласову улогу у том процесу може рећи да је чланак "Лењин о односима међу социјалистичким државама", из септембра 1949, означио почетак његове "треће фазе" у којој ће ускоро отпочети са темељнијом и свеобухватнијом критиком, не само политике СССР-а, већ и самог система и идеолошке праксе прве земље социјализма.

На Четвртог заседању Генералне скупштине ОУН у Њујорку, одржаном од 20. септембра до 10. децембра 1949, постављено је и "југословенско питање", односно проблем југословенско-совјетског сукоба. На седници Политбироа од 7. септембра показана је знатна опрезност и, рекло би се извесна неодлучност, по питању наступа у ОУН. Тако је закључено да треба "још чекати" у вези постављања питања односа са СССР-ом, "јер се ради о СССР-у", да ће "даљи развитак показати да ли треба ићи пред Савет безбедности" и да све зависи од "даљег става СССР-а". Тито је нагласио да "у погледу односа са СССР-ом не треба насједати никаквим пропагандним и другим провокацијама", да не треба давати "ничим повода" и да треба бити "принципијелан у

⁵⁷⁶ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/42, *Белешка са седнице од 30. августа 1949.*

⁵⁷⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/43, *Белешка са седнице од 7. септембра 1949.*

дискусијама", док је Кардељ изнео мишљење да се "гдје нема потребе не морамо истрчавати", да "у генералној дебати" треба изнети само "принципијелан став, не помоћу никога" и "по конкретним питањима иступати јасно".⁵⁷⁸ Из тога поједини аутори извлаче закључак да је одлука о "интернационализацији" проблема, односно коначном постављању питања совјетских претњи пред ОУН и кандидовању Југославије за несталног члана Савета безбедности ОУН, донета "у последњем тренутку".⁵⁷⁹ У записнику са седнице од 7. септембра није забележено да ли је и Ђилас у вези са темом учешћа на заседању ОУН нешто рекао.

Југословенска делегација допутовала је у Њујорк 19. септембра 1949. Ђилас је, поред осталог, био и задужен да из Њујорка брине о пропагандној делатности у вези праћења догађаја са заседања ОУН. Тако је истог дана по приспећу, Ђилас из Њујорка упутио депешу Ранковићу у којој је дао инструкције за праћење дешавања у југословенској штампи: "У вези са заседањем Ген. скупштине и уопште са ситуацијом мишљења смо да би наша штампа требало да пише друкчије него до сада. Требало би да доноси као информације изводе из говора важнијих делегата, а оно што се говори о ФНРЈ углавном све. Коментаре, нарочито једностране, не би требало давати, него објавити наша иступања и на основу њих по потреби писати чланке у договору са тобом и Старим. Треба нарочито обратити пажњу да се коментари као и то о Рајковом процесу и слично дају одмах и што краће, добро основаних чињеница. Дугачке ствари наилазе на публицитет обзиром на карактер ове штампе, њену властиту необјективну линију и властиту проблематику. Можда би било добро кад би сте увели информативну рубрику у Борби о Ген. скупштини. Данас после подне стигли смо у Њујорк. Кардељ је дао изјаву новинарима за овдашњу штампу".⁵⁸⁰

На првој седници југословенска делегација је настојала да се држи зацртаних принципа и по многим питањима у односу на велике силе се поставила неутрално. Такође је одмах постављено и питање кандидатуре Југославије за Савет безбедности. По том питању делили су оптимистично мишљење, поготову због изгледа на подршку Запада и малих држава.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/43, *Белешка са седнице од 7. септембра 1949.*

⁵⁷⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 82-84.

⁵⁸⁰ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/301, *Депеша Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 19. септембар 1949.*

⁵⁸¹ Тако је Кардељ 21. септембра јављао: "Прва седница отпочела је у духу формалног наглашавања помирљивости, али изгледа да неће много остати од ње. Руси су веома попустљиви, а западни уверени у себе... одмах на првој седници гласало се за руководство места асамблеје. Ми нисмо поставили ни једне кандидатуре како би избегли присуство у Генералном Комитету... Руси су скоро свуда поставили своје

Из Београда је Тито, иначе, строго надгледао рад делегације. Тако је дан уочи Кардељевог наступања, Тито у Њујорк упутио једну депешу шефу југословенске делегације у којој је југословенске представнике упозорио на опрезност у њиховим, очигледно веома амбициозним, самосталним иницијативама, издавши им директиве за даљи рад: "Читао сам Твоје депеше и пала ми је у очи ваша намера да станете на чело свих малих као трећа сила. Тако далеко ви не морате ићи јер би то за нас у данашњој ситуацији могло имати лоших последица. Треба се повезивати са делегацијама малих држава и настојати на сарадњи с њима али не ићи предалеко јер би тиме заплашили велике који би могли извући из тога закључке да смо им сувише опасни и да се онда на наш рачун договоре међу собом. Свакако о томе треба да водите рачуна. Процес у Будимпешти је свакако непријатељски ударац против наше земље и морамо предузети одлучне кораке да ту највећу подвалу Руса одбијемо. Данас сам лично предао мађарском амбасадору оштру ноту".⁵⁸²

Шеф југословенске делегације Едвард Кардељ одржао је 26. септембра говор на пленарној седници Генералне скупштине ОУН. Иако дипломатски вешто срочен и политички уздржан и промишљен, говор је јасно назначио чврсто опредељење југословенске политике у односу на одбарну независности и суверенитета. Основне поставке југословенске политике, изречене у говору, односиле су се на обавезу поштовања принципа "међународне коегзистенције" и равноправних односа и сарадње између великих и малих земаља, што се посебно односило на актуелну политику СССР-а и земаља "народне демократије" према Југославији.⁵⁸³ Према Ђиласовом сведочењу, Кардељ је, уз консултације са осталим члановима делегације, на овом говору радио веома пажљиво.⁵⁸⁴ Југословенска делегација је овим чином ушла у ватру међународне политичке "арене", где је очекивао тежак задатак борбе за одбрану сопственог

кандидате. Ми смо гласали за Филипинца Ромула против Чеха Клементиса као претседника, а у свим другим случајевима смо абстинирали. Наше гласање је много коментарисано као најважнији догађај ове асамблеје. Ми смо сматрали за важним да поступимо тако, јер би гласање за совјетског кандидата испало непринципијелно. Одмах смо у кулоарима поставили своју кандидатуру за Савет Безбедности. Енглези су нам обећали подршку, Американци нису коначно одговорили, али су врло расположени многе мале земље и Тригве Ли обећали активну подршку. Сви су изгледи да ћемо бити изабрани сем ако ће Американци хтети да избегну заштравање са Русима. Између нас и Источних делегација је потпуни бојкот. Једино код Руса има изнимака... Руси су овога пута у асамблеји више изолирани него икада." (АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/117, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 21. септембар 1949.*)

⁵⁸² АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/23, *Депеша Јосипа Броза Тита Едварду Кардељу, 25. септембар 1949.* (Ова депеша је погрешно обележена датумом 25. фебруар 1948, па је према томе у редоследу фасцикли тако и класификована – прим. АМ)

⁵⁸³ Видети: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 2, str. 341-344.

⁵⁸⁴ М. Ђилас, *Vlast*, str. 215.

суверенитета на бази наведених међународних политичких принципа, иза којих је сада и јавно стала и које је решила да заступа. Главни задатак делегације у том правцу огледао се у одлуци да се Југославија кандидује за несталног члана Савета безбедности ОУН.

У својим мемоарима, Кардељ је овај догађај, као и рад југословенске делегације, поистоветио са "коренима" и почецима будућег принципа југословенске спољне политике, познате под именом "несврстаност", односно политике "неангажованости" у блоковској подели света.⁵⁸⁵ Ђилас, пак, о првим данима рада делегације и Кардељевог говору, у мемоарима каже: "У том говору је изложио, одмерено и недвосмислено – први пут пред званичницима света – држање Совјетског Савеза према Југославији: не ради се о неком површном и идеолошком спору, него о хегемонистичким тенденцијама које угрожавају независност Југославије. Совјетска делегација, на челу с Вишинским, заузела је према нама став ниподаштвања... : нама се одједном, кроз наш случај, открила нереалност совјетске спољне политике... ми смо без без сумње лако улазили у душу 'Русима', али су и они знали шта ми говоримо – имали су у нашој делегацији обавештајца, нашег преводиоца, руског емигранта који им је доставио и Кардељев говор..."⁵⁸⁶ Истог дана, после Кардељевог наступа, Ђилас је јављао Титу у Београд: "Кардељ је говорио данас. Говор смо синоћ дотјерали према твојој депеши која нам је добро дошла и која заиста тачно показује на могућну погрешку. Говор Кардељев је добро примљен у асамблеји. То је општи утисак. Вишински није одговорио, него Мануилски, чији одговор је био јако слаб, увредљив и неубудљив, да је чак изазвао и смијех. Мислили смо да му ја одговорим, али смо решили да то не чинимо, јер би испало мало ситничаво последице Бевцовог говора, а имаћемо прилике у даљој дискусији. По питању нашег избора у Савет Безбедности расположење код доброг дијела малих није право јер чекају став великих. Енглези су против нас, изговарају се да нема смисла да они додају још једно питање спорно с Русима. Тај изговор није сасвим лажан. Американци за сада имају да мали могу ако хоће да гласају за нас. Говори се да ће

⁵⁸⁵ "У времену које је следило, односно до наредног заседања Генералне скупштине Уједињених нација, 1949. године, ми смо већ израдили свој концепт међународне спољне политике. Тада сам директно критиковао совјетски напад на Југославију и дао одговарајућу потребну карактеристику тога напада. Критиковао сам постојање блокова и борбу за поделу света на блокове и интересне сфере и заложиио се за мирољубиву коегзистенцију која неће бити само *modus vivendi*, него и кативна сарадња међу народима. Заложиио сам се, такође, за независност и економску и политичку слободу свих народа, за право свих народа да сами изаберу своје друштвено уређење, против наметања друштвених уређења једне земље другим народима итд. То су, у ствари, већ била основна начела политике несврставања" (Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 142).

⁵⁸⁶ М. Ђилас, *Vlast*, str. 215.

Бевин и Ачесон тражити заједнички став по томе. То не значи да тиме неће уцењивати Русе, ако буду непопустљиви. Бевин је такође говорио данас. Русима је био оштар. Нас је споменуо и бранио доста интелигентно. Изгледа да би и западни по неким стварима попустили Русима, али се споразум не може очекивати по битним питањима. Руси гурају на споразум са Американцима и то по подели сфера. Не верујемо да ће Американци ићи тим путем, јер то схватају као руску слабост. Како нам за сада изгледа, споразум на наш рачун не долази у обзир, сем непобитним питањима као што је Савет Безбедности, можда нешто око Трста и слично. По пишању Грчке ће се вјероватно споразумјети на америчким позицијама, јер су тамо ствари тако готове. Према писању америчке штампе треба бити опрезан, она често уцењује и Русе и нас и уопште прави свакојаку збрку и провокације. Труманова изјава за сада је схваћена као припрема јавности за споразумевање с Русима. Иако није ни то сасвим сигурно, него из тога истовремено стоји и оправдавање нарушавања и помоћи Европи".⁵⁸⁷

Сутрадан након Кардељевог говора, Ђилас је у Београд упутио депешу у којој се констатује да ће, уколико Југославија буде изабрана у Савет безбедности, тај догађај представљати велики успех, док је совјетску делатност током рада Скупштине окарактерисао као деструктивну по питању односа. Такође је коментарисао и питање штампе, па је у поменутој депеши, послатој 27. септембра, писао Ранковићу: "У вези са читавом овдашњом ситуацијом сматрамо да у штампи треба бити врло опрезан. Према Уједињеним нацијама и појединим питањима не треба заузимати став према ТАС-у и уопште негативан став (подвучено у оригиналу – прим. АМ). Руски ставови по појединим питањима су често пута такви да се тешко могу бранити једним заиста демократским и мирољубивим ставом. Њихов став према УН у цјелини узев деструктиван је и такав да збијају фронт против себе. Делегација им је врло слаба, око Вишинског су слаби и безначајни људи. Штампа треба углавном да доноси скраћене информације и да се држи у коментарима наших ставова. Занимљиво је да нико од делегата не оспорава да изграђујемо социјализам, или да од нас тражи да се одрекнемо социјализма. Сви нас гледају као независну земљу која неће да прими руско господство и која хоће да докаже да је социјализам могућан и без њих. Ако будемо изабрани у Савјет безбједности мислимо да би то била огромна побједа и успјех овог засједања за нас. Тими би свакоме било веома отежано да нас напада, а и да се погађа на наш рачун.

⁵⁸⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/154, *Депеша Милована Ђиласа Јосипу Брозу Титу, 26. септембар 1949.*

Шта мислите како би изгледало оvdје да је Симић мјесто Кардеља".⁵⁸⁸ Истог дана Кардељ и Ђилас су јављали да се ситуација у вези са озбором Југославије у Савет безбедности "из темеља позитивно променила" и да је добијена подршка од низа, претежно западних, земаља, као и генералног секретара ОУН Тригве Лија. По питњу Грчке, југословенски представници су били опрезни у изјавама, како Совјети поједине изјаве не би искористили у пропагандне сврхе. Добили су, такође, подршку од представника САД-а, који су одлуку донели након "проучавања Кардељевог говора", а подршка је потврђена и од представника латиноамеричких и арапских земаља.⁵⁸⁹

У међувремену је у Будимпешти, од 16. до 24. септембра 1949, одржан познати политички процес бившем мађарском руководиоцу и министру спољних послова Ласлу Рајку. Рајк је оптужен и осуђен на смрт за издају и наводно ковање плана да уз помоћ Тита организује побуну у државама Источног блока против Москве. Овај догађај је званична Будимпешта, а у стварности Москва, снажно искористила у пропаганди против Југославије. На то је, међутим, из Југославије одговорено истом мером, односно контрапропагандом, која је систематски организована на три поља, тј. у "три правца": политичкопропагандном, војностратешком и дипломатском.⁵⁹⁰ У склопу активности укључили су се бројни југословенски руководиоци, међу којима је Моша Пијаде изнео директне и веома оштре ставове.⁵⁹¹ Међутим, поводом свих тих активности југословенске пропаганде, огласио се из Њујорка и Милован Ђилас, упозоравајући да се не претерује и саветујући опрезност, с обзиром да све то, с друге стране, може за своје интересе искористити и западна пропаганда. Такође је с тим у вези подсетио и на политичку активност и положај југословенске делегације у ОУН. Тако је депешом, 28. септембра, јављао Ранковићу: "Мошин чланак је западна штампа пренијела као да он упоређује Рајков процес с троцкистичким процесима и да напада СССР због пакта с Њемачком. Информбировци то искоришћавају да збуњују разне прогресивце, а и иначе не знамо какав је Мошин чланак, али не видимо никаквог смисла да се те ствари покрећу и упоређују. Овде се ради о независности и равноправности једне социјалистичке земље, а оно су сасвим друге ствари. Зато на ту линију не треба ићи, поготово ако се има у виду да западна штампа и сама жели да нас прикаже као

⁵⁸⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/302, *Депеша Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 27. септембар 1949.*

⁵⁸⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/118, *Депеша Едварда Кардеља и Милована Ђиласа Јосипу Брозку Титу, 27. септембар 1949.*

⁵⁹⁰ D. Bekić, *n. d.*, str. 80-81.

⁵⁹¹ Видети: "Велики мајстори лицемерја", Београд 1949; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 2, str. 279-288.

троцкисте, а у процесу Рајка као да је нешто и било између нас и Американаца само да несрећом нисмо успјели".⁵⁹²

О реакцијама на Кардељев говор међу делегацијама, односно о првом пријему изношења југословенско-совјетског сукоба пред светски форум, Ђилас је послао депешу која прилично добро илуструје атмосферу, онако како ју је он видео, на заседању у Лејк Саксесу тих дана. Ђилас је, тако, 28. септембра јављао Ранковићу: "Јављамо неке појединости о сукобу са Русима на асамблеји. На основу иступања Вишинског, сателита Пољака и Чеха који ни једном ријечи нису споменули Југославију, највеће је интересовање владало за говор Кардеља. Било је сугестија са стране неких малих земаља да се с наше стране заузме став умјерености. Неке делегације су биле обавјештене да ће Кардељ ћутати о спору обзиром да га нису поставили Руси. Француски амбасадор кладио се да Кардељ неће рећи ништа о сукобу, а совјетска делегација и њени сателити били су доста спокојни и приликом првог дијела говора држали се готово подругљиво. Међутим када је Кардељ отворено поставио ствари док је скупштина слушала са највећом пажњом, Вишински, Мануилски, нису ни покушали да сакрију своје нерасположење и нервозу. Када би Кардељ поменуо Вишинског полемизирајући са њима у говору, извјестан број делегата упадљиво би се окретао и посматрао овога што је и њега о сов. делег. доводило у још незгоднији положај. Чим је Кардељ завршио говор, Вишински је узео Мануилског и напустио скупштину која је радила. Све ово показује извјесно изненађење Руса који су јасно дали до знања да се боје изношења сукоба пред асамблеју. На сједници 26. послије подне Вишински није дошао, а одговорио нам је Мануилски. О томе да је његов говор по Русе изазвао најгори утисак и да је послужио у скупштини и публици као најбоља илустрација на какав начин Руси воде борбу против нас, већ сте обавјештени. За Кардељев говор Пољаци кажу да је провокација, као што је провокација и наша кандидатура за СБ, чешки делегат Хофмајстер каже да нисмо требали износити прљав веш компартија пред овакву скупштину, а Американци су се интересовали када је Кардељ саставио говор онакав какав је прочитан. Дјелимично овдашња штампа јавља да делегати појединих земаља и особље генералног секретаријата УН говоре да је немогући иступ Руса користио нама више него било што друго и без обзира на игру

⁵⁹² АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/303, *Депеша Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 28. септембар 1949.*

Американаца јучерашњи догађаји у скупштини биљеже се као чиста и убједљива побједа Југословена".⁵⁹³

У данима непосредно после Кардељевог иступања, југословенска делегација је одлучила да се, као што смо видели, и јавно, чињеницама, супротстави совјетској страни, али притом и уз пажљиво и опрезно испланиране потезе. Тако је Ђилас, 30. септембра, упутио Титу депешу у којој пише: "Ми мислимо да иступимо по совјетском предлогу. У том истом иступању би изнијели све чињенице њихове политике према нама и демаскирали њихово фарисејство у политици мира према нама. Дали бисмо своју резолуцију као приједлог умјесто њихове, у којој би избјегли једнострану осуду Америке и Енглеске због ратног хушкања, а осудили ратно хушкање уопште, по атомској енергији бисмо углавном подупирли Русе, а по пакту пет сила тражили да му могу приступити и друге државе. Против Руса досад нијесмо иступали сем Кардељ у свом говору и Дедијер, а одговарајући нам они употребљавају Рајков процес и слично. Мислим да им треба детаљније одговорити, нарочито после прекидања пакта. Став Енглеске по питању избора у Савет безбедности је нејасан. Имамо утисак да се они плаше превеликог заоштравања са Русима по том питању, јер Руси иступају у агитацији, да би наш избор био фактор разбијања УН. Можда није искључено да су западни договорно поделили улоге, како би нешто утицали на Чешку и избегли заоштравање и јединствен блок против Руса по тој ствари. Прекид пакта штампа коментарише опрезно и неповољно по Русе".⁵⁹⁴

Наредних дана наставила се југословенска дипломатска акција у борби за избор Југославије за несталног члана Савета безбедности ОУН. Совјетска реакција на говор шефа југословенске дипломатије и на званично изношење сукоба као чињенице пред светским међународним форумом, била је отказивање споразума о пријатељству између Југославије и СССР-а, 28. септембра 1949. Као што смо видели из садржаја цитираних депеша о догађајима са првих дана саседања, може се рећи да је потез југословенске делегације позитивно примљен код делегација западних држава, а да је прилично пољуљао позиције совјетске стране и источноевропских земаља. Међутим, совјетска страна није се задржала само на дипломатској борби у ОУН, већ је кренула и са практичним потезима који су укључивали и распоређивање војних снага на југословенским границама у виду маневара, што је требало да значи озбиљно

⁵⁹³ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/305, *Депеша Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 28. септембар 1949.*

⁵⁹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/153, *Депеша Милована Ђиласа Јосипу Брозџу Титу, 30. септембар 1949.*

упозорење југословенској Влади. О томе је Ранковић, 14. октобра, обавестио Кардеља. У депеши Ранковић наводи податке о совјетским маневрима у суседним земљама, са јасном поруком на крају: "Све ово није у складу са мирнодобским потребама нити у духу мирољубиве политике и зато њихове намере треба раскринкавати у свету".⁵⁹⁵ Кардељ у интервјуима западним медијима изјављује да се Југославија залаже за принципе "општег мира и безбодености" и равносправност уз поштовање суверенитета држава. Совјетска делегације је, с друге стране, такође, предузимала све како би се спречио избор Југославије у Савет безбедности. За члана Савета безбедности, СССР је подупирао Чехословачку. Међутим, после неуспеха првог круга гласања, у другом кругу Југославија је, 20. октобра, изабрана за сталног члана Савета безбедности ОУН, са мандатом од две године. Био је то велики дипломатски успех Југославије у броби за независност пред нападима СССР-а и земаља "народне демократије", а поред тога и потврда принципа равноправности земаља у светској ораганизацији и међународној политици.

Одмах после избора Југославије у Савет безбедности, Ђилас је из Њујорка послао текст којим се југословенска јавност обавештава о овом важном догађају. Текст је штампан у *Борби*, 24. октобра, под насловом "Поводом избора Југославије у Савјет безбједности", а објављен је и у другим водећим југословенским листовима. Поред описа тока борбе, ставова великих сила и начела, циљева и активности југословенске делегације, Ђилас је о самом гласању известио: "Три велике државе овако су одредиле свој став: Америка – кад већ мора да бира између двије комунистичке земље Уједињених нација – за ону која је независна, то јест за Југославију; Енглеска – свакако из својих сопствених разлога – за Чехословачку; Совјетски Савез – за озакоњивање на међународној арени његових 'права', то јест: хегемоније над независном социјалистичком Југославијом".⁵⁹⁶

По Ђиласу, за неуспех СССР-а у спречавању избора Југославије, узроке треба тражити у совјетској неправилној процени међународних односа: "Совјетска влада, отпочињући кампању против Југославије, мислила је на основу преживјелих и шаблонизираних ставова: једна мала земља, као што је Југославија, не може у

⁵⁹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, Дешеше, П D/210, *Депеша Александра Ранковића Едварду Кардељу, 14. октобар 1949.*

⁵⁹⁶ М. Ђилас, "Поводом избора Југославије у Савјет безбједности", *Борба*, 24. октобар 1949; видети и: *Политика*, 24. октобар 1949; *Побједа*, 24. октобар 1949; *О kontrarevolucionarnoj i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije*, zbornik tekstova, knj. 2, Beograd 1950, str. 264-270.

савременим условима да се одржи као самостална..."⁵⁹⁷ Међутим, совјетска влада је показала тенденције и да се "директно погађа са капиталистичким државама на рачун Југославије..." "Већ саме те тенденције ка трговању," наглашава Ђилас, "јасно показују о чему се ради код совјетске владе у њеној политици према социјалистичкој Југославији: о покушају да капиталистичке државе наведе на погађање на бази тога што оне – због свог друкчијег друштвеног уређења – не би требало да буду нарочито заинтересоване судбином неке социјалистичке државе. Али и тај совјетски покушај је осуђен на неуспјех. И то, по мом мишљењу, не толико због евентуалних совјетских ниских побуда, него због тога што то не одговара међународним односима..., што совјетска влада – осим осталог – потцјењује улогу јавног мнијења, потцјењује ону демократску свијест до које су масе дошле у борби против дијелења свијета на сфере утицаја, у борби против агресивних планова и метода, против угрожавања независности малих држава..."⁵⁹⁸

Одлуку југословенских представника да се Југославија кандидује за Савет безбедности, Ђилас је образложио речима да "немамо разлога ни да се скривамо, ни да се стидимо чињенице да смо се у борби за мир и своју независност..., обратили на подршку Уједињених нација. Када би се односи међу социјалистичким државама заиста заснивали на социјалистичким принципима, на Марксовом и Лењиновом учењу, уопште не би могло доћи ни до каквих озбиљних спорних питања и размимоилажења међу њима, а још мање до такве ситуације да нека од њих тражи подршку Уједињених нација".⁵⁹⁹ Тако се, напомиње Ђилас, у међународним односима појавио нови проблем: "проблем односа између социјалистичких држава". У вези са тим, постављају се и питања: "да ли ће развој демократског и социјалистичког покрета ићи путем хегемоније једне социјалистичке државе и једног покрета..., или путем равноправних односа међу социјалистичким државама и демократским и социјалистичким покретима" и "шта је узрок неспоразумима и сукобима међу државама – да ли друкчије друштвено уређење или тежња за господством над другим народима и за отимањем туђих територија". Према томе, истиче Ђилас, "сваки покушај насилне успоставе хегемоније може да изазове озбиљне међународне заплете..." а "с тог становишта треба процјењивати и смисао и значај избора Југославије у Савјет безбједности".⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ *Борба*, 24. октобар 1949.

⁵⁹⁸ *Исто*.

⁵⁹⁹ *Исто*.

⁶⁰⁰ *Исто*.

И поред тога што су се југословенски представници, следећи Титову директиву, клонили да себе представљају као потенцијалне представнике и предводнике малих земаља, изгледа да су их поједини дипломатски кругови већ видели у том светлу. Тако, француски амбасадор у Москви потезе југословенске делегације коментарише као намеру да Југославија игра улогу позиције "треће силе" у ОУН, што Совјетима ни у ком случају политички не одговара.⁶⁰¹ Такође, наметао се и проблем перцепције Југославије као државе са амбицијом да постане нови центар социјализма у свету и да ту улогу преузме од СССР-а. Томе су, безмало, доприносиле и активности југословенских теоретичара у земљи, а у које се донекле може уврстити и недавна Ђиласова активност текстом "Лењин о односима међу социјалистичким државама", у којем се алузије у том правцу могу уочити или бар на такав начин тумачити. Међутим, Ђилас је поводом тога упутио депешу из Њујорка, у којој се упозорава на штетност таквих појава на политичку делатност југословенске делегације у ОУН. У депеши Ранковићу, од 22. октобра, два дана по избору Југославије за члана Савета безбедности, Ђилас пише: "Врло је погрешно писати или алудирати на то како ми треба да постанемо неки нови центар светског социјалистичког покрета уместо СССР. Штампа (пренијела?) чланак из Књижевних новина на Партију. Исто тако је погрешна и Мошина изјава Гејлмору о томе да ће се ово доба звати Титовим. (....?) треба да радимо као Руси. То је погрешно не само због тога што мобилише капиталистичку реакцију против нас као совјетске комунистичке опасности, него збуњује и прогресивни и раднички покрет како ми хоћемо да преуземо улогу Москве. То не одговара нашој стварној линији о самосталности радничких покрета и њиховом развоју на бази специфичних услова. Такође је погрешно доносити у насловима како Руси, Чеси итд. гласају по некој ствари са Англо-американцима. Испада да не гласамо и ми, него и они. Није ствар у томе како се и с ким гласа, него зашто се гласа. Другови новинари требало би да улазе у садржину и проучавају материјал. Такође је погрешан Мошин чланак 'Мајстори лицемерја'. Против Совјетског Савеза не треба наступати тако да га доведемо у ситуацију да мора да нас нападне због престижа и светске опасности од нас. Претјерано нападање Руса није добро примљено на западу гдје преовлађује линија помирења с Русима, тако да би могли да се појавимо као сметња томе, па према томе изоловани. Говори Старога у том погледу треба да служе као добар образац како треба иступити..."⁶⁰²

⁶⁰¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 85.

⁶⁰² АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/306, *Депеша Милована Ђиласа Александру Ранковићу, 22. октобар 1949.*

У депеши од 30. октобра, Кардељ је јављао Ранковићу да се планирани повратак југословенске делегације до 5. новембра, због "резолуције о миру" коју је припремала совјетска страна, тј. Вишински, а "око које ће бити главна дискусија о нашем питању", мора продужити до 12. новембра. "Мислимо да без нас делегација не може остати, сем тога се Ћидо за ту дискусију специјално спремио", поручивао је Кардељ (истакнуо у оригиналу – прим. АМ).⁶⁰³ Поред тога, док су југословенски делегати боравили у Њујорку, увелико су се вршиле припреме за наредни партијски пленум, који ће бити одржан крајем године. Ни чланове југословенске делегације, док су још учествовали на заседању ОУН, нису мимоишле активности по том питању. Штавише, увелико су на припремама радили и у Њујорку. Тако је Ћилас, још док је био на путу, читао материјале и радио на реферату о просфети, који је у Њујорку и завршио (о чему је већ било речи). У истој депеши, Кардељ је о томе писао: "Ћидо је већ спремио реферат за Пленум и спремиће пројекат резолуције, па ћемо моћи одржати Пленум брзо послјије нашег доласка. Ћидо и ја мислимо да би било корисно поставити пред Пленум и питање наше спољне политике у вези са Уједињеним Нацијама и процесима у прогресивном покрету. Ако се слажете јавите да овдје припремимо неке тезе. Могле би ићи и под тачку разно".⁶⁰⁴

Совјетска делегација припремала је, иначе, посебну "Резолуцију о закључењу пакта пет великих сила о спречавању новог рата", коју је намеравала да представи на седници Првог комитета ОУН (за политичка питања). У депеши од 3. новембра, Кардељ је обавештавао Тита да Совјети избегавају разговоре са Југословенима о "спорним питањима" и да их константно игноришу, а у вези најављене совјетске резолуције, нагласио је да "ми припремамо изненађење са Ћидиним иступањем по питању резолуције Вишинског о миру, где ћемо ићи затим да присилимо Вишинског да се изјасни што значи њихов војни притисак на Југославију".⁶⁰⁵ Југословенски делегати су због тога морали да продуже свој боравак у Њујорку и после 12. новембра. Тако је Ћилас, на 327. седници Првог комитета ОУН, наступио 15. новембра, одржавши веома садржајан, јасан и политички одлучан говор.

На почетку говора, критикујући увредљиве и недипломатске наступе совјетског представника Вишинског у односу на Југославију, Ћилас је нагласио одлучност и

⁶⁰³ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/214, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 30. октобар 1949.*

⁶⁰⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/214, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 30. октобар 1949.*

⁶⁰⁵ АЈ, ЦК СКЈ, Депеше, II D/120, *Депеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титу, 3. новембар 1949.*

јасноћу југословенске делегације у одбрани и заступању своје политике: "Ми овдје представљамо суверену земљу; наша права и дужности, као и других, одређени су Повељом. Таквим својим односом према влади једне суверене земље господин Вишински вријеђа не само народе Југославије него и Повељу ОУН". Заокружени принцип међународне политике и међународних односа, који подржава Југославија, Ђилас је формулисао речима: "Свака иницијатива, па ма патила и од недоследности и од непотпуности, која би давала могућност овом засједању ОУН да учини ма и корак даље ка учвршћењу општег мира и безбједности, ка забрани и контроли атомског оружја, ка стварном споразуму великих сила – а ми бисмо додали: и ка развијању и учвршћењу равноправних односа између великих и малих држава – корисна је и нужна, и заиста одговара данашњем расположењу обичних људи, те ће јој југословенска делегација у том смислу и дати подршку".

Критикујући совјетски предлог за мир, Ђилас је нагласио да све државе формалне теже миру и заступају политику у том правцу, али да истовремено постоји и "читав низ облика ратне пропаганде". Један од таквих облика представљају и "криво и неистинито приказивање стања у појединим земљама као 'идеолошко', 'морално' оправдање за притисак на њих и њихово подређивање" и "наметање блокова – под разним идеолошким изговорима, а у ствари ради остварења превласти у њима и проширивања свог утицаја..." Пример таквих појава управо се може огледати у односу СССР-а и Југославије, тачније, у поступцима совјетске политике. По коришћењу наведених метода, наглашава Ђилас, политика САД-а и Велике Британије и политика СССР-а практично се не разликују. Узрок избијању ратова и сукоба међу државама, суштиски не треба тражити у идеолошким антагонизмима (како се на изглед жели приказати), већ га треба тражити на пољу политичких односа, односно интересних амбиција великих сила: "... у политици оних влада и оних снага које у одређеној ситуацији, без обзира на друштвено уређење, неће да се одрекну рада на подређивању других народа, на укидању стварне независности, суверенитета и равноправности других држава". "Према томе", закључује Ђилас, "свака пропаганда која иде за претварањем неке земље у вазалну земљу, са господством над туђим територијама уствари је ратнохушкачка пропаганда, без обзира каквим се 'идејним' разлозима прикривала. То је јасно, јер таква пропаганда претставља само саставни дио хегемонистичких планова према другим народима уопште или једном одеђеном

народу. А покушаји остваривања таквих планова неизбјежно доводе до спорова и сукоба".

Принцип поштовања равноправности међу свим државама, без обзира на њихову величину, Ђилас је одлучно афирмисао кроз критику совјетског предлога, наводећи да "господин Вишински" на политику мира гледа "искључиво као на проблем великих сила". "Или је мир недјељив, мир за све, или га неће и не може бити", наглашава Ђилас. Према томе, ако се упореде совјетски ставови изнесени у предлогу и политика према Југославији, онда предлози Вишинског "звуче као иронија". Потом је Ђилас оптужио совјетску страну за агресивну пропаганду, наводећи бројне примере из садашњости али и из прошлости (Рајков процес, оптужбе за "гестаповску" делатност, однос Југославије према Албанији, проблем совјетских држављана, оптужба Југославије за прелазак у табор "супротан СССР-у", увредљив речник, итд.) На то је поручио: "Нас Југословене уопште не импресионирају псовке, увреде, измишљотине, клевете, 'процеси' и слично, пошто нам је јасно да је све то само наказна фасада и фанфаронада иза којих се крију планови да се на нашу земљу изврши притисак како би попустила и потчинила се неравноправним односима... Када тако стоје ствари, онда је јасно да су притисак и пријетње које источно-европске земље на челу са совјетском владом систематски врше против Југославије, постали озбиљна пријетња даљем учвршћењу општег мира и међународне сарадње".

Прилика за афирмацију политичких начела на којима се заснивала југословенска спољна политика, искоришћена је и у наведеном случају предлога совјетске резолуције о миру. Тако је разлог одсуства југословенске подршке совјетској резолуцији Ђилас образложио одсуством принципа равноправности народа и држава у политичкој пракси СССР-а. Ђиласово образложење такве одлуке било је следеће: "Као што сам на почетку рекао, предлог совјетске владе не одређује јасно и потпуно шта је уствари ратнохушкачка пропаганда. Упркос чињеници да у њему има позитивних елемената на линији општих декларација за мир, у њему нијесу јасно изложени основни услови општег мира међу народима а то су узајамно поштовање суверенитета и независности, укидање сваке дискриминације, немијешање у унутрашње ствари других земаља – тачније речено: борба против неистинитог приказивања стања у појединим земљама које има за циљ 'оправдање' мјера против њих. Најзад, совјетски предлог не прецизира довољно јасно да је општи и трајни мир и безбједност могућно остварити само у том случају ако споразуми пет сталних чланица Савјета безбједности – које су већ по својој

функцији у ОУН и улози у свијету најодговорније за чување таквог мира – стварно укључују у себе и интересе свих осталих чланица ОУН за одржавање мира и очување њихове независности и суверености. Због тога југословенска делегације сматра да би пакт пет великих сила који предлаже Вишински морао бити такав да значи корак даље од Повеље ОУН, јер би иначе био у најбољем случају просто понављање њених одредаба, а тиме и сувишан. Он би морао такође бити отворен да му приступе све државе које желе". "Ако се уз све то", закључује Ђилас, "има у виду да постоји озбиљно неслагање између ријечи и дјела, између чак и оваквих најопштијих мирољубивих декларација и политичке праксе совјетске владе – што сам илустровао примјером Југославије – онда је јасно да југословенска делегација не може тај приједлог да подупре у цјелини".

На крају говора Ђилас је подвукао став југословенске делегације о заступању политике једнаке дистанцираности од политика великих сила у оквиру интересних свера "блоковске" поделе света: "Јуче је овде предложена и америчко-британска резолуција. Ако полазимо од формулација појединих ставова, ми бисмо те ставове могли примити готово све... У тој резолуцији су махом формулисани принципи Повеље ОУН и потпуно је јасно да оне треба да чине основу политике мира свих земаља". "Међутим", наставља Ђилас, "ствар није само у декларацијама за које нам искуство говори да се тако лако заборављају, него у томе да се у пракси учине конкретни кораци у правцу укидања садашњег 'хладног рата' и успостављања стварне мирољубиве међународне сарадње. У том погледу ни америчко-британска резолуција не креће проблем. Ја се нећу упуштати у питање ко је одговоран за садашње стање у свијету. Али, ипак мислим да је већ данас јасно врло великом дијелу јавног мњења да пропагандна битка општим декларацијама о миру у овом дому није прави пут за учвршћење мира... Једини ефикасан пут ка трајном миру јесте мирољубиво рјешавање конкретних спорних питања, развијање свестране међународне сарадње, узајамно поштовање независности, једнакости и суверенитета".⁶⁰⁶

Поред других активности, Ђилас је у Њујорку дао и неколико интервјуа западној штампи, у којима је поновио основне принципе на којима се заснива југословенска спољна политика. Новинари западних медија су се трудили да умереним али "провокативним" питањима изнуде од Ђиласа политички и медијски интригантне

⁶⁰⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1949*, Beograd 1991, str. 309-318.

одговоре, у чему нису успели, јер се Ђилас у одговорима чврсто држао принципа југословенске спољне политике која је била изложена пред ОУН.

Најпре су се новинари интересовали за југословенске намере у погледу формирања новог светског социјалистичког центра ван СССР-а. На питање новинара *Њујорк тајмса*, да ли Југославији иде у прилог стварање нове комунистичке интернационале, Ђилас је одговорио одречно, а на питање о потреби међусобног повезивања комунистичких партија, изјавио је, у складу са начелом нове југословенске политике, да сарадња треба да се одвија на принципима равноправности и самосталности, без хегемонистичких тежњи било које земље. У погледу постојања и јачине "антиинформбировских снага" на Истоку, одговорио је да треба разликовати буржоаске снаге од "снага које траже равноправне односе са СССР-ом", док се политика Југославије према Грчкој и Турској неће мењати. У истом правцу је водио и одговор на питање да ли Југославија може сарађивати са капиталистичким САД, на шта је Ђилас одговорио потврдно, али под условом да се сарадња одвија "на узајамном поштовању независности и самосталности".

Новинар Агенције *Франс-прес* упитао је Ђиласа да ли Југославија има намере да подржава комунистичке партије у другим земљама, на шта је овај одговорио да Југославија сматра "моралним" да подржава "сваки раднички, демократски и мирољубиви покрет који стоји на принципима равноправности држава и народа, равноправности радничких и демократских покрета и акције за мир која се заснива на тим принципима и која не би била оруђе политике подређивања других земаља". Ђилас је, такође, изјавио и да од земља Информбироа треба очекивати даљи притисак и и провокације, а да је снага "коминфромовске опозиције" унутар Југославије "ништавна". На ово последње је додао и да "израз 'опозиција' није тачан, јер информбировска активност у Југославији не може прећи оквир и значај обичне шпијунаже и диверзије". На питање да ли ће САД политички условити економску помоћ Југославији, Ђилас је одговорио да тренутни економски односи не показују немеру САД да сарадњу повезује са "економским уступцима Југославији", а да Југославија са своје стране неће правити уступке "које би угрожавале њену независност". За Кину, која је у међувремену прогласила Народну републику, Ђилас је рекао да ће се развијати "на свој специфичан начин", без обзира на СССР.⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ "Одговори Милована Ђиласа на питања претставника 'Њујорк тајмса' и Агенције 'Франс-прес', *Политика*, 5. новембар 1949.

Совјетска страна, међутим, није остала пасивна на југословенске активности и развој догађаја који су све више политички учвршћивали међународни положај Југославије, а СССР-у осетно смањивали шансе за "примиривање" Београда и враћање у своју интересну "орбиту", односно под свој политички утицај и доминацију. Тако је московска *Правда*, 29. новембра 1949, објавила нову Резолуцију Информбироа, под претећим насловом "Југослованка компартија у власти убица и шпијуна". Заседање је одржано у Матри (Мађарска), 27. новембра, а поред већ познатих увредљивих и оштрих оптужби, поручено је да борба против "фашистичке националистичке Титове клике" представља "обавезу" и "интернационалистички дуг" свим комунистичким и радничким партијама у свету и упућен позив "здравим снагама" КПЈ на борбу против актуелног руководства.⁶⁰⁸ Новембарска Резолуција ИБ-а представљала је најаву озбиљних претњи суверенитету Југославије, која је имплицирала и могућу оружану агресију.

Недуго по повратку југословенске делегације из Њујорка, одржана је седнице Политбироа (3. децембар), на којој је југословенски министар спољних послова Едвард Кардељ поднео извештај о раду делегације. На седници је позитивно оцењен рад делегације и донета одлука да се побољша рад дипломатског апарата. Такође је разматрано сазивање Трећег партијског пленума за крај децембра, а као посебна тачка будућег дневног реда унет је и "Извештај о спољној политици".⁶⁰⁹ Тако су новоизграђени ставови југословенског руководства према СССР-у и источном блоку, односно нови политички курс независности, формулисани и проверени кроз политичко искуство и теоретску делатност током 1949. године, а међународној јавности званично саопштени на седници ОУН, и формално потврђени на Трећем пленуму ЦК КПЈ (29-30. децембар 1949). Борба против агресивне политике СССР-а и његових сателита тиме је отпочела свом снагом и на свим пољима политичко-идеолошке делатности. Тако се, на пролеће 1950. године, "наставио процес јавног, отвореног преиспитивања самих темеља владајуће теорије и праксе социјалистичког развоја земље и међународнополитичке доктрине".⁶¹⁰

Крајем 1949. године, паралелно са процесом еманципације од совјетског искуства, све више су се наглашавали елементи југословенске самобитности. Важност афирмације самосталности југословенског револуционарног искуства, Ђилас је посебно

⁶⁰⁸ Видети опширније: V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, knj. 2, str. 523-583.

⁶⁰⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/45, *Белешка са седнице од 3. децембра 1949.*

⁶¹⁰ D. Bekić, *n. d.*, str. 124.

нагласио кроз тему реферата на Трећем партијском пленуму, која се тичала проблема школства и система образовања. Тако Ђилас поставља питање о полазишту, односно "објективној историјској основи" са које би се одредио правац развитка школства. По њему, то је "народна револуција", као појава и процес који је "из темеља" променио политичке и друштвене односе у Југославији. Овој друштвеној појави требало је придати велики значај, што се види из Ђиласових речи: "Народна револуција је била тако велик догађај, од тако крупног свестраног преломног значаја за наше народе да је постала основа изградње читавог нашег друштвеног и државног живота, основа даљег развитка наших народа... То је био тако епохалан догађај у историји наших народа да се може мирне душе рећи да је он завршио једну дугу фазу њихове предисторије – историје народа који теже да буду слободни и да се најзад уздигну у ред равноправних, развијених народа и почетак нове фазе, фазе њихове праве историје – историје народа који управљају сами собом у братској равноправној заједници и изграђују друштво слободних људи".⁶¹¹ Занемарити тековине југословенске револуције, по Ђиласу, значило би "изгубити оријентацију".

Говорећи о улози школства као саставног дела афирмације југословенског искуства, Ђилас је, најпре, нагласио полазну тачку у том стремљењу, а то је принцип права на посебност и различите путеве у социјализам. Према томе, по Ђиласу: "То значи: наше школство, прожимајући се уопште духом и идејама социјализма, прожима се њима на конкретан, свој, оригиналан начин, који се заснива на историјском развитку наше земље, на њеним условима, како историјским, економским и културним тако и унутарњим и спољним. То значи: наше школство мора неизбежно да усваја савремене духовне и материјалне тековине других народа, али на такав начин да то буде импулс а не кочница за његов сопствени развитак".⁶¹²

Совјетски пропагандни и политички притисак на Југославију драматично се повећао у 1950. години. Опасност од војне интервенције "висила" је у ваздуху, а тензије, посебно на границама са земљама источног блока, повећавале су се из дана у дан. Ток планова совјетског врха за напад на Југославију текао је паралелно са припремама за Корејски рат, који ће избити половином јуна 1950. Међутим, развој догађаја, односно ратних операција, неће довести до напада СССР-а на Југославију. Нагло заоштравање међународних односа избијањем Корејског рата, довело је, 28. јуна,

⁶¹¹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 290-291.

⁶¹² *Isto*, str. 293.

три дана након отпочињања војних операција, до сазива седнице Политбироа ЦК КПЈ. На седници је донета одлука да југословенски став по питању Корејског рата "треба да буде неутралан, јер је то дио светског сукоба блокова". Овај став је нешто раније потврдио и Тито америчком амбасадору Џорџу Алену, рекавши му "да ми више волимо да будемо нападнути као независна и неутрална земља, а не као дно неког блока". Због, како је на седници констатовано, важне улоге Југославије у контексту актуелних догађаја, у ту сврху треба формирати "апарат који ће моћи да обавља посао", јер се у свету ствара "масовни покрет, који стоји на сличним принципијелним позицијама". У вези са тим, Кардељ је предложио да се "руководећим људима" ојача рад спољнополитичке комисије ЦК. Тито је посебно нагласио да се "још лани пред нас постављало питање да пређемо из пасивног става и голог одбијања клевета", па да с тога треба појачати активности према радничком покрету у свету, али да притом "не треба да будемо неки командантски центар", већ да "наш став треба да буде – да савјетујемо". Тако је Тито за чланове Спољнополитичке комисије предложио Ранковића, Темпа и Ђиласа, с тим да Комисија буде одговорна њима, што је и усвојено.⁶¹³

Наредних дана, у складу са развојем догађаја на корејском ратишту (офанзивом севернокорејске војске према југу и потискивањем снага УН, односно САД-а), вршене су и различите процене о мерама које би СССР предузео на Балкану. У таквој ситуацији присутне су биле и претпоставке о опасности од агресије на Југославију. Како би се потврдили принципи југословенске спољне политике, али и указало на опасност од агресивне политике СССР-а и његових савезника, у Београду је, 17. јула, одржана седница Националног комитета Југославије за одбрану мира, којој је, у својству "вршиоца дужности премијера", односно Титовог заменика, председавао Милован Ђилас. Том приликом, Ђилас је одржао говор, посебно интониран и усмерен ка упозоравању јавности на агресивну политику СССР-а, уз истицање и промовисање принципа југословенске спољне политике.

Отварајући скуп, Ђилас је, најпре, поручио другим народима да се угледају на слободарску традицију југословенских народа, који су први на Балкану створили своје независне националне државе (Србија и Црна Гора). Другим речима, Ђилас је упутио отворен позив народима под совјетском доминацијом да следе југословенски пример: "Ако други народи и нама сусједни народи нијесу то постигли, то не значи да и у

⁶¹³ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/49, *Белешка са седнице од 28. јуна 1950.*

будућности неће успјети, јер к томе води читав објективни савремени развитак и у капитализму и у социјализму и он ће неминовно довести народе до сазнања да разбију и уклоне унутарње и спољне друштвене сметње – приказивале се оне 'демократским' или 'социјалистичким' – које стоје том развиту на путу. Јер вољу и кретање историје, вољу и кретање народа, никаква сила, макар колико била сурова и нељудска, не може зауставити". Поред тога, Ђилас је у вредносном смислу извршио и изједначавање сукобљених хладноратовских снага, пребацујући тежиште проблема међународних односа са интереса великих сила и њихових "блокова" на положај малих држава и практично релативизујући вредносне системе које велике силе заступају и у име којих врше манипулацију малим народима: "Данас се немирољубиве и хегемонистичке снаге, сабравши савремена а и стољетна, па и хиљадугодишња освајачка искуства, прикривају на разне начине, разним паролама. Али суштина им остаје иста: оне се супротстављају таквом развиту, тј. слободи и независности народа и добровољној сарадњи народа на принципу равноправности. По правилу, једна страна покушава да бауком комунизма преплаши поједине народе и заустави њихову тежњу ка слободном националном развиту, док друга страна искоришћава борбу народа и радних маса за ширење своје хегемоније. При томе се, ради преваре обичних људи, који желе мир, – јер желе слободни и несметани развитак своје земље и равноправну и мирну сарадњу с другим народима, обилато просипају разне мирољубиве фразе и изјаве и организују 'мирољубиве' акције". Пошто је нагласио да Југославија нема "ни тајних ни јавних обавеза или споразума", нити планове за угрожавање неке друге земље, Ђилас је поручио да "треба одавде гласно и недвосмислено рећи да наши народи и њихови државни органи настоје и желе да сва питања која влада СССР и владе источноевропских земаља сматрају за спорна, ријеше споразумијевањем, на начин који не би вријеђао ни углед тих земаља, ни сувернитет и равноправност наше земље, као што су то, уосталом, и досада изјављивали и стварно жељели".⁶¹⁴

На поменутој седници Националног комитета Југославије за одбрану мира, донета је и "Резолуција претседништва Националног комитета за одбрану мира свих друштвених организација и јавних радника". Поједини аутори тврде да је њен састављач такође био Милован Ђилас, иако се то у званичном документу не наводи.⁶¹⁵ Текст Резолуције је донео девет тачака ("закључака"), којима су назначени основни

⁶¹⁴ *Спољнополитичка документација*, год. II, 30/25. јул 1950, стр. 1061-1062.

⁶¹⁵ D. Bekić, *n. d.*, str. 169.

принципи и послата порука о југословенским ставовима по појединим питањима међународних односа.

У првој тачки саопштено је опредељење народа Југославије за "мир на својим границама, на Балкану и у свету": "Борећи се за мир и подржавајући сваку искрену делатност у правцу одржања и учвршћења мира, наши се народи уједно боре за поштовање принципа равноправности међу народима и државама и слободан унутарњи национални развитак свих народа. Они жигосу сваку политику која доводи до повећања ратне опасности у свету..." Сходно наведеном опредељењу, у Резолуцији се, "пред читавом светском јавношћу", прокламује: "Да Југославија, поштујући право сваког народа на слободан и самосталан развитак, нема и не може да има никаквих агресивних намера према другим земљама, да се никад неће латити оружја као средства своје националне политике сем у самоодбрани".

Другом тачком, као највећа опасност по мир у свету, означавала се "подела интересних сфера", односно хладноратовска политика великих сила. Овом тачком јасно су се осуђивала и одбацивала правила хладноратовске политике, која су ишла у корист великим силама, а на штету малих. Такође се одлучно одбацивала идеолошка парадигма као услов блоковске поделе света, насупрот којој се афирмисало начело националне независности и принципа самоопредељења држава без обзира на величину, снагу и владајуће друштвено уређење: "Национални комитет Југославије за одбрану мира сматра да разлике у друштвеном уређењу појединих држава не би морале да буду узрок угрожавања мира у свету, него да главни извор ратне опасности данас лежи у политици интересних сфера, политици неравноправности међу државама, политици мешања у унутрашњи живот других земаља, политици економског изабљивања". Узроци актуелних заоштравања међународних односа прилично отворено и јасно су прецизирани следећим речима: "Одговорност за то што се спроводи хладни рат носе у првом реду они кругови у појединим државама који настоје да свет раздвоје на два блока, претварајући низ других земаља у обићне сателите било једне, било друге стране. Они воде директну акцију да народима света угрозе оне тековине за које су се борили и које су делимично освојили у Другом светском рату. Велике силе се мешају у унутрашњи живот малих, па чак и неких великих земаља... На туђим територијама се стварају војне базе и држе трупе не само у земљама побеђеним у рату, него и на територијама бивших савезничких земаља".

У оквиру треће тачке Резолуције прокламовано је начело о праву сваке државе на "постојање, пуну независност, суверену једнакост са другим државама, као и право да штити и чува та своја права, своју егзистенцију и територијални интегритет". "Историја је показала", закључује се у овој тачки, "да то неутуђиво право сваког народа и сваке земље не може срушити никаква сила, никакво насиље..." и додаје да је "ствар мира" неодвојива од "борбе против политике интересних сфера, против хегемоније ма које силе над другим земљама".

Под четвртом тачком Резолуције закључено је да "сваки народ има право на самоопредељење, које укључује у себе право на стварање сопствене суверене националне државе". Речено је, такође, да актуелно питање статуса колонијалних народа "може да буде моћан фактор за о чување мира", а свако противљење новим догађајима (конеска револуција, борба народа Африке и Азије) "може само да штети ствари мира у свету". Случај Кореје представља добар пример да сукоб интереса великих сила доводи до рата.

Под тачком пет констатовано је да су "снаге мира у свим земљама света озбиљна материјална снага, која је у стању да обузда прохтеве агресивних кругова да свет поново баце у крвопролиће". На тој основи одлучно је заузета позиција еквилибриста у хладноратовким односима. Тако су, као реална опасност по мир, врло оштрој критици подједнако биле изложене обе стране супротстављених блокова: "Догађаји последњих година и месеци показали су да је изазивање ратне психозе постала пракса, како најреакционарнијих кругова на Западу тако и информбироовске пропаганде и политике претњи. То им у првом реду, осим узајамног уцењивања, служи као средство за даље проширивање њихове хегемоније, за угушивање сваког отпора према њиховој хегемонистичкој и агресивној политици под изговором борбе против империјализма, или, с друге стране, 'одбране цивилизације од комунизма', јер стварност показује да је совјетска доктрина 'борбе против империјализма' уствари маска за даље проширење хегемоније СССР. Тако исто западна доктрина 'одбране цивилизације од комунизма' уперена је против истинских снага напретка и социјализма у свету и потпомаже СССР у спровођењу хегемонистичке политике. Хладни рат је постао метод држања на ланцу апсолутне послушности држава и народа који су стављени у подређени положај или политичких група које иступају као експоненти једне или друге силе".

Шеста тачка доносила је закључак о прикривеним намерама политика великих сила: "Свесни расположења маса за миром, агресивни кругови у једној или другој

великој сили настоје да прави карактер своје хегемонистичке политике прикрију звучним фразама о својој мирољубивој политици". "Ти кругови", каже се даље у тексту, "настоје да се докопају многобројних покрета за мир у свету, да их претворе у оружја своје спољне политике и да искористе за своје неправедне циљеве расположење милиона и милиона обичних људи, који су се искрено окупили око многобројних мировних организација".

Кроз седму тачку критикована је политика СССР-а и изјаве њеног руководства по питању залагања за мир. Као пример узет је однос СССР-а према Југославији: "Настављање притиска од стране СССР и влада у Источној Европи које су му подређене, према Југославији, јесте једна од најгрубљих повреда принципа Повеље Организације Уједињених нација и један од најопаснијих извора угрожавања мира у свету".

У осмој тачки дефинисана је улога радничког покрета у свету, за који је речено да је "основна снага у борби за мир, јер је најорганизованији, најнапреднији и најборбенији елемент у борби за очување мира... Међутим, руководство Совјетског Савеза које је себе прогласило за руководиоца светског покрета присталица мира, разбија јединство напредног радничког покрета, подривајући на тај начин основну снагу на којој почива борба за мир". Тиме је СССР-у негирала идеолошка монополизација у међународним односима. Међутим, за такву политичку праксу СССР-а, наведен је и разлог који се тичао његовог унутрашњег уређења. "Таква политика Совјетског Савеза", наводи се даље, "произлази из недемократичности у унутрашњем животу прве социјалистичке земље, што је довело до стагнације у свим областима друштвеног живота у Совјетском Савезу". Поред наведеног, први пут од избијања Корејског рата, званично је критички споменута совјетска политика у том делу света, што је, пак, стављено у шири контекст целокупне критике СССР-а после Другог светског рата: "Победа у Другом светском рату, у коме су совјетски трудбеници поднели огромне жртве, још је више ојачала хегемонистичке тежње руководиоца СССР. Читав низ земаља у Источној Европи доведен је у вазалан положај, подређујући се економској експлоатацији, политичкој и културној превласти СССР. Грубом силом и методама директне окупације народима тих земаља онемогућава се самостални социјалистички развитак. Исте тенденције показује совјетска спољна политика и у Азији, како према Кини, тако и према другим земљама. Напредне покрете у свету као и тежње појединих народа за уједињењем совјетска спољна политика искоришћава као

средство у борби против других великих сила за проширење своје хегемоније". Зато пред радничким покретом стоји задатак пружања отпора политикама интересних сфера, како оних са Запада тако и "хегемонистичке касте" СССР-а на Истоку.

И у последњој, деветој тачки, изнет је став да "питање обезбеђења мира у свету није монопол једне државе, једне класе, једне политичке партије...", већ да мир припада како великим тако и малим народима. Такође је наглашено да се спорна питања имају решавати у духу Повеље ОУН, "учешћем свих заинтересованих држава...", а никако нагодбама између великих на рачун малих земаља, поделом на интересне сфере".

Овом приликом је, такође, упућен и један позив међународним представницима. Реч је, наиме, била о "Позиву свим покретима и појединим борцима за мир да пошаљу претставнике у Југославију", за који Дарко Бекић тврди да је, заправо, представљао разлог због којег је Резолуција донешена.⁶¹⁶ Како би се демантовале оптужбе из СССР-а да западне силе стварају војне базе на територији Југославије и припремају је за полигон у циљу агресивних операција, Позив садржи предлог да светски "покрети за мир" пошаљу у Југославију своје посматраче да "на лицу места испитају чињенично стање".⁶¹⁷

Ћиласов говор, као и Резолуција Националног комитета Југославије за одбрану мира, нису остали без одјека у свету, посебно у јавности западних земаља. Ставови овом приликом изречени, у врло осетљивом и сложенем тренутку почетка Корејског рата, послали су светској јавности веома јасну поруку. *Њујорк тајмс* је, 26. јула, писао да "за Југославене дилеме нема: између два 'империјализма' не може се бирати, већ треба ићи 'трећим путем', неовисно од оба блока, а супротстављати се оном који их у датом тренутку више угрожава".⁶¹⁸ Тако је и Ћиласово привремено иступање у својству Титовог заменика пропраћено у америчкој штами, где је *Њујорк тајмс*, 29. јула, извештавао: "Југославенски руководиоци су у све прилично сигурни, али у једну ствар су најсигурнији: да нитко – а поготово не САД – не познаје боље менталитет Кремља... М. Ћилас, вршилац дужности премијера, у одсуству Маршала Тита, миран је човјек, тиха гласа, с изразом професора, али нитко тко га слуша док говори о почетку пута у нову врсту социјализма, и 'највиших, недокучених облика демократије', не може посумњати да Југословени о себи мисле као вођама велике реформације".⁶¹⁹

⁶¹⁶ *Isto*, str. 169-170.

⁶¹⁷ *Спољнополитичка документација*, год. II, 30/25. јул 1950, стр. 1062-1064.

⁶¹⁸ *The New York Times*, July 26, 1950, p. 16 (цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 174).

⁶¹⁹ *The New York Times*, July 29, 1950, p. 16 (цитирано према: *Isto*).

У вези са тим треба поменути и да је Тито отприлике у ово време коначно "преломлио" у смислу допуштања отпочињања свеобухватне идеолошке критике СССР-а. Већ је поменуто да је Тито зазирао од упуштања у идеолошке расправе са совјетском страном и да је на почетку сукоба настојао да се ограничи на политички "терен". Такође је поменуто да су, с друге стране, како наводи Дедијер, Кардељ и Ђилас, по свој прилици од почетка сукоба, или бар у првим месецима, настојали (и делимично успели) да убеди Тита да се не ради само о политичком (међудржавном) спору, већ и о идеолошком, па се с тога ова "компонента" не сме занемаривати.⁶²⁰ То убеђивање је очито било присутно и сада, карејем лета 1949. године. Тако Ђилас у мемоарима наводи да су он и Кардељ, пред одлазак у Њујорк, настојали да убеди Тита по питању ангажовања у правцу идеолошке критике совјетског система, како би се југословенској одбрани од совјетских напада дао потпунији смисао, а одбрани суверенитета додатни легитимитет. Ову ситуацију је Ђилас описао на следећи начин: "Тито је и тада још зазирао од идеолошког обрачунавања са Совјетским Савезом. Штавише, томе се опирао. Кад смо га Кардељ и ја убеђивали, пред наш одлазак на засеање ОУН у Њујорку 1949. године, да морамо отпочети дубљу, идеолошку критику совјетског система – иначе наш отпор постаје несхватљив и довешће до конфузије и расула у партији, он је приметио: Тешко ми ту можемо изићи с њима на крај – они знају свакојаке цитате... – Ја сам му узвратио: Па цитате знамо и ми и можемо пронаћи и ми... – Тито се приклонио, а касније и укључио у идеолошко обрачунавање са совјетским ситемом – на њему својствен, једноставан и језгровит начин..."⁶²¹ На тај начин је током 1950. године покренута свеобухватна идеолошка критика совјетског система, што се у исто време односило и на додатну афирмацију самобитности југословенског искуства.

Нови, "виши" степен критике према СССР-у, Ђилас је најавио већ јануара 1950, недуго по одржавању Трећег партијског пленума, на седници Извршног одбора Народног фронта: "Није довољно само побијати неистине и клевете које данас може да утврди сваки грађанин, који на било који начин учествује у борби за социјалистичку изградњу наше земље. Данас треба објашњавати узроке клеветама и неистинама, откривати масама шта се, уствари, крије иза њих, гдје је узрок тим појавама, како и зашто је могло да дође до њих".⁶²²

⁶²⁰ Видети: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 330.

⁶²¹ M. Đilas, *Vlast*, str. 209.

⁶²² *Борба*, 24. јануар 1950.

Пар месеци касније, на предизборном митингу студената и наставника Београдског универзитета, 18. марта, Ђилас је назначио "основна питања развитака" којима се треба посветити пажња: улога државе у социјализму, национална независност у социјализму и борба за социјалистичку изградњу. Такође је нагласио и да су она "најуже повезана" са борбом југословенске Партије против "савременог ревизионизма" чији се центар налази у СССР-у и ЦК СКП(б)-у. Међутим, као нови проблем, који се у савременом социјализму јавља као појава у историјском кретању ка комунизму, истакао је проблем бирократије, нове "привилегисане касте", коју је везао за СССР и совјетски систем.⁶²³

Према Ђиласу, у СССР-у је настала "класична супротност између производних снага и односа у производњи", јер је код Совјета развој производних снага достигао такав ниво у којем "им више не одговарају друштвени односи", "начин руковођења процесом производње" и "начин расподјеле производних добара".⁶²⁴ Међутим, та "супротност" не представља тенденцију враћања капитализму, већ представља "нову историјску појаву", односно чињеницу да "новим социјалистичким односима својине" и "новом развиту производних снага", какви владају у СССР-у, "више не одговара начин управљања самом том својином и самим производним снагама".⁶²⁵ Наведени процес повлачи за собом и бројне негативне последице: "увођење неравноправних односа и експлоатација других социјалистичких земаља", "немарксистичко третирање вођа", разлике у платама "које су веће него код саме буржоаске бирократије", "идеолошко форсирање великоруског национализма", "потцјењивање и подређивање улоге, културе и историје других народа", "политика подјеле сфера утицаја", "монополисање тумачења марксистичке идеологије", "увођење метода лажи и клевета у раднички покрет", тенденције ка "ликвидирању социјалистичке демократије и њено претварање у голу форму", "онемогућавање борбе мишљења", итд.⁶²⁶ Постављајући питање порекла таквих појава и њихових корена, Ђилас први пут директно у анализи користи појам "државни капитализам" када пита: "да ли се у Совјетском Савезу ради о појави неког новог класног друштва, о државном капитализму, или о 'скретањима', супротностима у самом социјализму?"⁶²⁷

⁶²³ *Борба*, 19. март 1950.

⁶²⁴ *Исто*.

⁶²⁵ *Исто*.

⁶²⁶ *Исто*.

⁶²⁷ *Исто*.

Његов одговор је да у СССР-у "нема никакве економске основе за стварање нове класе" и да процеси који се тамо одвијају и "чије спољне манифестације ми видимо", не значе повратак капитализму. "Ту се ради о н о в и м п о ј а в а м а (наглашено у оригиналу – прим. АМ), које су настале на тлу и у оквиру самог социјализма", сматра Ђилас.⁶²⁸ И у СССР-у и у Југославији су почетне позиције (социјалистичка револуција, диктатура пролетаријата, национализација) исте, али су "тенденције развитака" другачије, па је у СССР-у дошло "до стварања привилегисаног слоја бирократије", до "бирократског централизма" и "до привременог претварања државе у 'силу изнад друштва' ".⁶²⁹ Према томе, појаве у СССР-у треба посматрати као "кризу социјализма", као "кризу до које је дошло у току социјалистичког развитака СССР-а". "Разумије се", прецизира Ђилас, "та криза, односно – стагнација, апсолутна је само у односу шта би се тамо све могло постићи и каквим би се темпом могло ићи ако би била ослобођена иницијатива маса, а релативан је у односу на даљи развитака производних снага, јер тамо се производне снаге ипак и даље развијају. Резолуција Информбироа је само кључна тачка тога процеса. Она показује... да бирократски елементи у СССР-у, који су усталили свој привилегисани положај, покушавају да рјешења унутрашње кризе нађу у спољњем свијету... А пошто методи експлоатације и подређивања народа у савременом свијету, који је подијељен и у коме на свјетској пијаци још доминира капитализам, не могу бити друкчији него капиталистички, они се неизбежно појављују као борба за сфере утицаја и као кочница даљег развитака социјализма, као борба за побједу социјализма само ондје, у оној мјери и оној форми уколико и како то одговара уским, хегемонистичким интересима тог привилегисаног слоја".⁶³⁰ На основу изреченог, Ђилас тврди да идеолошки корен наведеним појавама треба тражити у "ревизији главног питања марксизма: питање државе то јест – улоге државе у прелазном периоду... да ли развитака у социјализму треба да се одвија ка јачању монополистичке улоге државе, или с побједом социјализма у економици – ка одумирању њених функција."⁶³¹

Овом приликом снажно је наглашена југословенска еманципација, односно југословенско искуство. Политику југословенске Партије Ђилас је видео безмало као авангарду сличних тенденција у развоју социјализма у свету, а југословенски пример готово као "месијански" пример идеолошке исправности: "Пут којим ми сада идемо нов

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ Исто.

⁶³⁰ Исто.

⁶³¹ Исто.

је у историском погледу, јер њиме није ишла нити засада иде ниједна социјалистичка земља. Ми смо хегеловска негација постојећег стања у социјализму и самим тим квасац и варница његовог даљег развитака. Тек нашом данашњом борбом – баш зато што она поставља нова питања у социјализму – наша Револуција, иако нова по форми и по свјесном ангажовању маса, изишла је и субјективно и објективно из националних оквира и постала појава од међународног значаја."⁶³²

Користећи се цитатима из Лењинових теоретских радова, уклапајући их у своје анализе и нова сагледавања глобалних политичких појава и процеса, Ђилас је и овом приликом поновио своје ставове о совјетској политици нарушавања односа међу социјалистичким државама. Политика Москве према другим, малим, социјалистичким државама, заснована на "подређивању", "експлоатацији" и "онемогућавања слободног социјалистичког развитака", променила је и карактер хладноратовских односа између водећих светских сила, СССР-а и САД-а. Према Ђиласу, совјетска влада је, својом политиком наметања улоге водеће социјалистичке земље, "измјенила карактер сукоба два система и претворила га из борбе за рушење капитализма у борбу за подјелу на капиталистичке и 'социјалистичке' сфере утицаја". Таква политика је угрозила и Југославију и развој социјализма у њој, али је југословенска револуција "нашла у себи довољно снаге да не 'бира' хегемонију него да се самостално развија, чиме истовремено показује пут другим народима, како у њиховој борби против капиталистичког империјализма, тако и против покушаја успоставе 'социјалистичке' хегемоније. Тек касније историја моћи ће у потпуности да процијени значај овог смјелог и досад непознатог подухвата...", поручио је Ђилас окупљенима.⁶³³

Истовремено, Ђилас се принципијелно заложио за полицентризам развитака социјализма, одбацујући СССР-у улогу "центра", али је не приписујући ни Југославији: "Суштина ствари је, дакле, у досљедности чувања и развијања марксистичке теорије и праксе, а не у механичком третирању 'центра' и 'главе снаге' на основу броја и материјалне снаге ове или оне земље, овог или оног поретка. А у том погледу нема никакве сумње да су наша Партија и наша земља пионири борбе и за нове, заиста социјалистичке односе међу народима и државама и за досљедну примјену марксистичко-лењинистичког учења о улози државе у социјализму..." Такође је

⁶³² Исто.

⁶³³ Исто.

одбацио и сумње "прогресивних људи у свијету" о могућој постепеној трансформацији југословенског друштва и повратак на капитализам ("одлазак на Запад").⁶³⁴

Ставовe изречене у говору студентима Београдског универзитета, Ђилас је током 1950. године детаљније разрадио, допунио и систематизовао,⁶³⁵ а новембра их је у четири наставка (три чланка) објавио у партијском гласилу *Борба*.⁶³⁶ Ови чланци ће крајем године бити заједно објављени у брошури под називом *Савремене теме*.⁶³⁷ Ставови Милована Ђиласа изнети у *Савременим темама* били су, како тврди њихов аутор, последица све веће потребе за теоријским објашњењем суштине југословенско-совјетског сукоба: "Брошура (првобитно чланци у 'Борби') настала је из мог размишљања, узрокованог тражењем објашњења совјетског насртаја на нас, односно објашњења совјетског система као основе и узрока тог насртаја... Сукоб је већ постајао несхватљив, нарочито за партијско чланство, ако се не објасни дубље, ако се не расветли, колико-толико, природа совјетске државе и совјетског поретка."⁶³⁸ Поједини аутори овим текстовима, за период о коме је реч, приписују посебну важност, па тако Василије Калезић о томе пише: "У размаку између једног и другог конгреса Ђиласове 'Савремене теме' биле су једна од најважнијих идеолошких припрема за коначни обрачун са Совјетским Савезом и тражење сопственог пута у социјализам. Зато су и биле, као врста пропагандног материјала, објављиване најпре у партијском листу 'Борба', у наставцима, и касније штампана као брошура која се растура у хиљадама примјерака, да брже допре на све стране и буде приручни материјал за обраду."⁶³⁹

Објављивањем наведених текстова Ђилас је не само теоријски систематизовао своја дотадашња размишљања, него и дефинитивно учврстио своје антибирокуратске и критичке ставове према друштвеним девијацијама у социјализму и јавно заузео непомирљиву политичку позицију радикалног критичара друштвено-политичке праксе СССР-а, а тиме посредно и Југославије (о чему ће више бити речи касније). Ђилас више није превасходно критичар совјетске политике, већ примарно критичар совјетског система (из којег, по њему, проистиче и погрешна политика као последица). Важно је,

⁶³⁴ Исто.

⁶³⁵ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-ц-44, *Белешке Милована Ђиласа из 1950. године (рукопис)*; АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-ц-45, *Белешке Милована Ђиласа из 1950. године (рукопис)*; АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-ц-44, *Напомене о Стаљиновој ревизији учења о држави и о Партији (1950)*.

⁶³⁶ Видети: М. Ђилас, "Појаве и суштина Совјетског Савеза", *Борба*, 19-20. новембар 1950; М. Ђилас, "Два или један свијет прожет непомирљивим противречјима", *Борба*, 26. новембар 1950; М. Ђилас, "Наша досадашња искуства у борби за социјализам", *Борба*, 29. новембар 1950.

⁶³⁷ М. Ђилас, *Савремене теме*, Београд 1950.

⁶³⁸ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 153.

⁶³⁹ Исто, str. 150-151.

такође, напоменути да је до ставова објављених у *Савременим темама* Ђилас дошао у активним разговорима и разменама мишљења током 1950. године са појединим истакнутима функционерима, међу којима се посебно издвајају имена Едварда Кардеља и Бориса Кидрича и да је то био, како сам Ђилас у једном тексту из тог периода прецизира, резултат заједничких "дискусија и рада" са поменутом двојицом.⁶⁴⁰ Иначе, кроз текстове у брошури *Савремене теме* пружена је систематска теоријска анализа три важна, међусобно повезана и зависна, општа феномена тадашњег времена: суштина политике, идеологије и друштвеног система СССР-а, смисао и логика Хладног рата и карактеристике југословенског политичко-револуционарног искуства.

У првом делу *Савремених тема*, под насловом "Појаве и суштина Совјетског Савеза", Ђилас је први пут темељно и систематски разрадио тезу о тзв. "државном капитализму", како је назвао у то време владајући друштвено-економски систем у СССР-у, и из њега проистекле елементе совјетске спољне политике.

Полазиште Ђиласове критике стајало је у тврдњи да је у СССР-у дошло до изневеравања револуционарних идеала и бројних девијација и противречних појава које су се огледале у: окупацији источноевропских земаља, национализму, припремама за освајачки рат, "новој сколастици", "сивој и једноличној мисли", "патентираној срећи", тоталитаризму ("тотални притисак гвозденом петом"), "плиткој и тривијалној лажи и демагогији", инсценираним политичким процесима. Сходно томе, по Ђиласу, сви они "бивши марксисти (тзв. стаљинске школе)", који још увек верују у СССР и "набубане и овештале 'истине', стоје на погрешним позицијама и заступају "негдашње истине и свете обвезе револуционара, које нијесу више истине ни свете обавезе – јер су се у СССР-у односи измјенили, па према томе никог више – као такви – не обавезују..."⁶⁴¹

Пишући о "спољним појавама" политике СССР-а и њиховим узроцима, Ђилас је најпре посегао за аргументима из прошлости, које је тумачио у новом светлу југословенско-совјетског сукоба. Тако је, по њему, СССР још на почетку Другог светског рата, "за зеленим столом", користећи сукоб између Немачке и западних савезника, поделио интересне сфере и наметнуо наводни "социјализам" другим народима. Када је Немачка напала СССР, дошло је до промене политике, али не и њене суштине, јер је Стаљин, сада са западним савезницима, такође, извршио поделу интересних сфера. Међутим, Стаљин није рачунао на југословенски револуционарни и

⁶⁴⁰ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-46, *Напомене о Стаљиновој ревизији учења о држави и о Партији (1950)*.

⁶⁴¹ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 4-6.

ослободилачки покрет, који је квариио "трговину фифти-фифти" и представљао "најнепријатнији догађај" за Москву, због тога што се независно и "мимо 'виших' (читај: империјалистичких) планова и 'виших' (читај: националистичких) циљева стварала једна нова и то још социјалистичка држава". Тако су Совјети од почетка почели са подривањем југословенске револуције, "фарисејски" хвалећи њене подухвате, а припремајући обрачун.⁶⁴²

У критичком сагледавању совјетског система, Милован Ђилас је дошао до тезе о "државном капитализму", као основној негативној појави на којој почива и хегемонистичка спољна политика СССР-а. Укратко, Ђиласова теза заснивала се на теоријским поставкама Маркса, Енгелса и Лењина, по којима држава у социјализму, после победе револуције, има привремену улогу развлашћивања капиталистичке својине. Након тог посла, социјалистичка држава би требало да се креће ка постепеном одумирању, односно ка комунизму. У СССР-у је дошло до супротног процеса, до јачања државе, односно до снажења њеног управљачког слоја – бирократије. Држава је постала самостална и независна сила, сила "изнад друштва", што је довело до новог типа раслојавања, на радничку класу и паразитску државну бирократију, као и до потпуног гушења слободе и демократије.⁶⁴³ Тиме је Ђилас теоријски озбиљно довео у питање начин функционисања и постојање партијске државе, о чему ће више речи бити касније.

Према Ђиласу, у СССР-у су се "државно-капиталистичке" тенденције толико снажно испољиле да је дошло до "потпуне побједи монополистичке бирократије". Оваква појава, у формално социјалистичким условима, није била могућа нигде осим у СССР-у, па према томе представља "нову историјску појаву" и то не, како напомиње Ђилас, у "квалитативном, друштвеном и економском" смислу, каква може да постоји и у капиталистичким системима, већ у смислу "најдубљег и најпунијег ступња стварања државног капитализма".⁶⁴⁴ Тако је своје ставове о "кризи социјализма" у СССР-у, изречене у марту, на поменутом говору студентима Београдског универзитета, Ђилас наредних месеци допунио и разрадио у правцу тезе о "државном капитализму" совјетског типа, што показује да је лето 1950. године провео у интензивном теоријском раду и напору у промишљању и анализирању својих ставова и трагању за одговорима на крупна идеолошка питања, а такође сведочи и о идеолошким превирањима у

⁶⁴² Исто, стр. 6-8.

⁶⁴³ Исто, стр. 8-16.

⁶⁴⁴ Исто, стр. 19.

југословенској Партији у то време. О томе у *Савременим темама* пише: "У свом говору студентима о изборима ја сам рекао да се у Совјетском Савезу не ради о државном капитализму, него о кризи социјализма. Иако је читаво моје излагање захтијевало друкчији закључак у погледу прве поставке, ја га тада нијесам могао дати из простог разлога што нијесам ни хтио ни могао да дођем до њега, и то из простог разлога што наш теоретски рад није био дошао дотле, нити је могао доћи без резултата револуционарне праксе која се гомилала, иако бурно, ипак постепено, с једне стране – у нашој борби против бирократских државно-капиталистичких тенденција (остатака копија привредног и државног система у СССР-у), а с друге стране – у борби против освајачких и хегемонистичких планова и метода совјетске владе. Као што је познато, истинска теорија се не испреда из главе, него из ове изводи на основи револуционарне праксе. Али о кризи социјализма ипак може да се говори, и то у том смислу што је Совјетски Савез почео – како једино и мора почети свака социјалистичка земља – са социјалистичким мјерама диктатуре пролетаријата у привреди и што је постепени прелаз на државно-капиталистичке мјере, који је данас већ добио облик друштвеног система, означавао кризу у којој се заплео социјализма у СССР-у и из које још није изишао".⁶⁴⁵

Своје виђење актуелних хладноратовских односа у свету, Ђилас је у *Савременим темама* изложио у тексту под насловом "Два или један свијет прожет непомирљивим противречјима".

Тумачећи савремено теоријско схватање хладноратовских односа и поделу света на супротстављене "блокове", Ђилас уочава инертност, схематизованост и догматизам у погледима и схватањима и на Истоку и на Западу. Основно Ђиласово полазиште у наведеним разматрањима лежи у начелу прилагођавања теоријских погледа динамици догађаја, појава и процеса. Свако друго, ригидно и догматско, држање изворних марксистичких теоријских поставки у тумачењу савремене динамике друштвених односа, води ка идеолошким злоупотребама у политичке сврхе. Тако, говорећи о догматском приступу совјетских теоретичара, Ђилас пише да "никаква разрада и даље развијање Лењиновог учења о империјализму..., на основу стварних промјена у империјализму, њима не само да није нужно, а ни пожељно, него им директно угрожава и њихове сопствене освајачке и хегемонистичке планове. Јер се њима више не ради о томе да помогну – идеолошки и политички – да капитализам буде у некој земљи

⁶⁴⁵ Исто, стр. 20-21.

срушен изнутра и замијењен социјализмом, него да њихова армија искористи револуционарни покрет, освоји неку теориторију и прошири њихово сопствено господство. А за такву користољубиву праксу довољна је и 'стара' теорија, односно – њени одломци, који се користе за ову или ону конкретну потребу као идеолошки плашт".⁶⁴⁶

Поред "старих" облика монополистичког капитализма ("извоз капитала уместо извоза робе"), после Другог светског рата јављају се и његови "нови" облици, који се заснивају на различитим формама "бесплатне" помоћи слабије развијеним и неразвијеним подручјима, а које афирмишу и подстичу САД. Као најснажнија капиталистичка држава, која се после Другог светског рата учврстила као таква, САД су се суочиле са новим изазовом али и проблемом пласирања робе услед економског и привредног разарања Европе, па самим тим и драстичног смањења куповне моћи њеног становништва. Како наводи Ђилас, у таквим околностима привредне снаге САД не би могле опстати без велике економске кризе која би била "катастрофална за читав свијет". Ова криза се, међутим, не би одразила на СССР, јер он "углавном може да живи као аутархична земља, сем осталог и усљед релативно неразвијених производних снага, али довољно високих да га чине независним од иностранства", сматра Ђилас. Из такве ситуације је и проистекла "бесплатна" помоћ САД-а, како би се што пре ревитализовала привредна моћ европских, пре свега западних, земаља и изнова укључила у светске тржишне, финансијске и привредне токове. На тај начин, САД "диригују" привредни развој појединих земаља, углавном на западу Европе, а услед америчке доминације долази и доћи ће до нових момената у односу међу капиталистичким државама, који се по Ђиласу "сада тек називају". Те "нове форме", како их Ђилас види, могу довести и до "нових прегрупација снага" у односима међу капиталистичким државама, као и до "нових тенденција", па чак и до појаве социјализма.⁶⁴⁷

У анализи хладноратовских односа после Другог светског рата, Ђилас је истакао "нове појаве" које су карактеристичне како за Запад тако и за Исток. На Западу се оне јављају, као што је поменуто, пре свега, кроз америчку економску доминацију, односно кроз "бесплатну" помоћ САД-а разореним привредама западне Европе, којим путем се ствара политичка контрола над тим подручјима. Такође, постепено долазе, или ће тек доћи, до изражаја и "супротности" у капиталистичком табору услед "неравномерног

⁶⁴⁶ Исто, стр. 27-29.

⁶⁴⁷ Исто, стр. 30-36.

развитка капитализма" и политичко-економске доминације једне силе. На другој страни, земљама источне Европе политички доминира СССР, који пак ствара услове за развој "нових појава" у оквиру свог империјализма. Карактер совјетског "империјализма", кога обележавају "нове појаве" у виду "стarih форми" карактеристичних за стари капиталистички империјализам, Ђилас је објаснио следећим речима: "Нова је ту само чињеница да се држава, за коју су сви – или скоро сви – вјеровали да је социјалистичка, претворила, на основи унутарњег државно-капиталистичког развитака, у империјалистичку силу првог реда. А што се тиче самих облика, баш су за тај нови државно-капиталистички империјализам – због његових релативно неразвијених производних снага – карактеристични с т а р и (наглашено у оригиналу – АМ), колонијално-освајачки империјалистички облици, с којима, додуше у 'социјалистичким' униформама, иду и стари политички односи: извоз капитала прати полуокупација, господство бирократије и полиције и гушење сваког демократизма, стварање послушних влада, корупција најширих размјера, бескрупулозно варање радних маса итд."

Према Ђиласу, неведене "старе форме" совјетског "империјализма", последица су "релативно неразвијених производних снага у СССР-у", које су у односу на савремени капиталистички свет знатно заостале, али су самој совјетској држави довољне. Међутим, садашњи ниво развитака "државног капитализма" у СССР-у није довољан да би се очувале "стечене позиције" у судару и конкуренцији са далеко развијенијим западним економско-финансијским монопољима. Из тога проистичу и хладноратовске тенденције совјетске спољне политике, односно карактер совјетског "империјализма". Наиме, како пише Ђилас: "стара империјалистичка политика сфера утицаја (погодити се привремено, јер са слабијим производним снагама у слободној конкуренсткој борби не можеш да задржиш ни оно што си уграбио), којој се – како смо видјели – супротстављају у првом реду амерички монополи, баш због тога што су код њих производне снаге толико нарасле да су им сваке колонијалне и друге преграде постале сметња и опасност за даљи развитака (на постојећој друштвеној основи). С друге стране, баш та релативна заосталост (према развијеним земљама) и релативно висок (према царској Русији) ниво, условљавају таква протувречја да је даљи нормалан развитака, да би се 'стигле и престигле' развијене земље, могућан – сем осталог – само на основи завојевања, на бази стицања екстрапрофита као значајног додајног елемента унутарњој акумулацији". Тако се према Ђиласовој анализи развијају актуелне оштре

супротности и "освајачке тенденције" совјетске државе: "капитал СССР-а није у стању да издржи нормалну капиталистичку конкурентску борбу и да не би изгубио садашње позиције, мора их задржати колонијално-освајачким методама и спремити се да оружјем уклони 'неправду' која му се намеће захтјевом да се одрекне привилегија старог колонијалног типа, које се у овом случају добрим дијелом темељи на сили, а не само на економској моћи". На основу наведеног је и "разумљиво" зашто СССР није прихватио Маршалов план, иако би му он донео "извјесне економске користи". Разлог за то, дакле, сматра Ђилас, није лежао у бојазни од угрожавања социјалистичког поретка, већ у "оправданом страху" од угрожавања сопственог "хегемонистичког" утицаја у зависним земљама. Тако се садашњи совјетски "империјализам" не појављује у старом "класичном", него у "изокренутом 'социјалистичком' " виду, и поред тога што облици експлоатације нису нови, "него баш типични за првобитне облике монополистичке капиталистичке експлоатације".⁶⁴⁸

Трећи део *Савремених тема* Ђилас је посветио југословенском искуству и његовој улози у еманципацији од СССР-а, као и бирократским тенденцијама са којима се у виду "наслеђеног" проблема суочава и југословенско друштво (о последњем ће бити речи касније). Ову анализу је изложио кроз текст "Наша досадашња искуства у борби за социјализам".

На почетку разматрања ове теме Ђилас је најпре истакао важност утицаја искуства југословенске револуционарне праксе у доношењу теоријских закључака по питању критике СССР-а, која је од почетка сукоба па до тада доживела "еволуцију" од критике политике до критике система. У вези са тим, Ђилас је нагласио да се до таквих закључака није могло доћи "одједном" и искључиво на основу дела марксистичких класика (Маркса, Енгелса и Лењина). Поред коришћења марксистичке теорије, до њих се могло доћи једино уз помоћ "праксе", односно под утицајем искустава у току развоја сукоба. Тако Ђилас наводи да се у почетку веровало да што се тиче теорије код Совјета "ствари стоје у реду" а да је само "у пракси" дошло до разилажења са теоријом. "Ми смо се у почетку задржавали на ономе што је пракса тада непобитно давала: сузбијали смо њихове лажи и клевете и тумачили моралну страну питања", пише Ђилас. Због тога је на југословенској страни тада владала "извјесна бојазан и суздржљивост" од теоретских сукоба са совјетском страном. Међутим, како се сукоб заоштравао, а "пракса" доносила нова искуства, дошло је и до уочавања да несклад између теорије и праксе код Совјета

⁶⁴⁸ Исто, стр. 36-37.

"није случајан", односно да је до совјетског теоријског "ревизионизма" дошло са циљем "оправдања несоцијалистичке праксе". Из тог разлога је за совјетску страну теоријско поље деловања постало "Ахилова пета", а њихово неусуђивање да са југословенском страном ступе "у идејну борбу" проистицало је из сукоба са "праксом", па су Совјети због тога упорно остали на "позицијама клевета".⁶⁴⁹

"Пракса" је, дакле, по Ђиласу, била основни предуслов за настајање сукоба и за југословенску еманципацију која је из њега проистекла: "Ако смо ми теоретски донекле и били заробљени, наша сопствена пракса била је у многоме ослобођена тих окова, дјелујући, са своје стране, снажно и на само теоретско мишљење, коригујући га и натјерујући да се од питања до питања даље развија и да их рјешава". Према томе, пише Ђилас, "сукоб – који је сазријевао још од раније, нарочито око и после Јајца – избио је због одлучних и свјесних тежњи и Партије и маса на изградњу снажне, социјалистичке Југославије, која би се отргла из колонијалног привредног и политичког положаја у каквом је била наша земља, што се није слагало, нити могло сложити с колонизаторским плановима владе СССР".⁶⁵⁰

Тезом о "државном капитализму", као владавини бирократије, Милован Ђилас је своју критику СССР-а довео до врхунца, критикујући само "биће" совјетске државе, односно његов друштвено-политички и економски систем. Тиме је критика СССР-а на неки начин била заокружена. СССР је званично окарактерисан и стигматизован као империјалистичка и хегемонистичка сила, бескрупулозни актер Хладног рата, чија спољна политика потчињавања слабијих држава потиче из саме суштине његовог система. Самим тим, повратка на старо, бар за Ђиласа, више није могло бити. Совјетска држава је постала непомирљив, не само политички, већ и системски противник, а даље разрађивање ове критике неминовно је Ђиласа, пре или касније, водила у неке "друге воде"...

Раскид са СССР-ом био је током 1950. године коначно јаван и потпун. Ово је био став југословенског руководства, а препоруке у складу са тим те јесени је дао Милован Ђилас, у директивном писму упућеном "свим Централним комитетима", 11. октобра, поводом прославе годишњице Октобарске револуције: "У вези са прославом 7. новембра у престоницама република организовати свечане академије. Програм да буде Интернационала, предавање неког члана ЦК Републике и музичка тачка. Предавање у

⁶⁴⁹ Исто, стр. 40-42.

⁶⁵⁰ Исто, стр. 42-43.

духу данашњих идеолошких поставки наше Партије, да је руководство СКП (б) сишло с линије Октобра и да наша Партија иде Лењиновим Путем. И у свим већим градовима односно мјестима могу се организовати прославе сличног карактера с тиме да се обезбједи контрола предавања".⁶⁵¹

Међутим, наредне, 1951. године, ситуација са СССР-ом и земљама "народне демократије" улазила је у све заоштреније односе, испуњене непрестаним совјетским провокацијама, од којих су војни маневри у суседним државама и бројни погранични инциденти задавали посебне разлоге за бригу југословенској Влади. Тако се у лето 1951. у југословенском врху дошло на помисао да се целокупна ситуација у вези са агресивним намерама совјетске владе изнесе пред ОУН, на Шестом јесењем заседању Генералне скупштине у Паризу.

Након дугог и детаљног припремања за наступ у ОУН, последњи припремни састанак уочи одласка југословенске делегације у Париз одржан је на ужој седници ЦК (Тито, Кардељ, Ранковић, Ђилас и Кидрич), 2. октобра 1951. Посебно се и овом приликом водило рачуна о опрезности и тактичности, па је у кратком записнику са састанка забележен став свих присутних да предлог "резолуције о агресивности СССР против Југославије буде блага и принципијелна". На седници је, такође, Ђилас прочитао предлог садржаја свог "реферата против агресије СССР према Југославији", а Кардељ предлог свог "иступања" на Генералној скупштини ОУН. Оба предлога су одобрена. Такође је на седници Кардељ изнео "основне тачке дневног реда" за заседање ГС ОУН, тј. основне разлоге одлуке да Југославија изнесе свој спор са СССР-ом пред ОУН, што је такође било одобрено.⁶⁵²

Према Ђиласовим сећањима, Кардељ је предложио да он, Ђилас, "заступа Југославију" у Политичком комитету ОУН.⁶⁵³ Реферат, којим би југословенску резолуцију образложио и аргументовао, Ђилас је прочитао, као што се може видети из записника, на седници ЦК, 2. октобра, и он је том приликом и одобрен. Међутим, у вези настанка овог документа, постоје неслагања у сведочењима, посебно између записа у Ђиласовим и Дедијеровим сећањима.

Дедијер у својим сећањима бележи да је у Паризу, поводом текста реферата који је требало да буде прочитан у Политичком комитету ОУН, имао "жесток сукоб" са

⁶⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, П/1-6-61, *Директивно писмо Милована Ђиласа свим Централним комитетима*, 11. октобар 1950.

⁶⁵² АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, III/56, *Белешка са седнице од 2. октобра 1951.*

⁶⁵³ М. Ђилас, *Last*, str. 229.

Ћиласом, како каже, "ни први ни последњи међу нама". "Чим је била донета одлука у Београду," пише Дедијер, "питао сам Ћиласа да ли је већ разрадио концепцију иступања с гледишта *међународног права* (наглашено у оригиналу – прим. АМ), јер ми излазимо пред Уједињене нације, дакле расправљамо сукоб са СССР-ом с гледишта односа између држава, утврђујемо које су принципе и прописе међународног права погазили агресивним притиском на нас. Ћилас је рекао да, јасно, то има у виду и да му баш због тога помаже једна група другова из Министарства спољних послова". Међутим, "неколико дана пре Ћиласовог иступања" до Дедијера је доспео текст припремљеног реферата, који је он пажљиво прочитао и установио да текст "неће одговарати сврси" због које је југословенска делегација дошла на заседање ОУН. "У реферату није било тежиште на односима између држава, на повредама међународног права, него је то била једна марксистичка диспутација из области филозофије са примесам теолошког ко је прав а ко је крив, безмало да ли два или три анђела могу стајати на врху игле", бележи Дедијер. Своје запажање Дедијер је, у присуству Ћиласа, саопштио шефу делегације Кардељу и тада је избио сукоб између Дедијера и Ћиласа. Дедијерова примедба треба да је била "да је тај реферат добар за какву подземну марксистичку ћелију, али да ћемо штете направити држави ако га Ћилас изговори пред Уједињеним нацијама", на шта је Ћилас бурно реаговао и "без поздрава" изашао из Кардељеве собе.

Сутрадан је договорено да се изради нови реферат, пошто је Кардељ прочитао претходни Ћиласов, на који је Дедијер дао примедбе, и такође се није сложио са његовом садржином. Ћилас је то прихватио помирљиво. Нови реферат је, како се сећа Дедијер, због недостатка времена писан под великим притиском, "дан и ноћ" ("нисмо спавали 28 часова") а на њему су тимски, поред Дедијера, радили и Едвард Кардељ, Милан Бартош и Вељко Мићуновић, уз захтеве да им се по куриру шаљу "нови материјали из Београда".⁶⁵⁴ Из Дедијерових сећања се може закључити да Ћилас није учествовао у поновној изради реферата, иако он то конкретно не наглашава.

Ћилас у својим мемоарима наводи да је реферат припремио "још у Београду", са одговорним људима задуженим за ресор спољних послова и, како прецизира, "на време, крајем октобра или почетком новембра" га предо Кардељу на увид, чију садржину је овај и одобрио. Према Ћиласу, дакле, Кардељ је са његовим рефератом био упознат у Паризу и "у први мах није имао примедби". Потом су уследиле Дедијерове примедбе и реферат је морао да оде на "прераду". Овај моменат Ћилас описује на следећи начин:

⁶⁵⁴ В. Дедијер, *Изгубљена битка...*, стр. 394-396.

"Уто је у Кардељевој собу бануо Дедијер који је осуо са примедбама – да мој говор није документован са правне тачке гледишта, да ја, на пример, набрајам број инцидената, али не наводим судска акта која су сваки појединачни случај утврдила, што је једино мерило за ОУН, да можемо доћи у врло неугодну ситуацију ако нам неко затражи судски документ а нисмо у стању да га покажемо и сл. Дедијер, иначе, није имао примедбу на политичку и композициону страну мог говора. Кардељ се сложио с Дедијером, а и ја сам прихватио Дедијерове примедбе, па и данас сматрам да су биле оправдане – знатно су допринеле да мој говор, прерађен, добије на уверљивости и тежини".⁶⁵⁵ Међутим, Ђиласова примедба на Дедијерову "верзију" односи се на утисак који из ње произилази да Ђилас није учествовао у новом састављању реферата. Штавише, по Ђиласу, у изради нове верзије не само да је учествовао него је рад на реферату у доброј мери и сам привео крају: "Истина је да су поменути другови – и ја међу њима, а не само Дедијер – учествовали у разврставању тема, питања која треба да обухвати реферат, и да је то трајало до касно у ноћ. А ја сам, потом, преузео на себе даљи рад, у коме су ми помагали – у прибављању материјала, сређивању материјала и прекуцавању – службеници безбедности и спољних послова, а највише моја секретарица Драгица Вајнбергер. Слали смо у Београд писмене поруке, депеше и курире за хитно прибављање документације. Ни Дедијер, нити иједан виши функционер, није у томе имао битног удела, а није ни могао да има, како због своје заузетости, тако и због хомогености жалбе. Радил смо, ја и другови из апарата, дању и ноћу петнаестак дана – да не би узгубили ред у Политичком комитету. Све је то схватљиво ако се има у виду да је тај мој говор износио близу 100 страница, да је био један од надужих у Уједињеним нацијама, па га, већ као таквог, нису могли направити Бартош, Вељко Мићуновић и Дедијер у току '28 часова' неспавања. Поврх тога, тај говор је у то време објављен као мој: зашто Дедијер није тада оспорио моје ауторство?"⁶⁵⁶

Треба, међутим, споменути и извесне појединости око настанка наведеног Ђиласовог говора (реферата) који је имао за циљ чињеничну аргументацију резолуције против агресивне политике СССР-а, коју је Југославија имала намеру да поднесе пред ОУН. Наиме, Ђилас у мемоарима уопштено тврди да је саму идеју да Југославија

⁶⁵⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 230.

⁶⁵⁶ *Isto*, стр. 231-232.

поднесе жалбу пред ОУН предложио Кардељ.⁶⁵⁷ Из изворне грађе, пре свега из америчких дипломатских докумената, али и докумената југословенске провенијенције, види се да је југословенско руководство ову идеју разматрало током лета и да је половином септембра југословенски амбасадор у Вашингтону Владимир Поповић са њом упознао амерички Стејт Департмент. Пошто југословенска страна није имала јасну представу у којој "форми" би се тако важан документ изнео пред ОУН, том приликом је од Стејт Департамента затражена саветодавна помоћ у том смислу.⁶⁵⁸ Амбасадору Поповићу је после неколико дана, 1. октобра, по том питању одговорено, са саветом да се југословенска намера пред ОУН састави и саопшти у форми једне резолуције, уз задате смернице за израду предлога текста и процедуру за њено подношење.⁶⁵⁹ Поповић је истог дана амерички одговор проследио у Београд, а већ сутрадан оджана је седница ЦК од 2. октобра, на којој је Ђилас прочитао свој предлог реферата, тј. говора, који би аргументовао југословенску жалбу. О закључцима са седнице, о којима је већ било речи, обавештен је амбасадор Поповић, а 8. октобра и Стејт Департмент, коме је из југословенске амбасаде саопштено да су прихваћене техничке сугестије за израду текста резолуције, која ће бити насловљена "Претње и непријатељска деловања Владе СССР-а и земаља Источне Европе против независности и суверенитета ФНРЈ".⁶⁶⁰

Из ових чињеница поједини аутори извлаче закључак да се Ђилас у састављању концепта (вероватно пре добијања техничких смерница из Вашингтона) вероватно није држао сугестија Стејт Департамента.⁶⁶¹ Из наведеног би, пак, могло да се закључи да је то представљало разлог зашто му је Дедијер дао примедбе на припремљени текст говора. Ова претпоставка се, међутим, не може са сигурношћу потврдити. Углавном, остаје чињеница да Ђилас није прочитао првобитну верзију свог говора пред Политичким комитетом ОУН, већ исправљену и дорађену, пре свега са појачаном документованом аргументацијом. Тако је Ђилас пред Политичким комитетом ОУН наступио 26. и 27. новембра, а говорио је веома дуго, четири сата, што је представљало

⁶⁵⁷ *Isto*, str. 229.

⁶⁵⁸ *Memorandum of Conversation, by the Assistant Secretary of State for United Nations Affairs (Hickerson), September 26, 1951*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1846-1848.

⁶⁵⁹ *Memorandum of Conversation, by the Special Assistant on United Nations Affairs in the Bureau of European Affairs (Allen), October 8, 1951*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1849. (Note 1); видети и: АЈ, КМЈ, 1-4-b/12, Телеграм Владимира Поповића Едварду Кардељу, 1. октобар 1951.

⁶⁶⁰ *Memorandum of Conversation, by the Special Assistant on United Nations Affairs in the Bureau of European Affairs (Allen), October 8, 1951*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1849-1851.

⁶⁶¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 312.

једно од до тада најдужих иступања у Уједињеним нацијама.⁶⁶² За овај говор Ђиласу мемоарима каже да је то био документ "дуг, убитачно досадан, али утолико моћнији чињеницама – совјетски представници су одговарали збуњено и с лажним аргументима".⁶⁶³ На контра-иступање совјетских делегата, Ђилас је још двапут опширно одговорио, 1. и 14. децембра, побијајући њихове аргументе.⁶⁶⁴

Југословенском револуционарном искуству, а посебно самосталним облицима теоретске изградње на бази критике совјетског искуства, Милован Ђилас је давао посебан значај. У његовој визури, нова југословенска теоријско-политичка мисао имала је безмало мисионарску улогу "чуvara ватре" изворне марксистичке идеологије, коју је сада, у отпору СССР-у, и практично проверила, манифестујући на тај начин сопствену идеолошку супериорност у односу на совјетске противнике. У другој половини 1952. године ови његови ставови добили су јасан, заокружен, па донекле и претеран, неумерен и некритичан облик. "Прије свега, мора се признати да совјетски теоретичари, и то они главни, не спавају мирно и мирне савјести због сукоба са социјалистичком Југославијом: тај сукоб је не само почео да нагриза њихов сопствени систем и свијест њихових сопствених присталица, него истовремено открива друштвену суштину СССР-а и читаве његове спољне политике. Теоретске поставке југословенских марксиста наилазе на овај или онај начин на одзив и у самом Совјетском Савезу. Иначе, не би се могло објаснити зашто совјетски теоретичари, и то они главни, а међу њима најглавнији – лично Стаљин, морају индиректно да одговарају на нове теоретске поставке југословенских комуниста, да по истим или скоро истим питањима и сами дају одговоре, додуше са савим другом тенденцијом и суштином. Изгледа смијешно, али је чињеница, да су они присиљени да краду своје најомраженије противнике – југословенске теоретичаре, додуше не с намјером да нешто приме од њихових поставки, него да и даље фалсификују марксизам и социјализам, не би ли како год спасили своје ставове од корозивног дејства југословенског социјализма и југословенске социјалистичке мисли", писао је Ђилас месец дана пред одржавање Шестог партијског конгреса, у новембру 1952.⁶⁶⁵ Наведене реченице потичу, иначе, из Ђиласовог подужега текста "Врти ли се Стаљин у кругу?", објављеног у *Комунисту* и (у

⁶⁶² Видети: "Говор одржан у Специјалном политичком комитету", *Борба*, 27. и 28. новембар 1951.

⁶⁶³ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 232.

⁶⁶⁴ Видети: "Говор одржан у Специјалном комитету ОУН", *Борба*, 2. децембар 1951; "Говор одржан на VI заседању Генералне скупштине ОУН", *Борба*, 15. децембар 1951.

⁶⁶⁵ М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Комунист*, 6/1952, стр. 95.

три наставака) у *Борби*, октобра 1952.⁶⁶⁶ Овај Ђиласов чланак представља посебну врсту критике култа личности совјетског вође, односно критику неприкосновености и непогрешивости мисли водеће личности једне партије и државе. У том тренутку, како објашњава Драгутин Лековић, за потпуно осамостаљивање КПЈ од бољшевичког наслеђа и Југославије од СССР-а, било је потребно обрачунати се и са Стаљином, врховним партијским и државним вођом и тадашњом "персонификацијом" совјетске државе.⁶⁶⁷ Треба, такође, рећи да наведени текст представља једину сложенију Ђиласову анализу економских питања, као и први Ђиласов посебан критички прилог о Стаљину, тј. текст директно посвећен совјетском вођи, објављен после избијања југословенско-совјетског сукоба. Уједно, то је био и последњи те врсте објављен док је Ђилас био на власти.

Повод за писање овог чланка био је Стаљинов текст "Економски проблем социјализма у СССР-у", објављен почетком октобра 1952. у *Большевику*, који је у то време представљао идеолошко-теоријску смерницу за предстојећи Деветнаести конгрес СКП(б)/КПСС, а у СССР-у био уздигнут на пиједестал врхунских теоријских и научних достигнућа и проглашен најважнијом идеолошком основом за практично-политички рад. У генералној оцени Ђиласовог чланка, Драгутин Лековић је изразито категоричан у тврђењу да текст представља једну од врхунских момената у Ђиласовој критици СССР-а: "Ђиласов рад представља крајње оштар, чак и невјероватно оштар обрачун са Стаљином као теоретичаром марксизма уопште, а теоретичаром економске науке напосе. Поред тога, он представља и крајњи обрачун са цјелокупном совјетском друштвеном науком. Најзад, он представља и немилосрдан обрачун са цјелокупним совјетским друштвено-политичким системом".⁶⁶⁸ Ђилас је кроз критику Стаљинових ставова у овом раду, иначе, обухватио више проблемских питања, попут друштвене улоге и власти бирократије, преиспитивања позиција економских односа између социјализма и капитализма у контексту хладноратовске поларизације света, затим, питање социјалистичке демократије и проблема култа личности.

Овде ћемо се, најпре, задржати на Ђиласовој почетној тврдњи у чланку да Стаљин и Совјети касне, па и копирају Југословене, код којих су, наиме, процеси већ одмакли и представљају пример општем развоју социјализма у свету. По Ђиласу, на

⁶⁶⁶ Видети: *Исто*, стр. 95-121; М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Борба*, 11-13. октобар 1952.

⁶⁶⁷ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 282.

⁶⁶⁸ *Isto*, стр. 283.

делу је зависност теорије у СССР-у од теоретских токова у Југославији. Другим речима, Југославија представља неку врсту "лоше савести" СССР-а, а то се осликава на бројним примерима из званичне совјетске теоретске мисли, посебно њеног врховног "арбитра" Јосифа Висарионовича Стаљина. Совјетска званична теорија, по Ђиласу, у највећем броју случаја само преузима резултате југословенске теоретске праксе, али, за разлику од Југословена, с циљем да их употреби у очувању својих "ревизионистичких" тековина.

Тако Ђилас посеже за примерима у односу на питања попут тезе о "народној демократији" као "посебном, специфичном облику диктатуре пролетаријата", изречене (Кардељ) још на Петом конгресу КПЈ, 1948, а коју су Совјети и њихови сателити одмах присвојили и приписали је (Димитров) свом вођи Стаљину, али с "другим циљем", у корист одбране и оправдања владавине бирократије. Затим, питање "одумирања државе" (тј. формулисања концепта самоуправљања, који је у Југославији озакоњен 1950. године), у вези којег је Стаљин покушао да одбрани "своју теорију о држави", на тај начин се правдајући да "одумирање" и "демократизовање" државе још није могуће спровести из "одбрамбених" разлога. "А стварност Југославије", поручује Ђилас, "а према томе и теоретска истина, говоре сасвим друкчије – да држава и њена улога у привреди и друштву могу слабити, а одбрамбена снага државе расти". Тиме је Стаљин, закључује даље Ђилас, "у ствари, одговарао на питања која су, сем осталог, под упливом Југославије, почели спонтано да постављају људи у СССР-у и другде: а зашто код нас (т. код њих) већ нема толико обећаваног одумирања државе?". Слично се по Ђиласу догађа и у сфери културе и уметности, чији радови и поставке "као да су преписани" из југословенских примера, али с циљем потискивања "антибирократских", "социјалистичких" и "демократских" снага у СССР-у, а позивајући се на поменути последњи Стаљинов чланак, Ђилас тврди да се совјетски вођа сада, наравно, под утицајем југословенске критике, "одриче" ранијих поставки да се у СССР-у већ почело са изградњом комунистичког друштва. "Већ четири године", напомиње Ђилас, "Југословени тврде да у СССР-у не може бити ни говора о почетку изградње комунизма. Штавише, они тврде да СССР није још изишао из државнокапиталистичког предсобља социјализма, него да је стагнирао у њему, што и јесте прави друштвени смисао контрареволуције која се тамо догодила". Тако, насупротив ранијем становишту, сада Стаљин тврди да се у СССР-у ради тек о "стварању предуслова" за припрему прелазу у комунистичку фазу. "У ствари, стварањем Стаљинових предуслова само се

довршава чудовишна државнокапиталистичка зграда, чије довршење Стаљин и подмеће као предуслов прелаза у комунизам", закључује Ђилас.⁶⁶⁹

Тако и најновије Стаљинове теоретске поставке, због којих је Ђилас и решио да пише овај чланак, у основи не представљају ништа друго до "плитак и вулгаризован препис разних југословенских поставки". Зато, када Стаљин тврди да се економски закони, који су независни од људке воље, не могу мењати ни у социјализму, "а да људи могу на основи тих закона убрзати развитак само уколико су их схватили и уколико су преко тих схватања постали и њиховим носиоцима у друштву", Ђилас се пита "шта је ово него оно што су Југословени тврдили већ има двије и по године..." Међутим, Стаљин се труди да све те поставке "одене у марксистичко и социјалистичко рухо" не би ли сакрио "државнокапиталистички карактер" совјетског система. Тако и Стаљинова теза да економске категорије, као што су роба, новац и вредност, важе и у прелазном периоду, што је по Ђиласу "скоро дословно преписано од Југословена". "Али, никакве југословенске вакцине не би могле да покрену животне духове на Истоку, а богме ни другде, да сама објективна стварност, сами друштвени односи, нису такви да траже било њихово, било некакво друго дејство. Подруштвљене производне снаге и друштвени карактер процеса производње траже и друкчије друштвене односе. У томе и јесте ствар," сматра Ђилас.⁶⁷⁰

На наредним страницама свога текста, Ђилас је Стаљинове економске поставке изложио веома оштрој, темељној и систематски прецизно изведеној, али истовремено и врло смелој и одлучној, па, рекло би се, на моменте чак и прилично безобзирној и арогантној, критици.⁶⁷¹ На основу тих критичких позиција Стаљинове политичко-идеолошке доктрине, може се, такође, на страницама које следе, јасно сагледати и Ђиласова промена "визуре" према карактеру односа тадашњих (хладноратовских) супротстављених позиција двеју сила, односно друштвених система Истока и Запада.

Стаљинова намера да очува постојеће друштвене односе у СССР-у огледа се, како примећује Ђилас, и у његовом "опрезном" одрицању од раније своје теорије о складном развоју производних снага и производних односа. Пошто "потпуног склада"

⁶⁶⁹ М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Комунист*, 6/1952, стр. 95-97.

⁶⁷⁰ *Исто*, стр. 98-99.

⁶⁷¹ Драгутин Лековић је, на пример, изразито оштар у оцени начина на који је Ђилас у овом случају приступио критици Стаљина: "Ако је Ђилас у критици Стаљиновог економског рада обилно користио идеје и ставове југословенског економског реформског курса, мржња, презир и сатанизација Стаљина и Совјетског Савеза су његови властити пориви... Ђиласова критика Стаљина и Совјетског Савеза показује да је он још увијек човјек крајности јер је у том погледу заиста сасвим ишао у крајност". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 283).

између производних снага и односа у производњи не може никада бити, јер би то по Ђиласу значило "стагнацију и изумирање друштва", у социјализму, као прелазном периоду, несклад се испољава у сукобу између подруштвљених производних снага и бирократских односа у производњи. Ову чињеницу, тврди Ђилас, Стаљин не уочава, јер поистовећује државну и друштвену својину, односно "монополистичку улогу државе у привреди с улогом самих непосредних произвођача". На тај начин Стаљин показује да је "досљедни теоретичар државног капитализма" и "носилац процеса све већег господства привилеговане бирократије", а да, заправо, колхози у СССР-у представљају "само фазу" у развоју совјетског "државног капитализма" и власти бирократије. По Ђиласу, Стаљин са позиције укидања разлика између совјетске државне (тзв. "друштвене") и "групне" својине (колхоза) и прилази проблему укидања категорија робе и вредности. Без наведених разлика, по Стаљину, не би било ни робног промета, па према томе ни поменутих вредности, већ би "централна власт" бринула о расподели производа. "Ово су обичне глупости", сматра Ђилас и напомиње да се односи власништва могу "и промјенити", али категорије робе и вредности морају постојати "све дотле док се људски род буде морао међусобно упоређивати, мјерити на неки начин" и док "разлике у врсти рада постоје, без обзира на карактер самог власништва", јер потреба за постојањем робе и вредности не зависи само од промене власништва, него од развоја производних снага, који може да утиче на промену власништва, али се не мора с њим "поклапати". Такође, укидање експлоатације јесте најуже повезано са питањима карактера власништва и начина поделе вишка рада, али није истоветно са укидањем категорија робе и вредности, па ни робног промета, јер поменуте категорије "могу с промјеном карактера власништва изгубити своју одређену друштвену – капиталистичку или бирократску – садржину и форму, али не могу потпуно и у свему нестати све док постоје разлике у подјели рада (физичког и духовног)", пише Ђилас.⁶⁷²

Ђилас, такође, снажно критикује Стаљинову подршку државно-бирократској пракси апсолутног регулисања и контроле привредних токова. На овом месту се може јако добро учити Ђиласово, готово потпуно, напуштање (или бар осетне тенденције у том правцу), државног регулисања привреде, па самим тим, може се рећи, у извесном смислу и планске привреде као идеолошко-политичке праксе. Тако, узимајући као пример Стаљинове савете по питању регулисања производње, закона вредности и цена

⁶⁷² М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Комунист*, 6/1952, стр. 99-102.

робе, притом цитирајући његове речи, Ђилас оштро замера совјетском вођи како "добро и чак њежно и очински учи привредну бирократију – а не радничку класу! – и захтијева од ње – а не од радничке класе! – да води рачуна о закону вриједности, и то баш ради тога да би умјела да циједи зној из пролетаријата, јер ако не би доиста било тако, не би било никаквог разлога да се о томе говори, пошто је дејство тог закона само по себи јасно радницима, ако не као сложена теорија, а оно као дневна пракса, из самог процеса производње чији се резултати виде на пијаци..., јер за то нијесу потребни никакви паметни рачунције, него што то могу да утврде сви мудраци овога свијета – било са Стаљином било без њега".⁶⁷³ Оцењујући Стаљинов теоретски рад по наведеним питањима, Ђилас за совјетског вођу тврди да "не схвата суштину" економских категорија (роба, вредност), да своју теорију ствара искључиво у служби "непосредних државнокапиталистичких потреба" и да је, не само "теоретичар државног капитализма", него и "субјективни идеалиста у највулгарнијем облику". На тај начин, Стаљин упорно брани и подржава владавину бирократије, тј. "државни капитализам", а у томе се и састоји безизлазност његових теоретских напора, односно Стаљинов "круг". По Ђиласу, такав систем се не може теоретски одбранити: "А како изгледа тај његов 'социјалистички', субјективно-идеалистички круг? Ко ће да осигура друштво – и то социјалистичко! – од евентуалних грешака руководства, од тога да те грешке не доведу до друштвених сукоба, до конфликта између производних снага и односа производње? 'Правилна политика' тог истог руководства! – то је једини његов одговор. А откуд друштво баш може и мора знати да је та политика правилна? Само отуд што је то руководство води! И то је тај круг!".⁶⁷⁴

У својој полемици Ђилас посебну пажњу поклања појму "вишак рада", који Стаљин помиње у свом критичком односу према употреби појединих изворних Марксових појмова на садашње прилике у СССР-у. Наиме, Стаљин сматра да у садашњим условима, када је радничка класа на власти (у СССР-у), за употребом Марксових појмова попут "вишак рада", "нужан рад", "вишак производа" или "вишак времена" више нема објективних потреба, јер су они били корисни у другим, капиталистичким условима, када је било потребно идејно и борбено мотивисати

⁶⁷³ Ову последњу, помало незграпно састављену, реченицу, Ђилас ће много година касније, у изнова интегрално штампаном и у појединим деловима измењеном (скраћеном) тексту у књизи *Пад нове класе* (1994), стилски исправити (можда и смислено променити?), па ће она у новом виду гласити: "... јер за то нису потребни никакви мудраци овога света, него паметне рачунције – било са Стаљином било без њега". (М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 118).

⁶⁷⁴ М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Комунист*, 6/1952, стр. 103-106.

радничку класу. Ђилас ово потпуно одбацује. С тим у вези, он скреће пажњу "да се види шта жуља његово величанство: то је онај ђаволски вишак рада, вишак вриједности и вишак производа, који се није дао сакрити откад постоји класно друштво, упркос свим маговима, пророчицама, поповима, жандармима, професорима, краљевима, проституткама, банкарима и бирократима. А несрећа с тим вишком рада и вишком производа и јесте у томе што друштво не може без њих, без обзира какво је – робовско, феудално, капиталистичко или комунистичко, јер без њих и не би могло да врши проширену репродукцију, па према томе ни да се развија и постоји".

Насупрот Стаљину, Ђилас кетегорички тврди да појмови попут "вишка рада" или "вишка вредности" објективно постоје и да ће постојати независно од друштвених односа. Међутим, како указује Ђилас, док "буржоаски" теоретичари на Западу, "у најгорем случају", настоје да "заобиђу" указивање на претварање "вишка рада" у "вишак вредности", који капиталисти присвајају, а тиме и на појам "експлоатације", који се на том присвајању и заснива, на Истоку се у том смислу одвија другачији процес. Наиме, Стаљин је одлучио да наведене термине, као непотребне у садашњим условима, једноставно "укине". "Са становишта науке", пише Ђилас, "то је иста таква глупост као кад би неко тврдио да људи не морају производити (код њих у СССР-у) да би живјели: Али оставимо по страни ову и сличне Стаљинове глупости и његово непознавање не само марксистичке него и сваке друге политичке економије... Ту је, у ствари, ријеч о најреакционарнијем покушају да се 'укидањем' тих објективних категорија, које постоје у сваком друштву, сакрије друштвена сварност СССР-а... како се вишак рада, вишак производа (да не кажемо – вишак вриједности) дијеле и ко их дијели. Глупост и незнање су овдје само 'ефикасна' оруђа нечистих намјера и нечистих савјести", сматра Ђилас. Тако, у вези са овом проблематиком, Ђилас необично оштро посеже за аргументима критике, оптужујући Стаљина за идеолошку манипулацију у корист владајућих снага (бирократије) у СССР-у: "И баш у том питању, у питању шта бива с вишком рада у СССР, Стаљин показује не само тотално незнање и изигравање Марксове политичке економије – јер је њему до ње стало мање него римском папи – него и нешто далеко више од тога: он се баш у томе показује као крајњи реакционер у односу на социјализам и најдосљеднији идеолог државног капитализма, јер жели да укине нешто што се не може укинути, без чега ни једно друштво не може да опстане, и то из простог разлога што би хтио да сакрије шта с тиме бива у СССР, како и на шта се

све употребљава вишак рада и каква су права оних који га производе у односу на његову расподјелу".⁶⁷⁵

Пошто у СССР-у владајућа бирократија врши расподелу вишка рада и "кочи развој производних снага", на тај начин ствара и нерентабилност предузећа, коју Стаљин покушава да оправда појмом "виша и стална рентабилност". Ова нова појава, објашњава Ђилас, има за циљ "онемогућење конкуренције и анархије у производњи (стална рентабилност) и омогућење каснијег развоја производних снага у другим гранама (виша рентабилност)". Међутим, како Ђилас примећује, наведени Стаљинов метод не може да сакрије чињенично стање великог степена нерентабилности и низак ниво животног стандарда. На овом месту Ђилас врши и занимљиво упоређивање таковог стања у СССР-у са савременим капитализмом: "Разумљиво је у вези с тим зашто радници у СССР-у живе ниским стандардом – они морају да остварују Стаљинове великодржавне привредне планове (прије свега предузећа за ратну индустрију и гране повезане с њима). У класичном капитализму би такве гране и таква предузећа одмах обуставила рад, настала би незапосленост, криза и сл.. тј. не би било ни трага од 'више и сталне рентабилности', али не би било ни животарења већег броја заосталих на рачун мањег броја развијених". На основу тога, Ђилас тврди да одсуство кризе и незапослености у СССР-у није последица предности совјетског система над капитализмом, већ представља резултат "нихких реалних надница" и "беде читаве радничке класе", која мора да издржава бирократију, односно да "плаћа нерентабилност појединих привредних грана и предузећа и таквих привредних планова". Најзад, у вези са тим даје и општи закључак: "А сам социјализам, ако не би вршио већу штедњу људског рада него капитализам, а прије свега вишка рада, ако овога не би употребљавао прије свега – ако већ не може искључиво – на реалне наднице, на подизање културног стандарда маса и на развијање рентабилне производње, не би имао никакво оправдање и предност – ни економску, ни друштвену – у поређењу с капитализмом. И доиста, друштвени систем у СССР-у и губи сабаку предност пред савременим капитализмом, и то самим тим што је то државни капитализам а не социјализам. А поготову он те предности губи данас утолико брже уколико и у капиталистичким земљама све више долазе ди изражаја сличне државнокапиталистичке тенденције".⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Исто, стр. 107-109.

⁶⁷⁶ Исто, стр. 109-111.

Поред наведеног, Ђилас пребацује Стаљину незнање и неразумевање општих економских појмова као, на пример, појам профита. Стаљин, наиме, "приписује" капитализму "највиши профит" као "основни закон" и "покретачку снагу", а тиме, заправо, тенденциозно "оцрњује" савремени капитализам. Овакве Стаљинове тенденције, по Ђиласу, могу деловати "само супротно" и да уносе "збрку у редове и у тактику пролетаријата". Ђилас, такође, оптужује Стаљина да, услед неразумевања догађаја у савременом свету и савременом капитализму, жели да "разбије светско тржиште", што је по Ђиласу штетно (о чему је детаљније већ било речи). Из тих разлога СССР данас представља "најреакционарнију светску силу",⁶⁷⁷ па према томе и суштина хладноратовски односа се не односе на идеолошки сукоб "комунизам – социјализам – капитализам", већ представљају "сукоб двају хегемонистичких блокова". Све наведене појаве показатељи су да је "већ почела притајена, потмула и невидљива криза 'совјетског' система и да се она не може трајније обуздати никаквим мјерама", поручује Ђилас и додаје да ће тиме закључити "како изгледа врхунац 'теоретске', 'социјалистичке' и 'марксистичке' мисли у том царству осредњости и сивоће".⁶⁷⁸

На основу новоформираноих ставова и актуелне ситуације, Милован Ђилас нуди нове правце оријентације социјализма у свету, у којој се препознају и поставке нове југословенске политике афирмације независности (тј. неопредељености, неутралности) малих народа, држава и покрета од хегемонија и интереса великих сила. С тим у вези, Ђилас на страницама овог текста поручује: "У таквим међународним условима за социјализам и социјалисте постоји само један – и то добро познати пут: борити се како против сваке изолованости, тако и против сваке пљачке, угњетавања и потчињености,

⁶⁷⁷ Ђиласово тумачење извора актуелне совјетске агресивне и хегемонистичке политике, а на основу анализа које је у тексту изложио и свеукупних дотадашњих преиспитивања ставова о суштини хладноратовских односа, изгледа овако: "Све те поставке о савременом капитализму, које се мање-више – али само формално – држе класичних Лењинових поставки старих четрдесетак година, као да се ништа у савременом капитализму није промијенило, и служе као основа Стаљинове спољне политике и његове тврдње о томе да су супротности између капиталистичких држава, практично узев, још веће него између западног и источног блока. Тиме се свакако да објаснити могућност да влада СССР не отпочне прва агесију, него да из потаје чека развијање супротности у капиталистичком табору, али тиме њена агресивна политика и агресивни и реакционарни карактер самог друштвеног система СССР нијесу престали да објективно постоје као такви. Тиме се, у ствари, објашњава, као могућност, само ово: да СССР може привремено бити задовољан освајањима која је задобио, јер није кадар – с обзиром на релативно низак степен производних снага и унутарње тешкоће на путу даљњег учвршћивања државног капитализма – да брзо провари тако крупне залогаје. Али то може бити само 'мирољубива' у његовој једној те истој освајачкој политици, која потиче из унутарње природе самог његовог система. Ниске реалне наднице, нерентабилност производње и са свим тим повезани систем угњетавања и експлоатација радних маса у СССР-у, уз то необуздан и стихијски пораст бирократије, бирократске деспотије и бирократских привилегија – све би то довело читав систем у потпуни ћорсокак ако не би могао да пљачка друге народе и спроводи агресивну и освајачку политику". (Исто, стр. 114-115).

⁶⁷⁸ Исто, стр. 111-116.

борити се за рентабилност производње, али се и бранити од рентабилније капиталистичке производње када она угрожава још слабе социјалистичке снаге и социјалистички развитак; не мијешати се у начин живота и облике развитка других народа, али и бранити своје сопствене облике и свој посебни пут развитка; борити се стално и одлучно за демократију, за то да она добије реалну, економску садржину, али се непомирљиво борити и против свих облика монопола у демократији; борити се за демократске равноправне односе међу народима, државама и покретима, стално развијати сарадњу међу њима; борити се за мирно рјешавање спорова, али се и туђи до посљедње капи крви за своју независност и слободу итд.; укратко – сарађивати са свима и свуда и у свему, али не примати никога нигдје и никад за господара".⁶⁷⁹

На крају овог опширног текста посвећеног совјетском вођи, а кроз чије редове се осликавају и најважније црте новоизграђених Ђиласових ставова у погледу критике СССР-а и сагледавања хладноратовских односа, изнешен је сумирајући осврт на лик и дело Јосифа Висарионовича, како га је аутор видео у новим околностима, 1952. године. На овим редовима се вреди задржати због самог начина на који се описује вођа Совјетског Савеза, притом имајући у виду раније текстове о њему у којима је доминирала неумерена апологетика. Исто тако и сада доминира неумерена критика, веома оштра, жучна, па и неодмерена, чак готово на граници доброг укуса.

Најпре, место Стаљина у "свету" совјетске теорије Ђилас је видео као недодирљивог и неоспоривог ауторитета-арбитра, чија теоријска мисао важи попут догме из које се ствара и целокупна савремена совјетска идеолошко-политичка пракса: "Па ипак, изгледа да је у том чудовишном царству медиокритета, униформисаних мозгова и ситних чиновничких каријера које се теку и стварају исто тако у области науке и умјетности као и за канцелариским столом, Стаљин још увијек најпаметнији човјек, упркос томе што је сама његова памет под старе дане присиљена да се све отвореније занима фалсификовањем материјализма и социјализма, наметљиво и арогантно се истичући како једино она има право да иступа у њихово име. Све то откривају његова два последња чланка – и онај о лингвистици и овај о економским теоретским проблемима. Дневне, текуће, чак владајуће – све до тих Стаљинових чланака – теорије у СССР по тим питањима до те мјере су глупе, ненаучне, плитке и детињасте да се човјек ипак мора питати како и зашто је могло и морало доћи... до таквог срозавања људке и научне мисли да је сам Стаљин присиљен да одозго утврђује

⁶⁷⁹ Исто, стр. 115-116.

такве вјечне истине, као што су: да је језик средство општења међу људима, или – да нема и не може бити производње и производних снага без односа производње, друштвених односа. И кад човјек слуша и чита те бедастоће сваке врсте, које смишљају пљесниви чиновници..., не може ипак да не призна да је бирократски гениј и вођ Стаљин, сасвим оправдано стекао и ту титулу и ту улогу, јер је паметнији од свих њих, иако је и то тачно да је он – да би мога стећи и ту титулу и ту улогу – морао прво да угуши и покоси све што је било или могло бити талентовано, да би његова сама осредња памет, знање и таленат могли бити изнад осредње чиновничке осредњости".

Међутим, у сучељавању са поставкама марксистичке науке, Стаљинова теоретска делатност, тврди Ђилас, не може да издржи проверу: "Тада са Стаљиновом памећу и знањем стоји много жалосније, него кад га упоређујемо с безбројном и безличном масом његових чиновника у теорији... Али то би био крив метод, јер Стаљинове теорије имају везе с марксизмом и социјализмом колико господ-бог са шеширцијом, а сва његова памет и дар и сав 'марксизам' и 'социјализам' тих теорија су управо само у томе да се прикажу као марксизам и социјализам, да се маскирају ивима, а на политичком плану да се сакрију иза мирољубивости, демократизма и сл." Тако је, по Ђиласу, под утицајем неприкосновености ауторитета совјетског вође, настао и специфичан и карактеристичан "стаљински стил" у совјетској теорији, односно као израз и последица "фарисејства" у теоретској и научној мисли.

Такође, Ђилас није Стаљину оспоравао теоријско-идеолошки значај само у актуелном тренутку. Он је Стаљину оспоравао и целокупан његов теоретски рад у прошлости, па и саме корене, оцењујући га као резултат идеолошке злоупотребе и манипулације. Тако Ђилас пише: "Како већ рекох, третирали Стаљина са становишта колико и како је он одступио од марксизма и социјализма, било би погрешно, а прије свега наивно, и у крајњој линији користило би само његовим нимало теоретским плановима. Јер уколико је Стаљин некада и био марксиста и социјалиста, а кад је то био – био је на примитиван, плитак, вулгаран, често пута неодлучан, а понајчешће практицистички начин, он се у току објективне еволуције СССР од зачетка социјализма и револуционарне демократије ка државном капитализму и бирократизму и сам претварао, будући на челу овог процеса, из таквог марксисте, социјалисте и револуционара у теоретичара и практичара државног капитализма, у духовног и

непосредног вођу и учитеља привилегисане бирократије и бирократске диктатуре.⁶⁸⁰ А као такав теоретичар и практичар, он, свакако, није без значаја, ни без способности. Напротив! Само су те његове теорије и способности задале више несрећа и пораза радничком покрету и социјализму него све скупа узете буржоаске теорије од Првог свјетског рата наовамо. А оне су то могле само због тога што им је било могућно да се сакрију иза првог реда међународног и руског пролетаријата... – иза социјализма".⁶⁸¹

Ћиласов закључак по питању Стаљинове теоретско-идеолошке делатности крајње је негативан. Имајући у виду свеукупни утицај совјетског вође, по Ћиласу је и читава совјетска теоријска пракса последица крајње идеолошке хипокризије: "Теорије по садржини и по друштвеној пракси на длаку исте или сасвим сличне Стаљиновим налазимо данас код већине теоретичара државног капитализма на Западу, па чак у своје вријеме дјелимично и код хитлероваца, с том разликом што се не показују ни као марксизам ни као социјализам, будући да нијесу израсле на тлу социјалистичке револуције и на тлу марксизма, у процесу претварања Русије из централне и велике револуционарне и социјалистичке снаге у империјалистичку и државнокапиталистичку велесилу. Разумије се само посеби да је овај циновски преварантски подухват могао бити могућан само због објективних разлога. И са становишта објективног историјског процеса, он је довео до преваре наивних револуционара, свакојаким либерала и демократа, али саму стварност – на крају крајева – он није могао и неће моћи ни да превари ни да прикаже друкчијом него што стварно јесте".⁶⁸²

Из анализе се могу потврдити речи Драгутина Лековића да је овај Ћиласов текст представљао "тотално и радикално оспоравање Стаљина као марксистичког теоретичара уопште",⁶⁸³ а, такође, и важно обележје периода у којем је идеолошко-теоријски раскид југословенског руководства са СССР-ом достигао свој зенит. "Ритуално" збацивање Стаљина са једног од трона марксистичке идеологије, упечатљиво и ефикасно изведено управо у поменутом Ћиласовом чланку, представљао је и снажну симболичку поруку тог раскида.

⁶⁸⁰ На овом месту по питању наведене проблематике Ћилас се, у напомени, осврће и на Троцког: "Ово никако није могао да схвати Троцки (а ни данашњи постаљизирани троцкисти!), и зато његова критика Стаљина и стаљинистичког система, пошто није била кадра да схвати објективни процес, није могла ни да пређе оквир мање-више духовите публицистике и мање-више важне историске документације". (*Исто*, стр. 118).

⁶⁸¹ *Исто*, стр. 116-118.

⁶⁸² *Исто*, стр. 119-120.

⁶⁸³ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 286.

Шести конгрес КПЈ/СКЈ, одржан 2-7. новембра 1952. у Загребу, представљао је и званичну потврду политичког, идеолошког и системског отклона од СССР-а, као и процеса напуштања совјетског и афирмације југословенског искуства. Лета 1952, у месецима припрема и најаве Конгреса, Ђилас је наглашавао да се он догађа у периоду "скидања маске називи-социјалистима и називи-социјализму у СССР-у, у чему наша земља несумњиво игра одлучујућу и историску улогу".⁶⁸⁴ Тиме је суштински сврха одржавања новог највишег партијског форума, у односу на СССР и искуства у вези са совјетском идеолошко-политичком праксом, јасно одређена, а такође и наговештавана формална прокламација независних југословенских вредности политички заснованих на државној самосталности и сопственим идеолошким (револуционарним) искуствима.

Ђиласови радови и прокламовани ставови у бројним јавним иступањима несумњиво су имали утицаја на генерално формирање политичке "линије" Партије која је изложена на Шестом конгресу, па тако и на онај део који се односио на спољну политику и одређењу према "совјетском наслеђу". То се може јасно сагледати из реферата Јосипа Броза Тита, у којем су ставови изнесени по наведеним питањима потпуно компатибилни са тадашњим Ђиласовим погледима и "теоријама".⁶⁸⁵

По питању карактера југословенско-совјетског сукоба, Тито је, најпре, нагласио да је то "у првом реду био сукоб између империјалистичке државе која је хтјела силом подјармити једну независну земљу... Он има дубоку идејну садржину и настао је онда кад су нама већ постали јасни циљеви СССР-а у односу на нашу земљу, али кад је СССР увидио да ми нећемо допустити поробљавање наше земље. Настао је оног момента кад је било већ потпуно јасно да је СССР напустио социјалистичке принципе, не само у својој унутрашњој већ и у својој вањској политици, и пошао отворено путем империјалистичког експанзионизма".⁶⁸⁶ Затим је, кроз аналитички преглед историјата совјетског "империјализма" и агресивне политике према Југославији, дотакао и питање порекла и суштине такве политике. У вези са тим, Тито се за говорницом у Загребу питао: "Гдје се налазе узроци такве несоцијалистичке вањске политике СССР-а? Налазе се у совјетској стварности, у цјелокупној унутрашњој структури те земље, економској, политичкој, културној. Одавно је већ СССР у свом унутрашњем развоју скренуо са социјалистичког развитка на пут државног капитализма са досад незапамћеним

⁶⁸⁴ М. Ђилас, "Пред Шестим конгресом КПЈ", *Борба*, 24. август 1952.

⁶⁸⁵ Видети: *VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, стр. 22-48; D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, стр. 270-271.

⁶⁸⁶ *VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, стр. 25.

бюрокрацијом. Бюрокрација је у СССР постао циљ самом себи. Он се све више и више претвара у експлоататорску силу која се ставила изнад друштва, која не само да кочи сваки даљи развој револуције и револуционарне мисли већ постепено ликвидира тековине Октобарске револуције и добија све више контрареволуционарни карактер... Тридесет пет година после Октобарске револуције радници раде у фабрикама и предузећима као робље, подвргнути самовољи директора-бюрократа... Руководиоци СССР-а брбљају већ о преласку у комунизам, а у фабрикама раде најамни радници без права на управљање... Ако је то тамо комунизам, онда се само може казати да је то стаљинско-бюрокрацки комунизам".⁶⁸⁷ Тито се, такође, у својој критици совјетског бюрократизма осврнуо и на Стаљинов текст у *Большевику*, који је био главна тема недавног Ђиласовог чланка. Тако је Тито, упитавши се шта говори актуелна совјетска пракса, објаснио: "Она показује да у СССР није ликвидирана експлоатација радника, јер они не управљају производњом, већ су само најамни радници, слабо награђени; они немају удјела у подјели вишка рада, већ то све узима државна бюрократија у облику огромних плата и награда. Практика показује да тамо има врло мало социјалистичких форми у привреди, већ се државнокапиталистичке форме све више развијају и добијају све више чудовишни облик државнокапиталистичког бюрократског система... Стаљинов чланак, који је требало да значи нови 'оченаш' за њихов конгрес..., показује да се у СССР потпуно дошло у ћор-сокак. Из онога што Стаљин говори види се ипак да људе тамо копка у глави: или треба измијенити Марксове економске законе..., или у СССР постоје и даље капиталистички елементи у производним односима или се развијају државнокапиталистички елементи у производњи и робној размјени, и онда треба наћи узроке. То Стаљин неће да призна и зато даје своје конфузно и нимало социјалистичко објашњење и, као и обично, чисто фарисејско".⁶⁸⁸ С тим у вези оштро се супротставио и јачању државе у СССР-у, наводећи притом разлоге такве Стаљинове политике: "Разумије се да је Стаљинова ревизионистичка теорија о нужности јачања државе резултат унутрашњих противурјечности, које су настале на основу развитка не на линији социјализма, већ на пут државног капитализма. Према томе, Стаљин хоће да развија државу према унутра ради држања у потчињености

⁶⁸⁷ Исто, стр. 28-29.

⁶⁸⁸ Исто, стр. 29-31.

најамних радника и система експлоатације уопће, а према вани ради спровођења своје империјалистичке политике".⁶⁸⁹

О значају југословенског револуционарног искуства и политичке праксе, Тито је изнео мишљење о глобалној важности, тврдећи да је КПЈ бранећи своје интересе, "који се поклапају са поставкама научног марксизма", устала у одбрану социјалистичких принципа од "совјетских ревизиониста" и на тај начин "омогућила даљи развитак револуционарне мисли у свијету уопће". "Наша Партија је тиме поставила пред читав свијет питање о формама и условима даљег кретања социјалистичког друштва, питање о објективним законима развитка социјализма у данашњим новим условима у свијету, а исто тако и о специфичним условима сваке земље посебно. Поставила је и у пракси показала могућност развитка социјализма и у малој, чак и заосталој земљи. Показала је у пракси ефикасност хуманих метода у процесу друштвеног преображаја...", закључио је Тито.⁶⁹⁰

У Титовим речима се, као што се да видети, јасно могу сагледати и Ђиласови ставови, пре тога изнети у бројним чланцима и јавним наступима, а које је Тито обилато користио у свом наступу као теоријску поткрепњу и потпору.

Иступајући на Шестом конгресу, Ђилас је, најпре, укратко указао на сам процес политичке еманципације од СССР-а. Као пример "еволуције" навео је постепено напуштање "линије" партијског програма усвојеног на Петом конгресу 1948. "Тај Програм", поручивао је Ђилас, "је исувише брзо застарио. Бирокуратски самодршци из Москве, својим бјесомучним и подмуклим нападима на Комунистичку партију Југославије и нашу земљу, нијесу дали чак ни да се осуши мастило којим је тај Програм писан. Они су нас својом освајачком и бирократском праксом натјерали да се у својим главама, а поготову у својој пракси, не држимо тога Програма, а и да сагледамо многа питања социјализма у друкчијој, то јест правој свјетлости. Нико није укидао тај Програм, него га је борба прегазила заједно са свим оним илузијама револуционара, које смо имали у Совјетски Савез и његове вође, па и њихову теорију и праксу изградње социјализма".⁶⁹¹ Ђилас је, такође, напоменуо да се довршетак еманципације од СССР-а, из пружање доследног отпора, могло извршити једино уз истовремену афирмацију југословенског револуционарног и политичког искуства: "Ревизију

⁶⁸⁹ Исто, стр. 32.

⁶⁹⁰ Исто, стр. 35-36.

⁶⁹¹ Исто, стр. 186.

социјализма и револуције у Совјетском Савезу могао је до краја открити само један нови, стварни социјализам, једна нова стварна револуција. Никакав, макар и генијални појединац није то могао извршити, јер је то могло бити дјело најпре друштвене – социјалистичке – праксе, па тек и теорије".⁶⁹²

После Шестог партијског конгреса, када је идеолошко-политички отклон од СССР-а достигао свој врхунац, чинило се да ће се и у наредним месецима, односно наредној, 1953. години, наставити са продубљивањем критике совјетског искуства (а самим тим и појединих друштвених и политичких девијација у Југославији), а да се спољнополитички односи са Москвом неће битно изменити. Напротив, очекивало се појачавање интензитета међудржавних тензија, тј. све снажнија совјетска политика притиска и повећање опасности по Југославију. У том правцу посезало се за различитим "алтернативним" политичким решењима, која би у "блоковском" хладноратовском контексту и сложеној ситуацији у којој се нашла Југославија, омогућила најбољу заштиту југословенских политичких интереса. Тако се наставило са разрадом различитих облика програма војно-економске сарадње са Западом, креирања планова јачег одбрамбено-политичког регионалног повезивања балканских земаља, које су идеолошки и политички припадале супротном табору НАТО-а (Грчка и Турска), "сондирања" терена у правцу стварања јачих политичких утицаја на "трећесветске" земље, односно назирање стварања будуће југословенске ванблоковске политике "несврстаности", као алтернативе "блоковској" подели света, итд.

Међутим, ускоро ће неочекивана вест о једном догађају произвести извесно "олакшање" у југословенском врху, а потом назначити и преиспитивање, кориговање, па и промену планова у спољној политици. Наиме, у јутро 6. марта 1953, Москва је објавила вест да је претходне вечери умро Јосиф Висарионович Стаљин.

Овај догађај је свакако у центар интересовања ставио могућност преиспитивања даљих односа према СССР-у. "Интереси – политички, идеолошки, економски, војни, стратегијски подстицали су зближење и помирење Совјетског Савеза и Југославије. Ти процеси постали су уочљиви одмах после смрти Јосифа Висарјоновича", пише Љубодраг Димић.⁶⁹³ Смрћу Стаљина, дакле, несумњиво се јављају знаци отопљавања југословенско-совјетских односа, а у Ђиласовом случају и почетак, условно речено,

⁶⁹² Исто, стр. 187.

⁶⁹³ Lj. Dimić, "Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956. Zbliženje, pomirenje, razočaranje", u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.*, str. 279.

"четврте фазе" у његовом личном односу према СССР-у, која ће се на крају завршити његовим смењивањем (јануара 1954). Наиме, док је за Југославију наступио нови период у односу са Москвом, који ће спор постепено, али сигурно усмеравати ка нормализацији односа, за Ђиласа југословенско-совјетски сукоб, како на политичком тако и на идеолошком нивоу, у суштини није престајао.

У разматрању нормализације односа, обе стране су виделе свој интерес. Совјети су у томе видели прилику за иницијативу у правцу попуштања напетости, али и учвршћења доминације над земљама источног "блока", док је југословенско руководство, пре свега, желело да се што пре и што је могуће више истргне из "загрљаја" западних сила и на тај начин очува основне тековине социјалистичке револуције и својих идеолошких начела, које је сарадња са Западом све више "нагризала".⁶⁹⁴ Но, у првој години после Стаљинове смрти, и поред јасно показаних намера обеју страна у том правцу, нормализација односа између две државе градиће се постепено, опрезно и уз честе "осцилације".

У совјетским партијским и државним круговима је после Стаљина дошло до превирања у борби за примарну улогу у вођству. У тим догађањима узели су улогу блиски Стаљинови сарадници и високи партијски функционери, Молотов, Маљенков, Берија, Булгањин, Хрушчов, Каганович и др. Међу њима, нарочито се истицао Лаврентиј Берија, један од најближих Стаљинових сарадника и дугогодишњи шеф НКВД-а, који је све више показивао амбиције за потупним вођством у СССР-у. Против њега је, у лето 1953 (у време побуне у Источном Берлину), организован "пуч" и он је смењен, а потом и ухапшен (26. јуна 1953). На руководећи положај испливао је Никита Сергејевич Хрушчов.

У југословенском руководству је смрт Стаљина сасвим сигурно у први мах произвела извесно олакшање. Човек који је југословенском руководству претио уништењем био је мртав. Овакво стање расположења потврђују у својим сећањима и сведочењима Ђилас и Дедијер,⁶⁹⁵ а Вељко Мићуновић, који је био задужен да у совјетском посланству изјави саучешће, пише да је имао утисак да то "не само да није звучало као саучешће већ да је имало призвук честитања поводом сретног догађаја".⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ *Isto*, str. 279-280.

⁶⁹⁵ М. Ђилас, *Vlast*, str. 259; В. Дедијер, *Изгубљена битка...*, стр. 441-442.

⁶⁹⁶ В. Мићуновић, *Moskovske godine*, str. 21-22.

Међутим, овако важан догађај захтевао је опрезност и подробнију анализу новонастале ситуације.

Тито је уочи Стаљинове смрти, без медијске најаве, кренуо на пут у званичну посету Великој Британији и наредних дана није био доступан јавности. Према Дедијеровом дневнику, о Стаљиновом здравственом стању Тито је обавештен 4. марта, када су о томе стигле прве вести из Москве, а вест му је пренео Ђилас.⁶⁹⁷ Истог дана нашли су се Вељко Влаховић, Вељко Мићуновић и Владимир Дедијер на вечери ("даћи за Стаљина") код Ђиласа, у његовој кући на Дедињу.⁶⁹⁸ Сутрадан су Тита испраћали на пут за Британију, а како је Дедијер забележио у дневнику, југословенски маршал је био "весео", док је на поласку у шали рекао: "Чувајте ми Југославију...".⁶⁹⁹ Увече је Стаљин умро, а 7. марта су се Влаховић, Мићуновић и Дедијер поново нашли на ручку код Ђиласа, где су неформално разговарали о догађајима у СССР-у. Разматрајући тог јутра новоименовано совјетско руководство, Ђилас је констатовао да су то ствари "од историјског значаја", износећи притом скептицизам у погледу даљег неговања Стаљинових тековина. Ђиласово мишљење Дедијер је у свом дневнику овако забележио: "Прво, то је у суштини један *антистаљинистички удар* (наглашено у оригиналу – прим АМ). Није се он честито ни охладио у гробу, а сада се мењају одлуке последњег партијског конгреса, како у погледу партијског статута, а тако и у личном саставу. То су ствари од великог значаја". За Ђиласа је избор Маљенкова на место генералног секретара КПСС (Стаљинов наследник) представљало изненађење, док је он, Ђилас, веровао да ће та функција припасти Молотову.⁷⁰⁰

Ђилас у мемоарима пише о разликама, "на изглед безначајним", међу члановима југословенског руководства по питању могућих промена у СССР-у после Стаљинове смрти. "Тито и Ранковић су – сећам се – очекивали веће промене у власти него Кардељ: ја сам сматрао совјетску партијску бирократију толико саживљену с привилегијама и оријентисану на експанзију да на систем не може битно утицати нестанак макар и тако

⁶⁹⁷ Дедијер је, иначе, тога дана ујутро, по добијању вести, обавестио Ђиласа, а овај је, "специјалним телефоном", обавестио Тита, Кардеља и Ранковића. Вест су, нешто касније, "прославили" у Темповој канцеларији, а Ђилас је, према Дедијеру, том приликом рекао: "Мило ми је што смо тукли Стаљина још док је био у пуној снази. Мислим да му је последња мисао била пре него што га је кап ударила: 'Ех, Југославија се не да.' " Ова потоња Ђиласова констатација је, по свој прилици, била алузија на склапање Балканског пакта (Анкарског уговора), који је потписан 28. фебруара, дан пре Стаљиновог можданог удара. (В. Дедијер, *Изгубљена битка...*, стр. 442).

⁶⁹⁸ Исто, стр. 441-442.

⁶⁹⁹ Исто, стр. 443.

⁷⁰⁰ Исто, стр. 444.

доминантне фигуре као што је био Стаљин", бележи Ђилас. У самом врху власти, у тзв. "четворки", осећале су се различите нијансе у мишљењима по тим питањима, које Ђилас детаљније наглашава: "Тито није очекивао промену совјетског система. Али јесте промену која ће довести до друкчије, неагресивне, спољне политике, нарочито према Југославији. Ранковић је, држим, у свом гледању полазио од придавања великог, ако не и пресудног, значаја структури власти, будући да се она заснивала на култу и улози Стаљина. Кардељ је био негде између Тита и Ранковића и мене: Стаљинова смрт неће довести до радикалније промене, али ће натерати вође да систем поступно мењају".⁷⁰¹ За формирање свог гледишта Ђилас тврди да је "знатног удела имала и марксистичка поставка примењена на Стаљинову смрт – да је систем пресуднији од вође", али указује и на чињеницу да су поменуте разлике у "четворци" биле одраз "већ зачетих – зачетих ако не и оформљених – разлика у гледањима на наш унутрашњи развитак и на социјализам у целини".⁷⁰² Међутим, он такође наглашава да нико у ужем вођству и другде није био свестан "дубине и далекосежности" разлика које су се "неприметно" и "тако рећи несвесно" појавиле у југословенском руководству после Стаљинове смрти. "Али кад су разлике већ биле избиле на видело", пише Ђилас, "свак их је већ доживљавао и односио се према њима на свој начин... Сећам се како ме је, ускоро после Стаљинове смрти, жацнуло Кардељево саопштење после повратка с Бриона на мој упит како је Тито и шта ради: Највише га занима шта ће бити сада, после Стаљинове смрти – он очекује озбиљне промене... – У то време је Тито почео истицати да би се требало што пре отарасити америчке помоћи: Без самосталне спољне политике нема ни правне самосталности! – говорио је он".⁷⁰³

Први знаци у правцу нормализације југословенско-совјетских односа послати су убрзо након Стаљинове смрти. Тако је Тито, према наводима Владимира Дедијера, већ из Лондона послао Кардељу поруку да на предстојећем заседању Скупштине, поводом ратификације Балканског споразума, саопшти став који је гласио: "Југославија нема никаквих захтева према земљама источног блока, сем да је пуне на миру и поштују њене границе. Још више, она се трудила до сада, и трудиће се и убудуће, да своје односе са тим земљама, уколико је могуће, нормализује".⁷⁰⁴ Из тога поједини аутори закључују да је Тито већ тада имао "довољно политичке мудрости" да СССР-у "први

⁷⁰¹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 259.

⁷⁰² *Isto*, стр. 259-260.

⁷⁰³ *Isto*, стр. 260.

⁷⁰⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, стр. 545.

понути руку помирења".⁷⁰⁵ Поруку у том правцу Тито је и сам јавно послао након повратка из Лондона, крајем марта, рекавши на митингу Београду да би Југословени "били срећни кад би они (СССР – прим. АМ) једног дана признали да су погријешили према нашој земљи. Нас би то радовало. Ми ћемо чекати, ми ћемо видјети". Међутим, као што се да видети, Тито се није залетао, већ је само наговестио добру вољу са југословенске стране, уз јасно и чврсто постављање својих услова. Уз то је још и додао да не верује да ће Совјети "престати са хладним ратом тако брзо".⁷⁰⁶ Тако ће у наредним месецима и бити. Обе стране ће опрезно "испитивати" пулс једна другој, уз смењивање периода "захлађења" и "отопљења", али је тежња у основи водила ка тражењу начина за успостављање нормализације у односима између две државе.

Већ је поменут извод из Дедијеровог дневника који говори о мишљењу Ђиласа поводом именовања новог руководства СССР-а да је у питању "антистаљинистички удар", односно нека врста пуча. Овај Дедијеров запис потврђује и разговор који је Ђилас, 11. марта, два дана после Стаљинове сахране, имао са француским новинаром Жан Рабудом, а у којем је поновио исти став о државном удару у СССР-у. "Ја мислим да је то државни удар против Стаљиновог режима, на пример сви су Стаљинови људи уклоњени", гласио је Ђиласов одговор на Рабудово питање. На опаску новинара да ли мисли да Маљенков није Стаљинов човек, Ђилас је изјавио да "људи са Запада не могу да разумеју како се ствари могу развијати у комунистичким партијама... Очеvidно је на пример да су Маљенков и Берија на врху државног апарата". На питање да ли очекује попуштање са совјетске стране, Ђилас је одговорио да је то могуће "за једно две године", а на питања у вези могућности избијања рата и карактера новог совјетског руководства дао је следеће одговоре: "Ја мислим да Маљенков неће авантуре... То је човек без неких великих способности... То је оличење бирократије... Он је спор... Стаљин није био бирократа... он је идеолог бирократизма. Разлика између Маљенкова и Стаљина би била та: Маљенков је бирократа који је произашао из бирократије док је Стаљин цар бирократизма, који је успоставио своју личну власт... Што се тиче социјализма у Русији, то није био социјализам. Стаљин је био генијалан човек да створи бирократију, један теоретичар бирократизма... Маљенков је стопроцентни Рус. Не верујем у неку његову авантуристичку политику... У сваком случају Молотов игра другостепену улогу, он је специјалиста за другу улогу... сада је настала промена у односу на

⁷⁰⁵ D. Bekić, *n. d.*, str. 467.

⁷⁰⁶ J. B. Tito, *Говори и чланци*, књ. VIII, стр. 52.

Стаљинов режим. Они су поништили одлуке Конгреса... Од 25 чланова Президијума, 16 су избачена... Зашто је Вишински добио такав положај... Зашто је Горкин, Стаљинов човек постао подсекретар... Мој утисак је тај да је то све било солидно припремљено пре Стаљинове смрти. У целом систему, наступиле су врло велике промене". Таково је било мишљење Милована Ђиласа о првим постстаљинским данима у СССР-у, а на саговорничково питање да ли мисли да је Стаљинова смрт била природна, одговорио је: "То не знам... Видите случај, на пример, Кузнецова, који је у новој влади одмах постао помоћник Молотова, а пре тога је био претседник Совјетских Синдиката, и десет дана касније они га шаљу за амбасадора у Кину... То је по мом мишљењу једно удаљавање..."

На питање Жана Рабуда за коментар о целокупној новонасталој ситуацији после смрти Стаљина, Ђиласов одговор је, по свој прилици, представљао већ утврђени званични став југословенског руководства, који ће и Тито, као што смо видели, званично изрећи двадесет дана касније на митингу у Београду. "Ми не дајемо коментаре, ми чекамо, можда ћемо чекати једно два три месеца", био је Ђиласов одговор. На опаску Рабуда да је баш то "оно што доводи, нас новинаре, до очајања", Ђилас је појаснио: "Што се нас тиче, ми нећемо мењати нашу политику... Али погледајмо мало, ако разумемо совјетски систем. Протерати 15 чланова из Президијума Партије, то значи врло велика промена. Они кажу да су то извршили да би спровели концентрацију власти. Да, али то није једини разлог... Може се концентрисати власт и сачувати један широки Президијум који би био послушан". Што се тиче питања везаног за опште токове светске политике, великих сила и улоге Кине, Ђилас је Рабуду одговорио: "Ја мислим у могућност раскида између великих држава; не на пример на такве раскиде као што је био случај са Југославијом; то је био један сукоб између мале и велике државе, која као таква није могла да буде империјалистичка; то је био сукоб између једне плебејске демократије и империјалистичке диктатуре... Што се тиче сукоба између Кине и Русије... Мао Тсе Тунг је један још значајнији фактор. Они су тамо имали револуцију; у Совјетском Савезу бирократија влада већ двадесет година".⁷⁰⁷

Такви су били ставови Милована Ђиласа у вези са ситуацијом у СССР-у после Стаљинове смрти и појединим питањима спољне политике. Из њих се може закључити да Ђилас није веровао у "случајност" и "спонтаност" новонасталих догађаја, а такође ни у могућност суштинске промене совјетског система, мада је целокупну ситуацију оценио

⁷⁰⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-30, *Белешке о разговору Милована Ђиласа и Жана Рабуда, дописника Француске Радиодифузије, 11. марта 1953. године, стр. 2-4.*

као веома важну. Такође, поштовао је заједнички заузет спољнополитички став југословенског руководства о "чекању" по питању давања званичних коментара. Њих је прецизније у правцу нормализације назначио тек Кардељ, у говору у Скупштини, 23. марта (по поменутој Титовој директиви), а још конкретније Тито у говору од 31. марта у Београду. Основна позиција је, међутим, и даље остала на нивоу опрезности и чврсто испољених дотадашњих политичких ставова према СССР-у, који су били у складу са до тада изграђеном спољном политиком Југославије.

У наредним месецима доћи ће и до конкретнијих потеза у правцу нормализације односа. Тако ће совјетска страна, на пролеће 1953, јасно испољити поједине "сигнале" у том смислу, који су се могли запазити у сфери пропаганде, па ће тако, на пример, на првомајској паради у Москви изнова (као и 1952) изостати позив "здравим" снагама у Југославији на обарање режима, а средином маја доћи ће и до конкретних наговештаја у Уједињеним нацијама, током неформалних сусрета совјетских и југословенских чиновника.⁷⁰⁸ Тито је крајем маја у јавности констатовао да су се односи са СССР-ом побољшали, а 6. јуна Москва ће и званично затражити агреман за новог амбасадора СССР-а у Београду и тиме показати жељу за обновом дипломатских односа на највишем нивоу.⁷⁰⁹ Врата за почетак новог поглавља у југословенско-совјетским односима била су коначно отворена.

Наравно, ситуација у том смислу још увек није била потпуно јасна, па су и наступи југословенских званичника изискивали опрезност и тактичност. Тако је Јосип Броз Тито, на великом митингу у Пазину, 14. јуна, поводом дана ослобођења Истре, изјавио следеће: "Тачно је да су се у Совјетском Савезу већ мало насмијешили према нама. Али они су и послје тога смијешка и даље остали намргођени. Наш отправка послава био је код Молотова... Даље, наши су кошаркаши примљени доста добро у Москви; затим, Совјетски Савез је ових дана показао жељу да се поново изврши размјена амбасадора... Све је то, другови, добро. То је у складу са нашим тежњама и нашом политиком. Ми ниједном, од 1948. године до данас, нисмо казали да никад више нећемо са њима ништа имати... Ми смо рекли да бисмо хтјели да у овом дијелу свијета дође бар до мало нормалнијег стања. И сада, ако они то понуде, ми их нећемо одбити... али размјена амбасадора не значи још нормализацију односа, не значи још побољшање односа. Ни у ком случају... Под нормализацијом односа ми подразумевамо нешто

⁷⁰⁸ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, str. 544.

⁷⁰⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 478-479.

друго. А њима ће бити тешко да поправе све оно што су нам учинили... И зато ћемо ми све то што су досад радили, и што ће можда и даље радити, примати, како каже латинска пословица, *cum grano salis* – са зрном соли... Нама су потребни нормални односи. Нека они буду и формални, али потребни су нам. Ми сада очекујемо од њих да покажу на дјелу како ће нормализирати те односе. Ја не вјерујем само ријечима, већ дјелима".⁷¹⁰

Сходно знацима у "отопљавању" односа са СССР-ом, без обзира на сву њихову постепеност, опрезност и тактизирање (који су на моменте стварали и контрадикторности), у Југославији се почињу показивати извесне тенденције ка стопирању појединих видова демократизације друштва, "инаугурисаних" на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ. С тим у вези је сазван и Други партијски пленум, који ће 16. и 17. јуна бити одржан на Брионима, где ће Тито стићи директно из Пазина.

У склопу анализе других актуелних "идејних и политичких проблема" (о чему ће бити више речи касније), Тито се на Пленуму, посебно, осврнуо и на спољнополитичка питања. Он је присутним јасно саопштио да је нормализација односа са СССР-ом у рангу приоритетних планова (додуше и да је она још увек у много чему неизвесна), да се ка њој треба ићи постепено и без залетања, али и да се сама одлука у том правцу не доводи у питање: "Ми желимо да имамо нормалне односе. Досада су то били формални односи, јер нормални су односи кад престану изазивање и провокације на границама наше земље. Али, морамо ићи ка томе полагано да их нормализирамо. То не значи да ми имамо намјеру да поновно на сваки смијешак који они упуте ми сада слијепо вјерујемо све што они говоре и што ће говорити. Ми ћемо само гледати даље".⁷¹¹

Кардељ је на Пленуму у вези спољне политике упозорио да је "у последње време било пуно дезоријентације" и то је, по њему, "било потпуно непотребно, јер је друг Тито, чим је дошао из Лондона, први пут говорио о томе потпуно јасно, колико је било потребно да се да општа оријентација..." По том питању, као пример, Кардељ је критиковао писање штампе: "Ја сам на терену видео како све то изгледа. Тамо су се на терену изводиле мизерне политичке практицистичке поставке и наклапања о томе, да ли Совјетски Савез мисли озбиљно или не. То је примитивно политичко мишљење оних са улице, које се овог пута пренело на један велики део комуниста. Уместо да гледају на ствари као на објективне процесе, на кретање друштвених процеса, које је праћено разним

⁷¹⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, стр. 133-135.

⁷¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, II/10, *Други пленум ЦК СКЈ, 16. и 17. јун 1953 (стенографске белешке)*, стр. 5.

елементима и маневрима, али које је као појава, ознака за један период, они друкчије гледају... Када се, на пример, критиковао Совјетски Савез, онда се он критиковао са америчких позиција. У Кореји, на пример, били су криви само Американци, а Совјетски Савез и Кина, ништа, итд. Ја мислим да је таква дезоријентација дошла због тога јер је стварно учињен приличан преокрет у развоју међународне ситуације, и да ови догађаји указују на то да ми ступамо у једну нову фазу међународног развитка. У таквој фази морало је доћи до те дезоријентације, наиме, она је морала доћи на видело. Међутим, да су наше партијске организације солидније разрађивале то питање међународне политике, да су солидније разматрале та питања, онда мислим да тога не би дошло у толикој мери у коликој је било те дезоријентације у партијским организацијама... Републички централни комитети нису третирали ту спољнополитичку проблематику. Ја не мислим у том смислу да дискутују да ли ћемо успостављати дипломатске односе са Совјетским Савезом или не, али свакако је требало дискутовати о томе како ће се све одразити на наше масе... Друг Тито је говорио како је ово што Совјетски Савез ради, уствари, велика и крупна победа над Информбироом, једна од наших најкрупнијих победа уопште, док, међутим, у нашој штампи видимо наклопање о томе, да ли Совјетски Савез мисли озбиљно или не... Трбало је да наша штампа укаже на то како смо били у праву и како смо постигли успех, и како је то пут за сателитске земље, а не да се насупрот томе ствари гледају са америчких позиција на сателитску политику..."⁷¹²

На Истоку су се, у међувремену, догађале важне ствари. Прво је, за време Другог пленума СКЈ, у Источном Берлину избио раднички устанак, а ускоро је ухапшен и један од најутицајнијих људи у СССР-у, Лаврентиј Берија. После брионског Планума, и југословенско вођство је искористило прилику да се, на петогодишњицу Резолуције Информбироа, огласи по питањима спољне политике. То је у подужем чланку у *Борби*, 28. јуна, учинио Едвард Кардељ. Говорећи о совјетској политици, идеологији и систему у прошлости, Кардељ је доследно изнео критичку синтезу свеукупних дотадашњих активности из Кремља, посебно експанзионистичку и хегемонистичку политику, објашњавајући њене узроке у бирократском систему власти и "ревизионизму" марксистичке теорије, тј. стаљинизму. Такође је нагласио да је Југославија, после 1948. године и сукоба са совјетским империјализмом, стекла завидан углед у свету и постала примером свим малим народима у свету и целокупном социјалистичком покрету. У односу на оптужбе из Москве, према Кардељу, време је показало да су Југословени

⁷¹² Исто, стр. 40-42.

били у праву. Међутим, Кардељ није пропустио да се осврне и на најновије догађаје у источном "блоку", ради којих је овај чланак, заправо, и писан, како би се искористила прилика за нову спољнополитичку поруку из Београда.

За разлику од ранијих различито манифестованих отпора, јунска побуна у Источној Немачкој и Чехословачкој представљала је, како је Кардељ објаснио, по први пут револуционарни отпор хегемонији из Москве, односно совјетском "државном капитализму". По њему, у СССР-у су се, већ за Стаљинова живота, јавиле одређене појаве, које су показатељ да друштвене снаге "више не подносе окове државно-капиталистичких односа и да напредна струјања већ почињу да поткопавају систем бирократског деспотизма". Стаљинова смрт је само убрзала "све те процесе". Тако је по питању будућих дешавања у СССР-у, Кардељ изнео мишљење да "има више могућих облика даљег развитка у Совјетском Савезу, али ниједан од њих не може да буде стаљинистички". Наравно, он је упозорио да по питању брзог нестанка "бирократског деспотизма" у СССР-у не треба имати "илузија", али је такав процес означио неминовним. По Кардељу, постоје две могућности разрешења тог питања. Прва би била "процес постепеног распадања бирократске касте под притиском одоздо", а друга "нови крвави обрачуни са социјалистичким снагама и нова привремена стабилизација бирократског деспотизма". С тим у вези, Кардељ је писао: "Свесни борци за социјализам, дакле, немају никаквог разлога да се предају било каквим илузијама у погледу садашњег совјетског система и садашње совјетске политике... Догод ће постојати садашњи систем неће се мењати његови основни политички циљеви... Али, они такође не треба да полазе са становишта да се ништа није променило. Као што смо видели, променило се много. Унутарња криза совјетског система је започела, а епоха совјетске хегемоније у међународном социјалистичком покрету углавном је завршена... Од тих претпоставки полази и наша спољна политика у садашњим условима. Њу је недавно јасно формулисао друг Тито". Зато је Кардељ, на крају, поручивао да "нас никаква тренутна политичка тактика совјетске политике не може да гурне са позиције независне, мирољубиве али и реалистичне одбрамбене политике", али је истовремено и нагласио да "исто тако смо уверени да ништа не треба пропустити, што би олакшало да се садашњим совјетским вођама провере могућности за налажење мирољубивих излаза из садашње међународне кризе и хладног рата, уколико такве могућности постоје". "Једно је несумњиво тачно", писао је Кардељ, "без обзира колико су промене у совјетској политици дубоке и трајније и без обзира какве су субјективне побуде за те

промене и како ће се оне развијати у будућности. Ми се ипак налазимо на почетку једне нове фазе у развоју међународних односа, која тражи иново испитивање политичких метода и облика".⁷¹³

Поједини аутори истичу важност поменутог Кардељевог чланка у "директној подршци" Хрушчову и његовој групи после хапшења Берије. Чланак је заправо представљао "позив" новом совјетском руководству на које је "заиграло" југословенско руководство. Совјетска страна је, пак, на то одговорила текстом у *Правди* у којем се оштро критиковао "култ личности". Тако је Хрушчов, "на индиректан начин", непосредно после хапшења Берије, започео политички дијалог са југословенским руководством.⁷¹⁴ Титове позиције су по том питању биле јасне: радити на нормализацији међудржавних односа, уз јасно и одлучно наглашавање југословенске независности, без шанси за повратак "на старо" у било ком погледу. Што се тиче идеолошких разлика, Титов став је био да "ћемо ми имати још итекако дискусије и полемике, с обзиром на ситуацију у Совјетском Савезу... Разумије се, уколико они остану при својим старим идеолошким поставкама". "Али, ми бисмо жељели", подвлачио је Тито, "упркос идеолошким разликама и полемичкој борби коју ћемо имати, да по државној линији имамо нормалне односе".⁷¹⁵ Међутим, баш по питању идеологије ствари су имале и своје "нијансе".

Тито је, наине, према забелешкама Владимира Дедијера, у то време, по питању развоја друштвених односа у СССР-у, поновио своје гледиште (којег се очито мање-више и раније држао), да је совјетска друштвена база "прогресивна", да су тековине Октобарске револуције "огромне", а да је само каснија "надградња реакционарна". "Морамо водити рачуна да би свако уништење те базе представљало један огроман удар за читав раднички покрет у свету", изјавио је Тито срединим јула 1953.⁷¹⁶ Неколико дана касније, Кардељ је поновио Титов став, али и додао да ћемо морати "мало подврћи ревизији и нашу оцену друштвеног бића у СССР-у. Ми смо је давали у јеку непосредне борбе, па смо мало свесно гурали у позадину извесне позитивне елементе тог друштвеног уређења, као што је сама база".⁷¹⁷ Истом приликом, када је Дедијер напоменуо да би, пошто је дошло до промене у односима снага у свету, "свако знатно

⁷¹³ Е. Кардељ, "После пет година", *Борба*, 28. јун 1953.

⁷¹⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 487.

⁷¹⁵ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, стр. 158.

⁷¹⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, str. 617.

⁷¹⁷ *Isto*, str. 619.

слабљење СССР-а, у ствари, слабило и наше позиције", Кардељ се с тим одмах сложио и надовезао констатацијом да "ми не смемо никако дозволити да се криза у СССР-у и источним земљама решава на *антисоцијалистичким* позицијама (наглашено у оригиналу – АМ)".⁷¹⁸ Дедијер се, међутим, са овим ставом није слагао: "Мени се ово није допало, јер смо до одређених корисних оцена долазили марксистичком анализом, а овде ми теорију потчињавамо дневној политици Југославије као државе. Ако тако наставимо да третирамо нашу теорију, онда ћемо сасвим оголити, доћи ћемо у дубока противречја, јер ће се наши теоријски ставови разликовати од данашњих мишљења. А нисам видео да се у СССР-у било шта битније догодило – што би могло да утиче на промену друштвеног бића ове земље".⁷¹⁹

Ако је судити према наведеним изјавама прва два човека Југославије, може се закључити да су неке основне позиције нове југословенске политике према СССР-у средином 1953. већ биле оформљене. Поједностављено речено, оне су проистикале из становишта да треба ићи на постепену нормализацију међудржавних односа уз одлучно заступање политике сопствене независности, док је на идеолошком пољу требало одбацити стаљинизам, али не и социјалистичку основу СССР-а (што је значило да је у будућности, са нормализацијом државних односа, могуће и идеолошко усаглашавање). Ово последње је посебно зависило од новог вођства СССР-а и по том питању је требало "чекати".

Изрицање поменутих ставова догодило се у контексту најновијих политичких "прелома" у Москви. Наиме, вест о хапшењу Лаврентија Берије, која је у Југославију стигла 10. јула, произвела је анализе и расправе у југословенском руководству. О њима у својим дневничким записима сведочи Владимир Дедијер. Он је тих јулских дана имао прилике да непосредно разговара са Титом, Кардељом, Ранковићем и Ђиласом. Сви су имали исте ставове о том догађају, оценивши га "прогресивним". Са Ђиласом се, међутим, није лично сусрео, већ га је Ђилас том приликом назвао телефоном, упитавши га да ли је са Титом разговарао о Беријином хапшењу и додавши да "сматра да би требало писати о томе" и "да нема више смисла чекати". На Дедијерово питање шта мисли о "променама у СССР-у", Ђилас је одговорио "да је то прогресивно" и да намерава да о томе пише "један већи чланак". Тада му је Дедијер одговорио да је о Берији разговарао са Титом, Кардељом и Ранковићем, са сваким посебно, и да сви они имају

⁷¹⁸ *Isto*, str. 620.

⁷¹⁹ *Isto*, str. 548.

слично мишљење, на шта му је Ђилас "мирно" одговорио да "то проистиче из анализе развоја догађајау СССР-у".⁷²⁰

Из Дедијерових записа види се да су се у руководству после хапшења Берије водиле дискусије, размењивала мишљења и анализирали догађаји и да су, мање-више, сви чланови "четворке" начелно дошли до сличних закључака. Међутим, као што се такође да приметити, Ђилас за разлику од осталих није имао намеру да "чека" по питању критике совјетске стварности. А изгледа да није много веровао ни у здраву "базу" у СССР-у, односно у неке велике шансе у правцу системских реформи совјетског друштва. Тако ове летње дане "превирања", 1953. године, Ђилас у мемоарима описује на следећи начин: "У Совјетском Савезу су се навешћивале промене, које су у нашим врховима почеле да буде наде и прижељкивања не само у нормализацији међудржавних односа, него и у промену система – промену ако и не радикалну, а оно такву која би отворила нове путеве, сличне југословенским... Нисам делио то мишљење – нисам веровао у коренитије промене у Совјетском Савезу. У том смислу сам написао опширан и – у духу теме и у стилу епохе! – компликован чланак 'Почетак краја и крај почетка' (треба: 'Почетак краја и почетка' – прим. АМ)".⁷²¹

Тако се чланак Милована Ђиласа под насловом "Почетак краја и почетка (или о догађајима у 'совјетској' сфери послје Стаљинове смрти)", појавио у августовском броју *Нове мисли*.⁷²² У овом свом сложеном и слојевитом есејистичком тексту, Ђилас се бавио теоретском анализом, како сам поднаслов каже, постстаљинске стварности у СССР-у, али и темељитом синтетичком критиком савременог бирократизма, посебно социјалистичког. Био је ово пети и последњи Ђиласов велики теоретски "захват" у његовом политичко-идеолошком обрачуна са Москвом док је још био на власти, тј. у његовом развоју критике СССР-а, који је означавао и финалну "прекретницу", па и својеврсни увод у каснију "тоталну" критику, не само совјетског него и светског комунизма (социјализма), који ће наступити у његовој политичкој мисли после 1954. године. Такође би требало поменути да, за разлику од ранијих великих теоретско-политичких чланака, наведени Ђиласов текст није штампан и у партијском гласилу *Борба*, већ само у месечнику *Нова мисао*, листу који је сам Ђилас са групом интелектуалаца, почетком 1953, покренуо и водио.

⁷²⁰ *Isto*, str. 547-548.

⁷²¹ М. Ђилас, *Vlast*, str. 265-266.

⁷²² М. Ђилас, "Пошетак краја и почетка (или о догађајима у 'совјетској' сфери послје Стаљинове смрти)", *Nova misao*, 8/1953, str. 163-205.

Тематски, чланак се састоји из три дела. Први део, који је насловљен "Критика комбинаторства", бави се теоретским тумачењем методског приступа у заузимању политичких позиција наспрам најновијих догађаја. У другом делу, под насловом "О природи бирократизма (и оног у СССР-у и сваког другог)", изложена је систематски обрађена критичка синтеза савремених бирократских појава (о чему ће више речи бити касније), док је трећи део, "Загонетка без тајне", посвећен актуелним дешавањима у СССР-у.

Први део чланка у основи открива Ђиласову скептичност по питању теоретске делатности у служби дневне политике, односно примене различитих облика вештине "реалполитике" у новонасталим околностима. Другим речима, Ђилас је овде опрезно, сложеним теоријским стилем и индиректним поступком, уствари, манифестовао принципијелно и начелно неслагање са начином вођења политике.

Најпре треба истаћи да се у првим редовима Ђиласовог текста осећа извесна разочараност развојем догађаја, а самим тим и скептичност, па чак, чини се, и извесни знакови ниҳилизма у погледу развоја теоријске, пре свега критичке мисли, којој је он у протеклих готово пет година, као што смо видели, несумњиво посветио велики труд, време и личну јавну ангажованост. Та постепена изградња теоријске критичке мисли примарно се односила на совјетску стварност, односно на политику, друштво, систем и идеологију СССР-а. Сада, средином 1953, јасно су биле уочљиве намере да се са Москвом нормализују политички односи, а касније, можда, и изнова усагласе идеолошки ставови. То је директно производило разочарање код Ђиласа, па тако, приказујући тадашње своје размишљање, а рекло би се и личну позицију, резигнирано пише: "За сазнање нове стварности је опет нужна нова пракса и нова памет. Али се ниједан људски ум не мири с тим, и он 'ради' непрестано, чак и кад није кадар да продре у нову стварност. Он се мучи, довија, комбинује, исцрпљујући до краја своје природне и искуством стечене могућности. Али све је то узалуд. Као што су једни кадри да сазнавају, због околности у које су дошли независно од своје воље, махом овладавши нужношћу пошто су јој се покорили..., из сличних разлога други то не могу, или више не могу, по навици мислећи да могу, да и даље могу да 'владају' нужношћу..." О стању опште теоријске (критичке) мисли, Ђилас, пак, каже следеће: "Капиталистички и 'комунистички' свијет, укључујући ту и све њихове варијетете, нијесу кадри да сазнају себе, а тиме ни један другог. Сваки догађај их збуни изнова, и изнова почиње јалов, али за њих једино могући начин резонавања: за први – комбиновање на основи

'чињеница' и 'искустава', за други – теоретизирање на основи аналогича и теорија које је живот, пошавши даље, преобразио у догме. Стагнација у тумачењу реалности доказује да је постала реална могућност уклањања саме стагнације, да реалност неће и не може да стагнира, да се побунила против насиља које се над њом врши на основи и уиме 'најплеменитијих', 'најпрогресивнијих' и 'најчовјекољубљивијих' учења, али која с њом више немају реалне везе, сем као видљиви остатак старог, смрти, у њеном притајеном животу и младости".⁷²³

Оценивши Стаљинову смрт као догађај који је произвео велика и различита интересовања у свету, Ђилас није пропустио прилику да, у објашњењу својих разлога оглашавања, испољи чини се и извесну дозу прикривене ироније када каже: "А што се и аутор ових редова јавио у тој вреви, не треба тражити разлог ни у некој нарочитој заинтересованости покрета коме припада, ни у неком личном интересу, иако је обоје покојник могао својим поступцима да изазове. Исто онако како сам некад био чедно и наивно заљубљен у Стаљина..., исто тако сам га свјесно и разборито мрзио и презирао, када су ме, заједно с другима, стаљни молоти ослободили илузија. Али није то разлог овог, у неку руку – некролога, него жеља да се каже и нешто с наше, југословенске стране поводом вреве, нервозе и нервозних промјена изазваних његовом смрћу".⁷²⁴

Излажући критици перцепције и тумачења Стаљинове смрти, како на Западу тако и на Истоку, и стављајући у жижу проблема питање култа личности и личне власти, као једног од најважнијих симбола бирократског система СССР-а, Ђилас је у вези са тим дао и оцену тренутног стања совјетског друштва: "А што је у Русији тако дуго морао и могао да влада 'стаљински геније', то само доказује да је она застала на социјалистичком и демократском путу, да је стагнирала и окаменила се у државнокапиталистичкој бирократској деспотији... И макар колико генији и таленти били нужни у преломним и револуционарним периодима, чињеница да у СССР већ више од четврт стољећа постоји друштвена потреба (бар једног – владајућег – дијела друштва, бирократије) да има на свом челу генија, ако и не стварног, а оно имишљеног, у ког се мора вјеровати да је стваран – то доказује да руско друштво није демократско, него бирократско, под владавином бирократије и да оно... није још социјалистичко и да такво тек треба да почне постајати". Међутим, Ђилас поручује да, без обзира што многи тумачи постстаљинског СССР-а "имају право у томе што очекују неке промјене" (јер је

⁷²³ *Isto*, str. 163-164.

⁷²⁴ *Isto*, str. 164.

Стаљин "ипак умро"), "већина није у стању да напипа природу, правац тих промјена, јер заборавља, јер не може да види, да се у Совјетском Савезу ради о новом друштву, о новим друштвеним односима, па према томе и о другим и друкчијим конкретним законима који важе за кретање, мијењање тога друштва... па према томе нестанак бирократског цара у царству 'социјалистичке' бирократије није и не може по посљедицама бити истовјетан с нестанком диктатора у некој капиталистичкој или феудалној држави".⁷²⁵

С тим у вези, Ђилас је, даље, подвргао критици начин политичког приступа који у први план ставља прилагођавање датог ситуацији и актуелним дешавањима у СССР-у, односно метод "реалполитике". Помињући, тако, актуелне "комбинације" у вези са одвијањем догађаја после Стаљина, он је констатовао да "комбинаторе" никакве процене "не могу да спасу од тоталног неразумевања карактера, суштине промјена у СССР". Ђилас је, такође, напоменуо да то не значи "да је немогућно одредити разуман и јасан политички став према новој влади у СССР, јер је за такво што довољно поћи од њених непосредних дјела", док они који заступају такав приступ "свој став одређују на бази непосредне праксе, реакција совјетске владе...", односно да совјетску владу треба "пипкати, притискати, ни у чему јој не попуштати, па ћемо видјети..." Међутим, сматра Ђилас, у таквој пракси "перспективе нема и не може бити, нити је поменути метод може дати, јер је практицистички, узак, јер води рачуна само о фактима, а не о законима кретања, о неминовним тенденцијама... јер је у својој суштини... сличан баш оном већ добро познатом совјетском још из Стаљиновог периода".⁷²⁶ Наравно, Ђилас говори, пре свега, о западним политичким актерима, којима овај метод приписује. Но, овде не треба губити из вида да је и Тито тога лета, као што је већ наведено, поручио да Југославија неће реаговати "на сваки смијешак" упућен из Кремља и да "ћемо ми само гледати даље", тј. "чекати".

С друге стране, политичко "комбинаторство" на Истоку Ђилас је оценио као "стагнацију мишљења", "механичко", "догматско" и "неисторијско резоновање", упоредивши га са психологијом "крда које је тренутно игубило овчара". Њега заступају совјетске бирократе које се једино питају: "Шта ће бити с нама?".⁷²⁷ Укратко, Ђилас је

⁷²⁵ *Isto*, str. 166.

⁷²⁶ *Isto*, str. 167.

⁷²⁷ "У погледу апстрактне, 'чисте' спекулације, закона претворених у формуле без садржине – Исток је у предности. А Запад је у предности у погледу емпирије, нагомиланих чињеница без озбиљнијих покушаја да се открију закони. Али ни један ни други немају јасне перспективе", сматра Ђилас и закључује да све

метод и приступ који је назвао "комбинаторство" суштински изједначио са суровим политичким прагматизмом, који не води рачуна о општим идеалима и начелима праведности и равноправности у међународним односима, већ о засебним интересима. Таквом методу покушао је да супротстави управо већ изграђену југословенску "ванблоковску" оријентацију у спољној политици. Зато је поручивао да је "одређивање перспективе развитака СССР" необично важно за оне "који не стоје на заинтересованим, империјалистичким позицијама (на агресивним позицијама, или на позицијама споразума са совјетском владом на рачун трећега...)" и "којима није стало до тога да наметну своју вољу било СССР, било народима којима је он пак вољу наметнуо, дакле за стварно демократске, социјалистичке и мирољубиве елементе". Складно томе, Ђилас је посебно подвукао моралну страну наведеног феномена, па је политички приступ "комбинаторства" означио као метод који је "плод тежње како да се искористе слабе стране другог ради сопствених угодности, предности и привилегија, па је према томе у сваком случају оптерећено извјесном дозом необјективности и субјективног идеализма и не може да да колико-толико перспективне закључке о некој савременој појави".⁷²⁸ Пожељну позицију за позитивно деловање у оваквој ситуацији Ђилас нуди у политици Југославије и југословенском моделу разумевања међународних односа.⁷²⁹

то одржава "не само кризу духа, што је мало важно, него кризу стварних друштвених односа и у капитализму и у Совјетском Савезу". (*Isto*, str. 168).

⁷²⁸ *Isto*, str. 169.

⁷²⁹ "Сама негација не значи много у друштвеној борби", сматра Ђилас, "а понајмање су у социјализму голи незадовољници и голо незадовољство могли да схвате стварне односе и крену покрет напријед. Само такво негирање неке појаве које истовремено значи и стварање нечег новог, дакле – стваралачка превратничка, друштвена акција у некој појави и против ње и изван ње – то јесте и мора бити извор и основа разумјевања саме те појаве. Све друго је или кратковиди емпиризам и практицизам или пушта тлапња..." Своје виђење Ђилас је, тако, повезао са афирмацијом југословенског искуства, па је с тим у вези поручио: "Да би се разумјели догађаји на Истоку, треба бити не само комбинатор и не само Југословен, чак ни не само социјалиста, комуниста, – јер постоји и конзервативно социјалистичко, комунистичко гледање, – треба стварно бити на новим и то на новим социјалистичким позицијама. Треба бити Тито, а не ни Троцки (комунистички незадовољник), ни Кауцки (конзервативни социјалиста), ни Слански (комунистички незадовољник), ни Олденбрук (конзервативни социјалиста). Треба бити на позицијама социјализма и демократије као једног појма и једног процеса, а не на позицијама само једног (формалне демократије, тј. либералног капитализма без стварне демократије) или само другог (бирократизма, без формалне демократије)". Стога, Ђилас наглашава да Југословени добро разумеју оба супротстављена света, како онај на Истоку, тако и онај на Западу, јер стоје "на чврстим, непоколебљивим и стварним социјалистичким позицијама..." и упозорио да "оног часа кад би смо сишли са социјалистичких, односно – демократских, антибирократских и антикапиталистичких позиција, наша 'магијска' моћ разумјевања и совјетске и наше сопствене, а и западне и сваке друге стварности, распинула би се као дим и ми југословенски комунисти претворили бисмо се објективно – а неки свакако и субјективно – у очајнике, емигрантске сањаре, кафанске стратеге и плитке и јалове стручњаке свакојаким иностраним политичких канцеларија... Али то се неће и не може догодити баш због тога што с тих позиција Југославија не може сићи..." (*Isto*, str. 172-173).

Имајући у виду ставове изложене у првом делу чланка, посвећеном политичком приступу тзв. "комбинаторства", стиче се утисак да је Ђилас, на супрот званично заузете државне позиције "чекања", покушавао да афирмише наставак критичко-теоријске праксе у односу на СССР (коју је до тада лично успешно развијао) и да је што више "веже" за југословенску неутралистичку политику. Међутим, у новим околностима оваква намера је очито могла додатно искомпликовати ионако политички осетљиву тадашњу ситуацију, како у погледу још увек неразјашњених процеса у постстаљинском СССР-у, тако и у погледу напора југословенског руководства у правцу успостављања нормализације односа.

Анализи политичке реалности у СССР-у после Стаљинове смрти Ђилас је посветио редове у трећем делу чланка под насловом "Загонетка без тајне". Последице актуелних политичких превирања за Ђиласа су недвосмислено потицале из природе Стаљинове владавине, која је, како истиче, поткопала и саму себе и читав совјетски систем. Из тог разлога, по њему, "није било случајно што су насљедници већ над неохлађеном љешином непрежалног покојника почели да се гложе, али не око имовине, пошто је овај није ни имао, него непосредно око власти (у партији и државној управи) – о основној снази у систему, а затим око система управе, система владавине". Међутим, борба око власти у постстаљинском СССР-у била је само привидан одражај стварног стања ствари, које су у суштини представљале "мали дворски антистаљинистички удар" чија је крајња сврха била очување бирократског карактера система. Тако је, напомиње Ђилас, на површину избила "одређена политичка струја, зачета већ раније у њедрима самог стаљинизма, фракција распрострајена кроз све области и струке овог тоталног и тоталитарног система". Њен центар је "партија и партијски апарат", јер у одсуству других демократских форми једино може и бити. Према томе, актуелна превирања у Москви могу се, подвлачи Ђилас, "схватити само као борба фракција унутар партије и око ње, борба унутар владајуће касте..." Из тога Ђилас износи закључак да се целокупни токови догађаја у СССР-у свде једино на одстрањивање симбола Стаљинове личне владавине, док наслеђени систем треба остати исти, који тренутни актери у борби за власт "могу да среде само на тај начин што ће у њему – као објективном факту – негирати оно што је било субјективно (Стаљиново)... Да би се

одржао систем (власт и својински односи) морају се жртвовати сви елементи стаљинистичког – личног – типа диктатуре..."⁷³⁰

Међутим, овим процесом се, супротно намерама совјетског вођства, урушава "систем као цјелина". Јер совјетски бирократски систем почива управо на структури коју је Стаљин установио, па се одрицањем од Стаљиновог типа власти, напомиње Ђилас, руше и "његове идеолошке форме, нагриза вјера у његову чврстину, непромјењивост и 'исправност'... Совјетски бирократизам се мора одрећи баш онога што је и његовој – и не само његовој – природи: да има вођу, идеолога, централну фигуру око које се окупља (по правилу индивидуалну, а по изузетку колективну)". Тиме се неоспорно завршава једна епоха "у развоју совјетског бирократизма", епоха личне свемоћне владавине, што значи да мора отпочети и једна нова епоха. Та епоха би требало да означава "постепено слабљење бирократизма као система", закључује Ђилас и знаковито додаје: "И то не само у СССР..."⁷³¹

Према Ђиласу, међутим, слабљење и нестајање совјетског бирократизма неће ићи истим путем као у Југославији. Разлог томе лежи у пет чињеница. Прво, совјетски бирократизам је "стар и оформљен", за разлику од југословенског који је још увек "млад и неубличен", па ће стога први и показати далеко више отпора. Друго, за разлику од Југославије, у СССР-у не постоји оригинално револуционарно језгро, са непрекинутим континуитетом, које би у револуционарној борби имало "коријен, навике и традиције". Из тог разлога ново совјетско руководство неће имати ни довољно смелости "да пође новим путем". Треће, пошто је совјетски систем већ "формиран систем" и пошто "процес почиње у њему самом", стога ни потези новог вођства не могу бити другачији него "бироакратски" и "догматски", а одвијаће се у "веома камуфлираним видовима". Четврто, "антибирократски развој" у Југославији одвијао се у борби против "хегемоније једне велике силе" (СССР-а), што је знатно помогло хомогенизацији и организацији самог процеса. И пето, по Ђиласу и најважније, СССР-у као великој сили "постигнута империјалистичка завојевања" директно су у служби власти бирократије, па ће се ново совјетско руководство трудити да задржи своје позиције на међународном пољу, "да не би нагло изгубила подршку тих слојева".⁷³²

⁷³⁰ *Isto*, str. 195-198.

⁷³¹ *Isto*, str. 198-199.

⁷³² *Isto*, str. 203-204.

Ћиласов закључак био је да се совјетска бирократија показала имуном према свакој критици са капиталистичких и западних позиција, али да се показала и показује се слабом према свакој "стварно социјалистичкој, стварно демократској, мирољубивој и антиимперијалистичкој критици", као што је, на пример, протеклих година упућивана из Југославије. Према томе, подвлачи Ћилас, нити "империјалистички притисак" нити "компромис", који је "неизбјежно само привремен", не могу "ни убрзати процес распадања бирократизма ни дати никакве битне резултате". Стога поручује да је "само по себи јасно" да Југословени "не могу бити ни на каквим другим позицијама критике Совјетског Савеза него на којима су били и досад... И у теорији и у пракси. Позицијама слободним и независним, као и досад. С тих позиција су постигли успјехе и Југославија и социјализам. На тим позицијама се мора остати..."⁷³³

У међувремену, југословенско-совјетски односи показивали су све отвореније тенденције у правцу нормализације. Тај став је и формално потврђен у јулу и августу, доласком и акредитовањем новог совјетског амбасадора у Београду, а Влада СССР-а је средином августа, пред Врховним совјетом, и "званично саопштила да је приступила политици нормализације односа са Југославијом".⁷³⁴ Стога је било сасвим природно да се Ћиласов чланак није уклапао у дух новоуспостављених политичких односа двеју влада. "Ћиласов текст", како запажа Дарко Бекић, "одударало је од политике нормализације односа са СССР-ом, за коју се Тито особно залагао, а неке његове оцјене изравно су протурјечиле Титовим, како их је он, и јавно и интерно, формулирао у љето 1953. године. У ствари," каже даље Бекић, "могло би се рећи, разлика између Титових и Ћиласових оцјена друштвеног бића Совјетског Савеза била је у томе што је Тито своје оцјене усклађивао с потребама нормализације односа, а Ћилас са особним ставом који је, према властитом признању, био противан нормализацији. А ово, дакако, није могло остати незамјеђено ни на Дедињу, нити у Кремљу".⁷³⁵

⁷³³ *Isto*, str. 204-205.

⁷³⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, str. 549.

⁷³⁵ D. Bekić, *n. d.*, str. 518. Позивајући се на британске документе, Бекић наводи и реакцију британских дипломатских кругова на тадашња југословенска идеолошка "струјања" по питању односа према СССР-у, односне њихове коментаре и закључке које су, између осталог, по свој прилици изазвали и ставови изречени у Ћиласовом чланку: "У том смислу занимљива је била анализа британске амбасаде у Београду која је, на темељу разговора са домаћим саговорницима дошла до закључка да Југословени имају врло мало конкретних информација о најновијим догађајима и процесима у Совјетском Савезу и Источној Европи, па су њихове оцјене више резултат једне 'апстрактне марксистичке анализе' него конкретних података. Осим тога Југословени су склонили да догађаје на Истоку објашњавају аналогијом са својом властитом политичком еволуцијом, али све то с циљем да докажу како су 'увијек били у праву' када је ријеч о Совјетском Савезу". (FO/536/88/August 25, 1953, цитирано према: *Isto*).

Ускоро су и Совјети упутили протест, у облику усменог саопштења отправника послова у Београду, да Ђиласов чланак "не доприноси нормализацији међусобних односа".⁷³⁶ Представници СССР-а су наведени текст добро уочили као чињеницу која не доприноси нормализацији односа, па су били спремни да је у повољним тренуцима користе као противаргумент на југословенске примедбе. Тако у разговору совјетског амбасадора у Београду Ваљкова и заменика шефа југословенске дипломатије Вељка Мићуновића, 7. септембра 1953, на примедбе Мићуновића о деловању југословенске ИБ емиграције у СССР-у, совјетски амбасадор узвраћа опаском да и у Југославији "има ствари" које не доприносе нормализацији односа, помињући притом чланак "господина Ђиласа".⁷³⁷

Дакле, крајем лета 1953, Ђилас је започео са активностима које се, очигледно, нису уклапале у покренут процес изграђивања нове политике према СССР-у. На јесен, он ће пуном паром наставити са оштром теоријском критиком бирократизације и идеолошких и друштвених девијација, серијом чланака које ће од октобра почети да објављује у партијском гласилу *Борба* и часопису *Нова мисао* (о чему ће бити више речи касније). Међутим, Ђилас због своје делатности није званично опомињан. Процес нормализације односа са Москвом одвијао се још увек уз велику дозу опрезности, постепености и тактизирања, у атмосфери нестабилних и променљивих међународних околности. Тако је октобра месеца изненада избила нова криза у односима са Западом око Трста, поводом питања статуса "зоне А". Ситуација је постала веома заоштрена. Југословенска политика стварања равнотеже у односима према Истоку и Западу, која је после нормализације дипломатских односа са СССР-ом добила нови замах, поново је доведена у питање. У жеку ових догађања, питање даље нормализације југословенско-совјетских односа постало је један од приоритетнијих задатака југословенске спољне политике. Према Дедијеровој дневничкој забелешци, од 20. октобра, код Кардеља је, с тим у вези, одржан састанак југословенског руководства (Тито, Ранковић, Ђилас, Мићуновић, Беблер, Вилфан и др.). Тито је присутнима тада јасно ставио до знања "да мора да се убрза процес нормализације односа са СССР-ом и да у том погледу мора да се направи прелом".⁷³⁸ На састанку је одлучено и да Секретаријат иностраних послова изради план у ту сврху. Тако је у последњим месецима 1953. године дошло до нових

⁷³⁶ *Isto*, str. 519.

⁷³⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, стр. 627-628.

⁷³⁸ V. Dediјer, *Novi prilozi...* knj 3, str. 549.

назнака приближавања двеју држава. Са совјетске стране престало се са пропагандним методама упереним против Југославије, на годишњици Октобарске револуције упућени су позиви "на боље односе са Југославијом", а приликом прославе југословенског државног празника 29. новембра, у амбасади у Москви, партијско-државно руководство СССР-а је наздрављало "другу Титу и југословенској Комунистичкој партији".⁷³⁹ Такође, до краја године нормализовани су и дипломатски односи са источноевропским земљама Албанијом, Бугарском и Мађарском.

У совјетском партијско-државном врху још увек су, међутим, трајали борба и "превирања" међу супротстављеним групама за утицај и власт. У децембру је извршено суђење и егзекуција Лаврентија Берије. Југословенска штампа је овај догађај критички пропратила, фокусирајући своје примедбе на карактер процеса, односно старе методе којима се на стаљинистички начин и даље у СССР-у вршило разрачунавање са политичким противницима. Поводом овог догађаја огласио се и Милован Ђилас, чланком "Крај дворјанина Л. П. Берије", штампаним у јануарском (последњем) броју *Нове мисли*. Међутим, Ђилас је у чину физичког уклањања Берије видео неизмењену природу совјетског система, док га сама политичка улога некадашњег шефа НКВД-а није посебно занимала.

Тако у вези наведеног догађања, Ђилас прецизира да "нас овдје не треба да занима вјеродостојност ове или оне оптужбе против Берије, пошто су оне смишљене по калупу и изведене на исти рутинирани начин као и оне против Стаљинових противника прије петнаестак година". По њему, важније је покушати "макар приближно открити унутарњи скривени смјер кретања друштва и друштвених односа иза фасаде процеса, рађене без маште и логике, као да ју је пројектовао сам оптужени..." С тим у вези, Ђилас је констатовао да "социјализам, тамо, није већ једна објективна чињеница, објективна реалност, независна од воље овог или оног вође, иако та воља може да убрзава или успорава процес његовог кретања, него је производ субјективне улоге, ствар зависна од исхода међусобног обрачунавања, ако побиједи Берија нема социјализма, а ако побједи Велики Мали (алузија на Маљенкова – прим АМ) – има! Не влада тамо ни логика ни закон!" СССР је земља у којој реалност зависи од "субјективне воље" тренутних вођа, а "главни посао министра састоји се од интрига и међусобних оптуживања за најгрознија уморства, према којима она Цезара Борције личе на нивну дјечију игру, земља изграђеног социјализма у којој вођи свакодневно скидају једни

⁷³⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 257.

другима главе као главице купуса!" Беријиним хапшењем и каснијим погубљењем у власти је само успостављена "равнотежа која је била поремећена Стаљиновом смрћу..., а из чињенице да је у првом окршају побједила партија не би било оправдано", сматра Ђилас, "закључивати да је тиме отпочео неки свјесни и организовани демократски курс, јер је партија тамо исто тако дио апарата силе, као и полиција, и основни и инструмент бирократске диктатуре". На крају је закључио да са Беријом "полако нестају и физички остаци стаљинске традиције али – бирократизам и даље остаје и остаће, судећи по свему, још веома дуго".⁷⁴⁰

У СССР-у и источноевропским земљама смењивање Милована Ђиласа, јануара 1954, пропраћено је без превелике журбе, ексклузивности и публицитета. Совјетска, источноевропска и ИБ емигрантска гласила вест су објавила уз уобичајени идеолошко-политички критички став према руководству СКЈ, наглашавајући да се ради о унутарпартијском обрачуна "Титове клике" насупрот којој стоји незадовољно чланство ("Прљаво рубље на видело", "Све дубљи јаз између врхушке и чланства режимске партије" и сл.).⁷⁴¹ Јавност у "источном блоку" није превише обавештавана о овом догађају. Тако је, на пример, из Букурешта јављано да румунска штампа "није донела никакво саопштење о Ђиласу" и да је због тога читав "случај" остао "мало познат јавности". Међутим, источноевропска дипломатија је изгледа тактизирала, па је југословенском СИП-у из Букурешта јављано да су румунски званичници по свој прилици "са интересовањем пратили читаву ствар", али да у контактима са југословенским представницима "нико од њих није коментарисао Ђиласов случај". Југословенски дипломатски представници су јављали и да "до сада ствар са Ђиласом није скоро уопште изазвала неко интересовање у дипломатском кору", осим Американаца који су се "површно интересовали". "Колико смо могли закључити на основу наших опсревација", стоји у обавештењу из Букурешта, "опште је мишљење у кору да се ради о интерној ствари (чак и не толико битној) која нема никаквог утицаја на нашу спољну политику".⁷⁴² Из Софије је, пак, јављано да су се Бугари, у неформалним разговорима са југословенским представницима, наглашено интересовали за "случај Ђилас". У телеграму СИП-у саопштено је да су Бугари "хтели да нас наведу на дискусију како се Ђиласу дозволило да пише тако дуго времена, а да

⁷⁴⁰ М. Ђилас, "Крај дворјанина Л. Р. Берије", *Nova misao*, 1/1954, стр. 108-112.

⁷⁴¹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 418256, "Ђиласов случај". *Хронолошки преглед вести у источноевропским земљама, јануар-фебруар 1954.*

⁷⁴² ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4964, *Телеграм СИП-у, Букурешт, 26. јануар 1954.*

није нико реаговао, како се могло десити да један од најпознатијих руководилица заступа антимакистичке ставове, ко зна шта је он раније заступао, који су разлози руководили Ђиласа да нападне све руководиоце".⁷⁴³

Нешто садржајнији коментар догађаја изнесен је у гласилу ИБ-а *За трајан мир, за народну демократију*, 29. јануара 1954, кроз непотписани чланак "Ђилас и југословенска стварност". Основна теза односила се на Ђиласове критичке текстове, који су окарактерисани као изношење "прљавог веша" у јавности, то јест да је њихов аутор јавно објавио "оно што су југословенски руководиоци чували као тајну и о чему су слободно говорили само међусобно". Другим речима, Ђиласово писање је узето као доказ о "ликвидацији демократских тековина" у Југославији од стране руководства СКЈ. Такође, Ђиласов случај је интерпретиран и као догађај који сведочи о унутрашњој кризи југословенке Партије, па је стога повезан и са евидентирањем процеса "распада СКЈ". У ширем спољнополитичком контексту, наведени чланак је, како поједини аутори закључују, заправо, представљао поруку охрабрења просовјетским снагама у Југославији, а такође би се могло, како закључује Дарко Бекић, и "шпекулирати" да је текст био у функцији даљег "продубљивања сукоба у СКЈ".⁷⁴⁴ Ипак, Бекић закључује да у овом случају "сумње није могло бити. Москва је 'случај Ђилас' оцијенила као важан преседан, својеврсни пријеломни момент на унутрашњој политичкој сцени, који би могао водити поновном враћању Југославије у социјалистички лагер".⁷⁴⁵

Недуго после Ђиласовог смењивања из Москве је стигао предлог да се овај догађај, као и Беријино уклањање, искористе у политичке сврхе као повод за измирење и нормализацију односа између две државе. Према појединим ауторима, Хрушчов је "искористио чињеницу" да је Ђилас смењен и предложио Титу, како Дедијер прецизира, "да Руси свале сву кривицу на Берију, а Југословени на Ђиласа".⁷⁴⁶ Ова идеја, као једна од могућих солуција у политици према Југославији, била је плод вишемесечних расправа у совјетском државном врху по питању нормализације односа, одржаних у пролеће 1954. године.⁷⁴⁷ Званични предлог у правцу нормализације стигао је 22. јуна 1954, путем писма Н. С. Хрушчова Ј. Б. Титу. Поред осталог, у писму се активира и предлог реципрочности кривице за минули сукоб, која би била везана за

⁷⁴³ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4963, *Телеграм СИП-у, Софија, 25. јануар 1954.*

⁷⁴⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 580-582.

⁷⁴⁵ *Isto*, str. 582.

⁷⁴⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj 3, str 550.

⁷⁴⁷ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 192.

делатности Берије и Ђиласа. Хрушчов, наиме, најпре "посебно наглашава" штетност тајне активности Берије по питању врбовања југословенских грађана, која се посебно одразила на кварење међудржавних односа. С друге стране, напомиње да ни вођство КПЈ "није искористило све могућности за регулисање размимоилажења са ЦК КПСС." "Тако, например", поручује Хрушчов, "немарксистичке изјаве и антисовјетски испади Ђиласа нису у своје време наишли на отпор са стране руководства ЦК КПЈ. Међутим, Ђилас – тај псеудомарксист, човек туђ ствари комунизма, који је пропагирао ликвидаторске погледе у односу на партију, је доста потпомогао погоршању југословенско-совјетских односа. Искључењем Ђиласа из ЦК СКЈ и осуда његових марксизму-лењинизму непријатељских погледа олакшавају могућност побољшања узајамних односа између ЦК КПСС и ЦК СКЈ".⁷⁴⁸

Тито, међутим, није прихватио овакав предлог. У писму Хрушчову, 11. августа, Тито, поред изјава спремности за успостављање нормализације, одбацује персонална решења сваљивања кривице за претходне лоше односе. Тако Хрушчову јасно поручује: "У погледу оног става у вашем писму гдје се говори о томе ко је крив за прекид наших односа, ми не бисмо жељели дискутирати у овом писму, јер за нормализацију и побољшање односа између наших држава то није битно, ако полазимо од становишта да данашњи односи наносе штету обема земљама. Али морамо да кажемо отворено, да ми сматрамо да, што се нас тиче, узрок овог сукоба није био појединаца – рецимо Ђилас – без обзира на сву његову неуравнотеженост и испаде из једне крајности у другу, јер он у нашем руководству, баш због тих својих особина, није никад н играо такву рјешавајућу улогу. У сукобу и прекиду 1948. године ми гледамо друге узроке и о томе је заузео свој став Пети, а касније и Шести конгрес наше Партије. Што се тиче величине кривње Берије, ви знате најбоље његову улогу у читавој ствари и ми немамо разлога порицати ваше тврдње".⁷⁴⁹ Тако је пропала понуђена совјетска "нагодба" да се одговорност за минуле неспоразуме симболички пребаци на двојицу бивших високих функционера.⁷⁵⁰ Међутим, и поред тога, процес нормализације је био настављен, а крунисан је званичном посетом Хрушчова Београду 1955. године.

⁷⁴⁸ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-48, *Писмо секретара ЦК КПСС Н. С. Хрушчова генералном секретару СКЈ Ј. Б. Титу*, 22. јун 1954.

⁷⁴⁹ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/1-50, *Писмо Извршног комитета Централног комитета СКЈ Централном комитету КПСС, 11. август 1954*. Видети и: S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 4, str 153.

⁷⁵⁰ Видети: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 421-423.

Ђиласов пад са власти поклапа се са завршетком "информбировске" фазе сукоба и отпочињања новог периода помирења и нормализације у југословенско-совјетским односима. С обзиром на Ђиласов статус "непријатеља", који је наредних деценија имао у Југославији, његова улога и удео у годинама сукоба са Информбироом и СССР-ом нису наглашавани, а од југословенских званичника су занемаривани и ниподаштавани. Међутим, имајући у виду оно што смо анализирали, Ђиласова улога у југословенско-совјетском сукобу од 1948. до 1953. није била ни занемарљива ни неважна. Као један од водећих југословенских партијских идеолога и припадник најужег руководства, Ђиласова делатност у наведеним догађајима огледала се, пре свега, у теоријско-идеолошкој сфери, као политичком "полигону" који је, како се сукоб заоштравао, све више добијао на значају. Испрва је сукоб требало третирати искључиво на нивоу међудржавних односа, односно истицати његову политичку димензију, без улажења у идеолошке расправе. Нешто касније, услед продубљивања сукоба и нарастајућих совјетских претњи, сукоб је интернационализован пред Уједињеним нацијама, а већ наредне године прешло се и на теоријску и идеолошку, односно системску критику. Сукоб је тако, на пољу упућиваних критика, попримио облике "тоталног", а односи са Москвом су непрекидно држани на ивици рата. Као што смо видели, Ђилас је у свим тим "фазама" знатно допринео политичко-идеолошком и теоријском уобличавању сукоба, а такође и афирмацији југословенског политичко-револуционарног искуства и развоју нових спољнополитичких позиција независности Југославије, на чијим ће темељима касније настати ванблоковска политика "несврстаности". Поред тога, имао је и неколико важних политичких "мисија", које су у овим осетљивим годинама одиграле важну улогу у одбрани независности земље.

*

Ексклузивност југословенског међународног примера свакако је условила и спољнополитичку оријентацију Југославије ка развијању нових, алтернативних праваца деловања. У том смислу су и афирмација самосталног југословенског револуционарног и политичког искуства, као и сопствених идејно-перспективних модела изградње и развоја социјализма (алтернативних совјетском), представљали добродошло "оружје" у корист јачања независне политичке позиције у свету.

Најпре, на спољном плану, југословенско руководство је као нови вид политике почетком 50-их година почело да заступа позицију оштре осуде империјалних и агресивних политика великих сила, снажну афирмацију независности малих земаља и политички пут "ванблоковске" алтернативе. Почевши од сопственог искуства (сукоб са СССР-ом), Југославија је од 1949. године и званично стала иза политичке доктрине подршке наведеним облицима међународне ангажованости.⁷⁵¹

Сукоб са СССР-ом ескалирао је средином 1949. године, када и отпочиње дубље теоријско-аналитичко анализирање сукоба. У почетку, пошто је са југословенске стране сукоб са Москвом сагледаван искључиво на међудржавном нивоу, поремећени односи су објашњавани у светлу лењинистичког концепта (Лењинових изворних разматрања) односа међу социјалистичким земљама, у чему се покушавало наћи (идеолошко) оправдање за независну политику Југославије.⁷⁵² После интернационализације сукоба пред ОУН, у јесен 1949, партијски врх је одлучио да сукоб дефинише и "линијски", односно као део званичног политичког курса. Тако је Едвард Кардељ, крајем 1949, на Трећем пленуму ЦК КПЈ, изнео основне принципе нове спољнополитичке доктрине. Они су се сводили на одлучно одбацивање моћи "империјалистичких сила" да тргују на рачун Југославије, тј. хладноратовске праксе међусобне кооперативности великих, односно "хегемоније великих над малим" и на апострофирање југословенске политике независности и самосталности, као принципа отпора свакој хегемонији и доследне борбе за социјализам.⁷⁵³

У 1950. години долази до првих корака озбиљнијег идеолошког удаљавања од СССР-а и његовог наслеђа. То доводи до све веће усредсређености на афирмацију не само југословенског самосталног политичко-револуционарног искуства, него и, најпре теоријске (чији се знаци јављају већ 1949. године), а потом и практичне примене првих југословенских самосталних друштвених решења за изградњу социјализма, што ће се у свету пропагирати као политика "самосталног пута у социјализам" кроз универзално начело права сваке земље на различите путеве у социјализам. На тај начин се ефикасно и принципијелно сузбијала хегемонистичка тенденција Москве према мањим државама.

Теоријско и практично "одвајање" од совјетског искуства и изградња модела "сопственог" социјализма био је процес који није могао да уследи "преко ноћи", већ је

⁷⁵¹ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 357-379.

⁷⁵² Видети: М. Вилас, "Лењин о односима међу социјалистичким државама", *Комунист*, 3/1949, стр. 1-56.

⁷⁵³ Видети: *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 469-482.

захтевао велике напоре и пажљив приступ, испостављајући се у многим видовима као сложена, противуречна и контрадикторна појава.⁷⁵⁴ Југословенски водећи теоретичари (Кардељ, Ђилас, Кидрич, Поповић, Тодоровић, Баће и др.) трудили су се свом снагом не би ли доказали мањкавости совјетског и предности новог југословенског модела. С тим у вези у пракси су искрсли проблеми редефинисања различитих теоретских питања попут: односа међу социјалистичким државама, карактера својине у социјализму, улоге и судбине државе у социјализму, планирања привредног развоја, управног устројства, друштвеног и политичког карактера прелазног периода, карактера социјалистичке демократије, улоге партије, односа политике и државно-правних институција, положај културе и јавне речи итд.⁷⁵⁵ Имајући ово у виду, за период 1950-1953. може се рећи да је представљао време својеврсног "превирања" у изградњи југословенског модела социјализма. Међутим, и поред тога југословенски представници нису пропуштали да у свакој прилици, како у домаћој тако и у иностраној јавности, афирмишу југословенски "самостални пут у социјализам", с обзиром да је ово питање представљало један од кључних аргумената у, пре свега идеолошкој, легитимизацији југословенске политике независности.

⁷⁵⁴ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 263-315.

⁷⁵⁵ "Ревизија старих решења одвијала се упоредо с начелном негацијом и критиком најизразитијих стаљинистичких погледа у области државне организације, руковођења привредом, партијске организације, културног стварања. Овај процес превазилажења старог и увођења новог контрадикторан је и везан за савлађивање отпора, неразумевања и тешкоћа. Старе идеје биле су дубоко укорењене у свести људи", сматра Бранко Петрановић. (*Isto*, str. 270).

Југославија и Запад – удаљавања

Критика система

Идеологија марксизма-лењинизма, као теоретска основа политике Комунистичке партије Југославије, заступала је бескомпромисну борбу против свих облика капитализма, односно грађанског друштва које је у то време као систем било владајуће на Западу. Западна друштва и њихови системи окарактерисани су као експлоататорски, историјски преживели и као "буржоаски" непријатељски радничкој класи, тј. социјалистичким друштвима "диктатуре пролетаријата" каквим је сматран СССР. Према том политичкодруштвеном "оријенту" градила се и политика Комунистичке партије Југославије, као револуционарне организације бољшевичког типа.

У сфери политике, комунисти су потпуно негирали све аспекте парламентарног плуралистичког (вишестраначког) *живота*, као доминантног система на Западу. С тим у вези, оштро и бескомпромисно је осуђивана било каква јавна партиципација у том систему свих оних политичких организација или њихових представника, махом левичарских (од комуниста до социјалдемократа свих врста), који су јавно програмски заступали интересе радничке класе. У том погледу, највише је осуђивана западна социјалдемократија, као политичка опција која је издала интересе радничке класе, учествујући у политичком систему западних држава. У Југославији, за исту ствар такође су осуђивани социјалисти и друге левичарске партије, организације и појединци. Такав политички "курс" Комунистичка партија Југославије заузела је после Првог конгреса у Вуковару (1920), када је добила своје ново име, усвојила револуционарни антипарламентарни програм и када је отпочела тзв. "бољшевизација" њене организације и чланства, па ће КПЈ постати ускоро и илегална организација, када су је власти због екстремистичких ставова ставиле ван закона.⁷⁵⁶

Било какав облик сарадње радничких, социјалистичких и комунистичких партија и покрета са представницима грађанских странака, а у оквирима парламентарног

⁷⁵⁶ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, str. 102-114; К. Николић, *н. д.*, стр. 41-48.

вишестраначког система на Западу од првих дана наилазио је на оштру критику у званичним ставовима КПЈ. Како је то изгледало у првим годинама деловања КПЈ, видимо из званичних докумената Земаљског већа Независне радничке партије Југославије (НРПЈ), организације која је једно време јавно служила као "замена" за тада забрањену КПЈ, у анализи политичке ситуације у Великој Британији, 1924. и партиципације радничких политичких организација у тамошњем систему. Тако се у Одлуци Земаљског већа НРПЈ из априла 1924, између осталог, каже: "У овом времену дошла је у Енглеској на владу Радничка партија. Ова радничка влада у својој суштини представља један покушај енглеског капитализма, који је разним експериментима у питању обнове поремећеног капитала дошао у ћорсокак, да помоћу ове партије и опортунистичких маса које иза ње стоје, не само и даље одржи овакав капиталистички система, већ и да га консолидује.

Радничка влада у Енглеској, која уствари представља коалицију између Радничке партије и либералне, капиталистичке буржоазије, живи стварно од милости енглеске буржоазије, која ту владу може оборити кад год то њени интереси буду захтевали. Ова влада није влада интереса револуционарног пролетаријата ни по својој идеологији ни по масама на које се наслања. Ова влада, која доследно представља капиталистичку политику одржавањем Версајског уговора и бруталне колонијалне политике енглеског капитализма, спровођењем милитарситичке политике, мора убрзо пасти под ударцем уједињене енглеске буржоазије. И милионске пролетерске енглеске масе увериће се нису оно методи за ослобођење пролетаријата од капитализма којима се служи Радничка партија, већ и да у Енглеској пролетаријат мора водити отворену револуционарну борбу са циљем: уништење целокупног капиталистичког поретка. И после несумњивих неуспеха радничке владе пролетерске масе у Енглеској мораће увидети да је њихово место једино у Комунистичкој партији и да ће ова Партија све више проширивати утицај на те масе".⁷⁵⁷

Наведени цитат представља добар пример комунистичког (бољшевичког) тумачења партиципације радничких и других левичарских партија и покрета у парламентарним системима западне демократије. Из наведених редова може се сагледати неколико важних елемената тог схватања, које ће у већој или мањој мери и у зависности од датих околности, односно политичке и историјске ситуације,

⁷⁵⁷ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том II, конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919- 1937*, Београд 1950, стр. 292-293.

представљати основни "модел" у чијем оквиру ће се градити тумачења природе односа грађанских система и радничких покрета и организација.

Наиме, у критици тог односа (представника грађанског система и радничких опција), пажња је усмерена на чињеници подређености радничких представника и њихову фактичку издају радничких интереса. Најпре, истиче се намера представника владајућег система да на легалан начин искористе политичко постојање радничких организација и да кроз "сарадњу" са њима практично неутралишу њихову опасност, не би ли их тим путем што ефикасније употребили за своје циљеве. Затим, подвлачи се апсолутна политичка зависност у таквим случајевима радничких странака од својих "коалиционих" партнера из редова владајућих грађанских структура. Тиме се пак наглашава одсуство било каквог реалног интереса радничке класе и пролетаријата од таквих политичких "спрега" и комбинација и да такве владе представљају искључиво интерес капитализма. На крају се, као закључак, шаље порука о неминовности покретања револуционарне борбе пролетаријата, не за победу над грађанским снагама, већ за потпуну ликвидацију капиталистичког поретка, а са њим и политичког система грађанске плуралистичке демократије. Такав задатак једино је у стању да спроведе организована политичка опција радничке класе и пролетаријата оличена у комунистичкој партији бољшевичког (лењинистичког) типа.

Овакав радикално критичан и искључив став према социјалдемократији базирао се пре свега на критичком отклону према капиталистичким системима, који су оптуживани за главни извор покретања "империјалистичких" ратова. У том контексту, социјалдемократија и њени представници оптуживани су не само за издају интереса радничке класе, већ и за директно саучествовање у покретању ратова. Тако се је на Петој земаљској конференцији, 1940, поред осталог, истакнуто: "Већ у првом империјалистичком рату реакционарна социјалдемократија била је највјернији слуга и главно упориште империјалистичких буржоазија, а у овом другом империјалистичком рату претворила се у најгласнијег ратног подстрекача против Совјетског Савеза и у отворено оруђе империјалиста за разбијање радничког покрета и реализирање њихових империјалистичких циљева. Као вјерне слуге капитализма, реакционарни социјалдемократи на челу са Блумом, Ситрином, Сандерсоном и другима комили су се на Совјетски Савез у вријеме провокација бијелофинских генерала, при чему су изнова показали пред читавим свијетом да су они предстража реакционарног капитализма у борби против земље социјализма СССР-а. Као вјерни чувари капиталистичких интереса

у борби против радничке класе показали су се реакционарни социјалдемократски вођи у свим земљама, па и код нас у Југославији, проповиједајући грађански мир, гушећи оправдану борбу радничких маса, разбијајући синдикални покрет и јединство радничке класе".⁷⁵⁸

Дакле, схватање Запада пре свега као непријатељског система (политичког, друштвеног и економског) између осталог је определило југословенске комунисте и у третирању зараћених страна на почетку Другог светског рата као једнообразне "империјалистичке" силе, међусобно завађене, и заједнички системски супротстављене СССР-у, првој земљи социјализма. У том смислу, комунисти су ове две стране поимали као супротстављене светове. Тако се у документима са Пете земаљске конференције, 1940, каже, поред осталог, и следеће: "Други империјалистички рат који данас бјесни врши се у условима постојања дубоке супротности између свијета капитализма и свијета социјализма... Радничка класа, радне масе, угњетени народи, борећи се против империјалистичког рата, империјалистичког угњетавања и империјалистичког система уопће, сада не располажу само својим сопственим револуционарним снагама него тој њиховој борби стоји на челу непобједива државна и војна снага велике земље социјализма. Та чињеница још више заоштрава супротност између двају свјетова и даје специфично обиљежје и перспективе империјалистичком рату".⁷⁵⁹

Иста критичка реторика западне социјалдемократије примењивана је и у партијским гласилима. Тако је гласило Покрајинског комитета КПЈ за Србију, *Комунист*, који је кратко излазио 1940. и чији је аутор готово свих прилога био Милован Ђилас, током прве године Другог светског рата о западној социјалдемократији писао: "Рат који се води у Европи већ више од шест месеци идеолошки и политички је открио право лице социјалдемократских лидера... У том рату они су стали раме уз раме... с дојучерашњим фашистима... с буржујима и најкрупнијим капиталистима. Они су прогласили – док траје рат – класни мир између радника и капиталиста, боље рећи рат предатора за интересе капиталиста".⁷⁶⁰ У тексту се даље подвлачи судбоносност актуелних догађаја по будућност капитализма и значај снаге организована борбе пролетаријата за своје циљеве коју систематски саботирају представници социјалдемократије: "Овај рат је доказ дубоке кризе у коју је запао

⁷⁵⁸ *Peta zemaljska konferencija KPJ...*, str. 222.

⁷⁵⁹ *Isto*, str. 223.

⁷⁶⁰ "Социјалдемократске вође на послу. Империјалистички рат и социјал-демократија", *Комунист*, 1/1940, стр. 5.

капитализам. Из темеља се љуља стари свет и ниче нови. И само од вере, од снаге, од вештине пролетаријата да организује своју борбу зависи да ли ће радне масе успети да збаце јарам капитала. Социјална демократија је постала улазна сила и главни канал кроз који буржоазија покушава да убије веру у снагу да дезорганизује борбу пролетаријата".⁷⁶¹ Социјалдемократија на Западу је тако означена као главни политички ослонац старог света, односно система, који је почео да се "љуља": "...Социјална демократија узима на себе улогу подупирача тога света. Она брбљајући о слободи, постаје потпора најљуће буржоаске реакције. Она је главни разбијач и саботер јединства редова и борбе пролетаријата за бољи живот. Она је онај канал кроз који трули капиталистички свет сеје своје поделе у здраво и моћно тело пролетаријата".⁷⁶²

Капиталистички и грађански систем Запада одбациван је беспоговорно у свим ситуацијама, тако да ни било какве реформе или социјалне "интервенције" од стране владајућих кругова за комунисте апсолутно нису биле прихватљиве. Тако је било и у јеку Другог светског рата, када су западне слиле званично биле у савезу са југословенским НОП-ом. На вест о планираним "социјалистичким" реформама у Великој Британији, по нацрту економисте Беверица, Милован Ђилас 1942. пише: "Нико паметан не може бити против тога да се прихвати побољшање пложаја радних маса, јер само сталним освајањем нових побољшица и проширивањем својих права, радне масе и крче пут свога коначног ослобођења. Али када је реч о Беверицовом нацрту, са сигурношћу се може рећи да је он непримјенљив не само за друге земље, него и за саму Енглеску. Беверицов нацрт је можда погодан за 'социјализам' конзервативаца, али ако би могао са сигурношћу одредити какви ће бити и у ком правцу и до које мјере ће еволуирати друштвени односи у Великој Британији, а посебно у Британској империји? Тај план је, с једне стране, толико радикалан у својим захтјевима да је непримјенљив за савремене друштвене услове у Енглеској, а с друге стране је толико реформистичан да би га промијењени друштвени услови нужно морали одбацивати. Још мање је промијенљив тај нацрт за посљератну Европу. Али, тај и слични нацрти као и приче о томе каква Европа треба да буде, нереални су само по својим нацртима али никако по својој тенденцији – да Европу треба вратити на старо, версаљско стање. Та тенденција је сасвим јасна и очигледна. Такви планови и таква пропаганда откривају ону другу страну питања, наиме, да у Енглеској и Америци постоје људи, а наше избјеглице у том

⁷⁶¹ Исто.

⁷⁶² Исто.

погледу достојно предњаче, којима није пред очима прва и основна брига – слом Хитлера, него што ће се догодити послје тога слома. Пропаганда из иностранства о томе каква треба да буде ова или она земља, па и читава Европа, сама по себи значи, до озвјесне мјере, мијешање у унутрашње ствари других земаља, јер сваки народ треба да буде властан да уреди своју земљу и односе према другим народима како сам жели".⁷⁶³

По Миловану Ђиласу, за читаву западну пропаганду у том смислу карактеристично је да је углавном заснована на социјалдемократским "теоријама". Тако је навео пример британске пропаганде о наводним активностима италијанске социјалистичке партије, која у Италији у организованом смислу уопште не постоји. Ђилас, с тим у вези, такође напомиње и деструктивни историјат активности италијанских социјалиста у односу на и интересе радничке класе: "Као пропаганда, ове вијести би могле користити савезничкој ствари кад не би биле лишене сваког стварног основа. Узмимо само примјер Италије. У Италији не постоји никакава организована социјалистичка партија. Историја социјалистичке партије Италије послје свјетског рата, управо низа социјалистичких група и партија, јесте историја читаве оне доктринерске, цјепачке, ренегатске и опортунистичке политике и збрке, историја потпуне издаје узгибаних и за борбу вољних маса, издаје која је прокрчила пут фашизму и завршила се – с једне стране, биједним кафанским политиканством у Бриселу, Амстердаму и, најзад, у Паризу, и – с друге стране, одвајањем, формирањем и чишћењем братске Комунистичке партије Италије, која и данас, под најтежим условима, ради на слому фашизма. Испада смијешно да би мекопути и бескичмени реформисти – који су у много повољнијим условима, чак на власти, били једино кадри да прокрче пут фашизму и у већини нађу ухљебије као фракционаши фашистичких синдиката и фашистичке партије – могли у доба најжешћег ратног терора отпочети активност, за коју треба не само полагати главе, него и нађи подршку у првом реду баш код оне класе коју су издали и у борби против фашизма".⁷⁶⁴

Оваква политичка стратегија Запада са измишљањем и претежирањем непостојећих или полупостојећих социјалистичких партија по Миловану Ђиласу служи, пре свега, у сврхе очување капиталистичког система по сваку цену. Ђилас прецизира да се у тим случајевима ради "о покушају стварања таквих партија инфилтрацијом из иностранства, о измишљању таквих партија, и то због страха да слом

⁷⁶³ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 38-39.

⁷⁶⁴ *Исто*, стр. 39-40.

Мусолинијевог, односно Хитлеровог режима, не буде до те мјере дубок да угрози и саме темеље друштвеног поретка".⁷⁶⁵

Оштар критички однос према представницима западних социјалистичких, социјалдемократских, па и комунистичких партија, као облик критике политичког (плуралистичког и представничког) система на Западу, код југословенских комуниста се готово непромењеном жестином "пренео" и у првим годинама после Другог светског рата. Најбољи примери тог става могу се видети у ставу Милована Ђиласа приликом одласка на заседање Једанаестог конгреса Комунистичке партије Француске, јуна 1947, када је француским комунистима замерена недовољна јачина револуционарне борбе, односно партиципација у парламентарном политичком систему.⁷⁶⁶ Још снажнијој критици по том питању од стране представника југословенских комуниста (Кардељ и Ђилас), изложени су италијански и француски комунистсти на оснивачком састанку Информбироа у Пољској септембра 1947.⁷⁶⁷ О свему томе смо већ детаљно писали. Однос према западноевропским левичарским (лабуристичким, социјалистичким или социјалдемократским) странкама у критичком смислу почиње да се мења тек у годинама након избијања југословенско-совјетског сукоба. Тада долази до потребе политичке сарадње, а са њом, између осталог, и до преистипитивања дотадашњих ставова о политичком систему Запада, о чему ће детаљније бити речи касније.

Критика политике

Још у првој половини рата југословенски комунисти се нису либили да критички износе ставове против политике својих западних савезника. Тако Милован Ђилас 1942. године, на слободној територији, пише: "Суштина ове ситуације састоји се у томе да у Енглеској и Америци још увијек постоје реакционарне клике које се још нијесу одрекле тежњи за подјармљивањем и поробљавањем других народа и које све снажнију борбу маса, и у самој Енглеској и Америци, против Хитлеровог империјализма, као и читав овај ослободилачки рат коме стоји на челу Совјетски Савез, хоће да искористе за

⁷⁶⁵ Исто, стр. 40-41.

⁷⁶⁶ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, IX, 30/I-44, *Забелешке Милована Ђиласа са XI конгре-са КПФ (рукопис)*, 25. 6. 1947.

⁷⁶⁷ Видети: АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-1, *Реферат Едварда Кардеља на саветовању, септембар 1947*; АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СССР, 119/IV-3, *Реферат Милована Ђиласа на саветовању, септембар 1947*.

остварење својих себичних циљева".⁷⁶⁸ Мало даље, Ђилас је дава савете за разумевање послератне Европе, односно будуће политике западних савезника: "У пропаганди о послератном уређењу Европе треба, дакле, гледати испољавање тенденција водећих кругова британског и америчког друштва, тенденција које се, без обзира на то да ли ова или она водећа личност званичне политике то жели или не, испољавају и нужно морају испољавати, по самом унутрашњем закону савременог друштва, закона чија се суштина састоји у сталној тежњи за учвршћивањем свог утицаја над другим народима и проширењем интересних сфера на друге, туђе земље".⁷⁶⁹

Колико се већ тада водило рачуна о послератној политичкој "мапи" света и констелацији односа тренутних савезника а будућих, како се све више чинило, идеолошких и политичких непријатеља говори и размишљање југословенских партизанских руководилаца на такве и сличне теме. Тако и Милован Ђилас, у истом чланку, писаном у Босанској Крајини, у зиму, крајем 1942. године, поручује да, како би се што правилније извршила процена западне пропаганде о послератном уређењу Европе, треба озбиљно узети у разматрање низ чинилаца попут: "до којег степена ће бити развијене и организоване снаге европских народа у борби за слободни, несметани унутрашњи развитак; колико ће дубок бити слом фашизма; до ког степена ће набујати антиимперијалистичке снаге енглеског и америчког народа; какви ће бити енглеско-амерички односи – у којима већ сада Америка добива превагу; какав ће бити положај у колонијама, а посебно какво ће бити стање на Далеком Истоку итд.; а што је нарочито значајно – колика ће бити снага СССР-а (сваки сан поменутих реакционарних клика о слабљењу СССР-а у рату против Њемачке нема никакве реалне подлоге – јер се слабљење СССР-а не може посматрати само са стајалишта на примјер уништених богатстава или изгинулих војника, него са стајалишта шта ће изгубити свјетска реакција са сломом Хитлера, с стајалишта општег положаја у свијету, а посебно – положаја и утицаја СССР-а)".⁷⁷⁰

По Миловану Ђилас целокупна западна пропаганда о послератном уређењу Европе нимало не доприноси напорима борбе против сила Осовине. Напротив, такав приступ ствари само омогућава разним политичким спекулацијама од стране западних владајућих кругова: "Изгледа да се и ту ради о томе: да неки кругови у Енглеској и

⁷⁶⁸ М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, стр. 42-43.

⁷⁶⁹ *Исто*, стр. 45.

⁷⁷⁰ *Исто*, стр. 46.

Америци, хоће вријеме борбе поробљених народа да поклопе с временом њиховог десанта у поједине земље, тј. да борбе тих народа уствари не буде, него да се она сведе на игру разних клика у тренутку Хитлеровог слома".⁷⁷¹

Држање стране СССР-у није било ништа необично у једном комунистичком покрету отпора. Међутим, ни у јеку Другог светског рата нису се штедели западни савезници, односно њихови владајући кругови, па тако Ђилас констатује да вође западне силе не желе уједињење народа у борби против фашизма, што је активна политика СССР-а, већ, како каже, "ометају то уједињење и својом пропагандом потпирују грађанске ратове".⁷⁷² Милован Ђилас пропаганду о послератном уређењу Европе види као својеврсну подвалу западних савезника, који заправо теже обнови старог предратног поретка. Он ту пропаганду види на следећи начин: "Смисао те пропаганде, укратко, лежи у томе да се слом Хитлера искористи за остварење Европе версаљског типа, Европе која би нужно морала породити нове кризе, Хитлере и најзад – нове ратове. Та Европа би требало да буде Европа завађених народа, социјалдемократа, дипломатских интрига, бацања прашине у очи у облику неизводљивих беверицовских реформи, духовне декаденције и деморализације – Европа глади, биједи, незапослености, нових криза и ратова, Европа у којој би народи били изоловани од свог ослободиоца Совјетског Савеза".⁷⁷³

Са наведеним оштрим политичким ставовима и, рекло би се чак и предрасудама, према западним силама југословенски комунисти ће дочекати и крај рата.

Врло брзо након завршетка Другог светског рата Југославија је, због опречних интереса, дошла у опасност од отвореног сукоба са западним силама, које су желеле да поштопото наруше њен млади суверенитет. Ситуација је била тим пре драматичнија јер је нова југословенска држава била отворени и присни савезник СССР-а, земље са којом није градила само савезничке односе већ је и своје друштво изграђивала по моделу прве земље социјализма. Све је то резултирало да Запад изазове кризу у односима. Питање Трста, нерешено између југословенске и италијанске стране, послужило је као погодан узрок за озбиљно заоштравање односа. О томе Бранко Петрановић пише: "Судар супротних интереса Југославије и западних сила отворио је маја 1945. тршћанску кризу на самом завршетку рата у Европи, која је довела до усијања њихове односе. Криза око

⁷⁷¹ Исто, стр. 47.

⁷⁷² Исто, стр. 48.

⁷⁷³ Исто, стр. 49.

Трста је већ на почетку открила да западни савезници одступају од прокламованог начела о праву народа на самоопредељење, а на другој страни да питање ревизије северозападних граница превазилази билатералне југословенско-италијанске односе и јавља се као почетна манифестација хладног рата у односима између супарничких антифашистичких сила. За Черчила је већ маја 1945. 'жељезна завеса' била спуштена од Балтика до Јадрана. Британски премијер је означио Тита као 'московски пипак' који се може обуздати само демонстрацијом силе. Иступајући за политику 'чврсте руке', он је осигурао и подршку америчког председника – још увек заокупљеног ратом на Далеком истоку – под предпоставком да 'Тито нападне' ".⁷⁷⁴

На Мировној конференцији у Паризу, у лето 1946, западне силе су се отворено супротставиле југословенским интересима, односно захтевима за ревизију граница на сверозападу, према Трсту, "прелазећи преко историјских, етничких и економских аргумената југословенске делегације, упркос општој подршци коју јој је давао СССР".⁷⁷⁵ У југословенској делегацији тада је био и Милован Ђилас. О позицијама југословенске делегације на Конференцији, као и о самим преговорима, Ђилас је написао текст "Са чим Југославија излази пред мировну конференцију", за тадаше спољнополитичко гласило *Тридесет дана*. Подсећајући на политику и жртве које је Југославија дала у току рата, износиће аргументе на основу којих југословенска страна полаже право на територију Трста и околине и упоређујући југословенске жртве са западним, Ђилас је о резултатима преговора констатовао: "Мјесто правде, нама су у Паризу понудили три линије, од којих је 'најбоља' била таква да је ми никад не би могли усвојити, али погодна за повлачење са оних двију других. Те линије су личиле на фронт према Југославији – предња, резервна и последња одбрана. Оне нијесу имале никаквог оправдања, нико није имао аргумената да их брани и све три су и неправедне и у сваком погледу неосноване. Дискусија се водила о свему и свачему, а избјегавало се главно – Трст. Молотов је добро река: Трст је глава, ријешимо питање Трста, дајмо Трст Југославији, а друго ћемо лако. Али линије су баш и постављене – нека даље, нека ближе, да освоје главно – Трст... Када није из свега тога ништа изишло, јер није ни могло изићи, и кад се дошло на мртву тачку – глајхшалтоване новине и новинари

⁷⁷⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 163.

⁷⁷⁵ *Isto*, str. 169.

почели су да пишу како, ето, пошто се не може наћи компромис, пошто Руси неће да попусте, Трст треба интернационализовати!".⁷⁷⁶

Југословенски званичници били су према западној политици од почетка оштри, постављајући ствари на начелне темеље. Тако је Јосип Броз Тито 27. маја 1945. на митингу у Љубљани западним савезницима врло прецизно поручио: "Ми апелирамо на њих да одрже своју ријеч, да одрже ону ријеч коју су дали у Атлантској повељи, говорећи да ће сваки народ имати право да сам одлучи о својој судбини. То поручујемо савезницима и тражимо од њих да заштите наше становништво... Ми сило не морамо освајати оно на шта имамо право, особито не јер вјерујемо да ће савезници одржати своју ријеч..."⁷⁷⁷ Међутим, нису пропустили ни прилику да објасне суштину политике западних земаља, онако како су их југословенски комунисти видели. Тако је Милован Ђилас писао: "'Империјалистичке клике, као агентуре финансијских магната, уплићу се у ствари других империјалистичких клика, а камоли неће у ствари државе у којој су радне класе – у борби за националну независност – дошле на власт. Нема ту ничег ни 'неприродног' ни 'неразумљивог'. Када, како и на који начин ће се умијешати империјалистичке клике у ствари друге земље, не зависи од њихове добре воље него од њихове снаге (како спољне, у међународним односима, тако и унутрашње), односно – од снаге противника. Грчки народ је, на примјер, часно ратовао против сила осовине, па ипак му је био наметнут, под отрцаним изговором 'спречавања анархије', режим који никада по својој слободној вољи не би изабрао. Сличне ствари се догађају и у Индонезији, Индокини и Кини".⁷⁷⁸

У овом периоду стална присутност опасности са Запада се готово подразумевала па је Милован Ђилас, у свом говору на Словенском конгресу у Београду, децембра 1946, подсетио: "У наше вријеме, реакционарни владајући кругови западних држава отворено су се старали да управе њемачки империјализам ка истоку, ка СССР-у, ка словенским државама и народима. Ко може заборавити политику Енглеске и Француске у доба Минхенског споразума, ко може заборавити како је срамно издана Чехословачка? У наше дане реакционарни политичари западних држава спремни су да све тешкоће на које наилази њихов поредак и њихова држава рјешавају у првом реду на

⁷⁷⁶ М. Ђилас, "Са чим Југославија излази пред мировну конференцију", *Тридесет дана*, мај-јун 1946, стр. 7-8.

⁷⁷⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. 1, стр. 301-302.

⁷⁷⁸ М. Ђилас, *О данашњим задацима Партије*, стр. 18-19.

рачун Словена, Дубоку кризу, која је захватила капитализам у цјелини и која га периодично слаби и разара, реакционарни кругови тих земаља мисле да у Европи рјешавају, сем осталог, и на рачун словенских земаља, земаља које су одлучније него друге пошле путем унутарње демократизације, путем борбе за праведни мир у свијету. Зато није случајно што они, на примјер, спрјечавају искорјењивање нацизма у Њемачкој, што постављају питање западних пољских граница и што онемогућавају припајање Јулијске крајине мајци земљи Југославији".⁷⁷⁹ Указујући том приликом на добру вољу словенски народа, Ђилас је такође поручио: "Словенски народи знају да борбе за демократију и мир има и на Западу, да и на Запду такођер постоје озбиљни демократски покрети и истински демократи. Каквог рачуна би они имали да се одвајају од тих демократа, од народа који се као и они боре против ратних хушкача, а за демократију, за пријатељство међу народима и поштовања независности других држава? Очеvidно 'гвоздену завјесу' нијесу поставили словенски народи, нити им је она потребна, него би хтио да је постави Черчил и ратни хушкачи типа Черчила. Они би хтјели да изолују Запад од Истока, да окрену Запад против Истока, да спасу на Западу своје пољуљане империјалистичке позиције и поврате оне које су на Истоку изгубили!"⁷⁸⁰

У тадашњем поимању западне политике највећа опасност претила је од САД, тј. од "америчког империјализма", који је схватан као објединујућа и мобилишућа снага западног капиталистичког света. Тако је Милован Ђилас, 6. новембра 1947, на прослави тридесетогодишњице Октобарске револуције рекао следеће: "Раније, прије другог свјетског рата, било је карактеристично да су агресивне империјалистичке државе – Њемачка, Италија и Јапан остваривале своје замисли махом у борби против других, такозваних неагресивних империјалистичких држава – Енглеске, Француске, САД, то јест – постојала је оштра борба између империјалистичких држава. Данас, послије другог свјетског рата, амерички империјализам је узео улогу окупљања, тачније – подређивања читавог капиталистичког свијета једном, то јест његовом руководству, како у привредном тако и у политичком погледу. Ова чињеница, коју би агитатори америчких империјалиста и разни њихови лакеји, који се шепуре пред представницима других народа, хтјели да прикажу као предност над свим ранијим завојевачима, у ствари је озраз слабљења империјализма у цјелини, спадање прворазредних

⁷⁷⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946*, knj I, Beograd 1985, str. 295-296.

⁷⁸⁰ *Isto*, str. 297.

империјалистичких сила на другоразредне, то јест – превласт Америке уствари се догађа преко подређивања других капиталистичких држава, преко поробљавања народа или држава, не укидајући, при томе, супротности између тих држава и њихових монополистичких група..."⁷⁸¹

Оштра критика Запада упућивана је и са говорнице Петог конгреса КПЈ, у време Резолуције Информбироа, када је у ваздуху висила опсаност отвореног сукоба са Москвом. Тада је Милован Ђилас, у име Агитпропа, поручивао: "У области науке о друштву савремена, нарочито америчка идеолошка реакција све више се приближује основним 'идејама' фашизма. Амерички империјалистички проповједници говоре о 'американском духу', 'америанском човјеку', 'американском начину живота', на исти начин и са истим смислом којим је Хитлер говорио о 'аријевској вишој раси', о 'изабраном народу', они су измислили 'теорију' 'Вјечитог' империјализма ('Односи, као империјализам, постојаће у овој или оној форми, јер су једни народи економски развијени, а други економски заостали'); они заступају 'теорију' 'ограничења националног суверенитета' итд. Али постоји и друга струја у савременој буржоаској социологији – не мање реакционарна и не мање опасна – која проповједа некакав 'демократски', 'конструктивни социјализам', некакво 'јединство нација' итд., као маску за одбрану империјалистичког господства и империјалистичког система владавине. Носиоци ове стрије су реакционарни социјалисти, у првом реду енглески лабуристи".⁷⁸²

У ситуацији озбиљних наговештаја новог, Хладног рата, сада између бивших ратних савезника, Југославија ће првих послератних година ступити, као што смо већ видели, као чврста савезница СССР-а. Али таква позиција јој неће бити дуго суђена. Наведени ставови Милована Ђиласа, као општи ставови југословенског руководства, за свега годину дана мораће у драстичној мери да подлегну озбиљном ревидирању. Управо ће Милован Ђилас бити један од најангажованијих људи југословенског руководства у упознавању и преиспитивању односа са Западом. Како је то изгледало у међународној "хладноратовској" пракси, тема је наредног поглавља.

⁷⁸¹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947*, knj II, Beograd 1986, str. 331-332.

⁷⁸² *V конгрес Комунистичке партије Југославије...* стр. 292.

Југославија и Запад – приближавања

Упознавање

Неминовност југословенског политичког удаљавања од Совјетског Савеза и прекида међусобне сарадње било је све веће приближавање Југославије западним земљама и "усаглашавање" политика два, практично до јуче, оштра идеолошка и политичка противника.⁷⁸³

Како је време одмицало све више се показивало да политички разлаз и сукоб између Југославије и СССР-а не представља привремени "инцидент" на међународној политичкој сцени и да није реч о политички маргиналном догађају, изненадивши на тај начин Запад "... који је на почетку мислио да је реч о породичној свађи која ће се превазићи".⁷⁸⁴ Југославија је одлучно показала намеру да брани своју сувереност и независност, не само од СССР-а, него, како се касније показало, и уопште од политика великих сила и њихових супротстављених "блокова". Насупрот томе, СССР је сматрао да се Југославија отворено ставила на страну западних капиталистичких сила, нанела штету политици СССР-а и земаља "народне демократије" и самим тим изневерила идеале "светске револуције". Ван сваке сумње је да се иза ових оптужби крила експанзионистичка совјетска политика, а да је Југославија покушавала да, као мала земља, са новим и још увек нестабилним политичким системом (ствараним по узору на совјетски), обезбеди политичку подршку у свету која би јој гарантовала, пре свега

⁷⁸³ Опширније о наведеном питању: D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949 – 1955*, Zagreb 1988; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006; *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, zbornik radova (ur. Slobodan Selinić), Beograd 2008; *Jugoslavija u hladnom ratu*, zbornik radova (ur. Aleksandar Životić), Beograd 2010; D. Bogetić, "Saradnja Jugoslavije i Zapada u vreme sukoba sa Kominformom (1952 – 1955)", u: *Velike sile i male države u Hladnom ratu (1945 – 1955)*, zbornik radova, (ur. Ljubodrag Dimić), Beograd 2005, str. 43-62; D. Bogetić, "Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme sukoba sa Kominformom", *Istorija XX veka*, 1/1998, str. 61-67; Д. Богетић, "Западна компонента југословенске спољне политике (1952 – 1954)", *Ужички зборник*, 32/1994, стр. 193-214; Dj. Borozan, "Jugoslovensko – britanski odnosi 1948 – 1952", *Istorija XX veka*, 2/2000, str. 67-82; Ђ. Tripković, "Spoljni faktori i liberalizacija Titovog režima 1950 – 1954.", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 32/1999, 1-2, str. 217-226; и др.

⁷⁸⁴ М. Терзић, *Југославија и Балкански пакт 1953-1954*, у: *Југославија у хладном рату*, зборник радова (ур. Александар Животић), Београд 2010, стр. 111.

заштиту од могуће агресије са Истока, а затим и политичку независност. Запад, с друге стране, у тренутку избијања југословенско-совјетског сукоба, према Југославији није гајио нимало поверења. Без обзира на Резолуцију Информбироа и догађаје који су затим уследили, у очима западних државника Југославија је била комунистичка земља, још увек део "источног блока".⁷⁸⁵ Томе је доприносило и југословенско грчевито доказивање своје идеолошке "правоверности" и политичко правдање пред Стаљином у првим месецима, па и током целе године након Резолуције Информбироа. Међутим, постало је јасно да је "југословенски случај" својеврсни преседан у дотадашњој политичкој пракси и да га треба максимално искористити. То је убрзо постало јасно политичким и државним врховима на Западу, а поготову су тога биле свесне САД.⁷⁸⁶ Пошто се налазила у крајње незавидној ситуацији, одбачена од табора коме је идеолошки припадала, Југославији је било каква међународна политичка подршка била неопходна.

Све околности су упућивале да ту подршку треба тражити на Западу. Међутим, постављало се низ логичних питања око тога како једна земља као Југославија, са ригидним идеолошко-политичким (стаљинистичким) системом, која је до скоро била један од највернијих савезника СССР-а, а самим тим и веома наглашени противник Запада, може сада сарађивати са западним државама и од њих тражити политичку, па и материјалну помоћ, а да то не изазове неминовну компромитацију у социјалистичком свету, а поготову у земљама "народне демократије"? Са таквим, наизглед непремостивим, проблемима се изненада сусрео југословенски политички врх. Али и поред тешке ситуације, Јосипу Броз у Титу и југословенском вођству било је јасно да повратка старој политици нема: "Свестан да би цена помирења са Совјетским Савезом била не само потпуно губљење елементарних атрибута независности Југославије, него и његова лична политичка, а највероватније и физичка ликвидација, Тито је одбио сваку помисао попуштања Стаљину."⁷⁸⁷ Према томе, политичку подршку је дефинитивно требало ражити "на другој страни".

⁷⁸⁵ "Неки кругови на Западу једно време су тумачили напад СССР-а на Југославију као унутрашњи обрачун у супарничком блоку који не тангира битне интересе западног света. Било је и мишљења да је сукоб фиктивног карактера. У западној јавности упозоравало се и на потребу опреза према Југославији, која је наводно играла улогу 'тројанског коња' за рачун Совјетског Савеза." (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 241).

⁷⁸⁶ *Isto*, str. 239-240.

⁷⁸⁷ Д. Богетић, "Југославија у хладном рату", *Историја XX века*, 2/2008, стр. 317.

Званично, разилажење и сукоб Југославије и СССР-а представљало је за западне државе велико изненађење. Још више је за западну јавност деловала невероватније и све очигледнија могућност сарадње са Југославијом. Југословенски радикални спољнополитички заокрет према Западу био је "... по много чему неуобичајен, па и апсурдан у време опште биполаризације света и ескалације хладног рата".⁷⁸⁸ Зато је, у почетку, југословенско-западне односе карактерисао висок степен неповерења, поготову показиван од стране западних представника. Међутим, како је време пролазило а југословенскосовјетски сукоб се примицао свом зениту, тако су и односи Југославије и Запада постајали све отворенији и политички све блискији.

Дотадашња спољнополитичка делатност југословенског партијског и државног руководства није пружала великог искуства за вођење политике у том правцу. О томе Дарко Бекић пише: "У раздобљу 1945-1948, државно-партијско руководство некритички је преносило совјетски модел изградње социјализма, а политички се сувише везало за Стаљинову међународну стратегију. Била је то објективна последица непостојања алтернативних концепција социјалистичке револуције, али и државничког искуства, односно идеолошких заблуда".⁷⁸⁹ Из тога је и произилазила велика опрезност југословенског државног врха у постепеном вођењу политике заокрета према Западу, која ће у наредних пет година бити све отворенија и садржајнија, али у почетку и доста контроверзна: "У односима са Западом, може се устврдити, Југославија је у постинформбировском раздобљу почела од супротне крајности. Унаточ сукобу са Москвом она је себе сматрала највјернијим совјетским савезником, а у неким питањима, чак, хтјела предњачити у погледу супротстављања Западу. Овај јој је почео узвраћати истом мјером, па су међусобни односи били отворено непријатељски. Све то, међутим, не значи да дипломатске и економске комуникације није било, чак и у првим данима након објављивања резолуције Информбирова".⁷⁹⁰ Међутим, због сложености ситуације у политичкој комуникацији са Западом, а посебно са САД као главним и најважнијим представником "западног блока", ишло се споро и са великим степеном опрезности: "... контакти су успостављани спорадично и с оклијевањем, па је тек

⁷⁸⁸ D. Bogetić, "Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme sukoba sa Kominformom", *Istorija XX veka*, 1/1998, str. 61.

⁷⁸⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 78.

⁷⁹⁰ *Isto*, str. 59.

отприлике годину дана по избијању сукоба с Информбироом комуникација између Београда и Вашингтона постала рутинска и свакодневна."⁷⁹¹

Колика је била опрезност југословенског руководства у непосредним спољнополитичким контактима, не само са Западом, после Резолуције Информбироа најбоље говори чињеница да Јосип Броз Тито у периоду од 1948. па све до 1953. године није напуштао Југославију. Прву посету иностранству учиниће тек марта 1953. године, непосредно после Стаљинове смрти (5. март 1953), када ће се у Лондону по други пут сусрести са Винстоном Черчиллом, тада председником конзервативне владе.⁷⁹² Иначе, уместо Тита, ради обављања спољнополитичких активности, у то време је ван земље путовало више истакнутих југословенских политичких личности, од којих су највише место у државно-партијској хијерархији заузимали Едвард Кардељ и Милован Ђилас, истовремено и најближи Титови сарадници.⁷⁹³

До југословенско-совјетског политичког сукоба око Резолуције Информбироа, то јест до 1948. године, Милован Ђилас је у више наврата, као члан државних и партијских делегација, путовао ван Југославије. Осим путовања у СССР и земље "народне демократије" (о чему је већ било речи), Ђилас је у два наврата боравио и на Западу. Први пут је то било у својству члана југословенске државне делегације на прелиминарној конференцији мира у Паризу (април-мај 1946), што је представљало и уопште прво Ђиласово путовање на Запад, а други пут као делегат КПЈ на Једанаестом конгресу Комунистичке партије Француске (КПФ) у Стразбуру (25 – 28. јуна 1947). Међутим, поменута два путовања се разликују од каснијих његових посета и боравака у западним државама (до пада са власти 1954. године). Та разлика се огледа, пре свега, у наглашено измењеним околностима, тј. у различитом временском и политичком

⁷⁹¹ *Isto.*

⁷⁹² М. Terzić, "Tito i Balkanski pakt. Premošćavanje na putu ka neutralnosti", u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961*, zbornik radova, ur. S. Selinić, Beograd 2008, str. 574-575.

⁷⁹³ У то време је на Запад путовао и неформални "трећи човек" југословенске државно-партијске хијерархије Александар Ранковић. Али његова путовања су била много мање транспарентнија и потпуно незванична за разлику од Кардеља и Ђиласа. Позивајући се на америчке изворе, Дарко Бекић наводи податак о једном таквом Ранковићевом путовању (вишенедељни одмор у Швајцарској, Белгији, Холандији и Великој Британији) и реакцији западне дипломатије на то путовање. Наиме, после IV пленума КПЈ (јун 1951) "... на становито изненађење западних дипломата у Београду тамо (на Запад – А. М.) се упутио и 'трећи човек' на хијерархијској листи, министар унутрашњих послова, А. Ранковић... Амерички амбасадор Ален, у својем извјештају Вашингтону сматрао је да су Ранковића на овај пут потакли Кардељ, Ђилас и Пијаде, како би се Ранковић боље упознао са животом на Западу..." (Telegram/768. 00/6-551/RG 59/NA (National Archives of the United States, Washington, D. C.), цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 290).

контексту у којем су се те посете десиле. Самим тим, оне су имале и сасвим другачије политичке циљеве.

Посете и боравци Милована Ђиласа на Западу, после 1948. године, знатно су садржајнији и у политичком смислу у то време важни за Југославију и њену спољну политику. За спољнополитичку делатност Милована Ђиласа (а и Југославије) кључна су три путовања на Запад: учешће на Четвртог заседању Генералне скупштине ОУН у Њујорку, као члан југословенске државне делегације (септембар-новембар 1949), незванична посета Лондону, где је разговарао са актуелним лабуристичким председником владе Клементом Атлијем и са тадашњим вођом конзервативне опозиције Винстоном Черчилем (јануар-фебруар 1951) и учешће на Шестом заседању ГС ОУН у Паризу, у својству заступника Југославије (новембар 1951). Ови догађаји су се десили у годинама које су за Југославију представљале тежак период, а били су важни не само због трасирања "новог спољнополитичког курса", већ и због одбране основних атрибута суверенитета и независности.

О политичким околностима у којима је дошло до наступања Милована Ђиласа у Уједињеним нацијама 1949. и 1951. године и о садржини и резултатима тих наступања већ је било речи. Овде нас, у вези са тим догађајима, интересује њихов други аспект, пре свега сусрет Милована Ђиласа са западним светом (с обзиром да су оба заседања одржана у западним државама), неизбежни контакти са западним утицајним личностима, његове импресије и размишљања и начин на који је то, евентуално, утицало на његово политичко деловање. У том погледу најзанимљивија је, чини се, Ђиласова посета Великој Британији почетком 1951. године.

Прво путовање Милована Ђиласа на Запад после догађаја из 1948. године било је, како је већ поменуто, учешће у својству члана југословенске државне делегације на Четвртог заседању ОУН 1949. године у Њујорку. У то време, западним дипломатама и политичарима су југословенски делегати, очито, били занимљиви и на њих су гледали са нескривеним симпатијама, с обзиром на актуелност догађаја у вези југословенско-совјетског сукоба. Према сећањима Милована Ђиласа, већ на путу за Њујорк, на броду "Queen Elizabeth", дошло је до комуникације и зближавања британских и југословенских делегата: "Истим бродом је путовала и британска делегација и део совјетске делегације: између чланова наше делегације и Британаца се убрзо успоставио контакт, док су совјетски делегати, с којима смо се сретали око обеда, избегавали да им се и погледи сретну с нашим, а њихово кретање у групи, у крду, и обедовање у

посебној, споредној сали изазивало је ироничне коментаре с наше стране..."⁷⁹⁴ Током заседања ОУН југословенски представници су имали низ контаката и сусрета са западним званичницима, од којих су многи били веома срдачни и пријатељски, по Ђиласовим мемоарима, чак пренаглашено присни за природу дипломатских односа. То је било сасвим разумљиво ако се узме у обзир популарност коју је Југославија све више стицала на Западу после сукоба са СССР-ом. Ђилас тај однос описује следећим речима: "Али ако нас је штампа игнорисала, дипломатија је поступала обратно: једва смо одолевали позивима и сусретима... Већ приликом отварања Генералне скупштине, или одмах на почетку њеног рада, нашој делегацији, која је већ седела у клупама, пришао је британски министар спољних послова Бевин и срдачно се руковао са Кардељом. При томе је држао Кардељеву руку тако дуго док фото-репортери сниме сцену – и док је совјетски представници добро осмотре. Кардељ се такође смешио, с наглашеном срдачношћу. Имао сам утисак да му такав, изненадни и пресрдачни сусрет није најугоднији, али и да је свестан његовог позитивног значења: били смо већ 'прегорели' совјетске вође и њихове замерке, али још увек нам је било веома стало да не будемо схваћени као 'сарадници' 'капитализма' и 'империјализма'..."⁷⁹⁵ Наведену популарност југословенске делегације веома сликовито приказује и Ђиласово сећање на сусрет са познатим канадским дипломатом и политичарем Лестером Пирсоном⁷⁹⁶: "Најзанимљивија и најмаркантнија личност која је код нас ручала био је канадски министар Лестер Пирсон. У круговима ОУН је уживао глас једног од најумнијих западних државника, а такав утисак је оставио и на нас: покрупна, интелектуална глава, одмерене и мудре речи. Приметио је, пола у шали: Не верујем да ћу икада бити комунист, али кад бих био – био бих југословенски..."⁷⁹⁷ Али, оно што су југословенски делегати непосредно могли запазити то је прорачуната хладнокрвност политике западних држава, без обзира на испољене "симпатије" према Југословенима. Баш на примеру Велике Британије то се најбоље показало. Онај исти Бевин, који је срдачно држао Кардељеву руку, неће гласати за избор Југославије за несталног члана Савета безбедности ОУН, него ће подржати Чехословачку, совјетског представника.⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 214.

⁷⁹⁵ *Isto*, стр. 216.

⁷⁹⁶ **Лестер Пирсон (Lester Bowles Pearson, 1897-1972)**, канадски политичар, дипломата и историчар. Био је премијер Канаде (1963-1968) и добитник Нобелове награде за мир 1957. Умро 1972. године.

⁷⁹⁷ *Isto*.

⁷⁹⁸ Југословенски дипломата Вељко Мићуновић, који је био један од учесника овог заседања, у својим сећањима је поменути британски поступак описао следећим речима: "... Поступајући на овај начин,

Међутим, како поједини аутори тврде, и поред очито присног и срдечног односа представника западних земаља према југословенским делегатима, у западној јавности овај однос није пропраћен на "сензационалистички" и транспарентан начин како су то југословенски представници очекивали: "Југославенска делегација с нестрпљењем је очекивала реакције на говор својега шефа у америчком тиску, али он једва да га је и споменуо. Очигледно, Кардељеве ријечи биле су сувише 'умивене' за популарне америчке представе о комунистичкој дипломатији".⁷⁹⁹ То исто истиче и Ђилас у својим мемоарима: "Мој говор није наишао ни на какав одзив у америчкој штампи – слаб је био и Кардељев говор..."⁸⁰⁰ Разлоге за овакав третман представника западне штампе, тачније америчке, према југословенској делегацији Ђилас види у њиховој строгој оријентацији извештавања у складу са политиком и интересима својих земаља, односно на пажљиво и прорачунато пласирање вести које одговарају тренутној политичкој ситуацији.⁸⁰¹

С друге стране, ако се погледају извештаји Танјуг-а добија се, ипак, мало другачија слика о одјеку наступа југословенских делегата у западној јавности. У прегледу писања западне штампе о раду југословенске делегације, Танјуг на више места доноси вести о Миловану Ђиласу. Тако, 7. новембра 1949, преноси вест о специјалном извештају из Њујорка о конференцији за штампу Милована Ђиласа који је објавио француски лист "Фигаро" под насловом "Југославија је против сваке интернационале била она комунистичка или не – Београд нема намеру да води револуционарну пропаганду у иностранству."⁸⁰² У пренесеном цитату "Фигаро-а" стоји следеће: "Изјава Ђиласа износи на сензационалан начин да Југославија отклања основни принцип комунизма, то јест револуционарну пропаганду ван својих држава. Југославија је крштена именом социјалистичке државе а реч 'комунистичка' није била

министар Бевин као да је желио да потврди старо правило да нити пријатељи, нити непријатељи Велике Британије нијесу вјечити, оно што је вјечито то су британски интереси..." (V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, Beograd 1982, str. 21).

⁷⁹⁹ D. Bekić, *n. d.*, str. 85.

⁸⁰⁰ M. Đilas, *Vlast...*, str. 215.

⁸⁰¹ У то се, како каже, уверио на лицу места, у разговору са америчким новинарима: "... На једном пријему ја сам питао америчког новинара – држим да је то био неко из 'Њујорк Тајмса'- због чега не објављују наше побијање клевета да је Рајк био наш шпијун, а ми страни амерички шпијуни. Један од њих ми је одговорио: Ми пишемо с гледишта наше земље... Нама је, разуме се, било јасно да америчка штампа цитира совјетске клевете а прећуткује наша побијања ради продубљивања сукоба између нашег и совјетског вођства, а и ради 'вернијег' приказивања 'комунистичке цунгле'... Али је, насупротив, 'Њујорк Тајмс' објавио мој разговор с Димитровом на Топчидерској станици у коме нас је овај храбрио да истрајемо у сукобу са Стаљином: то је било ново и занимљиво, а поклапало се и с 'гледиштима наше земље...' ". (*Isto*, str. 215-216.)

⁸⁰² АЈ, 112, ТАНЈУГ, *Билтен вести иностраних агенција*, 7. новембра 1949, у 11 часова.

изговорена ни једанпут. Ђиласове речи садрже управо све оно што је било потребно да би се смирили планови америчког неспокојства".⁸⁰³ Говор Милована Ђиласа на заседању Политичког комитета УН, 16. новембра, у Тањуговом коментару је пропраћен следећим речима: "Говор југословенског делегата Милована Ђиласа у Политичком комитету Генералне скупштине примљен је са великим интересовањем како међу делегатима Генералне скупштине тако и у америчкој јавности. О говору који је Ђилас одржао у генералној дебати по совјетском предлогу о 'осуди припрема новог рата и закључењу пакта великих сила' много се расправља у ОУН. Ђиласов говор оставио је снажан утисак и опште је мишљење да је то један од најзначајнијих говора који су одржани на овом заседању Генералне скупштине."⁸⁰⁴ Посебна пажња је поклоњена одјецима у америчкој штампи: "Амерички листови донели су на првим страницама изводе из Ђиласовог говора и пропратили су их коментарима. Већина листова сматра да је југословенска делегација приказала у ОУН лицемерну политику СССР-а... Ђиласове речи – 'Има нечег чудовишног у том лицемерју под плаштом пропаганде за мир. Уствари се спроводи и правда агресивни притисак на једну малу земљу' – пренесе најугледнији амерички листови".⁸⁰⁵ Наводи се још низ цитата из америчких листова ("New York Herald Tribune", "Washington post", "New York Post", "The Daily Compass", "Saint Luis Dispatch", "Daily Mirror", "Daily News") који су углавном наводили и коментарисали Ђиласове ставове у вези са притиском СССР-а на Југославију, али и његове критичке осврте на политику западних земаља. Према Тањуг-овим извештајима, "Saint Luis Dispatch" је о томе писао: "Ђилас је већину говора посветио нападима на Русију, али он је такође оптужио и западне силе за ратну пропаганду...", "New York Post": "Ђилас је осудио Атлантски пакт и сличне блокове као претње миру...", а левичарски лист "The Daily Compass", који је тада излазио, у тексту под насловом "Југославија удара по Русији и по САД" подвукао је: "Ђилас је у свом сат дугачком говору у Политичком комитету напао САД које су поднеле резолуцију која, према тврђењу југословенског делегата, не претставља никакав допринос у правцу укидања хладног рата." "Daily News" је изнео веома тврдокорно тумачење Ђиласовог говора: "Ђилас је дао до знања да је Југославија на страни комунизма и чак је оптужио западне силе за ратну пропаганду." Исти став заузео је и "Daily Mirror".⁸⁰⁶ У свом

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ АЈ, 112, ТАЊУГ, *Билтен вести иностраних агенција*, 18. новембра 1949, у 11 часова.

⁸⁰⁵ Исто.

⁸⁰⁶ Исто.

коментару известилац Танјуга-а критиковао је односе америчке штампе према ставовима југословенске делегације, пребацујући им, у Ђиласовом случају, селективност: "Као што је познато, Ђилас је добар део говора посветио 'доказима' против Југославије на фамозном будимпештанском процесу. Међутим, амерички листови нису ни споменули да је Ђилас говорио о такозваном процесу против Рајка. Заиста је карактеристично да ћуте о чињеницама које је Ђилас изнео у вези са 'фактима' које је открила будимпештанска комедија. Треба указати на чињеницу да су амерички листови у великој већини и раније доследно прећуткивали све изјаве наших делегата у Генералној скупштини које су се односиле на такозвани процес против Рајка и раскринкавале његов прави смисао."⁸⁰⁷ Наведене реченице потврђују наводе из Ђиласових сећања и чињеницу да југословенска страна заиста није била у потпуности задовољна "третманом" западне (посебно америчке) штампе, али и да није сасвим тачна констатација да његов наступ "није наишао ни на какав одзив у америчкој штампи..."

Свој сусрет са западним светом, Америком и једним од њених "симболичких" и најамблематичнијих центара Њујорком, Ђилас у својим мемоарима овако описује: "Америка ме није импресионирала ни стандардом ни техником, ваљда и због тога што су се, у мојој свести, односи међу људима и стања у људима успостављали – као у мојој раној младости, пре него што ми је свешћу овладао марксизам – као главни, најсуштинскији проблеми... Али Америка је снажно упливисала на токове мојих – ваљда и не само мојих – размишљања: мора да нешто није у реду с нашим марксистичким учењима кад земља толико развијена и с толико бројним пролетаријатом, не само што није социјалистичка, него је и њен пролетаријат антисоцијалистички."⁸⁰⁸ Но, остаје питање да ли је Ђилас заиста тада, 1949. године, дошао до наведених закључака или су то накнадно формиран ставови унесени у мемоаре.⁸⁰⁹ Дедијер у својим сећањима бележи: "После нашег успешног пута у Њујорк, 1949. године, вратили смо се у Југославију. Ђилас је био добар дипломата али је гледао и друге ствари. Приметио је да смо градили друмове са огромним насипима по моделу аустријског краља и цара Франца Јозефа II, док су Американци своје ауто-страде прилагодили конфигурацији свога терена. Штавише, Ђилас је приметио, шетајући по

⁸⁰⁷ Исто.

⁸⁰⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 216.

⁸⁰⁹ Ђилас је у једном разговору из 1952. године за "United Press" изразио уверење да ће Америка у будућности постати социјалистичка земља. (видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, САД, 109-VI-133, *Разговор између друга Ђиласа и Едварда Корија, дописника United Press-а (1952)*, стр. 1-2).

Централ-парку, да су све пешачке стазе асфалтиране. Дошавши у Београд, Ђилас је тражио од мене да предложим председнику општине да све прљаве стазе Калемегдана уреди а l' Americaine."⁸¹⁰ Југословенска делегација се није током свога боравка у САД задржала само у Њујорку. Амерички домаћини су се побринули да им покажу и делове своје индустријске моћи, тако да су их одвели и у обилазак фабрике аутомобила "Форд" у Детроиту.⁸¹¹ Амерички новинар С. Л. Сулцбергер у мемоарима је забележио своја запажања са једног разговора који је имао са Дедијером у Паризу, непосредно након његовог повратка из Њујорка: "... Постао је много више проамерички. Каже да су Ђилас и Кардељ крајње импресионирани Сједињеним Државама. Посјетили су у Детроиту творницу у Ривер Ружу (River Rouge)⁸¹² и остали запањени. Сада су тек схватили како је то моћна и јака нација. Ово би могло имати важних последица за Југославију у будућности."⁸¹³

Почетком 1951. године Милован Ђилас и Владимир Дедијер посетили су Велику Британију. Као циљ ове посете Ђиласу је била стављена у задатак важна мисија преговора око набавке наоружања у случају совјетске агресије на Југославију (о чему ће бити више речи касније). На овом месту нас занима како је Ђилас током ове посете упознао, односно доживео једно западно друштво и какве је утиске тај сусрет оставио на њега. Треба поменути да ова посета пада између два Ђиласова путовања на Запад приликом учествовања на заседањима ОУН (септембар-новембар 1949. и октобар-новембар 1951). Међутим, за разлику од поменутих посета током заседања ОУН, када је званично и строго формално заступао Југославију пред светском јавношћу и, поред неформалних сусрета са западним званичницима, ипак морао да води рачуна о остављању утиска према другим делегацијама (посебно оних из СССР-а и земаља "народне демократије") и светској јавности, посета Лондону у јануару и фебруару 1951. била је незванична, далеко од очију светке јавности и пружала је знатно бољу прилику за непосреднији увид у изглед и функционисање једног западног парламентарног система и друштва. По свој прилици су и британски домаћини били свесни тога, па су такаву врсту сусрета вешто и уприличили.

⁸¹⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 355.

⁸¹¹ M. Đilas, *Vlast...*, str. 216.

⁸¹² Фордова фабрика аутомобила у Детроиту (прим. – А. М.).

⁸¹³ C. L. Sulzberger, *A Long Row of Candles*, Toronto 1969, p. 482. (цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 90-91).

Ћилас и Дедијер су, за десет дана колико су провели у Британији, имали прилику да, поред низа британских државних, политичких и парламентарних званичника, упознају и изблиза виде друштво, понашања људи у сфери политике, начин функционисања и динамику британског парламентарног живота и стил и финесе размишљања и деловања британских политичара. То је била и прилика да све те ствари упореде са југословенским искуством. Током посете Ћилас и Дедијер су се сусрели са бројним политичким личностима, различитих идеолошких и политичких припадања, од којих су најзначајнији били сусрети са Клементом Атлијем, тадашњим лабуристичким председни-ком владе и Винстоном Черчилем, у том тренутку вођом конзервативне опозиције. Том приликом Милован Ћилас је први пут срео и упознао Анојрина Бевана,⁸¹⁴ чувеног лабуристичког политичара, и његову супругу Џени Ли.⁸¹⁵ Беван и Ћилас ће касније постати веома блиски, не само политички и идеолошки, већ и као пријатељи. Поред наведених, Ћилас се био сусрео и са низом других лабуристичких и конзервативних политичких личности, чланова парламента, (међу којима је било и познатих интелектуалаца и синдикалних вођа) као што су Р. В. Ситон-Вотсон, Херолд Макмилан,⁸¹⁶ Фицрој Маклејн,⁸¹⁷ Ф. В. Дикин,⁸¹⁸ Ернест Дејвис, Даглас Џеј, Артур Аллен, и др.⁸¹⁹

⁸¹⁴ **Анојрин Беван (Aneurin "Nye" Bevan, 1897-1960)**, британски (велшки) лабуристички политичар. У младости радио као рудар. Дугогодишњи лабуристички заступник у Парламенту. Био је министар здравља (1945-1951). Познат је као истакнути борац за радничка права. Као министар здравља спровео низ веома значајних реформи. Заједно са својом супругом **Џени Ли (Jennie Lee, 1904-1988)**, веома активно радио на проширењу утицаја социјалистичких идеја на британско друштво и политику. Оставио иза себе обимне мемоаре. Беван и његова супруга били су пријатељи Милована Ћиласа и идеолошки веома наклоњени његовим идејама. После Ћиласовог пада са власти и у време његовог прогона и хапшења у Југославији, Беван и Џени Ли су у неколико наврата интервенисали у његову корист. Умро у Чесаму 1960. године.

⁸¹⁵ "Том приликом, на вечери код амбасадора Брилеја, упознао сам се с Анојрином Беваном, вођом левих лабуриста, који је на мене оставио утисак динамичне личности, живог неконвенционалног ума." (М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 225).

⁸¹⁶ **Херолд Макмилан (Harold Macmillan, 1894-1986)**, британски конзервативни политичар. Био је министар одбране (1954-1955), министар спољних послова (1955) и премијер Велике Британије (1957-1963). Умро 1986. године.

⁸¹⁷ **Фицрој Маклејн (или Маклин, Fitzroy MacLean, 1911-1996)**, британски (шкотски) генерал, политичар и писац. Члан Британског парламента. Пре Другог светског рата вршио разне дужности у дипломатији. Био је човек од поверења Винстона Черчила. За време Другог светског рата био је шеф британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Оиграо важну улогу у пропагирању и признању југословенских партизана од стране савезника. Објавио више књига о Југославији у Другом светском рату и о Јосипу Брозџу Титу. Умро у Хертфорду 1996. године.

⁸¹⁸ **Фредерик Вилијем Дикин (Frederick William Dampier Deakin, 1913-2005)**, британски историчар. Био је професор историје на Оксфорду. У Другом светском рату био помоћник шефа британске војне мисије Фицроја Маклејна при Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Черчилов помоћник и асистент приликом израде његових мемоара. Писао о догађајима у Југославији током Другог светског рата. Умро 2005. године.

⁸¹⁹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, стр. 360, 363; М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 224-225.

С друге стране, британској политичкој и медијској јавности већ је било познато име Милована Ђиласа. Како је југословенско – совјетски сукоб већ био ушао у трећу годину, свакако су западној штампи, не само британској, добро била позната имена најистакнутијих руководећих политичких личности Југославије. Мада је о наведеној посети, како каже Владимир Дедијер, "британска штампа била уздржана", пре свега због њене природе и деликатности, поједини угледни британски листови су, још у фази припрема Ђиласовог и Дедијеровог доласка, показали велико интересовање за детаљним информацијама о Ђиласу.⁸²⁰ Приликом доласка, лондонска штампа је дала веома концизну и јасну вест: "Господин Ђилас је недавно објавио низ чланака о стаљинизму у *Борби*, листу комунистичке партије. Године 1948, када је Југославија прекинула са Коминформом, Ђилас је посебно био изложен нападима Коминформовске пропагандне машинерије. Његова посета, која је уследила убрзо после посете Лондону делегације југословенских новинара, само је знак да су у последње време побољшани односи између Југославије и Уједињеног Краљевства и да Југославија жели боље споразумевање са овом земљом."⁸²¹ Јосип Броз Тито је у свом дневнику, 31. јануара 1951, забележио да је Ђиласов боравак у Британији добио велики публицитет и "огромни одјек" у светској штампи: "... Једни на Западу кажу да је то знак све јачих повезивања наше земље са Западом, други кажу да смо успјели изаћи из изолације и да је то за нас важно због сталне претње Руса и сусједних земаља..."⁸²²

Према Ђиласу и Дедијеру Британци су били веома предусретљиви. Већ на почетку њиховог боравка примио их је и задржао на ручку Ернест Дејвис, заменик

⁸²⁰ Утицајни лондонски лево оријентисани недељник *The Observer*, затражио је од југословенске амбасаде детаљне информације о Миловану Ђиласу, ради састављања текста који је требало да изађе непосредно приликом Ђиласовог доласка у Лондон. Југословенски амбасадор Брилеј је о томе обавестио Министарство спољних послова и Владимира Дедијера у телеграму од 19. јануара 1951: "... Угледни недељни лист *Observer* жели, у броју од 28. јануара у редовној рубрици профила угледних људи, да донесе портрет друга Ђиласа. Моли да им материјал да неко од наших људи ко најбоље познаје Ђиласа. Треба им 800 до 1000 речи. Материјал прорадити живо и рељефно приказати лик Ђиласа, његов животни пут, лични живот и карактерне црте. Траже да се опишу карактеристични моменти из његовог детињства, опис његовог села, породице и средине у којој је одрастао, разне утицаје који су условили његов развитак, нешто о оцу, мајци, о пријатељима, његово реаговање на значајне догађајеу личном животу и животу земље, на пример 27. март и напад на Југославију 6. априла, неколико цитата из његових изјава о међународним питањима, укључујући сукоб СССР, које књиге и писци су му најмилији, чиме се баву у слободном времену, шта га нарочито привлачи, када долази на посао и колико дневно ради, које савремене људе сматра великим, шта мисли о Черчилу и Стаљину и слично... Сматрамо да овом тражењу треба изаћи у сусрет јер је то угледан лист и публицитет у њему значи много. Читаоци овога листа су и читаоци *Timesa*, *Manchester Gardiana* и *News Cronicla*..." (ДАМСПРС, ПА-1951, Енглеска, ф. 23, бр. 41067, *Телеграм Брилеја од 19. I 1951*).

⁸²¹ *The Times*, 29. I 1951. (цитирано према: V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, стр. 360).

⁸²² *Титов дневник*, стр. 93. Треба напоменути да је дан када је Тито ово забележио за Ђиласа био веома садржајан и да се тада преподне сусрео са Черчилом, а увече са Атлијем.

британског министра спољних послова Бевина, а сутрадан су имали разговор са председником владе Клементом Атлијем.⁸²³ Њихово присуство је изазвало велико интересовање и снажан одјек. Предавање о југословенско-совјетским односима које је Ђилас одржао 30. јануара у Chatham House-у (Краљевском институту за међународне односе – Royal Institute of International Affairs, London)⁸²⁴ било је врло запажено: "Иначе је моје предавање – по мом утиску – било добро примљено, а нарочито одговарање на питања, често провокативна."⁸²⁵ Предавање Милована Ђиласа званично је носило наслов "Односи између Југославије и СССР-а."⁸²⁶ Предавање је отворио секретар Председништва Chatham House-а генерал сер Јан Џејкоб (Sir Ian Jacob)⁸²⁷ следећим речима: "Од највеће је важности да ми у овој земљи потпуно разумемо шта се данас догађа у Источној Европи и природу подвојености која је навела Коминформ,

⁸²³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 360.

⁸²⁴ Приликом потврђивања датума Ђиласовог наступа у Chatham House-у, дефинисана је и тема предавања која гласи: "Југославија-СССР са следећим подтемама: а) Проблем државе у социјализму, б) Проблем социјалистичке сарадње, ц) развитак социјализма у свету са становишта Југославије и СССР-а." (ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 6, *Телеграм Леа Матеса, 4. I 1951*).

⁸²⁵ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 224; Исто мишљење имао је и бригадир Фицрој Маклејн, који је, поред поменутог предавања, имао прилике да присуствује и другим Ђиласовим контактима и активностима: "Ђилас је синоћ незванично иступио у Chatham House-у и то врло успешно. Он је поново оставио одличан утисак и одговарао је врло добро на питања која су му постављана од стране једне високо-квалификоване публике (укључив Гринлеса и Рутама који су припадали нашој мисији при Михаиловићу и који су обојица отишли говорећи какав је то фин човек)." (АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Писмо Фицроја Маклина Чарлсу Пикуеу, од 31. I. 1951*, стр. 6); Дедијерова сећања о предавању су нешто потпунија од Ђиласових: "Ђилас је у Краљевском институту за међународне односе 20. јануара (у питању је Дедијерово омашка у датуму, предавање је одржано 30. јануара – А. М.) одржао предавање о југословенско-совјетским односима. Приређен је ручак за 'Његову екселенцију господина Милована Ђиласа'. Домаћин је био генералмајор Јан Џекоб (КВЕ, СВ). За столом смо се нашли са познатим особама, Ф. В. Дикином и Фицрој Маклејном, али је било и господе коју нисмо познавали, као на пример, Ентони де Рочфилд из компаније Н. М. Рочфилд и синови и професор сер Чарлс Вебстер. Ђилас је био бриљантан, како у погледу одржаног предавања, тако и у погледу одговора на постављена питања. Био је у великој форми..." (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 363).

⁸²⁶ Представници Chatham House-а су приликом званичног упучивања позива Ђиласу, крајем децембра 1950, предложили две "верзије" предавања о југословенско-совјетским односима. Прва је требало да буде усмерена више на теоријско-идеолошки аспект проблема, и према предлогу насловљена као "Марксизам и Стаљинизам," а друга више окренута "општим" међународним питањима, под називом "Југославија-СССР." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Позивно писмо Chatham House-а Миловану Ђиласу за предавање, 28. децембар 1950. године*). У одговору Ђилас се определио за потоњу, тако да је његово предавање било под насловом "Југославија-СССР," тј. "Односи између Југославије и СССР-а." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Писмо Милована Ђиласа представницима Chatham House-а*). Међутим, Ђилас је у међувремену кориговао тему и на почетку свог наступа публици саопштио да ће излагање гласити "Југославија у борби за независни социјалистички развитак." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Дискусија са предавања Милована Ђиласа у Chatham House-у, 30. јануара 1951. године*, стр. 2).

⁸²⁷ **Сер Јан Џејкоб (Sir Edward Ian Claud Jacob, 1899-1993)**, британски генерал. Рођен у Пакистану у угледној војничкој породици. За време Другог светског рата обављао дужност помоћника министра одбране у ратном кабинету Винстона Черчила. После рата обављао дужности директора иностране редакције ВВС-а, а од 1951. године реактивиран у другој влади Винстона Черчила на дужности у оквиру министарства одбране. Од 1952. до 1960. године био је генерални директор ВВС-а. Умро у Вудбрицу 1993. године.

инспирисан од СССР да води против Југославије веома интензивну кампању која је застала само на самој ивици рата. Посета господина Ђиласа овој земљи стога је веома добродошла и ми смо срећни што се он вечерас налази овде где ће говорити пред скупом људи који се живо интересују за његов предмет излагања и међу којима се налазе извесне личности које су на страни партизана одиграле извесну улогу у ослобођењу Југославије од Немаца."⁸²⁸ После Ђиласовог излагања, развила се веома садржајна и, на појединим местима, провокативна дискусија. Питања која су постављана Ђиласу обухватала су теме из идеолошке и политичке сфере, као што су питање демократије и бирократизације, проблем "државног капитализма", његов појам и југословенско схватање његове суштине, комунистичка идеолошка теорија о "одумирању државе", питање безбедности и улога ОУН-а, "међуимперијалистички сукоб" СССР-САД и, можда најпровокативније, питање оружане помоћи Запада Југославији.

Сутрадан, 31. јануара, Ђилас и Дедијер били су позвани на ручак који је у њихову част приредио Ернест Дејвис, у име британске владе, а коме је присуствовао и премијер Клемент Атли. У извештају југословенског амбасадора у Лондону Јоже Брилеја стоји: "... посета друга Ђиласа, према речима људи из врхова, дубоко и позитивно импресионирала руководство Лабуристичке партије и британску Владу почев од Атлија."⁸²⁹ За време боравка у Британији Ђилас је имао контакте и са британским конзервативцима, тако да су лабуристи чак имали примедбе "због великог мешања са десним торијевцима."⁸³⁰ Подаци из докумената говоре да је Ђилас настојао, не само да упозна различите политичке опције у Британији, него и о покушају да "разбије" предрасуде које су припадници британске деснице природно гајили према комунистичкој власти у Југославији. Писмо британског бригадира Фицроја Маклејна потврђује да је Ђилас у томе донекле и успео: "Све у свему он је оставио одличан утисак и имам осећај да је овај непосредни контакт много учинио за разбијање сумње многих конзервативаца у вези Титовог режима."⁸³¹ Међутим, то не значи да Ђиласови контакти са конзервативцима нису имали политичке импликације, односно својеврсну "рачуницу" југословенског политичког вођства о потреби успостављања веза и са

⁸²⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Дискусија са предавања Милована Ђиласа у Chatham House-у, 30. јануара 1951. године*, стр. 1.

⁸²⁹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Извештај амбасадора у Лондону Јоже Брилеја, од 16. 2. 1951*, стр. 5.

⁸³⁰ АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Извештај амбасадора у Лондону Јоже Брилеја, од 11. 2. 1951*, стр. 4.

⁸³¹ АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Писмо Фицроја Маклина Чарлсу Пикуеу, од 31. 1. 1951*, стр. 6.

опозицијом, за коју у парламентарном свету увек постоји могућност да дође на власт (што се у случају конзервативаца исте године и догодило). То је, природно, изазвало мање-више дискретна негодовања британских лабуриста.⁸³²

Током Ђиласовог боравка, лабуристи су се трудили да покажу нескривени пријатељски став према Југославији, па чак и комунизму као идеологији, док је њихова критика била усмерена ка "руском империјализму". Важно је поменути да је Ђилас имао прилике да уочи и јединствен став по питањима спољне политике и лабуриста и конзервативаца, који су показивали према југословенским гостима.⁸³³ Са своје стране, такође, Ђилас је британским домаћинима дао до знања да Југославија има јасно постављене политичке циљеве и интересе и да је, између осталог, и његова посета морала да садржи одлике званичне политике. То се најбоље види из телеграма југословенског амбасадора у Лондону Јоже Брилеја, који у вези дискретних лабуристичких примедби изазваних поводом поменутог Ђиласовог контакта са конзервативцима каже следеће: "... Колико год је само лабуристичко руководство осетљиво на наше контакте са конзервативцима, толико је са њихове стране била правилно схваћена изјава Ђиласа на ручку 31. јануара да је наше срце код лабуриста, а

⁸³² У поверљивом извештају амбасадора Брилеја, упућеног 11. фебруара лично Кардељу, у коме је садржајно представљен овај проблем, стоји следеће: "Друг Ђилас вас је обавестио које и какве контакте смо имали са конзервативцима за време његовог боравка. Иако смо на наш пријем у част Ђиласа позвали оне конзервативце које је енглеска влада позвала на свој пријем, док смо њиховој листи додали још већи број лабуриста, леви народни посланик Дриберг подвукао је у свом чланку у Рејнолд Њузу од 4. фебруара да је наша Амбасада била 'преплављена крајње десним конзервативцима' на том пријему. Такође је Вилијамс приговорио Брајевићу у присуству других лабуриста зашто се толико 'мешамо са десним Торијевцима', циљајући на састанак Ђиласа са спољно-политичким одбором конзервативних народних посланика. 9. фебруара секретарица Брит.-југословенског друштва изјавила нам је да је међу лабуристима и прогресивним круговима изазвало изненађење да је друг Ђилас имао 'толико много контаката са конзервативцима' и да је било неукусно видети тако велики број конзервативаца на нашем пријему. Она је чак навела да се у истим круговима говори да је промена амбасадора у Лондону прошле године уследила са намером да се успоставе уже везе са конзервативцима, пошто смо наводно већ тада оценили, на основу резултата избора, да је поновни долазак конзервативаца на власт само питање времена. Сматрамо да су горње интриге које долазе у првом реду од левице у лабуристичкој партији и троцкиста уследиле због тога што ова левица није наишла на ону подршку са наше стране коју су очекивали, мада су и остали лабуристи осетљиви у том погледу..."(ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 327, *Телеграм Брилеја Кардељу, Лондон, 11. II 1951*).

⁸³³ У телеграму упућеном Ранковићу у Београд, Ђилас је овако изнео своја запажања: "...Овде је политичка ситуација веома добра. Имамо утисак да ће се Енглези и даље трудити да буду независни мада уопште не постоји могућност да ће иступити одвојено од Америке или бити неодлучни у погледу Руса. Карактеристично је да лидери лабуристичке странке све мање и мање нападају комунизам, али говоре о руском империјализму. У погледу спољне политике као да не постоји несугласица између лабуриста и торијеваца. Промене у лабуристичкој партији нити су велике нити од битне важности, иако промене постоје. За лабуристе је важно пријатељство са Југославијом, како због спољне тако и због унутрашње политике. Лабуристи желе да покажу торијевцима да ови нису довољно храбри да би усвојили такав став..." (*Ђиласов телеграм Ранковићу, 30/31. јануар 1951, цитирано према: V. Dedijer, Veliki buntovnik...*, str. 366).

мозак мора водити рачуна о конзервативцима, што је један од присутних Енглеза окарактерисао пре неки дан крајње усменом изјавом."⁸³⁴

Од контаката са познатим и политички утицајним личностима током боравка у Великој Британији вреди издвојити и Ђиласов и Дедијеров сусрет са Винстоном Черчилом, 31. јануара. По Дедијеру је то био "... први сусрет југословенских партизана с Черчилом, после сукоба око Трста 1945. године, када је он рекао много тешких речи против нас..."⁸³⁵ За сада, осим појединих званичних обавештења, нема непосреднијег и садржајнијег писаног документа који би нам открио већи број поверљивих детаља разговора, а сам Ђилас са сусрета није оставио забелешку, него је "... о томе усмено обавестио владу."⁸³⁶ Оно што постоји то су две верзије сећања, Ђиласова и Дедијерова. Осим у занемарљивим детаљима, оне се суштински не разликују. Како Ђилас наводи, Черчил треба да је отпочео конверзацију знаковитом констатацијом: "Имам осећај да се налазимо на истој страни барикада."⁸³⁷ Са Черчилом се разговор даље водио углавном о тренутној политичкој ситуацији у Европи, о хипотетичком Стаљиновом нападу на Југославију и евентуалном рату (односно, инвазији) СССР-а против Западне Европе у блиској будућности, о којем су заједнички донели закључак да су мале шансе да до њега дође због ризика од глобалног сукоба.⁸³⁸ Разговарало се и о односу према Титу, с обзиром на веома оштре речи које је Черчил изговорио о југословенском вођи непосредно после Другог светског рата, а на крају разговора је поменут и Черчилов и Стаљинов споразум "фифти-фифти" из 1944. године о интересним сферама на Балкану. Све је то изговорено, како Ђилас и Дедијер сведоче, у пријатељској атмосфери и полушалаљивом тону, својственом Черчилу. Упадљиво је то да је до сусрета дошло на Черчилову иницијативу, да се одиграо у Черчиловој кући, а да их је тадашњи вођа конзервативне опозиције примио на разговор у својој спаваћој соби, где је и радио, седећи у кревету (наводно је, по Дедијеру, у том тренутку писао своје мемоаре).⁸³⁹ Мање више исте податке налазимо и у документу, односно телеграму који је Ђилас из

⁸³⁴ АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Извештај амбасадора у Лондону Јозе Брилеја, од 11. 2. 1951*, стр. 4.

⁸³⁵ В. Дедијер, *Изгубљена битка...*, стр. 90.

⁸³⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/VIII-6, *Телеграм В. Дедијера Ј. Брилеју поводом забелешке о разговору М. Ђиласа и В. Черчила, 15. II 1951*.

⁸³⁷ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 225.

⁸³⁸ У писму упућеном Чарлсу Пикеу, Фицрој Маклејн о томе каже: "Јутрос се видео са Винстоном на кога је оставио добар утисак. Рекао ми је да га је замолио да поздрави Тита у његово име. Говорили су о могућности једног совјетског напада или једног совјетско инспирисаног напада и Винстон је изнео своје лично мишљење да би то довело до општег сукоба." (АЈ, КМЈ, 1-3-б/948, *Писмо Фицроја Маклина Чарлсу Пикеу, од 31. I. 1951*, стр. 6).

⁸³⁹ *Исто*, стр. 90-94; М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 225-226.

Лондона упутио Ранковићу у Београд, где у једном делу наглашава своје виђење циљева Черчиловог предлога о сусрету: "... Черчил је говорио готово цело време. Мислим да је циљ овога састанка био да нам покаже интересовање конзервативаца за посету југословенских државника. Черчил је нагласио да је то поверљив разговор. О чему смо конкретно разговарали испричаћу ти усмено..."⁸⁴⁰

Убрзо после Ђиласовог и Дедијеровог повратка из Британије, одржан је састанак Спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28. фебруара 1951, на коме су разматране информације о појединим левим западноевропским покретима.⁸⁴¹ Том приликом Ђилас је поднео извештај о утисцима из Британије. Током боравка Ђилас је, поред осталих запажања из друштвене, идеолошке и политичке сфере, посебну пажњу поклонио лабуристичком покрету и британској левици. По том питању Ђиласови утисци су изгледали овако: "Што се тиче самог лабуристичког покрета, тамо су, у том покрету, сада велика превирања – унутарња – која наши људи често не разумеју и сад су тек почели – мислим на оне другове тамо из Амбасаде, читав тај наш апарат, не улазећи само у појединце – прилично се не сналази, не разуме суштину тих превирања и врења. Често идентификују као левицу оно што је коминформштина тамо, или нека прокоминформштина, у лабуристичком покрету, идентификују је често са левицом, а на другој страни их збуњује десница, која често заузима некакве боље ставове од левике, по неким питањима енергичније, као спољнополитичким итд."⁸⁴²

Поред нових сазнања о лабуристима и британском парламентаризму уопште, у склопу својих утисака Ђилас наводи и запажања о југословенском непознавању карактера западних партија и покрета, па и оних левичарских, као што су били, тада још увек владајући, лабуристи са којима су званични политички контакти већ били успостављени: "Уопште, лабуристички покрет би требало изучити јер га ми не знамо, јер је то скала врло широка, најразноврснијих струја са унутарњом борбом, доста интензивном, која се помера у једном сталномгибању – тако да би се могао значај тог покрета из свега тога правилно оценити, морало би се врло солидно студирати читаво питање. Упознати и историски, и онај материјалне услове..., у енглеској ситуацији, и да се посматра у целом склопу ово да је Енглеска у међународној ситуацији већ дошла до

⁸⁴⁰ Ђиласов телеграм Ранковићу, 2/3. фебруар 1951. (цитирано према: V. Dediđer, *Veliki buntovnik...*, str. 367).

⁸⁴¹ На састанку су разматране информације о британским лабуристима (Милован Ђилас) и немачким и италијанским социјалдемократима (Родољуб Чолаковић и Вида Томшич).

⁸⁴² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској)*, стр. 1.

праве слике. (?)⁸⁴³ Мада су најосновније информације о историјату, политици и водећим личностима лабуристичке странке Велике Британије биле познате југословенском државно-партијском руководству,⁸⁴⁴ наведене Ђиласове реченице сведоче о чињеници да је, ипак, било потребно, можда чак и неопходно, путовати и непосредно стећи увид у стање по тим питањима боравком у иностранству. Из тога се може закључити да је у том периоду југословенском руководству, ипак, осетно недостајало искуство путовања ван земље и непосредан контакт са западним државним и политичким званичницима у иностранству.

У сфери привреде Ђилас није био импресиониран дотадашњим британским искуством, с обзиром да су лабуристи били на власти већ шест година и за то време спровели низ закона којима су извршили замашну реформу друштва у правцу социјализма.⁸⁴⁵ Његов је утисак био да је стање у југословенском друштву по том питању "демократскије него у Енглеској" и да би од Британаца могао да се преузме једино "савременији начин вођења привредом", односно усавршавање оперативних компоненти у тој сфери (као пример Ђилас наводи књиговодство). "Али чисто, мислим, у друштвено – политичком погледу не би ми имали тамо шта да научимо, или да користимо као неко искуство", закључује Ђилас.⁸⁴⁶ Међутим, питање синдиката је на њега оставило снажнији утисак, поготову њихова већа демократичност и боља организација. Према дневнику америчког новинара Сајруса Сулцбергера Владимир Дедијер му је том приликом у разговору поверио да је Ђилас "... веома импресиониран В. Британијом..." и да њихове синдикате сматра "далеко мање бирократизованим" од југословенских.⁸⁴⁷ То потврђују и документи. Ђилас је не само стекао позитивне утиске, него је чак и сугерисао на могуће угледање југословенског руководства на британску синдикалну праксу, уз опаску "... да би за нас имало значаја изучавање синдиката, покрета као таквог, у Енглеској."⁸⁴⁸ Износећи своје утиске по том питању

⁸⁴³ Овако стоји у документу. Ђилас је овде, по свој прилици, мислио на јасно изграђену спољнополитичку оријентацију и на добар преглед међународних догађаја и ситуације који су британски лабуристи тада имали. (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској)*, стр. 3).

⁸⁴⁴ Све те информације добијане су приликом незваничних и званичних посета, не само британских лабуриста, него и свих других представника делегација иностраних партија и покрета.

⁸⁴⁵ О томе више: В. Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд 1999, стр. 56-65.

⁸⁴⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској)*, стр. 3.

⁸⁴⁷ С. L. Sulzberger, *Dans le tourbillon de l'histoire*, Paris 1971, p. 560-561. (цитирано према: D. Bekić, n. d., str. 251).

⁸⁴⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској)*, стр. 3.

Ћилас је подробније анализирао наведено важно питање бирократије. На њега је, очито, снажно деловало сазнање одсуства професионалног бирократског апарата у британским синдикатима: "На мене је ипак оставила јак утисак чињеница да на 1. 500 рудара, тамо где смо ми били, нема ни једног плаћеног функционера."⁸⁴⁹ Разматрајући даље ово питање Ћилас је на истом састанку, у полемици са Ђуром Салајем, веома концизно изнео своја запажања и размишљања у којима се јасно уочава његова снажна позитивна импресија у вези са лабуристичком синдикалном праксом и искуством где је, за разлику од југословенске праксе, постојала већа блискост и непосреднији однос између синдикалног руководства и радника: "Сем осталог, вероватно је сва снага лабуриста и у тој чињеници, да њима онај рудар из рудника, који свакодневно копа угаљ, води подружницу. Ту је у ствари њихова снага – да се покрет није одвојио од радника, од произвођача доле, од радника који седи за машином."⁸⁵⁰

Нова сазнања и погледи на западне политичке покрете и партије левице (социјалдемократске, социјалистичке и комунистичке), као и на друге политичке опције, били су важна последица Ћиласовог путовања у Велику Британију. Најпре, уочљиво је Ћиласово сазнање о политичкој безначајности западних комунистичких партија. По њему комунистичке партије на Западу нигде "... нису успеле да ухвате битнијих корена, нити имају икакве перспективе озбиљније за развитак...", чак и оне најснажније, као што су италијанска и француска комунистичка партија.⁸⁵¹ Што се тиче генералног погледа на тадашњу ситуацију у оквиру политичког спектра левице, па и осталих политичких снага у Британији, Ћилас је био под утиском значајног политичког превирања у како каже "... социјалдемократским масама, у католичким радним масама,

⁸⁴⁹ Исто. Ћилас, у вези поменутог питања, уочава и постојање, како каже, "комунистичке пропаганде" и посебно наглашава да се са целокупном проблематиком функционисања британских синдиката, поготову "плаћене бирократије", југословенско политичко руководство треба студиозно и детаљно упознати. (Исто, стр. 3-4).

⁸⁵⁰ Исто, стр. 4. Ћиласу и Дедијеру су том приликом домаћини, британски лабуристи, омогућили најнепосреднији увид у живот радника. Према Ћиласовим мемоарима, приликом посете рударском граду Дурхаму, њих двојица су се "...прекодана увлачили у рударска окна...", а увече имали вечере и разговоре са лабуристичким званичницима. (М. Ћилас, *Vlast...*, стр. 224).

⁸⁵¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ћиласа са пута по Енглеској)*, стр. 4. Из стенографских белешки са овог састанка, приликом дебате о немачкој социјалдемократији, види се Ћиласов став о потпуној политичкој немоћи комунистичких партија у Западној Европи: "Очевидна је једна ствар, да Руси са комунистичким партијама не могу више ништа да рачунају, сем тамо где је полиција дошла, где је апарат бирократски (мисли на земље Источне Европе под доминацијом СССР-а – А.М.), што показује да присаједињење Западне Њемачке Источној Њемачкој не би било њено ослобођење него окупација и расположење маса није за то. У ствари је политика СССР-а у Источној зони сахранила комунистички покрет у Западној зони. То мислим и њима није много стало. Њима се углавном ради о територијама а не о покретима." (Исто, стр. 26).

свакаким неким левим грађанским буржоаско – демократским групама." Из наведеног се види Ђиласов непосредан увид у динамику британског парламентарног и страначког живота. У вези са тим он предлаже и већи степен ангажовања југословенске стране "у тој борби" и сматра, као "изванредно важно", јачање "наших снага" и "свесног елемента" у циљу доказивања "... да је социјализам могуће изграђивати без доминације сфера, у изолацији тих проамеричких група у социјалној демократији..."⁸⁵² У тим својим виђењима Ђилас посебно истиче, као "занимљиве" за Југославију, белгијске социјалдемократе, док за француске каже да нису раднички покрет, већ "покрет ситне буржоазије."⁸⁵³ Веома наглашено Ђилас сугерише потребу пажљивог праћења токова британског парламентарног живота и његових промена: "...пажљиво на њих реагирати – без затрчавања."⁸⁵⁴

У склопу посете Великој Британији, Милован Ђилас и Владимир Дедијер су се у два наврата, непосредно пред долазак у Лондон и у повратку, задржали у Паризу, такође са истим циљем преговора око наоружања. Према британским изворима, које наводи Дарко Бекић, у Паризу су Ђилас и Дедијер имали контакте са појединим интелектуалним круговима и "... разговарали с 20-ак најистакнутијих француских интелектуалаца."⁸⁵⁵ Треба, такође, поменути да су са француским социјалистима (SFIO) већ били успостављени (незванични) контакти и да су, у то време, вођени разговори о низу важних питања (пре свега, питање посете SFIO Југославији и могућности "интернационалног повезивања КПЈ"), па је Министарство спољних послова и то ставило на знање Ђиласу пред његов одлазак у Париз.⁸⁵⁶ Међутим, како сазнајемо из докумената, његови утисци и запажања, по том питању, били су далеко скромнији од

⁸⁵² Исто, стр. 4-5.

⁸⁵³ Исто, стр. 5.

⁸⁵⁴ Исто. У својој анализи Ђилас наглашава и појаву посебних политичких "струја" у лабуристичком покрету, које би, евентуално, могле поћи "југословенским путем", односно у правцу политике независне од интереса два супротстављена блока: "То утолико прије што би таквим развитком погодио читав међународни развитак, што је отпор против доминације америчке у тим земљама и у тим покретима, и постаје врло јак, али не добија онај карактер какав би Руси хтели да ти отпори имају – а да истовремено постају агентура Совјетског Савеза – него баш на примеру Југославије почиње да добија неки самосталан социјалистички карактер. Чак и ови леви лабуристи разни, тамо она група која у Парламенту гласа против наоружања Њемачке, против наоружања Енглеске итд. – не би то требало ка коминформштину окрестити, и ако њихова линија ту користи совјетској спољној политици, али нису то сасвим коминформисти. То су људи који се разликују од енглеске владе због унутрашњих разлога, а исто и спољних разлога. Они траже разјашњење америчко – енглеских односа, да Енглеска не каска за Америком у спољној политици, него да гура самостално." (Исто).

⁸⁵⁵ FO/53643/13th February 1251 (цитирано према: D. Векић, *n. d.*, стр. 251).

⁸⁵⁶ Видети: ДАМСПРС, ПА-1951, Француска, ф. 25, бр. 4512, Телеграм Петровића МИП-у, Париз, 12. I 1951; ДАМСПРС, ПА-1951, Француска, ф. 25, бр. 4512, Телеграм Леа Матеса југословенској амбасади у Паризу, 17. I 1951.

оних из Британије, уз констатацију о малом политичком значају посете. У својим утисцима из Француске Ђилас је рекао следеће: "Овај наш рад што се тиче Француске нема – бар за сада – некаквог озбиљног политичког значаја уопште... Иначе везе са оним интелектуалцима, то су раштркани појединци, то нема нигде масовног упоришта, везе итд. Мени је изгледало да постоји, колико сам добио утисак, извесно превирање у католичким покретима у Француској специјално, где би могло некаква политички идејна база да се ствара..."⁸⁵⁷ Ђилас је изнео и своје мишљење о утицају Католичке цркве на политички живот: "Једна ствар је ту свакако погрешна – крстити све што је католички покрет агентуром Ватикана, и сличне свари. Несумњиво је да Ватикан добро седи тамо, у одређеним групама, код одређених личности итд. – али је још увек далеко од неког апсолутног господства Ватикана у средини тих покрета, који су често пута врло масовни покрети..."⁸⁵⁸

Приликом боравка у Паризу на Шестом заседању УН, (октобар – новембар 1951), Ђилас је користио прилику и за обилазак града: "У Паризу, на заседању ОУН, задржали смо се предуго – безмало два месеца. Кад год нисам био заузет, обилазио сам музеје, понајчешће Лувр, и шетао ноћу – најчешће по Шанзелизеу и Ри д Риволи. Од споменика и здања највише су ми се допали споменик Балзаку од Родена и Сент Шапел: у С. Шапелу сам био потресен префињеном страсношћу, какву сам једино осетио, касније, у Тац Махалу... Једне ноћи су нас другови из амбасаде повели у неки варијете, али ја нисам могао да гледам жене које се свлаче за новац, па сам отишао већ на почетку..."⁸⁵⁹ По овом детаљу из Ђиласових мемоара може се претпоставити да је Ђилас, у свом непосредном сусрету са западним светом, преживљавао и кризу властитих моралних вредности, које су проистицале како из до тада изграђиване идеолошко-револуционарне етике, и у складу са њом и слике света, тако и из личног патријархалног васпитања, понесеног из културе свога завичаја и породичног васпитања.

Последње Ђиласово путовање на Запад, пре његовог смењивања са власти 1954, било је у својству члана југословенске делегације на крунисању британске краљице Елизабете II, 1. јуна 1953. године у Лондону. Било је то време после Стаљинове смрти, какда су се већ назирали знаци нормализације односа између СССР-а и Југославије.

⁸⁵⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској)*, стр. 6

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 233.

Наводимо како је Ђилас у својим мемоарима забележио овај догађај: "На крунисању краљице Елизабете II, 1. јуна 1953. године шаљу мене заједно са начелником Генералштаба Дапчевићем и министром спољних послова Кочом Поповићем: неодмерена, прејака репрезентативност наше делегације доказује колико је Титу и влади стало до наглашавања добрих односа са Западом док ишчекују нормализацију односа са совјетском владом... Поповић, Дапчевић и ја смо се дивили помпезној организованости крунисања и завидели ројалистичкој хомогености народа и отменој предусретљивости виших класа. Али смо се осећали и неугодно на ручку с уредницима најугледнијих британских листова: мада смо већ били обвикли на неформално политичко информисање, били смо на том ручку изложени 'преслушавању' као у политичкој полицији. Али смо и ми 'ишчепркали' да западне силе само на речима желе уједињење Немачке: подела Европе није само последица совјетске премоћи, совјетског експанзионизма, него и 'себичних' империјалних интереса и тежњи западних велесила..."⁸⁶⁰

Преиспитивање

Са променом међународне политичке позиције Југославије у годинама после сукоба са СССР-ом, мењали су се и ставови Милована Ђиласа по тим питањима. Неупитно подржавање совјетске спољне политике и стаљинистичке идеологије више није била опција на коју је југословенска страна могла да рачуна у "вртлогу" глобалне политике Хладног рата. Тешка и сложена спољнополитичка ситуација захтевала је све већу афирмацију југословенског револуционарног искуства и наглашавање "самобитности" политике Југославије, али и приближавање Западу које је собом носило и неминовну ревизију (макар и ограничену) политичких и идеолошких ставова југословенских комуниста. Та "ревизија", "кориговање", односно својеврсно "преиспитивање" ставова југословенског руководства у односу на Запад, рекло би се да се, поред активности на пољу спољне политике и међународних односа, добро осликава и у процесу непосредног упознавања са западним системима, политичким званичницима, јавним личностима и политичким доктринама, а преко тога и у

⁸⁶⁰ *Isto*, str. 262; M. Šuvar, *Vladimir Velebit...*, str. 185-186.

реалнијем сагледавању чињеница како би се што "безболније" нашао модел сарадње. Различити облици промене гледишта југословенске стране према Западу постају видљиви током 1949. године, а у појединим цртама отворено се заступају и манифестују већ за време јесењег заседања ОУН у Њујорку и на Трећем пленуму ЦК КПЈ, одржаном крајем исте године.

Ђилас наводи да у данашњој ситуацији "проблем мира, проблем слободног развитка појединих земаља, није толико у различитој друштвеној структури држава, колико у сузбијању хегемонистичких тенденција без обзира на друштвену структуру". Пошто је социјализам постао стварност, како у делу света тако и у Југославији, капитализам "није у стању да ту стварност уништи". "Напоредо постојање једног и другог система постало је не само могућност него исто тако и стварност", објашњава Ђилас. Према томе, "данас нема у капиталистичком свијету народа који би одобрио политику своје владе ако би ова повела рат против неке земље, с циљем да њој наметне друкчији унутрашњи поредак, да онемогући изградњу социјализма у њој".

Велики спољнополитички заокрет, који је половином 1949. године постао очигледан, саопштен је и званично крајем децембра на Трећем пленуму ЦК КПЈ. Трећи пленум ЦК КПЈ из децембра 1949. године управо је добар пример, како каже Ђилас, "преиспитивања својих форми и метода" од стране водећих људи југословенских комуниста. Сва три реферата поднета на пленуму (Ђиласа, Кидрича и Кардеља) носила су значајна обележја нових идејно-политичких схватања и преиспитивања дотадашњих гледишта. Највиши партијски и државни руководиоци су тада изнели погледе и ставове око најважнијих питања "са позиција", како каже Дарко Бекић, "која би само три мјесеца раније још била незамислива".⁸⁶¹ Тако је Кардељев реферат о спољнополитичким питањима најотвореније изнео промењене ставове према Западу. Говорећи о југословенској пропаганди, Кардељ је, између осталог, рекао: "... ми морамо да знамо чинити и правилне тактичке, (али не и) принципијелне уступке, на пример у нашој штампи. Она још увек заоштрава, у својим чланцима, односе тамо где нема никакве потребе за то... Једино смо ми такви секташи да мислимо да морамо одједном да се свађамо са целим светом. Међутим, не морамо. Ако је сада за нас овде највећа опасност од стране оних који нам прете и оружјем, ми можемо себи мало ослободити леђа на Западу, тиме што ће се у нашој штампи и сл. узети друкчији тон. Ја не мислим да ми треба у нашим принципијелним чланцима, изјавама итд. ишта да уступамо у

⁸⁶¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 91.

погледу наших оцена империјалистичког система, али у нашој штампи не треба писати којекакве глупости које за нашу јавност ништа не значе. Треба ствари погледати с позитивне стране. Сада, у свету, разни новинари, који се раније нису појављивали, пишу у разним листовима позитивне ствари о нама. Наша штампа од тога не доноси ништа. Зашто? Због тога што је то западна, империјалистичка штампа, а кад она хвали Југославију – ми, значи, то не смемо писати..."⁸⁶² Тито је по овом питању показао извесну дозу скепсе и опрезности, па је у току Кардељевог излагања добацио опаску: "Треба јако пазити, особито код млађих чланова Партије, да не би сада због става према империјалистичком свијету заборавили да смо ми социјалитичка земља".⁸⁶³

Кардељ је у свом реферату истакао и потребу за повећањем активности у правцу развијања симпатија у широким народним масама и међународном радничком покрету. Разуме се да су ови ставови постављени, пре свега, у строго политички контекст, односно у складу са вођењем "типичне" политике према Западу. О томе, као и о чињеници колико су ови ставови били нови за југословенске комунисте, Дарко Бекић пише: "Ова 'типичност' југословенске спољне политике значила је, конкретно, развој уравнотежених односа са свим капиталистичким земљама, великим и малим, појединачно. Такођер, нова 'реалполитика' захтијевала је 'типични' однос спрема Грчкој и Италији, који су још јучер сматране архинепријатељима Југославије... Чини се да је Кардељев извјештај био шокантан чак и за чланове Централног комитета, који није сазиван још од почетка 1949, па су његово излагање испратили потпуном шутњом. За разлику од других питања, што су била на дневном реду, нитко се није јављао за дискусију..."⁸⁶⁴

Ђиласов реферат о школству је, иако нигде експлицитно не помиње однос према Западу, својом "структуром" изнетих идеја (о чему је детаљније бити речи касније) послао недвосмислену поруку о одлучној намери југословенског руководства ка "ревидирању" дотадашњег догматског и идеолошког приступа образовању и великог дела поставки на којима је почивало југословенско школство. Да ли је и колико Запад имао "утицаја" на појаву оваквих ставова, тешко је рећи, јер се из Ђиласових сећања о настанку еферата (уколико је то заиста тако било) види да је на подстицај његових идеја пресудно утицала претерано сложена бирократска пракса и догматизирани начин

⁸⁶² *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 474-475.

⁸⁶³ *Isto*, str. 478.

⁸⁶⁴ D. Bekić, *n. d.*, str. 93.

рада, а да је увид у западни начин живота (колико се то могло за време двомесечног боравка у Америци), евентуално имао додатни подстрек за сазревање Ћиласових мисли и одлука донешених на поменутом Трећем пленуму, децембра 1949. Кардељ је, међутим, у Ћиласовом реферату видео изузетну важност, пре свега као пропагандно средство, односно као један од аргумената "који ћемо моћи да покажемо свету као разлику између нас и њих и да кажемо: ево, ту видите куд иде социјалистичка демократија у Југославији, а куд иде социјалистички развитак у оним другим земљама". У вези Ћиласовог реферата Кардељ је, поред осталог, рекао: "Данас се за нас интересује далеко шири круг у свету него пре две године, а то је дошло као последица дискусије о сукобу између Југославије и Совјетског Савеза. Тим људима ми морамо приступити на конструктиван начин, дајући им некако перспективу и објашњавајући на конструктиван начин шта значи наш став и куда иде наш развитак у будућности итд. Ту је и ова резолуција о питању школства и просвете, коју ћемо донети на нашем Пленуму, изванредно важно оруђе. Мислим да је то документ од већег значаја него сва полемика коју водимо. А такве, конструктивне ствари ми морамо више стварати".⁸⁶⁵ Јасно је, притом, да "свет" којем је требало показати аргументе није био источни "свет" земаља "народне демократије".

Преиспитивање ставова према западном свету југословенско руководство је посебно испољило у промени и корекцији погледа према општим токовима Хладног рата у складу са развојем сопствене "реалполитике". "Блокови" великих сила јасно су уочени као основни актери глобалне политике и о њима се почело објективније и неутралније говорити као о међусобно супротстављеним савезничким групацијама империјалистичких политика како Запада тако и Истока.

Тако Ћилас у својим јавним разматрањима "савремених тема" међународних односа крајем 1950. године, позицију Југославије, а самим тим и њену сложену политику, оправдава тврдњом да "радне масе" ни у једној земљи нису заинтересоване за евентуални светски сукоб из разлога што не постоји страна за коју би се определиле. Основна вредност за коју се треба борити по Ћиласу је национална независност (коју он изједначава са борбом за социјализам), а то значи да борба "... мора бити уперена против освајачких тежњи, без обзира откуд потицале, окрећући оштрицу против оне стране која у датим моментима својим конкретним поступцима непосредно угрожава мир у свијету." Дакле, идеолошке предрасуде одлазе у други план, уступајући место

⁸⁶⁵ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 479-480.

прагматичној политици у корист "виших интереса" радних "маса" и малих народа угрожених од "империјализма" великих, допуштајући тиме и могућност појединих видова сарадње и са капиталистичким Западом. Из овога следи Ђиласова релативизација добре и лоше стране у Хладном рату, па самим тим и суштинске идеолошке супротстваљености два "блока", када изричито наглашава да "не постоје два друштвено различита свијета, како желе да их прикажу њихови протагонисти, него један, различит у формама и ступњевима, прожет супротностима које се могу повремено изграђивати, али не и трајно ријешити на датој друштвеној – монополистичкој – основи."⁸⁶⁶ У складу са оваквим начином сагледавања међународних проблема могуће су биле и овакве реченице (до пре пар година готово незамисливе): "Сама пропагандна дрека о америчком империјализму и претварању Западне Европе у америчку колонију није могла и не може да сакрије право колонијалистичко и освајачко лице СССР-а. Баш таква политика владе СССР-а омогућила је, на другој страни, политичку базу за стварање Атлантског пакта, јер се он у очима обичних људи и малих земаља могао појавити као одбранбени, имајући при том – јер друкчије не може ни да буде у савременом капиталистичком свијету – империјалистичку и агресивну основу."⁸⁶⁷ Као што се да приметити, основна тврдња је да СССР сноси ако не већу оно бар равноправну одговорност са Западом за актуелно стање у међународним односима. Према томе, западни империјализам се на неки начин "храни" империјализмом СССР-а, манипулишући истовремено оправданим "страхом" малих земаља на Западу. Да би боље објаснио своју тезу Ђилас је додатно навео илустративни пример: "Смијешно је, на примјер, тврдити да Норвешка или Данска, које су такође у Атлантском пакту, имају агресивних намјера према Совјетском Савезу. А велико је питање да ли би чак и Велика Британија и Француска пошле тим путем да није било свих речених околности, а нарочито спољне политике СССР-а, која је на пракси, у Источној Европи и Њемачкој, потврдила своје даље освајачке намјере. Таквом политиком су и саме масе у Француској и Енглеској биле паралисане за ма

⁸⁶⁶ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 39. Две године касније, у једној изјави америчком листу *United Press*, Ђилас је чак негирао и идеолошку основу Хладног рата, преносећи суштину сукоба унутар социјалистичког света, видећи у томе и општу корист за развој социјализма: "Карактеристично за савремену епоху и садашњу светску ситуацију јесте сукоб унутар социјалистичког света, а не сукоб између социјализма и капитализма, како је то Труман недавно рекао. То је сукоб унутар социјализма – против агресивне снаге у социјализму, у СССР-у. Али тај је сукоб резерва социјализма, односно сукоб између СССР-а и САД-а социјализам ће моћи да користи да се сам развије даље". (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, САД, 109-VI-33, *Разговор између друга Ђиласа и Едварда Корија, дописника United Press-а (1952)*, стр. 3).

⁸⁶⁷ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 38-39.

какву озбиљнију акцију против ступања њихових земаља у поменути пакт."⁸⁶⁸ Овим речима је, поред доброг дела оправдања политике западних сила, послата и порука о заједничким интересима са Југославијом, с обзиром на њену добро познату тадашњу ситуацију.

У испитивању могућности сарадње са Западом као посебно поље за успостављање веза отвориле су се могућности повезивања са партијама и покретима западноевропске левице. У том контексту посебно треба издвојити и специфичан начин сагледавања могућности перспектива развоја социјализма у западним земљама. Разматрања оваквих тема у југословенском руководству била су пак повезана са тада актуелним разрађивањем концепције самосталног југословенског пута у социјализам, односно са афирмацијом аутентичности југословенског политичког искуства као основе самосталне политике у међународним односима. С тим у вези, саме могућности различитих облика развитка социјализма на Западу, које не би биле у зависности од совјетског модела нити под политичким патронатом Москве, давале су и легитимитет југословенском случају, односно југословенској политици према партијама левице на Западу.

У јесен 1950, Милован Ђилас је и теоретски разрађивао могућности појаве социјализма на Западу. Прво, полазећи од економског становишта да је "развитак производних снага" у капиталистичким земљама (првенствено у САД) нагло "проширио и поштрио друштвени карактер производње" и да је "ударајући све моћније о преграде приватног присвајања", морао да се испољи у новим облицима", Ђилас је веровао да би такве појаве неминовно отвориле пут социјалистичким стремљењима: "Скок од капиталистичке монополистичке производње на социјалистичку, а тиме и рјешење поменутог противречја, иако – према садашњим свјесним елементима и снагама радничких и прогресивних покрета у најразвијенијим земљама – релативно изгледа далек, економски је постао ближи него икад и открива се у свој силини и као економска и као друштвена неизбјежност". Друго, по Ђиласу, неведеним тенденцијама знатно је доприносила и све већа тежња малих народа за независношћу. У "садејство" ових процеса и у социјализам као неизбежном њиховом последицом Ђилас је изгледа чврсто веровао: "Ако се при том има у виду и чињеница да су се огромно развиле тежње народа за независношћу и равноправношћу – с једне, а свестраним повезивањем – с друге стране, онда ће бити јасно да се социјализам – у најразноврснијим облицима –

⁸⁶⁸ Исто, стр. 39.

циновским корацима примиче све ближе, без обзира на чињеницу што је сама свијест и организација снага које треба да га доведу на власт и осигурају му побједу релативно слаба. Сам развитак капитализма и међународних односа, по својим иманентним законима, несуздржљиво гони к њему све народе, не обзирући се много на заостале идеолошке поставке и догме људи. И тај развитак ће неизбјежно довести и до скоковите промјене у самој људској свијести о новим путевима и условима социјализма, организујући масе у таквим размјерама и облицима какви данас не могу ни да се наслуте".⁸⁶⁹

Ставови југословнских функционера у односу на појаве и процесе на Западу веома се добро виде у документима са састанка Спољнополитичке комисије ЦК, односно њене поткомисије за Енглеску, одржаног 23. маја 1951. године. Састанак је водио Милован Ђилас, а од високих функционера били су присутни Едвард Кардељ и Борис Кидрич.⁸⁷⁰ Да се у југословенском руководству озбиљно размишљало о социјализму као могућем систему на Западу, види се из општег закључака донесеном на овом састанку: "На пут Велике Британије и нове друштвене појаве у њој треба гледати са становишта развитка у светском размеру као прелаз од капитализма ка социјализму с обзиром да је данашњи свет стварно повезан у једну економску целину, с тога на појаве у Великој Британији треба гледати паралелно са развитком у Америци, Совјетском Савезу, Скандинавији, Аустрији, Израелу итд."⁸⁷¹ Посебни закључци по појединим питањима били су да је Велика Британија капиталистичка земља са "јаким државно-капиталистичким елементима и доста јаким социјалистичким елементима у том систему," с тим што је до тих појава дошло у специфичним условима британског друштва и његовом посебном историјском наслеђу и демократској традицији. Самим тим, пошто је то "продукт" посебних околности једног друштва, у Југославији, где владају друге околности, такав процес није био могућ.⁸⁷² Процес национализације у

⁸⁶⁹ Исто, стр. 35-36.

⁸⁷⁰ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Састанак поткомисије за Енглеску, одржан 23. маја 1951. године.*

⁸⁷¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Закључци са састанка поткомисије за Енглеску "О карактеру развитка Велике Британије", одржаног 23. V 1951. год, стр. 1.*

⁸⁷² Исто; Наведене ставове Кардељ је формулисо на следећи начин: "... Ја мислим да је систем у Енглеској у суштини, уствари, прелазан систем и ако је компромис између радничке класе, државно-бирокаратских елемената, буржоазије итд, компромис који је могућ с обзиром на економску структуру, на развитак Енглеске – на чињеницу да је тај енглески капитализам изванредно развио производне снаге, да је у Енглеској веома јака демократска традиција коју не треба потцењивати, јер је и Маркс сматрао да је то први фактор са кога треба полазити ако се допушта развој социјализма у Енглеској. Све су то фактори који су омогућили један такав компромис. Код нас је немогуће, а код њих је то могуће. У таквом прелазном времену у Енглеској, ја допуштам и ту могућност о којој сам већ често говорио да

Великој Британији која се одвијала у оквиру капиталистичког система схваћен је као "израз нужде", односно као "прогресивна национализација која може добити директан социјалистички карактер чак и у оквиру капиталистичких земаља" уколико води ка питању власти и потпуног управљања средствима за производњу.⁸⁷³ И поред присутног скептицизма у односу на процес спровођења социјалистичких мера у Британији, Кардељ је, ипак, оценио да је, с обзиром на развој прилика, у овој земљи социјализам могуће остварити.⁸⁷⁴ Процена Бориса Кидрича била је у томе да у британском друштву истовремено постоје јаки капиталистички односи али и социјалистички елементи, тако да је по њему социјализам могуће остварити појединим реформским мерама и у оквиру капитализма. Притом је још испољио и снажне антидогматске ставове, рекавши да са "вечитим истинама" треба прекинути и да се, уколико се идеолошке поставке не покажу функционалним, не треба бојати ни "ревизионизма".⁸⁷⁵ Милован Ђилас је изнео

пролетаријат који је успео да нешто постигне, да ће ту да изгуби један део и да ће можда буржоазија ојачати као и државно-капиталистички елементи, али, очигледно је да радничка класа у Енглеској има један удео у власти и да она с тим уделом може да утиче у извесним границама на развитак у Енглеској. То је по мом мишљењу суштина ствари у Енглеској." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Извод из стенографских бележака са састанка одржаног у ЦК КПЈ на дан 23. маја 1951. године*, стр. 2)

⁸⁷³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Закључци са састанка поткомисије за Енглеску "О карактеру развитака Велике Британије", одржаног 23. V 1951. год*, стр. 1.

⁸⁷⁴ "... За нашу земљу можемо да кажемо да смо данас успели не само да извршимо индустријализацију, да се приближимо њеном извршењу, него смо у том процесу разбили бирократизам и зато можемо говорити о социјализму у Југославији. Ја бих се због тога бојао давати име социјализам за оно што је у Великој Британији. Ја мислим да је Велика Британија капиталистичка земља са врло јаким државно-капиталистичким елементима и доста јаким социјалистичким елементима у том систему, утолико уколико радничка класа стварно као таква може да врши утицај на развитак енглеске привреде и друштвених односа, а Лабуристичка партија и њена влада, по мом мишљењу пошто је то баш влада врхова, она углавном подупише бирократске тенденције, тако да она не може бити класифицирана као влада радничке класе, а у извесној ситуацији у Енглеској може да дође до изражаја још јаче тај притисак и утицај радничке класе. За нас Југословенске комунисте и револуционаре се намеће питање да ли тај пут којим Енглеска иде данас може да доведе у социјализам или не може. Ја мислим да може, мислим да у таквој земљи која има такву демократску традицију и у којој се врши државно-капиталистичка национализација, да тамо може да дође до победе социјализма. Ако хоћемо, енглески систем данас, овакав какав јесте, сигурно није заосталији од совјетског, већ је напреднији због те демократске традиције." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Извод из стенографских бележака са састанка одржаног у ЦК КПЈ на дан 23. маја 1951. године*, стр. 4).

⁸⁷⁵ "Има извесних мера које некада јаче него национализација ликвидирају приватни капитал у његовом класичном погледу. Ако то опорезивање постаје систем, па и закон за дужи период времена, сигурно је да на темељу тога вишак рада константно прелази у те фондове здравља, онда је то јако прогресивна мера. Ово треба гледати у склопу. Ипак је национализација данас у тим земљама, бар у Енглеској, како искуство показује, онај основни ослонац на основу кога је кренула ствар даље и на основу чега постоје изгледи за даљи развитак... За нас је важно да ми са тзв. вечитим истинама прекинемо и да се не бојимо онда да развитак показује да вечита истина није вечита истина, него да је била, додуше, општи закон. Кад истина показује да је пропала, не треба се бојати ревизионизма. Ревизионизам је у том случају када се истраје на неким вечитим истинама. Једна од основних форми совјетског ревизионаизма, поред других форми ревизионизма у совјетској теорији, јесте стагнација на вечитим истинама и та стагнација на вечитим истинама даје идеолошко оружје совјетској бирократији да са тим вечитим истинама покушава да прикрије фашистичку улогу њихову." (*Исто*, стр. 5).

мишљење да се "у Енглеској не може искључити револуција" и да југословенски комунисти такву могућност треба да имају у виду, односно да са њоме рачунају и да такве тенденције, у складу са могућностима, и подупиру. Међутим, он је истакао да се "нигде једна револуција не понавља у истом облику" и да британско друштво има посебне услове, околности и историјску традицију од којих остварење револуционарних облика знатно зависи.⁸⁷⁶

На крају, присутни југословенски руководиоци усагласили су се око основног питања могућности развоја социјализма ван орбите совјетског утицаја и без копирања модела СССР-а, односно прихватање појаве и јачања социјализма и на Западу, у базично капиталистичким системима, што је значило и прихватање појединих "легалних" и "нереволуционарних" борби, тј. парламентарни начин деловања, за спровођење социјалистичких идеја у пракси. Тиме је идеолошки и теоријски била оправдана политичка сарадња југословенских комуниста са западноевропском левицом, а њени представници су на неки начин политички "рехабилитовани" због активног учешћа у политичком животу западних земаља. Тако је састанак завршен следећим закључцима: "Да би правилно гледали на ствари треба рашчистити са појмом шта је социјализам и одбацити теорије совјетских теоретичара по којој је социјализам: 1) једна тачно уоквирена категорија која не може бити никако другачија него у оним оквирима у којима се је развијала у СССР, 2) у социјализму људи одједном постају сви

⁸⁷⁶ "Говорити хоће ли бити револуције или неће, то ми не можемо да предвидимо. Значи, ако ми кажемо да у Енглеској није потребна револуција, онда се ми ње одричемо и постајемо лабуристичке вође а не лабуристичке масе... Једна је ствар коју ми не знамо, а то је: хоће ли она постојати толико и толико, хоће ли кога капиталисту експроприсати или убити, каква ће власт бити, да ли ће бити револуционарни орган, апартамент, или ће то бити партизански одред или народноослободилачка војска или совјети. То је питање форме револуције. Нигде се једна револуција не понавља у истом облику, јер су увек различити услови и околности. Бољшевичка револуција не може се поновити, јер је Совјетски Савез био полуфеудална, монархистичка, итд. земља. Ми треба да говоримо о томе да социјализам на овом путу треба да групише све своје расположиве снаге. То значи, против бирократских тенденција, монополизма итд..." (*Исто*, стр. 6); Позитивне аспекте британског капиталистичког система ("државног капитализма") за развој социјалистичке револуције Ђилас је објаснио овако: "То је буржоаска демократија по форми у којој се рађа државни капитализам не под деспотизмом као што је био код Хитлера и Мусолинија, него та демократија почиње да добија садржину у класној буржоаској демократији. Постоји једна контрола масе кроз коју масе могу да се боре над државно-капиталистичком бирократијом, и чак могу да узму и власт. Задатак је: указивати и ширити те форме. Јер у том случају, почињу да добијају садржину социјалистичке демократије баш с обзиром на ове процесе који се догађају у капитализму. Због тога све радничке партије на Западу, које су информбировске, оне су потцениле ту демократију, узеле су је као формалну и она и јесте формална тамо где државно-капиталистичке тенденције нису отишле у свом развоју далеко. Онда она може да постане форма борбе радних маса за мирољубиву политику. Из структуре енглеске привреде не излази мирољубива политика исто тако, као што ни из једне структуре привреде данас на свету не излази сама по себи ни ратна, ни мирољубива политика. Видимо да је државни капитализам, уствари, једна фаза у развоју монопола а, с друге стране, једна фаза у почетак социјализма. То је корак даље али у исто време и почетак социјализма." (*Исто*, стр. 6-7).

добри, све виде, сви су у стању да планирају, могу одредити и предвидети шта ће се догодити. То је погрешно јер социјализам је метод борбе између капиталистичких елемената и елемената будућег друштва. Ту не само да треба предвидети све могуће форме и путеве развитка него и све могуће грешке и неправилности које ће људи направити. Сем тога не може се искључити и то да ће социјализам на том путу доживети поразе, да ће остаци прошлог не само приватно-капиталистичког него и државно-капиталистичког надвладати социјалистичке елементе, да ће ту и тамо покушати да развију неке нарочито државно-капиталистичке односе као у СССР-у. С тога становишта ваља гледати на развитак социјализма у Енглеској."⁸⁷⁷

Пратећи дешавања у југословенском државном и политичком врху, Западњаци, а посебно Американци, били су склони да југословенска идеолошко-политичка преиспитивања гледају кроз призму могућих подела унутар партијског и државног руководства. Тако се у извештају који је, 26. маја 1951, три дана након поменутог састанка Спољнополитичке комисије ЦК, амерички амбасадор у Југославији Џорџ Ален упутио Вашингтону и амбасадама САД у Лондону и Паризу, анализирају ставови појединих чланова југословенског руководства према идејама реформе друштва. Ален из "поузданих извора" наводи да у југословенском Политбироу постоје јасне разлике у мишљењу по питању "брзине којом би Југославија требало да мења постојећи модел политичке економије, базиране по узору на совјетски систем, и новог домаћег типа социјализма, за који се југословенско руководство нада да ће га развити". На основу тога, амерички амбасадор је закључио да у југословенском руководству постоји подела на две групе, прву која се залаже за брзе промене (Ђилас, Пијаде и Нешковић) и другу која се, како каже, може сматрати "конзервативном", и која се залаже за постепене реформе, односно "мање нагло одступање са старих револуционарних позиција" (Кардељ, Ранковић, Кидрич и Гошњак). Тито, по њему, нагиње другој групи, иако по том питању није активан у дискусијама. Прва група, у којој су најактивнији Ђилас и Пијаде, и који су "прилично импресионирани" погледима левог крила британских лабуриста, сматра да би Југославија требало да се окрене економском (али не и политичком) типу који заступају леви британски лабуристи. Они се залажу за јачање утицаја радничких савета, радикалну децентрализацију, радничку контролу над индустријом и одумирање бирократске државе. Ален их је, такође, окарактерисао и као

⁸⁷⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/b-27, *Закључци са састанка поткомисије за Енглеску "О карактеру развитка Велике Британије", одржаног 23. V 1951. год, стр. 2-3.*

теоретичаре и идеалисте. Наводи чак и податак да је "недавно" Пијаде, "следећи Ђиласов пример", напустио луксузну вилу и преселио се у "скроман стан". Насупрот њима, друга група, са Кардељом на челу, сматра да би социјализам у Југославији требало да се развија постепено. Ален примећује да они повремено делују као да се више држе постојећег "совјетског система", али да су, притом, реалнији и више практичнији и да су мање склони "идеолошком теоретизирању". Важна разлика између ове две групе, по Алену, огледа се у томе што су Ђилас и Пијаде окренути левом крилу британких и европских социјалиста, а Кардељева група примерима појединачних нација. И док су обе групе антикоминформовске, Ђилас и Пијаде, закључује Ален, би више могли да нагињу међународном социјалистичком покрету, док су Тито и Кардељ "више националисти". На крају, амерички амбасадор констатује да ће исход вероватно бити компромис, док ће пресудна одлука бити Титова.⁸⁷⁸

У оквиру целокупног проблема југословенског преиспитивања односа према Западу, као важно и сложено, наметало се питање званичног разјашњења нужности дневнополитичке сарадње са земљама доскорашњих тврдих политичких, а још увек, бар начелно, идеолошких противника. Тако је, у свом иступању током дискусије на Четвртом пленуму ЦК КПЈ (3-4. јун 1951), Милован Ђилас покушао да објасни и оправда југословенску сарадњу са Западом на примеру актуелног питања помоћи у наоружању, у којима је и сам имао непосредног учешћа. Образлажући поступке југословенског руководства, Ђилас је пре свега наглашавао практични аспект целог питања, извлачећи из тога и елементе који указују на југословенску аутентичност, односно независност у деловању на пољу међународних односа. Важно је, такође, напоменути да је ово разматрање Ђилас изнео у оквиру шире дискусије о проблему унутарпартијске демократизације, и то као пример из корпуса спољнополитичких активности, који је послужио као објашњење у контексту његове критике "неправилних и заосталих схватања о партијској демократији". Тиме је и целокупан актуелни процес демократизације друштва, у ширем смислу, повезан са преиспитивањима односа према Западу.

Ђилас је, обраћајући се присутнима, у сугестивном тону образлагао нужност и исправност потеза у правцу одбрамбене сарадње са Западом, истичући елементе сложене и тешке политичке ситуације по Југославију. У таквим околностима до

⁸⁷⁸ *The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of State, Belgrade, May 26, 1951, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p 1794.*

изражаја је дошао и измењени став о западној оружаномј сили, па Атлантски пакт више није представљао оруђе у рукама западне "империјалистичке политике", него је постао "противтежа совјетској пријетњи". Ћилас је такав однос према датој ситуацији покушао да објасни конкретним примерима: "Да ли је било правилно да се ми наоружавамо одмах после 1948. године, када је Совјетски Савез отказивао све поруџбине и када су нас стегли са свих страна? Ја мислим да јесте. А зашто? Нас су стиснули са свих страна и шта ће бити од наше земље ако још немамо индустрију. Нама пријети Совјетски Савез, а шта каже Италија. Италија, другови, није почела да говори само о зони "Б", него је тражила Истру и Далмацију. Италију наоружавају западњаци [као чланицу] Атлантског пакта, који је противтежа совјетској пријетњи. А шта ће бити сутра са тим силним наоружањем Италије, куда ће се усмјерити њена сила. Ако Југославија буде ненаоружана, а већ је трн у оку, она ће постати плијен не само Запада него и Истока..." С тога, имајући у виду наведене околности, Ћилас је, као основу нове југословенске спољне политике, одредио прагматизам и јасну политичку рачуницу у околностима глобалних односа, па је тако поручивао: "И ми ћемо примити оружје и ми ћемо га узети, а добићемо га на основу супротности које постоје између империјалистичког Запада и источних земаља, премда је Совјетски Савез агресивнији од оних на Западу и премда је Совјетски Савез много јачи у погледу оружја. Баш на основу тога морамо [прилику] искористити и ово оружје узети". Међутим, Ћилас је изречене аспекте нове "реалполитике" желео да ублажи тврдњом да југословенска страна, притом, на идеолошким позицијама ништа не губи, јер наречену политику води искључиво са позиција одбране независности и суверенитета. У складу са тим, Ћилас је, упоређујући интересе и намере обе стране, истицао видне разлике, јер "... они би хтјели да ту нешто профитирају, док ми у спољнополитичким односима стојимо чврсто на нашим позицијама, на марксистичким позицијама и нећемо примити никакве услове који би нас поколебали у тим принципима и обавезали нас на нешто што би било против нашег схваћања. Нама је потребно да стојимо као чврсти зид, јер ми не бисмо дозвољавали да неко иде преко нас. Зато нам и дају оружје. Ми ћемо то оружје узети и то треба да разумију сви чланови наше Партије, па и сваки грађанин наше земље... Данас цио свијет зна, а нарочито сви прогресивни људи знају, да нисмо продали наше земље Западу и да не идемо никаквим ревизионистичким путем, то јест да нисмо скренули с пута социјализма којим идемо..."⁸⁷⁹

⁸⁷⁹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 613-615.

Поједини представници западних амбасада нису пропустили да пропрате коментарима заседање Четвртог пленума. Из америчке амбасаде у Београду послат је, 5. јуна, телеграм Стејт Департменту и амбасадама у Москви и Паризу, у коме се наглашава да су реферати Ранковића и Ђиласа и закључци са Пленума, побудили велику пажњу страних посматрача, са утисцима да они могу да изазову "извесну либерализацију унутар КПЈ и политичког апарата". То ће, како стоји у телеграму, "наводно смањити обавезно и неселективно аминовање партијских изјава, дозволити слободнију унутарпартијску дискусију, укључујући и расправу западним методама, и да ће резултирати попуштањем полицијских метода", што не значи допуштање деловања ванпартијској опозицији. На крају се закључује да понашање југословенског руководства одражава жељу за преузимањем идеолошке иницијативе од Информбироа и прибављање наклоности у западном свету кроз прокламовање либерализације.⁸⁸⁰

Своје погледе по питању могућности развоја социјализма на Западу, Милован Ђилас је био спреман да подели и са западном јавношћу. Одговарајући на питања новинара *United Press*-а, 1952. године, Ђилас је додатно појаснио своја гледишта (већ представљена југословенској јавности крајем 1950. кроз чланке у *Борби*, односно брошуру *Савремене теме*) о савременом капитализму на примеру САД. Ђилас је америчком новинару одговорио да у америчком капитализму има "социјалистичких елемената" и да су они "у неким погледима" у том правцу отишли прилично далеко. То су по Ђиласу била "планирања у џиновским размерама", приватна својина која још постоји али је она "обезличена", повећање улоге државе итд. Затим је Ђилас био врло отворен и оптимистичан по питању америчке "социјалистичке" будућности: "Америка може да напредује само у правцу социјализма, пошто не би било корисно за њу да остане капиталистичка држава. Она може да игра светску историјску улогу какву би требало да игра само као социјалистичка земља, а не као капиталистичка, каква је сада. Али она не треба баш тако страшно далеко да иде да би дошла до социјализма, пошто су социјалистички елементи врло јаки у њеној економији, иако социјалистички елементи нису јаки у самом друштву... Уопште је неправилно казати да може да буде од користи да Америка остане капиталистичка земља, односно неправилно је тако поставити питање, пошто она мора да престане да буде капиталистичка. Према томе нема никаквог смисла да говоримо да може једна назадна појава да буде корисна... Што

⁸⁸⁰ *The Charge in Yugoslavia (Beam) to the Secretary of State, Belgrade, June 5, 1951, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p 1800-1801.*

се тиче социјализма, у Америци су направљени већ циновски кораци у том правцу без обзира на то да је тамо капиталистичка влада и капиталистички однос снага. Америка неће моћи да напредује без национализације, а самим тим ће правити велики корак ка социјализму..."⁸⁸¹ Милован Ђилас је америчком новинару изнео основну тезу на којој је градио овакве своје претпоставке, а по њој промене ка социјализму у САД-у могуће су услед дотадашњег развитка капитализма и промена које су услед тога "преобликовале" сам капитализам, посебно амерички. Према томе, промене у правцу социјализма дошле би заправо као историјска нужност: "У Америци велики монополи као појава у самом капитализму негација су старог класичног капитализма. То је још увек капитализам, али капитализам развијен до ивице социјализма. Тамо још увек постоји слободна конкуренција, али не више у старом смислу, него међу монополима. Развитак монопола ишао је даље него што је предвидео Лењин. Извоз робе, то је карактеристика Марксовог капитализма, а монополи су негација тога. Битно у развијеном капитализму јесте извоз капитала неразвијеним земљама."⁸⁸²

Појаве које би по Ђиласу требало да доведу америчко друштво до социјализма биле су, пре свих, актуелна бесплатна помоћ САД-а неразвијеним земљама, која као "социјалистички елемент у америчкој економији" и последица наглог развоја производних снага, представља део "економске законитости" и води у правцу социјализма, затим, развој атомске енергије и њена национализација која ће у будућности пак довести до национализације крупног индустријског капитала и, коначно, пораст бирократије која се по Ђиласу "увек појављује паралелно са социјалистичким елементима". Како би нагласио одсуство политичке опасности од СССР-а, које би евентуално биле последице таквих тенденција, и тиме умирио свог

⁸⁸¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, САД, 109-VI-33, *Разговор између друга Ђиласа и Едварда Корија, дописника United Press-a (1952)*, стр. 1.

⁸⁸² *Исто*. На питање саговорника да ли би можда, бар привремено, из прагматично-политичких разлога, било боље да се очува амерички "монополистички капитализам", односно спречи "разорно дејство" револуционарних мера на америчку привреду и економију, Ђилас је био упоран у својим ставовима, показујући притом и идеолошку непопустљивост: "Уопште је неправилно казати да може да буде од користи да Америка остане капиталистичка земља, односно, неправилно је тако поставити питање, пошто она мора да престане да буде капиталистичка. Према томе нема никаквог смисла да говоримо да може једна назадна појава да буде корисна. Мора се гледати на Америку у оквиру светских односа а не као изоловану појаву. Ако тако поставимо питање онда не би никада могли да изађемо из зачараног круга старог Марксовог капитализма, који је важио од Октобарске револуције до данас. Сада се отвара нова епоха и то није више епоха гдје је монополистички капитализам једина доминирајућа сила на свету. Он још постоји, али има и других доминантних појава у економији. Кажем, ово је нова епоха и потребно је да стварамо нове теорије које њој одговарају." (*Исто*, стр. 1-2).

саговорника, Ђилас је рекао да би мере у том правцу могао спровести "неки нови социјалистички Рузвелт који не би у исто време био руски Квислинг и не би издао националне интересе Америке."⁸⁸³ Да је Ђилас и сам био свестан одударања извесних делова својих размишљања не само од доскорашњих идеолошких ставова, него и од тада још увек званично владајућих погледа у Југославији, говори и то да је своје речи пред америчким саговорником повремено називао "јеретичким".

Ђиласова преиспитивања у односу на Запад огледају се и у његовим виђењима начина на који је деловала југословенска пропаганда. У том погледу, Ђилас готово потпуно одбацује старе форме и начин рада, односно идеолошка обележја и опширне информације, залажући се за редукцију садржаја и прилагођавање западном конзументу и његовом укусу. На састанку Спољнополитичке комисије ССРНЈ, 22. априла 1953, Ђилас је рекао да пропагандни материјали "не одговарају више данашњим задацима", да се издају "скупе публикације" и да оваква издања представљају "форме бирократске пропаганде" и да "не дају резултате", наглашавајући, притом, и да материјал "не треба да буде пропагандни већ информативни". "Треба се ограничити", сматрао је Ђилас, "на штампање скромнијих билтена са информацијама и више развијати сарадњу наших људи у часописима страних масовних организација и тражити њихову сарадњу у нашим. Треба се ослободити претензија да можемо да вршимо некакав пресудни утицај са нашом пропагандом. У тој вези је интересантно да је Југославија као земља најпопуларнија тамо где је наша пропаганда најмање деловала, као у Бурми на пример. Даље треба развијати друге форме контаката, као размена предавача итд".⁸⁸⁴

Сарадња

Сарадња са Западом, на коју се југословенско државно и партијско руководство одлучило у годинама после резолуције Информбироа и сукоба са СССР-ом, представљала је апсолутни преседан у дотадашњој међународној политичкој пракси. "По први пут у историји међународних односа долази до појаве да једна држава

⁸⁸³ Исто, стр. 2-3.

⁸⁸⁴ АЈ, КПР, П-3-6-2/1, *Записник са састанка Спољнополитичке комисије ССРНЈ одржаног 22. априла 1953. године.*

комунистичког опредељења сарађује искључиво са државама потпуно супротне ("западне") идеолошко-политичке оријентације".⁸⁸⁵ Ове речи Драгана Богетића указују на чињеницу колику је "политичку тежину", а са њом и одговорност, не само политичку већ и историјску, поменута одлука собом носила и недвосмислено потврђују сложеност саме ситуације и неизбежне политичке тешкоће са којима се Југославија у то време суочила.

Основна карактеристика југословенско-западне сарадње била је поклапање међусобних политичких интереса у специфичним међународним околностима тога времена. Запад је у тој сарадњи као главни интерес видео део глобалне политичке стратегије сузбијања утицаја СССР-а у свету и ширења комунизма ван "орбите" његовог плитичког утицаја. За Југославију је то значило ништа мање од "животног интереса", односно опстанка на међународној политичкој сцени и одбране елементарних атрибута независности и суверенитета. Сарадња са Западом се, према томе, Југославији наметнула као неминовност услед "немогућности да се на другачији начин одупре притиску СССР-а и источноевропских земаља..."⁸⁸⁶ То међусобно "препознавање" довело је временом у пракси до попуштања стега непомирљивих идеолошких и политичких ставова две стране (иако званично оне никада нису нестале, напротив, увек су биле присутне и "стајале" на путу развоја сарадње, доводећи је повремено у питање и "опомињући" политичке партнере на "идеолошке обавезе" према себи и својим интересима).

Пошто Југославија и Запад нису били, нити су могли да буду, ништа више од прорачунатих сарадника, свака од страна је пред собом имала планирани стратешки циљ. Поред непосредних стратешких интереса Запада у сузбијању утицаја СССР-а и Источног блока на пољу светске политике, према Југославији је постојао и дугорочнији политички план. Како поједини аутори указују, крајњи план Запада са Југославијом био је њено постепено превођење на своју страну (пре свега преко одбрамбених аранжмана са НАТО пактом) и, уколико услови то буду дозвољавали, претварање у парламентарну демократију западног типа.⁸⁸⁷ Управо неведени потенцијални "крајњи циљ" Запада

⁸⁸⁵ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952 – 1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, str. 7 (даље: D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad...*).

⁸⁸⁶ *Isto*.

⁸⁸⁷ Позивајући се на америчке изворе, Дарко Бекић цитира делове документа који говори о "краткорочним и дугорочним циљевима америчке политике" према Југославији: "... непосредни циљ, у свијетлу Титова изазова Стаљину и [нашег] става да титоизам треба одржати као ерозивну и дезинтегрирајућу снагу унутар руске 'зоне власти', јест да се извуку максималне политичке предности из

према Југославији не треба губити из вида када је реч о политичкој и идеолошкој делатности Милована Ћиласа. Наиме, услови за то били су постављени у започињању процеса демократизације југословенског друштва и напуштања совјетског концепта, а Ћилас је управо у тим активностима био нарочито ангажован и истакнут.

Југословенско руководство је, с друге стране, било у потпуности свесно дате ситуације и, рекло би се, прилично хладнокрвно расуђивало по питању позитивних и негативних последица сарадње са Западом. Очигледно свесно крајњих намера Запада, оно је политици сарадње приступило са великим степеном опрезности, водећи при том рачуна да не пређе одређену "границу" која би земљу полако, али сигурно одвело у супротни табор, а самим тим и у промену друштвеног и политичког система. О томе Драган Богетић пише: "Тако нешто ни у једном моменту није било прихватљиво за југословенско руководство, а сама хипотетичка опасност оваквог следа догађаја била је довољна да оно са великом резервом гледа на своју актуелну међународну позицију. Стога је оно у сваком моменту било приморано да добро вага у којој мери одређен облик сарадње са Западом води јачању националне независности Југославије и унутрашњег политичког система, а у којој мери он има супротну тенденцију".⁸⁸⁸

Сарадња Југославије и Запада одвијала се на разним пољима и у неколико етапа. Југославија се после избијања сукоба са СССР-ом нашла у веома тешкој финансиској и економској ситуацији, а непосредна опасност од агресије са Истока наметала је велику потребу за наоружањем и сваку врсту војне помоћи, па се осим политичке подршке сарадња са Западом интензивно одвијала и у поменутим сферама.⁸⁸⁹ Етапе кроз које се југословенско-западна сарадња одвијала могу се пратити од краја 1949. године, када је са југословенске стране донета одлука да се сукоб са СССР-ом интернационализује (званично на Четвртог заседању ОУН у Њујорку). Затим следе године интензивног повезивања са Западом и прекида скоро свих односа са Истоком (услед потенцијалне агресије на Југославију), период у коме је "... Југославија била искључиво упућена на

ове свађе унутар комунистичке обитељи." Дугорочни циљ формулисан је као: "... повратак ове земље као демократског, неовисног члана међународне заједнице, који сурађује и приклања се Уједињеним народима, који је спреман да у цијелости придонесе међународном миру и благостању." (FRUS/1949/Vol. V/p. 941, цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 97).

⁸⁸⁸ D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad...*, str. 8.

⁸⁸⁹ У својим мемоарима Ћилас је о томе забележио: "Наиме, ми смо већ примали помоћ у храни и сировинама западних држава (САД, Британија, Француска), понајвећма из САД. Али наша војска је била ненаоружана и неопремљена. Помоћ у оружју и опреми, нужнију и драгоцену него и у храни, ми дотада нисмо тражили због 'заостале свести' наших комуниста – због тога што би тиме у нашим партијским редовима совјетска пропаганда нашла погодно тле за коминформовску тврдњу о преласку 'Титове клике' у табор 'империјалиста'." (М. Ћилас, *Vlast...*, str. 223).

западне силе и од њих добијала изузетну помоћ, без које јој није био могућ опстанак".⁸⁹⁰ Ова етапа сарадње доживела је свој зенит крајем 1951. и током 1952. године, све до Стаљинове смрти (марта 1953). Наредна фаза обележена је постепеним најављивањем нормализације односа са СССР-ом и када Југославији више није претила војна интервенција са Истока. Међутим, сарадња са Западом је настављена веома интензивно, тако да је Југославија "економски и војно и даље била стриктно везана за западне силе". Оно што је тада било ново, то је појава југословенске политичке доктрине, тзв. "мирољубиве коегзистенције", из које ће се касније развити политика несврстаности. Овај период сарадње са Западом окончан је током 1955. године када је Југославија коначно нормализовала односе са СССР-ом.⁸⁹¹

У годинама крајње заоштрених односа са СССР-ом и земљама "народне демократије", када се чинило да војна агресија представљала реалну опасност, југословенско политичко руководство је било принуђено да од западних земаља затражи помоћ у наоружању.⁸⁹² Већ у јесен 1950. године са Запада је стигао позитиван сигнал. На предлог југословенске стране формирано је трипартитно тело или тзв. Трипартитна комисија, коју су чиниле САД, Велика Британија и Француска, а која је имала задатак усаглашавање и координацију састављања програма војне помоћи Југославији. Међутим, ускоро су, због лабаве координације земаља Трипартитне комисије, САД самостално преузеле већи део иницијативе око програма војне помоћи, тако да су практично оне постале главни партнер Југославије по питању наоружања.⁸⁹³

Југословенско руководство је затим, у складу са поменутих припремама и радом чланица Трипартитне комисије, одредило поверљиве људе који су били задужени за вођење врло деликатних преговора са државним и војним представницима западних сила. Већ крајем новембра 1950. године, у ту сврху је искоришћена посета Владимира Велебита САД, који се нашао у Вашингтону као вођа југословенске делегације за преговоре са Светском банком. На предлог америчке стране Велебит је прихватио

⁸⁹⁰ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad...*, str. 8.

⁸⁹¹ *Isto*, str. 10-11.

⁸⁹² Ђиласова сећања о томе изгледају овако: "У Политбироу се већ одраније, од 1950. године, говорило и о тој нужди за оружјем и о немогућности њеног задовољења: Тито, а са њим војни врх, оштрину тог питања су осећали, па и изражавали, више но други. Али поступци совјетског блока и сазнања о несоцијалистичкој природи и агресивним намерама совјетске владе већ су, до краја 1951. године (вероватно се мисли на 1950. годину – А. М.), били толико уврежени и раширени да су се – по оцени Тита и Политбироа – могли подузети први кораци за добијање војне помоћи са Запада, односно од САД..." (М. Ђилас, *Vlast...*, str. 223).

⁸⁹³ D. Bogetić, "Laviranja jugoslovenske spoljne politike – vojna saradnja Jugoslavije sa SAD posle sukoba sa Informbiroom", *Istorija XX veka*, 1-2/1993, str. 117-118.

понуђену војну и политичку подршку и Американцима доставио детаљан списак потребног наоружања.⁸⁹⁴ Ускоро је, независно и одвојено од аранжмана исте врсте са САД, југословенско руководство упутило неформални захтев за војну помоћ и другим двома чланицама Трипартитне комисије, Великој Британији и Француској. Са тим циљем су, крајем јануара 1951. године, у Лондон стигли Милован Ђилас и Владимир Дедијер. Истим поводом Ђилас и Дедијер су том приликом, у два наврата, посетили и Париз.

Поменуто је већ да је посета Лондону југословенских функционера Милована Ђиласа и Владимира Дедијера била званично представљена као приватна посета југословенском амбасадору Јожи Брилеју.⁸⁹⁵ Формално, до ње је дошло на позив британског Краљевског института за међународне односе (Chatham House).⁸⁹⁶ Сам начин организовања посете као "приватне", довољно казује колико је она била поверљиве и деликатне природе.⁸⁹⁷ Пошто је био упознат са предлогом Chatham House-а у вези Ђиласовог предавања, југословенски амбасадор у Лондону Јоже Брилеј упутио је крајем децембра 1950. један телеграм Министарству спољних послова у којем, поред

⁸⁹⁴ Опширније о томе: D. Bekić, *n. d.*, str. 200-235.

⁸⁹⁵ Југословенска штампа је овај догађај пропратила неупадљиво, доневши кратку вест следеће садржине: "Министар Савезне владе ФНРЈ Милован Ђилас у пратњи Владимира Дедијера стигао је синоћ у Велику Британију, где ће остати извесно време у приватној посети као гост југословенског амбасадора у Лондону др Јоже Брилеја. На станици у Доверу, министра Ђиласа су дочекали и поздравили амбасадор др Брилеј чланови југословенске амбасаде у Лондону. У част министра Милована Ђиласа британска влада приређује сутра свечани пријем." (*Борба*, 29. јануар 1951).

⁸⁹⁶ "1951. година је била кулминација, у много чему и довршавање, сукоба са Совјетским Савезом. За мене је она почела посетом Лондону – формално на позив Chatham House (Институт за међународна питања), ради предавања о совјетско-југословенским односима, а фактички на позив британске владе. Са мном је ишао и Дедијер, али не само као одговорни функционер него и као преводилац – у успутној, врло поверљивој мисији." (М. Ђилас, *Vlast...*, str. 223).

⁸⁹⁷ Степен поверљивости Ђиласове мисије и потребу њеног држања у строгој тајности (чак и од других амбасада ФНРЈ) најбоље илуструје преписка југословенских амбасада у Риму и Лондону. У телеграму југословенског амбасадора у Риму Младена Ивековића, од 3. фебруара 1951, упућеног МИП-у пред сам крај Ђиласове посете Британији, стоји следеће: "Данас у посети код мене грчки посланик говорио да је примио телеграме из Париза и Лондона о боравку и активности друга Ђиале. Каже да произилази да је ФНРЈ јако угрожена, да би напад могао да уследи у прољеће, да су припреме у суседним земљама озбиљне и да Ђидо није сакривао озбиљност ситуације. И те информације, како изгледа, има и италијански МИП из Лондона... И опет се показало сасвим незгодно да примамо информације о нашим ставовима из руку туђих." (ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 234, *Телеграм Ивековића МИП-у, Рим, 3. II 1951*); На то му је из кабинета помоћника министра иностраних послова Леа Матеса одговорено: "Нисмо ти слали никакве информације о позадини пута друга Ђиласа у Лондон и о његовој специјалној мисији тамо из простог разлога што никакве посебне позадине оли мисије нема. Ђилас је путовао у приватну посету. То наравно не искључује разговоре са службеним енглеским представницима код којих се Ђилас информирао о ставу енглеске владе према Југославији. Међутим, није потребно демантовати оне који око тога пута праве друге комбинације, јер нам у садашњој ситуацији не може шкодити да се говори и више него произилази из стварне ситуације о напетости у нашим односима са руским сателитима." (ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 234, *Телеграм Матеса Ивековићу, 6. II 1951*).

карактера посете, предлаже и организовање низа сусрета и контаката са британским политичким представницима: "Сматрам да би пут и боравак Ћиласа у Лондон требало имати полуприватни карактер и тада енглеска државна администрација не би узимала никаквог учешћа у тој посети. Једино јавно иступање Ћиласа било би предавање у Институту коме би по правилима Института присуствовали само чланови Института – око 150 научних радника који се баве међународним питањима. Замишља се да би предавање било краће и важност се полаже на дискусију... Што се контакта са лабуристима тиче никакве потешкоће неће бити да се друг Ћилас састане са ким код жели сем евентуално са Атлијем а то због карактера посете. Ћилас би био и јавно и стварно гост Амбасадора и контакти би се могли одвијати у неколико ручкова и вечера код мене. Мислим да би један пут позвали групу из руководства лабуриста Сем Вотсона, Моргана, Алис Бекон (Alice Bacon) и можда још неке. Посебно би се састао са министром Беваном, Синвелом, Том Дрибергом, Микардом и то код мене или код Бевана, који ме је иначе позвао на вечеру. Сем тога, ако жели, могао би се састати са Министром иностраних послова Бевином који је већ прихватио мој позив на вечеру, само још нисмо фиксирали датум због његове заузетости... Јасно је да неће моћи да избегне неке позиве (изостављено у документу – А. М.). Од стране Института се помиње посета Оксфорду и Кембриџу. Такође не би било никакве тешкоће да се код мене види са руководством Либералне партије... и евентуално са неким угледним конзервативцима..."⁸⁹⁸

Сазревање одлуке о упућивању југословенских представника Ћиласа и Дедијера у Лондон и Париз ради преговора о добијању помоћи у наоружању, одвијало се у склопу свеукупних активности дотадашњих интензивних државних преговора са представницима Запада о помоћи и подршци Југославији. Одлука је вероватно донета на неформалном састанку Секретаријата Политбироа у Титовој кући у Ужичкој улици, увече 23. јануара, у присутности најужег дела југословенског руководства.⁸⁹⁹ Већ сутрадан, 24. јануара, Ћилас и Дедијер су кренули из Београда преко Париза за Лондон.⁹⁰⁰ Зашто је баш Ћилас одређен за овај задатак и шта му је тачно речено приликом давања инструкција не може се потпуно и прецизно утврдити, из разлога што

⁸⁹⁸ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 68, *Телеграм Брилеја МИП-у, Лондон, 24. XII 1950.*

⁸⁹⁹ D. Векић, *n. d.*, стр. 249; Овај састанак помиње и Ћилас у својим мемоарима: "А пред мој одлазак у Лондон одржан је, код Тита, састанак Секретаријата, на коме ми је наложено да покренем питање помоћи у оружју..." (М. Ћилас, *Vlast...*, стр. 223).

⁹⁰⁰ V. Дедијер, *Veliki buntovnik...*, стр. 259.

се на поменутом састанку није водио записник и о њему, бар за сада, нема писаног документа.⁹⁰¹ Међутим, поуздано се, ипак, може рећи да је том приликом дефинитивно одлучено да се неформално затражи помоћ у оружију од Велике Британије и Француске,⁹⁰² а за Ђиласа се већ знало да ће ићи у Лондон на позив Chatham House-a,⁹⁰³ у вези са планираним предавањем о југословенско-совјетским односима, па је та околност, очито, искоришћена.⁹⁰⁴ Према томе, што се тиче разлога због којег је Ђиласу поверена ова "мисија", извори нас упућују на британске лабуристе и на контакте које је са њима, у то време, Ђилас већ био изградио.

У својим мемоарима Ђилас тврди, што и поједини аутори преносе и узимају као закључак,⁹⁰⁵ да је за овај задатак он изабран управо због својих добрих веза и односа са представницима британске Лабуристичке партије, која се тада налазила на власти: "Лондон, односно лабуристичка влада, нису случајно изабрани за покретање тог питања. Репрезентна лабуристичка делегација, на челу са секретаром Морганом Филипсом и председником С. Вотсоном, већ је боравила 1950. године у Југославији и имала с нашим вођством – највећи део разговора пао је на мене – веома отворене, зближујуће разговоре. И званични односи с лабуристичком владом постали су отворенији и срдачнији. Тако су лабуристи, а и остали европски социјалисти, били не само прелазни ступањ у нашој сарадњи са Западом, него и делатна снага с којом нас је сарадња извлачила из изолованости и ослобађала идеолошких предрасуда о комунистима као јединим истинским представницима радничке класе и социјализма..."⁹⁰⁶ У прилог овом објашњењу говоре и подаци да је Ђилас у то време заиста већ имао изграђене везе и добре односе са британским лабуристима, који су се по свој прилици интензивније развили од посете представника лабуриста Југославији септембра 1950. године.

Поједина Ђиласова писма из кореспонденције са утицајним личностима Лабуристичке партије Велике Британије, несумњиво говоре о томе. Тако је, на пример,

⁹⁰¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 243.

⁹⁰² *Isto*, str. 249.

⁹⁰³ Званичан позив из Chatham House-a Ђилас је добио 28. децембра 1950. године. (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Позивно писмо Chatham House-a Миловану Ђиласу за предавање, 28. децембар 1950. године*).

⁹⁰⁴ Већ 20. јануара, саветник југословенског амбасадора у Лондону Лео Матес, послао је телеграм у коме је изнео и тачан датум Ђиласовог доласка у Париз и Лондон: "Друг Ђилас долази у Париз на путу за Лондон, 26. јануара. Из Париза продужиће за Лондон са Флеш дар 27. у подне..." (ДАМСПРС, ПА-1951, Енглеска, ф. 22, бр. 4793, *Телеграм Матеса из Лондона, 20. I 1951.*)

⁹⁰⁵ D. Bekić, *n. d.*, str. 249.

⁹⁰⁶ M. Đilas, *Vlast...*, str. 223-224.

британски публициста и лабуристички представник Кони Зилијакус (Konni Zilliacus),⁹⁰⁷ 25. октобра 1950, упутио једно писмо Миловану Ђиласу у коме је изнео предлог о својим предавањима која би одржао у Југославији до краја 1950. године.⁹⁰⁸ Тема је требало да обухвата "... покушај представљања (односно "описа" – "describe", како стоји у писму – А. М.) Лабуристичке партије у њеном историјском, националном и међународном контексту". Зилијакус је Ђиласу, веома срдечно и пријатељски, предлагао да се предавања одрже пред широким аудиторијумом, уз активну дискусију (и то на српско-хрватском језику, којег је Зилијакус познавао). Касније би, како је предлагао Зилијакус, то могло да буде чак и штампано и објављено као посебна књига (са предговором познатих личности британске левице, као што је Анојрин Беван, кога је предложио Зилијакус) наравно, уз Ђиласову сагласност.⁹⁰⁹ Југословенска амбасада у Лондону, обавестила је почетком новембра Ђиласа и Матеса о Зилијакусовом предлогу, уз коментаре Зилијакусове иницијативе и опште утиске о његовој делатности. Амбасадор Брилеј, тако, наглашава не велику важност предложених тема Зилијакусових предавања, која се углавном баве оштим питањима ("општа питања капитализма" и "историје Енглеске", као и спољнополитичким питањима Лабуристичке партије). Брилеј, такође, упозорава на политички контекст евентуалне Зилијакусове посете Југославији, наглашавајући бојазан лабуристичког вођства од јачања левог (и револуционарног) крила у партији, што, пак, доводи у везу и са нападима вођства лабуриста на Зилијакуса "када разговарају са нама". У вези са тим, Брилеј наводи и примере својих разговора са појединим лабуристичким челницима који му Зилијакуса, најблаже речено, нису препоручивали за сарадњу. Вреди, такође, поменути и Брилејеве наводе да је Зилијакус у појединим тренуцима умео да искористи скупове посвећене промовисању информација о Југославији (у овом случају конференцију у организацији

⁹⁰⁷ **Кони Зилијакус (Konni Zilliacus, 1894-1967)**, британски лабуристички политичар и публициста. Син финског емигранта, био је дугогодишњи социјалистички активиста и истакнути представник левог крила Лабуристичке партије. Познат као симпатизер совјетске политике и оштар критичар британске спољне политике. Са групом истомишљеника искључен из Лабуристичке партије 1949. године, због противљења оснивања НАТО пакта, после чега је основана Лабуристичка независна група у Парламенту, чији је члан био и Зилијакус. Пошто се разочарао у Стаљина (са којим се сусрео у два наврата), почео је да подржава Јосипа Броза Тита и југословенску политику, тако да је у јавности остао упамћен и као "адвокат" Југославије. Умро 1967. године.

⁹⁰⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-2, *Писмо Кони Зилијакуса Миловану Ђиласу*, 25. октобар 1950.

⁹⁰⁹ "... I would of course also bring out an English edition of the book and put in an epilogue giving the Yugoslav reply to the Western talk about a police state, no opposition etc.etc, together with a foreword by myself or someone else, if possible, Aneurin Bevan. I believe it would do a lot of good at this end in promoting mutual interests, understanding and friendliness and I hope you feel it might do the same at your end." (*Исто*, стр. 2).

британско-југословенског друштва о истини о Југославији) за своје нападе на лабуристичко руководство, што је југословенски амбасадор прокоментарисао речима да није сигуран "да нам тај Зилијакусов напад неће штетити".⁹¹⁰ Тако је, у одговору на Зилијакусово писмо (које је Ђилас од Министарства иностраних послова званично добио 5. децембра)⁹¹¹, 7. децембра, Ђилас љубазно одбио Зилијакусову иницијативу, уз предлог да се предавања одложе и помере "на јесен 1951".⁹¹² Разлоге за овакав став Ђилас је образложио могућим проблемима које би ова идеја могла изазвати: појава конфузије у редовима југословенских комуниста (с обзиром на веома осетљива идеолошка питања у вези са започетим мерама демократизације друштва) и евентуална злоупотреба лабуристичко-југословенских веза у контексту актуелних превирања у Лабуристичкој партији.⁹¹³ Изгледа да југословенска дипломатска и обавештајна служба нису много веровале Зилијакусу. У претходном периоду у више наврата је, телеграмима југословенске дипломатске службе, на Зилијакуса упозоравано као на човека нејасних политичких циљева и, како се сумњало, склоног разноразним интригама. Истицала се и његова наметљивост, као потенцијалног заступника југословенске политике и промотера Југославије у свету, а такође се сумњало и на његову повезаност са Информбироом и совјетским обавештајним службама. Ово последње помиње и Дедијер, у својим сећањима на боравак у Великој Британији са Милованом Ђиласом, 1951. године, током преговора око помоћи Југославији у наоружању.⁹¹⁴

⁹¹⁰ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 2, бр. 1446, *Телеграм Брилеја МИП-у, Лондон, 2. новембар 1950.*

⁹¹¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-2, *Телеграм Министарства иностраних послова Миловану Ђиласу*, 5. децембар 1950.

⁹¹² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-2, *Писмо Милована Ђиласа Кони Зилијакусу*, 7. децембар 1950.

⁹¹³ "... Разлози који су нас руководили да Вам предложимо одгађање јесу следећи: Прво, унутарњи: код нас је сада актуелно питање разрађивања борбе против бирократизма, појаве државног капитализма и сл., о чему сте и ви сами, свакако, већ у курсу. Организовање једног актива о коме смо говорили – могло би, у датој ситуацији (подвучено у документу – А. М.), са предавањима на Вашу тему, да изазове извјесну идеолошку пометњу (тачније речено, да ослаби смјер и оштрицу борбе коју водимо, а с друге стране, да постави у Партији проблеме лабуризма, који идеолошки нису толико актуелни, иако је актуелан наш политички контакт с лабуристичким покретом). Друго, спољни: молимо да у данашњој ситуацији, у доба превирања унутар лабуристичког покрета и нашег већ успостављеног контакта чак и с лабуристичким врховима, могао би се тамо створити утисак да смо ми иницијатори тог превирања (тачније: неко би то могао злонамерно да искористи, јер је јасно да ми не можемо бити иницијатори, пошто се ствари развијају на бази самих међународних услова у цјелини, а британских услова напосе). Из тога излази, да би то у овом тренутку, могло и Вама и нама да штоди. Према томе, не треба ни најмање да сумњате у то да ми остајемо код договора са Вама, с тим да треба да заједнички изаберемо погодан тренутак." (*Исто*, стр. 1-2).

⁹¹⁴ Дедијер наводи један занимљиви моменат како је открио да Зилијакус ради за совјетску обавештајну службу: "При поласку из Београда, Тито ми је дао специјалан задатак. Ако Ђилас успе да обави ову

Из писма Моргана Филипса, генералног секретара Лабуристичке партије, упућеног Миловану Ђиласу 29. децембра 1950, види се да је Филипс са Ђиласовим предавањем на Chatham House-у, које је требало да буде одржано крајем јануара 1951. године, већ био упознат и да је показао посебно интересовање са сусрет са њим.⁹¹⁵ У изразито срдачном и пријатељском обраћању (Филипс на крају писма, на пример, предлаже Ђиласу, уколико буде посетио Лондон, и заједнички одлазак на фудбалску утакмицу), генерални секретар британских лабуриста изражава задовољство што ће са Ђиласом "обновити познанство" и истовремено дати прилику осталим члановима Извршног комитета Лабуристичке партије, као и осталим лабуристичким парламентарцима, да га упознају. Такође, у писму још и планира, односно предлаже размену мишљења са Ђиласом о појединим идеолошким питањима.⁹¹⁶ У кратком одговору на Филипсово писмо, Ђилас је изразио задовољство поводом будућих сусрета и разговора и што ће "први пут у животу посетити Велику Британију", а свој долазак најавио за 27. јануар.⁹¹⁷

Ако се узму у обзир наведени односи Милована Ђиласа и британских лабуриста, као и планирано предавање у британском Краљевском институту за међународне

важну дипломатску мисију, моја је мисија да пронађем одговарајући начин како да ту тајну пренесем Русима. Морао сам вредно да радим у Лондону и пронађем начин како да тај сигнал дотурим Стаљину. Очекивао сам да ће ме неки руски шпијуни контактирати, и био сам у праву. Члан лабуристичке партије Кони Зилијакус позвао ме је код себе на вечеру. Био сам добро расположен и хтео сам да га мучим. Бомбардовао ме је питањима, и успешно сам одиграо улогу проклетог сељака са Дунава. После поноћи сам решио да му кажем истину: британија нам је обећала оружје, и мало побиберивши додао сам, ако нас Стаљин нападне Британија ће нам притећи у помоћ." (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, стр. 364).

⁹¹⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-4, *Писмо Моргана Филипса Миловану Ђиласу*, 29. децембар 1950.

⁹¹⁶ "... we shall be very happy indeed to renew acquaintance and to give other members of the National Executive Committee the opportunity of meeting you. In addition, it would be desirable, if you were in agreement, for you to meet the members of the Parliamentary Labour Party in a private meeting where you would have opportunity of answering questions of Yugoslavia... Also, we could perhaps carry on the discussion on the inapplicability of the Marxian definition of the capitalist society to a modern socialist state..." (*Исто*, стр. 1-2).

⁹¹⁷ Ђилас је писмо завршио, такође, у пријатељском и "релаксирајућем" тону: "... As to the applicability or vice-versa of the Marxian definitions, the life itself will prove their worth. As far as a football match is concerned, I am not a great fan of the game, but if we could see something really good, for instance the Arsenal or the Chelsea, I will accept your invitation very readily, especially since my friend Vlado Dedijer will come with me to England. I plan to arrive in Britain on January 27th." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-4, *Писмо Милована Ђиласа Моргану Филипсу*); Ђиласову сагласност око детаља боравка, југословенска амбасада је саопштила Моргану Филипсу 4. јануара 1951, напомињући и Ђиласову посету представницима британске деснице, а истовремено наглашавајући приватни карактер посете: "Известите Моргана Филипса, да друг Ђилас прима прво ручак са Међународном секцијом лабуристичке странке, друго приватни ручак у Форин офису на коме би био С. Дејвис, вођа либерала и Ентони Идн од конзервативаца. У принципу прима ручак у Парламенту са лабуристичким посланицима као и предавање и дискусију са њима. Прима и посету Дурхаму, ако га сам Вотсон позове... Са Институтом се договорите да ако жели може објавити унапред, да ће друг Ђилас приликом своје приватне посете Лондону одржати предавање. Брилеј." (ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 7, *Телеграм Леа Матеса, 4. I 1951*).

односе, може се са доста сигурности потврдити да се југословенско политичко руководство одлучило за Ђиласа управо из тих разлога. Сматрало се, очигледно, да ће Ђиласове везе са лабуристима бити веома корисне у току преговора са њиховом владом, док је најављено предавање искоришћено као непосредни повод за одлазак. Цела посета је, да поменемо још једном, јавности била представљена као посета "приватног карактера", а Ђилас и Дедијер као гости југословенске амбасаде.

Милован Ђилас и Владимир Дедијер стигли су у Лондон увече 27. јануара 1951. године. Заменик министра спољних послова Ернст Дејвис примио их је 29. јануара, а 31. јануара је у њихову част и у име британске владе приредио ручак, коме је присуствовао и председник владе Клемент Атли. Истог дана примио их је и вођа опозиције Винстон Черчил (о чему је већ било речи). Пред британском јавношћу Ђилас није помињао свој "тајни" део посете, односно помоћ у наоружању, а на питања у вези са тим трудио се да негира југословенске намере у том правцу или, пак, да понуди неодређене и уопштене одговоре. Тако је приликом предавања у Chatham House-у на такво једно питање одговорио: "Ја бих нагађао када бих одговорио ма шта на питање о војној помоћи. Ми не знамо све елементе тог питања и било би потпуно бескорисно када бих ја покушавао да нагађам о тој ствари. Међутим, ми смо били у стању да отклонимо економску опасност... услед чињенице да су се капиталистичке земље случајно показале више социјалистичке према једној социјалистичкој земљи, него Совјетски Савез! Ми смо добили економску помоћ која се углавном састојала од трговинских споразума које смо закључили са западним земљама, изузимајући знатну помоћ у храни коју смо добили од Сједињених Америчких Држава. Ми нисмо добили никакву војну помоћ ма које врсте, а доиста је нисмо ни тражили". А на питање једног од саговорника: "А што се тиче будућности?", Ђилас је узвратио: "Ја сматрам да политички услови нису сазрели за то. С друге стране желео бих додати да нико још није показао приправност да нам понуди такву помоћ".⁹¹⁸

У својим мемоарима, Ђилас веома мало говори о преговорима око наоружања које је том приликом водио у Лондону. Захтев за помоћ требало би да је изнет непосредно премијеру Атлију на пријему (ручку) британске владе, 31. јануара, а у свега неколико реченица Ђилас о томе каже: "Дедијер и ја смо издвојили на трен Атлија и саопштили му да бисмо желели да чујемо мишљење британске владе о евентуалној

⁹¹⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Разно, S/c-394, *Дискусија са предавања Милована Ђиласа у Chatham House-у, 30. јануара 1951. године*, стр. 14-15.

помоћи Запада у оружју. Он је рекао да ће нас позвати и дати нам одговор. После два, можда и три дана, позвали су нас у Даунинг Стрит и увели у салу за седнице владе. Атли нас је одмах сео око себе, за дугачки сто, извадио хартију и прочитао саопштење од једне реченице – да британска влада гледа са симпатијама на наше тражење помоћи у оружју".⁹¹⁹ Ово је све што је Ђилас о овоме забележио у својим мемоарима. По Дедијеровом сећању, састанку са Клементом Атлијем посредовао је Анојрин Беван, док је Титова инструкција била да се Ђилас и Дедијер са председником британске владе виде насамо, због поверљивости разговора: "Председник британске владе прихватио је савет Наја Бевана и позвао нас је у своју резиденцију у Даунинг стриту број 10, на дан 31. јануара 1951. године."⁹²⁰ На састанку смо били само Ђилас и ја, без југословенског амбасадора у Лондону. Тако је Тито наредио због деликатности разговора. Пред нама су били меморандуми Даунинг стрита 10 и посебно заострене оловке. Присутни смо били само нас тројица. Моја дужност је била да преводим. Ђилас је био веома концизан и изнео Титове захтеве. Атли нас је више слушао него што је говорио. Најважнија је била Ђиласова изјава да ћемо у случају совјетске агресије против Европе, и ми учествовати".⁹²¹ У вези са овом, прилично директном и отвореном, Ђиласовом изјавом,

⁹¹⁹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 224.

⁹²⁰ Дедијер овде, вероватно омашком, погрешно наводи 31. јануар као датум разговора са Атлијем у Даунинг стриту. Овај састанак је одржан 2. фебруара, 'после два, можда и три дана', како каже Ђилас у већ цитираном сећању, од свечаног пријема који је у њихову част приредила британска влада (одржаног 31. јануара, када је са Атлијем уговорен састанак у Даунинг стриту о питању помоћи у оружју Југославији).

⁹²¹ V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, стр. 260; Извори, такође, упућују и на податке да је Ђилас имао више састанака са представницима британске владе, по свој прилици одржаних 29, 30. и 31. јануара и 2. фебруара 1951. године. По протоколу Ђиласовог боравка у Британији, састављеног још средином јануара 1951. (послатог од стране југословенског амбасадора у Лондону Брилеја Ђиласу на одобрење и којег је овај прихватио), састанци са представницима британске владе и парламентарних група били су предвиђени за следеће датуме: 29. јануара Ђилас је требало да има састанак са Међународним поткомитетом Извршног одбора Лабуристичке партије, затим састанак у Доњем дому са парламентарним представницима Лабуристичке партије и састанак са лабуристичком спољнополитичком групом, а на крају радног дана био је предвиђен пријем у организацији Ернеста Дејвиса за "угледније народне посланике". За 30. јануар, поред предавања у *Chatam hous*-у, био је предвиђен и састанак са Фицројом Маклејном и "евентуално још неким конзервативцима". У плану 31. јануара била је посета економском одељењу министарства финансија британске владе (*Treasury*), задуженог за планирање, а Ђилас је том приликом требало да се види са министром финансија и његовим помоћником. Истог дана био је планиран ручак у Министарству спољних послова (*Foreign Office*), у присуству чланова владе и опозиције. За 2. фебруар планиран је ручак са министром иностраних послова Бевином, министром горива Нилом Бејкером, министром без портфеља Јунгером и, по могућству, са министром одбране Шинвелом, који је требало да буде одржан у стану југословенског амбасадора. Увече истог дана у плану је била и вечера са министром здравља Анојрином Беваном, на његову иницијативу и који је, како стоји у документу, "изразио жељу да се само види са Ђиласом." (ДАМСПРС, ПА-1951, Енглеска, ф. 22, бр. 4555, *План боравка Ђиласа у Енглеској, 15/16. јануар 1951*). У току Ђиласове посете, међутим, дошло је до извесних промена плана. Наиме, поменуто је да је 2. фебруара, на позив премијера Клемента Атлија, дошло до састанка на коме се разговарало о помоћи у оружју, а који у наведеном плану боравка није био предвиђен. Такође, изненадан је био и позив Винстона Черчила, 31. јануара, а Ђилас је, према писању

Дедијер је забележио још и ово: "Годинама после овог састанка размишљао сам о Титовој поруци Атлију, коју је пренео Ђилас 'да ћемо у случају случају совјетске агресије против Европе и ми учествовати'. Одгонетнуо сам када сам у САД успео да видим текстове разговора Тита с неким од највиших америчких изасланика у Европи. Тито је понављао исту мисао, да ћемо се борити на западној страни против СССР-а..."⁹²² Ни Британци нису остали без свог одговора. У вези са тим треба поменути да се у време Ђиласове посете Лондону у Доњем дому британског парламента водила расправа по питањима војних програма и наоружања. Позивајући се на британске документе, Дарко Бекић наводи речи министра рада Анојрина Бевана поводом тог питања: "... У распарави је било споменуто да би требало издати неко саопћење о Југославији. Влада Њезиног величанства свјесна је потенцијалне пријетње од стране нараслих армија 'сателита', што је још појачана и непријатељском руском и сателитском пропагандом. Свака пријетња Југославији... наравно брине владу Њезиног величанства, па је она у сталном контакту са другим владама..."⁹²³

Амерички извори износе више детаља о разговору вођеном на пријему који је приредила британска влада, 31. јануара. По свој прилици мислећи на тај разговор, амерички амбасадор у Лондону је у телеграму од 31. јануара, обавестио своју владу да је разговору Ђиласа и Атлија присуствовао и амерички државни подсекретар и да је Ђилас том приликом поставио "директан југословенски захтев за помоћ у оружју". Ђилас је, према овом документу, говорио о југословенској потреби за "одређеним наоружањем, машинеријом, сировинама и лиценцама за производњу оружја". Наведене захтеве Ђилас је формулисао у општим цртама без изношења детаља, а поменуо је и могућност финансијског аранжмана путем дугорочних кредита. Такође је предложио и слање југословенских "војних и других стручњака" ради детаљнијих преговора, наглашавајући уз то и важност ових разговора. На крају је додао да је сличне захтеве

британске штампе које наводи Дедијер, имао 30. јануара још један "краћи састанак са Ернестом Дејвисом, подсекретаром" (*The Times*, 1. II 1951; цитирано према: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 360). По поменутом протоколу боравка, Ђилас је требало да борави у Лондону и 3. фебруара, који би био последњи дан боравка, планиран као "слободан дан". Међутим, Ђилас је из Лондона кренуо за Париз, 5. фебруара, што је било најмање дан "више" од планираног времена трајања посете.

⁹²² V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 365.

⁹²³ КСА, February 17-24, 1951, p 11281. (цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 250); V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj. 3, str. 437.

Југославија већ затражила од САД и Француске (приликом његовог боравка у Паризу на путу за Лондон, неколико дана раније).⁹²⁴

На састанку са премијером Атлијем у Даунинг стриту, 2. фебруара, изнесени су југословенски захтеви по питању помоћи у наоружању. Из Ђиласовог шифрованог телеграма, упућеног Ранковићу, види се садржај који се битно не разликује од садржаја из горепоменутог америчког документа о претходно вођеном разговору, 31. јануара. Атли је том приликом саопштио да британска влада има позитиван став према југословенским захтевима, без обзира што му је Ђилас саопштио негативан став југословенске владе у вези приступања НАТО-пакту: "Данас ме је позвао Јохан (Клемент Атли – А. М.),⁹²⁵ и прочитао нам је изјаву која гласи: Разговарао је са колегама (можда недостају речи), али што се тиче нашег става о немогућности да приступимо Атлантском пакту или сличним организацијама као и нашем захтеву за материјалну помоћ рекао је да Британска влада има позитиван, понављам позитиван, став у погледу нашег захтева..."⁹²⁶ Пошто Ђилас ни овом приликом није изнео детаљне захтеве, вероватно је Атлију саопштио исто, или макар приближно исто ономе што се налази у поменутом телеграму америчког амбасадора: "Јохан тражи да што пре пошаљемо захтеве према приоритету, и он ће све то размотрити у оквиру њихових могућности и постојећих обавеза према другима. Захвалио сам му се што су донели позитивну одлуку и нагласио сам да, ако желимо мир, морамо што пре да се припремимо и да је од

⁹²⁴ *The Ambassador in the United Kingdom (Gifford) to the Secretary of State, London, January 31, 1951, FRUS 1951, vol. IV, Washington 1985, pp. 1713-1714.*

⁹²⁵ Ђилас је из Лондона у Београд слао шифриране телеграме, са унапред договореним именима-псеудонимима личности и других назива, а потписивао их је са "Алекса". По сведочењу Дедијера то је урађено како би се избегла опасност деловања шпијуна, а поготову совјетских обавештајаца: "Зато је Тито наредио Ђиласу да све извештаје шаље преко УДБЕ, директно Ранковићу. У Београду су се договорили за посебне шифре. Сви енглески државници су имали посебна имена..." (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 263; видети и: М. Ђилас, *Vlast...*, str. 224).

⁹²⁶ *Ђиласов телеграм Ранковићу, 2/3. фебруар 1951.* (цитирано према: V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 368). У свом реферисању на седници Спољнополитичке комисије ЦК КПЈ, 28. фебруара 1951, Ђилас је потврдио овај став: "У Енглеској сам разговарао по питању Средоземног пакта и изнео им да не долази за нас у обзир ни Средоземни, ни Атлантски, нити било какви слични пактови... и све то су Енглези примили, и у догледном периоду времена не би требало очекивати од Енглеза неки притисак у том смеру, уколико на њих опет неко не притисне..." У Лондону је било разговора и о приступању КПЈ COMISCO-у, (тадашњој међународној организацији социјалистичких партија, једне од претходница Социјалистичке Интернационале основане јула 1951 – А. М.): "... Ја сам тамо са тим лабуристима прилично распрвио то питање COMISCO-а, нашег уласка у COMISCO, и рекао им да се не праве на тој линији никакве комбинације, а да је друго питање, питање наше сарадње са појединим социјалистичким партијама... Према томе то је отпало, они комбинације никакве са COMISCO неће правити. Ја сам им дефинитивно то ставио до знања да ми не би ушли у никакву њихову организацију, што не значи да с лабуристима посебно, или неким социјалистима посебно, да ми не можемо да сарађујемо на одређеној политичкој платформи." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СК, S/a-4, *Записник са састанка спољно-политичке комисије ЦК КПЈ, 28.2.1951, (Утисци друга Ђиласа са пута по Енглеској), стр. 1.*)

изузетне важности да се наш захтев што пре размотри. Одговорио је да се слаже и да што пре припремимо списак како би га они могли одмах размотрити. Рекао је да бисмо могли имати тешкоћа са сировинама због неодлучности Американаца и обећао нам је да ће се ова питања брзо решити...⁹²⁷ Позивајући се на информације добијене од британског Foreign Office-а, амерички амбасадор у Лондону у поменутом телеграму потврђује да је Атли током овог разговора (пошто очито није добио детаљан списак захтева) Ђиласу рекао да Британска влада, како би одговорила на југословенске потребе, ипак, мора добити "листу југословенских захтева, са знацима приоритета и другим појединостима".⁹²⁸ Међутим, Ђилас је сам одлучио да британском премијеру не изнесе припремљени списак југословенских захтева, а у телеграму Ранковићу објаснио је и разлоге зашто их није изложио Атлију, (што значи да је не само поседовао готов списак захтева него је и имао дозволу да их у тој форми саопшти): "... Нисам му дао списак наших захтева јер би то могло изгледати примитивно већ сам одговорио да ћу му га послати преко Брилеја. Сматрам да постојећи списак треба да оставим код амбасадора и да сачекамо док се не вратим у Београд, можда и мало дуже, како не би изгледало да смо нестрпљиви, а можда и да поново размотримо списак".⁹²⁹ На овоме се, по свој прилици, и завршила Ђиласова мисија у Лондону око преговора за помоћ у наоружању Југославији.⁹³⁰ Треба поменути да је Ђилас, нешто касније, предао наведени списак британском Форин офису, а у вези њега су, маја 1951, у Лондон тајно допутовали југословенски заменик начелника Генералштаба генерал Воја Тодоровић и пуковник Вјекослав Колб.⁹³¹

У оквиру исте мисије преговора око помоћи у наоружању, Ђилас и Дедијер су у два наврата боравили и у Паризу. Престоницу Француске посетили су на путу за Лондон и у повратку за Београд. Прва посета трајала је веома кратко, свега један дан, с

⁹²⁷ *Isto.*

⁹²⁸ *The Ambassador in the United Kingdom (Gifford) to the Secretary of State, London, January 31, 1951, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1714.*

⁹²⁹ *Ђиласов телеграм Ранковићу, 2/3. фебруар 1951. (цитирано према: V. Dediđer, Veliki buntovnik..., str. 368).*

⁹³⁰ Последњи телеграм који је Ђилас из Лондона упутио Ранковићу гласи: "Данас полазим за Париз. Вероватно ћу стићи у Београд 11. Потребно је да се списак ревидира и да неко стручно лице дође овамо јер Брилеј не може држати под контролом све, поготову што се тиче датума испоруке и врста тражених материјала... Обавести Брилеја да ли да преда списак захтева пре мог доласка у Београд. Ово је моје мишљење. На списку захтева не би требало ништа мењати. Јуче сам био са Филипсом (Морганом). И Филипс и наши људи се слажу да готово нико није био тако добро припремљен као ми. Енглеска штампа није објавила ниједну непријатну вест." (*Ђиласов телеграм Ранковићу, 5/6. фебруар 1951, цитирано према: V. Dediđer, Veliki buntovnik..., str. 368).*

⁹³¹ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 826, *Телеграм Матеса амбасади у Лондону, 9. V 1951.*

обзиром да су у Париз стигли 26. јануара,⁹³² а већ сутрадан увече били су у Лондону. У мемоарима Ђилас не помиње свој боравак у Паризу у оквиру ове мисије. Из телеграма југословенског амбасадора у Паризу Марка Ристића дознајемо да су Ђилас и Ристић одмах, истог дана, 26. јануара (дан пред Ђиласов полазак за Лондон), имали разговор са генералом Пародијем, секретаром француског министарства спољних послова. Разговор је инициран са Пародијеве стране а говорило се о низу важних питања из дипломатско-одбрамбене области. О томе Ристић пише: "... Разговор се углавном кретао око проблема независности Југославије, њене безбедности и њеног наоружања. Дотакавши се и конференције четворице као и наших економских преговора са Француском и то посебно у вези са војном листом, изложили смо Пародију извесне ставове Југославије, обавестивши га како о нашем гледишту на извесне проблеме у вези са могућношћу агресије и рата, тако и о нашим потребама. Судајући према његовим изјавама Пароди има пуно разумевање за наш став и сагласан је са нашим анализама и закључцима, на пример у томе да би била огромна грешка врбовати Југославију да се веже за Атлантски пакт као и у томе да евентуални напад на Југославију не би могао остати једна изолирана, то јест локализована операција. И Ђилас и ја сматрамо да је овај разговор био потребан и користан, нарочито с обзором на Пародијев пут у Америку. Ђилас ће вас по повратку усмено подробније информисати о конкретној садржини разговора".⁹³³ Непосредно пред полазак за Вашингтон, генерал Пароди се још једном састао са Ристићем, како би проверио тачност својих забелешки које је водио са разговора које је имао са Ристићем (25. јануара) и са Ристићем и Ђиласом (26. јануара), а у намери да их користи "као подсетник за разговоре у Америци". У телеграму упућеном Кардељу, 29. јануара, Ристић поводом тога каже следеће: "... Забелешка је у битним цртама верна, а ја сам извесне детаље прецизирао и подвукао да не би било никаквог неспоразума. Тако сам га, на пример, замолио да нотира да оно што смо му Ђилас и ја рекли о војним припремама код сателита и о потреби да у вези с тим на конференцији четворице буде дато на знање Русима да западни савезници придају велику важност поштовању независности ФНРЈ, као и остало што смо му говорили, на пример да Југославија до сада није добила оружје од западњака. Све то није имало

⁹³² Са Ђиласом и Дедијером у Париз су допутовале и Славка Ранковић, супруга Александра Ранковића, (која се у Паризу задржала још два дана, а после допутовала у Лондон) и сестра Милована Ђиласа, Милка Церовић (ДАМСПРС, ПА-1951, Енглеска, ф. 22, бр. 4793, *Телеграм Матеса из Лондона, 20. I 1951.*)

⁹³³ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, МО и УН, ф. 17, бр. 190, *Телеграм Марка Ристића Едварду Кардељу, Париз, 28. I 1951.*

карактер неког демарша у циљу да му тражимо интервенцију код Американаца, али да га овлашћујемо да може, говорећи из своје иницијативе а не у наше име, поменути да је с нама о томе имао разговор..."⁹³⁴

Из америчких извора сазнајемо како је разговор са Ђиласом и Ристићем утицао на Пародија приликом његовог боравка у САД, који је уследио непосредно након тога. Наиме, француски премијер Плевен, у пратњи генерала Пародија, посетио је Вашингтон, 29-31. јануара 1951,⁹³⁵ где је Пароди имао разговор са америчким представницима о помоћи у наоружању Југославији. Према белешкама америчког дипломате Бонбрајта, Пароди се позивао на разговор са Ђиласом вођеним "неколико дана раније" у Паризу. Француски генерал је том приликом истакао да је његова влада веома забринута око могуће совјетске агресија на Југославију и изразио уверење да је "западним силама у интересу да војно помогну и ојачају југословенску одбрамбену позицију". Своја запажања, како је рекао, заснивао је на уверењу да је јаз између Београда и Москве дефинитиван и да је Тито у стању да заштити независност Југославије, осим у случају спољне агресије већег обима. Из наведеног документа се види да је Пароди био снажно уверен у корисност опције војне помоћи Југославији, да је америчким представницима саопштио да француска влада води преговоре око закључивања "комерцијалног уговора" са Југославијом у вези испоруке веће количине оружја, укључујући и фабрику муниције. Истичући важност помоћи Југославији, Пароди је упитао америчке колеге за мишљење. Позивајући се на "две недавне посете" од стране југословенског амбасадора, од којих је једна протекла "у присуству Милована Ђиласа",⁹³⁶ такође је истакао и велику забринутост са југословенске стране.⁹³⁷

Из наведених докумената би се могло закључити да је Ђиласова посета Паризу имала позитиван ефекат на генерала Пародија, а затим и на француске разговоре са Американцима око помоћи Југославији у наоружању.⁹³⁸ У поменутом америчком документу се наводи још и да су југословенски представници у Паризу, амбасадор Марко Ристић и Милована Ђилас, отворено изразили жељу за подршком Запада Југославији на међународном пољу, што Ристић у цитираном телеграму експлицитно

⁹³⁴ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Француска, ф. 4, бр. 283, *Телеграм Ристића Кардељу, Париз, 29. I 1951.*

⁹³⁵ *Editorial Note*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1709.

⁹³⁶ О Ристићевом првом разговору са Пародијем 25. јануара (без Ђиласа) видети: ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Француска, ф. 4, бр. 163, *Телеграм Ристића Кардељу, Париз, 24. I 1951.*

⁹³⁷ *Memorandum of Conversation, by the Deputy Assistant Secretary of State for European Affairs (Bonbright), Washington, January 31, 1951*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1715.

⁹³⁸ D. Bekić, *n. d.*, str. 252.

не помиње.⁹³⁹ Ђилас и Ристић су очигледно, приликом разговора са Пародијем у Паризу, поступали у складу са инструкцијма из Кардељеве циркуларне депеше, упућене још 9. јануара 1951. амбасадама у Вашингтону, Лондону и Паризу, а у којој се сугерише да се ступи у контакт са "првим помоћницима Министарства иностраних послова" поменутих земаља и да се са њима разговара о актуелним безбедносно-политичким питањима, али у одмереној и резервисаној форми.⁹⁴⁰ Међутим, Западњаци су, по свој прилици, ове разговоре, међу којима и Ђиласов и Ристићев са Пародијем, окарактерисали као "отворено тражење помоћи од Запада".

На повратку из Лондона, Ђилас и Дедијер су поново боравили у Паризу, где су остали два дана и имали већи број контаката и разговора са личностима из француског политичког и интелектуалног миљеа, а притом се водило рачуна и о приватном карактеру Ђиласове посете. О томе амбасадор Марко Ристић 7. фебруара, у свом извештају Министарству иностраних послова, пише: "Ђиласов боравак у Паризу задржао потпуно приватан карактер, подвучено је данас у новинама да је код мене у гостима и полузваничним коминикеом на радију да није ни тражио ни имао званичне контакте. У истом коминикеу каже се да се Француска, САД и Енглеска нису консултовале поводом вести о порасту притиска на нашим границама, него су само измењале информације. Поред разговора са Шпанцима Мантиелом и Дел Бариом, Ђилас је имао заједничку конференцију, у облику невезане дискусије, са извесним бројем наших пријатеља и донекле нама блиских француских политичких личности и интелектуалаца. Ова дискусија је несумњиво била корисна. Осим тога приредио сам синоћ у Амбасади пријем у вези са Ђиласовим боравком, на коме је било око 300 лица пробраних по разним критеријумима, међу којима неколико чланова Владе, низ амбасадора и врло много најугледнијих личности из политичког и културног света. Овај пријем омогућио је Ђиласу да, задржавајући приватни карактер своје боравку, има низ интересантних сусрета и разговора, међу којима је један од најзначајнијих разговор, у извесном смислу врло конкретан, који је имао са Мау Лејеуене-ом, чланом Владе, државним секретаром за рат. О том разговору, који се тичао могућности даљих

⁹³⁹ "In a brief separate memorandum of conversation, Bonbright reported Parodi's statement that when Djilas and the Yugoslav Ambassador in Paris called upon him a few days earlier in Paris, they had informally suggested that Yugoslavia would be grateful if, in any forthcoming meeting of the Council of Foreign Ministers, the Western powers could do something for Yugoslavia..." (*Memorandum of Conversation, by the Deputy Assistant Secretary of State for European Affairs (Bonbright), Washington, January 31, 1951, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1715*).

⁹⁴⁰ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, МО и УН, ф. 17, бр. 41, *Циркуларно писмо Кардеља амбасадама ФНРЈ у Вашингтону, Лондону и Паризу, 9. I 1951.*

војних набавки из Француске и у коме је Лејевне спонтано понудио своју највећу помоћ и подршку, причаће вам сам Ђилас усмено..."⁹⁴¹

Поједини аутори оцењују да је Ђиласова лондонско-париска мисија, упркос "помало импровизаторском наступу",⁹⁴² била у суштини успешна. "Титов налог Ђилас је веома успешно извршио и гаранције су добијене. Влада Велике Британије дала је у Доњем дому јавну изјаву у том смислу",⁹⁴³ забележиће Владимир Дедијер. Међутим, Дедијер је такође и мишљења да је, без обзира на своју успешност, мисија имала изразито "технички карактер", односно да је улога њега и Ђиласа била у спровођењу техничких детаља већ уговорене сарадње: "Тито је разговарао и уочи мога и Ђиласовог поласка у Лондон. Касније, када сам дошао до докумената, увидео сам да је Тито све то лично свршио са врховима САД, а ми смо имали само техничку улогу".⁹⁴⁴ У сваком случају, документи потврђују да је Ђиласова посета Лондону дала прве позитивне резултате већ недуго после Ђиласовог повратка у Београд. У телеграму југословенске амбасаде у Лондону Министарству спољних послова, од 15. фебруара 1951, каже се следеће: "Према ноћашњој изјави Министра рада Бевана у парламенту између западних сила су у току консултовања о помоћи Југославији (подвучено у документу – А. М.). Према претходним информацијама новинара Куха изгледа да неће бити никаквих тешкоћа да Југославија добије извесне ратне сировине и полупродукте. Према томе извору Југославија још није тражила оружје од западних земаља, западњацима се поставља као највећи проблем питање стандардне ситуације југословенског наоружања. У току консултовања набачена је сугестија да се за то питање пошаље у Југославију специјална војна мисија западних сила, али за сада је само остало на тој идеји".⁹⁴⁵ Британско и америчко разматрање, у оквиру делатности Трипартитне комисије, помоћи у наоружању Југославије, на основу захтева које је Британцима поднео Милован Ђилас, потврђују и документи америчке дипломатске провенијенције. То се може видети из меморандума помоћника америчког секретара за Европу Стејт Департменту, од 16. марта 1951, у коме се, на основу Ђиласове листе предате у Лондону британској Влади,

⁹⁴¹ ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, Енглеска, ф. 3, бр. 252, *Телеграм Марка Ристића МИП-у, Париз, 7. II 1951.*

⁹⁴² D. Bekić, *n. d.*, str. 250.

⁹⁴³ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj. 3, str. 437.

⁹⁴⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 365.

⁹⁴⁵ ДАМСПРС, ПА-1951, Енглеска, ф. 22, бр. 43741, *Телеграм југословенске амбасаде у Лондону МИП-у, 15. II 1951.*

детално разматра препорука да британски предлог за помоћ Југославији буде прихваћен од стране Трипартитне комисије.⁹⁴⁶

Ако се узму у обзир целокупни југословенско-западни преговори по питању војно-техничке и одбрамбене сарадње у овом периоду, може се рећи да Ђилас у њима, осим повремених "техничких" улога, није имао значајнијих учешћа. То се, по свој прилици, може објаснити Ђиласовим местом и функцијом у југословенској власти, односно задужењима око појединих сектора делатности, из којих су проистицале и његове активности и занимање за поједина питања. У та питања свакако нису спадали ресори одбране и безбедности, па се његова "епизодна" активност на том пољу може објаснити његовом високом политичком функцијом, односно припадношћу најужем државно-партијском руководству, као и самом политичком деликатношћу преговора која је изискивала поверљиву личност за обављање ове дужности. О даљем току преговора око наоружања и о свом учешћу у њима, Ђилас у својим мемоарима каже: "Преговори о добијању оружја са Запада одвијали су се брзо и без тешкоћа: заузет својим послом и својим интересовањем, ја их нисам пратио. А Тито је у интервјуу Ројтеру, почетком марта, и јавно наговестио такву могућност... А слушао сам од наших генерала, највише од Дапчевића, с којим сам се дружио, да су пошилике америчког оружја веома уредно паковане, а само оружје ново новцато... Ипак је – уколико сам тачно разумео – то оружје било на техничком нивоу Другог светског рата, тј. није било најновијих модела: но нас је и то задовољавало, будући да ни наши хипотетични противници нису били боље наоружани, а ратна техника није била знатније поодмакла, сем у млазној авијацији (и атомском оружју, које није ни тражено)..."⁹⁴⁷

Међутим, ово ипак није било једино Ђиласово ангажовање око југословенских преговора по питању помоћи западних сила у наоружању. Наиме, током кризне 1951. године, када је бојазан од хипотетичког совјетског напада бивала све присутнија, југословенски политички врх појачао је и интензивирао преговоре са Западом о војној помоћи (посебно са САД).⁹⁴⁸ Званично, став о прихватању војне помоћи са Запада Тито

⁹⁴⁶ Детаљније: *Memorandum by the Assistant Secretary of State for European Affairs (Parkins) to the Deputy Under Secretary of State (Matheus), Washington, March 16, 1951*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1753-1755.

⁹⁴⁷ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 226.

⁹⁴⁸ "Даљи токови приступања и операционализације програма војне помоћи, који су обиљежили почетак 50-их, представљали су низ сталних активности којима је југословенски државни врх дозирао приближавање Западу и његовом војном савезу. Спровodeћи је под претекстом опште ратне опасности и лоцирајући своје мјесто у тако замишљеној ситуацији на страни западних земаља, југословенски званичници се нису устручавали од вербалног прихватања одређених обавеза и исказивања намјера за

је обелоданио на Четвртом пленуму КПЈ, јуна 1951.⁹⁴⁹ Тако је у октобру 1951. године у Југославију допутовао генерал Џозеф Лоутон Колинс (Joseph Lawton Collins), начелник Здруженог генералштаба америчке копнене војске.⁹⁵⁰ У жижи ове посете налазио се наставак разматрања питања одбрамбене помоћи Запада Југославији у случају совјетске агресије.⁹⁵¹ Амерички генерал се том приликом састао са највишим државним и војним представницима Југославије. У разговорима југословенских званичника са генералом Колинсом анализирана је веома детаљно ратна ситуација у случају изолованог напада на Југославију и питање војно-стратешке сарадње Југославије и НАТО-а. Колинс за преговоре ове врсте није имао овлашћења, већ је сопствена разматрања на ову тему подвео под "свој лични став", а не званични став владе САД.⁹⁵² Међутим, ово питање је имало и додатне политичке импликације. Наиме, генерал Колинс је током посете покренуо питање изградње војних аеродрома и њихово евентуално коришћење за дејства у оквиру савезничких војних операција. Иван Лаковић о томе пише: "Ово питање је имало посебан значај за југословенске војно-дипломатске односе са НАТО-ом, јер је једно било примати западну војну помоћ, а нешто сасвим друго привремено или трајно уступати дјелове државне територије на коришћење западним оружаним снагама... Колико год ова могућност била хипотетичка, она је потврђивала њихову спремност да... ратују на страни Запада, упркос постојећој идеолошкој различитости..."⁹⁵³ И поред политичке осетљивости овог питања, југословенски представници су се са Колинсовим предлогом сагласили.⁹⁵⁴

ближим повезивањем..." (I. Laković, "Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950-1960", u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961*, zbornik radova (ur. Slobodan Selinić), Beograd 2008, str. 280). Видети и: I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006, str. 31-69.

⁹⁴⁹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*..., str. 613-614.

⁹⁵⁰ Идеја о посети генерала Колинса Југославији дошла је на иницијативу америчког дипломате Ејверела Харимана, приликом посете Коче Поповића Вашингтону, маја-јуна 1951. (I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006, str. 42).

⁹⁵¹ Као резултат овог разговора, као и других преговора између представника Југославије и САД-а вођених током 1951. године, уследиће потписивање Споразума о војној помоћи између владе ФНРЈ и САД-а, 14. новембра 1951. године. (опширније: В. Dimitrijević, "Jugoslavija i NATO 1951-1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa", u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961*, zbornik radova (ur. Slobodan Selinić), Beograd 2008, str. 255-274; I. Laković, "Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950-1960", u: *Isto*, 275-291; N. Milošević, "Jugoslavija u američkoj vojnopolitičkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950-1954", u: *Isto*, 307-321; D. Bekić, *n. d.*, str. 292-321).

⁹⁵² Детаљније: I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006, str. 51-58.

⁹⁵³ I. Laković, "Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950-1960", u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961*, zbornik radova (ur. Slobodan Selinić), Beograd 2008, str. 280.

⁹⁵⁴ VA, II odjeljenje, K-14, f-6, 1/1, str. 12-13 (цитирано према: *Isto*, str. 280).

О Колинсовој посети Југославији 1951. године, њеном садржају и последицама, до сада се писало у неколико књига и чланака.⁹⁵⁵ Колинс се приликом два састанка, 14. октобра, сусрео са низом највиших државних и војних представника.⁹⁵⁶ Међутим, слабо се или готово уопште не помиње податак (осим код Дарка Бекића, који даје подробнији опис) да је Колинс имао сусрет и са Милованом Ђиласом, 18. октобра на вечери коју је у генералову част приредио амерички амбасадор у Београду Џорџ Ален. Том приликом Ђилас је са Колинсом веома отворено разговарао о појединим војним и политичким питањима. О том сусрету Ђилас у својим мемоарима пише: "... Имао сам и ја удела, незначајног, у добијању оружја од САД. Наиме, поводом посете начелника штабова америчке војске генерала Колинса, октобра 1951. г, био сам одређен да у име владе присуствујем вечери коју је америчка амбасада давала у његову част. Успут су ми генерали Коча Поповић и Дапчевић сугерисали да од Колинса тражим млазне авионе. Кад сам покренуо то питање, пао ми је на ум и аргумент који би био уверљив за Колинса, будући да се он изговарао – да то није искључиво његова надлежност, да морају најпре снабдети савезнике. Рекао сам му: Ми не схватамо због чега нам не бисте дали млазне авионе – једини разлог који видимо јесу ваше идеолошке предрасуде, јер смо комунисти... – Имао сам утисак да је то деловало на Колинса, који је, иначе, на нас оставио утолико пријатнији утисак што је личио на цивила у униформи. Но макар мој утисак и не био тачан – млазне авионе смо ускоро добили, додуше школске моделе, али и као такве употребљиве за ратна дејства..."⁹⁵⁷ Нешто више о разговору Ђиласа и Колинса (заправо, његову политичку димензију) сазнајемо из телеграма којег је 20. октобра амбасадор Ален упутио Вашингтону. Информације о садржини разговора добио је од госпође Вилфан, која је била присутна као преводилац. Амбасадор Ален преноси да му је гђа Вилфан рекла да је Ђилас током разговора наступао прилично смело, износећи притом идеолошко-политичке ставове о СССР-у као сили која је искомпромитовала реч "комунизам", довела је "на лош глас", а да је Југославија сада у прилици да мора бранити комунизам пред остатком света, односно уверавати га да

⁹⁵⁵ Видети: I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006, str. 51-58; D. Bekić, *n. d.*, str. 309; I. Laković, "Jugoslavija i projekti kolektivne bezbjednosti 1950-1960", u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961*, zbornik radova (ur. Slobodan Selinić), Beograd 2008, str. 280; N. Milošević, "Jugoslavija u američkoj vojnopoličkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950-1954", u: *Isto*, str. 312; B. Dimitrijević, "Jugoslavija i NATO 1951-1958. Skica intenzivnih vojnih odnosa", u: *Isto*, str. 257.

⁹⁵⁶ На првом састанку Колинс је разговарао са генералима Поповићем, Дапчевићем, Вучковићем, Килибардом, Шумоњом и адмиралом Манолом, а на другом са Титом, Матесом, генералима Поповићем и Дапчевићем и адмиралом Манолом. (I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006, str. 51 и 56).

⁹⁵⁷ M. Đilas, *Vlast...*, str. 226.

комунизам није агресиван и тиме, како каже Ален, "измамити подршку Запада за југословенски експеримент".⁹⁵⁸ Према америчкој политици у односу на Југославију Ђилас је био још директнији. Према Аленовом извештају, он је Колинсу отворено рекао, преносећи оно што је био и став КПЈ, да се америчка помоћ Југославији превише заснива на њеној улози у отпору СССР-у, а недовољно на југословенске напоре у социјалном и индустријском напретку. На то је Колинс одговорио да Југославија мора придобити јавну подршку у САД, како би се тиме оправдала одлука Конгреса о знатнијој помоћи Југославији.⁹⁵⁹ То је очигледно значило да САД имају интереса да помажу Југославију само у спољнополитичком контексту, односно, како Бекић каже, само онолико колико је југословенска армија спремна "да на себе преузме део совјетске офанзиве у Европи". За подршку постојећег унутрашњег друштвеног уређења у Југославији САД није показивала склоности.⁹⁶⁰ Уосталом, Ален је у поменутом телеграму то и потврдио наводећи да, и поред Ђиласовог настојања да свет убеди у југословенску посебност, "руководство Југославије, укључујући можда и самог Ђиласа, постепено схвата да ни комунизам ни било који други облик тоталитарног режима никада неће постићи дивљење или подршку у западном свету". На крају је рекао да је неким југословенским руководиоцима искрено казао да комунизам никада неће "слатко замирисати" у САД и да би се са том чињеницом у животу требало помирити.⁹⁶¹

Из докумената, међутим, сазнајемо да на генерала Колинса по свој прилици, Ђилас, ипак, није оставио најбољи утисак. Наиме, у строго поверљивом телеграму југословенског амбасадора у Вашингтону Владимира Поповића, упућеном 24. новембра 1951, лично Титу, налази се извештај о Поповићевом разговору са америчким замеником министра копнене војске Александром, а говорило се о утисцима и позитивним последицама Колинсове посете Југославији. Између осталог, Александар је укратко изнео и америчко мишљење о појединим југословенским функционерима, а на основу извештаја генерала Колинса. Тако Поповић пише: "... Александар је, међутим, такође, желео да нам стави до знања, али у опрезној и завијеној форми, да су стекли

⁹⁵⁸ Ален у свом телеграму пише: "... According to her Djilas admitted USSR had brought word 'communism' into such ill repute that Yugo Govts greatest propaganda job was to convince rest of world communism could be divorced from aggression and thereby elicit west support from Yugo experiment." (*The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of State, Belgrade, October 20, 1951-noon*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1855-1856).

⁹⁵⁹ *Isto*, p. 1855.

⁹⁶⁰ D. Bekić, *n. d.*, str. 309.

⁹⁶¹ *The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of State, Belgrade, October 20, 1951-noon*, FRUS 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985, p. 1855.

утисак да Коча није сасвим уверен у потребу сарадње са њима. Они су наводно стекли такав утисак за време Кочиног боравка овде, као и на основу запажања њихових људи у Београду. Интересантно је при томе споменути да Гошњака много цене, јер сматрају да је популаран у Армији и да ужива ваше апсолутно поверење. Даље, о Марку нарочито па и о Кардељу се најпохвалније изражавају због њихове хуманости и либерализма, док Ђиду као и Кочу сматрају екстремистима са којима је врло тешко у било ком погледу сарађивати (подвучено у документу – А. М.)".⁹⁶²

Са овом "епизодом" у оквиру политичких активности Милована Ђиласа завршава се и његова улога у политици војне сарадње и оружане помоћи Запада Југославији. Остала документа и извори не упућују на значајнију Ђиласову ангажованост по наведеним питањима.

Међународна политичка конфронтација Југославије са Истоком све интензивније је, како се конфликт заоштравао, њено руководство упућивала ка трагању за "алтернативом" у сарадњи на спољнополитичком плану, а коју је све очигледније требало тражити на супротној страни блоковски већ увелико подељеног света. У периоду успостављања политичких веза са Западом, југословенској страни је у том настојању важну "спону" представљала западноевропска левица. Важност сарадње са западноевропском левицом огледала се у практично-политичкој и идеолошкој сфери.

За упознавање и повезивање југословенског политичког руководства са Западом важне су биле посете западних политичких представника Југославији. Југословенска страна је свесно иницирала такве сурете и посете јер јој је сваки политички контакт и веза на Западу била драгоцену подршку у прилогу тадашњој политици. Иако су контакти са појединим представницима западноевропских покрета и партија левнице већ постојали, а поједине личности и долазиле у Југославију (чак и пре 1948),⁹⁶³ озбиљније активности у овом правцу започеле су 1950. године.

⁹⁶² ДАМСПРС, ПА-1951, строго поверљиво, САД, ф. 9, бр. 2239, Телеграм Поповића Маршалу лично, Вашингтон, 24. XI 1951.

⁹⁶³ Видети: АЈ, КМЈ, 1-2-а/120, Пријем британских лабуристичких посланика и подсекретара у Британској влади Џ. Хенрија, С. Бинга и Џ. Ворда Сноуса код маршала Тита, (Београд), 6. IX 1946, стр. 1-4; АЈ, КМЈ, 1-2-а/121, Пријем британског лабуристичког посланика Кони Зилијакуса код маршала Тита, (Београд), 7. IX 1946, стр. 1-4; АЈ, КМЈ, 1-2-а/122, Пријем британског лабуристичког посланика Џона Плетс Милса код маршала Тита, (Београд), 8. I 1947, стр. 1-3; АЈ, КМЈ, 1-2-а/124, Пријем групе британских парламентарца, лабуристичких посланика код маршала Тита, (Београд), 6. X 1947, стр. 1-11; АЈ, КМЈ, 1-2-а/128, Пријем члана британског парламента Кони Зилијакуса код маршала Тита, Београд, 4. IX 1949; АЈ, КМЈ, 1-2-а/130, Пријем бившег посланика британског парламента Кони Зилијакуса код маршала Тита, (Београд), 3. IV 1950.

Прву званичну посету једне велике и утицајне партије Југославији представљао је долазак представника, тада владајуће, Лабуристичке партије Велике Британије, септембра 1950. године.⁹⁶⁴ Лабуристичка партија, несумњиво, представља највећу и најважнију леву западноевропску партију са којима су југословенски комунисти сарађивали у првој половини 50-их година. Посетом британских лабуриста Југославији 1950. године отпочела је, не само сарадња са британском левицом, већ и етапа повезивања са скоро свим релевантним политичким чиниоцима (партијама и покретима) левице у Западној Европи, а нешто касније и у свету. У наредне три године са британским лабуристима су успостављени и одржавани стални контакти и сарадња, било преко званичних посета партијских и парламентарних делегација обеју страна, било преко званичних и незваничних контаката и посета појединих личности. Сарадња са Лабуристичком партијом Велике Британије у овом периоду била је, ван сваке сумње, најсадржајнија и најразвијенија од сарадњи са свим другим партијама и покретима западноевропске левице. У једној југословенској партијској анализи и "рекапитулацији" сарадње са социјалистима у свету из 31. децембра 1953. каже се следеће: "... Могло би се рећи да су се лабуристи од свих осталих социјалиста досада највише ангажовали у давању подршке и контакту са нама... Исто тако може се запазити да добар део осталих партија подешава свој став према нама пошто се претходно упознају са ставом лабуриста".⁹⁶⁵

Прва званична посета британских лабуриста је важна и по томе што је тада Милован Ђилас, будући да је као домаћин Британцима на себе преузео важну и одговорну улогу, упознао истакнуте личности британске лабуристичке партије и успоставио са њима политичке контакте који ће се убрзо претворити у присну сарадњу. Позив представницима британских лабуриста инициран је са југословенске стране, а један од важнијих циљева, ако не и најважнији, био је упознавање гостију са југословенским друштвом. Тим поводом је Британцима био организован садржајан боравак и разговори са најистакнутијим југословенским државним и партијским представницима.

⁹⁶⁴ Видети: Ћ. Штрбас, "Britanski laburisti u Jugoslaviji 1950", u: *Jugoslovensko-britanski odnosi/Yugoslav-british relations, zbornik radova* (ur. dr Petar Kačavenda), Beograd 1988, str. 331-344; Ћ. Штрбас, *Svedočanstva...*, str. 111-117; А. В. Милетић, "Пријем делегације британских лабуриста код маршала Тита у оквиру њихове прве посете Југославији, 1950. године", *Токови историје*, 1/2011, стр. 137-164.

⁹⁶⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, *О досадашњим везама са социјалистима (од почетка – укључујући и 1953), 31. децембар 1953*, стр. 1.

До реализације посете дошло је у периоду од 7. до 19. септембра 1950. године. Чланови делегације Лабуристичке партије Велике Британије били су: председник Извршног комитета Сем Вотсон,⁹⁶⁶ генерални секретар Морган Филипс⁹⁶⁷ и члан Извршног комитета Хенри Ерншоу. За време боравка у Југославији посетили су три највећа града, Београд, Загреб и Љубљану, неколико мањих места и бројне друге објекте у земљи као што су фабрике, затвор у Сремској Митровици и др. Сусрети са највишим државним и партијским руководиоцима Југославије приређени су у више наврата: 8, 9. и 15. септембра, када су одржани састанци са представницима Извршног одбора Народног фронта Југославије (на којима су са југословенске стране учествовали Милован Ђилас, Моша Пијаде, Борис Кидрич, Благоје Нешковић, Милентије Поповић, Светозар Вукмановић Темпо, Ђуро Салај и др.)⁹⁶⁸ и 18. септембра када је представнике Лабуристичке партије примио маршал Југославије и председник Народног фронта Јосип Броз Тито.⁹⁶⁹ Теме о којима се на овим састанцима разговарало обухватале су широк спектар сегмената тадашњег југословенског друштва, пре свега државног и политичког система. Лабуристичке представнике су занимали југословенска економија и привреда, систем функционисања власти и питање демократизације, затим, синдикати, животни стандард, спољна политика, питање слобода, казнена политика и југословенско револуционарно искуство.⁹⁷⁰

⁹⁶⁶ **Сем Вотсон (Samual "Sam" Watson, 1898-1967)**, британски лабуристички политичар и синдикални активиста. У младости радио као рудар. Пре Другог светског рата био је познати левичар и синдикални активиста рударских радника у родном граду Дурхаму. После рата постао је Генерални секретар Националног савеза рударских радника 1945-1963. У британској Лабуристичкој партији био је на дужности председника Извршног комитета 1949-1950. Одликован орденом и витешким титулом 1946. Умро је 1967. у Дурхаму.

⁹⁶⁷ **Морган Филипс (Morgan Walter Phillips, 1902-1963)**, британски лабуристички политичар. У младости радио као рудар. Генерални секретар британске Лабуристичке партије 1944-1961, и први председник Социјалистичке Интернационале 1951-1957. У периоду између два светска рата био је веома активан политичар и представник Лабуристичке партије. После рата имао значајну улогу у политичком животу Велике Британије и Лабуристичке партије. Умро је 1963.

⁹⁶⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду*; АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног савета Народног фронта Југославије са претставницима Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 15. IX 1950. г.*

⁹⁶⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Разговор маршала Тита и претставника енглеске Лабуристичке странке, Београд 18. септембра 1950.*

⁹⁷⁰ У припреми посете Југославији, представници британских лабуриста су формулисали четири основне теме интересовања (око којих се, касније, на састанцима развијала дискусија): степен учешћа маса у економском и политичком животу, сакупљање информација о програму капиталних инвестиција и животном стандарду, изучавање организације Народног фронта и, како су нагласили, "једно питање од велике важности – како се у једној земљи где постоји једна политичка странка, трансмирује политичка власт." (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног одбора НФ*

Милован Ђилас је у разговорима са британским лабуристима учествовао у три наврата, на састанцима са члановима Извршног одбора НФЈ, 8. и 9. септембра (приликом којих је и председавао) и на пријему код Јосипа Броза Тита, 18. септембра. Са састанака су вођене стенографске белешке које, поред информација о садржини разговора, дају и веома добру и прегледну слику о разликама и сличностима у начину размишљања југословенских комуниста и британских лабуриста. Из докумената се види да су разговори две стране отпочели и трајали у изразито пријатељској атмосфери, са наглашеним обостраним разумевањем за политичке и друштвене прилике, као и великим степеном толеранције по питању различитих схватања изградње социјалистичког друштва,⁹⁷¹ али и врло конкретним и јасним питањима постављаних од стране лабуриста, која су понекад добијала и провокативан карактер, праћена живом дискусијом, па чак и благо ироничним коментарима...

Први састанак, 8. септембра, отпочео је са питањима представника лабуриста о начину функционисања политичког система у Југославији, односно "о степену учешћа маса у политичком и економском животу", како су сами формулисали питање. Одговоре су (према Ђиласовом предлогу) давали Моша Пијаде, који је био на састанку задужен за наведену тему, и Милован Ђилас. На питања из економске сфере и стандарда становништва, одговарао је Борис Кидрич, а за одговоре на питања из области демократије у Југославији Ђилас је обавезао себе. Већ на почетку, после излагања Моше Пијадеа, Британци нису разумели правила и начин функционисања појединих политичких институција, да би се разлике у мишљењима испољиле и у каснијим дебатама о економији, привреди и животном стандарду, а такође и о самој демократској суштини југословенског друштва. У покушају разјашњења поменутих проблема, југословенски дискусанти, а пре свих Ђилас, Пијаде и Кидрич, били су

Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду, стр. 3).

⁹⁷¹ Ђилас је на самом почетку разговора са британским лабуристима као основу поставио важност упознавања и размене искустава двеју страна, уз наговештај толерантности и поштовања објективних разлика у политици и идеологији: "Једна ствар треба и нама и њима да буде јасна, без обзира на идеолошке разлике које нас сигурно дијеле, а то је да унапред знамо да из једне узајамно постављене дискусије можемо да научимо и једни и други. Ми нисмо по идеологији, као што вам је познато, присталице западне демократије, али не сматрамо да све што је у западној демократији да не ваља и да тамо нема добрих ствари. То би било глупо. Ми знамо да је та демократија резултат дугог историског развитка и у њој има ствари које по нашем мишљењу нису добре, али има и ствари које су добре. Према томе постоји база за једну узајамну дискусију. Даље, ми знамо да није ништа погрешније него једној земљи која има свој пут развитка, јер свака земља има свој пут развитка, прилазити из перспективе развитка своје сопствене земље и сопствених услова. Гледати Енглеску, на примјер, на бази руског или југословенског искуств, или обрнуто, Југославију на бази релативно дуготрајног мирног развитка какав је био у Енглеској, била би бесмислица." (*Исто*, стр. 4).

истовремено веома детаљни и упорни, али у доброј мери и конфузни, а понекад и контрадикторни. Овде треба напоменути да су југословенски представници, како би пред Британцима што више истакли демократску атмосферу која влада у Југославији, организовали сусрет тако што су себе представили у првом плану као руководиоце Народног фронта, док су партијске функције неприметно биле "потиснуте" у други план.⁹⁷²

Прво што Британци нису разумели, била је сама организација Народног фронта. Говорећи о органима власти у Југославији, Моша Пијаде је, најпре, укратко објаснио историјат њиховог стварања и специфичност услова под којима је њихова структура настала у периоду НОБ-а и револуције, да би потом образложио функционисање представничких органа власти у ФНРЈ, односно "степен учешћа народних маса" у политичком животу земље. Пијаде се трудио да истакне демократичност југословенског политичког система, тако што је нагласио да су сви органи власти у Југославији изборни, почев од Народне скупштине па "до најмањег одбора на селу". Том приликом је посебно поменуо Народни фронт као "огромно широку организацију" сложеног типа која у себи садржи "разне масовне организације", као што су синдикат, омладина, АФЖ, итд.⁹⁷³ Питања лабуриста односила су се на појашњење функције система чланства у Народном фронту, с обзиром на истовремено чланство у другим организацијама које су његов саставни део, односно проблем "дуплирања чланства", како су га кроз питање формулисали. Ђилас, Пијаде и Нешковић су на то, рекло би се са лежерношћу људи који поседују апсолутну моћ политичке и моралне арбитраже у начину функционисања политичког система, понудили (Британцима вероватно прилично конфузан) одговор о "индивидуалном карактеру чланства" како НФ-а, тако и организација које су улазиле у његов састав, а да се чланство у НФ-у стиче извесним моралним и политичким квалификацијама.⁹⁷⁴

⁹⁷² Пошто је Народни фронт формално представљао неку врсту каквог-таквог продужетка парламентаризма, самим тим што су у њему били заступљени и остаци предратних грађанских политичких партија, на овом састанку био је присутан и стари политичар и републикански првак Томић, из странке Јаше Продановића.

⁹⁷³ Исто, стр. 5-8.

⁹⁷⁴ Ради аутентичности и сликовитости приказа овог разговора, који је очито одавао видљиве разлике у размишљању између југословенских комуниста и британских лабуриста, а које су се, рекло би се прилично јасно, читавале у постављању питања и давању одговора, вреди цитирати поједине сегменте из документа:

"...

Хари Ерншо: Да ли постоје извесне квалификације и услови који се морају испунити да би неко постао члан Фронта?

Ђилас је посебно подвукао и утицај КПЈ на делатност Народног фронта. Истичући, како је рекао, "истовентност програма" НФ и КПЈ, нагласио је и разлику у томе што је КПЈ "релативно мала организација изабраних кадрова". Уз још неколицину разлика, Ђилас је посебно истакао улогу КПЈ као "мале, али чврсто организоване политичке авангарде" друштва, изразивши и уверење да ће са процесом

Благоје Нешковић: Треба да има 18 година, да прима програм, да има грађанско право и да је активан у једној фронтовској организацији.

Ерншо: Да ли тај човек или жена мора да потпише изјаву и колика је чланарина?

Благоје Нешковић: Не. Чланарина није фиксирана, треба нешто да да, колико може, али нешто мора да да.

Милован Ђилас: Нешто је обавезно, макар један динар.

Вотсон: Ако неки радник неће да се упише у Фронт, да ли има неке дискриминације?

Благоје Нешковић: Нема. (**Вотсон:** У платама или осигурању?) Ни у чему. Фронт је територијална организација, а синдикат је у предузећу.

Милован Ђилас: Нема никакве дискриминације, сем што могу комшије да га псују.

Вотсон: Али његов синдикат ће да заштити његова основна права био он члан Фронта или не?

Ђуро Салај: Чак сада синдикат заштићује права радника који нису чланови синдиката.

Вотсон: То значи, синдикати имају велику меру независности у земљи.

Ђуро Салај: Апсолутну независност.

Милован Ђилас: Код нас су све организације уствари независне.

...

Морган Филипс: У вези са територијалном базом организације Народног фронта, како синдикати делују на политику Народног фронта и да ли синдикати имају неку територијалну форму организације кроз коју делују?

Милован Ђилас: Немају директно дејство на Фронт.

Благоје Нешковић: Имају координацију као саставни делови Фронта. Синдикат и АФЖ одржавају заједничке састанке о заједничким питањима... (**Ђилас:** Где се јави потреба) али немају никакве везе.

Милован Ђилас: Синдикати имају територијалну организацију свога места, месно синдикално веће, које координира синдикални рад у дотичном месту.

Светозар Вукмановић: Основне организације Фронта имају територијални карактер, дотичним синдикат нема, у томе је разлика.

Ерншо: То значи да свака посебна грана индустрије има свој синдикат?

Ђуро Салај: Јесте.

Ерншо: У набрајању организација које чине саставни део Фронта изведен је синдикат, али задруге нису поменуте. Да ли и оне учествују у Фронту?

Ђилас: Не, Фронт је политичка организација.

Вотсон: Сада говоримо о саставним деловима организације Народног фронта и споменули смо све организације, али смо казали да у Народни фронт свако приступа индивидуално, а то значи да синдикалне организације немају учешћа у раду Фронта.

Благоје Нешковић: На терену у Фронт се уписују чланови тамо где живе, без обзира где раде, где су учлањени у синдикат. У синдикату они су тамо где раде, у подружници. То јест основна организација Фронта и синдикат немају непосредне везе између себе (**Милован Ђилас:** Сем преко неких заједничких савета по неким питањима). Где постоји координација, утицај једне организације на другу?... То долази у рејонском руководећем телу у оквиру места, среза, области, републике и читаве ФНРЈ. Ту споразумно између Фронта, синдиката, АФЖ-а, Омладине, у конкретном свакодневном раду постоји сарадња и ту се заједнички решавају нека питања која су од заједничког интереса, без пбзира на то што су у Фронту изабрани и руководећи људи из синдиката, омладине и АФЖ-а, али су они ту као чланови Фронта, а не као представници синдиката...

Милован Ђилас: У свим тим одборима Фронта има синдикалних руководилица, али не као синдикалних, него изабраних као истакнутих. Политички они су делегирани у Фронту.

Владо Дедијер: Смисао њиховог питања је у томе: они би желели да знају да ли један члан синдиката ако неће, не мора бити члан Народног фронта, да њега не обавезује синдикат да буде члан Фронта. То је суштина његовог питања. (Владимир Дедијер је на састанцима имао функцију преводиоца – прим. А. М.) ..." (*Исто*, стр. 9-11).

демократизације, а услед истоветности програма, доћи "до све већег стапања Фронта и Партије".⁹⁷⁵ На ово објашњење Британци су поставили и питање постојања политичког плурализма, односно могућност кандидовања независних кандидата (ван НФ-а или КПЈ) на изборима. Ђиласов одговор је у том смислу био негативан, али ту констатацију није везао за природу самог система, већ је уз опаску "да се то не догађа у пракси" поручио Британцима да за тим једноставно нема политичке потребе.⁹⁷⁶ На примедбу лабуриста да ће са таквим политичким тенденцијама у Југославији "очигледно бити само једна странка", Ђилас је одговорио на начин у коме се може сагледати и његово тадашње размишљање у сфери демократизације друштва, а које открива благи идеализам (можда чак и својеврсни политички утопизам): "Било би врло добро када би имали једну Партију од 8 милиона чланова. Онда се не би требало бојати тога монополизма. Тада, у ствари, не би било Партије, него би били организовани грађани, који слободно одлучују, а 8 милиона то је све одрасло становништво. Не мислим да ће се онда Фронт утопити у Партију нити Партија у Фронт, него се одвија процес све већег зближавања и брисања разлике између једног и другог. Масе фронтоваца се све више уздижу политички и идеолошки, а комунисти постају све више шири у формама рада".⁹⁷⁷

Кидрич је, затим, покушао да Британцима објасни порекло таквог стања односа КПЈ и НФ-а, наглашавајући важност НОБ-а и револуционарног рата и посебно образлажући разлоге настанка НФ-а као организације која је окупила политичке снаге блиске политици КПЈ и опредељењу за социјалистичку револуцију. Тиме је желео да нагласи својеврсну "спонтаност", као аутентичну политику око опредељења народа за изградњу социјализма са КПЈ као плитичком "авангардом".⁹⁷⁸ Речи Бориса Кидрича су Британцима вероватно изгледале заиста као изражавање једне оригиналне и "ендемичне" политике, какву нису до тада имали прилике да упознају, па их је Морган Филипс

⁹⁷⁵ Исто, стр. 11-12.

⁹⁷⁶ Ђиласово конкретније објашњење Британцима је гласило да "... Партија не врши формално своје кандидације ни у каквим изборима. Фронт врши кандидације и кандидује и чланове и нечланове Партије." (Исто, стр. 12).

⁹⁷⁷ Исто, стр. 13.

⁹⁷⁸ Кидрич је још додао и историјски значај југословенске праксе у погледу доприноса развоју демократских друштвених односа: "... Према томе ово јединство организације Народног фронта јесте један историјски пример стварно најдубље демократије, где се народ одлучио да кује своју судбину... Ми смо научени да чујемо две врсте пребацивања: Руси кажу да смо Партију ликвидирали и утопили се у Фронт, на Западу често кажу да Партија диктира у Фронт. Нити је једно нити друго тачно. Ради се просто о томе да народ, под руководством Партије, изграђује код нас социјализам. То сачињава важну политику и јединство Фронта или под руководством Фронта." (Исто, стр. 13-14).

пропратио коментаром (можда са искреним дивљењем, али пре би се рекло са извесном дозом ироније): "Народни фронт је једна заиста јединствена организација у историји друштва".⁹⁷⁹

Наставак састанка, 9. септембра, био је знатно садржајнији у погледу Ђиласовог испољавања политичких ставова и размишљања о актуелним темама и у упознавању и сучељавању са позицијама британских лабуриста. Основно питање око којег се водила дискусија тичало се проблематике тзв. "трансмисије власти", односно основних карактеристика југословенског политичког система.

Милован Ђилас је сматрао да суштину ове проблематике Британцима треба представити, пре свега, кроз афирмацију аутентичности југословенске револуције у односу на совјетско искуство, тј. искуство болшевичке револуције. Због тога је у његовом излагању уследила шира историјска елаборација у којој је сажето и прегледно обухваћено низ проблема као што су: југословенска револуција као нетипични (некласични) тип револуције у историјском контексту (пре свега у односу на Париску комуни и Октобарску револуцију), затим, тесна повезаност југословенске револуције и ослободилачке борбе за време Другог светског рата, да би на крају из овог историјског континуитета извео најважније узроке сукоба са СССР-ом, односно расцепа између совјетског и југословенског концепта социјализма.⁹⁸⁰ Тиме се, свакако, желело нагласити да сукоб Југославије и СССР-а не представља "дневнополитички" неспоразум, тј. тренутни сукоб интереса двеју социјалистичких земаља које суштински, у ствари, припадају истом идеолошко-политичком блоку, већ непобитну (и неповратну) чињеницу која у себи садржи далеко дубље корене из прошлости (рата и револуције), што је била важна порука на мађународном политичком плану, и то саопштена представницима једног утицајног и снажног представника западноевропске левице, уз то још и на власти у својој земљи.

У наставку разговора Ђилас је путем објашњења проблема решавања бирократизације у Југославији, ставио акценат на разлику у односу на СССР. Британце је требало убедити да југословенски систем, у оквиру овог питања, не представља копију совјетског система, већ динамично друштво које се ослобађа девијација и гради сопствену верзију социјалистичког система. Ђилас је овај процес покушао да објасни на примеру дебирократизације нижих партијских орагана у односу на власт,

⁹⁷⁹ Исто, стр. 14.

⁹⁸⁰ Опширније: Исто, стр. 36-40.

испољавајући притом снажне личне антибиروقратске (па и антидогматске) тенденције (о чему ће више речи бити у наредним поглављима).⁹⁸¹ Ђилас је, затим, у оквиру питања "да ли једна земља може бити демократска са једнопартијским системом", Британцима понудио одговор да је могућа нека врста социјалистичке демократије, тј. "развитак борбе мишљења на бази социјалистичке својине", а да је притом велика препрека совјетско наслеђе у југословенском систему и развијена бирократизација. Том приликом је дотакао и осетљиво питање функционисања власти, односно поделу надлежности у врху власти, сматрајући да у Југославији постоје "многе демократске форме без довољно садржине."⁹⁸² Све је то изговорено са напоменом да је југословенско друштво, тачније афирмација аутентичности југословенског револуционарног искуства, тек у почетном стадијуму изградње и одвајања од совјетског искуства чији је социјализам, како је нагласио, "сумњив". Посебно је био апострофиран став о релативности потребе револуционарних појава у свету, чиме се, свакако, желело указати на одсуство опасности од "проширења" било ког облика револуционарних смена власти на Западу, што је Британцима требало да буде додатни аргумент за политичку сарадњу са Југославијом. Ђилас је по том питању рекао следеће: "Ја бих хтео нешто да додам о томе како ми замишљамо социјализам у свету. Наш покрет то је у ширем смислу један револуционарни марксистички покрет који поштује дела великих марксиста али гледа да их примени а не да их књишки копира. Отуда ми стојимо на становишту револуције. Али не револуције по сваку цену, него тамо где се друкчије не може. А ако се негде може друкчије треба ићи друкчије. Ми друкчије нисмо могли и мислим да смо добро урадили и да је добро било што смо били револуционари, иначе овде би седео или краљ Петар или Рокосовски. У сваком случају велике разлике за Југославију не би било. Дакле, ми сматрамо да сваки раднички покрет треба да има у своме програму: да ако не мже друкчије доћи до социјализма и власти, да треба силом буржоазију да уклони ако она неће мирно да преда власт. Разуме се, то не значи – и то су Маркс и Лењин истицали – да све земље морају проћи кроз револуцију. То не стоји".

У даљој разради овог питања, обе стране су се сложиле по питању важности међусобне политичке сарадње, стављајући акценат на потребу "заједничке заштите од агресије", пре свега мислећи на СССР и Источни блок. Како би што је могуће више

⁹⁸¹ Исто, стр. 42.

⁹⁸² Исто, стр. 43-44.

"умирио" Британце од поменуте "победе социјализма у свету", Ђилас је, трудећи се да буде још уверљивији, поновио став, иначе веома либералан за једног високог комунистичког руководиоца, о различитим могућностима и формама социјализма: "Теоретски се не може, по нашем мишљењу, искључити да се социјализам изграђује и под парламентарном монархијом и под једним много демократским режимом и много суровијим режимом итд..."⁹⁸³ Говорећи о сопственој политици, традицији, политичком наслеђу и спроведеним социјалистичким реформама, лабуристи су се сложили са југословенским представницима у погледу важних политичких поставки уважавања различитих међусобних праваца развитка социјализма и поштовања права на различити пут у социјализам. У том смислу Морган Филипс је нагласио природу британског друштва шаљући тиме јасну и недвосмислену политичку поруку: "Иако ми имамо социјалистичку владу и социјалистичку партију ја хоћу да подвучем да ми немамо социјалистичку привреду. То значи да ће развитак у нашој земљи узети други паравац него што је узео развитак у оним земљама које су имале кратке и оштре револуционарне преокрете у свргавању буржоазије, да ће у нашој земљи имати други паравац него што тај развитак има у Југославији".⁹⁸⁴

Упадљива разлика између британских лабуриста и југословенских комуниста испољила се такође и по питању парламентаризма. Милован Ђилас је покушао да Британцима стави до знања да формално у Југославији поједине парламентарне странке никада нису укинуте, па самим тим ни парламентаризам. На то су представници лабуриста, у дијалогу, супротстављајући своје схватање парламентарне демократије и кроз конкретна питања југословенским комунистима, демантовали Ђиласа и показали да у Југославији парламентаризам, ипак, не постоји.⁹⁸⁵

⁹⁸³ Исто, стр. 47-48.

⁹⁸⁴ Исто, стр. 52-53.

⁹⁸⁵ Дијалог је по том питању изгледао овако:

"...

Милован Ђилас: ... Ја ћу вам рећи једну ствар коју не знате. Код нас постоје формално опозиционе партије. На пример демократска и радикалска партија нису забрањене по закону... Оне нису у Фронту, то су партије Грола и Мише Трифуновића. Али, оне не могу да раде. Прво, не могу да изађу пред масе са својим програмом који је за повратак на старо... А ако би изашли са својим отвореним програмом сукобили би се са законом. Да кажу отворено да су за монархију, сукобили би се са законом. Такви су стварни односи... Практично нема ван Фронта других групација које би могле бити конструктивне или потребне у политичком животу. То не значи да не видимо потребу за даљим развијањем демократских форми. Партије постоје али не раде, постоје само на папиру...

Сем Вотсон: Ја хоћу да вам одговорим у духу пријатељства. Ви имате те партије које имају право да делују али чим би истакли кандидате оне би биле против закона.

Милован Ђилас: Не би.

Сем Вотсон: Може бити да не би, али то се своди на исту ствар.

У наставку су уследила југословенска питања лабуристима у оквиру којих је обухваћено питање даље национализације у Британији и питање могућности економске помоћи Југославији. Једно од питања које је Ђилас поставио лабуристима било је из "осетљивог" идеолошко-политичког домена, а тицало се лабуристичке перцепције тоталитарних режима. Ово питање је било конципирано на основу Ђиласове констатације проблема лабуристичког изједначавања идеологија као што су фашизам и комунизам, а које се пре свега базирало на њиховом поистовећивању од стране лабуриста са тоталитаристичким начином владања. Самим тим се поставило и питање Југославије у којој је комунистичка партија на власти а комунистичка идеологија владајућа идеолошка снага друштва. Из дијалога који је око тога вођен произишао је и заједнички закључак о Југославији као својеврсном "изузетку", односно земљи са којом се могло сарађивати, а тиме је и афирмација југословенског револуционарног искуства и међународна "еманципација" од СССР-а незванично добила и признање од једне од водећих партија западноевропске левице.⁹⁸⁶

Благоје Нешковић: Кандидатуре везане за непријатељски програм повлаче забрану.

Сем Вотсон: Комунистичка партија у Великој Британији не само да има право да истиче кандидате на основи једног програма, него могу да имају програм који желе и какав хоће.

Милован Ђилас: Други се процес одиграва код нас.

Вотсон: О праву може да се говори само онда ако се то право меже извршити у пракси.

Милован Ђилас: Сасвим се слажем. Ја сам и рекао да формално право не значи ништа.

Милентије Поповић: Ми ту разлику у схватању не можемо да потремо.

Морган Филипс: Сваки студент историје друштва зна да у различитим земљама степен развитка зависи од историје и читавог искуства дотичне земље и не треба да покушавамо да једна земља натура другој земљи своје облике и форме.

Милован Ђилас: Али ради се о констатацији да ли је једна земља демократска ако има овакве форме као ми. У томе је суштина. Ако стварно имате учешће маса у власти онда је она демократска, ако омогућавате борбу мишљења тим масама онда је демократска.

Морган Филипс: Читав циљ мога питања јуче био је да добијем слику о степену учешћа маса у том животу.

Милован Ђилас: Мислим да смо се у суштини разумели.

..." (Исто, стр. 54-55).

⁹⁸⁶ Преносимо сегменте разговора који је вођен око овог проблема:

"...

Милован Ђилас: ... У вашем програму се идентификује фашизам и комунизам. Тамо је добро речено да свака нација има право да изабере форму живота и да против комунизма, идиректно је речено, као таквог не би имали ништа против, сем уколико је он резултат експанзивне политике једне државе... Међутим, Југославија је једна комунистичка држава која није експанзивна а то значи да ова формулација идентификовања комунизма и фашизма не одговара. Ја разумем да критикујете Совјетски Савез, али формулација комунизам – фашизам, мислим да је само штетна. Једна је ствар ако би ви говорили о агресивности совјетске владе и упоређивали је са агресивношћу Хитлера. Али формулација идентификовања комунизма и фашизма, пошто смо ми комунистичка земља која је израстала у борби против фашизма и која није правила споразум о Пољској и Летонији, и сличне ствари, очигледно је историјски застарела.

Морган Филипс: У Енглеској се у изради тога програма имала на уму енглеска ситуација. И будућа политичка борба у самој Енглеској. То је формулација уперена против агресивног тоталитаризма који је специфично изражен кроз совјетску политику и у Енглеској свако подразумева, под овим што је речено тамо, идиректно совјетску политику.

Други важан чинилац у контакту који су југословенски комунисти успоставили са западноевропском левицом били су представници француских социјалиста (SFIO).⁹⁸⁷ За разлику од британских лабуриста, везе са француским социјалистима су хронолошки отпочеле нешто касније и биле су знатно суздржаније природе. Незваничне везе и контакти су успостављени током 1950. године, а до реализација првих званичних посета представника француских социјалиста Југославији дошло је у октобру, новембру и децембру 1951, више од годину дана после прве званичне посете британских лабуриста.⁹⁸⁸ Долазак представника SFIO (по замисли њиховог руководства) био је организован у неколико различитих група, које су Југославију посетили у

Милован Ђилас: У другом свету то не подразумевају. Онда треба рећи – совјетска влада или режим у Совјетском Савезу.

Вотсон: Али каква ће бити интерпретација чињенице да смо ми дошли овде. То није једно теоријско питање, то је једно практично питање.

Милован Ђилас: То је јасно. Ја говорим о самом програму који ће читати људи ван Енглеске, па и Југословени. То ће да их збуњује.

...

Морган Филипс: Желим да изнесем потпуно јасан став по овом питању. У нашем програму се потпуно јасно подразумева совјетска врста комунизма, то јест она која је потпаљивала рат са енглеским колонијалним територијама и која је чинила све да спречи економску сарадњу између западних демократија у Европи, чија је форма организације у форми комунистичких партија потпуно ауторитативна... Ово је форма коју је комунизам заузео на западу, у нашим колонијалним територијама и у самој Великој Британији и под тим наш народ подразумева комунизам. У Енглеској Комунистичка партија преко ноћи мења своју политику и ону политику коју је јуче заступала сутрадан се извињава што је заступала и заузима нов курс без унутрашњег разматрања своје политике. По нашем мишљењу у таквој форми комунизма и фашизма не постоје битне разлике. То је став нашег народа. Међутим, ми нисмо никад дозвољавали да такав један став нама икада спречава сарадњу и споразумевање на економском и политичком пољу.

Светозар Вукмановић Темпо: Ја мислим да је штетно по лабуристички покрет ако он изједначава чак и оне комунисте који се изјашњавају против политике Совјетског Савеза...

Морган Филипс: То може бити тачно али до појаве Југославије ми нисмо имали никаквог разлога да сумњамо у то.

Милован Ђилас: Ја и говорим да је та формулација застарела после појаве Југославије.

Морган Филипс: Ми смо баш дошли због тога да видимо на лицу места. Не сме се о једном политичком делу просуђивати пре него што се све добро испита и провери.

Милован Ђилас: Ја мислим да се задовољимо са овим. У светлости тога искуства ви погледајте и ту формулацију.

Морган Филипс: Ја желим да кажем овде да смо баш дошли да постигнемо такво искуство и желим да изјавим да све што чујемо и утиске које имамо, све што смо доживели, да ћемо врло верно да пренесемо у Енглеску. А желим да кажем још и ово да сам био неколико пута у Совјетском Савезу и да ово што сам доживео у овој соби у току ове дискусије, никада нисам доживео у Совјетском Савезу, то јест да у једној дискусији свако има право да устане и да каже своје мишљење и допринесе ономе што се мисли, док у Совјетском Савезу обично изјављују – ја нисам ауторитативан, немам права да дајем право мишљење по политичким питањима итд...

..." (Исто, стр. 68-71).

⁹⁸⁷ **Франсузска секција Радничке интернационале (Section Française de l'Internationale Ouvrière – SFIO)**, франсузска социјалистичка партија која је постојала и деловала од 1905. до 1969. године.

⁹⁸⁸ Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-13, *Посета делегације SFIO Југославији, од 22. новембра до 5. децембра 1951. године.*

различно време.⁹⁸⁹ Треба поменути да су прве делегације (друга половина 1951.) у већем делу биле састављене од мање познатих, па чак и другоразредних политичких личности и да су представљале неку врсту "пробне" посете, односно "претходницу" евентуалне будуће делегације француских социјалиста која би била на високом политичком нивоу.⁹⁹⁰ Таква делегација, састављене од репрезентативних личности, посетила је Југославију тек на пролеће 1952. године.⁹⁹¹

Прва група француских социјалиста посетила је Југославију крајем октобра,⁹⁹² а представљали су их чланови Главног одбора SFIO, Леон Бутбијен (Léon Boutbien),⁹⁹³ Албер Газије (Albert Gazier)⁹⁹⁴ и Андре Фера (André Ferrat).⁹⁹⁵ Ову групу је примио на разговор и Тито, 31. октобра.⁹⁹⁶ Друга група делегата SFIO боравила је у Југославији од 22. новембра до 5. децембра 1951. године. За разлику од групе у којој су били Бутбијен, Газије и Фера, упадљиво је да у овој делегацији није било репрезентативнијих политичких личности, а и резултати посете, према југословенским документима, нису били у великој мери задовољавајући.⁹⁹⁷ Делегација је посетила различите крајеве Југославије, а 4. децембра су имали садржајнији разговор са представницима Народног

⁹⁸⁹ У оквиру планова слања делегата у Југославију, представници француских социјалиста су се, приликом преговора са представницима Југославије током 1951 године, одлучили за слање одвојених, посебних група које би биле оријентисане за поједине секторе друштва. (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-8, *Белешка о сарадњи са SFIO, април 1951*).

⁹⁹⁰ ДАМСПРС, ПА-1951, Француска, ф. 25, бр. 417600, *Телеграм Прице, Париз 21. XI 1951*.

⁹⁹¹ Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Посета делегације SFIO Југославији, од 26. марта до 2. априла 1952*.

⁹⁹² Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-11, *Посета Андре Фера Југославији*.

⁹⁹³ **Леон Бутбијен (Léon Boutbien, 1915-2001)**, француски социјалистички политичар. По занимању лекар. Француским социјалистима приступио пре Другог светског рата и деловао као члан социјалистичке омладине. Једно време био близак троцкистима. Као добровољац учествовао у Шпанском грађанском рату. За време Другог светског рата био је заробљеник у нацистичком логору Дахау. После рата активан политичар SFIO, а 50-их био и посланик у парламенту. Касније постао близак Де Голу. Објавио књигу "Социјалистичке илузије" (1981). Умро 2001. године.

⁹⁹⁴ **Албер Газије (Albert Gazier, 1908-1997)**, француски социјалистички политичар. За време Другог светског рата учествовао на страни покрета отпора. После рата обављао низ дужности у SFIO, био је посланик у парламенту и министар у неколико влада (1945-1958), између осталог социјалних питања и информисања. Умро 1997. године.

⁹⁹⁵ **Андре Фера (André Ferrat, право име André Morel, 1902-1988)**, француски комунистички и социјалистички политичар. Био је члан француске комунистичке партије (1921-1937), а 1937. прикључио се SFIO. За време Другог светског рата био активан у покрету отпора. Члан Извршног одбора SFIO (1946-1956). Умро 1988. године.

⁹⁹⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-11, *Забелешка о разговору између друга Тита и чланова руководства SFIO: Леона Бутбијена, Алберта Газијера и Андре Ферата*.

⁹⁹⁷ Опширније: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-13, *Посета делегације SFIO Југославији, од 22. новембра до 5. децембра 1951. године*.

фронта Југославије, којим је председавао Моша Пијаде.⁹⁹⁸ Посета ове делегације француских социјалиста оцењена је више као "информативна", односно као делегација која је имала за циљ да пренесе утиске о Југославији, па је њен ефекат окарактерисан углавном као пропагандни.⁹⁹⁹ Током боравка делегата SFIO у Југославији, Милован Ђилас се налазио у Паризу на Шестом заседању ОУН.¹⁰⁰⁰

На пролеће 1952. године Југославију је посетила нова делегација француских социјалиста на челу са генералним секретаром Ги Молеом (Guy Mollet).¹⁰⁰¹ Поред Ги Молеа, састав делегације чинили су још и Албер Газије, Тонги Прижон (Tanguy Prigent) и Робер Понтијон (Robert Pontillon), а у Југославији су боравили од 26. марта до 2. априла 1952.¹⁰⁰² На ову посету високих представника SFIO гледало се као на важан догађај, а значај се наглашавао и тиме што се, у току преговора, посебно скретала пажња да је Ги Моле први генерални секретар једне социјалистичке партије који ће посетити Југославију.¹⁰⁰³ Са југословенским политичким руководством су имали сусрет у два наврата, 26. марта, када су разговарали са члановима ЦК КПЈ Кардељем, Ђиласом, Кидричем и Чолаковићем¹⁰⁰⁴ и 31. марта, када их је примио Јосип Броз Тито.¹⁰⁰⁵ Поједини аутори су мишљења да је ова делегација француских социјалиста, генерално, представљала француску политику и да је, у датом политичком тренутку, била од велике важности по југословенско-француске односе: "Управо у вријеме највеће 'гужве' око Трста, док су улицама Београда марширали демонстранти, Тито и његови најближи сурадници разговарали су с делегацијом Француске социјалистичке

⁹⁹⁸ Опширније: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-11, *Састанак делегације Француске социјалистичке странке са члановима Извршног одбора Народног фронта Југославије, 4. децембра 1951. Стенографске белешке.*

⁹⁹⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-11, *Извештај о боравку делегације SFIO, 12. XI, до 5. XII 1951.*

¹⁰⁰⁰ Кардељ и Ђилас су, пре поласка делегације француских социјалиста за Југославију, у Паризу имали разговор са члановима делегације и главног одбора SFIO. (ДАМСПРС, ПА-1951, Француска, ф. 25, бр. 417600, *Телеграм Прице МИП-у, Париз 21. XI 1951*).

¹⁰⁰¹ **Ги Моле (Guy Mollet, 1905-1975)**, француски социјалистички политичар. Пре Другог светског рата, од 1928. године активан у Француској социјалистичкој странци (SFIO), а за време рата члан француског покрета отпора. После рата изабран за члана Доњег дома француског парламента. Био је генерални секретар SFIO (1946-1969), потпредседник Владе (1946-1947, 1950-1951. и 1958-1959) и председник Владе (1956-1957). Умро у Паризу 1975. године.

¹⁰⁰² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Посета делегације SFIO Југославији, од 26. марта до 2. априла 1952.*

¹⁰⁰³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-14а, *Извештај Владимира Дедијера о контактима са социјалистима, фебруар – март 1952*, стр. 3.

¹⁰⁰⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Записник од 26. марта 1952. о разговору између чланова делегације француске социјалистичке партије и чланова Политбироа ЦК КПЈ.*

¹⁰⁰⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Разговор Јосипа Броза Тита и представника француских социјалиста, 31. март 1952. Стенографске белешке.*

партије, на челу с Guy Molletom. Иако је у то вријеме још био у опозицији, истакнути француски политичар зацијело није представљао само своју странку, већ и француску политику у целини."¹⁰⁰⁶

Разговори француских представника са члановима ЦК КПЈ водили су се, у највећој мери, око питања демократизације друштва и развика југословенског социјализма, питања организације власти у Југославији, затим, проблема "превредне и социјалне демократије", аграрног питања, националног питања и тема из области међународне политике. Југословенски представници, пре свих Кардељ и Ђилас, заступали су основни став о постојању различитих начина и путева изградње социјализма. Затим, говорећи о демократизацији наглашавали су мере и планове, пре свега, по питању дебијократизације. Треба поменути и да су, током разговора, француски социјалисти изнели мишљење да југословенски комунисти "и сувише брзо" спроводе мере децентрализације, пре свега због националног питања, због којег би "... Југославија морала још прилично времена многе функције задржати у централном руководству". Највећи проблем је, по њима, представљала бијократија.¹⁰⁰⁷ Француски социјалисти су поставили и питање политичког плурализма, на шта им је Кардељ одговорио да, и поред неких могућности "у каснијем развикау", југословенски комунисти нису за партијски плурализам из разлога што би "у нашим условима вишепартијски систем значио велике компликације", а Ђилас додао и опасност "стране интервенције".¹⁰⁰⁸ Французи су се са овим сложили, али су, ипак, видно стављали акценат на југословенски једнопартијски систем као привремени (прелазни) систем.¹⁰⁰⁹ Занимљиво је да је у једном тренутку, после расправе о југословенској политици у погледу аграрних мера и појединим друштвеним (пре свих бијократским) девијацијама, Ђилас рекао да југословенска партија тренутно доживљава крупне промене и да се ослобађа старих грешака наслеђених из периода копирања совјетског система, а да је СССР толико компромитовао реч "комунизам", да "... ми већ размишљамо да ли има смисла да се наша партија и даље зове комунистичком". На то му је Ги Моле одговорио неслагањем, додавши да никако не треба мењати назив

¹⁰⁰⁶ D. Bekić, *n. d.*, str. 373.

¹⁰⁰⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Записник од 26. марта 1952. о разговору између чланова делегације француске социјалистичке партије и чланова Политбироа ЦК КПЈ*, стр. 4.

¹⁰⁰⁸ *Исто*, стр. 7.

¹⁰⁰⁹ У записнику са овог састанка стоји: "Ги Моле сматра да је недостатак наше пропаганде у томе што ми не наглашавамо довољно да нама тренутна ситуација не дозвољава прелаз на вишепартијски систем, и да би због тога требали савим јасно да кажемо, да ће убудуће сваки појединац моћи слободно да изрази своје мишљење по свим и најосновнијим питањима." (*Исто*, стр. 8).

"Комунистичка партија".¹⁰¹⁰ Када се повела реч о спољној политици, Ђилас је пожелело да Французима "кратко резимира суштину југословенске политике": "Ако СССР нападне Европу, онда ми идемо у рат. Ако пак САД нападне СССР онда ћемо ми размишљати. Ми нећемо никада ићи у никакав агресивни рат".¹⁰¹¹ С друге стране Французи су изнели став да Југославија не треба да приступи Атлантском пакту, јер би то за њу била "компромитација".¹⁰¹²

У разговору са Титом дотакнуто је и осетљиво питање улоге Партије и, теоретски гледано, питање њеног "изумирања" у будућности. Француски социјалисти су, разрађујући у разговору ово питање, покушали да сазнају да ли је могућ прелазак југословенског политичког система на вишепартијски, парламентарни систем. Дискретно, Ги Моле је овај проблем формулисао на следећи начин: "На Западу, где постоје социјал-демократски, револуционарни социјалистички покрети и масе, вас могу још увек бркати са Коминформом, зато што могу сматрати да је код вас држава инструмент Партије, пошто је једнопартијски систем... За напредне људе на Западу било би важно кад би сте могли да им објасните да се ви и у теоретском смислу диференцирате од коминформистичке концепције и да је по вашем схватању једнопартијски систем и диктатура Партије уствари један прелазан систем који није сам себи циљ".¹⁰¹³ Тито се, на ову благу "провокацију", није дао збунити. Својим подужим али концизним одговором дао је до знања француским гостима да вишепартијски систем у Југославији дефинитивно није могућ: "... Социјалистички друштвени преображај је тако крупан у људском друштву да је то немогуће уопште и помислити на неки вишепартијски систем. Ту мора бити јединства мисли и акције, да би се на тој крупној друштвеној прекретници те крупне друштвене ствари могле да оријентишу и спроводе. Али ми смо учинили нешто друго. Ми смо у току рата имали широку базу, имали смо Народни фронт који се после рата још проширио; ту су огромне масе, 8 милиона људи, биле спремне... да иду са Комунистичком партијом. Шта ће онда вишепартијски систем, кад с милион гласача, који имају да бирају своје представнике, усвајају програм Комунистичке партије. Социјализам се не може створити кроз вишепартијски систем. Ја не знам како би се то могло. Оног момента кад би се више

¹⁰¹⁰ Исто, стр. 13.

¹⁰¹¹ Исто, стр. 14.

¹⁰¹² Исто, стр. 16.

¹⁰¹³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-17, *Разговор Јосипа Броза Тита и представника француских социјалиста, 31. март 1952. Стенографске белешке*, стр. 3.

партија сложило на једном програму, онда ту више нема вишепартијског система, него само један. Онда је то јединство мисли и акције, то је фронт". Хладнокрван, очито и веома самоуверен, Тито је даље наставио: "Зато нас чуди зашто на Западу траже вишепартијски систем, зашто хоће да ми идемо натраг, да одбацимо оно што смо до сад постигли. То би био само пут натраг. Код револуционарног преображаја долази у први ред у обзир ликвидација вишепартијског система, без обзира да ли се на власти налази комунистичка или социјалистичка партија... Не ради се о форми, о називу, него о практичном спровођењу идеје. Према томе, немогуће је уопће да заједно постоје вишепартијски систем и изградња социјализма. Ако хоћемо да стварамо социјализам – нема вишепартијског система, и обратно, ако је вишепартијски систем – нема социјализма..."¹⁰¹⁴

Поред званичних посета представника SFIO, у Југославији су и приватно боравиле поједине угледне личности из редова француских социјалиста. Ове, често "приватне" посете су, наравно, биле искоришћене за упознавање југословенских прилика и разговоре са угледним личностима из руководства. Са многима од њих Милован Ђилас је имао сусрете и садржајне разговоре, а теме су се (слично као и код британских лабуриста, а и других представника партија западноевропске левице) у то време тичале актуелних друштвено-политичких и идеолошких токова југословенског друштва, од питања започетог процеса демократизације (њених домета и планова), преко упознавања са основним елементима и процесима афирмације југословенског револуционарног искуства до савремених спољнополитичких питања и међународне позиције Југославије.

Тако, на пример, једна од важних личности која је приватно посетила Југославију био је и Жил Мок (Jules Moch),¹⁰¹⁵ угледни социјалистички политичар, вишегодишњи министар у влади и тадашњи представник Француске у Комисији ОУН за разоружање, а његов боравак је трајао од 5. до 19. септембра 1952. године.¹⁰¹⁶ Том

¹⁰¹⁴ Исто, стр. 3-4.

¹⁰¹⁵ **Жил Мок (Jules Salvador Moch, 1893-1985)**, француски социјалистички политичар и новинар. Потиче из угледне француске војничке породице јеврејског порекла. Пре Другог светског рата био је активан политичар, посланик и министар у влади. После рата био је члан уставотворне скупштине и Доњег дома француског парламента. Током Четврте француске републике (1946-1958) био је осам пута министар (између осталог и министар саобраћаја, унутрашњих послова и одбране). У периоду од 1951. до 1960. био је стални представник Француске у комисији ОУН за разоружање. Социјалистичку партију је напустио 1975. године. Умро 1985. године.

¹⁰¹⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-25, *Посета Жила Мока Југославији од 5. до 19. септембра 1952. године.*

приликом је имао састанак са Титом (5. септембра)¹⁰¹⁷ и са Ђиласом (13. септембра).¹⁰¹⁸ Кратак, али веома концизан разговор са Титом кретао се око следећих питања: демократија и демократизација (у контексту почетне фазе афирмације самоуправног социјализма у Југославији), питање спољне политике и перспективе сарадње са западноевропском левицом, разматрање могућности посебних метода изградње социјализма у различитим земљама (ван утицаја Москве), Титово лично искуство у односу на СССР, питање рата и "ратне психозе" (у свету и Југославији), стање и перспективе сарадње Југославије и Француске, француски стереотипи и предрасуде о комунизму, рад на југословенској пропаганди у Француској и политичке "солуције" у погледу светског мира. У разговору Мока и Ђиласа обухваћена су била важна питања демократизације, децентрализације и дебиروقратизације (департизације одређених функција) у светлу планираних уставних промена (у виду припрема за доношење Уставног закона, који ће бити усвојен јануара 1953). Ђилас је овом приликом француском госту подробно објаснио начин функционисања система власти, посебно "мере" предвиђене у оквиру процеса дебиروقратизације, испољавајући кроз разговор одлучне ставове по том питању, али политички у уздржаној форми, не одступајући превише од званичне партијске линије.

Вреди издвојити још два сусрета Милована Ђиласа са личностима из круга француских социјалиста који су посетили Југославију. Реч је о разговору одржаном 11. марта 1953. године, са Жан Рабудом (Jean Rabeaud), дописником Француске Радиодифузије¹⁰¹⁹ и разговору са француским социјалистом Жан Русом (Jean Rous),¹⁰²⁰ вођеним 24. јуна 1953.¹⁰²¹ Важно је напоменути да су се оба поменута сусрета десила после Стаљинове смрти, која је представљала значајан догађај у спољној политици за

¹⁰¹⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-25, *Разговор Жила Мока и Јосипа Броза Тита, Сплит, 5. септембар 1952.*

¹⁰¹⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-25, *Забелешка о разговору друга Ђиласа са Жил Моком, 13. септембра 1952.*

¹⁰¹⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-30, *Белешке о разговору Милована Ђиласа и Жана Рабуда, дописника Француске Радиодифузије, 11. марта 1953. године.*

¹⁰²⁰ **Жан Рус (Jean Rous, 1908-1985)**, француски социјалистички политичар. Рођен у Каталонији, по професији је био адвокат. Пре Другог светског рата припадао троцкистичкој групи (Болшевичко-лењинистичка група-GBL) у оквиру SFIO, касније постао члан руководства троцкистичке Међународне радничке партије (POI), а затим се придружио Радничко-сељачкој социјалистичкој партији (PSOP). После распада PSOP-а, постао члан Комитета Четврте (троцкистичке) интернационале, али се убрзо одвојио и формирао Национални револуционарни покрет (MNR). После рата вратио се у SFIO, али се убрзо придружио Уједињеној социјалистичкој партији (PSU), да би се 1972. поново прикључио француским социјалистима. Умро 1985. године.

¹⁰²¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-32, *Забелешка о разговору Милована Ђиласа са Жан Русом, 24. јуна 1953. године.*

Југославију, а временски контекст и околности које су уследили, такође, важне прекретнице и за даљу политичку делатност Милована Ђиласа.

Поменути Ђиласов разговор са Рабудом вођен је свега шест дана након смрти Стаљина. Карактеристично је поменути да је Ђилас изразио жељу да се разговор не објављује, већ је предложио да то буде дијалог у необавезној форми. Према белешкама са састанка саговорници су дотакли већи број различитих тема: форме парламентаризма (посебност Југославије по том питању), питање плурализма и индивидуалних слобода, Стаљинова смрт и политичке последице, проблематика организације власти, теорија Партије, Ђиласови утисци из Рангуна, Титова посета Лондону, литература коју Ђилас чита итд. Ђилас је током разговора изразио критику вишепартизма и недвосмислено бранио став о посебности југословенске форме демократије, негирајући и опасност од јачања бирократизма услед монопола Партије. Стаљинову смрт је окарактерисао као позитиван догађај, уз уверење у промену политике и стања у СССР-у.

У погледу конкретнијег испољавања идеолошко-политичких ставова, Ђилас је имао краћи, али доста садржајнији разговор са Жан Русом, припадником левог крила француских социјалиста и идеолошки наклоњеног троцкизму (чијим политичким покретима је пре рата и припадао). Руса су интересовала политичка питања у контексту процеса друштвених реформи у Југославији, као што су проблеми односа комуниста и грађана не-комуниста, положаја жена и мушкараца, односи према револуционарном идеолошком наслеђу (стаљинизму, лењинизму и троцкизму), тако да је Ђилас имао прилике да по тим питањима отворено испољи своје антибирократске, антидогматске и антитоталитарне ставове, али на начин који је показивао како су његови ставови истовремено и део званично прокламоване политичке доктрине у Југославији. Ваљало би овде напоменути да се овај разговор водио свега недељу дана након Другог пленума СКЈ (16-17. јун 1953), на којем је извршен јасан политички заокрет у односу на започету демократизацију и означен почетак постепеног напуштања одлука Шестог партијског конгреса (новембар 1952). Овај догађај је означио и почетак финалног дела пута Ђиласовог разилажења са партијским и државним руководством који ће га на крају довести до пада са власти (о чему ће касније бити више речи). По питању односа према социјалистичким партијама на Западу, Ђилас је Русу овом приликом рекао да су

то "конзервативне партије, али с њима се може дискутовати и треба бити тамо гдје је могуће и гдје има радника".¹⁰²²

Трећи важан представник западноевропске левике са којим је успостављена сарадња била је Социјалдемократска партија Немачке (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD). Успостављање везе и сарадње са немачким социјалдемократима се одвијало знатно спорије од контаката са британским лабуристима и француским социјалистима. Тако је, на пример, и поред ранијих незваничних разговора на ту тему, прва званична иницијатива за посету делегације SPD-а Југославији покренута тек марта 1952. године,¹⁰²³ а преговори око тога ће се продужити кроз целу 1952. и 1953. годину. Међутим, то не значи да се везе са представницима SPD-а нису константно одржавале (углавном преко Спољнополитичке комисије ЦК и југословенске амбасаде у Бону)¹⁰²⁴ и да није било непрестаног унапређивања и изграђивања добрих односа, а такође и посета појединих чланова SPD-а Југославији. У забелешци са једног састанка између амбасадора у Берлину Младена Ивековића и функционера из Комисије за међународне везе на челу са Ђиласом, од 10. децембра 1953, стоји да су везе са SPD у том тренутку биле "присне, пријатељске и честе".¹⁰²⁵ До краја 1953. године у Југославији је боравило неколико важних личности SPD-а, међу којима је било и утицајних политичара и познатих интелектуалаца.

Тако је немачки социјалиста Арно Бериш (Arno Behrisch),¹⁰²⁶ посланик SPD у Бундестагу, оставио занимљиво сведочанство о Југославији у виду чланка објављеног недуго после његове посете (заједно са Петером Бланштајном, такође послаником SPD-а) у пролеће 1951. године.¹⁰²⁷ Наслов чланка је "Југославија – земља супротности и противречности", а Бериш у њему опширно износи своје утиске и ставове о готово

¹⁰²² Исто, стр. 2.

¹⁰²³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-84, *Белешка о разговорима о посети делегације СПД-а Југославији, 1952.*

¹⁰²⁴ Из партијских докумената се може видети да је Милован Ђилас, као председник Спољнополитичке комисије ЦК, имао увида у процес успостављања ових веза, али да је највећи део посла био поверен Владимиру Дедијеру, секретару комисије, и Младену Ивековићу, југословенском амбасадору у Бону.

¹⁰²⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-16, *Забелешка са састанка са другом Ивековићем поводом ситуације у SPD одржаног 10. децембра 1953. године.*

¹⁰²⁶ **Арно Бериш (Arno Behrisch, 1913-1989)**, немачки социјалистички политичар. Рођен у Дрездену. По занимању словослагач. Од 1931. године члан Социјалдемократске партије Немачке (SPD). Због неслагања са националсоцијалистичким режимом у Немачкој од 1934. до 1945. године живео и радио у емиграцији. После Другог светског рата (1946-1961) био посланик SPD-а у Бајерском и Савезном парламенту. Умро у Хофу 1989. године.

¹⁰²⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-16, *Материјал о посети посланика СПД Југославији.*

свим аспектима југословенског друштва, државе, народима, личностима итд.¹⁰²⁸ За нашу тему важан је његов опис Милована Ђиласа, коме је у оквиру чланка "Београдски разговори са Титовим повереницима" посветио посебан одељак у коме каже: "У Шведској зову некога који за свако питање и сваку ствар има готово мишљење, tvärsäkert. Ја сам ретко виђао човека Ђиласове сигурности. Он је за свако питање имао одговор при руци и неки нису били рђави. Он је рекао да југословенски комунисти нису никада били на идеолошким позицијама Руса, јер су они од првога дана увидели неслагање између речи и дела. Ипак је идеолошки притисак Руса био тако јак да се још и данас свуда у земљи могу видети последице тога дејства. 'Ми горе имамо демократију, али је доле деспотија и бруталност нижих органа често лоша'. Ми смо питали Ђиласа шта би се десило ако би један фронтовац једнога дана пре говора Ранковићева да је скоро 50% свих хапшења било неосновано. Ђилас је имао храбрости да тврди да би једна таква изјава остала без последица. Али то сигурно верује само он."¹⁰²⁹ У истом чланку Бериш је истакао и снажно Ђиласово залагање за "личне слободе" али и противљење предлогу увођења "демократске опозиције", које је по Ђиласу требало да значи "враћање", односно повратак на стари парламентарни систем који је уклоњен револуцијом.¹⁰³⁰ Говорећи о једном Ђиласовом теоретском предавању, Бериш је забележио: "Кад сам слушао Ђиласа чинило ми се да сам за округло 20 година враћен назад. Исто тако су комунисти говорили код нас који су већ тада прекинули са московском црквом. 'Ми хоћемо да се вратимо не само Лењину, већ и Марксу', рекао је он. И при том се добија нажалост осећање да је Марксова наука за њега мање упутство за слободно пливање већ више стуб за задржавање".¹⁰³¹ Коментаришући Ђиласов однос према немачким социјалистима, Бериш је истакао међусобну разлику у поимању идеологије и политике: "... Имао сам утисак као да ми апсолутно не говоримо један с другим. Ми смо му изгледали као изанђали лабуристи, јер је рекао: 'Ваше идеје о демократији идентифицирају се са парламентаризмом исто тако као што је за Русе идеја диктатуре пролетаријата дентична са диктатуром бирократије над пролетаријатом. Међутим, не постоје апсолутне форме демократије и ми смо на путу да за нашу земљу развијемо оне форме које су за њу потребне'. То је на крају поново звучало сасвим

¹⁰²⁸ АЈ, 507/IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-16, *Југославија-земља супротности и противречности, од Арно Бериша посланика Сав. парламента.*

¹⁰²⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-16, *"Београдски разговори са Титовим повереницима" (од посланика Савезног парламента Арна Бериша), 7. VII 1951, стр. 2.*

¹⁰³⁰ Исто, стр. 3.

¹⁰³¹ Исто.

разумно".¹⁰³² Такође, Бериш је приметио и Ђиласов снажан идеолошки потенцијал, али и површност, описујући то на следећи начин: "... кад мислим на Ђиласа онда мислим на сељаке које сам у Македонији видео да обрађују поље дрвеним плуговима. Нарочито дубоко нису западали њиву својим старим справама. И при том Ђилас има неоспорно низ особина које би могле да га легитимишу као доброг возача трактора. Штета да он воли дрвени плуг!"¹⁰³³

Међу овим личностима вреди поменути и немачког филозофа и новинара Герхарда Шеснија (Gerhard Szczesny),¹⁰³⁴ који је у октобру 1953. године боравио у Југославији и том приликом разговарао и са Милованом Ђиласом. Шесни и Ђилас су имали сусрет 10. октобра, а разговор се издваја, пре свега, по Шеснијевим прецизно формулисаним питањима која су се тичала важних идеолошко-политичких токова тадашње Југославије.¹⁰³⁵ Шесни је своја интересовања конципирао у пет питања постављених Ђиласу: питање постојања заједничких социјалистичких метода који би важили за све земље у свету и за сваку друштвену ситуацију; механизми којима се обезбеђује демократизација друштва у Југославији и улога Партије у будућности; сарадња са Социјалистичком интернационалом; однос партикуларног развоја социјализма у једној земљи и "међународне социјалистичке солидарности"; и положај демократског социјализма у западноевропским земљама. По питању "примене" социјалистичких метода у изградњи друштава у свету, Ђилас је недвосмислено одговорио да "не постоје универзални методи" и да револуција (тј. револуционарна средства као метод спровођења социјализма) "није обавезна форма за све".¹⁰³⁶ Указујући на југословенско искуство у изградњи социјализма Ђилас је рекао: "... Оно што може из југословенског искуства да важи за цијели свијет, али као искуство, а не као копија, то је радничко управљање. У једној развијеној земљи те форме радничког управљања би биле много напредније од наших".¹⁰³⁷ Такође, Ђилас је говорио и о процесу демократизације друштва, југословенском систему власти и спољној политици,

¹⁰³² Исто.

¹⁰³³ Исто.

¹⁰³⁴ **Герхард Шесни (Gerhard Szczesny, 1918-2002)**, немачки филозоф, новинар и писац. Докторирао филозофију у Минхену (1940). Током Другог светског рата био мобилисан на Источном фронту. После рата дуго година је био уредник Баварског радија у Минхену. Био је припадник странке Федерација слободних социјалиста (FfS). Објавио више књига из области филозофије, политике и друштва. Умро у Минхену 2002. године.

¹⁰³⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/IX-64, *Забелешка о разговору Ђиласа са немачким новинарем др Г. Шеснијем, 10. X 1953.*

¹⁰³⁶ Исто, стр. 1.

¹⁰³⁷ Исто, стр. 1-2.

изражавајући при том став о немешању у унутрашње ствари SPD-а. Одлучни антибирокуратски ставови које је Ђилас овом приликом испољио, као и "добре прогнозе" у погледу даље демократизације друштва, свакако се могу повезати са његовим активностима у том периоду (друга половина 1953. године). Наиме, Ђиласово оштро и све отвореније критичко писање у партијским и државним гласилима тада је било у пуном јеку, док је с друге стране, у стварности, демократизација у Југославији доживљавала своју стагнацију и ревизију. Ђиласови ставови су на госта из Немачке по свој прилици оставили добар утисак, тако да је Шесни са своје стране упутио и предлог да једна делегација из Југославије заједно са Ђиласом у скорије време посети Немачку, са чиме се Ђилас сложио. Међутим, три месеца касније Ђилас ће бити смењен са власти, тако да до његове посете Немачкој никада неће доћи.

Важна политичка партија из круга западноевропске левице са којом је успостављена сарадња била је и Социјалистичка партија Белгије (Parti socialiste belge – PSB). Мада су контакти постојали и раније, а поједине личности и посећивале Југославију, званична сарадња са белгијским социјалистима отпочела је јула 1952. године посетом делегације PSB-а Југославији. За белгијске социјалисте је карактеристично и то да су у овом периоду својим јавним иступима, званичним ставовима партије и изјавама појединаца, били изразито наклоњени Југославији, иако су ове "манifestације" пријатељства, свакако, имале своју меру. Тако у једном Дедијеровом извештају о разговору белгијских социјалиста Леа Колара и Ван Ремортела са Ђиласом (септембра 1951) стоји следеће: "Карактеристично је да су Колар и Ремортел оставили далеко позитивнији утисак него, на пример, претставници немачке социјалдемократске партије, који су недавно били код Ђиласа. Пре свега, они су питање социјалистичке демократије у Југославији и вешепартијског система примили с далеко више разумевања него Немци. Уопште, белгијска Социјалистичка партија и на састанку Социјалистичке интернационале као и преко својих публикација, има прилично позитиван став о Југославији".¹⁰³⁸ Међутим, две године касније, поједине одлуке руководства PSB-а (одсуство делегата на Четвртом конгресу НФ/ССРНЈ, фебруара 1953, "тактизирање" у Социјалистичкој интернационали по питању

¹⁰³⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-11, *Забелешка о разговору Милована Ђиласа са Лео Коларом, чланом Бироа СП Белгије, и Ван Ремортелом, социјалистичким сенатором, 13. септембра 1951. године.*

Југославије и др.) изазивале су благу сумњу југословенске стране у вези са политиком белгијских социјалиста према Југославији.¹⁰³⁹

Пре доласка прве званичне делегације белгијских социјалиста, Југославију је посетило више представника PSB-а. Многи од њих су имали прилике да разговарају са високим југословенским функционерима. Тако је Милован Ђилас, 13. септембра 1951, примио високе функционере PSB-а Леа Колара, члана Политбироа PSB-а и Ван Ремортела, социјалистичког сенатора. Белгијанци су се интересовали за низ ствари, а пре свих за "југословенски експеримент" и разлике између југословенског и совјетског система. Истакли су и чињеницу да се о Југославији мало зна у Белгији, чиме је, несумњиво, послата порука да треба радити на пропаганди у иностранству, а у разговору са Вељком Влаховићем белгијски представници су изјавили да су "дубоко импресионирани разговором са Ђиласом",¹⁰⁴⁰ и притом дали и предлог да Ђилас у најскорије време, евентуално, посети Белгију.¹⁰⁴¹

Жозеф Брако (Joseph Bracops),¹⁰⁴² познати белгијски социјалиста, посетио је 29-30. октобра 1951. године Југославију.¹⁰⁴³ Том приликом се сусрео и разговарао са Милованом Ђиласом, 29. октобра, и са Јосипом Брозом Титом, 30. октобра. Дискусија са Ђиласом имала је политички и теоретски део. У вези са политичким питањима, Брако је наглашавао пријатељске ставове PSB-а према Југославији, помињући и план организовања јавног "суђења СССР-у" од стране белгијских социјалиста, "због агресивне политике према Југославији", а у разговору поводом поновног доласка Черчила на власт, Брако је одговорио "... да би радне масе Белгије одмах дигле свој глас ако би Черчил покушао да прави какав споразум са Стаљином на рачун независности Југославије". У "теоретском" делу разговора дотакнута су питања позиција социјалиста "у радним масама" на Западу, "пороблем иницијативе у социјалистичкој пољопривреди"

¹⁰³⁹ Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, *О досадашњим везама са социјалистима (од почетка – укључујући и 1953), 31. децембар 1953*, стр. 2; АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-22, *Преписка Комисије за међународне односе ЦК СКЈ и Посланства ФНРЈ у Белгији, у вези позива СП Белгије да пошаље делегацију на Конгрес Народног фронта Југославије*.

¹⁰⁴⁰ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-11, *Забелешка о разговору Милована Ђиласа са Лео Коларом, чланом Бироа СП Белгије, и Ван Ремортелом, социјалистичким сенатором, 13. септембра 1951. године*, стр. 1.

¹⁰⁴¹ Исто, стр. 2.

¹⁰⁴² **Жозеф Брако (Joseph Bracops, 1900-1966)**, белгијски социјалистички политичар. Рођен у Бриселу. По занимању је био учитељ. Од 1920. до Другог светског рата живео у Андерлехту, где је предавао у основној школи. Био је један од оснивача Комунистичке партије Белгије (РСВ), али је после посете СССР-у напустио комунисте и постао социјалиста. После Другог светског рата био је градоначелник Андерлехта (1947-1966) и члан белгијског Парламента (1946-1966). Умро у Андерлехту 1966. године.

¹⁰⁴³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-12, *Посета Жозеа Бракопса, члана Политбироа СП Белгије, Југославији, октобра 1951. године*.

у Југосалвији и питање "размене искустава" у међународном радничком покрету.¹⁰⁴⁴ Главна тема разговора са Титом било је питање независности Југославије и сукоба са СССР-ом. Тито је Бракоу детаљно објаснио узроке и историјат сукоба са СССР-ом. У својој забелешки са разговора Дедијер је записао: "Маршал је даље додао да нам је борба 1948. године била много тежа од борбе 1941-1944. године, јер смо 1948. имали да решавамо и један дубоки морални процес. Наша вера у СССР била је огромна, 'ја сам био у Октобарској револуцији, радио сам у Коминтерни, па је сада све то требало у себи прекувати'. Даље је Маршал рекао да није хтео да иде 1948. на заседање Коминформа у Украјину не из страха, него из принципијелног става. 'Зашто ићи на суђење, кад се не осећамо кривим. Тражили смо прво совјетску комисију, а после међународну да утврди да нису тачни руски наводи. 'Даље је Маршал изјавио да су Руси у почетку хтели да дају читавом сукобу карактер идеолошке борбе, а уствари се ту радило о покушају једне велике силе да поклопи једну малу силу".¹⁰⁴⁵

Посета партијске делегације белгијских социјалиста Југославији значио је важан догађај у даљем унапређивању сарадње са југословенским комунистима. Предлог и позив за посету PSB-у потекао је са југословенске стране, а званично позивно писмо, 7. јануара 1952, као секретар Политбироа ЦК КПЈ упутио је Милован Ђилас.¹⁰⁴⁶ Позитиван одговор стигао је од председника PSB-а Макса Бизеа (Max Buset),¹⁰⁴⁷ 14. марта 1952,¹⁰⁴⁸ а Политбиро PSB-а је, на седници 28. априла, званично донео одлуку да у Југославију пошаље "најјачу и најреперезентативнију делегацију" на челу са председником Максом Бизеом.¹⁰⁴⁹

Делегација белгијских социјалиста посетила је Југославију од 21. јула до 2. августа 1952. године. Представници су били на доста високом нивоу: председник партије Макс Бизе, чланови Политбироа и народни посланици Виктор Ларок (Victor

¹⁰⁴⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-12, *Забелешка о разговору Милована Ђиласа са Жозефом Бракопом, чланом Политбироа Социјалистичке партије Белгије, 29. X 1951.*

¹⁰⁴⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-12, *Забелешка о разговору између друга Тита и Жозефа Бракоа, члана Политбироа Социјалистичке партије Белгије, 30. X 1951.*

¹⁰⁴⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-19, *Писмо секретара Политбироа ЦК КПЈ Милована Ђиласа председнику Социјалистичке партије Белгије Максу Бизеу, 7. јануар 1952.*

¹⁰⁴⁷ **Макс Бизе (Max Buset, 1896-1959)**, белгијски социјалистички политичар. По струци професор. Пре Другог светског рата припадао Белгијској радничкој партији. Био је посланик у белгијском Парламенту (1932-1952) и први председник Социјалистичке партије Белгије (1945-1959). Под његовим руководством белгијски социјалисти су одиграли важну улогу у смењивању (абдикацији) белгијског краља Леополда III, 1951. године. На челу PSB-а остао до краја живота. Умро 1959. године.

¹⁰⁴⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-19, *Писмо председника Социјалистичке партије Белгије Макса Бизеа секретару Политбироа ЦК КПЈ Миловану Ђиласу, 14. март 1952.*

¹⁰⁴⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-19, *Телеграм МИП-а Централном комитету КПЈ, 30. април 1952.*

Larock),¹⁰⁵⁰ Франс Тилимос (Frans Tielemans), Жос Ван Инду (Jos Van Eynde),¹⁰⁵¹ сенатор Огист Де Блок (Auguste De Block)¹⁰⁵² и секретар партије и члан Политбироа Эрне Пио (Ernest Piot). Члановима делегације белгијских социјалиста приређен је садржајан боравак, обилазак југословенских градова (Београд, Сарајево, Загреб, Љубљана) и низа привредних центара и културних објеката, а на Бледу их је, 30. јула, примио Јосип Броз Тито (истог дана имали су разговор и са Ћиласом и Кидричем).¹⁰⁵³ Тито је овом приликом, и поред наглашавања југословенске војно-политичке неутралности, изнео прилично јасне ставове о опредељењу Југославије за војно савезништво са Западом у случају совјетске агресивне политике.¹⁰⁵⁴

Посета делегације белгијских социјалиста завршена је позитивним утисцима са обе стране. Оно што је Југословенима било важно била је чињеница да свака партијска делегација западноевропске леве односи "у свет" преко потребне информације о Југославији и њеној политици, а Белгијанци су то потврдили у једном писму упућеном ЦК КПЈ у коме се наглашава и политичка важност (онако како су је они видели) Југославије у светским политичким токовима: "Пошто смо видели и разумели, ми ћемо помоћи слободном свету знатни потенцијал који данашња Југославија представља за одбрану мира, за ширење европске економије, за приближавање народа под различитим режимима а можда и за каснији развитак нација које су моментално под притиском совјетске доминације".¹⁰⁵⁵

Политички контакти са Шведском социјалдемократском партијом (Sveriges socialdemokratiska arbetareparti – SAP) успостављени су средином 1951. године. Односи су се развијали без тешкоћа, тако да је већ на пролеће наредне године договорена и

¹⁰⁵⁰ **Виктор Ларок (Victor Larock, 1904-1977)**, белгијски социјалистички политичар и филозоф. У току Другог светског рата учествовао у покрету отпора. После рата био уредник социјалистичког листа *Le Peuple* и народни посланик. Обављао дужности министра спољне трговине (1954-1957) и министра спољних послова Белгије (1957-1958). Умро у Мадриду 1977. године.

¹⁰⁵¹ **Жос Ван Инду (Jos Van Eynde, 1907-1992)**, белгијски социјалистички политичар. По занимању новинар. За време рата припадник покрета отпора. Био је уредник фламанског листа *Volksgazet*. Министар правде (1969-1971) и копреседник Социјалистичке партије Белгије (1971-1975). Умро у Антверпену 1992. године.

¹⁰⁵² **Огист Де Блок (Auguste De Block, 1893-1979)**, белгијски социјалистички политичар и сенатор. Пре рата генерални секретар Белгијске радничке партије. После рата уредник фламанског социјалистичког листа *Voorguit*, сенатор (1946-1965) и члан Европског парламента (1958-1965). Умро у Бриселу 1979. године.

¹⁰⁵³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-19, *Разговор Јосипа Броза Тита са делегацијом белгијских социјалиста, 30. јула 1952. године.*

¹⁰⁵⁴ Видети и: D. Bekić, *n. d.*, str. 388. i 420.

¹⁰⁵⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Белгија, 11/II-19, *Писмо Макса Бизеа члановима ЦК КПЈ, 14. август 1952. године.*

посета представника SAP-а Југославији.¹⁰⁵⁶ Међутим, оно што је било карактеристично у односима са SAP-ом, за разлику од других партија западноевропске левнице, јесте снажна теоретска полемика са представницима југословенских комуниста.

Предлог за посету представника SAP-а Југославији дошао је са југословенске стране. На састанку југословенског представника у Стокхолму са секретаром SAP-а Свенем Асплингом (Sven Aspling)¹⁰⁵⁷ и секретаром SAP-а за међународна питања Кајом Бјорком, марта 1952,¹⁰⁵⁸ одлучено је да Југославију у априлу посети Кај Бјорк (Кај Вјорк).¹⁰⁵⁹ Циљ ове посете био је упознавање представника SAP-а са југословенским друштвом и системом. За шведске социјалдемократе Југославија је представљала готово потпуно непознаницу, а Бјорк је приликом договарања посете прецизирао области интересовања и питања о којима би желео да дискутује са представницима југословенских комуниста. Бјорк је, пре свега, изразио жељу да приликом свог боравка "добије једну општу слику о Југославији" и "да жели дискутовати о спољнополитичком положају Југославије." Затим је још додао да га "од теоретских питања посебно занима дискусија о социјализму и демократији" и југословенском искуству по тим питањима, да жели да се упозна са "радом масовних организација и штампом" и да, евентуално, жели да посети понеки привредни објекат.¹⁰⁶⁰ Кај Бјорк је боравио у Југославији две недеље, од 8. до 22. априла 1952, а истог дана по доласку (8. април) присуствовао је вечери са Милованом Ђиласом, Родољубом Чолаковићем и Владимиром Дедијером.¹⁰⁶¹ У оквиру посете Бјорку је било омогућено да борави у више градова (Београд, Сарајево, Зеница,

¹⁰⁵⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Забелешка о разговору са о разговору са секретаром шведске социјалдемократске партије Свен Асплингом, одржаном 26. јануара 1952. године;* АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Забелешка о телефонском разговору са Свен Асплингом.*

¹⁰⁵⁷ **Свен Асплинг (Sven Gustav Aspling, 1912-2000)**, шведски социјалистички политичар и новинар. Рођен у Филипстаду. Пре Другог светског рата радио као новинар у шведском дневном листу "Värmlands Folkblad." Организациони секретар Шведске социјалдемократске партије (SAP) од 1946, а генерални секретар од 1948. године. Био је представник SAP-а у шведском Парламенту (1956-1985) и министар за социјална питања (1962-1976). Умро у Стокхолму 2000. године.

¹⁰⁵⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Забелешка о разговору са Свенем Асплингом и Кајом Бјорком, 5. март 1952.*

¹⁰⁵⁹ **Кај Бјорк (Кај Аке Вјорк, 1918-),** шведски социјалистички политичар, дипломата и новинар. Рођен у Гетеборгу. У Шведској социјалдемократској партији (SAP) обављао дужност секретара за међународне послове (1947-1955). Уређивао социјалдемократске листове "Tiden" и "Ny Tid." Био је посланик у Горњем дому шведског Парламента (1965-1973), представник SAP-а у Социјалистичкој интернационали и амбасадор Шведске у Кини и Канади. Живи у Гетеборгу.

¹⁰⁶⁰ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Забелешка поводом доласка Каја Бјорка, представника Социјалдемократске радничке партије Шведске.*

¹⁰⁶¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Програм боравка Кај Бјорка у Југославији, стр. 1.*

Загреб, Ријека, Љубљана, Блед) и том приликом обиђе поједине привредне и индустријске објекте и сусретне се са низом угледних личности.¹⁰⁶²

За време поменутог посете Југославији, Кај Бјорк је имао прилике да разговара са појединим руководећим партијским личностима. Том приликом је отпочела и касније развила вишемесечна теоријска полемика са Родољубом Чолаковићем, која ће отворити низ питања, пре свега из домена теорије, идеологије и политичке праксе, око којих се југословенски комунисти и шведски социјалдемократи наглашено нису слагали. Основни проблем око кога се водила полемика, и уопште проблем који је представљао главну "тачку неразумевања", било је питање парламентарне демократије и једнопартијског система. То је знатно утицало и на званичну политичку сарадњу две партије, па и државну сарадњу Шведске и Југославије, у овом периоду, јер је руководство SAP-а Југословенима јасно ставило до знања "да су у принципу склони једино сарадњи са партијама у иносотранству које деле наш основни став у погледу политичке демократије и које су чланице Социјалистичке интернационале".¹⁰⁶³ Међутим, то није значило да комуникација и "размене искустава", па и незванични облици сарадње, нису надаље постојали, напротив, везе и контакти су у наредним месецима све више продубљивани а пријатељски односи између две партије наглашавани и неговани.

То потврђују и документа из којих се види да је Шведској социјалдемократској партији било стало до узајамних контаката и веза са југословенским комунистима, без обзира што та пракса, из "принципијелних" разлога и идеолошких обзира према другим партијама (чланицама Социјалистичке интернационале), није требало да буде озваничавана. У писму Каја Бјорка, упућеном Спољнополитичкој комисији ЦК КПЈ, 12. маја 1952, изражава се (и поред званичних ограда од директне политичке сарадње из поменутих разлога) спремност "... да измењујемо информације од заједничког интереса" и предлаже се покретање теоријске дискусије, која је требало да буде вођена на страницама шведског социјалдемократског недељника "Tiden" (чији је главни уредник био Бјорк) и "једног југословенског недељника".¹⁰⁶⁴ Са југословенске стране је убрзо

¹⁰⁶² Опширније: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Материјал о боравку Кај Бјорка у Југославији од 8. до 22. априла 1952. и преписка о сарадњи између КПЈ и СДПШ.*

¹⁰⁶³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Писмо Генералног секретара Шведске социјал-демократске радничке партије Свена Асплинга Комисији за међународна питања ЦК КПЈ, 12. мај 1952. године.*

¹⁰⁶⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-14, *Писмо Каја Бјорка Јанезу Становнику, 12. мај 1952. године.*

стигао позитиван одговор у писму које је, у име Спољнополитичке комисије ЦК КПЈ, секретару SAP-а Свену Асплингу 13. јуна упутио Милован Ђилас. Уз разумевање политичке условљености која спречава "директну сарадњу", Ђилас је у писму прихватио покретање теоријске полемике, нагласивши притом "... да је то веома повољна форма да се објасне и упознају ставови и погледи по неким најважнијим питањима радничког покрета, поред осталог и схватања политичке демократије...", а писмо је завршио речима: "... КПЈ никада, а понајмање данас, није стајала на недемократским позицијама, ни у питањима свог унутрашњег живота, ни у питањима развика њене земље, а чињеница да је Југославија нужно морала да иде револуционарним путем још не доказује да се тај пут, као у СССР-у, мора и завршити успоставом недемократских друштвених облика. И унутрашњи и међународни положај Југославије је сасвим друкчији од оног у СССР-у прије двадесетак и више година... Али то су баш питања у која само једна отворена дискусија може унијети свијетлост за Вас, а и за нас".¹⁰⁶⁵ На тај начин је прихваћен "изазов" за теоријску расправу са шведским социјалдемократима, а за саговорника са југословенске стране и званично је одређен Родољуб Чолаковић (са којим је Кај Бјорк неформално био већ отпочео полемику током боравка у Југославији).¹⁰⁶⁶ Тема дискусије била је "социјализам и демократија", а у наредних неколико месеци трајања открила је дубоке разлике између југословенских комуниста и шведских социјалдемократа по питањима демократије и вишепартијског парламентарног система западног типа (односно питања могућности да он заживи и у Југославији).¹⁰⁶⁷

Услед недостатку извора (пре свега архивског материјала) нисмо у стању да прецизније дамо општу слику сарадње са норвешким социјалистима, односно са Радничком партијом Норвешке (Arbeiderpartiet – AP). Међутим, из ограничених извора може се установити да је сарадња са AP била веома динамична и да је активност на том пољу била присутна од 1951. године, када су успостављени контакти. Исте године је у Југославији боравила и делегација AP, а у наредном периоду је долазило до узајамних посета југословенских и норвешких новинара и наставка јачања сарадње. Тако у извештају Комисије за међународне везе (децембар 1953) стоји да "... за разлику од

¹⁰⁶⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ П-14, *Писмо Милована Ђиласа Свену Асплингу, генералном секретару Шведске социјал-демократске радничке партије.*

¹⁰⁶⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ П-14, *Писмо Владимира Дедијера Кају Бјорку.*

¹⁰⁶⁷ Више о томе: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ П-16, *Прилози на тему "Социјализам и демократија" објављених у Шведској и Југославији према договору СКЈ и СДРП Шведске.*

осталих партија у Скандинавским земљама, па и многих других, ова партија је ишла најдаље у контактима са нама".¹⁰⁶⁸ Осврт на сарадњу са норвешким социјалистима важан је за нашу тему због позива упућеног, средином 1953, Миловану Ђиласу за посету Норвешкој и предлога АР да, у оквиру истог пута, посети и Данску и Шведску. Поједини детаљи о позиву Ђиласу могу се сазнати из забелешке са разговора са генералним секретаром АР-а Хакон Лијем (Haakon Lie).¹⁰⁶⁹ Из документа се види да би посета уследила на позив АР-а, а циљ би јој био "контакт и узајамна измена мисли са партијским руководством, представницима владе, радничких организација и др." Посета је требало да има приватни карактер. Ли је био мишљења да би било корисно да Ђилас посети и Данску и Шведску. Том приликом је договорено да Ђиласова посета Норвешкој буде у трајању од око седам дана, а у склопу са Данском и Шведском око дванаест дана. За то време Ђилас би, поред сусрета са руководством АР-а, представницима владе и радничких организација, имао прилике да посети и низ индустријских постројења, привредних објеката и фабрика. Све трошкове би сносиле скандинавске партије, док би Ђилас сносио само трошкове доласка и повратка. Генерални секретар АР-а је притом нагласио важност посете Скандинавији као целини. То се, током разговора, индиректно покушало повезати са евентуалном променом курса спољне политике Норвешке и Данске према Атлантском пакту, односно гласинама о могућем стварању "савеза скандинавских земаља на бази неутралности", што је Ли негирао као могућност будуће политике Норвешке, па и осталих скандинавских земаља.¹⁰⁷⁰ Поред потребе међусобног зближавања АР и СКЈ, из једног телеграма

¹⁰⁶⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, *О досадашњим везама са социјалистима (од почетка – укључујући и 1953), 31. децембар 1953*, стр. 4-5.

¹⁰⁶⁹ **Хакон Ли (Haakon Steen Lie, 1905-2009)**, норвешки социјалистички политичар. Рођен у Кристијанији (данашњи Осло). Почетком 20-их приступио Радничкој партији Норвешке (АР). Током Другог светског рата био је активни припадник норвешког покрета отпора. После рата обављао дужност генералног секретара АР (1945-1969). Умро у Ослу 2009. године.

¹⁰⁷⁰ ДАМСПРС, ПА-1953, Норвешка, ф. 64, бр. 415178, *Забљешка о разговору савјетника П. Поповића са Ген. секретаром Радничке партије Норвешке Хакон Лијем у Ослу 22. септембра 1953*; У годишњем извештају југословенског посланства у Ослу, из децембра 1953, посебан део односио се на сарадњу Радничке партије Норвешке и СКЈ у коме је Ђиласова посета Скандинавији била најважнија тема: "Као наставак сарадње на узајамном упознавању Радничке партије Норвешке и Савеза комуниста Југославије које је активно почело 1951. године када је делегација Радничке партије и синдиката посјетила нашу земљу ове године је дошла од стране Радничке партије иницијатива да друг Ђилас посјети Норвешку, а евентуално и Шведску и Данску почетком идуће године... Посјета би имала чисто приватни карактер, а циљ јој је успостављање ближег контакта између РП и СКЈ и евентуални разговори о заједничким интересима. По том предлогу, кога је друг Ђилас прихватио, друг Ђилас, у пратњи још двојице или тројице наших чланова Савеза провео би у Норвешкој десетак дана долазећи у контакт са партиским и политичким личностима и јавним радницима као и са представницима радника и неких организација и обишао би неке знамените индустријске центре Норвешке..." (ДАМСПРС, ПА-1953, Норвешка, ф. 64, бр. 417481, *Годишњи извештај посланства ФНРЈ у Ослу за 1953. годину, 24. децембар 1953. године*, стр. 5).

упућеног МИП-у августа 1953. из Осла посебно се наглашавају политичке користи ове посете. Југословенско посланство, пошто је примило препоруке из руководства АР, "топло препоручује другу Ђиласу" да прихвати позив за посету скандинавским земљама "утолико више што је норвешка Радничка партија сада у Егзекутиви Социјалистичке интернационале".¹⁰⁷¹

Од партија западноевропске левице треба поменути још и комуникацију са Социјалдемократском партијом Швајцарске (Sozialdemokratische Partei der Schweiz – SPS). Контакти су успостављени већ средином 1950. године, са тадашњим секретаром SPS-а Жилом Амбером-Дроом (Jules Humbert-Droz),¹⁰⁷² који је том приликом изразио и жељу да приватно посети Југославију.¹⁰⁷³ Дроа су највише занимала теоретска питања, а даљи контакти са швајцарским социјалдемократима су углавном одржавани преко њега (највећим делом посредством југословенског конзулата у Цириху). Априла 1951. године Дро је приватно посетио Југославију (којом приликом је разговарао и са Титом), а из његовог писма упућеном ЦК КПЈ види се његово задовољство посетом и позитивни утисци о југословенској политици.¹⁰⁷⁴ Међутим, и поред срдчности у односима (и личног залагања самог Дроа за успостављање званичних контаката са КПЈ), Швајцарци су у наредним годинама, ипак, званично водили уздржану политику према Југославији.¹⁰⁷⁵

Најслабија комуникација и сарадња била је са данском Социјалдемократијом (Socialdemokraterne или Socialdemokratiet – SD), холандском Радничком партијом (Partij van de Arbeid – PVDA), Социјалдемократском партијом Аустрије (Sozialdemokratische Partei Österreichs – SPÖ) и Социјалистичком партијом Италије (Partito Socialista Italiano – PSI), од којих последње три, чак, нису ни гајиле пријатељске односе према Југославији. Односи са наведеним партијама су били веома слаби, и ако су и постојали били су изразито формалне природе и пуни неповерења, тако да се на њих нећемо

¹⁰⁷¹ ДАМСПРС, ПА-1953, Норвешка, ф. 64, бр. Телеграм МИП-у из Осла, 27. август 1953. године.

¹⁰⁷² Жил Амбер-Дро (Jules Humbert-Droz, 1891-1971), швајцарски комунистички и социјалистички политичар и новинар. У младости био протестантски пастор. Члан Социјалдемократске партије Швајцарске (SPS) од 1911, али је убрзо постао комуниста и био један од оснивача Комунистичке партије Швајцарске (KPS), 1921. године. У међуратном периоду био је члан Извршног комитета Коминтерне, а после Другог светског рата поново приступио социјалдемократима и постао генерални секретар SPS-а (1947-1958). Умро у Ла Шо де Фону 1971. године.

¹⁰⁷³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Швајцарска, 124/ П-2, Телеграм од 16. јула 1950. године.

¹⁰⁷⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Швајцарска, 124/ П-2, Писмо Жила Амбера Дроза ЦК КПЈ, 15. април 1951. године.

¹⁰⁷⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, О досадашњим везама са социјалистима (од почетка – укључујући и 1953), 31. децембар 1953, стр.

посебно освртати. Треба поменути да од наведених партија, тек у другој половини 1953. године, једино са данском Социјалдемократијом постоји изваншарни помак у успостављању ближих односа и сарадње.

Поред одвојених веза и сарадње са партијама и покретима западноевропске левце, од међународних социјалистичких организација важно је поменути и односе југословенских комуниста са значајном и утицајном интернационалном политичком "институцијом" левце, Социјалистичком интернационалом. На седници Комитета међународне конференције социјалиста (шпан. *Comité de la Conferencia Socialista Internacional – COMISCO*),¹⁰⁷⁶ марта 1951, заузет је став да ова организација "не предузима никакве кораке и не доноси резолуцију у погледу развоја догађаја у Југославији," али да странке које су њене чланице могу слободно да одржавају односе са ЈНФ-ом или КПЈ, "који по њиховом мишљењу најбоље одговарају".¹⁰⁷⁷ Овим ставом COMISCO (из кога ће средином 1951. године настати Социјалистичка интернационала) је практично дао "зелено светло" својим чланицама, међу којима је водеће место заузимала Лабуристичка партија Велике Британије, за успостављање политичких корака у правцу сарадње са југословенским комунистима.

У време настанка Социјалистичке интернационале (СИ), односно њеног оснивачког конгреса (Франкфурт, 30. јун – 3. јул 1951),¹⁰⁷⁸ југословенско политичко вођство је већ било успоставило контакте и сарадњу са појединим партијама и покретима западноевропске левце. Најзначајнија је, несумњиво, била, сарадња са Лабуристичком партијом Велике Британије, чија је партијска делегација септембра 1950. године посетила Југославију, а у току је било интензивно успостављање веза и са француским, немачким, белгијским, норвешким, шведским и швајцарским социјалистима и социјалдемократима, као и са појединим тзв. "дисидентским" странкама, односно "отпадницима" од званичних западних партија (чија се присутност и интензивно помагање и финансирање држало у тајности, о чему ће бити речи касније). У нередних неколико година званичне сарадње Југославије са СИ као

¹⁰⁷⁶ Комитет међународне конференције социјалиста (шпан. *Comité de la Conferencia Socialista Internacional – COMISCO*, енг. *Committee of the International Socialist Conference*), међународни форум социјалистичких партија и покрета који је деловао од 1947. до 1951. године. Претеча Социјалистичке интернационале, која је основана јула 1951. године.

¹⁰⁷⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Међународне организације и скупови, 144/XXXIV-6, *Извештај Денис-а Хеалеу-а са састанка COMISCO-а у Лондону, 2-4. марта 1951. године*, стр. 1.

¹⁰⁷⁸ Опширније: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Међународне организације и скупови, 144/XXXIV-7, *Материјал о оснивачком конгресу Социјалистичке интернационале у Франкфурту, од 27. јуна до 3. јула 1951. године*.

организацијом није било, али су везе интензивно одржаване преко појединих њених чланица и представника. У највећој мери контакти су одржавани преко најутицајнијег представника у СИ, Лабуристичке партије Велике Британије и њеног секретара Моргана Филипса.

Југославија у овом периоду није тражила пријем у чланство СИ (мада је таква опција стално била "присутна" у свести обеју страна), а поред симпатија великог броја чланица, према њој су поједине партије гајиле и негативане ставове. Посебне "тачке неспоразума" биле су: питање Трста, око којег су проблеме стварали италијански социјалисти, и присуство југословенског социјалисте и политичког емигранта Живка Топаловића, чија је партија имала својство "посматрача" у друштву других емигрантских социјалистичких партија и који се отворено противио да Југославија постане члан СИ. Тако је Ђилас у једном писму Моргану Филипсу из 1953, протестујући у вези Топаловића рекао: "... Треба да Вам кажем и то да ми је одувјек изгледало и смијешно и неприродно како је било могуће да једна таква креатура као што је Живко Топаловић заузима тако много простора у мишљењима и побудама појединих социјалистичких вођа. Како да се то протумачи, послје свега што је било и бива у Југославији... ако не и као потцењивање борбе наше радничке класе, као остатак старих појмова да се нашој радничкој класи наметну форме и схватања људи које она није вољна да прихвати? Зар и Вама не изгледа да таква схватања нимало не воде рачуна о стварности, а поготову југословенској и да се намећу сјећању као метод који у овој земљи нико више нити хоће, нити може да схвати? Овдје се ради о једној земљи, једном народу и једном покрету... а тамо о једном човјеку и његовој жени! Па да је то бар неки човјек! Као да нас се тјера иза гвоздене завјесе!"¹⁰⁷⁹ Међутим, основни проблем отворене сарадње и пријема Југославије у СИ било је питање "демократичности" југословенског друштвеног и политичког система, односно званично заступање вредности парламентарне демократије од стране СИ, које Југославија није делила. По овом питању се веома добро огледа "аномалија" југословенског међународног политичког положаја, односно несретна околност по којој је Југославија, која у основи никада није напустила стаљинистички метод владања (без обзира на привремене политичке "концесије" у виду демократских реформи), била принуђена да сарађује са представницима западноевропске (али и делимично светске)

¹⁰⁷⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Међународне организације и скупови, 144/XXXIV-25, *Писмо Милована Ђиласа Моргану Филипсу, 1953.*

левице који су беспоговорно заступали вредности парламентарне демократије и политичког пруларизма, па и капитализма као базичног економског уређења.¹⁰⁸⁰ Тако је, на пример, Ђилас у необавезном разговору са француским новинаром Жан Рабудом, марта 1953, по питању парламентаризма заступао становиште да у свету не постоји само "класичан" (тј. западни) тип парламентаризма, већ да постоје и друге, као што је "наша форма", односно форма парламентаризма која функционише у Југославији. На примедбу Рабуда да се на Западу често поставља питање зашто у Југославији нема "плуралистичког система", Ђилас је спремно одговорио да "ми не можемо да имамо такав систем", јер "како бисмо могли на пример да имамо монархистичку партију". Рабуд му је, пак, исто тако спремно узвратио: "Да, али могао би се човек питати зашто не овлашћујете једну социјалистичку партију?". Ђилас је то прокомантарисао ставом да у Југославији већ постоји Комунистичка партија, па стога није потребно имати "две социјалистичке партије". На питање Рабуда о "перспективама" чланства ССРНЈ у СИ, Ђилас је одговорио да "што се нас тиче, ми мислимо да је то могуће, међутим став социјалистичких партија на Западу је још нејасан. Код њих има много бирократизма, конзерватизма, претенциозних теорија..." Француз још увек није попуштао, па је Ђиласу поставио још једно питање: "И ја сам некада као комуниста критиковао оно што Маркс назива парламентарни кретенизам... А да ли можда ви не мислите на неке сувише једноставне форме?". Ђилас је на то одговорио: "У принципу, не постоје никакве тешкоће код југословенских комуниста... али што се тиче индивидуалних слобода, ја мислим да ћемо ми у пракси ићи много даље него Запад, у будућности".¹⁰⁸¹

Такође, треба поменути и латентно неповерење појединих чланица СИ (посебно оних чије су земље још увек поседовале колоније) према међународној политичкој позицији Југославије, односно њеној "ванблоковски" профилисаном политици. То је оцењено и на седници Комисије за међународне односе, октобра 1953, поводом позива и предлога норвешких социјалиста Миловану Ђиласу за посету земљама Скандинавије. Ђилас је том приликом рекао: "Тај позив показује да нема дисциплине у Социјалистичкој интернационали, да се није могло спријечити да Норвешка позове

¹⁰⁸⁰ Опширније: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Међународне организације и скупови, 144/XXXIV-25, *Материјал о ставовима чланица Социјалистичке интернационале према Савезу комуниста Југославије и стању њихових међународних односа.*

¹⁰⁸¹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-30, *Белешке о разговору Милована Ђиласа и Жана Рабуда, дописника Француске Радиодифузије, 11. марта 1953. године, стр. 1-2.*

ССРНЈ. Норвешка је мала, неколонијалистичка земља и због тога има чвршће симпатије према Југославији".¹⁰⁸²

Југославији је у овом периоду, несумњиво, било стало за што већим присуством у међународним организацијама, али је притом јавно испољаван и став о одсуству неопходности такве потребе, па чак и на интерним састанцима партијских и других комисија. На пример, Милован Ђилас је, на једној од седница Комисије за међународне односе и везе ССРНЈ, сазваној поводом избијања Тршћанске кризе октобра 1953, коментаришући извештај о везама са страним синдикатима рекао следеће: "... Треба постићи да *via facti* наше организације постају чланови међународних федерација. У синдикалним везама треба ићи шире, у смислу разговора који смо овдје у Комисији имали са аустријским социјалистима. Ја сам им рекао: 'Погрешно мисле они који сматрају да нама нарочито стоји до сарадње са СИ. Ми можемо без интернационале још сто година. Ми смо држава и имамо своје међународне везе. Али ми желимо те везе као раднички покрет'. Треба бацити идеолошке ствари и прво постићи то да се помјешамо".¹⁰⁸³

Поред утицајних западних социјалистичких партија, пред крај 40-их и почетком 50-их година успостављене су везе и са појединим социјалистима "отпадницима" од партија левица на Западу, а од којих вреди поменути оне који су се појавили међу шпанским, италијанским и немачким комунистима и социјалистима. Са неким је остварена присна сарадња, а повремено је долазило и до њиховог финансирања са југословенске стране. О томе има речи и у Ђиласовим мемоарима: "Вођство, за разлику од нашег апарата, релативно брзо – већ 1949. године – отарасило се илузија да ће доћи до расцепа у комунистичким партијама на сукобу СССР – Југославија. Једино су се к нама из комунистичких партија окренули појединци, и то они који су већ били 'отпали' од своје партије, односно који су се разочарали у Москву. Такви су били Шпанци – Феликс Монтиел и Хосе дел Барио. Код Италијана Куки и Мањани, који су се одвојили од своје партије знатно после избијања сукоба СССР – Југославија: пресудан није био тај сукоб, него неслагање са својим вођством... Појавили су се и неки немачки незадовољници: с њима сам се састао илегално у Швајцарској и мој утисак о несналажљивим, ограниченим и неупливним личностима се касније и потврдио.

¹⁰⁸² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-14, *Записник са седнице Комисије ССРНЈ за међународне везе одржане 9. кктобра 1953. године*, стр. 7.

¹⁰⁸³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-14, *Записник са седнице Комисије ССРНЈ за међународне везе одржане 9. кктобра 1953. године*, стр. 4.

Сарадња са споменутиим Шпанцима и Италијанима, пак, одвијала се без тешкоћа, али и без већег уплива у поменутиим партијама: партије су не само биле 'стаљинизоване', него су се управљале према својим интересима – једино су социјалистичке партије размишљале и одлучивале недогматски, према својим проценама односа изазваних сукобом СССР – Југославија..."¹⁰⁸⁴

Контакти са шпанским "дисидентима", односно појединцима који су напустили Комунистичку партију Шпаније, успостављени су 1949. године, после сукоба Југославије и СССР-а. Ову "групу" су предводили Хозе дел Баррио Наваро (José del Barrio Navarro)¹⁰⁸⁵ и Франциско Феликс Монтиел (Francisco Félix Montiel),¹⁰⁸⁶ који су 1950. године у Француској основали "пројугословенски" Покрет социјалистичке акције (Movimiento de Acción Socialista – MAS). Поред тога што је била у тесној сарадњи и давала пропагандну подршку (путем радио емисија, публицистике и сл.), Југославија је, све до 1953. године, и финансирала MAS. Овај покрет се распао 1953, а деловао је у емиграцији, у Француској и Мексику, где су везе одржаване углавном преко југословенских дипломатско-конзуларних представништава и апарата ЦК КПЈ (Спољнополитичке комисије).

Покрет "Acción Socialista" је од самог почетка био снажно везан за југословенску подршку. Тако, на пример, лидери MAS-а 1951. године шаљу свој политички програм на "ревидирање" Ђиласу, односно КПЈ.¹⁰⁸⁷ Југославенска страна је, пак, настојала да максимално искористи ову политичку организацију за своје циљеве, пре свега промоцију југословенске политике на Западу и утицај у шпанском политичком животу. Међутим, претерано полагање пажње на поменуте шпанске "дисиденте" довело је до запостављања односа са другим шпанским социјалистичким политичким опцијама,

¹⁰⁸⁴ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 224.

¹⁰⁸⁵ **Хозе дел Баррио Наваро (José del Barrio Navarro, 1907-1989)**, шпански комунистички и социјалистички политичар. По занимању металски радник. Члан Комунистичке партије Шпаније (PCE) од 1923, а потом прешао у Јединствену социјалистичку партију Каталоније (PSUC). Активни учесник Шпанског грађанског рата. После рата боравио у СССР, а 1943. искључен из партије због неслагања са "простаљинистичком" политиком. Крајем 40-их дошао у контакт са југословенским комунистима и на платформи супротстављања политици СССР-а са Феликсом Монтелом основао Покрет социјалистичке акције (MAS). Живео и деловао у емиграцији (у Француској). Умро у Паризу 1989. године.

¹⁰⁸⁶ **Франциско Феликс Монтиел (Francisco Félix Montiel Gimenez, 1908-2005)**, шпански комунистички и социјалистички политичар. По занимању универзитетски професор. Члан Комунистичке партије Шпаније и посланик у Кортесу. Активни учесник Шпанског грађанског рата. Из партије искључен 1948. године због неслагања са просовјетском политиком. Наклоњен политици Југославије и био у контакту са југословенским комунистима. Један од оснивача Покрета социјалистичке акције (MAS). Живео на Куби, у Перуу и Шпанији. Умро у Лими 2005. године.

¹⁰⁸⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-14, *Забелешка о текућим проблемима Accion Socialista и о разговору са Дел Барриом и Монтиелом, одржаном 25. VI 1951.*

тако да до краја 1953. године није било готово никаквих контаката са другим партијама,¹⁰⁸⁸ што је у југословенским партијским документима констатовано још априла 1951. године.¹⁰⁸⁹

Колико је деловање MAS-а било везано за југословенску политику, говори и састанак са југословенским представницима који је одржан у Паризу, 2. децембра 1951. године, за време Шестог заседања ОУН. Југословенску страну су предводили Милован Ђилас и Владимир Дедијер, а руководство MAS-а Јесус Хернандез, Феликс Монтиел и Хозе дел Барио.¹⁰⁹⁰ У необично дугом, седмочасовном разговору Шпанци су Југословенима поднели "извештај о раду и ситуацији у покрету *Acción Socialista*". У разматрању проблема "реорганизације" партије, утаночено је да се не користи модел "лењинистичке партије", што је значило обезбеђивање одсуства евентуалног совјетског утицаја на Шпанце.¹⁰⁹¹ Такође је донета сагласност да се политика усредреди на Шпанију а да се смањи активност на развијању емигрантског деловања. Ђилас је изнео и став КПЈ о поштовању принципа права на посебност револуционарне борбе, тј. на "различите путеве у социјализам" и Шпанцима поручио да се не ослањају на југословенско искуство, већ да пронађу "свој пут": "Ми вам можемо дати помоћ и материјалну и идеолошку, али не и линију".¹⁰⁹²

Делегација MAS-а је боравила у Југославији од 21. октобра до 13. новембра 1952. године.¹⁰⁹³ На њихову молбу, у току посете су, 30. октобра, примљени на разговор и код Милована Ђиласа. Карактеристично је напоменути да са југословенским финансирањем покрета није био упознат део руководства MAS-а, па је дел Барио прилоком уговарања састанка "замолио" да Ђилас то не помиње. Такође треба рећи да посета делегације MAS-а није била званична, па је договорено да састанак буде организован као "састанак (конференција) са пријатељима Југославије у Француској", а притом би биле позване и поједине личности са стране.¹⁰⁹⁴ Током разговора Ђилас је

¹⁰⁸⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, *О досадашњим везама са социјалистима (од почетка – укључујући и 1953), 31. децембар 1953*, стр. 8.

¹⁰⁸⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-11, *Проблеми нашег даљег рада са шпанском емиграцијом, април 1951*.

¹⁰⁹⁰ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-17, *Записник са састанка одржаног 2 XII 1951. са руководством *Acción Socialista**.

¹⁰⁹¹ *Исто*, стр. 6.

¹⁰⁹² *Исто*, стр. 13.

¹⁰⁹³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-30, *Делегација MAS у Југославији, 12. X – 13. XI 1952*.

¹⁰⁹⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-30, *Предлог састанка са другом Ђиласом*.

испољио видљиву резервисаност у вези са актуелним питањима и проблемима MAS-а, разговор је вођен углавном о "општим политичким питањима".¹⁰⁹⁵

У другој половини 1953. године сарадња је "преусмерена" на Социјалистичку партију Шпаније, која се налазила у егзилу, а притом била везана и за Социјалистичку интернационалу, на шта су представници MAS-а протествовали. На седници Комисије за међународне везе ССРНЈ, октобра 1953, којој је председавао Милован Ђилас, југословенска страна је то оценила као "секташтво" и да MAS испољава тежњу ка "монополисању" сарадње шпанске левнице са Југославијом.¹⁰⁹⁶ Тиме је, једноставно, послата и порука представницима MAS-а око будућности сарадње.

Са италијанским социјалистима и социјалдемократима почетком 50-их година одржавани су нестабилни контакти, а у успостављању сарадње готово непрекидно је владало обострано неповерење. Главни проблем који се у овим односима испречио био је нерешени међудржавни конфликт око граница између Југославије и Италије, тзв. Тршћанско питање. Међутим, југословенска страна по том питању није чекала "скрштених руку" ослањајући се на мукотрпан и несигуран процес успостављања "званичних" односа. Већ током 1951. године успостављене су везе са појединим левичарима "дисидентима", на чију активност се рачунало у изградњи југословенског утицаја у политичком животу Италије.

Наиме, крајем фебруара 1951. године из редова Комунистичке партије Италије (PCI) иступила су два истакнута члана, посланика италијанског Парламента, Алдо Куки (Aldo Cucchi)¹⁰⁹⁷ и Валдо Мањани (Valdo Magnani).¹⁰⁹⁸ Њих двојица су окупили знатан број комуниста (углавном бивших партизана) који су напустили PCI због "простаљинистичке" политике руководства партије, а нешто касније ова група је основала Раднички покрет Италије (Movimento lavoratori Italiani – MLI). Према

¹⁰⁹⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шпанија, 122/III-30, *Забелешка о разговору између друга Ђиласа и Шпанаца, 30. X 1952.*

¹⁰⁹⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-14, *Записник са седнице Комисије ССРНЈ за међународне везе одржане 9. октобра 1953. године, стр. 7.*

¹⁰⁹⁷ **Алдо Куки (Aldo Cucchi, 1911-1983)**, италијански комунистички и социјалистички политичар. По занимању лекар. Од 1943. године учесник партизанског покрета отпора у Италији. Од 1948. посланик Комунистичке партије Италије (PCI) у Парламенту. Заједно са Валдом Мањанијем, 1951. године, због неслагања са просовјетском политиком вођства, напушта PCI. Исте године основао Раднички покрет Италије (MLI), а 1953. био је један од оснивача Независне социјалистичке уније (USI). Умро у Болоњи 1983. године.

¹⁰⁹⁸ **Валдо Мањани (Valdo Magnani, 1912-1982)**, италијански комунистички и социјалистички политичар. По занимању економиста. У Комунистичкој партији Италије (PCI) од 1936. године. За време Другог светског рата учествовао на страни југословенских партизана. Са Алдом Кукијем, због неслагања са простаљинистичком политиком руководства, 1951. напушта PCI. Био је један од оснивача Радничког покрета Италије (MLI) и Независне социјалистичке уније (USI). Умро у Риму 1982. године.

југословенској политици су гајили изразиту наклоност, а појединци су са Југославијом имали и присне везе из прошлости (Мањани је у рату пребегао и био активан учесник НОП-а). Југословенско вођство је одлучило да искористи прилику и преко покрета Кукија и Мањанија утиче на политички живот Италије, а пре свега на политику према Трсту. Зато је у наредних неколико година активно финансијски подупирало делатност Кукија и Мањанија, а односи су одржавани преко југословенских дипломатских представништава у Италији и Спољнополитичке комисије ЦК (њеног председника Милована Ђиласа и заменика Владимира Дедијера). Међутим, ова сарадња (а пре свега финансирање) је већ крајем 1953. године обустављена због лоших резултата и слабог политичког утицаја Кукија и Мањанија.¹⁰⁹⁹

Слично се дешавало и са немачким комунистичким "отпадницима". Пошто се 1950. године одвојила од Комунистичке партије Немачке (KPD), група на челу са Јозефом Шапеом основала је Независну радничку партију Немачке (Unabhängige Arbeiterpartei Deutschlands – UAPD), која је успоставила веома тесну сарадњу са Југославијом. Југославија је од 1950. до 1952. године финансијски помагала UAPD, да би на крају од тога одустала због слабог политичког утицаја ове партије у политичком животу СР Немачке, а UAPD се након тога угасила. Такође, важан разлог за прекид сарадње представљала је и чињеница да су везе са представницима UAPD-а стварале значајне потешкоће у успостављању сарадње са Социјалдемократском партијом Немачке (SPD), чије је руководство због тога у овом периоду гајило константно неповерење према југословенским комунистима.¹¹⁰⁰

Поменуто је већ да је последњих месеци пре Ђиласовог смењивања постигнут договор са скандинавским социјалистичким партијама о његовој посети Шведској и Норвешкој. Предлог је покренут са југословенске стране (преко Комисије за међународне односе и Владимира Дедијера), а испрва се односио на Шведску социјалдемократску партију (SAP). Повод је био недавна бурна теоријска полемика вођена између Родољуба Чолаковића, члана ЦК СКЈ и Каја Бјорка, секретара за

¹⁰⁹⁹ Видети: D. Bekić, *n. d.*, str. 267-268; V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 3, str. 616-619.

¹¹⁰⁰ Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-26, *Социјалдемократија и УАП*; АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-26, *Ђиласов телеграм Сибиновићу, 9. јун 1951*; АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, СР Немачка, 87/II-60, *Писмо Родољуба Чолаковића упућено Сибиновићу, 9. јануар 1952*.

спољнополитичка питања SAP.¹¹⁰¹ Пошто је, у међувремену, из Норвешке радничке партије упућен позив Ђиласу да посети Норвешку (о чему је већ било речи), Норвежани су сугерисали да Ђилас на путу за њихову земљу посети и Шведску и Данску (као гост њихових социјалиста).¹¹⁰² Бивајући обавештен о предлогу Норвешке радничке партије, секретар SAP-а Свен Асплинг, у писму упућеном Ђиласу, 28. децембра 1953, одговорио је позитивно на норвешки предлог и званично позвао Ђиласа да у склопу са Норвешком посети и Шведску.¹¹⁰³ Био је ово, уједно, и последњи позив из иностранства Миловану Ђиласу да, као југословенски функционер, посети неку страну земљу. Посета скандинавским земљама требало је да буде реализована у фебруару 1954. године, међутим, због смене Милована Ђиласа са власти (јануара 1954), до ње никада неће доћи.

Званично, позив Свена Асплинга уручен је Миловану Ђиласу 5. јануара 1954. године, од стране шведског посланика у Београду Јодала (Jödahl). Тог дана Ђилас је, као југословенски званичник, уједно имао и последњи састанак са неким страним представником.¹¹⁰⁴ У разговору у трајању од 45. мин, током којег су Ђилас и Јодал додирнули низ актуелних тема, може се сагледати и последња Ђиласова јавна манифестација својих ставова пред неким од страних представника, пре смењивања са власти. Из овог документа се види да су Швеђани несумњиво били свесни положаја Милована Ђиласа и да су пратили његово тадашње критичко писање. На почетку разговора шведски представник је, после честитања Ђиласу на недавни избор за председника Савезне скупштине¹¹⁰⁵ и усаглашавања детаља око посете, како стији у забелешци са разговора, рекао "... да је можда опасно за њега, шведског социјалисту, да изјави да чланци друга Ђиласа потврђују шведске методе. Швеђани посматрају сваки проблем практично и не осјећају потребу да сваки поједини политички корак заогрну

¹¹⁰¹ У разговору са југословенским послаником у Шведској, Владимир Дедијер је, коментаришући полемику Чолаковић-Бјорк и њене недостатке, предложио да, ради бољег међусобног упознавања, скандинавске земље посети Милован Ђилас, који би одржао предавање слично оном у Лондону јануара 1951. године. (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Забелешка о разговору другова Дедијера и Стојаковића са Др. Дарком Чернејом, нашим послаником у Шведској, који је одржан у Комисији за међународна питања, 8. јула 1953. године*).

¹¹⁰² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Телеграм Владимира Дедијера, 3. октобар 1953. године*.

¹¹⁰³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Писмо Свена Асплинга Миловану Ђиласу, 28. децембар 1953. године*.

¹¹⁰⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Забелешка о састанку друга Ђиласа са шведским послаником г. Jödahlom, 5. I 1954. г. (од 11. до 11.45. ч)*.

¹¹⁰⁵ Милован Ђилас је 25. децембра 1953. године једногласно био изабран за председника Савезне скупштине ФНРЈ.

плаштом идеологије. Додао је да су чланци веома занимљиви. Кад је дошао у ФНРЈ неки страни дипломати рекли су му да је дошао прекасно, пошто је најинтересантнији период у развоју Југославије већ прошао. Он не мисли тако".¹¹⁰⁶ Из наведених речи шведског представника јасно се види да су страни представници (који су то "неки страни дипломати", Јодал, међутим, не наводи) активно пратили развој политичке ситуације у Југославији, а самим тим и Ђиласових активности, и да су уочили крај једног политичког "курса" који је био обележен почетком демократизације друштва, тај "најинтересантнији период у развоју Југославије", а који је последњих месеци нагло био прекинут. Тиме су прећутно најавили и крај Ђиласове јавне политичке делатности у Југославији, која је представљала симбол и оличење поменутих деоократских реформи. Ђиласова "ера" била је дефинитивно завршена, иако су шведском представнику његови чланци изгледали "веома занимљиви".

На овом месту ћемо из наведеног разговора издвојити још и напомену Јодала да Шведска строго раздваја идеолошка од "практичних", тј. политичких питања, на шта је Ђилас супротставио став да су "теорија и пракса неодојиви" и да "помањкаше теорије представља највећу слабост социјалистичких партија на Западу".¹¹⁰⁷ Затим је Ђилас поменуо и теоретску расправу Чолаковић-Бјорк, сматрајући да је, иако сама расправа по њему "није била од нарочитог интереса", Бјорк доминирао над Чолаковићем, без обзира што му је "овај последњи ближи".¹¹⁰⁸ Ђилас је, такође, нагласио да тренутно у Југославији долази до стварања новог облика патриотизма, односно "националног јединства", који се битно разликује од совјетског који је "великоруски национализам и чисто бирократска творевина" и да "на Западу нису разумели овај процес".¹¹⁰⁹ На крају разговора, Ђилас је шведском посланику рекао да се он лично "... најбоље осјећао 1949. г. кад смо се 'свађали' са Русима. Сад се ствари одвијају полако...", додавши и то да "... битка против бирократизма није још завршена. Она је можда завршена идеолошки, али политички и практично није".¹¹¹⁰ Била је ово више него јасна порука ком је спољнополитичком "курсу" Ђилас заправо припадао, где се својом делатношћу

¹¹⁰⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Забелешка о састанку друга Ђиласа са шведским послаником г. Jödahlom, 5. I 1954. г. (од 11. до 11.45. ч), стр. 1.*

¹¹⁰⁷ *Исто*, стр. 2.

¹¹⁰⁸ *Исто*.

¹¹⁰⁹ Говорећи о томе, Ђилас је Јодалу покушао да ближе објасни појаву националног јединства: "У питању Трста, на примјер, на западу су вјеровали да тај проблем интересује само Словенце. Показало се, међутим, да он интересује и српске и македонске сељаке итд... Код нас нема више опасности од национализма, који смо искусили у прошлости." (*Исто*).

¹¹¹⁰ *Исто*, стр. 5-6.

минулих година политички и идеолошки "сврстао", односно шта је за њега могла да значи нормализација односа са СССР-ом и потенцијални већи заокрет у спољној политици.

Одмах сутрадан по објављивању саопштења ИК ЦК СКЈ и јавног покретања "случаја Ђилас", огласила се и норвешка штампа која је, према телеграму југословенског представништва у Ослу, о случају писала "сензационалистички", наводећи притом чланак из листа Радничке партије Норвешке "Arbeider Bladet" под насловом "Политички спор у Југославији: потпредседник Милован Ђилас подвргнут оштрој критици" и са поднасловом "Први идеолог у земљи радио је против централног руководства и партиског духа". У телеграму се још наводи и да у поменутом чланку испод Ђиласове слике стоји: "Милован Ђилас пред падом?"¹¹¹¹

Последњи страни представник са којим је Ђилас разговарао, поменути шведски посланик Јодал, убрзо је по званичном покретању "случаја Ђилас", затражио разговор са неким од југословенских дипломатских представника. Тако је Јодал, 13. јануара, ступио у контакт са југословенским дипломатом и саветником амбасаде у Стокхолму Мирославом Креачићем. Из Креачићеве забелешке са разговора види се да је шведски посланик ипак био затечен развојем догађаја и да је том приликом рекао "да је добио телеграмом задатак да хитно пошаље извештаје о читавом случају и да му је тешко јер нема довољно елемената". Креачић је избегао детаљнији разговор на ту тему, упутивши саговорника на заказани партијки пленум на коме ће се "ствар решавати". С друге стране ни шведски посланик није на томе претерано инсистирао, о чему је Креачић забележио: "Он није форсирао дискусију и од конкретних питања поставио је само упит да ли саопштење ИК значи да се Маршал не слаже са ставовима Ђиласа. Кад сам му одговорио потврдно, додао је да се из свега види како се код нас такви проблеми решавају на сасвим други начин него у СССР-у". Јодал је још додао да се сусрео и са Дедијером и да је на Јодалову констатацију "да се нада да неће доћи до промена у вези посете Шведској и Норвешкој", на шта му је Дедијер одговорио: "И ја се надам".¹¹¹²

У међувремену је норвешка штампа, у којој је предњачила она социјалдемократски оријентисана, наставила активно да пише о "случају Ђилас". Листови су почели да доносе све више аналитичких текстова посвећених Миловану Ђиласу и његовом критичном писању. У телеграму СИП-у из југословенског

¹¹¹¹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4460, Телеграм СИП-у из Осла, 11. јануар 1954.

¹¹¹² ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4441, Забелешка о разговору са шведским послаником Јодалом, дана 13. јануара 1954. године.

представништва у Ослу, од 14. јануара 1954, стоји да "последња три дана сва норвешка штампа много пише о чланцима друга Ђиласа и саопштењу ЦК. Већ 12. јануара поменуто гласило Радничке партије "Arbeider Bladet" објављује три аналитичка чланка од којих један носи наслов "Од диктатуре до демократије", а у коме се даје осврт на догађаје од Шестог конгреса и Ђиласова биографија. Према обавештењу из телеграма у том чланку се каже "да је Ђилас напреднији од званичне партијске линије", али уз процену да се "ништа драматично неће догодити".¹¹¹³ Посланство из Стокхолма обавестило је СИП, 19. јануара, да је шведска штампа донела вест о пленуму ЦК СКЈ (16-17. јануар) на првим страницама агенцијских вести и то "углавном говор Тита". Такође се штуро спомиње да штампа доноси и "комбинације у вези Ђиласове посете Скандинавији".¹¹¹⁴

Према обавештењу у телеграму СИП-у из Стокхолма, од 20. јануара, шведски социјалдемократа Кај Бјорк, претходно обавештен о смени Ђиласа, изјавио је у разговору са извесним југословенским дипломатом, да "потпуно разуме да је Ђилас ишао предалеко" и да су његове идеје "преисквантне (sic!)". Бјорк је такође изразио сумњу у реализацију Ђиласове посете Скандинавији. У истом телеграму се још наводи и да је генерални секретар шведских социјалдемократа Свен Асплинг "у интерном кругу социјалдемократа казао да жали што је до тога дошло јер цени Ђиласа као 'великог демократу' и јер се 'спремао да користи посету да отворено разговара о свим питањима.' Непотписани аутор телеграма сматра да би Ђилас требало што пре да одговори на позив."¹¹¹⁵

Пошто је у међувремену смењен, Ђилас је отказао пут у скандинавске земље. То је урадио писмом упућеном Кају Бјорку, 20. јануара 1954. Конфузним, несређеним рукописом, што очито открива његово тадашње психичко стање, Ђилас је писао: "Веома сам захвалан на љубазности вођства Ваше партије, које ме је било позвало као представника ССРНЈ да посјетим Вашу земљу и измјењам мишљења с Вашим партијским вођством. Али као што сте вјероватно обавјештени из штампе, мој лични положај у ССРНЈ битно се измјенио у посљедње вријеме. Моје мишљење које бих заступао у предвиђеним контактима с Вашим партијама више не би уживало подршку вођства ССРНЈ, јер су моја схватања одраније различита од њихових. Отуда је сасвим

¹¹¹³ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4460, *Телеграм СИП-у из Осла, 14. јануар 1954.*

¹¹¹⁴ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4634, *Телеграм СИП-у из Стокхолма, 19. јануар 1954.*

¹¹¹⁵ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41557, *Телеграм СИП-у из Стокхолма (без потписа), 20. јануар 1954.*

разумљиво што предвиђена моја посјета Вашој партији мора да изостане".¹¹¹⁶ Ђилас је ово писмо предао Марији Вилфан, с молбом да га уручи посланику Јодалу, који је требало да га пошаље Бјорку. По том питању сазван је састанак Комисије за међународне везе, 20. јануара 1954, на коме је одлучено да се Ђиласово писмо преда шведском посланику и "да се са њим разговара".¹¹¹⁷ Вилфанова се одмах, сутрадан, састала са Јодалом коме је саопштила да "Ђиласов случај" неће утицати на даљу сарадњу са скандинавским социјалистичким партијама и да Комисија за међународне везе ССРНЈ о споменутом догађају директно пише секретару њихове партије и обавештава их да ће се сарадња наставити.¹¹¹⁸ Ускоро је уследило и писмо Комисије руководству SAP-а у коме се нашироко објашњавају (или боље речено појашњавају) разлози отказивања путовања из поменутог Ђиласовог писма. У писму се наводи: "Већ дуже времена друг Ђилас се није слагао са водећим људима нашег савеза у извесним чисто теоретским питањима... С њиме се дискутовало, али га због тога нико није узимао за одговорност нити је намеравао да то чини. То је уследило тек онда кад је он прешао на терен практичне политике, на питања од чијег решења зависи не само развитак социјализма у Југославији, него у доброј мери и њен опстанак као независне земље. То су пре свега питања организационог карактера и питања облика демократског развитка Југославије. Ђилас је предлагао за ова питања друкчија решења него VI Конгрес Комунистичке партије и самим тим дошао је у супротност с одлукама Конгреса".¹¹¹⁹ Даље се у писму наглашава Ђиласово "апстрактно" теоретско полазиште које није у складу са политичком реалношћу и да тиме наноси штету "снагама социјализма".¹¹²⁰ Затим се Ђилас оптужује за "кршење партијске дисциплине",¹¹²¹ нелојалност према партијском руководству и личну ароганцију, а његови ставови се

¹¹¹⁶ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Писмо Милована Ђиласа Кају Бјорку, 20. јануар 1954. године.*

¹¹¹⁷ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, *Записник са састанка Комисије за међународне везе ССРНЈ, одржаног 20. јануара 1954. године, стр. 2.*

¹¹¹⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Забелешка о разговору другарице Марије Вилфан са шведским министром Јодалом, 21. јануара 1954. год.*

¹¹¹⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Писмо Комисије за међународне везе руководству Шведске социјалдемократске партије, стр. 1.*

¹¹²⁰ *Исто.*

¹¹²¹ Овде упада у очи једна реченица која се надовезује на претходне тврдње да је Ђилас имао могућност да своје ставове изнесе и брани на највишим партијским форумима, а која је накнадно руком прецртана. Реченица, између осталог, гласи: "Он то није хтио, као што није хтио ни да обустави објављивање својих чланака онда кад му је скренута пажња на штетне последице које његови чланци могу имати." (*Исто, стр. 2.*)

квалификују као "опасност по јединство" СКЈ, ССРНЈ и државе.¹¹²² На крају је речено: "Поред свега тога Ђилас није искључен из Савеза комуниста, и то стога што је пред критиком својих другова признао да су његови погледи били штетни по земљу и њезин социјалистички развитак".¹¹²³ Писмо се завршава уз жељу за наставак сарадње.

Ђиласов пад није остао без одјека у скандинавским социјалистичким круговима. Као пример издвајамо шведски социјалдемократски лист "Morgon-Tidningen", од 4. фебруара 1954, који је свој уводник посветио "случају Ђилас", под насловом "Интермецо Ђилас". На почетку текста Ђилас је читаоцима представљен овако: "Милован Ђилас, 43-годишњи ветеран из Титовог херојског времена имао је разлога да изнесе са више жучљивости своја мишљења. У децембру прошле године изабран за председника Парламента и оптерећен руководећим положајем, сада је отстрањен са свих дужности у власти, избачен из Парламента, повучен са позиција највероватнијег наледника Титовог. Једино још изгледа да има титулу генерал-пуковника додељене му у току партизанске борбе у Босанским планинама".¹¹²⁴ Проницљиви уводничар "Morgon-Tidningen-a" покушао је даље да слојевито анализира цео "случај". Позивајући се на писање југословенских партијских гласила, аутор овог текста је Ђиласов пад видео на следећи начин: "Када се читају документи у афери Ђилас, које је публиковала Борба, главни орган југословенске ком. партије, не може се човек отети утиску да Ђиласов пад није у првом плану питање једног приватног лица. Не тако да би овог слободоумног Црногорца сматрали као вођу неке опозиције, који прети режиму и мора се учинити безопасним. Не, то се задржава више на том гледишту да се Ђилас представља као покајнички вођа за сав комунистички режим, он је на несрећу пао у депресију сусревши се вани са његовом властитом пропагандом кој га је и сахранила".¹¹²⁵ Оцењујући контекст Ђиласове критике у односу на званичну политику, аутор је нагласио и благу "апсурдност" његовог политичког положаја: "Што је Ђилас објавио у својим чланцима у Борби... је само у заостреној форми оно што је представљено као више или мање службено објашњење прошлогодишње храбре промене политичког курса у земљи..."¹¹²⁶ По овом аутору Ђилас је својим критичким деловањем угрозио снажни (совјетизовани) бирократски апарат, што је довело и до

¹¹²² Исто.

¹¹²³ Исто, стр. 2-3.

¹¹²⁴ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Morgon Tidningen*, 4. II 1954, "Интермецо Ђилас," стр. 1.

¹¹²⁵ Исто.

¹¹²⁶ Исто.

његове смене, јер су многи "...са колебањем гледали на прекид са Совјетским Савезом и пратили Тита само из партијске лојалности... Сада је изненада постало јасно да су они лично стављени пред повлачење... У једном таквом положају имао је Тито само једну могућност ако је хтео задржати моћ: да се врати. Он је жртвовао Ђиласа као симбол своје верности према људима који су га довели на власт".¹¹²⁷ Међутим, повратку југословенског вођства на совјетске позиције није давао никакве шансе, написавши да "Тито зна тачно шта је судбина неверника и он зна да ће га Москва непомирљиво сматрати као једног таквог..." и да је у политичком смислу могуће "тактизирање", али да је у идеолошком "сасвим друга ствар", да "то не долази у питање...": "Југословенски пут не иде на исток него према западу – али он не иде тако брзо како је Ђилас (и Тито) обмануо сам себе, то није половичан посао и ту ће вероватно бито заокрета, што је сада завршена епизода показала".¹¹²⁸ На крају овог уводника аутор се пита да ли ће Ђиласа, кога назива "пропалим престолонаследником", Тито лишити политичке улоге "за дуже време".

У телеграму СИП-у југословенског представништва у Стокхолму, од 8. фебруара 1954, јављено је да генерални секретар шведских социјалдемократа Свен Асплинг и секретар за међународне односе Кај Бјорк "показују много разумевања за решење у случају Ђилас". У вези планираног путовања Ђиласа скандинавске земље каже се "да не треба форсирати посету у другачијем саставу јер би се осим ако буде састављена на највишем нивоу сматрала као слање друге гарнитуре. Сматрамо да треба мало причекати".¹¹²⁹

Планирање посете скандинавским земљама била је последња Ђиласова спољнополитичка активност пре пада са власти. Три дана након Трећег пленума сазвана је седница Комисије за међународне односе и везе ССРНЈ, 20. јануара 1954, на којој је главна тема била "случај Ђилас" у контексту тренутних активности.¹¹³⁰ Од четири тачке дневног реда три су биле посвећене Миловану Ђиласу, а остала питања су стављена под тачком "Разно." Прво је разматрано путовање Ђиласа и Дедијера у скандинавске земље. Ово питање је оцењено као важно (посебно за Норвешку као иницијатора посете), јер је за собом повлачило односе са трима скандинавским

¹¹²⁷ Исто, стр. 2.

¹¹²⁸ Исто, стр. 2-3.

¹¹²⁹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41557, Телеграм СИП-у из Стокхолма, 8. фебруар 1954.

¹¹³⁰ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Радна тела комисије, S/a-19, Записник са састанка Комисије за међународне везе ССРНЈ, одржаног 20. јануара 1954. године.

земљама (Библер је чак саопштио да су се Данци нашли увређеним отказивањем Ђиласове посете). На крају је усвојен став о наставку сарадње без обзира на Ђиласов случај и његов недолазак, а да се притом то питање Скандинавцима не намеће.¹¹³¹

Затим је размотрена директива југословенским представницима у иностранству за разговоре са социјалистима. Пошто је констатовано негативно писање конзервативне западне штампе ("како Југославија сада нема личности са везама у иностранству"), дат је предлог са директивама које треба послати југословенским представницима: "1. да је Ђилас могао слободно да пише, 2. да се ЦК упоште не би мешао у његове теорије ако оне не би имале политичке импликације, 3. штетне политичке последице Ђиласовог писања, 4. његов нелојалан однос према организацији и органима чији је био члан и то да писање безобразног памфлета не доликује једном државнику, 5. да се курс у нашој унутрашњој и спољној политици не мења".¹¹³² Око тога се развила дискусија у којој се покушавало доћи до објашњења "слачаја Ђилас" које би се послало страним партијама. Алеш Библер је први као објашњење предложио следеће: "ако би усвојили Ђиласове тезе не би пошли ни путем социјализма ни демократије. То се може доказивати. Стварање прво једне, а после низа нових партија, водило би у стање где би се или морао применити притисак или би пак читав развитак кренуо супротним правцем. У опасности би, дакле, били и социјализам и демократија". Додао је и да би се то могло објавити и као чланак. Сава Косановић је био мишљења "да Ђиласова залагања уопште нису била борба за демократију" и да ако би се тако писало "изгледало би као да се бранимо". Притом је нагласио да треба истицати "недисциплинованост, уношење забуне и изазивање реакције" и да то не треба повезивати са демократијом. Родољуб Чолаковић је истицао југословенске особености и развијање демократије "на другим основама" ("беспартијска демократија"). По њему, Ђиласова активност је могла да доведе до стања које би чак могло да се заврши и грађанским ратом. Марија Вилфан је на крају закључила: "Имамо аргумент и за највеће догматичаре. То је дисциплина. И Беван је морао да ретерира у Маргејту да не би дошло до расцепа у партији. Затим, тај памфлет не доликује државнику".¹¹³³

У трећој тачки је одлучено да се о случају Милована Ђиласа напише чланак који би "одмах ушао у 30 социјалистичких листова". За аутора је одређен Моша Пијаде. У

¹¹³¹ Исто, стр. 1-2.

¹¹³² Исто, стр. 3.

¹¹³³ Исто, стр. 3-4.

записнику са састанка на крају ове тачке је забележено "да чланови Комисије у личним писмима објасне Ђиласов случај људима са којима су у контакту". После дискусије закључено је да то, ипак, "није потребно осим ако неко од њих заузме јавни став у прилог Ђиласа", а напоменуто је и "да није потребно придавати велики значај том случају".¹¹³⁴

Комисија за међународне односе и везе ССРНЈ, у складу са закључцима са овог састанка, сутрадан је, 21. јануара, послала циркуларно писмо на адресе петнаест југословенских амбасада у свету (Лондон, Париз, Бон, Рим, Беч, Брисел, Стокхолм, Осло, Хаг, Копенхаген, Дамаск, Тел-Авив, Мексико, Њу Делхи, Рангун) у коме је дала јасне "смернице" како се треба односити и које ставове заузети по питању "случаја Ђилас" у контактима са социјалистима. Из овог документа се могу сагледати и званични ставови југословенске политике по питању "случаја Ђилас" према свету. У писму су одређени следећи погледи које је требало заступати о Миловану Ђиласу:

"1. Ђиласов однос према партијској организацији и органима чији је био члан био је нелојалан и недисциплинован, он је радио иза њихових леђа, није их обавештавао о својим намерама; саглашавао се понекад на речима а поступао друкчије итд. Кад је у чланцима отишао већ прилично далеко другови су га оштро критиковали, а он је продужио и на крају чак објавио непристојан памфлет, што је за државника неопростиво.

2. Да су његова размимоилажења била само теоретска ЦК се не би умешао, али Ђиласови чланци имали су и политички значај и политичке последице; они су охрабрили непријатеље социјализма у земљи дајући им перспективу да ће се ликвидирати главно политичко оружје радничке класе, тј. СКЈ.

3. Ђиласова теорија, да је постао непотребан 'организован идејни рад', тј. СКЈ и Социјалистички савез радног народа опасан је по даљњи развитак Југославије у правцу социјалистичке демократије; ако би југославенска радничка класа била лишена своје политичке организације она не би могла да напредује у правцу споменутог циља и њена досадашња постигнућа била би угрожена од њених унутрашњих и спољних непријатеља.

4. Као што се искључењем Ђиласа не мења спољна политика наше Владе, не мења се ни наш однос према социјалистичким и прогресивним партијама и покретима у

¹¹³⁴ Исто, стр. 4.

иностранству; ми желимо и даље да са њима сарађујемо у истом духу као и до сада и да ту сарадњу и даље развијамо".

На крају писма се посебно образлаже "тактика" и начин приступа у разговорима са страним представницима по овом питању: "Немојте да намећете разговоре у горњем смислу. Никако из тога не сме да испадне кампања против Ђиласа што би само повећало значај његовог случаја. Разговоре водите само с оним лицима са којима одржавате више-мање редован контакт. Ипак се старајте да у догледно време дође до таквог разговора с онима којима свакако треба објашњења".¹¹³⁵

Два дана пре тога, а дан после Трећег пленума, 18. јануара, из СИП-а је свим југословенским представништвима послат циркуларни телеграм, који је потписао Вељко Мићуновић, у којем се укратко објашњавају одлуке пленума и разлози Ђиласовог смењивања. Између осталог, у телеграму се наводи да је Ђилас, у свом иступању на пленуму, своје ставове тумачио покајнички, односно "неучествовањем у свакидашњем раду на питањима социјалистичке изградње што је довело до одвајања од ЦК, непознавањем суштине развитка и апстрактним интелектуализирањем, које га је довело дотле да је постао застава реакције у земљи и иностранству".¹¹³⁶

Пад Милована Ђиласа, јануара 1954. године, изазвао је бурне реакције у јавности западних земаља.¹¹³⁷ Интензивно праћење и коментарисање "случаја Ђилас" у западној штампи почиње од 10. јануара 1954, са вешћу да се ЦК СКЈ јавно оглађује од писања Милована Ђиласа. До овог датума, према расположивим изворима, западна јавност није посвећивала посебну пажњу Ђиласовим јавним критичким оглашавањима. То се, међутим, не може рећи и за дипломатска представништва западних земаља. Иако релативно касно, западне дипломате у Југославији су "случај", ипак, почеле пратити неколико дана раније.

Већ је поменуто да се из разговора Ђиласа и шведског посланика у Београду Јодала, 5. јануара 1954, може видети да су, бар што се тиче шведских дипломата, Ђиласови чланци, ипак, "регистровани" као део општег замаха демократских реформи

¹¹³⁵ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4727, *Шифровано писмо Комисије за везе с иностранством ССРНЈ, 21. јануар 1954.*

¹¹³⁶ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4499, *Отворени телеграм на име шефова свих претставништава и на адресу представништава, 18. јануар 1954.*

¹¹³⁷ О томе више: D. Bekić, *n. d.*, str. 565-595; K. Spehnjak, "Velika Britanija i 'slučaj Đilas' 1954" u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950 – 1961, zbornik radova* (ur. S. Selinić), Beograd 2008, str. 350-362. (даље: K. Spehnjak, "Velika Britanija i 'slučaj Đilas' 1954.").

друштва ("чланци су веома занимљиви"), иако су "неки страни дипломати" уочили да се последњих месеци са тим реформама нагло стало ("најиснтересантнији период у развоју Југославије је већ прошао").¹¹³⁸ Пошто је по свој прилици већ наслутио ток догађаја, Јодал је на овом састанку пажљиво испитивао Ђиласа. На питање да ли су његови чланци "наишли на велики отпор", Ђилас је одговорио да су "наишли на извјестан отпор, али не на неки озбиљан отпор" и да "извјесни другови сматрају да је било прерано објавити те чланке", додајући притом и да "чланци нису од велике опште теоретске важности". Такође, одговарајући на "једну примедбу" Јодала, Ђилас је, како стоји у документу, "признао да његови чланци имају политички циљ и да је он политичар". Пошто је добио овај одговор, шведски посланик је Ђиласу, који је желео да настави са теоријским образлагањем својих ставова, поновио "слабу заинтересованост шведске социјалистичке партије за теоријска питања".¹¹³⁹ Ђилас је, потом, скренуо разговор на своје чланке, нашта му је Јодал дао примедбу да су му последњи чланци "написани лакшим стилем".¹¹⁴⁰ Ово говори да је шведски посланик, очигледно, активно пратио Ђиласово писање. При крају разговора Јодал је још додао да је "приметио да се говори" да је Ђилас напустио старе идеје.¹¹⁴¹ Све ово указује да је шведско дипломатско представништво у Југославији активно, али и неупадљиво, пратило Ђиласову активност, а самим тим и "развој догађаја" који ће за који дан и званично покренути "аферу Ђилас". Разговор са шведским послаником Ђилас је завршио преподне. Тог истог дана увече припадници службе државне безбедности извели су Ђиласа са биоскопске представе и одвели на разговор код Ранковића и Кардеља, чиме је "афера" незванично отпочела.

Према појединим ауторима тек су последњи текстови Милована Ђиласа, а вероватно и гласине о његовом паду у немилост, навеле амбасаде западних земаља да почну са интензивним праћењем и читањем његових чланака.¹¹⁴² Све до нове године (1954), а рекло би се и првих неколико дана јануара, писање Милована Ђиласа није изазивало готово никакву пажњу западних амбасада и новинара.¹¹⁴³ Према америчким

¹¹³⁸ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Шведска, 125/ II-18, *Забелешка о састанку друга Ђиласа са шведским послаником г. Jödahlom, 5. I 1954. г. (од 11. до 11.45. ч)*, стр. 1.

¹¹³⁹ *Исто*, стр. 2-3.

¹¹⁴⁰ *Исто*, стр. 3.

¹¹⁴¹ *Исто*, стр. 5.

¹¹⁴² D. Vekić, *n. d.*, str. 568-569.

¹¹⁴³ Историчар Дарко Бекић, позивајући се на своја истраживања, изричито тврди да "не постоји ни један једини извештај амбасаде САД" о активностима Милована Ђиласа који је до краја децембра 1953. упућен

изворима које наводи Дарко Бекић, "први сажетак Ђиласових чланака" амбасада САД је послала Вашингтону 5. јануара, а амерички војни аташе је о њима своју владу известио 8. јануара 1954.¹¹⁴⁴ Исти аутор, позивајући се такође на америчке изворе, наводи да је америчка амбасада већ 9. јануара имала "поуздане информације" да је Ђиласово разилажење са осталим члановима руководства и званично обелодањено.¹¹⁴⁵ Сутрадан је у југословенској штампи изашло поменуто саопштење ИК ЦК СКЈ којим се званично ограђује од Ђиласових ставова. Интересовање за Ђиласа у западном свету почело је нагло да расте...

Амерички дипломатски представници у свету већ су неколико дана по објављивању саопштења ИК СКЈ о ограђивању од Ђиласових ставова контактирали југословенске представнике, интересујући се за поменута збивања. Тако се први секретар америчке амбасаде у Лондону, Кортни, у разговору на ручку са секретаром југословенске амбасаде Кнежевићем, 15. јануара, активно интересовао за најновије догађаје у вези са Ђиласом. Кнежевић је јавио Београду да поменути амерички дипломата "сматра друга Ђиласа великим теоретичарем и каже да он у његовим чланцима види гаранцију даљњег процеса демократизације у Југославији који би једног дана могао довести до постојања опозиционих партија". Амерички представник је, према Кнежевићевом извештају, овом приликом такође поставио и "конкретна питања о степену раздвојености мишљења међу југословенским комунистима", као и о политичким последицама наведеног потеза југословенског вођства.¹¹⁴⁶ Америчка амбасада у Београду је, уочи, за време и непосредно после Пленума, испољила велико интересовање за "случај Ђилас". Телеграми и депеше упућени Вашингтону тих дана обилују разноврсним садржајима везаних за овај догађај, од политичких шпекулација око односа унутар југословенског вођства, преко анализе Ђиласових намера, околности и његове личности, до свеукупне атмосфере на улицама Београда и расположења јавности Југославије.¹¹⁴⁷ Дан након одржавања Пленума, 18. јануара, секретаријат обавештајне службе Стејт Департамента, објавио је извештај о "афери Ђилас" у коме је

Вашингтону. По њему први извештаји о Ђиласу потичу тек од 5. јануара 1954, "када се, како каже, у Београду већ навелико говорило о неизбежном сукобу у руководству." (*Isto*, str. 576).

¹¹⁴⁴ US Embassy Despatch, No. 448/January 5, 1954, No. 458/January 8, 1954; WEEKA, No. 54/January 8, 1954. (цитирано према: *Isto*, str. 569).

¹¹⁴⁵ Видети: Telegram/768.00/1 – 1054/GR 59/NA; Air Pouch/768.00/2 – 854/GR 59/NA (цитирано према: *Isto*).

¹¹⁴⁶ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 4764, *Забелешка о разговору секретара Кнежевића са R. Courtney-ом, првим секретаром америчке амбасаде у Лондону на ручку дана 15. јануара 1954.*

¹¹⁴⁷ Видети: D. Bekić, *n. d.*, str. 577-578.

сажето изнесена примарна процена случаја смењивања Милована Ђиласа. У њему се истиче да је "први јавни идеолошки спор у редовима СКЈ дошао до врхунаца 17. јануара, када је Пленум Централног комитета сменио Милована Ђиласа, човека бр. 3 Извршног комитета (старог Политбироа) са свих партијских позиција. Ђилас је такође приморан да поднесе оставку на место председника Народне скупштине, на чије место је изабран 25. децембра 1953".¹¹⁴⁸ Ђилас је означен као личност која је заговарала "одумирање" партије и критиковала њен лењинистички концепт, а од стране Тита била оптужена за залагање за западну демократију "по сваку цену". У анализи се даље наводи да је Ђиласов случај изазвао отварање већ постојећег унутарпартијског сукоба између присталица чврсте "ортодоксне" линије и заговорника "удаљавања" од совјетског типа партије, а да Тито и његова "клика" нису спремни да предају власт западној демократији, ништа више него "совјетизму".¹¹⁴⁹ По питању спољне политике, у извештају се одбацује могућност да случај Ђиласа може променити југословенску дотадашњу оријентацију, без обзира што је важило за Ђиласов "главни злочин" његово "пропагирање западне демократије".¹¹⁵⁰ На крају се закључује да се питање југословенске спољнополитичке оријентације, "посебно у случају Титове смрти", мора јасније одредити, у смислу опредељења између Запада и Истока. Све остало би, по овом извештају, водило у "повећану нестабилност". Укратко, Ђиласов случај је у америчким очима индиректно повезиван са југословенским политичким неопредељењем, па и неодлучношћу, у тренутним условима међународних односа. У прилогу овог извештаја, такође, цитира се и коментар једне депеше америчке дипломатске службе у којој се Ђиласова позиција директно доводи у везу са питањем дотадашњих југословенских

¹¹⁴⁸ *Paper Prepared in the Office of the Special Assistant to the Secretary of State for Intelligence (Armstrong), Washington, January 18, 1954, FRUS 1952-1954, vol. VIII, Washington 1988, p. 1365-1367.*

¹¹⁴⁹ "The Djilas controversy has brought into the open a conflict that has apparently been raging in the Yugoslav Party for some time. This conflict has been between the strongly orthodox on the one hand and those who favored a departure from Soviet-type Party operations on the other. Tito and certain of the other top leaders themselves seemed to lean toward the latter group. Their swift reaction to Djilas' articles was due to the fact that these went further than anything previously said and struck at the power and prestige of the entire ruling clique. Tito and his cohorts are obviously no more interested in surrendering their power to Western democracy than to Sovietism". (*Ibid*, p. 1366).

¹¹⁵⁰ "While the question of relations with the West was an important element in the basic conflict underlying the Djilas affair, and while Djilas' principal crime was said to be advocacy of western type democracy, it seems highly unlikely that the move against Djilas involved a decision to modify Yugoslavia's relations with either the West or the East. Tito pointedly asserted that 'it is correct that Yugoslavia is drawing closer to western democracy, not on the questions of the internal system, but on the question of cooperation on the foreign political plane'. He also warned that although through the Djilas incident 'we suffered a huge loss, we must not make new mistakes in going to the other extreme'. He said that Djilas' case should not serve as an alarm that 'we must again change our course because we have made an error in following it... we should be much more vigilant in pursuing it". (*Ibid*, p. 1367).

односа према Западу и "процесом либерализације" око којег се "врти велики део" америчке политике према Југославији.¹¹⁵¹ Наредних дана америчка амбасада је наставила да активно прикупља материјал и састављала своје виђење догађаја везаних за Ђиласову смену. Тако се и у извештају од 25. јануара каже да је "општи тренд демократизације" заочен као резултат "афере Ђилас". У истом документу се још констатује да је приметан успон "конзервативних" комуниста у односу на "мање конзервативне Ђиласове присталице", али да се "пуни досег овог назадовања још не може сагледати".¹¹⁵²

Из наведених реакција дипломатских представника САД-а, могу се потврдити мишљења по којима су су Американци смењивање Милована Ђиласа и његово уклањање из јавног политичког живота земље суштински "идентификовали" као штетне по интереса Запада у Југославији.

Међутим, биће да Американци у Ђиласу нису видели политичара "великог калибра" нити посебно даровитог теоретичара, а посебно не неку "моралну вертикалу" у руководству или, пак, некаку "етичку савест" Партије, без обзира што су очигледно играли на његову "политичку карту", односно његово деловање и појаву. Такву слику нам пружа увид у поједине анализе из америчких дипломатских депеша, похрањених у Националном архиву у Вашингтону, а које је својевремено превео и цитирао Дарко Бекић. Ови извештаји су настали у данима након Трећег пленума, крајем јануара и почетком фебруара. Ево како су, на пример, америчке дипломате виделе Ђиласове намере и суштину његове делатности у последње време: "... Чињеница да је био по страни од главних активности Партије, да није имао довољно посла, можда га је навела на сумњу да је 'стављен на лед' и потакла да посегне за неким оруђем (серија чланака!), како би обновио свој утјецај, барем у властитим очима. Истовремено, он је, изгледа, постао циничан и критичан према својим друговима у Партији".¹¹⁵³ На другом месту се, у анализи његових ставова пре и његовог покајања за време Трећег пленума, каже да таква Ђиласова иступања "...откривају крајње неодлучног човека, кога осјећаји нагоне

¹¹⁵¹ "There is good evidence that the substance of Djilas' position has been a hot issue within the Yugoslav Communist Party for some time: to some degree it reflects the inevitable impact upon the Party of the relations developed with the west over the past four years. The fact that the conflict broke out publicly at such a high level, and that Tito himself found it necessary to deal severely with Djilas can, we fear, only have a negative result on the liberalization process around which so much of our policy towards Yugoslavia revolves. We can now anticipate a reassertion and solidification of communist party control over its membership, with consequent retrogressive effects on the momentum already generated towards acceptance of Western influences". (*Ibid.*).

¹¹⁵² Air Pouch/768.00/1 – 2554/GR 59/NA (цитирано према: D. Bekić, *n. d.*, str. 578).

¹¹⁵³ Air Pouch/768.00/1 – 1954/GR 59/NA (цитирано према: *Isto*, str. 577).

на прекид с Партијом, али за којег још није спреман". Даље се, у истом телеграму, закључује да је Ђилас био "...револуционар који се није могао помирити с непријатним чињеницама садашњости или да подметне леђа у рутинским пословима постреволуционарне ситуације. Умјесто тога он се определио за високо субјективну шпекулацију и занимљиво, иако покатакд збркано теоретизирање". Поврх тога још се као претпоставка додаје да је Ђилас "...својеврсном нестрпљивошћу и неовисношћу, себи тврдоглаво дао задатак да Партију врати на линију Шестог конгреса, како ју је он интерпретирао, а да при том није добро оцијенио моћ група које су се нарогушиле против њега... Закупљен својим властитим ријечима и замислима, он је ваљда себе почео гледати као одважног противника стагнације постојећег режима, чије је послање да обнови револуцију".¹¹⁵⁴ Такође, у низу спекулисања, на једном месту се истиче и да је "допуштено претпоставити" да је обрачун са Ђиласом резултат идеолошког сукоба између њега и Кардеља, "које су се изродиле у личну свађу".¹¹⁵⁵ На крају, у складу са сопственим проценама, америчке дипломате закључују да Ђилас чак уопште и не представља човека "прозападне оријентације", како то делови појединих западних медија приказују. Тако се у једном извештају од 8. фебруара, између осталог, констатује: "...Тито и Кардељ њега нису критизирали због залагања за западну демократију, већ зато што је нанио велику штету Партији, омогућивши 'реакционарним снагама' да обнове своје нападе на режим. Ни Ђиласова психолошка 'шминка', нити особна прошлост и писање (он је био један од најљућих противника нашег Информативног програма) не нуде доказе о његовој прозападној оријентацији, па је крајње иронично што се његов пад у дијелу западног тиска приказује као резултат његова залагања за западну демократију".¹¹⁵⁶ Према југословенској страни, пак, америчка амбасада је о "случају Ђилас" званично заузела незаинтересовани, па чак и својеврсни "нихилистички" став. У разговору Мира Креачића и Дејана Костића са Првим секретаром америчке амбасаде, Крецманом, 22. јануара, југословенским представницима је речено да су у амбасади анализирали дискусије са Пленума и да су их поделили у две категорије: оне које имају смисла ("which made sense") и оне које су бесмислене ("which made no sense"). У бесмислене су сврстали Ђиласове говоре, као и говоре Митре Митровић, Владимира Дедијера и Пека Дапчевића. Такође, у извештају

¹¹⁵⁴ Air Pouch/768.00/2 – 854/GR 59/NA (цитирано према: *Isto*)

¹¹⁵⁵ Air Pouch/768.00/1 – 1954/GR 59/NA (цитирано према: *Isto*, str. 578).

¹¹⁵⁶ Air Pouch/768.00/2 – 854/GR 59/NA (цитирано према: *Isto*, str. 578-579).

са разговора се наводи и да у амбасади "нису нарочито инсистирали на дискусији о Ђиласу".¹¹⁵⁷

Из Вашингтона је амбасадор Владимир Поповић 18. јануара јављао да "о случају Ђилас пишу сви листови на видним местима". Он је у анализи америчке "либералне штампе", установио "три тенденције" које у дотадашњем писању њоме владају, а које одају подељеност мишљења, пре свега у односу на оријентацију југословенског руководства према Западу: "1) Најконзервативнији листови и булеварска штампа истичу да је Ђилас један од оних који су довели до прекида с Москвом, да његово уклањање представља озбиљан ударац прозападној оријентацији, а можда и њен крај. 2) Други, који су за развој односа са нашом земљом виде у том случају 'позитиван' знак демократизма у западном смислу. Они подвлаче разлику на пр. према случају Берије, указујући да Ђилас није оптужен да је у служби неке стране силе, да је остао у Савезу, да му нису одузете државне функције и т. сл. 3) Готово сви који се изјашњавају оцењују то за сада као слабљење унутрашњег јединства и према томе отпора према Русима нарочито у случају евентуалног рата. Званичне личности очекују даљи развој и до сада се ни у незваничним разговорима нису интересовали за наше мишљење по овом случају".¹¹⁵⁸ Девет дана касније, у телеграму од 27. јануара, Поповић јавља да "службени кругови" и даље активно прате материјал везан за "сучај Ђилас", али да у јавности интересовање о томе сплашњава. Поповић пише и да се у разговорима по том питању опажа промена, а из његовог коментара се види да су реакција и поступци југословенских власти поводом "случаја", а такође и пропаганда, очито дали позитивног ефекта у америчкој јавности. О томе се у телеграму каже: "Док је првих дана било проширено тумачење да се ради о враћању на старе методе и да може имати озбиљних последица по односе са Западом, сада више говоре и пишу, да унапред не треба оцењивати да се обавезно ради о проту-западној оријентацији, да треба сачекати даљи развој, 'видећемо' и сл. Јавност се уверила да иза Ђиласа не стоје никакве организоване снаге, а да не могу ни стајати иза 'такве личности која се онако држала на пленуму'. Импресионирана је током пленума, начином на који је Ђилас третиран и

¹¹⁵⁷ ДАМСПРС, ПА-1954, САД, ф. 85, бр. 41841, *Забелешка о разговору другова М. Креачића и Д. Костића са I секретаром америчке Амбасаде Е. Kretzmann-ом и III-им секретарима S. C. Blasier-ом и R. Harmstone-ом, на вечери код Kretzmann-а, 22. јануара 1954.*

¹¹⁵⁸ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4609, *Телеграм Владимира Поповића, Вашингтон, 18. јануар 1954.*

нарочито публициетом који је дат његовим и Дедијеровим иступањима. Многи озбиљни листови пишу да је то у упадном контрасту с праксом у Русији."¹¹⁵⁹

Треба поменути и поједина индивидуална реаговања на "случај Ђилас" у Америци. Случај се негативно одразио посебно међу интелектуалцима, па је тако, на пример, познати амерички новинар Луј Фишер, (који је, иначе, у ово време био изразито антикомунистички настројен), бурно реаговао на читав догађај, оптужујући југословенско руководство за "тоталитарне тенденције", док је идеју о афирмативној књизи посвећеној угледу на југословенски развој решио да одбаци. Фишер је, такође, изјавио да нема више намеру да брани Југославију, иако је то "раније радо чинио". Овај гест познатог новинара изазвао је забринутост у појединим југословенским дипломатским круговима, па су тако из Бона предлагали да се "за социјалисте и либералне кругове" у иностранству "напише нешто" о Ђиласовом случају и тако "објасни читава свар". Са истог места су упозоравали и да се примећује "извесна сумњичавост" и да штампа "одбија да прима чланке о Југославији".¹¹⁶⁰

Конзервативна влада у Лондону уздржано се односила према догађајима у вези са смењивањем Милована Ђиласа. Према појединим историчарима, она је "у хладноратовском контексту" имала интерес одржавања стабилности власти у Југославији. "Иако с наклоношћу прати потезе 'либерала' у СКЈ," пише Катарина Спехњак, "а 'љевичаре' лако идентифицира као 'стару гарду' склону Совјетском Савезу, она ипак нити на који начин не охрабрује дисидентске покушаје у Југославији и у том циљу чак успјева у једној фази успјешно канализирати огроман интерес британског новинства за 'случај Ђилас' ".¹¹⁶¹ Ипак, у телеграмима британске амбасаде у Београду, од 19. и 20. јануара, у којима се извештава о Трећем пленуму и "случају Ђилас", наводи се да одлуке Пленума значе "победу старе гарде", али и да су "Ђиласови хици погодили циљ" тиме што су његови чланци показали да је политика СКЈ зацртана одлукама Шестог конгреса неспроводива у пракси и да Тито неће мењати спољну политику.¹¹⁶²

У појединим круговима на политичкој сцени у Великој Британији, посебно код представника британске левице, смењивање Милована Ђиласа наишло је у почетку углавном на негативан пријем. Такве ставове су посебно исказали британски

¹¹⁵⁹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41053, *Телеграм Владимира Поповића, Вашингтон, 27. јануар 1954.*

¹¹⁶⁰ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 42005, *Телеграм из Берлина СИП-у, 18. фебруар 1954.*

¹¹⁶¹ К. Spehnyak, "Velika Britanija i 'slučaj Đilas' 1954.", str. 351.

¹¹⁶² Видети: *Isto*, str. 352-354.

лабуристи, који су, како каже Дарко Бекић, у политици приближавања Југославије Западу уложили "знатан политички капитал". Соул Роуз, секретар спољнополитичке комисије Лабуристичке партије, контактирао је југословенску амбасаду, 21. јануара, изражавајући своју забринутост поводом "случаја Ђилас". На питање југословенског представника за разлоге забринутости, поготову што је југословенска страна изнела став да се политика према лабуристима неће мењати, Роуз је одговорио да, и поред тога што је упознат са званичним југословенским ставовима, "њих не брине само то што су јавно осуђене личности са којима су они навикли да сарађују, већ у првом реду уверење које су истакли да постоје суштинске разлике у схватању демократског развитка у Југославији. Једно је схватање Ђиласа са којим се они слажу, нарочито што се тиче перспективе више-партијског система, а друго је оно осталог дела руководства. Према томе осуда Ђиласа имаће реперкусија у даљњем развоју догађаја у Југославији".¹¹⁶³ Прве реакције лабуриста поводом "случаја Ђилас", у виду сумирања утисака, наводе се у извештају југословенске амбасаде у Лондону, од 22. јануара. У овом документу се издвајају неколико "мишљења" из Лабуристичке партије о "случају Ђилас": Прво, лабуристи сматрају да је Ђилас био "носилац прогреса", да се залагао за "демократизацију Југославије" и да се његовом сменом вероватно "започети процес демократизације зауставља". Наглашава се и да се овај догађај често доводи у везу са "односима између СССР-а и Југославије на спољно-политичком плану". Друго, међу лабуристима се спекулише да ли смена Ђиласа означава "почетак расцепа у Савезу комуниста", да ли постоје "везе" Ђиласа и руководства армије и "каквих ће реперкусија овај случај имати на јединство Југославије". На трећем месту се наводи да у врховима Лабуристичке партије "постоји забринутост не само због осуде личности са којима су они били навикли да сарађују, већ и због бојазни да ће се одлука Пленума одразити на слабљење везе са социјалистичким партијама у Западној Европи а посебно са ЛП". Ове бојазни се, према извештају, заснивају, пре свега, "на веровању да се ради о битним разликама и две линије у гледању на демократски развитак Југославије", јер су лабуристи Ђиласову линију одобравали и оцењивали као демократску, "нарочито перспективу вишепартијског система у Југославији". У телеграму се на крају наводи да су објављивање материјала и "појединачни контакти" допринели смањењу произвољних тумачења и "одстрањивању кривих мишљења", али и да се у круговима

¹¹⁶³ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 41735, *Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са г. Saul Rose-ом, 21. јануара 1954, у Амбасади.*

лабуриста "ипак осећа жаљење за Ђиласом".¹¹⁶⁴ Такође, за судбину Ђиласа интересовао се и премијер Винстон Черчил.¹¹⁶⁵ Међутим, британски конзервативци су, за разлику од лабуриста, доста уздржаније реаговали по питању смене Ђиласа. Тако је британски конзервативни представник Џулијан Амери, у разговору са секретаром Кнежевићем, 15. фебруара, изразио интересовање за Ђиласов лични и политички положај, али је нагласио да су конзервативци "читава ствар схватили као унутрашњи проблем Југославије", притом подвлачећи, како се у извештају наводи, "огромну разлику" између метода које се употребљавају у СССР-у и начину поступка према Ђиласу. Амери је, такође, одбацио сумње у промену југословенске спољне политике у смислу приближавања СССР-у, а такве ставове је приписао лабуристима, које је, како је нагласио, "овај случај погодио као социјалисе". На крају је изнео очекивање да се Ђиласова слобода не сме довести у питање, јер би у противном то штетило угледу Југославије.¹¹⁶⁶ Евидентно је да су конзервативци, као политичка опција на власти, имали умеренији и опрезнији приступ у међународним односима, па су у складу са њима и третирали Ђиласов случај.

Позивајући се на америчке документе (извештај америчке амбасаде у Лондону), Дарко Бекић наводи да је генерални секретар Лабуристичке партије и тадашњи председник Социјалистичке интернационале, Морган Филипс, предлагао да се Титу упутити протестно писмо у коме би стајало да се, упркос настојањима за улазак у СИ, Југославија "враћа 'чисткама' кремалског типа". Међутим, Сем Вотсон, председник спољнополитичког комитета Лабуристичке партије, га је од тога одговорио, из разлога што би то, по његовом мишљењу, ишло на штету југословенско-британских односа. Лабуристи су се, уместо тога, одлучили на непосредан контакт са југословенским представницима, па су у то време затражили пријем и разговор са амбасадором Владимиром Велебитом. Састанак југословенског амбасадора са високом делегацијом Лабуристичке партије, одржан је 10. фебруара.¹¹⁶⁷ Сажимајући забелешке са разговора, о састанку је Владимир Велебит, 13. фебруара, телеграмом обавестио Београд. На

¹¹⁶⁴ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4826, *Телеграм Петрића Секретаријату за иностране послове, Лондон, 22. јануар 1954.*

¹¹⁶⁵ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 41735, *Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са г. Cheetham-ом, 23. јануара 1954 у Foreign Office-у.*

¹¹⁶⁶ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 42508, *Забелешка разговора секретара Кнежевића са Julian Amery-ем, М. Р. у његовом стану дана 15. фебруара 1954.*

¹¹⁶⁷ Видети: ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 42508, *Забелешка о разговору друга амбасадора и друга Ј. Петрића са председником И. О. Лабуристичке партије Wilferd Burke-ом, секретаром Morgan Phillips-ом, председником спољно-политичког комитета Sem Watson-ом и начелником спољно-политичког комитета Saul Rose-ом, на вечери 10. фебруара 1954.*

вечери са високим представницима Лабуристичке партије, Морганом Филипсом, генералним секретаром партије, Вилфридом Бјурком, председником Извршног комитета, Семом Вотсоном, председником спољнополитичког комитета и Соул Роузом, секретаром спољнополитичког комитета (Клемент Атли, лидер лабуриста, није присуствовао из здравствених разлога), главна тема разговора била је "случај Ђилас" и последице које је он, по лабуристима, производио. Састанак је показао апсолутно неслагање у ставовима између лабуристичких представника и југословенског амбасадора. Велебит у телеграму, пре свега, наводи да лабуристи "криво тумаче одлуке Шестог конгреса", да су гајили очекивања да ће "процес одумирања Савеза комуниста бити бржи", а да су Ђиласове ставове "сматрали доследним одлукама Конгреса". "Осудом Ђиласа сматрају да се иде ка наглашавању улоге СК, а не ка његовој дезинтеграцији", пише Владимир Велебит. Из разговора се види да су лабуристи били солидно припремљени, показујући пристојно познавање прилика у Југославији и њеног система. Тако Велебит јавља да Морган Филипс заступа став да се у Југославији "иде ка јачању малог броја изабраних комуниста", а на општеполитичком плану лабуристи "ликвидацију Ђиласа оцењују као одступање од демократизације која се обећала након прекида са коминформом". Филипс је још изјавио да "ССРНЈ тиме губи на значају који му је био намењен Конгресом и постаје оруђе СК", а такође је нагласио и да лабуристи "нису против једнопартијског система у Југославији уколико је та партија ССРНЈ а противни су да СК буде доминирајући фактор а ССРНЈ само извршава одлуке СК", јер то сматрају "диктатуром мањине над већином". Сем Вотсон је изјавио да подржава "економске слободе", док осуђује "спутавање политичких слобода", нагласивши да ће цели случај имати негативне последице у свету код социјалиста. "Сви су склони да олако праве упоређења између нашег садашњег курса, како га они тумаче, и стања у СССР-у. Очекују са интересовањем рад и одлуке Пленума ЦК и склони су веровању да ће се показати кретање натраг", бележи Велебит и закључује како су лабуристи рачунали "да ће Југославија након прекида са СССР-ом све више примати њихова, лабуристичка, схватања и да ће се на крају разлике odstrанити. Осуда Ђиласа им изгледа као прекидање тог процеса". У телеграму се наводи и да лабуристи "замерају" што Ђилас није остао у руководству и са њим даље дискутовало, док су јавност Пленума признали и у томе видели "разлику од совјетских метода". Лабуристи, како јавља Велебит, Ђиласову завршну реч на Пленуму, тј. његово покајање, нису сматрали искреном и приписали су је "једној од форми принуде", кроз коју је Ђилас том

приликом прошао. Такође су изјавили да је Пленум осудио "политичке везе са социјалдемократским партијама на Западу" и да "сматра њихов утицај штетним". С тим у вези констатовали су да ће се то "негативно одразити на будуће односе Југославије са западним социјалистима". Висок степен неслагања на састанку показује и Велебитово запажање да је једино Сем Вотсон, председник спољнополитичког комитета, дипломатски показао "извесну спремност да прихвати наша мишљења", док су остали присутни "говорили са горчином, а нарочито Филипс када год је било речи о СК". На крају, Велебит закључује да се кроз разговор могло запазити да су британски лабуристи "разочарани што није дошло до ликвидације Савеза комуниста након чега би им лакше било да врше одређени утицај. Може се очекивати да ће нас настојати што више дискредитовати код азијских социјалиста, настојећи при томе да ојачају властите позиције и смање или одстране наш углед тамо".¹¹⁶⁸ Сем Вотсон је неколико месеци касније потврдио да је "случај Ђилас" оставио и надаље негативне последице на односе британских лабуриста према југословенском вођству, поготово на мишљење генералног секретара Моргана Филипса.¹¹⁶⁹

Политички и идеолошки однос британских лабуриста према делатности Милована Ђиласа, а с тим у вези и њихова очекивања од политичке "еволуције" југословенског политичког и друштвеног система, може се сагледати из лабуристичких реакција на "случај Ђилас". Дobar пример за увид ове врсте пружа нам разговор Соула Роуза, секретара спољнополитичког комитета лабуристичке партије, са представницима југословенске амбасаде, 13. фебруара. Роуз је овом приликом истакао да би лабуристи "случај Ђилас" потпуно примили као унутрашње питање Југославије, да на Трећем пленуму није помињан штетни утицај социјалдемократије на Ђиласа, као и примедбе на рачун британских социјалиста. Због тога, они нису могли остати "индиферентни", па је из тог разлога Морган Филипс јавно запитао "да ли везе западне социјалдемократије са Југословенима истодобно значе и да западни социјалисти врше штетан утицај на Југословенске комунисте". Према Роузу, како стоји у извештају, лабуристичка партија је "очекивала да ће Савез комуниста постепено све више демократизовати унутрашњи политички живот земље и да ће југословенски социјализам помало доћи – ако не

¹¹⁶⁸ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41789, Телеграм Владимира Велебита, Лондон, 13. фебруар 1954.

¹¹⁶⁹ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 47679, Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са Samuel Watson-ом, председником Спољно политичког комитета лабуристичке партије на ручку 19. маја 1954. год.

потпуно и дословце – на позиције на којима се налазе и британски лабуристи". Посебно је нагласио да су их Ђиласове идеје "одушевиле", иако сматра да је начин на које их је изложио био "преоштар и пребрз", додајући да је процес демократизације Ђиласовим случајем заустављен и да он значи "регрес". У забелешци са разговора се још истиче Роузово упозорење да су друге западноевропске социјалдемократске партије "случај Ђилас" примиле са далеко мање интересовања од британске Лабуристичке партије, "која је некако била најближа Југословенима", па ће из тог разлога став других партија у многоме зависити од става британских лабуриста. На крају, Роуз је поменуо и реаговање азијских социјалиста, које је у први мах било "повољно" по југословенско руководство, објашњавајући то емотивном реакцијом азијских социјалиста, као лабуристичких опонената.¹¹⁷⁰

Представници Социјалистичке интернационале изразили су пуно разумевање за поступак југословенског руководства према Ђиласу. Тако је секретар СИ Јулијус Бронтал, 13. фебруара, пред секретаром југословенске амбасаде у Лондону Кнежевићем изјавио да се у потпуности слаже са Кардељевим рефератом на Трећем пленуму, истичући да је Ђилас отишао двадесет година унапред, тражећи вишепартијски систем, за који југословенско друштво још увек није спремно. Иако органи СИ нису званично расправљали о Ђиласовом случају, према Бронталу, већина чланова СИ неформално заступа пријатељски став према југословенском руководству, додајући да је појединим западним социјалистима тешко да разумеју "случај Ђилас", јер "нису марксисти" и целокупни догађај посматрају "емпирички и из даљине". На крају је истакао да "случај Ђилас" неће негативно утицати на односе Југославије и западних социјалиста, а уколико је и било таквих мишљења, то значи да "дотични западни социјалисти не разумеју југословенске специфичности", апелујући притом на југословенско руководство да ближе објасне околности око смене Ђиласа како би се "одстранили сви неповољни коментари" о случају.¹¹⁷¹

Поводом смењивања Милована Ђиласа, посебно су се огласили и поједини угледни лабуристички представници, међу којима Анојрин Беван и његова супруга Џени Ли. Тако Владимир Велебит јавља из Лондона, 13. фебруара, о негативној

¹¹⁷⁰ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 42508, *Забелешка о разговору секретара Кнежевића са међународним секретаром ЛП Saul Rose-ом на ручку дана 13. Фебруара 1954.*

¹¹⁷¹ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 42508, *Забелешка о разговору секретара кнежевића са Јулијус Броталом, секретаром Социјалистичке интернационале у просторијама СИ дана 13. фебруара 1954.*

реакцији Џени Ли, која је изјавила да је "и њу и Бевана случај Ђиласа страховито погодио".¹¹⁷² Свој извештај Велебит је саставио користећи забелешке са разговора који је секретар амбасаде Кнежевић имао са Џени Ли, 11. фебруара, у Доњем дому британског Парламента. Према овим забелешкама, Ли је изјавила да је њу и њеног супруга случај Ђилас "страховито погодио" јер су са Ђиласом и Дедијером "били добри лични пријатељи" и да су са њима поред политичких одржавали и пријатељске везе, што, како је нагласила, "није случај са многим политичарима са којима су они у контакту". У забелешци се, на почетку, наводи да је Џени Ли поменула и писмо које је њој и њеном супругу Ђилас упутио крајем децембра, а у којем их је обавестио да је Тито био код њега на вечери. Писмо је, према њеним речима, било "ведро", тако да су они из њега схватили да је овај Титов потез значио "афирмацију онога што је Ђилас у својим чланцима писао". "Због тога им је", како стоји у забелешци, "апсолутно нејасно како се на кратко вријеме иза тога могао десити такав преокрет".

Брачни пар Беван-Ли су, иначе, били мишљења да се са Ђиласом поступило "на недостојан начин". Ли је потом дала своје виђење алтернативног развоја догађаја, у којем се јасно може сагледати поимање, односно неразумевање унутрашњих друштвених и политичких процеса Југославије од стране појединих утицајних личности лабуриста. Ли и Беван су, безмало, поистоветили југословенски политички систем са британским системом, а једну привремену (политичку) фазу југословенске деоократизације схватили као неповратну и трајну промену. Тако се у наведеној забелешци наводи мишљење британске политичарке о Ђиласовом случају да "када прва критика није успела, требало је са њим поново разговарати, па ако није било доста два пута, онда је требало наставити даље да га се убјеђује, а не да се поступи тако драстично". "Она не може", наводи се даље у забелешци, "разумјети зашто је било потребно Ђиласа и Дедијера уклонити из Скупштине", јер, колико је њој познато, ова двојица су били "врло популарни у својим изборним јединицама". Ли је, потом, закључила да "то што је Ђилас дао оставку на посланичко мјесто само доказује да он добро познаје механизам данашње власти у Југославији и био је свјестан да не би могао остати посланик, јер се идеолошки одвојио од осталих руководиоца. Тако нешто се никада не би могло догодити у Британији. Она је у Парламенту била неко вријеме независан посланик и држала је своје мјесто иако није била везана уз ЛП".

¹¹⁷² ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41804, Телеграм Владимира Велебита, Лондон, 13. фебруар 1954.

Констатовала је и то да су она и Беван у последње време имали "тешке часове", јер су им партијски другови пребацивали да су њихови пријатељи пали у немилост, па се, стога, пита да ли је то знак непријатељства и према њима.

Суштински, на целокупан проблем Џени Ли је гледала као на заустављње демократских процеса и јачање недодирљиве политичке касте, што ће, како је сматрала, оставити значајне последице по југословенско друштво: "Југословенски руководиоци старе и губе повјерење у себе саме и у прогресивност маса. Они се опет ослањају на бирократију и обрачун са Ђиласом је обрачун са носиоцима прогреса и демократије. Ово је без даљњег пружило велику сатисфакцију Совјетском Савезу. Ово ће негативно утицати на даљњи процес демократизације у Југославији како на политичком, тако и на културном пољу". "Њој је познато", наводи се даље у извештају, "да је Ђилас за собом имао све оне који су нешто врједели у културном животу земље. А то ће имати својих озбиљних реперкусија на одгој нових генерација". Овом приликом Ли је изјавила и да не може да доведе "две ствари у склад", а то је да ће у Југославији у будуће бити "децентрализована економија" и "централизована партија". Такође је посебно нагласила да је сасвим нетачно да је Ђилас нескроман, наводећи пример похвалних речи Клемента Атлија о Ђиласу са конференције азијских социјалиста у Рангуну, почетком 1953. године. Према њој, Атли је рекао да је Ђилас у Рангуну имао велики успех, далеко већи него што је он сам имао.

Када је Кнежевић изразио чуђење због њених ставова, примећујући да она повезује Ђиласа "лично" са целокупним процесом развитка социјализма у Југославији и југословенским односима за западним социјалистима, Ли је одговорила да јој није била намера да критикује све проблеме у Југославији, посебно не оне који такође постоје и у Британији. Посебно је напоменула да она и њен супруг нису давали јавне негативне изјаве о југословенском руководству и да намеравају да чекају и виде како ће се ствари даље одвијати. Такође није пропустила да напомене да очекује да се њен супруг не повезује са Ђиласом у негативном контексту, јер је својевремено јавно бранио Југославију од напада из СССР-а.¹¹⁷³ Исте ставове о питањима у вези са Ђиласом Џени Ли је поновила и неколико месеци касније, јуна 1954. године. Том приликом је представницима југословенске амбасаде напоменула да су она и њен супруг до смењивања Ђиласа у британској јавности иступали у прилог југословенских напора ка

¹¹⁷³ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 42508, *Забелешка о разговору секретара Кнежевића са Jennie Lee у House of Commons, дана 11. фебруара 1954.*

демократизацији, али да је "однос према Ћиласу показао да је тај процес заустављен, што је могло наићи само на жаљење". Такође, предложила је да се Ћиласу допусти да посети Британију, што би, по њеном мишљењу, "било најлепше примљено на Западу, а њему би можда помогло да се још једном, након најновијег искуства, сретне са стварношћу Запада". Сличне предлоге југословенској амбасади у Лондону упућивали су и поједини британски новинари.¹¹⁷⁴

Ћилас у мемоарима наводи делове из биографије Анојрина Бевана, аутора Мајкла Фута,¹¹⁷⁵ где се помиње Беваново писмо упућено Титу, 1. фебруара, поводом "случаја Ћилас". Беван је том приликом, поред интересовања за Ћиласа и Дедијера, коментарисао чињеницу што је на Трећем пленуму помињано његово име, у контексту утицаја на Ћиласа. Тито му је одговорио писмом, 22. фебруара, у којем се у пријатељском и помирљивом тону разјашњава ситуација и "неспоразум".¹¹⁷⁶ Владимир Дедијер је у својој књизи о Ћиласу у целини објавио оба писма.¹¹⁷⁷ Беван је у поменутом писму Титу најпре истицао да га "веома погађа" оно што је снашло Ћилас и Дедијера, а затим и своју изненађеност догађајем: "Ништа што сам видео или чуо приликом моје посете Југославији у августу није наговештавало овако кобан развој догађаја. Напротив, односи између Вас и њих као и њихових најближих сарадника били су тако срдачни да ми је тешко поверовати у оно што ме сада новински извештаји из Југославије приморавају да прихватим". Затим је поменувши тврдње о његовом идејно-политичком утицају на Ћиласа, такву могућност одлучно демантовао и одбацио као "политичку контроверзу", у чију природу, како је нагласио, не жели да улази из два разлога. Први је лежао у томе да не жели да се меша у унутрашње ствари друге земље, а други је био тај што је у свету створена "смушена слика". "Она је још више замућена због преводилачких тешкоћа и донекле неразумљивог хегелијанског језика", објашњава Беван. Писмо је завршио уверавањем да га ништа друго осим "личне добробити" Ћиласа и Дедијера не занима и питањем да ли и, ако може, на који начин да пише својим пријатељима. Двадесетак дана касније, Тито је по Вељку Влаховићу послао свој одговор Бевану у Лондон. У писму је прво нагласио да је Беванова брига за Ћиласа

¹¹⁷⁴ ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 20, бр. 49174, *Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са Јепеа Леа, женом Бевана на ручку 11. јуна 1954. год*; видети и: ДАМСПРС, ПА-1954, Енглеска, ф. 19, бр. 49471, *Преглед материјала из Велике Британије (забелешке строг. пов.), 11. јула 1954*, стр. 1.

¹¹⁷⁵ Видети: М. Foot, *Aneurin Bevan: A Biography*, vol. II: 1945-1960, London 1973.

¹¹⁷⁶ М. Џилас, *Vlast...*, стр. 291.

¹¹⁷⁷ Видети: V. Dediđer, *Veliki buntovnik...*, стр. 378-380.

"сувишна", поручивши му да га уверава "да је нас Ђиласов случај двоструко више погодио, као дугогодишње пријатеље и сараднике у извођењу револуције". Тито је писао Бевану: "До свега овога је дошло због његовог деструктивног писања о нашој стварности. Међутим, он је остајао глув на наша упозорења и упорно је настављао, тако да смо овај проблем морали да решимо на једини могући начин, наиме, на најблажи и најпринципијалнији начин, да бисмо сачували јединство у Савезу комуниста и нормалан поредак наше социјалистичке демократије – другим речима, целокупног развоја наше земље". Потом је Тито изразио жаљење због помињања Бевановог имена, "... јер смо уверени да Ви нисте утицали на Ђиласа да крене путем који је изабрао, тј. путем анархизма, јер знамо да сте Ви реалан политички радник. Стога Вас молимо да то не узимате к срцу".

Слична реаговања била су и у другим западним земљама. Власт је, углавном, водила рачуна да се не замери југословенском руководству, па је читав случај третирао уздржаније, у основи подржавајући одлуке Трећег пленума, док је опозиција у највећем броју случаја, посебно представници левнице, критички реаговала, осуђујући поступак према Ђиласу и повезујући читав догађај са заустављањем процеса демократизације у Југославији. У неким земљама је "случај Ђилас", истовремено, поделио припаднике левнице и деснице. У Француској су, на пример, конзервативци и припадници деснице махом с разумевањем пропратили одлуку о смењивању Ђиласа, док је код социјалиста изазвала негативне реакције. Из Париза су већ 19. јануара јављали да француска штампа показује симпатије за Ђиласа, кога жели да прикаже као "поборника демократије", док представници власти (генерал Пароди) имају пуно разумевања за одлуке пленума, који је по поступку показао да се разликује од совјетских метода, сматрајући да би Ђиласова делатност водила ка анархији.¹¹⁷⁸ Исто су поновили и поједини десничарски и конзервативни политичари средином фебруара, истичући да је Ђилас "фанатик" а његови ставови "анархични и деструктивни".¹¹⁷⁹ У немачкој јавности коментарисање и спекулације око Ђиласове судбине и подела у СКЈ отпочеле су већ пре Трећег пленума. Из Бона је СИП-у, 13. јануара, јављено да је Ђиласов случај изазвао "огромно интересовање свих политичких кругова и штампе" и да се сматра "најкрупнијим унутрашњим догађајем" после 1948. године. Мишљења су била подељена, од оних који су догађај упоређивали са совјетском праксом обрачуна и

¹¹⁷⁸ ДАМСПРС, ПА-1954, Француска, ф. 23, бр. 4676, Телеграм из Париза СИП-у, 19. јануар 1954.

¹¹⁷⁹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 41855, Телеграм из Париза СИП-у, 15. фебруар 1954.

сводила га на поделе унутар СКЈ, до оних који су сматрали да се Ђилас "истрчао" са својим ставовима за које нису сазрели услови, односно да "руководство СКЈ иде за истим циљевима, али да је Ђилас нестрпљив", итд.¹¹⁸⁰ Међутим, после пленума интересовање у немачкој јавности за "случај Ђилас" је нагло спласнуло, а немачки званичници су доста уздржано коментарисали догађај, у основи подржавајући одлуке југословенског руководства и не показујући превелико разумевање за Ђиласову делатност.¹¹⁸¹

Званична реаговања југословенског руководства поводом интересовања западне јавности за "случај Ђилас", најбоље се, можда, могу сагледати кроз изјаве Јосипа Броза Тита. С тим у вези, пре свега, треба нагласити да су Титови одговори поводом читавог случаја били јасно политички постављени, у строгом складу са његовим дотадашњим ставовима, које је више пута до тада износио у јавности, и без претераних импровизација, недоречености и двосмислености. Тито је тиме желео да западној јавности јасно стави до знања да је за њега и југословенско руководство прича са Ђиласом завршена, да целокупна афера није била повезана са спољном политиком и да се југословенска дотадашња политика, посебно према Западу, ни у чему битном неће мењати.

Као пример Титових реаговања, може се узети једна конференција за штампу са америчким новинарима, коју је одржао почетком марта 1954. године. Између осталих питања упућених Титу поводом актуелних дешавања у свету, новинари нису пропустили прилику да га упитају и о, још увек свежем, "случају Ђилас". Тито је Американцима одговарао без много тактизирања и не показујући велику вољу за расправом на ту тему, недвосмислено шаљући поруку да је Ђилас за њега и југословенско руководство неповратна прошлост. Овом приликом рекао је следеће: "Прије свега морам да кажем да неке секције штампе у Америци имају погрешно мишљење о Ђиласовом схватању демократије, јер ја знам да су читаво вријеме баш Ђиласа сматрали највећим противником западног система. Друго, Ђилас није лишен својих функција због тога што је симпатизирао западну демократију, него што се на политичкој линији унутрашњег развоја супротставио гледишту већине у руководству, у коме мора бити дисциплина. А када се један од руководилаца не слаже с политиком већине, с политиком и гледиштем свих осталих, то онда значи да њему у руководству

¹¹⁸⁰ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4228, *Телеграм из Бона СИП-у, 13. јануар 1954.*

¹¹⁸¹ ДАМСПРС, ПА-1954, Југославија, ф. 45, бр. 4715, *Телеграм из Бона СИП-у, 20. јануар 1954.*

нема мјеста. Ми смо га зато и одстранили. А то радите и ви у Америци, као што се то ради и у другим земљама. Према томе, ми нисмо нешто нарочито различито учинили. Додао бих у вези са тим, да су у читавом свијету свакодневне појаве да чланови кабинета који се не слажу подносе оставку, или бивају присиљени да је дају". На питање новинара да ли постоји могућност повратка Ђиласа у владу, Тито је одговорио одречно, притом умањујући његов ранији утицај, чиме је разговор на ову тему завршио: "Не видим никакву могућност за то, пошто је Ђилас, што се тиче његове оперативности и рада у влади, био на последњем мјесту, тако да нема никакве потребе да се он поново враћа, јер он ту уопће не недостаје".¹¹⁸²

¹¹⁸² ДАМСПРС, ПА-1954, САД, ф. 83, бр. 47046, *Разговор Ј. Б. Тита са групом америчких новинара, 6. марта 1954*, стр. 5-6.

III Идеолошко и политичко размеђе

Сумње

Революционарна етика и суочавање са стварношћу

Већ је цитирана Ђиласова изјава из његових познијих година, дата Десимиру Тошићу, у којој каже да би да није било сукоба са СССР-ом остао стаљиниста све до Дведесетог конгреса КПСС (1956), када је и званично одбачено и осуђено Стаљиново политичко наслеђе.¹ С тим у вези, када се говори о политичко-идеолошкој прекретници Милована Ђиласа, треба одмах рећи да је југословенско-совјетски сукоб 1948. године представљао важан, ако не и кључан, моменат у покретању Ђиласовог теоретског "потенцијала" у новом правцу. Као својеврсна "иницијална каписла", године сукоба са СССР-ом (1948-1953) донеће и Ђиласову постепену идеолошко-теоријску и политичку еволуцију која ће представљати увод у каснији радикалан раскид са комунистичком идеологијом, који ће временом наступити у периоду после његовог пада са власти 1954. године.

Године од 1948. до 1953. представљају важан и у много чему преломан период у унутрашњој политици Југославије. Раскид и сукоб, а затим и политичко и идеолошко одвајање од СССР-а проузроковало је бројне важне, нове и оригиналне, али и осетљиве, сложене и контрадикторне процесе у југословенском друштву. Противуречности су се јављале из природе саме ситуације, која је створена раскидом са Москвом, што је за собом повлачило и бројне реформске мере као саставни део афирмације југословенског искуства. "Одбрана независности је," објашњава професор Љубодраг Димић, "сама по себи, афирмисала критичку мисао, разобличавала догматизам, рушила крути схематизам, подстицала корените друштвене, политичке и организационе промене

¹ Видети: D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas...*, str. 60-61.

целог система као алтернативу совјетској пракси".² Испрва се тај нови унутрашњи политички правац огледао у свеопштој централизацији и појачаној бирократизацији (период доказивања идеолошке исправности, половином 1948. и почетком 1949), али и све отворенијој критици совјетске спољне политике. Крајем 1949. и почетком 1950. започиње се и са критиком совјетског система, што постепено прелази и у критику бирократизације као проблема (девијације) везаног за природу самог система, а са тим и до покретања опште демократизације југословенског друштва (прокламовани програм тзв. четири "Д": деетатизација, дебирократизација, децентрализација и демократизација). Врхунац ове политике обележио је Шести конгрес КПЈ/СКЈ, новембра 1952, када ће и Партија променити назив у Савез. Тај процес је осетно заустављен средином 1953. године, после Стаљинове смрти. Заустављање овог процеса имало је своје узроке који су лежали у чврсто укореваном бирократском систему власти, који је претходно изграђен по узору на совјетски. Та чињеница се није дала лако изменити. Бројне привилегије и стечене позиције које су представљале упориште, почев од врховне па све до нижих инстанци партијскодржавне власти, као и тешко изменљиве увржене навике партијског бирократског слоја, представљале су озбиљну препреку демократизацији.³

Важан део политичке делатности Милована Ђиласа у овом периоду односио се на његово критичко-теоријско сагледавање проблема бирократизације, идеолошког наслеђа партијског и политичког система власти и процеса демократизације, што ће неминовно довести до сукоба са остатком руководства. Као што је већ речено, развој критичке мисли (а самим тим и политичке делатности) Милована Ђиласа, коју везујемо за назначени период, директно је проистигао из југословенско-совјетског сукоба, као ширег контекста догађања. Критиком совјетске политике и касније система и идеологије (о чему је већ било речи), Ђилас је изградио и сопствено критичко виђење бирократизације и с њом повезаних друштвених девијација совјетског социјалистичког система, што се морало посредно одразити и на критику југословенског система.

² Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 343.

³ О томе професор Љубодраг Димић пише: "Идејни прелом", остварен у годинама које су следиле (1949), у суштини није могао дати очекиване ефекте. Кадрови ниског образовања, навикнути на директивни стил рада, испуњени страхом од новина, дезорганизације власти, опште анархије, напуштања комунистичког курса, губљења стечених позиција, тешко су се навикавали на нови начин рада". (*Исто*, стр. 344).

После Другог светског рата и ослобођења земље, нова југословенска власт је одлучно започела изградњу новог система власти. Основна карактеристика тог система огледала се у постепеној апсолутној монополизацији политичке власти, која се концентрисала у рукама руководства Комунистичке партије Југославије и њеног неприкосновеног вође Јосипа Броза Тита. Државне институције и институције Партије временом постају, иако формално одвојене, у пракси нераздвојне, "срасле" у управљачко-централистичком систему власти нове државе, чији је стуб била државно-партијска бирократија. Такав систем власти проузроковао је бројне негативне појаве, које су неминовно морале доћи у судар са појединим начелима претходно изграђене револуционарне етике.

Основне карактеристичне црте организације, политике и морала југословенске Партије (тзв. "кадровске") створене су у илегалном периоду пре рата, под снажним утицајем Коминтерне (Москве), у тзв. процесу "бољшевизације". Главне морално-политичке особине комуниста изашлих из тог периода односиле су се на следеће карактеристике: строго поштовање унутарпартијских хијерархијских односа, чврста и фанатична вера ("изнад рационалног расуђивања"), одсуство слободних расправа међу чланством и утицаја на политику руководства, беспоговорна послушност и дисциплина, жигосање појединаца који се противе званичној "линији" (тзв. "секташење"), конспирологија и висок степен међусобног поверења, уверење и доживљај Партије као "органа правде", "осветника маса", "егзекутора старог система" и "носиоца визије слободног света", спремност на личну жртву и херојство, лични аскетизам. Вреди издвојити речи Бранка Петрановића које описују морални профил комунисте пониклог из тог времена: "Моралнополитичку чврстину предратног комунисте одликовао је хетеромни морал који је одвајао ствар организације од ствари личности која је занемаривана у име великих задатака, великих циљева будућности, ствари светског пролетаријата и пролетерског интернационализма као оновременог канона у комунистичком покрету. Извршење дужности, пре свега одговорност пред вишим руководством и спремност на жртву, карактерисала је и издвајала комунисте у односу на припаднике других политичких и класних снага. Хранило их је уверење у праведност комунистичке ствари, нарасле социјалне неправде грађанског друштва, идеализација совјетског поретка, прихватање оцена и задатака без дискусија и расправа. Ствари с врха примане су као императив о коме се није шта имало расправљати. Живело се у ватри борбе и у изгарању за бољу сутрашњицу. Поданичко,

милитантно, солидарно и фанатично уверење није међутим сматрано за унутрашњи терет, већ насупрот томе – за највиши израз слободног опредељења".⁴ Конкретно за партијски Агитпроп (на чијем је челу после рата стајао Милован Ђилас), Бранко Петрановић истиче да је његове чланове карактерисала "непоколебана вера, фантастична снага уверења, смисао за жртву, идеал који се не може поколебати, искључивост према другима који супротно мисле, догматско-херметичка затвореност..."⁵ Говорећи, пак, о особинама комунисте интелектуалца, Петрановић цитира речи Радована Зоговића који истиче да "постати комунист, то је прије рата, особито код интелектуалаца и осталих људи из средњих слојева, значило, осим свег другог, чинити... интегрални прелом у себи као личности, прихватити се да мијењаш себе у смислу очовјечења, сузбијати у себи индивидуализам, каријеристичке и власничке инстинкте и рецидиве, дволичност и претенциозност, инсистирати у себи на новом моралу..."⁶ Из овога се може извести закључак да су ригидност, искључивост и суровост, као и лични аскетизам, посвећеност и спремност на жртву, биле једне од доминантнијих карактеристика званично важеће револуционарне етике предратних, па и ратних комуниста.

Наведене карактеристике, као својеврсни узорни "кодекс" понашања, нису после рата званично мењане, нити, пак, укидане или оспораване. Међутим, у измењеним околностима, у животној пракси сопствене апсолутне власти, неизбежно је морало доћи до њиховог постепеног урушавања. Тај процес је отпочео још у току рата, а знатно је појачан на крају и после рата, примањем нових чланова у Партију и омасовљавањем НОП-а, када је пристигао велики број људи из руралних пасивних средина (али не само из њих), међу којима знатан број није имао јасних ни искрених представа о идеологији, а после освајања власти угледао и повољну шансу за личну социјалну промоцију и афирмацију. Било је то време великих социо-географских и културолошких потреса, време када су "гладни бунтовни сељаци из планинских предела" масовно нагрнули у богатије крајеве и градове. "Дошло је до сукоба између брда и долине", наглашава Владимир Дедијер.⁷ Вођа југословенске револуције Јосип Броз Тито и партијско руководство запосели су дедињске виле и почели све више да живе отуђенијим животом од народа и великог дела обичног чланства. Дедијер по том питању даје веома

⁴ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 266.

⁵ *Исто*, стр. 267.

⁶ *Исто*.

⁷ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 235.

оштру оцену, тумачећи наведене појаве фаталистички по судбину југословенске револуције: "Уочи победе Тито је коначно требало да одлучи којим путем да крене, хоће ли се само изградити нова власт са свим привилегијама победника или ће партизани и даље остати верне слуге револуције. Нажалост Тито је изабрао први пут и веома брзо осетиле су се велике пукотине у тој славној партизанској примењеној етици. То је био пут за катастрофу југословенске револуције".⁸

Наводно је и Милован Ђилас прве дане ослобођења доживео у не баш одушевљеном стању, уочавајући стварност која се косила са револуционарним идеалима: "Ослобођење сам доживео доста депримиран. Замишљао сам да ће форма власти бити друкчија, да неће бити престижа и култова, да неће бити хрљења ка вилама, ка привилегијама. А то је одмах почело... Нисам имао никакву своју, јасну, или какву друкчију концепцију која би се разликовала од оне коју је имала Партија. У мени је било унутрашњег немира, некакво негодовање због тога што не иде онако како сам мислио да ће ићи. Растакало се другарство, однос према народу је био са висине, није било егалитаризма. Више су то биле моралне и психичке, него идејне и идеолошке реакције".⁹ Међутим, поједини сведоци из тога доба, који су југословенске руководиоце добро познавали, сведоче да и Милована Ђиласа, као човека власти, није мимоишла одређена доза "гордости" и "уображености". Тако се Јара Рибникар сећа послератног сусрета са Ђиласом: "Била сам збуњена. Илегалци су постали министри, пуковници, генерали. Променили су се. Ђилас, ког сам у Београду хранила лековима, давала му Владине кошуље и веш, причала с њим о литератури, чак и о томе да ћемо једног дана заједно да напишемо роман о нашем времену, није ми ни руку пружио. Погледао ме, склизнуо очима, ништа није рекао, наставио је да разговара с неким другим".¹⁰ И поред

⁸ *Isto*, str. 234. Говорећи и као сведок догађаја, Дедијер је оставио записе, који сликовито говоре о наведеним појавама, не само као ендемичним примерима у Југославији, већ и као универзалним антропсихолошким проблемом: "Када смо пред крај рата ушли у Београд, темпо ерозије морала је убрзан. Партизанске главешине су запоселе најбоље виле поражене буржоазије. Један од врхунских лидера Србије, мој школски друг Милентије Поповић, признао ми је да наша револуционарна етика..., врло брзо пропада. Одговорио сам цинично: "Наши другови, радници и сељаци, који су вековима умирали од глади, данас једу са таквим апетитом, да сва њихова етика нестаје у њиховим цревима". Касније, када сам био у Енглеској, наишао сам на сличан процес у британском синдикалном покрету. Причало се како је један синдикални функционер, кога су привлачили најбољи лондонски ресторани, бранио своје гастрономске апетите бесмртним речима: "Ништа није сувише добро за радничку класу". (*Isto*, str. 294).

⁹ М. Đorgović, *n. d.*, str. 193.

¹⁰ Ј. Ribnikar, *Život i priča I-II*, Beograd 1988. str. 57.

тога један део првобитног револуционарног "језгра" је очувао живо осећање старе револуционарне етике.¹¹

Указивање на поједине негативне стране бирократије повремено се могло чути од високих југословенских руководилаца и пре сукоба са Информбироом. Тако је, на пример, Едвард Кардељ још средином 1945. године указивао да "треба водити немилосрдну борбу против бирократизма и руковођења преко хартије и телефона".¹² Међутим, ако је и долазило до повремених упозорења на одређене девијације у вези са бирократским управљачким апаратом, бирократизам се још увек није схватао ни критиковао као системска појава, односно као бирократски централизам. У јавним наступима, "бирократизам" се више користио као пежоративан термин у описивању дела проблема, не већих од неминовних, такорећи природних, појава везаних за управљачки апарат у развоју, са којима се млада држава суочавала.

То је исто важило и за Милована Ђиласа. Тако Ђилас 1946. године, у штампаној брошури која је имала директивни карактер, упозорава да "добар комуниста", поред осталог, мора одговорно приступити и борби "против бирократизма и јавашлука", којима супротставља добру, ефикасну и чврсту "контролу", односно снажну и централизовану управу, коју, пак, карактеришу непрекидно усавршавање, прегалаштво, стручност, поштење, и лични пример посвећености.¹³ Зато је упозоравао да "наша штампа мора раскринкати бирократизам, несавјесност, корупцију, пљачку, нерад и лијеност".¹⁴ С тим у вези, Ђилас је посебно нагласио проблем административног "аутоматизма", којим се руководи процесима друштвеног рада: "За нас је, даље, од необичне важности питање контроле. Обично се ствари свршавају на томе што се 'нареди', 'саопшти', 'одлучи', а не провјерава се да ли је и ствар свршена. Посао је готов тек кад је контрола потврдила да је готов. Нијесу довољни само контролни државни органи. Контролу треба над својим радом да врше све установе, сва надлештва, сваки човјек. Без контроле је немогућно ма шта свршити у данашњим условима, направити ма какав реалан план... Познато је да су другови Лењин и Стаљин увијек лично

¹¹ "Али, кадровски лик члана Партије се очувао", наглашава професор Петрановић, "иако су нова мерила и други мотиви могли покретати партијско опредељење људи. Остао је у Партији један тип аскетских комуниста који нису могли заборавити тип комунисте своје младости и једног другог доба. За њих је улазак у Партију било опредељење за револуцију, као избор живота и судбина. Сукоб овог типа са ранијим друговима, који се прилагођавају свету стварности је евидентан, а поготову са масом новопримљеног чланства". (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 267).

¹² Б. Петрановић, *Историчар...*, стр. 307-308.

¹³ М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946, стр. 44-45.

¹⁴ *Исто*, стр. 52.

контролисали извршење својих налога... Контрола извршења задатака омогућава постављање и решавање даљих проблема, уклањање неизвјесности, збрке и анархије".¹⁵ Дакле, "бирокупатизам" се доживљава само као једна од успутних и неминовних девијација у процесу изградње (централизованог) система, против које се треба борити и радити на њеном искорењивању.

Југословенско руководство се већ у ово време суочавало и са негативним појавама чињенице затворености Партије, идеолошке и политичке искључивости и ригидности, односно са видљивим и осетним одсуством, макар и минималне, унутрашње демократије. То се објективно осећало као проблем у напорима изградње друштва. У тадашњој терминологији су овакве и сличне појаве најчешће означаване појмом "секташтво" или "секташење", термином створеним у предратном илегалном периоду. На њих је често и јавно указивано од стране највиших руководилица. У једном свом предавању из 1946. године, Милован Ђилас је указујући на проблем "секташтва" указао, заправо, на један облик бирокупатског приступа проблемима, подвлачећи да оно, као "основна грешка" у деловању, потиче "отуда што ми појединим питањима прилазимо доктринарно, књишки, на основу неке унапред зацртане шеме или прописа, а не полазимо на основу једне стварне анализе, служећи се књигама марксизма-лењинизма као оруђем за разумевање специјалних услова...", питајући се истовремено "да ли је за нас важнији исход једне сувопарне дискусије коју смо убацили међу масе, него остварење циља изградње и обнове?"¹⁶ Из наведеног сегмента Ђиласовог излагања такође се јасно може сагледати тадашња свест о постојању бирокупатских девијација, али не као дела природе једног система, јер се оне могу исправити правилном применом поставки марксизма-лењинизма, односно идеологијом "као оруђем" из које извиру и сви одговори и решења.

Према томе, пошто су бирокупатија и бирокупатизам били присутни од самог почетка изградње новог југословенског друштва и политичког система, а са њим и различити облици друштвених девијација, природно је било да су они као "аномалија" уочавани и да се на њих указивало и пре 1948. године. Међутим, "појаву бирокупатије и бирокупатизма (комплекса појава везаних за специфичну организацију и функционисање бирокупатије)", пише Љубодраг Димић, "Партија је учила веома рано, али је објашњење тражила у слабостима субјективне природе (неизграђеност кадрова, нагли прилив

¹⁵ Исто, стр. 57-58.

¹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-а-1, *Теоретско предавање Милована Ђиласа: О међународној и унутрашњој ситуацији*, 29. септембар 1946, стр. 5.

чланства у КПЈ, користољубље, каријеризам и друго), а не у његовој правој суштини која је лежала у организацији друштвених односа. Пети конгрес је то замењивање узрока последицом уочио. Један од постављених задатака био је да КПЈ поведе одлучну борбу против свих видова бирократизма".¹⁷ Тако је тек средином 1948. године, са највишег партијског форума (Пети конгрес КПЈ), поред осталог, конкретно указано и на проблем бирократије и бирократизма. За то је пре свега био заслужан сукоб са Информбироом, односно СССР-ом, који је и покренуо иницијативу за сазивање Петог партијског конгреса, а са њим и ново (макар и скромно) преиспитивање основних друштвених токова, прво такве врсте после преузимања власти од стране комуниста, а у самој КПЈ од 1940. године. Наравно, са питањем бирократије и бирократизма није се даље ишло од његовог констатовања као проблема, јер ће у наредним месецима наступити нови замах свеопште централизације и бирократизације друштва.

Сукоб са ИБ-ом изискивао је у почетку појачане напоре у правцу доказивања идеолошко-политичке исправности. У складу са тим афирмисан је и процес снажења бирократско-централистичког карактера власти, па је, како истиче професор Димић, "административно-централистички начин управљања доведен до кулминације баш у 1948. години и у првим месецима 1949. године".¹⁸ Милован Ђилас у мемоарима бележи да се у том периоду "одвија нешто попут 'рестаљинизације' – завођење крутих административних мера у привреди и разрастање партијског и полицијско-политичког апарата".¹⁹ Са процесом бирократизације и централизације државе растао је додатно и административни (чиновнички) апарат, а у пракси се читав овај замах испољавао, како објашњава Бранко Петрановић, "стварањем обласних одбора, професионализацијом партијског апарата, нагомилавањем административног особља (планера, евидентичара, статистичара, чиновника и разних других 'мастиљара)".²⁰ Овај правац у унутрашњој политици званично је прокламован на Другом пленуму ЦК КПЈ, одржаном од 28. до 30. јануара 1949.²¹

У наведеном процесу посебно се инсистирало на учвршћивању централне партијско-државне власти. На Другом пленуму, Јосип Броз Тито је јасно нагласио да је у земљи "једна влада у којој чврсто седи Комунистичка партија и наше партијске

¹⁷ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 237.

¹⁸ *Isto*, str. 232.

¹⁹ М. Ђилас, *Vlast*, str. 206.

²⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 272.

²¹ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 342-343.

организације морају знати да су све уредбе и све директиве одозго, од Владе и разних институција, директиве наше Партије. Никаквих других директива нема, јер ово није фронтуска влада. Мислим да би наши људи морали на то обратити велику пажњу и најстроже се придржавати онога што је наређено..."²² Дакле, партијско-управни и државни апарат је требало додатно ојачати и централизовати, што је у пракси значило осетно повећање степена бирократизације. У вези са тим, као организациону структуру партијскоуправног апарата, Александар Ранковић је предложио формирање тзв. "номенклатуре дужности", којом би се административно уредили и појачали постављање и контрола руководећих кадрова. Овај Ранковићев предлог односио се, заправо, на стварање огромног административно-бирократског апарата, који би, као "номенклатура ЦК КПЈ", обухватио око 9000 дужности, како је у реферату на Пленуму било предвиђено.²³

Тешко је прецизно означити моменат Ђиласовог суочавања са поменутиим девијацијама и почетак његовог критичког сагледавања таквих и сличних појава. Оно што је евидентно, јесте да је Ђилас теоријско уобличавање својих критичких погледа у односу на социјалистичко друштво започео тек после сукоба са СССР-ом и након "фазе" критике спољне политике Москве, када прелази на анализу совјетског система, 1950. године.

У својим мемоарима, сећањима и каснијим казивањима Ђилас често напомиње да је већ по ослобођењу земље и освајању власти осетио извесне знакове унутрашње одбојности према новом стилу живота високих руководиоца којима је и сам припадао. За таква тврђења, за сада, немамо непосредне потврде у изворима. Може се само претпоставити, с обзиром на његове личне особине, које су неоспорно укључивале извештан степен идеализма, да је нешто слично можда интимно и осећао, па у неким тренуцима чак и поделио са блиским људима (можда и са самим Титом), али о било каквој садржајној јавној критици на ту тему, у првим годинама после рата, не може се говорити. С обзиром на висок политички положај који је уживао, Ђиласу су такође "следовале" привилегије и начин живота високих функционера, па се у бити ни његов живот у том смислу није много разликовао од осталих (вила на Дедињу, могућности материјалног обиља, удобности Титове непосредне околине, одласци у лов, и сл.). Па ипак поједини сведоци, блиски Ђиласу у то време, сведоче о појединим детаљима из

²² *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 72.

²³ *Isto*, str. 204-205; видети и: А. Ранковић, "О организационим питањима Партије. Реферат одржан на Другом пленуму ЦК КПЈ", *Партијска изградња*, 1/1949, стр. 1-13.

његовог приватног начина живота који говре о очуваним елементима предратне етике, па и наглашене личне скромности (у односу на стил живљења тадашњих највиших функционера). Тако Владимир Дедијер пише: "Када је Ђилас после рата дошао у Београд није много изменио свој начин живота. Његова стара мајка Ваја, кувала би му црногорска јела, кртолов качамак (качамак са кромпиром), а понекад барену јагњетину. Увек је за трпезом имао по неколико гостију, углавном Црногораца. Иако је за време рата страшно волео коње, а после рата најекстравагантније аутомобиле, никада није присвојио неку вилу: њу су му доделили Тито и Ранковић који су се свим силама трудили да га натерају да живи њиховим начином живота".²⁴

После Резолуције ИБ-а, Милован Ђилас је, поред осталог, изнова инсистирао и на афирмацији моралних врлина југословенских комуниста и југословенских грађана. Революционарну етику и социјалистички морал, који је требало да се манифестује кроз револуционарну изградњу друштва, Ђилас је саопштавао у виду поруке да је борба за социјализам истовремено и борба за стварање "новог човјека", чија ће "свијест и осјећања бити друкчија него код човјека капитализма". "Тај нови човјек ће бити", говорио је Ђилас почетком септембра 1948, "несебичан, искрен, храбар и скроман. Њему ће добро народа, народна својина – бити изнад свега. Већ сада се масовно јављају људи који се боре за чување народне имовине, који устају против лаконости, грамзивости, преваранства и ситних крађа сваке врсте. То су људи који пазе на сваки грам и сваку пару народне имовине, који народну имовину осјећају као своју... Скромност је... особина новог човјека који се ствара код нас... Њему није главно да се лично истакне него да побједи општа ствар за коју се бори. Он се такмичи са невиђеном упорношћу, али не ради славе, него ради ствари... Он хоће да се развија са успјехом посао на ком ради, макар он лично остао незапажен, он је свјестан да је дужност људи да раде за опште добро..."²⁵

Милован Ђилас је у свом реферату на Другом пленуму ЦК КПЈ, јануара 1949, у оквиру питања агитације и пропаганде, изнео проблеме са којима се суочава политички рад у пракси. По њему, најочљивији проблеми односили су се на "кампањски" и несистематски (неплански) рад, али и на "заостајање" које проузрокује бирократија. У вези са овим другим, Ђилас је као главни показатељ означио несамосталност, а самим тим и неефикасност: "Свако чекање на директиве одозго, које треба да дођу па тек да се

²⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 294.

²⁵ *Борба*, 4. септембар 1948.

почне с агитационом активношћу и објашњавањем – погријешно је и штетно. Оно доказује да нема политичке иницијативе или да је политички рад постао зависан од бирократских надлежности, што значи праву смрт за њега. Наши партијски форуми, а нарочито средњи комитети, треба да се науче да усвајају линију Партије и да на основу ње, не чекајући на директиве, чим се појави нешто ново – неки нов став или нова мјера, развију политички рад. Партијске организације морају бити политички живе и мобилне и реагирати на све ново што се појави у нашем животу или свијету".²⁶ Из ове Ђиласове примедбе се јасно види уочавање проблема бирократије, која производи неефикасност и нединамичност, али је та примедба још увек у служби побољшања функционисања централизованог државног апарата и званичне партијске "линије". Ђилас, заправо, почетком 1949. године преузима део одговорности заступања прокламоване линије појачане централизације, па самим тим и снажења државно-партијске бирократије. У склопу наведених стремљења, ишла је и појачана дисциплина и идеологизација, па је Ђилас на Пленуму подвлачио да "само преко добрих комуниста могу да се пренесе пароле Партије, да само Партији одани људи могу тумачити њену линију и одговарати за то тумачење". Посебно је скренуо пажњу на опасност од произвољности у тумачењима и спровођењу партијске "линије" напоменувши да су "по правилу, наша искуства са 'довитљивим', 'паметним' интелектуалцима који 'имају смисла' за агитационо-пропагандни рад, а нијесу до краја одани Партији", веома жалосна. Зато је поручивао да је погрешно мишљење да су за агитационо-пропагандни рад потребни "изузетни таленти". "За тај посао су потребни", саветовао је Ђилас, "обични, добри партијци".²⁷

Међутим, политичка линија прокламована на Другом пленуму ЦК КПЈ долазила је временом, под налетом догађаја и све заостренијих односа са СССР-ом, у све очигледније супротности.²⁸ За Југославију је 1949. година била преломна, како у спољној тако и у унутрашњој политици, јер се, како професор Петрановић примећује, стигло до границе "када више није могло по старом, а требало је пронаћи нова решења..." Тако се већ на пролеће 1949. прешло на "далекосежне планове преображаја социјализма у демократском правцу" и "ослобађања мисли од наслага стаљинистичке догматике".²⁹ Наравно, испрва се (до краја 1949. године) ни изблиза није могло

²⁶ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 184-185.

²⁷ *Isto*, str. 185.

²⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 342.

²⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 271.

говорити о некој озбиљнијој и темељнијој критици стаљинистичког политичко-друштвеног наслеђа. Озбиљне критике упућиване су, као што смо већ видели, једино на рачун спољне политике СССР-а и "источног блока", које су биле у функцији тадашњих припрема за интернационализацију сукоба пред Уједињеним нацијама. Период с краја 1948. и почетка 1949. године означавао је уједно и последњи напор у покушајима учвршћивања стаљинизма као система у Југославији.

Разилажење са старим схватањима

Година 1949. представља прелом у процесу политичког одвајања од СССР-а, почетка дестаљинизације и утирања пута демократизацији друштва које ће у наредним годинама наступити. Колико је наведена година била политички "неизвесна", говоре и догађаји који су је обележили. На самом почетку, јануара месеца, одржан је Други пленум ЦК КПЈ, који је требало да озваничи напоре у доказивању идеолошке и политичке "правверности" пред оптужбама из Москве. Тада је прокламована снажна централизација и појачана контрола свих сегмената друштва, односно својеврсна "рестаљинизација" система. Већ на пролеће приметни су знакови напуштања званичног "курса". Лето 1949. године протекло је у знаку заоштравања односа и припрема за интернационализацију спора са СССР-ом пред Уједињеним нацијама, а сходно томе, појавиле су се из пера водећих југословенских руководиоца и теоретичара и прве садржајније критике совјетске спољне политике, посебно политике према Југославији, које су задирале у идеолошке принципе марксизма-лењинизма, користећи их за доказивање исправности својих теза. Затим је уследило међународно озваничење сукоба пред ОУН. Одмах после тога, крајем године, одржан је нови партијски пленум на којем су први пут изнети радикалнији погледи у односу на дотадашњи развој, односно на совјетско наслеђе. Како већина аутора процењује, Трећи пленум ЦК КПЈ (29-30. децембар 1949) означавао је почетак децентрализације и демократизације друштва и коначног напуштања стаљинизма као основног правца и принципа у изградњи система. Дакле, као што се може приметити, "амплитуда" 1949. године, која повезује њен почетак и крај, имала је потпуно супротан завршетак у односу на своје исходиште.

У историјској науци се Трећи пленум ЦК КПЈ обично дефинише као догађај који је означио почетак демократизације југословенског система ("дестаљинизације"), али у чијим одлукама још увек нису биле обухваћене све сфере друштва. Та чињеница је одражавала тадашњу природу политичког стања Југославије (сукоб са СССР-ом), која је неминовно собом доносила и супротности, противуречности и контроверзе у унутрашњој друштвено-политичкој пракси. Општа друштвена централизација, појачана бирократизација и етатизација, прокламоване почетком 1949, биле су у пуном јеку, а и потрајаће још дуже време. Њихова примена, међутим, долази у сукоб са све извеснијом потребом дестаљинизације система и промоцијом извесних демократских идеја и мера, обзнањених на Трећем пленуму крајем године. Те идеје и мере прво су примењене у сфери културне политике, просвете и науке, што је на Пленуму и прокламовано. У тим сферама огледали су се први кораци југословенског руководства у отпочињању уклањања стаљинистичких наслага и демократизацији друштва, што је касније морало довести и до отварања бројних питања у идеолошком преиспитивању. Због тога није случајно што је "ударну" снагу на Пленуму носио Ђиласов реферат "Проблем школства у борби за социјализам у нашој земљи", као прва тачка дневног реда. Ту важност је, како је већ поменуто, посебно нагласио Кардељ, директно повезујући Ђиласов реферат са спољнополитичким питањима. Наглашавајући да је у том смислу Ђиласов реферат "изванредно важно оруђе", посебно је подвукао и да је то "документ од већег значаја него сва полемика коју водимо. А такве, конструктивне ствари ми морамо више стварати".

Ђиласово сећање на Трећи пленум изгледа овако: "Ускоро по нашем повратку из САД, већ крајем децембра 1949. године, одржан је III пленум, о просвети. Држим да су многи – већина у партији, а не само ја – доживели тај пленум као значајан, ако не и преломан, у нашем изналажењу властитих путева и одвајању од совјетске идеологије и совјетских метода... Ја сам у реферату поставио: 'Није, дакле, проблем толико у томе шта – каквог човјека – хоћемо да створимо, колико у примјени метода који ће то заиста и осигурати.' А у Закључцима, које сам такође скицирао: марксизам се више не издваја у посебан предмет, него се инсистира на научности – самим тим и на марксизму! – наставе и предмета у целини, укида се приоритет руског језика и уводи равноправност – добровољан избор, и осталих језика (енглеског, немачког, француског), устаје се противу 'просветних чиновника' и настоји на 'слободној измени мишљења међу наставницима', итд... Било би нетачно, гротескно, ако би ма ко присвајао себи у заслугу

достигнућа тог пленума. Нити бих ја могао одржати такав, демократски, реферат да ме најпре није подржао Кардељ, а Тито се касније такође сложио. Нити би мени могле доћи у главу такве, 'јеретичке' мисли да није било жестоких, све жешћих и све грозоморнијих совјетских притисака, а поготову да није било безбројних, страсних и отрежњујућих креативних дискусија у партијском врху и у средини у којој сам деловао: моја заслуга, уколико је има, могла би бити само у томе што сам се досетио и формулисао мисли и идеје које су кључале око мене..."³⁰

Како још бележи у својим мемоарима, на реферату о школству који је представио на Трећем пленуму Ђилас је радио паралелно са активностима око ОУН. Тада је, већ на путу за Њујорк, у њему дошло до појаве, како каже, "јеретичких" идеја, односно другачијег начина размишљања. Према Ђиласу, интимни процес настанка поменутог реферата изгледао је овако: "Путивали смо бродом 'Queen Elizabeth'... Али ја се нисам нимало одмарао. Радио сам, с друговима из апарата спољних послова, и на некаквој декларацији о правима држава... Али главно моје бreme су биле две вреће извештаја и анализа о просвети, које је радило безброј свакојаких комисија под управом апарата ЦК. Исчитавао сам – ту грдну гомилу папира од јутра до дубоко у ноћ, упркос томе што је обиловала понављањем и схематичношћу. Али вреће су биле повелике – праве правцате вреће од непромочивог платна, па сам читање наставио и у Њујорку... Нисам дочитао, а није ни требало, сав тај уредни, систематизавани и свеобухватни преглед, у који је био уложен огроман, исцрпљујући рад великог броја умних људи и безброј службеника, с једним циљем – да се постигне идеолошки изграђена и административно учвршћена школа. Заморен, све неуверенији, прескочио сам на предлоге и закључке – били су заиста методично и доследно изведени: у први мах су ми се свидели, мада су ми изгледали преопширни за резолуцију ЦК која је требало да се на њима заснива. Али наједном ми је синило – држим да се то догодило преконоћ – да толико обиман рад није био нужан, да би се одредио став ЦК. Из тог критичког, 'јеретичког' сагледавања мисао се даље развијала сама од себе: па и предлози и закључци су не само преопширни, предетаљни него и крути – много је тих 'мора', 'треба', 'нужно', 'обавезно', 'све снаге'... Најзад – не сећам се већ како и у ком тренутку – пало ми је на ум да би читав смер, читаву праксу у школи, требало преокренути а с тим и предлоге и закључке из 'врећа': од идеологизоване, по узору на совјетску школу изграђиване школе – ка традиционалној, слободнијој и поступно реформисаној школи...

³⁰ *Isto*, str. 218.

И дотад сам разговарао са Кардељом о том проблему и мом задужењу њиме: саопштио сам му своју 'наглу' промену гледања, а он се за трен дубоко замислио и, као да се и сам досећа, сагласио се: То је одлично, то је пут – постави реферат на тој основи... – У Њујорку сам написао реферат о школству – Кардељ се с њим сложио већ тамо, а Тито и остали у Београду..."³¹ Из наведених редова види се да Ђилас, као подстрек за промену својих погледа, наводи непосредни увид у сложеност бирократског поступка, пре свега строго централизовану управу која исувише функционише по принципу "аутоматизма", и да се његово критичко сагледавање наведеног проблема даље развијало спонтано ("само од себе"). Оваква размишљања Ђилас означава као "јеретичка", што је сасвим разумљиво, јер је тек нешто више од пола године пре тога и сам проповедао строги централизам, који му је сада изгледао не само сувишан, него и потпуно непотребан и бесмислен. То показује степен динамичности у смислу преиспитивања дотадашњих ставова и погледа у југословенском руководству, које је под налетом догађаја око сукоба са СССР-ом било приморано да преиспитује дотадашње ставове и постепено отвара "нова поглавља" у изградњи друштва. У склопу наведених процеса, треба такође поменути да су Трећем пленуму непосредно претходили догађаји који су отворено наговештавали нове погледе, пре свега у области културе, као што су Кардељев говор, 12. децембра 1949, пред скупштином Словеначке академије науке и уметности и Други конгрес савеза књижевника Југославије, 25-28. децембра 1949. Са тих догађаја је јасно поручено да треба смело раскинути са догматском праксом у науци и култури, односно са совјетским наслеђем у унутрашњим процесима друштвеног развика.³²

Тешко је у изворима пре Трећег пленума ЦК КПЈ потврдити примере Ђиласовог садржајнијег критичког односа према дотадашњој југословенској друштвеној пракси, односно совјетском наслеђу у унутрашњој политици. Ђилас у мемоарима, додуше, помиње да је по избијању сукоба са Информбироом, паралелно са развојем своје критике СССР-а, "тим правцем" наставио "катакад и непредвиђено", па је већ почетком 1949, у појединим јавним наступима истицао да "бирократске девијације и одступања од социјализма треба тражити у нама самима и систему чији смо носиоци". Но, истовремено напомиње да је то била "само једна, револуционарна и демократска" појава, као одраз сукоба са Москвом, наглашавајући да је тада, као напор доказивања правоверности, наступила "рестаљинизација" (одлуке Другог пленума из јануара

³¹ *Isto*, str. 214.

³² М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 36.

1949).³³ Знамо да су се Ђилас и Кардељ на седници Агитпропа, 28. марта 1949, залагали за спровођење линије Другог пленума, као што су појачана централизација и контрола и залагање за колективизацију на селу, али и за афирмисање критичког односа према ономе "што долази из СССР-а". Као што је већ поменуто, тада је истакнуто да се слабост у идејној борби против Информбироа огледа "у томе што само одбијамо клевете, а не разрађујемо поједина идејна питања".³⁴ Другим речима, већ на пролеће 1949. отворено је почела да се афирмише критичка теоријска активност, што ће у лето кулминирати чланцима појединих водећих југословенских руководилаца у којима је са различитих аспеката марксистичко-лењинистичке теорије изложена критици спољна политика Москве. То потврђује и генерална оцена Бранка Петрановића да се фактички од пролећа 1949. године "прешло на далекосежне планове преображаја социјализма у демократском правцу" и "ослобађања мисли од стаљинске догматике".³⁵ На поменутом састанку Ђилас је показао спремност ка одрђеној подршци самосталности у раду нижих инстанци, али строго на "линији" Партије, односно закључака Пленума: "Мислим да сте разумјели правилно да не треба да очекујете из Београда директиве за сваки чланак. Материјале неке добићете из Београда, остало ви сами гурајте. Треба, наравно, водити увијек рачуна о правилности партијске линије и чланке контролисати у агитпропу".³⁶ Тада се отприлике дошло и до идеје о самоуправним концепцијама, па и низу других расправа о могућим облицима демократизације, који ће представљати подлогу за доношење одлука на Трћем пленуму крајем године. Међутим, разговори на те теме у југословенском врху вођени су, по свој прилици, често на низу неформалних састанака, о којима није остављено писаних трагова, тако да је тешко детаљније пратити развој нових идеја међу водећим људима југословенског руководства у овим "преломним" временима.³⁷

Поуздано се може рећи да се преломни моменат у Ђиласовој политичкој свести догодио негде током лета или најкасније јесени 1949. године, првенствено у сфери теоријско-идеолошке критике совјетске спољне политике, али и у погледу појаве првих знакова промена у поимању унутрашње југословенске друштвено-политичке праксе. То

³³ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 205-206.

³⁴ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, II/4-d-18, *Савјетовање у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ по неким актуелним питањима агитације и пропаганде од 28. марта 1949.*

³⁵ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе...*, стр. 234.

³⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, II/4-d-18, *Савјетовање у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ по неким актуелним питањима агитације и пропаганде од 28. марта 1949.*, стр. 5.

³⁷ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе...*, стр. 234-235.

је било време наглог заоштравања односа са СССР-ом и припрема иступања пред ОУН. Ђилас се, као што знамо, тих месеци теоријски доста темељно ангажовао. Своју критику спољне политике СССР-а тада је био довео до врхунца (о томе је на овим страницама већ било речи – Ђиласов чланак: "Лењин о односима међу социјалистичким земљама"). Логично је претпоставити да је паралелно са дотадашњим развојем критике спољне политике Москве код Ђиласа спонтано дошло и до појаве дугачијег критичког сагледавања девијација система, пре свега бирократских појава (о чему се у Партији, као што смо видели, већ и раније говорило) у самом југословенском друштву, али још увек без темељнијих покушаја довођења у везу са совјетским наслеђем, односно са природом самог система грађеног по узору на совјетски. До тога није дошло ни до краја 1949, али је евидентно да су се на Трећем пленуму, децембра месеца, наглашено променили ставови и погледи југословенског руководства према даљем развоју појединих сегмената друштва. Дакле, заокрет у ставовима наступио је непосредно после Четвртог заседања ОУН, када је сукоб са СССР-ом и јавно био изречен пред светском јавношћу, а југословенско руководство коначно било начисто са тим. Тако је и Милован Ђилас своје конкретније критичке погледе према појединим сегментима југословенске друштвено-политичке праксе први пут јасно изложио на Трећем пленуму ЦК КПЈ, децембра 1949.

Реферат Милована Ђиласа фигурирао је као централни документ Пленума, којим је постављено неколико суштинских питања вазаних за критичко преиспитивање дотадашње друштвено-политичке праксе. Основне поставке у реферату односиле су се на одлучно потврђивање политичког раскида са СССР-ом и чврстој афирмацији југословенског револуционаног искуства ("народне револуције"), као историјске основе за даљи развој друштва, одакле су, пак, проистицале и потребе за постављањем нових питања у преиспитивању старе праксе. Другим речима, Ђиласовим рефератом је по први пут пред централним партијским форумом отворено и јасно постављено питање демократизације насупрот административном централизму и идејном монополизму.

Сукоб са СССР-ом и афирмисање југословенског искуства Ђилас је видео као основни извор и покретач идејних промена југословенских комуниста. По њему, наведени догађаји су покренули "стваралачку мисао и стваралачке снаге на свим пољима". С тим у вези, може се запазити да је Ђилас своје субјективно осећање сукоба и првих знакова дубљег личног преиспитивања доживео безмало као неку врсту "откровења" и да их је у заносу усхићено преносио на целокупно чланство када каже:

"Марксиста и уопште напредни људи наше земље осјећају се као да је прскао неки лед који им је био, а да то и не знају, оклопио ум".³⁸

Као један од основних покретача развоја социјалистичких односа Ђилас је посебно наглашавао "идејну борбу", односно напоре у "измјени људске свјести". Напомињући да је то "сталан процес", Ђилас је у вези са тим први пут конкретније и прецизније објаснио проблем бирократизма, изневши јасне разлоге његовог настанка, постојања и улоге (као нужне појаве у одређеним фазама социјалистичког развоја). Тако је на Пленуму подвукао да се "измјена саме људске свјести не може извршити никаквим административним мјерама, нити 'испланирати' на рокове", јер "уколико социјализам одмиче даље и јача, утолико примјена административних мјера у тим питањима мора бити све слабија". "Административне мјере (цензура, забране сваке врсте итд.)", наглашавао је даље Ђилас, "су мјере пролетаријата против реакције и контрареволуције и треба да буду и остану такве само против њих. Али оне не смију бити и мјере против оне борбе мишљења, која се одвија на основи и на линији даљег напретка социјализма, на линији изналагања нових форми живота у социјализму, нових метода за развијање тога живота. Административни апарат не може у социјализму присвојити за себе идеолошки монопол, а да истовремено не наруши принципе социјалистичке демократије, да истовремено не заузда иницијативу маса и спута размах здраве и идејне борбе између старог, преживјелог и новог које се рађа..." Ове тезе је, затим, одмах довео у везу са праксом у СССР-у, напоменувши да је "у Совјетском Савезу било таквог планирања (да се у одређеном року измјени људско мишљење и 'ишчупају' из свијести људи остаци старих схватања)", али да такви методи нису дали очекиване резултате, "сем осталог и због тога што их није пратио даљи развој социјалистичке демократије, што је размах идејне борбе био спутан монополистичким идеолошким тенденцијама административног апарата".³⁹ Овде се може приметити значајна промена у Ђиласовим ставовима у којима је до пре годину и по дана заступао управо супротно гледиште: да треба стварати новог човека, док стара схватања, поготову код интелигенције, треба немилосрдно "ликвидирати".

Овим речима Милован Ђилас је недвосмислено и јасно означио шта је препрека изградњи социјализма, односно друштвеном развоју. То су "административне мјере" или другим речима моћна и утицајна бирократија и пратеће појаве њене делатности.

³⁸ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 289.

³⁹ *Isto*, str. 288-289.

Бирократији је Ђилас, као што се може видети, сада тачно одредио улогу и "век трајања", оценивши је као превазиђену појаву у новим условима и самим тим и штетну. Нови услови представљају актуелно стање када је социјализам победио као систем и представља реалну чињеницу, док је стари систем коначно уништен и остали су евентуално његови остаци. Према томе, ако је социјализам реално стање, онда треба радити на његовој надоградњи и развоју, чему је неопходна слобода деловања "на линији изналажења нових форми живота у социјализму". Међутим, свему томе смета ригидна догматска улога "административног апарата", односно унутарпартијски "идеолошки монопол". Ђилас, како се да приметити, наглашено афирмише нову фазу у изградњи социјализма, која замењује минулу у којој се још увек вршио обрачун са остацима старог система. Тако наглашава да "у даљем развоју наше социјалистичке демократије чиниће све више излишним и све оне мјере притиска, неизбјежне у процесу преласка од капитализма ка социјализму".⁴⁰ У складу са тим, Ђилас први пут потенцира да се делатност бирократије коси са "принципима социјалистичке демократије". У том погледу, позива се на лоше искуство у СССР-у, са којим је Југославија и званично у сукобу као држава. То је представљало врло важну поставку, јер се бирократија, као негативна појава, на тај начин везивала за совјетски систем и искуство (дакле, за непријатељску државу), али и за његово наслеђе у Југославији.

Ђилас је за своје ставове понудио рационално објашњење, које се односило на, ако не исто, оно бар равномерно третирање старе опасности оличене у остацима старог система и нове која се сада јавља у актуелном систему, тј. у социјалистичкој бирократији: "Изградња социјализма мора код нас неизбежно довести не само до ликвидације капиталистичких елемената већ и до смањивања улоге бирократије, до даљег проширења улоге и иницијатива маса. Неизбежно бисмо касније почели да заостајемо у социјалистичком развоју, ако ликвидацију капиталистичких односа не би пратио стални напор за развијање и јачање социјалистичке демократије, за развијање и јачање самоуправљања народа".⁴¹

Афирмишући оригиналност и самобитност југословенског револуционарног искуства и у том смислу постављајући питање "каквог човјека тежимо да изградимо", Ђилас констатује да "у том погледу немамо обрасца, на који би се у свему могли угледати". Југословени морају наћи "своје форме" које одговарају њиховим условима и

⁴⁰ *Isto*, str. 291-292.

⁴¹ *Isto*, str. 292.

циљевима, а доћи до њих "није лак посао, нити се оне могу открити и једном заувјек прописати из канцеларија, макар како паметни људи сједели у њима", сматра Ђилас. Зато одлучно поручује: "Једно је, свакако, сигурно: ми треба да васпитавамо слободне, социјалистичке људе, људе који смјело и одважно мисле и раде, који су широки и разноврсни у схватањима, а не људе чији ће умови бити потишани на исти начин".⁴² Овом, у научним и публицистичким делима често цитираном реченицом, Ђилас је за време у којем ју је изрекао повукао врло смели потез, објавивши малтене неку врсту сажетог антидогматског "манифеста". Њена порука је била врло јасна. Требало је смело приступити општој демократизацији друштва, за сада, додуше, примарно у домену просвете, о којој је Ђилас на Пленуму говорио, тј. у сфери идеолошко-политичких активности. Такође веома прецизно и јасно саопштио је да се то "очевидно, може постићи само борбом против бирократских метода". Како би у том смислу појаснио своје гледиште, Ђилас је присутнима поручио: "Ако је још увијек наша дужност да чак и административним мјерама онемогућујемо сваку пропаганду која би ишла за тим да успостави експлоатацију човјека човјеком или поремети равноправност наших народа, онда нам није ништа мања, ако не и већа дужност: да свима онима који се поштено и предано боре за процват наше социјалистичке земље, за напредак науке и културе у нашој земљи, за васпитање човјека о којем смо говорили, омогућимо свим средствима и у свим условима да до краја изразе своје напоре и своја схватања. Како би се у слободној измјени мишљења, у провјеравању појединих идеја на пракси, нашли они безбројни, најразноврснији плодносни облици за даљи развитак. Јер, заиста, ништа није бесмисленије и за социјализам опасније него спутавање иницијативе, примјена готових бирократских калупа и административних мјера у области људског мишљења".⁴³

Приметно је да у ово време отпочиње Ђиласово наглашено инсистирање на афирмацији појединих облика делатности као што су лична "иницијатива", "измјена мишљења", "дискусија", често подсећајући на важност "размаха идејне борбе", "идејни развитак" и сл. "Борба против буржоаске декаденције и покушај замјене истинске науке и културе сурогатима, против реакционарних и контрареволуционарних схватања и метода, који се испољавају како у погледу интерпретације појединих питања из науке и културе тако и у научном васпитању омладине, па и на терену свакодневне политичке

⁴² *Isto*, str. 295.

⁴³ *Isto*, str. 295-296.

борбе, неодложно такође захтјева да у нашим редовима – нашим у најширем смислу ријечи, тј. у редовима како оних који се боре за остварење програма наше Партије – влада неспутана иницијатива, да буде што више дискусије и измјене мишљења. Ми сами морамо да се развијамо... А развитка и кретања напријед не може бити без идејне борбе, тачније речено: ако даљи развитак производних снага и промјене у друштвеним односима не прати и одговарајућа борба у области људског мишљења", поручивао је Ђилас на Трећем пленуму.⁴⁴ Овакве Ђиласове ставове пратило је и залагање за одређени, за оно време значајни, степен дедогматизације наставног и научног програма, о чему је већ било речи. С тим у вези, Ђилас је на Пленуму по први пут отворено указао и на проблеме политичко-идеолошке селекције кадрова, као важне карактеристике бирократског начина управљања.

Ставовe у том погледу Ђилас је веома отворено и смело изложио кроз покретање питања деидеологизације кадрова на универзитетима. Рекло би се да су за ово време веома радикално деловале речи да се треба "ослободити секташког става да ће се само онај посао обавити како ваља коме на челу стоје комунисти."⁴⁵ Оштро је критиковао негативан однос према старом наставничком кадру, каријеризам и политичку подобност. У вези са наведеним питањем Ђилас је нагласио да је потребно "енергично сузбијати неправилан, секташки однос према старим стручњацима и наставничким кадровима. А такође је потребно енергично сузбијати каријеристичке тенденције, које се махом испољавају на тај начин што се неко доводи на положај за који нема квалификација због тога што је 'политички сигуран' ". Овим ставом Ђилас је први пут отворено напао тзв. "политичку подобност", појаву која је била уско повезана са једноумљем и добрим делом са функционисањем самог бирократског система партијске државе. Посебно је у том смислу опоменуо комунисте, чланове Партије. "Комунисти морају добијати научне титуле и положаје на основу знања и резултата које су постигли, а не на основу чланства у Партији или пријатељског односа према њој", биле су речи Милована Ђиласа изговорене на Трећем пленуму. Критикујућу ограничавање слободе мишљења на Универзитету, Ђилас је изрекао и ставове које су присутнима у сали вероватно деловале у најмању руку изненађујуће, ако не и шокантно: "Чак и прије рата – у реакционарној, монархистичкој и централистичкој Југославији – студенти су могли да излажу своје мишљење пред многим професорима,

⁴⁴ *Isto*, str. 296.

⁴⁵ *Isto*, str. 312.

чак и пред онима који нијесу имали везе са марксизмом, али су стајали на становишту слободне борбе мишљења. Не виде се никакви оправдани разлози зашто би данас у том погледу било горе и зашто такав став не би, истовремено, укључивао у себе и добар и правилан однос између студената и професора." Говорећи о улози партијских организација у школама и на Универзитету, Ђилас је давао предност професионализму наставничког кадра над партијском подобношћу. Тако је нагласио да Партија треба, полазећи од опште линије, међу наставничким кадром да "развија и негује слободну размјену мишљења и искустава и усвајања, а не наметања партијске линије и правилних партијских ставова". Посебно је подвукао да на Универзитетима "улога Партије није, нити може бити, да даје стручне научне судове, да буде посљедња инстанца за радове и резултате из разних подручја науке, него – као и у свим просвјетним, научним и културним установама – брига за правилан, пожртвован и савјестан рад и за здрав идејни развитак".⁴⁶

Ђиласова изразита тежња ка демократизацији огледала се и у његовој визији образовне праксе у југословенским школама. Поред залагања за увођење личне иницијативе наставника у предавачкој пракси, у виду напуштања "крутог и формалистичког придржавања прописа", залагао се и за општу децентрализацију образовног система, стварања сопствених југословенских уџбеника (за разлику од дотадашње праксе превођења совјетских), за смањење догматизације наставе и иницијативу за увођење равноправне заступљености енглеског, француског и немачког језика и да се у складу с тим у настави више не даје предност руском језику.⁴⁷

Да би се ови циљеви постигли потребна је, поручивао је Ђилас, "упорна борба против бирократизма, административних метода у идејној борби, који су, у ствари, насљеђе прошлости; упорна борба против бирократског и административног руковођења, који је, такође, у својој основи, остатак прошлости – за идејну борбу на најширем фронту против реакционарних буржоаских и тобож марксистичких, а у ствари: доктринарских, ревизионистичких и контрареволуционарних схватања, за размах иницијативе у школи и школским питањима".⁴⁸

Наравно, Ђилас у току излагања реферата није пропустио прилику да се позове на Јосипа Броза Тита, као врховног иницијатора свих стремљења у друштву, па и у

⁴⁶ *Isto*, str. 316-318.

⁴⁷ *Isto*, str. 299-310.

⁴⁸ *Isto*, str. 316.

области школства: "Друг Тито је лично дао иницијативу за многе принципијелно важне мјере у школству. А што је најважније он је, на челу Партије и Централног комитета, био иницијатор борбе против секташтва, бирократизма и догматизма и у школским, као и у осталим питањима."⁴⁹ Било је то уобичајено давање предности и примарне улоге врховном вођи у свим друштвеним процесима, али рекло би се, с обзиром на радикалност и оштрину Ђиласових ставова за ово време, и згодна прилика за неупитно покриће онога што је изговорено.

Трећи партијски пленум, из децембра 1949, представљао је важан догађај по питању радикалних промена и покретања процеса демократизације, тада примарно у области просвете, културе и идеологије, али и као својеврсни наговештај мера опште демократизације друштва. Ђиласов реферат о школству је на њему одиграо кључну улогу. Међутим, за самог Ђиласа Пленум је имао и додатно значење. Наиме, тада се Ђилас коначно разишао са добрим делом старих схватања и изнео неке нове ставове на којима ће ускоро почети да гради властите теоријско-политичке поставке. Основна начела која је као новину овом приликом представио односила су се на следеће:

Прво, партијско-државну бирократију (сложену и утицајну администрацију) означио је као једну од кључних препрека у даљем развоју друштва (социјализма и "социјалистичке демократије").

Друго, бирократију је оценио као превазиђену појаву и самим тим штетну за будућу праксу изградње друштва. Овим ставом јасно се определио и за напоре ка њеном постепеном укидању.

Треће, први пут је наглашено ставио акценат на афирмацију слободе мишљења у окворама усвојене званичне партијске "линије" (потенцирање разних облика "идејне борбе", личних "иницијатива", "измјене мишљења", "дискусија" и сл.). С тим у вези, као једну од кључних чинилаца даљег развоја друштва, означио је "социјалистичку демократију", која би, тадашњом идеолошком терминологијом речено, "природно" (закономерно) требало постепено да замени фазу "диктатуре пролетаријата".

Четврто, одлучно и безрезервно је стао иза деидеологизације, департизације и децентрализације (у просвети, науци и култури).

Пето, по први пут је прецизирао и потенцирао разлику између превазиђене фазе (када се социјализам борио са старим системом, а који је сада у највећој мери део

⁴⁹ *Isto*, str. 314-315.

прошлости) и тренутне (актуелне) фазе развоја социјализма (када је социјализам победио, када је на власти и када га треба даље развијати и надограђивати). Самим тим, "старе" противнике (буржоазија и капитализам) постепено замењују "нови" противници (бирократија и бирократизам), иако се борба равномерно води против обеју појава.

Шесто, бирократију и друге друштвене девијације јасно је везао за совјетско искуство, односно његово наслеђе, док је позитивне идеје приписао југословенским тековинама и повезао са афирмацијом југословенског искуства.

На основу тога се може рећи да су главне поставке које је изложио у свом реферату представљале не само новину за партијску и друштвену јавност, већ и својеврсну политичко-идеолошку платформу, основну полазну позицију, на којој ће Ђилас наредних година градити своју критичко-теоријску, а самим тим и политичку делатност. Зато је овај догађај представљао важну прекретницу у развоју Ђиласове политичке мисли и делатности.

Критике

Формирање нових погледа

Период између 1950. и 1953. обележавају године првих постстаљинистичких демократских реформи у Југославији. Реформски замах, изазван сукобом са СССР-ом и Источним блоком и спровођен у сложеним условима хладноратовског специфичног положаја земље, захватио је готово све сфере друштвеног живота, најављујући нови период развитка социјализма на темељима сопствених политичких и револуционарних искустава. Различити аспекти демократских процеса посебно су се преламали кроз преображај Партије, државне управе, привреде и културе, као и видљиве знаке промена општег стања духа јавног живота.⁵⁰

За југословенско вођство 1950. година била је, дакле, прва година отвореног афирмисања југословенског револуционарног искуства и преиспитивања дотадашњих политичко-идеолошких ставова. За Милована Ђиласа то је била година дефинитивног раскида са остацима дотадашњих схватања грађених под совјетским идеолошко-политичким утицајем и формулисања другачијих, сопствених и радикално критичких ставова на бази дубинског теоријског преиспитивања и критичке анализе политичког и друштвеног система СССР-а. Другим речима, то је била прва Ђиласова у целини "јеретичка" година, с обзиром да је у јавности, почевши са Трећим пленумом (децембар 1949), приступио темељној и системској критици бирократских појава, превасходно у СССР-у, али у одређеној мери (врло опрезно) и у Југославији.⁵¹

Ђилас је ускоро добио прилику да критичке поставке са Трећег пленума и непосредно изнесе у јавност, у директном обраћању маси. Било је то у предизборном говору студентима и наставницима Београдског Универзитета, 18. марта 1950. године,⁵²

⁵⁰ О назначеном периоду и његовим основним обележјима видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 263-356; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 338-367; D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, str. 139-210; П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996; В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije. Opšti pregled*, knj. 1, Beograd 1977; и др.

⁵¹ Видети: V. Kalezić, *Đilas...*, str. 149-159.

⁵² *Борба*, 19. март 1950.

у време одржавања другог циклуса савезних парламентарних избора. Овај догађај је важан и по томе што је тада, поред критике бирократских појава и сродних девијација у социјалистичким системима, Ђилас благо (рекло би се и опрезно) дотакнуо и питање преиспитивања појединих делова југословенске политичке праксе.

Може се приметити да је Ђилас већ на почетку свог говора индиректно дотакао питање саме сврхе одржавања избора у Југославији. Наиме, говорећи о предстојећим изборима, њиховим "оригиналним цртама" и сложености услова под којима се одржавају, Ђилас је споменуо проблем одсутности "буржоаске" опозиције (једина листа на изборима била је листа Народног фронта Југославије) и у вези са тим нагласио да се онда поставља питање: "да ли је то демократски и да ли је под диктатуром пролетаријата неизбежно постојање само једне, 'владине' 'листе', односно – да ли су радничкој класи и сељаштву, када су на власти, 'потребне' и опозиционе буржоаске листе?" Сматрајући да је ово питање "чисто практичног значаја" и да је постојање опозиције непотребно, јер би била само "сувишна препрека" радничкој класи и сељаштву који су на власти (тј. да њено непостојање самим тим не доказује и недемократичност избора и "читавог државног система"), Ђилас је затим поставио питање "у чему је, онда, карактер избора код нас и у чему би уопште требао да буде под диктатуром пролетаријата?" У одговору на ово питање, поред тога што по Ђиласу избори демократизују масу изнутра и дају јој иницијативу у управљању, одређену пажњу привлачи и његова реченица: "А сем тога, избори потврђују линију развика коју изборна кампања треба да изложи и разјасни, јер је, очевидно, споредно питање да ли ће кандидати бити изабрани, пошто ће у таквим условима и таквом систему они то у сваком случају бити, а основно је питање свјесне активности и учешћа маса у изборној кампањи на општим питањима..."⁵³ Иако на први поглед наведена констатација делује да је изречена узгредно, у оквиру ширег објашњења значаја избора (потврђивање линије развика, активности маса у кампањи итд.), чини се да она, ипак, у себи садржи и нешто дубљи смисао. Наиме, стављајући акценат на саму изборну кампању и њену "мисионарску", готово "просветитељску" делатност, Ђилас констатацијом да је избор кандидата "очигледно споредно питање" и да се унапред зна да ће они "у сваком случају" бити изабрани, сам циљ изборног процеса (избор народних представника) практично, можда чак и несвесно, проглашава непотребним, односно бесмисленим "ритуалом" свемоћне владајуће политичке опције. Оно што је за Ђиласа важно јесте

⁵³ Исто.

прилика за покретање опште расправе и шире јавне дебате о актуелним друштвено-политичким питањима, а то је сама предизборна кампања. Поједностављено речено, у односу на један "технички", може се рећи и "бирокуратски", чин (избор делегата за скупштинска места), Ђилас даје предност идејном, дебатном и полемичком поступку (динамици предизборне кампање). Био је то уочљив и важан помак код Ђиласа у односу на његове ставове уочи избора 1945. године (о чему је већ било речи).

Своју тезу са Трећег пленума о актуелним околностима у којима се налази социјализам, односно о тренутној фази његовог развоја, која се пак суочава и са новим (актуелним) проблемима и која изискује и нове напоре у борби против њих, Ђилас је поновио и на нареченом митингу од 18. марта. Тако је као изазове "социјалистичкој демократији" подједнако означио борбу против остатака грађанских ("буржоаских") снага и борбу против бирокуратских појава у постојећем социјалистичком друштву. Позивајући се на тезе Маркса и Лењина о двострукој опасности по социјализам и победничку радничку класу ("од поражене буржоазије и сопствене бирокуратије"), Ђилас је посебно истакао опасност од бирокуратије као "привилегисане касте", која у развоју "социјалистичке демократије" губи смисао и друштвену функцију: "Развитак диктатуре пролетаријата, социјалистичке демократије, може ићи, дакле, у два правца: у правцу њеног одумирања у оном степену у коме јача сам социјализам, или у правцу јачања и претварања бирокуратије у привилегисану касту која живи на рачун друштва као цјелине, иако му више, на одређеном ступњу развоја производних снага, није потребна ни за борбу против капиталистичких остатака – пошто ових нема, или их има у мјери небитној за развој друштва, ни за организацију производње, јер слободно удружење произвођача може већ само и да руководи процесом производње."⁵⁴ На тај начин, Ђилас је указао на тренутну ситуацију у којој се налази социјализам (па самим тим и југословенски), а то је прекретница између минуле фазе борбе против старих снага за победу револуције и учвршћење социјалистичких односа и нове фазе у којој доминира развој и даља изградња социјализма. Нова фаза, међутим, подразумева и нове мере, односно (постепено и закономерно) укидање "диктатуре пролетаријата", док продужетак старе фазе значи "конзервирање" постојећих односа и очување разних облика централизације, догматизације и административне контроле. Ту се, само по себи, поставља и важно политичко питање: подржати поступно спровођење демократизације друштва или стати на страну јачања бирокуратије и бирокуратских

⁵⁴ Исто.

односа. Ђилас се одлучно и недвосмислено опредељује за прву опцију. Такође, то је било први пут, колико је познато, да је у јавности Ђилас за бирократију употребио термин "каста" и да јој је притом, као таквој, прецизније одредио улогу. Дакле, привилеговани, паразитски слој, једнако превазиђен и штетан по друштво.

Важно је запазити да је Ђилас поменуто "опредељивање" посредно повезао и са питањем за или против СССР-а. Наиме, на примеру СССР-а Ђилас је извео закључак да је дошло до "нових историјских појава", насталих у оквиру социјализма. Те "нове појаве" су управо бирократске појаве, које су карактеристичне за СССР, али их има и у Југославији, јер по Ђиласу представљају "историјску нужност" у изградњи социјализма. Међутим, за разлику од СССР-а, где је временом дошло до стварања "привилегисаног слоја бирократије, до бирократског централизма, до привременог претварања државе у 'силу изнад друштва' ", у Југославији бирократске тенденције, које "такође постоје", по Ђиласовом уверењу, "неће и не могу побиједити" због другачијих историјских услова и другачијих "тенденција развитака" које се крећу ка "све већем смањивању улоге бирократије" и "све већој иницијативи маса" у управљању.⁵⁵ Према томе, пошто су, како Ђилас наводи, бирократске тенденције "законита појава" у развоју социјализма ("стихијан, спонтан процес"), да би се оне спречиле потребна је "свесна активност", односно "свесна борба" јавности против њих.⁵⁶ Имајући ово у виду, стиче се утисак да се Ђиласово преиспитивање полако све више усмерава (или бар има такве тенденције) са совјетског на југословенски систем. Наравно, у даљем развоју критике бирократских појава Ђилас ће се доследно држати примера СССР-а и његовог друштва, као главног показатеља девијација социјалистичких система.

Идеолошки корен проблема, према Ђиласу, налази се у "ревизији главног питања марксизма", а то је улога државе у прелазном периоду, односно "у обустављању револуционарне борбе, која се на путу ка комунизму мора одвијати како против остатака капитализма, тако и против монополизма бирократије и бирократизма".⁵⁷ Међутим, док су "остаци капитализма", иако још увек живи и присутни, ипак, "остаци", односно већ побеђене и историјски превазиђене снаге, нови камен спотицања развоју социјализма појава је у самом социјализму. Та нова опасност је "бирократизам прелазног периода". Према Ђиласовом размишљању, између старог ("бирократизма

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

експлоататорских класа") и поменутог новог бирократизма постоји разлика. Полазећи од тога да је "важна црта бирократије у начину руковођења" (однос "привилегисаних индивидуа" према народу), Ђилас разлику види на следећи начин: "У капиталистичком бирократизму бирократа се осјећао као један мали човјек – јер то је стварно и био, пошто је само служио класи власника; у социјализму се он осјећа као богом дани геније, позван да командује... Ту идеологија треба да служи бирократи, а не он њој". Зато по њему борба против наведених појава представља "прогресивно и историјско" дело у даљем развоју социјализма.⁵⁸

Говор студентима Београдског Универзитета представља прво Ђиласово јавно обраћање грађанима у коме је отворено изнео нека од својих новоизграђених критичких ставова и размишљања. Наравно, био је ово наступ "у духу" Трећег пленума и његових одлука, што значи да су погледе изречене у њему, бар у основама, делили и други из највишег руководства. "Јер довољно је", бележи Ђилас у мемоарима, "да се баци поглед на изборне говоре вођа (особито Тита, Пијаде, Кидрича и др.) на почетку 1950. г., па да се схвати и уочи да је у врховима – дакако у различитом степену од овог до оног функционера – превладала не само атмосфера одбацивања совјетских, него и преиспитивања својих форми и метода... Иначе не би био могућан ни мој изборни говор студентима 18. марта 1950. године – намерно сам га, за дату средину, компоновао тако да буде што ученији, што компликованији – у коме сам изнео да се у Совјетском Савезу државни монопол над производњом претворио у монопол над друштвом и да смо ми, наша партија, она хегеловска негација совјетског система..."⁵⁹ Оно што се такође да приметити јесте и, рекло би се, извесна разлика Ђиласовог говора у односу на наступе већине других руководилаца. Наиме, док су се остали (Тито, Ранковић, Кардељ, Нешковић, Пијаде)⁶⁰ углавном фокусирали на "реалније" друштвене проблеме и политичке токове (југословенско-совјетски сукоб, спровођење Петогодишњег плана, мере и значај колективизације, учешће маса на изборима и др.), Ђиласов говор београдским студентима више обилује апстрактно-теоријским разматрањима и закључцима, снажном критиком бирократије (што се код осталих готово не помиње) и

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 218.

⁶⁰ Видети: "Говор маршала Тита на великом предизборном митингу у Дрвару", *Борба*, 14. март 1950; "Говор друга Моше Пијаде на предизборном збору у Ваљеву", *Борба*, 7. март 1950; "Велики предизборни митинг у шестом реону Београда" (А. Ранковић), *Борба*, 13. март 1950; "Говор друга Благоја Нешковића на великом предизборном митингу у Шапцу", *Борба*, 15. март 1950; "Говор друга Едварда Кардеља на великом предизборном митингу у Чрномелју", *Борба*, 19. март 1950; и др.

афирмисањем "слободне размене мишљења" и других аспеката "социјалистичке демократије". Но, и поред тога, заједнички "дух" новог политичког "курса" се ипак осећао у свим наступима и говорима југословенских руководилаца.

Дакле, Ђиласов говор студентима од 18. марта настао је на "таласу" атмосфере којој је основни тон давао југословенско-совјетски сукоб (општи отпор совјетској политици и наслеђу, а тиме и афирмација југословенског искуства и одређено преиспитивање дотадашњих ставова и праксе) и одлуке Трећег пленума. Међутим, то не значи да је Ђилас свој говор сачинио "из прве руке", пишући га по некаквом аутоматизму већ усвојене партијске "линије", не упуштајући се много у одмеравање значења речи и формулација изречених у њему. Напротив, из концепата и радних верзија може се видети да је говор пажљиво састављан, у кључним деловима више пута поправљан, преправљан и допуњиван и да га је на крају одобрио Тито.⁶¹ Такође се може приметити да је првобитни наслов Ђиласовог говора намењен штампи који је гласио "Ревизионизам и улога државе", накнадно прецртан и замењен новим, уопштенијим и свеобухватнијим, али и политички јаснијим: "На новим путевима социјализма".⁶²

Иначе Ђилас је, после говора студентима у марту, наставио да у више наврата доста смело износи антибијурократске ставове. Поред наведених предизборних говора, и други расположиви извори нам указују да је Ђилас током 1950. теоретски био потпуно начисто са дилемама о штетности бијурократије по друштво, па се стога може рећи да је и у политичком смислу већ стајао на чврстим антибијурократским позицијама.

Пре свега, треба рећи да је до појединих ставова формулисаних и изнесених у јавност током 1950. године, Ђилас дошао заједнички, у активном консултовању и размени мишљења, са појединим члановима највишег руководства. О томе говори једно Ђиласово писмо, вероватно из првих месеци 1950, а упућено по свој прилици Титу, у којем се износе "неке напомене" о појединим идеолошко-теоретским питањима. Ђилас је прецизирао да оне представљају "углавном резултат дискусија и рада" до којих је, "у последње вријеме", дошао заједно са Кардељем и Кидричем. Закључци до којих се

⁶¹ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-b-37, *Говор (Милована Ђиласа) на предизборном митингу београдских студената, 1950.*

⁶² АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-b-37, *Говор (Милована Ђиласа) на предизборном митингу београдских студената, 1950. (друга верзија, куцани текст), стр. 21.*

дошло односили су се на критичко сагледавање "Стаљинове ревизије учења о држави и Партији" и објашњење тзв. "прелазног периода" у фазама изградње социјализма.⁶³

Основно питање које су Ђилас, Кардељ и Кидрич разматрали тичало се тзв. "прелазног периода" у развоју социјалистичког друштва ка комунизму, односно периода који би по марксистичко-лењинистичкој теорији требало да наступи после освајања и учвршћења власти и маргинализовања остатака старог система. С тим у вези, најпре је подвргнута анализи улога партије и државе, а критички осврт је направљен у односу на Стаљинове тезе на ту тему, односно на његову "ревизију" наведених питања, како су тројица југословенских руководиоца то оценила.

Полазећи од Стаљинове тезе да се улога партије у "прелазном периоду" своди на руковођење државним апаратом, тројица руководиоца су дошли до закључка да се партија, "ако јој је то главна улога", на тај начин временом неминовно "биروقратизује", односно постаје део државног апарата, а самим тим (пошто је држава "остатак старог друштва") и "део капитализма". У том смислу, у писму Ђилас бележи: "Шта је Стаљин 'заборавио'? Он је заборавио да је улога партије у прелазном периоду да као претставник радних маса организује масовну контролу над државним апаратом, да тај апарат у извјесном смислу стално држи на узди, да активизирајући масе, њихову иницијативу итд, омогући изумирање појединих функција државе и прелаз ових функција у масе. У томе и јесте суштина ревизије учења о партији".⁶⁴ Што се тиче Стаљиновог учења о улози државе, закључује се да оно директно долази у сукоб са поставкама марксизма-лењинизма о изумирању државе, које почиње онда када пролетаријат освоји власт. "Шта Стаљин није разумио?", поставља се питање у тексту и наставља: "Он није разумио суштину: да та држава мора бити демократска (као диктатура пролетаријата) и да је то уствари "буржоаска држава" без буржоазије, буржоаска у смислу да је то један паразитски апарат који живи на рачун друштва..."⁶⁵ Тако југословенски руководиоци закључују: "Па о чему се данас ради у СССР? По нашем мишљењу не ради се ни о каквој новој класи која је настала у социјализму, него се ради о остацима класног друштва, у које спада и држава, то јест, биروقратија која се услед неразвијених производних снага у СССР-у и на тој основи неразвијеног субјективног фактора, као услед капиталистичког окружења учврстила на власти и као

⁶³ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-46, *Напомене о Стаљиновој ревизији учења о држави и о Партији (1950)*, стр. 1-2.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

таква брани своје привилегије, привилегије касте (подвучено у оригиналу – прим. АМ), привилегије остатака старог капиталистичког друштва..."⁶⁶

Из наведеног документа се види да ставови (посебно они антибирокуратски) које је Ђилас изрекао у говору студентима, 18. марта, и које је касније теоријски разрадио, допунио и систематизовао, нису настали изложено, као део његовог самосталног и одвојеног деловања, већ у сагласности са појединцима из најужег руководства, који су на разне начине узели учешћа у разради теоријско-идеолошких питања. Конкретно, у овом случају ради се о формулисању основне тезе, па може се рећи и политичког става, да је бирократија нужно, теоријски и идеолошки, повезана са одумирањем државе, а да је бирократизација, самим тим, штетан процес по развој социјализма. Бирократија је оцењена као својеврсни "остатак класног друштва", која се у међувремену у новим околностима претворила у привилеговани и недодирљиви управљачки слој – касту. Зато се против ње морају предузети рестриктивне мере, а такав став поред Ђиласа делили су и појединци из најужег руководства, са којима су често вршене консултације.

Саветовање пропагандиста, одржано 5. јуна 1950, управо је добар пример размене мишљења и садржајне дебате по актуелним идеолошко-теоретским питањима, које су у тадашњем периоду идеолошког "превирања" вођене на разним партијским форумима, као и бројним и честим неформалним састанцима (о којима, нажалост, нису сачувани писани трагови). Милован Ђилас је на поменутом саветовању диктирао темпо и ток дискусије, а о природи тадашњих идејних струјања која су била тема овог састанка (заправо панел-дискусије) подвукао је да се ради о "новим појавама" које су "за нас настале изненадно, скоковито у једном сукобу који је избио између наше Партије и ЦК СКП (б)". У складу са тим, Ђилас је прецизирао: "Дакле, ради се о једном процесу који се стално креће, који се развија, који је почео од ванредних питања и иде ка даљњим све новим и новим питањима. Према томе било би из основа, по мом мишљењу, неправилно давати ма какве дефинитивне одговоре на питања која су постављена и питања која се развијају непрестано. Дефинитивних одговора апсолутно не може да буде зато што је то једна борба која се креће, која се развија, која се развија стално а тиме и питања једна за другим".⁶⁷ Из ових реченица види се како је Ђилас схватао тадашње идеолошке полемике, односно дилеме, преиспитивања и проверавања доскорашњих ставова и праксе југословенског руководства. За њега је то био, пре

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, II/4-d-20, *Стенографске белешке са саветовања пропагандиста, 5. јун 1950*, стр. 1-2.

свега, непрекидан напор и ангажовање у процесу развоја друштва, односно стална и непредвидива идејно-политичка борба, која је сама по себи искључивала било какав вид идеолошке петрификације и догматизације. "Шта је задатак нас марксиста, нас југословенских комуниста?", питао се Ђилас и одговарао: "Задатак је да на основу праксе која се гомила, имајући пред очима коначан циљ – победу социјализма и изградњу комунистичког друштва, да на основу те праксе која се стално гомила одговарамо на једно питање за другим како се појављују".⁶⁸ Дакле, Ђилас је присутнима, као будући облик идеолошко-политичког рада, обећавао живу и неизвесну динамику, која би собом неизбежно носила и различита виђења друштвено-политичких збивања, па чак и снажне сукобе мишљења.

У складу са изреченим, Ђилас је нагласио и одсуство права било које личности или групе на идеолошку монополизацију: "С друге стране мислим да је изванредно погрешно сматрати да на сва та питања треба да одговори било један човек па чак и одређени форум. Мислим да је погрешно очекивати да Биро ЦК КПЈ треба да одговори на та питања. То су питања дугог научног и теоретског рада која треба студирати... Према томе само борба марксиста за изучавање тих питања, за анализу тих питања она може да да одговоре, а која ће то личност бити и који ће бити тај форум то у самој пракси треба у даљем развоју да се покаже. Према томе, како треба схватити читаву дискусију? Треба је схватити као покушај да се изложи она мишљења до којих је наша Партија на челу са нашим Централним комитетом и другом Титом као колектив у тој борби, у тој нагомиланој пракси успела да дође и да да извесне теоретске закључке. То друго ни не значи да на тим питањима, с друге стране, не треба даље радити".⁶⁹

Овде би требало посебно указати на позицију Ђиласовог критичког сагледавања бирократизације и друштвених девијација у контексту југословенско-совјетског сукоба. Наиме, за Ђиласа је, средином 1950. године, политичка фаза сукоба са СССР-ом већ била превазиђена, а наступила је наредна, која је као ново поље критичког деловања отворала читав низ сложених теоријско-идеолошких питања везаних за сам социјалистички систем као такав. У том погледу је Ђилас поручивао: "Ја сматрам да је Партија у досадашњој борби одговорила теоретски... и формулисала какви треба да буду односи међу социјалистичким државама". "Међутим", наставља даље Ђилас, "сада су на дневном реду много дубља питања, далеко значајнија... То је питање улоге државе

⁶⁸ Исто, стр. 2.

⁶⁹ Исто.

и партије у социјализму или краће речено прогрес социјалистичке демократије и уопште изградње социјализма и треће питање, улога свести у социјализму".⁷⁰ Даље, видимо да је Ђилас дошао до закључка да је и сам југословенско-совјетски сукоб у основи идеолошко-системске природе и да је спољна политика само одраз таквог стања. С тим у вези је и проблем бирократизације, која је директно повезана са јаком централизованом државом, а што је, пак, главна одлика совјетског система. Па тако Ђилас подвлачи: "Читава борба између наше Партије и ЦК СКП (б) у целини узев одвија се на бази социјализма, на бази противуречности и супротности које избијају из социјализма и које имају спољни вид сукоба између појединих социјалистичких земаља, иако стварну и праву основу сачињава борба између тенденција ка одумирању државе и тенденција ка устаљивању државе као посебног господујућег апарата".⁷¹ Биле су то већ оформљене теоријске основе за садржајну критику совјетског бирократског система, као тзв. "државног капитализма" и совјетске спољне политике као његове последице, које ће Ђилас систематизовати почетком друге половине 1950. и објавити у *Савременим темама* (о чему је већ било речи).

Све те појаве у СССР-у се, по Ђиласу, косе са основним поставкама идеологије марксизма-лењинизма, а самим тим и са југословенском политиком која, заправо, стоји на исправним идеолошким позицијама и која их у целом сукобу брани. Према томе, пошто је југословенска револуција оригинална ("новог типа") и у актуелном тренутку, за разлику од совјетске, на исправним идеолошким позицијама, из тога проистиче и другачија (нова) политика југословенског руководства у односу на бирократизацију и друге појаве друштвених девијација (својствених совјетском политичком и друштвеном систему). "Из наше револуције и њене природе," поручивао је Ђилас, "њеног унутрашњег развитака, а затим из међународне ситуације у којој се је она одиграла изразиле су се и друге тенденције развитака, тенденције развитака које би ја данас формулисао отприлике на овај начин: тенденције јачања борбе против бирократизма у периоду борбе за социјалистичку изградњу, тенденције јачања борбе за стварну власт маса над средствима за производњу, за стварну контролу маса над радом бирократског апарата".⁷²

⁷⁰ Исто, стр. 3.

⁷¹ Исто, стр. 9.

⁷² Исто.

Процес дебиروقратизације Ђилас је, дакле, поставио као неминовни политички задатак који се поставља пред југословенско руководство у напорима у процесу раскидања са совјетским наслеђем и демократизације друштва. Тако је у разговору, прилоком посете високе делегације британских лабуриста Југославији (септембра 1950), по том питању Ђилас рекао следеће: "Шта је то бирократизовање Партије? Када Партија узме све функције у власти она се неизбежно бирократизира. Зашто? Зато што она престаје бити организатор маса за контролу над влашћу. И код нас је отишла та бирократизација подалеко, копирајући руску, разуме се. И сада иду промене. Конкретно, политички и организациони секретар среских комитета више не могу бити водеће личности у народној власти. То су две најважније личности у Партији... Ако уђе у државне органе губи партијске функције и долази други за секретара... Тиме ми осигуравамо да Партија и Фронт као представници народа врше контролу над влашћу. Јер узмите конкретно како изгледа ако је секретар руководиоца власти – онда га из Партије нико не критикује, онда га од народа нико не критикује, онда је могућна самовоља. А сад ће бити партијска организација и народ независни и моћиће да критикују. Дакле, процес бирократизовања Партије код нас биће онемогућен и заустављен, а у СССР-у је фактички победио. То је разлика".⁷³

Карактеристично је да се Ђилас у то време већ доста осмелио у својим разрадама критичких ставова према појединим девијацијама и у погледу југословенског система. То се, такође, може уочити из докумената са састанака прилоком посете британских лабуриста. Наиме, свој критички однос према функционисању појединих државних институција и формалним демократским процедурама у политичком систему Југославије Ђилас је и овом прилоком прилично отворено исказао. Он је Британцима рекао да по питању демократије у Југославији "постоје многе демократске форме без довољно садржине". Ту је пре свега мислио на функционисање извршне власти. Међутим, оно што запажамо као новину јесте ситуација у којој је Ђилас први пут (бар према до сада расположивим изворима), доста смело, дотакао и положај самог Тита. По том питању он је дословно рекао следеће: "Као информацију, која није за објављивање (sic!) рекао бих нешто на пример о нашем Парламенту. По нашем Уставу Президијум контролише Владу, Президијум кога бира Парламент. Међутим, то је само формално. Како може Рибар контролисати Тита. Очевидно да смо прекопирали једну глупост од Руса и да је

⁷³ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду*, стр. 42.

треба изменити у будућности. То додуше није хитна ствар. Контролише ли Шверник Стаљина у Русији! То је фарисејство".⁷⁴ За њега, као што се из цитираног документа може видети, чак више и не постоји неприкосновеност култа вође као недодирљиве политичке "институције" (иако то, наравно, у својим званичним наступима није помињао). Он Титу не само што оспорава легитимност начина одлучивања, већ му за будућност релативизује и политички положај, јер се таква ситуација "треба изменити" као "глупост" наслеђена из совјетског искуства. Ђилас, дакле, размишља, чита Устав, проучава систем, повезује са правно-политичком теоријом (као и марксистичко-лењинистичком идеологијом) и критички анализира дате чињенице, "склапајући" на тај начин постепено и сопствено политичко виђење ситуације, тј. градећи своју политичку позицију. Он у перспективи развоја југословенског политичког система, као што се може видети из цитираних реченица, безмало не искључује, рекло би се, ни могућност развоја неке врсте социјалистичког политичког плурализма (у односу на позицију шефа државе).

Тешко је замислити да такви његови погледи у то време нису били познати осталом делу руководства, с обзиром да је било уобичајено, поготову тада, 1949. и 1950. године, у периоду сложених околности, напетих политичких ситуација и грчевитих преиспитивања, да се, као што смо већ видели, у највишем руководству отворено размењују мишљења и ставови по готово свим важним питањима. Осим тога, Ђиласова напомена да то "није за објављивање" и да ствар по том питању "није хитна", евентуално указује да се о наведеној теми можда и говорило у највишем руководству, али да је, због сложености ситуације, одложена за нека друга времена. Другим речима, да се једноставно сматрало (у шта је и Ђилас био или од других успешно убеђен или је сам из "тактичких" разлога свесно потиснуо директну расправу око Титовог положаја) да за тај степен реформи југословенско друштво у том тренутку још увек није спремно. То би у доброј мери могло да објасни и Ђиласово будуће аналитичко фокусирање примарно на совјетско друштво и систем, као својеврсни "огледни" пример за беспштедну критику бирократизације и друштвених девијација савременог социјализма, која ће у пуном јеку уследити у нередном периоду. Такође се може приметити да на наведене Ђиласове, мора се рећи, прилично радикалне ставове за ово време, све до објављивања *Савремених тема*, колико је нама за сада познато, није

⁷⁴ Исто, стр. 44.

реаговано, макар не јавно. Ни сам Ђилас у мемоарима не помиње да је тада уследила било каква реакција или упозорење од некога са стране или, пак, од самог Тита.

Како је већ споменуто, Ђилас је током лета 1950. теоријски систематизовао своја размишљања, објавивши их у неколико наставака новембра месеца у листу *Борба*, а крајем године обједињене у брошури *Савремене теме*. Овим текстовима први пут је у јавности изложена садржајно и систематски обрађена теоретска критика бирократског система и бирократизације као појаве у савременом социјализму, на примеру СССР-а и у хладноратовском контексту. Милован Ђилас је у наведеним чланцима велики простор посветио тези о тзв. "државном капитализму" у СССР-у, чија је окосница владајућа партијско-државна бирократија, као и последицама у спољној политици (хегемонизам и империјализам) које такав систем производи (о чему је већ било речи у претходном поглављу). У *Савременим темама* Ђилас је, такође, покушао прецизније да објасни и бирократију у СССР-у као друштвену групу, одреди њену улогу у савременом социјализму, али и да покрене питање њене појаве и у југословенском систему.

Постављајући, најпре, питање да ли се ради о класи или касте, Ђилас је категоричан у тврђењу да је у питању каста. О томе пише: "Бирократија у СССР-у није хомогена класа, него хијерархијски издиференцирана каста која се користи свим класним, капиталистичким привилегијама (јер се ради о привилегисаној, паразитској расподјели, уствари: друштвеној пљачки вишка вриједности). Формалног капиталистичког власништва нема ни у Совјетском Савезу и зато нема ни класе, али... али се као власник колективно појављује државни апарат..., а он јесте и може бити само кастински. Класне капиталистичке, па чак и феудалне..., привилегије које она има и присваја, уствари замагљују суштину и чине да се бирократија појављује као нека нова класа, а и само друштвено уређење као ново... Класе је нестало, али остао је, развио се и учврстио – добијајући све суровије и наказније облике – класни однос између касте капиталистичких чиновника и непосредних произвођача". Зато, по Ђиласу, друштвени односи у СССР-у представљају кочницу и најозбиљнију препреку у даљем развоју социјализма у свету, па и у самом СССР-у.⁷⁵ Међутим, анализу бирократије у СССР-у Ђилас је повезивао са револуционарном "законитошћу", односно природном појавом у развоју социјализма уопште. То је неминовно водило и ка анализи југословенског система, такође социјалистичког, у којем по сили "научне законитости" марксизма-лењинизма, такође постоје бирократске тенденције, које Ђилас и потврђује. "Када се

⁷⁵ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 22-23.

код нас критикују бирократске појаве", пише Ђилас у *Савременим темама*, "онда се, обично, узима као да су оне пренесене из Совјетског Савеза и силом наметнуте нашој стварности. Али ово је само д о н е к л е т а ч н о" (наглашено у оригиналу – прим. АМ).⁷⁶

Процес бирократизације јавља се, како Ђилас објашњава, "из саме диктатуре пролетаријата", односно у тренутку када револуционарне снаге преузму власт, а тиме и контролу над "основним средствима за производњу". Тиме се успоставља и механизам контроле и власти, разни облици бирократије, који постају "сила изнад друштва" заузимајући "привилегисан положај у њему". Тако наведени процес "претвара чак и негдашње револуционере у бескрупулозне, грамзиве и мегаломанске бирократе, порађа и оживљава малограђански каријеризам, увријеђене амбиције и формира психологију оних који сматрају да треба да буду награђени преме 'револуционарним заслугама' ".⁷⁷ Овакве појаве, разуме се, највише су узеле маха у СССР-у (у систему "државног капитализма") и државама и партијама под његовом контролом (источноевропске државе и највећи део комунистичких партија на Западу). Међутим, наглашава Ђилас, "те бирократске тенденције, које се неизбежно рађају из саме диктатуре пролетаријата, морале су се и морају се и даље појављивати и код нас". "Ако тако не би било," сматра даље Ђилас, "онда преношење шаблона из СССР-а не би ни могло наићи на погодно и плодно тле. Ако тако не би било, онда би се код нас борба против бирократизма свела само на разбијање поменутих шаблона и потискивање њихових носилаца. Ако тако не би било, онда закони прелазног периода, у које спадају и тенденције ка господству бирократије, не би важили за нас. И најзад, ако ми то не бисмо уочили, онда би се демобилисале револуционарне снаге маса и снаге Партије и њихова борба свела само на уклањање негативних и штетних шаблона из СССР-а, а не би била уперена ка мијењању и укидању стварних, објективних услова из којих ничу и даље ће ницати бирократске тенденције".⁷⁸

Према Ђиласу, у Југославији је услед посебности развоја револуције (борба "за стваралачку примјену марксизма-лењинизма на наше услове") врло рано дошло до отпора бирократским појавама. Прелом је настао 1948, када је југословенско-совјетски сукоб "као реакцију" изазвао и "заоштрење борбе против бирократских тенденција које

⁷⁶ Исто, стр. 43.

⁷⁷ Исто, стр. 44.

⁷⁸ Исто, стр. 45.

су се појавиле и у облику тзв. информбировштине, а разоткривање саме суштине – како оне у СССР-у, тако и код нас – добило је снажан подстицај, и ма да постепено, како се гомила револуционарна пракса, снажно је кренуло напријед". "Према свему томе," закључује Ђилас, "било би нетачно рећи да су бирократске тенденције искључиво пренесене из СССР-а, а да нијесу и плод законитих тенденција нашег унутарњег развитка, при чему, разумије се, треба имати у виду да смо и ту морали да платимо један додаток илузијама у 'марксизам' ревизиониста". Према томе, "ако су те тенденције биле и остале и код нас законите појаве прелазног периода", пише Ђилас, "досадашње наше искуство говори да код нас није и њихова побједа законита и неизбјежна".⁷⁹ Дакле, неспорно је да бирократске појаве постоје и у Југославији, неспорно је да су у највећој мери део (лошег) наслеђа из совјетског искуства, неспорно је и да, као део револуционарног процеса, па и оног аутентичног (југословенског), представљају нужну ("закономерну") појаву, али је исто тако и чињеница да је, Резолуцијом Информбироа и почетком југословенско-совјетског сукоба, југословенско руководство њима "објавило рат". Другим речима, позиција југословенског руководства у унутрашњој политици, како ју је Ђилас видео крајем 1950. године, налазила са на некој врсти прекретнице, размеђа у опредељењу између старог искуства СССР-а и новог, аутентичног, чији је главни део представљала борба против бирократизације и друштвених девијација. Ђилас је, као што се може видети, јасно, недвосмислено и одлучно стао иза потоње позиције означивши бирократизацију као негативну појаву и главну препреку развоју социјализма и "социјалистичке демократије", а саму бирократију и оне који је бране и подржавају, практично, као главне политичке противнике.

Метод развоја југословенског социјализма је, како истиче аутор *Савремених тема*, "од огромног значаја" за развој социјализма уопште. Наиме, по Ђиласу се "суштина 'социјализма' у СССР-у, као и путеви социјализма, не би могли разоткрити никако друкчије него на пракси једне друге, и то баш такве земље која испољава исте или сличне бирократске тенденције, какве су побједиле у СССР-у (у том смислу копија форми и метода СССР-а), а истовремено и тенденције досљедне социјалистичке изградње и социјалистичке демократије (у том смислу негација форми и метода, односно 'социјализма' СССР-а)". Међутим, напомиње Ђилас, "борба против бирократских тенденција, које имају стихиски карактер, није и не може, због самих

⁷⁹ Исто, стр. 45-46.

објективних услова, бити краткотрајна и нужно захтјева висок степен свијести, организованости и дисциплине".⁸⁰

Поред структура државног апарата, процес бирократизације у савременим социјалистичким друштвима снажно се испољава и у владајућој Партији. Штавише, по Ђиласу "стихијни процес бирократизовања показује тенденције да прво и најјаче захвати баш њу". По том питању, пример Партије, као једне од институција у којој настаје бирократија, очевидан је и у југословенском случају. "У СССР-у је", сматра Ђилас, "побједа бирократских тенденција прво и остварена у самој СКП (б). А код нас је, у том погледу, карактеристична слична тенденција појединаца – тамо гдје се грађански елемент јаче увукао у Партију – да се уласком у Партију истовремено треба да добију друге, 'руководеће' функције (уствари: привилегије, топло бирократско мјесташце)".⁸¹ Према томе, по Ђиласу се "процес бирократизовања одвија тако да се, прво, дио комуниста претвара у бирократе и тиме губи ранију (уколико ју је имао) револуционарну идејну основу, идеолошки трули и полако упија нову идеологију, туђу марксизму и у суштини непријатељску и презирну према народу. А када тај процес поодмакне и захвати водећи и основни партиски кадар (што код нас није, нити је био случај, али се појављивао и појављује као тенденција), онда се он развија муњевитом брзином, претварајући сам државни апарат, којим и руководи тај кадар, у силу која руководи партијом, а саму партију – већ бирократизовану – у пуку форму, још увијек нужну због револуционарних, социјалистичких и демократских остатака у свијести". На крају, Ђилас је посебно истакао да је у Југославији већ отпочео процес супротстављања наведеним појавама, и да је у тој борби "најважнији корак учињен у два правца: с једне стране – стварањем радничких савјета (о чему ће више речи бити у наредном поглављу – прим. АМ), а с друге стране – напорима за даље развијање веза народних власти с масама..."⁸² Другим речима, процесима децентрализације и демократизације, као политичким програмом југословенског руководства, успешно се стаје на пут поменутих друштвених девијацијама.

Може се рећи да је крајем 1950. године Милован Ђилас дефинитивно заокружио раскид са главним елементима совјетског идеолошког наслеђа и у најважнијим цртама формулисао основне поставке своје критичко-теоријске и политичке позиције. Ђилас

⁸⁰ Исто, стр. 49-50.

⁸¹ Исто, стр. 52.

⁸² Исто, стр. 53.

је, наиме, беспоштедно теоријски критикујући совјетски систем, на крају 1950. године чврсто заузео антибирокуратску политичку позицију, односно позицију радикалне демократизације друштва, са које касније, чак и кад је у извесној мери покушавао, више није могао да одступи. Такав закључак се може извести из претходно анализираних Ђиласовог деловања од Трећег партијског пленума (крај 1949) до објављивања *Савремених тема* (крај 1950). Укратко, Ђилас се са политичке критике СССР-а све више фокусирао на идеолошку (системску) критику друштвених појава савременог социјализма. Иако је ту критику превасходно развијао на примеру СССР-а, несумњиво је да Ђиласу постаје потпуно јасно да се негативне појаве совјетског система, пре свих бирократизација, али и осетљива питања попут легитимности шефа државе и извршне власти, преламају и кроз југословенски систем и да заправо југословенски систем у највећој мери "болује" од истих друштвених девијација као и СССР. То Ђилас настоји да не наглашава превише у јавним наступима и писањима, већ пажњу у првом плану усмерава на совјетски пример.⁸³ Међутим, и осталима у руководству очито постаје јасно да се Ђиласова критика совјетског система посредно односи и на југословенски. С тим у вези, поменуто је да на Ђиласове ставове, говоре, изјаве, па и повремене, могло би се рећи испаде (коментарисање Титовог положаја пред британским лабуристима), све до краја 1950. није јавно реаговано. Ситуација се, међутим, у том погледу променила након објављивања *Савремених тема*.

Чланци Милована Ђиласа објављени у брошури под насловом *Савремене теме* штампани су у великом тиражу и разаслати у све крајеве Југославије, где су на разним форумима, састанцима и другим организованим дебатама, проучавани као материјал за разматрање и дискутовање. Извесно је да су Ђиласове идеје и ставови представљали новину и да су производили различита тумачења. Евидентно је, такође, да се уочава и издвојеност Ђиласових схватања у односу на остали део руководства, пре свега по степену радикалности критике и тумачења савремених појава. Тако се у записнику са састанка УК КПС, крајем јануара 1951, у разматрању теоретских питања, констатује "противуречје између Тита, Ђиласа и Кардеља" и саопштава да "треба имати на уму да су тезе Ђиласа изнете не као став ЦК већ као слободна теоретска разрада и о којима се дискутује". Затим се закључује да "ми као став ЦК усвајамо експозе Кардеља".⁸⁴ Наиме, Едвард Кардељ је 29. децембра 1950. у Народној скупштини поднео експозе о

⁸³ У *Савременим темама* Ђилас се на југословенски случај конкретније осврће тек на последњих неколико страница, али, и поред тога, веома јасно и недвосмислено.

⁸⁴ *Zapisi i izveštaji UK KPS, 1948-1952*, str. 450.

актуелним спољнополитичким питањима, у којем је изложио и опште теоретске поставке, које се у начелу поклапају са Ђиласовим ставовима, али се стиче утисак да су биле изложене у доста сажетијој и једноставнијој форми, без пренаглашеног критичког тона и без помињања проблема совјетског наслеђа у Југославији.⁸⁵ На поменутој седници УК КПС то је протумачено на следећи начин: "Што се тиче дискусије на факултетима и код нас на Институту говори се о разлици 'Савремених тема' Ђиласа и Кардељевог говора у Скупштини. Неки су говорили да је последњи корекција првог. Међутим, сада се на то гледа као на целину".⁸⁶

Милован Ђилас је на почетку 1951. године имао већ чврсто и трајно изграђене критичке ставове према политици и систему СССР-а. У овој фази, Ђиласов критички однос према совјетској политици и друштвеној пракси попримио је у појединим цртама наглашено радикалан облик и готово "фанатичан" призив, базиран на разрађеној теоријској концепцији критике бирократизма, која је претила да "угрози" и устаљени југословенски партијско-државни бирократски систем, по својој структури и својој суштини још увек совјетско-бољшевичког типа. Штавише, наведена концепције су у интерпретацији Милована Ђиласа представљене и као део нове политичке стратегије југословенског руководства. Као што је приказано, своје критичке поставке Ђилас је објединио у објавио у *Савременим темама*, а брошура је у великим тиражима кружила по Југославији као "материјал" за слободну идејно-теоретску дискусију. Видели смо и да је изазвала и одређени степен политичке "конфузије" у виду различитих тумачења. С обзиром на радикалност критичке садржине, Ђиласове *Савремене теме* су биле у стању да, како је по свој прилици процењено, у датом тренутку превремено произведу и негативне последице, пре свега по идејно-политичко јединство Партије. Зато је први пут одлучено да се по том питању јавно реагује.

У говору на Другој партијској конференцији Гардијске дивизије, 17. фебруара 1951, Тито је изнео потребу за додатним објашњењем појединих аспеката доктрине "демократског централизма", односно граница и домета партијске дисциплине по питању теоријско-политичке дискусије.⁸⁷ Одмах, на почетку говора, Тито је прецизирао главну тему, а то су биле "ствари о којима морамо водити рачуна" и "у којима морамо исправљати што прије оно што је негативно". По њему, проблем је представљало "једно

⁸⁵ *Борба*, 30. децембар 1950.

⁸⁶ *Zapisnici i izveštaji UK KPS, 1948-1952*, str. 451.

⁸⁷ *Борба*, 18. фебруар 1951.

криво мишљење" које се појавило у Партији, а односило се на партијску дисциплину и унутарпартијску демократију, односно "демократски централизам". Напомињући да је демократска и слободна дискусија саставни део демократског централизма и да се од чланова Партије не може тражити "само слијепо поковање", поставио је питање "када треба члан Партије да извршава дисциплинирано своје задатке?" Овде је Тито био недвосмислен: "Он мора да их извршава дисциплинирано и безусловно онда када је то одлучила већина чланова Партије, доносећи свој закључак послје свестране дискусије о једном проблему. Једном ријечју, он мора извршавати свој задатак онда кад је то постало неминовно ако се хоће да постигне извјестан циљ".⁸⁸

Због чега је онда "нужна демократија"? По Титу: "Због тога да би се могло наћи најправилније рјешење на основу свестране дискусије, на основу размјене мишљења, на основу исказивања мишљења сваког појединог члана, то јест на основу искристализованог мишљења свих чланова Партије, на основу кога се онда доносе закључци. До закључака, дакле, чланови долазе на основу своје партијске свијести. Тада мањина мора да се безусловно покорава, без обзира да ли се у себи слаже или се још не слаже, и дужна је да спроводи одлуке већине. Тада, дакле, мањина мора дисциплиновано ивршавати постављене задатке исто тако као и сви други чланови Партије, тада више нема дискусије, тада се поставља питање акције усмјерене у једном циљу, циљу који жели да постигне Партија..."⁸⁹ Тито је, у том смислу, подвукао да без "демократског централизма" не могу бити донесена "здрава рјешења", да се, према томе, због слободне дискусије не смеју изрицати оптужбе и казне, али све то само "док није донијето рјешење": "Борба мишљења је нужна у једној комунистичкој партији, али је дисциплинирано извршавање већ примљених задатака исто тако нужно и томе свако има да се покорава".⁹⁰

Да би боље објаснио речено, Тито се одлучио да изложи "неколико примјера". Тако је, најпре, као као један од примера дотакао питање односа теорије ("теоретских чланака") и линије Партије и у том смислу био веома директан (не помињући притом имена), када је поручио: "Један теоретски чланак, другови, још не претставља линију Партије. Теоретски чланци су дјела појединих руководећих комуниста, стварана због тога што се ми данас налазимо у епохи рашћишћавања извјесних крупних проблема

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

који су настали због скретања руководства совјетске партије са линије марксизме-лењинизма. Ми тражимо и узроке свих тих појава које су настале. При разматрању тих узрока, при теоретском образлагању тих узрока треба гледати на то само као на материјал за дискусију, за даље разрађивање тих појава, за проналажење праве суштине свега тога. А још је далеко од тога да се све то кондензира у форми теоретских поставки, у конкретном случају наше Партије. Без обзира на то што су такви чланци у основи тачни, ниједан од нас не може претендовати да може увијек сам дати стопроцентно правилну оцјену и анализу, а да прије тога у потпуности не позна узроке извјесних појава и док ти узроци не допру до свијести већине".⁹¹

Имајући јасно у виду могућности негативних последица погрешних тумачења теоретског "материјала" и схватања слободе мишљења, Тито је посебно подвукао разлику између слободних теоретских дискусија и званичне политике Партије: "Ја сматрам да теоретски чланци нису за претресање на ћелиским састанцима као нешто директивно и дефинитивно и, према томе, чланови Партије могу о њима дискутовати, али не као о линији Партије, као о нечему што је дато као поставка, него као о материјалу који треба да дјелује на масовни развој теоретске мисли. И другови онда имају право да се изјашњавају о тим чланцима унутар своје организације, што ће само помоћи нама и свима онима који на томе раде, да се из данашњих крупних збивања у радничком марксистичком покрету нађу правилни путеви..."⁹²

Потврђујући демократско право слободне дискусије, али јасно стављајући акценат на партијску дисциплину, Тито је закључио: "Према томе, погрешно је бркати слободну дискусију о теоретским питањима унутар партијске организације са већ донијетим одлукама о појединим питањима. Ту се не могу и не смију осуђивати људи, нити се смије ломити преко кољена. Треба настојати, ако мањина има гледиште супротно гледишту већине, да се убједе они који имају друго гледиште да промијене мишљење и да правилно схвате ствар. Јер, лигично је да су свијест и одлука већине у комунистичкој партији мјеродавније од мишљења мањине. Ја нећу то рећи за општу масу, политички и теоретски потпуно неизграђену, али то важи за комунистички покрет. Према томе, мишљење и одлуке већине мјеродавне су, и мањина мора да им се покори. Дакле, прије него што се донесе дефинитивна одлука – потпуно право дискусије на демократским начелима, а послије доношења одлуке дисциплинирано

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

извршавање одлука и дисциплинирано прихватање става који је заузела већина у појединим питањима. То је демократски централизам, то је дисциплина и демократија унутар партијске организације".⁹³

На крају, у објашњењу шта је то линија Партије и њена принципијелност, Тито је потврдио ставове о недогматском карактеру партијске линије, али и упозорио о границама које у том смислу постоје: "Шта је принципијелност? Принципијелност је неотступање од основних мисли теоретских поставки наших великих учитеља Маркса, Енгелса и Лењина. Да ли свака линија мора и да ли може – ако узмемо ЦК као пример – бити увијек стопроцентно правилна. Ја одмах кажем да не може. Али основне контуре, основни правац те линије мора бити правилан. А унутар те линије може доћи до разних скретања која се у процесу рада морају исправљати. Таква скретања, такве гријешке чине се, али ни линија Партије није догма и није дата једанпут за увијек, већ за одређени период времена, пошто се и линија Партије не само мијења у детаљима, него се и у цјелини прилагођава често датим условима у развоју. Али, та линија Партије има границе ван којих се не смије ићи и ван којих ићи значи већ заузети непријатељски став према Партији".⁹⁴

Био је то први (јавно саопштени) знак са врха да се у критици предалеко отишло. Примедбе из цитираних делова Титовог говора у највећем делу односе се на тезе из Ђиласових *Савремених тема*. Иако се на први поглед чини да говоре о истој ствари, о потреби слободе унутарпартијске дискусије и расправе, коју Тито потврђује, разлике се јасно могу уочити. За разлику од Ђиласа, Тито је снажно ставио акценат на партијску (политичку) дисциплину, о којој аутор *Савремених тема* готово уопште не говори, већ у први план ставља слободу размене мишљења, критику и перманентно преиспитивање. Тито превасходно говори о "демократском централизму", Ђилас примарно разрађује тезу о "социјалистичкој демократији". Тито потенцира послушност (после усвојене "линије"), Ђилас сталну расправу. Тито се, за разлику од Ђиласа, не осврће превише на идеолошко-теоретску критику, не удубљује се у проблем бирократизације и совјетског наслеђа, већ пажњу усмерава на политичко јединство, односно стриктно поштовање и спровођење партијске "линије". И на крају, Тито јасно подвлачи да теоретски чланци руководиоца не представљају ништа "директивно и дефинитивно", да нису "линија Партије", већ само материјал за дискусију у корист "развоја теоретске мисли". Другим

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

речима, шаље јасну поруку да то не може да буде политика Партије. Укратко, Титов говор је представљао реакцију на Ђиласове ставове и евидентну политичку опасност које они делом могу произвести. Међутим, како се не би стекао утисак о политичком неразумевању у руководству, па и разилажењу, наведена питања су морала бити усаглашена. Тако је почетком јуна 1951. сазван нови, Четврти партијски пленум.

С обзиром на актуелне проблеме, одлучено је да се на Пленуму, у оквиру једне од две планиране тачке, расправља о теоретском питању, а за излагање реферата на ту тему одређен је управо Милован Ђилас. Критичке ставове према бирократизацији, партијској униформности и идеолошкој ригидности, Ђилас је изнео и на Четвртом пленуму ЦК КПЈ (3-4. јун 1951). Међутим, овај Пленум је за Ђиласа био важнији по неким другим обележјима. Наиме, Ђилас је тада морао да изврши одређену "корекцију" својих ставова у складу са Титовим претходно изреченим "примедбама" на рачун слободније теоретске критике и попуштања партијске дисциплине. Био је то Ђиласов први јавни политички уступак Титовом ауторитету.

На Четвртом пленуму поднесена су два реферата. Први, реферат о судству, поднео је Александар Ранковић, а други, "О теоријском раду наше партије", Милован Ђилас. Тито је, на почетку најављујући теме, нагласио да наведена два питања "имају велику важност за нашу Партију", објаснивши најпре Ђиласову тему реферата, иако је Ранковићев реферат по дневном реду представљао прву тачку. Ту се стиче утисак да је Тито тиме прећутно давао предност Ђиласовом реферату, односно расправи о унутарпартијским теоретским питањима или, друкчије речено, политичком над административним питањем. Ђиласов реферат није био опширан, али зато веома концизан у погледу својих поставки и са јасном корекцијом у складу са Титовим ставовима. Наиме, треба рећи да се овом приликом код Ђиласа први пут јавља својеврсна "двојност" у наступу, односно самопотврђивање у смислу неодрицања од основа сопствених поставки и истовремена самокорекција, као последица уступка и попуштања пред Титовим ауторитетом. Тако у једном делу реферата Ђилас наставља са несмањеном критиком бирократизма и идеолошког монополизма, као негативних појава у савременом социјализму (још увек, пре свега, на примеру СССР-а), али, истовремено, у другом делу реферата, даје простора посебном наглашавању неопходности идеолошко-политичке дисциплине у Партији, тј. "самокорекцији" у складу са Титовим ставовима.

У реферату прочитаном на јунском Пленуму 1951,⁹⁵ Ђилас је најпре изрекао (поновио) оштре ставове на рачун СССР-а и СКП (б)-а. Наиме, сматрао је да треба подсетити на основне чињенице да је СССР извршио "потпуну ревизију и напустио социјалистичку идеологију", а његови политички врхови ушли у фазу стварања "нове реакционарне идеологије" и "реакционарне, освајачке и експлоататорске праксе". Али, како је рекао, "овдје није мјесто да се опширније улази у то питање".

Међутим, шта је по Ђиласу, ипак, било важно нагласити? Најпре, да се као партија и покрет, СКП (б) "лажно приказује као социјалистички" и да је у идеологији и пракси "престао да буде марксистички." Тако је у вези са тим подвукао следеће: "СКП (б) није више – а по њеном узору ни друге комунистичке партије – партија марксистичког типа, јер су у њој разорена два *битна* (наглашено у оригиналу – АМ) елемента такве партије – слобода борбе мишљења и – на тој основи – стварна унутарпартијска демократија. Насупрот марксистичкој партији и уопште традиционалним напредним радничким организацијама, у СКП (б) припада једном форуму, па чак не ни једном форуму, већ једној личности, монопол у готово свим идеолошким питањима. Таквим монополом није се никад нико користио у социјалистичком покрету и он се у прошлости јављао само тамо гдје су религиозни покрети улазили у фазу свог реакционарног апсолутистичког развитака."⁹⁶ Тако је Ђилас већ на почетку јасно политички "дисквалификовао" унутарпартијски монополизам и једноумље, везавши такву праксу за совјетско наслеђе. Наиме, основна поставка коју овде Ђилас "заступа", односно "брани", јесте "слобода борбе мишљења", коју изједначава са марксистичким особинама једне комунистичке партије. Пошто се на тој слободи заснива унутарпартијска демократија, тиме се бране и основне демократске вредности социјализма. Али, наведене вредности су у СКП (б)-у "разорене", а насупрот њима јавља се монополизација мишљења "у готово свим идеолошким питањима", а посебно од стране најмоћније водеће личности. Важно је приметити да Ђилас у оквиру констатације како СКП (б) више не представља партију марксистичког типа, посебно подвлачи како то нису "по њеном узору ни друге комунистичке партије". Према томе, Ђилас, како видимо, јасно критикује партијски монополизам у области идеологије, култ вође, праксу совјетске Партије, као и комунистичке партије које су настале по узору, а и које у пракси следе, СКП (б). Другим речима, доводи у питање основне полуге

⁹⁵ Видети и: М. Ђилас, "О неким питањима теоретског рада Партије", *Комунист*, 2-3(1951), стр. 43-51.

⁹⁶ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 590.

политичке власти, како унутар СССР-а, тако и у организацијама које по моделу следе његов пример. Природно из тога следи питање у којој мери се наведене критике односе и на идеологију и праксу КПЈ.

Сходно томе, у наставку говора, Ђилас признаје да се, како каже, "у процесу борбе коју води наша Партија против бирократизма", и у Југославији јављају "тенденције ка идеолошком монополизму". "Додуше", наставља Ђилас, "те тенденције су већ сузбијене самом праксом и идеолошком борбом, али не значи да оне не постоје и да се још неће јављати". Међутим, све појаве идеолошког монополизма и понашања у складу са њим представљају само "спољни изглед ствари", док је суштина да се КПЈ и њено руководство "као цјелина боре против сваког монополизма".⁹⁷ Овде је важно уочити Ђиласово подвлачење политичког опедељења југословенске Партије, односно њеног руководства, на које се он позива као на својеврсно идеолошко-политичко "покриће" ставова које заступа. Зато, управо због поменутих тенденција, треба још више истаћи и учврстити, по Ђиласу, "марксистички и демократски карактер наше Партије".⁹⁸

Основни политички принцип, дакле, који Ђилас заступа, позивајући се на класике марксизма-лењинизма (Маркса, Енгелса, Лењина), јесте "принцип слободне борбе мишљења".⁹⁹ Истичући да је "оригиналност данашњег међународног развитка" довела до идеолошке кризе у међународном радничком покрету, а пре свега у СССР-у, Ђилас напомиње да "од те збрке" није поштеђена ни КПЈ, иако је, како каже, "једино она пошла правилним путем" и почела да "уочава суштину насталих промјена". "Отуда, у условима када се ради о изучавању нових појава, ништа не би било штетније за праксу и теорију социјализма, него да било ко или било у ком облику успостави монопол у области теорије, или да се сузбија борба мишљења. То би могло да нанесе штете не само даљем развоју теоријске мисли већ и самом стварно демократском и

⁹⁷ "Карактеристично је при том да се оне махом испољавају код иначе добрих и оданих другова, и то по правилу на тај начин што се теоријски радови и ставови појединих руководилаца, нарочито чланова Политбироа ЦК КПЈ, узимају као дефинитивне и за сва времена довршене теорије... Настаје необична и смијешна ситуација: нама из ЦК нуде монопол, гурају нас у њега, а ми морамо да се отимамо. Разумије се, то је спољни изглед ствари, јер није ствар у томе, већ у суштини: наш ЦК и наша Партија као цјелина боре се против сваког монополизма, а у области људског мишљења сваки монополизам не само да је штетан за напредак људске мисли већ истовремено представља почетак и завршну фазу борбе реакционарних снага за остваривање оног другог – материјалног и друштвеног монопола, који се састоји у господству над радним људима и плодовима њиховог рада. Без идеолошког монопола не може се чврсто успоставити ни дуготрајно одржавати овај други монопол, а нити његови реакционарни и деспотски облици владавине" (*Isto*, str. 590-591).

⁹⁸ *Isto*, str. 591.

⁹⁹ *Isto*, str. 591-592.

стварно социјалистичком друштвеном развоју и таквим друштвеним односима", упозорава Ђилас.¹⁰⁰

Анализирајући проблем догматског идеолошког приступа у социјалистичкој теорији, а преко ње и деловања у политичкој пракси, Ђилас је у наставку реферата посебно скренуо пажњу на два, како је нагласио, "веома важна питања".

Прво питање односило се на развој марксистичке науке и социјалистичке теорије. Ђилас је, с тим у вези, напоменуо да совјетска пракса, "а донекле и наша", показује да се "извјесне актуелне практичне мјере, оно што се зове – текућа линија Партије..., узимају као коначни теоријски и научни закључци и као основа за саму научну теорију". Иако се слаже са поставком да се теорија и пракса допуњавају, Ђилас је нагласио и да је "такође тачно да поменути метод не само да је погрешан већ истовремено онемогућава развој марксизма као науке и социјалистичке теорије уопште". Као илустрацију, Ђилас је навео пример Стаљина и његову идеолошку и теоријску непогрешивост, која теорију и науку неизбежно води у "ћорсокак" и доводи до "прагматичке вулгаризације марксизма".¹⁰¹ Затим је констатовао да савремена социјалистичка теорија "прежвакава преживјеле или ревизионистичке 'совјетске' поставке" и да по том питању "није много боље ни код нас". Међутим, према Ђиласовим речима, "једино код чланова ЦК КПЈ – али још увијек готово само код њих – имамо озбиљнијих почетака и покушаја да се каже нешто ново и теоријски уопште нове појаве". С тим у вези је закључио: "Даљи развој социјализма као науке очевидно је могућан само под условом смјелијег и дубљег улажења у стварне проблеме, у условима даљег развијања борбе напредних мишљења, у осигуравању права свих чланова КПЈ и свих радника на пољу научне мисли да усвајају или не усвајају ове или оне поставке, не само појединих теоријских и научних радника већ и појединих партијских руководиоца. Марксизам је наука и он се као наука може развијати и побјеђивати једино у отвореној борби".¹⁰²

Друго питање, које је Ђилас значио као "веома важно и принципијално и практично", односило се на проблем "усклађивања принципа слободе борбе мишљења и обавезног спровођења партијских одлука". На овом месту, заправо, Ђилас је у реферату одговарао на Титове примедбе.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 593.

¹⁰¹ *Isto*, str. 593-594.

¹⁰² *Isto*, str. 593-594.

Уважавајући евентуалне примедбе о постојању могућности да "под условима слободе борбе мишљења", непријатељски елементи (буржоазија и "информбировци") "ту слободу користе за своје антисоцијалистичке циљеве", Ђилас је, међутим, поставио и питање: "да ли смо ми уклонили ту опасност ако успоставимо монопол у питањима теорије, ако угушимо слободу мишљења? Не, нијесмо, непријатељ ће увијек наћи облик борбе – било или не било монополизма. Разлика је, дакле, само у томе што ћемо га у отвореној борби лакше открити, што ћемо у таквој борби даље развијати и социјалистичку науку и себе саме, док би монополизам неизбјежно, на крају крајева, онемогућио сваки прогресивни развитак".¹⁰³ Тако је Ђилас изнео закључак да због тога треба "безусловно и непоколебљиво" остати на принципу слободе борбе мишљења, али "остајући на тим принципима и досљедно се борећи за њих, ми не смијемо заборавити да је наша Партија марксистичка, да је она организација која има своја правила унутарњег живота и линију за коју се бори". "Та правила и ту линију, друкчије речено – рјешења и одлуке партијских организација и форума," наставља даље Ђилас, "мора поштовати свако ко хоће да остане у Партији. Тако је било и биће у свакој демократској организацији на свијету, докле год буду постојале политичке организације. Проблем је просто у овоме: свако има право да слободно износи – усмено или писмено – своје мишљење. Али, против оних појединаца који одступају од основних начела унутрашњег живота и програма Партије, крше правила њеног унутарњег живота, устају против њене линије или одбијају да спроводе њене закључке, партијска већина има право да предузме и одговарајуће мјере, јер је Партија такође слободна организација, створена по слободној вољи њених чланова, на основи одређених идејних, политичких и организационих принципа. Не може се и не смије никоме оспоравати [право] да износи своја гледишта. Али се не може ни Партији оспоравати [право] да предузима пропагандне и организационе мјере чим нека гледишта или њихови носиоци – на овај или онај начин – дођу у очевидан сукоб с идејним или организационим основама на којима је изграђена сама Партија, или с одлукама и закључцима њених организација и форума".¹⁰⁴

Такође, Ђилас је имао потребу да нагласи и да је "необично важно учити да је често веома тешко одвојити идеолошке разлике и идеолошку борбу од саме линије, од закључака Партије". "У пракси то није тако тешко," напомиње Ђилас, "јер различита

¹⁰³ *Isto*, str. 595.

¹⁰⁴ *Isto*, str. 595-596.

мишљења врло брзо покажу да ли је ријеч само о различитом прилажењу с исте основе ради постизања истог циља..., или и о неким схватањима која имају за циљ да групишу снаге непријатељске социјализму". Тако се помоћу слободне борбе мишљења могу разјаснити и крајње намере група или појединаца, а па Ђилас наглашава да "борба мишљења може, што ће код нас и бити чест случај, откривати разлике међу људима који имају исту полазну основу – дијалектички материјализа,. Исти циљ – социјализам и она ће само даље развијати науку, теорију, проширивати радним масама и Партији хоризонте њихове практичне дјелатности. Али може да буде и других разлика". Овде Ђилас, с тога, поставља питање "када, у којим случајевима и на који начин ће Партија, односно њена већина предузети одговарајуће мјере?". По њему, "очевидно, онда када су одређена схватања идејна основа непријатељске дјелатности, када се око њих групишу такве снаге које у *пракси* (наглашено у оригиналу – прим. АМ) значе или се претварају у борбу против линије Партије, против основних принципа њеног унутарњег живота и њених закључака. Тада Партија, односно већина у Партији, то јест форуми који представљају ту већину имају не само право него и дужност да оцијене практичне посљедице и значење таквих схватања и да подуму одговарајуће мјере против појединих евентуалних непријатељских елемената... То је јасно. И то није супротно слободи борбе мишљења. Партија је демократска организација, која се бори за свој програм... и њене одлуке и линија су између конгреса обавезни за [све] чланове Партије".¹⁰⁵ "Али, упозорава притом Ђилас, "кад је линија утврђена, прихваћена од већине, када форуми на основу ње доносе одређене закључке, када Партија улази у акцију", тада се о линији "не може дискутовати". Тада се, по Ђиласу, "слобода борбе мишљења не укида", јер како је рекао: "Бити добар и дисциплинован комунист – значи активно се борити за спровођење партијске линије на основу сопственог увјерења, до којег си дошао у слободној дискусији, не усвајајући оне – ако се не слажеш – теоријске поставке појединца, које још нијесу постале дио партијске линије, дио свакодневне партијске праксе, одлука Партије".¹⁰⁶ Овим речима је Ђилас завршио свој реферат.

Није тешко приметити да су закључци из последњих реченица Ђиласовог реферата запараво пренесени Титови ставови изречени у фебруару исте године и да су унесени у реферат очигледно у консултацији са њим. О томе уосталом говори и

¹⁰⁵ *Isto*, str. 596.

¹⁰⁶ *Isto*, str. 596-597.

документ, оригинални текст реферата који је Ђилас пре Пленума упутио Титу на мишљење и који је овај одобрио.¹⁰⁷

У току дискусије о реферату, Ђилас је још једном прецизирао своје виђење унутарпартијске демократије и њене улоге у токовима партијске политике. Тако је нагласио: "Ја уопште нисам улазио ни у једно теоријско питање, већ у проблем како треба наша Партија теоријски да ради, како организационо да приђе томе питању. Први циљ и овога састанка је био, опет се враћам на Титов говор, оно што је говорио јединицама Гардијске дивизије, да има принципа који стварно постоје у партији и ми их узимамо да бисмо их прогласили да се знају једном заувјек. То су више организациони принципи Партије". Савремену потребу за превазилажењем идеолошког монопола Ђилас је покушао да изложи кроз позитивне примере из историје радничког покрета "прије Стаљина": "Лењин је написао књигу о империјализму, написао је и Бухарин, али нико се није сјетио да Лењинову књигу прогласи апсолутно важећом за проучавање у свим партијским организацијама, него је Лењин долазио са својим позицијама на конгрес, а долазио је и Бухарин, па су се борили, па је један добио већину. Ако узмемо читав период од Лењина, ми видимо да се марксизам развијао као наука тамо гдје није било идеолошког монопола".¹⁰⁸ Из наведених речи (аналогија) стиче се утисак да Ђиласу у ово време можда нису била страна ни размишљања о неким евентуалним облицима унутарпартијске политичке борбе, што би касније, пак, неминовно водило ка формирању унутарпартијских "фракција" или можда еволуцији у својеврсни вишепартијски социјалистички систем.

На крају дискусије о Ђиласовом реферату, дајући завршну реч, Тито је изнео своје виђење у вези са питањем теоријског рада Партије и с тим у вези унутарпартијске демократије. Истичући важност демократске праксе и проблема негативног совјетског наслеђа, Тито је по том питању посебно подвукао разлику југословенског од совјетског искуства. Признавши, најпре, да и у југословенској пракси постоје заостале негативне појаве, апострофирао је нужност ка њиховом превазилажењу, рекавши по том питању следеће: "Када сам говорио у Гардијској дивизији, потресла су ме два случаја самоубиства. Ја сам знао да код нас постоји – како Руси кажу 'нежим', гушење критике, страх од критике – да се у нашим партијским организацијама осјећа не само гушење критике и [одсуство] дискусије о проблемима о којима су се изјаснили поједини наши

¹⁰⁷ АЈ, КМЈ, II-3-а-1/6, *Реферат (Милована Ђиласа) "О неким питањима идеолошког рада Партије", на IV пленуму ЦК КПЈ, Београд, 3-4. јун 1951. године.*

¹⁰⁸ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 610.

руководиоци... Почео је исти систем као и у Совјетском Савезу: оно што кажу Тито и остали другови, то се одмах прима. Можда је све што сам рекао тачно. Али, човјеку који ипак није разумио неке ствари и коме није све јасно треба објаснити, а не рећи да је он непријатељ... Ми морамо очистити нашу Партију од онога што се увукло из совјетске праксе. Јер у совјетској партијској организацији, и у оно вријеме када смо ми тамо били, није било унутарпартијске демократије. Ја сам учествовао [у раду] низа партијских скупова Коминтерне, на које су долазили комунисти из цијелог свијета. Али, и тамо је владала таква диктатура да је то било језиво. Ја сам, додуше, то гледао, али се никад с тим нисам могао помирити. Дискусије на тим састанцима уопште није било, а кад се хтјело да се неко 'збрине', онда му се уопште није дало да говори. Разумије се да је то било у нескладу са лењинистичком партијом. Ми нећемо ту праксу, ми хоћемо партијску дисциплину, јасну и строгу, али ми хоћемо и лик достојан комунисте који је члан наше Партије. Ми хоћемо чисту партију, али унутар ње треба да буде истинске демократије, да сваки [члан може да] каже шта мисли, па ако он понешто [и не] мисли [исправно], треба на то шире гледати, доказати [му] да је његово схватање погрешно и поправити га. И обрнуто, уколико је његово гледиште правилно, треба то гледиште прихватити. Ја мислим да ово питање треба тако схватити, а не дозволити да људи кажу да је нешто тако само зато што је то рекао неко ко има вишу функцију. Толико о унутарпартијској демократији".¹⁰⁹

На самом крају, Тито се осврнуо на суштину својих мотива за сазивање Четвртог пленума и отварање расправе о теоријском питању Партије. Надовезујући се на своје ставове и изречена схватања о унутарпартијској демократији, рекао је следеће: "Шта ме је понукало да о томе говорим на партијској конференцији Гардијске дивизије. Понукао ме је на то чланак који је написао Ђидо о совјетској пракси. Ја сам га прочитао у цјелини, као и остали другови, прије него што је отишао у штампу. Ја сам се сложио с њим, али ја нисам мислио да то постане готова ствар која се мора прорађивати, јер је чланак задржавао [и нека] питања о којима сам ја морао још да размислим. Ми морамо врло опрезно прилазити свим тим разним питањима. Једна је ствар кад ми дискутујемо и говоримо о томе да тамо ништа не ваља, а друга кад то напишемо као документ, као теоријски марксистичко-лењинистички документ у коме хоћеш да анализираш ситуацију у једној земљи, у којој не знамо како је сада. То ме је понукало да кажем да један такав чланак не може да буде готово теоријско дјело које ће морати да се

¹⁰⁹ *Isto*, str. 615-616.

разрађује у партијским организацијама и да се прихвата. Јер, тиме нам се онемогућава да тај чланак узмемо као базу за дискусију о томе шта се догађа у Совјетском Савезу. То нам везује руке, а осим тога, неки детаљи у појединим чланцима већ сутра могу да се покажу и као неправилни. Јер нико од нас не може претендовати [на то], нарочито поред свег оног напорног рада, да сам да анализу о једној земљи. То је ствар студија, измјене мишљења, расправа и тек оно што настане од тога може бити теоријско дјело које треба да проучавају наши партијски кадрови".¹¹⁰

Из завршних речи Титовог излагања, могу се уочити поједине суштинске разлике између његовог и Ђиласовог разумевања политичких прилика средином 1951. године, када је постало јасно да те разлике постоје и да је њихово усаглашавање постало примарна политичка потреба. Пре свега, Тито је велики део пажње усмерио ка спољној политици и могућим последицама које у том смислу могу проистећи из Ђиласових чланака. Наиме, Тито је јасно нагласио да је непосредни подстрек за његово оглашавање био Ђиласов чланак "о совјетској пракси". Напоменувши да се са Ђиласовим ставовима у начелу слаже, Тито је, међутим, у први план истакао значај политичког тренука и потребу вођења рачуна о међународним околностима, дајући на тај начин примат дугорочној спољнополитичкој стратегији над тренутним идеолошко-теоријским разматрањима. Међутим, оно што је чини се такође важно запазити односи се на очигледну неподударност у виђењу друштвених прилика у СССР-у. Као што се из цитираног може видети, Тито указујући на опрезност у доношењу теоретских закључака о "једној земљи", јасно подвлачи и да у њој "не знамо како је сада", па се стога, "неки детаљи у појединим чланцима већ сутра могу да покажу и као неправилни". Дакле, оно што за Ђиласа представља већ утврђено мишљење, за Тита је још увек подложно сумњи и третирано у складу са политичким приликама. Ту се може приметити и извесна Титова политичка, не само резервисаност и опрезност, већ и далековидост, с обзиром на касније догађаје у односима са Москвом. На крају, евидентно је Титово упозорење Ђиласу, али и целокупном партијском чланству, да "нико од нас не може претендовати да сам да анализу о једној земљи". Тиме се указивало на Ђиласову очиту пренагљеност и претенциозност, како у критици тако и у третирању сопственог значаја у целокупним догађајима. Укратко, за Тита идеолошки, а свакако и политички, сукоб са СССР-ом није био трајно одређен нити је представљао готову ствар, већ је третиран као једна сложена и тешка фаза у односима, а иступања

¹¹⁰ *Isto*, str. 616-617.

појединаца која би на било који начин значила и урушавање јединства југословенске Партије и државног руководства, једноставно неприхватљива.

На крају Пленума, на основу текста Ђиласовог реферата и дискусије вођене по том питању, донесена је "Резолуција о теоријском раду у КПЈ" у којој се, посебно кроз прве две тачке, јасно може сагледати постигнута сагласност између Тита и Ђиласа.

Тако се у првој тачки Резолуције каже: "Развитак нових теоријских погледа у КПЈ врши се на основу дискусије и борбе мишљења. На тој основи чланови КПЈ изграђују своје теоретске погледе. Чланови КПЈ имају пуно право да се о теоријским погледима појединих чланова Партије, независно од тога какве они функције врше, као и о погледима радника теоретичара уопште, слободно изражавају и дискутују било усмено, било у партијској и другој штампи". Наведене формулације су, како се може видети, представљале уважавање Ђиласових ставова, односно начелно потврђивање принципа унутарпартијске демократске форме расправе.¹¹¹

Потом се у другој тачки каже следеће: "У партијским организацијама обавезно је проучавати само одлуке и директиве партијских конгреса и форума, а и иступања појединих руководиоца, уколико ова имају такав карактер. Радови појединих руководећих чланова Партије који имају изразито теоријски карактер обавезно се проучавају у партијским организацијама само онда ако је Политбиро ЦК КПЈ изричито донео о њима такву одлуку, то јест – када су ови радови резултат већ спроведене борбе мишљења и дискусије и имају непосредни практични и идеолошки значај за даљи рад и развој Партије". Јасно је да се овде, пак, ради о наглашавању Титових ставова, односно подвлачење обавезе поштовања партијске дисциплине.¹¹²

Према томе, може се рећи да су реферат Милована Ђиласа, као и Резолуција о теоријском раду у КПЈ донесена на Четвртом пленуму,¹¹³ јуна 1951, представљали први јавни "компромис" између Тита и Ђиласа, односно њихово међусобно усаглашавање ставова. Тиме се, први пут после Другог светског рата, морало путем очигледног компромиса у најужем партијском врху (у тзв. "четворци") манифестовати политичко јединство КПЈ. С тим у вези, такође је важно нагласити да је у том периоду, када је

¹¹¹ *Isto*, str. 639.

¹¹² *Isto*.

¹¹³ На изради Резолуције била је ангажована посебна комисија чији је састав, на Титов предлог, био следећи: Милован Ђилас, Цвијетин Мијатовић, Крсто Попивоца, Борис Зихерл, Крсто Црвенковски и Петар Стамболић. (*Isto*, str. 597).

сукоб са СССР-ом био доведен готово на ивицу рата, реално политичко јединство југословенске Партије било преко потребно.

Међутим, поменути "уступак" Титу није утицао на већ чврсто формиране Ђиласове ставове о критици девијација социјалистичких (совјетског пре свега, али посредно и других) друштава и политичких система. У наредним месецима Милован Ђилас је наставио са "разрађивањем" критичког односа према негативним друштвеним појавама у социјализму, као и са даљим изграђивањем сопствених погледа на социјалистичку стварност. У том погледу, није се нимало устручавао да у појединим приликама отворено указује на девијације у југословенској Партији и југословенском друштвено-политичком систему.

Неколико месеци касније, на саветовању пропагандиста у Загребу, октобра 1951, Ђилас је поново дотакао питање функционисања извршне и законодавне власти, владе и скупштине, укључујући и проблем фактичке надлежности шефа државе, односно председника владе. Тако је тада, у оквиру разматрања питања "унутрашњег развика", издвојио питање реорганизације владе и народне скупштине, па је у вези са тим рекао следеће: "Нема сумње да ће реорганизација народних одбора и читав систем привредни, који се сада успоставља, неизбежно довести до реорганизације тих органа. У каквом виду ће бити реорганизација тих органа? О томе би било немогуће, чак и прерано, рећи. Ми би могли да упаднемо у низ комбинација, а нешто конкретн да кажемо је тешко. Но, могу да кажем о неким општим принципима. Ако узмете скупштину неке републике или ФНРЈ, шта одмах примећујете као карактеристично? Примећујете да је законодавна власт, тј. скупштина одвојена од извршене власти, од саме владе. Фактички – у ствари, скупштина нема ни саму законодавну власт, а скупштина је то да се на врло досадан начин одгласа за два дана и сви иду кући. Прије свега се поставља да ли је у духу једне истинске демократске власти то одвајање? Очеvidно да није и да те функције морају бити спојене. Први врховни совјет под Лењином, у ствари је имао те функције спојене. Тек су такозваним стаљинским уставом те функције раздвојене и долази до тога да Шверник контролира Стаљина, као што Рибар контролира Тита. Свако зна да то није истина".¹¹⁴ Указујући на наведена питања, посебно је подвукао и да ће она "несумњиво морати тражити да буду разјашњена на отворен и јасан начин, ничим скривени

¹¹⁴ АС, ПШС, Материјали за теоретски рад, к-3, *Одговори Милована Ђиласа (са саветовања пропагандиста у Загребу, 9. октобра 1951)*, стр. 17.

начин".¹¹⁵ Говорећи о парламентарним представницима, Ђилас је изнео закључак да је "очигледно да је функција посланика у нашем читавом систему – не можда потпуно, али скоро формална". "Значи", констатује даље Ђилас, "грешка је у систему и тај систем очевидно треба исправити. Све ствари чим постану формалне, значи да су се иживјеле самим развитком. Разуме се да тако није било 1945. године, чак ни у првој скупштини, али поготову није било 1945. године. То је била скупштина која је израсла из ратне борбе, која се родила у борби против гроловаца, које су Енглези и Руси утрпавали преко компромиса. Очевидно је да ће читав тај систем морати да се мења, али како се врхови у свакој држави, па и у нашој, најспорије мењају, то ће се они, вероватно најспорије и променити. У томе не треба видети ништа страшно".¹¹⁶

Ђилас је, дакле, половином 1951. године већ био потпуно свестан хипокризије у формално-правном функционисању извршне и законодавне власти, а преко њих и питања легитимности деловања појединих кључних личности у држави. Појаве те врсте поистоветио је са примерима из совјетске праксе, а пред партијским чланством је ову проблематику поставио као важно политичко питање у даљим реформама система и развоју друштва. Иако не прецизира на који начин и када ће бити решени наведени проблеми, Ђилас их јасно дефинише као девијације које се тичу "општих принципа" функционисања југословенског политичког система, дајући им тако важност као једном од политичких приоритета југословенског руководства. У складу са тим, позиционирао је и своје политичко гледиште.

Као центар бирократских појава ("бирократских изопачавања"), Ђилас је означио саму Партију, подвукавши да је она "главно поприште бирократских тенденција". Према томе, када појединци поставе питање "чиме појаснити чињеницу да сада имате више комуниста него 1945. године, који праве свињарије и самовољу", онда је по Ђиласу одговор једноставан: проблем је у бирократизму и он се мора "истјерати на чистац". Напоменувши да "1945. године није било бирократизма", закључио је и да у садашњим условима "ту појаву треба сматрати као појаву, резултат заостравања између демократских и антидемократских тенденција",¹¹⁷ чиме је недвосмислено и јасно вредносно одредио политичке правце којима се треба кретати. С тим у вези,

¹¹⁵ Исто, стр. 18.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто, стр. 19.

поставио је питање: који су елементи носиоци бирократизма у Партији и како спречити такве бирократске тенденције.

Најпре, Ђилас је уочио проблем актуелног положаја тзв. "професионалних револуционара", односно старих "неквалификованих" кадрова из рата, који "нису имали прилике да се стручно оспособе", а којима су после рата додељене бројне функције. По Ђиласу, њих не треба третирати као "бирократске кадрове", већ такве кадрове, пре свега због њихове струковне мобилности (дисциплинованог прихватања различитих дужности), "треба највише чувати" и омогућити им убрзано стручно оспособљавање ("окувалификавање"), док "други део кадрова" тј. оне који у Партију улазе са ширењем апарата, а притом "немају никакве стручне спреме", треба или "окувалификовати" или, ако то није могуће, распоредити на дужности које су у стању да обављају. Према томе, Ђилас се заложио за мере рационализације тзв. "професионалног кадра", а с тим у вези и за промену улоге Партије, односно ограничавање њене "руководеће" улоге у корист агитационо-пропагандне (о чему ће бити више речи касније).¹¹⁸

И овом приликом Ђилас је испољио антидогматске ставове. Одговарајући на питање присутних о одсуству марксизма као предмета на универзитетима Ђилас је подвукао да је идеологија "добра ствар", али да "утеривање силом идеје" крије опасности као што су: "1. Да утеривање формира мишљење као нову религију и 2. Ствара кадар предавача марксистички 'спецова', а ти 'спецови' – марксистички, претварају се у догматичаре марксизма, односно у неку врсту марксистичких попова".¹¹⁹

У међувремену, Ђилас је наставио са објављивањем чланака у којима је износио своје погледе на друштво, идеологију, политику, културу, теорију, науку, динамику реформи, званична схватања, друштвене девијације, морал, политичке проблеме и др. Тако се почетком јесени 1951. појавила нова брошура под насловом *Размишљања о разним питањима*,¹²⁰ која је представљала обједињене чланке објављене у *Борби* од 2. до 6. септембра.¹²¹ О овим текстовима је већ било речи, а овде укратко понављамо да је Ђилас у оквиру разноврсних тема отворено исказао своја нова полазишта, потврђујући

¹¹⁸ Исто, стр. 20.

¹¹⁹ Исто, стр. 22.

¹²⁰ М. Ђилас, *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951.

¹²¹ Видети: М. Ђилас, "О слободи критике и о дужностима и улози културних и научних радника", *Борба*, 2. септембар 1951; М. Ђилас, "О обавези комуниста и напредних људи да уче и одакле и како да уче, о енглеској скромности и југословенској нескромности, као и о критеријуму ко је данас комуниста и уопште напредан човјек", *Борба*, 3. септембар 1951; М. Ђилас, "О књижевној и уопште умјетничкој критици и о декаденцији и нужности тражења нових путева", *Борба*, 4. септембар 1951; М. Ђилас, "Молотов у Варшави или о духовној биједи и бруталности бирократије", *Борба*, 6. септембар 1951.

тако и своје раније изречене политичке позиције, које су беспоговорно заговарале радикалне реформе и демократизацију.

Уочивши после Трећег пленума насталу ситуацију, која је међу партијским чланством у идеолошком погледу одражавала извесни степен конфузних схватања и самим тим и различитих приступа друштвено-политичким проблемима, Ђилас је у чланку "О слободи критике и о дужностима и улози културних и научних радника" посебно подвукао и поручио да је сада "за комунисте у нашој земљи главна ствар – схватити разлику између бирократског система и буржоаске демократије – с једне и оног новог – социјалистичке демократије – с друге стране". Наиме, пошто је послератни револуционарни "стил рада" временом постао "бирократски и кочница даљег кретања, а самим тим и реакционаран", појединци, по Ђиласу, с тога никако не могу да схвате како један начин рада, па чак и политички поредатк, "могу једно вријеме бити револуционарни и самим тим демократски и постати у даљем развоју реакционарни и недемократски". Тако "догматичари и људи који су учили марксизам код Стаљина", појашњава Ђилас, "никако не могу да схвате да је заузимање власти само предигра, само неопходни услов за оно друго, главно – за измјену друштвених односа, да ови постану стварно социјалистички и стварно демократски, ако хоћете – стварно људски. И зато ови људи мисле да је довољно само освојити, држати и учвршћивати власт – па ће социјалистички друштвени односи већ доћи самим дејством ове власти и развијањем производних снага, а не активношћу радних маса и најсвјеснијег елемента у њима – револуционарне партије". Из тог разлога комунисти са оваквим начином схватања деле мишљење да, пошто су исправне снаге на власти, "социјализам и комунизам није и не може бити поражен док тако стоје ствари, док имају 'своју' власт". Међутим, напомиње Ђилас, учвршћивање такве власти, "ако истовремено не значи и њено одумирање и прелажење појединих њених функција на масе", представља "само 'учвршћивање' ", које за пролетаријат истовремено значи "пораз у његовој борби за нове друштвене односе и претварање те власти у силу изнад пролетаријата и свих његових организација, у власт бирократије и за бирократију".¹²²

Из наведених констатација Милована Ђиласа, јако добро се могу уочити не само политичко-идеолошки ставови већ и позиција која га је, на крају 1951, делила од дела југословенског руководства. Дакле, оно што остали "никако не могу да схвате", схвата он, Ђилас, а то се односи, пре свега, на чињеницу да се југословенско друштво налази

¹²² М. Ђилас, *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951, стр. 5-7.

на прекретници, својеврсном политичком и идеолошком размеђу које политичку стварност дели на ону стару послератну, изграђивану по совјетском узору и самим тим превазиђену и ону нову, социјалистичку и демократску која је тек на почетку, коју тек треба изградити на основама радикалног раскида са совјетском праксом и афирмисању сопственог политичко-револуционарног искуства. Оно што би такође требало подвући односи се на Ђиласов став о тренутној ситуацији, коју је недвосмислено окарактерисао као бирократску или бар у доброј мери бирократизовану и од које је направио одлучан отклон. Према томе, Ђилас на "старо" у било којој форми више није рачунао, а све своје политичке наде положио је на веру у "реформски" политички курс југословенског руководства, који би водио ка даљем развоју "социјалистичке демократије". То су биле утврђене политичке позиције Милована Ђиласа половином 1951. године.

До краја 1951. године, Милован Ђилас је избио на површину као несумњиво најплоднији домаћи критички теоретичар совјетског система, друштвено-политичке праксе и девијација савременог социјализма. Објављени чланци и јавне полемике, својом исцрпном садржином, то свакако потврђују. У 1952. години, Ђилас је наставио да активно пише и објављује своје ставове и размишљања о друштвеним питањима, не умањујући "оштрицу" критичког приступа проблемима како их је он видео.

На самом почетку године, на страницама празничног броја *Борбе*, 1-2. јануар 1952, Ђилас је дотакао тему револуционарног морала кроз "међуљудске односе" у Партији. У чланку "Људски комунистички односи", Ђилас говори о томе да "постоји једна велика истина данашње наше – југословенске – револуционарне епохе, о којој се мало или нимало пише и говори, можда баш због тога што је свакодневна..." По Ђиласу то су "разноврсни људски" социјалистички и комунистички односи, које је он видео овако: "То и јесу они стварни демократски односи које формалисти са Запада тешко схватају као такве, а које деспоти са Истока желе да прикрију од својих народа. Ти односи за нас нијесу новост. Ми смо их знали у релативно малој породици Комунистичке партије прије рата, у још већој њеној и армиској и фронтовској породици за вријеме рата. То су односи искрености, скромности, просте људске равноправности, слободног и отвореног казивања мишљења 'млађих' пред 'старијима' и 'старијих' пред 'млађима', такве вјерности и несебичности у којој се не жали ни глава за друга и с њим дјели и последња кора хљеба и слично. Преко тих и таквих односа се и ствара наша велика социјалистичка народна породица... Ако такви односи не би постојали и ако се не би његовали у Комунистичкој партији и у односима њених

чланова и ње као цјелине са осталом масом трудбеника, не би могло бити ни говора о таквој породици и таквим односима уопште... А за једног стварног револуционара, стварног хуманисту и стварног демократу и за стварно револуционарни стварно демократски покрет један од најдивнијих задатака епохе јесте његовање и развијање баш таквих веза међу људима, насупрот нељудским везама у 'младом' бирократском 'совјетском' или старом капиталистичком звјерињаку".¹²³ Из ових редова се може уочити идеализам као незанемарљиви покретач његових схватања политичких односа и односа унутар југословенске Партије, као предводника развијања социјалистичке демократије.

У ово време, поједини делови југословенског друштва су се налазили у фази спровођења значајног степена демократских мера, док је Партија преживљавала, могло би се рећи, својеврсну латентну кризу јединства. Наиме, већ средином 1951. године (на Четвртом пленуму), било је јасно да су у партијским круговима сазрели услови за могућност формирање две "струје", оличене у тзв. "конзервативном" и "либералном" делу чланства, односно у онима који су негирали или се супротстављали реформама и онима који су, мање или више, подржавали или били спремни да подрже мере новог демократског курса (најинтензивније заступаног у Ђиласовим говорима и чланцима).¹²⁴ Укратко, било је очигледно да се демократија као појава све више шири, претећи да заживи готово у свим областима, тако да је ситуација попримила забрињавајуће облике. Главни виновник и заговарач оваквих тенденција, с обзиром на личну ангажованост и место у руководству, несумњиво је био Милован Ђилас. То је био повод за ново Титово оглашавање. Очигледно забринут због нарастале опасности од расула услед примена демократских образаца на "ненавикнуто" чланство и уопште све интензивнијих појава у том правцу (које су собом носиле и одређене иностране, пре свих западне, утицаје), посебно међу омладином,¹²⁵ Јосип Броз Тито се, на пролеће 1952, одлучио за директано обраћање студентима.

У таквој атмосфери ускоро је дошло до појаве нове Ђиласове критичке анализе, овог пута везане за проблематику разлике "партијске" и "ванпартијске" демократије. Ово важно питање Ђилас је поставио у чланку "Својим путем" (*Борба*, 23. март 1952).¹²⁶ Међутим, оно што је у овом случају специфично, односи се на то да је

¹²³ М. Ђилас, "Људски комунистички односи", *Борба*, 1-2. јануар 1952.

¹²⁴ М. Гаталовић, *Дарована слобода...*, стр. 51.

¹²⁵ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 233.

¹²⁶ М. Ђилас, "Својим путем", *Борба*, 23. март 1952.

објављивање чланка било, по свој прилици, проузроковано управо новим Титовим критичким иступањем против одређених демократских мера, посебно против "западних" утицаја на југословенско друштво (конкретно, на омладину).

Наиме, Тито је у разговору са делегацијом Првог конгреса Савеза студената у Загребу, 14. марта 1952,¹²⁷ оштро критиковао одређене мере демократизације, а његове су речи у појединим тренуцима попримале отворено упозоравајући тон. Поред осталог, Тито је овом приликом рекао: "Понекад се демократизација схвата као да се може све критиковати, па се запада у критизерство, умјесто да се развије конструктивна критика... Демократизација се код нас понекад лоше схвата као анархија, а ми анархију нећемо. Ми хоћемо један нов тип демократије, социјалистичку демократију, гдје ће се од сваког човјека тражити да извршава своје дужности, и када их он извршава, нико му неће угрожавати демократска права... Ја тражим да ви то на универзитету радите, да се ми не бисмо мјешали административним мјерама, мада се често не може без тога".¹²⁸ Тито је и овом приликом нагласио потребу да јасно укаже на очигледну неопходност партијског јединства у несигурним временима и сложеним условима које је доживљавао као друштвено-политичко превирање: "Вјерујем да ће ваш Конгрес бити од великог значаја за даљи развитак. Разумје се, неће ићи одједанпут и биће ту још доста посла. Вјероватно је да ће се ту појавити нездрави елементи, нездрави људи, јер, видите, читав наш друштвени живот је веома компликован. Потребно је много свијесног рада да би се то савладало. То мора да савлада наша Партија... Да би она могла то учинити, чланови Партије се морају уздићи на виши степен... Ето, то се тражи од чланова Партије. Разумије се, то је тешко. Ја знам да има превише честих и дугачких састанака... На њима треба свако активно да учествује и ништа не смета ако има различитих мишљења у току дискусије. То је неминовна појава. Али кад једанпут већина донесе одлуку, а већина увијек нађе најправилнију линију – не мора то бити апсолутно, али је обично тако – треба се потчињавати томе закључку".¹²⁹ Поштовање партијске дисциплине у складу са одлукама већине подвучено је као апсолутна обавеза, па је у складу са изреченим, Тито одлучно поручио: "Малограђанска се стихија вара ако мисли да се против ње нећемо борити. Надам се да неће бити потребно да будемо сувише оштри, иако да бисмо је спријечили нећемо презати ни од оштрих мјера – јер не

¹²⁷ *Борба*, 16. март 1952.

¹²⁸ *Исто*.

¹²⁹ *Исто*.

бисмо били ти који јесмо. Нама не треба никаква слава мекушаца. Боље је да нам кажу да смо груби, али праведни, па да обезбједимо да огромна већина људи дође до свог циља, макар појединци и прошли слабо. То је логика. А људи то још не схватају довољно".¹³⁰

Титове оштре речи нису остале незапажене, посебно у западним дипломатским круговима. Поједини истраживачи, имајући у виду дипломатску преписку страних (западних) представника у Југославији у којој се предвиђала "рестаљинизација" и "јачање диктатуре", поменути Ђиласов чланак "Својим путем" управо смештају у контекст југословенског одговора западним представницима на њихова "предвиђања". Ђилас је, наиме, како се истиче, био "присиљен" да лично напише "својеврсно објашњење" поменутих Титових ставова, па је то урадио поменути чланком у *Борби*.¹³¹ Међутим, иако је овај текст био проузрокован "спољним фактором" и представљао можда у неку руку и Ђиласово "задужење" да понуди објашњење Титових ставова, чини се да је Ђилас, и поред тога, у разматрању (непредвиђено?) дотакао и осетљиво питање деполитизације државе, односно ограничења утицаја Партије на рад државе. То се посебно да приметити у делу текста који говори о питању односа "унутарпартијске" и "ванпартијске" демократије. Постављање овог питања има смисла, како каже Ђилас, "само утолико што онај политички покрет који у себи не његује и не развија основне демократске форме, не може бити кадар ни да се досљедно бори за демократске односе у друштву".¹³² Наглашавањем става да "ако неко по својим особинама и схватањима не може да буде члан Партије, не значи да је самим тим непријатељ земље и социјализма", Ђиласова основна теза односила се на то да ако неко прекрши партијске не може да одговара по државним законима, односно "ако неко не крши и државне законе, не може по њима ни одговарати".¹³³ Напомињући да је партијска дисциплина неупитна и да "апсолутне демократије нема и не може да буде ни у Партији ни изван ње", Ђилас је нагласио да "друкчије стоји ствар с демократијом у друштву". "Закони не воде рачуна, каже Ђилас, о томе ко је на каквом положају или каквих схватања, јер су они писани за све грађане; законске санкције тек наступају онда када неко закон крши". Тако да по Ђиласу задатак партије и државних власти "није

¹³⁰ Исто.

¹³¹ D. Векић, *n. d.*, str. 354-355.

¹³² М. Ђилас, "Својим путем", *Борба*, 23. март 1952.

¹³³ Исто.

исти", јер партија се бори "идејно и политички" а државна власт "чува законе и поступа по њима".¹³⁴

Током пролећа и лета Ђилас је у теоријској сфери наставио да буде видно ангажован. Своје погледе износио је у предавањима, полемикама, говорима, чланцима, а теме које је имао у фокусу анализе и даље су се односиле на разне видове општих друштвених, политичких, идеолошких и културних проблема и девијација које су пратиле развој социјализма. За њега лично, то је свакако био период сложеног унутрашњег интелектуалног превирања. "Идеје су ницале, час овде, час онде, час о овом час о оном, и мада су у 'новим' идејама још трајале 'старе', и мада су често побијале једна другу – постепено су се ишћишћавале и уобличавале у целину...", забележиће Ђилас у мемоарима.¹³⁵

Једна од важних тема на коју је Ђилас у наредним месецима усмерио пажњу односила се на радикално негирање права идеолошког монопола једне партије, а самим тим и политичке апсолутизације њеног руководства, односно концентрисање моћи у рукама "групе људи". Прилику за изрицање таквих ставова имао је на предавању у Титограду, 19. априла 1952. Полазећи од одлучног теоријског негирања идеје да дијалектички материјализам представља "поглед на свијет" (једне) револуционарне партије (што "смо углавном наслиједили од Стаљина"), Ђилас је устврдио да се таквим идеолошким принципом врши политичка манипулација и монополизација владајућег политичког (партијског) слоја, јер, како каже, дијалектички материјализам представља општу цивилизацијску вредност, "објективну научну тековину", "поглед на свијет пролетерске класе", а не идејну својину једне партије. Према томе, уколико се дијалектички материјализам на тај начин третира, онда "не остаје ништа друго него да кажемо да је партија она која развија дијалектички материјализам, односно да је то својина вођа и вођства одређене партије. Тиме не чинимо ништа друго него да дајемо у монопол једној релативно малој групи људи. У овој теорији да је дијалектички материјализам искључиво идеја револуционарне партије, у ствари се крије теорија о монополу и бирократској касти над идејама пролетаријата и његово претварање искључиво у један инструмент за обману радничке класе и обману народних маса и

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 233.

уопште у покушај претварања те идеје пролетаријата у једну врсту религије, коју тумачи одређена партија, држава и други апарат", сматра Ђилас.¹³⁶

Истом приликом, објашњавајући улогу државе и партије и међусобни однос та два апарата у систему власти (о чему ће више речи бити касније), а желећи притом да прецизира своје схватање бирократизма, Ђилас је саопштио шта под тим термином подразумева: "Ја под њим не подразумејем државни апарат ни администрацију, него државни апарат који је постао сила над друштвом, који управља животом читавог друштва. Државни апарат који је у служби једне класе може бити добар или рђав, зато га не треба стално третирати као бирократизам. Ово је било потребно да нагласим што код нас другови говоре, па и сматрају, да је срамота бити чиновник. Међутим, бити добар чиновник је поштен задатак, као бити инжењер, радник, професионални револуционер. Оно против чега се ми боримо то је да државни апарат не јаше као сила изнад друштва. То је бирократизам. Зато ми тежимо да нам државни апарат буде што мањи, службенички кадар што стручнији и савјеснији, да наши чиновници буду што бољи 'бирократи'. Сам израз бирократа у овој политичкој борби коју ми водимо преведен на српски језик значи чиновник".¹³⁷

Интензивна Ђиласова критичко-теоретска активност представљала је новину за руководеће партијске кругове али и за јавност, па је било питање времена када ће произвести и шире реакције. Тако је Ђиласов извод из чланка "Класа и каста", објављен у *Борби* 6. априла 1952. (претходног дана интегрално у *Сведочанствима*)¹³⁸, изазвао полемику у јавности. У питању је била краћа, али врло садржајна јавна дебата између Ђиласа с једне, и Јанеза Становника и Звонимира Кристла с друге стране, коју је на својим страницама штампао *Комунист*.¹³⁹ Иначе, у тексту "Класа и каста" Ђилас изнова доследно износи свој став и сажето објашњава да се појава и развитак бирократског друштвеног слоја у СССР-у не може назвати класом, него кастом, из разлога што за касту, поред низа других, важне црте обележја представљају "привилегије сваке врсте на бази функција, а не на бази власништва".¹⁴⁰

¹³⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-а-19, *Предавање Милована Ђиласа одржано у Титограду, 19. априла 1952*, стр. 1-2.

¹³⁷ *Исто*, стр. 19.

¹³⁸ Видети: М. Ђилас, "Класа и каста", *Борба*, 6. април 1952; М. Ђилас, "Klasa i kasta" *Svedočanstva*, 2/1952, стр. 3.

¹³⁹ Видети: *Комунист*, 3-4/1952, стр. 39-94.

¹⁴⁰ Четири године касније, Ђилас ће владајући бирократски слој у СССР-у, ипак, назвати "класом", односно "новом класом", како ће насловити и своје гласовито дело (видети: М. Ђилас, *Nova klasa*, Београд 1990).

Поменута теоретска полемика Ј. Становника и З. Кристла са Ђиласом, заправо није "планирана" као јавна. Наиме, писма двојице теоретичара, чији је садржај износио реакције на Ђиласов чланак "Класа и каста", послата су на приватну адресу Миловану Ђиласу, с циљем да се у директном контакту размене теоретска мишљења, без видне намере обавезног упознавања и јавности са евентуалном дебатом. Њу је јавном учинио сам Ђилас, објавивши целокупну преписку са Становником и Кристлом у *Комунисту*, чији је тада био уредник. Ђиласова намера, заправо, била је да се путем слободне јавне расправе изврши важан корак у напору успостављања демократских вредности, а упознавањем јавности са неспутаном теоретском дискусијом између једне личности из "врха" власти и двојице "обичних" анонимних теоретичара пропагира слобода размене мишљења.¹⁴¹

Замерке Становника и Кристла на Ђиласове поставке биле су добронамерне и колегијалне, али нимало благе и веома прецизне и доследне. То посебно важи за писмо Становника, који је у краткој и језгровитој форми ставио убедљиве примедбе на тезу Милована Ђиласа да се по питању бирократског слоја у СССР-у не ради о класи већ о касти. По Становнику, није у питању ни класа ни каста, већ једноставно "совјетска бирократија".¹⁴² Реакција Кристла била је знатно опширнија и садржајнија, с обзиром да се у његовом случају радило о личним теоретским недоумицама у вези са изградом докторске дисертације, које су пак проузроковане Ђиласовим тврдњама и ставовима о совјетској бирократији као "касти". Штавише, Ђиласово писање, од *Савремених тема* па надаље, изазвало је на њега "огроман утисак" и дало снажну инспирацију за рад, што је за њега био резултат осећања општег лабављења идеолошке ригидности и јачања демократских односа у друштву. Тако Кристл саопштава Ђиласу да у почетку није "ушао баш дубоко у ствари", поред осталог и због тога што се интимно није "могао сродити са многим теоретским поставкама," а притом никако није био "у стању открити у чему је ствар". "У таквој ситуацији", пише даље Кристл, "Ваш је рад 'Савремене теме' начинио огроман утисак на мене и потакнуо ме на озбиљнији рад. Али сада више нисам 'вјеровао'. Већ у самим 'Савременим темама' нашао сам ствари с којима се нисам слагао, али сматрам да у томе и јесте била улога и величина 'Савремених тема', што је човјек по први пута смио сумњати, а да не сматра одмах да је издао марксизам".¹⁴³

¹⁴¹ *Комунист*, 3-4/1952, стр. 39-41; V. Kalezić, *Ђilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, стр. 63.

¹⁴² *Комунист*, 3-4/1952, стр. 41-47.

¹⁴³ *Исто*, стр. 48.

Укратко, Кристл није делио Ђиласову тезу о бирократској "касти" у СССР-у, већ је изричито, доследно и систематски тврдио да се у совјетском случају ради о класи. Такође је изнео и становиште да се "актуелна ситуација у СССР-у" не може упоређивати са Југославијом, нити се могу по том питању извлачити било какве аналогije.¹⁴⁴ Поред тога, Кристл је у писму Ђиласу отворено указао и на личну бојазан због могућих последица критичког обраћања једном високом руководиоцу.

У својим теоретским одговорима Становнику и Кристлу, Ђилас је поновио већ познате ставове о совјетској бирократији као касти, односно посебној и "новој" појави у историји друштвених односа (на чему се овом приликом нећемо задржавати). Оно што вреди посебно издвојити из Ђиласових одговора односи се на речи упућене Звонимиру Кристлу у вези са његовим тврдњама о непотребности аналогног третирања совјетског искуства у критичким сагледавањима југословенског друштва. У вези са тим, Ђилас је у одговору написао следеће: "Занемаривање искуства совјетског пролетаријата може данас изгледати непотребно, јер је он био преварен и тучен од бирократије, а ми већ корачамо крупним корацима у социјализам, у социјалистичке друштвене односе, који траже своје сопствено изучавање и анализу. Несумњиво, ми смо већ превазишли совјетско искуство, али оно не може бити занемарено, из простог разлога што је оно још увијек (макар и као остатак) и наша сопствена стварност. И сам Кристл може на сваком кораку да види – и свакако види! – појаве бирократизма (а и сам је био жртва, самим тим што није могао објавити своја гледишта, супротно једном овако високом 'бирократи' као што сам ја!). Пут којим смо ми ишли, односи какви су код нас били до радничких савјета и промјена у вези с њима, ни по чему се битно не разликује од совјетског. Сва је разлика била у томе што је то код нас био почетак, што су коријени и трагови револуције, а и кадрови револуције, још били свјежи, неизопачени итд., и сл., док је у СССР-у то већ давно презрели процес. Ако бисмо ишли путем и у односима какви су били, стигли бисмо таман тамо, али у још горем виду гдје је и Совјетски Савез. С теоретске тачке гледишта било би то Стаљиново цепно и 'поправљено' издање 'Питања лењинизма'! Револуционарни кадрови би се појели и уништили међу собом и све скупа би се свршило поразом радних маса, али поразом који би истовремено значио и колонијално ропство СССР-у".¹⁴⁵ Цитиране реченице представљају добар пример који јасно показује, пре свега, Ђиласову одлучну намеру да се коначно отворено констатује

¹⁴⁴ Опширније: *Исто*, стр. 51-80.

¹⁴⁵ *Исто*, стр. 81-82.

(потврди) постојање бирократизма као друштвене чињенице везане за совјетско наслеђе и у складу са тим одлучно крене у процес активније демократизације (пре свега у сфери јавне полемике).

У јеку одржавања Деветнаестог конгреса СКП (б)/КПСС, октобра 1952, Милован Ђилас је објавио обиман аналитички чланак "Врти ли се Стаљин у кругу?" (изашао у три наставка у *Борби*, од 11-13. октобра 1952), написан поводом Стаљиновог чланка "Економски проблем социјализма у СССР-у", објављеног непосредно пред почетак конгреса КПСС. Ђилас је овде нашироко полемисао са Стаљиним економским тезама, а поред осталог чланак је важан и због тог што је у њему критикована политика "радних задруга".¹⁴⁶ О овом тексту опширније је говорено у претходном поглављу.

У међувремену, већ у првој половини 1952. године југословенско руководство је отпочело са припремама за одржавање новог партијског конгреса. Одлука о одржавању Шестог конгреса донесена је на Четвртом пленуму ЦК КПЈ, 27. маја 1952, а датум је одређен за 19. октобар¹⁴⁷ (касније је померен на 2. новембар)¹⁴⁸. Потребу за сазивањем конгреса Тито је образложио чињеницом да је у току завршна година Петогодишњег плана и што је "цјелокупна наша унутрашња друштвена зграда, а нарочито питање власти, при завршетку своје реорганизације". Разлог за несазивање конгреса у редовном термину, који је по Статуту КПЈ усвојеном на Петом конгресу (1948) требало да се одржи претходне, 1951. године, Тито је, поред осталог, видео и у одсуству реалних потреба за његовим одржавањем, јер је "још био у пуном јеку цјелокупан рад и развитак у нашој земљи". Другим речима, период од одржавања последњег конгреса био је обележен сплетом "ванредних" околности, а целокупно друштво и политика пролазили кроз динамичан степен изградње, "реорганизације" и идеолошко-политичких превирања, како на спољњем тако и на унутрашњем плану. Због тога је Тито посебно нагласио да ће Шести конгрес "имати потпуно карактер редовног конгреса" и да су се стекли услови и "имамо све могућности да га одржимо у јесен ове године". Истичући позитивне резултате у погледу развитка и јединства Партије и њене улоге у изградњи земље и социјализма и утицаја на демократске и социјалистичке покрете у свету, чиме је стечен завидан ниво међународног угледа, Тито је период "од Петог конгреса до данас" оценио као изразито успешан. Међутим, такође је нагласио и да је "тај огроман

¹⁴⁶ М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Борба*, 11-13. октобар 1952.

¹⁴⁷ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*..., str. 647.

¹⁴⁸ Термин за почетак рада Шестог конгреса касније је померен на 2. новембар.

капитал који смо стекли" пропагандно недовољно ("премало") искоришћен. У погледу "карактера" самог конгреса, Тито је предложио да његов дневни ред "не буде засићен разним рефератима као што је био прошли", већ да буде поднесен "један генерални реферат"¹⁴⁹ у којем би сажето био представљен целокупни дотадашњи развој земље и резултати на спољнополитичком плану. "Према томе", подвлачио је Тито, "тај конгрес ће бити краткотрајан, а не као прошли. Ја мислим да ћемо ми то завршити све за три дана".¹⁵⁰ По питању Статута, Тито је најавио измене, посебно у погледу рокова између два конгреса а такође и "низ других ствари" које су "још у стилу руских".¹⁵¹

Милован Ђилас је присутне обавестио да се у Политбироу дошло до закључка о застарелости Програма и да треба донети нови, али пошто је недовољно времена за такав подухват то питање треба одложити "за неки од наредних конгреса". Такође је саопштио да је Титу и "осталим друговима" предложио да се Шести конгрес одржи у Загребу. "Разлози су у томе што ми некако све те конгресе одржавамо у Београду, а то просто ни политички није добро и није у духу тога нашег децентрализма", појаснио је Ђилас.¹⁵² На крају је донесена одлука да се формира комисија за израду Статута.

Шести конгрес КПЈ/СКЈ¹⁵³ (Загреб, 2-7. новембра 1952) представљао је врхунац званичног прокламовања и потврђивања политике демократизације, реформи и либерализације југословенског друштва.

Укратко, Ђилас је на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ, наступио као један од најрадикалнијих критичара Стаљина и СССР-а, а такође и као личност која је већ била изградила озбиљан "систем" критике бирократизације и друштвених девијација савременог социјализма. Наиме, Ђилас је у свом дотадашњем ангажовању, безрезервно критикујући бирократизацију СССР-а, непрестано био "на ивици" критике и сличних друштвених појава у Југославији. Тога су остали у партијском и државном руководству несумњиво били свесни. У томе је Ђилас, као што смо показали, био и "опомињан" од Тита, који му је прећутно стављао до знања да се у критици не сме ићи предалеко. Међутим, на Шестом конгресу је требало наступати јединствено, а значајан део Ђиласових критичких поставки о бирократској власти, које су се званично, разуме се,

¹⁴⁹ На Конгресу ће, ипак, бити поднесена два реферата, Тита и Ранковића.

¹⁵⁰ Шести конгрес КПЈ/СКЈ трајао је пет дана (2-7. новембар 1952).

¹⁵¹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*..., str. 643-646.

¹⁵² *Isto*, str. 646-648.

¹⁵³ Видети: *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд 1952; *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije)*, 2-7. novembra 1952, stenografske beleške, Beograd 1952.

пре свега односиле на СССР и његову спољну политику, био је у основи подржан и заступан као став партијског руководства. Тиме се желела послати порука о утврђеном демократском курсу Партије и усвојеној новој политичкој "линији" која би тај правац заступала и спороводила у дело. Ћилас је безрезервно стао иза тог курса, односно иза прокламованог реформског правца званичне политике, не дајући велики простор (посебно на идеолошком пољу) политичкој "флексибилности" са којом се, како ће се ускоро и показати, неминовно морало рачунати у периоду наглих промена политичких констелација, поготову у односу на спољну политику. Такође, Ћилас очито није рачунао или, пак, није поклањао велики значај, потенцијалном удару на политичке и сваке друге привилегије партијско-бирокупатског слоја, па и положај врховне власти, које би доследно примењивање реформског курса, тј. политичке "линије" прокламоване на Шестом конгресу, реално могло произвести. Није било потребно дуго чекати да би се сурово показало да највећи део руководства и партијског чланства неће бити спреман да дели Ћиласове идеале.

Супротстављање бирократизацији и друштвеним девијацијама

Јосиф Висарионович Стаљин умро је 5. марта 1953, што је југословенском руководству пружио прилику за излазак из тешке међународне позиције, односно за одлуку о нормализацији односа са Москвом и поступног предузимања мера у правцу ослобађања од компромитујуће сарадње са Западом. Овај изненадни догађај најавио је и почетак постепеног слабљења реформског замаху и ограничавања демократизације појединих сфера друштвеног живота.

Испрва се у јавности нису примећивали посебни знаци неког наглог заокрета у унутрашњој политици. Међутим, у врху СКЈ се после Стаљинове смрти постепено јављају тенденције ка стопирању процеса политичких реформи, демократизације и либерализације друштва. Тито је све наглашеније указивао на потребу окончавања сарадње са Западом, што се одражавало и на подручја унутрашње политике, посебно на оне сфере друштва где су демократски процеси видљиво узели маха.¹⁵⁴ Тако Ћилас у мемоарима бележи: "Сви смо се слагали с њим у окончавању помоћи – зависности од

¹⁵⁴ Видети: М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 105-111.

Запада. Али је његово настојање на томе, баш у то време, имало призив заокрета и у унутрашњој политици: заустављање демократизације, првенствено у интелектуалној сфери – у тој сфери се било и најдаље отишло. Ту, у интелектуалној сфери, осетиле су се, започеле су разлике. Утолико очитије и неизбежније што је Тито указивао на 'негативне утицаје' са Запада на културу и омладину, а ја у својој глави већ нисам делио духовне творевине на 'западне' и 'источне', а једва и на 'декадентне' и прогресивне. Почеле су разлике и у гледању на Савез комуниста – на његову улогу: Тито је већ и јавно изражавао забринутост за стање у Савезу комуниста, због његовог расплињавања и неефикасности, а нарочито због слабљења идеолошке монолитности – а низ водећих другова, међу њима Кардељ, Бакарић, Вукомановић и ја, сматрали су да Савез комуниста треба да буде идеолошки а не оперативни вођ, да своје присуство остварује пре свега кроз слободну дискусију, а не нарадебама, забранама и етикетирањем. Заносили смо се, нарочито Кардељ и ја, оживљавањем и активирањем Социјалистичког савеза, као широке, неидеолошке организације, у којој би комунисти били само најборбеније, најсвесније језгро: то је била, у заметку, идеја о укидању монополизма компартије и њеном стапању с народом, демократским социјалистичким покретом".¹⁵⁵

Било је то време отпочињања нових превирања у југословенском руководству, сада у супротном правцу, ка "исправљању" онога што је учињено, то јест ограниченој "амортизацији" одлука Шестог конгреса и свођења резултата реформских мера на ниво безбедан по врховну власт и партијско и државно јединство, а такође и довођења у сагласност са новим курсом у спољној политици. Ти процеси се нису одвијали одлучно и "праволинијски", као ни вођење спољне политике. Готово цела 1953. година биће испуњена разним противуречностима, посебно у односима са Москвом, где се готово из месеца у месец одвијао процес "топло-хладно".¹⁵⁶ Било је то својеврсно "испијавање пулса" у сложеним околностима насталим после тако важног догађаја као што је Стаљинова смрт. Међутим, било је јасно да се ситуација и односи, како у спољној тако и унутрашњој политици, од пре 5. марта 1953. више неће вратити. Нова политичко-идеолошка ревизија је са врха све више најављивана, а у ваздуху се осећала атмосфера јачања "конзервативне" над "либералном" опцијом у Партији.¹⁵⁷ Међутим, и поред тога,

¹⁵⁵ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 260.

¹⁵⁶ Видети: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955*, tematska zbirka dokumenata, priredio R. Luburić, Podgorica 2007.

¹⁵⁷ Ту атмосферу у својим сећањима Ђилас описује овако: "Истина, и Тито се колебао у својим ставовима, наглашавајући час ово час оно. Али се код њега постојано – на састанцима и у разговорима чешће и

како бележи Ђилас, "реформе, демократске тенденције су још увек биле снажне, у понеким конкретним питањима и неодољиве".¹⁵⁸

Ове последње реченице могу се потврдити у појединим реформским одлукама југословенског руководства с пролећа 1953, у којима је и Ђилас, ако не директним утицајем, оно бар свесрдним залагањем, имао одређеног удела. Тако су у марту донесене одлуке о распуштању омладинских радних акција и реорганизацији сељачких радних задруга. Ово потоње у суштини је значило распуштање задруга, а дошло је услед неуспешне аграрне реформе и "слома политике колективизације".¹⁵⁹ Што се тиче заслуга за распуштање омладинских радних акција, Ђилас се у мемоарима жали на касније пребацивање кривице "искључиво" на његов рачун од стране Тита, у време њихове обнове. Међутим, на истом месту такође признаје да је идеју распуштања, поред руководилаца из привреде, и он подупирао, "мада више из политичких него из економских разлога", јер је сматрао "да је то застарела форма, која у омладини развија полувојничку, монолитистичку и 'паролашку' свест, уместо развијања слободних и самосталних иницијатива".¹⁶⁰ Оваква Ђиласова залагања била су, као што смо показали, карактеристична у његовим писањима и јавним наступима претходних пар година, а у то време посебно су дошла до изражаја у поздравном говору на Петом конгресу Народне омладине Југославије, 6. марта 1953, на основу чега се може закључити да је подржавање укидања омладинских акција било само део целокупних његових ставова о демократизацији друштва. Ђилас је, наиме, том приликом поручио омладинцима да је "херојски период" радних акција прошао и да за њима више нема "објективних потреба", истовремено истакавши да се "у борби за социјалистичко васпитање" треба "чувати догматизма" и "утврђених калуца", дајући им на тај начин опште "смернице" у правцу следећа демократских принципа промовисаних на Шестом конгресу.¹⁶¹

Сасвим је извесно да је Ђилас, макар и минимално, у данима после Стаљинове смрти био свестан какве последице овај догађај може произвести, не само на спољњем

упадљивије него јавно – испољавала тежња за јачањем идеолошке монолитности и за враћањем партије на проверену о освештану 'руководећу улогу' у свему... У тим Титовим тадашњим настојањима било је конзервативизма и страха за слабљење личне власти, што се у врховима могло опазити: Тито је себе, своју личну власт, везивао, безмало, поистовећивао, са идеолошком монолитношћу и с беспоговорним јединством партије... Односи у врховима су још увек били сагласни – можда нагалашено срдачни баш због разлика које су се поступно увлачиле у мишљење. Важне одлуке су закашњавале и спровођене механички, без одушевљења". (*Isto*).

¹⁵⁸ *Isto*, str. 261.

¹⁵⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, str. 310.

¹⁶⁰ М. Ђилас, *Vlast*, str. 261.

¹⁶¹ *Пети конгрес Народне омладине Југославије*, Београд 1953, стр. 6.

него и на унутрашњем плану. Као човеку који је био максимално ангажован у критици совјетског система и политике, као и у напорима у сложеном процесу десовјетизације и демократизације југословенског друштва, њему је у неком тренутку морало бити јасно да ће, уколико дође до нормализације односа са Москвом а самим тим и до одређених ревизија у унутрашњој политици, бити стављен пред избор и морати да се определи. Није тешко претпоставити да су у данима после Стаљинове смрти и такве мисли могле бити присутне у Ђиласовој свести. У то време Ђилас је још увек, бар званично, показивао чврсту веру у несметани наставак реформи, па је тако 11. марта француског новинара Жан Рабуда са значајним оптимизмом уверавао да ће у будућности у процесу демократизације Југославија отићи знатно даље од Запада и да тренутна опасност од бирократизма не постоји јер је "стадијум највеће опасности већ прошао".¹⁶²

С друге стране, у јавним наступима Јосипа Броза Тита приметан је пораст критичког односа према одређеним видовима демократских процеса, што се најбоље може опазити у његовим све чешћим упозоравањима на опасност од повратка старих "буржоаских односа" и штетност деловања "западних утицаја", посебно на омладину. Иначе, Титов однос према сарадњи са западним државама био је строго политички условљен, док је од самог почетка тих односа гајио дубоку резервисаност према утицајима са Запада, посебно на пољу идеологије и културе. То се одразило и на његове резервисане погледе у односу на поједине сегменте процеса демократизације југословенског друштва. Објективно, замах демократизације производио је све већи степен ослобађања и самосталног деловања, пре свега у интелектуалним круговима (књижевност и друге области културе) и идејним струјањима, што је, међутим, директно нарушавало партијску идеолошку и политичку монолитност, односно њено јединство. Све снажније се испољавају бројне противуречности, оличене пре свега у разликама у тумачењу и схватању одлука Шестог конгреса, што се испољавало не само у различитим поимањима партијске "линије", већ и у појави првих знакова расула, неодговорности и недисциплине у спровођењу одлука виших партијских инстанци, као и неактивности у пропагандном раду. Тако се у периоду о којем је реч јављају две основне међусобно опречне унутарпартијске тенденције од којих се једна огледала у

¹⁶² АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-30, *Белешке о разговору Милована Ђиласа и Жана Рабуда, дописника Француске Радиодифузије, 11. марта 1953. године*, стр. 2. У разговору су дотакнуте и теме везане за непосредан развој демократије. На примедбу Рабуда да се у Југославији "слобода даје од горе", Ђилас је одговорио да је у југословенском случају то нужан процес: "Свака револуција кад успостави власт мора да прибегне бирократији и тада је могуће само од горе скренути развитаку у демократском правцу. Сада, у нашем новом развитаку, стварају се форме од доле". (*Исто*, стр. 5).

схватању дела чланства по којем се они у новим околностима "ослобађају одговорности за даљи развитак социјализма" и друга чије се схватање сводило на то да се после Шестог конгреса "у методу и начину идеолошког рада ништа није променило".¹⁶³ У свему томе Тито је видео велику опасност не само по унутрашњу стабилност земље, драгоцену и неопходну у временима сложених спољнополитичких превирања, већ и по личну власт, чији је угаони камен представљао устаљени државно-партијски механизам и политичко-идеолошка ригидност, дисциплина и послушност на којима је он почивао. Околности које су се чиниле повољним за заустављање наведених "негативних" тенденција наступиле су после Стаљинове смрти, када је велика опасност која је претила са Истока, оличена у свемоћном совјетском вођи, коначно нестала. Тако се југословенски вођа тог пролећа одлучио на заокрет у унутрашњој политици.¹⁶⁴

Тито је у свим приликама, када је говорио о унутрашњој политици, у први план истицао и позивао се на одлуке Шестог конгреса. У том погледу, приликом разговора са страним представницима, подвлачио је чврсту одлуку руководства о "сопственом путу у социјализам", што је по питању унутрашњег уређења значило да ће СКЈ "у многим стварима прескочити западну либерализацију" и да "ми хоћемо да постигнемо до максимума једну истинску демократију".¹⁶⁵ Међутим, што се тиче увођења било каквих облика вишепартијског система, Тито је категорички одбијао такву могућност, дајући предност Социјалистичком савезу радног народа Југославије, као масовној политичкој организацији која обухвата око осам милиона чланова, међу којима водеће место припада комунистима. По том питању није се у мишљењу разликовао од Милована Ђиласа.¹⁶⁶ Тито је истицао да таква форма организације политичког живота највише погодује степену политичке свести и политичкој култури југословенских грађана, па је тако маја 1953. представнику канадске штампе рекао: "Према томе, кад се данас поставља питање да ли ћемо дати демократију или не, могу рећи да се

¹⁶³ М. Гаталовић, *н. д.*, стр. 114.

¹⁶⁴ У разговору са Момчилом Ђорговићем, Милован Ђилас о Титовој одлуци на политички заокрет после Стаљинове смрти каже: "Тито је направио такав заокрет из више разлога. С једне стране, код њега се појавила, по мом мишљењу, бојазан да ће те демократске идеје довести до слабљења партијске власти и до слабљења целог система, пре свега јединства партије како га је он схватао. Онда ми се чинило да је код њега играло улогу и уверење да би тиме слабила и његова лична власт у Партији и држави. А ја ни у својим интимнијим гледањима нисам имао никакве намере против Тита, поготову не да слабом његовом утицајем. Он је био личност високог ауторитета, па стварно његова власт не би се битно могла ослабити. Био је у Партији за све и сваког неоспорни вођа". (М. Ђорговић, *Џилас...*, стр. 27).

¹⁶⁵ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, стр. 63.

¹⁶⁶ Видети: АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-30, *Белешке о разговору Милована Ђиласа и Жана Рабуда, дописника Француске Радиодифузије, 11. марта 1953. године*, стр. 1.

демократија не даје већ стиче развијањем свијести људи. Шта би вриједела формална демократија неком крајње заосталом народу који не зна да је употреби и не разумије шта је демократија? Тиме ја нећу да кажем да је то случај код нас, али хоћу да кажем да се демократија у друштвеном животу изграђује упоредо са степеном свијетси у друштву... Зато и кажем да демократија иде паралелно са васпитањем и преваспитавањем људи".¹⁶⁷ Овим речима Тито је јасно ставио до знања да успостављање демократских облика по угледу на Запад није могуће, а да ће степен демократизације друштвеног живота бити прилагођен југословенском искуству. Такође, тиме је Тито очито, за разлику од Ђиласа, у већој мери показао свест о нивоу политичке културе и присутности реалних услова за степен развоја демократских односа у Југославији.

Конкретније замерке на проблеме у вези спровођења одлука Шестог конгреса, Тито је изрекао крајем маја 1953. године у поздравном писму Градској конференцији београдске организације СКС. Том приликом је нагласио да ће се "осврнути на нека најбитнија питања" која су се првенствено односила на то да "многи чланови Савеза нису довољно схватили дух Шестог конгреса" и да се нису "снашли" ни "знали преоријентисати на нови систем дјеловања комуниста". Како је у вези са тим нагласио, велики број чланова Савеза није схватио "најважнију улогу комуниста: преваспитавање људи у новом социјалистичком духу", што се услед неактивности комуниста по том питању одразило на то да се демократизација "врло често наопако тумачи, односно схвата". "Често се мисли," објашњавао је Тито, "да демократизација код нас значи враћање уназад. То је погрешно и врло опасно гледање, које погодује томе да се у посљедње вријеме све више осјећају утицаји нама туђих схватања у нашем свакодневном животу, и то у врло осјетљивим питањима, као што су, на примјер, културни и друштвени живот, штампа и наука, односи међу људима итд". Други проблем односио се, како је Тито наглашавао, на ситуацију у којој велики број чланова СКЈ дели мишљење да "због тога што не могу и не смију више примјењивати метод командовања и административног поступка у свакодневном раду..., да је сада њихова одговорност престала". По том питању Тито је одлучно поручио: "Не, њихова револуционарна одговорност није престала нити се смањила; напротив, њихова одговорност расте у сразмјери у којој расте и опасност по револуционарне тековине и успјех социјалистичке изградње. Ради се о томе да ми данас имамо све могућности да

¹⁶⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, стр. 63-64.

се против свих опасности по наш социјалистички правилни друштвени развој боримо најхуманијим и врло ефикасним средствима, а то су: свестрано преваспитавање наших грађана, неуморно раскринкавање противника наше стварности и указивање на сваку негативну појаву која може да шкоди. Они који не могу да схвате тај најважнији задатак не могу бити ни чланови Савеза комуниста, јер шта ће онда они радити у Савезу комуниста. Поставља се питање: нису ли они не само сувишни, већ и не претстављају ли они елемент слабљења унутрашње дисциплине и идејног разводњавања и збрке у редовима комуниста?"¹⁶⁸

Имајући у виду цитиране Титове реченице, намеће се питање ни је ли ово већ тада била упозоравајућа најава будућих партијских смена и остракизама? У сваком случају, по питању критике "либералних" појава у складу са директивом из врха се и поступило. Тако је на истој конференцији Градског комитета снажно изложена критици друштвена атмосфера либерализације и појаве карактеристичне за процесе "страних утицаја", пре свега са Запада, па су под осуду стављени западни филмови, књиге, стрипови, музика, друштвене забаве, враћање на старо "буржоаско" понашање у јавном опхођењу (учесталост употреба термина "господин" и "госпођа") и сл.¹⁶⁹ Петнаестак дана касније Тито је одржао говор у Пазину, у којем је на тактички начин најавио спремност на нормализацију односа са Москвом. У међувремену, одлучено је да се за 16. и 17. јун закаже Други пленум ЦК СКЈ на Брионима, где је Тито отпутовао одмах након посете Пазину.

Иницијатива за сазивање Другог пленума СКЈ, као и целокупна замисао његовог садржаја и проблематике, потекла је лично од Јосипа Броза Тита.¹⁷⁰ Централна и најважнија тема Пленума формулисана је као "Актуелни идејни и политички проблеми у СКЈ".

Тако се из Титових радних бележака (теза за Пленум) могу сагледати главни проблеми који су у то време окупирали пажњу генералног секретара СКЈ. Примарно, Тита је занимало "питање идејне збрке" и тзв. "негативних појава" у редовима СКЈ, као и последице које из тога могу проистећи.¹⁷¹ Затим, како проблем идејно-политичке

¹⁶⁸ Исто, стр. 121-123.

¹⁶⁹ Видети опширније: ИАБ, ГKB СКС, к-148, *Стенографске белешке са Пете конференције Градског комитета СКС, 30. мај – 1. јун 1953.*

¹⁷⁰ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, Седнице Политбироа ЦК КПЈ, П/10, *Други пленум ЦК СКЈ. Прилог 1, 16. јун 1953; АЈ, КПР, П-3-а-1/3, II пленарни састанак ЦК СКЈ, Бриони, 16. и 17. јун 1953. (рукопис друга Тита).*

¹⁷¹ У корпус проблема ове врсте Тито је убројио "неактивност последије мијењања имена Партије и улоге комуниста", "збрку у идејном смислу", "збрку у схватањима улоге", "недисциплину многих чланова СК",

"слабости комуниста" утиче на све видније продирање "старних утицаја" и на који начин проблем погрешног "схватања демократије" производи политичко реактивирање старих снага ("буржоазије") и штетно утиче на свеукупно понашање у друштвеној и политичкој стварности. Посебан сегмент Титових размишљања односио се на нову спољнополитичку ситуацију (о чему је већ било речи). Поред наведеног, за Пленум су детаљно била предвиђена и економска питања, која су такође била повезана са преиспитивањем учинка либерализације друштва.¹⁷²

Овде ћемо се задржати на појединим Титовим детаљнијим предлозима у вези са "проблемима о којима треба говорити" на Плануму СКЈ. Прво, проблеме повезане са "општим недостацима у досадашњем раду комуниста", Тито је видео свеобухватно (у теоретско-идеолошком, политичком и организационом погледу). Из тога произилази да је проблематику коју је забележио као "одраз идеолошке слабости на разне негативне појаве у животу и раду Савеза комуниста", Тито видео врло комплексно, па је у њен оквир уврстио проблеме као што су: "питање руководеће улоге комуниста после VI конгреса", "падање под утицај западњачких антисоцијалистичких идеја", "слабљење јединства мисли и акције у спровођењу разних наших мјера", чињеница да се "услед теоретске заосталости осјећа и јака политичка несигурност и колебљивост код великог дјела чланства СКЈ", а да, притом, "услед идеолошке, теоретске и политичке слабости постоји индиферентност према разним негативним појавама у друштвеном животу", проблем занемаривања "теоретског образовања и самообразовања" и чињеница да се "услед идејне и политичке слабости осјећа јако помањкање дисциплине". Наредну групу проблема Тито је дефинисао као политичке недостатке "који су нарочито уочљиви". Ти недостаци су прецизирани као: а) "велико помањкање вредности и некритичког односа према разним негативним појавама како у Савезу тако и у друштвеном животу уопће"; б) "стидљиво и за комунисте недостојно држање, па чак и одступање пред дрским насртањем непријатеља разних категорија на наш соцојалистички систем и на комунизам уопће"; ц) "некритички и млак опортунистички однос према антисоцијалистичким тенденцијама у нашој књижевности и у штампи уопће"; д) "непријатељи наше стварности ће бити тим насртљивији чим ће комунисти бити колебљивији и либералнији; е) "комунисти не дјелују као чланови једне револуционарне борбене организације, јединствено: дисциплиновано"; ф) "погрешно

"непартијност и падање под утицај туђих схватања". (АЈ, КПР, II-3-а-1/3, II пленарни састанак ЦК СКЈ, Бриони, 16. и 17. јун 1953. (рукопис друга Тита)).

¹⁷² Исто.

схватање о даљњој улози комуниста у изградњи социјализма. Не схватање шта је Савез комуниста а шта је Социјалистички савез радног народа" (подвучено у оригиналу – прим. АМ); г) "комунисти данас не сматрају одлуке виших форума као безусловно обавезне: због тога их или не спроводе или крше под разним самовољним изговорима". И на крају, под "организационе слабости и питања" Тито је уврстио следеће: "слаба агитациона пропаганда", "слаба партијска кадровска евиденција и контрола", "слаба дисциплина кадрова и чланства уопће" и "неодговорно искључивање".¹⁷³

Ако се анализирају ставке из наведених теза, лако се у погледима Јосипа Броза Тита може препознати намера усмерена ка одлучном разрачунавању са свим облицима либерализације у СКЈ и ка темељном преиспитивању реформских домета у већем делу сфера друштвеног и политичког живота. Тито је и раније у више наврата показивао значајну дозу критичности, или у најмању руку скептичности, према разним видовима демократизације и преиспитивања поготову у сфери политичког (партијског) деловања. Показали смо да је у таквим тенденцијама видео опасност, пре свега, по јединство Партије и да је на њих одлучно реаговао. Сада, после Стаљинове смрти, у измењеним околностима, Тито није оклевао да своје политичке резерве и практично спроведе у стварност. Тако се, на основу чињеница које су претходиле, слободно може рећи да је Други пленум ЦК СКЈ, поред своје опште друштвене улоге и значаја, на персоналном унутарпартијском нивоу био усмерен и ка провери политичких намера људи који су у афирмацији доскорашњих политичких процеса, које је сада требало зауставити, својим ангажовањем дали значајан или пуни допринос, а свакако међу њима и намеру једног човека, односно оне у том погледу најугледније, најутицајније и најагилније личности. Та личност био је Милован Ђилас.

Током пролећа 1953. "конзервативном" делу партијског чланства је постало јасно да су наступили "повољни" услови за стопирање појединих мера политичко-друштвене либерализације, видећи у Титовим ставовима, личности и ауторитету апсолутан и сигуран ослонац таквим тенденцијама. Изгледа да се већ тада у Централном комитету, па и у ужем партијском руководству, формирала већина која је била спремна да подржи Титов нови политички курс и да тој политици пружи подршку на новом партијском пленуму. Истовремено, било је јасно да се на "другој" страни, ако не потпуно усамљен,

¹⁷³ АЈ, КПР, II-3-а-1/3, II пленарни састанак ЦК СКЈ, Бриони, 16. и 17. јун 1953. (рукопис друга Тита).

оно сигурно једини међу водећим руководиоцима, налази Милован Ђилас.¹⁷⁴ Такође, сам Пленум, место и начин сазивања, као и целокупна ситуација која је претходила, стварали су "завереничку" атмосферу, остављајући дубок утисак nelaгоде, па тако Ђилас у мемоарима бележи: "Већ само сазивање Планума на Брионима изазивало је код мене негодовање које нисам ни хтео ни умео да сакријем. Било је уобичајено, све дотада, да се пленуми ЦК одржавају у Београду, седишту ЦК и владе. Сазивање Пленума на Брионима, где је била Титова најпознатија резиденција, ја сам доживео као подређивање ЦК Титу, уместо подређивања Тита водећем колективу. Већ сам се двоумио да то и поставим на Плануму. Али, осетивши да нећу наићи на подршку – одустао сам од тога. Јер већ у Београду, уочи одласка на Брионе, споменуо сам Кардељу, а можда и Ранковићу, и Вукмановићу-Темпу, да скупљање чланова ЦК из целе Југославије код Тита на Брионима значи потцењивање и подређивање највишег форума. Не сећам се реаговања других, али Кардељ је – иако сам имао утисак да и он слично мисли – рекао да то није важно. Било је упадљиво – а за мене и неслучајно! – што су се у хотелу, где су смештени чланови ЦК, и у самој Титовој вили, где је Пленум одржан, свукуд мували и по угловима стражарили официри Гарде, иако за то није било никаквих безбедносних разлога, будући да су сами Бриони застражени и војском и флотом. Не знам како се ко осећао, али држим да ја нисам би једини који је имао мучан утисак као да је домамљен на већање у завереничку тврђаву. Те моје утиске и таква моја осећања је потврђивало држање неких чланова ЦК према мени, а поготову Тита".¹⁷⁵

Уколико би се наведени делови сећања узели као поуздани, могло би се закључити да сам Ђилас уочи Пленума није био потпуно сигуран у ком степену и да ли га уопште подржавају у руководству, што се може тумачити и почетком његове изолације од стране осталих чланова руководства, а можда делимично и самоизолације услед појаве разлика у ставовима по питању наставка развоја демократизације. Да је Ђилас већ тада био изолован од осталог дела руководства, јасно указују још неки

¹⁷⁴ "Тај Пленум, како по месту његовог одржавања, тако и по његовој најзначајнијој тачки – идеолошко стање у партији, искључиво су Титова замисао. Но то не значи да он није имао подршку знатног дела чланова ЦК или да није био сигуран у већину. Поготову ако се броју 'чврстих' додају 'колебљиви'. Али Тито је желео да избегне трзавице и знатнија подвајања – због тога Пленум није никог споменуо као носиоца 'скретања' и 'слабости', него на њих указивао уопштено. Али ја сам већ тада не само осетио да су место и садржина Пленума уперени противу 'демократске струје', него и да је Тито у том правцу подузео и 'фракционашке' мере код појединих другова: он је већ говоркао да се сувише пише и говори противу бирократије и бирократизма", забележио је Ђилас у својим мемоарима. (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 262).

¹⁷⁵ *Isto*, стр. 262-263.

детаљи из његових сећања, као и из докумената са самог Пленума. Наиме, та се изолација може опазити, пре свега, у очигледној чињеници да Ђилас о главној теми Пленума, њеној припреми, као и о прецизним Титовом ставовима, очито није био (бар не детаљно) обавештаван, нити је узимао учешћа у планирању основног тока излагања и одређивању закључака које је требало донети на седници. Ђилас је, очигледно, у великој мери био затечен и на неки начин стављен пред свршен чин и, практично, проверу његових ставова и даљих политичких планова. Тако у мемоарима Ђилас описује један детаљ пред сам почетак седнице, где му се Тито, "тихо и значајно", обраћа речима: "Треба и ти да говориш – да не мисле да нисмо јединствени". Овај тренутак је Ђиласа непријатно изненадио. "Све дотада, до тог тренутка, ја сам сматрао да разлике – ако их има – треба претресати, ако и не на Пленуму, оно у ужем кругу – у Секретаријату ЦК или у Политбируу. А сада, наједном, треба да говорим да чланови ЦК не би помислили да у најужем врху, и то баш код мене, има разлика. Било је то не само фракционашко врбовање, коме ја никад нисам подлегао, него и притисак да треба да иступим онако како Тито жели, макар то било и супротно мом уверењу... И говрио сам, иступио сам – збуњено и неодлучно, мирећи своја интимна гледања с онима за која сам држао – не, знао сам! – да су Титова. Сећам се, примерице, да сам критиковао увлачење у јавни живот израза 'госпођа' и 'господин'...", пише Ђилас.¹⁷⁶ Ђилас, иначе, није био планиран да по тачкама дневног реда наступи на Пленуму, већ су теме везане за њих изложили Едвард Кардељ и Светозар Вукмановић Темпо.¹⁷⁷ Тито је по свој прилици имао намеру да изненади Ђиласа и натера га да неприпремљен изнесе своје мишљење у вези са покренутом проблематиком, за коју се, пак, с друге стране унапред и под Титовим надзором припремио већи део руководства и учесника Пленума.¹⁷⁸

На почетку седнице, у уводној речи, Тито је директно и врло прецизно, без превеликог околишања и тактизирања, обзнанио своје политичке намере усмерене ка

¹⁷⁶ *Isto*, str. 263; видети и: М. Ђорговић, *n. d.*, str. 26.

¹⁷⁷ На Пленуму нису припремани класични реферати, већ су проблеме везане за тачке дневног реда изложили Едвард Кардељ и Светозар Вукмановић Темпо. Кардељ је представио прву тачку по питању "Актуелних идејних и политичких проблема у СКЈ", а Вукмановић другу, везану за "Економска питања".

¹⁷⁸ На такву претпоставку, поред општих ставова изнесенних у дискусији, наводе и поједини детаљи из стенограма са Пленума, у којима Тито, на пример, у уводној речи обавештавајући присутне о актуелним проблемима у пар ситуација каже: "И ако хоћете да чујете моје мишљење (а друг Кардељ ће о томе детаљније говорити)...", или: "Ја сам толико о томе хтио да кажем, другови и другарице, а друг Кардељ ће о томе говорити опширније". Исто тако се и Кардељ на више места у излагању позивао на Тита. Ови детаљи несумњиво указују на међусобну координацију Тита и Кардеља. Пошто је Кардељ представио прву тачку дневног реда и проблеме везане за њу, јасно је да је целокупну проблематику детаљно са Титом разрадио и припремио пре Пленума, наравно, без консултација са Ђиласом.

озбиљном ревидирању одређених форми друштвене либерализације, прокламованих и потврђених на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ. Упозоравајући на бројне негативне појаве "забрињавајућег карактера", Тито је узроке њиховог настанка видео у несналажењу одређеног броја чланова СКЈ у новим околностима и погрешном схватању демократије. Карактеристично је да је Тито своја политичка виђења, која су несумњиво значила супротстављање либерализацији а самим тим и одлукама Шестог конгреса, представио као "исправне" и у духу Конгреса. Укратко, своје ставове унапред је легитимизовао, проглашавајући их званичном партијском политиком и прибављајући подршку ЦК на Пленуму, док је супротна становишта изједначио са неразумеванем, непоштовањем и кршењем одлука Шестог конгреса, означивши их на тај начин као директну супротност легитимној политичкој "линији" СКЈ. Тиме се, поред осталог, директно указивало и на потенцијалну опасност од непријатељског деловање појединаца, заступника таквих идеја.

Основно и трајно становиште које је Тито заступао, а од 1951. и отвореније заговарао, односило се на политичко и идеолошко јединство Партије и руководства, док водећу и монополистичку политичку улогу комуниста у друштвеним збивањима никада није ни доводио у сумњу. Међутим, евидентна је била чињеница да је партијска дисциплина након Шестог конгреса, услед свеопште децентрализације политичко-управног апарата нагло попустила, док је либерализација у друштвено-идеолошкој сфери постепено одузимала водећу политичку улогу Партији, улогу "авангарде". Зато је Титу било нарочито важно да, у условима управно-административне децентрализације, обезбеди водећу политичку неприкосновеност и идеолошки друштвени монопол Партије. Тако је на Другом пленуму, у општој оцени стања у партијском чланству после Шестог конгреса, као један од основних проблема посебно подвукао да се комунисти тешко "преоријентишу са командних позиција на позиције преваспитавања грађана, односно на то да буду носиоци наше данашње стварности у идејном погледу". Томе је, како је сматрао, знатно допринело попуштање идеолошке ригидности, посебно указујући на неименоване појединце. "Код извјесних другова настала је збрка, и то не код малог броја. Они нису схватили шта да раде и како да почну. Неки од њих су се помало, такорећи и деморалисали... Разумије се да је то одраз унутрашње идејно-политичке збрке у редовима Савеза комуниста, а он се одразио и на стање у нашем општем друштвеном животу", упозоравао је Тито. Затим је као главну опасност по друштвене односе означаио стране утицаје, који су углавном долазили са Запада: "Кад

ви данас пратите – а сигурно сте сви то примјетили – нашу штампу, умјетност, литературу и многе и многе друге ствари, видјећете како ми некад невјероватно брзим темпом идемо у западноевропски штимунг".¹⁷⁹ Њихове су се последице, како је истицао, могле опазити не само међу омладином и остацима старих друштвених и политичких (грађанских) снага, већ и у редовима комуниста, што је за генералног секретара СКЈ представљало недопустиву појаву и алармантну претњу за унутрашње политичко-идеолошко јединство.¹⁸⁰

С тога је Тито предложио конкретно политичко решење дате ситуације: "Ја сматрам, дошао сам већ до тога, да ако је ситуација таква да чланови СКЈ не могу или не сматрају важним да прекину са том данашњом праксом, молим лијепо – ја мислим да им је довољно да буду чланови Социјалистичког савеза радног народа Југославије, јер СКЈ мора бити идејно чврст, његови чланови морају бити још на вишем степену него прије кад се звао Партијом. Ми сада имамо ССРНЈ и није нам потребно да имамо у СКЈ тако велики број чланова, ако нам тај квантитет квари квалитет у нашем општем васпитању, ако у редовима комуниста буде разних људи са различитим схватањима, ако нема јединства мисли и акције у редовима СКЈ. Ако тога нема, то значи да ми не можемо извршити улогу која стоји пред нама, а она је једна од најкрупнијих и најтежих задаћа које смо досад имали. Ја не мислим да ми треба да извршимо неку фронталну чистку, али ја мислим да то питање треба ријешити на неки начин, о чему ће другови бити питани. Ја сматрам да ми од СКЈ морамо створити једну авангарду, идејно чврсту и способну да преваспитава наше грађане".¹⁸¹ Као што се из Титових речи може видети, политичко јединство Партије и њена идеолошка монолитност, а тиме и апсолутна власт, ни на који начин се нису смели доводити у питање. У супротном, следиле би санкције. На тај начин је отворено саопштена порука да прокламовани правац са Шестог конгреса о организационо-структурној децентрализацији Партије и афирмацији идејно-политичког плурализма у реалности не може да заживи, а да је суштина Партије (сада Савеза) остала непромењена. Дакле, СКЈ је морао да буде и остане организација "јединства мисли и акције", док за делатност "разних људи са различитим схватањима"

¹⁷⁹ АЈ, ЦК СКЈ, II/10, *Други пленум ЦК СКЈ, 16. и 17. јун 1953 (стенографске белешке)*, стр. 2.

¹⁸⁰ "Инфилтрирају се све могуће стране и туђе ствари, које са нашом стварношћу немају никакве везе. То је нарочито лоше дјеловало на омладину, али је дигла главу и реакција и малограђанштина је поново почела да се враћа. Ви знате и сами да је данас обична појава да се ословљава са 'господине', 'госпођо' или 'госпођице', са 'молим љепо' и 'љубим руке' итд. То чак чине и неки комунисти, којима се то свиђа. Ја само кажем комунисти, али у исто вријеме мислим да они то нису. У кину ја сам гледао журнал гдје се такође чује ословљавање са 'господине' и 'госпођице' или 'госпођо' ", објашњавао је Тито. (*Исто*).

¹⁸¹ *Исто*, стр. 3.

једноставно није било места. Такође, било какве намере да ССРНЈ постепено прерасте у делотворну политичку организацију, па и алтернативу, сасечене су у корену а његова улога сведена је, као и раније Народног фронта, на "декорацију" у политичком животу.

Разлоге за такве ставове Тито је, поред осталог, образложио и угроженошћу руководеће улоге комуниста у изградњи друштва. То је саопштио у упозоравајућој форми, са драматичним, па чак и фаталистичким тоновима: "Има људи који сматрају да је сада мало више слободе и дају себи за право да раде оно што комуниста не може да ради. Ја мислим да је до тога дошло зато што многим комунистима није јасно шта је демократија, али је то омогућило у широкој размјери да малограђанштина поново почиње да се диже и да реакција такође дигне главу, мислећи да ће моћи и да сврши са нама. Тога има на разним пољима, тога има и у литератури, тога има и у раду цркве... На разним мјестима и данас имате појаве да се већ дрско гледа комунисти у очи и каже: 'Свршено је са вашом командом' ". Зато је јасно упозорио да "ако СКЈ не мобилише своје чланове и не онемогући оне комунисте који праве збрку и сметњу нормалном развоју цјелокупног нашег друштвеног живота, онда ћемо ми слабо проћи".¹⁸²

Тито је, дакле, у уводној речи изнео суштину својих намера. Кардељ је у свом излагању то само опширније и детаљније објаснио и систематично изложио.¹⁸³ Тако је у оквиру "идејних и политичких проблема СКЈ" Кардељ прецизно дефинисао негативне појаве, њихово манифестовање и друштвено-политичке последице које изазивају, кроз чије планирано неутралисање се практично најављивала нова платформа унутрашње политике.

Најпре, важно је било указати на "погрешно" схватање одлука Шестог конгреса, које је за последицу имало идејну дезоријентацију, одбацивање одговорности и попуштање у дисциплини, извршавању задатака и борби против антисоцијалистичких снага: "Нарочито би требало да истакнемо да многи комунисти на одговорном положају нису разумели одлуке VI конгреса, нити су разумели суштину процеса који настају код нас на бази нових социјалистичких односа који су код нас створени. Отуда долази до појаве извесне дезоријентације у Савезу комуниста – јер једни мисле да те одлуке које је VI конгрес донео мање-више комунисте ослобађају од одговорности за развој социјализма, да ће се социјализам развијати аутоматски и да не треба улагати већу енергију за упућивање наших људи у тај процес развоја социјализма, да комунисти

¹⁸² Исто, стр. 4.

¹⁸³ Целокупно Кардељево излагање видети: Исто, стр. 7-48.

више нису дужни да се туку са антисоцијалистичким појавама, да они не могу да угрозе нас на нашем путу социјалистичке изградње".¹⁸⁴

У склопу борбе против "негативних тенденција" посебно се истицала потреба за сузбијањем идејне противуречности, као "двоструке опасности" која је претила како од нових појава тако и од старих "превазиђених" схватања, као и за општим "завођењем реда" у СКЈ. Под идејном противуречношћу се подразумевало свако упрошћено и једнодимензионално тумачење одлука Шестог конгреса, било у "либералном" или "конзервативном" смислу. Насупрот томе, афирмисала се нека врста "средњег решења", односно умереног и прилагођеног схватања реформских напора. На једном месту у свом излагању на Пленуму, Кардељ је, на примеру односа СКЈ и ССРНЈ, ту врсту "противречја" објаснио овако: "У самим организацијама Савеза комуниста води се опширна дискусија шта је садржина рада Савеза комуниста, а шта садржина рада Социјалистичког савеза радног народа. И, једни мисле да се после VI конгреса Савез комуниста Југославије претворио у неки дискутантски клуб и да ту не треба ништа друго него дискутовати о неким апстрактним темама марскизма-лењинизма, а други, опет мисле да се, уствари, није ништа изменило и да је довољно преселити апарат партиског комитета у комитет Социјалистичког савеза радног народа са истим људима и методама рада и посао ће ићи као раније".¹⁸⁵

Међутим, пошто је било очигледно да нова политичка оријентација у многим сегментима одражава радикални отклон од доскорашње праксе, логично се наметало питање да ли су такве одлуке у складу са нормативно важећим политичким курсом Партије. Из тог разлога, како би се што снажније подвукла легитимност позиције нове политике, требало је посебно нагласити оправданост одржавања Шестог конгреса, исправност његових одлука и приврженост његовој "линији", као и указати на дубљи корен негативних појава са којима се СКЈ суочава. Другим речима, одлуке Шестог

¹⁸⁴ Исто, стр. 7.

¹⁸⁵ Исто, стр. 8. Прихватање "либералнијих" погледа обично се представљало као опасни дефетизам, док се заступање "конзервативнијег" станивишта карактерисало као стара бирократска злоупотреба власти, али првенствено на нижим нивоима, као локална појава. По том питању Кардељ је још приметио: "Наша борба против тих разних метода, командантских метода, тумачи се код неких комуниста на такав начин, да комунисти уопште не треба да имају никакав став у томе погледу и да комунисти не треба да се боре за те своје ставове. Они на тај начин пуштају реакционарне елементе, извесне заостале елементе, као и оне које уносе туђе и антисоцијалистичке тенденције у наш живот, да продиру и утичу на масе, а да, с друге стране, комунисти ћуте и сматрају да је демократски да ћуте, а да ови други говоре и васпитавају масе у антисоцијалистичком смислу. С друге стране, постоје извесне тенденције у срезовима, фабрикама и на другим местима. Постоје неке уске групе или групице, наиме оно што је било пре код комитета, то се преселило у Социјалистички савез или у фабрику око директора, где се покатакд стварају мале групице које командују људима онако као што су и раније командовали" (Исто).

конгреса је, једноставно, требало изнова протумачити, прогласити их сагласним новој политици, а чланству то подробно објаснити. Тако је Кардељ напоменуо: "Нама само уствари изгледа данас као да су ове појаве дезоријентације настале као резултат неке нејасноће која је настала после VI конгреса СКЈ. То је уствари једна сасвим крива претстава. Са тим тешкоћама које данас имамо у редовима комуниста ми се срећемо већ дуже времена. Те тешкоће су настале давно, пре VI конгреса, и циљ је био VI конгреса СКЈ управо да онемогући, односно да отстрани те појаве, да да раду комуниста један нов правац за то, да се Савез комуниста снађе у новим условима. Међутим, проблем није у VI конгресу СКЈ, проблем је у томе да одлуке VI конгреса СКЈ нису биле довољно схваћене у нашим партиским редовима у том правцу да би олакшале онај прелом који треба учинити у нашем политичком раду".¹⁸⁶

Унутрашња политичка стабилност одређена је као важан приоритет у наредном периоду, па је Кардељ указао на потребу за јаким, централизованом и јединственом партијом, чија ће руководећа улога као и раније бити неприкосновена, а структура непромењена. На тај начин се слала јасна порука да је стаљинистичка прошлост југословенских комуниста још увек присутна, највише кроз постојање партије устаљене на старим принципима, да су прокламоване промене "козметичке", а начин деловања, као нужан облик политичке праксе за очување револуционарних тековина, остао исти. Од тога су, према Кардељу, зависили напори југословенског руководства у борби против негативних појава: "Та борба може бити успешна само у случају ако Савез комуниста Југославије буде таква организација која је од врха до доле идејно јединствена и тако постављена у Социјалистичком савезу и свим масовним организацијама да буде тај унутрашњи и политички и идејни мотор социјалистичког развика".¹⁸⁷ Тиме је недвосмислено поручено да Савез комуниста Југославије није постао никакав "савез", односно нова, реформисана, демократска и децентрализована политичка организација, са осетно смањеним политичким утицајем на живот у земљи, него и даље остао ригидна, монолитна, идејно униформна и политички централизована "партија", са чврсто установљеном хијерархијом и неприкосновеним вођом.

Недовољни утицај СКЈ огледао се, по Кардељу, у раширеној аполитичности и идеолошкој неактивности комуниста у разним друштвеним областима (политичким, привредним, просветним, културним) и организацијама и институцијама, где је дошло

¹⁸⁶ Исто, стр. 10.

¹⁸⁷ Исто, стр. 20.

до појаве ускостручних интереса, партикуларизма, локализма, економског егоизма, одсуства "хуманистичких вредности" итд. Појачани шири друштвени утицај СКЈ је због тога истицан као основни политички "регулатор" односа на разним нивоима друштва. У складу са тим пројектована је и његова друштвена улога. "На крају крајева, зашто ми имамо СКЈ?", питао се Кардељ додајући: "То није нека федерација људи који само мисле по прилици једнако. Ако се ради о томе, ту је ССРНЈ, а СКЈ је једна борбена, идејно-борбена организација, у којој чланови, комунисти, треба да буду активни у масама, јер иначе она нема свога смисла. Једина функција СКЈ јесте у томе да он своју социјалистичку свест уноси у масе. Кад он то радио, он је извршио свој историски задатак. СКЈ ће у моменту кад та социјалистичка свест буде у масама живо усидрена, да почне механички, аутоматски да дејствује преко разних форми. Али то је још далека будућност и то ми никада нећемо постићи ако СКЈ и те како активан у масама, ако сви до последњег комунисте не гледамо на сваки проблем са политичког становишта".¹⁸⁸

Тако и проблем јавне критике, као легитимног вида испољавања демократског права слободе мишљења, није схватан конструктивно у смислу доприноса јачању начела унутарпартијских демократских односа, већ је на њега гледано, пре свега, из угла прагматичне политике и интереса у датом тренутку. По том питању Кардељ је напоменуо: "Једном речју, кад критикујемо, кад анализирамо нашу ситуацију, ми треба да гледамо да те ствари износимо на такав начин, да критикујући не слабимо себе, већ, напротив, јачамо".¹⁸⁹ С тим у вези такође је, као још увек присутна, истицана опасност од остатака старог система, па се критици девијација социјализма претпостављала критика "буржоаских" појава, као недовољно присутна пракса, на шта је Кардељ посебно скретао пажњу: "А, друго је, по мом мишљењу, питање где би комунисти требало и те како да буду оштрији у својој критици. Наиме, тамо где би комунисти требало да иступају против разних капиталистичких тенденција, против тенденција које су усмерене против социјализма, тамо они мало критикују. Тамо те критике нема,

¹⁸⁸ Исто, стр. 17-18.

¹⁸⁹ Исто, стр. 25; Такође, у условима критике "старе праксе" посебна се пажња полагала на политички аспект важности очувања основног континуитета у методу рада, како би се избегли приговори на рачун доследности, па је Кардељ с тим у вези наглашавао: "Ми сада критикујемо прошлу годину на све могуће начине, а по мом мишљењу критикујемо често пута на такав начин да директно сечемо грану на којој седимо. На крају крајева, да ова или она ствар није добра за садашње прилике из ранијих година што смо радили, то је у реду. То ћемо да критикујемо, односно остатке старог система. Али, истовремено проглашавати да су те ствари из прошлости биле просто грешке, да је то просто једна забуна, да су то заблуде једне Партије и социјализма, то је у првом реду политички крајње штетно, јер ће нам масе рећи – Па добро, кад сте седам година правили глупости, како можемо да вам верујемо да ћете одје дном постати паметни. А, друго, то није истина. Када се дискутује о тим стварима, врло лако је говорити са данашње перспективе, али треба гледати на ствари из оних услова". (Исто, стр. 23-24).

односно нема је довољно. А, када је има, онда је примитивна, онда је слаба и долази често пута од неких других људи".¹⁹⁰

Одлука у правцу темељног ревидирања реформске политике Шестог конгреса била је дефинитивна, а кораци у њеном спровођењу суштински већ испланирани. Због опасности, које су представљене као неалармантне али потенцијално врло претеће, посебно у идеолошкој сфери (што је, пак, у условима промењене спољнополитичке ситуације и односа према СССР-у, пре свега, подстицало штетне утицаје са Запада), у оквиру плана активности на спречавању њихових последица указано је не само на одлучно заустављање процеса демократизације већ и на ревитализацију старих метода и праксе. Учесницима Пленума је то требало без устручавања саопштити, па је Кардељ (уз Титово секундирање) с тим у вези рекао следеће: "Међутим, објективна ситуација у којој живимо, она сама продуцира и продуцираће негативне тенденције против којих треба да заостримо борбу, а те тенденције нису такве да су нас морале бацити у неку панику или страх, али оне могу да постану опасне ако се против њих не поведе оштра борба, нарочито у том смислу што оне имају утицаја на идеолошки лик комуниста. Сем тога, оне су опасне, нарочито са две стране: прво, јер се на то копчају стране акције. Ми, на пример, имамо сада ванредну организацију америчке и енглеске, а нарочито америчке пропаганде у Југославији. Али, овакво стање, овакав аполитизам комуниста је створен зато што се комунисти против такве пропаганде нису борили... Друга је ствар то, ако ми нећемо политичким средствима бити у стању да тучемо такве појаве, које ће се, разумљиво, одразити на такав начин да ћемо бити присиљени да јачамо разне административне и бирократске органе, те ћемо се наћи на оном путу кога смо хтели да избегнемо... Тако стоје ствари. Савез комуниста о томе треба да размисли и да, усвајајући нашу линију VI конгреса, свуда продире и истовремено ликвидира овакве и сличне појаве".¹⁹¹

Дакле, Тито и Кардељ су у својим иступањима на Другом пленуму ЦК СКЈ, јуна 1953, јасно означили правац нове политике југословенског руководства. Био је то правац који је, како је већ наведено, Јосип Броз Тито, у месецима пре Пленума, лично детаљно осмислио и разрадио. Основне поставке ове политике односиле су се на следеће: промена политике према СССР-у, сузбијање западних утицаја, ограничавање слободе мишљења, снажење централизације државне управе и појачана партијска

¹⁹⁰ Исто, стр. 25.

¹⁹¹ Исто, стр. 25-26.

идеолошка и политичка контрола (што је у основи значило јачање бирократизације), јачање монолитности СКЈ и латентна најавна политичких обрачуна с онима који нови "курс" не прихватају. На тим позицијама су више или мање иступали и остали учесници Другог пленума, шаљући поруку о једногласном прихватању новог правца.¹⁹² Све је то Ђилас био приморан да слуша седећи поред Тита. А затим је, у току дискусије, и он добио реч.

У свим ситуацијама у којима је износио сећања на Други пленум Ђилас је своје иступање доследно описивао као неодлучно, недоречено и конфузно. "С једне стране, бранио сам исте, или сличне ставове које је бранио Тито и неки другови, а с друге стране у неким питањима сам иступао демократски. Био сам у дилеми", сећа се Ђилас.¹⁹³ Разлог за такву неодлучност, иначе њему несвојственоу, Ђилас пребацује на чињеницу да је подлегао атмосфери и општем духу који је наметао Тито. То би требало да значи да Ђилас није очекивао промене (или бар не у тако радикалном виду) које су на Пленуму обзнањене а још мање био упућен у детаље Титових намера, без обзира што је, извесно, био свестан промене Титовог политичког расположења после Стаљинове смрти. Због тога је на Пленуму иступио, у најмању руку, неприпремљено.

Ђиласов говор није био дуг и углавном се дотицао изнетих ставова претходних говорника. Из онога што је изречено, може се запазити да Ђилас не само што је у наступу одавао неодлучност и конфузност, већ и да је потпуно подлегао атмосфери коју су Тито и Кардељ диктирали.¹⁹⁴ Готово сваку своју поставку или примедбу настојао је да помири са Титовим и Кардељевим погледима, да би им на концу у свему повлађивао понављајући њихове ставове. Тако је Ђилас критиковао снажење тржишно-економског менталитета у односу на идеолошки, "малограђанско" схватање демократије на рачун партијске дисциплине и јединства, одсуство критике антисоцијалистичких појава и

¹⁹² Изузетак би могао бити Владимир Дедијер, чији начин наступа, како се чини, није био потпуно у духу нове политике, али су на крају и његови ставови били у сагласности са Титовим и Кардељевим. Дедијер је говорио о штампи и слободи писања. (видети: *Исто*, стр. 61-64).

¹⁹³ М. Ђорговић, *n. d.*, стр. 26.

¹⁹⁴ Чини се да је Ђилас испрва имао намеру да са Титовим и Кардељевим ставовима уђе у полемику, али га је Тито на самом почетку нагло прекинуо, јасно му стављајући до знања одлучност својих намера. Наиме, када је добио реч, Ђилас је опрезно отпочео констатацијом: "Некако почињемо са стварима које су изгледа изашле из моде. Мислим да морамо самокритички да се осврнемо у дискусији". У том тренутку Тито га је пресекао речима: "Ја мислим да нема никог који није осетио по глави". Након тога Ђилас наставља помирљивим тоном. (АЈ, ЦК СКЈ, II/10, *Други пленум ЦК СКЈ, 16. и 17. јун 1953 (стенографске белешке)*, стр. 74). На тај начин Тито је Ђиласа у старту политички "разоружао", поручујући му да за било какву озбиљнију расправу нема места, да је дотадашњој пракси дошао крај и да на сцену ступају стари, проверени методи, односно да су циљеви унапред јасно постављени, а самим тим и правац у ком ће се Пленум кретати, као и Ђиласов положај и улога у њему.

снага, деловање појединаца у корист ширења западних утицаја и сервилност према Западу, док је подржавао унутрашњу дисциплину у партији, политичко-идеолошку селекцију и јачање централизма. Ћиласова мисао текла је несигурно, док му је анализа одређених проблема била највећим делом уопштена и често неповезана, а понекад и прилично неразумљива. У појединим тренуцима може се приметити његова воља за критиком, али би свако постављено питање брзо било сведено на закључак "сагласан" са Титовим ставовима. У вези са његовим већ формираним и познатим критичким тезама, Ћилас готово да ништа није рекао. Потпуно је, на пример, изостала критика бирократских појава, а о било каквој критици централне власти, улоге вође и партијског утицаја није било ни говора. Евентуалне назнаке или пак намере (уколико их је уопште било) у том правцу не могу се оценити као неки садржајнији критички приступ. Укратко, Ћиласов наступ у целини одавао је утисак потпуне политичке капитулације пред моћним Титовим ауторитетом.¹⁹⁵

Други пленум ЦК СКЈ, јуна 1953, представљао је важну прекретницу не само у политичкој биографији Милована Ћиласа, већ и у историји социјалистичке Југославије 50-их година. Њиме је заустављен процес демократских реформи и либерализације друштвено-политичког система и најављена промена државне политике према СССР-у. Другим речима, за Југославију је наступио период стабилизације спољнополитичког положаја, који је истовремено значао и учвршћивање унутрашње политичке власти државно-партијског руководства и бирократско-централистичког система на којем је она почивала.¹⁹⁶ У том контексту, за Милована Ћиласа овај догађај био је последња важна прекретница пре пада са власти. Његово дотадашње активно учешће у критици СССР-а, а посредно и бирократских појава у југословенском систему, није се уклапало у нове политичке планове руководства, па је с тога таква ситуација изнуђивала и промењену политичку позицију. На Пленуму је постало јасно да Ћиласови погледи не уживају Титову подршку, да је за Ћиласа наступила одређена врста политичке

¹⁹⁵ Видети: *Исто*, стр. 74-82.

¹⁹⁶ Постоје и мишљења да Други пленум СКЈ из 1953. јесте представљао важан заокрет, али да није нудио нову политичку алтернативу. По Драгутину Лековићу, аутору који догађаје посматра са марксистичких социо-филозофских позиција, овај догађај је представљао само политички прелазак из једне крајности у другу (које су у ово време симболизовали Тито и Ћилас): "Ако је VI конгрес, под доминантним Ћиласовим ангажовањем, великим дијелом скренуо са марксистичке платформе и запао у једностраности ревизионизма и либерализма, Брионски пленум је, под искључивим Титовим инсистирањем, запао у другу крајност – јачања улоге партије без уважавања рационалних Ћиласових идеја, ставова и предлога.

Тако се политички живот у земљи, умјесто позитивног превладавања датих слабости, вртио из једне крајности у другу. Другачије речено, политички живот Југославије и даље је остајао без адекватне алтернативе". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 297).

изоляции и да је, бивајући неприпремљен и стављен у ситуацију избора, Ђилас одлучио да политички "капитулира" и подлегне пред Титовим ауторитетом. У том тренутку, Титу је то било вероватно довољно као услов за обезбеђивање јавног политичког јединства у СКЈ.¹⁹⁷

Међутим, и поред тога што је наведена ситуација изгледала као Ђиласово узмицање пред Титом и признавање пораза своје политике, Други пленум ЦК СКЈ то ипак није представљао. Ускоро ће се показати да је за Ђиласа Пленум био политичка прекретница у правом смислу те речи, али у сасвим другом правцу од онога који се могао очекивати из његовог наступа. Оправдано се може закључити да је Ђилас тада био стављен пред пресудан избор: или наставити са дотадашњим идејама или се повинovati, покајати и прихватити ревизију реформске политике Шестог конгреса, коју су заговарали Тито и Кардељ. С обзиром на измењене околности, постало је сасвим јасно да више није била могућа никаква врста компромиса, као током претходних неколико година. Ђилас се, како смо показали, није баш отворено покајао на Пленуму, али није показао ни намеру да брани своје идеје. Тачније, може се рећи да је показао знатну неодлучност, пре свега у неспретној намери да помири своја са Титовим гледиштима, што је присутнима могло изгледати као потпуно узмицање, лична "капитулација" и спремност да се напусте дотадашњи ставови. Међутим, већ крајем лета постаће јасно да Ђилас не само да неће напустити своја становишта, већ ће прећи у још снажнију, експлицитнију и садржајнију критику државно-партијског система и политичке праксе руководства СКЈ. Код Ђиласа ће таква делатност током јесени довести до коначног формирања, уобличавања и отвореног манифестовања нових погледа и политичког концепта који ће неминовно водити ка сукобу са остатком руководства.

Ђиласов коначни прелом у правцу одлуке да настави са критиком девијација југословенског друштвено-политичког система, упркос промени општег политичког курса југословенског руководства, догодио се између јуна и августа 1953. године. У

¹⁹⁷ Такву претпоставку износи и Ђилас у мемоарима: "Изгледа да је Тито био задовољан II пленумом. Јер кад смо се 1. августа сусрели крај Срба, на реци Уни, шалио се са мном што сам преноћио у сену... Ја сам ручао код Тита, он ме звао и да га пратим. Можда је тад већ било неке хладноће, неке тврдоће у односима. Али је њу било тешко уочити, с обзиром на то да је Тито, и у најсрдацијим ситуацијама, задржавао одстојање с најближим друговима. Тако се можда појачало моје надање у неокрњеност другарских односа, али није зауставило формирање мојих 'јеретичких' погледа". (М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 264).

мемоарима Ђилас тврди да се на ту одлуку решио одмах после завршетка Другог пленума, и то док се још налазио на Брионима. Своја размишљања саопштио је тада, у једном неформалном разговору, и Кардељу: "На повратку с Пленума, отвореним колима, предложио сам Кардељу да пођемо на пецање пастрмки на реци Гацки у Лици. Био је топао летњи дан и док смо се успињали уз серпентине изнад Сења, у једном тренутку сам му изјавио – да нећу моћи да подупрем ту нову, 'брионску' линију. Кардељ ми је – с неком потишћеношћу у погледу – рекао да претерујем, па смо ућутали... Пецање пастрмки је разрадовало Кардеља, било је врло успешно, већ и због тога што смо пецали у резервату, а не у отвореној реци. А ја сам већ мозгао о оном што се збило на Брионима, о оном што сам и не хотећи рекао Кардељу..."¹⁹⁸

Своја уверења по питању неминовности наставка демократизације и реформског курса Ђилас је изрекао већ недељу дана након Пленума, у разговору са француским новинаром Жаном Русом, 24. јуна 1953. Том приликом Ђилас је уверавао саговорника у присутност диференцијације међу комунистима у правцу идеолошког прочишћавања Партије, смањивања чланства (одбацивања већег броја бирократизованих чланова у корист мањег броја али идеолошки изграђених и искрених припадника идеје), као и пребацивање великог степена одговорности на ССРНЈ.¹⁹⁹ Такође је тврдио да ће "форме деспотије", које објективно постоје, временом природно нестати,²⁰⁰ да комунисти "не граде социјализам" већ дају само "идејно вођство" и да ће демократски облици политичке борбе временом преовладати над "јаким апаратом" и његовим утицајем.²⁰¹

¹⁹⁸ *Isto*, str. 263-264.

¹⁹⁹ На Русово питање о односима комуниста и "грађана не-комуниста" Ђилас је одговорио да "развитак иде у два правца. Постоји диференцијација самих комуниста – оних који су из најидеалнијих побуда и оних који су захваљујући претходном бирократском развоју, очекујући привилегије, ушли у КП. Та борба ће се завршити тако што ће остати у земљи релативно мали број комуниста. Остаће људи који су идеолошки чисти, који су из идеолошких побуда комунисти, идеалисти у моралном погледу. И тиме ће доћи до израза ова друга тенденција – смањивање разлика између комуниста и некомуниста и изражаваће се у све већој масовности ССРНЈ. Ово изгледа противречно – мали број комуниста и брисање разлика између комуниста и обичних грађана, али то излази из објективног развоја. У стварности то је јасно и логично. С једне стране смањивање разлика, с друге стране један невелики број комуниста. Сем тога код нас комунисти више немају економску моћ, није више све концентрисано у њиховим рукама". (АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-32, *Забелешка о разговору Милована Ђиласа са Жаном Русом, 24. јуна 1953. године*, стр. 1).

²⁰⁰ "... Има форми деспотије у политичком животу, у суду, али ако се економија промијенила, ово ће само по себи пропасти, форме деспотије морају пропасти, оне су остаци. Ви можете у Југославији наћи остатке антидемократизма, они ће се више наћи у обичајима, него у структури. Све форме нису код нас најдемократскије..." (*Isto*).

²⁰¹ "Комунисти не граде социјализам. Они могу дати само идејно вођство, а социјализам граде обични људи. Ту мора да постоји јединство, ако нема јединства то може довести до опасности. Ја не знам је ли вам Кардељ рекао да ће многа питања која су карактеристична за политичку борбу у капитализму, нестати у Југославији. Политичка борба ће добити сасвим други карактер. Чак и КП као идеолошки фактор ће престати. Људи ће се тући око тога гдје ће добити паре. Људи ће се борити на питању новца за

"Ствар је у томе", подвлачио је Ђилас, "да омогућимо борбу мишљења и борбу на конкретним питањима и слободне групације на конкретним питањима. Ако имате све концентрисано у једном апарату, он се мора претворити у деспотски. То је неизбежно. Стари револуционари ће постати деспоти ако су приморани да рјешавају и питања (изостављено у оригиналу – прим. АМ). То не зависи од људске воље, него од објективних услова".²⁰² Овај разговор, дакле, као документ поуздано говори да се Ђилас након Пленума врло брзо "прибрао" и вратио на претходно изграђене позиције, што га је наредних месеци могло само учврстити у намери да настави са уобличавањем критичких ставова и јавним деловањем у том правцу.

Као догађај који је евентуално могао додатно утицати на овакву Ђиласову одлуку важно је споменути и посету истакнутог британског лабуристе Анојрина Бевана Југославији. Беван је са супругом стигао почетком августа, а за домаћина му је одређен Милован Ђилас. Познанство Бевана и Ђиласа трајало је више од две године, а датирало је од Ђиласове посете Великој Британији, јануара-фебруара 1951, током преговора о западној помоћи у наоружању Југославији. Исте године, на Ђиласов позив, Анојрин Беван и његова супруга Џени Ли, такође истакнути лабуристички представник, први пут су посетили Југославију. Колико се из оскудних извора може закључити, Беван и Ђилас су, изгледа, у овом периоду успоставили релативно близак политички, па чак и пријатељски однос.²⁰³ "Између Бевана и мене било је неке сродности у сагледавању кризе у коју западају и 'источни' комунизам и 'западна' социјалдемократија", пише Ђилас у својим мемоарима. "Обојица смо такође сматрали да у политици морају постојати моралне границе, премда политика сама по себи нити мора нити може бити морална. Те моралне границе се не поклапају с трагањем за истином и настојањем на истини, али нису ни потпуно од тога одвојене... Беван и Џени Ли су упорно, до краја, протестовали противу притиска нада мном – Беван је о томе покренуо и Социјалистичку интернационалу... Беванова смрт, 1960. године, док сам био у затвору, погодила ме је као губитак најближег пријатеља... код мене су се сродности у погледима увек мешале с личним наклоностима".²⁰⁴ Тешко је прецизно установити у којој мери је у периоду од 1951. до 1953. Беван идеолошки и политички утицао на

школе, болнице итд. Код нас има јаке борбе, али то није борба за или против социјализма, то су политичка питања, врло конкретна, али на класној бази". (*Исто*).

²⁰² *Исто*, стр. 1-2.

²⁰³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 376.

²⁰⁴ M. Đilas, *Vlast...*, str. 265.

Ћиласа.²⁰⁵ Сам Ћилас, и поред писања о постојању "сродности" у погледима по одређеним питањима, ипак одбацује могућност о Бевановом утицају на његове политичке ставове.²⁰⁶ Оптуживање Ћиласа да је пао под утицај Бевана, изнесено на Трећем пленуму СКЈ, 1954, приликом његовог смењивања, треба сагледати у контексту политичког обрачуна, па с тога и као једну од, у том тренутку, корисних "чињеница" за додатну политичку деградацију Ћиласове личности. Уосталом, и сам Тито се од тога ограддио у писму упућеном Бевану после Ћиласовог смењивања, када је Беван лично протестовао због наведених исказа о његовом "лошем утицају" на Ћиласове ставове.²⁰⁷

Међутим, не би требало потпуно искључити могућност да је Анојрин Беван у извесној мери, можда чак и без своје намере и Ћиласове жеље, ипак могао утицати на формирање појединих Ћиласових политичких погледа. Пре свега, треба имати у виду да је Беван важио за изузетно респектабилну политичку фигуру и неоспоран ауторитет у делу Лабуристичке партије, што му је омогућило активно и успешно опозиционо деловање у самој партији. То Беваново супротстављање званичном партијском вођству

²⁰⁵ Драгутин Лековић је мишљења да је Беван, поготову после сусрета у августу 1953, у знатној мери утицао на Ћиласа, који се у том тренутку налазио у стању колебања: "За време заједничких путовања и одмора Ћилас и Беван су несумњиво разговарали о социјалистичким земљама, политичким проблемима који у њима постоје и о начину демократизације тих земаља.

Пошто је Ћилас, под утицајем разочарања у курс Брионског пленума, још више сматрао да је социјалистичка демократија најважнија ствар, Беван је без тешкоћа *оснажио* Ћиласову демократску оријентацију и *подстакао* његову даљу еволуцију у том смислу". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 297-298).

²⁰⁶ М. Ћилас, *Vlast...*, str. 265.

²⁰⁷ У писму упућеном Титу, 1. фебруара 1954, Беван благим и пријатељским тоном коментарише наведени проблем, јасно и прецизно се оградајући од могућих политичких последица помињања његовог имена у датом контексту: "...Позната Вам је моја везаност за Владу и Милована. Стога ме веома погађа оно што их је снашло. Ништа што сам видео или чуо приликом моје посете Југославији у августу није наговештавало овако кобан развој догађаја. Напротив, однос између Вас и њих као и њихових најближих сарадника били су тако срдачни да ми је тешко поверовати у оно што ме сада новински извештаји из Југославије приморавају да прихватим...

Из неких примедба потеклих од људи из Ваше земље, који се налазе на високим положајима, схватио сам да се сматра да је под мојим лошим утицајем Милован формирао свој политички став, и да је наше пријатељство утицало на његово понашање. То се тешко може повезати са Ћиласовом робусном природом и уравнотеженошћу и ја то одбацујем као политичку контроверзу. Из два разлога не желим да улазим у природу те контроверзе. Прво, не желим да делујем као да сам крив за мешање у унутрашње ствари друге земље. А потом, када се временом ублажи лична страна овог питања, биће неопходно да неки од нас покушају да процене шта се догодило. Јер морате признати да смо ми бранили Југославију од оних који је клеветају и да смо самим тим укључени у сваку велику промену до које би могло доћи у њеној политици.

Други разлог је што се у самом свету ван граница Ваше земље створила нека смушена слика. Она је још више замућена због преводилачких тешкоћа и донекле неразумљивих хегеловског језика..."

Тито је након двадесетак дана Бевану, поред осталог, у писму јасно поручио следеће: "Током ове дискусије Ваше име је само једном поменуто и морам да изразим своје жаљење што је то добило публицитет, јер смо уверени да Ви нисте утицали на Ћиласа да крене путем који је изабрао, тј. путем анархизма, јер знамо да сте Ви реалан политички радник. Стога Вас молимо да то уопште не узимате к срцу". (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 378-379).

могло је бити инспирација и модел угледања и Ђиласу, у његовој све изразитијој и отворенијој тежњи ка слободном испољавању мошљења у југословенској Партији. На ову претпоставку нарочито указује Ђиласова одлука да јавно и одлучно настави са критичким оглашавањем управо непосредно после Беванове посете у августу 1953, када је имао прилику да, као домаћин, проведе доста времена у пријатељском и необавезном дружењу са гостима из Велике Британије.²⁰⁸ У том контексту, важно је узети у обзир и Кардељеву тврдњу да му је Ђилас у то време износио предлоге о формирању нове партије. Кардељ је наведене Ђиласове идеје директно повезивао са утицајем Анојрина Бевана.²⁰⁹

Тако Ђилас у својим мемоарима бележи да је одмах после одласка Бевана "прионуо на рад" у *Новој мисли*.²¹⁰ Резултат тог напора огледао се у опширном чланку "Почетак краја и почетка", који се појавио у августовском броју. Овај чланак представљао је Ђиласову прекретницу у коначној одлуци да настави са критиком без обзира на последице. Поред тога што је изнео беспоштедну критику постстаљинске совјетске стварности, што у датој ситуацији, спремности југословенског руководства на промену политике према Москви и нормализацију односа нимало није користило (о чему је већ било речи), Ђилас је велики део чланка посветио наставку оштре критике бирократских појава у друштвеним системима, тачније, природе бирократије као једне од основних полуга моћи владајућих слојева, што се пак косило са новим курсом у унутрашњој политици, чија се суштина односила на реуспостављање монолитности и јединства унутар СКЈ, односно учвршћивање власти.

²⁰⁸ Видети: М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 264-265; В. Дедијер, *Veliki buntovnik...*, стр. 76-77. и 103.

²⁰⁹ Наиме, Кардељ је у свом сећању које је поверио Дедијеру, рекао да је Ђилас 1953, под утицајем Бевана, покушавао да га наговори да оформе нову, "анти-Титовску", партију. Тако Дедијер бележи следеће Кардељеве речи: "У то време Беван је посетио нашу земљу. Ђилас је одржао с њим много састанака. Вероватно је Беван у великој мери утицао на Ђиласа, иако не директно, али му је неке идеје тутнуо у главу. Ђилас је размишљао о ономе што му је Беван говорио, и почео је давати предлоге о томе како би у Југославији требало створити лабуристичку партију. Ђилас је са овим предлозима дошао код мене и посвађали смо се. Рекао сам му да о нашем разговору нећу рећи ни речи Титу – иако би то требало да учиним – нити обавестити Политбиро, јер се надам да ће он одустати од таквих идеја. Ипак је после овог разговора Ђилас наставио да шири такве предлоге, тако да смо на крају морали о томе питању да расправљамо на Политбироу. Затим сам рекао да је Ђилас дошао да ме посети, али нисам изгубио наду да ће једног дана признати своје грешке. А кад бих написао оно што сам ти испричао нико ми не би веровао јер не постоје никакви записници о овом састанку".

Дедијер је, међутим, одлучно негирао Кардељеве тврдње о утицају Бевана на Ђиласа: "Што се тиче Бевана, ја мислим да је Ђилас више утицао на Бевана него Беван на њега. Ђилас није никакав социјалдемократ. Таква птица не постоји у Црној Гори. Он је просто напросто виолентан динарски тип". (В. Дедијер, *Veliki buntovnik...*, стр. 377; видети и: В. Дедијер, *Novi priloz...* knj 3, стр. 129).

²¹⁰ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 265.

У поменутом делу чланка, који је насловио "О природи бирократизма (и оног у СССР и сваког другог)",²¹¹ Ђилас је јасно показујући да нема намеру да одустане од својих критичких ставова, заправо најавио почетак политичког раскида са СКЈ.²¹² Оштро изведена анализа бирократских девијација, која је добрим делом представљала синтезу већ формираних ставова, ударала је на саму суштину моћи владајућег државно-партијског апарата, централну власт и позицију водеће личности. На тај начин, јасно је било да се Ђилас политички позиционирао насупрот осталом делу руководства и одлукама усвојеним на Другом пленуму. Ђилас је, дакле, потпуно свесно устао против заустављања демократског "тренда" и, како у једном од каснијих казивања каже: "Онда сам свесно ишао на исказивање свог мишљења иако сам осећао да се оно разликује од Титовог".²¹³

Оставши при тврдњи (на примеру СССР-а) да је бирократија "каста" а не "класа", Ђилас је изнео закључке о њеној вишеструкој штетности по социјалистичко друштво. Она је "најопаснија", али и "неминовна" историјска појава, зачета још у почетним фазама револуционарног преображаја друштва. Најизраженији вид добија управо у земљама где је већ изведена револуција.²¹⁴ Тако, по Ђиласу, бирократија, као "израз стихијних тенденција, тенденција очувања старог у новом", представља владајући слој са изразито паразитским карактеристикама, суштински јалов, непотребан, нелегитиман и узурпаторски, "слој који живи од тога што 'учи' друге да раде, што их нагони на то што, што управља њима... Слој који се више од ичега либи физичког рада, а и сваког творачког рада, коме нерад постаје култ и који мисли да је изгубљен сваки онај појединац и за себе и за друштво ако није организован, 'обухваћен', управљан... То је владавина која се одмах показује као веома скупа и расипничка, нерентабилна – како се то обично вели. Владавина која нема никаквог или веома краткотрајног моралног и

²¹¹ Видети: М. Ђилас, "Поčetак краја и почетка (или о догађајима у 'совјетској' сфери после Сталјнове смрти)", *Nova misao*, 8/1953, str. 173-193. (даље: М. Ђилас, "Поčetак краја...").

²¹² Тумачећи поруку наслова наведеног чланка и његову важност у датом тренутку као прекретнице за даљи ток Ђиласове политичке каријере, Драгутин Лековић пише: "Свој чланак Ђилас је не само *врло духовито* него и *сасвим* тачно насловио – 'Почетак краја', значи почетак радикалног киданја са Савезом комуниста Југославије, а 'почетак почетка' значи почетак формулисања *својственог* пута и потпуног идеолошког *осамостаљења* од СКЈ". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 299).

²¹³ М. Ђорговић, *n. d.*, str. 29.

²¹⁴ "Испољаване господства бирократије и бирократизма као апсурдности и бремена за друштво, убрзо постаје незадрживо у земљама у којима је извршена или се врши национализација капиталистичке својине, без обзира на то да ли је то обављено револуционарним или неким другим путем. У земљама гдје се одиграла револуција, бирократија добија највећи замањ, јер се појављује у замаскираном и друштву још нужном облику – као инструмент његове борбе против капитализма и капиталистичке класе, што је у почетку стварно и била, будући тада не само бирократским деспотом, него претежно организмом револуционарних маса". (М. Ђилас, "Поčetак краја..." str. 179).

историјског оправдања... За њу социјализам није одређена економска формација, него њена властита владавина".²¹⁵

По Ђиласу, специфичност бирократије огледа се у томе што "објективни процес отпочетка развија тенденцију силе независне од сваке класе и од друштва као цјелине. Тиме бирократизам одмах објективно постаје и сила која се супротставља читавом друштву". То бирократију чини "специфичним слојем", заснованом искључиво на политичким привилегијама.²¹⁶ Зато се у бирократском систему, пише Ђилас, "може успињати само помоћу важније улоге у политичком животу и политичкој борби, конкретно – положајем у владајућој политичкој групи, у владајућој политичкој партији". "Зашто и откуд то?," пита се даље Ђилас и закључује: "Зато што својина није више она снага која даје и добар живот и част и углед и славу, пошто она више није приватна. Све то сада може дати само власт, наслијеђено и стечено право управљања људима и њиховим добрима, а то је уствари политички однос, политичка акција".²¹⁷ С тога, од апсолутне управне моћи политичког апарата прети главна опасност по развој савременог социјалистичког друштва и социјалистичке демократије (онакве како је Ђилас схватао): "Управљање је остало не само као још нужни политички облик живота, него и као облик који може да се претвори у монополистичко угњетавање и експлоатацију људи. Укратко: из друштвене нужде, – ради политичке борбе против капитализма, – политички апарат се може претворити у апсолутног господара. Политичке организације и политички апарати, баш због тога што су извори власти, – која је остала као једини могући облик господства над људима, а тиме и пљачке људи, – неминовно су и главни извори тенденција ка бирократском монополистичком господству".²¹⁸

²¹⁵ *Isto*, str. 178-181.

²¹⁶ "Самим тим што није инструмент ниједне класе, него потиче из разних класа (уколико ове још постоје), а у сваком случају из разних слојева, професија итд., бирократија је специфичан слој, који не удружује одбрана истих облика својине и истог начина живота (што је типично за класе), него исти начин управљања, исти извор привилегија и паразитизма. Али сви бирократи нијесу једнако плаћени, немају иста права, исте привилегије, јер то зависи од хијерархијске љествице. Попети се што више на њој – то је циљ, то је универзални стимул, идеал и надахнуће. То и чини бирократију некомпактном и лабилном, пуном унутарњих супротности сваке врсте, па и супротности између бирократске сиротиње и велможа" (*Isto*, str. 183).

²¹⁷ "... Неко је питао: како се репродукује бирократска каста? Она у свој посвећени свијет припушта ограничени број нових, 'најпроверенијих', најоданијих (што само по себи ограничава број). А и број функција није неограничен. Тиме се она затвара у себе, иако не потпуно, а не репродукује по праву рођења, него посвећивањем нарочите врсте – пријемом у круг управљача". (*Isto*, str. 183-184).

²¹⁸ Детаљније, политичко функционисање бирократије Ђилас описује на следећи начин: "Бирократија се дијели на ресоре, на струке, сваки бирократа брани и 'посједује' свој сектор и свој срез или републику као неприкосновену зону, као 'лено', које досуше није дао никакав владар због вјерне дворске службе, а нити

Указујући на политички и идеолошки монопол бирократизма, Ђилас је посебно подвукао потребу бирократије за злоупотребом идеја, институција и ауторитета: "Бирократија тражи увијек вођу, неку централну фигуру или установу, која би је окупљала као 'социјалистичку' или неку другу цјелину према друштву... Уз оживљавање култа прошлости потребан јој је и култ 'вођа' и 'генија', разумије се не обичних, стварних, друштвених, националних, него стварних за касту, а фиктивних за нацију у друштво, таквих који ће и за њу саму стварати илузије да је баш она (држава!) главна сила, идеал друштва у борби за ослобођење од угњетавања и експлоатације. И зато нико као она не може лажном дреком, улизивањем и сличним да поквари и преокрене неку стварно добру и племениту намјеру".²¹⁹ Описујући је као отуђени слој, Ђилас бирократију директно супротставља слободи. За њега је бирократија апсолутна негација слободе у свим сегментима живота јер "нико тако не потцјењује људску слободу као бирократија". Бирократија доводи до кризе идеја, ставова и саме идеологије на коју се позива, јер "догматизира сваку теорију које се такне". Са јачањем њене моћи ствара се и посебна отуђена психологија њених припадника. "Пошто је", пише Ђилас, "узела на себе привилегиј да мисли и говори у име друштва, јер је већ у име њега почела да одређује на шта треба да се троше друштвена средства, за њу је такође природно и да интересе, жеље, навике друштва третира према својим интересима, жељама и навикама. За бирократу је нормално да своје мишљење третира као објективну реалност, као есенцију објективне реалности, као есенцију врховних и најдубљих интереса и мишљења друштва, радног народа, свог краја, установе и сличног. За њега је нормално да своје одлуке третира као одлуке друштва. Њему је природно и да му друштво дугује послушност, јер се 'жртвује' за њега". То бирократију доводи до "прецјењивања улоге њених сопствених идеја, до догматизовања идеја уопште, а код сваког појединца-бирократе изазива прецјењивање своје сопствене 'скромне' личности и улоге".²²⁰

је добијено на основу робног власништва (на појаци, у борби против конкурената), него искључиво 'личним' 'трудом' и 'знојем', практично-политичким и 'идејним' залагањем у оквиру касте и за њу и њене интересе. Отуд се не би могло закључити, – иако се поједине установе, реони и сл. Боре међусобно око привилегија, аико се важност појединих сектора и односи снаге у тој борби помјерају – да је полиција старија од партије, или привредна бирократија од војне и слично. Различите политичке струје групишу се и независно од сектора и области и међусобно боре и потискују, већ према томе шта која изражава – нове или старе бирократске тенденције (јер има и конзервативних и 'напредних' бирократских схватања). Обрачуни су кратки и без моралних 'ситнобуржоаских' и 'идеалистичких' скрупула. То је и природно, јер се боре остаци класних односа, голи паразити". (*Isto*, str. 184).

²¹⁹ *Isto*, str. 185.

²²⁰ *Isto*, str. 187.

Посебну пажњу Ђилас усмерава на анализу злоупотребе идеологије у корист јачања бирократског слоја стварањем професионалних идеолога-бирократа и с тим у вези потпуног идејног изопачење почетних племенитих намера.²²¹ Подложност утицају бирократије постаје временом свеprisутна кроз диктирање "правила игре", захватајући тако целокупну партијску и државну структуру и постајући нераскидивим делом бирократизованог система. "У крв и под кожу револуционара увлачи се бирократизам. Они који му се не подају, а нијесу нашли други, демократски и социјалистички пут, бивају згажени и деморалисани и постају немоћном жртвом побједничке бирократије", упозорава Ђилас.²²² Тако настаје посебан слој бирократа, професионалних политичара. Њихов настанак и развој Ђилас описује овако: "... професионални раднички политичари прије и у току борбе за власт (револуције), будући по свом духу и пракси примјером одрицања и пожртвовања, дакле нечег самог по себи супротног бирократизму, ипак крију у себи заметке бирократизма, и то самим тим што им је политика (дакле: вођење људи, управљање њима) једино занимање, што су се одрекли физичког рада или духовног рада који помаже подизање, усавршавање, олакшавање физичког рада... Слично стоји и с централизмом у партији, и централизмом свега у њеним рукама у револуцији. Али тада је тај и такав 'бирократизам' нешто што је друштву потребније од ичега, нешто без чега оно не може да се крене и преобрази. Сасвим је друкчије када друштво дође у фазу да може без, или бар без већег броја професионалних политичара, или без централизованог управљања. Тада су политички професионализам и централистичка улога партије (и државе) – извори бирократизма, извори сила које коче развитак друштва".²²³

Проблем у актуелној фази развоја социјалистичких односа Ђилас је видео, пре свега, у изразитом "противречју", карактеристичном стању у којем револуционарним тековинама, а нарочито "социјалистичкој демократији", прети двострука опасност: од још увек присутних поражених снага и од новостворених бирократских односа као реалне претње из сопствених редова. Зато је Ђилас упорно понављао своју већ познату

²²¹ Сурову злоупотребу и "експлоатацију" идеологије од стране бирократије, Ђилас описује речима: "И она (бирократија – прим. АМ) има потребу за проповједницима догматизираним идеологије, које плаћа и који уживају углед не мањи од негдашњих свештеника. Стварају се школе нових, 'материјалистичких' попова, (нпр. у СССР), њуди којима је исповедање идеологије једини посао. Бирократија се жестоко бори и за друштвени привилегиј управљања душом, свијешћу, јер се без тога не да управљати тијелом – радом људи. Све је то, уствари, наказа и изрођавање нечег што је некад било демократија, хуманизам, револуција, прогрес, напредни покрет, нова идеологија". (*Isto*, str. 187-188).

²²² *Isto*, str. 188.

²²³ *Isto*, str. 190.

и оформљену тезу да наведено стање "противречја" представља такорећи нужну и неминовну фазу у развоју социјалистичког друштва: "Чак и кад је најдемократскији, најреволуционарнији, досљедан социјализму и интересима радних маса, раднички покрет или партија морају се наћу, нарочито на власти, у противречном положају – између потребе за држањем, учвршћивањем власти због притиска класног непријатеља и опасности од повратка на старо – с једне и потребе за одрицањем од власти (ради даље демократизације, без које нема и не може бити социјализма и која је, уствари, израз стварног социјалистичког кретања) – с друге стране. С једне стране – учвршћење, с друге – одумирање (демократизација) власти. Већ само то противречје, које иначе није карактеристично ни за једну власничку класу или партију, показује како лако могу превагнути бирократске тенденције (услед неповољних услова за социјализам и демократију) и довести до стагнације социјалистичких односа у државнокапиталистичком облику, и како је, пак, веома сложен, фин и тежак посао свјесно гурање демократског и социјалистичког процеса".²²⁴ У складу с тим Ђилас констатује: "Кретање напријед упркос реченом противречном положају и баш у оквиру њега (учвршћење – одумирање власти), кретање из фазе у фазу без стагнације – у томе је данас социјалистичка досљедност, револуционарност, демократичност и политичка вјештина".²²⁵

По Ђиласовом мишљењу, решење датог "противречног" стања, условљеног сложеним али нормалним (закономерним) околностима једне фазе социјалистичког друштвеног развоја, лежи у некој врсти демократске институционалне регулације политичког живота, која би истовремено значила и доследан процес раскидања са старом праксом: "Није, дакле, проблем у томе да се бирократизам преконоћ укине, него да се друштво демократским институцијама осигура од његовог господства, да се омогући што несметанији демократски процес. А то значи да истински социјалиста мора кад дође на власт (а данас већ и кад није на власти) бити у сталној борби не само против класног непријатеља, него и против бирократизма, дакле – стално укидати власт, а тиме и самог себе... Можемо се како хоћемо и колико хоћемо вртјети око теоретских, а и практичних питања социјализма, државе, демократије и сличног, али увијек кад дођемо на питање одбране од бирократске или буржоаске опасности, та одбрана се открива или као гола фраза или као немоћ, ако је не прате демократске мјере

²²⁴ *Isto*, str. 191.

²²⁵ *Isto*, str. 192.

– и формалне и стварне (јер су неодвојиве једна од друге). Социјалистичка демократија је смртна опасност и за бирократију и за буржоазију".²²⁶ На крају, у напомени, Ђилас је отворено указао да наведени проблем важи и за југословенско друштво, поручивши следеће: "А сама чињеница да се, на примјер, ми у Југославији морамо борити за поштовање законитости, мјесто да се закони спроводе самим тим што су донешени, открива да наша демократија још није консолидована, открива дејство политичких и административних, уствари – бирократских фактора, мимо и упркос закона".²²⁷

Овим чланком Милован Ђилас је јасно указао у ком правцу ће бити усмерена његова критика, а тиме и политичка делатност. Био је то отворен став супротстављања новој, званично усвојеној партијској "линији", односно очувању стања бирократизације и друштвених девијација, што је тада по свој прилици морало изазвати и одређену забринутост у руководству. Наиме, ставовима изнесеним у Ђиласовом тексту озбиљно су биле доведене у питање поставке нове, тзв. "брионске", политике југословенског руководства, и то из пера једног од највиших партијских и државних функционера. Због тога би се дало претпоставити да то свакако није могло остати, не само незапажено осталим члановима најужег вођства, него и без извесних конкретних реаговања, у смислу евентуалних затворених консултација у кругу око Тита које су, разуме се, искључивале Ђиласа. Међутим, са те стране, реакције су у јавности изостале. Тако је Ђилас могао без препрека да настави да пише. По свему судећи, јединство СКЈ и руководства се у то време наметало као основни и најважнији политички приоритет. Владимир Дедијер у својим дневничким записима, почетком октобра, бележи Титову чврсту решеност да "нећемо да пуштамо власт из руку". Тада је одлучено и да Ђилас буде председник Савезне скупштине. Ђилас се са тим сложио, уз напомену да "у политици мора бити компромиса" и да је основно "да наш развитак иде напред".²²⁸ Ова Дедијерова кратка забелешка упућује на нови, највероватније и последњи, компромис између Тита и Ђиласа, који је требало да обезбеди, макар за јавност, јединство унутар руководства СКЈ, већ неповратно пољуљаног Ђиласовом решеношћу да не подржи "линију" Другог пленума и да настави са критичким писањем. На тај начин би се можда

²²⁶ *Isto*, str. 192-193.

²²⁷ *Isto*, str. 193.

²²⁸ Дедијерова забелешка 2. октобра 1953. гласи: "Био код Ђиде пред полазак у Словенију. Вели ми да се Стари не слаже да он и Бевц изађу из Извршног већа, иако је Бевц то најавио у свом говору пред Савезним одбором Социјалистичког савеза. Стари се већ раније био сложио с тиме. 'Нећемо да пуштамо власт из руку'. Ђидо треба да буде председник Скупштине.

'У политици мора бити компромиса', вели Ђидо. 'А основно је да наш развитак иде напред. Не смемо ићи испред свести маса' ". (V. Dedijer, *Novi priloz...* knj 3, str. 626).

могла објаснити једним делом чињеница да је Ђилас у наступајућим месецима могао несметано да настави са писањем и изношењем, све конкретнијих и отворенијих, критичких ставова.

Да је у том тренутку политичко јединство југословенског руководства било преко потребно, ускоро ће показати нови догађаји на спољнополитичком плану, који ће односе са Западом довести у нову кризу. У питању је била криза око Трста и "зоне А", која је односе између Италије и Југославије довела у врло сложену позицију. Ситуација је захтевала да у наредном периоду највећа пажња југословенског руководства буде усредсређена на овај проблем. У то време појавио се и први Ђиласов чланак у *Борби*, којим ће отпочети серија његових текстова критике друштвене стварности.

Чланци објављивани у *Борби* и *Новој мисли*, на јесен 1953. и почетком 1954, представљају посебно поглавље у политичкој биографији Милована Ђиласа.²²⁹ Гледано у целини, они представљају најуже "размеђе", односно конкретну и јасну прекретницу између владајућег и дисидентског периода. У политичком смислу, чланци представљају директну побуну и супротстављање новој званично усвојеној партијској "линији",²³⁰ док у идеолошком чине коначно уобличавање и сажимање најважнијих до тада формираних поставки, начела и ставова.²³¹ Ђилас је у *Борби*, од октобра 1953. до јануара 1954, објавио укупно осамнаест чланака, док је деветнаести био повучен из штампе. Према Ђиласовим сећањима иницијатива за писање чланака потекла је из листа *Политике*, јер се у том листу сматрало "да се нагомилало низ идеолошких проблема које би требало објаснити, формулисати на нов начин". "Ти чланци су замишљени", пише Ђилас, "– свакако по угледу на западне листове – да буду увек исте величине и на истом, репрезентативном месту. Али чим су за ту иницијативу дознали другови из 'Борбе', коју је тада уређивао Вељко Влаховић, побунили су се, истичући да

²²⁹ Видети: D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 306-342; В. Станић, *н. д.*, стр. 251-278.

²³⁰ Драгутин Лековић сматра да "Ђиласови чланци представљају нову фазу у његовом одвајању од Савеза комуниста и формирању властите политичке концепције. У тим чланцима, како је сам Ђилас истакао, постоји континуитет или *доследно* развијање његових ранијих идеја и ставова. Али у њима ће све више долазити до изражаја *дисконтинуитет* и *удаљавање* од Савеза комуниста Југославије, који ће се завршити драматичним идеолошким сукобима". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 307).

²³¹ Суштину Ђиласовог критичког идеолошког подухвата и уобличавања нових ставова Драгутин Лековић објашњава на следећи начин: "Послије глобалне критике Стаљина и совјетског друштвено-политичког система, Ђилас је прешао на разматрање богатог марксистичког наслеђа ради утврђивања његове валидности у новом времену и ради замјене застарјелих ставова новим, у ствари, својим властитим иновацијама. То су била питања односа опште марксистичке теорије и практичног класног покрета, коначних циљева и идеала покрета, државе прелазног периода, њеног одумирања, субјективног фактора, то јест адекватне форме политичке организације и дјеловања тога фактора, као и битних опасности за нову власт". (*Isto*, str. 306).

то треба да буде дужност 'Борбе', као партијског органа, пре него ичија друго. Повиновао сам се том захтеву, али пошто сам већ био обећао 'Политици', нађен је компромис – да Моша Пијаде пише за 'Политику'..."²³² Ако се узме у обзир наведено, чланци у *Борби* нису били унапред планирани као средство непосредног политичког деловања њиховог аутора. Њихово писање и објављивање су, наиме, били саставни део идеје потекле из редакција штампе, која је пак очигледно представљала део ширег контекста плана јавне теоретске разраде одлука Другог пленума СКЈ. У том смислу Ђилас је само искористио легално и легитимно понуђени оквир за изношење својих ставова. То наравно не мора да значи да он и без тога не би наставио да се критички оглашава на неки други начин или у другим штампаним гласилима, што више него довољно потврђује његов преломни чланак "Почетак краја и почетка", објављен у *Новој мисли*, којим је најавио свој дефинитивни разлаз са новом политиком Партије.²³³

За период од Другог до Трећег пленума СКЈ и за тему о којој говоримо важна су и три Ђиласова чланка објављена у *Новој мисли* у (од укупно десет колико их је у овом часопису објавио, међу којима смо о појединим већ говорили). То су: "Почетак краја и почетка", август 1953, "Источно небо", октобар 1953. и "Анатомија једног морала", јануар 1954. Прва два чланка, која недвосмислено показују Ђиласова уверења по кључним питањима спољнополитичке оријентације, већ су била предмет наше анализе, док ће о трећем више речи бити касније.

Први Ђиласов чланак у *Борби* појавио се у жеку тзв. "тршћанске кризе", 11. октобра 1953, под насловом "Нове садржине".²³⁴ "Загазили смо и ми и читав свијет у нову историјску епоху и повратка више нема. Ту, у њој, мора се борити и изборити", гласиле су прве реченице овога текста, које су врло јасно наглашавале преломну суштину Ђиласове одлуке по питању наставка критичке делатности и лишавале било каквих сумњи у његово повлачење или компромис.

Чланак "Нове садржине" носи у себи идеју сажетог излагања целине актуелне политичке ситуације. Кроз анализу датог стања, како глобалног тако и локалног и

²³² М. Ђилас, *Vlast...*, str. 268.

²³³ У вези са тим Ђилас накнадно размишља: "Да ли су моји чланци у 'Борби' случајност? Шта би било да није дошло до њих? Држим да би до отпора Тита и титоваца дошло и без тих чланака, мада можда месец-два касније. 'Нова мисао' и активност око ње били би више него довољни да покрену 'конзервативне', партијско-бирокарске силе. А ни ја већ нисам могао да се зауставим – писао бих и држао предавања, проповедао бих уверења која су ми се већ уврежила. Јер моје сазнање се већ није двоумило, макар ми све и не било јасно. Двоумила се, цепала моја психа, и моја етичност – тешко ми се било растати од другога с којима сам носио историјске одговорности и делио зло и добро". (*Isto*, str. 269).

²³⁴ М. Ђилас, "Нове садржине", *Борба*, 11. октобар 1953.

њихове условљености и повезаности, Ђилас нуди слику тренутних односа политичких снага у земљи. У суштини тих односа је, заправо, велико превирање, из чијег правилног разумевања би требало уочити и дати исправне одговре по питању даљег развоја "социјалистичке демократије".

Према Ђиласовом тумачењу, у ширим (глобалним) идеолошко-политичким оквирима велики значај домаћим актуелним превирањима даје сама ексклузивност југословенског случаја. "Нашим снагама и нашом мишљу бије се нова, невиђена битка и читав свијет као да без даха прати њен исход. Ако се макар једна – наша Револуција заврши у сјају нове демократије, тиме и опојна идеја Револуције може поново заблистати", сматра Ђилас.²³⁵ У таквим околностима, Ђилас уочава и издваја три основне "снаге" које се сучељавају у југословенској политичкој стварности: 1. *Капитализам и буржоазија*, као снага "предреволуционарне прошлости" која је, без обзира на свој историјски пораз, још увек присутна и која "добија моралну подршку са Запада". 2. *Бюрократизам и бюрократија*, које су "зачете у Револуцији", затим "набујали силином стихије на тлу социјализма" и које за револуцију данас представљају "њену унутарњу супротност". Укратко: "прошлост и садашњост". За ове снаге главна је "морална подршка са Истока". 3. *Социјализам и демократија*, који представљају најисправнију опцију, "снаге свјесне да социјализам и демократија иду заједно". Укратко: "садашњост и будућност". У односу на глобалне политичке снаге, за њих је "спонтана и махом резервисана морална подршка свијета од напредних снага".²³⁶

Наведено разврставање политичких снага представља основно полазиште у Ђиласовом поимању политичке стварности и заузимању позиција сопствене политичке оријентације. Наиме, Ђилас је прецизно идеолошки одредио "позитивне" и "негативне" снаге у односу на даљи развој југословенског социјалистичког друштва, и сходно томе рекло би се да код њега не постоје дилеме око приоритета у односу на политичку праксу коју би југословенско руководство требало да води.

Прве две друштврно-политичке групације су у Ђиласовој визури недвосмислено одређене као противничке, односно снаге против којих се треба борити. Међутим, ни оне не представљају подједнаку опасност, и међу њима постоји разлика у снази, позицији и подршци споља. "Капитализам и буржоазија" јесу противничке појаве, али оне у актуелном тренутку већим делом, ипак, припадају прошлости, јер представљају

²³⁵ Исто.

²³⁶ Исто.

историјски поражене снаге, чињеницом победе револуције. Самим тим представљају и знатно мању опасност. За Ђиласа далеко већу претњу представља "бироократизам", јер је он присутан и политички актуелан, са коренима у самој револуцији и процесу изградње социјалистичких односа. Другим речима, бироократија и бироократизам, добрим делом, представљају југословенску стварност, односно снагу на власти. Та снага је, како идеолошки тако и политички, део самог социјализма, односно једне његове фазе, за коју Ђилас сматра да је превазиђена, али не и лишена политичког утицаја.²³⁷ Самим тим, трећу снагу, "социјализам и демократију", Ђилас види као прогресивну и отворено је политички заступа. Наиме, он ту снагу првенствено супротставља "бироократизму" а тек потом "буржоазии". Моћ бироократизма огледа се у томе што, као најјача снага настала "на тлу које је рашчистила револуција", има иза себе још и "славну" прошлост и "драгоцјено" искуство, оличено пре свега у снажном систему СССР-а – "државном капитализму". Управо то искуство, како тврди Ђилас, недостаје "социјалистичкој демократији". Зато је овој опцији потребна снажна политичка подршка као један од кључних предуслова за деловање снага "социјалистичке демократије" у политичкој арени. Тако Ђилас закључује: "Она тек треба да докаже да може побједити. Али пошто устају двије стихије и двије свијести – буржоаска и бироократска, које се спонтано мире против социјалистичке демократије – ова може побједити само ако је и сама свјесна, то јест – и организована".²³⁸

Како Ђилас наглашава, у новој ситуацији међународна политика страних сила више не игра одлучујућу улогу у стратешкој подршци унутрашњим политичким снагама, буржоазии и бироократији, противним развоју "социјалистичке демократије". Постојећа моћ противничких снага заснива се, пре свега, на "слабостима демократских снага" у самој земљи, тако да су, у складу са том чињеницом, домаћи услови за демократизацију потпуно сазрели и Ђилас предвиђа општу и одлучну политичку активност у том правцу. Другим речима, услови у којима се југословенско друштво налази сазрели су и за отпочињање легалне и легитимне унутрашње политичке борбе. "Поље се рашчишћава, али – за битку", поручује Ђилас и додаје: "То су нове снаге, нови односи. Нова ситуација. Нове садржине. Тога досад (прије Револуције, у њој, непосредно послје ње) – није било... Ако свима није јасно, ако сасвим није зрело,

²³⁷ Бироократизам је, сматра Ђилас, "још нова, свјежа снага. И рађа се свакодневно из саме социјалистичке стварности, још недовољно – а кад ће бити довољно тога? – социјалистичке, демократске, још сасвим неочовјечене. Побједа над њим још није стварност". (Исто).

²³⁸ Исто.

уобличено – биће... Револуција се не може спасити својом прошлошћу. Револуција мора наћи нове идеје, нове облике, нове позиве, друкчије од ње саме, некадашње. Нов стил и језик". Грађење "социјалистичке демократије", односно демократизација политичких односа, по Ђиласу, задатак је нових генерација: "Нове генерације у хиљадама ступају у ту нову стварност. Оне не могу да праве Револуцију, јер она је рушење власти, поретка. За такво шта нема услова. Оне могу само да стварањем премашују славу и занос старијих другова. Без тог стварања и сама Револуција је за њих бремене, славна традиција, али не и – живот. Револуција се мора преобразити, ако хоће да буде угашена, – у демократију и социјализам, у нове хуманистичке односе. У стварање. То је њена будућност".²³⁹ Дакле, према Ђиласовом становишту, снажна потпора и афирмација "социјалистичке демократије" поставља се као апсолутни политички приоритет новог времена, што је пак морало да подразумева и постојање јасних предводника тих нових демократских процеса. И ту се, рекло би се, показују извесне конкретније назнаке Ђиласове политичке амбиције. Како Драгутин Лековић примећује: "У њему је, по свој прилици, изражена претензија да он буде идеолог и практични иницијатор тог демократског кретања".²⁴⁰

Ескалација "тршћанске кризе" донела је након недељу дана нови Ђиласов текст под насловом "Југославија", 18. октобра 1953.²⁴¹ Пошто је, због затегнутости ситуације и наведених догађања, највећи део пажње чланова југословенског руководства у овом тренутку био усмерен на спољнополитички терен, и поменути Ђиласов чланак настао је као прилог афирмацији југословенске независности и међународне посебности (о чему је већ било речи). У међувремену расписани су избори за Савезну скупштину, па је захукталост предизборне кампање такође обухватила и оштре говоре југословенских руководилаца поводом најновијих дешавања око Трста. Међу њима није заостајао ни Ђилас, који, пак, у својим говорима није пропуштао прилику да се осврне и на "социјалистичку демократију", свеукупни развој и афирмацију демократских односа у земљи и потребу за њиховим развојем. Такође треба поменути да су Ђиласови говори током јесење предизборне кампање 1953. готово увек били праћени снажним овацијама и одобравањем присутних.²⁴² Посебно оштра Ђиласова иступања долазила су до

²³⁹ Исто.

²⁴⁰ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 309.

²⁴¹ М. Ђилас, "Југославија", *Борба*, 18. октобар 1953.

²⁴² Ова чињеница показује да Ђилас у јавности није третиран ни по чему издвојено или са мање пажње и публицитета него остали чланови највишег руководства, без обзира на његово све јасније и читије

изражаја по питањима везаним за спољну политику (дешавања око Трста), али и у моментима залагања за подршку развоју демократског концепта у унутрашњем развоју. Међутим, у појединим случајевима Ђиласови говори о друштвеним проблемима умели су да поприме и знатно блажу форму од његових текстова који су истовремено периодично излазили у *Борби*. Ђилас у својим мемоарима ову чињеницу објашњава као последицу проистеклу делом из самоконтроле и потребе да, и поред великих разлика које су већ постојале у односу на друге руководиоце, уважи јавно устаљену форму изражавања и наступања, а делом и из сопствене свести о опасности изношења радикално критичких ставова, што је пак у појединим случајевима резултирало и ситним компромисима са појединим руководићим личностима око тема излагања на јавним скуповима и митинзима.²⁴³

У свом дотадашњем развоју критичког мишљења, Ђилас се у склопу критичких теза о функционисању разних аспеката политичког живота повремено дотицао и изборног система и улоге народних представника. Парламентарни избори као легитимни поступак учешћа грађана у демократском одлучивању били су тема Ђиласове критике већ 1951, приликом тадашње изборне кампање, када је дискретно упозоравао на системске проблеме сврсисходности начина бирања посланика. У току кампање 1953. Ђилас је добио нову прилику да, у објективно измењеној политичкој ситуацији, наново сажме и јавно изнесе своје мишљење о значају избора и улози посланика у политичком животу земље. То је урадио наредним чланком, "Мале изборне теме", који је у *Борби* освануо 25. октобра 1953.²⁴⁴

издвајање у смислу неприхватања политике Другог пленума. Видети извештаје са митинга у Пожаревцу, 17. октобра, и Титограду, 25. октобра (*Борба*, 18. и 26. октобар 1953).

²⁴³ Тако Ђилас о предизборним данима 1953. у мемоарима бележи: "Уз интензивно писање и рад у 'Новој мисли', ја сам стизао и да учествујем у изборној кампањи. Говорио сам на митингу у Титограду, где сам био кандидован. Одатле сам дојурио у Београд. А из Београда, јурнуо на митинг у Марибору. А из Марибора у Бања Луку... Говорио сам и на митингу у Пожаревцу: возио сам се тамо заједно с Ранковићевим замеником Светиславом Стефановићем – Ђећом, приметивши да ме од њега одвајају већ толико различита гледања, а поготову начин приступања проблемима, као да смо из две различите епохе ако не и из два различита света... У Титограду ме привлачила детињаста зловна жеља да слушаоцима довикнем – да ћу свакако бити изабран јер сам једини кандидат: уздржао сам се из поштовања према слушаоцима – према њиховој некривњи због учешћа у таквим, једнокандидатским изборима... Инсистирао сам на томе да не буде свечаног ручка у Пожаревцу, па смо ручали у стану градског комитета – без репрезентативних трошкова и помпе... Пре одласка у Марибор консултовао сам Кардеља о теми. Он ми је сугерисао да говорим о радничкој класи. Напосе о улози радничке класе у револуцији, јер се то потцењује. Прихватио сам сугестију – делом због догматског идентификовања 'историјске улоге' радничке класе с улогом комуниста, а делом због слутњи да могу ускоро бити оптужен за потцењивање радничке класе... А што сам у својим говорима оштро иступао против Запада – тршћанска криза је још била акутна, а већ сам слутио да могу, такође, бити оптужен и као присталица 'западне идеологије'..." (М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 271).

²⁴⁴ М. Ђилас, "Мале изборне теме", *Борба*, 25. октобар 1953.

Ћилас овим чланком није само проблематизовао општу слику карактера важећег изборног система, већ је кроз критику мана и недостатака поставио и важна политичка питања као што су, пре свега, дискретно, али јасно указивања на различито фокусирање његовог од политичких погледа осталог дела руководства, а потом и аналитичко преиспитивање друштвено-политичке улоге посланика, чиме је отворио питање функционисања једне од важних бирократизованих полуга политичке моћи власти Партије.

Једну од крупнијих разлика у политичкој оријентацији између њега и других чланова најужег руководства, Ћилас је подвукао већ на почетку текста, кроз третирање важности приоритета политичких питања у предизборним активностима. У својим сагледавањима Ћилас уочава две међузависне, али по тренутној важности ипак одвојене групе питања, "општа" и "конкретна". За разлику од "општих", којима је у кампањи, посебно од Тита и Кардеља, дато апсолутно првенство, Ћилас "конкретнијим" питањима даје извесну предност, скрећући пажњу на њихово постојање као дела друштвено-политичке реалности. Тако Ћилас, уз уважавање значаја "општих" питања, наглашава да би "у вези са изборима", морала "да се уоче и на изглед мала, жива питања, која и одређују њихову непосредну садржину, уз претпоставку да је у агитацији заступљено и оно опште (тековине Револуције, стварање независности, даља изградња и сл.)... Више има и треба да има конкретних питања. Остала су и она општа и добро је што су. Али се полако пуне новим паролама, облаче у ново рухо".²⁴⁵ У том смислу, по Ћиласу су "конкретна" питања од подједнаке важности као и она "општа", ма о којој ситуацији да је реч: "Јер чак и Трст, иако жижа свих питања – и општих и конкретних – не може да исцрпи 'мала', 'ситна' питања, од којих се уствари и састоји обични, свакодневни живот људи".²⁴⁶ Занемаривање "конкретних" питања, међутим, не зависи од ванредности значаја неког догађаја или ситуације, већ представља последицу устаљене праксе, па тако Ћилас подвлачи: "Ако се у овој изборној кампањи премало

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ Своју визију међузависности и хармоничности "општих" и "конкретних" питања, Ћилас је представио кроз идеализовани пример деловања посланика: "Посланик не може бити претставник само свог среза, него исто толико и читаве Југославије. У име среза он иступа пред цјелином, а у име цјелине иступа пред срезом. У скупштини – 'срескаш', у срезу Југословен. Ако је само човјек среза, 'наш човјек', онда се номинално срозава на јевтину демагогију и претвара у машину за интервенције и протекције. То је враћање назад, на буржоаске парламентарне облике, нприродне и неодрживе. Али ако не води рачуна о свом срезу, онда је шраф у некој апстрактној државној машини. То је стагнација, бирократизам" (Исто).

истичу 'свакодневна' питања, томе није разлог само Трст, који је као блесак муње 'погасио' све ситне свјетилке, него навике и схватања из ранијих периода".²⁴⁷

Питање стварне политичке улоге посланика, као директно бираних народних представника, Ђилас тесно повезује са питањем даљих развоја демократских односа. "Улога посланика била је претежно репрезентативна и формална, а претежно стварна била је улога апарата – партиског и управног (привредног и политичког). Сада се те улоге постепено мијењају, у чему се и испољава процес демократизације", наглашава Ђилас.²⁴⁸ Зато се појачана одговорност, улога и реалан утицај народних представника мора афирмисати, што се у суштини односи на већи степен слободе у политичким активностима и независности од партијско-управног бирократског система: "Бирачи, у условима какви се стварају, тражиће од посланика да буде контрола и заштита од самовоље локалног апарата... Будући посланик ће морати да буде политичка личност, активна и на терену и у скупштини".²⁴⁹ Ђилас због тога сматра врло важним да се, и поред непостојања доминантне свести о важности његових порука, "демократским тенденцијама, омогући да дођу до изражаја, конкретно да се омогући бирачима да стварно убудуће бирају посланике који се нијесу запарложили, који нијесу наметнути 'одозго', који се не кандидују искључиво по жељи и на основу субјективне оцјене форума".²⁵⁰

Пишући о политичкој улози народних посланика у новим околностима развоја "социјалистичке демократије", Ђилас велику пажњу поклања активној борби против девијација бирократског система, као основној дужности посланика у процесу демократизације. Његов закључак у том смислу је јасан и веома отворен: "Борба против протекционаштва и привилегија, против измишљених и незаслужених функција, откривање злоупотреба (не ситних, него оних крупних, које потичу из самог система), заштита законитости и законских права грађана, политичка контрола над апаратом итд. и тсл., – ситне, али велике и животне теме нашег садашњег и будућег живота, живота у социјалистичкој стварности, а не у 'социјалистичкој', 'антибирократској' фразеологији бирократа".

Очито је да Ђилас у својим ставовима по питању функционисања непосредне представничке демократије у социјализму, то јест у друштву какво је у том тренутку

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ Исто.

²⁴⁹ Исто.

²⁵⁰ Исто.

било југословенско, гаји наглашени идеализам у односу на реалне услове и могућности. Како Вељко Станић примећује: "Ћиласова интенција је била развијање специфичних нових облика демократије. Њена слабост је лежала у томе што се ослањала више на идеалистички однос који је захтевао од појединаца него на институционалне промене и предлоге".²⁵¹ Међутим, и тај идеалистички однос је озбиљно доводио у питање основни начин функционисања једног важног облика бирократске структуре система власти. Другим речима, ударено је врло снажно, јаким и јасним речима, сликовитим примерима без политичке и идеолошке фразеологије,²⁵² у главном партијском гласилу, усред предизборне кампање и од стране једног од највиших партијских руководилаца, по једној од најкрупнијих бирократских девијација политичког система и праксе – избора и улоге народног представничког тела.

Наредни Ћиласов чланак, "Нови облици" од 1. новембра 1953,²⁵³ био је посвећен афирмацији развоја неке врсте нестраначког социјалистичког плурализма, као новог облика политичке праксе, као и изградњи и неговању демократске политичке културе у социјалистичком друштву. Тачније, у Ћиласовој визури "нови облици" политичког деловања били су замишљени као пракса општег плурализма мишљења у социјализму.

Метафоричним наглашавањем потреба за налажењем новог "пута кроз живот", "специфичног" и "конкретног", Ћилас је снажно инсистирао на превазилажењу фазе бирократског социјализма и прелазак на политику јачања демократских односа у циљу очувања социјализма, а тиме посредно упућивао критику југословенском руководству и актуелној политици заустављања реформског курса. Сви услови за несметани развој демократизације по Ћиласу су већ остварени. Због тога је нови модел политичке праксе

²⁵¹ В. Станић, *н. д.*, стр. 267.

²⁵² Језик којим се Ћилас обраћао читаоцу био је у појединим моментима крајње једноставан, тако да је бирократске девијације илустровао на свима познатим примерима из реалног живота. Тако Ћилас пише: "Бирократизам, на примјер, умало што није укинуо принцип по коме људи према квалификацијама и способностима заузимају положај у администрацији, привреди и сл. А овај принцип је свакако демократски, и за њега се треба изборити. Бирократизам је такође и код нас, у нарочитој форми, до невјероватних размјера развио протекционаштво и злоупотребе. Протекције су 'нужне' за све и свашта: за стан, за намјештење, за премјештај, за стипендију, за пензију, за лијечење. 'Напишите ви само неколико ријечи', 'кад ви кажете', 'па ви ме знате', и сл. – веома су честе и, канда, понајчешће реченице између посјетиоца и функционера. Утврђено је, на примјер, да има на хиљаде неоправданих пензија, инвалида и сл, остварених путем протекција и злоупотреба. Фамозна два свједока који потписују све и свашта, не бојећи се одговорности (а зашто се не боје?), још увијек су најчешћи и најбољи пријатељи у овој земљи. У социјалном осигурању слично: расипања и злоупотребе на све стране, на милијарде... И све то у сиромашној, у неразвијеној земљи" (М. Ћилас, "Мале изборне теме", *Борба*, 25. октобар 1953).

²⁵³ М. Ћилас, "Нови облици", *Борба*, 1. новембар 1953.

од виталног значаја за даљи развој социјалистичког система и за "побједу демократије и социјализма".²⁵⁴

У политичкој реалности, то је, заправо, значило сазревање услова за преношење политичке борбе у социјалистички табор. Тако, поред снажног заступања важности политичке борбе за развој социјалистичке демократије, Ђилас, међутим, наглашава: "Но самом том борбом се читав проблем не исцрпљује, јер разлике мишљења, различити предлози и ставови по разним питањима, јављају се чак и унутар социјалистичких снага". Потом отворено и јасно констатује: "То већ нијесу старе свађе с буржоазијом. Не, то су 'свађе' унутар социјализма, на његовом тлу".²⁵⁵

Зрелост услова за демократизацију Ђилас образлаже чињеницом да су у друштву на разним нивоима и у различитим областима бројне "разлике у схватањима" већ увелико присутне. "Ништа рђаво", закључује Ђилас. "Па то и јесте оно што се зове социјалистичка демократија – слободна, отворена дискусија унутар социјалистичких снага. Значи ли то групе фракција и сл. унутар тих снага? Не би смјело ни требало, јер би враћало назад, помагало буржоазији и бирократизму. Социјалистичке снаге би морале и требале бити јединствене против таквих покушаја. Али и јединствене у настојањима да се изразе сва – социјалистичка, демократска – схватања. Да, рећи ће се, али социјалистичко, демократско – за дати моменат – може бити само једно. Свакако. Али до њега се данас може доћи само у слободној дискусији".²⁵⁶

Међутим, када Ђилас говори о "слободној дискусији" и општој афирмацији слободе мишљења и деловања, он нема у виду изградњу или обнову било каквог облика класичног вишестраначког парламентаризма. По њему: "Социјалистичке разлике нијесу стара свађа и туча с буржоазијом, па ни методи и облици дискусије не могу бити више као с њом. Све дискусије које су ичим мирисале на те старе облике (псовање, надувавање, подметање, цјепидлаштво, непотребна жестина, лична увријеђеност и сл.) оставиле су мучан утисак, без обзира на садржину. И доиста, треба сматрати да је једна од великих тековина демократизације што се придаје толико важности баш томе како

²⁵⁴ По том питању Ђилас подвлачи: "... како, чиме код нас садржине социјализам и демократија могу да живе и побједу. Није ријеч о оружју, него о начину његове употребе. Јер оружје је већ ту: национализована индустрија, раднички савјети, организована власт за одбрану поретка од незаконитих покушаја, све демократске друштвене организације, ипак повољан међународни положај, извјестан степен свијести и културе и – што је најважније – успон привреде, за коју се више не може рећи да је само колонијална. А кад је оружје ту, онда је употреба најважнија. Топ који не грми, сабља која не сијева – само су предмети одређеног облика, али не и стварни топ и стварна сабља, не и оно чему их је човјек намјенио" (*Исто*).

²⁵⁵ *Исто*.

²⁵⁶ *Исто*.

се дискутује".²⁵⁷ Ђиласова се идеја, рекло би се, више односи на слободну размену различитих мишљења, која би водила заједничком доприносу победи социјалистичке демократије. У складу са тим, Ђилас има у виду изградњу посебне врсте, ако би се тако могло рећи, конструктивног социјалистичког плурализма, односно политичке атмосфере лишене класичне парламентарне борбе за власт. "Само оваква унутарсоцијалистичка слобода, принципијелност, отвореност, другарство и сл., упркос разликама – само такви облици могу учинити социјалистичке снаге јединственим могућим у борби против старог – буржоазије и бирократизма. То је једини пут, једини облик кроз који демократија може да се оствари, а да тековине револуције и социјализма не буду угрожене", пише Ђилас.²⁵⁸ Другим речима, у питању је идеалистичка, па у доброј мери и утопистичка, замисао о слободном безинтересно-партикуларистичком деловању. Међутим, иако је евидентно да Ђилас, како Д. Лековић запажа, "искључује слободу групног дјеловања и групаштво",²⁵⁹ такође треба запазити и да је његова визија будућег развоја унутарпартијских и друштвених односа у доброј мери маглопита и чини се да не искључује потпуно и евентуалну еволуцију у правцу неке врсте вишестраначког социјалистичког парламентаризма.²⁶⁰

Посебно место у Ђиласовим размишљањима о развоју демократских односа заузима и јасна свест о стању политичке културе. Тако Ђилас на крају текста поручује: "Морамо, дакле, учити и научити да поштујемо туђе мишљење, макар нам, изгледало и глупо и конзервативно (конзервативно као социјалистичко). Мораћемо се привићи и да са својим ставовима остајемо у мањини, макар били у праву, а да при томе не мислимо да социјализам, револуционарне тековине и сл., морају пропасти".²⁶¹

Следећи Ђиласов чланак појавио се у *Борби* 8. новембра 1953.²⁶² Већим делом писан апстрактно-филозофским стилем, текст је носио наслов "Важност облика" и представља природни наставак претходног чланка, односно појашњење важности промена начина и квалитета унутарсоцијалистичких друштвено-политичких односа. Нови облици или "форме" представљају по Ђиласу основне услове под којима би се

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ Исто.

²⁵⁹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 312.

²⁶⁰ За понуђени облик политичког деловања Ђилас каже: "То је најважнији облик у датом моменту. Али он није и једини. У ствари, сви облици јавне активности морају бити нови. Али нови не могу бити без дискусије, без испољавања разноврсних мишљења" (М. Ђилас, "Нови облици", *Борба*, 1. новембар 1953).

²⁶¹ Исто.

²⁶² М. Ђилас, "Нови облици", *Борба*, 1. новембар 1953.

даље успешно развијали демократски социјалистички односи. Другим речима, за демократско друштво важно је изградити демократски систем.²⁶³

Такође треба рећи да се читањем оба последње поменута чланка (као и већине других његових текстова, говора и наступа) може стећи и утисак да Ђилас своје политичке идеје настоји да прилагоди себи, односно свом карактеру и начину рада, пре свега интелектуално-теоретској димензији деловања, у којој он суверено наступа.

У наредна два текста, Ђилас је "разрађивао" идеју социјалистичке демократије на примерима реалне примене демократских начела у пракси.

Чланак "Законитост" изашао је из штампе 15. новембра 1953.²⁶⁴ и за тему је имао критику политичке контроле судске власти. Повод за писање овог чланка био је догађај који Ђилас не сматра изолованим нити неуобичајеним.²⁶⁵ Наиме, у питању је била ситуација у којој је политички неподобном "интелектуалцу" привремено одузет део стана у који је уселена политички подобна радничка породица. Супруга оштећеног је упутила тужбу суду, а суд је донео одлуку у њену корист. Међутим, на интервенцију Градског партијског комитета, одлука суда није спроведена. Образложење Градског комитета за утицај на непоштовање одлуке суда било је моралистичке природе у корист стамбено лоше ситуиране и политички "подобне" породице, а на рачун "неподобног" и "непријатељски" настројеног власника.²⁶⁶

²⁶³ С тим у вези Ђилас пише: "Јер шта је форма (облик)? То су, прије свега, закони, пошто они у многоне регулишу начин живота људи. То су, даље, моралне друштвене норме, утврђене навике у односима између људи, начина дискусије, доношење одлука итд., и сл. Укратко, ради се о томе како ћемо живјети, како рјешавати спорове и неслагања међу собом. Његовање и развијање форми, пошто већ имамо социјалистичку садржину, значи: довођење у склад начина живота (у ствари – друштвених односа) с друштвеном основом (својиним). Довођење у склад форме и садржине је сталан процес, јер је и рушење тог склада сталан процес. А доводити их у склад данас значи – његовати и развијати демократију. А и нешто више и трајније и далекосежније од демократије – његовати и развијати очовјечене, природне односе међу нормалним обичним природним људима. То значи – крочити у нову, социјалистичку културу, у културу нових односа међу људима. То значи – омогућити дискусију и критику, и то на данас једино могући – демократски, цивилизовани – начин. То значи... значи све – очовјечавати, стално кретати садржину социјализма и демократије, ону садржину која је за обичне људе и за њихов живот, у ствари, једино и важна, право на међусобне односе, друштвене односе, у ствари, уређују све слободније и самосталније" (*Исто*).

²⁶⁴ М. Ђилас, "Законитост", *Борба*, 15. новембар 1953.

²⁶⁵ "Не наводим име тог града зато што је случај типичан. Па је боље да се као такав и схвати, а не да се мисли да се такво што могло догодити и да се догађа само у том граду. Можда није важно рећи, за сада, гдје се догодило – јер би изазвало осјетљивости и ситне распре, него – да се догађа", пише Ђилас. (*Исто*).

²⁶⁶ Ироничан тон којим је Ђилас описао наведени догађај врло сликовито говори о стању његовог духа у том тренутку у односу на друштвену стварност, па из тог разлога овај део текста преносимо у целини: "Десило се у једном нашем граду, граду развијеном у сваком погледу... Ухапсили су тог и тог господина 'због непријатељске пропаганде', а у његов стан уселили поштenu радничку породицу која није имала крова над главом. Породица је најзад дахнула душом, читав живот јој је постао ведрији. Али, жена ухапшеног се жалила: њен муж је интелектуалац, пресуде још нема, и по том и том параграфу она има право на бољи и пространији стан, који је уз то и њено власништво. Врховни суд републике – држећи се

Основна Ћиласова намера била је да овим примером јасно подвуче разлику између политичке и правне (институционалне) правде. Другим речима, отворено је поставио питање функционисања правне државе. Наглашавајући своје идеолошко и политичко уверење ставом да се, у наведеном случају, ради о "реакционарима који би ради једне радничке породице ипак могли да се одрекну commoditeta", Ћилас ипак недвосмислено закључује да "ако се одлука суда не спроведе, без обзира каква је, значи да дејствује субјективна – комитетова, одборова – воља, у овом случају супротна судским одлукама и законским прописима, неспровођење судске одлуке, значи, пред јавношћу, да постоји сила изнад и мимо закона, да постоје две врсте грађана – једна за које важе закони и друга за које не важе, све то значи: прича су и демократија и борба за законитост и сами закони чим се они и одлуке судова не спроводе у живот..."²⁶⁷ У то је, како каже, безуспешно покушавао да убеди и одређене партијске представнике, што је пак изазвало скривено подозрење да брани "реакционаре од комуниста".

Ћиласова оријентација није антисоцијалистичка нити антисистемска (односно, антидржавна), што је кроз тематику овог чланка јасно и указано. Наиме, Ћилас не инсистира толико на системском, колико на политичком проблему, оличеном у непоштовању сопствених закона и правила, па и легалности сопствене политике. Јер социјалистички систем, у крајњој линији, не представља проблем,²⁶⁸ већ злоупотреба и самовоља, па тако Ћилас пише: "Закони Совјетског Савеза нису тако лоши. А ни закони других држава. Мало је на свијету рђавих закона. Код нас су закони и добри и демократски. Али – у којој мјери и како се спроводе? У томе не стојимо на завидној висини, иначе се не бисмо борили за законитост, иначе би претходна појава, која спада у невиније, била немогућа... Јер придржавање закона и јесте, у нашим условима,

закона – одлучио је да се стан испразни у корист власнице... Тада су се покренули политички фактори града, а прије свега Комитет Савеза комуниста (односно градски одбор), у ком сједе борбени и поштени људи... Резоновали су овако: боље од икаквог суда ми знамо тог ухапшеног господина, он врши подмуклу пропаганду против нове власти, поретка итд. Усељена породица је радничка и поштена и поврх свега 'наша'. А немамо је сада ни гдје. Право је да она задржи дио стана, а не да се госпођа шири у читавом. Овамо-онамо – одлука суда није спроведена, има томе већ шест мјесеци". (*Исто*).

²⁶⁷ *Исто*.

²⁶⁸ То, наравно, не значи да Ћилас нема критички однос према социјалистичком законодавству, поготову према његовим идеолошко-политичким одредбама. Међутим, он јасно инсистира на томе да то нема никакве везе са поштовањем важећих закона, као елементарним уважавањем легалности и поретка: "Истина, и многе одредбе наших закона су застареле или су лоше, нарочито су се као неприродне, па и несоцијалистичке, показале оне које су створене на основу апстрактне социјалистичке догматике, у ствари – ради политичког пропагандног ефекта (на примјер, из социјалистичког законодавства). Али, спровођење и таквих одредби је боље него – самовоља..." (*Исто*).

демократија и то социјалистичка (јер друге код нас не може ни бити)".²⁶⁹ Дакле, конкретно, у центру Ђиласове критике налазе се разни облици идеолошке, политичке, вредносне и моралне манипулације од стране контролисаног и бирократизованог партијског апарата, а на штету законитости и легалности, што имплицитно упућује и на актуелно политичко непоштовање одлука Шестог конгреса, које су Другим пленумом у великој мери стављене ван снаге. Ђилас се зато снажно залаже за улагање максималних напора у изградњу социјалистичког правног система и правне државе.²⁷⁰ У том смислу, нагиње прилично неостварљивим, па чак и утопијским идеалима.²⁷¹

У следећем чланку насловљеном "За све?", од 22. новембра 1953,²⁷² Ђилас анализу проблема социјалистичке демократије пребацује са терена правне државе на терен политике и примене начела демократских политичких односа у пракси.

Основна тема овог чланка јесте критика политичког монополизма. Ђилас, наиме, начелно сматра да ниједна политичка снага нема право да за себе и своје присталице "присваја" право на демократију, а да осталима који се са њом не слажу то исто право ускраћује, проглашавајући их "непријатељима" друштва и система. По њему, то је карактеристика побеђеног "буржоаског" капиталистичког система, као и превазиђеног бирократског, док стварни социјалистички систем, тј. социјалистичка демократија, такву праксу не сме да негује.²⁷³

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Занимљиво је Ђиласово размишљање о изградњи социјалистичког правног поретка по угледу на правни поредак појединих капиталистичких друштва, што показује знатан степен промене његове идеолошке свести: "Већ је у капитализму, тамо гдје друштво временом није пролазило кроз жестоке класне борбе, остварено такво поштовање закона и такав систем законитости који друштвени – капиталистички – поредак и руштвене – капиталистичке – односе штите од самовоље и саме капиталистичке класе и њених политичких и других представника. Баш ти и такви пореци ухватили су дубоког корена у свести маса и делују на њих снагом стихије и предрасуде. И због тога су ти пореци и могли да испоље животну снагу и гипкост, чак и у веома тешким новим и сложеним околностима.

Да ли мо можемо постићи нешто слично, у социјализму? И можемо и морамо! Чак и нешто савршеније, што ће бранити, пре свега, човека, његову личност, а тиме и систем и чинити систем гипкијим и ближим људима него што је 'најсавршенији' капитализам. Али, морамо се и борити. И то у сопствени редовима. Против пршлости (прошних идеја, навика, форми рада), која као мора дави и наше мозгове и спутава и наше снаге". (Исто).

²⁷¹ Драгутин Лековић, с тим у вези, износи следеће запажање: "Примјетићемо још да је Ђилас прецијенио могућност остваривања правде, законитости и демократије у нашим условима јер се он у томе такмичи са западним земљама, па чак иде и изнад њих". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 316).

²⁷² М. Ђилас, "За све?", *Борба*, 22. новембар 1953.

²⁷³ "Свјесне социјалистичке снаге не би могле присвајати демократију само за себе, пошто није лако јасно одредити шта је социјалистички свјесно а шта није, а још мање гдје те свјесне снаге престају, а гдје почиње буржоаско-бирократска реакција... Бити за демократију за све у нашим условима је могућно само под условом ако свјесне социјалистичке снаге истовремено воде и активно борбу против реакције... Социјалистички борац, прави комуниста, данас се, у ствари, и разликује од бирократе или декласираног малограђанина, баш по томе што умије да се креће, да се бори у новим супротностима (буржоазија –

Међутим, такође треба запазити да је важна полазишна тачка са које Ђилас у овом чланку начелно гради своја критичка виђења, садржана у ставу да је "свака класа, тачније – политички покрет, утолико... некритичкији уколико своје интересе, схватања, морал, идеале итд, приказује жељом и интересом читавог друштва (народа)".²⁷⁴ Другим речима, поред залагања за демократско третирање противника, Ђилас се критички односи и према апсолутном идеолошком монополизму од стране представника одређених снага и њиховом самопроглашеном праву на апсолутно заступање јавног политичког интереса друштва. Дакле, у питању је отворена критика не само реалне узурпације политичке власти од стране одређене опције, већ и њених тоталитарних амбиција.

На питање "зашто демократија и за буржоазију? И у ком облику и за њу?", Ђилас одговор нуди у поштовању принципа легалности. То значи да закон мора да важи и за припаднике буржоазије. "Дакле: стварна једнакост (формално постоји у свим нашим законима) пред законима, то је облик који једино може да спријечи субјективно и самовољно одређивање – а тиме и разарање – граница између социјалистичких и реакционарних снага", сматра Ђилас.²⁷⁵ Међутим, из тога се намеће и питање по чему је социјалистичка демократија боља од капиталистичке. Одговор, по Ђиласу, лежи у самом социјалистичком систему и бољим условима који он нуди за развој квалитетнијих демократских односа, па тако пише: "Већ је капитализам – тамо гдје је било политичке демократије – остварио једнакост грађана пред законом. Али капиталистичка својина је онемогућавала да ово право постане и стварно (нпр. у питању штампе – власници буржуји; у питању слободе организовања – буржуји имају паре за професионални политички апарат итд.). Социјалистичка својина – у већ развијеном и учвршћеном социјализму – давала би предност социјалистичким снагама утолико што би лишавала буржоазију материјалних средстава политичке борбе. Закони дјелују такође у том правцу. А остало су – углавном – агитациона, васпитна и слична средства".²⁷⁶

Ђилас се у овом чланку јасно и, за југословенске услове, врло радикално залаже за велики степен политичке демократије. Наиме, Ђилас заступа став о равноправном демократском односу према припадницима супротних политичких и "класних" опција,

бирографија – демократија), што настоји да савлада и потисне антисоцијалистичке силе развијајући конкретне демократске облике и дижући свијест маса о демократији", сматра Ђилас. (*Исто*).

²⁷⁴ *Исто*.

²⁷⁵ *Исто*.

²⁷⁶ *Исто*.

готово потпуно супротно партијској идеолошкој доктрини. Тако по њему припадници "буржоазије" не би требало да буду третирани као непријатељи, већ као легитимни политички противници: "Прави комуниста-демократа данас се и разликује од бирократе и малограђанина залуталог у комунизам по томе... што се бори за равноправност свих – и буржуја – пред законима, а истовремено води идејну борбу против буржоаских схватања и васкрсавања капитализма".²⁷⁷ У демократским стремљењима Ђилас, штавише, иде и даље, до мишљења да и ригидним представницима бирократије (што имплицитно упућује и на појединце, присталице Информбироа) треба пружити прилику за слободно изјашњавање.²⁷⁸ У том смислу, његове идеје чак попримају и извесна обележја грађанске оријентације, па тако Драгутин Лековић закључује да он, у идеолошком смислу, "напушта класни карактер демократије и креће на пут легализма и грађанског демократизма", чиме се "његов разлаз са партијским врхом још више продубљује и радикализује".²⁷⁹

Крај новембра и почетак децембра представља за Ђиласа, бар према његовом тврђењу, преломни период, када се коначно одлучио да иде на раскид са осталим делом руководства. Како у својим сећањима бележи, Ђиласу је ова одлука тешко пала, не само у политичком, већ и у личном, психолошком погледу. "Пошто је већ кренуло новим, својим путем, моје мишљење је необузвано наставило ка све јаснијем и постојанијем уобличавању. Око мене се згушњавала атмосфера неслагања, или, ређе, одушевљених подршки. А ја сам се у себи кидао између постојећих, реалних и структурираних односа и својих спознаја и инспирација. Слутио сам већ, крајем новембра, неминовност расплета, сукоба, али сам се надао да ће се ипак наћи неки излаз прихватљив и за мене и за другове, који би се састојао у томе што ми не би било забрањено да излажем своје погледе, с тим што би се највиши форум од њих евентуално оградио, а ја био из њега повучен – ако треба и договорно с водећим друговима", пише Ђилас у мемоарима.²⁸⁰ Приметно је да су и чланци, настајали тих дана, писани наглашеним филозофско-апстрактним стилем, са појединим алегоријско-метафоричним порукама и алузијама. У питању су чланци "Без закључка", "Има ли

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ "Додуше, постоји – у стварности – и питање: зашто демократија и за бирократију, али се оно ријетко поставља. Иако је непобитно да би њено господство код нас било суровије и наказније и од оног у СССР, јер би она морала да подави релативно свјесније и бројније социјалистичке и демократске снаге", сматра Ђилас. (Исто).

²⁷⁹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 317.

²⁸⁰ M. Đilas, *Vlast...*, str. 271.

циља?" и "Идеал", у којима је сложени филозофски приступ посебно дошао до изражаја, али и извесни наговештаји конкретнијег политичког деловања.

Тако у чланку "Без закључка", објављеном у празничном броју *Борбе* од 29-30. новембра, Ђилас износи закључак да критика може бити значајна "само ако она буде конкретна", тј. "стварна подршка стварним демократским облицима и тенденцијама".²⁸¹ Тиме је Ђилас јасно нагласио свој интимни прелом у конкретизацији политичких одлука, односно у усмеравању свог интелектуално-теоретског приступа ка практично-политичком деловању. Такође, Ђилас наглашава и свест о значају својих актуелних текстова у смислу уобличавања и систематизације сопствених ставова, посебно подвлачећи да, до пред настанак последњег текста, његове мисли "нијесу могле постати низ повезаних тема, чланака".²⁸²

Овај моменат је важан и због тога што Ђилас у цитираном, као и у наредним чланцима, видљиво најављује неповратни раскид са политичким идеализмом, односно актуелном партијском идеолошком ригидношћу, као објективној препреци слободнијем и непосреднијем развоју демократских политичких односа. Тако Ђилас примарно тврди да "једна од најозбиљнијих 'социјалистичких' заблуда у нашој земљи, данас, јесте кад се захтијева да се садашњи развитак укалупи у неки тачан закључак, у формулације. То је, у ствари, остатак оног кобног догматског метода и мисаоног сиромаштва, који су узрасли из услова сурове, нељудске и несоцијалистичке стварности стаљинске деспотије. Стаљин је баш био мајстор формулација - мајстор укалупљивања људског мишљења".²⁸³ У том смислу Ђилас понавља и потврђује своју већ више пута изнету тезу да је актуелна фаза социјалистичког развоја југословенског друштва превазишла стари револуционарни период освајања власти и самим тим и идеолошку ригидност,

²⁸¹ Свој прелом у правцу изласка из критичко-теоретских оквира у простор конкретних дешавања, Ђилас у чланку објашњава на следећи начин: "Поодавно сам и сам слутио да би већ требало друкчије да се пише и говори о актуелним друштвеним и политичким проблемима. Осјећао сам да је постојећа антибијурократска критика – бар ова моја – почела да губи тло под ногама, али не због тога што би бијурократске тенденције престале, или опасност од бијурократизма прошла, или пак што она не би била довољно оштра, него што би већ морала да буде још конкретнија и да открива ново постојеће, да га подржава, да његује демократске клице, да буде стваралачкија, ако заиста хоће, у датим условима – кад се већ зачињу и кад већ живе неки и многи демократски облици – да буде ефикаснија. Без тог конкретног и творачког, та критика би се претварала у апстрактно и немоћно негирање нечег – бијурократизма – што је до те мјере стварно и укоријењено да може бити потиснуто само ако друго стварно – демократија – буде израсло против њега а и из њега (иако не само из њега). Стварна снага ове друге – да тако кажем: стваралачке – критике може бити значајна само ако она буде конкретна – дио критике стварношћу, стварна подршка демократским облицима и тенденцијама". (М. Ђилас, "Без закључка", *Борба*, 29-30. новембар 1953).

²⁸² Исто.

²⁸³ Исто.

тако да у новим условима друштвени односи потребују далеко флексибилнији модел идеолошко-политичког живота.

Сагласно томе, у даљем разрачунавању са идеолошком догматиком, Ђилас се у следећем чланку "Има ли циља?", од 6. децембра 1953,²⁸⁴ усредсређује на проблем "циља" као идеолошког, али и практично-политичког питања. Пошто је у идеолошком смислу и даље марксиста-комуниста, Ђилас сматра да је комунистичко друштво по законима друштвеног развоја неизбежна чињеница у будућности. Међутим, то не значи да је комунизам тиме сам по себи и "коначни циљ", јер то неизбежно води у идеолошку догматику, што подупире бирократизам и спречава даљи развој демократије.²⁸⁵ По Ђиласу, "научно је тачније говорити о задатку, о задацима, него о коначним 'циљевима', углавном независним од наше конкретне воље и жеље, па и активности, а подређеним објективном кретању друштва, у које спадају и наша свијест и акција".²⁸⁶ Зато уместо комунизма као идеолошки апстрактног "циља", као стварни, "реални циљ" треба видети општу демократизацију. У том погледу, Ђилас је и начин деловања политичке власти видео као својеврсни политички "стандард", основни и обавезни за даљи развој демократије у друштву: "Сада, нпр., није важна нова власт као таква, јер она је већ ту, него – начин њеног функционисања, наиме, да ли она функционише демократски или антидемократски. У култури, на примјер, није данас толико важна агитација за револуцију, социјализам и сл., јер ово је већ свршено, а друго се развија, него – сварно умјетничка, стварно нова дјела. Итд. исл. То су стварни циљеви. Циљ је, данас, укратко,

²⁸⁴ М. Ђилас, "Има ли циља?", *Борба*, 6. децембар 1953.

²⁸⁵ "Третирање објективних нужности као циљева", сматра Ђилас, "не само да вуче у теолошку мистику и вулгарност, него по правилу има за циљ последицу да се неки конкретни задатак, нека конкретна форма – организација, група, мјера и сл. приказују као апсолутни, најзад достигнути идеал, а затим и наша субјективна улога и акција као нешто што може да ствара и објективне законе, као само објективне нужности. И ово је, сем другог, основа сваког плитког и заинтересованог емпиризма ('практицизма'), а у нашим условима и један од битних извора бирократизма. Конкретно: код нас се обично ова или она мјера или организациони облик приказују у најмању руку као дио или етапа коначног циља (социјализма, комунизма). А у ствари није тако. То несумњиво јесу карике, свјесне и организоване, али – ка циљу који, као нешто временски и иначе тачно фиксиран у ствари не постоји, јер није нешто што ће се одједном догодити, него догађати, јер се до њега стиже објективним развитком, у коме је и људска воља и акција само дио, елеменат кретања независног од људске воље и акције. Мало ђиласовски замршено речено! Можда. Још јасније: до 'коначног циља' може се у ствари стићи само преко конкретних циљева. Нпр.: циљ је био власт; циљ могућан и стваран. Сада: демократија; такође циљ могућан и стваран. Али ни власт ни демократија нијесу коначни циљеви. А шта ће бити сјутра, иза демократије, 'коначни циљ'? Вјероватно постепено укидање демократије њеним све пунијим развитком. А затим? И опет затим? Нема, у ствари, коначног циља као конкретне акције. Кретање, стално и противречно, али ни оно као циљ, него као неминовност". (*Исто*).

²⁸⁶ *Исто*.

ово омогућити што брже и безболније кретање социјализма, демократије напријед, преко конкретних и остварљивих облика, а не – комунизам и слично".²⁸⁷

"Па најзад, шта је циљ и има ли га?", пита се на крају Ђилас и закључује: "На то је већ одговорено. Треба још додати: ослобађање људског рада од свачијег и сваког господства над њим, тј. – стална борба за демократију, то је једини стварни и трајнији циљ, и за нас данас, а и за читав људски род. Јер то омогућава стално кетање. И сви конкретни облици и конкретне мјере то олакшавају – добродошли су и напредни. Ти конкретни облици, те конкретне мјере – то је циљ. Остварив из етапе у етапу, од конкретног до конкретног задатка. Борба непрестана. То су социјализам и демократија".²⁸⁸

Како би појаснио бирократску злоупотребу идеологије, Ђилас у наредном чланку "Идеал", од 13. децембра 1953,²⁸⁹ указује на универзалну важност "идеала" и "коначних циљева" као вредносних смерница у свакој политичкој и животној борби. У Ђиласовом случају идеали и циљеви оличени су у социјализму-комунизму и борби за њихово остварење. Међутим, како Ђилас примећује, "бирократизам,²⁹⁰ као и свака реакционарна друштвена снага и друштвена пракса у прошлости, непрестано пјева о идеалу и 'коначном циљу', које иначе нико не оспорава, скривајући иза тога друкчије и нимало идеалне тенденције. Неумукла врева око иначе научно непобитног и од разумних људи неоспораваног комунистичког идеала одвраћа пажњу од дате – бирократске (код нас: и демократске) – стварности и бирократске праксе.²⁹¹ Обећава се будућност, а заборавља на дату стварност. А баш ову задњу треба изучити и борити се да она буде промијењена да би се ишло даље, ка будућности. Иначе се нужни, неминовни 'коначни циљ' и стварни идеал, удаљавањем од њега у непосредној стварности, претвара за људе у религиозни мит и коначни циљ, у апстрактни рај – чак не ни на земљи, него – на небу".²⁹²

Децембар 1953. године за Ђилас представља не само месец у коме је донео одлуку о дефинитивном разлазу са политиком Другог пленума већ и период када је

²⁸⁷ Исто.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ М. Ђилас, "Идеал", *Борба*, 13. децембар 1953.

²⁹⁰ "А са њим, разумје се и традиционална, преживјела и самим тим догматска социјалистичка схватања", напомиње Ђилас у фусноти чланка. (Исто).

²⁹¹ "Баш то се догађало и догодило у СССР. А догађа се на сличан начин и код нас. А у другом виду, догађале су се и догађају се реакционарне појаве и другдје у свијету", напомиње Ђилас у фусноти чланка. (Исто).

²⁹² Исто.

очигледно постао крајње свестан да његови ставови не наилазе на одобравање у врху Партије, а писање води у директан сукоб са остатком руководства, пре свега са самим Титом, што је неизбежно морало имати за последицу смењивање са свих партијских и државних функција, па и политички и друштвени остракизам.²⁹³ И поред тога што је све више осећао изолованост и дискретна, али и отворена показивања неслагања од стране људи из најужег вођства, Ђилас је наставио још оштрије и чешће да пише.

Дана 20. децембра 1953, у *Борби* је изашао Ђиласов чланак "Опште и посебно", чија је тема обрађивала проблем односа посебних (партикуларних, личних) и општих (друштвених, државних) политичких интереса и њихово поистовећивање као вид политичке злоупотребе.²⁹⁴ У том смислу чланак је допуњавао сличан проблем постављен једним делом у чланку "За све?", изашлог месец дана раније.

Ђилас је овог пута био конкретнији и јаснији. Тако, као суштински мото чланка, поставља питање: "да ли интерес неке партије или групе, или вођа, јесте и мора увијек бити истоветан интересима народа, друштва и када долази, или може доћи – бар у

²⁹³ Сву личну драматичност преживљавања тадашње ситуације описао је у својим сећањима: "... Да, то сазнање-осећање се поступно пробилу моју свест и ужилило у њој, али ја сам памтио и када се оно зачело – памтио занавек дан, чак сат, као што су, како сам био читао, преобраћеници и пустињаци памтили тренутак у коме им се открило њихово божанство...

То је било у ноћи 7-8. децембра 1953. године.

Иако сам био као и обично заспао око поноћи, пробудио сам се, као ошинут изнутра, с неодступним, фатумским сазнањем да нећу моћи да одустанем од својих погледа – тада су већ излазили моји 'ревизионистички' чланци у *Борби*, и да ће ме они неизбежно довести у сукоб с друговима из Централног комитета, с којима сам сагорео сву младост и пола свог зрелог доба ради идеала који се после толико нада, крви и напора откривао нестварним и неостваривим. Моја супруга Штефанија је нечујно спавала на другој страни собе, али ја сам опажао њено присуство у тмини, у тишини у бескрај распрострај. Покушавао сам у себи да одгурнем слутње, бесповратне и чвреле у сазнања – да се у мени или тачније са мном, већ збило нешто коначно, чему ћу морати да подредим, па и жртвујем своје живљење, своје наде и своје најдраге. Знао сам да немам изгледа у победу, падала ми је на ум судбина Троцког и говорио сам себи: боља је судбина Троцког него Стаљина – боље је бити поражен и уништен, него изневерити свој идеал, своју савест. Чак ми се мотао по глави и број година тамновања – најчешће су то били бројеви 7 или 9 на које као да сам већ био осуђен. Видео сам себе самотног – с друговима који ме презиру и пањају, с родбином запрепаштеном и обеспамећеном, међу тзв. малим људима који се двоуме да ли да у мени виде лудака или мудраца. Али та опирања су била краткотрајна – свега неколико минута, док сам се прибрао од сна и тога сазнања. Јер сам већ знао – да, баш знао – да је то моје истинско биће, од ког се не могу одрећи, упркос колебањима, којима се подајем и оним много значајним којима ћу бити присиљаван. Устао сам, прешао у раду собу, упалио светлост и у бележницу укратко – у две-три реченице, уписао то сазнање о властитој неизбежности разликовања и одвајања од водећих кругова партије – о властитој моћи или немоћи да скренем с тога пута... Двадесетак дана касније, када ми је Кардељ који се дотада са мном слагао, али се, у међувремену, преобразио у мог тужиоца, и званично саопштио почетак обрачуна са мном – ја сам, мада је моја жена била против тога, уништио тај свој запис, из бојазни да га се тајни агенти не дограбе, па да буде криво тумачен као да сам унапред 'свесно и плански' водио своју 'антипартијску' делатност. Јер доиста, мада је у мојој антидогматској делатности било и свести и плана, на њу су ме отпочетка – упркос ужасном, пустошном отпору који су им пружала моја дотадања веровања, моја оданост друговима и насладе која је једино кадра власт да пружи – присиљавале једино неодољиве, моје унутарње и спољне друштвене силе..." (М. Ђилас, *Nesavršeno društvo...*, стр. 19-20).

²⁹⁴ М. Ђилас, "Опште и посебно", *Борба*, 20. децембар 1953.

нашим условима – до раскорака и сукоба између њих?" Одговор је по Ђиласу исто тако јасан и недвосмислен: "Данас никаква партија или група, а чак ни сама класа, не може да буде искључиви израз објективних потреба читавог друштва, не може да присвоји искључиво право да 'управља' кретањем производних снага а да ове и оно што је најважније у њима – људе – не укочи и пороби. И то из простог разлога што у условима друштвене својине свако јачање улоге ма ког политичког покрета, свеједно једног јединог или више њих, не може а да не води том кочењу и поробљавању. Слабљење те улоге, слабљење монополизма политичких покрета над животом друштва – то је захтјев времена, поготову код нас, у социјализму".²⁹⁵ По неким ауторима, овакви Ђиласови ставови идеолошки су били потпуно супротстављени социјализму и социјалистичкој политичкој доктрини, док су се истовремено у великој мери приближили идеологији грађанског либерализма.²⁹⁶

Актуелни услови и степен развоја социјалистичких друштвених односа, како напомиње Ђилас, више не допуштају политичку и идеолошку монополизацију. Самим тим, они (групе, установе или поједици) који се томе одупиру иду против објективних процеса развоја социјалистичке демократије. Решење је активна борба против таквих појава, а Ђилас је види у "још више демократије, још више слободних дискусија, још слободнијих избора друштвених, државних и привредних органа, још досљеднијег придржавања закона. Тада оне преживјеле и назадне снаге које не могу да се ослободе утиска да су оне – било због њихових идеја или моменталне улоге у друштву – сама друштвена стварност, једини 'законити' заступник друштва, могу бити потискиване и потиснуте у демократији".²⁹⁷ Међутим, Ђилас као алтернативни оквир политичке борбе не нуди вишепартизам или било који други облик организованог плурализма. По њему политичка борба се одвија "на тлу социјализма" и не мисли се "ни на какве програмске групе, струје и сл., јер би то у ствари враћало назад – у политички монополизам ове или оне врсте", већ на "што слободније кретање – од ситуације до ситуације, од питања до питања".²⁹⁸ Овакви тренуци Ђиласовог залагања за неку врсту, могло би се рећи, беспартијске социјалистичке демократије, засноване превасходно на спонтаном и

²⁹⁵ Исто.

²⁹⁶ Разматрајући ставове у овом чланку, Драгутин Лековић је дошао до закључка да је Ђилас "фактички декласирао друштвено-политички систем социјализма. Још више, наведеним ставовима он је извршио напуштање устаљених марксистичких назора у правцу политичког плурализма и либерализма". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 323).

²⁹⁷ М. Ђилас, "Опште и посебно", *Борба*, 20. децембар 1953.

²⁹⁸ Исто.

непланираном деловању, послужили су касније његовом противницима за оправдање и утемељење кованице "анархо-либерализма", којом су њега, а и многе друге, политички и идеолошки дискредитовали.

Као један од најважнијих предуслова за развој демократије Ђилас, у чланку "Конкретно", 22. децембра, истиче "стварање атмосфере за слободно изношење идеја" и "да нико стварно не буде гоњен због својих идеја".²⁹⁹ Ђилас ово говори у име било које мањине и интереса да њене идеје, у условима демократије, добију шансу да "избију на површину". Јер, како истиче, "нове идеје увијек су почињале као идеје мањине". Зато "у овоме моменту најважније нијесу, нове идеје, нове мисли, него – слобода идеја, слобода мишљења", а у пракси то значи: "борити се за слободу дискусија свуда и на сваком мјесту; за јачање и развијање датих демократских облика – радничких савјета, народних одбора и савјета и зборов бирача. Итд. Укратко: законитост и борба мишљења, опет и опет – демократија".³⁰⁰

Пошто је у децембру већ било потпуно јасно да његови чланци не наилазе на одобравање код остатка руководства, Ђилас је с тим у вези први пут јавно реаговао. То је учинио у наредном чланку "Одговор", 24. децембра, уводном опаском да му је "ових дана", у време његовог критичког оглашавања, "допрло до ушију" да има "на разним странама разних примједби" на његово писање.³⁰¹ Те примедбе су се сводиле на његов филозофско-апстрактни приступ, везу са иностранством, идеолошко удаљавање и давање простора "реакционарним" снагама.

Короз "одговоре" на наведене примедбе, Ђилас је искористио прилику, не само да образложи намере свог писања, него и да директније и отвореније укаже на поједине друштвене проблеме, стављајући их овај пут јасно на терет супротстављеној страни, односно представницима политичких структура које те девијације подржавају, притом јавно полемишући са "онима" који му упућују "примједбе". Била је ово прва јавна отворена полемика између Ђиласа и "оних" који се са њим не слажу, што је коначно у јавности могло да побуди сумње да један од четворице људи најужег руководства има своје противнике у том истом руководству.

Говорећи о разлозима за писање чланака, Ђилас објашњава да је њихов смисао у томе "да се изиђе из нестварног, апстрактног свијета, 'изабраних', предестинираних, а

²⁹⁹ М. Ђилас, "Конкретно", *Борба*, 22. децембар 1953.

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ М. Ђилас, "Одговор", *Борба*, 24. децембар 1953.

да се што дубље уђе у стварни свијет обичних, радних људи и обичних људских односа. Друкчије речено, сврха ових написа јесте да се покрене социјалистичка свијест и савјест обичних људи и најнапреднијих духова... То ново покретање свијести на основу већ нове праксе, и јесте, у ствари, излагање из учаурености, из затвореног (партијског, ако хоћете) круга, у 'обичан свијет' и 'обични живот'. А то није теоретски проблем, него проблем демократије, проблем даљег сливања вођства и масе, свијести и покрета".³⁰² "А што се претежно вртим око апстрактних појмова", наставља даље Ђилас, "то је намјерно, јер је то најбољи начин да код догматизованих читалаца, каквих је најалост већина, разбијем бирократску догматику, тај врхунац празне, примитивне и злонамјерне апстрактности. Међутим, сама тврдња да ме не треба узимати озбиљно и стварно, открива да ипак нијесам без везе са стварношћу".³⁰³ Овде, дакле, видимо јасно изречену намеру да се демонтира ригидни механизам идеолошке власти над масама, који је, ван сваке сумње, представљао једну од важних полуга партијско-бирократског управљања.

У одговору на примедбе да се "реакција" користи његовим писањем, Ђилас је још директнији у оптуживању носилаца политике и система када каже да су за то одговорни "они" који својом "самовољом" тој реакцији "дају ореол мучеништва" тиме што се "у пракси изругују с демократијом и законима, па и сопственим одлукама".³⁰⁴ У вези са тим, оптужбе које пристижу на његов рачун он отворено карактерише као "стаљинистичке",³⁰⁵ уз прилично оштре напомене да "и наш бирократизам, будући 'социјалистички' не може а да не буде помало стаљинистички, у неку руку југословенским стаљинизмом. Зато он и смрди сличним идејним смрадом, па се помало и служи истим 'цивилизованим' и 'истинољубивим' методама, додуше још не према нама 'горе' јасно и гласно, али другдје 'доље', има подоста и тога".³⁰⁶

Редови овог текста показују да је Ђиласова одлучност у заступању ставова непроменљива а одлука о правцу политичке делатности дефинитивна. "Загазили смо ми у епоху борбе за демократију и из ње изићи не можемо и нећемо", поручује и додаје: "та

³⁰² Исто.

³⁰³ Исто.

³⁰⁴ Исто.

³⁰⁵ "А бацање тежишта на то да реакција искориштава моје написе и свођење спора са мном, или било с ким, само на то да ли нешто користи или не користи реакцији, – тиме се открива непринципијелни, да не кажем – стаљинистички, бирократски карактер те 'критике', макар она била на ријечима демократска. Не треба заборавити на ово: лажно оптужујући ипак социјалистичку опозицију у СССР, – у почетку: да она објективно користи реакцији, касније: да то чини и субјективно, најзад: да је издала земљу и социјализам – Стаљин је успоставио званичну 'истину' и 'јединство' – најжешћу диктатуру у историји". (Исто).

³⁰⁶ Исто.

се борба може кочити, успоравати, али се не може зауставити".³⁰⁷ На крају, у личном и, рекло би се, исповедном тону, Ђилас подвлачи: "Па ни ја сам не пишем ово да бих осигурао себи безбрижно мјесташце или из дјечачке и дјетињасте необузданости, а понајмање ради демократске славе, него што то морам да чиним, што сам, као и други 'жртва' објективног друштвеног процеса који ме на то сили. Ту и јесте, и код мене, извор страсности и увјерености. Отуда, коликогод поштовао и желио начелну, јавну, другарску и социјалистичку критику, не могу а да се с висине не односим према оној супротне врсте".³⁰⁸

Тон којим је чланак писан несумњиво открива наелектрисаност атмосфере у партијском врху и притајени заострени однос према Ђиласу. Међутим, и поред тога, већ сутрадан, 25. децембра, Ђилас је једногласно изабран за председника Народне скупштине ФНРЈ.³⁰⁹ Говор који је Ђилас том приликом одржао био је потпуно у духу његових чланака и политичких ставова које је заступао. Између осталог, рекао је: "У историји нашег демократског развитка овај сазив Народне скупштине свакако ће значити крупан корак напријед и то у том смислу што се њиме свршава уствари послеријатни период нашег скупштинског живота за који је била карактеристична знатна, али неминовна, усљед револуционарних услова, услога администрације у државном и друштвеном животу. Али, у току трајања овог сазива неминовно ће се јавити и већ се јављају и нови облици за које је карактеристична преовлађујућа, одлучујућа улога претставничких органа у друштвеном и државном животу наше земље...

Савезна народна скупштина ће свакако ојачати својим стваралачким радом и својом одлучујућом улогом у државном и друштвеном животу, ојачаће дух законитости који у нашим условима и јесте дух демократије, социјализма и слободе. Савезна скупштина ће на тај начин бити још непосреднији претставник народних интереса и у њој ће се још отвореније изразити стварне тежње и радних маса и народа Југославије у борби за социјализам, демократију и независност".³¹⁰

После избора за председника Народне скупштине, Ђилас је наставио критички да пише са несмањеном жестином. У чланку који се убрзо појавио, 27. децембра, под

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ Исто.

³⁰⁹ Борба, 26. децембар 1953.

³¹⁰ Исто.

насловом "Субјективне снаге",³¹¹ настојао је да прикаже проблем деловања "свесних" социјалистичких снага, као политичких актера у друштвеној стварности.

На почетку текста Ђилас је кроз дефинисање политичких приоритета ("нивоа социјалистичке свијести"), практично подвукао разлику у стремљењима између њега и остатка руководства. Тако Ђилас напомиње да је "сицијалистичка свијест" на високом нивоу само када су у питању "основне тековине револуције и досадашњег развитака" (национализација, братство и јединство, одбрана независности), чињенице које су "најмање и најређе" спорне, док ситуација није таква са проблемима везаним за "нова питања" попут: законитости, нове класне структуре и борбе, улоге власти и друштвено-политичких организација, слободе културе, право критике, борба против бирократизма и сл.³¹² Овде Ђилас циља на тренд свесног запостављања унутрашњих питања везаних за демократизацију друштва, који потиче од носилаца бирократизма, односно актуелне власти, коме се он теоретски и политички супротставља.

Препрека у отварању наведених питања лежи у догматизованој и контролисаној стварности и политичког живота, јер "још је превише прописане истине, истине на коју се чека да дође одозго". Тај идеолошки механизам бирократизоване контроле и идејне монополизације Ђилас види као ефикасан метод у петрификацији политичког живота и стварању привилегованог владајућег управљачког слоја путем негативне селекције, својственог не само совјетском друштву, него и југословенском: "Бирократска и догматска теорија о томе како су једино комунисти свјесна снага социјализма ('људи нарочитог кова', према Стаљину) служи као подстицај њиховом издвајању у нешто за себе и изнад друштва, у нешто унапријед предестинирано да људе води, будући је једино 'свјесно' 'коначних циљева' и до краја провјерено. Та теорије укрива стварност – тенденцију за посебним, привилегованим положајем у друштву, за функцијама на основи политичке и 'идејне' припадности, а не на основи способности и стручног знања. Таква пракса и теорија морају одвојити комунисте од масе и претворити их у попове и жандарме социјализма (као у СССР; а и код нас су биле и још су јаке такве тенденције)."³¹³ Оваква пракса води у пасивизацију и парализацију политичког живота, што као последицу има јачање антидемократских снага међу комунистима, људи који се у новим условима осећају угроженим и који нису у стању и не желе да се "у пракси

³¹¹ М. Ђилас, "Субјективне снаге", *Борба*, 27. децембар 1953.

³¹² Исто.

³¹³ Исто.

боре против бирократизма". Демократски процеси показују да те снаге дају притајену подршку бирократизму, који је најопаснији непријатељ социјализма и демократије, опаснији и од самог капитализма. Зато се по Ђиласу данас "социјалистичка свијест" може развијати само у "конкретној борби против бирократизма".³¹⁴

На крају текста Ђилас је поручио да су некад људи "давали све, па и живот, да очувају професионалне револуционаре. Данас су му сметња, а тиме је тај облик садржински претворен у његову супротност".³¹⁵

Овај чланак је у идеолошком погледу свакако ишао корак даље у раскиду. Поједини аутори га у том смислу сматрају изузетно важним, па тако Драгутин Лековић износи мишљење да Ђилас овде раскида не само са основним поставкама марксистичке теорије, већ и са појединим аспектима југословенског искуства, што је требало да буде кобно у његовим даљим односима са остатком руководства.³¹⁶ Видећемо нешто касније да ће чланак додатно подстаћи реаговања у јавности, тако да она почињу да попримају масовније облике.

У чланку "Објективне снаге", 29. децембра,³¹⁷ Ђилас настоји да предочи важност чињенице успеха објективног друштвеног развоја (економских и производних снага, културног нивоа, спољне независности земље), њеног утицаја на активност и свест субјективних снага и, у том смислу, важност афирмисања "стварне слободе" као "главне објективне снаге социјализма и демократије".

Ђилас сматра да су се услови социјалистичког друштвеног развитка ("објективне снаге") до те мере позитивно променили да "субјективне снаге" знатно заостају иза тих промена. Зато поручује: "Довођење у склад тог несклада мора се обавити, овако или онако. Задатак свјесних социјалистичких и опште напредних друштвених снага могао би данас бити, у томе, само један: обавити то са што мање штете по развитак друштва, односно – што безболније за само друштво као цјелину а што ефикасније за даљи развој производних снага".³¹⁸ Дакле, услови за несметан развој демократије потпуно су сазрели, што подразумева одлучно залагање у правцу развоја великог степена слобода.

³¹⁴ Исто.

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ "Чланком 'Субјективне снаге' Ђилас се у најбитнијем питању одвојио од платформе марксизма и Савеза комуниста Југославије. Ако је раније претежно критиковао бирократизам и захтијевао више демократије и бољи социјализам, он је сада оспорио фундаменталне ставове опште марксистичке политичке теорије, као и југословенске политичке теорије и праксе. Овим је толерантност партијског врха према њему престала, јер је тај врх процијенио да је он скренуо са платформе СКЈ у најбитнијем питању", сматра Лековић. (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 327).

³¹⁷ М. Ђилас, "Објективне снаге", *Борба*, 29. децембар 1953.

³¹⁸ Исто.

Свака супротна политика, по Ђиласу, представља потпору бирократизму и гушење социјалистичке демократије. "И зато свака политика која не полази баш од ослобођавања, макар и постепеног..., не може да уроди никаквим другим него – у нашим условима – јаловим, а често и бирократским плодом, макар се водила у име најљепших идеала, с најплеменитијим намјерама и кроз најдемократскије политичке организације. Јер се на тај начин слобода своди на субјективно и формалистичко третирање слободе, а не на слободу као на објективну потребу друштва и најважније објективне (производне, људске) снаге у њему", поручује Ђилас.³¹⁹

На том трагу Ђилас отворено говори о унутарпартијском "нејединству", као нужном и позитивном показатељу демократских тенденција и унутрашњег плурализма: "Јединство социјалистичких снага је у условима нарасле унутарње и спољне снаге, у промијењеним објективним условима, могућно само као 'нејединство', као слободно испољавање различитих социјалистичких мишљења у разним унутарњим питањима. Друкчије гледање на то јединство изгледа ми застарело и неодрживо".³²⁰ Тиме је, још отвореније и одлучније, послао поруку о нужности развитка политичке плуралистичке, па и вишестраначке, демократије,³²¹ што свакако није могло наићи на позитиван пријем код Тита и остатка руководства. Наиме, отворено заступање било каквог партијског "нејединства", па и оног демократског, морало је оштро доћи у конфликт са утврђеном линијом Другог пленума, која је реафирмисала јединство и строго поштовање званичне политике. Тито, као човек "старог кова" који се "није играо демократије",³²² посебно у тренуцима спољнополитичке нестабилности, таква политичка становишта, поготову од људи из најужег врха, напосто, није допуштао.

У чланку који је изашао 31. децембра под називом "Класна борба",³²³ Ђилас се у име легалности и законитости беспоговорно разрачунава са праксом идеолошки и политички контролисане државе, одбацујући притом догму марксистичке теорије класне борбе. Полазећи од тврдње да теорија класне борбе "не даје универзални кључ ни за једну, а камоли сваку ситуацију", Ђилас указује на штетну праксу злоупотребе ове теорије у виду догматизоване истине, која служи за оправдање разних девијација. "Приче о заоштравању класне борбе – мимо и упркос закона, неминовно поткопавају

³¹⁹ Исто.

³²⁰ Исто.

³²¹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 329.

³²² Б. Петрановић, *Историчар...*, стр. 263.

³²³ М. Ђилас, "Класна борба", *Борба*, 31. децембар 1953.

законитост, а тиме и демократију. Ништа не треба унапријед, према смишљеном идејном шаблону, ни заоштравати ни ублажавати. Треба пратити стварност, прописати законе и њих се држати. И борити се, тамо гдје има класног непријатеља, средствима које закон не забрањује", сматра Ђилас.³²⁴

На тај начин државни органи и институције ни у ком случају не смеју бити идеолошки и политички инструментализовани, већ морају потпуно независно обављати своју функцију у складу са законом. По том питању Ђилас је одлучан, директан и бескомпромисан: "Дужност државних органа (а прије свега: судова, УДБ-е и милиције) никако не може бити заоштравање класне борбе, него чување и извршавање закона. Ови органи, по мом мишљењу, морају се ослободити – нарочито у срезовима, гдје се то уствари једино и догађа – сваког уплитања партије у њихов рад, иначе не могу избјећи да се – упркос најбољој намјери – не претварају у недемократске, тј. – силом прилика морају да дејствују на основу смишљених идејних и политичких калупа и субјективних и локалних критеријума. Они до краја морају постати органи државе и закона, тј. народа, а не субјективног интереса и концепције ове или оне политичке организације. То су неизбјежне консеквенце борбе за законитост и демократију, даљи корак у тој борби. Јер ако и ови органи буду и даље на мимозаконском становишту заоштравања класне борбе, онда неминовно морају и да друкчије – привилегисано – третирају оне који су истих схватања, или им изгледају 'поузданији' и симпатичнији а то их стално вуче да према тим субјективним мјерилима процјењују и врлине грађана и дјеле ове на нижу – некомунистичку – и вишу – комунистичку – врсту. Класна борба се таквом 'теоријом' и праксом додуше заоштрава. Али – привидно између социјализма и капитализма, а стварно – бирократизма против народа".³²⁵

У идеолошком смислу, са радикализацијом идеје легализма Ђилас се све више несвесно окреће плуралистичком систему грађанске демократије. Занемарујући идеју класне борбе као једне од кључних компоненти марксистичке политичке доктрине, он занемарује и правила по којима функционишу социјалистички политички системи. "А класна борба је, од стране оснивача и класика марксизма, увијек привилегована и стављена у први план", напомиње Драгутин Лековић и подвлачи да Ђилас тиме "сасвим губи из вида да револуција има властиту легалност коју са собом носи и намеће. Апсолутизујући легалност, Ђилас очигледно одступа од курса СКЈ и фактички скреће

³²⁴ Исто.

³²⁵ Исто.

ка социјалдемократизму, или, у крајњем случају, ка грађанском легализму и либерализму".³²⁶

У празничном новогодишњем броју *Борбе*, од 1-3. јануара 1954, излази чланак "Нове идеје", којим Ђилас настоји начелно да нагласи значај, улогу и положај "нових идеја" и њених носилаца у друштвеној заједници.³²⁷ Другим речима, свој положај и своје деловање у актуелној ситуацији. Тако, по њему, све "нове идеје" као објективне појаве друштвеног развоја и нових друштвених околности, нужно у почетку заједно са својим представницима морају бити у мањини. Међутим, и као мањинске оне су непобитни носилац нових друштвених стремљења, а као такве пак неминовно долазе у сукоб са старим идејама и њиховим заступницима.³²⁸ Такав је случај и са Југославијом, у којој су "старе идеје", како напомиње Ђилас, јуш увек "владајуће, много више него што се и претпоставља".³²⁹

Како Ђилас истиче, "ми смо знатан дио социјалистичких идеја и теорија добили не само у лењинистичком облику, него у стаљинистичком облику лењинизма (нпр. теорија партије; добрим дијелом и теорија државе итд.)."³³⁰ Зато отворено упозорава да и поред свеукупних демократских напора, стара пракса још увек није напуштена. "Пракса и идејна борба разбиле су код нас стаљинизам као целовиту идеологију. Али га нијесу дотукле", напомиње Ђилас. "Он још живи у главама људи, додуше не као стаљинизам, који је код нас постао истоветан са коминформизмом (тј. са издајом земље и социјализма), него као 'марксизам', 'лењинизам' и сл., као збир наслијеђених и укалупљених појмова и правила а и одговарајућих организационих, политичких и др. облика".³³¹

Овај чланак већ недвосмислено говори о унутарпартијској идејној и политичкој супротстављености. Кроз начелно постављено питање сукоба "старих" и "нових" идеја указано је на непомирљивост у односима између стаљинистичких (старих) искустава и

³²⁶ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 330.

³²⁷ М. Ђилас, "Нове идеје", *Борба*, 1-3. јануар 1954.

³²⁸ Ову своју тезу Ђилас објашњава на следећи начин: "Нико унапријед не може знати да ли је и у којој мјери једна идеја нова и напредна. То тек може да потврди пракса. А до те праксе може доћи само ако се идеја шири, ако се људи око ње окупљају, ако се уиме ње боре. Зато и отпор старих снага увијек иде за тим да се 'забране' нове идеје, да се укочи и онемогући њихово ширење. И обратно, нове идеје, нове снаге увијек траже слободно ширење идеја, равноправност и слободу у идејној борби. И не само то, него нове идеје, будући да су истинитије и животније од старих, допуштају себи и такав 'луксуз' да буду трпеливије, принципијелније, великодушније, да избјегавају нелојалност, аморалне методе и сл. То је и разумљиво, пред њима су живот и побједа". (*Исто*).

³²⁹ *Исто*.

³³⁰ *Исто*.

³³¹ *Исто*.

демократских (нових) тенденција. Разуме се да је у том погледу Ђилас носилац "нових" појава и да начелном одбраном њихових прогресивних особина брани своје политичке позиције. Ђилас, тако, наглашеније инсистира на практичној политичкој делатности, односно на томе да је "истину могуће открити само у пракси, у борби" по демократским правилима и принципима. Међутим, само уколико се "борба води на слободној и демократској основи, утолико се и може говорити о стварним, макар у настојању, демократским односима".³³² Указивањем на релативност "истине" и могућност да је она често "по средини", Ђилас инсистира на начелној, слободној и равноправној дискусији, то јест на поштовање и спровођење демократских унутарпартијских односа.³³³

Крајем децембра и почетком јануара Ђиласови чланци су све више загревали унутарпартијску атмосферу, како на вишим тако и на нижим новоима, и повећавали пажњу у јавности. Пријем чланака наилазио је на велики степен одобравања, поготову у нижим и локалним партијским организацијама, али су изазивали и противуречне реакције и оживљавали дискусије. О томе је извештавала и штампа, па тако, примера ради, *Борба* на својим страницама 30. децембра, доноси вест о реакцијама локалног руководства и чланства у Суботици на Ђиласов чланак "Субјективне снаге". Између осталог, наводи се и изјава челника Градског комитета Суботице о истинитости Ђиласових ставова по којима "партијске организације не могу да раде по старом и да би запале у ћорсокак ако не би налазиле нове садржаје рада и да су партијска руководства у пракси хтела не хтела долазила до мишљења које је изнео друг Ђилас. Али нико није имао смелости то да изнесе јер се бојао да ће погрешити". Такође се у истом тексту саопштава да се са "великим интересовањем" очекује наредни Ђиласов прилог и да је због тога лист распродат већ у јутарњим часовима.³³⁴

Истовремено, у редакцију *Борбе* пристижу и бројна писма подршке Ђиласовим ставовима. У мемоарима Ђилас бележи да му је тих дана Вељко Влаховић, директор *Борбе*, изнео податак од око "тридесетак хиљада" писама, а да их је лист "од чланка до чланка" примао у све већем броју.³³⁵ Реакције читалаца несумњиво говоре о промени атмосфере у партијским организацијама и међу грађанима, што је водило ка отварању одређених актуелних питања из политичког живота. Тако, садржаји појединих писама, поред подршке Ђиласу, откривају и неслагања међу читаоцима, двоумљења и опрез у

³³² Исто.

³³³ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 331.

³³⁴ *Борба*, 30. децембар 1953.

³³⁵ M. Đilas, *Vlast...*, str. 272.

изношењу ставова. Такође, показују и живост дискусије, полемику, али и неразумевање и конфузију, поготову у вези са теоретским питањима.³³⁶ Посебу пажњу, како се види, изазивао је чланак "Субјективне снаге". Писма ове врсте пристизаће у редакцију и након званичне оградe ЦК од Ђиласа.³³⁷ На читаоце су, такође, деловали и поједини листови који су редовно и без скривене подршке пратили Ђиласова писања. У тој групи посебно треба издвојити загребачки недељник *Нарпријед*,³³⁸ затим, *Вјесник у сриједу* и *Народни лист*, љубљански недељник *Наши разгледи*, сарајевски дневни лист *Ослобођење* и др. Атмосфера у јавности је, дакле, постајала све загрејанија, а реаговања читалаца све слободнија, што свакако није ишло у прилог пракси одржавања поретка перманентне "линијске" послушности и дисциплинованости, посебно у кризним и осетљивим политичким ситуацијама.

Томе је по свој прилици доста допринело и јавно нереаговање партијског врха иако је обавештенијима већ морало бити јасно да се на чланке не гледа благонаклоно. Ђилас ће у таквој ситуацији бити приморан да додатно појасни неке од својих ставова, па је тако у оквиру чланка "Нове идеје" изашло и обавештење редакције *Борбе* у којем је Ђиласу упућена молба за "опширније објашњење" ставова из чланка "Субјективне снаге".³³⁹ Тако је настао обиман чланак (најопширнији и најсадржајнији у читавој серији) "Савез или партија", који је *Борба* објавила 4. јануара 1954.³⁴⁰

Чланком "Савез или партија" Милован Ђилас је не само синтетизовао и појаснио смисао и суштину чланака и идеја изнесених у њима, него и коначно јасно саопштио политичке позиције са којих је одлучио да делује. С тога се нећемо задржавати на ставовима које је већ раније износио, него на оним деловима који конкретно дају новију слику о тим позицијама.

³³⁶ Дobar пример у том смислу нуди писмо капетана Миодрага Андрића из Бјеловара, упућено редакцији *Борбе* 23. децембра 1953. У њему се, поред осталог, постављају питања у вези са кадровским решењима високих партијских и државних функционера, од којих се помињу и недоумице у вези са Ђиласовом кандидатуром за председника Скупштине, али и Титовим функцијама, затим, променама у Статуту СКЈ и бројним теоретским нејасноћама. (АЈ, ЦК СКЈ, II/11, прилог 14, *Писмо капетана Миодрага Андрића редакцији 'Борбе', 23. XII 1953*).

³³⁷ Видети: АЈ, ЦК СКЈ, II/11, прилози 14, 15, 17. и 18.

³³⁸ Недељник *Нарпријед* је већ од 1951. почео критички да сагледава поједине аспекте друштвеног живота, да би у наредне две године наглашено подржавао либерализацију и реформски курс. У другој половини 1953, лист је отворено симпатисао Ђиласове ставове, објављујући на својим страницама текстове аутора инспирисаним чланцима из *Борбе*. После Ђиласовог пада, јануара 1954, редакција је смењена а лист недуго потом угашен. (видети: А. Gržina, 'Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina', u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, zbornik radova (ur. N. Kisić Kolanović, Z. Radelić, K. Spehnyak), Zagreb 2010, str. 205-221).

³³⁹ *Борба*, 1-3. јануар 1954.

³⁴⁰ М. Ђилас, "Савез или партија", *Борба*, 4. јануар 1954.

Најпре је важно уочити независност позиције деловања коју је Ђилас на почетку истакао објашњавајући сврху и смисао објављених чланака. Прецизирајући да чланци, пре свега, представљају "један цјеловит поглед, једну те исту концепцију и у односу на практична и у односу на 'сложенија' теоретска питања", одлучно је нагласио да иза њих не стоји "никакав форум" него он лично, те да не представљају никакву "директиву", већ материјал за слободну дискусију.³⁴¹ На тај начин је Ђилас, указујући на начела и принципе слободне демократске размене мишљења, поручио да у складу са тим начелима делује одвојено од осталог дела руководства, што је могло да значи и насупрот њима.

У другом одељку, насловљеним као "Формална страна питања", Ђилас одговара на примедбе о његовом одступању од одлука Шестог конгреса. Ово питање он узима за "озбиљно и неразмршено", што представља важан и нов моменат у његовом званичном односу према политичкој "линији" Другог пленума. Ђилас, наиме, кроз постављање питања политичке легалности својих ставова, отворено покреће проблем поштовања одлука Шестог конгреса од стране актуелне политике руководства. Ту је Ђилас до краја јасан и отворен: "Ако би требало да одлуке VI конгреса значе слабљење практично-политичке улоге Савеза комуниста као партије, а јачање његове идејне и васпитне улоге и јачање практично-политичке улоге Социјалистичког савеза, онда се моји погледи налазе баш на тој линији, док се то не би могло рећи за ону праксу која 'учвршћује' Савез комуниста наметнутим и облицима и садржинама идејног рада, и то идејног рада који нема везе ни са стварношћу ни с теоријом".³⁴² Овим речима Ђилас, дакле, у политичко-легалистичком смислу обелодањује супротстављеност између њега и "линије" Другог пленума, односно званичне политике руководства на челу са Титом. Он се према Шестом конгресу јасно одређује, сматрајући своје деловање складним са његовим одлукама, док супротној страни то негира, проглашавајући њено деловање нелегалном и нелегитимном узурпацијом.

Појашњавајући проблем неподударности "старих" и "нових" начина деловања ("облика рада"), Ђилас открива до које је мере у својим схватањима супротстављен актуелној друштвено-политичкој стварности. "Криза у облицима рада" према Ђиласу суштински лежи у целокупном системском наслеђу. Наиме, у друштвеној и политичкој стварности све више је присутан раскорак између реалних токова развоја и прописаних

³⁴¹ Исто.

³⁴² Исто.

модела деловања. "У питању је, сада," сматра Ђилас, "читав наш наслијеђени идеолошки и организациони систем и апарат (сем посновних материјалистичких – марксовских – филозофских и социолошких поставки). Садашњи несклад између облика рада и стварности може се и треба га уклањати, али је он дубљи него обично, ради се о суштинској промјени". По Ђиласу се, међутим, у овом случају не ради о "радикалним промјенама", него о "нормалном социјалистичком демократском кретању, којег не може бити без борбе мишљења". Ипак, у средишту проблема је "сукоб", па се тако криза огледа у сукобу између "стarih облика и старе садржине" и "нових облика и нових садржина", "живота и наслијеђених калупа", "догматике и стварности".³⁴³

Пошто су гласине о последицама или пак циљевима Ђиласових ставова који воде ка "распуштању" СКЈ очигледно већ почеле да круже партијским кулоарима, сам Ђилас се о томе оглашава, оштро се супротстављајући и негирајући изјавом да од свих ствари које је на свој рачун чуо у последње време "ова спада у најгоре". Уместо дилеме да ли СКЈ треба да постоји или не, Ђилас проблем поставља на ниво питања начина функционисања и организације. По њему, пре свега, нови СКЈ "није више стара КПЈ", па се према томе и циљеви, улога и начин деловања у актуелним условима мењају. "Све више и више су потребни људи, комунисти, али стварно комунисти – демократи и револуционари, а сувишни су одређени облици и одређене функције, ускоћа облика и превелика власт тих функција – како у самој организацији Савеза комуниста, тако и иначе. Свему томе је коријен у садашњим организационим облицима, у стилу и начину рада, у одржавању на снази старих партијских схватања и метода у условима када масе комуниста и масе народа могу и непосредно, или непосредније, да одлучују", сматра Ђилас.³⁴⁴ Улога комуниста, чланова Савеза, у решавању дневнополитичких питања не треба да буде ван Социјалистичког савеза, где би били као "обични чланови", а њихов рад у СКЈ треба да се сведе на политички активизам и "унутарњи идејни живот". Тиме би се Савез прочистио од каријеризма и бирократизма и постао организација "идејно блиских људи" који би у њу ступали на добровољној основи и по властитом уверењу. На тај начин би СКЈ временом слабио и одумирао "као класична партија", а опстајао би као организација коју би чинила "добровољна дисциплина правих комуниста".³⁴⁵

³⁴³ Исто.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Исто.

Оваква идеалистичка и утопистичка замисао будућности једне комунистичке партије, у постојећим условима је представљала директан удар на политичку контролу и утицај СКЈ, као једне од најважнијих полуга централне власти. Сасвим сигурно, у очима руководства и большевизираног и бирократизованог чланства, овакви погледи су могли без превеликог двоумљења изазвати оптужбе да се ради на "распуштању", или чак "разбијању" СКЈ, за шта ће Ћилас касније бити отворено терећен.

Последњи Ћиласов чланак објављен у *Борби* носио је наслов "Револуција", а из штампе је изашао 7. јануара 1954.³⁴⁶ Међутим, пошто је у међувремену донесена одлука о обрачуну са Ћиласом, чланак је брзо повучен из даље дистрибуције. Револуција се у овом тексту сагледава као већ освојена вредност, али и као појава која одговара новим изазовима времена. У суштини проблема Револуције лежи питање "како да се она даље развије, како да не буде преварена, у стварности која настаје, у животу који избија".³⁴⁷ Наиме, Револуција из времена НОБ-а и освајања власти није више актуелна појава. Револуција поприма нови облик и преузима нову улогу, а то значи да "оно што се сада догађа јесте, у ствари, револуција у друштвеним односима".³⁴⁸ Укратко, Ћилас настоји да демократске процесе објасни као нову врсту револуционарних промена, промена као вишег степена развоја социјализма. Те тенденције се посебно односе на питање улоге и јачања Партије, што по Ћиласу условљава и саму судбину Револуције. Јачање Партије је у директној супротности са даљим током револуционарног преображаја, па је због тога реформа СКЈ нужна и неминовна. Могло би се рећи да се у самом терминолошком поистовећивању ових процеса са неком новом "Револуцијом", одражава и радикализам Ћиласових политичких погледа на актуелну ситуацију.

Одлука Тита и осталог дела руководства о отварању "случаја Ћилас" већ је била донесена, а "уље на ватру", како каже Ћилас,³⁴⁹ долила је "Анатомија једног морала",³⁵⁰

³⁴⁶ М. Ћилас, "Револуција", *Борба*, 7. јануар 1954.

³⁴⁷ Исто.

³⁴⁸ "Друштво није могло да се креће у односима и облицима у каквима је изишло из Револуције", објашњава Ћилас. "Оно је имало два пута – или претварање револуционарних, а тиме и демократских, демократских као револуционарних, облика у бирократске, или претварање тих истих облика у демократске. Догађа се и једно и друго. Јер ниједан облик не прелази лако и 'често' у други, чак ни у дужим периодима мирног развитка, него неизбјежно настају идејне, политичке, организационе и друге супротности, збрке и тешкоће. И тако се данас, каткад, бирократизам маскира револуционарношћу, а демократизам сматра њеним насљедником. Први је донекле у праву у формалном погледу, јер инсистира на формама из Револуције (концентрација свега у рукама Партије, одсуство писаних закона), а други је ипак у праву садржински, јер сматра саму Револуцију највишим обликом демократије у класном друштву, па отуда и себе њеним насљедником". (Исто).

³⁴⁹ М. Ћилас, *Vlast...*, стр. 280; В. Калежић, *Ћилас, миленик и отпадник комунизма...*, стр. 65.

³⁵⁰ М. Ћилас, "Анатомија једног морала", *Nova misao*, 1/1954, стр. 3-20.

сатирични текст који се тих дана појавио у *Новој мисли*, првом броју у новој 1954. години и, како ће се ускоро испоставити, последњем у свом кратком веку.

За разлику од чланака у *Борби*, чија се тематика односила на теоријско критичко сагледавање друштвених и политичких девијација, сатирична кратка прича "Анатомија једног морала" писана је упечатљивим литерарним прозним стилем, па је сам критички ефекат њене поруке био снажнији и уверљивији. Најпре, сам наслов текста говорио је о драматичном срозавању етике у редовима партијског и државног руководства. Због оштрог речника, у руководству је одлучено да се јануарски број *Нове мисли* повуче из штампе, а објављивање Ђиласових чланака у *Борби* забрани.

У средишту теме овог текста била је прича о тужној судбини младе глумице, удате за прослављеног генерала, проузроковане суровим односом и неприхватањем од стране припадника елитног затвореног партијског круга, учесника рата и револуције. Утисак директне критике је био још снажнији, пошто су се у централним ликовима приче могле препознати реалне личности, глумица Милена Врсајков Дапчевић и њен супруг генерал Пеко Дапчевић, као и бројни високи партијски и државни функционери, а посебно њихове супруге.

Сам Ђилас сматра да "Анатомија једног морала" представља зачетак његовог познатог дела "Нова класа",³⁵¹ свеобухватне критичке студије совјетског бирократског система, објављене три године касније у иностранству.³⁵²

Међутим, оно што се чини врло важним у погледу Ђиласовог односа према остатку руководства, а што је везано за овај текст, јесте његов лични однос према слоју коме је и сам припадао, а који овим путем најотвореније исказује. Наиме, Ђилас је кроз моралну проблематизацију једног догађаја испољио сво своје гнушање према елитном партијском окружењу. Морал, онако како га је он видео, у "Анатомији једног морала" представља субјективну вредносну категорију којом се он одређује или боље речено ограђује од круга људи којима он више не жели да припада. На тај начин је сам себе, практично, добровољно издвојио из владајуће гарнитуре.

Чланак је својом оштрином, очигледно, превршио сваку меру,³⁵³ па је одлучено да ЦК СКЈ, поред забране даљег штампања Ђиласових текстова, изда саопштење и

³⁵¹ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma...*, str. 65.

³⁵² Прво америчко издање: M. Djilas, *The New Class. An Analysis of Communist System*, New York 1957; прво београдско издање: M. Đilas, *Nova klasa*, Beograd 1990.

³⁵³ Колико је Ђиласова оштрина у овом случају била снажна и као непосредни повод сасвим довољна за реаговање партијског врха, говоре и коментари појединих тадашњих утицајних личности. Драгутин

јавно се огради од његових ставова. То је учињено у *Борби*, 10. јануара 1954, саопштењем Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије у коме се каже следеће: "Чланци које је друг Милован Ђилас последњих недеља објавио у 'Борби', а изнад свега чланак 'Анатомија једног морала', објављен у последњем броју 'Нове мисли', изазвали су – с обзиром на његов положај, као члана Извршног комитета ЦК – забуну у редовима чланова Савеза, тако да су извршном комитету упућена многа питања о значењу и смислу тих чланака, као и о томе како руководство Савеза гледа на те чланке и да ли су они објављивани с његовом сагласношћу.

Извршни комитет сматра за своју дужност према целокупном чланству Савеза комуниста, као и према читавој јавности у земљи, да изјави:

Чланци друга Милована Ђиласа плод су његовог сопственог мишљења, које је у својој основи противно мишљењу свих осталих чланова Извршног комитета, духу одлука Шестог конгреса и одлука Другог пленарног састанка Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Он их је објављивао не излажући унапред друговима из Извршног комитета идеје које у њима намерава објавити, чак и упркос томе, што су му неки другови у току објављивања првих чланака из те серије указивали на очигледну штету коју би такви чланци могли нанети развоју Савеза комуниста и изградњи социјалистичке демократије у нашој земљи.

Извршни комитет изнеће ово питање на дискусију пред Централни комитет Савеза на првој његовој седници.

Друг Ђилас је изјавио Извршном комитету да ће обуставити даље објављивање својих чланака с обзиром да ће читав проблем бити дискутован на пленуму Централног комитета."³⁵⁴

Овим саопштењем стављена је коначно тачка на сумње у неслагање Милована Ђиласа са осталим делом руководства. "Случај Ђилас" био је званично отворен.

Лековић тако наводи речи Мирослава Крлеже, који је поводом "Анатомије једног морала" Оскару Давичу рекао да "оно што је написао Ђилас не би прошло ни у Енглеској... да један члан владе, миистар и партијски руководиоца, на такав начин пише о својим колегама, стрпали би га у лудницу". (D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 342).

³⁵⁴ *Борба*, 10. јануар 1954.

IV Саборац, противник, непријатељ

Ћилас и Партија

Комунистичка партија Југославије била је партија тзв. лењинистичког типа. Под тим се подразумевало да се радило о специфичном типу политичке организације, строгог револуционарног профила. Обележја лењинистичког типа партије КПЈ је добила током 20-их година, у периоду "бољшевизације", под утицајем политике Коминтерне, чија је она, у међуратном периоду, била "секција".

У креирању особина КПЈ, као борбене револуционарне бољшевичке ("лењинистичке") партије, један од важних "шаблона" представљало је руско (совјетско) револуционарно и политичко искуство. Њега је као директиву наметнуо Стаљин, како би разне радничке и комунистичке партије револуционарно што боље "профилисао" у складу са својим интересима и тако ставио под контролу. То је било у складу са политиком мобилисања и припремања "субјективних снага" за што ефикаснију револуционарну борбу против капитализма. У пракси, то је значило идејно усвајање најважнијих искуствених поука руске револуције, док је у организационом смислу подразумевало изградњу сна-жне монолитности по узору на СКП (б). "Нова партија", како пише Коста Николић, "морала је да буде смела, борбена, са снагом да поведе пролетере у борбу за власт. Она је требало да буде 'бојни штаб пролетаријата', неопходан за заузимање власти. Морала је да оличава јединство воље, да буде без фракција, са гвозденим дисциплином, са искључиво једним центром руковођења".¹

У идејно-политичком смислу, монолитност је значила одсуство било какве унутрашње демократије и плурализма мишљења у односу на званично усвојену "линију", тј. актуелну политику. Такође, то се односило и на идеолошку доктрину марксизма-лењинизма-стаљинизма, као и идејну догматику, обавезну за све чланове. Несентименталност, немолосрдност и суровост према "непријатељима" партије и револуције (посебно у ратним околностима) била је такоређи нормална и општеприхваћена ствар. У том погледу, готово монструозно делују речи сведочења

¹ К. Николић, *н. д.*, стр. 54-55.

Светозара Вукмановића Темпа, који каже: "У покрету смо научили да случајеве оцеубиства или братоубиства гледамо као на нешто нормално, нешто што иде у прилог нама, који се боримо за слободу... Сву ко-ји су против нас нису наши..."²

У организационом смислу, према лењинистичком концепту, партија је представљала строго централизовану политичку структуру. Овакав вид организације наметала је потреба остварења крајњег циља – освајања власти. Од припадника партије захтевана је беспоговорна послушност и јасна хијерархијска подређеност.

Такав тип структуре и начина деловања био је потпуно супротан ма ком облику грађанске политичке борбе, а посебно се настојало да се у том погледу направи разлика између социјал-демократског и комунистичког модела политичке организације. Из тога је проистицала и строга осуда било ког облика легалистичке политичке борбе, односно партиципације у парламентарном грађанском вишестраначком животу.

КПЈ је по својој природи била тзв. "кадровска" партија. Њено чланство је строго контролисано и проверавано пре пријема. Њен начин руковођења био је строго директиван, а њеном организацијом руководили су тзв. "професионални револуционари", људи специјално обучени и инструисани (махом у СССР-у) за услове илегалног и конспиративног рада, са великим стажом и искуством, као и квалитетним личним способностима. Професионални револуционари чинили су фактички руководеће језгро КПЈ. То је произвело и посебан вид "револуционарно-секташког ексклузивизма" у схватањима, која се огледала у догматском и искључивом поимању руског револуционарног искуства и схематској пројекцији борбе из прошлости СССР-а. У том погледу, као својеврсни револуционарни "требник" коришћена је "Историја СКП (б)-а", по којој су се надањивале и "училе" генерације револуционара.³

После рата, нови историјски услови захтевали су одређене корекције у карактеру Партије. Пре свега, нагло омасовљење чланства, а затим и природа промене положаја и преузимања власти, наметали су одређено "лабављење" предратних и ратних правила. Међутим, суштински КПЈ је и даље остала чврста и монолитна лењинистичка партија, са руководећим "прстеном" састављеним од професионалног предратног кадра.⁴ У новим условима, она је још и држала апсолутну власт у земљи. Партија је напосто заузимала централну руководећу улогу у земљи. То је и даље био затворени организам

² G. Lazović, *n. d.*, str. 47.

³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 148-150.

⁴ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 182.

у односу на друге идеје и утицаје, конспиративног карактера, кадровског профила и директивног и идеолошки догматизованог начина рада. Био је то модел деловања који је почивао на принципу тзв. "демократског централизма". Природу функционисања те врсте политичке моћи, Бранко Петрановић описује на следећи начин: "Највећа моћ се усредсређивала у најужим групама руководства: Политбироу, секретаријатима, код политичког или организационог секретара. Следећи линију ових руководства, на коју није могло утицати, чланство се са њом идентификовало као са својом линијом. Имајући одлучујућу улогу на кадровску политику, КПЈ је у потпуности обезбеђивала стварање и формулисање политичке линије: Чланови КПЈ су извршиоци и следбеници политике на чије стварање у постојећем механизму нису могли утицати. У државним и природним ресорима, којима су се на челу налазили људи ван Партије, у позадини су највећи утицај добијали њихови заменици, помоћници, начелници. У предузећима стварале су се спреге између директора, као представника државе, секретара партијске организације и руководиоца Синдиката, но с тим што је утицај партијског секретара био одлучујући. Партијски руководиоца, чак и када није био јавно експониран, поседовао је највећи капацитет власти и утицаја".⁵

Све полуге власти биле су у рукама Партије, док су све сфере друштвеног живота биле под њеним директним утицајем. Настојањем да контролише све сегменте друштва, Партија је, по речима Бранка Петрановића, "добијала све хипертрофраније организационе форме условљене њеном руководећом улогом у држави. Ова организација је 'покривала' сваки сектор, све делатности, све службе, настојећи да се распростре до сваке ћелије друштвеног живота". Партија је остављала све мање места за било који вид самосталне иницијативе, док се путем овакве организације настојало "да се разреше све стваралачке енергије маса". Комунисти су на тај начин преузели контролу над свим функцијама државног апарата и масовних организација, спроводећи тако општу професионализацију рада. Великом степену ефикасности спровођења одлука допринио је, пре свега, директивни начин рада и централистичка организација, који је подразумевао безрезервну послушност, "без поговора и расправа", за разлику од демократско-плуралистичких вишепартијских система грађанских друштава. По свим особинама, овакав концепт КПЈ био је изграђен по узору на начин власти СКП (б), где је у пуном смислу дошла до изражаја реализација "персоналне и реалне уније Партије и власти", која је била заснована на "демократском централизму у

⁵ Исто, стр. 190.

начелу, а практично на централизацији, јер су виши органи партије били надређени нижим, који су били дужни да прихвате и извршавају одлуке виших органа без расправе када су већ биле донете". Разлика између совјетске и југословенске партије, како примећује проф. Петрановић, била је једино у томе што је СКП (б) била и уставно дефинисана као владајући орган, док КПЈ то ипак није била, водећи рачуна о свом конспиративном начину рада, који је формално био практикован и после рата, без обзира на очигледност њене објективне свемоћи. Тиме се, такође, отпочетка настојало да се избегне идентификовање са бирократском организацијом и пошаље порука да је Партија "живи усмеравајући и руководећи чинилац, који мора бити спојен са вољом народа, и изражавати његов дух и интересе".⁶

Руководеће тело Партије био је извршни орган, тзв. Политбиро (Биро), као најуже руководство Централног комитета. Чланови Политбироа били су углавном људи новог партијског руководства с краја 30-их година, изабраних и потврђених на Петој земаљској конференцији 1940. Такво стање одржаће се и после рата. Овај орган се састајао нередовно, зависно од процене генералног секретара, а одлучивао је о свим важним смерницама партијске политике. Седнице Политбироа водиле су се у записницима као седнице ЦК КПЈ, а сазивао их је највиши партијски ауторитет, генерални секретар Јосип Броз Тито, који је њима и председавао. Политбиро је расправљао о свим важним питањима, доносио одлуке и издавао директиве, решавао кадровска питања, водио спољну политику, управљао идеолошким радом, расправљао о изградњи друштва, вршио политичку и идеолошку арбитражу итд. Све одлуке овог тела представљале су неприкосновени ауторитет за партијске и државне органе. Другим речима, Политбиро ЦК КПЈ је имао својство својеврсног врховног парадржавног управљачког тела и оличавао је спој партијске и државне власти. Рад Политбироа био је без публицитета, што је суштински било у складу са формалним конспиративним начином рада Партије. Тако је обједињавање партијске и државне власти омогућавало "јединство акције, концентрацију средства и кадрова на кључним правцима, снажну дисциплину и сталну проверу донетих одлука".⁷

Партијско руководство све до 1948. није формално бирано, тако да је руководство изабрано уочи рата наставило да управља и после рата. Први послератни конгрес (и први после 1928. године), одржан је 1948. и био је пети по реду. Пети

⁶ Исто, стр. 199-200.

⁷ Исто, стр. 209-210.

конгрес КПЈ суштински неће донети никакву промену у партијском руководству, посебно у њеном врху, где ће исти људи несметано и још чвршће наставити да раде. Међу њима се посебно издвајала тзв. "четворка", сам врх Политбироа и КПЈ, односно ужи део партијског Секретаријата, коју су чинили Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас.

Милован Ђилас је од краја 30-их година био у самом врху Партије. Био је један од секретара и касније човек задужен за идеологију и пропаганду. Као неформални "четврти човек" имао је велику моћ, а своје способности користио је, поред свога "ужег" идеолошког ресора, и за извршавање бројних поверљивих задатака, од којих се посебно издвајају они дипломатске и преговарачке природе, када је Јосипу Броз Титу било потребно да за њих има поуздане и најближе људе (о чему смо већ детаљно говорили). У складу с тим, Милован Ђилас је и сам припадајући поменутој лењинистичкој партијској структури, њу и стварао и подржавао, све до 1949. године, када је дошло до потребе за преиспитивањима уицаја совјетског искуства, па самим тим и природе Партије и њене делатности.

До директнијег преиспитивања саме природе Партије и њене друштвене и политичке улоге, односно искуства базираног на искуству СКП (б)-а, није дошло одмах после избијања југословенско-совјетског сукоба. Као што смо видели, отклон од совјетског искуства спровођен је постепено, а још опрезније се радило на преиспитивању природе и улоге југословенске партије, јер се тиме директно доводила у питање најважнија политичка полуга власти. Међутим, један од насмелијих критичара совјетског система и искуства, а врло брзо и лењинистичког типа партије, био је човек из самог врха власти, Милован Ђилас.

Познато нам је да су Милован Ђилас, као и неки други појединци из руководства, и пре 1948. указивали на проблеме бирократског и шаблонског начина рада у нижим партијским организацијама, стихијске неорганизованости, јавашлука, површности и прејаке догматичности, што је производило рутинерство и аутоматизам у пракси. Међутим, то још ни из далека није била критика упућен лењинистичком типу партије, односно њеној природи. То није рађено ни после 1948, већ се, напротив, форсирала појачана централизација и бирократизација, што је и Милован Ђилас подржавао. Врхунац правоверне "рестаљинизације" манифестован је на Другом пленуму ЦК КПЈ, јануара 1949, о чему смо већ говорили. Милован Ђилас, међутим, већ тада почиње да указује на проблеме несистематског и "кампањског" рада и на негативне

ефекте бирократије, што се огледа у несамосталности и неефикасности нижих партијских органа. По њему, проблем је лежао у чекању "директиве одозго", што су били први знаци залагања за самосталнији приступ проблемима, односно партијску децентрализацију и поред генералне "линије" која је афирмисала појачану контролу и централизацију.⁸ Прави "обрт" у Ђиласовом размишљању, као што смо видели, настао је на Трећем пленуму, децембра 1949, што ће врло брзо произвести и његово критичко сагледавање природе партије.

Већ током 1950. године, Милован Ђилас је формирао јасан став о бирократској девијацији Партије и о совјетском пореклу те појаве. Постепену дебирократизацију, као и раздвајање партијских од државних функција, видео је као један од приоритета нове политике, што нам недвосмислено говори да је већ тада стари бољшевички тип партије, као и јединство партијске и државне власти дефинитивно сматрао превазиђеним. Тако је септембра, на састанку са представницима британске лабуристичке партије, Ђилас решавање овог проблема означио као важну разлику будућег демократског југословенског друштва у односу на совјетско. По том питању, рекао је следеће: "Шта је то бирократизовање Партије? Када Партија узме све функције у власти она се неизбежно бирократизира. Зашто? Зато што она престаје бити организатор маса за контролу над влашћу. И код нас је отишла та бирократизација подалеко, копирајући руску, разуме се. И сада иду промене. Конкретно, политички и организациони секретар среских комитета више не могу бити водеће личности у народној власти. То су две најважније личности у Партији... Ако уђе у државне органе губи партијске функције и долази други за секретара... Тиме ми осигуравамо да Партија и Фронт као представници народа врше контролу над влашћу. Јер узмите конкретно како изгледа ако је секретар руководиоца власти – онда га из Партије нико не критикује, онда га од народа нико не критикује, онда је могућна самовоља. А сад ће бити партијска организација и народ независни и моћи ће да критикују. Дакле, процес бирократизовања Партије код нас биће онемогућен и заустављен, а у СССР-у је фактички победио. То је разлика".⁹

⁸ *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)...*, str. 184-185; видети и: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, II/4-d-18, *Савјетовање у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ по неким актуелним питањима агитације и пропаганде од 28. марта 1949.*

⁹ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду*, стр. 42.

Ставовe које је изнео у затвореним разговорима са представницима британских лабуриста, а који су у својим антибирокуратским погледима садржавали доста радикална обележја, Ђилас је у јавности знатно ублажавао. И поред јасних антибирокуратских теза, изнетих у *Савременим темама*, Ђилас је како се чини настојао да знатно прилагоди већ увелико критички оформљене ставове о природи и улози Партије. Он без двоумљења и врло смело објашњава процес бирократизације у савременим социјалистичким друштвима, пре свега у СССР-у, и његово испољавање у владајућој Партији као најочитијем примеру таквих тенденција, а које се у назнакама јављају и у југословенској партији (о чему смо већ говорили). Међутим, приметно је да Ђилас своја запажања о таквим тенденцијама и у југословенској партији саопштава "стидљиво", у фуснотама текста. У главном таксту, Ђилас указује на потребу присутности још увек јаке и монолитне партије, из разлога што борба за "социјалистичку демократију" и даље изискује организацију револуционарних снага и што она "не смије и не може (ако се хоће побједа!) бити стихијна, него мора бити организована борба свјесне и дисциплиноване авангарде и свјесних и дисциплинованих маса". И зато, у југословенском случају, за победу социјалистичких снага "необично је важан, чак одлучујући, субјективни фактор – необично снажна, до краја монолитна, самопријегорна, чврсто организована, свјесна циљева и идеолошки јединствена револуционарна класна партија", самтра Ђилас.¹⁰

Ипак, Ђилас не одриче постојање бирократских појава у Партији. Напротив! Он их, међутим, објашњава "противречним карактером диктатуре пролетаријата", док саму Партију види као својеврсно поприште борбе између револуционарних и бирократских снага. Тако пише: "Противречни карактер диктатуре пролетаријата је такође противречан и за саму владајућу пролетерску партију, с том разликом да се елементи одумирања, који се јављају код нове државе, код партије испољавају у јачању њених облика рада у организовању радних маса за управљање привредом и државом (јер је партија она снага која свјесно руководи и организује одумирање помоћу све ширег учешћа маса). Испољавање противречног карактера диктатуре пролетаријата у партији је неизбјежно и природно због тога што је она владајућа партија, водећа снага и у држави и у привреди, па стихијни процес бирократизовања показује тенденције да прво и најјаче захвати баш њу. Али у њој самој, истовремено, баш због тога што је то партија која води (као код нас) борбу за социјализам, најснажније избијају на видјело и друге,

¹⁰ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 52.

револуционарне тенденције, које се одупиру бирократској стихији и настоје да је потисну и савладају. Не може се рећи да код нас у Партији нијесу постојале и не постоје, макар у цјелини и релативно слабе (а у појединим случајевима јако испољене) прве тенденције, али друге тенденције су водеће и далеко превлађујуће и захваљујући чињеници да су оне свјесне путева развитка и углавном с успјехом... савлађују и мијењају оне објективне услове који порађају поменуте тенденције, чак и у самој Партији и државном апарату као таквом, оне морају побједити и оне ће побједити".¹¹

Разматрајући питање улоге Партије, октобра 1951, Ђилас је указао на теоретску поставку лењинизма која учи да партија "не влада, него да руководи, да не управља, него руководи државом путем трансмисије, совјета, синдиката, омладине итд." Међутим, пракса демантује ово учење и Партија у стварности једноставно "влада". Тако је отворено указао да Партија представља центар бирократских тенденција.¹² С тим у вези, као конкретан проблем директно је означио управљачки слој партијских кадрова.

Политика у једном класном друштву представља професију, а пошто је југословенско друштво још увек класно друштво, потреба за политичким кадровима биће још дуго потребна. "Отуда", напомиње Ђилас, "када се говори против професионалног партиског рада, треба да се разуме о чему се ради. Ја сам исто против професионалног кадра, а нарочито против омладинског и синдикалног професионалног кадра. Разуме се, у синдикатима и у омладини мора бити један део тих људи, али се ја оних комуниста који су професионалци и живе на партиском списку, али који истовремено не врше функцију власти, који се истовремено не бирократизују на функцији власти, не бих бојао". Међутим, подвлачи даље Ђилас, "премало је тог квалификованог кадра који се бави само политиком, а не руководи државом и привредом. У том погледу ми још нисмо кренули с мртве тачке и то је прилично актуелно организационо питање".¹³

По Миловану Ђиласу, у актуелној фази развоја проблем који би требало решити односи се на то да Партија "од административног руковођења државном влашћу и привредом пређе претежно на политички рад у убеђивању маса, тј. да комунисти схвате да може да постоји једно изабрано тело у којем су изабрани комунисти, а да га масе на челу са комунистима критикују јавно и преко пленума и да траже повлачење њихових

¹¹ Исто, стр. 52-53.

¹² АС, ПШС, Материјали за теоретски рад, к-3, *Одговори Милована Ђиласа (са саветовања пропагандиста у Загребу, 9. октобра 1951)*, стр. 18-19.

¹³ Исто, стр. 20.

разних одлука и смењивање људи из одбора за рђав рад и да основне функције Партије у прелазном периоду буду – не да врши све административне, привредне и државне функције, него да Партија буде апарат убеђивања и политички фактор који ће агитовати код људи за једну одређену политику и који, агитујући код маса за ту одређену политику одмера и истовремено организационо утиче на развој тих организација... То је један спори процес, који не може тако брзо да се оствари, али такав циљ треба да буде пред очима". У том погледу, Ђилас јасно поручује да се у "новом систему" о руководећој улози Партије "неће моћи говорити" и да ће једина делатност на коју ће се улога Партије сводити бити агитација.¹⁴ "Већ када уочавамо овај елемент, очевидно је да је то један од елемената одумирања Партије", закључује Ђилас, притом објашњавајући да говорити о одумирању Партије исто је као и говорити о одумирању државе. "Ми можемо говорити да неке функције нестају и то споро", наглашава Ђилас, "али у оријентацији Партије и њеног развитка, основно је то да се тежиште Партије пребаци на политички рад у масама, а не на административни. И већина комуниста није ту чињеницу схватила..."¹⁵

Као што се може приметити Ђилас је разрадом критике бирократије и бирократског система, у доброј мери критички сагледао и лењинистички тип партије, оцењујући њене најважније особине политички превазиђеним у новим условима изградње социјалистичке демократије. Пре свега, он јој је теоретски одузимао моћ политичког одлучивања, макар и као пројекат за будућност, ка коме треба политички стремити. Њену улогу као "авангарде" радничке класе сводио је на идеолошки рад, тј. на пропагандну делатност, чиме се директно урушавао један од основних стубова власти.

Значајне промене природе југословенске Партије, бар у формалном смислу, донео је Шести конгрес КПЈ/СКЈ. У његовим одлукама уграђен је знатан део ставова које је у међувремену, у оквиру антибирократске и антисовјетске критике, формулисао Милован Ђилас. Пре свега, конгрес је изменио став о месту и улози комунистичке партије. Наиме, он се практично одрекао Партије као "авангарде" радничке класе, афирмишући њену идејно-васпитну улогу на рачун дотадашње организационе улоге, као важне особине револуционарне партије. Затим, знатно је измењен принцип обавезности у деловању партијских организација, форсирањем принципа

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, стр. 21.

добровољности. Тиме се озбиљно нарушавала партијска дисциплина, јер су се занемаривале обавезе усвајања и извршавања одлука већине, преузете самим чланством у партији. Такође, ССРНЈ-у као масовној демократској политичкој организацији дата је знатна политичка предност у односу на Партију. И на крају, сама Партија је променила назив из Комунистичка партија Југославије у Савез комуниста Југославије, чиме се желело показати да и сама Партија поприма демократски децентрализован облик, у складу са развојем нових тенденција у правцу радничког самоуправљања.¹⁶

За анализу новог схватања улоге и природе Партије значајан је наступ Едварда Кардеља на Шестом конгресу. Говорећи, наиме, о савременој улози комунистичких партија у свету, Кардељ је довео у питање сам лењинистички концепт партије, оценивши га као производ бирократије и совјетског шаблонског модела и самим тим застарелим и превазиђеним.

Кардељ је полазио од тога да су у политичком смислу комунистичке партије пре свега "дегенерисале у агентуру хегемонистичке спољне политике" СССР-а. Тако је дошло до њиховог стагнирања, па Кардељ поручује: "Ако неки облици стагнирају, постају шаблони за све, они постају сметња даљег развитка покрета. Са објективним променама у друштвеној стварности морају се мењати и облици организације и политичког рада. А тај се процес у садашњим коминформистичким партијама, зачауреним у стаљинске шаблоне, није извршио и зато су оне као такве..., постале неспособне да и даље буду на челу борбе напредног човечанства за социјализам. И управо зато јер су оне постале неспособне за ту улогу, зато је и бирократизам могао да подгризе и уништи њихову некадашњу револуционарну суштину, зато су оне и могле и морале постати агентура једног империјализма, који се појављује у форми захтева на хегемонистички положај у свету".

Комунистичке партије су настале у одређеним историјским условима, када је то било потпуно оправдано, и тада су доследно вршиле своју револуционарну улогу.

¹⁶ Видети: D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 278-281. По Ђиласовим мемоарима, предлог да Партија промени назив потекао је са његове стране: "тек што ми је то пало на ум, присетио се Кардељ да се тако – Лига (савез) комуниста, звала и првобитна Марксдова организација. Кардељ је прихватио мој предлог. Том променом је требало да се нагласи и 'измјењен', демократски карактер партије у односу на лењинистички, совјетски тип партије, а и тенденције ка демократизацији друштва. Кад смо се нашли код Тита – и он се сложио после краћег размишљања. Ранковић је био против мењања имена, али је одлуку прихватио са муклом дисциплинованошћу. Тито је тада рекао, обраћајући се Ранковићу: Није важно име, него шта тиме хоће да се каже. – Иначе је Кардељ предложио да се тежиште рада пренесе на комисије и делегате. Знатан део политичког, идеолошког посла Конгреса сам ја обавио: написао сам пројекте свих резолуција, које су Тито и Кардељ одобрили, а на самом Конгресу су одговарајуће комисије уносиле у њих побољшања. (М. Ђilas, *Vlast...*, str. 239-240).

Међутим, после Другог светског рата дошло је до промене услова услед којих је социјализам објективно постао универзална политичка чињеница, а не ствар изолованих националних корпуса. У складу с тим, социјалистичке снаге доживљавају различите форме у различитим друштвеним и политичким условима, па тако и револуционарни развој. По Кардељу, Југославија није "усамљено острво" социјализма, без обзира на њене особености, па тако ни југословенски комунисти не смеју остати изван светских социјалистичких токова. Према Марксу, "комунисти увек треба да претстављају целину радничког односно социјалистичког покрета, а не да буду један његов одвојени и ексклузивни део", упозорава Кардељ.

У почетку, у "лењинистичкој" фази, комунистичким партијама је "и била намењена таква улога". Али, касније, под утицајем совјетске бирократије долази до монополизовања те улоге у смислу да "једино оне и само оне могу да буду носиоци социјалистичког покрета", постајући на тај начин "уска секта", губећи револуционарни карактер, бирократизујући се и претварајући се у совјетске агентуре. То је, по Кардељу, био развојни пут "коминформистичких" партија.¹⁷

Драгутин Лековић сматра да је Кардељево разматрање природе и улоге савремених комунистичких партија на Шестом конгресу директно утицало на Ђиласово синтетисање и сажимање ставова о улози партије и као непосредна инспирација за писање чланка на исту тему, који ће се појавити почетком 1953.¹⁸ Реч је о чланку "Компартије у капиталистичким земљама", који је Ђилас написао крајем 1952. године, непосредно иза Конгреса, а који је објављен у часопису *Наша стварност*, јануара 1953. У својој последњој књизи, објављеној 1994, која поред осталог даје и преглед развоја његовог личног идеолошког сазревања, Ђилас је овај чланак, са незнатним изменама, штампао под насловом "Преживелост лењинистичке партије", дајући му на тај начин посебан значај као тексту који је и формално обележио прекретницу у његовом раскиду са старим бољшевичким типом партије.¹⁹

Основни принцип од којег Ђилас полази у својој анализи проблема јесте да свака политичка организација зависи од низа сложених околности, односно да представља "израз одређених историјских услова, одређене етапе развитка, и то како у идејном, програмском, политичком раду и борби, тако и у организационим

¹⁷ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2-7. novembar 1952, stenografske beleške, Beograd 1952, str. 218-221.

¹⁸ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 273.

¹⁹ Видети: М. Ђилас, *Пад нове класе...*, стр. 128-137.

облицима".²⁰ Овај закономерни императив, по Ђиласу, важи и за радничку партију, и то утолико пре за њу уколико је она по својој природи "партија промене, а не традиције", па стога целокупна њена делатност треба да буде усмерена на "мењање постојећих услова". Ово је могуће, како прецизира Ђилас, "само на основи стварног учачавања објективних услова ради промене и прилагођавања тим условима парола, програма и организационих облика акције", а радничка партија мора "више него ма која друга да учачава, открива промене у стварност, у објективним друштвеним односима и да на основу тога одређује тактику, облике рада, па и своје идеје". Управо занемаривање наведене "општепознате истине" и представља по Ђиласу основни проблем радничких партија, како оних на Истоку тако и оних на Западу.²¹

На основу тога, Ђилас поставља питање да ли такве партије, "као форма класних пролетерских партија" уопште оправдавају разлоге свог постојања у том облику, односно да ли су као такве "застареле" и да ли оне "заиста могу да се боре за социјализам?" Ђилас на то недвосмислено даје негативан одговор. Међутим, подвлачећи ту чињеницу, он сматра да се онда "неизбежно" поставља и начелно питање "да ли партије лењинистичког типа одговарају савременим условима", односно, у којој су мери такве партије "лењинистичке" и да ли одговарају "савременим условима борбе за социјализам?"²²

Како Ђилас истиче, партија "лењинистичког типа" производ је специфичних историјских околности: борбе против политичког "опортунизма" Друге интернационале и искуства руског револуционарног радничког покрета. Свестан те чињенице, Лењин никада није инсистирао на апсолутизацији тог искуства, али ни на његовом потпуном занемаривању. Подвлачећи то, Ђилас указује на Лењинов став "да свака земља, свака радничка класа, односно – њена партија, мора наћи своје облике борбе", уважавајући и руско искуство, али "не као облик, као шаблон, него баша као пример нешаблонске, некњишке стратегије и тактике" и као "потврду да само недогматска и антидогматска тактика и може да да стварне резултате".²³

Заједничка карактеристика, у већој или мањој мери, готово свих политичких организација по Ђиласу је "демократски централизам", који обухвата скуп основних правила као што су: демократски избор руководства, слободна унутрашња дискусија,

²⁰ М. Ђилас, "Компартије у капиталистичким земљама", *Naša stvarnost*, 1/1953, стр. 1.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*, стр. 1-2.

²³ *Isto*, стр. 2-3.

обавеза поштовања хијерархије и покоравање мањине демократски изабраној већини. Оно што у том погледу разликује лењинистички тип партије од других, јесте "стриктна примјена тих принципа". Међутим, то није никаква специфична особина "бољшевичке", тј. лењинистичке партије. Наиме, строга примена наведених принципа одговара "револуционарној партији", која једино тим путем може остварити свој циљ – долазак на власт. Тако се у току борбе за власт ни култ вође није могао наменски стварати у бољшевичкој партији. Популарност Лењина настала је после заузимања власти, спонтаним путем, као израз љубави "маса" према свом револуционарном вођи, сматра Ђилас. Све те појаве карактеристичне су и за КПЈ, али оне нису њена специфичност. Међутим, напомиње Ђилас, "једну другу ствар ипак не налазимо у другим покретима", а то је чињеница "да је партија, у ствари, организација која удружује, повезује у себи и управља читавом активношћу радничке класе и радних маса уопште (синдикалном, идејном, просветном итд., а у рату и револуцији и војном, привредном итд.)". Управо та специфичност, "остварење руководства над читавом активношћу радничке класе", није карактеристична за политичке организације "других класа", већ само за раднички тип партија. "Само су социјалистичке радничке партије биле органи који *непосредно* управљају или теже да управљају активношћу читаве класе". У томе се и огледа суштинска разлика између бољшевичких и сподцијалдемократских партија, подвлачи Ђилас.²⁴

Пошто се радило о партији "као авангарди и најсвјеснијем дијелу класе", бољшевичка партија је до те мере доследно спроводила поменуте принципе, пише Ђилас, да је "у извесним моментима укидала сваку стварну аутономност осталих облика активности радничке класе". Ни у овом случају не постоје суштинске разлике између КПЈ и Лењинове бољшевичке партије, а што су обе партије морале то да чине, Ђилас објашњава "условима који су одређивали револуционарни пут ка власти као једино могући пут". То је основна карактеристика револуционарног типа партије, јер "Партија која стоји на позицијама револуције, која припрема и извршава пролетерску револуцијум не може ни да помисли да оствари тај свој задатак а да истовремено до краја не концентрише у своје руке читаву активност, све облике активности читаве класе и радних маса уопште".²⁵

²⁴ *Isto*, str. 3-4.

²⁵ *Isto*, str. 4-5.

Међутим, Ђилас указује на проблем који се јавља уколико се сама партија не мења и своју природу не прилагођава новим околностима, па тако пише: "И макар колико овакав тип партије био и схватљив и оправдан и демократски и социјалистички у условима револуције, он се мора неизбежно претворити у своју супротност – у извор бирократизма и антидемократских и антисоцијалистичких снага ако се задржи као тип организације у промијењеним условима, у условима када је пролетаријат победио и осигурао власт и када више није нужно концентрисање и централизовање свих снага у једним (партијским) рукама... Социјализам не изграђује партија, него класа, својом улогом у објективном, друштвеном процесу производње. И ослобођавање и оспособљавање класе баш за ту њену улогу и јесте први и најважнији задатак после преузимања власти. Активност партије и треба да је усмјерена баш у том правцу, у правцу васпитавања класе за ту и такву улогу".²⁶

Ове реченице биле су преломне у Ђиласовом тексту, чиме је приступио отвореној критици лењинистичког типа партије, којој је до Шестог конгреса припадала и КПЈ, док је нови СКЈ, макар формално, требало на неки начин да означава партију неког другачијег, напреднијег и знатно демократичнијег типа.

Тако Ђилас даље напомиње да је концентрисање "читаве активности класе" у рукама партије оправдано за време револуције и борбе за власт, јер је тада јединство и та врста дисциплине неопходна, али задржавање исте моћи и после тога "може само да доведе до пораза социјалистичких снага, до пораза саме класе, до побједи бирократских снага, које обично и правдају потребу свог даљег опстанка и живота тобожњом опасношћу од непријатеља социјализма. У таквом случају стварају се и привилегије за такав орган – партију и органе насиља, ствара се и идеологија партије, а не класе, култ јачања партије као самоциља, а не као средства класне борбе, култ вођа итд. Лењинистичка партија, макар колико оправдана и прогресивна у револуционарним условима, мора се неизбежно претворити у своју супротност у промијењеним условима, у условима изграђивања социјализма..."²⁷ Зато Ђилас поручује да уколико једна партија жели да остане револуционарна, демократска и социјалистичка, па и лењинистичка, она мора да измени "читав систем рада, да прије свега развија и ослобађа снаге класе, да се од непосредног руководиоца свим и свачим претвара и претвори у јединог идејног и политичког вођу и – макар постепено – одрекне свих привилегија које чак и из такве

²⁶ *Isto*, str. 5-6.

²⁷ *Isto*, str. 6.

њене функције могу да потичу".²⁸ Из тога, тврди Ђилас, проистиче закључак да се лењинистичка партија не може посматрати као организација једном и заувек дата. "И не само то, него је погрешно и ненаучно посматрати ту партију као једину и искључиво једину – без обзира на услове – форму политичке организације у борби за власт пролетаријата".²⁹

КПЈ је могла да буде партија тог типа, јер је организована и изграђивана у револуционарним условима пре и за време рата, али је истовремено она могла да изврши револуцију и под било којим околностима. Све друге комунистичке партије то нису биле у стању да ураде, јер су биле догматске и слепо везане за СССР. Након рата, остајући и даље послушне совјетској спољној политици, ове партије су све више губиле и социјалистички и пролетерски карактер. "И уколико", пише Ђилас, "процес подређивања совјетској влади иде даље, утолико се чак и у тим партијама, иако нијесу на власти, све снажније појављују исти они негативни, антисоцијалистички елементи, карактеристични за развитак партије у Совјетском Савезу (све већа улога и умножавање бирократског професионалног партијског апарата; гушење дискусије и критике и употреба клеветничких метода; догматизам; култ вођа итд.)".³⁰ Притом је, сматра Ђилас, "необично важно" указати и на то да би ове партије могле остати марксистичке и социјалистичке, не у зависности од тога да ли следе политику СССР-а или не, већ да ли су "копије саме Лењинове партије" или нису, односно од тога, да ли у свом случају полазе "од конкретних домаћих и међународних услова".³¹ Пошто су "преживели облици организације и преживели методи лењинистички" послужили совјетској влади за ширење хегемоније, Ђилас износи закључак да се на томе "потврђује стара истина да су преживеле форме, по правилу, средство реакционарних снага".

Зато Ђилас поручује да би једини могући исправни став комунистичких партија требало да се заснива на следећим условима: право на демократску дискусију, на слободну агитацију и пропаганду својих идеја. Оним партијама које делују у развијеним земљама, Ђилас шаље поруку да се "искористе постојећи демократски облици ради убрзања кретања ка социјализму". Такође, требало би да се "радничка класа, заостали народи и социјализам осигурају помоћу демократије од

²⁸ *Isto*.

²⁹ *Isto*, str. 7.

³⁰ *Isto*, str. 7-8.

³¹ *Isto*, str. 8.

државнокапиталистичке деспотије и државнокапиталистичког монопола", па би из тог разлога "борба за демократију морала бити основни мотив, основна парола и побуда сваког оог који се стварно бори за социализам". Зато су, тврди Ђилас, "уске 'револуционарне' форме организације морале саме по себи постати сметња и доводити до пораза", док се, како каже, чак и "сваки покушај стварања партија сличних комунистичким, макар и слободних од тугорства Москве", мора показати као нереалан.³²

Такст "Компартије у капиталистичким земљама" несумњиво представља важан моменат у развоју Ђиласове политичке мисли. Њиме је Ђилас коначно дефинисао и уобличио основне поставке новог схватања природе и улоге комунистичке Партије у постреволуционарном периоду. Основно полазиште по том схватању јесте да је лењинистички тип партије једноставно превазиђен за период после освајања и консолидовања власти, па отуда проистиче и потреба за њеним коренитим преображајем и модификовањем, односно да партија мора, како Ђилас каже, да измени "читав систем рада". То је подразумевало усвајање основних начела, по којима, пре свега, улога партије мора да пређе са владајућег и управљачког на идејно-васпитни облик рада, да се мора следити принцип оригиналности, тј. одсуство било ког облика копије оригиналне лењинистичке партије и да најважнији текући задатак партије буде борба за социјалистичку демократију, односно за принцип слободе исказивања и борбе различитих мишљења и ставова. Наведена начела по Ђиласу имају најдиректније упориште у марксистичкој теорији о изумирању државе и о демократији као најважнијем обележју социјализма.

Овим текстом Милован Ђилас је дефинитивно раскрстио са лењинистичким типом партије, што је значило и са КПЈ каквом је она била до Шестог конгреса. То је практично значило да нови СКЈ треба да буде партија новог типа, профилисана у складу са поменутиим начелима, уколико, према Ђиласовој концепцији, жели да остане социјалистичка и демократска. Другим речима, основни Ђиласов став сводио се на то да би СКЈ, као бољшевичка лењинистичка партија, била главна сметња демократском и социјалистичком развоју.

Ђиласови ставови о превазиђености лењинистичког типа партије дубоко су задирали у једну од најважнијих полуга централизоване власти, што је у перспективи могло да изазове озбиљне политичке и друштвене последице. Како Драгутин Лековић у

³² *Isto*, str. 10-11.

основи тачно примећује: "Ђиласова теза о преживјелости лењинистичке концепције партије представља најбитнији узрок удаљавања Ђиласа и Тита, јер је Тито..., у питању авангарде остао чврсти лењиниста. Та теза представља *најбитнију* претпоставку и *најдубљу* основу свих Ђиласових каснијих ставова и закључака. Из ње је он постепено развијао сав свој политички *credo* и сав свој идеолошко-политички *систем*. То је и био битан зачетак његове властите концепције социјализма".³³

Ђилас и држава

Послератна нова југословенска држава грађена је на револуционарним основама као социјалистичка заједница, по узору на СССР.³⁴ Иако је југословенска револуција несумњиво имала оригиналне карактеристике, па самим тим и извесне аутентичне методе, правила и решења за устројство нове државе, научници се, анализирајући њен први конституционални акт, углавном слажу да је њеним неимарима у највећој мери узор представљала совјетска држава и њен друштвени и политички систем.³⁵

Устав ФНРЈ из 1946, којим су се успостављала основна начела новог државног и друштвеног система, усвајао је у највећој мери совјетска конституционална решења (по важећем Уставу СССР-а из 1936, али и из богатог искуства совјетске историје у погледу решења друштвеног уређења земље). Основне установе нове југословенске државе проистицале су из НОБ-а и сопствених револуционарних тековина (федеративно уређење, народноослободилачки одбори), али је основна концепција новог конституционалног акта директно преузета из уставних решења СССР-а. "Она се пре свега изражавала у улози државе у друштву, јер су држава и њени органи постављени као руководећа снага целокупног друштвеног живота и свих друштвених организација", пише Бранко Петрановић.³⁶ Био је то тзв. "принцип свемоћи руководеће

³³ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 294.

³⁴ Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 67-78; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 323-449.

³⁵ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 323-335; Иако у анализама конституционалног решења југословенске социјалистичке државе постоје извесне разлике у погледима на совјетски узор, чини се да су те разлике у суштини занемарљиве и да се више свде на начин интерпретације проблема, него на негирање очигледне чињенице да се први послератни Устав у много чему угледа на уставна решења у СССР-у. (видети: М. Јовановић, "Пресликана или самобутна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и 'Стаљинског' Устава СССР-а (1936)", *Токови историје*, 1-2/2008, стр. 283).

³⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 67.

улоге државе", карактеристичан за СССР, посебно у "стаљинистичкој" варијанти система, у којем се спроводила теза о неизбежном и неопходном процесу јачања државе ради одбране социјалистичких тековина. Тако је створен систем у којем је комунистичка партија, као основна политичка снага, у специфичној "кадровској" симбиози страдала са системом државне управе, градила особени етатистички систем, што ће неизбежно довести до апсолутизације власти и моћи државне и партијске бирократије у облику снажног (директивног) централизма. И у југословенском случају КПЈ је играла сличну улогу, из чије структуре је заправо проистицало целокупно централистичко устројство државе и друштва.³⁷

Међутим, без обзира што креатори првог југословенског послератног Устава нису могли да изађу "из орбите совјетске теорије државе и праксе", југословенска конституција ипак је имала и неке своје особености, односно "самостална решења" која су се разликовала од совјетског устава и сличних уставних решења у земљама тзв. "народне демократије" под хегемонијом СССР-а. Наиме, Устав ФНРЈ није дефинисао нови политички систем, али исто тако није могао ни да занемари искуства југословенске револуције на чијим таласима победе је и донет, па је тако уместо појма "народна демократија", коришћен појам "народна република".³⁸ Такође, нови југословенски Устав у своју материју, за разлику од совјетског, није унео Партију и друге "масовне организације". "Тако је КПЈ била у систему најјачи фактор утицаја, с капацитетом власти који је тангирао и најситнију друштвену ћелију, али конституционално непризнат, штавише конспиративан у поменутих аспектима унутарпартијског живота и политичког статус-презенса".³⁹ Бранко Патрановић указује и на чињеницу да формална анализа југословенског Устава "скрива прави однос снага између извршно-политичких и представничких органа власти", јер наглашава Народну скупштину као највишег сувереног органа. "Пракса, међутим, заснована и на неким

³⁷ "Стаљиново теоретско образложење", пише Бранко Петрановић, "полазило је од тога да читаво друштво представља један механизам, чија је основна полуга држава, помоћу које партија као оруђе диктатуре пролетаријата руководи целокупним друштвеним животом. Таква механистичка теорија државе као највише друштвене организације, довела је у датим условима до бирократске деспотске владавине над друштвом. Срastaјући са државом, СКП(б), као најмоћнија сила у систему и стварно и по слову стаљинског устава постала је, такође, део те огромне државне машинерије, савременог 'левијатана', помоћу које бирократија диригује друштвеним животом. Централистичка структура КПЈ одређивала је централистичко устројство целог друштва које је етатизација привреде само појачавала и на плану економије". Елементи преузети из совјетске праксе били су у југословенском случају више него очигледни: декоративна улога Президијума Народне скупштине, централизовано Јавно тужилаштво, несамостални органи локалне самоуправе итд. (*Isto*, стр. 68).

³⁸ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 329.

³⁹ *Isto*, стр. 331.

уставним решењима", пише Петрановић, "водила је издвајању влада као свемоћних органа, који су у себи концентрисали чак и део законодавне делатности. Политбиро ЦК КПЈ и Владе ФНРЈ су носиоци највише концентрације власти и одлучивања. Партија је одлучивала преко свог највишег и најодговорнијег тела Политбироа и одређивала карактер државе... Новој државној организацији основни печат је давала партијска воља. Устав је прокламовао одговорност свих органа Народној скупштини ФНРЈ..., али је она била формалног карактера".⁴⁰

Општа централизација државе после рата водила је у успостављање опште контроле над свим доменима друштва, посебно привреде. Долази до реалног ограничавања од стране министарстава компетенције нижих органа и прокламоване самоуправе народних одбора, што је било у директној вези са процесом централизације и припремама за прелазак на планску привреду. Са процесом снажења државе јачала је и појава бирократизма, односно "бирократског централизма", који је подразумевао снажење и учвршћивање административног начина управљања, тј. бирократско-канцеларијски начин руковођења. То је производило огроман бирократски апарат државних службеника. Централистичко-административни систем руковођења био је уско повезан са стварањем државне својине, односно тзв. "државног сектора" који је уставно одређен појмом "општенародна имовина". Овај "сектор" представљао је материјалну основицу власти. Тако је држава (а преко ње и Партија) осигурала кључне позиције у привреди и индустрији. "Концепција КПЈ о државном руковођењу привредом", како пише Бранко Петрановић, "могла се ослањати само на искуство СССР-а, где је целокупна привреда била подржављена, уз тежње прилагођавања овог модела југословенској ситуацији..."⁴¹ "Новим институционалним типом руковођења привредом", каже даље Петрановић, "на бази економског монопола државе, административна интервенција државних органа је до краја обезбеђена. Начин руковођења не открива само етатистичку страну процеса, већ и нарастање централизације која је укидала самосталност нижих привредних јединица".⁴² Главни

⁴⁰ Исто, стр. 336.

⁴¹ Исто, стр. 414; видети и: М. Obradović, '*Narodna demokratija*' u Jugoslaviji 1945-1952, Beograd 1995; Т. Kuljić, *Birokratija i kadrovska uprava*, Beograd 1989. (даље: Т. Kuljić, *Birokratija i kadrovska uprava*); D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, str. 112-136. (даље: D. Bilandžić, *Historija*...).

⁴² Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*..., стр. 418.

креатор овакве концепције државно-административног руковођења био је Политбиро ЦК КПЈ.⁴³

Најважније црте овог система створене су у периоду 1945-1948, у времену "обнове и изградње". Тада се целокупни апарат Партије све више професионализује и практично сраста са државним апаратом, стварајући специфичан "сплет" управних и надлежних функција. На тај начин створен је југословенски бирократизовани, тј, бирократс-ки систем, суштински истоветан са оним који је владао у СССР-у. Сву политичку контролу имала је Партија, а све гране власти директно су биле зависне од њене политичке воље. Најважнија личност и СССР-а и социјалистичке Југославија био је генерални секретар владајуће Партије, у чијим рукама је била сконцентрисана највећа количина власти. Та харизматична, политички доминантна и супериорна личност, чији се култ систематски и плански изграђивао, у СССР-у је био Јосиф Висарионович Стаљин а у Југославији Јосип Броз Тито. Они су званично имали државне и партијске функције, које су формално биле раздвојене. Међутим, њихова објективно неприкосновена власт ту формалност је суштински брисала и чинила невидљивом, а социјалистичким бирократским системима убедљиво давала још један специфичан печат свемоћности државно-партијског апарата.

Међутим, годину дана након избијања сукоба Југославија-СССР, услед већ увелико присутне критике хегемонистичке спољне политике Москве, приступило се и разради критике совјетског државно-бирократског система. Овај "курс" у идеологији и политици КПЈ, који ће интензивно трајати од 1950. до 1953, заузет је када је већ било јасно да се однос са СССР-ом не може вратити на позиције пре сукоба. Идеолошки, једна од најважнијих ставки критике стаљинизма, између осталог, односила се и на критику тезе о неизбежном јачању државе у социјализму. Та критичка ставка развијана је у оквиру опште критике совјетског бирократског система и бирократских девијација у социјализму. Као што смо видели, нова оцена СССР-а и совјетског система као "бирократског" и "несоцијалистичког", подразумевала је и теоретску критику јаке

⁴³ "Политбиро ЦК КПЈ је разматрао нове мере за уобличавање система административног руковођења привредом, који се образовао на основу низа управних и законских аката који су били израз државног власништва над привредом. Овај систем организационо уобличен одговарао је у суштини совјетском начину руковођења привредом, наравно разликујући се у низу решења, а пре свега у чињеници да у Југославији није била национализована пољопривреда, да је овај систем у СССР-у дуго био установљен, са пратећим последицама бирократизације односашироких размера које у Југославији нису биле ни приближно достигнуте, а о којима југословенска политика и општа друштвена јавност није ни знала. Официјелна мисао и пропаганда узимали су све више совјетски тип руковођења привредом као образац". (Исто).

државе. Под новим околностима, идеолошки акценат је стављан на процес одумирања државе, који је теоретски афирмисан и позитивно означаваан као "демократизација", "децентрализација" и "дебирокупратизација".⁴⁴ Важну улогу на теоретском пољу у том смислу, као оштар и непоштедан критичар совјетских бирократских девијација (што смо детаљно већ показали) имао је Милован Ђилас.

Како професор Годор Куљић примећује, у Југославији је практични отпор бирократизму почео "децентрализацијом, на шта ће се и касније претежно свести ова широка пропагандна идеолошка акција", док је критика стаљинизма "прелазила у неку врсту теорије о државнокапиталистичком бирократском тоталитаризму, у којој су се могли препознати непрерушени садржаји леиберализма и анархизма". Ова "еклектичка антибирократска струја", сматра Куљић, оформљена је "у особеним условима притиска Совјетског Савеза на Југославију и њене сарадње са западним капитализмом".⁴⁵ Теорију о совјетском "државном капитализму" посебно је у овом периоду разрађивао Милован Ђилас, у оквиру критике политике СССР-а и бирократске природе његовог система, о чему смо добрим делом већ детаљно писали. Као што смо тада поменули, Ђилас је тезом о "државном капитализму" у СССР-у, теоријски озбиљно довео у питање сам концепт постојања партијске бирократске државе у социјализму.

Наиме, позивајући се на Маркса, Енгелса и Лењина, Ђилас је, у тумачењу корена совјетске политике, пошао од теоријских поставки улоге саме државе у социјализму након изведене револуције. Полазећи од тезе наведених марксистичких класика да је у прелазном периоду социјализма највећа опасност по пролетаријат "свргнута буржоазија", али и "његова властита бирократија" (која настаје у новој социјалистичкој држави као неопходан али и привремен друштвени слој), Ђилас је подвукао закључак класика да је (социјалистичка) држава, односно диктатура пролетаријата, "нужно зло" или, другим речима, привремена појава. Наиме, држава у социјализму има само привремену функцију и она се састоји у одузимању приватне својине и спречавању повратка на власт свргнутих снага, а тај посао обавља бирократија, која је такође привремена појава. Према томе, након те "прве фазе" постојања социјалистичке државе, сходно теорији, следи њено постепено одумирање, које ће потпуно наступити у комунизму. Али, наглашава Ђилас, то не значи да тим процесом држава "слаби", већ она "тима што масе све више учествују у њој – истовремено јача и престаје бити држава

⁴⁴ Т. Куљић, *Бирократија и кадровска управа*, стр. 132-133.

⁴⁵ *Isto*, стр. 133.

у старом смислу". Поједине функције државе чак могу и јачати, ако је то у интересу очувања социјализма, и тиме се открива "дијалектичка противречност нове државе", објашњава Ђилас.⁴⁶

С друге стране, у развоју капитализма временом долази до његове тзв. "монополистичке фазе", у којој се, тврди Ђилас (позивајући се на радове Енгелса), јавља процес јачања бирократије, односно преласка руковођења привредом из руку индивидуалног власништва (власника-капиталисте) у руке државних чиновника. Тако долази до "мешања" државе у привреду и стављања под контролу приврних токова, односно до појаве "државног капитализма". Овакви услови, који су све више приметни на Западу, односно "сам развитак монопола, о којему је говорио још Енгелс, довео је до тога да је одузимање предузећа од капиталистичког власника потпуно сазрело да буде извршено", напомиње Ђилас. Према томе, "државни капитализам" садржи у себи потенцијалне услове за прелазак на социјализам, али капиталистичке државе тај процес не могу "довести до краја" јер код њих мере државног ангажовања имају капиталистички а не социјалистички карактер. Другим речима, "не значи да је с потискивањем приватног власника престао и капиталистички однос у производњи ако је приватног власника у функцији власништва замијенио неко други (а то може бити само држава)", појашњава Ђилас.⁴⁷

Разлика између "државног капитализма" и социјализма "на почетку", тј. у његовој "првој фази" (какав је спроведен у СССР-у приликом национализације после Октобарске револуције), огледа се у другачијим тенденцијама развитка: "у социјализму: ка потпуној побједи комунизма и ка одумирању државе, у капитализму: ка очувању капиталистичких односа". Поред тога, разлика се огледа и "у самом појму и суштини својине". У оба случаја "вишком рада" располаже држава, али "државни капитализам распоређује тај вишак на масне плате и привилегије бирократа, на санирање разних капиталистичких предузећа и капитализма у цјелини, а социјалистичка држава на изградњу социјализма и праведне... плате радника и службеника". Међутим, ако социјалистичка држава након те своје "прве фазе", односно процеса национализације капиталистичке својине, не настави да одумире, тј. ако "вишак рада који узима и распоређује остаје и учвршћује се као искључиво њена функција", онда ће доћи до нестанка сваке од наведених разлика у односу на "државни капитализам". Како Ђилас

⁴⁶ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 8-12.

⁴⁷ *Исто*, стр. 12-13.

објашњава, "државни капитализам" тиме неће постати социјализам, већ ће доћи до супротног процеса: "први, социјалистички кораци диктатуре пролетаријата и прва – државна – социјалистичка својина преобратиће се постепено у деспотску владавину бирократије и такве друштвене и економске односе који су карактеристични за државни капитализам, у један свеопшти државни монопол, у рестаурацију и контрареволуцију нарочите врсте... Друштвена својина, која је нужно имала државни облик као почетни, постепено нестаје и претвара се у своју супротност – у искључиво државну својину. Тиме је држава... постала самостална сила, сила изнад друштва". У таквим условима долази до гушење слобода и демократије, "закони монополистичког капитализма почињу да дјелују свом својом животињском жестином", а у друштву се појављује раслојавање на "најамне раднике и касту високоплаћених, бескрупулозних, превртљивих, подмуклих и бруталних државно-капиталистичких бирократа".⁴⁸ Тако по Ђиласу настаје "државни капитализам" у социјализму, конкретно, у СССР-у.

По Ђиласовој концепцији социјалистичка држава и јесте и није држава у правом смислу те речи. Наиме, "она јесте држава, тиме што је орган принуде" и "није држава у смислу свих ранијих форми државе, тиме што је то држава која одумире". Наводећи Лењинове речи, Ђилас подвлачи да "пролетаријату није потребна свака држава, него само она 'која је тако уређена да би одмах могла почети да одумире и мора да одумире', а то може бити само досљедна диктатура пролетаријата, односно: социјалистичка демократија, тј. такав 'државни' систем у коме радне масе, тј. непосредни произвођачи – радници и радни сељаци – преузимају у 'држави' (власти) и привреди све функције у свој руке и тиме постепено чине и саму државу излишном". Тако по Ђиласу, "даљи развитак ка социјализму, како су предвиђали Маркс и Лењин, мора ићи преко *удружења непосредних произвођача*, јер кад су већ државни органи радног народа одузели капиталистичку приватну својину у име друштва, том самом друштву није више нужно да неко даље самостално управља друштвеном својином и самостално узима и распоређује вишак друштвеног рада".⁴⁹ Ове Ђиласове речи, написане у јесен 1950, биле су у функцији промовисања тзв. "радничког самоуправљања", новог југословенског друштвеног и привредног концепта, који је почео да се примењује већ у јесен претходне, док је у лето те године добио и своје законске оквире и званично постао темељ друштвеног система све до краја постојања социјалистичке Југославије.

⁴⁸ Исто, стр. 13-16.

⁴⁹ Исто, стр. 9.

Концепт радничког самоуправљања смишљен је као одговор на совјетски систем "државног капитализма", односно као доказ југословенске самобитности и независности у погледу изградње социјализма.⁵⁰ Теоријским речником казано, радило се о алтернативном виду супротстављања новог концепта друштвено-економских односа државносојинским. Уместо административног модела социјализма стварао се нови тип "слободног социјализма", заснован на другачијој друштвено-економској основи. "Овај процес започео је спуштањем надлежности, односно преношењем овлашћења на ниже органе, али у атмосфери сталне бојазни од међународних околности, дезорганизације друштва, и анархије".⁵¹ Основа самоуправног концепта били су тзв. "раднички савети", тела која су требала да представљају самоуправне органе радника у предузећима, тј. да непосредно уведу раднике у управљачке процесе. Раднички савети су били замишљени као средство борбе против бирократизма и самим тим основа за бољу продуктивност, а у теоријском смислу, ослањајући се на поставке Карла Маркса, као главно средство у процесу постепеног одумирања државе. У политичком смислу, раднички савети су представљали негацију совјетског државнокапиталистичког бирократизма. Дакле, формирањем радничких савета, као посебног облика децентрализације и деетатизације, директно се негирала улога државе у руковођењу привредом, што је значило одузимање држави једне врло важне надлежности и самим тим значајно смањење њеног утицаја и чврстине.⁵² Било је то без сумње ново искуство и посебан вид друштвеног експериментисања у сложеним условима тражења сопственог пута у социјализам.⁵³

⁵⁰ Видети: *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950-1970*, Beograd 1971; *Predizborni govori maršala Tita i drugova E. Kardelja, A. Rankovića, M. Đilasa, I. Gošnjaka, M. Pijade, B. Kidriča, B. Neškovića*, Beograd 1950.

⁵¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 288.

⁵² Видети: *Isto*, str. 288-315; D. Bilandžić, *Historija...*, str. 164-191; V. Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978, str. 141-206; M. V. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Beograd 1981. (даље: M. V. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić, *n. d.*).

⁵³ У науци је својевремено била заступана и општеприхваћена теза о Народноослободилачким одборима као зачетку самоуправних односа. Бранко Петрановић је такво мишљење децидирано негирао, сматрајући да се о НОО у том смислу може говорити само као о далеком и општем наговештају, док раднички савети са њима немају никакве органске везе. Раднички савети су представљали антиципацију нових друштвено-економских односа, док је сама идеја самоуправљања представљала плод теоријских размишљања тадашњих високих партијских руководилаца и теоретичара. (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 289-290). Међутим, то не значи да тадашњи руководиоци нису покушавали да НОО представе као добар темељ за изградњу самоуправних односа, а тиме нагласили континуитет самоуправљања и југословенске револуције, као и њену оригиналност. То се управо може видети у ставовима Милована Ђиласа из тог периода, када у својим *Савременим темама*, поред осталог, пише: "... будући да је то борба у условима кад се пролетаријат на челу радних маса налази на власти, за ту борбу потребна је и одговарајућа држава, у нашим датим условима такви органи државе који су до крајње могуће мјере ослобођени бирократског баласта, гипки, брзи и одлучни у обављању текућег посла, а

Идеја самоуправљања се у југословенском руководству, по свој прилици, јавила током или у другој половини 1949. године када је сукоб са СССР-ом постајао неповратна чињеница и када је било потребно сукоб поткрепити и на теоријском нивоу. Поједини високи партијски и државни руководиоци из тог времена, у својим сећањима настоје да идеју самоуправљања што више хронолошки "помере" уназад, како би је представили старијом и на неки начин иманантном југословенском револуционарном покрету од самих почетака оружане борбе. Најтипичнији пример таквог представљања су сећања Едварда Кардеља, који тврди да су Народноослободилачкој борби била својствена обележја "самоуправљања", а да су се "раднички савети" у рудиментарном облику почели јављати већ током 1948.⁵⁴ Оно у чему се слажу сведочанства учесника, јесте уочавање питања улоге Партије, односно њене везе са државом. Тако Кардељ пише да се у то време у југословенском руководству расправљало "да ли Партију идентификовати са државом и, штавише, са државним капиталом и преко тога са државом и технократском админи-страцијом или да она остане авангарда радничке класе која је владајућа снага у земљи, а тиме и владајућа снага државне власти". "Више него икада раније", бележи Кардељ, "постало нам је јасно да Партија мора водити радничку класу, а не владати њоме. Самоуправна радничка класа мора имати одлучујући утицај на све полуге државне и економске власти, а Партија мора бити онај фактор који ће у ту активност радничке класе уносити знање, теорију, искуство, методе акције и борбе против непријатеља социјализма и радничке класе".⁵⁵ Слично тврди и Милован Ђилас, када пише да су се у руководству у то време све више окретали изворним теоријама марксизма: "У том кретању ка Марксу, ми смо се у свом критичном размишљању највише задржавали на лењинистичком типу партије – као извору и средству не само победе, него и 'скретању' после заузимања власти. Јер прихватајући Марксову теорију о одумирању државе – утолико чвршће уколико смо одлучније кидали са стаљинистичким формама, ми смо увиђали да одумирања државе нема и не може бити без промењене улоге партије. Али у том домену, у проблемима партије, најпорије се ишло и најмање се и пошло: ту се наилазило, увек, на тврди бедем

демократични и повезани с најширим масама у одлучивању. Таква власт, узета у цјелини, код нас постоји – то су наши народни одбори и народне скупштине". (М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 52). Едвард Кардељ је у својим накнадним проценама прилично радикалан, тврдећи да идеја самоуправљања води порекло директно из Народноослободилачке борбе, што је и разумљиво за једног високог партијског функционера и званичног теоретичара, "творца" самоуправљања, како је накнадно проглашен. (видети: Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 132-137).

⁵⁴ Е. Kardelj, *Sećanja*, str. 134-135.

⁵⁵ *Isto*, str. 135.

конзервативних, окјошталних функционера и већ формиран, учвршћен слој партијске бирократије".⁵⁶

Идеја југословенског самоуправљања по свој прилици је плод интензивних размена мишљења у врху југословенског руководства током 1949. и 1950. године. Кардељ тврди да је већ на пролеће 1949. дошло до својеврсног консензуса у вођству по том питању. Тада је, наиме, "неколико чланова Политбироа КПЈ" посетили Тита у Сплиту, изневши му предлог да се самоуправљање обликује као друштвени систем и да се изврше одређене промене у статуту Партије, међу којима и промена имена у Савез комуниста Југославије. По Кардељу, Тито се, пошто је "све време пратио те процесе и дискусије и непосредно учествовао у њима", одмах сложио, сматрајући да је то "једини могућ пут социјализма". "Много је размишљао о тим проблемима", вели Кардељ, "и предложио цео низ организационих облика и мера како приступити реализацији тога предлога". Тада је одлучено и да се припреми закон о радничким саветима, као основа целокупног система самоуправљања. Тито се у вези са променом имена Партије испрва двоумио, због могуће опасности од слабљења саме организације, али је касније прихватио предлог.⁵⁷

Милован Ђилас такође наводи да је у то време било разговора и размена мишљења у руководству и враћања на марксистичку литературу, тврдећи да је самоуправљање као концепт који би требало применити у Југославији његова идеја. Ђиласово сведочанство о томе како је настала идеја самоуправљања изгледа овако: "Тако ми је, прочитавајући у другом тому 'Капитала' места која се односе на будућу 'асоцијацију непосредних произвођача' као на облик преласка ка комунизму, пало на ум да би читав наш привредни механизам требало упростити на тај начин што би се сва управа препустила онима који раде у предузећима, а држава обезбеђивала за себе само порез... Једног кишног дана касног пролећа, у разговору у аутомобилу пред мојом виллом, изложио сам ту идеју Кардељу и Кидричу. Обојица су били мишљења да је то прерано. Али тих дана је био код Кардеља састанак са синдикалним функционерима, који су, међу другим питањима, изнели и предлог о укидању радничких савета – они су постојали одраније, али као анемична, саветодавна форма. Кардељ се томе успротивио, истичући да би те савете, напротив, требало ојачати. У то време и Кидрич телефонира мени: Знаш, она твоја идеја – то би се сад могло спровести. – А Кардељ спаја ту идеју

⁵⁶ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 219.

⁵⁷ Е. Кардељ, *Сећања*, стр. 135-136.

са радничким саветима. Почиње дискусија – уобличава се самоуправљање, у чему Кардељ већ има пресудну, креативно-практичну улогу... Веровали смо да смо најзад, открили прави, коначни пут ка одумирању државе, односно ка бескласном друштву... Тито је у први мах – кад смо то изложили у министарској сали Скупштине – био против: Нису наши радници још зрели за то. – Али Кардељ и ја смо били непопустљиви, јер је и рад на законском оформљавању већ био одмакао. Тито је проходао, а онда одушевљено ускликнуо: Па то је оно Марксово – фабрике радницима!... – Тито је иначе, у тим теоретским расправама, стајао мало по страни: због заузетости, због хијерархијске узвишености, а и због нетеоретског мишљења..."⁵⁸ У књизи *Несавршено друштво* Ђилас прецизније наводи да је самоуправљање идеја његова, али и Кардељева и делимично Кидричева. Његава је, заправо, само непосредна иницијатива да се овај концепт почне и примењивати. То се све по Ђиласу дешавало вероватно у пролеће 1950.⁵⁹

Према запажању Бранка Петрановића, Кардељ и Ђилас се разликују само у тврдњи код кога је прво никла идеја самоуправљања, као и у погледу хронологије када је до тога дошло. Како Петрановић процењује, "док Кардељ говори о пролећу 1949. (што је по нашем мишљењу прерано), дотле Ђилас говори о пролећу 1950. (што је свакако прекасно), јер су пре тога били уведени раднички савети као експериментални облик... Ђилас очигледно брка развој *идеје* о радничким саветима и одговарајућег *закона*, популарно названог Закона о предаји фабрика на управљање радницима, иако се ради о истоветном процесу који је зазревао и добијао своју првобитну организациону физиономију у виду саветодавних радничких савета (експерименталних) у току 1949-1950, док није озакоњен половином 1950. године".⁶⁰ У сваком случају, ако се тачно не може одредити "ауторство" идеје о самоуправљању, па ни прецизно установити тренутак њеног настанка, сасвим је сигурно да је она уобличена негде у другој половини 1949. и првој половини 1950. године, а да су њени главни "носиоци" били чланови најужег руководства Едвард Кардељ, Милован Ђилас и Борис Кидрич, као и евентуално још неке личности које су својим радовима дале допринос овој идеји. Мало је вероватно да је у било ком виду то могла бити Титова идеја.

⁵⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 220.

⁵⁹ М. Ђилас, *Nesavršeno društvo...*, стр. 139-140.

⁶⁰ В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije...*, књ. 3, стр. 291.

Већ смо поменули Ђиласово писмо, састављено вероватно почетком 1950. и по свој прилици упућено Титу, у којем су изложени резултати размишљања и међусобних консултација са Кардељом и Кидричем о актуелним теоретским питањима. Ово писмо представља важан документ који показује која су питања "мучила" водеће југословенске партијске теоретичаре у периоду рађања новог система "самуправљања". Пре свега је то било питање улоге државе, а са њом и партије, у тзв. "прелазном периоду" у изградњи социјализма. На основу негирања Стаљиновог "учења" и позивања на изворну марксистичку теорију, тројица поменутих теоретичара дошла су до закључка да, пошто држава у било ком облику представља "остатак класног друштва", партија као руководећи орган државе неупитно мора да доживи своју бирократизацију. По њима, улога партије у "прелазном периоду" би требало да се своди на организацију контроле над државним апаратом и да тиме "омогући изумирање појединих функција државе и прелаз ових функција на масе".⁶¹ Наиме, држава би по изворном марксистичко-лењинистичком учењу, требало да почне да одумире "већ оног дана кад пролетаријат дође на власт" и да "њено одумирање почиње прво њеним привредним функцијама". Стога, за разлику од руског случаја, у југословенском случају "управљање предузећима и читав низ привредних функција могао би одмах да пређе од државе на непосредне произвођаче", тврде југословенски теоретичари.⁶²

На основу анализе револуционарних класика, Кардељ, Кидрич и Ђилас дошли су до закључка да се разлика између Југословена и Совјета огледа у третирању "прелазног периода" социјалистичког друштва и њему адекватне државе. У СССР-у, наиме, сматрају да у тој (првој) фази развоја социјализма "нема више антагонистичких супротности" (подвучено у оригиналу – прим. АМ), па самим тим ни у постојећој социјалистичкој држави. Међутим, тројица југословенских теоретичара наглашавају да сама "супротност државе као заостатка старих класних односа и непосредних произвођача" представља антагонистичку супротност. Према томе, поручују: "што више демократије у социјализму, то ће бити мања улога државе, а са потпуним остварењем демократије нестаје и демократије у држави".⁶³ Кардељ, Кидрич и Ђилас сматрају да и у Југославији и у СССР-у "није остварен принцип награђивања према раду", а такође није прецизно дефинисано ни питање својине. Наиме, у СССР-у важи да

⁶¹ АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-46, *Напомене о Стаљиновој ревизији учења о држави и о Партији (1950)*, стр. 1.

⁶² Исто.

⁶³ Исто, стр. 1-2.

је државна својина највиши облик социјалистичке (комунистичке) својине. Тројица теоретичара то негирају и сматрају да "права социјалистичка општенародна својина јесте и може бити само она којом управљају непосредни произвођачи, који истовремено одлучују о вишку рада, односно о вишку производа, уз извјесну контролу државе у прелазном периоду, преко виших планских и др. органа".⁶⁴

Завршни редови писма откривају да је Милован Ђилас наведеним "открићима" и заједничким закључцима са Кардељом и Кидричем био изузетно задовољан и инспирисан за даљу разраду постављених идеја. Понесен свим тим, Ђилас пише да су "мере" које су у плану од "изванредно великог значаја", јер се преко почетка остваривања Марксове идеје удружења "слободних произвођача" први пут поставља "питање демократије у социјализму". "Оне су по нашем мишљењу", егзалтирано закључује Ђилас, "од севтско-историјског значаја, јер крче нове путеве у социјализму и почињу да принципијелно раздвајају досадашњи развитак наше земље, који је у основи био сличан развоју Совјетског Савеза, и који је то морао у почетку да буде, иако смо ми могли те мјере нешто раније да предузмемо да није било наше идејне неразвијености и поштене револуционарне мјере да је све оно што је остварено у СССР-у идеал човјечанства (а идеал је уствари само комунистичко друштво)".⁶⁵

Запажања, закључке и идеје до којих је дошао у разговорима са другим руководиоцима, пре свих са Кардељом и Кидричем, током лета 1950, Милован Ђилас ће на јесен и јавно изнети у *Савременим темама*. Објашњавајући тако услове под којима долази до појаве бирократских тенденција, Ђилас подвлачи да оне јачају "уколико држава мора дужу у својим рукама да задржи управљање (у крајњој линији: својину) средствима за производњу и да игра улогу ујединитеља ситних произвођача и власника".⁶⁶ С тим у вези Ђилас је дијагностицирао и стање у Југославији, па тако пише: "... узимање помоћу државе приватно-капиталистичког власништва и руковођење њиме било је и код нас, као и код сваке социјалистичке државе на почетку, нужан, историски неизбјежан и прогресиван чин. Тај период се поклапа са периодом државне својине на средства за производњу. Али у даљем развоју, када су производне снаге досегле такав ступањ да је даљи корак у њиховом развоју повезан с промјеном у управљању њима, односи производње, какве затиче борба за нови корак, нужно постају

⁶⁴ Исто, стр. 3.

⁶⁵ Исто, стр. 4.

⁶⁶ М. Ђилас, *Савремене теме*, стр. 46.

сметња и кочница и снажно испољавају двоструку тенденцију да се претворе у своју супротност: од социјалистичких, какви су били на почетку (у ниском социјалистичком облику државне својине), у државно-капиталистичке, или у виши облик социјалистичких (општенародна имовина под управом непосредних произвођача)".⁶⁷ Стога Ђилас напомиње да је изградња социјализма у Југославији "од огромног значаја за изградњу социјализма уопште", јер се суштина совјетског система као и путеви социјализма не би могли објаснити на други начин, осим на примеру земље са сличним бирократским тенденцијама. Такви закључци формиран су на основу "властите друштвене праксе и код нас снажно испољених тенденција развита (државно-капиталистичких, бирократских и социјалистичких)..."⁶⁸

Ђилас је, међутим, био апсолутно свестан "прелазног периода" и услова које он нуди у процесу "одумирања" државе кроз самоуправљање. Другим речима, био је свестан чињенице да самоуправни процеси у себи садрже доста противуречности и да се не могу нагло примењивати, па је због тога и држава за извесни период још увек потребна као стабилан фактор и регулишућа сила. О томе је говорио на саветовању пропагандиста у Загребу, октобра 1951. "Другови су поставили питање", напомињао је том приликом Ђилас, "да ли пуштање слободног дјеловања или да кажем до извјесне мјере закона понуде и потражње, значи извјесно намјетање нове експлоатације нашем новом систему. Несумњиви да значи: они колективи, који буду имали већу производњу, ти колективи очевидно ће имати већи варијабилни дио и они ће узети један дио заосталим предузећима. То је једна врста експлоатације и ми не треба да се бојимо правих израза, али, јасно да се не би то претворило у капиталистичку експлоатацију. Тај варијабилни дио је релативно мали и јачи дио прихода иде у државну акумулацију и радничкој класи. Држава мора имати могућности да се то не претвори у једну праву експлоатацију у капиталистичком смислу. Држава мора осигурати контролу самог платног система. Дакле, држава још мора постојати као важан регулатор у питању награђивања према раду, у питањима праведне социјалистичке расподеле. Уопште је то карактеристично за прелазни период између капитализма и социјализма, што се врло често заборавља, јер се врло често гледа на наш систем који изумире и који је сличан совјетском данашњем систему".⁶⁹

⁶⁷ Исто, стр. 48-49.

⁶⁸ Исто, стр. 49-50.

⁶⁹ АС, ПШС, Материјали за теоретски рад, к-3, *Одговори Милована Ђиласа (са саветовања пропагандиста у Загребу, 9. октобра 1951)*, стр. 15. Процес успостављања самоуправљања пред собом је

Ипак, и поред указивања на недоследности и контрадикторности појединих видова идеје државне децентрализације кроз концепт радничког самоуправљања, Ђилас је доследно промовисао наведени концепт кроз своје текстове и чланке. Тако је, уочи Шестог конгреса, писао: "Међутим, са становишта социјализма ствари стоје и морају стајати, ако се заиста ради о социјалистичким друштвеним односима у некој земљи – сасвим и из основа друкчије. Прије свега, морају ући у слободну игру друштвене производне снаге с њиховим друштвеним карактером производње, морају се разбити сви окови који те снаге спутавају, који ванекономским – државним – средствима те снаге и игру тих закона окивају. А то значи да треба дати радничкој класи права да управља производњом и одлучује о расподјели вишка рада и вишка производа које сама она даје, јер је једино она природни, легитимни представник оруђа за производњу, јер их покреће својим радом. То значи да треба улогу државе свести на улогу чувара социјалистичке својине и социјалистичких односа, да треба увести демократију за радне људе. Једном ријечју – треба укинути државнокапиталистичке друштвене односе. А онда руководство може и да гријешу, може и да не буде генијално, може да води и неправилну политику, али – друштво тиме неће доћи у стагнацију".⁷⁰

Анализирајући основна начела самоуправљања, којима се негирала улога државе у управљању привредом и стварао нови систем "спуштања" надлежности на ниже органе и "непосредне произвођаче", Бранко Петрановић примећује да се тиме неактивно антиципирала будућа концепција комуне "као основне друштвено-економске и политичко-територијалне заједнице".⁷¹ Ову чињеницу је у то време посебно наглашавао Милован Ђилас. Тако је 1951, у посебном чланку, упоређиво нови систем југословенског самоуправљања са основним принципима Париске комуне.⁷² У јесен исте године, Ђилас је подвлачио став о радикалној децентрализацији као мери

имао нимало једноставан задатак децентрализације, односно одузимање управљачких ингеренција држави, а преко ње и Партији, што је изазивало тешкоће у прилагођавању старих навика новој пракси. Бранко Петрановић то сажето објашњава на следећи начин: "КПЈ је мењала генералну линију у крајње тешкој и драматичној ситуацији. Да би се увело самоуправљање требало је разграђивати тек установљени административни систем руковођења, а државни економски монопол постепено трансформисати у слободну тржишну привреду. За пут самоуправног преображаја није било конкретног узора; тај пут је био нов и неиспитан, скопчан са неизвесностима. С копирања се прелазило на тражење... Драматика времена и наступајућих промена ишла је, у ствари, у прилог централизму... Јачање идејно-политичког јединства Партије није смело да слаби њену заинтересованост за оперативно руковођење друштвеним пословима. Њена недељивост и монолитност истицане су као контрапоза сваком покушају разједињавања". (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 295-296).

⁷⁰ М. Ђилас, "Врти ли се Стаљин у кругу?", *Комунист*, 6/1952, стр. 106.

⁷¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 296.

⁷² Видети: М. Ђилас, "Париска комуна и наша револуција", *Борба*, 18. март 1951.

демократије, односно демократске управе: "... ја бих хтео да укажем на једно питање, а то је питање где је чвор демократије социјализма и демократије уопште, па чак и буржоаске демократије? Тежиште је у локалним органима, у Марксовој комуни... Дакле, проблем демократије и рађање проблема демократске власти треба тражити, уствари, у локалним органима. То је проблем, уствари, до сада колико ја знам у развоју друштва. Било је неких покушаја кроз средњи вијек, има неких елемената у тим комунама, које су биле краткотрајније и Маркс се није случајни задржао на комуни као основној организацији, којој би код нас одговарао срез или општина, где је развијеније место, као најглавнији елемент проблема демократије..."⁷³

Пошто је почетком 50-их година нови систем самоуправљања почео да се примењује, предходно добивши и свој законски оквир, упоредо са све већим "нагризањем" државног монопола у привреди, подстицано је и спровођење све снажнијих мера децентрализације, чиме је огромни државно-партијски механизам систематски почео да се демонтира. Овај процес пратиле су и припреме нових уставних решења, као логичне и неопходне мере које законски подупиру напоре демонтажа монопола извршног државног апарата као "силе изнад друштва" и свемоћи "државно-капиталистичке" бирократије. Другим речима, радило се на успостави легалности и законитости наспрам политичке свемоћи Партије, односно на развлашћивању партијске државе "стаљинистичког" типа. Тако је на Преднацрту уставног закона, који је требало у највећој мери да замени Устав из 1946, почело да се ради већ крајем 1951. Тако је 13. јануара 1953. донет Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, који је "изражавао и потврђивао друштвено-економске и политичке промене до којих је дошло у периоду 1950-1952." и који је уставно-правно "заокруживао политички систем који је одговарао насталим и будућим променама".⁷⁴

Уставним променама је заправо требало знатно ограничити и демократизовати политички систем у Југославији. Трбало је законски легализам поставити изнад револуционарног политизма, односно одвојити Партију од државе и смањити моћ политичког врха, што се никада у пракси није догодило до краја постојања социјалистичке Југославије. Милован Ђилас је, у оквиру својих антибирократских ставова, доста пажње поклањао овом проблему, односно питању демократизовања политичких и државних институција и деполитизацији државе, мада је своја

⁷³ АС, ПШС, Материјали за теоретски рад, к-3, *Одговори Милована Ђиласа (са саветовања пропагандиста у Загребу, 9. октобра 1951)*, стр. 18.

⁷⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, knj. 3, str. 300.

размишљања на ту тему, из разумљивих разлога, бар у почетку доста умерено и опрезно саопштавао. Тако је већ септембра 1950, на стастанку са представницима британских лабуриста, Ђилас врло директно дотакао доста осетљива питања појединих политичких положаја власти.

Милован Ђилас је Британцима, овом приликом, рекао да по питању функционисања формалне демократије у Југославији "постоје многе демократске форме без довољно садржине". Тако је у вези с тим рекао: "Као информацију, која није за објављивање рекао бих нешто на пример о нашем Парламенту. По нашем Уставу Президијум контролише Владу, Президијум кога бира Парламент. Међутим, то је само формално. Како може Рибар контролисати Тита. Очевидно да смо прекопирали једну глупост од Руса и да је треба изменити у будућности. То додуше није хитна ствар. Контролише ли Шверник Стаљина у Русији! То је фарисејство".⁷⁵ За Ђиласа, као што се из наведеног документа може видети, чак више и не постоји неприкосновеност култа вође као недодирљиве политичке "институције" (иако то, наравно, у својим званичним наступима није помињао). То исто је поновио и октобра 1951, на саветовању пропагандиста у Загребу, када је изнова поставио питање функционисања законодавне и извршне власти, председника владе, положаја шефа државе, формализације рада народних представника и уопште хипокризије функционисања државно-правног система, о чему смо већ говорили.⁷⁶ Такође смо поменули и његово залагање за деполатизацију државе и ограничење утицаја Партије на рад државних органа, чиме је довео у питање основно правило функционисања партијске државе стаљинистичког типа.⁷⁷

Довођењем у питање начина функционисања основних полуваг реалне власти, партије и државе, односно партијске државе стаљинистичког типа, што је Ђилас како смо видели свесно чинио кроз развој критике совјетске (али посредно и југословенске) бирократије, "државног капитализма" и кроз залагање за легалност државних институција, децентрализацију и смањење утицаја Партије, угрожена је и она најважнија "тачка" власти, Јосип Броз Тито. То је несумњиво било јасно шефу

⁷⁵ АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, *Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду*, стр. 44.

⁷⁶ Видети: АС, ПШС, Материјали за теоретски рад, к-3, *Одговори Милована Ђиласа (са саветовања пропагандиста у Загребу, 9. октобра 1951)*, стр. 17-18.

⁷⁷ Видети: М. Ђилас, "Својим путем", *Борба*, 23. март 1952.

југословенских комуниста, вероватно већ од првих назнака Ђиласових промена у смеру демократских тенденција реформе партије и државе.

Ћилас и Тито

Епоху социјалистичке Југославије обележила је личност Јосипа Броза Тита. Са политичким положајем генералног секретара КПЈ/СКЈ, функцијом врховног команданта оружаних снага са највишим војним чином маршала ЈА/ЈНА, положајем председника владе ДФЈ/ФНРЈ и председника републике (касније законски проглашен доживотним) ФНРЈ/СФРЈ, Јосип Броз Тито је у својој личности сјединио сву политичку моћ и војну и цивилну власт, стварајући тако специфичну појаву одлучујуће и кључне личности једне земље. Све појаве, процеси и догађаји везани за историју друге југословенске државе неодвојиви су од ове личности.⁷⁸ Зато је неизбежно сваку тематику везану за социјалистичку Југославију, издвојено посматрати и у односу на Јосипа Броза Тита, посебно ако је као тема у питању нека личност чија се делатност везује за југословенски револуционарни покрет и партију, револуционарно-ослободилачки рат и револуционарну послератну власт. Милован Ћилас, као истраживачка тема, несумњиво представља једну такву историјску личност.

Милован Ћилас и Јосип Броз Тито били су партијски и политички сарадници готово 17 година, од 1937. до 1954. године. Ћилас је у том периоду био део самог политичког врха југословенског револуционарног покрета, један од четворице водећих људи Партије, па према томе и веома близак вођи. Ћиласова и Титова политичка делатност у том смислу се интензивно преплићу, бар док је Ћилас био на власти. Из тог разлога, чини се важним за нашу тему покушај анализе њихових политичких односа, који су се кретали од интензивне сарадње, преко латентног неразумевања, па до отвореног сукоба, као и сагледавање низа околности које су ту сарадњу обликовале.⁷⁹

⁷⁸ О Јосипу Брозу Титу се много писало, како у науци тако и у публицистици. Међутим, српска историографија, као и историографије бивших југословенских република, још увек чекају на комплетну научну биографију ове крупне историјске личности. Овде издвајамо најважније наслове: V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I-II, Zagreb-Rijeka 1980-1981; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd 1984; T. Kuljić, *Tito, sociološko-istorijska studija*, Beograd 1998; M. V. Terzić, *Titova vještina vladanja. Maršal i Maršalat 1943-1953*, Podgorica 2005; K. Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, Beograd 1990; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012; П. Симић, *Тито тајна века*, Београд 2009; П. Симић, *Тито, феномен 20. века*, Београд 2011; П. Симић, 3. Деспот, *Тито – строго поверљиво*, архивски документи, Београд 2011; *Tito. Viđenja i tumačenja*, tematski zbornik radova, urednik O. Manojlović Pintar, Beograd 2011; N. Bondarev, *Misterija Tito. Moskovske godine*, Beograd 2013; J. V. Tito, *Sabrana djela*, Beograd 1984; *Титов дневник*, приредио П. Симић, Београд 2009.

⁷⁹ Видети: А. В. Милетић, "Милован Ћилас и Јосип Броз Тито. Од сарадње до сукоба", у: *Трибуна: истраживања младих сарадника ИНИС-а*, зборник радова, ур. З. Јањетовић, Београд 2013, стр. 183-200. (даље: А. В. Милетић, "Милован Ћилас и Јосип Броз Тито...").

По много чему, Милован Ђилас и Јосип Броз Тито били су различите личности, што је произвело и различите погледе на политику, вредности, етику, лични стил и животну филозофију. Напросто, њихови животи били су дијаметрално различити, што би и у анализи њихових политичких односа требало узети у обзир. У том погледу, требало би, макар у основним цртама, сагледати њихово различито порекло и васпитање, генерацијски јаз, политичко и животно искуство и психолошке карактеристике.

Јосип Броз рођен је у Кумровцу, селу на граници са Словенијом, 1892. године, у сиромашној вишечланој породици, у тадашњој Аустро-Угарској монархији.⁸⁰ Потицао је из мешовитог брака, од оца Хрвата и мајке Словенке, васпитаван у римокатоличкој патријархалној средини, док се у језичком смислу формирао у кајкавском дијалекатском окружењу. Социјално стање младог Броза било је врло тешко. Био је осмо дете, са детињством проведеним у оскудним условима. Породица Брозових, са укупно петнаесторо деце, врло брзо је остала без скромног имања, које је отац због дугова распродао. Јосип Броз је завршио четири разреда "пучке школе" и неколико разреда "припремне школе".⁸¹ Традиција на њега није оставила дубље трагове, а оно што је примао једним делом је доживљавао са очитом одбојношћу. Тако је, по свом сведочењу, поред пијаног и заосталог, али строгог свештеника ("жупника") врло рано, како каже, "раскрстио" са црквом. Оно што је са симпатијама доживљавао из миљеа локалне традиције биле су приче о загорским сељачким бунама и њиховим подвизима (приче о Матији Губцу).⁸²

Брозова национална припадност била је хрватска, без обзира што се касније, када је постао југословенски државник, једно време изјашњавао као Југословен, атеиста и "интернационалиста". Јоже Пирјевец сматра да је Јосип Броз био привржен својој националности и својој "ужој домовини", а да према Аустро-Угарској, земљи своје младости, никада, "ни у каснијим годинама није гајио непријатељске осјећаје, јер ју је сматрао уређеном државом, иако се већ тада одушевљавао југославенском идејом". Пирјевец такође наводи и речи Савке Дабчевић-Кучар, хрватске националистичке и комунистичке политичарке, о Брозовом националном опредељењу. Наиме, у време тзв.

⁸⁰ За најранији период Брозовог живота има више података, који се у појединим (махом неважним) детаљима разликују, у шта се овом приликом нећемо упуштати. О појединостима из Брозовог детињства, као и детаљни преглед његовог порекла видети: V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 2, str. 135-218.

⁸¹ J. Pirjevec, *n. d.*, str. 26.

⁸² *Isto*, str. 26-27.

"маспока", националистичке побуне у Хрватској 1971. године, Броз је Дабчевић-Кучар, тадашњем секретару ЦК СКХ, припит наводно рекао: ""Ви заправо мислите да ја немам никакав национални осјећај, да се ја уопће не осјећам Хрватом, да сам као млад пролетер отишао у свијет и да ми је пролетерски интернационализам истиснуо сваки национални осјећај. Ја јесам и интернационалист, јер ми смо комунисти и сви морамо бити интернационалисти! Али ја сам и Хрват!"⁸³

Одрастао у оскудици, са оцем слабог карактера, који се рано пропио, из детињства је очигледно понео својеврсне социјалне фрустрације. То је код Броза рађало снажне амбиције за личној социјалном промоцијом. У младости је желео да постане кројач, јер је волео лепа одела, али је касније завршио као конобар у Сиску, јер су "конобари у његовим очима били елегантни".⁸⁴ Међутим, овај посао је напустио, па је отишао на браварски занат.⁸⁵ Брзо се као занатлија запослио и, будући "немирног духа", врло често је мењао места пребивалишта, тако да је на почетку својих двадесетих година радио готово по целој Аустро-Угарској монархији (Хрватској, Словенији, Чешкој, Аустрији), али и у Немачкој (Руру и Баварској).⁸⁶ Према својим казивањима, волео је да путује, па је гајио и намеру да оде у Америку, али због недостатка средстава та му се жеља није остварила. Владимир Дедијер период Брозовог живота од 1907. до 1913. године сликовито назива "гастарбајетерским".⁸⁷

Са 1912. годином почиње Брзова кратка војничка "каријера", када је био позван на редовно служење војске. Тада му се указала нова прилика за личну промоцију. Био је примеран и вредан, па је брзо стекао и чин наредника-водника. Пошто је од раније био члан "Сокола", Броз је био веома вешт у гимнастици, скијаштву и мачевању.⁸⁸ Као млади аустроугарски подофицир, очито спреман за даље доказивање, Јосип Броз је дочекао Први светски рат. Како наводи Владимир Дедијер, о првој ратној години Јосипа Броза, 1914, нема довољно података. Његове званичне "аутобиографије" из 1945. и 1952, рађене за потребе јавне пропаганде лика и дела новог председника (под непосредним надзором тадашњег шефа Агитпропа Милована Ђиласа) не говоре ништа о његовим активностима до краја 1914. године. Међутим, Брзова аутобиографија из

⁸³ S. Dabčević-Kučar, '71, Hrvatski snovi i stvarnost, II., Interpublic, Zagreb. 1997., str. 666. (цитирано према: *Isto*, str. 28).

⁸⁴ *Isto*, str. 27.

⁸⁵ V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj. 2, str. 221.

⁸⁶ J. Pirjevec, *n. d.*, str. 27.

⁸⁷ Видети: V. Dedijer, *Novi prilozi...* knj. 2, str. 219-241.

⁸⁸ *Isto*, str. 239-241.

1935, по Дедијеровом навођењу, говори "да је Титова јединица (10. чета 25. пешадијског домобранског пука, 42. дивизије) била на фронту на Дрини, против Србије, и да је учествовала у борбама до краја 1914".⁸⁹ У то време вођени су велики окршаји српске војске са аустроугарским агресором, чувене битке на Церу и Колубари, док су припадници аустроугарских формација починили стравичне злочине над цивилним становништвом. Како се у тим околностима држао млади аустроугарски подофицир Јосип Броз, за сада нема ближих података.⁹⁰

Након прекомандовања на руски фронт, Јосип Броз је у тешким борбама показао да га храброст и амбициозност нису напустиле. Тако се, марта 1915, истакао у хватању руских војника иза линије фронта. Тада је, као командант извиднице, заробио 11 Руса, а остало је забележено да се овај подофицир "јавља увијек добровољно при сваком опасном подухвату као командант патроле и учинио је већ више пута доста нереда у непријатељским редовима".⁹¹ За то је добио и одликовање из Беча, "малу сребрну медаљу за храброст", али је није примио, јер је ускоро био рањен и заробљен.⁹² У руском заробљеништву остаће пуних пет година, од 1915. до 1920. За то време Броз је повремено радио свој браварски посао, био је механичар у парном млину, радио као

⁸⁹ Како Дедијер преноси, Броз у аутобиографији из 1935. бележи: "У јесен 1913. године био сам позван на одслужење војног рока. Служио сам у 25. пешадијском пуку у Загребу. Почетком августа 1914. год(ине) отишао сам на српски фронт као водник. На српском фронту био сам до другог одступања аустроугарске војске, у децембру 1914. год (ине). Почетком јануара 1915. пребачен сам у Галицију на руски фронт". (V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 2, str. 245).

⁹⁰ О хронологији активности Брозове јединице у Србији, видети: *Isto*, str. 245-246.

⁹¹ J. Pirjevec, *n. d.*, str. 28-29.

⁹² Уочи Брозове смрти, док је био болестан, западна (немачка) хладноратовска пропаганда користила је ову чињеницу из његове биографије, па је тако *Die Welt*, 14. фебруара 1980, објавио насловницу: "Већ као млад човек Јосип Броз жестоко се тукао против Руса". Такође, аустроугарска државна пропаганда је покушавала да ове детаље из Брозовог живота афирмише и политички искористи. Тако је крајем 60-их покушала да му уручи ордене, стечене у аустроугарској војсци током Првог светског рата. Међутим, Броз је то љубазно одбио. Владимир Дедијер о томе оставља карактеристичну забелешку: "Приликом Титовог погребња, у мају 1980, ношени су сви Титови ордени, али, како се спикер аустроугарске телевизије жалио, недостајао је само овај аустроугарски орден, то јест први орден који је Тито добио.

А зашто Тито није хтео да прими тај аустроугарски орден за храброст? Ја мислим да су његови домаћини у Бечу, када је Тито боравио у главном граду Аустрије, од 13. до 17. фебруара 1967. године показали извесну нетактичност према Титу. Наиме, Тито, као човек који много пази на своје достојанство, осетио је да ту нису чиста посла, када су му домаћини сугерисали да би хтели да му овом приликом уруче тај орден. Тито је осетио да ту има и примеса некадашњег гледања политичких и војних врхова у Бечу на све Јужне Словенке на људе ниже врсте који имају да гину у славу хабсбуршке династије, па је одговорио са осмехом својим нетактичним домаћинима, да је то нека грешка, да је то неки други Јосип Броз у питању, а не он. Све податке добио сам од једног Титовог секретара.

Тито није имао ништа против тога да прими тај орден, јер није никада крио да је учествовао у првом светском рату у аустро-угарској војсци. Међутим, сам начин како му је орден понуђен није хтео да прихвати јер је сматрао да вређа његово достојанство.

Очигледно, пуна историјска истина и Титовом учешћу у првом светском рату, као и његовом заробљавању и боравку у Русији све до 1920. године, сазнаће се тек када се прикупи сва историјска грађа". (V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 2, str. 247).

надзорник на прузи и сл. Ту га је дочекала и Октобарска револуција 1917, када је побегао из логора. Тако је доспео до Петрограда, где је наводно учествовао у револуционарним дешавањима, мада за то нема поузданих података. У Омску, где је служио као заробљеник, упознао је своју прву супругу, тада малолетну Пелагију Бјелоусову, са којом је отпочео везу и коју је ускоро и оженио. Наводно је средином 1918. затражио и пријем у ново совјетско држављанство, а такође и у совјетску партију, за шта такође нема поузданих извора. Укратко, период из Брозовог живота у заробљеништву релативно је непознат и непоткрепљен историјским изворима, док су каснија навођења о његовом добожњем учешћу у револуционарним дешавањима очигледно плод званичне пропаганде.

Када су Црвеноармејци освојили Омск, Јосип Броз се са супругом упутио назад у свој завичај, тако да је средином 1920. стигао у Краљевину СХС.⁹³ У земљи долази у контакт са комунистима, који су од стране власти тада били већ увелико забрањени као антидржавни и терористички елементи. Подаци за период од 1920. до 1934. углавном се заснивају на верзијама Брозових аутобиографија из 1935, 1945. и 1952, његовим усменим мемоарима, појединим сведочењима и сећањима других учесника догађаја, као и ограниченем броју докумената.⁹⁴ По доласку, Јосип Броз ради као занатлија-бравар, и често мења места пребивалишта широм Краљевине СХС. По сопственом тврђењу, члан КПЈ постаје 1920. године, мада се његово име јавља тек 1924. у активностима загребачке партијске организације.⁹⁵ У почетку не улива поверење комуниста, посебно у Београду, где је покушао да ступи у једну од илегалних ћелија, али касније, повратком у Загреб, својим активизмом у синдикатима и међу радницима, стиче све више поверења локалних партијаца.⁹⁶ Брозов партијски успон почиње половином 20-их година, у време када по директиви Коминтерне КПЈ заузима отворени антидржавни став, са идејом разбијања земље на мање творевине, који ће заступати све до 1935. године.

Захваљујући свом активизму, Јосип Броз маја 1927. године постаје секретар Обласног комитета Савеза металаца, док у јулу бива изабран и за организационог

⁹³ Видети: *Isto*, str. 248-263.

⁹⁴ Видети: *Isto*, str. 267-303.

⁹⁵ М. Марковић, *Јуриш на небо. Сећања*, књ. 2, Београд 2009, стр. 130. (даље: М. Марковић, *н. д.*, књ. 2). Милован Ђилас тврди да је Броз постао члан партије још у Русији, да се у домовину враћа 1920, али и да је период од 1920. до 1924. "најнеактивнији" у његовом политичком животу. (М. Ђилас, *Друženje...*, str. 36).

⁹⁶ О могућим мотивима Јосипа Броза за револуционарни рад и партију, видети: В. Адамовић, *Три диктатора Стаљин, Хитлер и Тито. Психополитичка паралела*, Београд 2008, стр. 468-475. (даље: В. Адамовић, *н. д.*).

секретара Градског комитета КПЈ за Загреб. У том периоду Броз се намеће као један од најагилнијих заступника тзв "антифракцијске" политике у Партији, залажући се за чврсто иде-олошко и политичко јединство унутар покрета, што је у основи била политика Коминтерне. Августа 1928, због активизма, као и поседовања оружја (бомби), бива ухапшен и децембра осуђен ("бомбашки процес") на пет година робије, које је издржао у Лепоглави, Марибору и Оџацима. Време проведено у затвору, Броз је искористио учећи и усвајајући доктрину марксизма-лењинизма-стаљинизма, упознавајући људе, учећи на њиховим искуствима и "калећи" се као комунистички илгалац, учећи се дисциплини, тактици и односима са људима. Тако је четрдесетједногодишњи Јосип Броз са робије изашао као "професионални револуционар" и, несумњиво, са великим амбицијама и јасно зацртаним циљем.⁹⁷ Након робије, у лето 1934. одлази у Беч, где се састаје са избеглим руководством КПЈ и генералним секретаром Милоном Горкићем. Крајем 1934, на Четвртој земаљској конференцији у Љубљани, постаје члан ЦК КПЈ. Те године, у извештају који је, 2. августа, написао за Централни комитет и у којем се залаже за сређивање стања и превазилажења сукоба у Партији, Јосип Броз је у потпису први пут употребио псеудоним Тито.

По директиви Партије, Јосип Броз је фебруара 1935. отпутовао за Москву. Тада почиње тзв. "коминтерновски период" у политичкој биографији Јосипа Броза, од 1935. до 1937. године.⁹⁸ После провере, писања карактеристика о југословенским руководиоцима и своје биографије, Броз је стекао поверење код Коминтерне и југословенског делегата Владимира Ћопића, као и Георги Димитрова, мада му он лично није био склон. У Москви је Броз добио нови конспиративни надимак, Валтер. Извршни комитет Коминтерне је тако предложио да "друг Валтер" буде постављен за политичког референта у Балканском секретаријату Коминтерне, што је ЦК КПЈ прихватио.⁹⁹ Током 1935, Броз ради као референт за Балкан и учествује у раду Седмог конгреса Коминтерне.¹⁰⁰ Тако се Броз, као референт Балканског секретаријата Коминтерне, октобра 1936. вратио у Југославију, са задатком да створи услове за формирање новог руководства од локалних партијских чланова. Никита Бондарев, у

⁹⁷ Видети: *Isto*, str. 294-303.

⁹⁸ Видети: N. Bondarev, *Misterija Tito. Moskovske godine*, Beograd 2013. (даље: N. Bondarev, *n. d.*); P. Simić, *Tito agent Kominterne*, Beograd 1990.

⁹⁹ J. Pičjevec, *n. d.*, str. 41-42.

¹⁰⁰ Видети: N. Bondarev, *n. d.*, str. 53-126.

вези са Брозовим "коминтерновским периодом", запажа: "Јосип Броз је напустио СССР као други човек Партије после Милана Горкића, и уз то је имао врло добре шансе да у најскорије време постане први човек... То јест, управо се у совјетском периоду крије некакав кључни догађај (или догађаји) који је условио Титов скок у погледу каријере и утицао на његову целокупну биографију".¹⁰¹ Исти аутор закључује да "у сваком случају, московски период у Титовој биографији представља тренутак када је Титова каријера почела да креће узлазном путањом, која ће га довести на чело партије, а затим и начело државе. То је период када је постао члан ужег руководства КПЈ и добио могућност да утиче на кадровску и оперативно-техничку партијску политику, као и на узајамне односе унутар југословенских партијских структура уз помоћ државних и партијских органа Совјетског Савеза".¹⁰²

Током 1937. ново партијско руководство је већ било уобличено, сада под новим генералним секретаром, Јосипом Брозом. Негде на пролеће, марта или априла 1937. године, Јосип Броз ће упознати младог и продорног члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Милована Ђиласа.

Поменули смо да су Милован Ђилас и Јосип Броз Тито били прилично различите личности. Те резлике несумњиво су потицале, не само из генерацијске дистанце, већ и из различитих "миљеа" у којима су поникли.

Једина сличност Ђиласа и Тита било је сељачко порекло. Међутим, и то сељачко порекло није било исто, па чак у великој мери толико ни слично. Прво, радило се о различитој врсти сељаштва. Како Ђилас у мемоарима прецизира, његова породица била је "полусељачка", јер је отац био државни службеник, жандармеријски официр (пензионисан у чину мајора), и поред тога што је радио на имању, примао је и плату. Није се имало пуно, живело се скромно, али се није ни оскудевало. И поред тога што је била многочлана, породица је своју децу школовала, док се за Милована нису штедела средства ни да се пошаље на студије у Београд. Отац Никола није био превише амбициозан, па чак није показивао ни превише способности за неке практичне послове, али је био у основи стабилан и домаћин, са службом и имањем. Дакле, породица Ђилас имала је основну стабилност и егзистенцијалну сигурност, о чему смо детаљније већ писали. У том смислу, код младог Милована се нису развијале неке посебне социјалне

¹⁰¹ *Isto*, str. 6.

¹⁰² *Isto*, str. 207.

фрустрације. Напротив, стиче се утисак да га материјална страна живота није превише занимала, већ је у средишту његовог интересовања била постављена она духовна, уметничка, идејна и вредносна компонента.

По том питању, ситуација је код Јосипа Броза била знатно другачија. Тито у својим сећањима каже да Брозови нису припадали најсиромашнијем слоју сељака и да је његов отац у имовнском смислу био "средњак". Међутим, због дугова, врло брзо морао је да распрода имање, па се тако одао депресији и алкохолу. То је резултирало врло лошом породичном атмосфером, материјалном оскудицом, тако да је многочлана породица Броз константно живела у егзистенцијалној несигурности. Пара за школовање њених чланова није било, па је млади Јосип врло рано био принуђен да сам зарађује за живот. С обзиром на Брозове личне амбиције, које су претпостављале не само материјалну сигурност, већ и жељу за луксузом и обиљем, у недостатку реалних шанси, морало је изазвати разноразне фрустрираности у социјалном смислу.

Поред социјалног "миљеа", Ђилас и Тито потичу и из различите географске, верске, културне и националне средине, чак би се рекло из потпуно различитог цивилизацијског контекста. Броз је одрастао у хрватској, римокатоличкој средини, у аустроугарском државном контексту и у оквиру владајуће германско-мађарске (туђинске) језичкокултурне парадигме. Једина национална свест сводила се на приче о сељачким бунама. Цивилизацијско-географски и културни простор у основи је био панонски и континентални (централноевропски). Ђилас се родио у Црној Гори, слободној и независној држави, васпитаван је на темељима српске културе, на вредностима епске (косовске), слободарске, јуначке и херојске (његошевске) традиције, у сопственом српском језичком контексту, као једином и владајућем, и у православној верској средини.¹⁰³ У цивилизацијском и географском погледу, Ђиласов завичај припадао је балканско-медитеранском (динарском) простору.¹⁰⁴

¹⁰³ Тако Милован Ђилас у својој *Бесудној земљи* пише: "Још у основној школи био сам прочитао већину народних пјесама, понављајући често многе од њих сељацима. Но они су најрадије слушали *Горски вијенац* од Његоша, Владике Рада, и то не само што су били чули да је то највећи српски спјев, иако су и на то били суревњиви, него што су у њему највећма налазили исказан свој начин мишљења и осјећања, а још више од тога – суштину стољетне борбе коју су морали, и као да ће још морати, да воде око опстанка и око части и имена, на овом тлу, јаловом у свему сем у људима..." (М. Ђилас, *Бесудна земља*, стр. 157).

¹⁰⁴ Владимир Дедијер, као аутор који се бавио истраживањима, па и упоређивањима личности Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита, из свог радног искуства сматра да су ове две личности представници потпуно различитих друштвених и културних подручја. Тако пише: "Радећи на *прилозима за биографију Јосипа Броза Тита* као и на *Прилозима за биографију Милована Ђиласа*, узимао сам у обзир и културолошки елемент. Наука показује да се из једне друштвене формације у другу не прелази нагло, већ да се мешају елементи старог са елементима новог. Али је битно и у случају Тита и у случају Ђиласа размотрити када су раније друштвене формације, на пример племенско друштво, прешле у друштвене

Што се тиче карактера и личних особина, више је него очигледно да се у случају Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита ради о дубоко различитим личностима. Такав закључак се може потврдити и увидом у анализе те врсте, које су поједини аутори извршили на примеру једне или друге личности. Тако Владимир Дедијер, у анализи личности Милована Ђиласа, за основу узима психо-антрополошке карактеристике динарскопланинског подручја, позивајући се притом на радове еминентних научника попут Јована Цвијића и Фернана Бродела. По његовим запажањима, Милован Ђилас је припадао типичном примеру виолентних динарских личности, са снажним темпераментом, наглашеним емоцијама, али и склоношћу ка честим и наглим променама расположења и ставова и разним врстама крајности. Такав ментални склоп нужно је у пракси рађао фанатичност, нетактичност, еуфоричност и непромишљеност, али истовремено и искреност, непосредност, оданост и посвећеност идејама и ставовима, ма какви они у датом тренутку били. Уочавајући особине динарског менталитета, Владимир Дедијер бележи карактеристична запажања Фернана Бродела, по којима "планина", као уточиште, представља земљу слободних људи, али је истовремено и "фабрика људи за туђу употребу".¹⁰⁵

Позивајући се на карактерологију коју је извршио Јован Цвијић, Дедијер у склопу позитивних особина динарског типа, наводи осећајност и маштовитост, неустрашивост и самоувереност, као и наглашени осећај за правду. Тако Дедијер наводи Цвијићеве описе карактеристика динарског типа људи, које чини се у доброј мери одговарају и особинама Милована Ђиласа: "Динарски су људи живог духа и танане интелигенције. Обдарени живом и разноврсном осећајношћу, они се често поводе за својом маштом, која је врло жива и богата, као и за првим импулсом одушевљења или срџбе. У својим се акцијама обично инспиришу побудама моралне и духовне природе; материјални интереси имају само улогу другог реда. Да би се изазвала највећа сума њихове снаге, треба дирнути у њихову осећајност, у њихов индивидуални и национални понос; треба истаћи питање части или идеал правде или

формације феудализма и капитализма. У Хрватској, у Загорју, племенске форме живота почеле су да одумиру још пре неколико векова. А Ђиласова постојбина, Црна Гора, историјским развојем имала је племенске форме живота дубоко у XIX веку, када су црногорски владари необично насилним мерама разбили и привреду и надградњу племенског живота, градећи државу". По Дедијеру, Црна Гора је сачувала племенске обичаје и предрасуде најдуже у Европи. "А Ђилас је типичан продукт тог племенског друштва", сматра Дедијер и закључује: "То је сасвим други свет него што су савремене друштвене формације. Тако сам дошао до закључка да је сукоб између Тита и Ђиласа имао корене и у тој чињеници што су један и други никли у различитим културолошким формацијама, од којих је свака имала и своју етику и свој морал, своје обичаје, своја сујевеља". (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 66).

¹⁰⁵ Isto, str. 73-74.

слободе". Даље, као негативну страну, Цвијић наводи сентименталност: "Осећајност их каткад наводи на непромишљена дела. Кад им недостаје искуства јака осетљивост учини их наивнима. Често се подају сентименталном и неупутном оптимизму. Њихова крајња осетљивост често постаје слабост; њихова великодушност их чини неправичним". Описујући их као изузетно харизматичне личности, који својим наглим и изненадним поступцима могу утицати "заразно на околину и на људе мање јаког темперамента", Јован Цвијић наводи још неке особине "динараца", које такође сматра негативним: "снажна вера у самог себе, недостатак самокритике, гледање на свет у црним и белим бојама, нетолеранција до крајности, склоност ка самосажалењу, директна комуникација са космосом, велики дар за импровизацију, недостатак правог знања".¹⁰⁶ Све наведене особине, у мањој или већој мери, могу се уочити и код Милована Ђиласа.

Владимир Дедијер наводи још једну карактеристичну особеност за менталитет и понашање динарског типа људи. Наиме, у задатим социјалним условима, за "динарце" је карактеристична "двојност" у понашању, која се манифестује у оштром избору: послушник или бунтовник. "Ако испитамо исељавање Црногораца и Херцеговаца са својих планина у долине, а нарочито у Србију током XX века," пише Дедијер, "видећемо, баш као што то описује Фернан Бродел, да су се потпуно покоравали уређеној државној власти у Србији. Црногорци и Херцеговци постајали су полицајци, жандарми, па су после напредовали и за начелнике..." С друге стране, наглашава Дедијер, "почетком XX века, а нарочито после 1918. године, види се међу Црногорцима насељеним у Србији и друго опредељење. Код тих људи, нарочито младих, јавља се бунт према држави као таквој, па постају опозиционари, па чак и револуционари. На Београдском универзитету уочи другог светског рата међу младим револуционарима био је огроман број Црногораца".¹⁰⁷ Милован Ђилас је, према наведеној Дедијеровој "карактерологији", очигледно припадао овом другом типу "динараца".

Јосип Броз је за разлику од Милована Ђиласа, као што смо већ нагласили, потицао из сасвим другог етно-географског окружења. У анализи Брозове личности, неуропсихијатар Владимир Адамовић полази од тзв. "пикничког типа".¹⁰⁸ Цитирајући етнопсихолога и антрополога Владимира Дворниковића, Адамовић нуди следећи опис

¹⁰⁶ Јован Цвијић, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropografije*, Београд, 1966, стр. 361-375. (цитирано према: *Isto*, стр. 87-88).

¹⁰⁷ *Isto*, стр. 81.

¹⁰⁸ "Пикнос" иначе значи: збијен, округао, мален, здепаст.

навееног типа: "Они су мирни и доброћудни, имају практичног и реалног духа, разговорни су и дружељубиви, немају страсти и идеје, али тим више смисла за јело и пиће, при чему су, често, неумерени. Смисао за хумор и ведру шалу у њих је нарочито развијен... Као друштвени радници, политичари, и сл. обдарени су нарочитим смислом и осећањем за реалност, и зато код њих нема опасности фантастике и превисоког лета. Добри су организатори и умеју да поступају са људима: концилијарни људи здравог разума. Сасвим супротно, схизотимици су обично фанатични и фантасти бескомпромисне природе, крути и несавитљиви у политици, тирани на власти..."¹⁰⁹ На основу наведеног, Адамовић "пикнички тип", за кога сматра да одговара Јосипу Брозу, супротставља управо "динарском типу" ("предодређен за буну, револуцију и ратове; немиран, непокоран дух, снажно развијеног нарцизма..."),¹¹⁰ који одговара Миловану Ђиласу. Пишући о Титу, Владимир Дедијер у анализи његове личности узима у обзир и традицију поднебља под којим се млади Броз формирао. Наиме, Дедијер сматра да је традиција сељачких буна хрватског Загорја доста утицала на Тита, и да на основу тог менталитета код њега "у начину мишљења и деловања постоји једна, рекли бисмо, здрава равнотежа између традиције и иновације, да никада није искључивао прву на рачун друге, а другу на рачун прве". Дедијер, такође, напомиње "да је Тито усвојио, или боље рећи наследио, још једну навику својих предака, која се може назвати индивидуалном и друштвеном мимикријом".¹¹¹

Културна основа родног краја никада није напустила Јосипа Броза Тита, без обзира на његов каснији "интернационализам" и припадање комунистичкој идеологији. Тај детаљ посебно је запазио и забележио његов до сада најтемељнији биограф Владимир Дедијер. Тако Дедијер пише: "Тито је човек католичке културе... Очигледно да Тито није био религиозан човек, али је био толерантан према верским опредељењима људи у средини у којој је живео. То је показао и у својим млађим данима, када се вратио из Русије 1920. године. По жељи супруге Пелагије, дао је да се направи прилично велики споменик њиховој мртвој деци Златици и Хинку, а на споменику до данашњег дана стоје речи: 'Овдје почивају у миру Божјем'. Осим тога, у социјалној психологији маса, у земљама у којима је католичка црква била и још увек јесте владајућа, развили су се и одређени друштвени, па и народни обичаји...

¹⁰⁹ Дворниковић, В: *Карактерологија Југословена*, Комос, Београд. 1939. (цитирано према: В. Адамовић, *н. д.*, стр. 478).

¹¹⁰ В. Адамовић, *н. д.*, стр. 479.

¹¹¹ V. Dediјer, *Novi prilozi...* knj. 2, str. 142-143.

Према томе, у Цанкаревом смислу, бити човек католичке културе не значи ни религиозност, ни припадност католичкој цркви као институцији. То је, пре свега, одраз одређене социјалне психологије средине у којој се живи. Цанкар..., мудро је осетио ту културну специфичност сваке наше средине, рекавши да је Словенац по култури, начину живота и многим обичајима ближи једном сељаку у Тирољу него својој истокрвној јужној браћи".¹¹²

Како видимо, полазне социјалне и културне позиције, очигледно су створиле две изразито различите личности, Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита, који ће, стицајем околности, постати веома блиски сарадници 17 година. Њихове разлике лако се могу уочити, посебно у закључцима аутора који су се њима, посредно или непосредно, тематски бавили.

Обично се сматра да је Јосип Броз Тито био човек прагматичних и реалистичних животних светоназора, док за Милована Ђиласа најчешће влада мишљење да је био личност склона идеалистичким и апстрактним погледима на свет. То би отприлике требало да буде основна разлика међу њима, која их је као "парадигма" животних супротности неминовно водила ка разилажењу.

Сумирајући запажања, закључке и оцене аутора који су се бавили личношћу Јосипа Броза Тита, стиче се утисак да се радило о човеку врло јасних животних циљева, у којима није било двоумљења, ма који и какви, по разним тумачењима, ти циљеви били. По неким тврђењима, углавном оних аутора који су о Брозу писали у време социјалистичке Југославије или његове владавине, Титов животни циљ се сводио на јасну свест о друштвеној правди и жељи за ослобођењем југословенских народа и народних "маса" од потлачивања разних врста, путем социјалистичке револуције. С друге стране, постоје и закључци и тумачења, махом каснијих датума и која се чине доста реалистичнијим од претходних, да се у суштини радило о човеку са доста "приземнијим" животним циљем као најважнијим, можда и јединим, а то је лична социјална промоција.¹¹³ Но, оно што је у сваком случају сигурно, јесте да је Јосип Броз

¹¹² V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 3, str. 192.

¹¹³ Владимир Дедијер веома упечатљиво описује Бровов однос према материјалном свету, а тиме и према социјалном статусу, кроз пример његовог доживљавања човековог спољњег изгледа. Наводећи Бровово сељачко дивљење према униформи још од дечачких дана, Дедијер пише: "За загорског сељака, који је живео у очају, није било већег циља него да дете оде у државну службу, нарочито у војску или жандармерију, да је лепо обучен и да тако импонује читавом селу". Говорећи о томе Дедијер још подвлачи и Титову врло суптилну прорачунатост, наводећи анегдоту из једног разговора с њим. Наиме, Дедијер је једном приликом упитао Тита зашто још носи униформу када је рат већ одавно завршен, на шта је добио одговор: "Скинуо бих је када би свих шеснаест милиона Југославена били интелектуалци.

Тито био снажна, харизматична и готово "еогоцентрична" личност, бескомпромисна и сурова у остварењу задатих планова и одбрани сопствених интереса. Тај наглашени "еогоцентризам" се лако може приметити у његовој свеукупној појави, начину живота, одевању, укусу, стилу. Милован Ђилас, као један од људи који га је без сумње врло добро "изблиза" познавао, у својим сећањима на дружење с Титом, пише да "све што је везано за његову личност Тито је суревњиво одржавао – когод би дирнуо у његов стил или привилегију излагао се ризику његове љутње, ако не и етикетирању за непријатељство и антипартијност.

Такво држање је извирало из његове личности: Тито је увек, у свему, држао до свог достојанства, до своје изузетности... Никад, па ни у рату – на шумским биваковањима и ноћним маршевима, нисам га видео у некој недоличној пози, а ни чуо да се простачки изражава. Избријан, уредан и чист мимо ратних могућности. Али и с тенденцијом да све његово – одело, коњ, оружје, буде изузетно, изнад осталих. И другови, око њега, пазили су тада, с нежношћу, да њему буде лепше и угодније..."¹¹⁴

Истраживачи који су се бавили Милованом Ђиласом углавном су сагласни око оцене да се у његовом случају радило о личности са бунтовном, романтичарском, креативном и идеалистички настројеном природом, без неког јасно профилисаног циља и са одсуством посебних интереса за материјалне и друштвено-статусне вредности. Ако би се говорило о његовим животним усмерењима, пре би се могло рећи да је гајио жеље за афирмацијом своје личности, него за постизањем неких конкретних циљева.

Имајући у виду очигледне разлике између ове две личности, истраживачима се логично намеће и питање мотива њиховог уласка у једну партију комунистичког типа, односно питање разлога опредељења за револуционарне идеје и професионалну револуционарну делатност.

Тешко је прецизно утврдити рана Титова идеолошка опредељења. Познато је да је већ недуго по завршетку заната и запослењу приступио извесним синдикалним удружењима, што је како Дедијер тврди, значило исто што и учлањење у Социјалдемократску партију Хрватске и Славоније. Тада је млади Броз, са свега 18. година, октобра 1910, добио чланску карту и партијску значку.¹¹⁵ Међутим, питање је колико је Тито заиста тада гајио истинска идеолошка уверења, или било шта о томе

Али вас је мало у друштву, а ја знам менталитет сељака, знам његов култ униформе, па морам да се понашам онако како то већина народа тражи". (V. Dediјer, *Novi prilozi...* knj. 2, str. 168-169).

¹¹⁴ М. Ђилас, *Дружење...*, str. 40.

¹¹⁵ V. Dediјer, *Novi prilozi...* knj. 3, str. 46-47.

знао, или је то био логичан потез једног металског радника, занатлије, који је на тај начин групно штитио своја "еснафска" права. Он је у то време био човек окренут потпуно "овоземљским" стварима, односно борби за егзистенцију. Према сопственом казивању, жудео је за луксузом који није могао да приушти (лепа одела и сл.).¹¹⁶ На све начине је покушавао да се извуче из материјалне оскудице и нижег слоја, коме је интимно сматрао да не би требало да припада. У то време чак је планирао и одлазак за Америку, за шта је почео да прикупља новац, али му се та намера није остварила. Период који обухвата Брозове ратне године и руско заробљеништво није довољно осветљен, а у његовим казивањима приметно је доста контрадикторности и нејасности.¹¹⁷ То посебно важи за његово тадашње наводно идеолошко опредељење и ангажовање, за које он тврди да је било доследно левичарско и да је учествовао у револуционарним дешавањима на страни бољшевика, што је и прихватила тада званична историографија.

Јосип Броз Тито постао је, по сопственом тврђењу, члан КПЈ 1920. године, што је углавном прихватила и наука. Међутим, врло је сложено утврдити праве мотиве уласка у комунистичку партију једне личности попут Броза, јер за то нема довољно поузданих извора. Једна од ваљаних "метода" која би се применила у вези овог питања јесте узимање у обзир Брозових личних, карактерних и других особина, које смо већ покушали да у главним цртама осветлимо. Важан материјал у том смислу пружа нам темељна и стручна анализа психополитичких особина Јосипа Броза, коју је понудио неуропсихијатар др. Владимир Адамовић.

По Адамовићу, улазак Јосипа Броза у Партију био је искључиво рационалан чин. Овај закључак Адамовић заснива на неколико претпоставки и чињеница. Најпре, на

¹¹⁶ Брозове преокупације у то време биле су врло скромне и једноставне, без било каквих идеолошких или политичких обележја. Ослањајући се на Титова "казивања", Дедијер у својим *Прилозима* бележи: "У радионици Јожа је вредно радио. Хтео је да испуни жељу од малих ногу, хтео је да купи ново одело, па да тако, лепо обучен, дође у Загорје међу своје. Иако је била велика скупина, а надница релативно ниска, он је ипак упорном штедњом, просто откидајући од уста, скупио тридесетак круна. Отишао је у радњу и изабрао за 20 круна лепо ново одело. Однео га је у свој стан, а затим се вратио у радионицу да се опрости са друговима. Кад се вратио кући, врата од собе била су широм отворена, а новом оделу ни трага ни гласа. Сав тужан морао је да оде у старинарницу и да купи за 4 круне старо, изношено одело – да се не би кући у Загорје вратио у истој одећи у којој је радио као шегрт". (V. Dedijer, *Novi prilozhi...* knj. 2, str. 230).

¹¹⁷ Владимир Адамовић, који се систематски бавио изучавањем психолошке стране Јосипа Броза Тита, о наведеном периоду Брозовог живота каже следеће: "Помно ишчитавање бројних текстова о Брозовом првом боравку у Русији, као и остали материјали из његовог живота, често су контрадикторни, неподударни, неуверљиви. Ипак постоји једна правилност: како је стицао све већу власт, тако је свој боравак у Русији све мање бојио митским елементима. На крају је признао да је његово учешће било незнатно, јер му учешће у Октобарској револуцији више није било потребно. Постао је институција, а те ситне неподударности у биографији, барем је он тако сматрао нису могле нимало да ослабе сјај његове личности, нити нешто да одузму његовој харизми". (В. Адамовић, *н. д.*, стр. 468).

уочавању чињенице да је велика већина револуционарних вођа или истакнутих личности у партију ступила у својој раној младости, пре или око двадесете године живота (Лењин, Троцки, Стаљин).¹¹⁸ Затим, Адамовић сматра да одређење у том животном добу за једну партију радикалног револуционарног профила представља "пре емоционални него прагматични рационални чин", "диктиран пре несвесним него свесним разлозима". Ова хипотеза заснива се, по Адамовићевом стручном мишљењу, на неколико фактора. Први је тзв. "адолесцентска побуна", која у основи представља "несвесни чин побуне против устаљеног реда ствари, симболично против оца". Та врста побуне означава једну од последњих етапа у развоју личности, тј. побуну против ауторитета оца и исказивање жеље за осамостаљивањем. Други фактор односи се на тзв. "жељу за забрањеним", као још једним од видова рушења ауторитета, која је пак често повезана са осећајем за правду. "Адолесцент има снажно развијено осећање правде. Он је увек на страни прогоњених, па су стога комунисти са својим идеолошким одређењем ка бескласном друштву и обећаним рајем, снажно привлачили младе људе", сматра Адамовић. И трећи чинилац који би требало да говори у прилог емоционалним и нерационалном разлогу уласка младих људи у партију, јесте "идеолошки". Наиме, идеологија увек претпоставља неко знање и рационални став. По Владимиру Адамовићу, од младих људи у доби од 17, 18. или 19. година, у већини случајева се тешко може очекивати "зрело и промишљено идеолошко одређење, већ углавном емоционално".¹¹⁹

Какав је у том погледу био случај са Јосипом Брозом? Неспорно је да је у партију ушао или у касним двадесетим или раним тридесетим годинама, дакле "као већ формирана личност" и "потпуно рационално". "Не емоционално, не из одушевљења за одређену идеолошку концепцију... Одабрао је Партију као своју једину животну шансу, као могућност да се спасе сивог и мукотрпног живота", закључује Адамовић, појашњавајући то размишљањем: "Његова жеља је била да разреши своју егзистенцију. Тада је то још увек жеља да се домогне не власти него богатства, што наговештава својим стилем и начином облачења. Међутим, његов тадашњи положај, имовина, занат

¹¹⁸ Исто правило Адамовић уочава и у кругу Титових блиских сарадника, па тако напомиње: "Александар Ранковић улази у Партију у деветнаестој години; Едварда Кардељ у својој осамнаестој години; Милован Ђилас у деветнаестој (тачније у двадестпрвој, 1932. године, али без обзира на овај детаљ, Ђилас је, као што смо видели, већ неколико година унапред гајио револуционарна одређења – прим. АМ). Мислим да је овај истраживачки узорак, иако мали, довољан да илуструје нашу тезу да се у каснијим годинама улази у Партију промишљено и промућурно, а не емоционално – срцем!" (*Исто*, стр. 468).

¹¹⁹ Видети: *Исто*, стр. 468-471.

и породица коју је довео из Русије, у сваком случају нису му пружали много шансе да те своје интимне преокупације и створи". Адамовић је свестан смелости своје хипотезе али ипак износи став да је у Партију Броз ушао "потпуно свесно, са једним циљем – да се преко једне забрањене и прогоњене партије, полако али сигурно, пење лествицама ка власти". У том погледу, грађанске партије нису долазиле у обзир, јер је Броз "добро знао да у тим партијама, он као обичан, нешколован радник, није могао да доспе даље од локалног повереника у некој хрватској вароши". Дакле, по доласку из Русије, на прагу својих тридесетих година, Јосип Броз се по свему судећи нашао пред важном животном одлуком. Врло смело, али и доста убедљиво (и на крају крајева у складу са својом струком), Адамовић нуди слику могућих унутрашњих Брозових дилема и интимних ломљења у том важном тренутку на свом животном путу: "Налазио се пред животном одлуком. Није био спреман, а то је њему првом било јасно, да своју будућност проћерда радећи десет сати дневно као бравар. Није био задовољан својим положајем, али није знао ни како да га побољша. Школе није имао, даље да се школује није желео, а није ни могао. Оно што је знао да ради, браварију, интимно је доживљавао као понижавајуће занимање, тежак посао за мало пара, без икакве шансе да се обогати или да живи онако како је он мислио да би требало: лепа одела и кравата, понеки златан прстен, пристојна грађанска породица, мало рада – више ленствовања".¹²⁰

На основу дугогодишњег испитивања Брозове личности, као и на основу искуства "своје психијатријске праксе", Владимир Адамовић је дошао до закључка да се у Титовом случају радило о хладнокрвној, прагматичној и прорачунатој личности, жељној друштвеног успеха, моћи и власти, који је у Партију и револуцију ушао из крајње субјективних мотива, односно из личних интереса, које је поистоветио са партијском и, касније, државном политиком. "Њега није водило никакво осећање мисије", сматра Адамовић, "нити идеолошког заноса. Он је био прорачунати, хладни

¹²⁰ Владимир Адамовић у својој студији бележи и трнутака када је дошао на помисао да је Титов циљ уласка у партију и опредељење за револуцију био мотивисан материјалним разлозима. "Идеја да је Тито", пише Адамовић, "свесно одабрао партију као средство којим ће остварити свој дечији сан – бити богат, моћан, поштован – и тако неутралисати снажно осећање беде, сиромаштва и понижавајућег положаја, које је понео из детињства у адолесценцију, али и ка зрелим годинама, као и његова снажна одлука да се тога реши, синнула ми је одавно, када сам једном приликом слушао делове интервјуа који је са њим водио Вељко Булајић. Тито је говорио о својим размишљањима да емигрира у Америку, негде око 1910. године. Мислим да је већ почео и да сакупља паре за карту, а желео је паробродом да се упуту у Нови свет, преко Хамбурга. Булајић га је, том приликом, упитао: *Шта бисте тамо радили?* Тито је мирно одговорио: *Био бих милионер!* Тада сам помислио да је он, и поред свог свакодневног заклинања у свој комунистички кредо, ипак *овај занат – бити генерални секретар Партије – изабрао свесно*, као један од могућих којим ће релаизовати своје адолесцентне маштарије". (*Исто*, стр. 473).

прагматик, који је свој основни циљ – домоћи се власти – спретно скривао иза бројних бољшевичких фраза о путу у комунизам, срећнијој будућности, жртвовању за ствар радничке класе и сличних овешталних парола. Тада је, када се водила борба за вођство у Партији (1937-1939), био у предности над својим противницима које је он годинама, а посебно Милана Горкића и Петка Милетића, упорно звао фракционашима, јер су они имали илузије и, бар делимично, били идеалисти. Броз је био суви рационалиста који није без потребе расипао своје емоције, а посебно не за *срећнију будућност човечанства*".¹²¹

Ако бисмо следили Адамовићеве методе истраживања, као и тим путем добијене стручне закључке о личности Јосипа Броза Тита, његовим интимним мотивима за улазак у Партију и опредељење за професионалну револуционарну делатност, лако се може упоређивањем увидети да се Титово искуство у том погледу драстично разликује од искуства Милована Ђиласа. Прво, различито животно доба опредељења за револуцију и с тим у вези улазак у партију револуционарног типа. Код Тита су у питању касне двадесете или ране тридесете, код Ђиласа формално двадесетпрва (1932), али је извесно да је ту одлуку донео нешто раније, готово одмах по доласку на студије у Београд. Код Тита су базични мотиви очито повезани са скромном материјалном позицијом и несразмерно великим социјалним амбицијама, док Ђиласа материјални или породични услови ни по чему нису логично усмеравали ка револуцији. У Титовом

¹²¹ Исто, стр. 474-475. Слична сапажања о Јосипу Брозу Титу има и познати српски филозоф и друштвени теоретичар, академик Михаило Марковић. Тако о Титовим мотивима и успону, Марковић пише: "... Готово је извесно да он није био никакав револуционар у својој младости – кад људи постају револуционари. О њему као раднику пре Првог светског рата не зна се готово ништа – сем података да је од првих зарада купио лепо одело, да је узимао часове играња, јахања, стрељања – што само говори о његовој тежњи ка социјалном успону. Зна се да је да је као подофицир аустријске војске у Првом светском рату био од стране Руса би заробљен... Завршио је у заробљеничком логору у Омску. Тамо је остао све до краја рата. Дакле, ноторне су неистине – подаци које је он сам дао у својој партијској биографији о томе да је 1917. био у Петрограду, да је учествовао у Бољшевичком преврату, да је већ тада постао члан Партије СКП (б). Откуд такве лаже једног великог партијског вође?"

Изгледа поздано да је Тито пред долазак бољшевика у Омск побегао у једно оближње село где је радио као механичар на парном млину код једног богатог сељака с чијом се младом ћерком, седамнаестогодишњом Пелагијом... Да код двадесетпетогодишњег Јосипа Броза нема ни трага револуционарне романтике види се по томе што он и не помишља да нешто допринесе грађењу прве земље социјализма у свету. Чим је могао, он с Пелагијом одлази у Југославију и о њему се ништа не зна све до 1924. године. Његов биограф Владимир Дедијер, бележи једино да је Јосипу Пелагија, после првог сина Жарка, изродила неколико деце која су сва помрла и сахрањена у Загребу по хришћанским обичајима.

Кад се Јосип Броз појављује као активист загребачке организације КПЈ, он већ има 32. године! У тим се годинама ретко постаје револуционар, сем кад је реч о човеку који је без успеха испробао све друге путеве социјалне промоције – од путовања по Европи, до везивања с разним утицајним и богатим женама – у покушају да продре у високо друштво.

Кад је већ одлучио да се пробије као успешан револуционар, Тито користи све своје способности и брзо продире ка врху Партије..." (М. Марковић, *н. д.*, књ. 2, стр. 130-131).

случају, у животној доби око двадесете године, доминирају наглашене склоности ка материјалним вредностима (лепа одела, одлазак у Америку, где би постао "милионер"), док су код Ђиласа у питању страсти ка апстрактном и романтичном виду слободе и правде (у доброј мери повезаним са завичајним наслеђем народне епике) и, изнад свега, жеља за интелектуалним доказивањем, првенствено књижевним радом (објављене приповетке још у средњој школи, руска "рубашка", као део личног стила одевања на почетку студија). Тито улази у Партију као зрео, породични човек, са ратним и заробљеничким (а можда и револуционарним) искуством, са искуством путовања по Европи, док Ђилас у партијске редове ступа као врло млада и животно несазрела личност, као студент, без породице и без икаквог искуства с одласком у иностранство (први пут ван Југославије, Ђилас ће путовати 1944, приликом посете Москви, у својој 33 години). И најзад, у питању је била значајна генерацијска разлика, око двадесетак година, па самим тим и различита историјска искуства додира с револуционарним идејама. Када Тито први пут долази у контакт са социјалдемократима, Ђилас се тек био родио. Тито у Партију ступа после светског рата, распада државе у којој је живео, непосредно после Октобарске револуције и у једну новоформирану партију, у новоформираној држави. Ђилас постаје члан Партије усред диктатуре и државне кризе, као и кризе партије којој се прикључио. У то време, Тито је у затвору, са озбиљним плановима и амбицијама доласка на чело те исте Партије и на место вође револуционарног покрета, а Ђилас тек на почетку свог револуционарног пута, без јасне и темељне представе, не само о политици којој се прикључио, него и о идеологији коју је решио да усвоји.

"Ти си друкчији човек", рекао је Тито Ђиласу, на њиховом последњем састанку у Белом двору, 13. јануара 1954, неколико дана пред Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ.¹²² Иако Ђилас тврди да му ове Титове, практично опроштајне, речи никада нису биле јасне, на њих је сам дао одговор констатацијом: "Но што год значила та Титова реченица – у њој се крије извор, па и разјашњење, мога разилажења и сукоба с њим: он и ја смо личности различите до те мере да нас је једино могла држати заједно иста идеологија док смо јој припадали".¹²³ А значила је на најсажетији начин, отприлике, оно што смо већ покушали да представимо кратком анализом личности Јосипа Броза

¹²² М. Ђилас, *Дружење...*, стр. 157.

¹²³ *Isto*, стр. 157-158.

Тита и Милована Ђиласа. Дакле, две потпуно различите личности, које је стицај политичких околности привремено ујединио у сарадњи на истим циљевима.

Јосип Броз и Милован Ђилас први пут су се срели на пролеће (марта или априла) 1937. у Загребу. Састанак је организован по директиви из ЦК.¹²⁴ Броз је желео да упозна нове партијске активисте Покрајинског комитета за Србију, односно водеће српске комунисте у то време, који су на терену већ увелико предузимали кораке на обнови готово потпуно уништене партијске организације. Међу њима, најистакнутији су били Милован Ђилас и Александар Ранковић, млади и способни илегалци, тек пристигли са робије. На том првом састанку са Брозом, говорило се о тим питањима. Ђилас је, како бележи у мемоарима, показао неслагање са Горкићевом политиком, иако наводно није ништа знао о сукобу који је већ постојао у врху руководства, између Горкића и Броза. Тито није желео пуно о томе да говори, већ је пажњу поклатио развоју Партије у Србији, а интересовао се и за питање развоја делатности и у другим деловима земље, Црној Гори, Босни и Македонији. Броз је очигледно умео да остави утисак на сараднике, посебно онај први, на оне које упознаје. Тако је и на Ђилас оставио утисак снажне личности. На следећем састанку, Ђилас је довео и Ранковића, упознавши га са Брозом. Тако је отпочела сарадња са Титом.¹²⁵ Милован Ђилас и Александар Ранковић, као главни представници српских комуниста, постали су блиски сарадници Јосипа Броза.

Када је упознао Ђиласа, Тито је у њему по свој прилици препознао његове карактеристике, а самим тим и могућности које је овај могао да пружи у плану озбиљне реорганизације КПЈ, за шта је Јосип Броз у другој половини 30-их добио мандат од Комин-терне. То је у суштини значило и стварање комплетно новог руководства, од нових људи, из нове генерације. Партија је морала бити очишћена, не само од припадника и присталица старог руководства, на челу са дотадашњим генералним секретаром ЦК Миланом Горкићем, него и од било каквих група, јаким и самосталних личности и од тзв. "секташења", које је Тито још од самог почетка оштро нападао. Монолитна у идеолошком и политичком смислу, дисциплинована и снажна у организационом, обновљена КПЈ са новим руководством предвиђена је била за револуционарни преврат. Јосип Броз Тито је крајем 30-их постао њен неприкосновени вођа, док је најближе руководство, секретаријат Политбироа, чинила тзв. "четворка", у

¹²⁴ G. Lazović, *n. d.*, str. 18.

¹²⁵ Видети: М. Djilas, *Memoir...*, p. 258-264.

коју су поред Тита, спадали Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас. Њих је Тито сам одабрао, по способностима за које је проценио да ће му требати за будуће планове.

Велика "четворка" КПЈ, Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас, руководила је Партијом око 17 година, све до 1954. када је смењен Милован Ђилас. Готово без изузетка, у науци и публицистици, њени чланови се помињу баш наведеним редом, што је објективно значило и њихову важност. Тито је био не само најстарији, готово 20 година појединачно од све тројице, већ и најiskusнији и најпућенији у замршене политичке токове односа КПЈ и Коминтерне, односно Москве. Он је био човек који је припадао сасвим другој, знатно старијој генерацији људи, са различитим историјским искуством, али се поставио на чело потпуно нове генерације Партије, генерације која је била и млада и недовољно искусна, али чврсто решена за остварење револуционарних циљева. Једино је Моша Пијаде од високих функционера био старији од Тита, и још по неки који му је био ближи по годинама, као Франц Лескошек или Сретен Жујовић, али они нису припадали самом врху. Већина припадника нове генерације КПЈ, стасале средином 30-их година, била је рођена око 1910, дакле око двадесетак година млађа од свог новог генералног секретара. Тако је било и у "четворци", која је међусобно делила најповерљивије податке о политици, одлукама и ставовима. Велика "четворка" КПЈ формирана је негде на прелазу 1937-1938. године и представљала је апсолутно и неприкосновено руководство Партије, док је Централни комитет свој коначни нови састав добио на прелазу 1938-1939.¹²⁶ Формално гледано, "четворка" је била саставни део Политбироа, најужег дела партијског руководства, који је пред Други светски рат бројао седам чланова, у саставу: Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Милован Ђилас, Франц Лескошек, Раде Кончар и Иван Милутиновић.¹²⁷ Чланови Политбироа ЦК КПЈ, заједно са осталим органима, формално су потврђени на Петој земаљској конференцији, 1940, али је "четворка" била та која је *de facto* управљала, са Титом као неприкосновеним ауторитетом.

¹²⁶ Како Ђилас посебно наглашава: Централни комитет из 1939. није онај исти из 1938. (*Ibid*, p. 283).

¹²⁷ У мемоарима, Милован Ђилас наводи да је Политбиро у поменутом саставу оформљен до 1939, а да је на Петој конференцији само потврђен. На његов коначни састав пресудну одлуку имао је Тито. Мада Ђилас напомиње да се "четворка" коначно формирала и потврдила током рата, такође јасно прецизира да су као "специјално тело", које практично није ни бирано све до Петог конгреса 1948, радили "као један" од 1938. (*Ibid*, p. 354-355).

Најближи Титу из "четворке" био је Едвард Кардељ, који је неформално важио за другог човека Партије, покрета и касније државе. Као активиста и руководилац СКОЈ-а истакао се већ у другој половини 20-их година, да би члан КПЈ постао 1928, у својој 18. години. На робији у "Главњачи" и "Забели" провео две године, 1930-1932. Након затвора, наставља да се бави илегалним радом, махом у Словенији. Са Брозом дошао у контакт 1934. и од тада датира њихова сарадња. Крајем 1934, одлуком ЦК КПЈ, био је послат у СССР, на "партијски рад", тј. идеолошко-политичко усавршавање, у којем је боравио све до почетка 1937. У СССР-у, Кардељ је радио у Коминтерни, у секцији КПЈ, тако да је присуствовао и Седмом конгресу Коминтерне, средином 1935, после којег ће и КПЈ променити своју политичку "линију", пре свега у односу на југословенску државу. Време које је Кардељ провео у СССР-у, добрим делом се поклапа са временом које је у првој земљи социјализма провео и Тито. Било је то време врхунца стаљинских чистки, у којима је ликвидиран и највећи део дотадашњег руководства КПЈ. Кардељ се враћа у земљу 1937. и одмах се ангажује на стварању Комунистичке партије Словеније, која ће званично бити основана априла исте године. Његов партијски статус члана Политбироа и ЦК КПЈ потврђен је на Петој земаљској конференцији, 1940.

Како Милован Ђилас бележи у мемоарима, чланови ужег руководства су од почетка прихватили да је Едвард Кардељ други човек Партије и практично Титов заменик у његовом одсуству.¹²⁸ Неформано, тај статус Кардељ је учврстио током 1939. Он је потицао из Кардељеве блискости са Титом, која је пак вукла своје корене из заједничких дана које су њих двојица провели у Москви. Тада су их сурове околности, чистке и надзор НКВД-а, као и још увек неразјашњени евентуални заједнички послови и задаци, везали у неку врсту персоналног савеза.¹²⁹ Тито је, како Ђилас преноси, највише ценио Кардељево теоретско, политичко и идеолошко образовање, које је као полазник совјетских партијских школа стекао.¹³⁰ Можда најбољи опис савеза Тито-Кардељ, који ће трајати, уз успоне и падове, до краја Кардељевог живота (1979), даје Владимир Дедијер, који пише: "Кардељ је познавао Тита из Москве; знао је колико су комунистички лидери немилосрдни када је критика у питању, тако да је врло добро знао када треба да се повуче. Тито је знао шта је Кардељ радио у Москви, а Кардељ је знао шта је Тито радио, па су то стално имали у виду".¹³¹

¹²⁸ *Ibid*, p. 351.

¹²⁹ V. Dedijer, *Novi priloz...* knj. 3, str. 316.

¹³⁰ M. Djilas, *Memoir...*, p. 283-284.

¹³¹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 153.

Александар Ранковић је формално важио за трећег човека најужег партијског руководства. Ранковић је такође врло рано ушао у Партију, 1928, са деветнаест година, а обављао је и дужност Покрајинског секретара СКОЈ-а за Србију. На тој дужности затекло га је и хапшење, 1929. године. Том приликом је осуђен на шест година робије, које ће од 1929. до 1935. издржати у Сремској Митровици и Лепоглави. Након изласка из затвора, активно је преко синдикалних организација учествовао на реорганизацији партијске инфраструктуре у Србији. Заједно са Милованом Ђиласом, постаје у то време члан ПК за Србију, а од 1937. и члан Политбироа и ЦК КПЈ, што ће формално бити потврђено на Петој земаљској конференцији. Сасвим је евидентно да је Тито у најужи врх узео и Ђиласа и Ранковића због њихових способности и беспопштедног ангажовања у обнови партијске организације у Србији. Како Владимир Дедијер примећује, у то време Титова основна намера била је да седиште партијског руководства пренесе у Југославију, тј. да центар главног одлучивања више не буде у Москви, и овај принцип је остваривао врло пажљиво, "корак по корак, без буке". За то му је несумњиво била потребна што снажни-ја партијска структура у земљи, а Ђилас и Ранковић су тада на томе већ увелико радили у Србији. Њих двојица су потпуно очистили локално чланство од тзв. "фракционаша", а нову кадровску структуру систематски изграђивали.¹³² Вероватно је Тито већ тада уочио Ранковићеве организационе способности, интелигенцију, стабилност, али и послушност и дисциплину у извршавању задатака. У том правцу га је Тито и усмеравао, прво на дужност организационог секретара Партије, а касније и на место шефа државне безбедности, једне од најважнијих полуга власти. Ако је Кардељ, силом прилика или не, био човек од најинимитимнијег поверења, па према томе и први до Тита, Ранковић је, пре свега захваљујући личним одликама, постао оперативна суштине Партије, њене "руке и очи", што га је логично позиционирало на треће место у хијерархији.

Позиција четвртог човека најужег руководства, коју је Милован Ђилас заузимао, није била нимало случајна. Наиме, Ђилас није био човек нити превелике упућености и искуства, нити склон превише сувопарном, практичном и дисциплинованом раду. Ђилас је, као писац, у основи био човек идеја и теорије, односно апстрактноинтелектуалног начина рада. Зато је, као главни ресор деловања, од Тита и добијао задужења углавном везана за сферу идеолошко-пропагандног рада, што га је, у хијерархији владајуће "четворке", објективно и стављало "иза" Кардеља и Ранковића.

¹³² *Isto*, str. 156.

Милован Ђилас јесте био човек идеја и иницијатива, али, како поједини аутори запажају, и човек крајност, једноумља и фанатизма, са веома развијеним амбицијама.¹³³ У литератури се често наглашава да је био "двојна личност", особа у којој је постојао "сукоб" писца и идеолога, односно уметника и политичара.¹³⁴ Ове две "опречне" Ђиласове особине, тешко је у његовом деловању разграничити. Чак се може рећи да их ни сам Ђилас није умео или није желео раздвојити. Напросто, његов интелектуални сензибилитет, оличен у духовном опредељењу за литерарни рад, био је спонтано "примењиван" и у политици. Драгутин Лековић је ову "двојност" објаснио следећим речима: "Пошто је Ђилас фактички много више био надарен као интелектуалац и литерата него као политичар, та околност ће довести до тога да он у политици резонује, а и практично дјелује, много више као интелектуалац него као политичар."¹³⁵ Овакав његов "профил" интелектуалца-политичара, морао је да се "суочи" са рационалном и прорачунатом личношћу Јосипа Броза Тита и на неки начин га убеди у своју сврсисходност за циљеве револуционарног покрета. Међутим, захваљујући том свом "интелектуализму", који је неизбежно собом носио и креативност, Ђилас је веома брзо постао водећи идеолог Партије, а касније и *spiritus movens* послератног идеолошког формирања друштва, које ће на разне начине итекако бити потребне, поготово као легитимизација нове државе и друштва, а посебно власти. Тито је то по свој прилици врло рано уочио, још на почетку њихове сарадње, а наведене особине Милована Ђиласа решио је да и у будућности, на најбољи могући начин и што више, искористи.

О свему томе доста убедљиво говори, уколико је истинит, један важан детаљ из Ђиласових мемоара. Зато га цитирамо у целини : "Са свршетком рата спопали су ме немири и ужасавање – да ћу, већ 'литерарно запарложен', промашити истинску, унутарњу чежњу свог постојања ако се не вратим литератури, ако допустим да ме свакодневни политички живот увуче у свој вртлог... О томе сам говорио и с Титом, споменувши да сам већ пре рата – али тада би то били ликвидаторство и опортунизам – истицао жељу да се посветим литератури. Он ми је одговорио – да је прерано, да сам још потребан партији: Расподели некако посао – и за литературу и за партијски рад... – И ја сам распоређивао своје радно време, али узалудно, неуспешно: политички задаци су сами по себи неодложни, политика апсорбује читаву личност и на нижим и

¹³³ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 64-66.

¹³⁴ *Isto*, str. 70; Такође о томе опширније: V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*, str. 105-163.

¹³⁵ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 70-71.

'неинтелектуалним' ступњевима, поготову ако се неко њоме бави предано и одговорно... У лето 1947. године сам се повукао на Покљуку у Словенији, у кућицу претеклу иза ратних разарања, да пишем – и напишем у току месец, месец и по дана – дуго, предуго ношен у себи роман о борби и распадању једног племена: тај рукопис сам уништио, али из те теме су се касније, на робији, развиле 'Изгубљене битке'...

И збиља сам се већ у себи решавао да пресечем та своја двоумљења између дужности и љубави, између политике и литературе, а над нашу партију... надвила се непредвидљива, кобна грожња Совјетског Савеза и Стаљина. Али ако су нам свест – идеолошка сродност са Совјетским Савезом, забрањивали, па и онемогућавали, да предвидимо опасности... – још мање смо били свесни енергија и сазнања које ће сукоб са Совјетским Савезом у нама покренути и уобличити... Ја сам сукоб са Совјетским Савезом доживео као искушење и надахнуће, као кулминацију југословенске револуције: у томе, дакако, нисам био усамљен, али сумњам да је и код кога у врху то доживљавање и имало толико преломну и чистишлишну интензивност.

Ја сам у сукобу са Совјетским Савезом назрео, нагонски и свесно, 'своје време' – своје позвање и своју интегралност... Није случајно што и сада сматрам тај период своје политичке, политичко-интелектуалне делатности за најплоднији, најсмелији и најодсуднији".¹³⁶

Све је то Тито, по свему судећи, доста добро знао. И шта Ђиласа покреће, и који су му мотиви, и шта га инспирише и, што је најважније, како се то може на најефикаснији начин искористити. Наиме, Ђиласу је Тито, после рата, наменио улогу идеолошке песнице режима (што је овај у Партији реално имао и пре рата, у сукобу на "књижевној левици" и др.), оставивши му широко поље деловања, од политичких обрачуна са остацима грађанских снага, до идеолошке и културне политике. Ђилас је ову "улогу" играо кроз све фазе развитка југословенског система у првих десетак година после рата, од крутог стаљинизма, до увођења демократских елемената у политици, култури и друштву. Већину идеја Милована Ђиласа Тито је прихватио, па чак и многе предлоге у формулисању генералне линије Партије, о чему више него убедљиво сведочи Шести конгрес КПЈ/СКЈ. Тако су као последице ове сарадње остали дестаљинизација друштва у многим сегментима, пре свега у култури, као и самоуправљање и раднички савети, као специфични облик југословенског социјализма.

¹³⁶ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 203.

Дакле, код Тита је присутно прорачунато коришћење одређених идеја и идејних решења, а не веровање у њих и њихово доследно заступање, које као пракса неминовно води у политичку аутодеструкцију, као у Ђиласовом случају. Такав утисак оставио је и на Ђиласа, који у својим списима бележи: "Али ако није изумевао идеје – Тито је био мајстор у њиховом коришћењу, усвајању и прилагођавању. Он је, такорећи спонатно умео да дозира од ове или оне идеолошке поставке онолико колико закључку или чину треба да би били објашњени или подстакнути. Он је, кад би му затребало, прећуткивао или прећутно напуштао ову или ону идеолошку основну поставку – да би је, кад затреба, оживео и притврдио: употреба идеја, као и људи и установа, компонента су, неизоставна, политике и политичке вештине".¹³⁷

Посебна пажња поклањана је изградњи култа Јосипа Броза Тита, који је по свим мерилима био класичан култ вође, прецизније социјалистичког вође, какав је у СССР-у био култ Стаљина. Титов култ је и настајао "у сенци Стаљиновог култа", али је са развојем југословенске револуције показивао тенденције ка сопственој афирмацији и "осамостаљењу". Потреба за култом новог југословенског вође нагло је порасла после освајања власти, а дефинитивно је изишла из Стаљинове "орбите" после југословенскосовјетског сукоба 1948, када је у Југославији отпочела немилосрдна "детронизација" култа совјетског вође. Процес уобличавања култа Јосипа Броза Тита извршен је у десетогодишњем периоду од 1943. до 1953, када је југословенски маршал коначно, преко функције власти, постао нека врста парламентарне персоналне институције. Култ личности, у Титовом случају, био је искључиво у функцији апсолутизације власти једног човека. Како др Милан Терзић опажа: "Власт је била у функцији култа и, обрнуто, култ је био у функцији власти".¹³⁸

¹³⁷ М. Ђилас, *Друženje...*, стр. 59.

¹³⁸ Видети: М. В. Терзић, *Титова вјештина владања. Маршал и Маршалат 1943-1953*, Подгорца 2005, стр. 45-62. (даље: М. В. Терзић, *Титова вјештина владања...*). Иначе, Терзић детаљније о култу Јосипа Броза Тита, у својој књизи каже следеће: "Овај временски период (1943-1953) је означио уобличавање Титовог култа преко функције власти. Власт је била у функцији култа и, обрнуто, култ је био у функцији власти. Уједно је могуће пратити анатомију култа (ауторитет – харизма – култ)... Култ је имао функцију друштвене интеграције вишеструко хетерогене државе, нарочито у кризним ситуацијама. Међутим, као и свака појава, тако и ова – сем лица имала је и своје наличје. Култ је замагљивао рационално промишљање политике. Са култом се политика отуђивала и преливала у нерационално поштовање и дивљење, до обожавања. Владајуће структуре су, заклањајући се култом, настојале да сачувају стечене позиције власти. Култ је уједно био и покриће за репресивност власти и за ауторитарно пресуђивање у друштвеним супротностима. Носилац култа – Јосип Броз Тито је добијао самопоуздање и, лавирајући између два супротстављена блока, отишао у спољно-политичке амбиције 'великог' вође 'мале' државе. Тако се одвајао од сложене унутрашње ситуације, која није рјешавана, већ у име мира у кући – потискивана. Док су други са већом харизмом и на челу већих држава, попут Винстона Черчила и Шарла Де Гола, знали изгубити на изборима и потом опет освојити власт, Тито је након што ју је освојио није

Стварање Титовог култа започет је још у току рата. Тито је постепено, од вође КПЈ, захваљујући ауторитету и харизми, прерастао у вођу револуционарног, антифашистичког и ослободилачког покрета, чиме је дата основа за формирање општеприхваћене слике народног вође, као будућег државног и националног (југословенског) ауторитета. У томе је имао, не само једнодушну подршку, већ и активно помагање и суделовање у својим најближим сарадницима из "четворке", а преко њих и у целом партијском апарату. Из најужег руководства стизале су, на разне начине, препоруке и директиве да се Јосип Броз Тито слави као војсковођа, народни вођа и државник. Милован Ђилас је, као шеф одсека за пропаганду, у томе свакако имао посебну улогу. Познато је његово директивно писмо од 21. маја 1945, упућено свим централним и покрајинским комитетима и њиховим руководиоцима и истакнутим људима, у којем се прецизира како приступити прослави рођендана Јосипа Броза Тита, 25. мај. Поред указивања на тематику која обухвата истицање Титове заслуге у рату и изградњи и слање поздравних телеграма, руководством се посебно скреће пажња на добар укус (за оно време), напоменом да би све требало да буде "ненаметљиво, једноставно и просто", али и истовремено "истичући огромни историјски значај друга Тита" и да кроз све то "треба да избија она велика љубав које народне масе имају према другу Титу".¹³⁹

Док је био у Партији, Ђилас је Тита доживљавао као неопходног и неприкосновеног предводника револуције,¹⁴⁰ а Титове одлуке је у основи поштовао, дисциплиновано им се повинујући, чак и у тренутку када га смењују са власти.¹⁴¹ С друге стране, Тито је уважавао Ђиласове идеје и иницијативе, а затим их, у зависности од политичке ситуације, одобравао или неодобравао. Ђилас је, бар до последње године пред своју смену, углавном поштовао Титове одлуке, не покушавајући да наметне своје (чак и када се интимно са њима није слагао),¹⁴² извршавао наређења, а Тита поштовао као лидера и старијег од себе, и по положају и по годинама, као и остали Титови

испуштао до смрти. Они су себе подредили – први Британији, други Француској, а за Јосипа Броза Тита ће тек будућа истраживања дати одговор на питање: да ли је Југославију подредио себи?" (*Isto*, str. 62).

¹³⁹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, стр. 213.

¹⁴⁰ Видети: М. Ђилас, "Јосип Броз Тито-неимар слободе и братства народа Југославије", *Борба*, 20. новембар 1944.

¹⁴¹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 414.

¹⁴² О томе можда најбоље говоре Ђиласови наступи на Четвртном пленуму ЦК КПЈ, јуна 1951. и на Другом пленуму ЦК СКЈ, јуна 1953. године, о чему је већ било речи.

сарадници, не разликујући се јавно у томе битно од њих.¹⁴³ Претпостављамо да је ово била суштина модела њихове политичке сарадње, која се одвијала кроз периоде илегале, рата и револуције и власти, и која је, свакако, имала и ону "практичну", исувише политичку, важну и поверљиву стану.¹⁴⁴

С тим у вези, подсећамо да је током целог рата Ђилас је био члан Врховног штаба, са бројним важним задужењима: делегат Врховног штаба за Црну Гору 1941, тј. непосредна командна одговорност у организовању устанка, учешће у сложеним и политички осетљивим догађајима и задацима, као што су тзв. "мартовски преговори" са Немцима 1943. године и предвођење мисије НОВЈ у СССР, у пролеће 1944, о чему смо већ детаљно говорили. У овом периоду се знатно утемељује и ојачава политичка сарадња Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита, стечена пре рата. Тај се однос током ратног периода, у великој мери, учвршћује кроз проверу у ратној и револуционарној пракси. Тада се, по свој прилици, у многим важним и деликатним ситуацијама, развија Титово непосредно поверење према Ђиласу. Главно обележје ране политичке сарадње је Титово поверење у Ђиласове идеје и Ђиласово, у области главних политичких одлука, беспоговорно, чак и фанатично, поштовање према Титу као врховном вођи.¹⁴⁵ Колико је, "гледно споља", Ђиласов политички утицај био видљив, може се опазити у једном извештају британског дипломате Стивенсона, с краја 1945, у коме стоји: "Генерал Ђилас пратио је Тита током две његове званичне посете Москви, а ваља приметити да, иако му је функција министра Црне Горе једина званична функција, његов прикривени утицај у свему премашује његове званичне надлежности. Овде је уврежено мишљење да је то због руске подршке и зато што је успоставио једну од

¹⁴³ Своју лојалност према Титу Милован Ђилас у својим сећањима описује на следећи начин: "Свађице између Тита и мене нису остављале трага, баш због тога што нису биле политичке. Ја сам Тита волео и ценио, с годинама све више. И не могу се сетити никакве, ни најмање, своје нелојалности према њему: ако сам некад нешто лоше помислио, угушио сам и одбацио то као недостојно и приањао савесном извршењу задатака." (М. Ђилас, *Дружење...*, стр. 158.)

¹⁴⁴ Видети: А. В. Милетић, "Милован Ђилас и Јосип Броз Тито...", стр. 187-192.

¹⁴⁵ Владимир Дедијер тврди да у формалним и незваничним приликама Ђилас није испољавао дужно поштовање према Титу, иако су међусобно гајили велики степен поверења и међусобног уважавања, што само може да говори о великом степену слободе коју је Ђилас уживао у Титовој близини. (V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 157-159). Међутим, ако је у неформалним и личним контактима таквог односа и било, то се није одражавало на званичан однос у сфери политике, у којој је Ђилас не само подржавао Тита него и, несумњиво, учествовао у стварању култа вође. Видети: М. Ђилас, "Јосип Броз Тито-неимар слободе и братства народа Југославије", *Борба*, 20. новембар 1944; М. Ђилас, "Домовина", у: *Јосип Броз Тито, 1892-1952*, Београд 1952; М. Ђилас, "Домовина, Тито, Армија", *Омладина*, 7/1952; V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 157; V. Dedijer, *Novi priloz...*, knj. 2, str. 25-30; Т. Кулјић, *Tito...*, str. 310-311. i 314.

најтајнијих веза између Москве и Београда."¹⁴⁶ У јавности је оваква слика односа остала практично све до Ђиласовог пада са власти (са појединим тихим знацима промене тек током последње године).

После рата и освајања власти, Милован Ђилас је постао један од четворице водећих људи на челу новог партијско-државног механизма. То је у ствари била преликана моћ која је постојала у великој "четворци". Формално, на партијске функције Ђилас је биран у три наврата, на Петој земаљској конференцији КПЈ 1940, Петом конгресу КПЈ 1948. и на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ 1952. године. Што се тиче државних функција, после рата најпре је биран за министра за Црну Гору, у привременој влади ДФЈ, затим, за министра без портфеља у Влади ФНРЈ, потпредседника Савезне владе 1953. и на крају за председника Савезне народне скупштине, крајем 1953. године. Политичка сарадња Тита и Ђиласа у том периоду одвијала се на пољима како унутрашње, тако и спољне политике: у процесу изградње нове државе, по питањима обрачуна са остацима старог система и политичких снага и у изградњи новог културног и идеолошког модела (о чему смо писали у претходним поглављима). По питањима спољне политике, сарадња је била врло динамична, што се може објаснити бурним политичким догађајима карактеристичним за ово време.¹⁴⁷ Ђилас је, подсећамо, један од представника на оснивачком састанку Информбироа у Пољској 1947, предводник је делегације у Москви, почетком 1948, активан је учесник у тренутку избијања сукоба са Информбироом, представник је Југославије у Уједињеним нацијама 1949. и 1951, делегат је у деликатним преговорима око наоружања, у Паризу и Лондону 1951, важан је човек у успостављању контаката са представницима западноевропске левице, о чему смо на овим страницама опширно говорили. Из наведених догађаја увиђамо да је Ђилас за Тита представљао једну од важних личности у активностима на терену спољне политике, човека на кога је Тито увек могао да рачуна и у кога је очигледно имао доста поверења.

Међутим, оно што је "тињало", невидљиво за јавност, јесте латентно неслагање, које је природно проистичало из свих наведених разлика које су делиле Тита и Ђиласа. Оно је коначно добило прилику да избије на површину тек у периоду након сукоба са СССР-ом.

¹⁴⁶ "Telegram Stivenzona Bevinu od 13. 11. 1945.", u: *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, zbornik dokumenata, priredili Lj. Dimić, A. Životić, Beograd 2012, str. 320.

¹⁴⁷ Видети: А. В. Милетић, "Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944-1953", *Југословенска дипломатија 1945-1961*, уредник С. Селинић, Београд 2012, стр. 291-312.

Прво неслагање између Тита и Ђиласа испољило се већ крајем 1950. године, након објављивања *Савремених тема*. Као што смо већ детаљно показали, *Савремене теме* представљају прву систематски израђену критику совјетског система и праксе, што се неминовно морало односити и на југословенско друштво. Ђилас је већ тада критико-вао не само економско-друштвени система СССР-а, већ и култ личности и злоупотребу одређених државних институција (о чему још увек није јавно писао). Поврх свега, Ђилас је тада почео снажно да заступа принципе "социјалистичке демократије", која се по његовом виђењу односила првенствено на слободу јавне дискусије и испољавање различитих мишљења. Све је то Титу морало да смета, јер је било више него јасно да даље развијање и примена тих принципа води у лабављење монолитности Партије, а тиме и државне власти (што се почецима примене самоуправљања такође наговештавало). Тито је, као што смо видели, на то и реаговао, и то доста бурно, фебруара 1951, што је довело до сазивања новог партијског пленума, јуна 1951, на коме је први пут дошло до јавног усаглашавања мишљења Тита и Ђиласа, тј. принципа "демократског социјализма" (партијске дисциплине) и "социјалистичке демократије" (слободе дискусије и испољавања различитих мишљења). Било је то прво Ђиласово попуштање пред Титом. Ту би требало да почиње политичко неслагање између њих двојице, али још увек без икакве манифестације у јавности. Јединство Партије и руководства у том тренутку био је приоритет, а у наредном периоду приступило се некој врсти комбинација Ђиласових идеја и Титових одлука, односно вештог комбиновања демократских процеса и снажне власти.

Са заоштравањем сукоба са Москвом, Тито је прећутно попуштао а Ђилас настављао са разрадом својих демократских концепција, покушавајући на све начине да их и афирмише у јавном животу. Пошто се велики дело Ђиласових ставова односио на критику Стаљина и совјетског друштвено-политичког система, у том тренутку је било корисно то и искористити. Тако се дошло у ситуацију да се Ђиласови ставови у највећој мери уграде у нову концепцију прокламовану на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ. Међутим, њих је на конгресу саопштио Тито, у свом реферату, практично их представљајући као своје. Ђилас је такође говорио, уз бурно одобравање и симпатије присутних, верујући да се његове концепције полако али сигурно спроводе у живот. Ове концепције, посебно је афирмисао Едвард Кардељ, а на основу његовог подстицаја,

Ћилас крајем године пише чланак у којем отворено критикује лењинистички тип партије.

Почетком 1953, изгледало је да на основама одлука Шестог конгреса и са новом Партијом, прераслом у Савез као и новим уставним решењима и даљим развојем самоуправних односа Ћиласова политичка концепција доживљава своју конкретизацију у пракси. Међутим, Тито је чекао и дочекао повољан тренутак за заустављање започетих процеса и новог јачања централне власти. Била је то Стаљинова смрт. Брионски пленум званично је прокламовао нови курс, са којим се Ћилас, као што смо видели, на самој седници помирио, што је изгледало као његова нова "капитулација" пред Титовом вољом. Међутим, ускоро ће Ћилас дефинитивно "преломити" и одлучити да настави са својим критичким активностима, што је саопштио и Кардељу. Тада је незванично започео сукоб између Тита и Ћиласа.

Милован Ћилас је већ од Другог пленума, ако не већ и од Стаљинове смрти, почео да примећује упадљиву промену расположења и дистанцираност у односима између њега и остатка најужег руководства. Први очигледни доказ за то био је начин на који је припреман Други пленум ЦК СКЈ. Иако је до тада увек, као један до четворице водећих људи партије и државе, не само учествовао у припремама него и креирао најважније одлуке било пленарних седница или партијских конгреса, овога пута Милован Ћилас по свему судећи није био детаљно упознат ни са токовима припрема пленума, нити са основним циљевима његовог одржавања. Тај посао одрадили су искључиво Тито и Кардељ и то се може поуздано закључити на основу њиховог, више него очигледног, синхронизованог наступа. Поред њих и остали делегати, по свој прилици унапред инструктирани, наступали су у складу са њиховим ставовима. Само је Ћилас иступио конфузно и неодлучно, да би на крају "капитулирао". Другим речима, Тито је још тада Ћиласа видео као отвореног противника, са којим се треба или обрачунати или га сломити и натерати на послушност.

После Брионског пленума и Ћиласове одлуке да настави са писањем, у њему је расла напетост и двоумљење. Как бележи у мемоарима, непосредно после Пленума, већ је код Тита осећао извесну дистанцу: "Можда је тада већ било неке хладноће, неке тврдоће у односима. Али је њу било тешко уочити, с обзиром на то да је Тито, и у најсрдачнијим ситуацијама, задржавао одстојање с најближим друговима. Тако се

можда појачало моје надање у неокрњеност другарских односа али није зауставило формирање мојих 'јеретичких' погледа".¹⁴⁸

Међутим, сумње се у Миловану Ђиласу нису стишавале. Напротив, постајале су све јаче, "јер моје сазнање се већ није двоумило, макар ми и све не било јасно. Двоумила се, цепала моја психа, и моја етичност – тешко ми се било растати од другова с којима сам носио историјске одговорности и делио зло и добро".¹⁴⁹ Али, он је наставио да пише и ускоро, октобра, покренуо своју серију чланака, о чему смо већ писали. У међувремену је избила и "тршћанска криза", која је Титу увелико заокупила пажњу, тако да је слабије обраћао пажњу на Ђиласово писање, које је додуше тек било почело.¹⁵⁰ Ђилас је, међутим, осећао потребу да оде лично код Тита, између осталог и зато што му је "неко" већ рекао да Тито има примедбе на његово писање¹⁵¹ (по свему судећи, Тито је био незадовољан чланком "Почетак краја и почетка", који се појавио у августовском броју *Нове мисли* и који је већ изазвао реаговање Совјета у Београду). Тако је негде средином октобра, затражио пријем у Бели двор код Тита. Код Тита се није задржао ни пола сата, али га је директно питао шта мисли о његовом писању. Пошто је био заузет у вези са ситуацијом око Трста (у том тренутку је био са генералима и за генералштабним мапама), на Ђиласово питање одговорио је, размиливши, да су добри, али да би требало и да више пише "о омладини и буржоазији". "А ја, моја мисао", сећа се Ђилас, "мада сам увиђао значај омладине и опасности од буржоазије – ја и моја мисао смо већ били у другим, демократским и реформистичким сферама".¹⁵²

Недуго после тога, 20. октобра, Тито је био гост код Ђиласа у кући на вечери. То је, како тврди Ђилас, била "прва вечера у врху на којој је био и Тито". На вечери су, поред Тита, били присутни и Кардељ, Ранковић, Темпо, Пијаде и Коча Поповић. Вечера је протекла у пријатељској атмосфери, а била је иницирана од стране Ђиласове супруге и била је заправо резултат њених блиских и пријатељских односа са Титовом женом

¹⁴⁸ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 264.

¹⁴⁹ *Isto*, str. 269.

¹⁵⁰ До тада су се појавила два Ђиласова чланка. Један је био опширан и већ је успео да изазове негодовања совјетских дипломатских представника (видети: М. Ђилас, "Роџетак краја и роџетка (или о догађајима у 'совјетској' сфери послје Сталјинове смрти)", *Nova misao*, 8/1953, str. 163-205), док се 11. октобра, у *Борби* појавио тек први из серије. (видети: М. Ђилас, "Нове садржине", *Борба*, 11. октобар 1953).

¹⁵¹ АЈ, 838, Лични фонд Јосипа Броза Тита (ЛФ ЈБТ), II-1, А-Ј, *Писмо Милована Ђиласа Јосипу Брозу Титу, 13. јануар 1954.*

¹⁵² М. Ђилас, *Vlast...*, str. 270.

Јованком.¹⁵³ Ђилас сматра да у том тренутку односи између њега и Тита још увек нису били нарушени: "Тршћанска криза је, рекао бих, успорила и замаглила разлике које су се већ слутиле, ако не и опајале, између мене и Тита и другова који су такође били за монолитну партију и идеолошко јединство. Јединство врха је још трајало, још није било разлика у конкретним питањима – једино је била напукла идеолошка монолитност. А та пукотина још није зјапила – изгледало је да је с нијансама у идеологији могућно одржати политичко јединство".¹⁵⁴

Како је време пролазило, а Ђиласови чланци добијали све већи публицитет, неминовно је морало бити јасно да то јединство неће дуго потрајати. Ђиласу је то постало јасно већ током новембра, како наводи у мемоарима. То се посебно осетило у односима на прослави десетогодишњице Другог заседања АВНОЈ-а, у Јајцу, 29. новембра 1953. У односима је, како бележи Ђилас, било и "јеретичких" доскочица (са Кочом Поповићем), али "без уобичајене топлине и срдачности". У повратку, Ђилас је путовао аутомобилом заједно са генералима Пеком Дапчевићем и Вељком Ковачевићем. Избегавао је да говори са њима о његовим чланцима, мада су они "не слутећи разилажења у врху", говорили и о томе. Код Ђиласа су се све више појачавале стрепње али и решеност да настави са писањем, што је неминовно подразумевало и разилажење са Титом и осталима из руководства, док је коначни прелом у вези са тим доживо у ноћи између 7. и 8. децембра.¹⁵⁵

Средином децембра, Ђилас је посетио Ранковића, пошто је наслућивао почетак хлађења односа са њим због чланака. "Седели смо у његовом кабинету, причајући збрда-здола. Ранковић је био суздржан, али и веома пажљив према мени. Имао сам утисак и да је брижно ожалосћен због очигледног отуђивања међу нама. На моје питање – шта мисли о мојим чланцима, кратко и категорично је одговорио да они 'шкоде партији' ".¹⁵⁶

Ђиласа је очигледно веома мучила неизвесност, па је ускоро отишао на разговор и са Кардељом, у његовој вили, 22. децембра. "Не сећам се како је дошло до тог састанка", пише Ђилас, " – на његову или на моју иницијативу, или поводом неког посла, али знам да није из моје сентименталности, као с Ранковићем. Све до тог сусрета веровао сам да се Кардељ и ја у основи слажемо – и данас држим да смо се у основи слагали, мада је било разлика 'у нијансама', које ће Кардељу, ускоро потом, у обрачуну

¹⁵³ АЈ, 838, ЛФ ЈБТ, II-1, А-Ј, *Писмо Милована Ђиласа Јосипу Брозџу Титу, 13. јануар 1954.*

¹⁵⁴ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 270.

¹⁵⁵ *Isto*, стр. 274.

¹⁵⁶ *Isto*, стр. 275.

са мнош на Трећем пленуму, развити и исказати као корените и принципијелне. И с Кардељем је разговор био невезан, мада је он учинио и примедбе на моја 'претеривања' и 'преурањеност'. А кад сам му рекао да се ја у основи слажем с њим, с његовим погледима, он је изјавио: Не, не слажемо се: ти си противу партије, а ја нисам... – Ја сам држао да ни ја нисам противу партије него противу лењинистичке партије, за реформисану, демократску партију. Али ми је било из тог разговора с Кардељем јасно да нећу ни од њега имати никакву подршку – чак ни ону у коју сам се надао: да не будем остракизован због различитог мишљења".¹⁵⁷

У писму Титу од 13. јануара 1954, Ђилас описује поменути разговор с Кардељом, из чега се стиче утисак да је састанак одржан ипак на Ђиласову иницијативу. Главни разлог који је тих дана мучио Ђиласа односио се на Титово мишљење о његовом писању. Ђиласа је, наиме, мучио утисак да Тито има нешто против њега што не жели да му каже и да претпоставља да га је предложио за председника Скупштине управо како би га полако потискивао. У исповедном тону, Ђилас пише да је тада Кардељу саопштио и да све то тешко преживљава и да га доводи у "немогућу ситуацију", у каквој се никада пре тога није нашао. Ова своја осећања и сумње Ђилас је заснивао, како тврди, на утисцима од Брионског пленума, па све до избора за председника Скупштине, што поуздано доказује да је Ђилас целу другу половину 1953. године, од усвајања новог тзв. "брионског курса" у политици, константно живео у сумњи, недоумицама, па и несигурности. У том погледу, Кардељ га је, како каже, разуверио и рекао му да код Тита "нема никакве промјене". На Ђиласово питање да ли да све то што га "тишти" каже и Титу, Кардељ је сматрао да то не треба да ради, јер је Тито љут и да га због тога не би разумео. Такође, Ђилас у писму каже и да је Кардељу том приликом поставио и конкретно питање о Титовом мишљењу о чланцима, на шта му је овај рекао да је Титу посебно скренуо пажњу на чланак "Има ли циља" (објављеног 6. децембра).¹⁵⁸

Милован Ђилас је, 25. децембра 1953, једногласно изабран за председника Савезне скупштине. Ову одлуку пре тога му је саопштио Кардељ, уз напомену да је она раније договорена са Титом. "У доношењу те одлуке", пише Ђилас у мемоарима, "није учествовао ни Секретаријат ЦК, па је и за мене била изненадна. А и непријатна, из два разлога: сматрао сам нетактичним прескакање М. Пијаде, који је све време био задужен

¹⁵⁷ *Isto.*

¹⁵⁸ АЈ, 838, ЛФ ЈБТ, II-1, А-Ј, *Писмо Милована Ђиласа Јосипу Брозџу Титу, 13. јануар 1954.*

за Скупштину и страсно се бавио скупштинским пословима, а уз то сам то схватио као 'закулисно' настојање да ме 'смире' и ангажују дужношћу не само репрезентативном, него и таквом, која би ме потпуно ангажовала и онемогућила ми писање. Кардељ је могао осетити моје незадовољство из мог пренаглашеног пристајања на сваку, па и на ту, дужност коју ми повери партија..."¹⁵⁹ Међутим, овде би требало навести и Дедијерову дневничку забелешку од 2. октобра 1953, коју смо већ цитирали, да је о Ђиласовом постављењу за председника Скупштине још тада одлучено и то у присуству Ђиласа. Тито је био мишљења да се с не сме пустати "власт из руку" и да Ђилас треба да буде председник Скупштине, са чиме се Ђилас сложио, уз констатацију да у политици мора да буде компромиса због свеукупног напретка.¹⁶⁰ Ова Дедијерова забелешка, уколико је тачна, озбиљно доводи у сумњу Ђиласова сећања и тврдње да је избор за њега представљао изненађење.

Крајем године, према Ђиласу су постали видљиви и први знаци отвореног неповерења и, Ђиласу добро познате, подмукле завереничке атмосфере старог стаљинистичког типа, који су несумњиво наговештавали брзи и скори обрачун. "Негодовања и затвореност око себе", бележи Ђилас у мемоарима, "и ја сам опажао... На једном састанку у Скупштини Петар Стамболић ми је с нескривеним огорчењем добацио: Али кад човек чита твоје чланке, добија утисак да би најбоље било да све оде дођавола! – Слично, али мање отворено, реаговао је и Звонко Бркић, у ходнику Скупштине. На једном пријему је Цана Бабовић имала толико 'лукаво', сладуњаво држање према мени да сам прозreo да је она обавештена о мојим 'скретањима' и скорашњем обрачуну са мном. А Мирослав Крлежа, навративши код мене у ЦК, упитао ме је: Да ли Старом претходно показујеш своје чланке? – А кад сам му одговорио да то не чиним, јер то и нису званични ставови него моја разматрања, Крлежино лице се брижно укочило. Приметио је оборивши поглед: Требало би то да чиниш – без имприматура Старог то би могло свакојако да се схвати..."¹⁶¹

Како тврди у мемоарима, Ђилас се непосредно пред Нову годину и коначно уверио у неизбежност сукоба са остатком руководства. Тада је, наиме, сазнао да Тито отворено није задовољан његовим чланцима. Сведочанство које је оставио о тој мучној атмосфери изгледа овако: "На дочеку Нове године се у мени коначно утврдило сазнање

¹⁵⁹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 276.

¹⁶⁰ V. Dediјer, *Novi prilozi...* knj 3, стр. 626.

¹⁶¹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 277.

о скорашњем обрачуну Тита и вођства са мном. За то је било и довољно података, мада сам се варао – боље рећи: заваравао – око начина и оштрине обрачуна... Лутали смо те ноћи Штефица и ја с Дапчевићем и његовом супругом од једног славаља до другог. И накупили се свакојаким, скептичним вести о мојој ситуацији. Најпре ми је сам Дапчевић испричао да је пре два-три дана, с групом генерала – он је тада био начелник Генералштаба – био код Тита на Брду и да им је Тито љутито говорио против мојих погледа, односно мојих написа. Дапчевић томе није придавао већи значај, или је хтео да ме умири: Тито се тако наљути, па после промени... – Али ја сам Дапчевићевом причању придао дубље, одсудно значење, које ме већ није могло смирити. Срео сам се те ноћи и с Кочом Поповићем и он ми је одвратио – на моје питање шта мисли о мом писању и о мојим изгледима: Ти знаш шта мислим, а поступаћу – како закључе они који одлучују... – Негде сам се те ноћи срео и с друштвом Јована Веселинова – Веселинов, иначе срдачан, био је толико одбојан да је једва и проговорио са мном. Чак и филмски критичар Зира Адамовић иако је био далеко од партијских врхова, рекао ми је те вечери, у сусрету у клубу новинара: Дивим се вашој храбрости – кад можете тако да иступате! – Не сећам се шта сам Зири одговорио, али његово 'дивљење' је било за мене још једна потврда мог већ подрованог положаја, припремања пресуде већ пре суђења..."¹⁶²

Тито је очито већ био дозволио да информације о немилости у коју је Ђилас запао дискретно "цуре" у јавност. Тако пажљивијем читаоцу није могао промаћи детаљ из репортаже о прослави Нове године у Љубљани, на којој је заједно са словеначким руководиоцима присуствовао и Тито. Вест је 4. јануара објавила *Политика*, а у њој се у опису новогодишње забаве, наводи и отворено исмевање Ђиласа, које је присутнима уприличио (као део програма!) словеначки глумац и комичар Фране Милчински – Жежек. У том делу се каже: "Нарочито је Жежек изазвао буру смеха тумачећи чланке друга Милована Ђиласа, а у вези с тим и одлуке једне основне организације у неком насељу Љубљане да ће се такмичити у повећавању броја састанака". Извештач са прославе бележи и тренутак када је Тито, силазећи низ степенице, сусрео Жежека: " 'Оно за Ђиласа било је нарочито весело' – рекао му је Маршал смејући се. "А шта да радим, кад ме буде срео Ђидо?" – додао је Жежек, правећи лице као да је забринут. Сви су се слатко смејали".¹⁶³

¹⁶² *Isto*, str. 278-279.

¹⁶³ *Политика*, 4. јануар 1954.

Била је ово ван сумње посебна врста садизма једног прекаљеног стаљинистичког поступка постепеног психичког уништавања својих противника пре коначног и јавног обрачуна.

Ћилас је, међутим, и поред свих тих очигледно негативних назнака, наставио да објављује чланке, па је, као што смо видели, у новој години стигао да објави још четири чланка, закључно са "Анатомијом једног морала".¹⁶⁴ У међувремену, против Ћиласа је увелико припреман обрачун. Проверавани су људи, обавештавани, врбовани, а преостали део некадашње "четворке" очигледно је све радио плански и систематски. Тако су, неколико дана пре изласка "Анатомије једног морала", око 5. јануара по Ћиласовој процени, припадници службе Државне безбедности дискретно извели Ћиласа из биоскопа, где је био са супругом, и одвели га на разговор у Кардељеву вилу на Дедињу, где су га чекали Кардељ и Ранковић.

Према Ћиласовим сећањима, састанак је трајао дуже од сата и био је неодређен и двосмислен: "никакве дискусије, никаквог убеђивања, никаквог компромиса". Са Ћиласом је углавном разговарао Кардељ, док је Ранковић већим делом ћутао. Тада му је саопштио да је Тито љут и незадовољан и да је његов "случај" озбиљан, а такође није скривао да је он Тита упозорио на Ћиласов "ревизионизам". Ранковић је напоменуо да према извештајима средњих комитета Ћиласови чланци изазивају забуну међу чланством, док је Кардељ додао и то да су чланци "ревизионистички" и да у идеолошком смислу представљају "бернштајновштину". Ћилас се на то побунио опаском да Бернштајна¹⁶⁵ није читао, на шта му је Кардељ узвратио: "А ја сам га читао – ево, имам га!" Ћилас у мемоарима тврди да се на састанку држао "млако", јер је имао утисак да је одлука о обрачуну с њим већ донета. На крају, на Ћиласово узгредно интересовање да ли нешто пише, Кардељ му је, са "значајним смејуљењем", одговорио: "пишем, пишем...", показујући на допола исписану хартију на свом радном столу. Ћилас је, како каже, схватио да пише нешто против њега, што је уствари био реферат за

¹⁶⁴ Видети: М. Ћилас, "Нове идеје", *Борба*, 1-3. јануар 1954; М. Ћилас, "Савез или партија", *Борба*, 4. јануар 1954; М. Ћилас, "Револуција", *Борба*, 7. јануар 1954; М. Ћилас, "Anatomija jednog morala", *Nova misao*, 1/1954, str. 3-20.

¹⁶⁵ **Едуард Бернштајн (Eduard Bernstein, 1850-1932)**, немачки социјалдемократски теоретичар и политичар. Рођен у Берлину, по занимању банкарски чиновник. Био је члан Немачке социјалдемократске партије (SDP) од њених раних дана. У теоретском смислу покушао је да класични марксизам "модернизује" и прилагоди парламентарним грађанским системима, због чега су га ортодоксни кругови и комунисти прогласили водећим заступником "ревизионизма". Његове основне идеје свде се на одбацивање класне борбе и за практиковање мирног и лехалног начина борбе за социјализам. Његово најпознатије дело је *Еволуциони социјализам*, објављено 1898. Сматра се једним од оснивача модерне социјалдемократије. Умро у Берлину 1932. године.

предстојећи пленум. При одласку му је Кардељ, у холу, поверио да му наводно ништа није било теже у животу.¹⁶⁶

Састанак са Кардељом и Ранковићем имао је заправо за циљ да се "опипа пулс" Милована Ђиласа, односно прецизније утврде његове намере и планови. Тиме се заправо заокруживало сакупљање доказног материјала за његову смену, односно за предстојећи пленум, који је у том тренутку већ увелико припреман. У својим сећањима, Ђилас бележи и детаљ када је Кардељу и Ранковићу понудио предлог да се цело питање реши унутар ЦК, с тим што би њему, Ђиласу било дозвољено да пише и пропагира своје мишљење, а да за узврат напусти неке од партијских функција. "Јер ја сам се надао", пише Ђилас, "... да ће се, дође ли до отвореног сучељавања, распра водити без огорчења и уобичајеног оптуживања за скретање у табор непријатеља. Због тога сам, свакако, и навестио Кардељу и Ранковићу да се спор реши унутар ЦК, без јавних расправа, дакако с тим што бих остао код својих схватања. Моје гледање – и моји предлози, до којих није ни дошло! – сводило се на то да будем повучен, евентуално, из Извршног комитета, али да останем у Централном комитету, с тим што бих и даље могао, у некој ублаженој, ако не и договореној форми, јавно излагати своја схватања".¹⁶⁷

Ђиласов предлог није наишао ни на какав одзив. Одлука о обрачуну с њим била је већ неповратно донета, а како Дарко Бекић опажа: "Кардељ и Ранковић нису, дакако, били овлаштени да с њим преговарају већ, вјеројатно, да утврде 'како дише' и што намјерава подузети. Кад им је постало јасно да Ђилас само покушава спасти 'кожу', Кардељ га је оптужио за 'бернштајнизам'..."¹⁶⁸

Као што смо већ поменули, 7. јануара у штампи се појавила "Анатомија једног морала", која је одмах забрањена, а Извршни комитет ЦК СКЈ се, посебним писмом од 10. јануара 1954. у *Борби*, оградио од Ђиласових ставова, које је овај износио у чланцима објављиваним током друге половине 1953. и почетком 1954. У писму је такође саопштено да ће питање бити изнето на првој седници Централног комитета, док ће се читав проблем дискутовати на пленарној седници ЦК. Тако је званично отворен "случај Ђилас".

¹⁶⁶ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 279; М. Ђилас, *Druženje...*, str. 163.

¹⁶⁷ М. Ђилас, *Druženje...*, str. 164-165.

¹⁶⁸ D. Bekić, *n. d.*, str. 568.

Седница ИК ЦК одржана је 12. јануара 1954, пошто се Тито вратио из Словеније где је био сво време од краја децембра на одмору. На њој је била једна тачка дневног реда – случај Милована Ђиласа. Присутно је било једанаест чланова ЦК: Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Светозар Вукмановић Темпо, Ђуро Пуцар, Ђуро Салај, Владимир Бакарић, Моша Пијаде, Иван Гошњак, Лазар Колишевски и Франц Лескошек.¹⁶⁹

Седницу је отворио Тито коментаром да Пленум треба што пре сазвати. Тито је био, како стоји у белешкама са седнице, револтиран Ђиласовим ставовима и сматрао је да треба рашчистити са њим и онима који га подржавају. Сматрао је да Ђилас окупља малограђанштину, интелектуалце и студенте и да је прешао у "малограђански анархизам" и борбу против радничке класе. "Наша одговорност пред радничком класом је огромна. Не можемо либерално поступати", поручио је Тито, закључивши да треба извршити Ђиласову "политичку ликвидацију на начин да буде што мање штете за Савез". Томе је додао још и коментар да нам "радничка класа не би одобрила да га не ликвидирамо политички". На крају је констатовао да су Ђиласови теоретски и политички ставови конфузија, али се морају узети потпуно озбиљно. Затим је од присутних затражио да се о наведеном питању појединачно изјасне.¹⁷⁰

Први је узео реч Кардељ. Он је говорио о последњим састанцима и разговорима које је имао са Ђиласом, али по свему судећи и о неким претходним, пошто се из веома кратких и штурих белешки тешко може пратити хронологија.

Тако из белешки његовог излагања видимо да је са Ђиласом, на састанку од 22. децембра али, вероватно, и на оном последњем, у присуству Ранковића, расправљао о теоријским питањима из његових чланака, па тако помиње чланак "Има ли циља?", за који је Ђиласу пребацио да је "преписао Бернштајна". У вези са тим, Кардељ је Ђиласу пребацио и да са ставовима о непостојању циља, доводи у питање и постојање партије, док људе дезоријентише и усмерава их ка анархизму. Ђилас је "болећиво реагирао", али је, "навикнут на пљескање", на прве критике, које су му још раније били упутили Стамболић и Зихерл, "експлодирао". Тада је, како Кардељ преноси, Ђилас поручивао да се, без обзира на све, формира "нова левица" и да су у систематској борби против бирократизма можда потребне и две социјалистичке партије, оптуживши притом Кардеља и Ранковића, да су у тој борби "кукавице и опортунисти". Међутим, пошто је

¹⁶⁹ АЈ, ЦК СКЈ, Седнице, III/61а, *Белешка са седнице ЦК СКЈ од 12. јануара 1954*, стр. 1-10.

¹⁷⁰ *Исто*, стр. 1.

схватио да је наведено изрекао у афекту, Ђилас је кориговао ставове рекавши да је идеја о двома партијама "глупост". Кардељ је поменуо и да о појединим Ђиласовим ставовима није обавештавао Тита, сматрајући да су то "детење глупости". У појединим тренуцима је мислио да се Ђилас "смирио", али би га он новим писањем разуверавао. Тако је у неколико наврата заједно са Ранковићем имао и "оштрије разговоре" са Ђиласом, али без успеха. Ђилас је узвраћао да има право на критичко писање, "бар колико је имао Бранислав Нушић да критикује друштво".¹⁷¹

Светозар Вукмановић Темпо је изјавио да, због болести, није пажљиво читао и пратио Ђиласове чланке. Рекао је да су му се у почетку допадали ставови о бирократизму и да се релативно редовно дружио са Ђиласом. Колико се из нејасних белешки може разумети, чини се да је Темпо ипак са Ђиласом повремено размењивао мишљења о темама које су биле предмет чланака. Изгледа да се Темпо у једном тренутку чак и успротивио Ђиласу, сматрајући да његови ставови вуку ка стварању фракција, односно, како каже, ка "формирању групе" на "антисоцијалистичкој линији". Јер, по Темповом мишљењу које је супротставио Ђиласу: "Фракција је нешто друго него слободно мишљење, фракција значи унутрашњу дисциплину у фракцији".

Темпо износи податак да је уочи Нове године, код Дедијера, од Пека Дапчевића сазнао да се Тито не слаже са Ђиласовим чланцима, јер воде разбијању Савеза. Темпо је то и пренео Ђиласу, који се забринуо "дал' ће ствар доћи до Пленума", на шта му је овај сугерисао да оде код Тита и од тада с њим више није имао контакта. Веселинов је Темпа обавестио о изласку "Анатомије једног морала", сматрајући да се тематика односи на њега, у шта га је пак разуверио Дедијер. Темпово мишљење о чланку било је да је Ђилас "на демагошки начин покушао да мобилизира противнике бирократије, да би дошао до тога да врх огласи као извор снага". Ђиласова супруга била је одлучно против Ђиласовог правдања Титу ("Ја не волим пепео"), док је Дедијер сматрао да би у случају да се према Ђиласу поступи оштро, дошло до победе бирократске струје у партији. Темпо је одлучно негирао постојање такве струје, док је за Ђиласа изјавио да не преза да испољи "сву злоћу коју је накупио седећи сам", питајући се како је и даље могуће у истој партији седети с таквим човеком.¹⁷²

Владимир Бакарић је негирао да са Ђиласом има било каквог контакта и да му многе ствари нису биле познате. После читања првог чланка, како каже, престао са

¹⁷¹ Исто, стр. 1-2.

¹⁷² Исто, стр. 3-4.

даљим читањем. Међутим, након покретања "случаја", Бакарић је почео са читањем и дошао до закључка да је у њима "изграђена линија". У том погледу, Бакарић је сматрао да је Ђилас пажљиво припремао "Анатомију једног морала" и да ју је можда "само раније штампао него што је мислио, јер му је требало да разбије углед руководства". Бакарић је био мишљења да је Ђилас планирано деловао и да је било "његових трабаната који су радили организовано за њега". Због тога, сматра Бакарић, с Ђиласом "никаквих компромиса не може бити", да га треба "темељито политички збрисати" и да је само питање како да се у томе поступи. Бакарић је изјавио да је до последњег чланка мислио да се са Ђиласом "може политички разговарати", али је после тога схватио да је тако нешто немогуће. Такође, Бакарић је напоменуо да је било много противника Ђиласових чланака али да је њихов глас саботиран у штампи.¹⁷³

Ђуро Пуцар је, такође, делио мишљење да је Ђилас радио организовано. По њему, код Ђиласа је у питању "став који се изграђивао", да је "стварао људе око себе" и да је то "дуже трајало", као и да су чланци које је објављивао заправо "подлога" за његову платформу деловања. Напоменуо је и да многи пишу управо под Ђиласовим утицајем, као, на пример, Бранко Ћопић у својој најновијој сатири "Избор друга Сократа". Ђилас је, како Пуцар закључује, на трагу онога што је желео Стаљин, уништење југословенског руководства, с тим што је Ђиласова намера била да замени старе кадрове млађим и новим људима ("као та млада глумица"). Пуцар још примећује и да се Ђиласов чланак о Берији не слаже са актуелном спољном политиком. Кардељ, Пуцар и Темпо су се сложили у мишљењу да су многи погрешно схватили Ђиласово писање, делом и под уверењем да има подршку руководства, што је, како сматрају, сада у највећој мери исправљено. "Ја сам се збиља уплашио од првог чланка", додао је Кардељ, "али како почети полемизирати, кад би полемика значила расцеп".¹⁷⁴

Ђуро Пуцар је био категоричан у тврдњи да је Ђилас у *Новој мисли* "створио себи бусију", јер њени сарадници нису смели да му опонирају. По Пуцару, Ђилас је анархист, човек који "не може да се скраси", подсећајући да је пре рата био "главни идеолог Петка Милетића". Између Информбироваца и Ђиласа у пракси нема никакве разлике, каже Пуцар и додаје да су они заправо невини људи у односу на њега.¹⁷⁵

¹⁷³ Исто, стр. 4-5.

¹⁷⁴ Исто, стр. 5-6.

¹⁷⁵ Исто, стр. 6.

На овој седници, Кардељ је изнео важан податак да је Ђилас тог јутра имао разговор са Титом (да ли је у питању био састанак или само разговор, Кардељ не прецизира). Ђилас је, наиме, тада предлагао да се потражи начин да га не искључе из руководства и да може да продужи са писањем. Међутим, Ђилас је очигледно био нетактичан јер је Титу пребацио да "он с њим тргује", после чега је овај његове предлоге одбио.¹⁷⁶

У разматрању Ђиласовог случаја, Александар Ранковић је био најсадржајнији и најконкретнији. Код њега није било двоумљења, ствари су биле "јасне". Најпре је констатовао да га је код Ђиласа највише изненадила његова "црта неискрености" и "недругарских односа", пошто је толике године био део "четворке", да би осталима радио иза леђа, уз опаску да то "није случајно". Ранковић је подвукао чињеницу да је од Шестог конгреса Ђилас престао да се бави практичним радом, тј. "оним пословима за које је тренутно био задужен у СИБ-у и по партијској линији. Седео је код куће". У том смислу, Ранковић је подвукао да не може да се отме утиску да је Ђилас "систематски радио на придобијању људи за своје идеје" и да је "искористио страховиту заузетост људи око избора... и бацио те ствари у јавност".

Ранковић је изнео и податак да у последњем разговору са Ђиласом, он и Кардељ уопште нису знали да он пише "Анатомију једног морала" и да је чланак већ био у штампи. По Ранковићу, та чињеница говори да је Ђилас настојао "да што пре изгура свој став, да се отвори проблем, па шта буде". Ранковић је био и мишљења да Ђиласу "није требало да ради организовано илегално, јер је био на позицији", па је на тај начин био и приморао Вељка Влаховића да штампа његове чланке. Према подацима са којима је Ранковић располагао, Ђилас је писмено обавестио све среске и градске комитете у Црној Гори да се претплате на *Нову мисао*, што очигледно показује да је систематски овај часопис припремао као "бусију". Ранковић је појаснио да су он и Кардељ разговарали са Ђиласом "јер се заглибио и тражили смо излаз". Међутим, оно што је обојицу изненадило јесте да Ђилас у томе није био кооперативан и да им је изазивачки одговарао речима: "Забраните ме, ућуткајте ме, ја сам нећу престати, нека пишем и за 5000, писаћу за њих".

Како Ранковић примећује, Ђилас се после Шестог конгреса потпуно изоловао од остатка руководства, закључивши да "он то кува отприлике већ две године" и да ту има и "нечег болесног". "Јако је амбициозан у литерарним и списатељским питањима.

¹⁷⁶ Исто.

Увртео је себи у главу да је Месија, да су то ствари које превазилазе Маркса. Тако васпитава и сателичиће... Он мисли да је њему све до колена у овој земљи... Он чак прича да је у многим питањима јачи од Бевца... Немогуће је да остане у Савезу", изричит је Ранковић. На крају је указао на то да је "разговарано с људима", али да се не треба заваравати да неће бити последица. Једино је питање како да се те последице умање.¹⁷⁷

Ранковић је, као и остали, био за то да се Пленум одржи што раније, 17. или 18. јануара. Тито је био за још ранији термин, посебно наглашавајући да се на Пленуму подвуку одлуке Шестог конгреса, па је тако усвојено да се Пленум одржи најкасније 16. јануара у 15 часова. Поред тога, одлучено је и да преостала "четворка", Тито, Кардељ и Ранковић, сутрадан формално обаве разговор и са Ђиласом.¹⁷⁸

На крају седнице, требало је још само утаначити формални начин Ђиласове политичке ликвидације. У "политичкој ликвидацији", подсећао је Кардељ, "важно је с које стране прићи". С тога је, најпре, упозорио да ликвидација Ђиласа може значити враћање на стаљинистичке позиције, с обзиром на његове демократске позиције. Кардељ зато предлаже да се главно питање не фокусира на питање демократије, већ на избор: Савез комуниста или анархија. Затим, Кардељ сугерише да би Ђиласа требало "раскринкати" управо на "демократској линији", јер је он "тера до апсурда да би вратио стари класни систем". У том погледу, њега би требало третирати, не као левицу, већ као десницу. И на крају, треба указивати на то да Ђилас "негира улогу радничког покрета", јер је "данас на телефону" рекао: "ви сте статични" (по свој прилици, у телефонском разговору са Титом, коме је вероватно присуствовао и Кардељ). Важан задатак је "разбити фаму да је Ђилас поборник демократије" и доказати да његова делатност представља главни извор "анархистичке малограђанштине".

Ранковић је, затим, предложио да пре заседања Ђилас поднесе оставку на место председника Савезне скупштине, а да његово место заузме Моша Пијаде. Тито је одредио да Кардељ припреми резолуцију, на шта је Ранковић, као боље решење од резолуције, предложио да Кардељ направи "образложење пред искључење", које може послужити "за прорађивање". Тито је, међутим, био изричит: "Пленум не сме добити карактер дискусије са Ђиласом, него оцена и осуда његовог става, последица". На крају је одлучено и да Кардељ и Пијаде своје (вероватно већ унапред припремљене) чланке

¹⁷⁷ Исто, стр. 7-9.

¹⁷⁸ Исто, стр. 9.

не објављују пре Пленума и да Ђилас треба да да изјаву на Пленуму. Тиме је седница била завршена.¹⁷⁹

Са Ђиласом се, у међувремену, већ требало почети идеолошки обрачунавати. Тако је истог дана када и Саопштење Извршног комитета ЦК СКЈ, 10. јануара, у *Борби* освануо и текст Бориса Зихерла, једног од водећих југословенских теоретичара и актуелног члана ЦК СКЈ.

Борис Зихерл је, непосредно пред излазак "Анатомије једног морала", очигледно добио задатак да са теоријско-идеолошке позиције напише критику Ђиласових чланака и објави је у истим новинама и истог дана када изађе и саопштење ИК ЦК СКЈ о огради од Ђиласових ставова. Зихерлов текст је требало да пружи ваљани теоријски разлог за одлуку о обустави Ђиласових чланака. Зато је штампан на целој другој страни *Борбе*, а саопштење Извршног комитета на средини треће. Чланак је изашао у два наставка, 10. и 12. јануара.

Укратко, Борис Зихерл је доказивао озбиљне теоријске слабости Ђиласових чланака, најпре у начелном погледу Ђиласов став против чврстих идеолошких формулација, јер по Зихерлу, релативна одређеност ипак постоји, без обзира на објективну променљивост у свету. Како Зихерл тврди, Ђиласова мисао представља скептицизам, који суштински води у произвољност и неодређеност. Он такође сматра да је нетачно да не постоје идеали и коначни циљеви, како Ђилас тврди, већ постоји борба за догледне циљеве, која је у служби коначном циљу. Такође, у тексту се критикује и Ђиласов став о демократској равноправности за "буржоазију", којој се супротавља социјалистичка равноправност грађанина и индивидуе, јер дојучерашњи експлоататори не могу уживати политичку равноправност у социјалистичкој демократији.

Зихерл подвргава критици и Ђиласов став о стихијском развијању социјалистичких снага и превазилажењу комунистичких организација и комуниста као водећих субјеката у изградњи социјализма. У том погледу, Зихерл анализира и питање критике бирократизма. О уочава да постоје две врсте критике бирократизма: принципијелна социјалистичка и беспринципијелна малограђанска. Прва се заснива на научној критици бирократије као друштвене појаве, док друга представља копију застарелих и превазиђених теорија. И на крају, Зихерл се посебно осврће на Ђиласов однос према Савезу комуниста Југославије. На основу ставова које је Ђилас поставио у

¹⁷⁹ Исто, стр. 9-10.

чланку "Савез или партија", Зихерл поставља два питања. Прво се односи на дилему какав је смисао постојања једне организације чији чланови, осим бирања руководства и представника и повременог дискутовања о политичкој "линији", немају никаву другу дужност. Друго питање се тиче проблема: како ће у условима слабе организационе повезаности чланова и на основу дате им слободе учествовања или неучествовања у идејном животу организације, Савез комуниста Југославије стећи карактер "снажних идеолошких језгара". "Зар то неће више личити", пита се Зихерл, "на клуб некаквих доконих интелектуалаца него на организацију свесних идејно-политичких предводника у борби народних маса за социјализам?" На основу свега тога, Борис Зихерл закључује да Ђиласови чланци нису до краја промишљени, а да су закључци изнесени у њима "теоријско и практично неодрживи".¹⁸⁰

Тих дана је Милован Ђилас са неизвесношћу чекао расплет свог "случаја". Нико га ни о чему није обавештавао. Како бележи у мемоарима, са својом женом је почео да се усамљује и једино где је одлазио, била је редакција *Нове мисли*. Према људима, чак и најближим сарадницима и пријатељима, почео је да буде сумњичав и подозрив. Тако у мемоарима пише како му је и Дедијер постајао чудан, који га је изненађивао посетама и "из којег су напрости кључале гласине и предлози". "Већ неповерљив и самотан", пише Ђилас, "нисам имао поверења у Дедијера: кад је он покушао, у мом стану, да ми прочита своје иступање на Пленуму, ја сам то одбио, јер сам помислио да тиме покушава да ме увуче, по задатку, у фракционашење".¹⁸¹

Под наглим налетом догађаја, Ђиласа је захватила малодушност и страх. Био је психички потпуно пометен. О томе у свом дневнику сведочи Добрица Ћосић, тадашњи члан редакције *Нове мисли*. Тако је 12. јануара прибележио да је на седници редакције Ђилас одмах почео да критикује себе, осуђујући свој чланак и изјављујући да ће се покорити дисциплини Партије. "У свему што каже има за подлогу – несигурност. Изгубио је тле. Оставља утисак премлаћеног човека. Чини ми се да сутра иде на разговор с Ти-том", бележи Ћосић.¹⁸²

Живећи у неизвесности, Ђиласа су мучила разна питања, па је у том стању одлучио да напише писмо Титу. "Не сећам се од кога сам дознао – можда из новина –

¹⁸⁰ Видети: Б. Зихерл, "Наши друштвени циљеви и улога комуниста у борби за њихово остваривање", *Борба*, 10. и 12. јануар 1954.

¹⁸¹ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 282.

¹⁸² Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951-1968*, Београд 2009, стр. 32. (даље: Д. Ћосић, *н. д.*).

да се Тито вратио у Београд, очигледно ради присуствовања Пленуму. Не сећам се ни чија је била идеја да пишем Титу – можда и Дапчевићева и Дедијерова. Та идеја је била прихваћена у уској средини у којој сам се кретао. Прихватио сам је половично – да не би моје писмо било схваћено као слабост, формулисао сам га као жељу да се опростим с Титом после 17 година заједничког рада. У писму сам нагласио и да неоспоравам његово вођство, његову улогу, али и да не прихватам никакву предност Кардеља и Ранковића".¹⁸³ Тако је Ђилас, 13. јануара, пре подне, написао писмо Титу. Било је то последње писмо које је Ђилас, пре пада са власти, упутио Титу и данас се чува у Архиву Југославије, у Титовом личном фонду. Његову садржину преносимо у целини:

"Хтио сам само да Ти, сада послѣ 17 година заједничког рада, кажем неке ствари које спадају у наше личне односе и које су једино што није расвијетљено међу нама.

У свој овој гужви, нијесам имао ништа против Тебе лично, иако сам и могао рећи неке грубости у љутини, и то само задњих дана.

Непосредно пред Нову годину, прије него је овај спор избио, отишао сам код Кардеља и рекао му отприлике ово:

Да осјећам у задње вријеме како Ти имаш против мене нешто што нећеш да ми кажеш и како си вјероватно намислио да ме полако потискујеш, па да тим треба и тумачити што си ме предложио за предсједника Скупштине, да ми све то тешко пада, да ме доводи у немогућу ситуацију у каквој никад прије нијесам био итд. (Овакво своје осјећање сам заснивао на два-три, иначе безначајна детаља: на Брионском пленуму си ми рекао да треба да говорим да не би испало да се не слажемо, што нијеси рекао ником и што ме је забољело, чуо сам љетос – већ не знам од кога – да си негодовао против неких мојих написа, због чега сам онда и дошао код Тебе у Б[ели] Двор и најзад ово моје несрећно постављање за предсједника).

Кардељ ме разувјерио у том мом осјећању и рекао да код Тебе нема никакве промјене. Он је о томе говорио и Марку. Питао сам Кардеља, том приликом, да ли треба о томе што ме тишти према Теби, да и Теби кажем све јасно и искрено, на шта ми је он рекао да то не чиним, јер како си љут да ме не би разумио. – Ето, то чиним сада и молим те да ме извиниш за ову неискрену ствар према Теби, први и једини пут у животу, а које нема велике везе са самим идејним и политичким спором, сем што је могла да у мој начин рада и размишљања унесе нервозу, љутњу, сумње и сл.

¹⁸³ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 282.

Када се Кардељ вратио из Словеније (пред Н[ову]Г[одину]) питао сам га шта ти мислиш о мојим чланцима. Рекао ми је да Ти је он скренуо пажњу на неке слабости у њима (оно о циљу). На Н[ову]Г[одину] сам чуо да си љут на мене и да се не слажеш са мојим писањем. Иза тога је Кардељ поново дошао из Сл[овеније] и рекао ми да се не слажеш. Три-четири или пет дана иза тога дошла је и забрана. Ситне интриге почеле су и читав мјесец дана прије, али без икакве везе с Тобом, него – из Београда. Не мислим да би се ишта, у суштини, дало промјенити или исправити, да си ме позвао претходно у Сл[овенију], али мислим да ове и овакве гужве и галаме не би морало да буде.

Није тачно да су ми озбиљније скретане пажње на моје чланке (Кардељ први пут поводом чланка 'Има ли циља?' и 'Одговр', негдје пред Н[ову]Г[одину], а Марко петшест дана пред избијање сукоба).

Ипак ми је жао и није ми јасно што ме нијеси звао, ма да то није данас ни важно.

Извињавам Ти се због "Анатомије", али само утолико што нијесам у њој ни дјелићем мозга мислио на Тебе, јер сам увијек мислио да Ти, нажалост, мораш да живиш животом којим живиш (што за друге нијесам мислио). Нарочито ми никад такво шта не би могло пасти на ум за другарицу Јованку, коју сам увијек поштовао као изванредни карактер и која је и сам била жртвом ситних злоба (не мислим да тиме ласкам ни теби ни њој, нити да уносим 'интриге', него је ово само посљедњи људски поздрав њој, у име моје и моје другарице).

Најзад, иако си ми Ти онда, јесенас, у Б[елом] Двору дао полета за писање, рекавши ми да ти се углавном свиђа, а ја сам био тада дошао код Тебе грижен и онда сумњом, позив на вечеру код мене није имао никакве везе са свим тим стварима, него је плод Штефичиног и Јованкиног пријатељства.

Много пута у животу сам имао сукоба с тобом, увијек ситних и нервозних, дијелом и због мог дивљег темперамента. Али никад нијесам упао ни у какав неискрен однос према Теби, сем у случајевима, сада, које сам Ти изнио.

Нијесам имао друге прилике да Ти све ово кажем.

13. јануар 1954.

Ђидо

У 9. 30 часова

P. S.

Ја сам од свих југосл[овенских] комуниста, сем Дедијера, онај који је највише писао о Теби. Никад нијесам 'службено', ради куртоазије уметао Твоје име у своје текстове. И сада, када гледам уназад, исте ствари бих могао, мање-више, потписати. Али сам дубоко убијеђен да си сада погријешио и да Ти то историја неће моћи да опрости".¹⁸⁴

Ово опроштајно-исповедно писмо настало је дан након седнице ИК ЦК СКЈ на којој је одлучено да се Ђилас "политички ликвидира". Ђилас никакве информације није имао ни о седници ни о плановима за његово уклањање, а истога дана када је на текст свога писма ставио тачку, стигао је позив из Белог двора да дође на формални, последњи разговор, који је претходног дана, као што смо видели, био договорен на седници ИК ЦК. Нетачна је, дакле, тврдња коју Ђилас износи у мемоарима да је он у писму тражио састанак са Титом.¹⁸⁵ Постоји, међутим, могућност да је пре тога усмено (телефоном) тражио пријем код Тита, што су ови на седници ИК ЦК и уврстили у план.

Састанак са Титом одржан је у Белом двору, 13. јануара (судећи према одлуци са седнице ИК ЦК, одржаној претходног дана). На састанку су такође били присутни Кардељ и Ранковић. Према Ђиласовим сећањима, стиче се утисак да састанак није био нарочито дуг. Био је, више-мање, формалан, баш онако како је и планиран. Ђилас бележи да је на почетку разговора замолио за кафу, јер "не спава добро". Тито је на то, поручујући кафу, одговорио да "ни други не спавају..." Тиме је Ђиласу указивао на озбиљност ситуације и последице које његова делатност може произвести. Разговарало се о Ђиласовим намерама, па је на Ђиласове тврдње да се својим активностима залаже за развој социјализма, Тито узвратио да то више користи "реакцији" и "буржоазији", наводећи примере текстова попут Ђопићевог "Сократа", који је, као што смо видели, претходног дана на седници ИК ЦК био узет као пример. Увидевши Ђиласове намере, Тито је у једном тренутку констатовао да ту "нема ничег организованог". Ђилас такође бележи и карактеристичан моменат када је у разговору узгредно напоменуо "да Енгелс греша с уношењем дијалектике у природу", вероватно не придајући велику пажњу овом детаљу из области теорије. Међутим, Титу је очигледно сваки детаљ из разговора био

¹⁸⁴ АЈ, 838, ЛФ ЈБТ, II-1, А-Ј, *Писмо Милована Ђиласа Јосипу Брозу Титу, 13. јануар 1954.*

¹⁸⁵ Ђилас у књизи *Дружење с Титом* пише: "... Састанак с Титом сам ја тражио писмом, делом под упливом своје околине, а делом из сентименталног и политичког спекулисања – у овом последњем се нисам показао ни спретан ни далековид. Састанак на који ме Тито позвао није био онај који сам у писму тражио него увод у пресуду која ће ми после пар дана бити изречена на Трећем пленуму ЦК: налог да поднесем оставку на функцију председника Савезне скупштине, уз то индиректне, али довољно јасне претње да се покорим оном 'што мора да буде' и сл..." (М. Ђилас, *Дружење...*, стр. 157).

важан, као додатни материјал за будући јавни обрачун, па је Ђиласа, како овај у сећањима преноси, "упитао с уцењивачком неверицом: Јеси ли ти спреман да то и јавно потврдиш?". Ђилас му је на то патетично одговорио да је спреман, "увек, врло радо!" На крају је Ђиласу саопштено да неизоставно мора да поднесе оставку на место председника Савезне скупштине, уз Ранковићеву опаску да би то требало сам да уради, "да не би испало како је то урађено на притиске или административним путем". Тиме је састанак био завршен. У мемоарима, Ђилас такође бележи: "На растанку ми је Тито, двоумећи се, пружио руку, гледајући ме замућеним погледом мржње и освете".¹⁸⁶

Био је ово последњи, опроштајни, састанак велике "четворке" југословенског партијског и државног руководства. Ђилас је, огорчен састанком, одмах по доласку кући, написао оставку, раздужио службене ствари и практично почео да се припрема за дугогодишњу друштвену изолацију. Тих неколико дана до почетка Пленума, на којем ће се решавати његова политичка судбина, Ђилас је провео у тешкој атмосфери психолошког ишчекивања. Имао је и повремене и кратке сусрете са до јуче блиским пријатељима и сарадницима, који су преко ноћи променили расположење према њему, тако да су постали суздржљивији и хладнији у односима. Наиме, у међувремену је готово са сваким од њих појединачно већ разговарано, тако да су били прецизно и по плану припремљени за наступ на предстојећем Пленуму.

Добрица Ћосић у свом дневнику забележио је тренутак Ђиласовог стања тога дана, непосредно после разговора са Титом. Изгледа да је Ђилас после тог састанка пао у неку чудну еуфорију, рекло би се, мешавину љубави и страха према свом будућем политичком егзекутору. Тако Ћосић бележи: "Данас сам срео Ђиласа у редакцији *Борбе*. Каже да је ЦК тражио да поднесе оставку на положај председника Скупштине. Прича о разговору с Титом. 'Стари је љут. А ја волим Тита. Он је највећа личност наше историје. Мора се и треба слушати Партију.' Прича о свом узбуђењу док је разговарао с Титом. 'Да сам могао да се смирим у том сусрету, ја бих се лепо споразумео с њим. Нас двојица смо слични по темпераменту.' Није проспавао ноћ. Укинуо све телефоне. Вратио ауто. Нуди ми се да га позовем кући на ручак. Зовем га радосно... Пратим га. Идемо улицом, свет се окреће. У тој радозналости има и страха и осветољубивости. Он прича: 'Ја сам велико дете... Ја нисам никакав државник. Све би пропало кад бих ја водио земљу.'"¹⁸⁷

¹⁸⁶ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 282-283; М. Ђилас, *Друženje...*, стр. 56.

¹⁸⁷ Д. Ћосић, *н. д.*, стр. 54.

Ускоро су новине објавиле вест да се Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, са једном тачком дневног реда – "случај" друга Милована Ђиласа, одржава 16. и 17. јануара 1954.¹⁸⁸ Милован Ђилас је за Пленум сазнао управо тако, из новина. Нико га претходно ни о чему није обавестио.

У суботу, 16. јануара 1954, освануо је можда један од најдраматичнијих дана у животу Милована Ђиласа. Тог и наредног дана одлучивало се о његовој политичкој, па и животној, судбини. Нема никакве сумње да ова два дана представљају најважнију прекретницу у политичкој биографији Милована Ђиласа. Силину драматике овог догађаја, у којем је главни осуђеник на својој кожи осетио сву суровост понижења, подмуклости, издаје и апсолутне, немилосрдне моћи која одлучује о животу и смрти, тј. природу политике којој је и сам до тада припадао, али је вероватно није био довољно свестан, описује сам Ђилас у мемоарима: "Али то није био сан – сан и најстравичнији се заборавља. То, тај Трећи пленум, то је била јава – јава сулуда и срамотна за све учеснике. Главни тужиоци, Тито и Кардељ, забринути тобоже за јединство партије, а у ствари за свој престиж и своју власт – главни тужиоци су конструисали кривицу да би надували опасност. А за њима су се смењивали тврдокорни и проницљиви властољупци – Минићи, Стамболићи, Пуцари, Маринке, Блаже Јовановићи, Масларићи, с 'партијним' малодушницима попут Чолаковића и с обезумљеним 'самокритичним' покајницима

¹⁸⁸ Дане непосредно пред Планум, Ђилас у мемоарима описује на следећи начин: "Ходао сам не осећајући своје тело, а град и људи су ми постали страни, као у сну. Уколико ми се понеко и обраћао, није имао ни природан израз, нити је налазио праве речи – као да општи с неким који је сишао с вешала или тек треба да се попне на њих. Сви у кући смо изубили апетит, појачале су се несанице...

... Код Влаховића сам свратио и дан-два уочи Пленума. Затекао сам га промењеног и у гледању и у држању према мени: прорачуната сажаливост. Рекао ми је да ће и он иступити на Пленуму. Али није и у ком правцу ће говорити: помислио сам, упркос промени у његовом држању, да ће иступити у складу са његовим дотадашњим исказиваним уверењима, али нисам хтео да се распитујем да не би испало како 'фракционашим' и врбујем присталице међу члановима ЦК. На крају ме је Влаховић 'посаветовао': Шта можеш – покори се Титу... – Влаховић ми није рекао да је био код Тита – отуд и промена код њега. То ми је рекао Дедијер, који је такође био позван код Тита: Тито је појединачно позивао 'сумњиве', односно оне чланове ЦК који су испољили гледишта слична мојима или наклоност за моја гледишта: тако је Тито обезбеђивао 'јединство', а и припремао агресивну и 'покајничку' атмосферу Пленума. И сви су се покорили – сем Дедијера који је изнашао формулу да иступи против таквог обрачунавања у ЦК а да се много не замери Титу. Ни Митра Митровић, моја бивша супруга, није прихватила такво, нахушкано јединство против мене, а – колико знам – није ни удостојена разговора с Титом...

... Стравичан немир ме обузео у вечери уочи Пленума. Били смо Штефица и ја урекли састанак с Дапчевићем и његовом супругом пред Народним позориштем. Ту је дошао и брат Дапчевићеве супруге. Али Дапчевића није било... Било је хладно, дуго смо се вртели тамо-амо. Помислио сам да је Дапчевић ухапшен – наметао ми се, као морална обавеза, неки очајнички корак. Најзад је Дапчевић дошао. Промењен као и Влаховић и он је био код Тита, мада ми то није рекао, и он ме напао на Пленуму... (М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 280-284).

попут Вукмановића, Дапчевића, Влаховића, Црвенковског, па и Пијаде – Пијаде је, такође, све до заказивања пленума сласно цоктао на моје чланке.

Све се то већ могло предвидети. Све сам то и предвиђао. Али је било друкчије – стварност је, увек друкчија, боља или гора – било је запањивије и бесрамније".¹⁸⁹

Један од Ђиласових најближих сарадника, такође учесник овог Пленума и један од ретких људи који су на њему бранили Ђиласа, Владимир Дедијер, драматичност целог догађаја описује на свој, темпераментан и сликовит начин: "Милован Ђилас је 16. и 17. јануара 1954. године бачен на ломачу на чијој је тихој жеравици сагоревао два дуга дана. То је била типична стаљинистичка инквизиторска представа. Није било суштинске расправе. То је више била верска представа чији је једини циљ био да се жртва намучи док не призна кривицу. Присуствовао сам том састанку, и морам да признам да то није било баш лако. Два дана је више од сто црвених кардинала понављало догматске оптужбе, вршећи на Ђиласа притисак да да самокритику. Јадна жртва, потпуно исцрпљена, почела је своје покајање: 'У мене је ушао ђаво'. Црвени кардинали су га бодрили. Пре овог покајања, Ђилас је одбио да прихвати моју одбрану засновану на мојим етичким ставовима и прогласио их је неполитичким...

... Посматрао сам два дана Ђиласово суђење. Дошао сам до закључка да с времена на време човек може имати осећање какво сам ја имао када сам гледао неколико америчких филмова у којима се у задимљеним просторијама Тамани Хола обавља прљави посао, борба за моћ.

Црногорски 'цар', главни теоретичар црногорске нације и њених права, друг Ђидо је крварио. Његови следбеници, Црногорци, нањушили су крв попут ајкула. Пријатељи су га напустили један за другим, на најпрљавији начин. На пример, генерални секретар Маршала Тита, Митар Бакић, дао је на поклон Ђиласу после рата ловачку пушку украшену сребром. Пре 16. јануара послао је курира код Ђиласа да му врати поменуту пушку. Како је Ђилас био запањен, покушао сам да објасним тај чин: рекао сам да Бакић потиче из једне неугледне породице из долине Зете. Кољеновић, потомак чувене и храбре породице никада тако нешто не би учинио.

На пленарном састанку други црногорски руководиоци су обасипали увредама Ђиласа, не само да би доказали своју Партијску верност већ су дубоко у својим срцима желели да наследе Ђиласа на врхунским местима међу црногорским руководиоцима...

¹⁸⁹ *Isto*, str. 285.

Ћилас је био усамљен током суђења 1954. године. Скоро нико с њим није разговарао па чак га ни погледао. Тумарао је ходницима за време пауза, прелазећи по традицији виолентних динарских типова из крајње депресије у еуфорију. Имао је разлога да поверује, поготову на основу Титових речи, да неће бити спаљен, али што је време ви-ше пролазило то су напади постајали све жешћи..."¹⁹⁰

Трећем (ванредном) пленуму ЦК СКЈ присуствовала су 103 делегата, од којих је 30 узело учешћа у дискусији. Преношен је директно преко радија и разгласа, а целокупни садржај дискусија објављен је наредних дана у *Борби*. Директан пренос у доброј мери намеће закључак да је цео ток и садржај Пленума био унапред испланиран и усаглашен и да, практично, код већине учесника, критичара Ћиласа, није било импровизација које би евентуално могле да промене ток утврђеног "сценарија". А "сценарио", као што смо видели на седници ЦК од 12. јануара, био је прецизан и јасан – извршити "политичку ликвидацију" Милована Ћиласа.

Како Драгитин Лековић примећује, добар део чланова ЦК који су наступили на Пленуму нису били ваљано припремљени за дискусију, међу којима су најеминентнији били: Родољуб Чолаковић, Светозар Вукмановић Темпо, Пеко Дапчевић, Моша Пијаде, Алеш Беблер, Миха Маринко. То говори да је већина од наведених, а и многих других, највероватније на брзину припремљени и инструкирани за наступ. Чак се то може рећи и за Александра Ранковића. Разлоге за то, Лековић види или у претходној необавештениости и површности, односно у мишљењу да су Ћиласови чланци усаглашени у врху и да представљају део званичне "линије", или у веома ниском теоријском и интелектуалном нивоу појединих чланова ЦК. Међутим, главна група око Тита, за наступ се припремила врло темељно. Пре свих, то је био Едвард Кардељ, који је са израдом реферата, сва је прилика, почео око две недеље пре Пленума. Затим су то били Милош Минић, Вељко Влаховић, Коча Поповић, Милентије Поповић и Крсте Црвенковски, тј. махом они који су, како Лековић тврди, били навикли на теоријски рад и редовно пратили теоријске токове.¹⁹¹ Тито се у припреми Пленума највише договарао са преосталом двојцом из бивше "четворке", Кардељом и Ранковићем. Са првим је утаничавао теоријске аспекте Ћиласовог "случаја", док је с другим разматрао биланс

¹⁹⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 403-405.

¹⁹¹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 352-354.

негативних ефеката и последица у јавности, "јер је Ранковић, по службеној дужности, то посебно пратио".¹⁹²

Ђилас је на Пленуму иступио два пута, у најмању руку, неприпремљено и конфузно (слично Другом пленуму из јуна 1953). У мемоарима Ђилас напомиње да је за Пленум више био припремљен "интелектуално него емоционално", са уверењем да је у праву али и "сентиментално везан за другове".¹⁹³ Међутим, оно што је суштински допринело Ђиласовом крајње лошем и на крају, како ћемо видети, и покајничком наступу, јесте његова апсолутна физичка, психичка и морална сломљеност. Готово двадесет дана пре Пленума Ђилас је био под страшним притиском неизвесности. По сопственом тврђењу за сво то време ни једну ноћ није спавао дуже од једног сата, док је сваког дана непрекидно размишљао о својој даљој животној судбини, али и судбини своје уже породице, мајке, супруге и сина који још није био напунио ни годину дана. То је код њега несумњиво производило страховиту психичку и физичку изнуреност, што се да приметити и по рукопису којим је писао поменуто писмо Титу. Тито је пак несумњиво све то врло добро знао, док је такво третирање крајње беспомоћног Ђиласа напосто било део старе и добро опробане стаљинистичке методе обрачуна са политичким противницима: психичко и морално изнуривање пре јавног уништења.

У таквом стању и под тим условима, како опажа Драгутин Лековић, Ђилас "није довољно размишљао ни о варијантама тока и исхода Пленума нити унапријед јасно одредио свој став за сваку могућу варијанту". Он није, сматра Лековић, "обезбиједио ни моралну досљедност у својим иступањима. Све то је оставио по страни, с тим да реагује према ситуацији на Пленуму. А то не обезбјеђује ни потребну рационалност у иступању, нити моралну досљедност, па ни очување личног достојанства".¹⁹⁴

Први радни дан Трећег пленума ЦК СКЈ отворио је Тито својом уводном речи, у којој је на почетку констатовао дневни ред са једном тачком формулисаном као: "Случај друга Милована Ђиласа и питање спровођења одлука VI конгреса СКЈ".¹⁹⁵ Својим уводним излагањем, Тито је изложио политичку оријентацију Пленума, која ће диктирати правац рада заседања. Његове речи су биле отворене, директне и оштре. Ђилас је оптужен да његови ставови "задиру" у одлуке Шестог конгреса, због чега је

¹⁹² *Isto*, str. 353-354.

¹⁹³ М. Ђилас, *Vlast...*, str. 285.

¹⁹⁴ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 353.

¹⁹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. (текст према магнетофону)*, стр. 1.

било и потребно сазвати тако висок форум какав је пленум ЦК. Тито је нагласио да су ставови изнесени у Ђиласовим чланцима плод његовог сопственог мишљења, али је и признао да у извесној мери и руководство сноси одговорност за то што је он тако дуго писао. Најпре је нагласио и своју кривицу, поменувши тренутак из времена "тршћанске кризе" када га је Ђилас питао за мишљење о ономе што он пише. И поред постојања ствари са којима се није слагао, Тито је сматрао да је то у начелу добро и дозволио му да пише даље. Међутим, у децембру је читајући чланке приметио да је Ђилас "отишао много далеко" и да су његови ставови усмерени директно против СКЈ, да раде у корист разбијања јединства руководства и да наносе штету држави. Тада је реаговао оштро и затражио да се штампање чланака обустави. Тито је напоменуо још и то да се Ђилас, док је писао чланке, повремено суочавао са критикама и неслагањем "појединих наших другова" и да ће то, уосталом, "казати они сами".¹⁹⁶

Како Тито наглашава, Ђилас је у време објављивања "Аматомије једног морала", знао за његово неслагање, па је из тог разлога пожurio да што пре напише и објави поменути чланак. "Ја бих могао да сумњам да се заправо радило о томе да се помоћу тога чланка, нас, онај круг који је он напао у 'Новој мисли', онемогући у моралном погледу да дискутујемо на равноправној нози и са неким пуним правом против неких његових идејних и других поставки, гдје он напада бирократију, или боље рећи гдје јуриша на отворена врата у погледу ликвидације бирократије код нас", напомиње Тито и подвлачи да њега не занима садржина тог чланка, већ "шта се томе хтјело постићи?"

Тито је, такође, признао да су и он и други из руководства делили поједине Ђиласове ставове, да је први он говорио о потреби одумирања Партије, али да није мислио да то треба да буде "за шест мјесеци" већ да је то "дуготрајан процес". С тим у вези Тито је јасно нагласио да "док год није и последњи класни непријатељ онемогућен, не може бити ни одумирања, односно ликвидације Савеза комуниста, јер је Савез комуниста одговоран за остварење тековина Револуције, као што је био одговоран за вријеме Револуције за њену побједу. Он мора да постоји, и не само да постоји него и да буде идејно јачи, да буде свјестан те своје огромне улоге коју има". Међутим, Ђилас је желео да, огрнут својим "филозофским мислима", ликвидира СКЈ и обнови капитализам у његовом старом облику. "Он нам није проповиједао нови тип демократије, социјалистичку демократију, него је проповиједао апстрактну демократију, демократију која је сама себи довољна".

¹⁹⁶ Исто, стр. 2-3.

"А шта је за нас демократија?", питао се Тито. "Она је за нас средство за постигнуће главног циља, а то је социјализам, у коме има само по себи већ садржана и најдемократскија форма владавине. А проповиједање и писање о демократији ради демократије, и то оног западног типа, формалистичке демократије, разумије се да је то кретање назад а не напријед као што каже друг Ђилас". Ђиласове ставови, како Тито наглашава, већ су познати код "многих ревизиониста", док су његове намере да "старе комунисте" онемогући у раду. Као једну од чињеница која га највише забрињава, Тито подвлачи "невјеројатно низак идејно-политички ниво чланова наше Партије". Из те чињенице и проистиче проблем да су многи чланови руководства у Ђиласовим ставовима видели "неку нову теорију", па је из тога настала и актуелна "збрка".¹⁹⁷

Говорећи о узроцима Ђиласовог разлаза са "старим друговима", са којима је 17 година радио, Тито је напоменуо да Ђилас са осталима није делио своје идеје које је касније објавио у виду чланака. У том смислу, Тито је посебно апострофирао важност и обавезу колективног начина рада. Јер, "сваки онај између нас који би претендовао да сам пушта најзрелије мисли из главе..., тај се вара, тога нема. Ми смо досад радили колективно и не може бити друкчијег него колективног рада, међусобне измјене мишљења, међусобне оштре дискусије – и оно што већина сматра да је најправилније – оно треба да се прихвати. Тај принцип мора да остане и у будућности у нашој средини у Савезу комуниста... Нико није ни имао могућности да изиђе и да се дигне изнад свега, а мислим да Ђидо има врло мало права да на то претендује, јер он је био ван наше стварности, он не зна у чему је суштина развитка социјализма, он не познаје наше уредбе, он не зна сву муку и тежину стварања закона, он не зна сву тежину и сву мукотрпну историју, на основу каквих елемената долази до наших закона, са чим се ми све сукобљавамо и на какав тежак начин смо дошли до тога што данас имамо". Дакле, Тито је Ђиласа оценио као човека који нема много додира са практично-политичким радом, већ са је човек теорије и "апстракције". Такође, Ђилас је прекршио одлуке, како Шестог конгреса, тако и Другог пленума СКЈ и то би по Титу требало да буду најважнији разлози разлаза и изношења целог случаја пред Пленум".¹⁹⁸

На овом месту је, чини се, важно запазити детаљ како је Тито објаснио чињеницу да је Ђилас, ипак, тако дуго могао несметано да објављивљује своје ставове. С тим у вези, Тито напомиње: "Ја сам хтио да кажем једну ствар прије него што

¹⁹⁷ Исто, стр. 3-5.

¹⁹⁸ Исто, стр. 6-8.

продужим. То би, донекле, могло бити оправдање онога што сам прије рекао на наш рачун, да нисмо били довољно будни, али не у пуној мјери, само до извјесног степена. Мислим да би било тешко и прије ријешити то питање, да би било тешко ријешити то питање друга Ђиласа и његовог схватања прије него што их је он црно на бијело изнио пред јавност, јер људи не би разумјели, мислили би да је то нека унутрашња кликашка борбе за власт и да се не зна шта се ради, пошто би се већ тада, са његовим првим чланцима, поставило питање друга Ђиласа и његовог опстанка у руководству Савеза, од првих дана би се видјело у његовим чланцима". Тако Тито сматра да је ипак "боље што је то сада изашло ван. Нека се и ту види наш демократски поступак и демократска толеранција, ако хоћете, нека се види да смо ми чекали до крајњих могућности, али када је дошло до краја, казало се стоп, нека ЦК као цјелина рече (sic!) што треба и шта мисли о томе. Мислим да то ипак неће имати тако велике посљедице, а све штетне посљедице до којих је дошло, дошло је само његовом а никако нашом кривицом".¹⁹⁹ Из наведених речи намеће се утисак као да их је Тито можда и непажњом изрекао, јер оне указују на могућност да је Ђиласу било намерно дозвољено да пише и објављује, како би се добило што више доказног материјала за његову смену. Како Тито каже, "црно на бијело".

У Ђиласовим чланцима и ставовима Тито посебно наглашава одсуство помињања радничке класе, "као да је нема". Ђилас, наиме, не само да не помиње радничку класу, "него у тим својим 'филозофским' разматрањима он изједначава све, и бившег буржуја експлоататора и бившег министра, бившег буржујског жандарма и свјесног радника и свакога са сваким – све је то сада једнако". По Титу, такво размишљање води у анархију и неизвесност. Када би оно било дозвољено, дошло би до нестанка "наше социјалистичке стварности". "То се најбоље види сада, када је за кратко вријеме, за ових пар дана тако почело да ври, кад је реакција у земљи почела да диже главу, да и не говорим о оној реакцији на Западу која сматра да он носи заставу наше Партије". Јер, када би се оствариле Ђиласове замисли, напомиње Тито, "наша би земља изгубила не само у престижу, него би поново морала да осваја оно што је већ једном крвљу освојила". То би по Титу биле посљедице Ђиласових ставова, које он, Ђилас, није сагледао. Зато Тито сматра да је Ђилас имао довољно времена и могућности да те чињенице примети, али он то није урадио, па се из тог разлога логично поставља

¹⁹⁹ Исто, стр. 8.

питање "има ли збиља толико несхватања код њега или је то позадина нечег другог..." Тито то препушта Пленуму да процени.²⁰⁰

Што се тиче радничке класе и њеног непомињања од стране Ђиласа, Тито је поставио питања: "Да ли је то случајно? Није ли то покушај цијепања интелектуалаца и радника? Није ли то или потсвјесно или свјесно цијепање редова нашег Социјалистичког савеза? Мени падају на ум такве мисли и то треба да се рашчисти..." Према томе, Ђиласов ревизионизам се огледа у схватању демократије, као "демократије по сваку цијену" и то се по Титу подударало са "Бернштајновом формулацијом циља". А Ђилас, напомиње Тито, "то не види, невиди да је то ревизионизам, и то онај најгорег типа: реформистички опортунизам, а не револуционарни динамизам, како би он хтио да произилази из његових чланака". То је враћање "хисторијског точка" у назад, а Ђилас се, како каже Тито, "одвојио од нас не да би пошао брже напријед, него да се наглавце сјури назад, у стару прошлост". "Сада је само питање да ли је он тога свјестан или није, да ли он то види или не. Ако је свјестан, значи да је замислио ствар одавно, ако није свјестан, надамо се да ће се једнога дана моћи у то убиједити", поручује Тито.²⁰¹

Како је конкретно Тито видео случај Милована Ђиласа? У његовим очима, наиме, Ђилас је неправедни комформиста, који без разлога оптужује руководство које, за разлику од њега живи у реалности: "Он је један од оних коме је додијало у нашој мукотрпној стварности, у нашем тешком раду, у развоју нашег социјалистичког система. Ту се њему не сједи, ту је он дошао у супротност сам са собом, са својом природом, и сада тражи друге изговоре, оптужујући нас без икаквог права да смо ми кочница даљег, бржег развоја. Јесмо ли игде показали то до сада? Има ли и једне револуције у којој су њени руководиоци толико смјело ликвидирали оно, што су до јуче радили, да би учинили нешто ново и боље? Је ли игдје једна револуција имала људе који су тако смјело признавали своје грешке да би цијели развој ишао напријед, као што је то код нас био случај? Нема! Зашто онда он даје себи право да осуђује то као 'учмалу' бару, у коју он баца камен да би се валови ширили и да би се створило ново нешто што би брже тјерало напријед".²⁰²

На крају свог излагања, Тито је упозорио да се у случају Ђиласа не сме поступати као раније, "као што се у Совјетском Савезу још и данас поступа". Данас, на

²⁰⁰ Исто, стр. 9-10.

²⁰¹ Исто, стр. 10-11.

²⁰² Исто, стр. 12.

садашњем ступњу развитка партије, треба поступати на "нов начин, на наш начин да водимо борбу против таквих покушаја и да не идемо за тим да људе који погријеше, па чак и најкрупније грешке учине, не да идемо за тим да их слистимо, да их уништимо, него да им омогућимо да увиде своје грешке и да даље чине све што могу да би донекле исправили оно што су учинили". Тако Тито поручује Ђиласу да га сматра комунистом "који треба и кора да увиди шта је учинио, и да као прави комуниста, прими сваку критику и сваку казну од Партије, и да онда даље ради, да не испадне из редова оних који граде социјализам, већ да ради даље и да помогне да се исправи оно што је наштетио нашој земљи и Савезу комуниста". На крају је још изразио наду да седница неће добити карактер опште осуде Ђиласа, већ конструктивни тон како би се боље увиделе грешке и извукле поуке".²⁰³

После Тита, реч је добио Милован Ђилас. У свом кратком излагању, тачније изјави, Ђилас је признао да је у току последњих месеци својих публицистичких активности постао свестан да се удаљава и идејно одваја "у низу основних питања од прихваћених и уобичајених теоретских погледа у нашем покрету". Нагласио је да је своје чланке износио "само као мисли за дискусију", да не тврди да су све тезе у њима изнесене обавезно тачне, али да сматра да већина њих то јесу. Међутим, већина идеја изнесених у њима би требало да доживе дораду, прераду или допуну.²⁰⁴

Ђилас је прихватио Титову примедбу и изјавио да је погрешно и прекршио "једно стално и већ устаљено правило" да се пре објављивања текстова прво консултује са осталима из руководства, иако то званично, у најужем руководству, није било обавезно. "Мислио сам", напоменуо је Ђилас, "нарочито у последње вријеме, да разлике могу бити ликвидирани у току усмене, а још боље – јавне дискусије. Био сам увјерен да смо ми као покрет и као друштво већ ушли у ту фазу и да такве дискусије можемо да вршимо без икакве опасности по јединство покрета..." С тим у вези је напоменуо и то да је критиковао многе аспекте система, али да против тог система није био, нити да може замислити неки други у догледно време. Ђилас је признао да се у извесним аспектима одвојио од већине теоретичара, али је негирао да је напустио филозофско становиште материјализма и дијалектике. Такође је одлучно негирао и да је против Тита. "Друг Тито је био и остао за мене – без обзира на садашњи спор – неупоредива фигура југословенског националног и друштвеног развитка, најснажнија и најактивнија – а не

²⁰³ Исто, стр. 14-15.

²⁰⁴ Исто, стр. 17.

само симболичка снага јединства, покрета и земље". У изјави је Ђилас категорички нагласио и спремност да ради "дисциплиновано на спровођењу свих одлука ЦК и државних органа, као и да изван ЦК, ССРНЈ, државних и привредних органа не може да замисли остваривање социјализма."²⁰⁵

За "Анатомију једног морала", Ђилас је изјавио да је превише уопштен и преувеличан. У вези овог текста, Ђилас је прецизирао да се он "уствари односи на периоде и појаве које су у много чему прошле. У датим условима од тог написа могло је бити само политичке штете. Али не могу да примим да се тај напис односи на ову или ону особу, конкретну ситуацију или слично, и то због тога, што је такво гледање на литературу примитивно и нестварно. А уколико би се неко у том погледу осјећао погођеним, спреман сам да му се извиним на који год жели начин".²⁰⁶

Ђилас је себе окарактерисао као комунисту, али и као слободног човека и да ће у том смислу поштовати дисциплину, да ће извршити "све без роптања и говорити без задњих намјера".²⁰⁷

Ђилас је саопштио и да је сматрао за дужност, "и неизбјежну и људску и политичку", да своју изјаву претходно упути Титу на мишљење. Тито му је на то одговорио следећим речима, које је Ђилас узео слободу да цитира: "Сматрам да си пропустио подвући посљедице онога што ти називаш 'отступање' или 'истрчавање', што ја сматрам да је основно код цијеле ствари, јер баш те посљедице најизразитије доказују да су овакве јавне дискусије, као што си их ти почео у својим чланцима опасне, не само за јединство Савеза комуниста него и за развој наше социјалистичке стварности".²⁰⁸

Затим, реч је добио Едвард Кардељ, чиме је уследио радикални теоретски обрачун са Милованом Ђиласом. Кардељев реферат био је веома опширан и пажљиво и дуго припреман. Одликовао се оштрином и систематски бескомпромисно изведеном критичком анализом, представљајући на тај начин потпуну теоријско-идеолошку деградацију ставова Милована Ђиласа. Кардељ је свој реферат поднео под насловом "О суштини једног позива на идеолошку борбу".

²⁰⁵ Исто, стр. 18-20.

²⁰⁶ Исто, стр. 20.

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ Исто, стр. 20-21.

Кардељ је најпре нагласио да је Ђилас у својим чланцима позвао на идејну борбу, а затим својим писањем ту борбу и отпочео. Главни проблем, како Кардељ истиче, односи се на постојећи став појединих људи о социјалистички прогресивном и идејно "новом" карактеру Ђиласови ставова. Кардељ овај став сматра дискутабилним и износи потребу да се он теоретски расветли. У складу с тим, Кардељ поставља следећа питања: да ли је то што пише Ђилас заиста "ново", да ли стварно доприноси борби за социјализам и да ли реално представља теоријско "унапређење" марксизма.²⁰⁹

Наглашавајући да је доминантна оријентација југословенских комуниста одувек била "антидогматска" и да код њих не влада мишљење "да је са Марксом завршен сваки развитак теоретске мисли социјализма", што је као идејна оријентација и потврђено одлукама Шестог конгреса, Кардељ констатује, имајући то у виду, да се Ђилас својим ставовима "залеће у отворена врата". Као пример за ту тврдњу, Кардељ узима Ђиласов чланак "Нове садржине", у којем сматра проблематичним "распоред снага на бојном пољу" односно Ђиласову поставку тих снага у следећем виду: 1. капитализам и буржоазија, 2. бирократизам и бирократија и 3. социјализам и демократија. "То је", напомиње Кардељ, "као када би генерал на фронту правио овакав план: противник има 30 дивизија, а ми имамо заставу и шанчеве. А где су наше дивизије? И ко је тај који ће се борити у тим шанчевима? То друга Ђиласа не интересује иако је то уствари почетак сваке стратегије". Кардељу је код Ђиласа нејасно како демократија може да буде покретачка снага социјализма. У том погледу констатује да Ђилас не разликује и меша демократију као "друштвену снагу" и као "политичку форму". Пошто у центар пажње ставља демократију, Ђилас на тај начин социјализам оставља без својих "дивизија", што је заправо разлог зашто он у својим чланцима не помиње радничку класу.²¹⁰

Кардељ, критикујући Ђиласове тезе из чланка "Опште и посебно", примећује да Ђилас заступа став о друштвеном стадијуму у којем више нема класних антагонизама, а добро је позната чињеница да је југословенско друштво још врло далеко до тога. "Према томе", наглашава Кардељ, "остаје само један закључак. Или је друг Ђилас погрешно оценио стварну структуру нашег друштва и његове унутарње односе, тј. једну будућност пројецтирао на садашње односе, или је напустио тло историског материјализма и загазио се у идеалистичким конструкцијама, па је зато дошао до

²⁰⁹ Исто, стр. 22.

²¹⁰ Исто, стр. 22-25.

погрешног резултата. Ако није ни једн ни друго онда се друг Ђилас игра само са празним речима".²¹¹

Наведено питање, напомиње Кардељ, тесно је повезано и са Ђиласовим схватањем бирократије и бирократизма. У том погледу, Кардељ одбацује Ђиласову тезу да се у Југославији ради о "затвореном кругу" привилегованих, односно о бирократији и бирократском систему, као владајућој "касти", констатујући да се Ђилас заправо бори "против ветрењача". По Кардељу, у Ђиласовом писању, о "некој дубљој научној мисли" нема ни трага: "Он се затекао радије аналогiji, па је просто шему стаљинске државе пренео на наш систем". Кардељ признаје да у Југославији постоје бирократске тенденције, али и напомиње да се на њиховом превазилажењу успешно ради. Како наглашава: "... друг Ђилас је читаву ствар наопако пројецирао. Из његових чланака испада као да ми тек идемо у бирократизам, да се тај бирократизам све више и више продубљује, да се његов класни рат против народа све више и више заоштрава и постаје све опаснији. Уствари ми излазимо из тога ситема и баш зато што изалзимо из њега појављују се, с једне стране, бирократске тенденције, и с друге стране анархистичко-малограђанске тенденције које подједнако као и бирократизам поткопавају ту нашу линију, ту нашу борбу за социјалистичку демократију".²¹²

Посебан део реферата Кардељ је посветио анализи Ђиласовог схватања демократије. Кардељева анализа била је опширна, детаљна и исцрпна. Ми ћемо се задржати само на њеним суштинским деловима. Кардељ је, наиме, пошао од тога да Ђилас аналитички поступак заснива на упрошћеним терминима и општим формулама, што доводи до површног манипулисања тим појмовима и до напуштања терена "материјалистичке дијалектике" и скретања у "агностицизам и скептицизам". Зато Кардељ поручује да би Ђилас требало да, уместо "апстрактних шема", за полазну тачку својих теза узме "стварну улогу радничке класе и радничког покрета". По Кардељевом запажању, код Ђиласа је заправо "идеалистичка дијалектика прогутала материјализам".

Анализирајући Ђиласову тезу да је у садашњем тренутку најважнија демократија, односно борба за развијање демократских односа, као "стварање атмосфере за изношење нових идеја, отпочињања 'идејне борбе', слободе критике и дискусије", Кардељ је мишљења да схватање демократије на овакав начин значи да су нестале све класе и материјални односи међу њима и да "остаје само 'слободни дух' у

²¹¹ Исто, стр. 25-26.

²¹² Исто, стр. 27-30.

свеопштој дискусији па шта изађе из те дискусије нека изађе". Према томе, Ђиласово размишљање своди се заправо на идеју да се Југославија претвори у "свеопшти дискусионни клуб, у коме ће се људи надмудривати о томе ко тражи више демократије и више слободе, а остала питања ће бити уствари позади".

Ђиласово схватање демократије Кардељ види на следећи начин: "Друг Ђилас просто прокламира борбу за власт..., гурање једних људи на власти и скидање других са власти као једину могућу форму демократије. А зашто се је онда радничка класа дигла у борбу у социјализам, зашто су се радни људи борили у револуцији, да нам сада поново постане идеал таква демократија, у којој ће се људи тући око власти. Наш курс, који ми имамо као комунисти пред собом, то је курс на ликвидацију власти, на одумирање власти, разуме се не сутра или прекосутра, него кад буду сазрели и материјални и објективни услови..." На основу тога, Кардељ закључује да оваква Ђиласова концепција демократије уствари представља залагање за увођење вишепартијског система, што је пак повезао са утицајем Запада и западних теорија на Ђиласова размишљања. Ђилас је, по Кардељу, у том смислу подлегао под притиском малограђанско-анархистичких тенденција и антисоцијалистичких снага.²¹³

Полазећи од става да демократија у суштини представља "форму државе", а да су демократска права "само позитиван облик ограничавања слободе", Кардељ критички сагледава Ђиласову тезу о демократији "за све". По Кардељу, код Ђиласа у том погледу "све дуби на глави" и да на друштвене процесе у Југославији, пре свега оне антибирокупске, Ђилас не гледа за марксистичких позиција, већ "кроз призму апстрактних појмова од стварности одвојеног интелектуалца окренутог лицем натраг у историјску прошлост и уплашеног повиком да нисмо довољно демократски". Ђиласову логику која подразумева прво демократију па социјализам, Кардељ назива бесмисленом, јер без социјалистичких односа нема ни демократије, чак ни оне "буржоаско-демократске".

Узимајући у обзир детаљну анализу Ђиласових чланака, пре свих чланак "Има ли циља", Кардељ изводи закључак да постоји "запањујућа сличност" између Ђиласа и немачког социјалдемократског теоретичара Едуарда Бернштајна. Цитирајући опширно наведеног теоретичара, Кардељ је закључио да је Ђиласова теорија "веома стара теорија, кроз више него 50 година прежваквана на све могуће начине", одричући Ђиласу на тај начин оригиналност у погледима. Поред тога, Кардељ је закључио и да

²¹³ Исто, стр. 37.

Ћилас уопште није читао радове Едуарда Бернштајна, на шта му је Ћилас добацио да је тачно да их није читао, али да се са њима слаже, на шта је неко из публике, тј. "учесника" Пленума, добацио "да и Бернштајн није читао Бернштајна". Из анализе Ћиласове тезе о коначном циљу, односно о одбацавању коначних циљева, Кардељ је закључио да Ћиласова теорија води ка претварању СКЈ у дискусионни клуб, без икакве унутрашње дисциплине и идејног јединства. Како другачије, пита се Кардељ, схватити Ћиласов позив на "свеопшту борбу, без икакве одговорности комуниста у погледу јединства покрета? И како, најзад, можемо схватити његов позив на смењивање 'мање демократских' са 'вишедемократским снагама', како друкчије него као захтев за право фракција и група у СКЈ?"²¹⁴

Кардељ је с тога упозорио на штетан утицај Ћиласових ставова, поготову оног о одбацавању крајњих циљева. По Кардељевој мишљењу, такви и слични ставови у редове комуниста уносе "филозофију скепсе, дезоријентацију, беспринципијелност и неверу у оправданост њене борбе за социјализам", посебно из разлога што потичу од човека који је члан руководства СКЈ.

Узимајући у обзир чланак "Нове садржине", Кардељ је констатовао да Ћилас "уопште пати од 'новог' и то до такве мере да просто губи контакт са стварношћу, која никада није ни сасвим нова ни сасвим стара, јер је она у кретању... Зато се и класни односи не мењају сваки дан, иако се мењају са сваким даном у правцу оног новог што има даље". Према томе, упозорава Кардељ, "ако смо на тлу реалности", не смемо употребљавати тако крупне речи као што их употребљава Ћилас. Појмови које користи Ћилас, као што су "нове снаге", не могу се користити у марксистичком погледу, јер све док постоје класни антагонизми, снага која покреће друштво ка социјализму јесте интерес радничке класе. Како Кардељ сматра, Ћилас је до таквих закључака дошао "отуда што он не прави закључке из марксистичке научне анализе наше стварности, јер никада није био склон таквом темељитом раду, него пабирчи по историјским аналогијама и по туђим узорима и то затим прерађује у својој фантазији и накалемљује нашој стварности".²¹⁵

На крају реферата, Кардељ је сумирао своја запажања и изнео закључак о Ћиласовим ставовима. Тако је Кардељ дошао до две констатације: "1. Да концепције друга Ћиласа не само да нису допринеле развоју научне мисли, него представљају

²¹⁴ Видети: *Исто*, стр. 40-52.

²¹⁵ *Исто*, стр. 54-57.

корак натраг; 2. Да по својој политичкој суштини могу само штетно деловати на идејно јединство Савеза комуниста у борби за социјализам и социјалистичку демократију". У складу с тим, Кардељ подвлачи да Ђиласове концепције не могу бити "оружје бораца за социјализам" и да једино могу служити једино "малограђанском псеудо-демократском анархизму". Кардељ је још и прецизирао чиме су Ђиласови чланци утицали на један део интелигенције. По њему, то су критика извесних негативних појава у животу СКЈ које стварно постоје и њиховом тенденцијом ка "анархистичкој стихији" која појединим људима одговара, посебно оним који би желели да прескоче одређене фазе у развоју социјализма и одмах се нађу у "земљи дембелији".²¹⁶

После Кардељевог излагања, за реч се јавио Владимир Дедијер, један од доскорашњих најближих Ђиласових сарадника и писац Титове биографије. Основна Дедијерова намера била је одбрана Милована Ђиласа или бар одбрана одређених принципа у политици и идеологији. Због тога је на почетку свога излагања нагласио да и он сам донекле сноси кривицу за објављивање "Анатомије једног морала", јер је и он члан редакције *Нове мисли*. Затим је, констатујући да није "човек аутомат" да би било шта прихватио само због нечијег ауторитета, поставио и начелно питање: "Како је могуће да се јуче мисли једно а данас друго?"

У складу са наведеним начелима, Дедијер је поставио питање моралности напада на једног човека чији се ставови разликују од већине, као и питање да ли је праведно да Ђилас због тога буде политички ликвидиран, одузимањем свих партијских и државних функција. Поред тога, Дедијер је поставио и практичан разлог против Ђиласовог остракизма, а то је чињеница да данас нема много људи Ђиласовог "калибра" и да су његов таленат и енергија потребни СКЈ. Примећујући кривицу за издвајање од осталог дела руководства и да ништа практично није радио, за шта је Ђилас био оптуживан, Дедијер је упитао зашто онда Ђиласа на силу нису довели и дали му посао да ради. Била је ово Дедијерова намера да се у свеопштој ситуацији донекле олакша Ђиласов положај.

"Ако будем доведен", поручио је патетично на крају Дедијер, "пред ту страшну алтернативу, ако се постави пред мене који прст на својој руци да отсечем, да ли Тита, Кардеља, Ранковића или Ђиласа, ако ми се постави питање коју заставу наше револуције да ишчупам, ја кажем овде, отворено и искрено, да не могу да пристанем да черечим тело своје сопствене Партије, него ћу подметнути своју главу само да то моја

²¹⁶ Исто, стр. 57.

рука не буде морала да чини. Будимо срећни другови, да је наша револуција баш постала бесмртна што она није јела своју децу, што су деца ове револуције поштена".²¹⁷

Ђилас је одмах затражио реч да би се оградио од Дедијера, а дискусију са теме "издвајања" пребацио на "прави терен". Ђилас је најпре констатовао да од почетка "заврзламе коју сам изазвао" постоји проблем његовог раскринкавања у организацији Савеза комуниста, "гдје су људи почели свакакве глупости да причају", па је према томе одлука Извршног комитета о Пленуму "срећно решење". Коментаришући Кардељев реферат, Ђилас га је похвалио и веома високо оценио, додајући да је то нешто ново у дотадашњој пракси, као и да се у 90% изнетог у реферату слаже с Кардељом. Овакав Ђиласов однос према човеку који га је бранио и према свом главном политичком егзекутору је у најмању руку било непромишљено. Ђилас је тиме показао да је очигледно мало би свестан о чему се заправо ради на Пленуму и да је то формално његова "политичка ликвидација" а не место за дискутовање и "принципијелно" хваљење својих критичара.

Ипак, пошто је похвалио Кардеља за врло солидно изведену теоретску критику његових чланака, Ђилас је истакао и делове са којима се не слаже, али да то не значи да се са њима неће сложити "за 6 месеци или за годину дана". Штавише, Ђилас добронамерно додаје: "не тврдим да Кардељ можда из неких мојих мисли неће наћи неке корисне ствари за себе, на крају крајева, то је један процес, борба мишљења па историја увек покаже да мање-више никада нису у праву обе тезе..." Ђилас је, даље, одбацио Титову оптужбу да запоставља радничку класу, док је у вези свог "скептицизма" рекао да се он односи на СКЈ какав је данас и кога би требало реорганизовати "у оном смислу у којем сам мање-више конфузно, мање-више нетачно говорио". Одлучно је одбацио и оптужбе да је за фракције у партији, јер су оне део лењинистичког типа партије, са чијом се концепцијом он не слаже. Што се тиче оптужбе за "ревизионизам", Ђилас је прецизирао да је он против стаљинистичких и лењинистички концепција и да се у том смислу залаже за нове форме и реформу постојећег концепта. Сматрајући да наступа конструктивно и фер, Ђилас је у том тону наставио да "рационално" образлаже своје ставове. Међутим, на крају су га ипак подсетили на његов реалан положај места на "оптуженичкој" клупи а не на неком форуму где се равноправно и "конструктивно" размењују аргументи. Тито је, наиме, то

²¹⁷ Видети: *Исто*, стр. 62-74.

урадио једноставном и хладном упадицом: "Одавно сам ја казао да треба очистити Савез комуниста. На Брионима сам о рекао".²¹⁸

Митра Митровић, Ђиласова бивша жена, изјавила је да не иступа "субјективно" већ принципијелно као "члан партије". Оне је констатовала да се слаже са мишљењима Тита и Кардеља и да је Ђилас морао, као члан руководсва, да води рачуна шта пише. У том погледу, истакла је да је лично осудила "Анатомију једног морала", док је за Ђиласове теорије рекла да не зна "да ли се могу назвати теоријама". Међутим, за СКЈ је изјавила да ипак постоји проблем у домену организационих питања још од Шестог конгреса и да Савез какав је сада ипак потребује извесну реформу, као и да би требало напустити праксу да "по свим питањима комунисти имају јединствено гледиште". Конкретно за Ђиласове чланке изјавила је да јој се тада учинило да се ради о једном "јаком курсу", "једној жестокој борби против бирократије", "борби за демократију" и за "разбијање извесних конзервативних схватања", тако да је на крају оценила да у том смислу то ипак представља "известан прилог".²¹⁹

Наступ Светозара Вукмановића Темпа врло је карактеристичан. Темпо је, наиме, врло оштро напао Ђиласа, а познато је било да су били блиски и добри пријатељи, што неки аутори тумаче Темповим каријеризмом и жељом да се, удварајући се Титу, домогне Ђиласовог положаја. У свом излагању, Темпо је изјавио да због "болести" није предано читао Ђиласове чланке. Међутим, ипак увиђајући да се Ђиласови чланци не слажу са мишљењима осталих, покушао је да наговори Ранковића и Кардеља да нађу начин да га "спасу за партију". Али после изласка "Анатомије једног морала", Темпу је одједном постала јасна Ђиласова концепција, која подржава идеју "фракционашке борбе". Темпо је затим осудио Ђиласа што је без консултација са осталима из врха писао своје чланке и што није уважио његово упозорење пред Нову годину да се Тито не слаже с његовим писањем. Из тога је Темпо извео закључак да је Ђилас имао "задње намјере". У једном тренутку реаговао је и Ђилас. Наиме, пошто је Темпо, као пример, навео један разговор са Ђиласом у којем га је овај наводно покушао да врбује за фракцију, Ђилас је одмах то одлучно то негирао. Ту је настала препирка између Ђиласа и Темпа, која је по стенограмима изгледала овако:

"Друг Ђилас: Слушај Темпо, нисам ти то рекао. Све то није истина да сам ти рекао... Немој да помињеш што није тачно.

²¹⁸ Видети: *Исто*, стр. 75-78.

²¹⁹ Видети: *Исто*, стр. 79-85.

Друг Вукмановић: Јесте тачно, Ђидо, слушај, истина је. Ја ништа против тебе не би измислио, не би, не би, ево моја часна комунистичка ријеч. Никада ја Ђидо против тебе не би ништа измислио.

Друг Ђилас: Ма нисам ти то рекао, што да се правдамо пред толико људи.

Друг Вукмановић: Не би измислио, не би! Јеси Ђидо, не би измислио, не бих измислио, нема разлога да измислим. Ја сам волио друга Ђиласа, он ме је подигао...

Друг Ђилас: Немој Темпо да се правдаш.

Друг Вукмановић: Слишај, Чича, ја нисам ништа измислио. Ја немам разлога да измислим. Ја овдје говорим по партијској савјести. Ја сам научио да будем партијац, разумијеш, некако да гледам без личних осјећаја, без икаквих личних осјећаја, јер ако би ме лична осјећања повела ја би био са Ђиласом, јер сам са њим најинимитимнији пријатељ био. Ово је тачно. Ништа нисам ја измислио.

Друг Ђилас: Што ми ти онда одговори, што ме не пријави ЦК-у?

Друг Тито: Умири се Темпо, немој се много узрујавати. Ти говори само.

Друг Темпо: Ја сам на крају.

Друг Тито: Дај говори, само се немој узрујавати.

Друг Темпо: Не могу више.

Друг Тито: Не можеш, добро. (Даје рјеч другу Минићу)".²²⁰

Тако је реч добио Милош Минић, последњи говорник првог радног дана Пленума, 16. јануара.

Милош Минић се за Пленум доста добр спремио. Претходно је прочитао све Ђиласове чланке, и то не непосредно пред одржавање пленарне седнице. Наиме, како сведочи Драгутин Лековић, у то време млади партијски теоретичар, Минић му је лично, у време док је Ђилас још писао и објављивао чланке, тражио појашњења у вези чланака и интересовао се за Ђиласове теоретске претходнике и њихове ставове. Том приликом је Минић рекао Лековићу да пажљиво чита све Ђиласове чланке и да је направио обимне забелешке. "У вези са Минићевом дискусијом", напомиње Лековић, "једно ми је остало нејасно – да ли се он самоиницијативно тако солидно припремио за дискусију на Пленуму или је то урадио по Титовој жељи. Било како било, његова дискусија је врло импресивна – најугледнија после Титове и Крдељеве".²²¹

²²⁰ Видети: *Исто*, стр. 85-92.

²²¹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 371-372.

Дакле, излагање Милоша Минића било је врло студиозно, а можда и најконкретније и у идеолошком смислу најконкретније од свих учесника Пленума (па чак и Тита и Кардеља). Минић је све Ђиласове чланке подредио темељној критичкој анализи и његово излагање у том смислу представља изузетак на целом Пленуму. У том смислу заиста се поставља питање када је тачно Минић почео да припрема своје излагање, јер систематичност коју је показао, захтева време. Карактеристично је још и то да Минић често употребљава ограду да је до неких ставова сам дошао (посебно оних који су исти као и Титови), као и исте формулације које су критичари Ђиласа често заједно употребљавали, као на пример: куцање на отворена врата и сл. Овде ћемо укратко изнети најважније делове Минићевог излагања.

Минић је на почетку анализирао Ђиласове погледе у чланку "Нове садржине". Искузујући слагање са Ђиласовом тезом да револуције не могу опстати на старим идејама и да су им за то потребне нове, Минић поставља питање да ли то значи по Ђиласу да у Југославији нису пронађене нове идеје. С тим се Минић не слаже и сматра да такве нове идеје у Југославији већ постоје, да су покренуте са раскидом са СССР-ом и да конкретно њих представља концепт радничког самоуправљања. Што се пак тиче "нових снага" социјализма, Минић констатује: "По доцнијим чланцима не бих рекао да Ђилас мисли на комунисте. Можда само идеолошки уздигнути комунисти, а можда само комунистичка интелигенција. Да ли на то мисли? А каква је то снага комунистички оријентисана. Ако је то, а можда није. Можда нове генерације, зар и то није одређено..."²²²

Минић поставља, затим, питање: од чега Ђилас спасава социјализам? Уколико је то од бирократизма, Минић констатује да је "главна битка против бирократизма добијена" и да са те стране више не прети опасност. По питању Ђиласовог схватања СКЈ, Минић пита, ако је његова улога у повременом састајању и предавањима, где је онда ту борба? Из тога закључује да је Ђиласова делатност у односу на СКЈ "ликвидаторство" и да представља "деморализацију" заоденуту маском демократизма. Анализирајући Ђиласову тезу о "новим идејама", Минић, с тим у вези, поставља питања: "Какве то нове идеје тражи Ђилас? Зашто покушава да разбија отворена врата? Или су можда ту неке друге идеје?" Како Минић закључује, код Ђилас је у питању "једна ординарна демагогија", јер се не могу жртвовати будуће потребе маса, зарад

²²² АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. (текст према магнетофону)*, стр. 92-93.

садашњих потреба. По Минићу, Ђилас уопштено говорећи, пати и од "генерализација", док друштвену стварност узима како му кад затреба. Тако је Ђиласа окарактерисао "мајстора полуистина", а "полуистине су горе и опсаније од сваке лажи, јер се људи лепе на полуистине", па с тога није нимало случајно да Ђилас има подршку у једном делу интелигенције, и то оној која "не седи у нашој стварности већ виси у облацима".²²³

Укратко, у наставку Минић је коментарисао и однос Ђиласа према пролетерској револуцији и диктатури пролетаријата, сматрајући да не уочава да је баш то питање делило оне који су прави револуционари од "опортуниста" и "социјал-либерала". По питању Ђиласове тезе да стари облици нису замењени новим, Минић констатује да је Ђилас човек који је "ископчан из живота народа и заиста не види нове облике на све стране", а што се тиче његове тезе о демократији "за све", Минић категорички поручује да "у диктатури пролетаријата нема демократије за буржује" и да је то што Ђилас тврди "обична либералска, малограђанска глупост". Генерално, за Ђиласа је закључио да је човек који се у великој мери служи импровизацијама, да је изгубио научно марксистичко "тло испод ногу" и да "сеје глупости", док је за Ђиласово сагледавање проблема "субјективног фактора" истакао да је "једна анархистичка и авантуристичка концепција".

Минић је категорички бранио став да Ђилас у својим чланцима запоставља радничку класу, поручивши му да у том погледу слободно може све своје чланке да "дезавуише". На то му је Ђилас, очито већ сломљен, добацио: "Кад год хоћете". Минић му је пак на то оштро узвратио: "И треба да их дезавуишеш, јер си унео збрку".²²⁴

Са излагањем Милоша Минића, први дан Пленума био је завршен.

Други дан Пленума, 17. јануар, протекао је у дискусији чланова ЦК, њих тридесетак о Ђиласовом "сличају". Међу дискутантима су били: Светозар Вукмановић Темпо, Крсте Црвенковски, Родољуб Чолаковић, Борис Зихерл, Моша Пијаде, Вељко Влаховић, Мома Марковић, Петар Стамболић, Звонко Бркић, Милентије Поповић, Блажо Јовановић, Миха Маринко, Јосип Цази, Божидар Масларић, Ђуро Пуцар, Пеко Дапчевић, Осман Карабеговић, Алеш Беблер, Авдо Хумо, Цвијетин Мијатовић, Митра Митровић, Јаков Блажевић, Веља Стојнић, Владимир Дедијер, Вељко Зековић, Вицко Крстуловић. Милован Ђилас је тога дана дао своју другу изјаву, а завршну реч Јосип Броз Тито.

²²³ Исто, стр. 94-98.

²²⁴ Видети: Исто, стр. 98-109.

На почетку седнице, Тито је предложио да се формира комисија за израду нацрта одлука о "случају" Ђилас. У комисију су предложени: Владимир Бакарић, као председник (на Титову сугестију), Крсте Црвенковски, Блажо Јовановић, Вида Томшич и Душан Петровић Шане.

Први је наступио Светозар Вукмановић Темпо, који се одмах пожалио да му је Ђилас претходног дана, на ходнику, рекао да је један од оних људи који воле да досоле ономе који пада. Темпо је желео да се зна да он није такав, па је у исповедном расположењу наставио са излагањем. Иако је негирао да га је Ђилас врбовао за фракцију, Темпо је појаснио да за то није ни било потребе јер је цела Ђиласова позиција "фактички на фракционашкој линији". Темпо као доказ наводи "Анатомију једног морала", сматрајући да је њоме Ђилас желео да инкриминише вођство са циљем да се оно сруши.²²⁵ Дискутант који су наступали после Темпа готово сви, осим Митре Митровић и Владимира Дедијера, имали су критички однос према Ђиласу. Замерке и осуде које су они изговарали на рачун Ђиласа махом су се строго придржавале "модела" који су задали Тито и Кардељ, тако да више обилују фразама него оригиналним погледима, па ћемо их стога само укратко поменути без потребе залажења у детаље.

После Темпа, реч је узео Крсте Црвенковски, који је за Ђиласове чланке рекао да су полуистине и неистине. По њему Ђилас "измишља ствари које не постоје", док његови ставови апсолутно не одговарају стварности.²²⁶ Затим је Родољуб Чолаковић истакао да су му се Ђиласове идеје допадале до чланка "Има ли циља". Међутим, касније је почео да увиђа да Ђиласове идеје одступају од марксизма и воде ка разбијању Савеза комуниста. Чолаковић је изнео и детаљ да је он Кардеља упозорио на Бернштајна, чије је идеје препознао код Ђиласа.²²⁷ Борис Зихерл је поменуо свој чланак који је недељу дана пре Пленума објавио, па стога није желео да говори о Ђиласовим чланцима, већ је током свог излагања говорио о уметности. С тим у вези, Зихерл је указао на појаву либерализма и индивидуализма у уметности, која све више престаје да има своју друштвену улогу. Тако је и Ђиласове чланке сврстао у творевине чији корени припадају "круговима крајњих индивидуалиста".²²⁸

²²⁵ АЈ, ЦК СКЈ, П/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. Други дан*, стр. 1-3.

²²⁶ *Исто*, стр. 3-10.

²²⁷ *Исто*, стр. 10-15.

²²⁸ *Исто*, стр. 15-18.

Моша Пијаде је имао можда наоштрији иступ против Ђиласа. У његовој дискусији приметна је не само оштрина и суровост, него и посебна врста пакости, злурадости и освете, тако да је оном коме је била намењена морала деловати понижавајуће. Разлози томе сасвим сигурно леже и у мотивима личне природе, који вуку своје порекло још из предратног периода и Ђиласовог, не тако ретког, арогантног понашања према више од двадесет година старијем Пијадеу (подсећамо на његово сурово "касапљење" Пијадеовог реферата о националном питању, за време Пете земаљаске конференције и сл.).

Пијаде је на почетку изнео замерку што се Ђиласу уопште дала реч, како би он имао прилику да да правац дискусији. По Пијадеу, Ђилас нема права ништа да дискутује већ да седи и да слуша, док ће остали искључиво разматрати његове чланке, а он евентуално одговарати на постављена питања. Пијаде је, затим, Ђиласа оптужио за "уображеност" и "политикантство". Анализирајући детаљно "Анатомију једног морала", Пијаде је изнео закључак да се на њу мора гледати као "на скандалозну хронику" и "политичку порнографију". Ђиласа је напао и за моралну недоследност, јер овај и даље поседује вилу, аутомобиле, док је положаје и привилегије задржао, само што се рада на тим положајима одрекао. Оптужио га је такође за коришћење свог партијског положаја за пропагирање својих идеја, док је као његову "основну сврху" подвукао тежњу за стварањем не само фракције, већ и вишепартијског, или бар двопартијског, система. На крају је за Ђиласа констатовао да је "престао бити комуниста". Пијаде је своју критику Ђиласа завршио ироничним и увредљивим коментаром: "На крају, другови, улазећи у своју 40-ту годину, кад човек од младог човека постаје зрео човек, средовечан, изгледа да друг Ђилас није направио тај корак. Он је чак прескочио и доба младог човека. Вратио се у младића, вратио се у рано доба када је пре рата написао песму 'Младић иде улицом и звиждуће'. Тако је он, изгледа, и последњих година пролазио кроз наш покрет, он иде улицом и звиждуће на све – на Савез комуниста, на марксизам, на све традиције и на револуцију".²²⁹

После Пијадеа, реч је добио Вељко Влаховић, који је најпре објаснио како је дошло до објављивања Ђиласових чланака у *Борби*, наглашавајући и своју одговорност за то као главног уредника. Посебно је напоменуо да га Ђилас није врбовао за фракционаштво. Од свих дискусаната, чини се да је Влаховићев наступ био

²²⁹ Исто, стр. 18-32.

најодмеренији.²³⁰ Након њега, говорио је Мома Марковић, који је истакао да су Ђиласови чланци произвели "збуњеност и дезоријентацију" у партијским редовима, подвлачећи да то користе непријатељи социјализма. По њему су "Анатомијом једног морала" и њеним стилем "сви поштени људи у нашој земљи били револтирани".²³¹ Петар Стамболић је био мишљења да Ђилас "бежи од стварности, од конкретне анализе стања ствари, од конкретне анализе ствари о чему пише". По Стамболићу, иза Ђиласа стоје "ситнобуржоаски малограђански интелектуалци", а да га подржавају и четничке снаге у земљи и у иностранству. Као доказ, навео је депешу из Лондона од једног четничког удружења.²³² Звонко Бркић је напоменуо да је "све почело" у Загребу, где су се формирале групе око листова *Напријед* и *Народни лист*, који су подржавали Ђиласове идеје и ставове.²³³

Један од наоштријих Ђиласових критичара био је и Милентије Поповић. Он је у свом кратком, али ефектном иступу, инсистирао, подржавајући Милоша Минића, на томе да је Ђилас заступао и говорио "полуистине", да се и даље не одриче својих уверења и да су иза њега стале све непријатељске, малограђанске и либералне снаге.²³⁴ Блажо Јовановић је придао посебну пажњу "Анатомији једног морала", наглашавајући да представља планирану борбу против СКЈ и да тај текст садржи "неистине" и "подвале", као и да Ђиласова активност представља оворено "непријатељство" према руководству и држави. Миха Маринко је констатовао да је Ђилас одступио од одлука и Шестог конгреса и Другог пленума, док је Јосип Цази нагласио да је Ђиласова намера била да створи елитистичку партију, без радничке класе.²³⁵ Божидар Масларић је подсетио на корене Ђиласових идеја, чије је упориште у Бернштајновим ставовима. Ђуро Пуцар је сматрао да је Ђиласова намера била да створи забуну у земљи и организује фракције у Савезу комуниста. Сличним аргументима наступио је и Пеко Дапчевић.²³⁶

Осман Карабеговић је указао на индицију да је Ђиласова намера била стварање опозиције у земљи. Карабеговић се с тим у вези нагласио да не може да се отме утиску да "то није опозициони програм не само с циљем разбијања Савеза комуниста, него из

²³⁰ Исто, стр. 32-37.

²³¹ Исто, стр. 37-43.

²³² Исто, стр. 43-49.

²³³ Исто, стр. 49-55.

²³⁴ Исто, стр. 55-58.

²³⁵ Исто, стр. 58-72.

²³⁶ Исто, стр. 72-78.

њега проистиче и критика читавог друштвеног стања у Југославији...", док је Ђиласово деловање окарактерисао као плод великих амбиција. Сличне ставове, који су у суштини само понављали фразе под утицајем правца који су на почетку задали Тито и Кардељ, изнели су још и Алеш Беблер, Авдо Хумо и Цвијетин Мијатовић. Мијатовић је, међутим, изазвао и краћу полемику са Дедијером, оптуживши га дискретно за шпијунску делатност, на шта је Дедијер оштро реаговао. Расправу је на крају прекинуо Ранковић, у том тренутку председавајући.²³⁷

Митра Митровић је признала да се слагала са Ђиласовим идејама, да и сада мисли да би у борби против бирократизма требало ићи брже, али да је потпуно уверена у исправност осуде Ђиласових чланака, који су по њој нанели велику штету.²³⁸ Јаков Блажевић и Веља Стојнић су имали сличне ставове осуде као и већина дискутаната на Пленуму, с тим што је у једном тренутку Стојнић споменуо анкету коју је Владимир Дедијер водио о чланку "Анатомија једног морала". Стојнића је занимало из којих разлога је Дедијер водио такву анкету. На то му је Дедијер реплицирао, што је поново изазвало полемику, овога пута са Вељком Зековићем и Мошом Пијадеом. На крају је поново интервенисао Ранковић и дао реч последњем говорнику Вицку Крстуловићу. Крстуловић је нагласио да је испрва веровао Ђиласу, мислећи да су његови ставови усаглашени са остатком руководства, али се касније уверио у супротно, закључивши да је Ђилас дубоко скренуо са платформе СКЈ и да му "нема мјеста међу нама".²³⁹

Затим је Тито дао реч Миловану Ђиласу.

"На крају другог дана Ђилас је био сломљен", сведочи Владимир Дедијер. "Пришао ми је и почео нервозно да говори да смо обојица нанели велику штету партији и да би требало да будемо самокритични. Рекао сам му да ме пре пленарне седнице није упутио у своју стратегију и да не могу да извршим његово наређење. У том је часу Кардељ пришао Ђиласу и почео да му говори о неопходности самокритике. Присећао се како је у Москви три пута спасао главу јер је на време дао самокритику. Додао је да је у чину самокритике најтежи почетак. Пошто се изговоре прве речи све иде лакше.

Наш бунтовни виолентни динарски тип остао је без речи пред лукавим Словенцем. Кроз неколико минута Ђилас је био за говорницом, и сав у зноју почео да објашњава како га је ђаво обузео".²⁴⁰

²³⁷ Исто, стр. 82-93.

²³⁸ Исто, стр. 93-95.

²³⁹ Исто, стр. 93-100.

²⁴⁰ V. Dediđer, *Veliki buntovnik...*, str. 407.

Друга изјава Милована Ђиласа била је у суштини покајничка. Ђилас је, за разлику од прве изјаве дате претходног дана, знатно кориговао своје ставове, усагласивши их са Титовим, тако да је у начелу прихватио већину оптужби за које су га теретили.

Ђилас је, тако, своје покајање отпочео речима: "Другови, ту је врло тешко извршити самокритику... И то због тога што има ту толики сплет грешака, да би ту требало врло опширно говорити да би могли људи, односно да би се могло на неки начин видјети да се неки ђаво ипак у мени преломио у току ова два дана. Разумије се, ја не могу тражити да ми вјерујете; на крају то зависи од вашег утиска и будуће праксе, и шта ти ја знам од чега зависи".²⁴¹ Из првих реченица, више је него очигледна Ђиласова и идејна поколебаност и психичка клонулост, тако да је у таквом расположењу протекла цела његова завршна реч.

Најпре је своју капитулацију најавио признањем да се његова ситуација никако другачије није могла решити него Пленумом ЦК: "Ја сам вјеровао до данашњег дана да је било могуће. Ја сам мислио да некаквим интерним дискусијама са друговима и Секретаријатом то може да се заврши. Данас сам увјерен да је ово најбољи начин да се цијела ствар оконча..." У којој мери је у том тренутку био сломљен, најбоље говори и његова констатација о значају Пленума, односно његове политичке егзекуције: "Имам неки чудан осјећај да ће све ово бити најкориснија ствар за Комунистичку партију Југославије од сукоба са Коминформом. Можда немам право, али имам такав некакав осјећај".²⁴²

Затим је Ђилас, исповедним и мучним тоном, прешао на објашњење свог наглог преокрета. У каквом је стању говорио, види се из испрекиданих и готово неповезаних реченица којим се обраћао присутнима, а које је *Борба* наредних дана, скоро без дотеривања, пренела у целини. Тако се Ђилас присутним исповедао: "... ја сам дошао са истим ставовима са којима сам дошао јуче. Ја сам јуче дао ону изјаву. Разумије се, уопште не може бити тамо говора, не о самокритици, него увиђањима. У изјави сам уствари остао на истим позицијама на којима сам био у суштини. Нема ту никакве разлике. Зато се та изјава уопште не може узети ни као каква самокритика и као увиђање неке ствари. Мени се израз 'самокритика' не свиђа, можда је боље као неко увиђање ствари... (*Борба* је, међутим, ову реченицу изгледа мало дотерала, па је у

²⁴¹ АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. Други дан*, стр. 100.

²⁴² *Исто*, стр. 100-101.

штампи изашло: "Мени се израз 'самокритика' свиђа, можда је боље као неко увиђање ствари...")²⁴³

Ја сам већ још јутрос, прије подне, дошао на овај став. Ја сам још ноћас, сам себи нијесам могао да признам, дошао на тај став, сад, то је један детаљ, о коме не треба говорити. Кад избије овај спор, јасно, са друговима, ја сам синоћ (сада, то је неки детаљ који није важан) вјерујте ми, прву ноћ тако рећи нормално спавао, и то прије ваше критике ја нијесам увиђао. Ја сам сматрао да немате право. Али, из критике Минићеве, па сам то послије повезао са Кардељем и другом Титом, ја сам осјетио да Пленум, борећи се против тих мојих схватања уствари има антибирокуратски курс. И, да ли је то било оно што ме је некако покренуло да размишљам о тим стварима? Уствари, потпуно је сигурно да сам се нашао у ситуацији овдје на Пленуму: или да дефинитивно раскрстим са сваком комунистичком праксом и идејом и чим год хоћете, или да пробам, макар да се као приватни грађанин на неки начин окренем лицем ка вама, ка раду, ка комунистима, Савезу, ка цијелој тој нашој политици.

Када сам слушао ове другове, Цазија нарочито, па Миху, па низ других другова, ко се све пофронтио за мном у Југославији, онда нема другог излаза: него, или застава те реакције или да се бар зауставим ако ништа друго..."²⁴⁴

Ћилас је изјавио да се слаже са већином ствари које су у његовој критици изречене. Али да такође постоје и ствари које му изгледају "прејакe", као на пример питање фракција. Ћилас је с тим у вези нагласио да се сада слаже са Темповом другом изјавом и да је све оно што је писао само по себи водило ка стварању фракција, али да он такве намере није имао. Он је, наиме, схватао демократију као јавно и слободно деловање ван СКЈ, али тада није разумео да би то неизбежно довело до цепања Савеза комуниса и самим тим и до стварања фракција.²⁴⁵

Поред наведеног, Ћилас је нагласио да му неке ствари још нису јасне, посебно из домена теорије (дијалектички материјализам, лењинизам...), али да сматра да ће временом можда то разумети. Јер, како појашњава, још увек се не може "преломити" око појединих закључака до којих је дошао пре сукоба са ЦК. Ћилас сматра да је тачна констатација да је његов конфликт са ЦК почео са чланком "Почетак краја и почетка", тј. са Брионским пленумом: "Ја, другови, послије Бриона нијесам био увјерен да је

²⁴³ "Друга изјава Милована Ћиласа", *Борба*, 18. јануар 1954.

²⁴⁴ АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. Други дан*, стр. 101-102.

²⁴⁵ *Исто*, стр. 102.

брионски пленум правилан. Имао сам стално скроз утисак да је једностран, да је заборавио борбу проив бирократизма и када сам писао своје чланке ја сам осјећао да треба тај брионски пленум у неку руку исправити. Ја говорим, дакле, тачно како је тај процес код мене ишао. Али нијесам осјећао да сам супротан VI конгресу... Ја сам осјећао сво вријеме да неки моји ставови нијесу у складу са брионским пленумом. – Ја примам све што је друг Тито рекао, ја бих чак и оштрије неке ствари рекао".²⁴⁶ Ђилас је био потпуно растројен и деконцентрисан, а вероватно и уплашен, па је у току излагања покушао да такав утисак демантује: "... Јуче, овдје сједећи, ја сам осјетио да ми је неки ђаво пао са душе, осјетио сам неку унутарњу чврстину и неко добро расположење. Још када је Роћко говорио нијесам могао да га сасвим схватим, али некако ми је почело да то бива мој језик – још док је он говорио. Друг Тито је – извините ја сам се сада изгубио – рекао да има људи, отприлике мислио је на мене, који се препану од тешкоћа. Мени та формулација не иде у главу..."²⁴⁷

У свом даљем покајању, Ђилас је признао да се у идеолошком смислу издвојио, стварајући "апстрактно-демократску теорију", која је послужила за мобилизацију "ситне буржоазије, буржоазије, социјалдемократије и Запада". Међутим, истовремено је нагласио да тиме није издао земљу и социјализам и да се стави "у службу непријатеља". "Међутим", признаје Ђилас, "да сам наставио овим путем тачно бих дошао онамо гдје су другови неким анализама констатовали, постао бих шеф опозиције против Тита и Југославије..." Констатујући да га је овај Пленум уверио да у Југославији од победе бирократизма "нема ни говора", Ђилас је изјавио да му се вратила вера у СКЈ, "као главну антибирократску снагу у земљи", коју је претходног дана потпуно одрицао. "Очевидно да од моје теорије, када се конфронтира са овим чињеницама, које сам чуо како је та теорија изгледала на терену, у пракси не може ништа да остане", закључио је Ђилас.²⁴⁸

На крају је Ђилас покајнички изјавио да ће гласати за резолуцију, уколико има на то право. Једино је тај свој став условио евентуалним садржајем увредљивих формулација на његов рачун, понављајући да има пуно поверење да их неће бити и да ће за текст резолуције гласати "врло мирне савјести". "Немам, другови, ништа више да кажем, него ако има неко нешто да пита", завршио је Ђилас.²⁴⁹

²⁴⁶ Исто, стр. 103-104.

²⁴⁷ Исто, стр. 104.

²⁴⁸ Исто, стр. 105.

²⁴⁹ Исто, стр. 106.

Нико га ништа није питао. Ранковић је, пре него што је предложио одмор, констатовао да је једино још остало да комисија изнесе предлог и Тито да завршну реч.

"Тито је био скамењен", сећа се Дедијер. "Запалио је цигарету, али је осталих сто првених кардинала блистало од радости. Бунтовник је најзад признао кривицу. Посао је обављен".²⁵⁰

Текст предлога резолуције прочитао је Владимир Бакарић, председник комисије за њену израду:

"Трећи пленарни састанак Централног комитета Савеза комуниста Југославије, сазван ради претресања случаја Млована Ђиласа, члана Извршног комитета, утврдио је на седници од 16. и 17. јануара 1954. године, после опсежне дискусије и оцене идејнополитичких ставова друга Ђиласа, које је он изнео у својим чланцима у 'Борби' од 11. октобра 1953. до 7. јануара 1954. године и у јануарском броју часописа 'Нова мисао', као и после оцене његових поступака у току последњих месеци:

1. да су схватања која је Милован Ђилас изнео у својим чланцима у својој основи противна политичкој линији усвојеној на VI конгресу Савеза комуниста Југославије,

2. да су та схватања, с обзиром на положај друга Ђиласа у Савезу комуниста, унела забуну у јавност и нанела озбиљну штету како Савезу комуниста тако и интересима земље.

3. да се друг Ђилас својим ставовима и поступцима удаљио од Централног комитета и практичног рада и дао политичку основу за разбијање идејног и организационог јединства Савеза комуниста и за његову ликвидацију.

Због тога Пленарни састанак Централног комитета одлучује да се друг Милован Ђилас искључи из Централног комитета, удаљи са свих функција у Савезу комуниста и казни последњом опоменом".²⁵¹

"Пленум је предлог комисије дочекао с незадовољним муком", бележи Ђилас у мемоарима. "Због тога је и Тито морао да интервенише: Не треба да га искључимо – да страна штампа не пише како поступамо као стаљинисти... – И то је био нов удар, коначна поука да сам погрешно са својом половичном самокритиком: моје припадништво партији и идеји није више ависило од партије и идеје, него – од западне штампе! 'Државни разлог', Титова процена, требало је да буду и убудуће одлучујући у

²⁵⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 407.

²⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. Други дан*, стр. 110.

мојој судбини. На то – то сам већ тада, на завршетку Пленума осећао и знао – ја нисам ни хтео ни могао пристати".²⁵²

У образложењу Ђиласове казне, које није штампано у стенографским белешкама, Тито је, наиме, нагласио да "никакви унутрашњи разлози у нашој земљи не оправдавају тако благу казну". У питању су, како је навео, интереси државе "по спољнополитичком плану", пошто би разни непријатељски "елементи" у иностранству желели да ситуацију на разне начине искористе против Југославије. Најважнији, дакле, разлог зашто Ђилас није добио најстрожу казну (искључење из СКЈ), био је "да се они вероватно надају да ћемо поступити исто као што се поступа у Совјетском Савезу. Додуше, нећемо скидати главу, али ћемо искључити Ђиласа, јер како они кажу, он смета да скренемо у правцу Информбироа, тј. у совјетску породицу", поручио је Тито, додајући да је његово лично мишљење "да је ова казна коју је предложила комисија потребна, Ђиласу је то прва казна као члану руководства. На основу његове изјаве коју је он овде дао, дајемо му могућност да још лакше као члан Савеза комуниста исправи своје грешке и своје заблуде, ако он збиља искрено мисли све што је овде изјавио". Други разлог за Ђиласову казну био је окренут ка унутрашњим непријатељима, тј. "свим оним елементима који су рачунали да ће се помоћу Ђиласа омогућити разбијање нашег јединства". "То су били", подвукао је Тито, "основни мотиви, прво, спољнополитички, вањски, друго, питање његовог даљег рада, доказ онога што је данас он овдје изјавио, да ли је то искрено или није искрено. То је моје мишљење".²⁵³

Тито је напоменуо и да ова његова изјава о спољнополитичким разлозима, из разумљивих разлога, не би требало бити објављена у јавности, јер је то "ствар која више може штетити него користити када би била објављена".²⁵⁴

Пре краја заседања, за реч се још јавио Владимир Дедијер. Он је сматрао, како каже, за дужност да изнесе своје разлоге зешто је једини бранио Милована Ђиласа. Први је био тај што је желео да Партија не изгуби човека као што је Ђилас. Други се односио на његово уверење да је сазивање Пленума поводом Ђиласовог писања назнака гушења слободе изражавања, али су га у међувремену "другови" убедили у супротно. Поред тога, Дедијер је изјавио и да је по среди био лични разлог јер је последњих дана пред Пленум Ђилас посумњао у његову искреност. Дедијер је, очито, имао намеру да

²⁵² М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 289.

²⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, II/11, *Образложење друга Тита о казни М. Ђиласа*, стр. 2-3.

²⁵⁴ *Исто*, стр. 3.

покрене и дискусију, али су га присутни у томе спречили, па чак можда и исмејали (добацивањем и сл.).²⁵⁵ После тога, седница се приводила крају, а у међувремену Тито је поставио још пар формалних питања. То је изгледало овако:

"Јосип Броз Тито: Жели ли ко ријеч по предлогу комисије? (Гласови: Слажемо се!). Да ли се слажете? (Слажемо се.)

Жели ли да говори друг Ђидо?

Милован Ђилас: Ја се слажем. Сматрам да сам заслужио искључење из Савеза комуниста.

Јосип Броз Тито: Пленум ти даје могућности, друже Ђидо, да сада докажеш да је твоја изјава, коју си данас овдје дао, била искрена...

Милован Ђилас: У то не треба сумњаи уопште...

Јосип Броз Тито: ... и да као члан овог Савеза учиниш што највише можеш да то што си својим грешкама наштетио и Савезу комуниста и земљи помогнеш исправити, јер то неће бити без сваких последица. Последица ће бити више.

Милован Ђилас: Ја стојим на расположењу Централном комитету за све што треба. Шта ја могу друго. Нема код мене резерве".²⁵⁶

На крају заседања Тито је дао завршну реч.

Прво што је Тито подвукао, било је очување јединства СКЈ, што је значило да та организација безрезервно мора остати по својој природи лењинистички тип партије. "Ја мислим", поручивао је Тито, "да нема ниједног између вас овдје, који, послјије свега тога мучног што смо овдје морали да претресемо, нема ипак једно огромно задовољство, да смо се убиједили да је наш савез комуниста једна непробојна монолитна стијена, да имамо снажну Партију, да имамо идејно и полиичко јединство и да никаква сила не може ту нашу идејно-политичку снагу да разбије. У ово се могао убиједити и друг Ђилас".²⁵⁷ Тито је још напоменуо да је сада очигледно да "колико је илузорно мислити да смо ми већ ликвидирали класног непријатеља", јер он живи у "разним формама". Због тога су Ђиласове тежње ка бржем развоју демократије и "бојазан да се не зачуримо у бирократизму", још опаснији начин деловања против демократије.²⁵⁸

²⁵⁵ АЈ, ЦК СКЈ, П/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16-17. јануар 1954. Други дан*, стр. 110-111.

²⁵⁶ *Исто*, стр. 111-112.

²⁵⁷ *Исто*, стр. 112.

²⁵⁸ *Исто*, стр. 113.

Тито је посебно упозорио да у вези целог догађаја спољни непријатељи "на сва звона говоре", док у свету влада мишљење да је Југославија променила правац своје политике и поново се окренула СССР-у. Зато је јасно упозорио да Југославија неће мењати спољну политику и да Ђиласов "случај" са таквим претпоставкама нема никакве везе.²⁵⁹

На крају је Тито констатовао да недостају два члана Извршног комитета, јер је "друг Борис Кидрич умро, а друг Ђилас испао", па је за нове чланове овог тела предложио Миху Маринка из Словеније, Блажу Јовановића из Црне Горе и Петра Стамболића из Србије. Пленум је тиме био завршен.

"Ђилас је сам стајао у празној сали и скупљао своје папире. Пришао сам му, узео га испод руке и повео кући...", сећа се Владимир Дедијер.²⁶⁰

Милован Ђилас се на Трећем (ванредном) пленуму ЦК СКЈ, јануара 1954, јавно покајао за своје ставове. Јосип Броз Тито је, међутим, напоменуо да та одлука ипак још увек не значи и дефинитиван став и да ће Ђиласову искреност проверити време. На то се није дуго чекало. Ђилас је 19. априла 1954. својеволјно напустио СКЈ. С друге стране, Тито је, као што знамо, унапред био одлучио да Ђиласа "политички ликвидира", тако да је давање "шансе" Ђиласу да се поправи било више него формалне природе. Наиме, у стварности ни о каквом "поправљању" није могло бити речи. После Пленума наступио је сурови партијски и друштвени остракизам. Ђилас је био понижавајуће излован. Избачен је чак и из Риболовачког савеза... У таквој атмосфери општег презира, Ђилас је сада почео да се каје за своје кајање на Пленуму. Једини логичан и достојанствен потез био је напуштање политичке организације у којој више није био пожељан и коју није осећао својом. Од тада почиње сасвим друго поглавље Ђиласовог живота, период политичког дисидентства.

Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, јануара 1954, означио је крај политичке и сваке друге јавне делатности Милована Ђиласа у Југославији све до краја 80-их година. За Јосипа Броза Тита свих наредних година Ђилас је био "политички мртав". То је и била сврха Пленума: дискредитовати, делегитимизовати и трајно онемогућити Ђиласу било какво јавно политичко деловање у земљи.

²⁵⁹ Исто, стр. 115.

²⁶⁰ V. Dediјer, *Veliki buntovnik...*, str. 408.

Дакле, као што смо видели, Пленум је представљао унапред прецизно дефинисани догађај са јасним и недвосмисленим циљем. Свака расправа или дебата била је унапред искључена. Зато је и "ниво теоријских расправа", како опажа Драгутин Лековић, био видљиво снижен или, боље речено, унапред одређен. У том погледу су се следиле Титове и Кардељеве смернице, изложене на првом дану заседања. Највећи број учесника их је, на разне начине, само понављао. Само неколико људи је очигледно добило задатак да у теоријском смислу детаљно и темељно "раскринка" Ђиласа, међу којима се поред Кардеља посебно истакао Милош Минић. Наиме, пошто се Ђиласова делатност у највећој мери одвијала на теоретском пољу, било је важно и у том домену га политички дискредитовати. Тако је, према Лековићу, Пленум углавном успешно обавио важан део посла – "утврдио је Ђиласово скретање у правцу ревизионизма и либерализма и та скретања је углавном аргументовано критиковао". Према томе, закључује Лековић, Ђилас у том смислу "није могао бити идеолошки побједник, јер су тезе које је раније формулисао и упорно бранио претежно биле не само на брзину срочене него више емотивно него рационално елабориране, и уз то одступале су од курса СКЈ".²⁶¹

Драгутин Лековић сматра да је Ђилас са идеолошке тачке гледишта био "ревизиониста", односно личност која је у битним поставкама одступила од идеолошких позиција, а у складу с тим у доброј мери и од политичке платформе СКЈ и да су у том погледу и одлуке Пленума биле исправне и тачне. Лековић ове закључке уверљиво и аргументује. Наиме, по њему, Ђилас је оправдано третиран као "ревизиониста" и баштиник схватања Едуарда Бернштајна, симбола "ревизионизма" у марксистичко-комунистичком покрету, јер је несвесно и незнајући за Бернштајна дошао до његових ставова. Најпре, по питању лењинистичког типа партије, који је Ђилас потпуно одбацио, што је јавно и признавао. Међутим, у свему другом свој "ревизионизам" је негирао, а оптужбе у том смислу одлучно одбацивао, сматрајући себе комунистом и марксистом. Како Лековић истиче, у том погледу, Ђиласов ревизионизам огледао се у "мењшевизму", односно у ставу који је подразумевао "необавезност партијских састанака и неприхватање практичног партијског ангажовања, што је типичан мењшевизам". Затим, у минимизирању и негирању класне борбе након освајања власти, игнорисању прелазног периода из капитализма у социјализам, ставу о бирократизму као јединој и главној опасности по социјализам, у прецењивању и

²⁶¹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 400-401.

апсолутизацији демократије на рачун тзв. "револуционарне сврсисходности", што су све, по Лековићу, а гледано из угла револуционарног марксизма и комунизма, којима је Ђилас тврдио да припада, обележја класичног "ревизионизма".²⁶² Све је то, како смо видели, убедљиво изложено и на Пленуму, што је Ђиласа прилично збунило, јер себе у том светлу није видео. Другим речима, Ђилас је на Пленуму био идеолошки поражен, што му је у доброј мери "окрњило" легитимитет дотадашњег деловања.

Ова чињеница је чини се великим делом "заслужна" за Ђиласово држање на Пленуму, тј. за његово кајање. Иначе, у литератури се често постављало питање Ђиласовог кајања, што је он лично сматрао највећом грешком у својој политичкој биографији. По закључцима Драгутина Лековића, кајање Милована Ђиласа било је искрено, али је објективно у великој мери било проузроковано и сложеном и тешком ситуацијом, пре свега у психолошком смислу, у којој се Ђилас нашао. Лековић пре свега узима у обзир Ђиласову "подвојеност", односно унутрашњу дилему остати веран Партији, у којој је провео најактивнији период свог живота и за коју су га везивале емоције, или поступати према својим уверењима за која у партијским редовима више није било места. "Удвојеност личности, по природи ствари, омогућава двојаки избор и двојаке одлуке – у Ђиласовом случају да остане вјеран себи или да се врати партији", подвлачи Лековић и напомиње да одлука ове врсте зависи од "објективне ситуације – атмосфере на Пленуму, тока дискусије, снаге аргумената у критици, става већине и перспективе у каријери", као и од "личног расположења и личне комбинаторике и одмјеравања изгледа у каријери". Прејака лична везаност за идеологију и за Партију, психичка и физичка изнуреност у данима уочи Пленума, изостанак подршке, снажна и безобзирна критика, уздрманост личне славе, све су то по Лековићу били одлучујући чиниоци да Ђилас "поклекне". "Сплет и налет ових и оваквих околности нико жив не би могао издржати, па ни Милован Ђилас. Једино рјешење било је јавно покајање и он је то свјесно учинио", закључује Драгутин Лековић.²⁶³

Лековић такође износи и мишљење да је у извесној мери Ђиласово кајање представљало и својеврстан "тактички потез". За ову своју претпоставку Лековић узима Ђиласово признање да је за његов поступак заслужна нада коју је пре Пленума гајио да ће "расплет бити другачији", на основу чега закључује да је Ђилас желео да "обезбиједи повољнији расплет и угледнији статус у партији". Поред тога, и сам Ђилас наводи низ

²⁶² *Isto*, str. 402-403.

²⁶³ *Isto*, str. 394-396.

разлога који су утицали на његово кајање, од бојазни за судбину своје породице и њему блиских људи, страха за личну судбину и безбедност, до малодушности која га је захватила услед целокупне атмосфере.²⁶⁴

Имајући све то у виду, поставља се и питање које су биле стварне Ђиласове намере?

На ово питање није једноставно одговорити. Поједини аутори износе различите претпоставке и закључке, од оних да је Ђилас наступао искрено, из идеолошких побуда и са жељом да утиче на корекцију друштвених девијација и развитак "социјалистичке демократије" онако како ју је он видео, до става да се у Ђиласовом случају радило о приземним политичким интересима, као што је "борба за власт".

Тако, на пример, Драгутин Лековић сматра да је Ђиласово политичко-теоретско ангажовање у основи било искрено, али да он сам није био свестан да је својим ставовима постао "ревизиониста", иако је до самог краја, Трећег пленума, био и остао "револуционар", тачније "поколебани и непотпуни револуционар" али да није сасвим изашао из оквира "марксизма и револуционарног социјализма".²⁶⁵ Вељко Станић сматра да је Ђилас био одређен "идеалистичким схватањем политике", да је био утописта и да "није имао развијени смисао за политичко деловање".²⁶⁶

Насупрот наведеним становиштима, Горан Милорадовић сматра да је деловање Милована Ђиласа и његов сукоб са остатком руководства у основи представљало борбу за власт. Укратко, Милорадовићева хипотеза своди се на тврдњу да је Ђилас, сигуран у личну и популарност својих ставова, након Стаљинове смрти и Брионског пленума, тј. заузимања новог политичког "курса", одбивши да такву политику подржи, "истакао своју политичку заставу", чиме је отпочео смишљени и систематски рад на формирању своје "фракције". Ђилас је, наиме, политичко упориште налазио у интелигенцији, студентима, омладини, занатлијама и грађанском слоју, а такође и у подршци коју је добијао од јавних гласила, пре свих штампе, односно једног њеног дела (поједини листови у Хрватској и Словенији, као и у *Борби*, у којој је почео да објављује чланке). Међутим, најважније Ђиласово упориште, као "неформална група" истомишљеника, био је часопис (месечник) *Нова мисао*, који је Ђилас оформио и у њему водио главну реч. Према Милорадовићевом мишљењу, целокупна наведена активност Милована

²⁶⁴ *Isto*, str. 396-398.

²⁶⁵ *Isto*, str. 403-405.

²⁶⁶ В. Станић, *н. д.*, стр. 277.

Ћиласа водила је ка формирању посебне "фракције", односно својеврсне "опозиције" конзервативној струји и Титу. "Истовремено", тврди Милорадовић, "Тито је убрзано формирао своју, конзервативну фракцију". Резултат свега тога био је Трећи пленум, као "финиш трке за политички утицај која се после Стаљинове смрти повела између најстаријег и најмлађег у водећој четворци СКЈ".²⁶⁷ Дакле, суштина закључка Горана Милорадовића је да се у сукобу Тита и Ћиласа централно место заузимала "борба за власти", односно да су Ћилас и његове присталице (тзв. "ђиласовци") "покушали да искористе прозападни политички 'курс' да истисну Тита са позиције вође и формирају двопартијски политички систем".²⁶⁸

Наведени закључци, међутим, отварају и поједина питања. Најпре, шта значи "борба за власт" у системима као што је био тадашњи југословенски, где *de facto* нема легализоване опозиције и где може легитимно и легално политички да се делује искључиво у оквирима власти? То једино може да значи, како аутор и напомиње, борбу за утицај у партијском вођству, коме је Ћилас несумњиво припадао. Међутим, с обзиром на Ћиласову позицију човека у самом врху руководства, "борба за власт" је једино могла да значи борбу за Титово место. Ова констатација, пак, намеће питање колико је евентуално таква амбиција Милована Ћиласа била реална, односно колико је реално претпоставити да је Ћилас гајио планове да заузме Титово место?

Као један од важних ослонаца Ћиласове политике, Милорадовић подвлачи популарност коју је Ћилас у међувремену стекао и која треба да је представљала озбиљну претњу да у том погледу угрози Титову позицију. Неспорна је чињеница да је Ћилас у одређеним партијским и непартијским, махом интелектуалним, круговима стекао одређену популарност. Али се такође поставља питање колико је реално Ћиласова популарност могла да угрози огроман и систематски изграђивани култ личности (у чему је и Ћилас безрезервно учествовао и никада јавно критиковао) па и личну харизму југословенског маршала, посебно у широј, просечно или слабо образованој и руралној популацији, која је још увек чинила већину у односу на ону урбану која је наводно већински подржавала Ћиласа? Такође је питање у којој мери је у јавности популарност како Тита тако и Ћиласа, све до Трећег пленума, уопште свесно раздвајана или схватана као некаква супротност. И на крају, шта уопште значи

²⁶⁷ Видети: G. Miloradović, "Ljudi na strateškim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine", u: *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, priredila O. Manojlić Pintar, Beograd 2011, str. 199-231. (даље: G. Miloradović, *n. d.*)

²⁶⁸ *Isto*, str. 227.

популарност (и то, по свему судећи, врло ограничена) у таквим системима као тадашњи југословенски? Још прецизније, шта је могуће с њом урадити, како је реално употребити услед одсуства јавних избора (политичког плурализма) или уколико пак не располагете полугама државне силе (војском и полицијом), које су несумњиво чврсто биле у Титовим рукама? Ђиласу су ове околности по свој прилици морале да буду познате, уколико је озбиљно размишљао да преузме власт од Тита. То, наравно, не значи да објективна Ђиласова популарност, пре свега у градским срединама и међу омладином, није у одређеном тренутку могла да забрине Тита и да Ђиласу пак није могла дати одређено самопоуздање за деловање, па чак можда и идеје за одређене амбиције.

С друге стране, на шта се суштински своде Милорадовићеви закључци, постоји могућност да је Ђилас својим залагањем за демократизацију односа и слободно изношење и заступање различитих мишљења евентуално свесно "трасирао" пут за неку врсту будућег вишестраначког система, у којем би политички изишао "на црту" Титу, а да је Тито то благовремено приметио и на време спречио. Међутим, за тако нешто не постоје чврсте потпоре у изворима. Ђиласови ставови по том питању врло су магловити, нејасни и недоречени, док је о Ђиласовим интимним амбицијама у овом периоду тешко је дати прецизну оцену. Ђиласове касније изјаве одлучно негирају да је у његовом деловању било ма каквих идеја које би подразумевале рушење Тита и заузимање његовог места. Владимир Дедијер, који је добро познавао односе у "великој четворци", тврди да Ђилас једини није био опседнут влашћу, за разлику од остале тројице.²⁶⁹ Дедијерово мишљење је, као сведока и уз извесне резерве, да Ђилас није имао намеру да смењује Тита. О томе пише: "Велико је питање какав је Ђилас био по питању власти, да ли су његове побуне 1933. и 1954. биле засноване на жељи за влашћу, да 1954. постане први па чак да обори и самог Тита. Тачно је да је Ђилас страшно желео да скида све богове, и то када су најјачи. То му је лепа особина, али да ли је он тежио да смакне Тита 1954, мени, као крунском сведоку, јер сам често виђао и једног и другог, морам рећи да није изгледало да Ђилас и де на смењивање Тита. Само једном је рекао: 'Треба ићи постепено. Кроз шест месеци би требало да почну прве демонстрације' ".²⁷⁰

²⁶⁹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik...*, str. 326.

²⁷⁰ *Isto*, str. 331.

Дедијер, такође, упућује на сумњу да је Ђилас имао намеру да створи извесни утицај у војсци. Тако сведочи да се у данима непосредно пред Трећи пленум Ђилас интензивно дружио са црногорским генералима.²⁷¹ Дедијерове речи потврђује и истраживање др Милана Терзића. На основу докумената војно-безбедносних структура, види се да је Ђиласов случај интензивно праћен у ЈНА и да је реаговања официра на Ђиласове ставове пратио лично Тито. Ђилас се заиста непосредно уочи Трећег пленума интензивно дружио са поједним генералима Црногорцима, од којих су га поједини и подржавали, а којима је он очигледно веровао. У документима се наводе, поред генерала Дапчевића и генерали Божовић, Килибарда, Вукановић и Дрљевић. У тим разговорима дотицале су се теме Ђиласовог писања, подршке, могућег хапшења, али и коментара попут тога да је Ђилас "својим чланцима бацио камен у воду и да су таласи почели да се шире". Међутим, било какве озбиљније намере (уколико их је било) брзо су предупређене, и то оштрим реаговањем, у појединим случајевима директно од Тита, које је подразумевало отпуштање (у екстремнијим случајевима и хапшењем) појединих нижих официра, међу којима су били касније познати филозоф Војин Милић и адвокат Јован Баровић.²⁷²

Поједини аутори посебно скрећу пажњу на потенцијално упориште које је Ђилас могао имати у југословенској штампи. Горан Милорадовић, поред *Борбе*, наводи листове у Хрватској, Словенији и БиХ (*Људска правда*, *Наши разгледи*, *Напријед*, *Народни лист*, *Вјесник у сриједу* и *Ослобођење*).²⁷³ Поменути листови су у складу са Ђиласовим ставовима ентузијастички промовисали ширење слободе изражавања, јавне дискусије и демократизацију друштва. У томе се посебно истицао лист *Напријед*, који је 1953. године престао да буде званично гласило Савеза комуниста Хрватске, променивши свој профил у часопис (недељник) за друштвена, политичка и културна питања. Мада је овај лист био активан на промоцији управо Ђиласових идеја, после Трећег пленума његова редакција је одлучно реаговала на поједине оптужбе да су "ђиласовци", истичући јасно "да са њиме нису имали никакве везе", да се с њим "нису у свему слагали" и да су "самостално стварали своја мишљења".²⁷⁴ Међутим, часопис који

²⁷¹ *Isto*, str. 331-332.

²⁷² Видети: М. Терзић, " 'Ништа није радио већ седио и писао' (случај Милована Ђиласа у ЈНА)", *Војно-историјски гласник*, 2/2010, стр. 40-59.

²⁷³ G. Miloradović, *n. d.*, str. 212-213.

²⁷⁴ Видети: Z. Radelić, "Џиласовци у Хрватској и хрватска историографија", у: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, zbornik radova, urednici: N. K. Kolanović, Z. Radelić, K. Spehňjak, Zagreb 2010, str. 53-73.

се неретко међу истраживачима сматра за Ђиласово главно политичко упориште, јесте месечник *Нова мисао*.

Поменули смо да је часопис *Нова мисао* настао непосредно пре одржавања Шестог конгреса, када је Милован Ђилас практично спојио бивше чланове редакција *Књижевних новина* и *Сведочанства*, који су током 1952. на својим страницама водили оштру полемику (мада су у новом часопису преовлађивали људи из *Књижевних новина*, листа који је био "ближи" Ђиласу). Основна Ђиласова замисао била је не само да се превазиђу трвења између бивших сарадника оба листа, већ и да се на што квалитетнији начин афирмише јавна полемика и размена различитих мишљења и становишта. Ђилас је, као што смо видели, ову идеју у то време ентузијастички и снажно заступао, покушавајући да се, понекад и на непримерени начин, пошто-пото и он ангажује, вероватно желећи да својим примером афирмише и друге људе вичне перу и полемици. Часопис је био мултидисциплинарни и укључивао је најразличитије ауторе из разних области, о чему смо на овим страницама већ писали.

Узимајући у обзир почетну Ђиласову идеју да часопис служи за афирмацију јавне полемике, намеће се утисак да није створен са неком посебном политичком наменом, односно са циљем да послужи као неко интелектуално упориште за Ђиласове циљеве "фракционаштва". Наиме, идеја је поникла као непосредна последица јавног сукоба двају часописа, које је на неки начин требало да замени, ауторе обједини и пружити им могућност да без обзира на међусобне разлике у једном часопису објављују своје радове и полемишу. *Нова мисао* је заправо, према тој идеји, требало да буде нека врста независног интелектуалног "форума", под покровитељством главног заговарача јавне полемике, члана највишег руководства Милована Ђиласа. Поред тога, идеја за његово покретање није настала 1953, како неки од аутора површно закључују (јануара те године је објављен први број), већ у јесен 1952. и то пре одржавања Шестог конгреса, на којем ће Ђиласове идеје доживети свој врхунац и у многама бити прихваћене као званична партијска политика. Дакле, Ђилас, иницијално, није имао потребе да додатно ствара неку своју политичку "бусију" јер у то време његове идеје још увек нису биле "детронизирани", већ су биле у пуном јеку, званично прихваћене и од самог Тита. Међутим, карактеристично је како Ђилас у мемоарима описује настанак *Нове мисли*, односно начин на који је она доживљена од стране својих оснивача: "Часопис је, дакако, замишљен као марксистички. Али марксизам је требало да буде схватан и третиран само као најопштија, филозофска и антидогматска основа... Када

смо се договарали о часопису, у шетњи Топчидером, Оскар Давичо је с 'лукавим' смешком приметио: Ово ме подсећа на предратне илегалне састанке. – Нико није ништа крио нити имао разлога да крије, али је у самој замисли било нечег 'илегалног' у односу на дотадашњи начин рада – било је спонтане тежње за осамостаљивањем теоретског мишљења од партијског апарата, односно од политичких форума. Ја сам о целој замисли известио Секретаријат на коме је био и Тито. Споменуо сам и предлоге – било их је три-четири – за назив часописа. Ја сам, као и већина будуће редакције, био за 'Нова мисао', а Тито је приметио: Биће то најбоље! – с чимесу се сложили и Кардељ и Ранковић...²⁷⁵

Нова мисао је имала потенцијала да тако нешто постане тек после Стаљинове смрти, а посебно после Брионског пленума, јуна 1953, када је извршен званични политички заокрет, који Ђилас није прихватио. На неки начин, часопис је тада то и постао, јер је Ђилас у њему објавио своја два кључна чланка, "Почетак краја и почетка", августа 1953, који је озваничио његово неслагање са новом "брионском" политиком и "Анатомију једног морала", јануара 1954, који ће бити сигнал да се Ђиласу забрани даље објављивање и са њим јавно покрене обрачун. Међутим, уколико је Ђилас заиста доживљавао овај лист као своје политичко упориште и гласило, питање је колико су сарадници овог часописа били свесни тога. У прилог томе говори и чињеница да се мало ко од сарадника определио за Ђиласа када је објављена вест да је пао у немилост. Многи су од њихе, вероватно не слутећи буран завршетак, већ били предали прилоге за наредни број када је последњи био забрањен. У последњи час, у редакцију се, и то на своју иницијативу, пријавио и опрезни Мирослав Крлежа.²⁷⁶

С друге стране, то не значи да часопис *de facto* није био моћно средство јавног оглашавања, у којем је Ђилас водио прву и последњу реч и да га у том погледу није могао или желео максимално искористити за своје политичке циљеве, па и за намере у правцу формирања "фракције" и с тим у вези за окупљање интелектуалаца. Начин рада за тако нешто био је више него погодан. По Ђиласовим речима, редакција је одржавала честе састанке, била је финансијски независна (финансирала се од претплате), а тираже је имала велике (12 000 примерака месечно).²⁷⁷ Временом је *Нова мисао*, према Ђиласовим речима, практично заменила "преживели" Агитпроп: "Уколико је 'Нова

²⁷⁵ М. Ђилас, *Vlast...*, стр. 234.

²⁷⁶ *Isto*, стр. 266.

²⁷⁷ *Isto*.

мисао' сазрела, а круг око ње јачао и разгранаво се, слабио је рад Агитпропа – као бирократске партијске установе. Не само ја, него и други водећи другови из Агитпропа – Дедијер и Бора Дреновац, највећи део свог времена посвећивали су 'Новој мисли' и групама око ње. У Агитпропу је остало само неколико споредних функционера, ради отаљавања информативних послова. Истина, такво слабљење Агитпропа било је могуће не само због настајања интелектуалне демократско-социјалистичке групације око 'Нове мисли', него и због постигнуте срећености и либерализације осталих средстава информисања".²⁷⁸ Сам Ђилас је, међутим, у својим каснијим казивањима по том питању врло јасан: " 'Нова мисао', као и груписање око ње, није замишљена, нити је деловала, као паралелни или опозициони центар, него као неформална партијска групација, проистекла из демократских струјања, срачуната на подмлађивање социјалистичких идеја и критику лењинско-стаљинског догматизма".²⁷⁹ Поједини аутори пак сматрају да је то, "према тада важећим критеријумима, било сасвим довољно да он буде сматран за вођу опозиционе фракције".²⁸⁰

С друге стране, поставља се питање како је Тито гледао на Ђиласово деловање? Чињеница је, као што смо показали, да политички "јаз" између Тита и Ђиласа, као представника "конзервативне" и представника "либералне" струје, има дубље корене, који се могу пратити од почетка 1951. године. Тада је Тито упозорио на проблем идејне дисциплине, а разлике између њега и Ђиласа су се први пут јавно испољиле јуна месеца на Четвртом пленуму ЦК КПЈ. Тада је дошло до својеврсног компромиса између Титовог схватања "демократског централизма" и Ђиласовог поимања "социјалистичке демократије", о чему смо већ писали. Међутим, Ђиласови ставови су, пре свега због радикалне критике совјетског система, у великој мери касније били усвојени и званично прокламовани на Шестом конгресу. Када се после Стаљинове смрти међународна ситуација променила, Ђиласови ставови, односно већина либералних "праваца" са Шестог конгреса, постали су политички неупотребљиви. Као што смо видели, Тито је на Брионском пленуму, у лето 1953, извршио политички заокрет ка "конзервативном" становишту, а Ђилас практично ставио на својеврстан политички "тест".

²⁷⁸ *Isto.*

²⁷⁹ *Isto.*

²⁸⁰ G. Miloradović, *n. d.*, str. 214.

По свој прилици, Тито је о стопирању даљег примењивања демократизације и либерализације друштва и Партије одлучио одмах након Стаљинове смрти. Од тог тренутка, како изгледа, Милован Ђилас је стављен под другачији "третман". Чак би се могло рећи да од тада он више није део најужег партијског и државног руководства, без обзира што се у јавности ништа од тога ни из далека није могло опазити. Јединство руководства одувек је Титу било примарна и најважнија ствар у унутрашњој политици. Међутим, познајући добро Ђиласа, његову природу и карактер, а понајвише његову еволуцију ставова од 1948. године до тада, Титу је вероватно било одмах јасно да је са Ђиласом "завршено". Једноставно, са његовим антисовјетским ставовима, које не само да није желео да мења, већ је показивао и отворене намере да их даље развија и проширује, нова политика нормализације односа са Москвом није могла да рачуна. Не само због њихове непримењивости и непотребности у новим околностима, већ због отворене штетности које су могли да нанесу. Тако је, по свему судећи, обрачун Тита са Ђиласом отпочео пролећа 1953. године.

Прва "фаза" обрачуна би се могла назвати својеврсним "проверавањем" или "тестирањем" Ђиласових политичких намера. Наиме, сасвим је сигурно да Милован Ђилас није био обавештен о одлуци да се промени политички "курс", односно заустави даљи процес демократизације, па су тако без његовог директног укључивања вршене и припреме за предстојећи партијски пленум. Као што смо видели, на Другом пленуму на Брионима, јуна 1953, Ђилас је деловао конфузно, неприпремљено и противуречно. На крају је прихватио Титове и Кардељеве ставове и фактички "капитулирао". Било је то прво "ломљење" Ђиласа. Чекала се његова даља реакција. Веома брзо, још пре повратка за Београд, Ђилас је Кардељу признао да се са одлукама Пленума не слаже и да их неће подржати. Постоји могућност да је то био поуздан знак да се отпочне са припремама за Ђиласово дефинитивно уклањање.

Друга "фаза" обрачуна би се могла означити као "припремање" расплета, у мало слободнијој интерпретацији, одговарао би јој можда и метафоричан назив "стегање свилоног гајтана". Она обухвата другу половину 1953. године, све до јавне оградe руководства од Ђиласовог писања и званично отварања "случаја Ђилас". За ову "фазу" карактеристично је Ђиласово отворено и све оштрије иступање и објављивање својих ставова кроз серију чланака. Овде би ваљало подсетити да иницијатива за писање чланака није била Ђиласова идеја, већ је она стигла из редакције *Политике*, а убрзо је Вељко Влаховић заражио да Ђилас чланке пише за *Борбу*. Ђилас је, иначе, већ био

отпочео са писањем, објављивањем чланка "Почетак краја и почетка", у *Новој мисли*, којим је отворено поручио да од својих ранијих ставова не одустаје и да ће их само још више поштрити. Недуго након тога, стиже предлог Ђиласу за писање нових чланака о "друштвеној стварности". Тако је настала чувена серија чланака у *Борби*, која ће, касније, бити драгоцен и богат "доказни" материјал за Ђиласову осуду и уклањање. Из скромних извора, а пре свега из већ цитираног писма Титу од 13. јануара 1954, стиче се утисак да је Ђилас у овом периоду под неком врстом тихе изолације од осталих из најужег руководства. Он више пута покушава да успостави ближи контакт са осталима (вечера за Тита, прва до тада уприличена за југословенског маршала у приватној режији, интересовање за мишљење о писању, а како време пролази и разговори са Ранковићем и Кардељем). С друге стране, постоје индиције да се с временом, како су се Ђиласови чланци множили, отпочело с њиховим анализирањем у руководству. Тако Драгутин Лековић износи важне податке о интересовањима појединих руководилаца у том смислу. Тако Лековић пише да је, по Ранковићевом наређењу, прислушкивање Ђиласа почело већ после првих оштријих чланака.²⁸¹ Лековић такође тврди да је управо он указао на Бернштајнов случај, о којему у руководству нису ништа знали, већ крајем 1953, када су високи партијски функционери, међу којим и кабинет Едварда Кардеља тражили да их теоријски упуту у анализи Ђиласових чланака.²⁸² Биле су то припреме за Трећи пленум.

Трећа и последња "фаза" био је сам обрачун на Трећем (ванредном) пленуму, када је Ђилас плански и систематично, прво психолошки сломљен, а затим идеолошки и политички уништен.

²⁸¹ D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, str. 26.

²⁸² *Isto*, str. 30-33.

Закључак

Милован Ђилас (1911-1995) био је један од највиших руководилаца послератне социјалистичке Југославије, а касније један од најчувенијих политичких дисидената у свету. Рођен 1911. у селу Подбишће код Мојковца, Црна Гора, у предвечерје Првог светског рата. Одрастао у црногорској патријархалној средини, у средње имућној полу-сељачкој породици. Отац Никола био је жандармеријски мајор. Још као дете, у најранијем сећању проживео је рат. Од малена васпитаван на епској традицији, у себи је сачувао склоност ка правди, идеалистичкој слици света али и бунтовништву, па и фанатизму, што ће се касније у више наврата манифестовати у његовој личности.

После завршене гимназије у Берану, 1929. године долази у Београд, где уписује студије књижевности. Још у средњој школи показивао је склоност ка литерарном раду, што ће одмах по доласку у Београд наставити да ради, тако да се врло брзо пробио у престоичким интелектуалним круговима, посебно међу књижевним критичарима. Објављује разне врсте текстова, почев од кратке прозе до литерарне критике и приказа. Његово име је врло брзо постало познато у литерарним круговима, тако да је као врло млад имао прилике да пише о већ афирмисаним писцима, а понекад и да води полемике са њима.

Склоност ка правди и бунтовништву младог Милована Ђиласа врло брзо води ка политичким водама. Гајио је левичарска уверења и симпатије према комунистима, иако је о њима мало знао. Учествује у студентским демонстрацијама, а ускоро се повезује и са комунистима, тако да већ 1932. године ступа у Комунистичку партију Југославије. Ускоро бива ухапшен и затим осуђен на три године затвора које издржава у Сремској Митровици (1933-1936). На робији коначно идеолошки сазрева, савладава идеологију марксизма-лењинизма-стаљинизма и постаје професионални револуционар. После изласка са робије, наставља илегални партијски рад на консолидацији партијског живота у Србији, где делује заједно са Александром Ранковићем. Године 1937. упознаје новог генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита. Крајем 30-их формира се ново партијско руководство, а Милован Ђилас постаје део најужег вођства, тзв. "велике четворке" (заједно са Јосипом Брозом Титом, Едаврдом Кардељом и Александром Ранковићем). Ова "четворка" ће остати на челу КПЈ пуних 17 година, до Ђиласовог пада са власти 1954. Током рата и револуције Милован Ђилас обавља низ важних војних и политичких дужности.

У процесу револуционарног освајања власти Милован Ђилас узима важну улогу. Још 1941. године, на ослобођеној територији Црне Горе, где је био послат као делегат Врховног штаба да организује устанак, Ђилас организује прве облике државне власти, са елементима демократског система. После Другог светског рата, нова револуционарна власт поставља себи задатак уништења и последњих остатака старог система. Тако и Милован Ђилас, као један од "перјаница" нове власти, активно учествује у обрачуну са остацима старог система. У том процесу посебно се истиче у одлучном и безобзирном обрачуну са угледним српским предратним политичким првацима, Миланом Гролом, вођом Демократске странке и Драгољубом Јовановићем, председником Земљорадничке странке. Милован Ђилас у наведеним обрачунима, у име КПЈ, показује сву политичку суровост новог система, али и личну безобзирност у "изигравању" и непоштовању основних начела демократске политичке игре, коју су комунисти јавно били прихватили. У првим послератним годинама, убрзано се ради на изградњи нове државе и новог система. Милован Ђилас активно узима учешће у наведеном процесу. Члан је Уставне комисије, али добија и специфична задужења као што је председавање Комисије АВНОЈ-а за разграничење између Србије и Хрватске. Комисија АВНОЈ-а, под Ђиласовим руководством ради веома кратко (недељу дана) подноси извештај о новој граници, која ће уз незнатне измене остати до данас. Друго специфично задужење које је Ђилас прихватио било је теоријско дефинисање нове црногорске нације. Ђиласова дефиниција Црногораца, као посебног народа који има српско порекло, али посебну традицију, државност и нацију, у већој или мањој мери одржала се до данас. Као партијски идеолог, шеф моћног Агитпропа Ђилас има значајну и важну улогу у идеолошком обликовању југословенског друштва. У првој фази Ђилас "спроводи" ригидни стаљинизам, али након 1948. и постепене демократизације у њему се јавља специфична "двојност" комунистичког идеолога и заступника тзв. "социјалистичке демократије" и слободе изражавања и размене мисли и уверења. У том период, Ђилас оставља трагове у идеолошком профилисању науке (конкретно историјске науке) и као идеолошки арбитар у сфери културе (оштар идеолошки напад на Исидору Секулић).

Спољна политика послератне Југославије пролазила кроз веома осетљиви и преломан период у својој историји. Раскид са СССР-ом, приближавање Западу и врло тежак задатак одбране националног суверенитета. Милован Ђилас од почетка стварања нове државе има запажене улоге у разним политичким и дипломатским активностима. Већ на пролеће 1944. предводи делегацију (војну мисију) НОВЈ у Москву, као њен неформални политички шеф са задатком да испита могућности признања партизанске

влде НКОЈ-а од стране СССР-а. Двапут се састаје са Стаљином и води поверљиве разговоре. У периоду сарадње са СССР-ом, 1944-1948, представља заједно са Кардељом делегацију КПЈ на оснивачком састанку Информбироа у Пољској 1947. године. Пре избијања југословенско-совјетског сукоба, учествује у тешким преговорима са Стаљином, почетком 1948. године. За време Резолуције Информбироа, пише одговор југословенске стране и са остатком руководства започиње одлучну борбу за одбрану суверенитета земље. Два пута представља Југославију пред генералном скупштином Уједињених нација, 1949. у Њујорку и 1951. у Паризу. У то време југословенско руководство бива приморано да успостави везе са западним силама и да од Запада затражи помоћ, пре свега у наоружању. Тито Ђилас шаље на поверљиве и деликатне преговоре са представницима западних сила у Паризу и Лондону по питању наоружања Југославије. У Лондону, Ђилас успоставља политичке везе са британским политичким круговима. Почетком 50-их Југославија успоставља везе са западноевропском левицом, у чему Ђилас игра важну улогу. Ђилас у том периоду постепено преиспитује своје ставове према Западу и активно ради на афирмацији југословенског револуционарног искуства и одлучно заступа модел самосталног пута у социјализам. Истовремено, почев од 1949. развија снажну критику совјетске спољне политике, а касније и система. То га доводи до нових сазнања, која уобличава, систематизује и објављује.

Као последица свих ових догађаја, Ђилас почетком 50-их година доживљава идеолошки и политички преображај. То се дешава између 1949. и 1953. године и у том периоду Ђилас, на бази критике совјетског система, постепено гради своју идеолошку, апреко њи и политичку позицију. Његови ставови о демократизацији друштва долазе на одобравање и многи од њих уграђују се у одлуке Шестог конгреса. Формирање нових погледа Ђилас постепено доводи до радикалних и "јеретичких" погледа у односу на социјалистичку државу и лењинистички тип партије. Јосипу Броз Титу, као носиоцу и персонификацији старог стаљинистичког система и бирократије, Ђиласови ставови не одговарају, а разлике међу њима јављају се већ 1951. године.

После Стаљинове смрти, марта 1953, долази до неочекиване шансе да се Југославија ослободи баласта сарадње са Западом и покрене процес нормализације односа са СССР-ом. Ђиласови ставови више се не уклапају у нови спољнополитички курс земље. Тито одлучује да на унутрашњем плану стомира процес демократизације и стање врати на старо. Нови курс у том правцу прокламован је на Другом партијском пленуму, на Брионима, јуна 1953. Милован Ђилас одбија да се повинује новој политици и постепено бива истискиван из руководства. У јесен 1953. објављује серију чланака у

Борби и Новој мисли, у којима износи радикалне ставове критике бирократизације и друштвених девијација. У његовим ставовима назире се и стварање двопартијског система. Чланка "Анатомија једног морала", почетком 1954. доводи до осуде Ђиласа за "ревизионизам" и смене са свих државних и партијских функција и уклањања из јавног политичког живота земље. То се догодило на на Трећем (ванредном) пленуму, јануара 1954.

У сукобу Тита и Ђилас утицаја су имали различити фактори, поев од личне разлике међу њима, различити карактера, животног искуства, вредности и васпитања, до различитих политичких погледа, као и погледа на свет и живот. За разлику од Тита Ђилас у суштини није био политичар већ идеалиста, који се вечито борио између писца и идеолога, политике и литературе. Тото је за разлику од њега би сурови прагматик, коме је политика представљала "вештину могућег" и императив успеха, како личног (у смислу социјалне промоције којој је тежио од детињства) до државне, посебно на спољнополитичком пољу. С друге стране, Милован Ђилас са својим идејама и идеалима, динарском виолентном природом, жестоким темпераментом, фанатизмом и идеализмом, на крају није био дорастао политичким изазовима сложеног и осетљивог времена у којем је живео.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије

- (507) Централни Комитет Савеза комуниста Југославије
- (112) Новинска агенција ТАНЈУГ
- (135) Државни суд за заштиту државе
- (515) Збирка штампе радничког и комунистичког покрета

Архив Јосипа Броза Тита

- (836) Фонд Кабинета маршала Југославије
- (837) Фонд Кабинета председника Републике
- (838) Лични фонд Јосипа Броза Тита

Архив Србије

- Фонд Централног Комитета Савеза комуниста Србије, 1945-1954.
- Политичка школа Србије, 1945-1953.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије

- Фонд Политичка архива, 1945-1954.
- Фонд Политичка архива-строго поверљиво, 1945-1954.

Војни архив

- Фонд Народноослободилачке војске Југославије

Историјски архив Београда

- Савез комуниста Србије, Организација СК Београда, Градски комитет Београда

Објављени извори

1. A. Babić, *Istorija naroda Jugoslavije*, Sarajevo 1946.
2. *Balkanski pakt 1953-1954*, priredio M. Terzić, Beograd 2005.
3. *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. Шести конгрес КПЈ/СКЈ*, Београд 1952.
4. Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, том I-IX, Загреб 1959.
5. Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, том XVI-XX, Beograd 1984.
6. V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, I-III, Beograd 1979.
7. *Демократија Милана Грола*, приредио Д. Тошић, Харо (В. Британија) 1990.
8. Lj. Dimić, A. Životić, *Napukli monolit – Jugoslavija i svet 1942-1948*, tematska zbirka dokumenata, Beograd 2010.
9. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1941-1945*, knj. 2, Beograd 1989.
10. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1946*, I-II, Beograd 1985.
11. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1947*, I-II, Beograd 1985.
12. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1948*, Beograd 1989.
13. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1949*, Beograd 1991.
14. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1950*, Beograd 1993.
15. *Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941-1945)*, књ. 1, приредио Р. Вујошевић, Београд 1985; књ. 2, приредио М. Стефановић, Београд 1985; књ. 16, приредио М. Целебцић, Београд 1986; књ. 22, приредио Б. Вуковић, Београд 1996; књ. 23, приредио Б. Вуковић, Београд 1996.
16. M. Đilas, *Pisma iz zatvora*, priredio A. Đilas, Beograd 2016.
17. M. Đilas, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, priredio V. Vojinović, Cetinje 2009.
18. *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене Народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27. октобра 1945)*, по стенографским белешкама и другим изворима, Београд.
19. *Zapisnici i izveštaji UK KPS 1948-1952*, priredili dr M. Mitrović i dr Đ. Stanković, Beograd 1987.
20. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, priredio B. Petranović, Beograd 1995.
21. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том III, књ. 3, Београд 1950; том III, књ. 4, Београд 1953; том II, књ. 2, Београд 1954; том II, књ. 3, Београд 1955; том III, књ. 3 и 4, Београд 1955; том II, књ. 5, Београд 1955.

1956; том II, књ. 9, Београд 1960; том IX, књ. 1, Београд 1961; том III, књ. 9, Београд 1969; том IX, књ. 5, Београд 1969; том II, књ. 16, Београд 1982.

22. *Историја народа Југославије*, I-II, Београд 1953.

23. *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, Београд 1950.

24. Ј. Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Цетиње 1948.

25. *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, зборник докумената, Београд 2010.

26. *Jugoslavija 1918-1984*, zbirka dokumenata, priredili B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1985.

27. Е. Kardelj, *Sabrana dela*, I-V, Sarajevo 1982.

28. *Конгреси, конференције и седнице органа СКОЈ-а (1941-1948)*, приредио П. Качавенда, Београд 1984.

29. *Културна политика Југославије 1945-1952*, зборник докумената, I-II, приредили Б. Докњић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, Београд 2009.

30. S. Marković, *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*, priredila D. Pešić, Beograd 1985.

31. Д. Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Београд 1952.

32. S. Nešković, B. Petranović, *AVNOJ i Revolucija*, tematski zbornik dokumenata, Beograd 1983.

33. *Одлуке V конгреса Комунистичке партије Југославије*, Београд 1948.

34. *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945. Документи и материјали*, приредио Б. Петрановић, Београд 1996.

35. *Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945)*, приредили др М. Борковић и др В. Глишић, Београд 1972.

36. *Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobra 1940)*, priredili P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Beograd 1980.

37. B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost, 1943-1986*, tematska zbirka dokumenata, tom 2, Beograd 1987.

38. *V конгрес Комунистичке партије Југославије, 21-28. јула 1948. Стенографске белешке*, Београд 1949.

39. *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948.

40. *Пето редовно заседање Већа народа и Савезног већа, 22-28. април 1948, стенографске белешке*, Београд 1948.

41. *Пето редовно заседање Већа народа и Савезног већа (други сазив), 28. марта – 1. априла 1952*, Београд 1952.
42. *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955*, tematska zbirka dokumenata, priredio R. Luburić, Podgorica 2007.
43. *Predizborni govori maršala Tita i drugova E. Kardelja, A. Rankovića, M. Đilasa, I. Gošnjaka, M. Pijade, B. Kidriča, B. Neškovića*, Београд 1950.
44. *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950-1970*, Београд 1971.
45. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, priredili B. Petranović, R. Končar, R. Radonjić, Београд 1985.
46. И. Секулић, *Његошу, књига дубоке оданости*, књ. 1, Београд 1951.
47. *Службени гласник Србије*, год. 1, бр. 28, 9. септембар 1945.
48. П. Симић, З. Деспот, *Тито – строго поверљиво*, архивски документи, Београд 2010.
49. *Статут Комунистичке партије Југославије усвојен на V конгресу Комунистичке партије Југославије, 28. јула 1948*, Београд 1949.
50. *Сумрак Ловћена. Документи и прилози о судбини Његошеве капеле на Ловћену 1845-1971*, приредили Д. Медаковић, Ж. Стојковић, Ј. Трифуновић, Београд 1989.
51. *Tito-Churchill. Strogo tajno*, zbirka dokumenata, priredio dr D. Biber, Ljubljana 1981.
52. *Титов дневник*, приредио П. Симић, Београд 2009.
53. *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Београду 7-10. август 1945*, Београд 1945.
54. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1951, vol. IV, part 2, Washington 1985.
55. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1952-1954, vol. VIII, Washington 1988.
56. *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа (други сазив), 25-27. децембра 1952, 10-14. јануара, 25. фебруара и 23. марта 1953*, стенографске белешке (књига прва), Београд 1953.
57. *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа (други сазив), 20-22. маја и 7-10. септембра 1953*, стенографске белешке (књига друга), Београд 1953.

Мемоари и дневници

1. V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983.
2. S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, I-IV, Zagreb 1982.
3. М. Грол, *Искушења демократије*, Београд 2007.
4. М. Grol, *Londonski dnevnik*, Београд 1990.

5. К. Дамњановић-Марковић, *Ја и моји ратни другови*, I-II, Београд 1978.
6. V. Dedijer, *Dnevnik 1941-1944*, I-III, Rijeka 1981.
7. Г. Димитров, *Дневник*, Софија 1997.
8. D. Jovanović, *Ljudi, ljudi, medaljoni 56 umrlih savremenika*, књ. 1, Београд 1973.
9. Д. Јовановић, *Људи, људи, медаљони 46 умрлих савременика*, књ. 2, Београд 1975.
10. Д. Јовановић, *Медаљони, књига IV*, Београд 2008.
11. Д. Јовановић, *Политичке успомене. Отпор и казна*, Београд 2008.
12. Е. Kardelj, *Sećanja*, Београд 1980.
13. М. Марковић, *Јуриш на небо. Сећања*, I-II, Београд 2008-2009.
14. М. Марковић, *Сазревање револуције (сећања 1931-1941)*, Београд 1984.
15. V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, Београд 1977.
16. Б. Пекић, *Живот на леду. Дневници*, Београд 2009.
17. К. Popović, *Beleške uz ratovanje*, Београд 1988.
18. J. Ribnikar, *Život i priča*, I-II, Београд 1988.
20. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења, 1951-1968*, књ. 1, Београд 2009.
21. С. L. Sulzberger, *A Long Row of Candles*, Toronto 1969.

Дела Милована Ђиласа објављена у земљи

1. М. Ђилас, у: *Говори и чланци*, Тузла 1944.
2. М. Ђилас, *О перспективама развитка Југославије. О данашњим задацима партије*, Београд-Загреб 1946.
3. М. Ђилас, Е. Кардељ, *Борба КПЈ за нову Југославију*, Београд 1947.
4. М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, Београд 1947.
5. М. Ђилас, *Савремене теме*, Београд 1950.
6. М. Ђилас, *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951.
7. М. Ђилас, *Legenda o Njegošu*, Београд 1952.
8. М. Ђилас, *Његош. Пјесник, владар, владика*, Београд-Љубљана 1988.
9. М. Ђилас, *Црна Гора*, роман, Београд 1989.

10. М. Ђилас, *Губавац и друге приче*, Београд 1989.
11. М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, Београд 1989.
12. М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990.
13. М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990.
14. М. Ђилас, *Druženje s Titom*, Београд 1990.
15. М. Ђилас, *Nova klasa*, Београд 1990.
16. М. Ђилас, *Nesavršeno društvo. I dalje od nove klase*, Београд 1990.
17. М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, Београд 1991.
18. М. Ђилас, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994.
19. М. Ђилас, *Изгубљене битке*, роман, Београд 1994.
20. М. Ђилас, *Светови и мостови. Повест у три књиге*, роман, Нови Сад 1997.
21. М. Ђилас, *Ране приповетке, 1930-1940*, приредио Б. Поповић, Београд 2000.
22. *Најлепше приповетке Милована Ђиласа*, приредио М. Бећковић, 2003.
23. М. Ђилас, *Бесудна земља*, Београд 2005.
22. М. Ђилас, *Бесудна земља*, Подгорица 2014.

Дела Милована Ђиласа објављена у иностранству

1. М. Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, New York 1957.
2. М. Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, London 1957.
3. М. Djilas, *Die Neue Klasse*, Zürich 1957.
4. М. Djilas, *Die Neue Klasse. Eine Analyse des kommunistischen Szstems*, München 1957.
5. М. Djilas, *Die nieuwe klasse*, Amsterdam 1957.
6. М. Djilas, *Den nye klasse. En analyse af det kommunistiske system*, Kobenhaven 1957.
7. М. Djilas, *La nuova classe. Una analisa del sistema comunista*, Bologna-Milano 1957.
8. М. Djilas, *La nueva clase. Analisis del regimen comunista*, Barcelona 1957.
9. М. Djilas, *Nowa klasa wyzyskiwaczy. Analiza systemu komunistycznego*, Paryz 1957.
10. М. Djilas, *Новый класс. Анализ коммунистической системы*, New York 1957.
11. М. Djilas, *Land ohne Recht*, Köln 1958.
12. М. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958.

13. M. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, London 1958.
14. M. Djilas, *Nova klasa. Analiza sistema komunistycznego*, New York 1958.
15. M. Djilas, *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*, New York 1959.
16. M. Djilas, *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*, London 1959.
17. M. Djilas, *Anatomie einer Moral. Eine Analyse in Streitschriften*, München 1959.
18. M. Djilas, *Mémoires. Pays sans justice*, Paris 1959.
19. M. Djilas, *Tierra sin justicia*, Buenos Aires 1959.
20. M. Djilas, *Min chu, tzu yu, fa chin Chi-la-ssu chu (Anatomija-AM)*, Hsiang-kang 1960.
21. M. Djilas, *Conversations with Stalin*, New York 1962.
22. M. Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962.
23. M. Djilas, *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt am Main 1962.
24. M. Djilas, *Conversaciones con Stalin*, Barcelona 1962.
25. M. Djilas, *Conversations avec Staline*, Paris 1962.
26. M. Djilas, *Conversazioni con Stalin*, Milano 1962.
27. M. Djilas, *Rozmowy ze Stalinem*, Pariz 1962.
28. M. Djilas, *Samtaler med Stalin*, Oslo 1962.
29. M. Djilas, *Samtal med Stalin*, Stockholm 1962.
30. M. Djilas, *Montenegro*, novel, New York 1963.
31. M. Djilas, *Montenegro*. Roman av Milovan Djilas, Stockholm 1963.
32. M. Djilas, *Montenegro*, Lisboa 1963.
33. M. Djilas, *The Leper and Other Stories*, New York 1964.
34. M. Djilas, *The Leper and Other Stories*, London 1965.
35. M. Djilas, *Die Exekution und andere Erzählungen*, München 1966.
36. M. Djilas, *L'exécution. Nouvelles*, Paris 1966.
37. M. Djilas, *Njegos. Poet, Prince, Bishop*, New York 1966.
38. M. Djilas, *Njegos oder Dichter zwischen Kirche und Stadt*, Wien-München-Zürich 1966.
39. M. Djilas, *Giai-cap moi (Nova klasa-AM)*, Saigon 1968.
40. M. Djilas, *De onvolmaakte maatschappij (Nesavrsono drustvo-AM)*, Amsterdam 1969.
41. M. Djilas, *Det ofullkomliga samhället. Bortom "Den nya klassen"*, Stockholm 1969.

42. M. Djilas, *Det ufuldkomne Samfund. Af forfatteren til "Den nye Klasse"*, Kopenhagen 1969.
43. M. Djilas, *Det ufuldkomne Samfund. Hinsides den nye klasse*, Oslo 1969.
44. M. Djilas, *Die unvollkommene Gesellschaft. Jenseits der "Neuen Klasse"*, Wien-München-Zürich 1969.
45. M. Djilas, *La società imperfetta. Al di la della "nuova classe"*, Milano 1969.
46. M. Djilas, *The Unperfect Society. Beyond the New Class*, New York 1969.
47. M. Djilas, *The Unperfect Society. Beyond the New Class*, London 1969.
48. M. Djilas, *Une société imparfaite. Le communisme d sint gr *, Paris 1969.
49. M. Djilas, *Al m da Nova Classe*, Rio de Janeiro 1970.
50. M. Djilas, *He nea taxe. Mia analyse tou kommounistikou systematos*, Athenai 1970.
51. M. Djilas, *Nesavrseno drustvo. (I dalje od "Nove klase")*, London 1970.
52. M. Djilas, *Pu wan mei ti she hui (Nesavrseno drustvo-AM)*, Hsian-kang 1970.
53. M. Djilas, *Разговоры со Сталиным*, Frankfurt am Main 1970.
54. M. Djilas, *The Stone and the Violets*, New York 1971.
55. M. Djilas, *Under the Colors*, New York 1971.
56. M. Djilas, *Verlorene Schlacht*, roman, Wien-München-Zürich 1971.
57. M. Djilas, *Дискуссия о Марксовой теории отчуждения*, Frankfurt am Main 1972.
58. M. Djilas, *Der Wolf in der Falle. Erzählungen*, Wien-München-Zürich 1973.
59. M. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973.
60. M. Djilas, *Parts of Lifetime*, New York 1975.
61. M. Djilas, *Der junge Revolutionär. Memoiren 1929-1941*, Wien-München-Zürich 1976.
62. M. Djilas, *Wartime. With Tito and the Partisans*, New York 1977.
63. M. Djilas, *Wartime. With Tito and the Partisans*, London 1977.
64. M. Djilas, *Der Krieg der Partisanen. Memoiren 1941-1945*, Wien-München-Zürich 1977.
65. M. Djilas, *Et milhamah*, Tel Aviv 1979.
66. M. Djilas, *Une guerre dans la guerre. Yugoslavie 1941-1945*, Paris 1979.
67. M. Djilas, *Tito. The Story from Inside*, New York 1980.
68. M. Djilas *Tito. Eine kritische Biographie*, Wien-New York 1980.
69. M. Djilas, *Compagno Tito. Una biografia critica*, Milano 1980.

70. M. Djilas, *Druzenje s Titom*, London 1980.
71. M. Djilas, *Conversations with Stalin*, Tokyo 1980.
72. M. Djilas, *Intilniri cu Stalin*, Craiova 1980.
73. M. Djilas, *Tito. The Story from Inside*, London 1981.
74. M. Djilas, *Tito. En kritisk biografi*, Stockholm 1981.
75. M. Djilas, *Tito. Krittinen elämäkerta*, Helsinki 1981.
76. M. Djilas, *Ecrits politiques. Essais politiques*, Paris 1982.
77. M. Djilas, *Idee und System. Politische Essays*, Wien-München-Zürich-New York 1982.
78. M. Djilas, *Le destin des Valeurs*, Paris 1982.
79. M. Djilas, *Tito. Biographia critica*, Barcelona 1982.
80. M. Djilas, *Tito. En kritisk biografi*, Oslo 1982.
90. M. Djilas, *Jahre der Macht. Memoiren 1945-1966*, München 1983.
91. M. Djilas, *Vlast*, London 1983.
92. M. Djilas, *Ideen sprengen Mauren. Meine Jahre zwischen Folter und Freiheit*, München 1984.
93. M. Djilas, *Tamnica i ideja*, London 1984.
94. M. Djilas, *Menschenjagd. Vier Romane*, München 1985.
95. M. Djilas, *Rise and Fall*, San Diego 1985.
96. M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985.
97. M. Djilas, *L'Exécution. Nouvelles*, Paris 1986.
98. M. Djilas, *Susreti sa Staljinom*, London 1986.
99. M. Djilas, *Se la memoria non m'inganna...Ricordi di un uomo scomodo 1943-1962*, Bologna 1987.
100. M. Djilas, *Welten und Brücken*, roman, München 1987.
101. M. Djilas, *Обштуване с Тито*, София 1991.
102. M. Djilas, *Лицо тоталитаризма. Избранное*, Москва 1992.
103. M. Djilas, *Fall of the New Class. A History of Communism's Self-Destruction*, New York 1998.

Штампа, периодика, часописи

- Борба (1942-1954)
- Демократија (1945)
- Зета (1937)
- Знаност и живот (1937)
- Јеж (1950)
- Југославија-СССР (1946)
- Књижевне новине (1950-1952)
- Књижевне свеске (1940)
- Књижевни савременик (1936)
- Комунист (1949-1953)
- Комунист, орган ПК КПЈ Србије (1940)
- Култура (1938)
- Млада култура (1939)
- Напријед (1952)
- Наша стварност (1953)
- НИН (1952-2006)
- Нова Југославија (1944)
- Нова мисао (1953-1954)
- Ослобођење (1952)
- Партијска изградња (1949)
- Политика (1933-1992)
- Правда (1944)
- Пролетер (1939-1942)
- Санцак (1932)
- Сведочанства (1952)
- Тридесет дана (1946)
- Уметност и критика (1939)
- Criticon (1976)

- Daily Telegraph (1962)
- The Guardian (1962)
- The Observer (1985)
- Reporter (1963)
- Sunday Telegram (1977)
- The New Leader (1973)
- The Times (1981-1985)

Литература

1. "1948". *Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije. Studije. Dokumenti*. Beograd 1998.
2. В. Адамовић, *Три диктатора Стаљин, Хитлер, Тито. Психополитичка паралела*, Београд 2008.
3. Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Москва 1992.
4. *Balkanska federacija i Kominform*, zbornik radova, ur. S. Cvetković, Beograd 1999.
5. Д. Аранитовић, *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*, Београд 2008.
6. Н. Аrent, *O revoluciji. Odbrana javne slobode*, Beograd 1991.
7. I. Ванас, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.
8. I. Ванас, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.
9. D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988.
10. D. Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1978.
11. D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985.
12. D. Bilandžić, *SKJ 1945-1982. Kongresi*, Beograd 1982.
13. Т. Богавац, *Нестајање Срба*, Ниш 1994.
14. М. Bogdanović, *Konstante konvertitstva. Hod u mjestu – Od Đilasa do Đilasa*, Beograd 2013.
15. D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000.

16. D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd 1990.
17. N. Bondarev, *Misterija Tito. Moskovske godine*, Beograd 2013.
18. D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd 2004.
19. Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму 1950-1960*, Београд 2010.
20. Ђ. Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, I-II, Opatija 1985.
13. D. Bošković, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950-1960*, Beograd 1981.
14. J. Brković, *Anatomija morala jednog staljiniste*, Zagreb 1988.
15. V. Bunjac, *Jeretički Branko Ćopić 1914-1984*, Beograd 1984.
16. M. Vesović, *Ilegalna štampa KPJ 1929-1941*, Beograd 1989.
17. G. Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919-1927*, Zagreb 1987.
18. *Власть и диссиденты из документов КГБ и ЦК КПСС*, ред. А. А, Макаров, Москва 2006.
19. P. Vranicki, *Historija marksizma*, I-II, Zagreb 1987.
20. Ђ. Vujović, *Organizacioni razvoj Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1941-1945*, Titograd 1988.
21. С. Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора. Политичка биографија*, Београд 2011.
22. М. Гаталовић, *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958*, Београд 2010.
23. М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.
24. В. Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
25. М. Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera*, Beograd 1985.
26. *Голу оток 1949-1956*, зборник радова, ур. З. Лакић, Подгорица 1998.
27. Z. Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd 1982.
28. O. Gruenwald, *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*, Claremont 1996.
29. O. Gruenwald, *The Yugoslav Search for Man. Humanism in Contemporary Marxist Yugoslavia*, South Hadley 1983.
30. R. Darendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California 1959.
31. V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd 1991.

32. В. Дедијер, *Изгубљена битка Ј. В. Стаљина*, Сарајево 1969.
33. В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд 1953.
34. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Zagreb 1980.
35. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 2, Zagreb 1981.
36. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 3, Beograd 1984.
37. Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988.
38. Љ. Димић, *Историја српске државности, књ. III, Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
39. Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Oglеди о спољној политици Јосипа Броза Тита (1944-1974)*, Beograd 2014.
40. *Dissent in Eastern Europe*, ed. by J. C. Leftwich, New York 1983.
41. *Dissent in the USSR, Politics, Ideology and People*, ed. by R. L. Tökes, Baltimore and London 1975.
42. *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, zbornik radova, ur. N. Kisić Kolanović, Z. Radelić, K. Spehnjak, Zagreb 2010.
43. I. Dojčer, *Staljin. Politička biografija*, Ljubljana 1977.
44. I. Dojčer, *Naoružani prorok. Biografija L. D. Bronštajna Trockog*, Zagreb 1965.
45. I. Dojčer, *Razoružani prorok. Biografija L. D. Bronštajna Trockog*, Zagreb 1975.
46. I. Dojčer, *Prognani prorok. Biografija L. D. Bronštajna Trockog*, Zagreb 1976.
47. Б. Докнић, *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд 2013.
48. *Дјело Милована Ђиласа*, зборник радова, ур. Б. Поповић, Подгорица 2003.
49. А. Ђилас, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.
50. М. Ђорговић, *Ђилас vernik i jeretik*, Beograd 1989.
51. V. Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija protivrječnosti*, Beograd 1983.
52. Lj. Đ. Đukić, *Milovan Đilas kao paradigma*, Beograd 2016.
53. S. Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd 1989.
54. V. Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protuvurečnosti na političkoj pozornici Drugog svetskog rata*, Beograd 1982.
55. V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama. Između nacionalnih i ideoloških izazova*, I-II, Beograd 1992.
56. Ж. Ђурковић, *Ђилас и Његош*, Подгорица 2008.

57. Ž. Elajnštajn, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb 1980.
58. А. Животић, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, Београд 2011.
59. А. Животић, *Вашигтонска конференција 1951*, Београд 2015.
60. М. Зећевић, В. Лекић, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Београд 1991.
61. S. Zudin, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge 1975.
62. Н. Ивановић, *Милован Ђилас, између политике и завичаја*, Подгорица 2011.
63. *Историја и географија. Сусрети и прожимања*, зборник радова, ур. др С. Божић, Београд 2014.
64. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
65. *Историјска трибина младих сарадника Института за новију историју Србије*, зборник радова, ур. др З. Јањетовић, Београд 2013.
66. Н. К. Jansen, *Maovo doba*, Zagreb 1979.
67. А. R. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology, The Yugoslav Case 1945-1953*, Cambridge 1972.
68. J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN 1945-1953*, Београд 1985.
69. Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд 2000.
70. *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973, A documentary survey*. Edited by S. Clissold, London-New York-Toronto 1975.
71. *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, зборник радова, ур. А. Животић, Београд 2010.
72. *Југословенска дипломатија 1945-1961*, зборник радова, ур. др С. Селинић, Београд 2012.
73. *Jugoslovensko-britanski odnosi. Yugoslav-British relations*, zbornik radova, ur. dr P. Kačavenda, Београд 1988.
74. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, zbornik radova, ur. P. Kačavenda, Београд 1999.
75. V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, Београд 1988.
76. V. Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Београд 1975.
77. V. Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, Zagreb 1982.
78. N. Kisić Kolanović, *Hebrang, iluzije i otrežnjenja (1899-1949)*, Zagreb 1996.

79. B. Kovačević, *Đilas heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*. Titograd 1991.
80. B. Kovačević, *Đilas heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*. Podgorica 2006.
81. L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, knj. 1, Beograd 1980.
82. L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, knj. 2, Beograd 1983.
83. L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, knj. 3, Beograd 1985.
84. *Komunistička partija Jugoslavije u ratu i revoluciji. Istina o navodnoj narodnooslobodilačkoj borbi*, Minhén 1975.
85. V. Koštunica, K. Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Beograd 1990.
86. P. Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
87. B. Krizman, B. Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1941-1945*, I-II, Zagreb 1981.
88. T. Kuljić, *Birokratija i kadrovska uprava*, Beograd 1989.
89. T. Kuljić, *Tito – sociološko-istorijska studija*, Beograd 1998.
90. G. Lazović, *Đilas o sebi-drugi o Đilasu*, Beograd 1989.
91. B. Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд 1999.
92. I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006.
93. B. Лалић, *Милован Ђилас, верник, бунтовник, мученик*, Београд 2011.
94. S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970.
95. S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knj. 2. O moralnoj strukturi i totalitarnoj svijesti*, Zagreb 1989.
96. D. Leković, *Marksizam i filozofija*, Beograd 1967.
97. D. Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Podgorica 2010.
98. Д. Лековић, *Узроци пропасту и историјске перспективе социјализма*, Београд 1995.
99. M. Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985.
- 100 *Ličnost i djelo Milovana Đilasa*, zbornik radova, Nikšić 2014.
101. L. Lorejn, *Održavanje Tita*, Beograd 2003.
102. M. Marić, *Deca komunizma. Magle sa Istoka*, knj. 1, Beograd 2015.
103. M. Marić, *Deca komunizma. Ljudi novog doba*, knj. 2, Beograd 2015.
104. D. R. Marković, S. Kržavac, *Liberalizam. Od Đilasa do danas. Pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i 'nova levica'*, knj. 1, Beograd 1978.

105. D. R. Marković, S. Kržavac, *Liberalizam. Od Dilasa do danas. Politička kriza u Savezu komunista Srbije i novi revolucionarni kurs*, knj. 2, Beograd 1978.
106. D. Marković, S. Kržavac, *Zavera Informbiroa*, Beograd 1987.
107. П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996.
108. *Међународна научна конференција: велике силе и мале државе у Хладном рату 1945-1955*, ур. Љ. Димић, Београд 2003.
109. М. Миликић, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Мојковац 2009.
110. М. Миликић Мидо, *Ратним стазама Милована Ђиласа*, Београд 2011.
111. V. Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978.
112. Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009.
113. *Милован Ђилас (1911-1995). Зборник радова*, уредник Б. Поповић, Београд 1996.
114. Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.
115. М. Миљановић, *Једна "Легенда" у свјетлу савремености. Поводом "Легенде о Његошу" Милована Ђиласа из 1952. г. Шабац 2000.*
116. М. Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-1952*, Београд 1988.
117. М. Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд 1997.
118. Д. Михаиловић, *Голи оток*, Београд 1990.
119. А. Nenadović, *Razgovori sa Kočom Popovićem*, Zagreb 1989.
120. S. Nešković, *Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944-1945*, Zagreb 1977.
121. S. Nešković, B. Petranović, *Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941-1945*, Beograd 1985.
122. К. Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, Београд 1994.
123. К. Nikolić, S. Cvetković, *Rađanje jeretika. Suđenje Milovanu Dilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*, Beograd 2011.
124. К. Николић, *Тито говори што народ мисли. Култ Јосипа Броза Тита 1944-1949*, Београд 2006.
125. М. Nikolić, *Informbiro, I-II*, Zagreb 1989.
126. *Ослобођење Београда 1944*, зборник радова, ур. А. Животић, Београд 2010.
127. М. Obradović, *'Narodna demokratija'' u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 1995.
128. Б. Оташевић, *Милован Ђилас. Скице за портрет*, Подгорица 2013.

129. И. Павићевић, *Ђиласова умјетничка проза*, Београд 2005.
130. V. Pavličević, *Disident Đilas. Polemike, podsjećana, tumačenja*, Podgorica 2016.
131. V. Pavličević, *Đilas i članci*, Podgorica 2011.
132. V. Pavličević, *"Lijeve greške" Milovana Đilasa ili partijski silogizam*, Podgorica 2012.
133. Р. Пековић, С. Кљакић, *Ангажовани Андрић 1944-1954*, Београд 2012.
134. R. Peković, *Ni rat ni mir. Panorاما književnih polemika 1945-1965*, Beograd 1986.
135. Р. Пековић, *Суданије Бранку Ћопићу 1950-1960*, Бања Лука 2000.
136. М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд 2008.
137. Ж. Петан, *Весели диктатор. Непозната биографија Јосипа Броза Тита*, Нови Сад 2007.
138. R. Petković, *Teorijski pojmovi nesvrstanosti*, Beograd 1974.
139. В. Петрановић, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976.
140. В. Петрановић, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd 1991.
141. В. Петрановић, *Bez bojazni od tabu-tema*, Beograd 2010.
142. Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, Београд 1998.
143. Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1997.
144. В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije, I-III*, Beograd 1988.
145. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица 1998.
146. Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
147. В. Петрановић, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
148. В. Петрановић, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd 1964.
149. В. Петрановић, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd 1983.
150. В. Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
151. Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма. Четрдесетосма*. Подгорица 1999.
152. В. Петрановић, С. Даутовић, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945)*, Beograd 1988.
153. Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југославија, велике силе и балканске земље, 1945-1948, (искуство "народне демократије" као партијске државе)*, Београд 1994.

154. B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1977.
155. Д. С. Петровић, *Народни фронт у Србији и пут у једнопартијски систем 1941-1945*, Београд 1997.
156. R. V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd 2005.
157. Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд 1983.
158. J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Ljubljana 2012.
159. *Political Opposition in One-Party States*, ed. by L. Shapiro, London 1972.
160. Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине, српско питање*, Сремски Карловци 2000.
161. Б. Поповић, *Књижевно дело Милована Ђиласа*, Београд 2004.
162. M. V. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Beograd 1981.
163. N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu*, Beograd 1988.
164. М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014.
165. J. Rotschild, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*, New York-Oxford 1993.
166. D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977.
167. S. Selinić, D. Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945-1950, hronologija*, Beograd 2010.
168. П. Симић, *Тито тајна века*, Београд 2009.
169. П. Симић, *Тито, феномен 20. века*, Београд 2011.
170. *Срби и рат у Југославији 1941*, зборник радова, ур. др Д. Алексић, Београд 2014.
171. М. Станишић, *Стратегијске вертикале Народноослободилачког рата и револуције 1941-1945*, Београд 1999.
172. D. J. Stanković, *Anatomija suđenja Milovanu Đilasu*, Zagreb 1989.
173. Ђ. Станковић, *Студенти и Универзитет 1914-1954*, Београд 2000.
174. Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, књ. 1, Београд 1996.
175. *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, zbornik radova, ur. S. Selinić, Beograd 2008.
176. М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије. Мисије Владимира Велебита 1943-1945*, Београд 2012.
177. M. Terzić, *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943-1953*, Podgorica 2005.

178. Г. Тешић, *Зли волшебници. Полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943*, књ. 2, 1930-1933, Београд 1983.
179. Г. Тешић, *Зли волшебници. Полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943*, књ. 3, 1934-1943, Београд 1983.
180. А. Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2011.
181. *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, ur. dr О. Manojlović Pintar, Beograd 2011.
182. D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953-1995*, Beograd 2003.
183. *The Balkans in the Cold War. Balkan Federation, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, ed. by V. G. Pavlović, Belgrade 2011.
184. M. Filipović, *Leksikon pojmova klasika marksizma*, Zagreb 1974.
185. G. W. Hoffman, F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962.
186. *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979*, Београд 1980.
187. *Хуманизација универзитета*, тематски зборник радова, ур. др Б. Димитријевић, Ниш 2013.
188. Dž. Husić, *Princ Politburoa (Milovan Đilas njim samim)*, Beograd 1988.
189. A. Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia. The Changing Role of the Party*, London 1982.
190. S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006.
191. M. Cemović, *Đilasovi odgovori*, Beograd 1997.
192. M. Цемовић, *Тајна суђења Миловану Ђиласу*, Нови Сад 1997.
193. L. J. Cohen, *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Ontario 1989.
194. *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment*. Edited by W. S. Vucinich, Los Angeles 1969.
195. K. Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, Beograd 1989.
196. K. Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, Beograd 1990.
197. E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I-IV, Zagreb 1985.
198. *Черногорцы в России*, ред. К. В. Никифоров, Москва 2011.
199. Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informburoa*, Beograd 1984.
200. Č. Štrbac, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Beograd 1989.
201. M. Šuvar, *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, Zagreb 2001.

Страна литература о Миловану Ђиласу

1. G. Bartch, *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*, München 1971.
2. R. Darendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California 1959.
3. J. Dragovic, *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*, Genève 1993.
4. E. Goldfield, *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*, Ph. D. dissertation, Montreal 1964.
5. J. Harrison, *Milovan Djilas. A Struggle for Freedom*, University of Southampton 1983.
6. A. Hetzer, *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970*, Göttingen 1980.
7. F. D. Jasko, *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*, MA thesis, Cleveland 1964.
8. M. M. Lustig, *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy*, New York-London 1989.
9. N. Marletic, *Yugoslav political developments in the Light of Milovan Djilas' Criticism*, MA Essay, London 1977.
10. J. W. McDonald Jr, *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*, Ph. D. dissertation, New York 1971.
11. M. M. Milenkovitch, Continuity and Change in the Thought of Milovan Djilas, *Review* (of the Study Centre for Yugoslav Affairs), 8, London 1969, 711-721.
12. M. M. Milenkovitch, *Milovan Djilas. An Annotated Bibliography, 1928-1975*, Michigan 1976.
13. J. Muravchik, The Intellectual Odyssey of Milovan Djilas, *World Affairs*, 145/1983, 4, 323/346.
14. D. Müller, *Der Fall Djilas*, u: *Jugoslawien zwischen Ost und West*, Hannover 1964.
15. D. Reinhartz, *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer*, New York 1981.
16. D. Reinhartz, *Milovan Djilas. The Transcendence of a Revolutionary*, u: *The Walter Prescott Webb Memorial Lectures on Modern Revolutionary History*, Austin 1977.
17. C. Savès, *Un pays, un homme. La Yugoslavie de Milovan Djilas. Mémoire*, Toulouse 1982.
18. C. L. Sulzberger, *Paradise Regained. Memoir of a Rebel*, New York-Westport-London 1989.
19. R. Zinaic, *Painful Essence, Insane Grandeur. Representations of War in the Works of Milovan Djilas*, Ontario 2001.

20. S. Zukin, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge 1975.

Чланци и расправе

1. М. Bogdanović, Jugoslovenski disidenti i hladni rat, *Sociologija*, 2/2009, 113-136.
2. Д. Богетић, Југославија у хладном рату, *Историја XX века*, 2/2008, 316-371.
3. Д. С. Богетић, Тршћанска криза и формирање балканског савеза, *Историја XX века*, 1/2001, 79-90.
4. Д. Богетић, Чланство Југославије у Балканском савезу и НАТО пакт, *Историја XX века*, 1-2/1991, 65-89.
5. Д. Богетић, Југословенско приближавање Западу у време сукоба са Коминформом, *Историја XX века*, 1/1998, 61-67.
6. Д. Богетић, Односи Југославије са Западом и Тршћанско питање (1948-1954), *Историја XX века*, 1/1994, 123-138.
7. Д. Богетић, Западна компонента југословенске спољне политике (1952-1954), *Ужички зборник*, 32/1994, 193-214.
8. Д. Бојковић, Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе, *Токови историје*, 1/2012, 106-134.
9. Д. Војковић, The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević, *Токови историје*, 3/2015, 65-87.
10. С. Бојовић, Д. Тривић, Студирање на Београдском универзитету у време извршења петогодишњег плана 1947-1951, *Токови историје*, 3/2007, 59-79.
11. Д. Бонцић, Новинарска и дипломатска Висока школа у Београду 1948-1953, *Токови историје*, 3/2007, 80-95.
12. Д. Бонцић, Просвета и наука у Србији и Југославији 1945-1990, *Историја XX века*, 2/2008, 391-437.
13. Д. Ј. Борозан, Југословенско-британски односи 1948-1952, *Историја XX века*, 2/2000, 67-82.
14. Р. Vukman, The possibility Of A Soviet Military Attack Against Yugoslavia In British Archival Documents (1948-1953), *Токови историје*, 1-2, 2009. 163-176.
15. А. Габрич, Преокрет културно-политичке линије КПЈ после резолуције Информбироа, *Историја XX века*, 1/2000, 101-108.
16. Б. Б. Димитријевић, Армија-ослонац Титовог култа личности 1945-1954, *Историја XX века*, 2/2004, 97-122.

17. Б. Б. Димитријевић, Народна милиција 1945-1953, *Историја XX века*, 2/2003, 131-144.
18. Лј. Димић, Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske, *Istorija XX veka*, 1-2/1992, 231-246.
20. М. Ђилас, Protivrečja traganja za novim, *Sociologija*, 3/1990,
21. Ђ. Јовановић, Da li revolucija (nužno) rađa revoluciju? Ђиласова vivisekcija obamrlog morala, *Treći program*, 158/2013, 199-220.
22. М. Јовановић, Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и "Стаљинског" Устава СССР-а (1936), *Токови историје*, 1-2/2008, 280-290.
23. К. Ковачевић, Милован Ђилас и Мађарска криза 1956. године, *Историјски записи*, 1-2/2012, 103-125.
24. Е. Кралјевић, Prilog za povijest uprave: Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945-1946, *Arhivski vjesnik*, 50/2007, 121-130.
25. Т. Куљић, Титове чистке, *Социолошки преглед*, 31/1997, 1, 73-89.
26. Т. Куљић, Тито до власти (1937-1945)-структуре, процеси, личност, *Токови историје*, 1-2/1997, 56-79.
27. Р. Лубурић, Југословенска информбировска емиграција између илузија и стварности (1948-1953), *Историјски записи*, 70/1997, 1, 1-25.
28. Н. Мijatov, Milovan Đilas i britanski laburisti 1950-1955, *Istorija XX veka*, 2/2015, 27-43.
29. А. V. Miletić, "Unrelized Nordic Dream". Milovan Đilas and the Scandinavian Socialists, *Токови историје*, 3/2015, 89-104.
30. Н. И. Милићевић, Отпор српског грађанства "новој власти" 1944-1950, *Историја XX века*, 2/2004, 63-96.
31. Н. И. Милићевић, О српском грађанству 1945-1950-у мемоаристици с краја 20. века, *Историја XX века*, 2/2001, 111-127.
32. Н. Милићевић, Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944-1950, *Токови историје*, 4/2007, 169-178.
33. Г. Милорадовић, "Хегемонисти" и "револуционари", однос КПЈ/СКЈ према културној елити у Југославији током 40-их и 50-их година 20. века, *Историја XX века*, 2/2008, 372-390.
34. М. В. Митровић, Београд 1944-1950: неки аспекти друштвеног живота, *Историја XX века*, 1/2000, 91-100.
35. М. Митровић, др Благоје Нешковић-ибеовац, *Токови историје*, 1-2/2006, 257-264.

36. М. Митровић, Први послератни Свесловенски конгрес, 1946. године, *Токови историје*, 1-4/1999, 118-127.
37. Д. Мојић, Еволуција култа Јосипа Броза Тита 1945-1990. Анализа штампе, *Српска политичка мисао*, 2/1995, 133-137.
38. К. Николић, Б. Б. Димитријевић, Формирање ОЗН-е у Србији и Београдске ликвидације "народних непријатеља" 1944, *Историја XX века*, 2/2010, 9-28.
39. К. Николић, Кухне јединке се одстрањују-рана фаза рађања комунизма у Србији 1944-1945, *Историја XX века*, 2/2004, 47-62.
40. К. Николић, Прославе Титових рођендана 1945-1949. Изграђивање култа личности, *Токови историје*, 3-4/2004, 7-26.
41. М. Обрадовић, National Communism And Transformation Of Ownership In Eastern Europe 1945-1952, *Токови историје*, 4/2007, 43-74.
42. М. Obradović, "Partijska država" element "narodne demokratije" u Jugoslaviji (1945-1952), *Naše teme*, 5/1988, 1130-1146.
43. М. Obradović, Теоријско-методолошки проблеми истраживања деловања личности у историји, *Историја 20. века*, 1-2/1993, 190-206.
44. М. Obradović, Funkcija Politbiroa СК КПЈ у политичком систему и улога Јосипа Броза Тита у његовом раду (1945-1952), *Војно-историјски гласник*, 1/1987, 270-306.
45. Б. Петрановић, Грађанске странке у Југославији 1944-1948. и њихов карактер, *Историјски гласник* 1/1969, 71-85.
46. Б. Петрановић, Министарске оставке 1945-1948, *Историјски гласник* 1-2/1988, 107-117.
47. Б. Петрановић, Народни фронт у политичкој структури Југославије 1944-1946, *Правни живот* 1-2/1969, 113-125.
48. Б. Петрановић, Народни фронт у политичком систему Југославије (1945-1949), *Истраживања* 8/1979, 309-397.
49. Б. Петрановић, О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942, *Зборник за историју Матице српске*, 4/1971, 39-82.
50. Б. Петрановић, Привремена влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Састав, структура, место у систему власти, *Историјски гласник* 1/1986, 119-131.
51. Љ. Петровић, Културне везе Југославије и Албаније, 1946-1948, *Историја XX века*, 2/2002, 61-87.
52. В. Петровић, Покушај склапања англојугословенског уговора и Стаљинова смрт, *Историја XX века*, 1/2004, 65-80.
53. Б. Поповић, Завађени светови, *Књижевност*, 53/1998, 11-12.

54. Н. Поповић, Посета Јосипа Броза Великој Британији марта 1953. и југословенска политичка емиграција, *Историја XX века*, 2/2006, 51-70.
55. М. Portmann, Communist Retaliation And Persecution On Yugoslav Territory During And After World War II (1943-1950), *Токови историје*, 1-2/2004, 45-74.
56. М. Радојевић, Биографије и њихови извори, *Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије. Крагујевац, Београд, Краљево*, 6/2008, 79-83.
57. М. Радојевић, Милован Ђилас и српска политичка емиграција, *Токови историје*, 4/2007, 119-135.
58. М. Radojević, Sporazum Cvetković – Маџек и питање разграничења у Срему, *Историја XX века*, 1-2/1992, 61-72.
59. М. Ristović, Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952), *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 337-352.
60. М. Совиљ, Посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој марта 1946, *Токови историје*, 1-2/2007, 133-153.
61. К. Спехњак, Пропаганда прије свега: културне везе Југославије и Британије 1945-1948, *Токови историје*, 1-2/2005, 112-133.
62. В. Станић, Милован Ђилас 1953/54: између револуције и слободе, *Токови историје*, 3-4/2008, 251-278.
63. Ђ. Трипковић, Нормализација југословенско-совјетских односа 1953.године, *Историја XX века*, 1/1994.
64. Ђ. Трипковић, Спољни фактори и либерализација Титовог режима 1950-1954, *Југословенски историјски часопис*, 32/1999, 1-2, 217-226.
65. С. Цветковић, Један покушај квантификације државне репресије у Србији 1944-1953, *Историја XX века*, 2/2005, 69-82.
66. С. Цветковић, Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985-покушај квантификације и компарација неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985, *Историја XX века*, 2/2008, 272-315.
67. Ѓ. Štrbac, Britanski laburisti u Jugoslaviji 1950, *Međunarodni problemi*, 4/1987, 543-551.

Предговори и прикази дела Милована Ђиласа у иностранству

- J. E. M. Arden: М. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *Spectator*, London 1958 (17.10.), 528.
- J. C. Campbell: М. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *New York Herald Tribune*, New York 1958 (4.5.), 3.

- W. H. Chamberlain: M. Djilas, *Land without Justice. An autobiography of his youth*, New York 1958. -приказ, *Chicago Sunday Tribune*, Chicago 1958 (27.4.), 3.
- P. Willen: предговор у: M. Djilas, *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*, New York 1959, IX-XXXII.
- D. Floyd: M. Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962-приказ, *Daily Telegraph*, 1962 (25.6.)
- V. Zorza: M. Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962-приказ, *The Guardian*, 1962 (25.6.)
- E. Abel: M. Djilas, *Montenegro*, novel, New York 1963-приказ, *Reporter*, Madison 1963 (7.11.)
- J. T. Butler: M. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973-приказ, *The New Leader*, 1973 (14.5.), 22-24.
- M. Schwartz: M. Djilas, *Der junge Revolutionär. Memoiren 1929-1941*, Wien-München-Zürich 1976-приказ, *Criticon*, 1976, 34, 88-90.
- S. Clissold: M. Djilas, *Wartime. With Tito and the Partisans*, New York 1977-приказ, *Sunday Telegram*, 1977 (11.9.)
- R. Davy: M. Djilas, *Tito. The Story from Inside*, New York 1980-приказ, *The Times*, 1981 (26.3.)
- E. Barker: M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985-приказ, *The Times*, 1985 (5.9.)
- C. M. Woodhouse: M. Djilas, *Rise and Fall*, London 1985-приказ, *The Observer*, 1985 (8.9.), 20.

БИОГРАФИЈА

Рођен 2. фебруара 1982. у Алексинцу. Основну школу, основну музичку школу и гимназију завршио у родном граду. Дипломирао на Филозофском факултету у Нишу на групи за историју. Године 2008-2009. радио као професор историје у Алексиначкој гимназији. Докторске студије уписао 2008. на Филозофском факултету у Београду, група историја, модул Историја Југославије. Предложена тема докторске дисертације: *"Политичка делатност Милована Ђиласа, 1944-1954."*, ментор проф. др Љубодраг Димић, одбрањена је пред комисијом и усвојена од наставно-научног већа Универзитета у Београду 2011. године. Учествовао на више пројеката археолошких истраживања са Младим истраживачима Србије: Археолошка истраживања долине Тамнаве, Уб, 1995; Јавор, 1996; Караташ, 1997. Био је полазник Истраживачке станице Петница на програмима археологије 1998-2000. и историје 2000-2001. Сарађивао на пројектима истраживања прошлости завичаја. Био је члан редакцијског одбора годишњака за мултидисциплинарна истраживања завичаја "Трагања" у периоду 1998-1999. године. До сада објавио 16 научно-истраживачких радова из стручне шире и уже области. Учествовао на више научних конференција у земљи и иностранству. Ужа област интересовања: спољна политика и дипломатска историја Југославије у Хладном рату, политичка и идеолошка струјања у социјалистичкој Југославији и политички дисиденти социјалистичког периода. Од 2011. године ангажован на пројекту *"Срби и Србија у југословенском и међународном контексту"* Института за новију историју Србије, где је и запослен. Живи и ради у Београду.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Александар В. Милетић

Број индекса 5i16-207

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Политичка делатност Милована Ђиласа (1944–1954)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 15.6.2017.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Александар В. Милетић

Број индекса 5116-207

Студијски програм историја

Наслов рада Политичка делатност Милована Ђиласа (1944–1954)

Ментор проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 15.6.2017.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичка делатност Милована Ђиласа (1944–1954)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 15.6.2017

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.